Digitized by Google

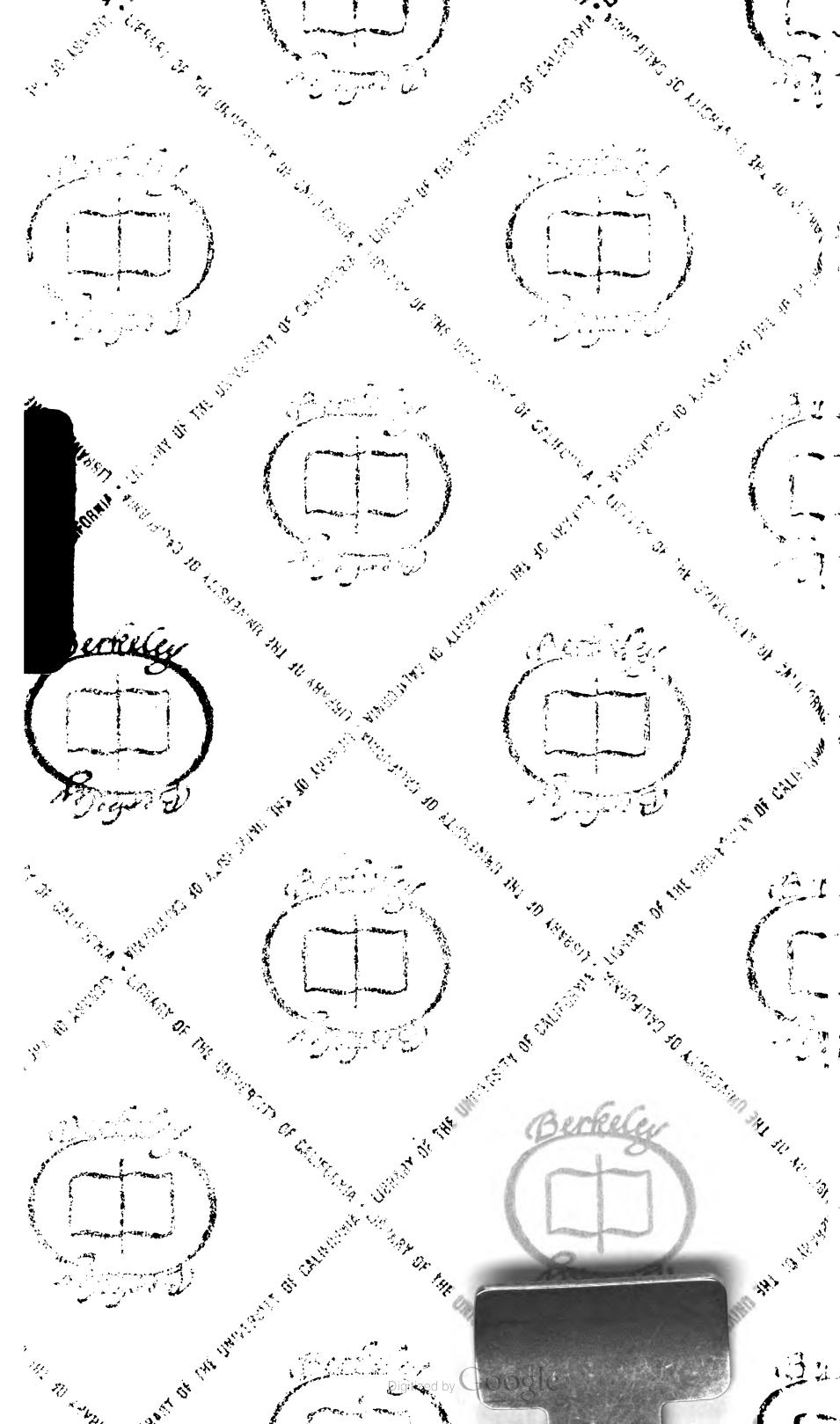
Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
NOV 25 1986
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, | Milan Mali, | Augustin Papić, | Stanimir Petrović, | Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, | Milan Mali, | Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 2.400 dinara. Za inostranstvo 4.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986. Broj 7—8

Sadržaj

Vidoje Žarković
Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije 3

Fuad Muhić
Diferencijacija u SKJ, neformalni centri moći i radnička većina 44

Mijat Šuković
Teorijske i praktične konsekvence principa jednoglasnosti 67

Žarko Bulajić
Tržište u savremenom razvijenom kapitalizmu 81

Mileva Filipović
Neki aspekti različitog shvatanja nauke kao proizvodne snage 98

Ranko Petković
Proces podruštvljavanja spoljne politike Jugoslavije 106

Portreti

Antonio Rubi
Mir, razvoj i novi internacionalizam — doprinos Enrika Berlinguera 117

Prikazi

Muslija Muhović
Dr Šefko Međedović: Politika i revolucija (Prilog istraživanju Lenjinove političke misli) 132

Stjepan T. Šimić
Dr Ivan Cvitković: Ko je bio Alojzije Stepinac 135

Jovan Teokarević
John Naisbitt: Megatrendovi — deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život 138

Digitized by Google

Содержание

Видое Жаркович

Союз Коммунистов Югославии в борьбе за дальнейшее развитие социалистической, самоуправляемой и неприсоединенной Югославии 3

Фуад Мухич

Дифференциация в СКЮ, неформальные центры мощи и рабочее большинство 44

Мият Шукович

Теоретические и практические консеквенции принципа единогласия 67

Жарко Булаич

Рынок в современном развитом капитализме 81

Милева Филиппович

Некоторые аспекты различного понимания науки как производительной силы 98

Ранко Петкович

Процесс обобществления внешней политики Югославии 106

Портреты

Антонио Рубби

Мир, развитие и новый интернационализам — вклад Энрико Берлингвера 117

Рецензии 132

Contents

Vidoje Žarković

The League of Communists in the Struggle for the Further Development of Socialist, Self-managing and Nonaligned Yugoslavia 3

Fuad Muhić

Differentiation in the League of Communists of Yugoslavia, Informal Centres of Power and the Worker Majority 44

Mijat Šuković

The Theoretical and Practical Consequences of the Principle of Unanimity 67

Žarko Bulajić

The Market in Contemporary Developed Capitalism 81

Mileva Filipović

Some Aspects of the Different view towards Science as a Force of Production 98

Ranko Petković

The Process of Socialization of the Foreign Policy of Yugoslavia 106

Portraits

Antonio Rubbi

Peace, Development and the New Internationalism — A Contribution by Enrico Berlinguer 117

Reviews 132

Digitized by Google

Vidoje Žarković

Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*

I

Ovih dana navršiće se 45 godina od istorijskog poziva KPJ na oružani ustanak, 4. jula 1941. godine, kojim su komunisti na čelu sa Titom preuzeli odgovornost za sudbinu Jugoslavije.

Masovnim herojizmom i radnim pregalaštvom, uz ogromne napore, odricanja i žrtve — radnička klasa, narodi i narodnosti naše zemlje, sa Savezom komunista Jugoslavije kao idejnim i političkim predvodnikom su za te četiri i po decenije iz temelja izmijenili lik naše zemlje.

Izvojevali smo veličanstvenu pobjedu i oslobodili zemlju od fašističkih okupatora. Izgradili smo čvrstu osnovu novog društvenog uređenja zasnovanog na društvenoj svojini i socijalističkom samoupravljanju. Jugoslavija se razvila i ojačala kao zbratimljena, socijalistička samoupravna federativna zajednica, koja svojim građanima i narodima i narodnostima obezbjeđuje punu ekonomsku i političku afirmaciju i nacionalnu ravnopravnost. Učvrstili smo nezavisnost i međunarodni položaj zemlje. Jugoslavija je dala veliki doprinos borbi za mir i ravnopravne međunarodne odnose i postala jedan od faktora stabilnosti u svijetu.

Autentičnom revolucijom i razvojem socijalističkog samoupravljanja otvorili smo nove perspektive razvitka socijalizma i doprinijeli izgrađivanju odnosa ravnopravne saradnje i solidarnosti svih progresivnih snaga savremenog svijeta.

* Referat na 13. kongresu SKJ.

Digitized by Google

U periodu između 1947. i 1985. godine društveni proizvod Jugoslavije uvećan je preko sedam puta, obim industrijske proizvodnje 17 puta, a broj zaposlenih u društvenom sektoru više od pet puta. Izvršena je ekspanzija u razvoju školstva, zdravstva, kulture i naučnog stvaralaštva. Stasala je moderna radnička klasa, naučno-tehnička i stvaralačka inteligencija u svim oblastima materijalne i duhovne kulture, čije su potencijalne snage i mogućnosti u stanju da izvrše zaokrete u pravcu najsavremenijeg materijalnog progresa i daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Svaki kraj naše zemlje doživio je materijalni i kulturni preporod. Politikom podsticanja razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, postigli smo velike rezultate u jačanju proizvodnih snaga i ekonomske osnove ravnopravnosti naroda i narodnosti.

Pripadamo najužem krugu zemalja koje su utemeljile politiku nesvrstavanja, čijoj smo afirmaciji i razvoju dali trajan i opšte-priznati doprinos. Pokret nesvrstanih se u proteklih 25 godina otkako je osnovan, uprkos iskušenjima kroz koja je i sam prolazio, potvrdio kao nezamenjiv činilac u borbi za mir i ravnopravnu međunarodnu saradnju; kao demokratska i progresivna snaga u svjetskoj politici. Svojom aktivnošću u pokretu nesvrstanih zemalja Jugoslavija je stekla poštovanje i visoki ugled u svijetu.

Sve ove i druge rezultate ostvarili smo na ratnom zgarištu i pustoši, u uslovima naslijeđene ekonomske i druge zaostalosti, žilavog otpora pristalica snaga poraženih u revoluciji, etatističko-birokratskih i tehnokratskih suprotstavljanja novim samoupravnim procesima i veoma nepovoljnih međunarodnih okolnosti.

Ostvarili smo ih i uz mnoge naše greške koje su dovele do narastanja nerealnih ambicija u razvojnoj politici, prebrzog i stihijnog raslojavanja sela, poremećaja u materijalnoj strukturi privrede, velikog i neodgovornog zaduživanja u inostranstvu, nedovoljno racionalne upotrebe sredstava iz vlastitih i inostranih izvora i potrošnje iznad realnih materijalnih mogućnosti.

Zato SKJ na svoj Trinaesti kongres ne izlazi samo s velikim tekovinama i nespornim rezultatima, već i s bremenom zaoštrenih ekonomskih problema i društvenih protivrječnosti. Suočeni smo sa stagnacijom u razvoju, sa slabljenjem jedinstva jugoslovenske zajednice i SKJ, s porastom deformacija i odstupanja od proklamovanih ciljeva i narušavanja nekih društvenih normi i vrijednosti koje smo afirmisali u revoluciji. Sve je to postepeno utiralo put sadašnjoj ekonomskoj krizi i kriznom stanju u drugim oblastima društvenog života.

Uzroci ekonomske krize nastajali su znatno prije Dvanaestog kongresa SKJ. Uslijed neostvarivanja suštinskih ciljeva reforme iz 1965. godine proširili su se subjektivizam i voluntarizam u ekonomskoj i razvojnoj politici i privredni razvoj na ekstenzivnim osnovama. Napuštajući etatističko-centralistički sistem, nijesmo paralelno izgrađivali i razvijali sistem samoupravnog društvenog

Digitized by Google

planiranja. Napuštajući etatistički način koncentracije i usmjeravanja sredstava društvene akumulacije, nijesmo razvili sistem samoupravne koncentracije tih sredstava. To je ojačalo stihijne i autarkične tendencije i produbilo disproporcije u materijalnoj strukturi naše privrede. Tome su mnogo doprinijela i dugogodišnja neracionalna ponašanja u agrarnoj i energetskoj politici, neujednačeni opšti uslovi privređivanja i veoma sporo prilagođavanje ekonomske politike promjenama na svjetskom tržištu, koje su za nas bile nepovoljne.

U neposredne uzroke ekonomske krize spada, svakako, i ekspanzija investicija u periodu 1976—1980. godine sa olakim i neorganizovanim zaduživanjem u inostranstvu i nedovoljnom sposobnošću da se ta sredstva koriste što efikasnije i racionalnije, prije svega za izgradnju kapaciteta koji će povećati izvoz i devizni priliv.

Do svega toga je došlo ponajviše zato što je razvoj društveno-ekonomskih odnosa dobrim dijelom krenuo putem koji je odstupio od suštinskih opredjeljenja Ustava SFRJ i odluka Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ. Umjesto jačanja moći i uticaja samoupravno organizovanih radnika i radnih ljudi u udruženom radu, u upravljanju svim tokovima društvene reprodukcije, došlo je do jačanja etatizma, novih oblika otuđivanja dohotka od radnih ljudi i slabljenja materijalne osnove samoupravljanja. Umjesto samoupravne integracije rada i sredstava na osnovama interesa radnika i radnih ljudi i čvršćeg ujedinjenja svih materijalnih i ljudskih potencijala zemlje, svjedoci smo grupnosvojinskih tendencija, razbijanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, opasne prakse zatvaranja privrednog razvoja u republičke, pokrajinske, pa i opštinske okvire, sa nacionalnim, kulturnim i drugim podvajanjima.

Do raskoraka između postavljenih ciljeva i prakse došlo je zbog ozbiljnih slabosti u radu SKJ i ostalih subjektivnih snaga na ostvarivanju ustavnog koncepta izgradnje i razvoja proizvodnih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Procesi decentralizacije funkcija federacije koji su započeti ustavnom reformom, nijesu se ostvarivali i kao procesi deetatizacije radi bržeg razvoja socijalističkog samoupravljanja i jačanja jedinstva jugoslovenske zajednice na tim osnovama, već kao procesi jačanja decentralizovanog etatizma koji su doveli do novih prepreka razvoju samoupravljanja i do sve većeg slabljenja kohezije i jedinstva privrede i zemlje.

Mnoga privredno-sistemska rješenja i mjere razvojne i ekonomske politike, donijeti poslije ustavne reforme, podsticali su teritorijalizaciju i zatvaranja, umjesto da motivišu radnike u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada da efikasno i racionalno ostvaruju društvenu funkciju upravljanja sredstvima i tokovima društvene reprodukcije. To je pogodovalo jačanju grupno-svojinskih tendencija u organizacijama udruženog rada, njiho-

Digitized by Google

vom autarkičnom razvoju, odvajanju samoupravnih prava od samoupravljačkih obaveza i odgovornosti, krupnim slabostima u sistemu raspodjele i sličnom.

S druge strane, SKJ i ostale subjektivne snage nijesu stalno i dovoljno odlučno ulagale napore u razvoj socijalističkog samoupravljanja kao integralnog društvenog odnosa i kao sistema slobodnog udruženog rada. Nijesu se odlučno borili za razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa na cijelom lancu rada i stvaranja — od osnovne organizacije udruženog rada, preko radnih i složenih organizacija do pokrajina, republika i Federacije. Samo dio odluka iz domena upravljanja opštedruštvenom reprodukcijom donosi se neposredno na nivou organizacija udruženog rada. Veliki dio tih odluka, naročito onih koje se odnose na najznačajnija ekonomska i druga pitanja opštedruštvene reprodukcije se, po prirodi stvari, donose na nivou globalnog društva. Radnici i radni ljudi nijesu na odgovarajući način samoupravno povezani i organizovani da bi mogli i ta pitanja da preuzmu u svoje ruke, da iz te sfere potisnu etatističko-birokratske snage i onemoguće stihiju. Time se, neizbježno, prepušta prostor birokratskom etatizmu. On se javlja kao realna snaga koja donosi odluke o globalnim pitanjima opšte društvene reprodukcije i arbitrira u rješavanju sukoba interesa u društvu. U tim uslovima često se i sami radnici u udruženom radu, nepovezani dohodovnim interesima, a pod prijetnjom još veće stihije — u mnogo čemu prepuštaju starateljstvu birokratije.

Etatistički birokratizam može se i mora razoriti samo energijom radničke klase, koja se oslobađa i pokreće procesima samoupravnog udruživanja rada i sredstava i slobodnog samoupravnog organizovanja na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i u uslovima funkcionisanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Pred takvom snagom smanjuju se mogućnosti otuđivanja dohotka i vlasti od samoupravno organizovanih radnika i radnih ljudi. Zato se birokratsko-etatističke snage suprotstavljaju tim procesima i koče ih gdje god mogu, služeći se pri tom svakojakim ideološkim oblandama, a najčešće širenjem straha da će oni ugroziti nacionalne interese i ojačati unitarizam.

Birokratski etatizam je utirao put sve većem voluntarizmu u ekonomskoj i razvojnoj politici, parcelisanju privrednog razvoja, zatvaranju društveno-političkih zajednica i sukobima između njih, diobama tržišta, pa i same radničke klase. To je, dakako, slabilo jedinstvo zemlje i materijalnu osnovu socijalističkog samoupravljanja, kao i motivisanost radnika za veću i bolju proizvodnju i produktivnost rada. Sve je to neizbježno vodilo zaostajanju u ekonomskom i društvenom razvoju Jugoslavije i svih naših republika i pokrajina i produbljavanju ekonomske krize i kriznog stanja u društvu.

Savez komunista Jugoslavije nije blagovremeno i na pravi način vodio borbu protiv ovakvih tendencija koje su dovele do

Digitized by Google

krize i koje su u najdubljem protivurječju sa procesima revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Nije podsticao i usmjeravao radničku klasu i radne ljude da se uhvate u koštac sa njima, u samom začetku, kako bi blagovremeno eliminisali društveno-ekonomske osnove na kojima se reprodukuje etatizam i otklanjali žarišta krize. I sam je duže vremena bio sputan kolebanjima, nejedinstvom i liberalističkim iluzijama da će sistem sam po sebi onemogućiti takve tendencije i zaustaviti nepovoljna ekonomska i društvena kretanja. Ovo vjerovanje u spontano dejstvo sistema počiva na njegovoj apsolutizaciji do koje dolazi uvijek kada se zaboravlja da revolucionarni preobražaj društva ne počiva samo na sistemu, već i na stalnoj borbi organizovanih snaga socijalističke svijesti za sam taj sistem, za njegovo dinamično i efikasno funkcionisanje, za očuvanje i obogaćivanje tekovina i vrijednosti revolucije.

Mnoge organizacije SK su se identifikovale sa posebnim interesima, a njegova rukovodstva, zajedno sa državnim organima svojih društveno-političkih zajednica i poslovodnim organima u organizacijama udruženog rada, bili su često nosioci etatističko-tehnokratskih tendencija. Birokratsko-etatističke, partikularističko-egoističke, grupnosvojinske i nacionalističke tendencije u društvu su nagrizale i SKJ, slabeći njegovo idejno i akciono jedinstvo. Organizacije SKJ, opterećene takvim slabostima, ako tako produže neće moći da budu činilac integracije, već naprotiv — činilac dezintegracije; neće moći da pokreću radničku klasu i radne ljude u borbu protiv etatizma i birokratizma, jer su i same dio etatističkih struktura i nosioci etatističkih odnosa.

Paralelno s pojavama ekonomske krize i kriznog stanja u društvu, u idejnoj sferi su jačali retrogradni procesi u kojima se prepliću nastojanja da se obnove i elementi državnog socijalizma i elementi privatnovlasničkog građanskog društva. Počele su sve vidnije da se ispoljavaju antisocijalističke struje i ideologije koje uporno nastoje da, koristeći teškoće s kojima je društvo suočeno, kompromituju SKJ i sistem socijalističkog samoupravljanja, kako bi unijele idejno-političku konfuziju i defetizam u narod. Pod uticajem snažne desničarske propagande u svijetu i teškoća s kojima se nosimo, dižu glave i oni koji ne samo što negiraju sve rezultate naše radničke klase i radnih ljudi, već pokušavaju da stave pod sumnju i samu istorijsku opravdanost socijalizma, društvene svojine, socijalističkog samoupravljanja. Pragmatizam, voluntarizam, idejna tromost i nedovoljno idejno-političko jedinstvo u našim redovima ide im naruku.

Na dezintegrisanoj i samoupravno nepovezanoj privredi, nauci i drugim područjima ljudskog stvaralaštva, na snažnim grupno-svojinskim tendencijama — búde se i narastaju i malograđanski egoizam, potrošačka psihologija i sve grublji nasrtaji na društvenu imovinu.

Ovakva kretanja u društvu su uslovila da se i u samom Savezu komunista osjećaju primjese onih idejno-teorijskih shvatanja koja

Digitized by Google

imaju oslonac u ideologiji etatističkog birokratizma ili građanskog liberalizma. Poklici tih shvatanja optužuju sistem socijalističkog samoupravljanja kao osnovni uzročnik kriznog stanja, iako je istina obrnuto — ključni problem je u tome što se taj sistem sporo razvija i nedosledno ostvaruje.

I nepovoljne međunarodne okolnosti su znatno doprinijele narastanju ekonomske krize u našem društvu. Postojeći međunarodni ekonomski poredak učinio je još dramatičnijom podjelu svijeta na bogate i siromašne. Milijarda ljudi živi ispod granice apsolutnog siromaštva, a desetine miliona godišnje umiru od gladi. Razvijene zemlje sve više primjenjuju protekcionističke mjere i zatvaraju svoja tržišta za proizvode nerazvijenih zemalja, pri čemu se obilato koriste ekonomske sankcije, embargo, blokade, trgovinske restrikcije i druga slična sredstva ekonomske i političke prinude.

Posljedice ovakvog stanja međunarodnih ekonomskih odnosa postale su razorne po privredu i stanovništvo zemalja u razvoju. Od 1980. do 1985. godine cijene sirovina, koje su glavni izvozni proizvod zemalja u razvoju, znatno su opale. U istom periodu višestruko su porasle kamatne stope. Za najveći broj zemalja dužnika dugovi su se pretvorili u nepodnošljiv teret. Sve to ima za posljedicu da je dohodak po stanovniku u zemljama u razvoju danas manji nego što je bio 1980. godine.

I naša privreda je pretrpjela velike štete uslijed nepravednih međunarodnih ekonomskih odnosa i protekcionističkih uslova robne razmjene na svjetskom tržištu. Nas je, osim u rijetkim slučajevima, teško pogodio pad cijena sirovina, kao i neprestani porast cijena proizvoda s visokim stepenom tehnološke obrade. Došlo je do daljeg pogoršanja odnosa između uvoznih i izvoznih cijena što je, podsjetio bih, trend koji već dugo traje. Naša ekonomska politika sporo se prilagođavala promjenama na svjetskom tržištu, sporo smo se organizovali u cilju odbrane i zaštite od ovakvih tendencija i udara.

Savremeni svijet karakteriše i nova naučno-tehnološka revolucija, koja i našu zemlju stavlja pred nove izazove. U tom pogledu mi sve više zaostajemo. Nalazimo se, po mnogo čemu, na marginama te revolucije. Posljedice će biti još ozbiljnije ukoliko se što prije ne osposobimo da odgovorimo njenim izazovima i tako smanjimo zavisnost od uvoza licenci na dosadašnji način. U svemu tome najteže je to što nemamo jedinstvenu strategiju tehnološkog razvoja i što se još nijesmo organizovali da na ovom planu učinimo radikalne zaokrete.

Iz Izvještaja Centralnog komiteta se vidi da je SKJ u periodu između Dvanaestog i Trinaestog kongresa, u kome je došlo do kulminacije ekonomske krize i kriznog stanja u društvu, dublje, kritički i samokritički, osvijetlio to stanje, njegove najvažnije uzroke i puteve izlaska iz krize. Ovo međukongresno razdoblje je bilo period sazrijevanja svijesti o krizi i velikim opasnostima ko-

Digitized by Google

je ona nosi. Uloženi su ogromni napori u izgradnju i jačanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ na demokratskim osnovama, kao najvažnijeg preduslova savladavanja kriznog stanja u društvu, i u razvijanje što šire aktivnosti u borbi za ekonomsku i političku stabilnost i dalji razvoj zemlje na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

U tom periodu usvojen je Dugoročni program ekonomske stabilizacije kao program izlaska iz krize. Pripremljena je i Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema. Donijeti su novi društveni planovi i programi razvoja. Centralni komitet SKJ, centralni komiteti SK republika i pokrajinski komiteti SK povećali su svoju aktivnost i utvrdili idejno-političke stavove o mnogim otvorenim pitanjima koja su opterećivala naše društvo i slabila idejno i akciono jedinstvo SKJ. Poslije 13. sjednice CK SKJ organizovana je opštepartijska rasprava koja je protekla u znaku otvorene kritičke analize unutrašnjih slabosti i nedostataka. Oštra kritička riječ posebno je upućena rukovodstvu SKJ. Pri svemu tome izražena je čvrsta vjera u programsku orijentaciju SKJ, u njegovu snagu i sposobnost da prevlada sopstvene slabosti i mobiliše društvene snage za izlazak iz teškoća. Kritika je imala mobilizatorski karakter: donijela je mnogo konkretnih saznanja i prijedloga o tome šta bi i kako trebalo raditi, a podstakla je i mnoge konkretne akcije. U istom duhu protekle su pretkongresne pripreme, kongresi SK republika i konferencije SK pokrajina, kao i konferencija Organizacije SKJ u JNA.

Zahvaljujući upravo toj i takvoj aktivnosti SK i ostalih organizovanih socijalističkih snaga u društvu i nepokolebljivom povjerenju radničke klase i radnih ljudi u programska opredjeljenja i strateške ciljeve SKJ, pojedini jako izraženi problemi i protivurječnosti u našem društvu nijesu u ovom periodu poprimili razmjere s mnogo težim političkim, socijalnim i ekonomskim posljedicama, a neki su prevladani ili su stavljeni pod kontrolu. Svojim idejno-političkim djelovanjem, Savez komunista je odlučujuće doprinio tome da se izlaz i svih naših teškoća traži i nalazi na kursu socijalističkog samoupravnog razvoja našeg društva i veće aktivnosti i odgovornosti njegovih legitimnih institucija.

Mada labilan i mali, ostvaren je izvjestan privredni rast, iako tendencije stagnacije i zaostajanja još nijesu prevladane. Otvoren je znatan broj novih radnih mjesta što, međutim, nije bilo dovoljno da se zaustavi porast nezaposlenosti. Povećana je pokrivenost uvoza izvozom i ostvaren suficit u platnom bilansu, što je omogućilo da se poboljša snabdjevenost tržišta sirovinama, reprom-aterijalom i nekim robama široke potrošnje i očuva spoljna likvidnost zemlje. Ostvareni su i početni rezultati u primjeni realnijih ekonomskih kriterija u privredni život i investicionu politiku. Sve je to doprinijelo jačanju svijesti o tome da naše velike teškoće možemo savladati i obezbijediti uspješan razvoj samo uz maksimalni oslonac na vlastite snage, bolji i kvalitetniji rad.

Digitized by Google

Može se reći da smo u znatnoj mjeri otpočeli da se prestrojavamo i učvršćujemo svoje redove u borbi za izlazak iz kriznog stanja.

Međutim, i pored početnih rezultata koji ohrabruju, nijesmo otklonili velike prijetnje kojima ekonomska kriza pritiska našu zajednicu. Napori u tom pravcu nijesu bili svugdje podjednaki. Bilo je dosta sporosti, oklijevanja i polovičnosti u sprovođenju zauzetih stavova. Članstvo SKJ je u opštepartijskoj raspravi ispoljilo veliku energiju i odlučnost u zahtjevima za radikalnijim zaokretima. Ispoljilo je svoju spremnost da u tome aktivno učestvuje, da ponese svoj dio odgovornosti. Ali se ta energija i ta odlučnost još nijesu u potpunoj mjeri slile u odgovarajuću društvenu akciju.

Uspješno ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije pretpostavlja i imperativno zahtjeva više jedinstva, odlučnije i brže prestrojavanje na svim nivoima društvenog organizovanja, odgovornije ekonomsko ponašanje i širu praktičnu akciju na mobilisanju i aktiviranju svih potencijala društva. Treba, takođe, brže i smjelije otklanjati unutrašnje slabosti, nedosljednosti i nedograđenosti našeg političkog sistema koje smanjuju njegovu efikasnost i otežavaju uspješnije ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Zbog velike sporosti, neodlučnosti i nejedinstva u ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, neki ekonomski, a sa njima i društveno-politički problemi, danas se ispoljavaju u oštrijem vidu nego u vrijeme njegovog donošenja. To su, pored ostalog: otuđivanje velikog dijela dohotka od onih koji ga stvaraju, uz pojačan uticaj raznih neformalnih grupa i vaninstitucionalnih činilaca na društvena kretanja; bujanje inflacije; opadanje standarda najsiromašnijih slojeva stanovništva; porast gubitaka a time i velikih teškoća u tekućoj reprodukciji; socijalno raslojavanje mimo kriterija raspodjele prema radu. U uslovima neblagovremenog, parcijalnog, nesinhronizovanog i nedosljednog ostvarivanja Dugoročnog programa, i neke neophodne mjere ekonomske politike — kao što su realna kamata i realni kurs dinara — dale su rezultate suprotne od onih koje smo željeli, naročito sa stanovišta rasta inflacije, osiromašenja materijalne osnove samoupravljanja u mnogim granama privrede i socijalnog raslojavanja.

Još uvijek postoje velika kolebanja u pogledu uloge i značaja robne proizvodnje i njenih zakonitosti, u borbi za ekonomsku stabilizaciju i razvoj socijalističkog samoupravljanja. Još nijesmo učinili odlučujuće zaokrete u pravcu potpunijeg korišćenja izgrađenih kapaciteta i radnog vremena, brže primjene naučno-tehnoloških dostignuća i efikasnijeg uključivanja u međunarodnu podjelu rada. Neprihvatljivo je to da se i u ovako teškoj socijalno-ekonomskoj situaciji neracionalno, pa i dogmatski, odnosimo prema poljoprivredi, turizmu i maloj privredi u čijem se bržem razvoju nalaze velike rezerve i mogućnosti za prevladavanje krize.

Digitized by Google

Danas je najvažniji zadatak društva i subjektivnih snaga na čelu sa SKJ — još veća mobilizacija radničke klase, radnih ljudi i svih progresivnih snaga u društvu na bržem savladavanju krize i otvaranju perspektive daljeg dinamičnog i stabilnog ekonomskog i društvenog razvoja zemlje. Od Saveza komunista se očekuje, i traži, da još više osvijetli konkretne puteve koji vode ka tome, da razvije još odlučniju akciju na uklanjanju svega što se suprotstavlja napretku, da širi vidike i prostore čovjekovih sloboda i njegovog stvaralaštva.

Centralni komitet SKJ je u dokumentima koje je predložio Trinaestom kongresu ukazao na to da se izlaz iz ovog stanja mora tražiti u intenzivnijem razvoju socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog društveno-ekonomskog odnosa; u odlučnijem ukidanju društveno-ekonomskih osnova etatizma, birokratske samovolje i zatvaranja; u bržem prelasku sa ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja; u sve većem jačanju jedinstva jugoslovenske zajednice na osnovama socijalističkog samoupravljanja i pune nacionalne ravnopravnosti. To su jednodušno potvrdili i kongresi SK svih republika i konferencije SK pokrajina kao i konferencija organizacija SKJ u JNA. To su potvrdili i kongresi i konferencije svih naših društveno-političkih organizacija. To su takođe potvrdili i radni ljudi i građani na brojnim predizbornim skupovima na kojima su, kao i na izborima, masovno učestvovali.

Na kongresima i konferencijama SK, Sindikata, boraca i omladine — snažno je izražen zahtjev za jačanje jedinstva SKJ i zemlje u cjelini. A svi dobro znamo da to jedinstvo može jačati samo revolucionarnom akcijom koja stalno pokreće razvoj društvenih odnosa u pravcu komunističkog društva.

Zadatak je Trinaestog kongresa da jedinstvom ocjena uzroka kriznog stanja i naročito odgovorom na pitanja kako dalje, dá snažan doprinos idejnom jedinstvu SKJ, i tako podstakne njegovu revolucionarnu akciju. To je najvažniji politički uslov za izlazak iz krize i za dalji uspješan preobražaj našeg društva. Naš Trinaesti kongres treba da bude kongres jačanja socijalističkog samoupravljanja, kongres jačanja jedinstva zemlje i SKJ u borbi protiv naraslog etatizma, kongres akcije i sklada između riječi i djela.

Snagom i jasnoćom svojih stavova i opredjeljenja Trinaesti kongres treba da otvori perspektivu postepenog, ali dosljednog i sigurnog ostvarivanja dominacije radnika u udruženom radu nad tokovima društvene reprodukcije i političkim funkcijama društva, i da najavi beskompromisnu i efikasnu akciju za savladavanje svih prepreka koje stoje na putu dinamičnijem razvoju socijalističkog samoupravljanja. On treba da doprinese konkretnoj razradi programa akcije koju će radni ljudi prihvatiti i ostvarivati kao vlastitu praksu oslobađanja i udruživanja rada i na toj osnovi širenja svojih i društvenih sloboda. Iz takve prakse treba da niknu konkretni odgovori na pitanje kako da se maksimalno suze prostori za ostvarivanje posredničke uloge između radnog

Digitized by Google

čovjeka i rezultata njegovog rada od strane onih političkih i socijalnih činilaca koje na otuđenom dohotku grade svoj povlašćeni položaj, suprotstavljajući se socijalističkom samoupravljanju i istinskoj vlasti radničke klase.

Od Kongresa se očekuje da reafirmiše osnovna opredjeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i doprinese povećanju aktivnosti i odgovornosti za njihovo brže i dosljednije ostvarivanje i time otvori perspektivu dinamičnijeg ekonomskog razvoja, zaustavljanja pada životnog standarda i svođenja socijalnih razlika na mjeru koja proističe iz primjene principa raspodjele prema rezultatima rada.

Za takav rezultat i uspjeh Trinaesti kongres ima pouzdan oslonac u Programu SKJ i Ustavu od 1974. godine, u odlukama poslednjih kongresa, u jasnoj i dugoročnoj viziji samoupravnog socijalističkog razvoja naše zemlje koju smo stvarali s Titom, Kardeljom i drugim velikanima naše revolucije. Suprotstavljajući se svim pokušajima napuštanja te vizije, SKJ je dužan da na svom Trinaestom kongresu dá svoj doprinos temeljitoj kritičkoj analizi funkcionisanja našeg privrednog i političkog sistema i djelovanja svih subjekata u njemu, posebno sopstvenog djelovanja, u cilju bržeg izlaska iz krize, stabilnijeg ekonomskog i društvenog razvoja zemlje i jačanja međunarodnog ugleda i uticaja SKJ i SFRJ.

II

Najvažniji zadatak Trinaestog kongresa je da svojim stavovima i odlukama doprinese da na djelu, a ne na riječima, na scenu društveno-ekonomskog i političkog života snažnije stupi naša radnička klasa — da socijalističko samoupravljanje ojača i u praksi efikasnije funkcioniše, dajući sve bolje rezultate u materijalnom i društvenom razvoju.

U našoj konkretnoj situaciji to, prije svega, znači da proizvodni odnosi i politički sistemi socijalističkog samoupravljanja svojim daljim razvojem i jačanjem treba brže da podstiču samoupravnu integraciju društva, da obezbijede efikasnije odlučivanje, racionalnije i intenzivnije korišćenje društvenih sredstava i bržu primjenu naučno-tehnoloških dostignuća. U praksi se moraju brže prevazilaziti svi oblici i tendencije prisvajanja društvene svojine na privatno-sopstvenički, grupnosvojinski i državno-svojinski način.

U tom cilju je neophodno da Savez komunista posvećuje prvorazrednu pažnju razvoju i jačanju samoupravljanja radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Potrebno je dosljednije ostvarivati suštinu njihovog ustavnog koncepta kao uslova neposrednog ostvarivanja samoupravnih prava, obaveza i odgovornosti radnika u upravljanju društvenim sredstvima i kao osnove

Digitized by Google

ostvarivanja delegatskog sistema i vlasti radnika u društvu u cjelini. Ako osnovne organizacije udruženog rada nijesu polazište neophodnog samoupravnog organizovanja i samoupravne integracije udruženog rada i društva, one ne mogu biti ni oslonac odlučujuće uloge radnika i radnih ljudi u svim tokovima društvene reprodukcije, niti nosioci savremene proizvodnje.

Savez komunista će se odlučno založiti za to da se dogradnjom sistema obezbijedi i utiče da se osnovne organizacije udruženog rada, kao djelovi radne organizacije, razvijaju kao zdravi ekonomski subjekti — kao robni proizvođači. Sistem društveno-ekonomskih odnosa treba da motiviše radnike u njima da se, radi efikasnijeg i racionalnijeg privređivanja društvenim sredstvima, preko radnih organizacija povezuju u šire asocijacije udruženog rada i da tako povećavaju proizvodnost svoga rada i dohodak; da više brinu o proširenoj reprodukciji i primjeni savremene tehnike i tehnologije; da što racionalnije upotrebljavaju sredstva akumulacije, ostvarujući njihovu samoupravnu koncentraciju u interesu stvaranja većeg dohotka; da obezbjeđuju rast životnog standarda i svih vidova potrošnje u skladu sa rezultatima rada i da snose ekonomsku i svaku drugu odgovornost za kvalitet svojih samoupravnih odluka. Unapređenjem sistema i akcijom subjektivnih snaga treba onemogućiti da se na račun zajednice pokrivaju bilo čiji gubici i promašaji koji su posljedica lošeg rada i autarkičnog i grupnosvojinskog ponašanja i odlučivanja.

U uslovima razvoja i izgradnje takvih društveno-ekonomskih odnosa bivaće sve jasnije da se suština samoupravljanja radnika u osnovnim, radnim i drugim organizacijama udruženog rada ne može ostvarivati kroz autarkiju i grupnosvojinsko ponašanje, jer su takve tendencije suprotne biću društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja kao i potrebama savremenog razvoja proizvodnih snaga. One potkopavaju perspektivu i OUR-a i samoupravljanja u cjelini. U takvim uslovima će udruživanje rada i sredstava, unapređivanje sistema društvenog planiranja, briga o ostvarivanju samoupravnih obaveza i odgovornosti i o smanjivanju glomazne administracije u radnim organizacijama i u društvu postajati sve više egzistencijalna potreba radnika. Radnici će, u tim uslovima, razvijati i jačati radne organizacije kao tržišne subjekte i integralne plansko-razvojne cjeline sa povećanom ulogom u planiranju razvoja i ekonomskim odnosima sa inostranstvom i zalagaće se za razvijanje drugih oblika samoupravnog udruživanja i organizovanja.

Samoupravna integracija, ukoliko se zasniva na stvarnim interesima radničke klase i radnih ljudi, ne umanjuje slobodu i samostalnost subjekata te integracije u djelotvornom korišćenju svojih samoupravnih prava, već jača njihovu zajedničku moć. Samostalnost samoupravnih organizacija i zajednica, kada je u funkciji ostvarivanja suštine društvene svojine i samoupravljanja, činilac je napretka, ali kad postane snaga i oslonac autarkije i od-

Digitized by Google

brane grupnosvojinskih i egoističkih interesa — postaje njegova kočnica.

U našoj današnjoj situaciji, obilježenoj snažno izraženim tendencijama autarkije samoupravnih organizacija i društveno-političkih zajednica, od presudnog je značaja za sam sistem, koheziju i čvrstinu jugoslovenske zajednice i za naš ekonomski i društveni napredak da razvojem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa jačaju integrativne funkcije socijalističkog samoupravljanja, međusobne veze, obaveze i odgovornosti djelova i cjeline — od osnovne organizacije udruženog rada, preko radne i složene organizacije i drugih samoupravnih asocijacija do pokrajina, republika i Federacije.

Ovakav kurs razvoja socijalističkog samoupravljanja imperativno zahtjeva i savremena naučno-tehnološka revolucija. Dezintegrisanost jugoslovenske privrede, njen autarkični razvoj i ekonomsko parcelisanje njenih djelova, u savremenim uslovima sve više postaju prepreka razvoju proizvodnih snaga i, samim tim, uzrok ekonomskog zaostajanja Jugoslavije. Održavanje takvog stanja ne samo što bi usporilo razvoj socijalističkog samoupravljanja, već bi vodilo i ka njegovom kompromitovanju.

Socijalističko samoupravljanje, ako se dosljedno razvija na stvarnim interesima radničke klase i radnih ljudi, jačaće političke, kulturne i ekonomske veze naših naroda i narodnosti i jedinstvo Jugoslavije, doprinosiće nacionalnoj ravnopravnosti i potpunijem korišćenju svih prednosti našeg jedinstva za brži i uspješniji privredni i društveni razvoj zemlje u cjelini i svih republika i pokrajina ponaosob. Socijalističko samoupravljanje i sve jača samoupravna integracija jugoslovenskog društva koja se temelji na udruživanju rada i sredstava — su osnovni uslov za jačanje slobode, nezavisnosti, ravnopravnosti i, konačno, srećnije budućnosti svakog našeg naroda i narodnosti i svakog čovjeka. Istorijski je interes radničke klase, a time i stvarni nacionalni interes najširih radnih slojeva u svakom našem narodu i narodnosti, da jača naše jedinstvo.

Polazeći od toga, SK će se u narednom periodu odlučnije zalagati za stvaranje uslova za brže samoupravno integrisanje jugoslovenske privrede i društva. On će svojom aktivnošću otklanjati birokratske prepreke tim procesima, sasijecaće korijene tendencijama autarkije i zatvaranja i podsticati razvoj sistema samoupravnog organizovanja radnika po logici njihove proizvodno-reprodukcione povezanosti i linijom daljeg razvoja delegatskog sistema.

Takav razvoj socijalističkog samoupravljanja ne može se ostvariti bez potpunijeg korišćenja mnogobrojnih mogućnosti koje pruža delegatski sistem za uključivanje najšireg kruga radnih ljudi i građana u donošenje i izvršavanje svih odluka u društvu. Danas u tom pogledu nedovoljno koristimo prednosti delegatskog sistema. Daleko smo od ostvarivanja njegove suštine. A suština

Digitized by Google

je u tome da se preko delegacija i njihovog povezivanja obezbijedi učešće radnika i radnih ljudi u odlučivanju na svim nivoima upravljanja privredom i drugim društvenim poslovima. Ostvarenju te suštine delegatskog sistema nijesu prilagođeni ni metod ni sadržaj rada SK, SSRNJ i ostalih društveno-političkih organizacija. Zato se ne ostvaruju ni samoupravna integrativna funkcija vijeća udruženog rada, ni samoupravna suština SIZ-ova u skladu sa ustavnim opredjeljenjima. Delegatski sistem je u mnogo čemu formalizovan. Njegovu revolucionarnu formu ne rijetko ispunjavaju konzervativni, etatistički i birokratski odnosi i sadržaji. Savez komunista je dužan da, slijedeći klasne ciljeve društva i vlastita revolucionarna opredjeljenja, poveća svoje napore u pravcu dosljednijeg ostvarivanja ustavnog koncepta delegatskog sistema i statutarnih načela o načinu djelovanja komunista u tom sistemu. Bez delegatskog odlučivanja kao suštine delegatskog sistema nema ni socijalističke demokratije, vladajuće pozicije radnika u društvu niti slamanja tehnokratizma i birokratizma.

Naša dosadašnja praksa je pokazala da je za efikasno ostvarivanje suštine delegatskog sistema od presudnog značaja svakodnevni, konkretni politički rad organizacija SK, SSRN, Sindikata, boraca i omladine u bazi društva i institucijama toga sistema.

Nezamjenjiva je uloga Socijalističkog saveza, kao fronta organizovanih demokratskih snaga i političke osnove socijalističke demokratije, u procesima delegatskog odlučivanja. Komunisti su dužni da se bore za takav rad i razvoj Socijalističkog saveza koji će obezbijediti da naš politički život bude bogatiji i masovniji, da se kroz demokratsku stvaralačku kritiku stalno traže i nalaze bolja rješenja i brže prevazilazi sve što je zaostalo i slabo, da se spriječava politika i praksa koje potiskuju inicijative, ograničavaju samoupravno odlučivanje i sputavaju čovjeka kao proizvođača i stvaraoca.

Savez komunista je dosljedan u svom opredjeljenju da se nijedno bitno pitanje od kojeg zavisi dalji razvoj našeg društva ne može uspješno rješavati bez angažovanja znanja i revolucionarnog entuzijazma mladih kroz naš politički i delegatski sistem.

Djelujući kroz samoupravne organe, delegatski sistem, SSRNJ i ostale društveno-političke organizacije Savez komunista treba da bude najznačajnija politička koheziona snaga u društvu. A on to može biti samo tako što će u svakoj konkretnoj situaciji, neprekidno osvjetljavati put koji vodi ka jačanju društvenog položaja radničke klase i radnih ljudi u sistemu sve razvijenije socijalističke demokratije i boriti se odlučno i nepokolebljivo za ona rješenja koja su u skladu s tim.

Uspješno funkcionisanje delegatskog sistema podrazumijeva javnost rada i objektivnu informisanost radnih ljudi i građana, samoupravnih organa, delegacija i delegata o cjelini društvenih kretanja. Zbog toga je neophodno da se na svim nivoima društvenog organizovanja i djelovanja izgrađuje takav društveni sistem

Digitized by Google

informisanja koji će biti u stanju da sve učesnike u procesu delegatskog odlučivanja blagovremeno i potpuno informiše o svim relevantnim društvenim pitanjima. Savez komunista se mora odlučnije suprotstavljati svim vidovima zatvaranja i raznih manipulacija kroz sistem informisanja, naročito u onim slučajevima kada se sebični i uski interesi ističu kao opštedruštveni.

S obzirom na veliki značaj javne riječi, socijalističke subjektivne snage moraju samoupravnom i političkom akcijom krčiti prostor odgovornoj društvenoj kritici, objektivnom informisanju koje će doprinositi razvoju samoupravnih odnosa i savlađivanju etatističko-birokratskih i malograđansko-liberalističkih deformacija. Potrebni su nam realna predstava o našoj stvarnosti i klasno usmjerena marksistička kritička misao.

Uloga države i njenih organa se posljednjih godina udaljavala od stavova SK razrađenih u Programu SKJ i rezolucijama prethodnih kongresa SK, i od ustavnih određenja. Svjesno i stihijno širila se uloga države i njena regulativa u tokove društvene reprodukcije, sprečavajući tako da se ostvaruje Ustavom utvrđena uloga radnih ljudi u udruženom radu. Istovremeno je slabila odgovornost i efikasnost državnih organa u onim oblastima društvenog života gdje je njihova uloga nezamjenjiva. To su društvena evidencija i kontrola, inspekcijske službe i, što je najvažnije, obezbjeđenje poštovanja ustavnosti i zakonitosti i striktnog izvršavanja zakona i odluka nadležnih organa i tijela. Takvo stanje se hitno mora mijenjati, jer ono sputava socijalističko samoupravljanje, a kod građana i radnih ljudi izaziva nesigurnost i opravdano nezadovoljstvo. Radni ljudi s pravom očekuju od Saveza komunista da povede odlučnu borbu protiv birokratske samovolje i takvih postupaka pojedinaca u državnim organima koji su u oštroj suprotnosti sa moralnim i pravnim normama našeg društva. Sve slučajeve neodgovornosti, mita i korupcije, veza i protekcije — treba odlučno i javno žigosati. Ovaj kongres treba da istakne zahtjev za osposobljavanje i najveću odgovornost izvršnih, upravnih, pravosudnih, inspekcijskih i svih drugih državnih organa, kao i zahtjev za sistematsku, politički odgovornu kontrolu rada tih organa i svakog pojedinca u njima.

Posljednjih godina se u ostvarivanju ustavnog koncepta jugoslovenske federacije susrećemo s mnogim problemima koji se ispoljavaju u veoma sporom usaglašavanju zajedničkih interesa u ekonomskoj i razvojnoj politici, i u razvoju privrednog i političkog sistema, u slabljenju jedinstva jugoslovenskog tržišta i u sve učestalijoj praksi neizvršavanja saveznih zakona. Sve je to dovelo do ozbiljnih teškoća u funkcionisanju Federacije, slabilo je efikasnost sistema u cjelini i snagu i jedinstvo jugoslovenske zajednice. Te pojave su izvor sve veće zabrinutosti i nezadovoljstva radnih ljudi i građana, svih naših naroda i narodnosti. One stvaraju pogodno tlo za širenje idejne konfuzije o karakteru jugoslovenske federacije i za iskrivljavanje stavova SKJ o tom krupnom pitanju.

Digitized by Google

Centralni komitet SKJ je cjelovito razmotrio problematiku ostvarivanja ustavnog koncepta jugoslovenske federacije i utvrdio idejno-političke stavove u kojima je iznijeta ocjena stanja i utvrđeni pravci neophodne društvene aktivnosti da bi se taj koncept brže i dosljednije ostvarivao. Tim stavovima je data puna podrška od strane komunista i radnih ljudi u pripremama za kongrese i konferencije SK republika i pokrajina i za Trinaesti kongres SKJ. Oni su potpunije razrađeni u Prijedlogu rezolucije.

Savez komunista Jugoslavije je u izgradnji jugoslovenske federacije uvijek dosljedno polazio od načela da treba stalno pronalaziti rješenja koja će omogućavati što veći stepen nacionalne slobode, ravnopravnosti i jedinstva na osnovama oslobađanja rada i razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Jugoslovenska federacija nije rezultat nagodbe političkih struktura, niti sporazuma nacionalnih lidera. Nije ni tvorevina spoljnih faktora. Ona je stvorena u vatri narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kao izraz težnji svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Zato se i može uspješno razvijati samo na osnovama na kojima je i nastala — na jačanju nacionalne ravnopravnosti i vlasti radničke klase.

Zbog zastoja i teškoća u razvoju samoupravljanja, odnosno zbog jačanja etatizma, došlo je i do teškoća i konfuzija oko ostvarivanja ustavnog koncepta našeg federalizma.

Usljed jačanja policentričnog etatizma i birokratizma, integracija rada i sredstava ostala je u najvećoj mjeri zatvorena u republičke i pokrajinske granice. Republičke i pokrajinske privrede razvijale su se, uglavnom, kao zatvorene privredne strukture, razbijajući tako organsko jedinstvo privrede na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i tržištu. Oslabila je odgovornost republika i pokrajina za razvoj Jugoslavije, usporeno i otežano sagledavanje i usaglašavanje zajedničkih interesa. Usaglašavanja posebnih interesa koja prate politički pritisci i cjenkanja, zanemarivanje interesa drugih, a time i zajedničkih interesa, pa i olake optužbe za unitarizam ili separatizam — zavisno od zauzete političke pozicije — samo su pojavni oblici sukobljavanja raznih etatističkih centara moći koji odlučuju »u ime« radničke klase i koji teže da se predstave kao jedini pravi nosioci i zaštitnici nacionalnih interesa. Sve dok samoupravno organizovani radnici i radni ljudi ne budu nosioci i klasnih i nacionalnih interesa, odnosno dok se i klasni i nacionalni interesi ne budu izražavali kao jedinstveni interesi radnika i radnih ljudi, postoji i postojaće mogućnost podvajanja pa i suprotstavljanja tih interesa, bilo sa pozicija separatističkog nacionalizma ili sa pozicija dogmatsko-centralističke ideologije državno-svojinskog birokratizma.

Ove pojave i negativne tendencije u ostvarivanju koncepta jugoslovenske federacije prevazilaziće se u onoj mjeri u kojoj se kao nosilac interesa naroda Jugoslavije budu javljali samo-

Digitized by Google

upravno organizovani radnici, a ne republička, pokrajinska ili federativna birokratija, i u mjeri u kojoj se jugoslovenska privreda bude integrisala na samoupravnim osnovama, a Jugoslavija razvijala, u skladu sa ustavom, i kao samoupravna društveno-politička zajednica radnih ljudi i građana.

Rješenje za prevazilaženje tendencija i prakse sukobljavanja policentričnih etatizama ne smije se tražiti u jačanju saveznog etatističkog centralizma, već u razvoju socijalističkog samoupravljanja, u dosljednom ostvarivanju ustavne pozicije radnika u udruženom radu, u razvoju društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema koji će omogućiti odlučujući uticaj radnika i radnih ljudi u udruženom radu na donošenje odluka u skupštinama svih društveno-političkih zajednica, uključujući i Skupštinu SFRJ. Savez komunista će se energično suprotstaviti svim tendencijama koje zanemaruju činjenicu da je Jugoslavija višenacionalna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti u kojoj republike i pokrajine imaju nezamjenjivu ustavom utvrđenu ulogu. Suprotstavljaće se, isto tako, i onima koji gube iz vida činjenicu da je stalno jačanje jedinstva Jugoslavije i efikasno funkcionisanje organa federacije — zajednički interes svih naših naroda i narodnosti, svakog našeg radnog čovjeka.

Stavovi CK SK Jugoslavije o jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji bitno su doprinijeli otklanjanju nagomilanih problema i uspješnijem ostvarivanju ustavne koncepcije SR Srbije, socijalističkih autonomnih pokrajina i naše federacije, kao i jačanju jedinstva SK Srbije i SK Jugoslavije. Komunisti i svi radni ljudi SR Srbije, SAP i Jugoslavije u cjelini traže da se, dosljednije i odlučnije, nastavi aktivnost na sprovođenju tih stavova.

Polazeći od ocjene da ozbiljno kasnimo i zaostajemo u ostvarivanju stavova Jedanaestog kongresa SKJ u razvoju političkog sistema i o postojanju velikog raskoraka između Ustavom utvrđene suštine političkog sistema i onoga što se zbiva u praksi, SK je inicirao kritičku analizu funkcionisanja političkog sistema. Rad na ovoj analizi i javna rasprava o njoj su doprinijeli da se prevaziđu mnoge razlike i sporovi. Postignuta je saglasnost u pogledu mnogih značajnih pitanja funkcionisanja i daljeg razvoja političkog sistema, kao i veliko jedinstvo u ocjeni da je takvo kritičko analiziranje i praćenje djelovanja političkog sistema nezavršen i dugoročni proces stvaralačkih traganja za prostorima i putevima deetatizacije, oslobađanja rada i izgradnje asocijacija slobodnih proizvođača. Neophodno je da se što prije ostvare sve one promjene u samoupravnim i pravno-institucionalnim normama i ponašanju subjekata sistema, na koje je ukazano u Kritičkoj analizi i javnoj raspravi. Kroz argumentovanu raspravu u nadležnim organima treba što prije zauzeti stav o onim konkretnim pitanjima o kojima su tokom javne rasprave dati različiti predlozi. Naravno riječ je o predlozima kojima je cilj uspješniji razvoj sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja i pune nacionalne ravnopravnosti.

Digitized by Google

Poučeni negativnim iskustvom dosadašnjeg zaostajanja u razvoju političkog sistema ubuduće treba da budemo još kritičniji prema vlastitoj praksi, da bismo uspješnije realizovali naše strateške ciljeve u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Jer, Savez komunista je odgovoran ne samo za istorijski smisao idejnih opredjeljenja koja nudi, već i za razvoj političkog i ekonomskog sistema, institucija i odnosa u kojima će se ta opredjeljenja realizovati. To ga obavezuje da, s pozicija onoga ko mora da vidi više i dalje, kritički procjenjuje kuda se i kako društvo kreće i da li postojeća sistemska i druga rješenja odgovaraju dugoročnim interesima i potrebama radničke klase. Klasno-oslobodilačka suština samoupravljanja ne bi se mogla ostvariti ako bi bila lišena napora njenih socijalnih i političkih nosilaca da na promjeni postojećih rješnja i odnosa stvaraju nove — razvijenije, demokratskije i humanije odnose.

U periodu između dva kongresa, SKJ, SK Srbije i SK Kosova — a i sve ostale organizovane socijalističke snage — ulagali su velike, mada ne uvijek i dovoljne napore za stabilizovanje društvenih i političkih prilika u SAP Kosovu i otklanjanje posljedica kontrarevolucionarnog djelovanja albanskih nacionalista i iredentista. Političko-bezbjednosna situacija na Kosovu je, zahvaljujući tome, danas bolja.

Međutim, mnogi zadaci iz Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu, nijesu u potpunosti i na zadovoljavajući način izvršeni. Nijesu, prije svega, otklonjeni izvori iz kojih se napaja albanski nacionalizam i iredentizam, niti je dokraja onemogućeno razbijačko djelovanje iredente. Nije dovoljno urađeno na eliminisanju svega onoga što dovodi do indoktrinacije mladih na Kosovu albanskim separatističkim nacionalizmom i iredentizmom. Proces idejno-političke diferencijacije u redovima SK i drugih socijalističkih snaga na Kosovu je započet, ali nije dovršen. Ima slabosti i u uspostavljanju akcionog jedinstva Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Kosova, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, na ostvarivanju zadataka iz Političke platforme. Činjenica da su u posljednje vrijeme u porastu srpski, crnogorski i drugi nacionalizmi, koji otežavaju bitku za stabilizovanje stanja na Kosovu, obavezuje Savez komunista na odlučniju i dosljedniju idejnu i političku akciju svuda gdje se oni pojave.

Sve je ovo uslovilo, a i dalje uslovljava neka nepovoljna kretanja u ovoj našoj pokrajini. Nijesmo uspjeli da stabilizujemo narušene međunacionalne odnose i razvijamo povjerenje na principima ravnopravnosti, bratstva i jedinstva i svijesti o sudbinskoj povezanosti. I dalje se vrše nacionalistički pritisci na srpski i crnogorski živalj zbog čega se on iseljava sa Kosova. Stoga je nužno brže otklanjati nedosljednosti i slabosti u ostvarivanju zadataka utvrđenih u Platformi. Velika je obaveza i odgovornost SK Kosova, SK Srbije i SKJ da se iredenta što prije trajno porazi;

Digitized by Google

da se prevaziđu posljedice njenog razornog rada i obezbijedi neophodna politička stabilnost u Pokrajini, a time i u SR Srbiji i Jugoslaviji u cjelini. Savez komunista Jugoslavije mora mnogo odlučnije mobilisati sve društvene snage na Kosovu, u SR Srbiji i u Jugoslaviji, da bi se spriječilo svako iseljavanje pod pritiskom i obezbijedili uslovi za povratak iseljenih.

Prvorazredni je i neodložan zadatak svih organizovanih socijalističkih snaga i državnih organa na Kosovu da obezbijede dosljedno poštovanje ustavnih prava i sloboda radnih ljudi i građana, jednako i ravnopravno za pripadnike svih nacionalnosti. Preduslov za to je osposobljavanje institucija političkog sistema na Kosovu i povećani napori za jačanje njihovog autoriteta i povjerenja u njih, jer je njihova dužnost da rješavaju probleme u međuljudskim i međunacionalnim odnosima koji nastaju na Kosovu. Neophodna nam je konkretna i organizovana akcija za jačanje političke stabilnosti u SAP Kosovo, umjesto formalističkog pozivanja na Platformu i ponavljanja i zaključaka i apela. Naša zajednica i SR Srbija će kao i do sada pomagati brži ekonomski razvoj i ukupan samoupravni preobražaj Kosova, jer je to jedan od bitnih uslova ravnopravnosti naroda i narodnosti, stabilnijeg ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja Pokrajine.

U svijetu u kome živimo za našu zajednicu i SKJ od posebnog je značaja dalje unapređivanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Naša koncepcija odbrane proističe iz našeg samoupravnog sistema i angažovanja svih subjekata društva u odbrani slobode, suvereniteta i tekovina revolucije.

U skladu s tom koncepcijom, mi smo i u ovom međukongresnom periodu — i pored mnogih, u prvom redu materijalnih, teškoća zemlje — uspjeli da ostvarimo krupne rezultate u jačanju odbrambene moći društva. Značajni rezultati su postignuti kako u obogaćivanju koncepcije i doktrine opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, tako i u razvoju odbrambeno-zaštitnog sistema i jačanju i izgradnji oružanih snaga SFRJ.

Odbrana i samozaštita naše zemlje zavise od ukupnog unutrašnjeg stanja, od naše ekonomske, političke i socijalne stabilnosti; od naše sposobnosti da otklonimo zastoje, slabosti i krize u unutrašnjim odnosima i u razvoju samoupravljanja. Zato i našu stalnu brigu za razvoj sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite vezujemo s naporima za izlazak iz teškoća i za dalji socijalistički i samoupravni razvoj našeg društva.

Jugoslovenska narodna armija ima višestruke funkcije u našem odbrambenom i samozaštitnom sistemu, koje su Ustavom određene. Ona je zajednička snaga svih naših naroda i narodnosti i, sa Teritorijalnom odbranom, čini okosnicu sistema, opštenarodne odbrane. Organizacija SKJ u JNA daje značajan doprinos ostvarivanju funkcija naše armije doprinoseći time i jačanju cjeline našeg odbrambenog sistema. Odlučno se moramo suprotstaviti pokušajima da se, pod izgovorom borbe protiv militarizacije

Digitized by Google

i unitarizma napadaju sistem ONO i uloga JNA u odbrani naše zemlje i da se traži promjena te uloge.

Moramo uvijek kritički, konkretno i realno ocjenjivati stanje naše odbrambene i zaštitne sposobnosti u svakoj ćeliji našeg društva, imajući u vidu prilike u svijetu, vojnopolitički položaj naše zemlje, zahtjeve savremenog rata i naše koncepcije opštenarodne odbrane. Razumije se da nikada ne smijemo biti zadovoljni onim što smo postigli, jer neprekidno djeluju mnogobrojni činioci međunarodnog i unutrašnjeg karaktera zbog kojih moramo našu odbranu i zaštitu stalno jačati i razvijati. Dalje podruštvljavanje politike opštenarodne odbrane i društvene samozaštite — što se mora ostvarivati kao revolucionarni proces — bitna je pretpostavka da u tome uspijemo.

III

Dugoročni program ekonomske stabilizacije je polazište naše sveukupne aktivnosti za izlazak iz ekonomske krize i ostvarivanje dinamičnog razvoja na stabilnim osnovama. Savez komunista se mora odlučnije suprotstaviti nastavljanju prakse njegovog nedosljednog, nesinhronizovanog i parcijalnog ostvarivanja i velikog kašnjenja u njegovom izvršavanju.

Danas je jasno da moramo brže napuštati dosadašnji ekstenzivni način privređivanja i odlučnije krenuti putem podizanja produktivnosti rada, punog korišćenja svih privrednih resursa i borbe za visok kvalitet proizvoda. Istorijski trenutak nalaže da se ostvari bitno drukčiji odnos prema ekonomiji poslovanja, prema samoupravnoj mobilnosti i koncentraciji sredstava, izgradnji i razvoju velikih poslovnih sistema. Svim mjerama razvojne i ekonomske politike i energičnom akcijom SK i ostalih subjektivnih snaga mora se podstaći i učiniti zaokret u pravcu većeg društvenog i materijalnog vrednovanja proizvodnog i stvaralačkog rada, znanja i poslovnosti, inovacija i pronalazaštva.

U ovom trenutku je od izuzetne važnosti da se angažuju sve društvene snage za nastavljanje započetih procesa prevazilaženja stagnacije proizvodnje. Nužno je da se već u 1986. godini stabilizuje započeti porast društvenog proizvoda, a zatim da se tokom ovog petogodišta njegova stopa rasta dalje povećava na kvalitativnim ekonomskim osnovama. Bez toga se neće moći ostvariti nijedan od najkrupnijih zadataka koji nam predstoje u neposrednoj budućnosti — svođenje inflacije u prihvatljive razmjere, ekspanzija izvoza roba i usluga, uklanjanje nezaposlenosti i snažniji naučno-tehnološki uspon.

Krupne rezerve koje postoje u nedovoljno iskorišćenim materijalnim i ljudskim resursima pružaju nam dragocjenu osnovu i za brži rast proizvodnje i za podizanje opšteg kvaliteta privređivanja. Mjerama sistema, ekonomske i razvojne politike i akcijom subjektivnih snaga, treba obezbjeđivati da se proizvodni ka-

Digitized by Google

paciteti koriste u daleko većem stepenu, da se brže smanjuju troškovi poslovanja, ubrzava obrt sredstava, da se devizna sredstva zemlje bolje usmjeravaju u proizvodne svrhe i brže povećava produktivnost rada.

Najvažniji preduslovi za povećanje stope rasta proizvodnje na ekonomski racionalnim i kvalitativnim osnovama su povećanje izvoza, posebno na konvertibilno područje, i brže i racionalnije uključivanje u međunarodnu podjelu rada. Ograničenost domaćeg tržišta sama po sebi upućuje na snažnu ekspanziju izvoza robe. Bez toga se ne može ostvarivati puno i racionalno korišćenje naših privrednih potencijala, kao što ni bez snažnijeg uticaja ekonomskih kriterija svjetskog tržišta na domaću proizvodnju nema uspješnog prelaska na intenzivni način privređivanja. Značajne komparativne prednosti, koje Jugoslavija potencijalno ima za izvoz usluga, naročito u oblasti turizma i međunarodnog transporta, zahtijevaju da im i razvojna i tekuća ekonomska politika posveti veću pažnju. Povećanje ukupnog deviznog priliva je preduslov i za otplatu dugova inostranstvu, što će i u narednom periodu ostati jedan od naših najtežih problema i najvažnijih zadataka.

Moramo izgraditi zajedničku, jugoslovensku koncepciju uključivanja u međunarodnu podjelu rada, da izvozimo ono sa čime se u međunarodne privredne tokove najracionalnije možemo uključivati i uvozimo ono što će bitno doprinositi našem tehničkom i tehnološkom razvoju. Izvozna ekspanzija sve više treba da se ostvaruje preko zajedničkih programa proizvodnje i izvoza, tj. na osnovama najšireg povezivanja i podjele rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, jačanjem kvalitativnih faktora privređivanja. Ona treba da se razvija na onim proizvodima i uslugama sa kojima je moguće ostvarivati sve povoljnije neto devizne efekte.

Nužno je, takođe, da se brže razvijaju viši oblici ekonomske saradnje sa inostranstvom — industrijska kooperacija, zajednička ulaganja i sl. Time bi se postigli i neophodni zaokreti u regionalnoj strukturi naših ukupnih ekonomskih odnosa sa inostranstvom, naročito sa zemljama u razvoju.

Racionalno i intenzivno uključivanje u međunarodnu podjelu rada uslovljeno je kvalitativnim promjenama u politici razvoja i privrednoj strukturi, organizovanijim nastupom privrede na spoljnim tržištima, bržim razvojem integracionih procesa, većim uvažavanjem zajedničkih interesa i bržim prevazilaženjem slijepog, grupnosvojinskog ukopavanja iza uskih interesa, pa i onda kada se time nanosi neposredna šteta zajedničkim interesima Jugoslavije.

Za jugoslovensku privredu veliki značaj ima devizni priliv od turizma. Tu su, sigurno, naše velike šanse i treba ih optimalno iskoristiti. Međutim, moraju se već jednom ozbiljno shvatiti upozorenja da je naš stvarni devizni priliv od turizma mnogo veći

Digitized by Google

od onog koji ostvaruju institucije društvenog sektora. Iz ekonomskih, socijalnih i političkih razloga ne možemo dozvoliti da i dalje tako ostane. Mora se do krajnosti zaoštriti problem špekulacije sa devizama. Nije, dakako, riječ o legalnoj štednji na deviznim računima građana, nego o devizama iz neovlašćenog i nezakonitog naplaćivanja od stranaca, o prelivanju deviza iz društvenog sektora u privatne džepove.

Ogromne su neiskorišćene rezerve u poljoprivredi. Ako što prije prevaziđemo očigledno zaostajanje poljoprivrede, stvorićemo izuzetno velike šanse za ukupno povećanje proizvodnje. To je od velikog značaja i za stabilnost domaćeg tržišta, smanjivanje inflacije, podizanje životnog standarda i poboljšanje platnog bilansa.

Brži razvoj energetike, uz što je moguće veću racionalizaciju korišćenja energije, treba shvatiti kao jedan od ključnih uslova za brži razvoj proizvodnje uopšte. Ali takav razvoj nije moguć na dosadašnji način, tj. u uslovima podijeljenosti i isparcelisanosti. Ozbiljno kasnimo u utvrđivanju zajedničkog jugoslovenskog programa razvoja energetike, štednje energije i zamjenjivanja uvoznih domaćim energetskim izvorima. Potreban nam je ambiciozan, ali realan energetski program, zasnovan na ukupnim jugoslovenskim bilansima i racionalnom korišćenju, prije svega, domaćih energetskih izvora i uz maksimalnu brigu o zaštiti čovjekove okoline. U daljem razvoju energetike, razumije se, i naša zemlja će morati, kao i ostali svijet, da se uključuje u savremene tokove korišćenja novih izvora energije uključujući i nuklearne. Ali, to mora da bude zajednički jugoslovenski program. Odluka o izgradnji bilo kog energetskog nuklearnog pogona može se donijeti samo uz saglasnost nadležnih saveznih organa i uz najšire prethodno konsultovanje nauke i stručnjaka i, dakako, objektivno i iscrpno informisanje javnosti.

Rekonstrukcija, modernizacija i intenzivnija kooperacija u industriji — utemeljena na što široj samoupravnoj integraciji i podjeli rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru — pouzdan su put za brzo i racionalno povećanje proizvodnje u ovoj najvećoj privrednoj oblasti.

U uslovima zaostalosti razvoja komunikacija, vodoprivrednih sistema i stambenog fonda, neshvatljivo je i neprihvatljivo zaostajanje građevinarstva. Razvoj građevinarstva će, uz relativno mala ulaganja, osjetno doprinositi bržem porastu proizvodnje i zaposlenosti.

Slične efekte možemo postići i bržim razvojem male privrede, koji zaslužuje punu opštu podršku i posebno podršku ekonomske politike. Krajnje je vrijeme da se oslobodimo oklijevanja, sumnje i idejnih predrasuda u pogledu mjesta i uloge male privrede u upotpunjavanju proizvodne strukture, u većem i bržem zapošljavanju i angažovanju u te svrhe krupnih sredstava naših radnika u inostranstvu.

Razvojna i tekuća ekonomska politika moraju nastojati da se obim i struktura investicija što prije podignu na nivo koji

Digitized by Google

odgovara savremenim razvojnim potrebama zemlje, i da se efikasnost investiranja poveća do nivoa koji odgovara savremenim evropskim standardima.

Izuzetno velike rezerve u tom pogledu kriju se u velikom iznosu sredstava koja su umrtvljena u zalihama. Pretjerano visoke zalihe u privredi, neusklađene s veličinom proizvodnje, ispoljavaju se kao nedopustivo spor obrt sredstava i neposredno usporavaju razvoj proizvodnih snaga, izvoza i zaposlenost, kao i rast životnog standarda. Mjerama finansijske konsolidacije privrede, razvojem kooperacije, stimulisanjem štednje i novatorstva, mjerama selektivnog povećavanja uvoza i, naročito mjerama koje treba da osiguraju efikasno funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta — može se obezbijediti to da se sredstva umrtvljena u zalihama relativno smanje u korist ulaganja u osnovna sredstva privrede.

Punu pažnju valja posvetiti povećanju domaćih izvora za finansiranje investicija. Tu takođe imamo znatne neiskorišćene rezerve i mogućnosti. Uvećanje dohotka privrede i u tom okviru mogućnosti većih izdvajanja za proširenu reprodukciju, svakako je glavni pravac naših napora u tom pogledu. Ali ne smijemo nikako zaboraviti da i štednja stanovništva, smišljeno podsticana, ima prvorazredan značaj za ulaganja u privredu. Inostrana sredstva — bilo u vidu kredita za uvoz opreme, ili u vidu zajedničkih ulaganja sa stranim partnerima — treba prihvatiti na osnovu opredjeljenja i kriterijuma iz usklađenih planova Federacije, republika i pokrajina i uz sigurnost da će onaj subjekt koji angažuje ta sredstva biti u stanju da ih na vrijeme vrati.

Racionalna upotreba i samoupravna koncentracija akumulacije, oskudne u jugoslovenskoj privredi, nezamenjivo je opredjeljenje razvojne politike. Neophodno je da se SK odlučnije zalaže za veću efikasnost investicija i samoupravnu koncentraciju investicionih sredstava na strateškim programima razvoja, a u skladu sa interesima bržeg rasta dohotka. Zato veliki značaj moramo dati reformi poslovnog bankarstva, kako bi ono svoje finansijske razvojne funkcije ostvarivalo prvenstveno na ekonomskim kriterijumima, uz jačanje odgovornosti banaka i razbijanje njihove dosadašnje izrazite teritorijalizacije.

Politika podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika, a naročito SAP Kosova, kao jedno od bitnih opredeljenja naše ukupne društveno-ekonomske i, posebno, razvojne politike — najbolje će se ostvarivati tješnjim povezivanjem organizacija udruženog rada svih naših republika i pokrajina na zajedničkim programima proizvodnje i izvoza, potpunijom integracijom privrede na osnovama podjele rada i specijalizacije, izgradnjom velikih privrednih sistema. Zato i sredstva FNP-a treba prvenstveno koristiti na način koji će podsticati te i takve procese.

Dinamičan, racionalan i skladan ekonomski razvoj neodložno zahtijeva naše aktivno učešće u naučno-tehnološkoj revoluciji i

Digitized by Google

znatno intenzivnije i šire razvijanje nauke, obrazovanja i kulture. Jer, oni nijesu samo puki nosioci tehničkog progresa, već realni uslovi da radnik samoupravljač, ovladavajući tehnologijom i organizacijom proizvodnje, zaista ovlada »reprodukcijom svoga života«.

Strateški cilj aktivnog uključivanja u novu svjetsku podjelu rada podrazumijeva naše intenzivnije i organizovanije učešće u svjetskim naučnim i tehnološkim tokovima. U tom cilju je neophodno da što prije utvrdimo jedinstvenu strategiju tehnološkog razvoja Jugoslavije kako bi organizacije udruženog rada, polazeći od nje, donijele sopstvene programe sa utvrđenim prioritetima na kojima bi se vršila podjela rada i angažovali naučni potencijali zemlje. Samo se na taj način možemo racionalno uključivati u međunarodnu podjelu rada, u transfer znanja i tehnologije i smanjivati zavisnost od uvoznih licenci. Moramo prestati sa praksom kupovanja zaostalih i paralelnih tehnologija i to pod veoma restriktivnim uslovima.

Nedovoljna uključenost nauke u društvenu praksu, od proizvodnje do društvenih djelatnosti, ne ispoljava se samo kao nedostatak veze među pojedinim organizacijama (npr. istraživačkim i privrednim). Čitav sistem organizacije nauke i naučnoistraživačkog rada zaostaje za potrebama društva. I u ovoj oblasti nedovoljna je integrisanost u jugoslovenskim razmjerama. Neophodno je, stoga, da se u narednom periodu potpunije pozabavimo organizacijom, uslovima rada i ulogom nauke u našem društvu, kako bismo sve subjekte u nauci i udruženom radu učinili odgovornijim za ostvarivanje njihove društvene funkcije.

Nauku i tehnologiju moramo razvijati na najširem frontu — od naučnog zasnivanja rada na svakom radnom mjestu — do ukupnih društveno-političkih odnosa i osmišljavanja daljeg razvoja. U tom smislu i sistemu obrazovanja i vaspitanja moramo prilaziti kao faktoru razvoja nauke i njenog transfera do radnika samoupravljača, kao jednom od najvažnijih činilaca društvenog progresa uopšte. Vaspitanje i obrazovanje spadaju u najznačajnije društvene oblasti, jer iz njih proističe naš najdragocjeniji razvojni potencijal. To obavezuje Savez komunista da reformi obrazovanja i vaspitanja prilazi sa stanovišta zahtjeva za njihovo dovođenje u funkciju stvaranja cjelovitih, odvažnih, stvaralačkih ličnosti, oslobođenih svih primjesa tradicionalizma i dogmatizma, sposobnih da ostvare privredne, samoupravljačke i druge zadatke koje pred njih postavlja društvo i nameće vrijeme u kome žive. Savez komunista je dužan da se bori za samoupravni preobražaj vaspitno-obrazovnog sistema, za njegovo povezivanje s ostalim oblastima udruženog rada i njegovo veće ujedinjavanje na jugoslovenskom nivou. Tom zahtjevu, koji izvire iz prirode savremenog razvoja, treba da budu podređeni kako zajednička načela i jezgra vaspitno-obrazovnog programa, tako i svi oblici i sadržaji međurepubličko-pokrajinske saradnje na ovom planu, uključujući zakonodavnu aktivnost i mrežu škola, fakulteta i drugih vaspitno-obrazovnih institucija. Nema savremenog uspona proizvodnih

Digitized by Google

snaga, uspješnog razvoja socijalističkog samoupravljanja, ni jačanja jugoslovenskog jedinstva bez nesputanog kretanja ideja, slobodnog profesionalnog i radnog udruživanja na čitavom jugoslovenskom prostoru i to upravo u nauci, obrazovanju i kulturi.

Stvaranje uslova za brži razvoj naučnoistraživačkog rada na univerzitetu ima izuzetno veliki značaj. Potrebno je posvetiti veću pažnju objedinjavanju naučnih i materijalnih potencijala u cilju organizovanja interdisciplinarnih i multidisciplinarnih studija za kadrove visoke specijalizacije i zaustavljanja velikog odliva u inostranstvo eminentnih stručnjaka s univerziteta i iz drugih naučnoistraživačkih ustanova.

Visoka inflacija je danas jedan od naših najvećih problema. Ona degradira naš sistem, slabi mogućnost i sužava rezultate naših napora za povećanje izvoza i kvalitativnih faktora privređivanja, obara životni standard radnika i najsiromašnijih slojeva društva i prebacuje teret borbe za ekonomsku stabilizaciju skoro isključivo na njihova pleća. Zato obuzdavanje inflacije predstavlja jedan od najbitnijih uslova za izlazak iz ekonomske krize i za ostvarivanje ciljeva i zadataka razvojne i ekonomske politike. Naša aktivnost na suzbijanju inflacije mora biti kompleksna i usmjerena ka otklanjanju svih njenih uzroka. Neophodan je sveobuhvatan antiinflacioni program mjera i aktivnosti od osnovne organizacije udruženog rada do Federacije. Savez komunista je dužan da se založi da se u borbi protiv inflacije upotrebe sva sredstva ekonomske politike i privrednog sistema i mobilišu sve snage društva.

Za obuzdavanje inflacije od bitnog značaja je da se poveća proizvodnja, izvoz i dohodak i da se preduzmu odlučnije mjere za rasterećivanje privrede od ogromnih troškova društvene režije. Treba brže realizovati predviđene mjere finansijske konsolidacije privrede i banaka, smanjiti zaduženost privrede reprogramiranjem njenih dugova i tražiti efikasnija rješenja za olakšanje teškog tereta kursnih razlika. Mora se što prije prekinuti sa praksom da se više troši nego što se stvara. Uporedo s tim, potrebno je efikasnije ostvarivati politiku društvene kontrole rasta cijena.

U našem socijalističkom samoupravnom društvu socijalna politika je bitan faktor uspješnog materijalnog i društvenog razvoja. Polazno stanovište SKJ je to da se efikasno rješavanje zaoštrenih problema u oblasti životnog standarda i socijalne politike može ostvarivati samo boljim privređivanjem, povećanjem dohotka i smanjivanjem inflacije.

Moramo razvijati cjelovitiji sistem motivisanosti radnika za bolji rad i privređivanje, na bazi dosljedne primjene principa raspodjele prema rezultatima rada i brže ostvarivati politiku i stavove SKJ u ovoj oblasti koji su potpunije razrađeni na 24. sjednici CK SKJ i u Prijedlogu rezolucija ovog kongresa. Komunisti treba da se založe za to da se u svim organizacijama udruženog rada i institucijama sistema uspostave potrebni kriterijumi i mje-

Digitized by Google

rila takve raspodjele i da se odlučnije suzbijaju kolebanja i otpori. Dužnost je komunista da se bore protiv uravnilovke koja je u uslovima visoke inflacije sve izraženija, kao i protiv neodrživih raspona u ličnim dohocima koji nijesu zasnovani na rezultatima rada. Komunisti su dužni da se odlučnije bore za obezbeđenje ravnopravnosti radnika u uslovima sticanja i raspodjele dohotka. Bez toga se ne može pouzdano znati u kojoj je mjeri ostvareni dohodak rezultat rada i upravljanja društvenim sredstvima od strane radnika u OOUR a u kojoj je rezultat, odnosno posljedica, privilegovanog odnosno neravnopravnog položaja radnika u uslovima privređivanja.

Princip socijalističke solidarnosti i uzajamnosti koji je neizostavni dio naših društvenih odnosa treba da se ostvaruje u skladu sa materijalnim mogućnostima društva i na način koji neće podsticati nerad i neracionalno ponašanje. Polazeći od osnovnih opredjeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, naročito je značajno to da se obezbijedi dosljedno ostvarivanje ustavnog načela da svako doprinosi zadovoljavanju opšte-društvenih i zajedničkih potreba srazmjerno svojoj ekonomskoj snazi. U vezi s tim je i potreba da se s većom odlučnošću ostvaruje preraspodjela tereta ekonomskih teškoća na onaj dio stanovništva koji više ima i bogatije živi. Moramo se i dalje organizovano boriti za razradu i primjenu mjera zaštite životnog standarda onih kategorija stanovništva koje su u tom pogledu u težem položaju.

SKJ mora povesti najuporniju borbu za brže uklanjanje socijalnih razlika koje nijesu zasnovane na kriterijumima raspodjele prema radu. Ničim se ne može pravdati dosadašnja neefikasnost u tom pogledu. Neophodni su nam mnogo efikasniji, radničko-klasni poreski sistem i poreska politika. Neophodna je i mnogo odlučnija borba protiv korupcije, špekulantskog sticanja prihoda, krađe društvene imovine i sl.

Velika nezaposlenost je jedan od naših najtežih socijalnih i političkih problema. To je i prvorazredni razvojni problem, jer su izvan rada mnogi mladi i školovani kadrovi koji bi svojim znanjem i poletom mogli bitno da doprinesu bržem i uspješnijem razvoju zemlje.

Mi imamo materijalne i druge mogućnosti da ovaj problem brže rješavamo, ali ih nedovoljno koristimo. Potrebni su nam osmišljeni programi i konkretne akcije. Takvi programi treba da podstaknu dinamičan privredni razvoj, ali i nalaženje adekvatnih sistemskih rješenja i donošenje odgovarajućih mjera ekonomske politike. U njima treba da bude naglašena odgovornost radnika u raspolaganju društvenim sredstvima, da se podstiče razvoj tercijalnih djelatnosti, efikasnije investiranje i da se stimuliše brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja, povećavanje poljoprivredne proizvodnje i usmjerava štednja stanovništva u proizvodne tokove i slično. Moramo dosljednije i efikasnije osmisliti

Digitized by Google

politiku i ustavna opredjeljenja o radu građana sa sredstvima u ličnoj svojini.

Za brže zapošljavanje i racionalan razmještaj proizvodnih snaga, važno je podsticati veću mobilnost sredstava i pokretljivost radnika, posebno onih lica koja traže zaposlenje. Istu tu svrhu mogu imati i mjere za privlačenje stručnih i visokoobrazovanih kadrova u nerazvijena područja.

Velike rezerve u neiskorišćenim kapacitetima mogu se brzo aktivirati uvođenjem rada u više smjena, intenzivnijom proizvodnom kooperacijom, zajedničkim ulaganjima i slično.

Unapređivanje ukupnog načina života i rada na selu, podizanje stručnog znanja zemljoradnika i tehničkog nivoa rada u poljoprivredi, razvijanje male privrede na selu i za potrebe sela, zadrugarstva, seoskog turizma i stvaranje uslova za penzijsko osiguranje zemljoradnika i za zapošljavanje u zemljoradnji — sve to treba da doprinese razvoju poljoprivrede i usporavanju neracionalne migracije stanovništva sa sela, naročito mladih ljudi.

IV

Etatističko-birokratska ideologija i praksa su, bez sumnje, danas u našoj stvarnosti najveća prepreka revolucionarnom razvoju našeg društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Posljednjih godina su se, u uslovima ekonomske krize i kriznih tendencija u drugim sferama društva, pod uticajem pojačane ideološke i političke ofanzive buržoaske desnice u svjetskim okvirima i zaoštrenih protivurječnosti u razvoju u pojedinim socijalističkim zemljama — u našem društvu, pa i u SK pojavila, u većem opsegu nego ranijih godina, idejno-teorijska shvatanja koja su izraz građansko-liberalističke ideologije.

Ove dvije ideološko-političke orijentacije protivuriječe našoj marksističkoj, klasno-revolucionarnoj orijentaciji, počev od samog pojma socijalizma, odnosno same strategije socijalističkog razvoja. Kritičari našeg poimanja socijalizma i naše socijalističke strategije negiraju klasno-revolucionarni karakter socijalističkog samoupravnog razvitka i istorijsku ulogu radničke klase kao pokretačke snage revolucije. Sa građanskih pozicija se kvazinaučnom argumentacijom osporavaju cjelishodnost i realnost našeg strateškog cilja da radnici ovladaju proširenom reprodukcijom. Dogmatsko-birokratski otpori društvenoj emancipaciji radničke klase se, između ostalog, izražavaju u stavovima da dosegnuta normativno-institucionalna struktura sistema već sama po sebi uglavnom obezbjeđuje i znači tu emancipaciju. Na osnovu ovakvog ideološkog prilaza, društvene snage koje se tek bore da postanu vodeće snage društva, proglašavaju se kao da su to već postale. Zanemaruju se objektivni problemi i prepreke na putu ostvarivanja intencije sistema da neposredni proizvođač u materi-

Digitized by Google

jalnoj proizvodnji postane i donosilac upravljačkih odluka. Nedostaju potrebne teorijske i praktično-političke analize i programi rada SKJ i drugih subjektivnih snaga kojima bi se osvjetljavali ovi problemi i naznačavali putevi njihovog rješavanja.

U ovo vrijeme krize i kod nas se javljaju shvatanja koja se zalažu za radikalno potiskivanje socijalističkih principa, činilaca i ciljeva. Smisao tih shvatanja jeste u tome da se unutar protivurječnih socijalističkih procesa konstituišu i osnaže bitni odnosi i činioci kapitalističkog društva. Komunizam se svodi na neostvarljivu utopiju, a istovremeno se sve više relativizira razlika između socijalizma i kapitalizma.

Na drugoj strani, zastupnici etatističke ideologije u nas nastoje da suže horizont naše revolucije. Glasno se zalažu za razvoj društvene kritike a istovremeno, nastoje da potisnu i ugase sve napore za razvoj izvorne marksističke kritike različitih tendencija unutar socijalizma. Ovakvom praksom i ideologijom obesnažuju se i iznevjeravaju socijalističke demokratske intencije i mogućnosti naših institucija i u isti mah uporno nastoji da se birokratsko-etatističko izopačavanje prakse poistovjeti sa sistemom i idejama koje su ga inspirisale i koje su u njegovoj osnovi.

Nasuprot našim shvatanjima o dijalektici objektivnih i subjektivnih faktora društvenog razvoja u socijalizmu, veoma su proširena stanovišta koja jednostrano interpretiraju ulogu i značaj objektivnih faktora, dok svako djelovanje subjektivnih činilaca i njihov uticaj na ekonomske tokove prikazuju kao etatizam ili voluntarizam.

Ustav iz 1974. i ZUR kritikuju se zbog toga što su postavljajući »utopističke« i »nerealne« ciljeve i vizije tobože potisnuli ulogu i značaj objektivnih ekonomskih zakonitosti i time doprinijeli nastajanju ekonomske i društvene krize.

Prema mišljenju ovih kritičara našeg sistema, trebalo je najprije stvoriti materijalne i objektivne uslove za ostvarenje istorijskih ciljeva komunističkog pokreta, pa tek onda razmišljati o borbi za te ciljeve. A mi smo se još daleke 1950. godine, u izuzetno teškim uslovima spoljnih pritisaka, izolacije i privredne nerazvijenosti, donošenjem Zakona o radničkom samoupravljanju, opredijelili za to da otpočnemo jedan od bitnih procesa na putu izgradnje komunističkog društva — proces odumiranja države. Tito je tim povodom rekao da smo čak zadocnili i da bismo, ukoliko već odmah to ne bismo preduzeli, »morali beskrajno dugo čekati«. Savez komunista svoje strateške dokumente svjesno koncipira tako da oni sadrže viziju i određena programska opredjeljenja kako bi bili jasniji opšti pravac razvitka, ciljevi za koje se borimo i kriterijumi za rješavanje mnogobrojnih problema koji iskrsavaju u svakoj etapi.

Nosioci etatističko-birokratskih shvatanja prenebregavaju upravo taj programski momenat u Ustavu i drugim dokumentima, između ostalog, i zato jer se njime traži stvaralački napor u svim oblastima života, a ne birokratska rutina i nepokretnost. Njime

Digitized by Google

se zahtijeva društvena borba u kojoj je nužno djelovati i jasno se opredjeljivati.

Na udaru kritike našla se i sama društvena svojina. Nastoji se na različite načine dokazati da nijedan od oblika podruštvljene svojine ne motiviše dovoljno proizvođača za visoko produktivnu proizvodnju, ne razvija njihove stvaralačke mogućnosti ne izgrađuje adekvatnu odgovornost u radu. Govori se o tome kako treba da rekonstruišemo naš sistem društvene svojine u pravcu tzv. »mješovite privrede«, ističe se da unutar socijalizma treba da postoji više nezavisnih načina proizvodnje, pri čemu onaj koji je zasnovan na društvenoj svojini ne mora da ima dominantnu ulogu. Čuju se i predlozi da društvenu svojinu treba razvijati u pravcu akcionarske svojine. Sve je glasnija i kritika podruštvljenih oblika potrošnje, kao što su zdravstvo, školstvo i oblast stambene izgradnje.

Nasuprot tome, etatističko-birokratske snage se ili otvoreno zalažu za državnu svojinu, ili postojeće odnose društvene svojine, koji su još uveliko opterećeni elementima državne svojine, proglašavaju za realizovanu društvenu svojinu, pa se time de facto izjašnjavaju za status quo.

Svemu ovome idu naruku i ozbiljne slabosti u ostvarivanju našeg ustavnog koncepta društvene svojine koje dolaze do izražaja u vidu državnosvojinskog monopola i grupnosvojinskih tendencija.

U kritici dominacije etatizma i birokratskog voluntarizma nad ekonomijom, javlja se i zahtjev — osloboditi ekonomiju od politike.

Savez komunista se bori za to da se ekonomski odnosi i ekonomska politika oslobode od onih ostataka etatističkog sistema koji i inače nijesu u saglasnosti sa Ustavom, odnosno konceptom udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Stav je SKJ da se to može ostvarivati tako što će se razviti sistem socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa koji će radnike u udruženom radu učiniti neposrednim upravljačima društvenim sredstvima reprodukcije, ali tako da se time obezbjeđuje uvažavanje ekonomskih zakonitosti i postižu relativno najefikasniji i najracionalniji rezultati u proizvodnji i ekonomskom razvoju. A socijalističko samoupravljanje kao proizvodni odnos svakako ima svoju društveno-političku dimenziju. U tom sistemu odgovarajuću ulogu imaju SKJ i ostale društveno-političke organizacije i država kao instrument u rukama samoupravno organizovane radničke klase koji štiti njene interese.

Nužno je da SKJ na vrijeme prepoznaje ovakve i slične sadržaje etatističko-birokratske i građansko-liberalističke ideologije, koji su sve prisutniji u društvu, pa i u SK, i da se s njima veoma jasno razgraničava. Neophodno je da istražujemo njihove socijalno-klasne izvore u našem društvu i njihov praktično-politički smisao. Ali, da bismo suzbili te orijentacije, potrebno je da, na osnovu marksističkih teorijskih istraživanja i kritičkog preispitivanja na-

Digitized by Google

še prakse, razvijamo idejno-teorijske osnove naše strategije i samu tu strategiju, mijenjajući sve ono što je socijalistička društvena praksa odbacila, naravno pod uslovom da našom akcijom djelujemo i na mijenjanje same društvene prakse.

Među snagama koje danas kontrarevolucionarno djeluju najopasniji je nacionalizam. U porastu su svi njegovi vidovi i u svim našim sredinama. Nacionalizam zahvata različita područja našeg života — od ekonomskih i političkih odnosa do odnosa u kulturi i, posebno, u istoriografiji.

Nosioci nacionalizma prizivaju sva nezadovoljstva i pothranjuju sve iluzije i uprošćena gledanja na društvo, manipulišući njima. Oni vješto koriste i istovremeno podstrekavaju razne negativne tendencije koje su posljedica pritiska etatističkih odnosa — dezintegraciona kretanja, pojave zatvaranja i rascjepkanosti naše privrede. Pogoduju im i one idejne deformacije koje ravnopravnost naroda i narodnosti svode na ravnopravnost država, a ne i na ravnopravnost ljudi — proizvođača i građana.

Na platformi nacionalizma traže i nalaze zajednički jezik i građanska desnica i oni djelovi etatističko-birokratskih snaga koje jačaju na međunacionalnim napetostima i nesporazumima. Njima se pridružuje kleronacionalizam kao oblik zloupotrebljavanja religije za širenje vjerske i nacionalne netrpeljivosti, za stvaranje podozrenja i podsticanje mržnje, naročito mladih vjernika, prema drugim narodima i religijama.

Kontrarevolucionarni događaji na Kosovu pokazali su svu reakcionarnost i neprijateljsku suštinu nacionalizma dovedenog do usijanja.

Za uspješnu borbu socijalističkih snaga protiv svih vidova nacionalizma prvi uslov je beskompromisna borba protiv nacionalizma u vlastitoj sredini. Komunisti nijesu uvijek u tome bili dosljedni. Od nas se traži da budemo još odlučniji u prevazilaženju različitih mjerila u ocjenjivanju nacionalizma, da se još upornije borimo protiv regionalizacije štampe, protiv pojedinaca i grupa koji u svoje nacionalističke svađe i ujdurme nastoje da uvuku pojedina udruženja i sredstva informisanja, da ih uključe u međunacionalne polemike i uzajamna »prozivanja«, da dežuraju nad nacionalističkim pojavama u drugim sredinama, dok slične pojave prenebregavaju u vlastitoj sredini.

U prvim redovima borbe protiv nacionalizma treba da budemo mi komunisti. Ali tu borbu uvijek valja voditi u jedinstvenom frontu svih socijalističkih snaga, u svakom narodu i narodnosti i svuda u Jugoslaviji.

V

Prevladavanje sadašnjih teškoća i ostvarivanje ciljeva i zadataka u ovoj etapi jugoslovenske socijalističke revolucije nijesu mogući bez svestranog i jedinstvenog angažovanja svih organizovanih subjektivnih snaga sa Savezom komunista na čelu.

Digitized by Google

Uspješno angažovanje Saveza komunista uveliko zavisi od promjene njegove sadašnje pozicije koja ga — suprotno vlastitim programskim opredjeljenjima i potrebama samoupravnog procesa — čini sastavnim dijelom jedne u mnogo čemu etatističke strukture, a time nužno i posrednikom i arbitrom u beskrajnom, uglavnom oportunističkom i kompromiserskom, usklađivanju sukobljenih parcijalnih interesa koji su često i vještački iskonstruisani. Napuštanje te pozicije i kreativno uključivanje u stvarnost »tekućeg momenta« naše revolucije podrazumijeva obavezu Saveza komunista da svoje djelovanje s pozicije i pomoću vlasti, a nerijetko i umjesto organa vlasti, zamijeni odgovarajućom idejnom i političkom aktivnošću u radničkoj klasi, u masovnim političkim i društvenim organizacijama i institucijama političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Savez komunista, stoga, ima revolucionarnu obavezu da se oslobodi sprege i birokratskog partnerstva s državnim organima, da prevlada forumski rad rukovodstava, i razvije i izgradi svoja rukovodstva u istinske revolucionarne štabove okrenute najširoj partijskoj i društvenoj bazi i sposobne da toj bazi, umjesto papirą i praznih apela, ponude stvarne programe i povedu je u konkretnu akciju.

Nema alternative zahtjevu za potpunije utemeljivanje Saveza komunista u radničkoj klasi. Ugled i uticaj Saveza komunista uvijek su bili onoliki koliko je on uspijevao da se ukorijeni u životnu stvarnost radničke klase, koliko je svojim idejnim i političkim akcijama izražavao i ostvarivao interese radničke klase, koliko je usmjeravao društvene tokove i podsticao revolucionarne promjene. Pri tom polazimo od shvatanja da su sastavni dio radničke klase sve stvaralačke snage u društvu koje ubrzavaju društveni razvoj, svi oni koji na temelju svog radnog doprinosa neposredno utiču na razvoj proizvodnih snaga i čiji se rezultati rada potvrđuju i na domaćem i na svjetskom tržištu.

Čvršće i potpunije radničko-klasno utemeljenje akcije i orijentacije Saveza komunista time je aktuelnije, što u radničkoj klasi i radnim masama postoji veliko nezadovoljstvo datim stanjem u društveno-ekonomskim odnosima, padom standarda, kriznim tokovima u privredi, produbljivanjem socijalnih razlika koje se ne zasnivaju na radu i rezultatima rada, pojavama privatizacije društvene imovine i grupnosvojinskim tendencijama. Nezadovoljni su i inertnošću, kolebljivošću i nejedinstvom Saveza komunista, Sindikata i drugih subjektivnih snaga u borbi za suzbijanje ovih pojava i tendencija.

Samo svestranim angažovanjem u radničkoj klasi i posredstvom njenog aktivnog prisustva u socijalističkim samoupravnim procesima, Savez komunista može da ostvari jedinstvo idejnog prednjačenja i angažovanja na izvršavanju konkretnih revolucionarnih zadataka i pokretanja iz letargije onoga nemalog dijela svog članstva, koji gotovo ni na koji način ne učestvuje u realizaciji i utvrđivanju njegove politike.

Digitized by Google

Utemeljenje Saveza komunista u radničkoj klasi i težnja ka promjenama socijalno-klasnog sastava njegovog članstva koje će osigurati veću zastupljenost i intenzivnije učešće radnika u svim oblicima i sadržajima njegovog rada, ne podrazumijevaju, niti trpe bilo kakav restriktivni, sektaški prilaz pitanju socijalne i političke osnove njegove revolucionarne akcije. Orijentacija Saveza komunista će imati perspektivu, a njegove akcije uspjeha, jedino ako u njima bude dovoljno prostora za iskazivanje stvaralačkih potencijala i interesa radnika, radnog seljaštva, inteligencije, naročito mlade generacije i svih socijalnih grupa i slojeva koji u datim okolnostima predstavljaju činioce progresa. Savezu komunista su potrebni i njegove ciljeve mogu da ostvaruju samo oni članovi koji se odlikuju sposobnošću i borbenošću, u čijem su društvenom položaju i svijesti motivima i interesima sabrani neophodni elementi i pregnuća koja podrazumijeva borba za realizaciju ideje socijalizma i komunizma.

Da bi u tom pogledu osnažio svoje redove Savez komunista treba još intenzivnije da nastavi započeti proces demokratizacije kadrovske politike, koji je u poslednje vrijeme značajno odmakao, i stvaranju uslova da u njemu i društvu na odgovorne funkcije dolaze odvažni stvaralački kadrovi, koji znaju, mogu i hoće da se uhvate u koštac sa izazovima ubrzanog razvoja proizvodnih snaga i naučno-tehnološke revolucije, koji su kadri da proniču u sve elemente i sadržaje samoupravnog preobražaja, da pravovremeno i na aktivan način usmjeravaju njegove tokove. Tom zahtjevu treba da bude podređena i politika prijema u Savez komunista. Redovi Saveza komunista treba da budu otvoreni samo za one koji odista shvataju i prihvataju njegovu revolucionarnu ulogu i orijentaciju i koji su spremni da se za nju bore. Bez ozbiljnijih rezultata u oblasti kadrovske politike i politike prijema, Savez komunista neće moći da se u dovoljnoj mjeri prestroji u organizaciju stvaralačkih snaga u svim oblastima društvenog života; snaga koje su u stanju da prevladaju razna opterećenja iz prošlosti, predrasude i međusobna nepovjerenja, da unaprijede samoupravne društvene odnose, da učine neophodne prodore u osvajanju novih proizvodnih programa i tehnologija i tako obezbijede naše ravnopravno učešće u međunarodnoj podjeli rada.

Sopstveno iskustvo nas je uvjerilo da su demokratski dijalog i opštepartijska rasprava pravi put i efikasno sredstvo kako aktiviranja članstva i ostvarivanja njegovog prava da sudjeluje u utvrđivanju politike svoje organizacije, tako i zaoštravanja pitanja njegove odgovornosti za ostvarivanje te politike. Samo na toj osnovi moguće je u pravom smislu afirmisati princip demokratskog centralizma, koji i dalje ostaje neprikosnovena osnova unutrašnjih odnosa u Savezu komunista, i potisnuti pojave i tendencije federalizacije u njegovim redovima. Bez neometanog, slobodnog protoka informacija i inicijativa od baze ka vrhu, i obratno,

Digitized by Google

bez klime u kojoj će svaki njegov član moći da se ispoljava kao stvaralačka ličnost, Savez komunista neće prevladati mnoge svoje unutrašnje teškoće, pogotovo ne one koje se tiču prakse različitog tumačenja i neostvarivanja bitnih sadržaja njegove politike, neodgovornog odnosa nižih organa prema odlukama i stavovima viših, odsustva redovne demokratske kontrole i kritičke analize rada i ponašanja svakog njegovog člana, organizacije i rukovodstva. Demokratizacija odnosa u Savezu komunista bitan je uslov kako okupljanja i punog angažovanja najprogresivnijih društvenih snaga, tako i stvaralačke sinteze svega onoga što u društvu nastaje kao rezultat naučnih saznanja i praktičnih iskustava, a u funkciji je oslobađanja rada i čovjeka.

Savez komunista i u ovoj dionici svoje revolucionarne borbe mora da ispolji ono što je Tito od njega uvijek zahtijevao: da bude jedinstvena organizacija u idejno-političkom i akcionom smislu, ne dozvoljavajući da u njemu dođu do izražaja bilo kakva grupisanja ili elementi idejnog i političkog neutralizma i pluralizma.

Takvo se jedinstvo može ostvarivati samo u revolucionarnoj akciji, uz postojanje organizacione pretpostavke za njega, tj. demokratskog centralizma, i uz brže i odlučno oslobađanje Saveza komunista od svih onih članova koji nijesu na njegovom kursu, koji u njegovu praksu i idejnu sferu unose i reprodukuju etatističko-birokratske i građansko-liberalističke nazore i mentalitet, oportunizam, dogmatizam, birokratsku samovolju, partikularističku svijest, nacionalizam, privilegije i egoizam.

Suprotstavljajući se svakom prividnom jedinstvu, koje bi nastalo pod patronatom bilo koje otuđene birokratsko-etatističke i centralističke strukture, ili na temelju apsolutizacije bilo kojeg ili bilo čijeg parcijalnog interesa, Savez komunista mora i jedino može da svoje jedinstvo izgrađuje strpljivim i upornim idejno-političkim radom na sintezi i afirmaciji onih akcija i orijentacija svog članstva koje, uprkos različitim konkretnim oblicima ispoljavanja, vode ostvarivanju strateških ciljeva i zadataka naše revolucije.

Sposobnost Saveza komunista da u praksi potvrđuje svoja idejno-politička opredeljenja bitno zavisi i od ponašanja i moralnog lika svakog njegovog člana, od toga koliko uspješno radi, koliko i kako djeluje u organima samoupravljanja i društveno-političkim organizacijama, kako se odnosi prema ljudima, društvenoj imovini i negativnim društvenim pojavama, koliko prednjači u rješavanju društvenih problema i zadataka i ličnim požrtvovanjem, principijelnošću i odgovornošću daje primjer drugima. Samo visoko moralne ličnosti, čije se riječi ne razlikuju od djela, koje svojim radom i ponašanjem dokazuju mogućnost realizacije komunističkog projekta novog, humanog i demokratskog društva, mogu da računaju na uticaj ličnim primjerom i da tvore revolucionarnu avangardu.

Digitized by Google

Komunisti moraju prednjačiti i više se od drugih žrtvovati u borbi za novo društvo, ali ne smiju pretendovati na to da u njemu imaju bilo kakva posebna prava i prednosti.

Savez komunista može organizaciono jačati i osposobljavati se za ostvarivanje svoje avangardne uloge samo u procesu društvenih promjena i zavisno od karaktera i stepena svog uticaja na njih. Da bi u svakom trenutku bio mobilan i sposoban da u društvu i u sopstvenim redovima brzo uoči faktore progresa i faktore regresije i da bi bio spreman da stupi u odgovarajuću odlučnu akciju SK mora da podigne na viši nivo cjelokupni svoj idejno-teorijski rad. Samo razvijenim teorijskim radom i idejnim stvaralaštvom, naučno utemeljenom kritikom, koja će poznavati svoj predmet i neće se plašiti svojih rezultata, i borbom mišljenja koja neće biti sputavana uzansama monolitizma i pravilima konsenzusa, Savez komunista može da stiče i održava onaj nivo saznanja i revolucionarne svijesti koji mu omogućava razumijevanje suštine i protivurječnosti savremenih svjetskih zbivanja, kao i karaktera i sadržaja konkretnih društvenih problema i zadataka s kojima se neposredno suočava. Savezu komunista odgovaraju ideologija i teorija koje izrastaju iz revolucionarnog kritičkog odnosa prema datoj društvenoj stvarnosti, a u funkciji su daljeg revolucionarnog istorijskog procesa na jugoslovenskom društvenom prostoru i u svijetu. A to znači da izvori njegovih saznanja, osim sopstvenih iskustava, treba da budu kako naučna istraživanja i spoznaje stečene u teorijskim raspravama, tako i neposredna iskustva radnika i naroda u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Viši nivo svijesti i ideološkog obrazovanja njegovog članstva nezamenjiva je pretpostavka uspješnog prepoznavanja bitnih sadržaja i smisla etatističko-birokratskih građanskih i drugih nemarksističkih ideologija i teorija i uspješnog razgraničenja s njima, tako i daljeg razvijanja svijesti komunista o sopstvenoj društvenoj ulozi i poziciji, o problemima i protivurječnostima sopstvenog bića i uzrocima svoje opterećenosti pojavama i tendencijama konzervativizma, dogmatizma i birokratizma. To je nezamjenjiva pretpostavka i za uspješno djelovanje komunista u radničkim savjetima, delegacijama i skupštinama radi rješavanja zadataka koji se pred ta tijela i organe postavljaju.

Teorijski rad i idejna borba treba da objedine i izraze napor Saveza komunista u pogledu daljeg kritičkog preispitivanja naše prakse i naših koncepata, u pogledu daljeg razvoja naše strategije socijalističkog samoupravnog razvoja i mijenjanja u njoj svega onog što je odbacilo revolucionarno iskustvo radničke klase i ostalih njenih socijalnih i političkih nosilaca, u pogledu nastojanja da se izlaz iz sadašnjeg kriznog stanja traži u okvirima stvarnih istorijskih mogućnosti. Pretpostavka za to je i sposobnost da se u pozitivno razumijevanje postojećeg stanja i odnosa ujedno unosi i razumijevanje potrebe njihovog nadilaženja višim oblicima i kvalitetima. To je uslov saznanja o tome kako su i

Digitized by Google

u kojim dimenzijama naši istorijski ciljevi prisutni u onome što smo uradili i što danas radimo. Ostvarivanje tog zahtijeva podrazumijeva i jedinstveno angažovanje od osnovnih organizacija i rukovodstava do političkih škola, marksističkih centara, partijske štampe, naročito u suzbijanju površnosti, formalizma i idejnog nejedinstva u procesu ideološkog obrazovanja.

VI

U periodu između 12. i 13. kongresa SKJ došlo je do daljeg pogoršavanja međunarodne situacije. Taj negativni razvoj, koji se naročito ispoljio u nekoliko posljednjih mjeseci, i dalje se nastavlja, prijeteći da preraste u duboku krizu međunarodnih odnosa. Nastavljaju se opasne konfrontacije i primjena politike sile, umnožavaju se ratna i krizna žarišta u mnogim djelovima svijeta. Nastavlja se nadmetanje vojno-političkih blokova u vojnoj premoći i sferama uticaja. Trka u naoružavanju poprimila je zastrašujuće razmjere: za proizvodnju sve razornijih oružja danas se troši oko 1000 milijardi dolara godišnje. Istovremeno, svjetsku scenu i dalje karakterišu duboka kriza međunarodnih ekonomskih odnosa i sve teži položaj zemalja u razvoju. Glad i siromaštvo su vapijuća stvarnost velikog dijela današnjeg svijeta.

Društveni razvoj u svijetu i kretanja u međunarodnim odnosima, u periodu između dva kongresa, karakterisali su složeni i protivrječni procesi. Nastavljen je sukob između snaga koje se bore za duboke promjene sadašnjeg stanja međunarodnih odnosa — za mir i progres, za demokratsku i ravnopravnu saradnju među narodima i državama, i onih snaga koje se tome suprotstavljaju, težeći da zaustave društveni napredak i zadrže odnose potčinjenosti, eksploatacije i dominacije. Procesi socijalne i nacionalne emancipacije, koji se prožimaju i međusobno uslovljavaju, zahvatili su čitav svijet. Nastavlja se razvoj socijalizma kao svjetskog procesa i proširuje krug društvenih i političkih subjekata koji se u veoma različitim uslovima bore za društveni napredak i socijalizam.

Naučno-tehnološka revolucija i dostignuća ljudskog uma otvaraju perspektive daljeg progresa čovječanstva i stvaraju uslove za potpunije zadovoljavanje materijalnih i duhovnih potreba ljudi i naroda, ali se koriste — i u postojećim međunarodnim odnosima velika je opasnost da se sve više koriste — i za nove vidove potčinjavanja i eksploatacije, za proizvodnju opasnih oružja čija upotreba prijeti uništenju ljudskog roda.

Raste međuzavisnost svih dijelova današnjeg svijeta, a u isto vrijeme se sve više produbljuje i njegova mnogostruka podijeljenost. Iako je istorijski proces dekolonizacije u osnovi već završen, jačaju pritisci neokolonijalizma, javljaju se novi oblici zavisnosti i potčinjavanja.

Digitized by Google

Sve dublji jaz između razvijenih i zemalja u razvoju dovodi u pitanje perspektive svjetskog razvoja i predstavlja izraz duboke krize međunarodnih ekonomskih odnosa.

Sve izraženije težnje naroda za mirom i ravnopravnom međunarodnom saradnjom, za demokratizacijom međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa — čiji je najdosljedniji nosilac pokret nesvrstanosti — sukobljavaju se s politikom sile, dominacije i hegemonizma. Djelujući kao nezavisan, globalan i samostalan činilac u međunarodnim odnosima, pokret i politika nesvrstanosti potvrdili su se kao velika politička i moralna snaga savremenog svijeta, koja svojom borbom za mir, za demokratizaciju međunarodnih odnosa i uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka značajno doprinosi progresivnom društvenom razvoju u svijetu.

Opšta slika današnjeg svijeta pokazuje da dileme s kojima smo suočeni imaju univerzalni karakter — ne tiču se samo pojedinih društvenih klasa, nacija i država, već i cjelokupne svjetske zajednice. Ključno pitanje pred kojim se nalazimo jeste: kako postići da se međunarodna zajednica organizovano i uspješno suoči s osnovnim društvenim i političkim problemima današnjeg vremena, da se negativni procesi koji su u toku ne prepuštaju stihijnom razvoju s nepredvidljivim, po pravilu negativnim, a može se desiti i katastrofalnim posljedicama; kako postići to da se u ovim procesima afirmišu pozitivne vrijednosti, zasnovane na već izvojevanim tekovinama borbe za slobodni i humaniji život čovjeka i naroda i za unapređenje međunarodne saradnje. U traženju odgovora na ova pitanja i danas, kao i uvijek u prošlosti, posebnu ulogu i odgovornost imaju progresivne društvene snage, partije i pokreti.

Upravo stoga što čvrsto vjerujemo da o pitanjima koja se tiču sudbine svijeta treba zajednički odlučivati, naša zemlja i Savez komunista Jugoslavije uložili su u proteklom periodu velike napore za afirmaciju onih oblika multilateralnog dogovaranja, saradnje i odlučivanja — kao što su pokret nesvrstanih zemalja, Organizacija ujedinjenih nacija, Konferencija o evropskoj bezbjednosti i saradnji — koji su najviše doprinosili zajedničkoj borbi za mir i ravnopravnu međunarodnu saradnju. Međunarodna situacija bila bi danas daleko nepovoljnija da nije ovih oblika multilateralnog demokratskog okupljanja, odlučivanja i akcije, koji svojim angažovanjem šire ideje ravnopravnosti, nezavisnosti, saradnje i uzajamnog uvažavanja. Zato, po našem dubokom uvjerenju, nema drugog puta osim da se na taj način, a prije svega kroz Organizaciju ujedinjenih nacija, traže rješenja za zajedničke probleme.

Od svih globalnih pitanja današnjice najvažnija je, bez sumnje, borba za mir i za sprječavanje nuklearnog rata. Borba za svjetski mir i ravnopravnu međunarodnu saradnju postala je osnovni preduslov prgresivnog razvoja čovječanstva, pa i samog

Digitized by Google

njegovog opstanka. Moramo stalno imati na umu istinu da bi posljedice nuklearnog rata bile katastrofalne po cjelokupan ljudski rod. Zbog toga zastrašuje činjenica da nastavljanje trke u naoružavanju — s razvijanjem kosmičkog naoružanja, za šta se zalažu vladajući krugovi i vojno industrijski kompleks SAD i nekih zapadnoevropskih zemalja — prijeti da se potpuno otrgne ispod kontrole.

Mi energično osuđujemo taj kurs i praksu i odlučno zahtijevamo preduzimanje mjera za zaustavljanje trke u naoružavanju, za zabranu nuklearnog oružja i za otpočinjanje procesa opšteg i potpunog razoružanja. Naša zemlja i Savez komunista Jugoslavije decenijama se neumorno zalažu za opšte i potpuno razoružanje pod međunarodnom kontrolom, za likvidiranje stranih vojnih baza i povlačenje trupa sa tuđih teritorija, za zabranu nuklearnih proba, za stvaranje bezatomskih zona i za sve druge mjere koje bi vodile popuštanju međunarodne zategnutosti, otklanjanju ratne opasnosti i straha od nuklearnog uništenja. U tom smislu podnijeli smo i u posljednje vrijeme, više konkretnih i konstruktivnih prijedloga i podržali sve pozitivne inicijative drugih zemalja i političkih snaga.

I mi smo, kao i drugi miroljubivi narodi, pozdravili i podržali obnovu pregovora između SAD i SSSR-a kao zemalja koje raspolažu najvećim vojnim potencijalima i koje su glavni nosioci trke u naoružanju sa nadom da će oni otvoriti perspektivu obnove detanta i dovesti do konkretnih dogovora o obustavljanju trke u naoružanju. Na žalost, to se nije dogodilo već se krenulo obratnim smjerom. Vlada SAD najavljuje čak i otkazivanje SALT-2, što može imati nesagledive negativne posljedice. Duboko smo ubijeđeni da međunarodna zajednica treba i dalje da podstiče nastavak njihovih pregovora i time jača njihovu odgovornost za mir u svijetu. I dalje je neophodno najšire angažovanje svih miroljubivih, progresivnih i demokratskih snaga svijeta i cjelokupne međunarodne javnosti protiv opasnosti od nuklearnog rata, a za mir i međunarodnu saradnju na principima aktivne miroljubive koegzistencije. Neophodno je pojačati aktivnost progresivnih političkih partija i pokreta svih miroljubivih snaga, na razvijanju svijesti i podrške javnosti politici razoružanja. Bilo bi od velikog značaja da se u ovoj godini koja je proglašena Međunarodnom godinom mira, postigne suštinski napredak u ovom pravcu.

Trajan i stabilan mir nije moguće obezbijediti ako se ne zaustavi i ne prevaziđe sve dublja podjela svjetske zajednice na bogate i siromašne, ako se ne riješe dramatični problemi ekonomskog razvoja zemalja u razvoju — problemi hrane, dugova, cijena sirovina, uslova transfera tehnologije i sl. — koji su nastali usljed neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa, podređenih isključivo interesima razvijenih zemalja. Zbog toga je neophodno preduzimati hitne mjere za rješavanje ovih problema koji će istovremeno doprinositi i stvaranju novog međunarodnog ekonom-

Digitized by Google

skog poretka, zasnovanog na principima ravnopravnosti, uzajamne koristi, pravičnih i stabilnih uslova međunarodne razmjene, suverenog odlučivanja svakog naroda o sopstvenim prirodnim bogatstvima. Uvjereni smo u to da bi takav sistem međunarodnih ekonomskih odnosa bio u interesu cjelokupne međunarodne zajednice, uključujući i razvijene zemlje.

Prezaduženost zemalja u razvoju je danas prvorazredni politički i ekonomski problem savremenog svijeta. U njoj se izražava duboka kriza funkcionisanja međunarodnog monetarnog i finansijskog sistema. Čovječanstvo mora, u interesu svoga napretka i mira, brže tražiti izlaz iz ovih velikih teškoća. Problem dugova se međutim ne može riješiti ako se — u interesu podmirivanja obaveza prema svjetskim bankama i razvijenim zemljama povjeriocima, u stvari, onemogućuje razvoj prezaduženih zemalja. Pravedno i trajno rješenje moguće je naći samo postizanjem odgovarajućeg sporazuma između zaduženih zemalja i zemalja povjerilaca, koji bi podrazumijevao brisanje svih dugova najsiromašnijim zemljama, smanjenje kamatnih stopa, utvrđivanje novih rokova otplate, limitiranje otplate na određen procenat deviznih prihoda zemalja u razvoju i preduzimanje mjera za podsticanje njihovog razvoja i izvoza. Nužno je stoga hitno sazivanje svjetske konferencije o finansijama i novcu radi temeljne reforme međunarodnog monetarnog sistema.

Neophodno je, takođe, i uspostavljanje novog međunarodnog poretka u oblasti informisanja i kulturne razmjene, jer dominacija razvijenih zemalja, koja u toj oblasti ugrožava kulturni i nacionalni identitet zemalja u razvoju, negativno djeluje na ukupne međunarodne odnose.

O svim ovim pitanjima Pokret nesvrstanih zemalja izradio je cjelovitu platformu i ponudio niz konstruktivnih prijedloga i ideja za njihovo rješavanje. Uvjereni smo da će i naredna Konferencija u Harareu biti novi korak u rješavanju konkretnih zadataka i prevazilaženja teških ekonomskih problema savremenog svijeta. Ono što je sada bitno, a što je do sada nedostajalo, jeste da i razvijene zemlje pokažu isti stepen konstruktivnosti, odgovornosti i političke volje kako bi se pronašla odgovarajuća rješenja. Na žalost, kod njih još preovlađuje težnja da se izbjegne zajedničko razmatranje ekonomskih pitanja sa zemljama u razvoju i da se očuvaju sadašnje privilegovane pozicije. Mi, stoga, pozivamo razvijene zemlje da pokažu više realizma i odgovornosti prema stavovima i prijedlozima nesvrstanih zemalja. Sigurni smo da će predstojeća konferencija u Harareu imati ova pitanja u centru svoje pažnje, rukovodeći se brigom za uspješan razvoj svjetske zajednice u cjelini.

Postojeća krizna žarišta u raznim djelovima svijeta predstavljaju opasan i stalan izvor širih, pa i globalnih sukoba i ugrožavanja mira u svijetu. Ona su, istovremeno, i uzrok i posljedica sprječavanja progresivnih društvenih kretanja u pojedinim zem-

Digitized by Google

ljama, negiranja prava na samoopredjeljenje i suzbijanja oslobodilačkih težnji naroda.

I sa ovog stanovišta pokazuje se da je borba za progresivne društvene preobražaje i socijalizam neodvojiva od borbe za mir i nove međunarodne odnose. Stvaranje najšire društvene svijesti o poštovanju principa suvereniteta, nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i prava na slobodan i samostalan razvoj, nepovredivosti granica i nemiješanja u unutrašnje poslove, kao i stvaranje takve međunarodne atmosfere u kojoj će biti neprihvatljiv bilo kakav izgovor za kršenje ovih principa — predstavlja jedan od osnovnih zadataka progresivnih snaga.

U brizi za punu realizaciju ovih principa i za stvaranje ovakve svijesti, SKJ i SFRJ će, čvrsto stojeći na pouzdanom titovskom kursu spoljne politike, razvijati ravnopravnu saradnju sa svim zemljama u svijetu i aktivno podržavati progresivne partije i pokrete različite orijentacije, u cilju učvršćenja svjetskog mira i mirnog rješavanja svih problema i sporova sa kojima se svijet suočava.

Okosnicu tog kursa predstavlja naša stalna i aktivna angažovanost u pokretu nesvrstanih zemalja na globalnim pitanjima mira, bezbjednosti i razvoja u svijetu i na konkretnim akcijama i inicijativama za rješavanje nagomilanih svjetskih problema, kao i naša aktivnost u Ujedinjenim nacijama i u drugim međunarodnim forumima i organizacijama.

Zalagaćemo se i dalje da sa svim zemljama razvijamo svestrane odnose, dosljedno poštujući i primjenjujući principe Povelje UN, završnog dokumenta KEBS-a u Helsinkiju, sve međunarodne i bilateralne sporazume i dogovore koje smo potpisali i prihvatili. Zahtijevamo, takođe, da se i svi naši partneri pridržavaju ovih principa i dogovora.

Razvijanje aktivnih i svestranih ravnopravnih odnosa s velikim silama, bez obzira na razlike koje među nama postoje, sa zemljama Evrope i Mediterana s kojima nas povezuju mnoga zajednička iskušenja i zajednička sudbina na ovom vitalnom strateškom prostoru međunarodnih odnosa — trajna je opredijeljenost SFRJ.

Posebno smo zainteresovani za stabilne i svestrano razvijene odnose sa svim susjednim zemljama. Iako smo naslijedili teška istorijska iskustva, čvrsto i trajno smo se opredijelili za politiku dobrosusjedstva, na osnovu striktnog poštovanja ravnopravnosti, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta, nepovredivosti granica i nemiješanja u unutrašnje poslove, pri čemu ravnopravan položaj djelova pojedinih naroda koji kao nacionalne manjine žive u susjednim zemljama, treba da predstavljaju sponu za još veće razumijevanje, uzajamnu saradnju i prijateljstvo. Svako ograničavanje njihovih osnovnih nacionalnih i ljudskih prava, a naročito negiranje čak i njihovog postojanja, kao i osporavanje nacionalnog identiteta bilo kojeg naroda može samo ote-

Digitized by Google

žati razvoj dobrosusjedskih odnosa i uspostavljanje atmosfere povjerenja i stabilnosti na Balkanu, i njegovo pretvaranje u zonu mira i svestrane saradnje, slobodnu od nuklearnog oružja i blokovske konfrontacije.

Duboko smo zainteresovani za mir, stabilnost i saradnju na Balkanu. Obaveza je svih političkih subjekata na ovom području da doprinose prevazilaženju naslijeđenih opterećenja i konfrontacija, rješavanju otvorenih problema i snažnijem unapređenju međunarodnih odnosa.

I dalje ćemo ulagati potrebne napore u jačanje naše bilateralne saradnje s nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, posebno nastojeći da povećamo uzajamnu ekonomsku razmjenu, naučno-tehničku saradnju i učvrstimo odnose povjerenja zasnovane na identičnosti zajedničkih interesa koji su postali bogata tradicija u našim sveukupnim odnosima s mnogobrojnim zemljama Azije, Bliskog Istoka, Afrike, Latinske Amerike i s njihovim oslobodilačkim pokretima.

Sve demokratske društvene snage, bez obzira na njihova politička, idejna ili religiozna ubjeđenja, dužne su da daju doprinos izgrađivanju novih demokratskih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Nikada kao danas svijet nije imao toliku potrebu za angažovanjem ukupnog stvaralačkog potencijala i kolektivnog uma. U svemu tome najveći doprinos se očekuje od socijalističkih i drugih progresivnih snaga — komunističkih, socijalističkih, socijaldemokratskih i drugih radničkih i narodnooslobodilačkih partija i pokreta. Antikomunistička i antisocijalistička ideologija i propaganda konzervativne desnice, podignuta i na stepen državne politike, napadom na demokratske institucije na unutrašnjem i međunarodnom planu, kao i na tekovine istorijske borbe radničke klase i širokih narodnih masa, teško opterećuju međunarodne odnose i ugrožavaju mir u svijetu.

Razumije se, izazovi naučno-tehnološke revolucije, borbe za mir i društveni razvoj u savremenim uslovima, stavljaju sve napredne društvene i političke snage pred mnoga nova pitanja i dileme. Ni ovoga puta društveni progres nije automatski osiguran: sve zavisi od sposobnosti demokratskih društvenih snaga da na nova pitanja daju adekvatne odgovore i ponude uvjerljive i ostvarljive programe progresivnih društvenih preobražaja. Po našoj ocjeni, i pored ne malih teškoća s kojima se suočavaju, one i danas potvrđuju svoju istorijsku ulogu i stvaralačku sposobnost.

Pokrenuti su značajni procesi društvenih reformi u socijalističkim zemljama koji svjedoče o sposobnosti vodećih snaga socijalističke svijesti da kritički preispitaju sopstvenu praksu i otklanjaju postojeće slabosti, težeći jačanju uloge radničke klase kao uslova uspješnog ekonomskog i društvenog napretka. Na djelu su originalna iskustva progresivnih društvenih preobražaja i razvoja demokratskih odnosa u mnogim zemljama Afrike, Azije i

Digitized by Google

Latinske Amerike. Afirmiše se ideja i ispoljava tendencija postupnog prevazilaženja istorijske podjele radničkog pokreta u zemljama Zapadne Evrope, kao i potreba izgradnje jedinstvene strategije ljevice i njene najšire saradnje. Proširuje se krug radničkih i drugih progresivnih pokreta koji, u različitim vidovima, prihvataju ideju samoupravljanja kao osnovu svoje političke strategije. U odnosima između radničkih i drugih progresivnih partija i pokreta sve se potpunije afirmišu demokratski principi nezavisnosti, samostalnosti, nemiješanja, odgovornosti pred sopstvenom radničkom klasom i narodom, uzajamnog uvažavanja razlika uslovljenih različitošću uslova u kojima djeluju.

Samim tim, proširuju se mogućnosti, a povećava se i potreba za intenzivnijom saradnjom između progresivnih partija različite političke orijentacije, za produbljavanje dijaloga i bolje međusobno upoznavanje, za uzajamno korisnu razmjenu iskustava. Savez komunista Jugoslavije će i ubuduće posvećivati najveću pažnju kvalitetu i intenziviranju svojih međunarodnih veza i svestrane ravnopravne saradnje s komunističkim, socijalističkim, socijaldemokratskim i drugim radničkim, progresivnim, demokratskim i oslobodilačkim partijama i pokretima, uvjeren da će i tim putem davati svoj doprinos borbi za mir, društveni napredak i socijalizam u svijetu.

*

Naspram ozbiljnih teškoća s kojima se danas suočavamo i ciljeva koje treba da ostvarimo — stoji velika snaga jugoslovenskog društva.

Imamo jasnu viziju slobodne, suverene i nesvrstane socijalističke samoupravne zajednice ravnopravnih i zbratimljenih jugoslovenskih naroda i narodnosti, koji znaju kuda idu i šta hoće.

Imamo neiskorišćene ogromne materijalne potencijale.

Imamo milionsku armiju samoupravljača — radnika, poljoprivrednika, naučnih, kulturnih i drugih stvaralaca, koji nepokolebljivo slijede program i politiku SKJ. Imamo i njihovu sposobnost i spremnost da rezultatima svoga rada i stvaralaštva povuku naprijed razvoj materijalnih proizvodnih snaga, povećavaju produktivnost rada i brže krče puteve za izlazak zemlje iz ekonomskih i drugih teškoća i da brane i dalje razvijaju tekovine naše revolucije na Titovom putu socijalističkog samoupravljanja i čvrstog bratstva i jedinstva.

Imamo društvenu klimu koju karakteriše sazrela svijest u SKJ i našoj zajednici da današnje teškoće možemo i moramo brže savladavati. Komunisti i radni ljudi svih naših naroda i narodnosti su i kroz pripreme za ovaj kongres potvrdili svoju odlučnost da jačaju samoupravljačko jedinstvo privrede, nauke, kulture — našeg sistema i društva u cjelini, kako bi period između ovoga i narednog kongresa bio period novih snažnih prodora

Digitized by Google

socijalističkog samoupravljanja u naše odnose, u naš život i rad. Ti će prodori povećati inicijativu i pregalaštvo radnih masa do neslućenih mogućnosti.

Stvaralački potencijali našeg sistema i naše zajednice su takvi da se njihovim optimalnim korišćenjem mogu savladati protivurječnosti i iskušenja kroz koja sada prolazimo i uspješno ostvariti svi bitni zadaci ove faze naše revolucije. SKJ je idejno i politički dorastao tom izazovu.

Vjerujem da izražavam raspoloženje svih učesnika Trinaestog kongresa i SKJ u cjelini kad kažem: dobićemo i ovu veliku bitku!

Digitized by Google

Fuad Muhić

Diferencijacija u SKJ, neformalni centri moći i radnička većina

I. O idejnim, političkim i etičkim aspektima diferencijacije u SKJ

Nužnosti za diferencijacijom snaga u jednoj revolucionarnoj partiji vezane su za specifične historijske situacije u kojima stagnira ideja progresa i ispoljavaju tendencije ka konzerviranju status quoa, ka unutarnjem sukobljavanju koje se prećutno razrješava nizom neprincipijelnih kompromisa i ravnotežom moći uzajamno otuđenih partijskih centara, i ka raspadanju jedinstvenog sistema vrijednosti i pojavi ponašanja koja vodi kompromitaciji partije u očima njenog članstva. Partije, koje dospiju u ovakav položaj, na tri se načina (bar kako je pokazalo iskustvo komunističkog pokreta) suočavaju sa njegovim iskušenjima. U prvom slučaju, javlja se unutarpartijska borba za vlast između rivalskih grupacija koja završava pobjedom jedne od njih i represivnom odmazdom prema pripadnicima ostalih. U drugom slučaju, uspostavlja se nekoliko partijskih centara koji se zadovoljavaju podjelom vlasti, zatvaraju u sebe i partijskom vrhu priznaju, samo onoliko vlasti koliko im je u sopstvenom interesu. U trećem, pak, slučaju, izbija sveopšta društvena kriza koja rezultira pojavom harizmatskog vođe i njegove diktature. U sve tri opisane situacije sprovodi se diferencijacija snaga ali se stvari ujedno vraćaju na

Digitized by Google

svoj početak jer se kriza generira u novim oblicima i raspaljuje nova žarišta.

SKJ je danas suočen sa krizom za koju je u prologu opšte-partijske debate u vezi sa Prijedlogom zaključaka 13. sjednice SKJ 1984. godine rečeno da nema samo ekonomsku i socijalnu dimenziju nego da je zahvatila i same njegove redove. Partijsko članstvo je prihvatilo ovu konstataciju i nakon višemjesečne rasprave, koja je zahvatila čitav SKJ, kao jedan od osnovnih postulata postavila diferencijaciju sa snagama status quoa na svim nivoima strukture i sa sva tri relevantna historijska aspekta — idejnog, političkog i etičkog. Stoga je i razgovor o ovoj temi uslovljen samom suštinom zbivanja a ne sukobom u partijskom vrhu (po vrlo čestom uzoru iz iskustava drugih partija), što onda određuje i njenu specifičnost, kao i neophodnost da se okrenemo sami sebi i odgovore potražimo u okviru sopstvenih kritičkih spoznaja.

Ovakav pristup obavezuje nas da pođemo od osnovnog problema: od kojih snaga u svojoj strukturi treba da se diferencira SKJ i ko će biti subjekt a ko objekt tog poduhvata?

Ovo pitanje u našim prilikama nije jednostavno, i teško mu je tražiti paralelu sa drugim partijama. U SKJ nema konstituisanih ili makar neformalno strukturiranih rivalskih grupa (frakcija, »orgnizovanih tendencija«, kako bi rekli evrokomunisti, sekti i sl.). Izostao je takođe i rascjep (koji su, mada s različitim predznacima, očekivali i na Zapadu i na Istoku) između »ortodoksne« i »liberalne« linije koji bi na površinu izbacio novog partijskog vođu. Najzad, nije bilo ni borbe oko Titovog nasljeđa čiji bi protagonisti bili dijelovi rukovodstva, okupljeni oko stanovitog broja pretendenata. Te su okolnosti pogodovale nastavljanju revolucionarnog kontinuiteta. Ali, njih su želile da istaknu i iskoriste i one snage koje su, zaklinjući se u taj kontinuitet i na Titovo ime, ubrzano počele da ostvaruju praksu koja je vodila gotovo svim oblicima krize i otuđenja. To nije bio ni državni ni partijski totalitarizam niti politika »čvrste ruke«, dakle, nijedan od onih atributa koji se tradicionalno žele pripisati komunističkom pokretu. Naprotiv, osjetila se snažna težnja ka dezintegraciji čije modalitete (partijskofederalističke tendencije, hipostaza nacionalnih ekonomija, raspad jedinstvenog tržišta, nacionalno i regionalno zatvaranje, nejednak tretman idejnog sistema vrijednosti itd.) smatramo poznatim te o njima na ovom mjestu ne bismo posebno raspravljali. Ono što našu pažnju treba da posebno privuče jeste naglo nicanje i bujanje *neformalnih centara moći* na svim razinama ekonomskog, političkog i kulturnog života, od opština i regija do republika i pokrajina, i od OOUR-a do velikih poslovnih sistema. Izraz »neformalni centri moći« ovdje upotrebljavamo u značenju grupa koje u određenoj sredini formiraju pojedinci, vezani nelegitimnim interesima ali s dovoljno moći da ih ostvaruju s pozicija koje imaju u partijskim, državnim i samoupravnim forumima. Nelegitimnost njihovog interesa sastoji se

Digitized by Google

u ostvarivanju sadržaja koji su suprotni Programu SKJ, politici SKJ i ciljevima ustavnopravnog poretka a u najširem smislu i ideologiji socijalističkog samoupravljanja. Formiranje neformalnih centara moći je proces koji se odvija povezivanjem ljudi na različitim funkcijama ali u istom interesnom horizontu, što pretpostavlja njihovo uzajamno štićenje i protežiranje, zatvaranje prema vani i prećutan konsensus da se svaka ozbiljnija kritika njihovog djelovanja efikasno neutrališe kombinacijom institucionalne moći i faktičkog uticaja na sve one činioce koji ovoj neutralizaciji mogu pomoći. Njihovi pripadnici javno nastupaju pod oblandom zaštite interesa sredine u kojoj razvijaju aktivnost. Privatno, kao pojedinci i grupa, oni su svjesni svog pravog statusa i upotrijebiće sva sredstva da ga što duže perpeturiraju. Zato se njihovo udruživanje označava još i terminom »grupe za pritisak«. Ovo svojstvo centri nelegitimne moći postižu kad različitim represivnim načinima postupanja (pritiskom na javno mnjenje, sredstva masovnog komuniciranja, članova delegatskih tijela i izvršnih državnih organa, naučne i kulturne institucije) stvaraju psihozu prinudnog opredjeljivanja za određeni ekonomski, politički ili idejni koncept. Cilj je pritiska obezbjeđivanje formalnog legitimiteta tog koncepta i suprotstavljanje mogućim prigovorima za partikularizam, zatvaranje i izdvajanje iz jugoslovenske cjeline.

Centri nelegitimne moći formiraju se na dva načina. U prvom slučaju oni nastaju unutar zvaničnih foruma, povezivanje onih njihovih članova koji imaju najjači uticaj te ga koriste da bi za svoje odluke izdejstvovali konsensus ili potrebnu većinu. U drugom pak slučaju, oni se oblikuju mimo foruma, stvaranjem »paralelnih struktura« koje čine nosioci javnih funkcija iz određenog formalno institucionalnog sklopa (na primjer, partijski i državni funkcioneri, funkcioneri društveno-političkih organizacija i sl.), ali međusobno institucionalno tako povezani da »paralelnu strukturu« pretvaraju u središte efektivne moći mimo koga se ne može donijeti nikakva značajnija odluka. Obje situacije imaju za zajedničko obilježje da se proces odlučivanja iz legalnih okvira prenosi u one nelegalne i da njegovi zbiljski protagonisti ostaju skriveni pred javnošću te da se istovremeno otežava mogućnost njihove identifikacije a samim tim i razgraničavanja prema nelegitimnosti njihovog djelovanja.

U posljednje vrijeme gotovo nije bilo nijednog značajnijeg partijskog skupa (od sastanaka najviših foruma SKJ do opštepartijske debate o Prijedlogu zaključaka 13. sjednice CK SKJ) koja se nije bavila ovom problematikom i upozoravala na nužnost diferencijacije SKJ od prakse pomenutih centara. Ista upozorenja stizala su i sa brojnih naučnih savjetovanja. Kritička svijest, dakle, razvijala se uporedo sa saznanjem da nelegitimnost ove prakse nagriza same temelje na kojima počiva povjerenje radničke klase u sposobnost SKJ da prevlada tokove krize. Klasa je, naime, s istančanom intuitivnošću koja se u ovakvim situacijama

Digitized by Google

teško vara, osjetila da su neformalni centri moći prava žarišta dezintegrativnih i disolutivnih procesa i fragmentacije SKJ i da će nam oni, ukoliko prema njima ne bude u najskorijem vremenu sprovedena autentična diferencijacija s pozicija historijskih interesa same klase, nametati diferencijaciju posve druge vrste koja će SKJ rastvoriti u partiju malograđanskog tipa ili otvoriti vrata politici »čvrste ruke«. Partijsko članstvo je također s izoštrenim kritičkim čulom osjetilo koje tendencije vode ka toj negativnoj diferencijaciji. Ni radnicima ni članstvu nije moglo promaći gdje završavaju težnje ka grupiranju po ekstrapoliranim pozicijama: »partijski federalizam — partijski unitarizam«, »republikanstvo-autonomaštvo«, »kritika svega postojećeg — odbrana svega postojećeg« u raspravama o političkom sistemu, zatim »jaki ili slabi SKJ«, »slabo Predsjedništvo CK SKJ i jaki CK republika« i obratno »suverenost republika — suverenost Jugoslavije«, »demokratski centralizam ili demokratsko jedinstvo djelovanja« i niz drugih među sobom isključujućih alternativa. Nijedna od njih nije sadržavala autentičnost kakva nam je potrebna, kao što se svaka ponaosob izlagala riziku da završi u nekom od dobro poznatih oblika krajnosti. Naši radni ljudi su s tjeskobom naslućivali da iza svake od ovih Platformi stoje određeni nelegitimni centri moći koji su još uvijek dovoljno uticajni da sprečavaju akciju svoga identifikovanja i još više odlučni da se odupru svom eliminisanju. Kritika tokova etatizma, izvršena i na sjednicama republičkih i pokrajinskih komiteta pokazala je koliko obiman posao predstoji na identifikaciji njihovih žarišta i koje su sve snage spremne da opstruiraju taj proces. U mnoštvu drugih navrata također je isticano da su glavni nosioci nacionalizma u SKJ upravo ovi neformalni centri moći i da oni omogućuju republičke i pokrajinske etatizme spregama nacionalne birokratije i tehnokratije i korumpiranih dijelova radničke većine.

Nemogućnost ili nedovoljna spremnost i oklijevanje da se ovi centri identifikuju na odgovarajući način našla je odraza u činjenici da je često stvarana pogrešna svijest o našoj današnjoj situaciji. Umjesto da se posveti kritici realnih društvenih snaga, čijim interesima društvena kriza pogoduje ukoliko ne ugrožava njihove pozicije, teorijsko mišljenje se ne tako rijetko okretalo en bloc kritici sistema za koji je očigledno da bi, pod pretpostavkom nužnih korekcija i eliminacije nelegitimnih centara moći, mogao da efikasno djeluje u skladu sa svojim normativnim zamislima. Ova zamjena teza inspirisala je »radikalnu kritiku« da nelegitimne centre moći jednostrano poistovjeti sa samim partijskim i državnim ustrojstvom (npr. CK republika i pokrajinske komitete sa nosiocima republičkog i pokrajinskog etatizma.) Iza toga je odmah slijedio zahtjev da se ograniči samostalnost republičkih i pokrajinskih saveza. Nije bilo teško dokučiti da je on naišao na podršku onih koji bi demokratski centralizam rado zamijenili birokratskim i SKJ uredili po modelu unitarističke partije.

Digitized by Google

Iz tog razloga identifikacija nelegitimnih centara moći i idejna, politička i etička diferencijacija u odnosu na njihovu aktivnost predstavljaju jedno od presudnih pitanja u prevazilaženju kriznih stanja jugoslovenskog društva. Treba decidirano kazati da se oni ne smiju poistovjećivati sa organizacijom SKJ i njenih foruma (inače bi čitav SKJ bio nelegitiman, kao što želi da pokaže »radikalna ljevica«). Ali, s druge strane se također ne može tvrditi da su ovi centri nastajali u zrakopraznom prostoru, mimo SKJ, i njegovih uvida. Najbliža je istini konstatacija da su se legitimitet institucija i ilegitimitet neformalnih centara moći u SKJ dosad ispreplitali na način koji je često izmicao efikasnoj kontroli i proizvodio učinke koji su pogodovali razmahu krize.

Mogućnost razgraničavanja momenata legitimnosti i nelegitimnosti u praksi SKJ, kao i uspješnije diferencijacije prema protagonistima nelegitimiteta, bila je otežana činjenicom da su u nemalom broju situacija, kada je tu mogućnost trebalo realizovati, isti ljudi bili i na jednoj i na drugoj strani. Povezani na načine koji smo već opisali, oni su kreirali otuđenje kao praktičan odnos, osjećajući se unutar njega sasvim ugodno — »znajući za njega i doživljavajući ga kao svoju moć« (da parafraziramo Marksa), i istovremeno su o takvoj praksi stvarali kritičku svijest, verbalno je osuđivali i čak se zalagali za njeno urgentno ukidanje. Javnost je često bila iritirana upravo etičkim aspektom onih prigoda u kojima se dala osjetiti moralna hipokrizija: kada o socijalnim razlikama raspravljaju pojedinci koji su se obogatili nevjerovatnim zloupotrebama funkcija, kada o kadrovskoj politici, njenoj širini i demokratizmu pričaju rodonačelnici klanova i nepotistički povezanih grupa, kada protiv nacionalizma govore bivši unitaristi ili današnji pokrovitelji etatizma na nižim nivoima koji su u republikama i pokrajinama stvorili brojne punktove lične dominacije, itd. Nevolja je i u tome što mnogobrojni malograđanski i politički andergraundi (čaršija, disidenti, opozicija, emigracija) ali i »navijački« opredijeljeni pojedinci i grupe u mass-medijima, koji stoje pod kontrolom ili uticajem neformalnih centara moći, odioznost prenose i na sve forume SKJ (ili makar na one u »drugoj sredini«) te doprinose stvaranju psihotične i agresivne svijesti javnog ili potisnutog mnjenja kojoj, u nedostatku prave informacije, podliježu i širi slojevi.

Diferencijaciju u SKJ otežavaju i objektivne okolnosti, vezane za psihološke doživljaje kriznih tokova društva. Ti su tokovi praćeni strahom od raspadanja cjeline i psihozom uvjerenja da je spas u vraćanju pod okrilje užih zajednica, bilo teritorijalno-političkih (republike, pokrajine, regije, opštine), bilo socijalno-psiholoških (nacija, narod, narodnost, pleme), bilo onih religijskih. Psihoza bijega prerasta u psihologiju zatvaranja (ekonomskog, političkog, nacionalnog, kulturnog, običajnog). Ona dalje rezultira uzajamnim nepovjerenjem, osjećanjem ugroženosti i doživljaja objektivnog rasula svega onog što bi van uže zajednice moglo da pruži bilo kakvu realnu garanciju opstanka. Kolektivna

Digitized by Google

svijest ponovo se vraća tradiciji i njenim simbolima. Psihotična stanja duha postaju pogodan medij za mnogobrojne indoktrinacije s kojima se SKJ susreće u svakodnevnoj idejnoj borbi: od traganja za harizmatskim ličnostima koje će naciju izvesti na »puteve spasa«, do nacionalističke kontrarevolucije koja najprije neprimjetno puzi, olako zanemarivana ili tek ovlaš osporavana, da bi onda ofanzivno krenula pod oreolom ideologije »krvi i tla«.

Simptomi ove psihoze prodrli su i u naše birokratske mentalitete. Orijentacija ka »sebi i svome« usadila je u podsvijest članova društva predispoziciju da se i sam pojam etike veže za odbranu svega parcijalnog ukoliko se u njemu gleda okvir svakodnevnog bitisanja.

U takvim uslovima mogli smo osjetiti kako isti krizni tokovi, koji vode dezintegraciji i fragmentiranju društvene cjeline, kao svoj korelat proizvode jake neformalne centre moći. Oni uzurpiraju faktički uticaj i uzimaju u zaštitu interese isparcelisanih segmenata društva. Uzurpacija se ubrzano širi po svim nivoima političke, državne i samoupravne strukture društva. Ukoliko su njeni nosioci uspijevali da se i formalno identifikuju sa legitimitetom zvaničnih foruma, doprinosili su izopačavanju samih osnova partijskog života. Ali, i kad im to nije polazilo za rukom, njihova djelatnost porađala je tendencije koje su mogle da imaju dalekosežne posljedice. U preobratima značenja, koji su proizilazili iz njihovog ozbiljavanja, jasno su se razaznavale težnje da se statutarne odredbe o »samostalnosti« republičkih i pokrajinskih saveza transformišu u realno prisutnu praksu »partijske suverenosti«, da »autonomnost« preraste u »autonomstvo« a SK određene republike i pokrajine u njihovu »nacionalnu partiju«, imenovanu po najbrojnijoj naciji. Umjesto jedinstvenog SKJ sa samostalnim i odgovornim dijelovima na momente su se pomaljale konture nacionalno nagrižene i građanski komponovane federacije ili čak i konfederacije čiji je savezni vrh imao samo ulogu koordinacije i posredovanja u ravnoteži moći niza formalno podređenih ali faktički otuđenih i unutar sebe zatvorenih centara.

Neformalni centri moći razarali su idejno i akciono jedinstvo SKJ gdje god je protekcionizam parcijalnih interesa imao šansi da sebi pribavi kakav-takav legitimitet i da na članove foruma, koji nisu stajali pod njihovim uticajem, različitim oblicima političke i moralne presije uvjeri kako je riječ o nečem presudnom o čemu ovisi i sam opstanak uže zajednice. Članstvo partijskih foruma, državnih organa ili delegatskih tijela, često u odsustvu prave informacije i izloženo »bočnim pritiscima« vješto manipulisanog javnog mnjenja iz »svojih sredina«, gubilo je sposobnost razlikovanja realno-historijskih i pragmatsko-empirijskih interesa. Dizanjem ruku ono je legalizovalo praksu za koju će se tek u naknadnoj kritičkoj prosudbi pokazati da je bila etatistička, nacionalistička, autonomaška, unitaristička i sl., pogubna

Digitized by Google

ne samo za Jugoslaviju kao cjelinu već prije svega za sredinu u kojoj je nastajala.

Obzirom na vještinu kojom su se neformalni centri moći navikli da kamufliraju u čitavom institucionalnom sklopu ili statutarnoj strukturi SKJ (pri čemu im je normativna nedorečenost ili dvosmislenost tog sklopa često idealno išla na ruku), i odgovornost njihovih pripadnika razvodnjavala se po mnogobrojnim nevidljivim punktovima i na kraju završavala u apstraktnim postulatima ili gluhom apelu javnosti bez efektivnog odziva. Istovremeno se atrofirala i sposobnost da se na primjeren način razlikuju autentični interesi republika, pokrajina i ostalih teritorijalnih i društveno-političkih zajednica od onih koji bi se mogli nazvati usko nacionalnim, etatističkim i parcijalističkim u dezintegracijskom značenju ovih pojmova.

Ovdje skrećemo pažnju na jedan važan idejni momenat. Kako svaka praksa, uključujući i onu nelegitimnu, teži da se zaokruži kao cjelovita i da o sebi razvija onaj oblik svijesti koji najviše odgovara zamislima njenih aktera, ni od neformalnih centara moći nije se moglo očekivati da će pred javnošću poraditi na razotkrivanju najintimnijih pretpostavki svoje djelatnosti. U jednoj hipokrizijskoj formi, o kojoj smo već govorili, oni su se, kada bi ih tok događaja (kritike CK SKJ, republičkih i pokrajinskih partijskih foruma, javne afere i sl.) pritjerao uza zid, uključivali u kritiku realiteta čijem su nastajanju zapravo sami najviše doprinosili. No, i tada su se trudili da njihova pozicija ne bude ugrožena i ponovo su pribjegavali mistifikacijama. Po sebi je razumljivo da njihov naknadni napor ka neutralizaciji rezultata kritike u kojoj su i osobno učestvovali, nije ostajao bez učinka. Neformalni centri moći su mnoge stvari vratili na početak prije nego što je efikasna akcija oko vraćanja tih stvari u normalne tokove uopšte i počela. Stoga je mnogo toga iznova bilo dovedeno u sumnju. Umjesto zajedničke sinteze na višem nivou, koja bi za osnovu imala odustajanje od odbrane po svaku cijenu nekog empirijskog interesa, i pristajanja na sadržaje kojima se prevazilazi partikularnost i egocentričnost, pridolazi grčevita apologetika što stvari vraća u pređašnje stanje i priječi se bilo kom stvarnom pomaku naprijed. Za ilustraciju se često uzimaju situacije poslije sjednica CK SKJ, CK republika i pokrajinskih komiteta. Nakon trezvenih kritika na sjednicama ovih foruma, koje se uzimaju kao obrazac demokratskog dijaloga čak i u svjetskoj javnosti, nastupa osjeka u ponašanjima kojima bi trebalo realizovati zajedničke zaključke i odluke. Na većini nivoa, o kojima smo govorili, neformalni centri moći učine da empirijski interesi iznova nadvladaju nad onim historijskim. Uzajamna optuživanja za napuštanje linije SKJ tada nemaju posebnog smisla jer se vrše sa parcijalizovanih polazišta i drugoj strani prebacuju ono što se u samog sebe osjeća kao podsvjesna nelagoda. Takva situacija jedino pogoduje razvitku oportunizma kao stanja kolektivne i individualne svijesti.

Digitized by Google

Kritičkom osvrtu na djelovanje neformalnih centara moći u SKJ dodaćemo konstataciju da su oni samo »vrhovi ledenih bregova« koji plutaju na mnogo široj ali nevidljivoj sociološkoj supstanci. Tu supstancu čine društvene snage koje podržavaju nacionalizam, etatizam, partijski federalizam ili unitarizam, rušilačku kritiku svega postojećeg ili njegovu nesuvislu apologetiku, produbljivanje anarhoidnih tendencija u društvu ili njihovo obuzdavanje birokratskom kontrarevolucijom, republikanizam ili autonomaštvo, »ourske«, »sourske«, opštinske, regionalne i slične etatizme, i niz drugih tendencija koje se nalaze na kritičkom udaru SKJ još od početka osamdesetih godina. Istakli smo već da ove snage nemaju iskristalizovanu organizacijsku fizionomiju, da su difuzno rasute u strukturi društva i da je stoga za njih najadekvatniji izraz »neformalni centar moći«. Za nas je, međutim, mnogo relevantnija činjenica da one djeluju u okviru SKJ, da su izvana pokrivene njegovim legitimitetom a iznutra potpuno nelegitimne, i da mnogo argumenata ide u prilog teze da su one zapravo *unutarpartijska opozicija* i potencijalni nosilac kontrarevolucije, zavisno od prirode pozicija sa kojih nastupaju. Diferencijacija u odnosu na njih odavno je prestala da bude stvar povremenih kampanja ili uvjerenja da je obračun sa njima dovršen održavanjem kongresa, plenuma ili nekog sličnog partijskog skupa. Riječ je očigledno o dugoročnijem procesu kome značajnu artikulaciju daje i kongresna 1986. godina.

Nismo se slučajno opredijelili za idejni, politički i etički aspekt tog procesa. Oni su neodvojivi ali i pored toga zaslužuju da budu posebno razmotreni. Zajedničko im je obilježje što su njihove teorijske pretpostavke uglavnom već elaborirane intenzivnom djelatnošću SKJ, organizovanih društvenih snaga i naučne i kulturno-stvaralačke misli, pa je sada pred nama zadatak njihovog praktičnog ozbiljavanja.

Idejni aspekt diferencijacije u SKJ obavezuje nas ne samo na identifikaciju ideologija pomenutih snaga i orijentacija nego i na razotkrivanje i analizu realnih historijskih stanja koja ih omogućuju. Mi, na primjer, nećemo mnogo dobiti ako čak i vrlo precizno opišemo savremene oblike nacionalizma a da pri tom, u ime određenih konceptualnih obzira, propustimo da kažemo kako razmahu nacionalističkih tendencija pogoduje partijski federalizam, hipostaza nacionalnih ekonomija, protezanje pojma suverenosti mimo njegovih ustavnih okvira, kulturni izolacionizam i niz drugih disolutivnih činilaca. Od još manje koristi biće nam verbalno razgraničavanje prema ovim platformama jer po prirodi stvari niko ne želi da se prononsira kao nacionalist, etatist, unitarist, birokrat i sl. Praktična strana kritike mora da bude prevalentna u odnosu na onu teorijsku, inače ćemo se, po aforizmu jednog satiričara, iznova naći u situaciji da »zavezanih očiju lovimo crnu mačku u mraku«.

Politički aspekt diferencijacije već je nagoviješten nužnošću da se povuče jasna demarkaciona linija između legitimiteta orga-

Digitized by Google

nizacije SKJ i ilegitimnosti neformalnih centara moći u njegovoj strukturi. Problem je i ovdje mnogo više praktičan nego teorijski. Opštepartijska debata u drugoj polovici 1984. godine upozorila je da će od njegovog rješavanja zavisiti i stupanj povjerenja radničke klase u sposobnost SKJ da se uzvisi iznad tokova krize time što bi ove centre izlučio iz svog organizma kao nezdrav sekret i oslobodio se jednog suvišnog historijskog balasta. Sva razočaranja u SKJ i možda najsnažnija motivacija za napuštanje njegovih redova proisticali su iz uvjerenja da se legitimna organizacija SKJ na ključnim punktovima prakse utopila u ilegitimitetu neformalnih centara moći i odlučivanja i da se SKJ približio opasnoj granici na kojoj revolucionarni identitet gubi historijsku verifikaciju i može da se održava uglavnom uzurpacijom vlasti. Ne treba ni pominjati koliko je takva situacija godila radikalnoj ljevici i građanskoj desnici da iznova započne razgovor o »demokratskoj alternativi« i da zahtjeve za uklanjanjem SKJ stane postavljati gotovo legalno. Članstvo SKJ je poseban naglasak stavilo na personalnu i grupnu diferencijaciju. Iz SKJ, istaklo je ono, mora da ode čitav sloj ljudi koji su svjesno opstruirali politiku vlastite partije s različitih neprimjerenih pozicija. Profesionalno obavljanje funkcija ne smije da se smatra ničijim prirodnim pravom niti da vodi nepotizmu i »meritokratiji« (»vladavini zaslužnih«). Bez ove vrste diferencije, po opštem mišljenju, bio bi promašen i njen politički aspekt. Stoga kadrovska politika mora da se oslobodi mehanizama koji bi išli na ruku daljem obnavljanju neformalnih centara moći.

Etički aspekt diferencijacije mora da se temelji na poznatom stavu iz »Komunističkog manifesta« da se komunisti od ostalih proletera razlikuju samo privilegijom većeg stupnja svjesnosti i moralne angažovanosti u sprovođenju revolucionarnog programa. Ovaj Marksov stav je i danas aktuelan budući da se od komunista mora tražiti, bez natruha građanske moralistike, metafizički utemeljenog etičkog isposništva ili »čistih sadržaja moralne svijesti«, da prije svega budu politička i moralna avangarda. On se odnosi na sposobnost diferenciranja kvaliteta interesa za čije su sprovođenje komunisti dužni da se zalažu u teorijskim i praktičnim borbama. Komunistička svijest je u svojoj klasnoj opredijeljenosti usmjerena ka prevazilaženju svake situacije u kojoj se društveni odnosi nastoje da održe i kad je njihov realni princip istrošen. Kriza komunističke svijesti i angažmana nagovještavala se svagda onda kada bi kapitulirali pred otuđenim sadržajima prakse, neosmišljene revolucionarnim umom, i kada bi se našli utopljeni i dezorijentisani u njenim labirintima. Samo partija koja se distancira od empirijskog historijskog toka i izbjegava opasnosti da na vulgaran način (zastupajući sve ono što u datom trenutku želi da se legitimiše kao historijsko a zapravo je zapreka daljem razvitku) utone u njegovu pragmatiku i izgubi uvid u organizaciju cjeline, partija, dakle, koja se u svakom tre-

Digitized by Google

nutku pita »dokle se stiglo«, razvijajući kritičku svijest o svakom momentu pređenog puta da bi iz nje isplanirala strategiju »daljeg koraka« kao najvažnije pretpostavke revolucionarnog kontinuiteta i da bi odredbu o »budnom biću socijalizma« stalno artikulisala kao odnos radničke klase i njene egzistencije — samo takva partija može istrajati na nivou zahtjeva vremena i postavljati se kao »partija u velikom historijskom smislu« (Marks). Dajući ovu definiciju, Marks je imao u vidu da nema partije koja neće završiti na razini malograđanske stranke ukoliko joj borba za vlast ili ravnotežu osamostaljenih središta moći pomrači uvide u bit onog epohalnog i postane joj osnovno načelo prakse. Doda li se tome agresija nacionalizma, čaršije, lažnog intelektualističkog buntarstva, nategnutog radikalnog ljevičarenja, recidiva političkog podzemlja i ostalih ambijenata koje je realna historija davno ostavila za sobom ali ih onâ empirijska vuče na svom repu kao mutan prtljag prošlosti ili najlošiju zalogu budućnosti, biće jasnija slika svih onih iskušenja pred kojima se SKJ nalazio onda kada je gubio kontrolu nad tom empirijom ili se u pojedinim trenucima čak i identifikovao sa njom. Takve situacije rezultirale su idejnim i akcionim nejedinstvom SKJ, pragmatskim kavženjima i zađevicama te postupnim nepovjerenjem prema SKJ, koje je prijetilo da se uvuče u sve pore partijskog bića.

II. Neformalni centri moći i nacionalizam

Izgledalo je da će u problematiku o kojoj raspravljamo u ovom tekstu više reda i saglasnosti unijeti »Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema«, nakon što to u brojnim aspektima nije pošlo za rukom Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije i Antiinflacionom programu. Nade su bile tim veće što među rukovodstvima društveno-političkih organizacija nije bilo značajnijih razmimoilaženja u procjeni analize i što se moglo pretpostaviti da su u jednoj delikatnoj materiji kao što je kritički pogled na djelotvornost političkog sistema, najzad iznađena zajednička polazišta. Međutim, tekuće polemike oko ovog dokumenta upozoravaju da stvari nisu tako optimističke kakvim su se u početku nagovještavale i da ni ocjena CK SKJ o političkoj i idejnoj relevantnosti »Analize...« nije bila dovoljna da zaustavi dalja kritička dimenzioniranja ovih pitanja. Jedna struja znanstvenika (pravnika, politologa i ekonomista) najdalje je otišla u njenom dovođenju u upitnost, s obrazloženjem da »Analiza...« nije ništa drugo do vjerna slika naših kompromisa, dokument koji je nastao kao rezultat diplomatski sročenog konsensusa a tako nešto, po eksplicite izraženom stajalištu, metodološki je nespojivo sa naučnom i teorijskom ozbiljnošću. Ako bi se i moglo govoriti o nekoj njenoj, makar i efemernoj a ne trajnoj vrijednosti, onda bi to bio onaj njen dio u kome

Digitized by Google

su problemi evidentirani i na osnovu njihovog tabelarnog pregleda sačinjena globalna dijagnoza krize sistema. Ali, dodaje se odmah zatim, to su ona opšta mjesta koja, bez obzira na oštrinu kritičke intonacije, nisu dovela u pitanje ničiji životni interes, odnosno, to je onaj niz načelnih konstatacija o dezintegrativnim procesima koje ne dozvoljavaju da se jasno prepozna njihov realni subjekt, ili da se uvijek identifikuje na »onoj drugoj strani«, a to je već skolastika i svjesno unošenje ideologije u metodološki postupak koji bi prije svega morao da se odlikuje nepristrasnošću i strogošću kritičkih spoznaja.

Drugi pravac promišljanja, još radikalniji ali i dosta usamljen, smatra da ideologičnost »Analize...« potiče od svojevrsne prohibicije da se ispitaju same osnove sistema i na dnevni red kritike stave i njihova »neprikosnovena načela«. Nema nikakve utemeljenosti tvrdnja, ističu ovi kritičari, da smo dospjeli do izvjesnog broja apsoluta (makar bilo riječi i o samom socijalističkom samoupravljanju) koji ne podliježu unutarnjem razlaganju i preispitivanju pred stvarnostima koje su u međuvremenu nadošle kao njihov povijesni demanti. Zašto bi onda valjalo praviti izuzetak i u odnosu na Ustav iz 1974. godine i fundamente političkog sistema koji je nastao iz njegovih intencija? Budući da se znanstveni alibi za ovaj radikalizam najčešće traži sa stajališta federalizma i nacionalnih odnosa, učinićemo kratak osvrt na neka karakteristična gledišta koja su došla do izraza u najnovijim diskusijama.

Po jednom od njih, naš politički sistem je gotovo beskrajekorno realizovao program »masovnog pokreta« s početka sedamdesetih godina. Pored toga što su po republikama i pokrajinama rastočeni i poslednji ostaci jugoslovenskih modaliteta egzistencije društva, proces disolucije zahvatio je i radničku klasu kao revolucionarnog subjekta te samim tim zaprijetio da postane ontološki, da same osnove društvenog bitka retrogradno usmjeri u pravcu nacionalističke kontrarevolucije i da, budući pokriven i najvišim ustavnim legalitetom, i oficijelno potvrdi tezu da Jugoslavija nije ontološko-historijska nego konjunkturalna tvorevina, proizvod povremenih sticaja povijesnih okolnosti. Moć nacionalnih birokratija (»naciokratija«) već je poprimila takve srazmjere da je, po ovom mišljenju, u sebe apsorbovala transcendirajuću snagu radničko-klasne svijesti koja je tradicionalno težila internacionalizmu kao transcedentalnom preduslovu sopstvene egzistencije koji omogućuje sve njene dalje načine ispoljavanja. U tom duhu prefigurisan je i sam pojam socijalizma, kao najviši u hijerarhiji ostalih pojmova. On definitivno (pod uslovom da se ne izmijeni kompletan politički sistem) gubi obilježja »klasno-revolucionarnog« i postaje »nacionalno-socijalni«, s potencijalnim svojstvima nacionalsocijalističkih pokreta koji su tridesetih godina ovog vijeka uzdrmavali Evropu i cijeli svijet. Taj obrat u biću socijalizma u našim prostorima nagovijestio je »masovni

Digitized by Google

pokret« prije deceniju i po, ali kako (po mišljenju pomenutih kritičara), u historiji nije rijedak slučaj da pobjednici realizuju projekt pobijeđenih odmah nakon njihovog poraza (za klasičan primjer uzima se recepcija trockističkog programa od strane Staljina), tako se i u nas desilo da su nacionalne birokratije ostvarile intencije jednog nacionalističkog pokreta mnogo grandioznije nego što je on sam smjerao ili čak i mogao da zamišlja.

Teško bi ovaj način mišljenja bilo moguće dijeliti u njegovom radikalizovanom obličju budući da boluje od iste mane koju pripisuje drugoj (birokratskoj) strani. U svojoj biti, naime, i on je politizovan i ideologizovan te ga u današnjim raspravama zagovornici unitarističkog integrizma uzimaju kao pogodan predtekst za proturanje svojih koncepcija. Međutim, kritički odnos prema njemu ne bi smio da zaobiđe suštinu problema koji je u aktuelnim dijalozima i u samoj »Analizi...« nagoviješten uvođenjem pojma »policentričnog etatizma«. Ovu pojmovnu odrednicu jednog sindroma odnosa koji se uspostavio po našim republikama i pokrajinama (a unutar njih i po užim teritorijalnim jedinicama) valja smatrati značajnim činiocem kritičke analize jer je priznanjem njenog fakticiteta opovrgnuta naivna i nenaučna, ali u svoje vrijeme čak i euforična predstava da je »demontiranjem federacije« i likvidacijom »državnog kapitala« ujedno raščišćena osnova svakog etatizma te da su socijalističkom samoupravljanju sada širom otvorena vrata. Praksa je donijela obratnu spoznaju. Ustavna transformacija političkog sistema (1974) i udruženog rada (1976), nisu stvorile dodatne mehanizme koji bi doprinijeli efikasnijem sprječavanju pojave neformalnih centara moći (»paralelnih struktura«) na onim razinama pokreta na kojima se očekivalo uspostavljanje i konačna prevlast integralnog samoupravljanja. Ni organizovane političke snage (uključujući i SKJ) nisu pokazale odgovarajući stupanj doraslosti ovom zadatku jer su i same bile suočene sa dezintegrativnim tendencijama u sopstvenim redovima (u prvom redu s procesima federalizacije). Policentrični etatizam, međutim, nije oklijevao. Neformalnim centrima moći trebalo je svega nekoliko godina da u teritorijalnim okvirima republika, pokrajina i opština uspostave dominaciju u sferi ekonomije, politike i kulture i da radničku klasu, sužavajući joj učešće u raspolaganju proširenom reprodukcijom i nacionalnim dohotkom na simboličnu mjeru, učine predmetom najraznovrsnijih birokratskih i tehnokratskih manipulacija. Tako je radnička klasa vremenom postajala »nacionalna« u onom smislu u kome je to najmanje smjerao i SKJ a sigurno najmanje očekivali tvorci političkog sistema. Ako je, u duhu njihovih postavki, radnička klasa imala da bude, između ostalih određenja, i »nacionalna«, onda je tu odrednicu valjalo razvijati tako da u okviru određene nacije, republičke državnosti i uporednog vezivanja pokrajina za republiku i federaciju, radnička klasa bude odlučujući socijalni i politički činilac i subjekt

Digitized by Google

svih društvenih, kulturnih i idejnih procesa. Ova koncepcija polazila je od realne pretpostavke da je posredovanje nacionalnog osjećanja sa internacionalnom sviješću prirođeno biću radničke klase kao sastavni dio njene emancipatorske historijske misije i da ustavni položaj republika i pokrajina neće biti prepreka ostvarivanju te misije.

Međutim, policentrični etatizam potrudio se da se slika pojavi u izopačenoj projekciji i da koncepcija federalizma bude bukvalno postavljena »na glavu«. U njegovim difuzno rasutim centrima (a po mehanizmima koje je opisao još Karl Marks kritikujući Hegelovu filozofiju državnog prava) za kratko vrijeme akumulisana je ogromna politička i kulturna moć kojoj se radnička klasa iz udruženog rada (razvlašćenog bilo kakvog ozbiljnijeg uticaja na tokove reprodukcije i raspodjele) nije mogla s uspjehom suprotstaviti. Nizom posrednih (a zapravo represivnih) mehanizama njene su delegacije primoravane da aklamacijom odobravaju odluke koje su u ovim centrima već bile donesene. Brojni investicioni promašaji, koji su se u relativno kratkom vremenu redali po čitavoj Jugoslaviji, upozoravali su da se stanje približava kritičnoj granici. Bili su alarmirani i najviši samoupravni, državni, partijski, sindikalni i drugi forumi koji su i sami počeli osjećati koliko su ponekad nemoćni pred agresijom centara policentričnog etatizma.

Ali, on je i dalje proizvodio porazne učinke. Pretvarajući republike i pokrajine u privatizovane i monopolizovane domene djelatnosti, njegovi centri su nužno morali da potpadnu pod uticaj nacionalističke psihoze i da ubrzo postanu i njen važan (ako ne i odlučujući) činilac. Nacionalizam se svagdje najuspješnije razvija ako se začne kao ekonomski. Kriza jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta bila je najpogodniji povod da se prisilno posvojenoj »nacionalnoj« radničkoj klasi sugeriše kako je ta kriza ujedno praćena i raspadom klasne solidarnosti i kako je orijentacija ka svojoj republici i pokrajini jedina realna perspektiva opstanka. Centri neformalne moći vješto su koristili objektivne ekonomske činjenice, u prvom redu one koje su proizilazile iz ekonomske razvijenosti ili pak ekonomskog zaostajanja. U razvijenim sredinama, koje su se približavale evropskim standardima ili se makar kretale na njegovim rubovima, nije bilo teško razviti osjećaj klasne superiornosti i nenametljivo ga vezati za nacionalni sentiment. Trebalo je stvoriti stanje duhova u kome se nacionalni birokrat doživljava kao bliži u ostvarivanju određenog programskog cilja nego klasni drug iz neke druge (pogotovo nerazvijene) jugoslovenske republike ili pokrajine. Slična je procedura, međutim, bila prisutna i u onih drugih (nerazvijenih). Primjer svemoći nezvaničnog etatističko-birokratskog centra na Kosovu, koji je svojom izolacijom od ostalih dijelova SKJ u mnogome omogućio nastup iredente, pokazao je kako posuvraćeno vezivanje nacionalnog i klasnog u jedinstven osjećaj res-

Digitized by Google

sentimenta ne samo prema drugoj naciji nego i njenoj radničkoj klasi može da odvede izravnoj kontrarevoluciji: kosovskom radniku sugerisano je da mu je jedini spas u pristajanju na »emancipatorsku« misiju nacionalne birokratije što je onda ustavnu koncepciju u SAP Kosovo, uz blagonaklonu podršku uticajnog dijela tadašnjeg rukovodećeg centra, izopačilo do direktnog stavljanja u službu albanskog nacionalizma.

No, Kosovo u tom pogledu nije nikakav izuzetak. Nacionalne birokratije iskoristiće svaku prigodu da nacionalnu radničku klasu zadrže u domenu svoga uticaja i da spriječe integracione procese na privrednom, socijalnom i kulturnom tlu Jugoslavije. Obratan postupak značio bi uvod u raspadanje njihovog »raison d'être«. U toj igri očuvanja životnih interesa ne malu ulogu igra i ideologija. Njen osnovni derivat postaje proizvođenje svijesti o egzistencijalnoj ugroženosti. U razvijenim dijelovima zemlje nacionalna birokratija stvaraće mnjenje da su fondovi za nerazvijene obična ekonomska tlapnja i legalizacija inertnosti i lijenosti »balkanskog mentaliteta«. Istim činom biće dovedena u pitanje i klasna solidarnost a osnovna vjera biće uložena u faktičku obnovu kapital-odnosa, brižljivo zavijenu u neku eufemističku ideološku formulaciju koja neće izazvati javno podozrenje. U nerazvijenim dijelovima, pak, etatistički centri moći uznastojaće da status razvijenih pripišu eksploataciji nerazvijenih i da u ideologiji egalitarizma i »jednakosti u siromaštvu« potraže osnovni kriterij socijalne pravde. I tada odrednice »slovenački radnik«, »hrvatski radnik«, »srpski radnik«, »bosanski radnik«, »albanski radnik« i sl. dobivaju prizvuk one vrste nacionalne dominacije nad »udruženim radom« (i faktički razjedinjenom i još uvijek neoslobođenom radničkom klasom) koja nigdje nije predviđena ustavom ali se posredstvom etatističkih centara moći infiltrirala u gotovo sve pore političkog sistema i dovela ga do kriznih stanja. U njegovom dekomponovanju ekonomski nacionalizam nije odigrao beznačajnu ulogu. U najmanju ruku, on je pocijepao radničku klasu i u priličnoj mjeri neutralizovao njenu revolucionarnu energiju.

Na ovom nivou izlaganja, međutim, valja pristupiti dezideologizaciji jedne činjenice koja se u većini političkih analiza smatrala aksiomom i samim tim izuzetnom iz horizonta problematizacije. To je sam pojam radničke klase. Ovdje se ne bismo upuštali u razmatranje šta je on sa socijalnog, ekonomskog, kulturološkog ili nekog drugog gledišta. Zanimaće nas odnos historijskog i empirijskog momenta njene egzistencije o kome je djelomično već bilo riječi. Kao što je, naime, u Marksa moguće razlikovati pojam partije proletarijata »u velikom historijskom smislu« (kao revolucionarne avangarde) i »empirijske proleterske partije« (one koja je napustila svoj historijski princip i utopila se u svakodnevici borbe za vlast, njeno osvajanje i očuvanje u vlastito ime, kao »organizacije po sebi«), tako isto Marks, kad govori o proletarijatu, ne podrazumijeva uvijek i na svakom mje-

Digitized by Google

stu njegovo određenje kao »emancipatorske klase u velikom historijskom smislu«. Marks je bio isuviše lucidan mislilac a da bi svim slojevima radništva pripisao to ontološko svojstvo. On je dobro znao da ima čitavih slojeva »empirijskog proletarijata«, onog koji se povodi isključivo za efemernim, kratkoročnim (mada trenutačno probitačnim) ali u svakom slučaju ne i realnim klasnim interesima. Za nas je ova Marksova distinkcija također značajna kao momenat kritičke analize budući da jedan dio naše radničke klase, zavisno od trenutačnog ekonomskog i socijalnog položaja, sadrži predispoziciju za one manipulacije koje idu na ruku njegovim momentalnim egzistencijalnim pogodnostima ali se u projekciji stvarnog historijskog klasnog interesa naknadno iskažu kao grupnosvojinski ili kolektivni egoizam. Ova se predispozicija jednim dijelom duguje ekonomskoj krizi budući da pad standarda i rastuća socijalna neizvjesnost stvaraju psihologiju »daj šta daš« i »uzmi sve što se u datom trenutku pruža«. Inflacija ekonomskih vrijednosti ruši vjeru u sve što nije podložno momentalnoj potrošnji te pad klasne svijesti sa visine dalekosežno postavljenih emancipatorskih ciljeva u sferu neposredne čulnosti i materijalnosti i onako oskudnog robnog tržišta sa skučenom osobnom i kolektivnom kupnom moći možda i nije toliko neočekivan u ovim dijelovima radništva koliko nas može da iznenadi njihova prijemčivost za one ekonomske i socijalne poduhvate neformalnih centara koji to okivanje radničke klase u empiričnost zbivanja pretvaraju u svoj strateški plan. Kritika, koja ne vodi računa o ovim preobratima u poziciji značajnih segmenata radništva, promaša svoj pravi predmet. Prema brojnim mišljenjima, ZUR je koncepcijom osnovne organizacije udruženog rada omogućio »refeudalizaciju« privrede i stavio je pod okrilje republičkih i pokrajinskih »sizerena«. Iste primjedbe, kao što smo vidjeli, upućuju se i ustavnoj koncepciji federalizma, te se radikalna kritika Ustava i ZUR-a mnogima čine osnovnom pretpostavkom daljeg napretka. Teško bi, naravno, bilo zastupati apriornu vrijednost ovih temeljnih pravnih akata u svim njihovim dijelovima. Mnogo toga će, očigledno, morati da bude izmijenjeno. Međutim, kritika koja ne zahvata ontološku dimenziju svoga predmeta, rizikuje da u konačnom iskazu ostane idealistička. Buduće izmjene Ustava i ZUR-a i same će završiti u toj sferi ako se u međuvremenu ne bude izmijenila prije svega ekonomska situacija u kojoj ni osnovni revolucionarni subjekt — radnička klasa — ne odolijeva uspješno iskušenjima krize.

Tako se federalizam i nacionalni odnosi pojavljuju u još jednoj projekciji. Ona je najavljena pitanjem — nismo li se u dosadašnjoj kritici funkcionisanja političkog sistema (a u njegovim okvirima, i federalizma) više nego što je trebalo bavili normativnom stranom stvari umjesto onom faktičkom (koja podrazumijeva ekonomsku, sociološku, kulturološku i idejnu analizu)? Imali smo četiri ustavna akta, i nijednim nismo bili zadovoljni. Isti sud proteže se i na dosadašnje koncepcije federalizma. Da

Digitized by Google

li bi peti po redu takav akt bio onaj čarobni štapić koji bi nas već svojim magičnim doticajem izvukao iz nagomilanih teškoća?

Ako se želi da se izbjegne praksa stalnog eksperimentisanja u sferi normativizma, mora se prethodno imati u vidu činjenica od bitnog historijskog značaja. Ona je utemeljavala diskrepancu normativnog i stvarnog u svim dosadašnjim ustavnopravnim i sistemskopolitičkim rješenjima, i najprihližnije se može definisati kao nemoć društva da se oslobodi »paralelnih struktura« u njegovoj organizaciji. Budući da smo te strukture već naznačili kao neformalne centre moći, ostaje nam saznanje da su oni kao devirajući činioci bili faktički prisutni u nastojanjima da se ozbilje svi naši ustavi od 1946. godine do danas. Mnogi su kritičari, u pojednostavljenim vizijama naše poslijeratne ustavne tradicije, spremni da Ustav iz 1946. i Ustavni zakon iz 1953. posmatraju kao »unitarističke«, Ustav iz 1963. godine kao hibridnu tvorevinu između unitarizma i separatizma a Ustav iz 1974. godine kao par excellence »nacionalističko separatistički« i kao legalizaciju potpunog povijesnog rasula! Oni zaboravljaju da nema ustava koji su dobri »po sebi« i »za sebe« nego da historijsku verifikaciju dobivaju tek po karakteru snaga koje stoje iza njihovih koncepata. Pa ako su u vrijeme važenja prva dva ustavna akta dominantnu ulogu u životu društva imali centri otuđene unitarističke moći, i ako su poslije »demontiranja federacije« ti centri bili, pod vidom policentričnog etatizma, dispersirani po republikama, pokrajinama i drugim teritorijalnim jedinicama, onda to znači da su se odlučujući prelomi odvijali u praksi (u sferi »ustava u materijalnom smislu«) a ne u području normativizma (»ustava u formalnom smislu«). Ukoliko pretenduju da su u pravu teoretičari, koji povijesne prelome poslije oružanog dijela revolucije pripisuju praktičnom odnosu snaga unitarizma i separatizma unutar političkog sistema (pa Ustava iz 1974. godine tumače kao akt nacionalnog kompromisa), onda oni sami sebe demantuju kad misle da bi izlaz iz aktuelne krize bio u vraćanju na neki novi integristički ustav. Povijesno nas iskustvo, naime, nedvosmisleno upozorava da bi takav akt bio također rezultat ili prisilno nametnute dominacije novog integralnog etatizma, ili novi kompromis između sadašnjih policentričnih žarišta etatizma u pravcu uspostavljanja ideoloških privida onih modaliteta zajedničkog življenja koji se radikalnom kritikom sadašnjeg stanja priželjkuju. Bilo bi to, u našim uslovima, »vraćanje istog«, zapravo onog već proživljenog što očigledno ne može biti u interesu čitavog društva.

Mnogi pogledi danas su iznova upravljeni ka radničkoj klasi i očekivanju da će pojačana »radnička većina« u osnovnim organizacijama i partijskim forumima biti u stanju da doprinese ograničavanju uticaja neformalnih centara moći i postupnoj eliminaciji »paralelnih struktura«. Tom pitanju biće posvećen završni dio ovog teksta.

Digitized by Google

III. Domašaji »radničke većine«

U tradiciji komunističkog pokreta zahtjevi za radničkom većinom bili su praćeni različitim objašnjenjima i tumačenjima. Spoljnjim posmatračima i kritičarima izgledalo je da se oni pojavljuju u vrijeme krize, kad revolucionarne partije žele da transfuzijom »klasne krvi« pročiste svoj organizam i oslobode ga birokratskih zakrčenja i sklerotičnih ugrušaka što sprječavaju njegovo normalno funkcionisanje. Historičari su, pak, upozoravali da takvi zahtjevi nisu lišeni funkcionalne i manipulativne upotrebljivosti budući da je tipovanje na radničku većinu često igralo glavnu ulogu u sukobu partijskih garnitura oko vlasti i raspodjele utjecaja. Onaj ko bi uspio da za sebe pridobije tu većinu, imao bi, po ovakvim shvatanjima, i veće izglede da uspostavi dominaciju koncepta za koji se zalagao i da pozivanjem na zajednički klasni iskon stvori utisak o prevazilaženju otuđenja i vraćanju ka revolucionarnoj autentičnosti. Međutim, čim bi sukob bio pacificiran, čak i uz pretpostavku radničke većine, događaji su se vraćali u uhodanu kolotečinu u kojoj više nije bilo mjesta za odlučujuću riječ samog radništva. Ono je, prema historičarima, iznova odlazilo u pozadinu zbivanja te je većini partija danas prilično irelevantno da li se oslanja na njegovu većinu. Bit svakodnevice kreira se u zatvorenim centrima moći u kojima birokratska rutina odnosi neopozivu pobjedu nad originalnošću i smjelošću radničke inicijative. Stoga je i kategorija »radničke većine« mnogo više ideološka neg realna, i po pravilu se svodi na značajnu ali ne i odlučujuću varijablu u raznim birokratskim eksperimentima. Zaključak analitičara međunarodnog komunističkog pokreta često je drastičan: da bi imali presudnu ulogu, radnici bi se morali organizirati kao zasebna »partija u partiji« ili, u najgorem slučaju, kao najmnogobrojnija frakcija s odgovarajućim institucionalnim sklopom i instrumentima moći i utjecaja. Budući da ovakva konstelacija odnosa još nigdje nije uspostavljena, dolazi se do zaključka da je »radnička većina« zapravo apstrakcija i da je radništvo u velikom postotku nezainteresirano za život partije. Ono daje pasivan pristanak svakoj garnituri kojoj pođe za rukom da nakon sukoba u partijskom vrhu postane vladajuća, ili se aktivno suprotstavlja samo onda kad je ugroženo u čulnoj, materijalnoj egzistenciji. U komparativnoj analizi iskustava komunističkih partija XX stoljeća kao osnovni dokaz za ovu tezu navodi se činjenica da su gotovo sva rukovodstva, dok su bila na vlasti, uspjevala da je formalno legitimiraju pozivom na radničku većinu i obratno, kad su odlazila s pozornice, da su bila ispraćena anatemom od strane te iste većine a da ni u jednom ni u drugom slučaju niko nikad nije empirijski verificirao o čemu je, i o kakvoj većini, u praksi doista riječ. Pošto je definiciju uvijek davala garnitura u nastupanju, nije bilo sumnji da je domašaj te definicije dopirao dokle i moć njenih protagonista. Kad bi nje nestalo, iščezavale su i njene

Digitized by Google

ideološke racionalizacije te je problem radničke većine i do danas ostao neriješen u svom epohalnom aspektu.

Taj problem nije mogao biti zaobiđen ni u našoj teoriji i društvenoj i političkoj praksi. Mi ga nismo upoznali u opisanoj antagonističkoj formi pošto je poslije predsjednika Tita bila izbjegnuta borba za vlast a samim tim i hipokrizijska ili stvarna legitimacija zavađenih strana voljom radničke klase, odnosno, prilagođenom ideološkom interpretacijom te volje. Ali, to ne znači da je SKJ bio oslobođen potrebe za takvom legitimacijom u njenom izvornom značenju. Ona je u nas prisutna i s pojačanim intenzitetom obzirom da smo samoupravljanje inaugurirali kao osnovni proizvodni i društveni odnos. Stoga je i naša obaveza da pojam »radničke većine« lišimo nataloženih mistifikacija tim veća, i mi danas nemamo nikakve objektivne zapreke da joj i ne udovoljimo.

Pristupajući tom poslu, moramo se prethodno osloboditi normativističkog uklona koji bi čitav problem situirao u okvire statistike i apsolvirao ga kao odnos količinskih pokazatelja. Povremene akcije, inspirirane ovim motivom, išle su u pravcu procentualnog povećavanja broja radnika među novoprimljenim članovima i u sastavima rukovodstava na svim nivoima, pogotovo nakon uvođenja jednogodišnjih mandata. Samom motivu ne može se staviti valjan prigovor. Odgovarajuća procentualna zastupljenost radnika osnovna je empirijska pretpostavka njihove odlučujuće uloge, no ona ujedno, uzeta »po sebi« i »za sebe«, nije i dovoljna. Empiriju je i ovdje nužno posredovati njenim umnim principom ako se želi da sve prednosti radničkog klasnog angažmana, kad on postane idejni i politički, dođu do zbiljske povijesne artikulacije a ne ostanu samo puka mogućnost, podložna mistifikaciji i manipulaciji.

Osnovna od tih prednosti eminentno je etička. Mladi radnik prema svojoj profesiji u načelu ne uspostavlja karijeristički odnos jer ona, za razliku od nekih drugih, ne nudi statusne privilegije niti ga progoni opsesijom o stalnom hijerarhijskom napredovanju i natjecanju u toku koga se neuspjesi često doživljavaju traumatično i utječu na konformističke obrasce ponašanja. Stoga se ni članstvo u SKJ za njega ne pojavljuje u primarnoj interesnoj nego moralnoj dimenziji. Već od početka, mladi radnici lišeni su malograđanskog utilitarističkog doživljaja praktičnih angažmana kao opravdanih samo ako donose opipljivu materijalnu korist. Ta početna prednost iskazuje se kao šansa za oblikovanjem nepatvorene klasne svijesti, rasterećene uslovnih refleksa i spremne da svoje sadržaje postavlja kao temeljne moralne, idejne i političke postulate, i da njihovim sprovođenjem uslovljava i legitimitet same prakse. Već bi se sa ovog stanovišta potreba za radničkom većinom ispoljila kao preduslov zbiljskog komunističkog djelovanja.

Digitized by Google

Međutim, početna prednost izlaže se riziku naknadnih izopačenja svagdje tamo gdje joj se u forumima suprotstavlja rutina uhodanih modela postupanja i individualnog i kolektivnog komuniciranja. Ukoliko tu rutinu, po ovještalim manirima koji postaju toliko ustaljenim da se već smatraju i normalnim, sistematski proizvode neformalni centri moći na svim razinama strukture društva, utoliko će i opasnost da ona apsorbira radničku autentičnost biti veća. Utoliko će se udarna moć radničke većine rasplinjavati po nizu punktova na kojima će brzo poprimiti isključivo statističko a ne i realno važenje. Nosiocima birokratske rutine stoji na raspoloženju niz sredstava, od otmene »korupcije« i stavljanja u izgled određenih pogodnosti ako se individualno ponašanje usaglasi sa opštim konformističkim tipom, do predočavanja posljedica koje mogu pridoći ako se to usaglašavanje bude moralo ostvariti prećutnom ili otvorenom psihološkom represijom. U oba slučaja dešava se obrat u sadržaju situacija koje bi izgledale bitno drugačije kada bi bile autentične. Birokratska rutina nastoji da oportunizam (kao sublimaciju malograđanskog mentaliteta prilagođavanja, mimikrije i nezamjeranja) nadredi principijelnosti i moralnoj čistoti klasne svijesti. Ona istovremeno stvara alternativu ovoj prividnoj dobrovoljnosti u nizu mehanizama pomoću kojih je moguće kreirati i reproducirati represivnu većinu (makar se ona zvala i radničkom) pod efikasnom kontrolom neformalnih centara moći. Oba momenta (prepuštanje da se konformizam sam po sebi sagleda kao jedini izlaz, ili izbor sredstava kojima se isto saznanje nameće psihološkom prinudom), pojavljuju se kao jedinstven aspekt prakse u toku koje se, često po najkraćoj proceduri, nastoji eliminisati i sama mogućnost spontaniteta klasne svijesti i njenih kritički usmjerenih tokova. Umjesto toga, razrađuju se pretpostavke takvog njenog razvodnjavanja koje će je učiniti svodivom na jezik interesnog komuniciranja kao na način usađivanja predstave o prednosti svih onih ponašanja koja ne kolidiraju sa interesima pomenutih centara. Njihova je moć, kao što pokazuju rasprave na političkim forumima ili brojna empirijska istraživanja, još uvijek tolika da, tamo gdje postoje, radničku većinu reduciraju na simboličnu numeričku vrijednost, bez realne opasnosti po njihovu poziciju.

Slični se problemi javljaju i sa radnicima koji dolaze na javne funkcije. Oni se i ovdje često susreću sa prethodno oformljenim strukturama mišljenja i ponašanja koje prihvataju kao neminovnost kada osjete da nemaju većih izgleda na njihovu izmjenu. Rizici da relativno brzo odustanu od izvorne klasne inspiracije i priklone se načinu komunikacije za koju pretpostavljaju da se od njih očekuje, povećavaju se i zbog okolnosti da ih niži stupanj obrazovanja i nesvjesno čini inferiornim prema intelektualcima i članovima foruma sa većom školskom naobrazbom. Što je forum viši, čini se da i osjećaj hendikepiranosti ove vrste

Digitized by Google

dolazi do jačeg izražaja. Njegovo povratno dejstvo odražava se u nedovoljnoj spremnosti za javnu debatu ili otvorena suprotstavljanja, što nosioci birokratske rutine također znaju da vješto iskoriste za nesmetano produžavanje neformalne dominacije. Tome se pridružuje i njihova faktička moć da, s odgovarajućim obrazloženjem, radnika drže »u funkciji« dok njegovo djelovanje ne dođe u eventualnu koliziju s njihovim projektima. Svijest da priroda obrazloženja zavisi od diskrecione procjene najužeg sastava nekog centra moći pojavljuje se kao dodatni činilac u opredjeljivanju za konformistički tip ponašanja te pojam radničke većine i ovdje poprima neadekvatno značenje.

Mnogi nas, dakle, praktični razlozi motiviraju za tvrdnju da pitanje radničke većine u SKJ nije jednostavno kao što ga prezentiraju pristalice gledanja da se ono rješava prostim procentualnim pomjeranjima u socijalnoj strukturi članstva i rukovodstava. Kada bi oni bili u pravu, tada bi se čitav problem mogao apsolvirati u okviru »statističke revolucije«, i mi bismo samo jednim odlučnim pohodom takve vrste dobili »čistu radničku partiju« koja bi onda, per definitionem, sprovodila i »čistu radničku politiku«. U povijesti, međutim, »čistih« suština nema, nego se između svijesti koja teži da ih ostvari i realnih stanja koja se legitimiraju pozivanjem na tu svijest, umeće niz činilaca čije dejstvo često izmiče mogućnosti kontrole i proizvodi iracionalne učinke. Mi se danas moramo više pozabaviti analizom otuđujućih aspekata prakse nego njihovim ovlašnim tretmanom kao marginalnih i ne tako utjecajnih na »ukupan socijalistički tok«. Valja se, naime, vratiti već pomenutom saznanju da, kao što postoji »partija u velikom historijskom smislu« (revolucionarna avangarda) i »empirijska partija« (organizacija koja može da duboko ogrezne u otuđenju i posvemašnjoj krizi), tako isto postoji i »proletarijat u velikom emancipatorskom smislu« (radnička klasa kao revolucionarni subjekt) i »empirijski proletarijat« (radnička klasa koja je postala objekt manipulacije i alijenacije). Da ovaj rascjep u biću proletarijata i njegove partije nije osobenost samo zemalja državnog socijalizma i da se pojavljuje svuda tamo gdje je nastupila izmjena »subjekt-objekt-revolucije«, upozorilo je i naše iskustvo. Ono je pokazalo da je osnovni preduslov manipulacije radničkom klasom i njenom većinom u forumima njena prethodna fragmentacija i unutarnje raslojavanje po nizu difuzno rasutih punktova društvene strukture. U različitim razdobljima ili u upornim historijskim kontekstima njome se operiralo kao isključivo »nacionalnom« (a ne i jugoslovenskom). Zatim su uslijedile tendencije prisilnog zatvaranja u granice republika i pokrajina, regija i opština. Uporedo se počelo govoriti o radničkoj klasi OOUR-a, SOUR-a i drugih organizacijskih formi udruženog rada. Pojavila su se i interesna suprotstavljanja po ekonomskim kriterijima (razvijena i nerazvijena područja, domaći sjever—jug), po sociološkim (radnici »čisti proleteri« i radnici »polutani«) kao

Digitized by Google

i po onim kvalifikacionim (različit stupanj izobrazbe i stručne osposobljenosti).

Fragmentiranje i raslojavanje naše radničke klase do ruba »empirijskog proletarijata« ne bi možda bilo toliko značajno za temu o radničkoj većini u SKJ da se nije odvijao paralelan proces konstituiranja neformalnih centara moći u svim dijelovima strukture društva gdje je zahvaljujući tom fragmentiranju već bilo teško govoriti o »proletarijatu u velikom emancipatorskom smislu«. Današnja kritička prosvjetljavanja i diferenciranja u SKJ te su centre identificirala kao uporišta etatizma na svim pomenutim razinama (nacionalističkoj), unitarističkoj, autonomaškoj, soursko-ourskoj i sl.). No, sam čin spoznaje, makoliko bio egzaktan, nije i sam po sebi dovoljan. Indikativna je već činjenica da su na gotovo svim ovim nivoima radnička većina ili njoj blizak statistički omjer i dosad postojala pa birokratizacija neformalnih centara moći ipak nije izostala. Birokratski ethos apsorbirao je klasnu svijest i objektivno je i partiju i klasu degradirao do onog »empirijskog«. U njegovoj sferi parcijalitet u svim svojim određenjima (ekonomskim, političkim, kulturnim) dominira nad realnim historijskim interesom i klase i partije. On i radničku klasnu svijest čini pragmatskom, primoravajući je da se zauzima za modalitete ovog parcijalnog, najčešće oličene u odbrani predimenzioniranog internog interesa užeg društvenog segmenta. Ta svijest biva izložena brojnim iskušenjima. Na jednoj strani nude joj se karijerizam, bolji životni uslovi vezani za socijalnu promociju, promjena društvenog statusa, pristup u »više krugove«, možda i u »elitu«, svijet veza i poznanstava i sve ono što će i dalje ostati nedostupno ako se vrati u neposrednu proizvodnju. Na drugoj strani, pod pritiskom neformalnih centara moći i njihove sposobnosti da stvore potrebnu psihozu i usmjeravaju raspoloženje javnog mnjenja u domenu svoga utjecaja, ta svijest postaje sve uvjerenija da zastupa »pravi« interes i da se za njega treba čak i agresivno zalagati u sukobu sa drugom, suprotstavljenom svješću. Ukoliko oba aspekta interesne indoktrinacije uspiju, gubi se ona početna etička i idejna prednost radničkog klasnog angažmana i njegov protagonist se uklapa u seriju standardiziranih oportunističkih i konformističkih ponašanja. Ako do toga ne dođe, rastu izgledi za probojem obruča birokratske manipulacije, često praćeni ličnim dramama i dugotrajnim istjerivanjem juridičke i partijske pravde.

I jedna i druga mogućnost valja da motiviraju SKJ na istrajavanje u borbi za stvarni a ne fiktivni ili puki statistički značaj radničke većine u njegovim redovima. Ne treba ni jednog trenutka sumnjati da taj napor mora ići paralelno sa borbom protiv faktičke dominacije centra neformalne i samim tim nelegitimne moći kojima se potčinjavanje radničke većine i njenog izvornog klasnog nadahnuća pojavljuje kao uslov vlastitog opstojanja. Najavljeni odlučniji obračun sa snagama etatizma, ma na kom se nivou ili personalnom sastavu one pojavljivale, povod je nadi

Digitized by Google

da će stvari konačno krenuti pravim tokom. Ali, mnogo toga ostaje da se još dorekne. Ima mišljenja da radnici treba da ostaju na funkcijama jedan ili dva mandata i da se onda vraćaju u proizvodnju kako se ne bi birokratizirali. Zahtjev je načelno opravdan, ali se postavlja pitanje zašto bi, ovako eksplicitan, bio upućen samo radnicima kad se zna da bi se s pravom mogao protegnuti i na sve druge profesije? Čini se da je bitna jedna druga spoznaja — da je svrha mandata radničke većine da joj se, u kontinuitetu njenog ostvarivanja, omogući da bude odlučujući činilac integrativnih procesa u svim sferama baze i nadgradnje društva i da, slijedeći racionalne porive i instinkt klasne svijesti, ostvaruje pretpostavke ekonomskog, idejnog, nacionalnog i svakog drugog jedinstva i odgovornosti. Birokratska opozicija unutar SKJ još uvijek je moćna i nema sumnja da će pokušati da se s različitim izgovorima, daleko više zakulisno nego javno, suprotstavi dominaciji autentične radničke većine. Identifikacija te opozicije mora biti izvršena jer i povjerenje radničke klase, kao činilac idejne i etičke legitimacije SKJ, ima svojih granica. Pred CK republika i pokrajinskih komiteta nalazi se upravo takva obaveza jer je u javnim debatama bilo isuviše riječi o etatističkim manipulacijama radništvom sa ovih nivoa a da bi se mogao izbjeći radikalan rez.

U završnoj riječi na 21. sjednici Predsjedništva SKJ (2. 12. 1971) predsjednik Tito je istakao: »Bilo je tendencija da radnička klasa mora biti potpuno uklopljena u nacionalne okvire. Međutim, u Jugoslaviji je samo jedna radnička klasa — radnička klasa čitave Jugoslavije. Hoću da kažem da mi radničku klasu ne možemo odvajati po republikama. Ona je jugoslovenska. Ali, ona je, u prvom redu, odlučujući faktor u svojoj republici i to treba sve više da bude, ona tu treba da bude najvažniji faktor vlasti u republici.« Titovo upozorenje da se nacionalno obilježje radničke klase ima iskazivati kao prevaga klasnog činioca u stvaranju političke volje na republičkom vrhu, čemu je normalna pretpostavka postojanje radničke većine, ima dvojak metodološki značaj. Taj vrh ne smije koristiti manipulativne instrumentarije da bi klasnu svijest rastvorio u nacionalnom sentimentu, i etatizam i racionalizam objedinio kao praksu birokratskog otuđenja. S druge strane, radnička klasa određuje se ne kao striktno republička, nego kao odlučujući faktor u republici, i time upućuje na jedini pravilan put u ostvarivanju njene emancipatorske misije — na put integracijskih procesa gdje se svaki empirijski interes mora legitimirati i kao historijski ako želi da bude ostvaren. Pod ova dva uslova, pritisak neformalnih centara moći ne bi imao većih šansi na uspjeh. Radnička većina, po prirodi realnog klasnog interesa, teži racionalnim učincima ekonomskog i političkog djelovanja. Njoj je stran predimenzioniran politički uticaj sa bilo kog nivoa jer se voluntarizam, kojim je inspiriran, nalazi u drastičnom raskoraku s racionalizmom ekonomskih i političkih poteza. Pošto je voluntarizam uz to i nosilac onog parci-

Digitized by Google

jalnog od čije zaštite živi svaki neformalni centar moći, sukob radničkog i birokratskog ethosa ispoljava se kao antinomija izgradnje cjeline i njenog stalnog razaranja (»zidanje Skadra na Bojani«). SKJ se mora osloboditi tih birokratskih »vila brodarica« koje po noći razgrađuju ono što radnici preko dana »sazidaju«. To neće biti lagan proces, ali valja vjerovati da on nije lišen realnih perspektiva.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Teorijske i praktične konsekvence principa jednoglasnosti

Sada važeći Poslovnik Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, usvojen početkom 1982. godine (odredbe članova 137—146) sadrži rješenje koje, ocjenjujući ga po onom kako se primjenjuje u praksi, *sprečava* da u radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina *otpočne razmatranje nacrta zakona*, odnosno drugog opšteg akta, koje Vijeće republika i pokrajina donosi na osnovu saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, ako se skupština jedne republike ili jedne autonomne pokrajine ne saglasi sa nacrtom. To se sprečava i kada je na nacrt dalo saglasnost sedam ostalih skupština. Saglasnost skupštine svake republike i autonomne pokrajine, po ovom rješenju poslanika, *uslov je da se pristupi* usaglašavanju stavova i mišljenja o sadržini nacrta u okviru pripreme predloga zakona, odnosno drugog opšteg akta.

Domet ovog rješenja, opet ocjenjujući po onom kako se primjenjuje u praksi, obuhvata i nacrt društvenog plana Jugoslavije i sve akte za njegovo ostvarivanje.

Sadržaj ovog rješenja isključuje pravo Saveznog izvršnog vijeća da utvrđuje predloge društvenog plana Jugoslavije i akata

Digitized by Google

za njegovo ostvarivanje, da njihov sadržaj utvrđuje saglasno svojoj odgovornosti, svom znanju i ocjeni — šta odgovara potrebama i interesima Jugoslavije kao cjeline. Naprotiv, obavezuje ga da predlog društvenog plana, odnosno akata za njegovo ostvarivanje, utvrdi tek pošto se o sadržini njihovoj, o svakoj formulaciji u njima, postigne jednoglasnost u nadležnim radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina. Isključena je, dakle, mogućnost da Savezno izvršno vijeće podnese Vijeću republika i pokrajina predlog društvenog plana, odnosno akta za njegovo ostvarivanje, u trenutku kada ocijeni da društvena situacija nalaže da se ne odlaže podnošenje predloga Vijeću republika i pokrajina i da njihovu sadržinu utvrdi saglasno svojoj odgovornosti, svom znanju i ocjenama o tome šta najviše odgovara potrebama i interesima svih u Jugoslaviji. Isključena je i mogućnost da Savezno izvršno vijeće Vijeću republika i pokrajina »podnese predlog« (ustavna sintagma) zakona ili drugog opšteg akta radi razmatranja i utvrđivanja predloga, saglasno članu 299. Ustava SFRJ, i da u njih ugradi i rješenje za koje smatra da odgovara potrebama i interesima zemlje kao cjeline, a o kojem nije postignuta jednoglasnost u nadležnim radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina.

Ovo rješenje nije nevažna pojedinost u sistemu odlučivanja u Jugoslaviji. Nije od malog značaja kako bi se moglo zaključiti iz činjenice da je ono utvrđeno propisom sa karakterom i značenjem poslovnika.

Ovo rješenje daje određujući pečat karakteru jugoslovenske federacije, karakteru, efikasnosti i kvalitetu odlučivanja u vršenju njenih funkcija. Ima i šire dejstvo. Njegov sadržaj, smisao i dejstvo direktno utiču na formiranje društvene svijesti o društveno-ekonomskom, idejnom i političkom zajedništvu i jedinstvu u Jugoslaviji. Utiču i na političko stanje i raspoloženje u cijelom jugoslovenskom društvu. Utiču i na formiranje stavova o vrijednosti i društvenoj opravdanosti ustavnog rješenja koje utvrđuje da Vijeće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, na osnovu saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, donosi društveni plan Jugoslavije, zakone, odnosno druge opšte akte kojima se uređuju odnosi u Ustavom određenim oblastima. Utiču tako da se u ustavnom rješenju o donošenju akata na osnovu saglasnosti vide samo slabosti, a ne i njegova uslovljenost i prednost.

Sve ovo opisanom rješenju u Poslovniku daje izuzetno veliku težinu. U sistemu u cjelini. U sistemu odlučivanja — posebno. To obavezuje da se opisano rješenje u Poslovniku analizira produbljeno, naučno i politički odgovorno, sa ciljem utvrđivanja da li ono dosljedno izražava idejnu i Ustavnu utvrđenu koncepciju jugoslovenske federacije ili od toga odudara; da li ono pothranjuje i podstiče političke orijentacije, pogrešne i opasne, po kojima je funkcija federacije samo ono o čemu se republike i autonomne pokrajine saglase u svakom pojedinačnom momentu, ili dosljedno obezbjeđuje ustavno određenje o subjektivitetu fe-

Digitized by Google

deracije, o pravima, dužnostima i odgovornostima federacije; da li je ono brana blagovremenom odlučivanju u Vijeću republika i pokrajina, a time i jedan od izvora krize u društvu ili nije; da li ono učvršćuje i obezbjeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti ili sije neizvjesnost i nesigurnost u njihovim međusobnim odnosima, pa time slabi njihovo međusobno povjerenje i podriva osjećaj o obezbjeđenoj ravnopravnosti; da li je ovo rješenje jedan od uzroka nedovoljne konzistentnosti privredno-sistemskih rješenja u zakonima i nedostataka u razvojnoj i ekonomskoj politici, ili nije, itd.

Inicijative u Komisiji za kritičku analizu funkcionisanja političkog sistema, na sjednicama Saveznog savjeta za društveno uređenje, u Skupštini SFRJ i u drugim saveznim političkim organima — da se otvori rasprava o ovom rješenju i o predlogu da se ono zamijeni drugim, boljim, koje će istovremeno obezbjeđivati ravnopravnost i otkloniti sve neprihvatljivo što sobom nosi sadašnje rješenje, nijesu dobile završnicu u pripremljenim izmjenama i dopunama Poslovnika Vijeća republika i pokrajina, koje su u proceduri usvajanja, a ni u jednom drugom političkom dokumentu.

U okviru sadašnje javne rasprave o unapređivanju političkog sistema, posebno rasprave o osposobljavanju federacije da uspješnije ostvaruje Ustavom određene joj funkcije, iznosim, na način dostupan delegatima u Skupštini SFRJ i u skupštinama svih republika i autonomnih pokrajina, rezultate analize opisanog poslovničkog rješenja i predlog za njegovu zamjenu. Činim to iz uvjerenja da je ova zamjena prijeka potreba. I da je značajnija za ukupne odnose od niza zamjena koje se iniciraju u »Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema«.

I

Rezultati analize opisanog rješenja u Poslovniku; ustavnih određenja i rezultata primjene ovog rješenja u praksi, slijedeći su:

1. Opisano rješenje u Poslovniku jednom činiocu ili manjem broju činilaca odlučivanja u Vijeću republika i pokrajina Skupštine SFRJ daje nadmoć nad ostalima i ne zadržava se na obezbjeđivanju njegovog, odnosno njihovog prava da njegovi, odnosno njihovi argumenti budu zajednički svestrano razmatrani i ocijenjeni. Ono individualitet u zajednici podiže na pijedestal nezavisnosti i najvišeg načela. Ono daje pravo svakoj pojedinačnoj skupštini, od osam skupština republika i autonomnih pokrajina, da odbijanjem davanja saglasnosti na sadržaj i koncepciju podnesenog nacrta, *spriječi* zajedničko, demokratsko razmatranje predloženog nacrta društvenog plana, zakona, odnosno drugog opšteg akta; da **spriječi** da se zajednički, u zajedničkom tijelu, demokratski — delegatski otkriva, izgrađuje (zajednički interesi se i grade, a ne samo otkrivaju) i utvrđuje šta je stvarni zajed-

Digitized by Google

nički interes; da *spriječi* da se u procesu rasprave o nacrtu zajednički dođe do predloga zakona ili drugog opšteg akta, čija se sadržina, više ili manje, može razlikovati od nacrta. I to da zajedničko razmatranje *spriječi prije* nego i sazna mišljenja, poglede, stavove drugih sedam skupština, interese drugih republika i autonomnih pokrajina, ili prije nego što ih svestrano analizira i ocijeni u demokratskom sučeljavanju i odmjeravanju interesa i argumenata svih osam činilaca izgradnje i utvrđivanja zajedničkih interesa.

To nije doprinos ostvarivanju ustavne obaveze da se obezbjeđuje da se zajednički interesi grade i utvrđuju *zajednički*. To je davanje prava jednom da u ime svih, bez dijaloga sa drugima, bez provjere svog stava analizom argumenata drugih, oktroiše šta je zajednički interes. To nije činilac jačanja uzajamnog povjerenja i obezbjeđivanja ravnopravnosti. Naprotiv. Ono omogućava — htjelo se ili ne to njegovim oblikovanjem postići — stvaranje »bunkera« u procesima odlučivanja, koji se osvajaju samo pod uslovom da se »čine ustupci«. Zbog toga u sebi nosi snagu razdvajanja.

2. Skupština svake republike i svake autonomne pokrajine ima pravo da se ne saglasi sa koncepcijom i sadržinom nacrta društvenog plana, zakona, odnosno drugog opšteg akta, koji joj dostavlja na mišljenje Vijeće republika i pokrajina Skupštine SFRJ. Ima pravo da ocijeni da dostavljeni joj nacrt ne izražava zajedničke interese, da tu ocjenu argumentiše i da se zalaže za to da drugi usvoje tu njenu ocjenu u raspravi o nacrtu.

Ovo ustavno pravo skupštine republike i skupštine autonomne pokrajine ne može biti dovedeno u pitanje. Naprotiv, mora biti u poslovnicima poštovano i obezbijeđeno.

Opisano rješenje u Poslovniku, međutim, nije u granicama tog prava. Naprotiv, njime je *prošireno* ovo ustavno pravo skupština. I to na račun drugih ustavnih prava i principa. Za to proširenje Ustav ne daje osnov.

Opisanim rješenjem u Poslovniku, naime, *proširen* je domet i *povećano* dejstvo citiranog ustavnog prava skupština republika i skupština autonomnih pokrajina. Učinjeno je to time što je određeno da nesaglasnost skupštine republike, odnosno skupštine autonomne pokrajine, ima domet, snagu, dejstvo da *automatski spriječi* zajedničko razmatranje nacrta na koji ona nije dala saglasnost — bez obzira na stavove ostalih sedam činilaca odlučivanja — zajedničko razmatranje i odmjeravanje argumentacije u prilog i protiv sadržine nacrta.

Time je opisanim rješenjem u Poslovniku, u suštini, ustanovljeno pravo na suspenzivno veto na samom početku postupka. Veto koje razdvaja i prisiljava na međusobnu borbu za prevagu i rješavanje posebnih interesa. Veto koje nije i ne može biti socijalističko, revolucionarno. Veto koje je Edvard Kardelj na sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva CKSKJ, održanoj 25. septem-

Digitized by Google

bra 1970. godine, okarakterisao, pored ostalog, i sljedećim riječima: »Istorija pokazuje da su propali svako društvo i svaki sistem koji su se zasnivali na pravu veta; odnosno, ili se raspalo društvo ili je, pak, takav sistem bio zamijenjen sistemom političkog apsolutizma«.

3. Opisano rješenje u Poslovniku također je proširenje ustavnog rješenja koje utvrđuje da Vijeće republika i pokrajina, na osnovu saglasnosti (jednoglasnosti) skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, *donosi* društveni plan Jugoslavije, zakone, odnosno druge opšte akte u Ustavom određenim oblastima (član 286. Ustava SFRJ). Umjesto da obezbijedi da se ne naruši saglasnost (jednoglasnost) *u činu donošenja*, utvrđena u tom članu Ustava, i saglasnost u činu utvrđivanja predloga kako propisuje član 299. Ustava SFRJ, ovo rješenje *proširuje* ustavna određenja u tim članovima i na početak i cjelokupan postupak razmatranja nacrta u radnim tijelima Vijeća. Sadržaj i domašaj ovih članova Ustava ne daju osnov za to proširenje.

4. Podvođenje u Poslovniku, razmatranja nacrta pod ustavni princip donošenja društvenog plana, zakona, odnosno drugih opštih akata na osnovu saglasnosti (jednoglasnosti), objašnjava se i brani tvrdnjom da na to *imperativno* obavezuje odredba člana 299. Ustava SFRJ. Da li je zaista tako?

Član 299. Ustava SFRJ glasi: »Vijeće republika i pokrajina, na osnovu date saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina i usaglašavanja stavova u Vijeću o predlozima i primjedbama tih skupština na nacrt zakona ili drugog opšteg akta, utvrđuje predlog zakona, odnosno drugog opšteg akta.«

Naprijed iznesena tvrdnja »čita« ovu ustavnu normu tako što riječ saglasnost vezuje i za riječ nacrt, a ne samo za predlog.

»Čitanje« ove ustavne odredbe tako da se riječ *saglasnost* u njoj vezuje za nacrt, neznanje je ili podređenje »čitanja« Ustava htjenju i političkom opredjeljenju, svom ili onog čija opredjeljenja nekritički prenosi. Ne mora to ni biti, u pravilu i nije, podređivanje »čitanja« naučno-analitički utvrđenim posebnim interesima uže društvene sredine čitača.

Takvo »čitanje« preovladalo je zato što mu je snagu dala politička pozicija čitača, a ne sadržaj ustavne norme i argumentacija.

Citirao sam cijeli tekst člana 299. Ustava, da bi naučnici, uključujući i naučnike jezika, mogli o ovom suditi. I o mom sudu — također.

Citirana odredba Ustava ne daje osnova za prikazano »čitanje«.

Osnovni predmet ove ustavne norme je određenje subjekta koji utvrđuje predlog zakona, odnosno drugog opšteg akta koji Vijeće republika i pokrajina donosi na osnovu saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina.

Određenje glasi: »Vijeće republika i pokrajina... utvrđuje predlog zakona, odnosno drugog opšteg akta«.

Digitized by Google

Umetnuti dio rečenice je priloška odredba. Njen sadržaj je upućivanje na uslove i način (proceduru) dolaženja do predloga. U tome se njen sadržaj iscrpljuje. Taj dio rečenice sastoji se iz dvije uže sintagme, date naporedo. Njima se utvrđuje šta obavezno prethodi i što je uslov utvrđivanja predloga. Prva sintagma propisuje da Vijeće republika i pokrajina predlog utvrđuje na osnovu saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina. Druga sintagma propisuje da utvrđivanju predloga prethodi usaglašavanje »stavova u Vijeću o predlozima i primjedbama tih skupština na nacrt zakona ili drugog opšteg akta«. Dakle, usaglašavanje u Vijeću, a ne davanje saglasnosti u skupštinama republika i autonomnih pokrajina. Usaglašavanje »o predlozima i primjedbama tih skupština na nacrt«, a ne davanje saglasnosti na nacrt.

Nema, dakle, osnova da se riječ »saglasnost« u ovoj ustavnoj odredbi vezuje za riječ nacrt. Ona se isključivo odnosi na riječ *predlog* i za tu riječ se vezuje.

To potvrđuje i logičko analiziranje smisla ove odredbe. Na nacrt se daju primjedbe i predlozi za promjenu njegove sadržine, a saglasnost se daje u fazi utvrđivanja predloga, kada neposredno predstoji glasanje.

Isti rezultat daje primjena istorijskog, ciljnog, situacionog metoda analize i interpretacije ove ustavne norme.

5. Nema osnova ni tvrdnja da član 286. stav 1. Ustava SFRJ propisuje da je saglasnost skupština republika i skupština autonomnih pokrajina na nacrt društvenog plana, zakona, odnosno drugog opšteg akta, koje Vijeće republika i pokrajina donosi na osnovu saglasnosti tih skupština, uslov za otpočinjanje razmatranja nacrta i usaglašavanja stavova o sadržini primjedbi i predloga datih na nacrt.

Predmet člana 286. stav 1. Ustava nije utvrđivanje uslova za početak razmatranja nacrta društvenog plana, zakona, odnosno drugog opšteg akta. Predmet njegov je utvrđivanje obaveze Vijeća republika i pokrajina da »obezbjeđuje usaglašavanje stavova skupština republika i skupština autonomnih pokrajina u oblastima u kojima donosi zakone i druge opšte akte na osnovu saglasnosti s tim skupštinama«. U ovoj ustavnoj odredbi, dakle, i ne pominju se nacrti akata, niti uslovi njihovog razmatranja.

Ova ustavna norma upravo obavezuje da se u poslovnike Vijeća republika i pokrajina *ne* ugrađuju rješenja koja omogućavaju bilo kojem činiocu odlučivanja da spreči započinjanje razmatranja nacrta i usaglašavanje stavova; rješenja koja imaju snagu veta za započinjanje usaglašavanja; rješenja koja znače majorizaciju svakog protiv svih, direktno suočavanje pritiska sa pritiskom, koja usaglašavanje pretvaraju u međusobno uslovljavanje i pogađanje; koja prednosti principa jednoglasnosti pretvaraju u njegovu slabost. A bitne elemente toga ima *opisano* rješenje sadržano u odredbama članova 137—146. sadašnjeg Poslovnika Vijeća republika i pokrajina.

Digitized by Google

6. Ovo rješenje ne proizlazi ni iz drugih odredaba i principa Ustava SFRJ. Naprotiv, u sukobu je sa njima. Svaka produbljena analiza to potvrđuje. Evo i nekoliko navoda iz takve analize.

Prije svega, ustavno rješenje koje propisuje i obavezuje da Vijeće republika i pokrajina donosi društveni plan, određene zakone, odnosno druge opšte akte, na osnovu saglasnosti skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, podrazumijeva zajedničko razmatranje svake inicijative za donošenje tih propisa i akata (nacrti su najkonkretnije i obrazložene inicijative), zajedničko utvrđivanje šta je zajednički interes koji njima treba obezbijediti, zajedničko odmjeravanje interesa i argumenata, te nakon toga pristupanje glasanju kojim se utvrđuje da li postoji saglasnost svih da se utvrdi predlog i donese zakon, odnosno drugi opšti akt, sa određenom sadržinom.

Zatim, saglasnost (jednoglasnost) je Ustavom utvrđena kao demokratski oblik donošenja odluka, kao izraz i garancija ravnopravnosti. Mogućnost sprečavanja zajedničkog razmatranja šta je zajednički interes ima suprotan sadržaj.

Saglasnost (jednoglasnost) Ustavom je ustanovljena ne samo kao veliko pravo, već i kao ogromna obaveza i odgovornost! Kada je tako, razrada i konkretizacija ovog ustavnog određenja mora polaziti od jedinstva i međuzavisnosti ove tri komponente jedinstvene cjeline, a ne samo od prava. Razrada koja znači zablindiranje prava, a zanemarivanje obaveza i odgovornosti, nije u skladu sa ustavnim principima.

7. Član 347, tačka 3. Ustava SFRJ propisuje da Savezno izvršno vijeće »*utvrđuje* predlog društvenog plana Jugoslavije«. U ovoj ili bilo kojoj drugoj ustavnoj normi nema određenja da je uslov za utvrđivanje predloga društvenog plana saglasnost (jednoglasnost) postignuta u radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina. Nema ni ustavnog određenja da skupštine republika i skupštine autonomnih pokrajina daju saglasnost na nacrt društvenog plana. Postoji samo Ustavom utvrđena obaveza da Savezno izvršno vijeće u procesu izrade nacrta društvenog plana »sarađuje sa izvršnim vijećima skupština republika i skupština autonomnih pokrajina«.

Proizvoljna je tvrdnja da ovo izričito, jasno ustavno rješenje eliminiše već citirana odredba člana 299. Ustava SFRJ. Proizvoljnost potvrđuje već sama činjenica da ne postoji hijerarhija između ustavnih normi koje sadrže pojedinačna rješenja. Proizvoljnost potvrđuje i to da član 299. Ustava i ne spominje društveni plan Jugoslavije, mada se u članu 286. stav 2. Ustava društveni plan Jugoslavije odvaja od zakona i drugih opštih akata (autentično tumačenje, poslovnik itd.), na koje se odnosi član 299. Ustava.

U članu 286. stav 2. u kojem se utvrđuje koje akte Vijeće republika i pokrajina donosi na osnovu saglasnosti, izričito se identifikuje samo društveni plan Jugoslavije, a ne i akti za nje-

Digitized by Google

govo ostvarivanje. Budući da su akti izvršavanja društvenog plana — akti kojima se obezbjeđuje sprovođenje utvrđene politike, a ne utvrđuje se politika, može se raspravljati i o sadržini ustavnog određenja o načinu donošenja ovih akata. Ali to je izvan dometa ovog razmatranja.

8. Primjena opisanog rješenja u Poslovniku prisilila je Savezno izvršno vijeće da nekoliko puta pribjegne podnošenju predloga zakona o privremenim mjerama prije nego što je u redovnoj proceduri došlo do utvrđenja *predloga* zakona, do izjašnjavanja o *predlogu* u skupštinama republika i skupštinama autonomnih pokrajina i na sjednici Vijeća republika i pokrajina. Tako se moralo neizbježno postupiti. Time je nesaglasnost nacrtu, nesaglasnost u fazi pripremanja predloga, izjednačena sa nesaglasnošću predloga zakona. Tako se moralo neizbježno postupiti, iako član 301. Ustava SFRJ izričito utvrđuje da je uslov za donošenje zakona o privremenim mjerama nesaglasnost »o *predlogu* zakona ili drugog opšteg akta«.

9. Tvrdnja da opisano rješenje u Poslovniku traže život, nacionalni i klasni interesi, ni sa čim nije potkrijepljena. Zato ta tvrdnja ima diskvalifikatorski karakter, sa ciljem da se diskvalifikacijama spriječi razmatranje opravdanosti sadašnjeg rješenja.

Nema ni nacionalnih ni klasnih interesa koji mogu opravdati da se ustavni princip donošenja zakona, odnosno drugih opštih akata, na osnovu jednoglasnosti, proširuje na postupak razmatranja nacrta, na početak usaglašavanja. Za to nema opravdanja, pa i da je jači od sadašnjeg stepena kohezije Saveza komunista Jugoslavije, i da je manja od sadašnje snage individualističkih usmjerenja.

10. Opisano rješenje u Poslovniku nije usvojeno odmah po donošenju Ustava 1974, već tek početkom 1982. godine. U Odluci o privremenom radu Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, donesenoj 15. maja 1974. godine — dakle, neposredno po donošenju Ustava iz 1974, kada su bila najsvježija znanja o sadržini ustavnih odredbi — usvojeno je sasvim drukčije rješenje. Isti koncept iz Odluke usvojen je i razrađen i u poslovnicima donesenim 1975. i 1978. godine. U njima je propisano, pored ostalog, da se nacrt dostavlja skupštinama republika i skupštinama autonomnih pokrajina da ga razmotre, o njihovoj sadržini »zauzmu i dostave svoje stavove«. Nema ni pomena o saglasnosti. Propisano je da »Savezno izvršno vijeće kao ovlašćeni predlagač može podnijeti Vijeću tekst *predloga* akta i u slučaju kada u postupku usaglašavanja stavova o nacrtu ovog akta nije postignuta saglasnost o svim ili nekim pitanjima koja se regulišu predloženim aktom«.

Izvan je dometa ovog teksta iznošenje uzroka zašto je ovaj preokret učinjen u toku 1980. i 1981. godine, kada je sadašnji poslovnik pripreman. Ali podsjećam da je to period kada je bila veoma snažna politička orijentacija svođenja funkcija federacije

Digitized by Google

na ono o čemu se republike i pokrajine dogovore u pojedinom momentu, pri konkretnom odnosu snaga.

Podsjećam, također, da je ovo učinjeno bez razmatranja ove promjene u društvenim i političkim tijelima izvan skupština i da ovako važna promjena nije posebno razmatrana ni u Skupštini SFRJ, ni u skupštinama republika i skupštinama autonomnih pokrajina. Promjenu je pripremila stručna radna grupa u Skupštini. Opisano rješenje, kao jedno od brojnih rješenja sadržanih u dugačkom Poslovniku od 356 članova, usvojeno je bez posebne rasprave. Neshvatljivo je da se tako usvaja rješenje koje utvrđuje bitne komponente koncepcije federacije, ali je to istina, ma koliko bila gorka.

11. Skupštine republika i skupštine autonomnih pokrajina do sada nijesu često svom pravu da se ne saglase sa sadržinom pojedinih nacrta davale domet i snagu sprečavanja razmatranja nacrta i otpočinjanja usaglašavanja stavova o primjedbama i predlozima datim na nacrt. Ali ni to nije izostalo. Nesaglasnost dvije skupštine, na primjer, na nacrte zakona o deviznom poslovanju, o kreditnim odnosima sa inostranstvom i o prometu robe i usluga sa inostranstvom (dostavljene Skupštini u martu i aprilu 1985. godine) *spriječila je* razmatranje tih nacrta i argumentacije u njihov prilog i protiv njih u radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina, iako je šest skupština dalo saglasnost na nacrte i tražilo da se otpočne sa razmatranjem nacrta i sa usaglašavanjem stavova o predlozima i primjedbama na nacrte. Ta je prepreka otklonjena tek kada su dvije skupštine, nekoliko mjeseci kasnije, svoju nesaglasnost zamijenile saglasnošću na iste nacrte, koristeći pri tome veoma obimno, što je normalno i razumno, svoje ustavno pravo iznošenja argumentacije protiv koncepcije i protiv pojedinačnih rješenja sadržanih u nacrtima.

Ovo sprečavanje odložilo je donošenje zakonâ sve do pred kraj godine. To je oduzelo mogućnost organizacijama udruženog rada, bankama i drugim činiocima da se pripreme za njihovu primjenu. Rezultat su mnoge neizvjesnosti, teškoće, materijalni gubici. Prouzrokovalo je to i negativne posljedice u pogledu političkog stanja, raspoloženja, uzajamnog povjerenja, osjećaja sigurnosti, socijalističkog zajedništva u zemlji:

Društvenu necjelishodnost, najblaže rečeno, prikazanog sprečavanja potvrđuje i rezultat kasnijeg zajedničkog razmatranja nacrta i argumentacije »za« i »protiv« njih. Taj rezultat je: jednoglasno usvajanje u sva tri zakona principa, koncepcije i bitnih rješenja sadržanih u nacrtima, sa poboljšanjima pojedinih rješenja na liniji njihove osnove i koncepcije. Poboljšanja koja nijesu rezultat sprečavanja, već staloženog, mirnog dijaloga o sadržini rješenja datih u nacrtu.

Međutim, da bi se takvo sprečavanje razmatranja nacrta izbjeglo, u zakonske tekstove je ugrađen i jedan broj rješenja koja nijesu sasvim konzistentna sa osnovnim principima na kojima

Digitized by Google

su rađeni ovi zakoni i jedan broj organizaciono-tehničkih rješenja koja su, u drugim uslovima, izvan zakonodavne regulative, koja su predmet regulisanja u uputstvima ili drugim podzakonskim aktima.

Ovaj primjer kazuje da se prikazano rješenje u Poslovniku već u praksi potvrdilo kao snaga onesposobljavanja federacije da blagovremeno i kvalitetno vrši dio svojih izuzetno važnih funkcija. Potvrdilo se, naime, kao izvor usporavanja, a time i neefikasnosti odlučivanja federacije u okviru vršenja bitnih funkcija. A neefikasnost odlučivanja je u jugoslovenskom društvu, u datim okolnostima, komponenta krize i, istovremeno, svojevrstan izvor te krize. Zatim kao izvor remećenja političkog stanja i raspoloženja, kao izvor neefikasnosti koja nije samo posljedica deformacija sistema, već opisanog i sličnih rješenja u samom sistemu.

Sadržaj prikazanog rješenja dalje omogućava da se ono češće primjenjuje u praksi na način kojim se usporava donošenje odluka. Za rezultat to mora imati, u pravilu, zadržavanje stanja, odnosa i rješenja koji ne odgovaraju zajednici kao cjelini, koja daju pozitivne materijalne efekte jednoj ili više republika i autonomnih pokrajina, ali ne i cjelini. To neizostavno mora imati negativne političke posljedice, izražene u širenju nepovjerenja u spremnost za djelovanje u zajedničkom interesu, u širenju političkog nezadovoljstva, nesigurnosti, konfrontacija.

Sadržaj prikazanog rješenja u Poslovniku, bez obzira na obim primjene, samom činjenicom da može biti primijenjeno uvijek kada to hoće skupština jedne republike, odnosno jedne autonomne pokrajine, nosi sobom neizvjesnost i nesigurnost u mogućnost demokratsko-delegatskog odmjeravanja argumenata o prihvatljivosti opredjeljenja definisanih u nacrtima. Neizvjesnost i nesigurnost koje su, najblaže rečeno, veoma nepoželjne u višenacionalnoj zajednici. Nosi sobom i mogućnost stvaranja odnosa i stanja koji prisiljavaju na prihvatanje neprogresivnih kompromisa, koji svojom sadržinom slabe kvalitet planskih akata zakona i drugih opštih akata koje donosi Vijeće republika i pokrajina. Akata koji imaju sudbinsko značenje za jedinstvo jugoslovenske zajednice, za kvalitet njene razvojne politike, strategije tehnološkog razvoja Jugoslavije, strategije ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju i drugih strategija, za kvalitet cjelokupnog privrednog sistema i za bitne dijelove političkog sistema.

II

Naprijed prikazana ustavno-pravna određenja, sadržaj principa ravnopravnosti i drugih ustavnih principa, stanje i potrebe budućnosti obavezuju da se opisano rješenje u Poslovniku zamijeni drugim, koje će obezbjeđivati ravnopravnost i, istovremeno, odstraniti sve što je slabo u sadašnjem rješenju. To nalaže i či-

Digitized by Google

njenica da je u Ustavu granicu jednoglasnosti odredilo cijelo društvo, na način kako se utvrđuju opredjeljenja u Ustavu, a saglasno ocjeni društva da tu granicu, a ne i njeno širenje ili sužavanje, dopuštaju i diktiraju konkretni istorijski uslovi, priroda klasnih i nacionalnih interesa i odnosa, kao i priroda političkog bića jugoslovenske federacije. Poštovanje granice koju je odredilo cijelo društvo veća je garancija stabilnosti društva nego njeno proširivanje rješenjima u Poslovniku.

Na to obavezuje i činjenica da nije važno samo obezbijediti saglasnost, već i uslove da se utvrdi kvalitetan sadržaj rješenja o kojem treba postići saglasnost.

Odlaganje ove izmjene vodi gomilanju problema, zadržava i učvršćuje neizvjesnost i nesigurnost u to kada će, ko i u kojoj društvenoj situaciji primijeniti u praksi sadašnje rješenje. To će sve više širiti i činiti reljefnijim argumente protiv principa jednoglasnosti kao takvog, a ne samo protiv njegovog neopravdanog i nelogičnog proširivanja. To će prednost jednoglasnosti pretvarati u njenu slabost. Zato je odlaganje nepotrebno, kao što je nepotrebno odlaganje smjelih i odgovornih promjena i drugih komponenti sistema za što su sazreli uslovi.

Ova izmjena, izvršena tako da se ne okrnji ustavno određeni sadržaj ravnopravnosti, najbolje je, najsigurnije i najuspješnije suprotstavljanje tendenciji i zahtjevima da se iz Ustava potpuno isključi princip jednoglasnog donošenja akata u Vijeću republika i pokrajina; tendenciji i zahtjevima koji negiraju istorijsku istinu o progresivnosti i društvenoj potrebi principa jednoglasnosti u višenacionalnoj federaciji u donošenju ključnih i najznačajnijih odluka za materijalne odnose između jedinica federacije. Princip jednoglasnosti, u tim uslovima i u tim dimenzijama, ima prednost u odnosu na isključivanje tog principa. Zato višenacionalnost i budućnost Jugoslavije traže i obavezuju da se zadrži princip jednoglasnosti u donošenju (ali ne i u postupku izrade predloga) ključnih i najznačajnijih odluka iz oblasti materijalnih odnosa.

Ova izmjena je dobro, sigurno i uspješno suprotstavljanje i tendenciji i zahtjevima koji i dobronamjerne i opravdane napore da se otklone osnovi za odlaganje ili sprečavanje donošenja odluka u organima federacije neopravdano završavaju traženjem ukidanja vrijednosti koju treba sačuvati.

Nije ovo tvrdnja da je u ustavnom tekstu jednoglasnost apsolutno precizno svedena na ključne i najznačajnije odluke. Nije ni osporavanje potrebe da se, sa poniranjem u dubinu, odgovorno i demokratski raspravlja i o tome. Nije ovo ni idealizovanje principa jednoglasnosti. I njegova idealizacija, kao i svaka druga, opasna je. Ovo je isticanje da je on dragocjen kada je njegova primjena dosljedno ograničena na donošenje ključnih i najznačajnijih odluka iz oblasti materijalnih odnosa između republika i autonomnih pokrajina i kada ne isključuje mogućnost

Digitized by Google

donošenja odluke na principu većinskog odlučivanja kada se ona ne može donijeti jednoglasno, a društveni razvoj i interesi cjeline traže njeno donošenje.

Izmjena se može izvršiti samo uz saglasnost skupština svih republika i skupština autonomnih pokrajina. To čini neophodnim da se u svima njima i u Skupštini SFRJ usvoji opredjeljenje za izmjenu. Nauka ima značajnu i odgovornu ulogu u utvrđivanju koje rješenje najdosljednije izražava i obezbjeđuje stvarne interese svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

III

Novim rješenjem treba utvrditi: nacrt zakona, odnosno drugog opšteg akta, dostavlja se na razmatranje skupštinama republika i skupštinama autonomnih pokrajina; skupštine republika i skupštine autonomnih pokrajina dostavljaju svoja mišljenja o sadržaju nacrta, svoje primjedbe i predloge; radna tijela Vijeća republika i pokrajina dužna su otpočeti razmatranje nacrta odmah po prijemu mišljenja, primjedbi i predloga (ili po isteku roka za njihovo davanje); u okviru razmatranja nacrta, naporedo se razmatraju i mišljenja, primjedbe i predlozi skupština i usaglašavaju stavovi o tome šta je iz nacrta i predloga prihvatljivo za sve i, postupno, zajednički se priprema predlog zakona, odnosno drugog opšteg akta o kome se u činu izglasavanja odlučuje jednoglasno.

Ustavno određena odgovornost Saveznog izvršnog vijeća »za stanje u svim oblastima društvenog života« i njegova Ustavom utvrđena prava i dužnosti, kao ovlašćenog podnosioca predloga saveznih zakona i drugih opštih akata, podrazumijevaju da se u ovom okviru utvrdi dužnost, koja u sebi sadrži i pravo, Saveznog izvršnog vijeća da podnese predlog zakona, odnosno drugog opšteg akta, uvijek kada ocijeni da društvena situacija nalaže da se ne odlaže podnošenje predloga, i da u predlog ugradi i rješenja za koja smatra da odgovaraju interesima Jugoslavije kao cjeline, pa i kako nije postignuta saglasnost u nadležnim radnim tijelima Vijeća republika i pokrajina o pojedinim rješenjima.

Citirana ustavna određenja nalažu da se u rješenje u Poslovniku unese odredba da Savezno izvršno vijeće utvrđuje predlog društvenog plana Jugoslavije.

Rješenje sa ovakvom sadržinom podrazumijeva princip jednoglasnosti u činu donošenja odluka u granicama Ustavom utvrđenima. Obezbjeđuje da se zadrži sve što je pozitivno u njemu, a da se odstrani nepovoljna nadogradnja na njegov ustavni sadržaj. Predloženo rješenje do maksimuma poštuje svako ustavno pravo svake republike i svake autonomne pokrajine. Svakoj skupštini omogućava da bez ograničenja ostvari ustavno pravo da razmatra nacrte zakona i drugih opštih akata koji se donose na osnovu saglasnosti, da primjedbama osporava kvalitet i prihvat-

Digitized by Google

ljivost koncepcije i sadržine nacrta, da predlaže zamjenu neprihvatljivog rješenja boljim, da daje argumentaciju za sve to. Obezbjeđuje svakoj skupštini da u radnom tijelu Vijeća, u kojem su njeni delegati ravnopravni, njene primjedbe i predlozi svestrano razmatraju i ocjenjuju svi, u demokratskim — delegatskim uslovima i odnosima. Omogućava joj da svoje shvatanje šta je zajednički ili posebni interes provjeri na humanim i političkim vrijednostima opšteprihvaćenima u Jugoslaviji. Obezbjeđuje jednak položaj svakoj skupštini u procesu izgradnje i utvrđivanja šta je zajednički interes. Ne dopušta, u krajnjem, u činu glasanja o predlogu podređivanje jednog, nadmoć brojnosti drugih. Jer, poštuje i podrazumijeva Ustavom garantovano pravo delegacije svake skupštine da u činu glasanja o predlogu spriječi donošenje svakog rješenja čiju sadržinu smatra neprihvatljivom. Obezbjeđuje, dakle, da krajnju sadržinu zakona, odnosno drugog opšteg akta, ne prejudicira upuštanje u razmatranje njegovog nacrta i usaglašavanje o primjedbama i predlozima datima povodom nacrta. Ono obavezuje samo na jednaku procesnu vrijednost stavova skupštine svake republike i svake autonomne pokrajine.

Na drugoj strani, isključuje mogućnost da se samostalnost pretpostavlja zajedništvu, da pojedine republike i autonomne pokrajine iskorišćavaju situaciju za svoje parcijalne interese, da protiv opredjeljenja svih zadržavaju stečene povoljnosti.

Ovakvo rješenje je primjereno kulturno-civilizacijskoj i ekonomsko-civilizacijskoj samostalnosti u zajednici, najvišim moralnim i političkim vrijednosnim sadržajima samostalnosti u zajednici. *Jer objedinjava i u sintezi izražava dva načela organizovanja i funkcionisanja federacije: načelo jednakopravnosti i ravnopravnosti činilaca odlučivanja u federaciji u utvrđivanju zajedničkih interesa i politike, izražavanja pune različitosti i visoke i odgovorne djelotvornosti svih i svakog i načela obezbjeđivanja neophodnog stepena efikasnosti odlučivanja. Objedinjava i garantuje samostalnost i slobodu opredjeljenja — kada se saslušaju ocjene i argumenti svih učesnika u odlučivanju, kada se zajednički i demokratski vrednuju svi argumenti — i demokratsko jedinstvo u kojem su ravnopravni svi činioci odlučivanja.*

Prednost ovog objedinjavanja je veoma velika. Dovoljno je samo podsjetiti da istorija uči da nijedna zajednica nije stabilna u uslovima jednoglasnosti ako se ne obezbjeđuje i ne podstiče snažna efikasnost odlučivanja u njoj.

Predloženo rješenje ne izdiže Savezno izvršno vijeće, koje je najčešće podnosilac nacrta i predloga, ni druge federalne organe, iznad ravni Ustavom određene. Stvara mu samo mogućnost da blagovremeno i kvalitetno izvrši svoje ustavne obaveze i da njegove inicijative ocijene svi činioci odlučivanja u federaciji, u demokratskom dijalogu i uz njegovo odgovorno sudjelovanje.

Ono ne negira niti potcjenjuje opasnost od federalnog etatističkog centralizma, sa ili bez sadržaja unitarizma. Naprotiv, uvažava saznanje o tome da postoji realna opasnost da se, u ime

Digitized by Google

efikasnosti, u ime savladavanja razjedinjenosti, nameću i centralistička rješenja u federaciji i svuda. Podsticaja za to ima i u ekonomiji, i u kulturi, i u politici i u ideologiji.

Predloženo rješenje upravo ima sadržaj, smisao i cilj da se i u sadašnjoj fazi razvoja jugoslovenskog društva, u sadašnjim promjenama u političkom sistemu obezbjeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti i da se otklanjanjem nekorisnog širenja principa jednoglasnosti sprečava stvaranje tendencija koje će gurati u federalni etatistički centralizam. To je istorijska obaveza, kao što je i obaveza odstranjivanja razjedinjenosti koja slabi Jugoslaviju ekonomski, politički. Jer, obezbjeđivanje ravnopravnosti jača uzajamno povjerenje i snagu zajednice i opredjeljuje ne samo sudbinu svakog naroda i narodnosti Jugoslavije, već i istorijsku sudbinu Jugoslavije kao zajednice. Razjedinjenost i neefikasnost odlučivanja slabe Jugoslaviju. Usporavaju njen ekonomski napredak. Federalni etatistički centralizam, naročito unitarističkog tipa, međutim, potkopavao bi i stabilnost i opstanak Jugoslavije, ma koliko da poveća efikasnost odlučivanja, racionalnost u ekonomiji.

Zato su neprihvatljiva rješenja koja vode federalnom etatističkom centralizmu, kao što su neprihvatljiva i rješenja koja održavaju ili jačaju policentrički etatizam.

Predloženo rješenje znači zalaganje za dosljedno ostvarivanje ustavnih opredjeljenja, Ustavom određenog političkog bića jugoslovenske federacije, za obezbjeđivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti u njoj, za njeno osposobljavanje da efikasno vrši svoje funkcije. Zajedničko, demokratsko razmatranje, građenje i utvrđivanje zajedničkih interesa u zajedničkim organima ne može biti centralizam. To je, jednostavno, nužnost i zakonitost življenja u svakoj zajednici. Zakonitost koja ne negira demokratiju i ravnopravnost, a obezbjeđuje jedinstvo, u kojem su svi ravnopravni. Ali ravnopravni i u obavezama, a ne samo u pravima.

Usvajanje suštine predloženog rješenja je i konkretan put i način da se ispune i dva zahtjeva Centralnog komiteta SKJ, utvrđena na sjednici održanoj 14. januara 1986. godine. Prvi zahtjev glasi: politički sistem »u današnjoj situaciji treba da se potvrđuje sposobnošću da *na vrijeme i efikasno donosi odluke* o privrednim, socijalnim i drugim društvenim problemima i da uspješno prevazilazi protivrječnosti materijalnog i ukupnog društvenog razvoja«. Drugi zahtjev glasi: oblike odlučivanja putem obavezne saglasnosti unaprediti »*uklanjanjem rješenja i slabosti* u praksi koji takve oblike odlučivanja pretvaraju u njihovu suprotnost, u sredstva blokiranja donošenja odluka, nejedinstva i razdora i tako slabe efikasnost i stabilnost sistema«. Jedno od tih je upravo prikazano rješenje dato u Poslovniku.

Digitized by Google

Žarko Bulajić

Tržište u savremenom razvijenom kapitalizmu

1.

Tržište, cene i plan su takvi produkti ekonomske prakse kojima se ekonomska nauka oduvek bavila. Oni predstavljaju uzajamno povezane i isprepletane momente reprodukcionog ciklusa, do te mere da ih je nemogućno razlučiti, jer potiču jedno iz drugog i uslovljavaju jedno drugo. Istina, nisu uvek imali jednaku važnost, niti su jednako preovladavali. Nekad je preovladavalo tržište, a nekad plan, dok su cene uvek bile ili instrument tržišta, ili plana, ili i jednog i drugog.

U liberalnom kapitalizmu na makroekonomskom planu je dominiralo tržište, a plan je dominirao svakim individualnim preduzećem. U modernom kapitalizmu plan uzima sve više maha i na makro-planu.

Danas se u mnogim ekonomskim studijama i analizama plan i tržište međusobno suprotstavljaju i posmatraju, manje-više, kao nezavisne varijable. Međutim, nikad nije bilo tržišta bez plana ni plana bez tržišta. Menjale su se samo njihove uloge, u skladu sa promenama na ekonomskoj sceni. Plan i tržište su uvek bili, i danas su, u određenom funkcionalnom i kauzalnom odnosu. Individualni kapitalist je mogao izići na tržišnu arenu samo zahvaljujući besprekornoj organizaciji, redu, radu i planu unutar njegovog preduzeća. Isto tako, velika korporacija se može nadati uspehu samo ako svojom moći i planom dominira tržištem.

Digitized by Google

Mišljenje ekonomista o ulozi tržišta u kapitalizmu gigantskih korporacija i o prevlasti tehnostrukture su podeljenja. Jedni misle da je ta uloga još prvorazredna, kao, na primer, savremeni američki ekonomist Milton Friedman, a drugi, opet, da je prevaziđena i zamenjena planom, kao što to zagovara Galbraith. Istina, tamo gde vlada neograničena konkurencija, tržište ima moć »transcendentnog regulatora ekonomskog ponašanja«,[1] ali tamo gde je konkurenciju zamenio monopol, ili je ograničio, tržište je izgubilo takvu moć, ili, u najmanju ruku, deo svoje moći.

U svakom slučaju, uloga tržišta je danas znatno izmenjena. Njegova moć više nije dominantna. Ono je, manje-više, svuda, pa i u savremenom razvijenom kapitalizmu ograničeno. Najviše prostora za tržište ima tamo gde je slobodna privatna inicijativa u ekonomici najveća. A to je još privredna struktura malih i srednjih preduzeća. Ono deluje najslobodnije tamo gde je oslobođeno svih administrativnih regulativa, kako onih koje proističu iz međusobnih dogovora privrednih preduzeća tako i onih koje nameću državni propisi. Svako regulisanje, planiranje, administriranje ograničava moć i sputava slobodu tržišta. Postavlja se pitanje, s jedne strane, dokle doseže sloboda tržišta, a da ono ne dolazi u sukob sa ekonomskom efikasnošću i racionalnošću, i s druge — dokle se ono može svesno regulisati i planom usmeriti, a da njegova efikasnost i racionalnost ne budu dovedeni u pitanje.

U dosadašnjoj praksi su poznate dve sasvim suprotne situacije: potpuno slobodno tržište, koje je nužno anarhično i slepo, i tržište koje je usmereno, ograničeno i nadomešteno planom, što guši ekonomske zakonitosti i daje primat subjektivnom faktoru i administraciji. Ni jedno ni drugo rešenje privredna praksa ne prihvata.

Vladavina tržišta, ako je ikad postojala, nužno se oslanja na pretpostavku vladavine potrošača. Glas i odluka potrošača usmerava proizvođača u pravcu onog što potrošači traže i žele. Sva mudrost proizvođača sastoji se u tome da slušaju glas potrošača i proizvode ono što oni zahtevaju. »Potrošač je kralj — kako kaže najizrazitiji predstavnik tradicionalne ekonomije nobelovac Paul Samuelson — koji daje svoj glas za to da bi stvari bile načinjene onako kako on želi.«[2] A Paul Goodman dodaje: »Neizbežna je činjenica da mi podešavamo društveni stroj tako da on sam od sebe raste.«[3]

Sva moć počiva u potrošaču. To se naziva suverenitetom potrošača. A u tržišnoj privredi postoji stalna pretpostavka tog suvereniteta.[4] Slobodnog tržišta, dakle, nema bez suvereniteta po-

[1] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, str. 144.
[2] *Economics*, Mg. Graw-Hill Book company, New York, 1970.
[3] *People or Personnel*, citirano prema: J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 251.
[4] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 251.

Digitized by Google

trošača. Jedno bez drugog ne ide, pa se o tržištu i njegovoj dominaciji može govoriti samo dok neograničeno vlada suverenitet potrošača. Nestane li on, i moć tržišta nestaje. To je logika na kojoj se zasniva Galbraithova teza o prevazilaženju tržišta i prelaženju njegove moći, kad je u pitanju svet velikih korporacija, sa potrošača na proizvođača.

»Teza o vladavini tržišta je kamen temeljac tradicionalističkih stavova.«[5] Vladavina tržišta je prirodan temelj slobodne konkurencije i automatizma privrednog sistema. A temeljni princip ove ekonomije je individualizam. Pojedinac dela i postupa isključivo prema svom trenutnom ličnom interesu. On ne zapaža opšti interes, niti zna da svoj lični interes izvede iz opšteg i poveže sa njim. Takođe, on nije sposoban da sagleda u čemu se sastoji njegov dugoročni interes i šta treba raditi i kako postupati u njegovom smeru. On ne misli. Samo reaguje na tržište. Istovremeno, nema ni potrebe da misli ni o opštem interesu, niti da kalkuliše dugoročno. Za njega misli i radi tržište. Ono ga vodi u svim njegovim poslovima.

Friedman ideališe tržište do te mere da čak tvrdi, kad je u pitanju tržište rada, da je konkurencija među poslodavcima u tražnji kvalifikovane radne snage, zapravo, najbolja zaštita radnika. Po njegovom mišljenju, slobodno tržište deli plodove ekonomskog napretka među svim ljudima.[6]

Tako se, dugogodišnjom vladavinom slobodnog tržišta, stvarao mit o njemu. Svaki mit, manje-više, ima svoje poreklo u nekoj davnoj istini. Kasnijim događanjima u dugoj istoriji ta istina se gubi u zbivanjima što seređaju i izviru jedno iz drugog. Tokom istorije, vrlo često, događaji zalutaju u legendu, zagube se u mitu ili iščeznu u zaboravu. Uglavnom, na ovaj ili onaj način, skrivaju se od istine. Da bi se istina otkrila, da bismo je vratili tamo gde je počela, neophodna je nauka. Mit je mogućno otkriti jedino naučnom analizom.

Konkurencija, po svom unutrašnjem značenju, nije ništa drugo do međusobna trka do malaksalosti, čiji rezultat bi trebalo da bude najbolji kvalitet uz najnižu cenu. Tu trku završavaju samo najbolji, najsposobniji, najproduktivniji, najveći. Ostali ostaju na stazi, malaksali i pobeđeni. Suverenitet potrošača je ona motorna snaga koja pokreće konkurenciju i diktira tempo trci. No, na žalost, u nemilosrdnoj konkurentskoj borbi paklenog tempa poznati su samo pobednici, dok poražene sahranjuju. Pobednika je sve manje, i oni počinju da dominiraju preostalima, pa tako slobodna utakmica polako iščezava. Slobodna konkurencija ukida samu sebe.

Slobodno tržište i tržišni sistem koji počiva na suverenitetu potrošača, konkurenciji i automatizmu privrednog sistema bez posredstva države je svet malih firmi. Takva je bila konkurentska

[5] Isto, str. 146.

[6] *Free to Choose*, op. cit.

Digitized by Google

struktura liberalnog kapitalizma. I svuda gde još preovladava takva klasična proizvodna i prometna struktura, moć tržišta je evidentna. Ponuda pouzdano sledi kretanje tržišnih cena. Prodavaca ima mnogo, suverenitet potrošača, kao motorne snage sistema, bez ičijeg posredovanja ili intervencije, stihijno usmerava celokupan proizvodni i prodajni proces.

2.

Sa koncentracijom i centralizacijom kapitala, koje su sve više uzimale maha ukoliko je konkurencija među slobodnim tržišnim snagama postajala žešća, nicala su velika preduzeća, giganti koji su postupno zavladali celokupnim ekonomskim životom. Postavlja se pitanje: da li je moguće održati slobodnu konkurentsku privredu kada giganti ostvaruju najveći obim proizvodnje i prometa, kada država počinje da se meša u privredne odnose i kada zaključuje ugovore ogromne vrednosti sa krupnim korporacijama o snabdevanju, istraživanju i razvoju i kada su sa svim tim mala preduzeća dovedena u podređen položaj? U takvim uslovima dominacije velikih iluzorna je svaka pomisao o održavanju ravnoteže konkurentskih snaga, bez čega nema slobodne konkurentske privrede. U novim ekonomskim uslovima i odnosima snaga suverenitet potrošača gubi značaj, a tržište biva potčinjeno interesima velikih korporacija i ciljevima tehnostrukture. Pobeđeni su i potrošač i tržište. U savremenom razvijenom kapitalizmu potrošač je manipulisan, tržište dominirano, a akcionar ignorisan. Šta je onda ostalo od kapitalizma kada su temeljni stubovi na kojim on počiva poljuljani i osnovni principi na kojima je izgrađen uzdrmani.

Moderna tehnologija i velike korporacije, zbog rizika, nesigurnosti i neizvesnosti koje sobom donose, ograničavaju ulogu tržišta i time unose krupne promene u funkcionisanju ekonomskog sistema. Ova ograničavanja i eliminisanje uloge tržišta kompenziraju se u krupnim korporacijama planiranjem. Velike korporacije koje raspolažu velikim kapitalom i moći potčinjavaju i potrošača, tržište i cene svojim ciljevima. S obzirom na to da nova tehnologija zahteva ogromne kapitale koje treba izdvojiti za nove proizvode i još duže vreme za investicije, korporacije ne mogu da rizikuju. Svaki rizik ih vrlo skupo staje i preti da ih slomije. Zato moraju unapred obezbediti potrošače i cene koje će im osigurati efikasno i rentabilno poslovanje. Tržište više ne dominira, već je dominirano.[7] Redosled je preokrenut. Potrošač više ne diktira proizvođaču, već, obrnuto, proizvođač — potrošaču. A taj preokrenuti redosled »šalje u muzej bezvrednih ideja misao o posto-

[7] U jednom članku zapadnonemačkog lista »Blick Durch die Wirtschaft« kaže se i ovo: »Ne može se sa sigurnošću polaziti od tržišta; tržište je u sve većoj meri manipulisano i stavljeno van snage« (»Ekonomska politika«, 15. 07. 1986, br. 1737, str. 44).

Digitized by Google

janju ravnoteže potrošačevih izdataka, što bi trebalo da bude odraz maksimalnog zadovoljenja potrošača«[8] proizašlog iz njegovog suvereniteta.

Poznato je da su koncentracija i centralizacija najpre i najbrže ostvarivane u ključnim privrednim granama, kao što su industrija čelika, nafte i hemijska industrija, od kojih zavise mnoge druge prerađivačke grane, pa su ove najčešće prinuđene da im se pridružuju. Koncentracija u ovim granama je gotovo stalno dolazila u sukob sa pretpostavljenim slobodnim tržištem. Dve, tri ili četiri korporacije mogu monopolisati i dominirati proizvodnjom. Tako nastaje moć velikih korporacija. U ovakvim uslovima tržište više ne može ni biti slobodno u klasičnom smislu. Njega kontroliše ili vodi sama težina velikih proizvodnih preduzeća.[9]

Velike korporacije dominiraju tržištem, a ne ono njima, kao što je to slučaj sa malim preduzetnicima. Poluge kojima su krupne korporacije zavladale tržištem i potčinile ga svojim ciljevima su, pre svega, njihova veličina, bogatstvo i snaga. Kad se raspolaže takvim polugama kao tačkom oslonca, mogućno je onda, poput Arhimeda, prevrnuti svet, a ne samo potčiniti tržište, jer se za tu svrhu raspolaže obiljem novca i moći. Kao što bez suvereniteta potrošača nema moći i vladavine tržišta, tako bez gigantizma nema moći velikih korporacija i njihove manipulacije tržištem.

Potrošač ne odlučuje šta će se proizvoditi. Proizvodnja se ostvaruje i mimo potražnje i potonjoj nameće marketingom svoje novitete kreirajući i menjajući začas ukuse, modu i potrebe.[10] Tržište i potražnja nisu direktan uzrok porasta proizvodnje i novih proizvoda, već se ovi nameću tržištu direktno iz istraživačkih laboratorija. Podsticaj za odluku šta će se proizvoditi ne potiče od takozvanog suverenog potrošača, koji preko mehanizma tržišta priklanja mehanizam proizvodnje svojoj volji od koje tobože sve zavisi. Podsticaj dolazi od krupnih proizvodnih organizacija, koje stiču kontrolu nad tržištem, onim istim tržištem kojem tobože služe. Velike korporacije se ne prilagođavaju tržištu, njegovom automatskom stihijnom mehanizmu i njegovim potrebama. Naprotiv, upravo preko tržišta one prilagođavaju potrošača svojim potrebama, sa čijim kraljevstvom je svršeno.

U prilog ovom obrnutom redosledu deluju i mnoge druge okolnosti savremenog razvijenog kapitalizma, a prvenstveno države. Tržište sve više organizuju, kontrolišu i usmeravaju ne samo velike korporacije nego i država. Dovoljno je pomenuti samo državne nabavke, koje su sve veće i čine značajan deo ukupnog prometa roba, a koje igraju veliku ulogu kako u smislu uravnoteženja ponude i potražnje i sprečavanja kriza tako i u ograničavanju moći tržišta. Te količine roba i kapitala ne podležu igri tržišnih snaga i slepog delovanja objektivnih ekonomskih za-

[8] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 253.
[9] A. Berle, *American Economic Republic*, London, 1963, str. 148.
[10] Adolf Dragičević, *Osnovi političke ekonomije*, op. cit., str. 201.

Digitized by Google

kona. Svojim regulativama i nacionalizacijama država je transformisala i tržište rada i kapitala.

Suverenost potrošača i moć tržišta su mnogo izraženije u nerazvijenim i siromašnim privredama nego tamo gde ima svega u izobilju. U uslovima visokog standarda i visokih ličnih dohodaka, »zajedno sa cenama i troškovima, potražnja potrošača postaje nešto čime se može upravljati«.[11] Psihološki posmatrano, na onog ko ima visok dohodak, koji raspolaže sa dovoljno novca, daleko je lakše uticati da kupi, pa i šta da kupi, po kojoj ceni, nego na onog koji jedva vezuje kraj s krajem, koji je objektivno prisiljen da kupi ono što mora, što mu je najneophodnije za život i, naravno, po najnižim cenama. Visina njegovog dohotka mu ne omogućuje drukčiji izbor. Njegova potrošnja i njegove kupovine su unapred određene i raspoređene na zadovoljenje najprečih potreba. Na takvog potrošača je gotovo besciljno uticati, jer mu je izbor skučen i ograničen, pa ga je uzaludno uveravati da kupi robu za koju nema dovoljno novca. Suprotno tome, onaj koji je »dalje od fizičke nužde, više je podložan uveravanju, ili usmeravanju — šta da kupi. Samo je u nekoj srazmerno bogatoj zemlji mogućno uveravati ljude za što treba da potroše svoj novac. To je, možda, najvažnija posledica po ekonomsku nauku u društvu rastućeg obilja.«[12] U oba slučaja, prirodno je i logično da i tržište deluje različito.

U ljudskim zajednicama sa visokom razinom blagostanja trošenje je manje pouzdano nego u siromašnima. A visoka ulaganja i dugo »rađanje« novih proizvoda, koje nameće moderna tehnologija, iziskuju da tržište bude što pouzdanije.[13] Svaka dugoročnija strategija ravnotežne tržišne konjunkture, a pogotovu ekonomskog razvoja, nalaže da se delovanje tržišta nadomesti autoritativnim utvrđivanjem cena i količine proizvedenih roba.

3.

Tržištem se ovladava prvenstveno: određivanjem ukupne tražnje, upravljanjem tražnjom, kontrolom cena i nadnica i planiranjem, koje se na toj osnovi nužno nameće.

Ukupnu potražnju određuje država: državnim nabavkama, vojnim izdacima, subvencijama, socijalnim davanjima, budžetskom potrošnjom, fiskalnom, kreditno-monetarnom i globalnom ekonomskom politikom.

Potražnjom upravljaju, uglavnom, velike korporacije: reklamom, marketingom, istraživanjem tržišta, planiranjem.

Kontrolu cena i nadnica ostvaruju, u prvom redu, država, sindikati i velike korporacije dogovorima i kolektivnim ugovorima.

---

[11] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 29.
[12] Isto, str. 242, 354.
[13] Isto, str. 30.

Digitized by Google

Planiranje se realizuje mahom na nivou korporacija i, posebnim fleksibilnim i prilagodljivim formama, na nivou države. Planiranje nastaje kao imperativ ostvarivanja svih navedenih aktivnosti, pa je ujedno uzrok i posledica celog procesa ovladavanja tržištem.

Da bi se postigao nužni stepen pouzdanosti tržišta i autoritativan uticaj na cene, neophodno je najpre odrediti ukupnu potražnju. Proizvodnja za tekuću potrošnju je stabilnija. Nju je lakše predvideti. Međutim, potražnja, koja zavisi od investicija, nije tako lako predvidiva. Uvek se ispreči neodređeno predviđanje nepoznate budućnosti. Po prirodi sopstvenog razvoja, ekonomskom sistemu u kojem dominiraju krupne korporacije, određivanje kupovne moći, odnosno potražnje, zadatak je od sve veće važnosti. A upravljanje potražnjom od strane korporacije znači »stvaranje uverljive slike proizvodnje u glavi potrošača«.[14]

Najmoćnije sredstvo kojim velike korporacije upravljaju potražnjom i tako vladaju tržištem jesu informaciona tehnologija i informacioni sistemi. Danas, kada informacije cirkulišu kroz snažne elektronske mozgove, kojima se verifikuju i transformišu u odgovore milioni i milioni podataka, ne može više biti reči o nekadašnjem tržištu iz XIX veka i njegovoj nekadašnjoj supremaciji u ekonomici. U kompjutere, te takozvane inteligentne mašine, ulaze informacije u obliku tehnoloških zapovesti i programa, a iz njih izlaze odgovori neviđenom brzinom. Bez cirkulacija informacija pomoću kompjutera danas se više ne može zamisliti gotovo nijedan posao. Ako bi se te cirkulacije zaustavile samo jedan trenutak, nastao bi pravi haos, a mnoge fabrike bi prestale da rade.

Sve velike korporacije snabdevene su svojim informacijskim sistemima kroz koje neprekidno cirkulišu informacije kao krv u ljudskom organizmu. One su tim sistemima povezane u jedinstven organizam. Raspolažu mnogobrojnim kompjuterima i jednim centralnim, sa kojim su svi ostali povezani u jedinstvenu mrežu. Na taj način imaju svakog trenutka uvid u situaciju u svim fabrikama, a svi fabrički i pogonski centri istovremeno koriste i sve informacije centralnog kompjutera, a mogu i da ga konsultuju. Isto tako, postoji i informacijska povezanost unutrašnjeg kompjuterskog sistema sa spoljnim, drugim sistemima u privredi i društvu, sistemima izvan korporacije, fabrike i pogona, čime je dostupno dobijanje informacija ogromnom brzinom i o onome što se događa izvan korporacije i njenih udaljenih filijala rasutih po celom svetu. Manji kompjuteri priključeni na centralu imaju svojstva »inteligentnih terminala«. Rade samostalno. Po potrebi se konsultuju sa centralnim kompjuterom. Primaju od njega informacije, kao, recimo o stanju zaliha, prodaji, narudžbinama i druge. Moderni informacijski sistemi obezbeđuju snabdevanje podacima velikom brzinom i savršeno tačno odgovaraju na sva pita-

[14] Isto, str. 259—260, 353.

Digitized by Google

nja ne samo tehnološka, nego i na ona koja se odnose na tržište i pojedine njegove segmente. Ovim putem se jednostavno, lako i brzo dolazi do svih onih neophodnih pojedinosti na osnovu kojih se može suvereno vladati tržištem.

Kad se modernoj informacijskoj tehnologiji i informacijskim sistemima dodaju još i visoka telekomunikaciona tehnologija i telekomunikacioni sistemi, opremljenost velikih korporacija visokom tehnologijom omogućuje im da svakog trenutka budu u toku svega što se zbiva na tržištima širom sveta.

Konkurentska borba među gigantskim firmama za osvajanje kupaca ne vodi se više cenama, nego drugim manje razornim sredstvima, prvenstveno reklamom. Nekad su to pravi reklamni ratovi. Svaka automobilska kompanija, na primer, nastoji svojom reklamom pridobiti kupce da kupe upravo onaj model automobila koji ona nudi, a ne onaj koji nude druge kompanije. Svaka se takmiči u tome da njena reklama bude što upečatljivija i ubedljivija. Među kompanijama se vodi vrlo oštra i agresivna reklamna borba. Međutim, gledano u celini, ukupna reklama svih automobilskih kompanija uzetih zajedno, uprkos njihovom snažnom konkurentskom rivalstvu, doprinosi tome da se kod ljudi stvori uverenje da je sreća čoveka nerazdvojno povezana sa posedovanjem automobila, da se jedno ne može zamisliti bez drugog.[15] Mada konkurišu jedna drugoj, reklame svih kompanija služe istom cilju: da se poveća prodaja automobila. Manje-više, isto se zbiva sa bilo kojim drugim proizvodom koji se reklamira. Pokazuje se, uprkos krajnje suprotnim isparcelisanim interesima i suparničkom obezvređivanju, i ovde, kao uostalom i u svemu drugom, da uvek postoji i neki opšti, zajednički interes.

Uticanje na potražnju i ovladavanje tržištem putem reklame danas predstavljaju izuzetno razgranatu delatnost u svim visokorazvijenim i bogatim kapitalističkim državama. Svedoci smo ogromnog rasta aparata uveravanja i nuđenja kojima se diriguje prodaja roba. Po svojim rashodima i talentima koji rade u reklami, ova delatnost se sve više takmiči sa naporima što se ulažu u samu proizvodnju roba.[16] Stručnjaci za reklamu i prodaju služe se u svom radu složenim i rafiniranim metodima koji su zasnovani na nauci, kao i izvanrednom umetničkom veštinom, kako bi što uverljivije plenili čula potrošača.

Procenjuje se da je u SAD samo u 1969. godini utrošeno na reklamu 19,6 milijardi dolara.[17] A 1970. godine ta suma je premašila 20 milijardi, koliko je prosečno iznosila do tada svake godine.[18] U SAD se na oglašavanje više troši nego na školstvo.[19] Danas, kada se vlada potrošačem i dominira tržištem, smatra se

[15] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 132.
[16] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 27.
[17] Isto, str. 19.
[18] Isto, str. 243.
[19] Čarls Levinson, *Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije*, op. cit., str. 148.

Digitized by Google

kao zakonito da pridobijanje kupaca i potrošača postaje sve skuplji posao.[20] Kad se u cenu ukalkulišu i troškovi reklame, tada produktivnost znači više nego proizvoditi bolju robu po nižoj ceni. Ona može značiti još i organizovanje takve bujice oglašavanja i reklame da potrošač radije kupuje marku nego proizvod, dok korporacija zadovoljava naviku postalu običajem javnosti, čak i više nego pojedinu potrebu ili ukus.[21] Reklama može da utiče na potrošača do te mere da mu ne samo stvara potrebu i nameće ukus, nego čak i da deformiše njegove želje i htenja i da ga navede na iracionalne odluke i postupke.

4.

Istraživanje tržišta je snažna poluga kojom se ovladava tražnjom. Njegova prava namena prvenstveno je nastojanje da se dođe do onih dragocenih podataka kojima se može uporediti delotvornost raznih metoda uveravanja. Cilj je da se sazna u kojoj su meri pojedini proizvodi, određene marke roba, tipovi, dizajni, ambalaže prikladni za uveravanje potrošača. Rezultati do kojih se dođe istraživanjem pružaju korporaciji mogućnost da stekne saznanje o tome kako će najefikasnije trošiti novac namenjen reklami i drugim oblicima uticanja na želje kupaca. Tim putem firma saznaje kojim se metodima marketinga postižu najbolji rezultati, koji su njeni proizvodi najprikladniji za takvo uveravanje i koliko je uveravanje potrebno da bi se oni mogli uspešno prodavati.[22]

Prodajom robe upravljaju posebni visokospecijalizovani stručnjaci, takozvani menadžeri potražnje. Među njima se nalaze i oni koji prodaju robu i oni koji izgrađuju strategiju prodaje. Upravljanje potražnjom obuhvata pronalaženje prodajne strategije za prodaju svakog pojedinog proizvoda.[23] U savremenom razvijenom kapitalizmu postoje razni i mnogobrojni načini i sredstva kako ovladati potrošačem i potčiniti ga planovima velikih firmi, koji se iz dana u dan sve više uvećavaju. Kao što nauka i tehnologija služe proizvodnji, tako služe i prodaji, koriste se u upravljanju potražnjom. Moć firme i u jednom i drugom slučaju je odlučujući faktor, a te moći nema bez njenih velikih i širokih razmera, to jest bez gigantizma.

Moć se sastoji u sposobnosti pojedinaca ili grupe da svoje interese nameće drugima. U velikim korporacijama ova moć je koncentrisana u rukama tehnostrukture. Koristeći je znalački i uspešno, ona upotrebljava tržište kao oruđe za ostvarivanje svo-

[20] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 131.

[21] *Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu*, tom I, op. cit., str. 47.

[22] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 130.

[23] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 243.

Digitized by Google

jih ciljeva[24], koje ne bi nikad mogla realizovati ako bi se isključivo prepustila ćudima tržišta. Može ih ostvariti jedino ako ih uskladi sa tržištem i ako tržište ukroti i usmeri prema njima. A to može samo ako dobro prouči tržište i sve njegove ćudi, jer se nepoznato ne može ukrotiti niti je njime mogućno ovladati.

Moć tehnostrukture na području radija i televizije je jedinstvena, kako u propagiranju ideje tako i u opštem duhovnom prilagođavanju potrošača. Ova sredstva su odsudna za uspešno upravljanje potražnjom. Prekomerno bavljenje robama i ostalim materijalnim stvarima na svim medijima informisanja orijentiše ljude samo na potrošnju materijalnih dobara, a sve neiscrpnija mogućnost izbora robe usmerava svu njihovu pažnju na sreću i zadovoljstvo koje im ove robe mogu pružiti. Preterano materijalno bogatstvo, na jednoj strani, stvara duhovno siromaštvo — na drugoj.

Upravljanje potražnjom i strategijom prodaje ide za tim da sve raspoložive dohotke potrošača angažuje za kupovinu roba, pa se time utiče i na nivo štednje stanovništva. Nikakav tržišni mehanizam ne povezuje odluke da se štedi sa odlukama da se investira.[25] Planiranje krupnih firmi ovde igra odlučujući ulogu. Psihološki pritisak na potrošače svim sredstvima propagande i reklame, koja u datom vremenu stoje na raspolaganju, da kupuju i troše robu koja se svakodnevno nudi, ne može ni u kom slučaju ni na koji način poslužiti kao argument u prilog suverenitetu potrošača i njegovoj dominaciji tržištem. Osim toga, tehnološka inovacija sredstava uticanja na potrošnju razvija se istim tempom, ako ne i brže od inoviranja proizvodnih sredstava. U najgorem slučaju one moraju ići u korak, jer će društvo kome je osnovni cilj sve obilatija potrošnja materijalnih dobara morati zapasti u krizu ako ne obezbedi sklad između proizvodnje i potrošnje. Ako se proizvodi sve više, sve produktivnije, efikasnije i kvalitetnije, onda takvoj proizvodnji mora parirati adekvatna potrošnja. Inače, nema ni visokih profita. Zato se današnji bogati kapitalizam, u kojem se proizvodnja i potrošnja ipak usklađuju, ali u kojem se sve više uvećava raskorak između materijalnog i duhovnog bogatstva ljudi, opravdano naziva potrošačkim društvom.

5.

Reklama, radio-televizija, istraživanje tržišta, marketing, odnosno upravljanje potrošnjom u celini, bitni su elementi planiranja svake krupne korporacije. Visoki stepen tehnološkog napretka čini ponašanje tržišta sve nepouzdanijim faktorom. Iz to-

[24] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 90—91.

[25] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 69, 399.

Digitized by Google

ga proističe potreba planiranja krupnih firmi. A ono je neostvarivo ako mu se i samo tržište ne potčini.[26]

Ako je potrošač pokoren, a tržište pobeđeno, da li to znači da je plan zamenio tržište? Ni u kom slučaju, jer je plan proizišao kao nužnost iz samog tržišta. I jedno i drugo su objektivne ekonomske zakonitosti, ali suprotnog smera. Delujući jedno protiv drugog, oni se u procesu proizvodnje, prometa i potrošnje isto toliko međusobno usklađuju kao što se koriguju i ograničavaju.[27]

Domet planiranja velikih firmi daleko je prešao granice fabričkih zidina. Njihovi planovi su duboko prodrli svuda gde vrše nabavke i gde prodaju svoje proizvode. Visoka i izuzetno skupa tehnologija, specijalizacija i podela rada, golemost firmi i vrlo skupa osnovna sredstva traže veću sigurnost nego što im je tržište omogućuje. Ono se sve više pokazuje nepouzdanim. Upravo, baš onda kad se potreba za pouzdanošću tržišta silno nameće i povećava, ono postaje sve nepouzdanije. Oslanjati se samo na njega je vrlo rizično i nikako ne garantuje uspeh. Potreba za pouzdanošću je pitanje biti ili ne biti svake velike firme. A tu pouzdanost im može obezbediti samo planiranje, koje, u takvim uslovima, postaje bitno i nezamenljivo u celokupnom njihovom poslovanju. Ono što ne pruža tržište, daje plan. Moderna tehnologija i pojave koje je prate, ulaganje velike mase kapitala i ograničeno vreme primoravaju svaku krupnu firmu da se oslobodi od delovanja nepouzdanosti, nesigurnosti i rizičnosti tržišta. Svaka velika korporacija, ako hoće da preživi i raste, oslobađa se kontrole tržišta. U granicama svoje moći i svoje sposobnosti, svaka od njih nastoji da tržište učini podložnim ostvarivanju svojih planskih ciljeva. Cene, troškove, obim proizvodnje, asortiman i dobit ne određuje više tržište. Sve se to uređuje planskim odlukama same firme, u njenim okvirima.[28] A »kad planiranje nadomesti delovanje tržišta, ruši se i verovanje u tržište kao transcendentalnog regulatora ekonomskog ponašanja«.[29]

Dok su preovladavale male firme, sa malim kapitalom, tržište je vodilo celu igru, pa su jednostavno i lako propadale sve one koje se nisu mogle prilagoditi njegovim varljivim ćudima, niti se odupreti vetrovima koji su, neprekidno podsticani od strane tržišta, pustošili oko sebe. Tržište se poigravalo sa njima. Ni danas se nije ništa promenilo u odnosu na male firme. Ali sa gigantima je sasvim nešto drugo. Oni su dovoljno veliki, dovoljno moćni i dovoljno organizovani da sa sigurnošću preuzmu vođenje igre. Uostalom, kad bankrotira mala firma, ne gubi se mnogo.

---

[26] Isto, str. 51, 305.

[27] Opširnije o odnosu plana i tržišta videti: dr Žarko Bulajić, *Savremeni privredni sistemi*, litografisana skripta, sveska III, Beograd, 1970, str. 62—71.

[28] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, op. cit., str. 144.

[29] Isto, str. 144.

Digitized by Google

Ali propast velike firme je jak udarac i nenadoknadiv gubitak, jer je reč o ogromnim kapitalima. Retko se kad dogodi da propadne neka velika korporacija. Razvijeni su mnogi oblici njenog spasavanja, od fuzija i kredita do državnih subvencija i razrađenih mera ekonomske politike.

Kad se ulažu mali kapitali, mogućno je i unosno rizikovati. Ali, kad se ulažu veliki kapitali, tolerancija rizika je sve manja. Gigantizam je neprijatelj svakog rizika. U tome je njegova slabost u odnosu na mala preduzeća. A nepouzdanost tržišta je najveći rizik. Teško je zamisliti rast velikih firmi u uslovima dominacije tržišta, tada je jedina mogućnost da ih konkurentska borba selekcioniše i stvara, ali nauštrb drugih, onih koje propadaju i bivaju progutane.

Jedno od najvažnijih preimućstava velikih korporacija je organizovano korišćenje kapitala i tehnologije. A to je mogućno samo zato što je »planiranje u širokim razmerama nadomestilo tržište«.[30] Njihova najznačajnija ostvarenja su upravo rezultat planiranja. »Ne bi bilo letova do Meseca, pa bi čak bilo i znatno manje letova do Los Anđelesa kad bi se valjalo osloniti na to da tržišna inicijativa stvori potrebna vozila... U svim tim slučajevima čine se brižljive projekcije proizvodnje, brižljivo se nadziru cene, brižljivo se preduzima sve kako bi projekcije proizvodnje bile u najvećoj meri opravdane reagovanjem potrošača i, konačno, brižljivo se nastoji da sve što je potrebno za proizvodnju — radna snaga, sastavni delovi i mašine — bude pristupačno u odgovarajućim količinama, po predviđenim cenama i u pravo vreme. Prepustiti sve to delovanju tržišta značilo bi prepustiti se slučaju.«[31]

Kad bi se pojedine krupne proizvodnje, velike zamisli, značajne službe prepustile »besmislenom povođenju za slobodnim tržištem«,[32] od njih ne bi bilo ništa. »Služba telefonskih komunikacija danas cveta zato što se ne prepušta podređivanju tržišta, nego sveobuhvatnom planiranju.«[33] Galbraith tvrdi da tržište ponekad reaguje čak i »perverzno«. U prilog tome navodi primer stambene izgradnje bez kanalizacije, bez službe odvoza smeća, bez policijske zaštite, bez škole, gde se stanovi prodaju vrlo jeftino, ali u kojima njihovi stanovnici žive izolovano i »izazivaju sablazan«, a čiji razvoj tržište podstiče. Klasičan primer je »grad-gujavica«, koji se proteže duž cesta između urbanih središta u SAD.[34]

Kad god se dugoročnim investicijama želi dati određena orijentacija, mora se poći od strategijskih razmišljanja. Tada se i tržištu mora pristupiti na isti način. A to se naročito odnosi na usmeravanje sredstava za istraživanje i razvoj, na koja se danas u svim

[30] Isto, str. 378.
[31] Isto, str. 378.
[32] Isto, str. 382.
[33] Isto, str. 382.
[34] Isto, str. 383.

Digitized by Google

razvijenim zemljama troše ogromne količine kapitala, kako one koje ulažu korporacije tako i one koje ulaže država.

Imajući u vidu takvu ekonomsku realnost, odeljenja za planiranje u svim većim preduzećima danas su nešto što se samo po sebi razume. Planiranje je duboko prodrlo u tržište. Ono zahteva ne samo upravljanje potražnjom, nego i formiranje i kontrolu cena. Posledica toga je da uputstva ne idu samo od potrošača proizvođaču, nego i obrnuto, od proizvođača potrošaču, u skladu sa potrebama korporacije. Planiranje je neophodan uslov tog duplog koloseka, koje ne deluje samo na području lične potrošnje, nego i javnih nabavki.[35]

Dakle, nije reč o ukidanju tržišta i prestanku njegovog funkcionisanja, već o preokrenutom redosledu i njegovom ukroćavanju. Potrošač i tržište nisu više neprikosnoveni suvereni, već su to proizvodnja i tehnostruktura. Nauka je ovladala proizvodnjom, a proizvodnja potrošnjom i tržištem. Ne nameće više potrošač proizvođaču svoj izbor robe koju će ovaj proizvoditi, već obrnuto, proizvođač svoj izbor, modu i ukus nameće potrošaču koju će ovaj kupovati i trošiti.

Istina, tržišno reagovanje se ne može osporavati ni potcenjivati. Ono je još valjano i bitno za proizvodnju. Ali je vrlo široko područje gde se u njega više ne može pouzdati. Ako se pouzdajemo u tržište tamo gde je preko potrebno planiranje, izazivamo samo nered.[36] Tržišna struktura pokazuje granice zasićenja svojih razvojnih potencijala. Kontrola i provera tržišta, i pored svega, nezamenljivi su učinci koje ona ima u mehanizmu svake robne privrede. U krajnjoj liniji, sve što se proizvede podleže toj proveri. Kao što ne može stati proizvodnja, ne mogu to ni kupovina ni prodaja. Iako tržište ne utiče više toliko na cenu, obim i vrstu proizvodnje roba, na investicije, cenu rada i kapitala, na njemu se, ipak, sve realizuje. Tržište je još najefikasniji barometar troškova i potražnje. Robne i novčane berze su mesta na kojima se svakodnevno ostvaruje basnoslovni promet roba, novca i hartija od vrednosti. Ali margina nesigurnosti u jednom i u drugom slučaju, to jest kako tržišnih oscilacija tako i planskih predviđanja, veoma je visoka.

Plan sam po sebi ne ukida tržište i njegove zakonitosti. Njega prenebregavaju samo administrativni i suviše centralizovani planovi, koji zanemaruju svaku samostalnost i inicijativu privrednih preduzeća, a naročito onda kad imamo posla sa prenapregnutim dugoročnim planovima razvoja. No gušenje tržišta administrativnim planiranjem se, kad-tad, pokaže ekonomski neracionalnim i politički neodrživim. Ni plan ni tržište sami po sebi nisu ni racionalni ni neracionalni, ali u određenim uslovima i pod određenim okolnostima mogu biti i jedno i drugo.

[35] Isto, str. 344.

[36] Isto, str. 384—385.

Digitized by Google

Proizvod koji nikome nije potreban, koji ničemu ne služi i čija je cena iznad svih očekivanja — ne može, normalno, naći prođu na tržištu. To nije nikakav argument u prilog tržištu, jer niko ne želi da proizvodi takve proizvode. »Proizvod tek u potrošnji postaje stvarni proizvod«,[37] kaže Marks. Kad se govori o dominaciji proizvođača nad potrošačem, ima se na umu normalna proizvodnja, novi proizvodi, visoka tehnologija, marketing, reklama itd., to jest proizvodi koji se liferuju potrošnji, a povodom kojih su potrošači, ovim ili onim putem i načinom, već testirani. Firma donosi odluku o proizvodnji nekog proizvoda tek kada je prethodno sprovela pripreme, solidno izučila tržište, izvršila njegovu detaljnu sondažu i saslušala potrošače. Za te pripreme i istraživanja danas se, kao što smo već videli, troše ogromna sredstva o kojima individualni preduzetnici nisu mogli ni da sanjaju. Zato što nije nikad tačno znao šta kaže, šta hoće i u kom pravcu tendira tržište, preduzetnik je i bio njegov rob. Zbog toga se tržište poigravalo i sa samim potrošačem, uprkos njegovom potrošačkom suverenitetu, pošto unapred nije znalo, niti je moglo znati, njegove želje i potrebe, ni kvantitativno ni kvalitativno.

Tržište može biti anarhično, usmereno, dirigovano itd., itd. A i plan, isto tako, može biti centralizovan, administrativan, indikativan, prognostičan, kratkoročan, srednjoročan, dugoročan, itd. Tržište ponekad može biti najracionalniji element celokupnog sistema, a nekad, naprotiv, najanarhičniji i najneracionalniji. Planiranje najbolje čini kad racionalnu stranu tržišta, u datim uslovima, potencira i naglašava, a neracionalnu sputava i prigušuje. Tada je korišćenje tržišta planiranjem i najcelishodnije, jer u celom procesu dolazi do izražaja ekonomska efikasnost realizovanja planom utvrđenih strateških ciljeva, a izbegavaju se zamke vanekonomske prinude i subjektivističkog voluntarizma. No to u praksi ekonomskih trendova nije baš lako postići. Ili se tržištu i suviše daje prostora za njegove neracionalnosti, ili se suviše zauzdava njegova inicijativa.

Sve u svemu, ni inicijativa bez prava da se pogreši, ni odgovornosti bez sankcija, ako hoćemo dinamičku ekonomiku koja crpi svoju snagu iz sve brojnijih tehnoloških inovacija, ne može biti. Svako nastojanje da se oslobodi inicijativa zahteva veću kontrolu ostvarenih rezultata. Tržište je tamo gde ono stvarno funkcioniše, ili može funkcionisati, nezamenljiv i efikasan vid takve kontrole. Velika francuska automobilska kompanija »Renault«, na primer, smatra da konkurencija »Citroena« i »Volkswagena« kontroliše njegovo poslovanje hiljadu puta bolje i rigoroznije nego tutorstvo nekakvog ministarstva. Uspostavljanje ili obnavljanje stvarne konkurencije doprineće kudikamo sigurnijem ozdravljenju u sebe zatvorene industrije nego i najstroži propisi.[38]

---

[37] *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, 1956, str. 181.

[38] J. J. Servan Schreiber, *Američki izazov*, op. cit., str. 262.

Digitized by Google

6.

Preteranu veru u tržište u modernom kapitalizmu, u kojem dominiraju giganti, kritikuju mnogi savremeni ekonomski pisci. Prirodnim zakonima tržišta, kaže Servan-Schreiber, pripisuje se »karakter nepovredive svetinje«. Tržište se veliča kao »neka vrsta zaštitnog suda što ga je Proviđenje ustanovilo zbog drskih ambicija ljudi koji žele da sami određuju svoju sudbinu.«[39] Galbraith, kad pominje tržište, govori o »mitu sistema«, po kojem »sve zasluge pripadaju tržištu, koje ima... transcendentalnu moć. Samo ono podstiče i određuje delatnost. Ima agnostika koji se ne pouzdaju u boga. Ali neka dublja vera navodi ih da se pouzdaju u tržište«.[40] Na drugom mestu isti autor kritikuje tradicionalnu ekonomsku nauku, koja, »kada nameće poimanje o postojanju i delovanju izbora na tržištu, zapravo prikazuje poslovnu firmu kao nešto što je u službi nekog višeg božanstva. Iz takvog poimanja proizlazi zaključak da poslovna firma ne može odgovarati za svoje postupke. Ona samo reaguje na teističke instrukcije tržišta.«[41] Slično mišljenje ima i Louis Dovin. On kaže: »U zapadnom kapitalističkom svetu i dalje se održava i pothranjuje mit o takozvanoj tržišnoj privredi, o neoliberalnoj privredi u kojoj deluju individualni ekonomski agensi, i stalno se upotrebljavaju reči i pojmovi koji su pre osam, deset ili sto godina nešto značili, ali su sada potpuno izgubili svoj raniji smisao.«[42] Adolf Berle pokazuje kako se u SAD tržišni mentalitet prostire i izvan kruga vlasnika i upravitelja preduzeća, na porodicu, prijatelje, nameštenike i mlađa pokolenja. Ipak smatra da bi se u najboljem slučaju, možda, moglo naći 15 ili 20% odraslog stanovništva kojem se ekonomski interes ili aspiracija poklapaju sa tržištem.[43]

Kad se nekim verovanjem, iz generacije u generaciju, stalno pune glave ljudima i kad se ono neumorno ponavlja u knjigama, udžbenicima, predavanjima, časopisima i novinama, to verovanje postaje dogma koja se u svesti ljudi neprekidno učvršćuje, pa ga je odatle vrlo teško, ili nemogućno potisnuti, uprkos činjenici da su ga nauka i stvarni život već odavno opovrgli i smestili u muzej starina. Tako se desilo i još se dešava sa tržištem i verom u njegovu neprikosnovenost i svemoć.

Time što osporavamo svemoć tržišta i njegovo takozvano apsolutno slobodno delovanje, čak i u najtržišnijim ekonomijama, nikako ne znači da mu je mogućno osporavati značaj, mesto i ulogu u bilo kojem savremenom ekonomskom sistemu. Arthur Okun priznaje da tržište ima mnoge nedostatke i defekte koji zahtevaju intervenciju zajednice. Zaključuje da je ekonomist, kad

[39] Isto, str. 254
[40] *Nova industrijska država*, op. cit., str. 378.
[41] *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 17.
[42] *Strukturne promene u kapitalizmu*, op. cit., str. 136.
[43] *American Economic Republik*, London, 1963, str. 147.

Digitized by Google

god se suoči sa takvim defektima, najsrećniji »ako može preporučiti takve državne mere koje će usavršiti tržište, a ne takvu politiku koja bi ga ućutkala«.[44] Galbraith osporava moć tržišta samo u poslovnom svetu gigantskih korporacija, ali ne i u malom biznisu. Smatra da »kad ekonomske sile prepuštamo same sebi, njihovo konačno delovanje nije korisno, osim, možda, za moćnike«.[45] Servan-Schreiber konstatuje da se javljaju novi metodi koji će moći usavršiti i jednog dana obezbediti uklanjanje zloupotreba i nedostataka tržišne privrede, a da ona pri tom ne izgubi svoje pozicije i karakteristike.[46]

Tako, na jednoj strani, imamo kult slobodnog tržišta, a na drugoj — kult prinudnog planiranja. Jedni priznaju samo tržište, a drugi samo plan, dok je, kao i obično, istina negde na sredini. Neverovanje u čoveka, njegovu inteligenciju i njegove sposobnosti, na jednoj strani, dovodi do fetišizacije tržišta — na drugoj. Isto kao što preterana vera u subjektivni faktor, na jednoj, dovodi do fetišizacije plana — na drugoj strani. U oba slučaja su posredi krajnosti.

Problem tržišta i plana danas je aktuelan u svim zemljama, bez obzira na karakter i vrstu privrednog sistema. U novije vreme i kod nas je ovaj problem u središtu pažnje, jer se program stabilizacije ekonomike vezuje za povratak tržištu, pa se ono prenaglašava. A to se uvek dešava kad se nešto ograničava i dugo vremena potiskuje. Teško je odmah naći pravu meru i uspostaviti nužnu ravnotežu.

Ali, kad se raspravlja o objektivnim ekonomskim zakonima i tržištu, ne sme se nikad smetnuti s uma da se objektivni svet ne može definisati bez čoveka kao sastavnog dela tog sveta, koji pomoću svojih hipoteza, modela, analiza i prognoza ide ispred objektivne realnosti. U svakom razvoju društva, pa i ekonomskom, odlučujući faktor su ljudi, njihova aktivnost, ponašanje i njihova borba. Sve što se dešava u ljudskom društvu, dešava se samo u okviru te aktivnosti, deluju objektivni zakoni i funkcioniše tržište. Mimo ljudi nema tržišta. Ono se ne može zamisliti kao autonomni mehanizam koji funkcioniše bez čoveka i mimo njegove volje, bez nagodbe i dogovora ljudi, sam od sebe.

Politika i ekonomika se među sobom odnose kao nasilje i sloboda. Ali, ako se u ekonomskoj politici polazi samo od nekog apstraktnog slobodnog tržišta, mimo konkretnih ljudi i konkretne istorijske situacije, čijom delatnošću se sve dešava, tada se ono pokazuje nemoćnim i bezuspešnim. Tržište predstavlja beskonačnost različitih čovekovih ciljeva, kojih ni on nije često svestan, bilo da je reč o jednom licu ili grupi ljudi, koji se na nivou neposredne akcije mogu sjediniti samo u viziji planske strategije. Zato u savremenim uslovima tržište deluje, uglavnom, samo u

[44] *The political Economy of Prosperity*, Washington, 1970.

[45] *Ekonomika i društveni ciljevi*, op. cit., str. 11.

[46] *Američki izazov*, op. cit., str. 211.

Digitized by Google

funkciji plana. Tržište i ekonomski zakoni ne deluju nezavisno i mimo čoveka, slično gospodu bogu, već uvek, svesno ili nesvesno, planski ili anarhično, kao plod njegove aktivnosti. Pozivati se na neku izvanjsku silu, kao što je bog, uvek je bio znak čovekove nemoći, pa se ni danas u tom pogledu ništa nije izmenilo.

Lišavajući ekonomiju ljudi, ekonomisti su je i suviše tehnicizirali, mehanizirali i automatizovali da bi se na osnovu tako izmišljenog automatizovanog mehanizma, koji funkcioniše sam od sebe, kao neki perpetuum mobile, nezavisno od onog što ljudi rade, žele i hoće, moglo prodreti u bit i suštinu tržišta, tržišne logike i tržišnog ponašanja. U takvoj ekonomiji je bitno pronaći instrumente i poluge kojima bi se uravnotežio celokupan automatski mehanizam, to jest kako bi se pod uskim uglom bilansa ponude i potražnje uspostavila privredna ravnoteža, pa da sve bude u najboljem redu, a ne utvrditi dugoročne ciljeve razvoja kojima se obezbeđuje budućnost čovečanstva.

Digitized by Google

Mileva Filipović

Neki aspekti različitog shvatanja nauke kao proizvodne snage

Za pojam nauke kao proizvodne snage vezani su mnogi osnovni pojmovi marksističke teorije društva, od kojih pominjemo, sa stanovišta strukture društva: dijalektiku proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, pojam revolucije i revolucionarnog subjekta, odnos naučno-tehničke i socijalne revolucije, pitanje mjesta nauke u strukturi društva; sa stanovišta teorije saznanja pitanje emancipatorskog interesa nauke, pitanje krize marksizma i drugo. Smatramo da je ovo dovoljno da opravda pokušaj da se ukaže na različita teorijska i praktična ishodišta tog koncepta u zavisnosti od njegovog različitog shvatanja.

Osnovno polazište ovog rada je da marksistički koncept nauke uključuje u sebe, od svog nastanka, dijalektiku klasnog (otuđenog od proizvođačke klase, a time i represivnog), s jedne, i emancipatorskog interesa, s druge strane. Nauka je produkt društvene istorije robne proizvodnje. Za nas se, kao osnovno, postavlja pitanje: da li pojam nauke kao proizvodne snage nudi ili nosi prevazilaženje klasne uloge nauke? Ovo pitanje ima utoliko više smisla što je pojam nauke kao proizvodne snage osnovni pojam naučno-tehničke revolucije čija je osnovna novina, kako se smatra, ukidanje podjele na umni i fizički rad.

U novijim tokovima marksizma poznato je razmatranje proizvodnih snaga u analitičkom kontrastu industrijske i naučno-

Digitized by Google

-tehničke revolucije. Osnovno ograničenje ove varijante je izjednačavanje naučno-tehničke i socijalno-političke revolucije,[1] što je dovelo u teorijskoj konceptualizaciji *Civilizacije na raskršću* do redukcije teorijskog okvira i do optimističkog[2] zaključka o direktnom putu naučno-tehničke revolucije u socijalizam. Ovome je indirektno pomogla i pozitivistička analiza strukture i dinamike promjena proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa pod uticajem naučno-tehničke revolucije, kojoj je iz vida izmakla njihova dijalektika. Savremena stvarnost je porekla ovu teoriju i pokazala da je iluzija da će »...naučno-tehnološka revolucija pokrenuti društvo u susret socijalizmu«.[3]

Od teorija koje u prvi plan ističu destruktivne posljedice rasta proizvodnih snaga pod uticajem nauke najpoznatija je Gorzova apokaliptična teorija razvitka proizvodnih snaga naučno-tehničke revolucije. Teorijski okvir u kojem elaborira problematiku naučno-tehničke revolucije i proizvodnih snaga je kriza marksizma. Za Gorza je osnovno pitanje iz kojeg proizlazi današnja kriza marksizma: ko će promijeniti prirodu načina proizvodnje, proizvodnih snaga i odnosa?,[4] to jest pitanje subjekta revolucije. Kriza marksizma je prvenstveno kriza radničkog pokreta. Do odgovora na postavljeno pitanje Gorz dolazi polazeći od razlike između socijalističke revolucije koja se ostvaruje odozgo, političkim činom, i koja dovodi do restauracije kapitalističkih proizvodnih odnosa, podržavljenjem proizvodnih snaga, u kojima je živi rad potčinjen mrtvom — i socijalističke revolucije koja bi se izvodila odozdo,[5] promjenom procesa rada. Međutim, kasnija analiza savremenog kapitalističkog društva navodi Gorza na zaključak da je nemoguća socijalistička revolucija i u ovom drugom obliku, jer proces rasta proizvodnih snaga potiskuje živi rad — proletarijat iščezava. Kad je proletarijat pokopao na groblje istorije prije njegovog grobara, Gorz elaborira teoriju postindustrijskog neoproletarijata koji je kao istorijski subjekt ne-snaga, ne-klase, ne-društva, što na momente prelazi u utopijske meditacije

---

[1] Naučno-tehnička revolucija »...nije... samo socijalni proces, već i socijalna revolucija, organski deo komunističke revolucije, njen zakonit stepen i oblik« (R. Rihta i saradnici, *Civilizacija na raskršću*, »Komunist«, Beograd, 1972, str. 50).

[2] U Predgovoru je kao glavni rezultat rada istaknut optimistički pogled na mogućnosti daljeg razvitka društva (isto, str. 4).

[3] M. Pečujlić i Z. Vidaković, *Marksizam i savremeno društvo*, str. 70. i 71.

[4] Andre Gorz, *Zbogom, proletarijatu*, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 3.

[5] »Znate moj stav koji, uostalom, i nije samo moj. Revolucioniranje treba da počne odozdo, tj. u proizvodnji, i to zbog dvaju razloga: 1) tehnička podjela rada nosi pečat društvenih odnosa kapitalističke proizvodnje i uvjetuje društvenu podjelu rada, mada je i sama njome uvjetovana; 2) borbe u tvornici nužno su oruđe za napad na proizvodne odnose i društvenu podjelu rada zato što su radnici u tvornici okupljeni na jednom mjestu i imaju mogućnost da stvore odnos snaga koji im ide u korist«. Andre Gorz, »Za kritiku proizvodnih snaga« u knjizi: *Zbogom, proletarijatu*, str. 206. i 207.

Digitized by Google

o novom dualističkom društvu. Ako pokušamo da do kraja slijedimo liniju Gorzovih razmišljanja, onda je on mogao odmah da preskoči teorijska razmišljanja o ustrojstvu i strukturi novog ne-društva i da, ukidajući proletarijat, istovremeno ukine i kapital i odmah inauguriše novo neklasno društvo. Jer, ako je radna snaga specifična roba koja stvara višak vrijednosti i koja je izvor eksploatacije i profita za kapital, i ako ona iščezava kao živi rad, onda naučno-tehnička revolucija vodi iščezavanju i eksploatacije i kapitala kao odnosa?

Smatramo da pokušaj da se teorijski osmisli kriza našeg društva polazeći od teze da socijalistička revolucija kao politički čin samo dovodi do formalno-pravne promjene proizvodnih odnosa i teze da se socijalizam može razviti koliko je razvijena socijalizacija kapitala[6] ostavlja nerješivim pitanje subjekta revolucionarnih promjena i pitanje samoupravljanja u kontekstu naučno-tehničke revolucije. I mada je prostorno pomakla okvir analize na svjetski plan, svjetski kapitalizam, ova teorijska impostacija zatvara u proces socijalizacije kapitala rješenje osnovnog problema.

Blisko Gorzovom razmišljanju je i mišljenje o objektivizaciji rada koja nastaje zbog intervencije nauke u proces rada. Objektivizacija je proces prenošenja aktivnih radnih funkcija sa subjekta rada (čovjeka) na instrument rada. Veza čovjeka, subjekta rada, mijenja se na svakoj kvalitativno novoj etapi razvoja radnih instrumenata,[7] što ima za direktnu posljedicu promjenu karaktera i oblika odnosa između subjekta rada i prirode, njegovog objekta. Aktivne funkcije proizvodnje se na nov način raspoređuju između čovjeka i sredstava za rad. Subjekt je na radni instrument prenio funkcije: utvrđivanja plana ili cilja, motoričku ili energetsku funkciju, radnu ili tehnološku, logičku funkciju i funkciju kontrole, regulisanja i upravljanja. Ova posljednja označava početak jednog novog, univerzalnog ciklusa razvoja sredstava za proizvodnju, koja su sad u stanju da vrše izvjesne funkcije ljudskog mozga.[8] U središtu novih proizvodnih snaga je kibernetska mašina, pa kompjuteri, elektronski računari. Kvalitativna promjena je što se ovog puta ne zamjenjuje samo čovjekova ruka, već i niz intelektualnih funkcija.[9] Ali objektivizacija[10]

---

[6] Bogumil Kovač, »Ekonomija socijalističkog samoupravljanja i strategija udruženog rada« (predavanje); »Nedjelja marksističkih rasprava 86«, Cetinje 11. II 1986.

[7] Ivette Lucas, *Proces rada i proizvodni odnosi*, »Marksizam u svetu«, br. 4/1981, str. 48. i 49.

[8] Ivette Lucas, *Proces rada i proizvodni odnosi*, »MUS«, br. 4/1981, str. 48 i 49.

[9] M. Pečujlić — Z. Vidaković, *Marksizam i savremeno društvo*, »Savremena administracija«, Beograd, 1983, str. 322.

[10] »Objektivizacija proizvodnje nije, dakle, ništa drugo do progresivna, logična i nužna tendencija ka intelektualizaciji rada, ka sve jasnijoj pojavi autentično ljudskih procesa« (S. Tovmassuan, *Problèmes philosophiques du travail et de la téchnique*«, cit. prema: Ivette Lucas, *Proces rada i proizvodni odnosi*, »MUS«, br. 4/1981, str. 50.

Digitized by Google

procesa rada ne ukida klasnu podjelu rada, već: »Industrijska djelatnost postaje prizor u kome radnik, i sam kontrolisan, kontroliše proizvodnju oruđa samokontrole.«[11]

Polazeći od marksističkog koncepta nauke, smatramo da je zajednički imenitelj ovakvih interpretacija, bez obzira na njihova potpuno divergentna polazišta: iščezavanje istorijskog subjekta društvenih promjena; u prvom slučaju: razvoj proizvodnih snaga vodi spontano u socijalizam; u drugom: kapital je grobar proletarijata. I proces objektivizacije rada ima za krajnju posljedicu istiskivanje subjektivnog elementa. S tim u vezi ima smisla postaviti pitanje: mora li se podjela na umni i fizički rad razrješavati u obliku protivrječnosti između opredmećenog i živog rada?; i zar potiskivanje »živog rada« pomoću mašina i tehnike radi povećanja isplativosti kapitala nije karakteristika razvoja kapitalizma uopšte? U ovakvom konceptu proizvodnih snaga mašinama se prevazilazi podjela na umni i fizički rad. U njima je to prevazilaženje materijalizovano i otuđeno od radnika. »Protivrječnost se krije u činjenici da, dok dominiraju kapitalistički proizvodni odnosi, primjena nauke u proizvodnji potpuno udaljava neposrednog proizvođača od intelektualnog rada.«[12] U takvom konceptu ne postavlja se pitanje smisla ili emancipatorske uloge nauke. Odgovor bi inače bio besmisao. »Napredak je prešao u točku u kojoj mu se mijenja predznak... Ne idemo nikamo. Povijest nema smisla.«[13]

Iako izgleda prividno paradoksalno, u stvari je sasvim shvatljivo kako apsolutizacija drugog pola dijalektike društvenog razvoja, proizvodnih odnosa, u strukturalističkoj interpretaciji marksizma, dovodi do istog rezultata, mada je Gorz istorijski, a Altiser simptomalno čitao Marksova djela. Čitajući *Kapital*, Altiser nije ništa pročitao o klasnoj borbi. On proizvodne odnose određuje kao strukture koje utvrđuju »mjesta i funkcije pokretača proizvodnje, koji uvijek samo zapremaju ta mjesta utoliko ukoliko su »nosioci« (»Träger«) tih funkcija.«[14] Ako bismo slučajno htjeli proizvodne odnose svesti na odnose među ljudima, nanijeli bismo nepravdu Marksovoj misli, jer bismo ih time sveli na antropološku intersubjektivnost, a strukturalizam je proglasio smrt subjekta. Umjesto tog praktičkog pojma signala (ljudi), koji upozorava gdje Marks privremeno ne želi da ide, strukturalisti nude strogi naučni pojam: diferencijalne oblike individualnosti.

Smrt čovjeka i smrt proletarijata vezuje isti proces naučno-tehničke revolucije i ista apsolutizacija: proizvodnih odnosa, to

---

[11] Andre Gorz, *Problemi i dileme tehnološkog razvoja*, »MUS«, br. 5/1981, str. 31.

[12] Ivette Lucas, *Proces rada i proizvodni odnosi*, »MUS«, br. 4/1981, str. 52.

[13] Andre Gorz, *Zbogom, proletarijatu*, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 53.

[14] L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, str. 185.

Digitized by Google

jest proizvodnih snaga. U stvari, sličnost je tu, kad se bolje pogleda, još očiglednija: u Gorzovoj analizi proizvodne snage se rastaču u represivne proizvodne odnose, čiji determinizam nije ništa elastičniji nego determinizam strukturalističke provenijencije. U proizvodne snage je utisnut pečat proizvodnih odnosa: i u oruđa rada i u njegovu organizaciju su upisani proizvodni odnosi. »Oni koji žele ostvariti komunizam pomoću proizvodnih snaga kapitalizma (pomoću njegove tehnologije, strojeva, vještina i kvalifikacija) zatvaraju oči pred činjenicom da su *te* (podvukao A. G.) proizvodne snage ne samo proizvodi nego i matrice hijerarhijskih društvenih odnosa, piramidalne strukture svih ustanova...«[15] I kao što u strukturalističkoj varijanti marksizma proizvodni odnosi raspoređuju mjesta i funkcije subjekata proizvodnje, tako i kod Gorza »... društveni proizvodni aparat općenito proizvodi ‚rad' i nameće ga u slučajnom obliku slučajnim i zamjenljivim individuumima.«[16] Reperne tačke ove dvije interpretacije marksizma su nedostajanje marksističke teorije partije (odnosno države), u vezi sa tim kriza marksizma i pokušaji popunjavanja tih praznina u marksističkoj teoriji.

Povodom koncepta nauke kao proizvodne snage može se postaviti i pitanje mjesta nauke u društvenoj strukturi, i to na dva načina, sa dva metodološka značenja: u prvom slučaju, sa stanovišta njegove topike u društvenom totalitetu, a u drugom — sa stanovišta dijalektike društvenog razvoja. Pitanje se najčešće javlja u obliku: da li je nauka proizvodna snaga i, prema tome, dio ekonomske osnove društva, ili ona takođe pripada nadgradnji društva kao oblik društvene svijesti? Kad se ovaj koncept posmatra u prvom značenju (što je, u osnovi, pozitivistički način posmatranja, jer ne implicira emancipatorski interes), onda možemo neosporno konstatovati da je došlo do promjene mjesta nauke u toj strukturi. Time ta promjena ne dovodi u pitanje marksistički koncept društvene strukture, već potvrđuje osnovnu misao i osnovni princip istorijskog materijalizma — da ekonomija, u krajnjoj liniji, ima određujući značaj, jer je upravo razvitak materijalne proizvodnje odlučujuće uticao da nauka postane ili postaje proizvodna snaga.

Promjenu mjesta i uloge nauke u društvenoj strukturi (društvenom totalitetu) na određen način izražavaju i dva među najznačajnijim teorijskim tokovima marksizma druge polovine ovog vijeka: strukturalistički marksizam i teorijska misao najpoznatijeg frankfurtovca druge generacije Jirgena Habermasa.

U svojim ogledima *Za Marksa* Altiser u konceptu društvenog totaliteta uvršćuje nauku u nadgradnju, jer je za njega tada nauka bila lice ideologije (pojmovni par ideologija—nauka bio je u funkciji epistemološkog reza). Kasnije (u *Kako čitati »Kapital«)*, kritikujući Gramšijevo shvatanje marksizma kao istorici-

[15] Andre Gorz, *Zbogom, proletarijatu,* str. 217.

[16] Isto, str. 50.

Digitized by Google

stičku interpretaciju, Altiser ističe da je Gramši pojmu nadgradnje dao obim koji mu Marks odriče, jer Marks pod taj pojam svrstava samo pravno-političku nadgradnju i ideološku nadgradnju, to jest »odgovarajuće oblike društvene svijesti«. Marks u pojam nadgradnje, smatra Altiser »... *nikada ne uključuje* (naglasio L. A.) osim u *Ranim radovima* (posebno u *Rukopisima iz 1844), znanstvenu* spoznaju«.[17]

Altiserovo shvatanje društvene cjeline, strukture društvenog totaliteta dozvoljava da se misli promjena mjesta nauke u društvenoj strukturi u smislu da nauka može postati dominantni nivo društvene strukture, kao što je to, na primer, crkva u srednjem vijeku, država i politika u savremenim društvima — ali je kao dominanta naddeterminisana invarijantom društvene strukture: ekonomskom praksom.

Međutim, u svojoj epistemologiji ili teoriji teorijske prakse, ili teoriji proizvodnje saznanja, Altiser utvrđuje analogiju između ekonomske proizvodnje i proizvodnje saznanja (i Gorz: »U cjelini naučni rad je podvrgnut istom razvoju kao i proizvodni rad«).[18] Altiser, naime, smatra da je proces materijalne proizvodnje analogan procesu teorijske proizvodnje i po strukturi ili sastavu, a i po načinu proizvodnje. Kao što strukturu ekonomske proizvodnje čine: predmet, sredstva za proizvodnju i odnosi u kojima se proizvodi, tako i strukturu procesa proizvodnje saznanja čine: prvotna materija (sirovine ili predmet teorijske prakse), njegova vlastita sredstva za proizvodnju i njegovi odnosi sa drugim strukturama društva. Druga sličnost: kao što način materijalne proizvodnje čini određeni tip kombinacije elemenata njegove strukture, tako i način proizvodnje procesa saznanja čini kombinaciju njegovih elemenata. Ne zadržavajući se na podrobnijoj kritici ove analogije, ističemo samo da je Altiser dao samokritiku ovog shvatanja, ocjenjujući ga kao pretjerani teoricizam.

Za nas je interesantno Habermasovo shvatanje nauke, posebno njenog emancipatorskog interesa. Sprovodeći rekonstrukciju istorijskog materijalizma u svojoj teoriji socijalne evolucije, on tvrdi da je Marks evoluciono-sudbonosne procese učenja koji izazivaju epohalna razvojna pomjeranja smjestio u dimenziju proizvodnih snaga i da postoje razlozi za postavku da se i u dimenziji proizvodnih odnosa zbivaju procesi učenja: »... rad uči, ne samo u dimenziji tehnički primenljivog znanja, što je odlučno za razvoj proizvodnih snaga, već i u dimenziji moralno-praktične svesti, što je presudno za strukturu interakcije.«[19] Emancipatorski karakter znanja vezanih za spoljnu prirodu ostvaruje se procesima rada, proizvodnjom tehnički upotrebljivog znanja, a eman-

[17] L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, str. 139.

[18] Andre Gorz, *Klasni karakter nauke i naučnih radnika«, Marksizam — misao savremene epohe,* II tom, str. 238.

[19] J. Habermas, *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma,* »Marksizam u svetu«, br. 9/1977, str. 177.

Digitized by Google

cipacija od prisila unutrašnje prirode, to jest društva, ostvaruje se posredstvom klasne borbe. Ukratko, Habermas emancipatorsku ulogu prirodnih nauka smješta u proizvodne snage, a društvenih — u proizvodne odnose. Međutim, Habermasovo tumačenje klasne borbe je za nas neprihvatljivo jer je ovaj osnovni pojam istorijskog materijalizma ispraznio od materijalističke sadržine. Za njega je klasna borba kretanje samorefleksije;[20] proizvodne snage čine radna snaga i dvije vrste znanja, a proizvodne odnose:[21] interpretacije i društveni mehanizmi koji utvrđuju način na koji će biti kombinovana radna snaga sa proizvodnim sredstvima.

Smatramo da je polazište za rješavanje pitanja emancipatorskog interesa nauke dato u *Tezama o Fojerbahu,* u pojmu revolucionarne prakse, koja, za razliku od pozitivističkog shvatanja nauke, povezuje prirodu (objekt) sa subjektom (društvom). Pozitivističko shvatanje nauke i tehnike kao vrijednosno neutralne, kao sistema objektivnih, logički koherentnih pojmova, ima, kao i pozitivističko shvatanje proizvodnih snaga, za posljedicu izjednačavanje naučno-tehničke i socijalne revolucije. Ako je »živi« rad »okovan« »mrtvim« radom on mora revolucionarnom praksom te okove razbijati i sebi prisvajati nauku, koja je još materijalizovana u instrumentima, otuđena od njega i njemu suprotstavljena. Bez te prakse nema razrješenja protivrječnosti podjele rada, nema emancipatorske funkcije nauke i nema pretvaranja naučno-tehničkog u društveni progres, ni naučno-tehničke u socijalnu revoluciju.

Ukidanje vladavine minulog nad živim radom u društvenoj svojini sredstava za proizvodnju nužan je uslov za ovo. Međutim, kako socijalizam nije nastao na tlu protivrječnosti između razvijenih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao njihovih okova, što bi, po Gorzu, trebalo da je sreća za socijalizam, to se i veoma usložnjava problem odnosa nauke kao proizvodne snage i naučno-tehničke revolucije sa tim društvom. Uprošćeno se smatra: samoupravni proizvodni odnosi stvaraju širok prostor za nesmetan razvoj proizvodnih snaga; treba samo da razvijamo (ili uvozimo nauku) i eto ključa za rješenje svih problema. Ispušta se iz vida da su se u našim proizvodnim odnosima kondenzovale mnoge protivrječnosti, od kojih kao glavne pominjemo: protivrječnost između samoupravljanja i robne proizvodnje, između samoupravnih i birokratsko-tehnokratskih odnosa, između samoupravljanja i nacionalističkih odnosa. Ova posljednja se iz politike premjestila u proizvodni proces i od sporedne postala glavna. Kumulirane sa mnogima drugima, ove protivrječnosti su se zaoštrile i kulminirale u krizu našeg društva. Ispušta se, takođe,

[20] »Dijalektika klasnog antagonizma je... kretanje samorefleksije« J. Habermas, *Saznanje i interes,* str. 93.

[21] J. Habermas, *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma,* str. 168.

Digitized by Google

iz vida da i nauka u našem društvu, pored emancipatorskog, ima i klasni karakter i može biti korišćena kao represivna snaga: »Savremena tehnologija mogla bi dovesti do stvaranja društva birokratskog tipa koje funkcioniše kao zatvoren sistem razmene i ravnoteže razvijajući ideal čovek—mašina i formirajući radi svoje dobrobiti naučnu i tehničku elitu.«[22] Zatim se gubi iz vida osnovno pitanje: kako u društvu robne proizvodnje, kakvo je i naše, prevazići represivnu ulogu nauke, ako je ta strana nauke utkana u robnu proizvodnju? Ne nosi li nauka kao proizvodna snaga mogućnost negacije te proizvodnje?

Sa saznajnog stanovišta koncept nauke kao proizvodne snage je ograničen. Dvije njegove bitne ograničenosti jesu: ne odnosi se na nauku uopšte, već u prvom redu uključuje u sebe prirodne, tehničke i one društvene nauke koje su blisko vezane za proces materijalne proizvodnje. Čak i ovako grubo razgraničenje dozvoljava da se u razliku između koncepta nauke kao proizvodne snage i nauke smjesti veliki broj ne samo društvenih nauka. Druga ograničenost je da je to pretežno utilitaristički koncept nauke koji može da vodi forsiranju primjenjenih na račun fundamentalnih nauka.

[22] Claud Durand, *Okovani rad*, »MUS«, br. 5/1981, str. 126.

Digitized by Google

Ranko Petković

Proces podruštvljavanja spoljne politike Jugoslavije

Proces kreiranja i ostvarivanja spoljne politike Jugoslavije može se pratiti na sledeća tri nivoa, ukazivanjem na:

(a) normativne (ustavne) odredbe koje se odnose na temeljna načela spoljne politike i nosioce njihovog ostvarivanja u političkom sistemu Jugoslavije;

(b) stvarnu ulogu i udeo nadležnih institucija u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike u svakodnevnoj praksi;

(c) ulogu pojedinih ličnosti u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije.

I

Ustavne odredbe o spoljnoj politici Jugoslavije

1. *Osnovna načela.* U osnovnim načelima Ustava SFRJ, poglavlje VII, naznačene su temeljne vrednosti i odrednice spoljne politike Jugoslavije:

»Polazeći od uverenja da su miroljubiva koegzistencija i aktivna saradnja ravnopravnih država i naroda, bez obzira na razlike u njihovom društvenom uređenju, neophodan uslov mira i društvenog napretka u svetu, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija zasniva svoje međunarodne odnose na načelima

Digitized by Google

poštovanja nacionalne suverenosti i ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, socijalističkog internacionalizma i rešavanja međunarodnih sporova mirnim putem. U svojim međunarodnim odnosima Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija se pridržava načela Povelje Ujedinjenih nacija, ispunjava svoje međunarodne obaveze i aktivno učestvuje u delatnosti međunarodnih organizacija kojima pripada.«

U produžetku se navode glavni ciljevi koji proističu iz tih opštih opredeljenja, za čije se ostvarivanje zalaže SFR Jugoslavija. Reč je, u stvari, o podrobnijoj interpretaciji principa i ciljeva sadržanih u Povelji UN i u pojmu aktivne i miroljubive koegzistencije.*

2. *Odnosi u federaciji.* U trećem delu Ustava, koji reguliše odnose u federaciji i prava i dužnosti federacije, u glavi I, članu 271, navodi se da se međunarodni ugovori, koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih, odnosno pokrajinskih zakona, ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili autonomnih pokrajina, zaključuju i izvršavaju uz saglasnost nadležnih republičkih, odnosno pokrajinskih organa.

U istom članu, u stavu 2, navodi se da republike i pokrajine ostvaruju saradnju sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnim organizacijama u okviru utvrđene spoljne politike SFRJ i međunarodnih ugovora.

U stavu 3. ističe se da opštine, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice ostvaruju saradnju sa odgovarajućim stranim organima i organizacijama i međunarodnim organizacijama i teritorijalnim jedinicama stranih država u okviru utvrđene spoljne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i međunarodnih ugovora.

Ovim odredbama se republike, pokrajine, opštine, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice tretiraju kao aktivan učesnik u ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije.

U glavi II, koja je posvećena pravima i dužnostima federacije, u članu 281, navodi se da federacija preko saveznih organa »obezbeđuje nezavisnost i teritorijalnu celokupnost SFRJ i štiti

---

* Interesantno je da se u osnovnim načelima Ustava SFRJ ne pominje nesvrstanost, koja inače predstavlja platformu sveukupnih aktivnosti Jugoslavije u međunarodnim odnosima. Iako načela aktivne i miroljubive koegzistencije i Povelje UN, navedena u Ustavu, predstavljaju sadržinu nesvrstanosti, ipak ona ne specificiraju poseban nesvrstani položaj Jugoslavije, jer mogu da budu, a ponegde i jesu, izražena i u ustavnim tekstovima zemalja koje pripadaju vojno-političkim savezima velikih sila. Budući da su postojale ideje za unošenje nesvrstanosti u osnovna načela Ustava SFRJ, njeno izostavljanje se može tumačiti i kao preovladavanje gledišta da se navođenjem pojma aktivne i miroljubive koegzistencije i Povelje UN obezbeđuje najšira fleksibilnost spoljnopolitičkog delovanja Jugoslavije u međunarodnim odnosima.

Digitized by Google

njen suverenitet u međunarodnim odnosima; odlučuje o ratu i miru...«

U tački 7. tog istog člana kaže se da federacija preko saveznih organa »utvrđuje spoljnu politiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i stara se o njenom sprovođenju; održava političke, ekonomske i druge odnose sa drugim državama i međunarodnim organizacijama; unapređuje i podstiče saradnju sa zemljama u razvoju i obezbeđuje sredstva za razvoj ekonomskih odnosa sa tim zemljama i ostvarivanje solidarnosti sa oslobodilačkim pokretima; zaključuje, ratifikuje i obezbeđuje izvršavanje međunarodnih ugovora; obezbeđuje izvršavanje međunarodnih obaveza SFRJ; štiti državljane SFRJ i njihove interese i interese domaćih pravnih lica u inostranstvu; uređuje ostvarivanje međunarodnih odnosa; uređuje organizaciju i delatnost službi inostranih poslova federacije...«

Iz ovih odredaba jasno proističe da federacija utvrđuje spoljnu politiku Jugoslavije i da se stara o njenom sprovođenju.

3. *Nadležnost Skupštine SFRJ.* U četvrtom delu Ustava, koji se odnosi na organizaciju federacije, u glavi I, reguliše se položaj i nadležnost Skupštine SFRJ.

U članu 283, tačka 2, konstatuje se da Skupština SFRJ »pretresa i utvrđuje osnove unutrašnje politike i spoljnu politiku SFRJ...«

U članu 285, u kojem se govori o delokrugu Saveznog veća, u tački 2. se iznosi da ono »utvrđuje osnove unutrašnje politike i spoljnu politiku SFRJ...« U istom članu, u tački 6, konstatuje se da Savezno veće odlučuje o promeni granica SFRJ, u tački 7. da odlučuje o ratu i miru u tački 8. da ratifikuje međunarodne ugovore o političkoj i vojnoj saradnji i međunarodne ugovore koji zahtevaju donošenje novih ili menjanje važećih zakona koje ono donosi.

Kao što se vidi, Savezno veće Skupštine SFRJ ima ključnu ulogu u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije.

Nadležnost Veća republika i pokrajina u domenu spoljne politike ili, tačnije, spoljnoekonomskih odnosa definiše se u članu 286. U tački 2. se konstatuje da Veće, na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina, utvrđuje politiku i donosi savezne zakone kojima se regulišu odnosi u oblasti spoljnotrgovinskog prometa, kreditni i drugi ekonomski odnosi s inostranstvom, a u tački 5. da ratifikuje međunarodne ugovore koji zahtevaju donošenje novih ili menjanje važećih zakona koje ono donosi.

Na osnovu člana 288, Savezno veće i Veće republika i pokrajina ravnopravno ratifikuju međunarodne ugovore koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih i pokrajinskih zakona.

Savezno veće ima Odbor za spoljnu politiku, koji razmatra pitanja iz tog domena i predlaže odgovarajuće odluke. Veće re-

Digitized by Google

publika i pokrajina ima Odbor za ekonomske odnose s inostranstvom, koji razmatra pitanja iz tog domena i predlaže odgovarajuće odluke. Ovi odbori skupštinskih veća imaju središnju inicijalnu ulogu u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije.

4. *Nadležnost Predsedništva SFRJ.* U četvrtom delu Ustava, u glavi II, regulišu se položaj i nadležnosti Predsedništva SFRJ. U članu 313. navodi se da »Predsedništvo SFRJ predstavlja SFRJ u zemlji i inostranstvu i vrši druga ovim Ustavom utvrđena prava i dužnosti«. U istom članu se konstatuje da »Predsedništvo SFRJ razmatra stanje u oblasti spoljne politike i zaštite ovim Ustavom utvrđenog poretka (državne bezbednosti) i zauzima stavove radi davanja inicijative za preduzimanje mera i usklađivanje delatnosti nadležnih organa u sprovođenju utvrđene politike u tim oblastima«.

U članu 314. se kaže da Predsedništvo SFRJ ima pravo da Skupštini SFRJ predlaže utvrđivanje unutrašnje i spoljne politike i donošenje zakona i drugih opštih akata.

U članu 315. navodi se da Predsedništvo SFRJ postavlja i opoziva Ukazom ambasadore i poslanike SFRJ, prima akreditivna i opozivna pisma stranih diplomatskih predstavnika koji su kod njega akreditovani i izdaje isprave o ratifikaciji međunarodnih ugovora.

U članu 318. stoji da Predsedništvo SFRJ obaveštava Skupštinu SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne politike i može Skupštini SFRJ predlagati pretresanje pojedinih pitanja i donošenje odluka.

Iz ovih odredaba se može zaključiti da Predsedništvo SFRJ ima veoma značajne nadležnosti u domenu kreiranja i ostvarivanja spoljne politike.

5. *Nadležnost Saveznog izvršnog veća i drugih saveznih organa.* U četvrtom delu Ustava, u glavi IV, reguliše se položaj i nadležnost Saveznog izvršnog veća.

Prema članu 346, u svojstvu izvršnog organa Skupštine SFRJ, »Savezno izvršno veće je, u okviru prava i dužnosti federacije, odgovorno Skupštini SFRJ za stanje u svim oblastima društvenog života, za sprovođenje politike i izvršavanje saveznih zakona i drugih propisa i opštih akata Skupštine SFRJ i za usmeravanje i usklađivanje rada saveznih organa uprave«.

Na osnovu člana 347, Savezno izvršno veće je ovlašćeno da prati stanje i ostvarivanje politike Skupštine SFRJ i predlaže Skupštini utvrđivanje unutrašnje i spoljne politike. U tački 8. tog istog člana se kaže da Savezno izvršno veće ratifikuje međunarodne ugovore čije ratifikovanje nije u nadležnosti Skupštine SFRJ. U tački 10. se navodi da Savezno izvršno veće otvara diplomatska i konzularna predstavništva SFRJ.

U glavi V se reguliše položaj i nadležnost saveznih organa uprave.

Za obavljanje upravnih poslova u određenim oblastima osnivaju se, u okviru prava i dužnosti federacije, savezni sekretarijati

Digitized by Google

(među kojima je i Savezni sekretarijat za inostrane poslove). Delokrug njihovog rada se utvrđuje saveznim zakonom. Savezni organi uprave i savezne organizacije obavljaju samostalno, na osnovu Ustava i saveznih zakona, poslove iz svoje nadležnosti. Pri izvršavanju zadataka iz svoje nadležnosti oni se pridržavaju saveznih zakona i drugih propisa i opštih akata, smernica Skupštine SFRJ i načelnih stavova i smernica Saveznog izvršnog veća (član 364).

Ove ustavne odredbe se odnose i na Savezni sekretarijat za inostrane poslove, koji obavlja upravne poslove u oblasti spoljne politike Jugoslavije. Značajne ingerencije u specifičnim sferama spoljne politike i međunarodnih odnosa imaju i drugi savezni sekretarijati — za spoljnu trgovinu, odbranu, informacije, finansije itd.

Među organima uprave važan udeo u razvijanju međunarodne saradnje ima Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju.

Postoje još neki organi i organizacije federacije koji učestvuju u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije. Među njima, pored Saveta federacije, posebno mesto zauzima Savezni društveni savet za međunarodne odnose. Sastavljen od predstavnika republičkih i pokrajinskih društvenih saveta za međunarodne odnose, predstavnika društvenih organizacija, komora, kao i istaknutih ličnosti iz političkog, javnog i naučnog života, Savezni društveni savet za međunarodne odnose se javlja kao autoritativno društveno telo koje razmatra stanje i sugeriše odluke nadležnim organima i organizacijama federacije u oblasti međunarodnih odnosa.

6. *Učešće republika i pokrajina u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike.* Republike i pokrajine učestvuju u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije na dva načina: u sklopu ostvarivanja prava i nadležnosti federacije i na osnovi sopstvenog političkog ustrojstva. Sve republike i pokrajine imaju svoje ustave u kojima je regulisano njihovo učešće u sprovođenju utvrđene spoljne politike Jugoslavije.

U skupštinama republika i pokrajina postoje odbori za spoljnu politiku, a u okviru njihovih izvršnih veća i komiteti za odnose s inostranstvom.

Isto tako, opštine, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice učestvuju u međunarodnoj saradnji u okviru utvrđene spoljne politike Jugoslavije.

7. *Vodeća uloga Saveza komunista Jugoslavije.* U osnovnim načelima Ustava navodi se da je Savez komunista Jugoslavije »osnovni pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvoja socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa...« Slično se tretira i uloga SSRNJ i drugih društveno-političkih organizacija.

Na kongresima SKJ i drugih društveno-političkih organizacija usvajaju se dokumenti koji sadrže i političke smernice za

Digitized by Google

aktivnost svih ustavnih i drugih političkih subjekata koji učestvuju u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije.

Centralni komitet SKJ, kao i najviša tela ostalih društveno-političkih organizacija, imaju svoje organe koji se bave problemima međunarodne saradnje i utvrđivanja i sprovođenja spoljne politike Jugoslavije.

SKJ i ostale društveno-političke organizacije neposredno učestvuju u razvijanju međunarodnih veza sa svojim partnerima u inostranstvu.

II

Kreiranje i sprovođenje spoljne politike Jugoslavije

Kao što se iz ovog sažetog normativno-institucionalnog prikaza može videti, u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije učestvuje veliki broj subjekata. To proističe iz sledećih okolnosti:

(a) Jugoslavija je, kao mnogonacionalna zemlja, ustanovljena na federativnom principu, koji podrazumeva puni suverenitet republika i široka autonomna prava pokrajina, što dolazi do snažnog izražaja i u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije.

(b) U Jugoslaviji se, ne primenjuje predstavnički, već delegatski sistem predstavljanja i odlučivanja od opštine do federacije, koji obezbeđuje da radni ljudi i građani posredstvom svojih delegata i delegacija učestvuju u odlučivanju o svim društvenim poslovima, uključujući i one iz domena spoljne politike.

(c) U Jugoslaviji sistem socijalističkog samoupravljanja omogućuje radnim ljudima da u svojim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama neposredno odlučuju o svom radu i upravljaju društvenim poslovima, uključujući i one iz domena spoljne politike Jugoslavije.

(d) U jugoslovenskom društvu vodeću idejnu i političku ulogu ima Savez komunista Jugoslavije, zajedno sa drugim društveno-političkim organizacijama koje deluju na njegovoj platformi. Ova vodeća idejna i politička uloga SKJ se izražava i u domenu kreiranja i sprovođenja spoljne politike Jugoslavije.

Uz sve to, mora se imati u vidu da je Jugoslavija, kao članica pokreta nesvrstanosti, moralno i politički obavezna da sprovodi zaključke koji se konsensusom usvajaju na skupovima nesvrstanih. U tom smislu bi se moglo reći da u kreiranju spoljne politike Jugoslavije, na određen način, učestvuju i zemlje koje deluju u pokretu nesvrstanosti. Istina, odluke koje se donose u okviru pokreta nesvrstanosti nisu pravno obavezne za nesvrstane zemlje. Ali Jugoslavija nastoji da ih što striktnije sprovodi, jer nesvrstanost, po definiciji, predstavlja platformu njenih sveukupnih aktivnosti u međunarodnim odnosima.

Digitized by Google

O procesu kreiranja i sprovođenja spoljne politike Jugoslavije, u naznačenim normativno-institucionalnim okvirima, mogu se izneti sledeća zapažanja:

1. *Temeljne vrednosti.* Sve odluke različitih subjekata u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije imaju za inspiraciju i orijentaciju osnovna načela Ustava SFRJ, postavke Programa SKJ i principe i ciljeve formulisane u dokumentima pokreta nesvrstanosti. Ove temeljne vrednosti sadržane su u tekovinama spoljne politike Jugoslavije što su ostvarene u posleratnom periodu, a u najvećoj meri su vezane za ličnost i delo predsednika Tita.

2. *Neostvarena uloga Skupštine SFRJ.* Iako na osnovu Ustava Skupština SFRJ ima odlučujuću ulogu u utvrđivanju spoljne politike Jugoslavije, u praksi još nije tako. Jedan razlog bi mogao biti u tome što u predstavničkim telima uopšte, pa i u delegatskom sistemu Jugoslavije, po pravilu, faktičku ulogu u odlučivanju preuzimaju izvršni organi. Drugi razlog bi mogao biti što se društveno-političke organizacije, pre svega SKJ, pojavljuju kao vodeća subjektivna snaga u utvrđivanju spoljne politike Jugoslavije. Treći razlog bi mogao biti što je u gotovo celom posleratnom periodu utvrđivanje spoljne politike Jugoslavije bilo vezano za ličnost i aktivnosti predsednika Tita. Iz svih tih razloga Skupština SFRJ, u stvari, sankcioniše odluke iz domena spoljne politike Jugoslavije koje su faktički doneli drugi organi i organizacije koji imaju određeno mesto i ulogu u političkom sistemu Jugoslavije.

Za sada su mali izgledi da bi se ovaj poredak stvari mogao izmeniti, jer je na izvestan način imanentan političkom sistemu Jugoslavije.

3. *Primat Predsedništva SFRJ.* Predsedništvo SFRJ, sastavljeno od najistaknutijih ličnosti iz republika i pokrajina, u čijem se sastavu, po funkciji, nalazi i predsednik Predsedništva SKJ, jeste kolektivni šef države. Iako nije iznad Skupštine SFRJ po liniji državne vlasti, niti iznad Predsedništva CK SKJ po liniji političkog delovanja, Predsedništvo SFRJ je po svojim ustavnim ovlašćenjima i po svom političkom sastavu najautoritativniji i, reklo bi se, najsuperiorniji politički organ u Jugoslaviji. Otuda se i može shvatiti da u sadašnjem razdoblju glavnu ulogu u utvrđivanju spoljne politike Jugoslavije ima Predsedništvo SFRJ.

4. *Važna uloga Saveznog izvršnog veća i Saveznog sekretarijata za inostrane poslove.* Drugi važan faktor u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije je Savezno izvršno veće. Ovu svoju funkciju ono ostvaruje na osnovi prerogativa koje ima njegov predsednik, zatim, kao jedinstveno skupštinsko izvršno telo, a naročito posredstvom resora koji imaju ingerencije u domenu spoljne politike, zatim posebnih komisija za saradnju sa Evropskom ekonomskom zajednicom i EFTA i Savetom za uzajamnu ekonomsku pomoć, mešovitih tela i organa za unapređivanje eko-

Digitized by Google

nomske saradnje sa drugim zemljama i posredstvom drugih podređenih institucija.

U tom sklopu, ali i kao poseban institucionalni segment, izvanredno značajnu ulogu u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike Jugoslavije ima Savezni sekretarijat za inostrane poslove. S jedne strane, kao »stručna služba«, Savezni sekretarijat za inostrane poslove priprema materijale i obrazloženja iz domena spoljne politike za Predsedništvo SFRJ, Skupštinu SFRJ, Savezno izvršno veće, a u određenim prilikama i za forume i organe Saveza komunista Jugoslavije i drugih društveno-političkih organizacija. Već i na osnovu toga je Savezni sekretarijat za inostrane poslove u mogućnosti da prezentira svoja viđenja i opcije u sferi kreiranja i sprovođenja spoljne politike Jugoslavije. S druge strane, Savezni sekretarijat za inostrane poslove ima široka zakonska ovlašćenja u domenu spoljne politike Jugoslavije koju kontinuirano ostvaruje posredstvom velikog mehanizma koji mu stoji na raspolaganju u zemlji i inostranstvu.

5. *Uloga drugih subjekata.* Kao što se vidi, ima argumenata na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da su glavni činioci u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije — Predsedništvo SFRJ, zahvaljujući svom ustavnom položaju i političkom autoritetu, i Savezni sekretarijat za inostrane poslove, zahvaljujući svojim zakonskim ovlašćenjima i faktičkoj ulozi u ostvarivanju zadataka u domenu spoljne politike. Ovaj zaključak bi mogao izgledati »pretvrd« i, donekle, pojednostavnjen, s obzirom na ustavnu i političku ulogu Skupštine SFRJ, Saveznog izvršnog veća, Saveznog društvenog saveta za međunarodne odnose, kao i na ulogu foruma i međunarodnih komisija CK SKJ i drugih društveno-političkih organizacija u političkom životu zemlje, ali, ipak, u njemu ima dosta istine.

U isto vreme, nikako se ne bi smeo potceniti sve veći udeo republika i pokrajina i njihovih organa i organizacija u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije. U opštem procesu »razvlašćivanja« federacije, republike i pokrajine su postale ključni faktor u odlučivanju o svim poslovima od zajedničkog jugoslovenskog interesa, pa i o onima u domenu spoljne politike. Istina, u oblasti spoljne politike to nije došlo do takvog izražaja kao u drugim društvenim i političkim domenima, ali je ova tendencija i tu snažno ispoljena. Neposredne spoljnopolitičke aktivnosti republika i pokrajina su u ovoj fazi u najvećoj meri usredsređene na razvijanje saradnje sa susednim državama i odgovarajućim partnerima u drugim zemljama, naročito u sferi ekonomskih i kulturnih veza. U žiži njihovog interesovanja je i problem manjina koji neposredno pogađa njihove nacionalne i etničke interese.

Uticaj republika i pokrajina u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije ostvaruje se i posredstvom striktnog vođenja

Digitized by Google

računa o nacionalnom paritetu u postavljanju ambasadora SFRJ i u personalnom sastavu Saveznog sekretarijata za inostrane poslove i diplomatsko-konzularnih predstavništava.

III

Uloga ličnosti u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije

1. *Era predsednika Tita.* Još od vremena oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kada je na čelu SKJ započeo borbu za slobodu, nezavisnost i ravnopravnost Jugoslavije u međunarodnim odnosima, Tito je vrhovni kreator i arbitar spoljne politike Jugoslavije. Sve velike tekovine spoljne politike Jugoslavije — međunarodno priznavanje novih granica Jugoslavije, uprkos nerazumevanju, pa i otporu velikih zapadnih sila; uspešan otpor staljinističkom i kominformovskom hegemonizmu, uz borbu za autonomnost i ravnopravnost komunističkih partija i socijalističkih zemalja u okviru shvatanja socijalizma kao svetskog procesa; učešće u stvaranju i razvijanju politike i pokreta nesvrstanosti; doprinos prevazilaženju blokovskih barijera u Evropi na platformi KEBS-a — vezane su za Titovu spoljnopolitičku strategiju. Ne zanemarujući okolnost da je Tito pored sebe imao i krug takvih spoljnopolitičkih znalaca i saradnika, kakvi su bili Edvard Kardelj ili Vladimir Bakarić, kao i plejadu vrsnih diplomata, poput Velebita, Beblera, Matesa, Đerđe, Mićunovića, ipak ostaje istorijska činjenica da je sve krupnije odluke iz domena spoljnopolitičkih odnosa Jugoslavije, u krajnjoj liniji, donosio sâm.

U takvoj situaciji, učešće odgovarajućih državnih i partijskih organa i organizacija u formiranju spoljne politike Jugoslavije bilo je izraženo u davanju podrške Titovim strateškim opredeljenjima i u njihovom popularisanju i sprovođenju. To je, može se reći, sjajno funkcionisalo, jer je Titova spoljna politika, obeležena spektakularnim potezima koji su joj donosili priznanje i ugled u svetu, uživala punu podršku radnih ljudi i građana Jugoslavije.

2. *Sadašnje stanje stvari.* Situacija u sferi kreiranja i sprovođenja spoljne politike Jugoslavije nakon Tita se znatno promenila. Titov ugled i autoritet u međunarodnim odnosima nije mogla nadomestiti nijedna druga jugoslovenska ličnost. Uz to, sa scene su sišle i ličnosti koje su bile njegovi najbliži saradnici. Oni koji su vispreno ostvarivali Titove zamisli u domenu spoljne politike već odavno nisu u diplomatskoj službi, a 1985. iz sastava Saveznog sekretarijata za inostrane poslove više od stotinu ambasadora i drugih istaknutih diplomatskih službenika iz tzv. ratne, partizanske generacije otišlo je u penziju.

Ovaj proces smene generacija vremenski se podudario i sa značajnim ekonomskim teškoćama, dezintegracionim tendencija-

Digitized by Google

ma, nacionalističko-separatističkim aktivnostima i drugim krupnim izazovima u unutrašnjem razvoju Jugoslavije.

Sve ove okolnosti uticale su u određenoj meri i na međunarodni položaj Jugoslavije i njenu ulogu u svetskim poslovima.

U savremenoj političkoj konstelaciji u Jugoslaviji s obzirom na takvo stanje stvari, kreiranje spoljne politike sve više postaje kolektivni čin. Doprinos pojedinaca dolazi do izražaja u procesu donošenja odluka u kolektivnim telima. Već smo naveli da na toj liniji dva pola igraju naročito značajnu ulogu — na jednom polu Predsedništvo SFRJ a na drugom — Savezni sekretarijat za inostrane poslove. Značajnu političku laboratoriju, ako tako možemo reći, predstavlja Centralni komitet SKJ sa svojim Predsedništvom, koje sve češće razmatra i strateška i tekuća kretanja u domenu spoljne politike, sa Sektorom za međunarodnu saradnju, koji u značajnoj meri utiče na veze i odnose sa socijalističkim zemljama i drugim partnerima u radničkom pokretu, i Komisijom za međunarodne odnose, koja redovno razmatra aktuelna zbivanja u svetu sa stanovišta nacionalnih interesa Jugoslavije.

Donošenju odluka u tim organima i organizacijama vidan doprinos daju ličnosti koje se često u vrlo kratkom mandatnom periodu nalaze na njihovom čelu, a posebno one koje su svojevremeno bile u diplomatskoj službi.

3. *Razlike u pogledima i interesima.* U procesu kolektivnog donošenja odluka do manjeg ili većeg izražaja dolaze različiti pogledi i interesi. U odnosu na raniji period, u kojem je postojala veća monolitnost, to je posledica umnožavanja broja subjekata koji učestvuju u kreiranju i sprovođenju spoljne politike Jugoslavije, veće demokratičnosti u procesu odlučivanja, a verovatno i određenih idejnih i političkih diferencijacija.

Ove razlike u pogledima i interesima mogu dolaziti do izražaja u stavu pojedinih republika i pokrajina u odnosu na susedne zemlje, posebno kada je u pitanju problem manjina. One mogu biti prepoznatljive i u stavu ličnosti koje imaju jači uticaj u pojedinim forumima i organima, s obzirom na njihov odnos prema stanju i tendencijama u međunarodnim odnosima.

To bi značilo da razlike u pogledima i interesima u sadašnjem periodu uglavnom proističu iz specifičnih interesa pojedinih republika i pokrajina ili političkih afiniteta ličnosti koje imaju značajnu ulogu u političkom životu Jugoslavije.

4. *Konsensus — nesvrstanost.* U društvu u kojem se uvažava pluralizam različitih samoupravnih interesa i u kojem deluje složeni mehanizam njihovog usaglašavanja na nivou federacije, sve krupnije odluke, pa i one u domenu spoljne politike, donose se konsensusom.

Okviri i platforma konsensusa u jugoslovenskoj spoljnoj politici, bez obzira na promene do kojih je došlo u sferi kreiranja i sprovođenja spoljne politike i u položaju i ulozi Jugoslavije u svetu, sadržani su u trajnom i striktnom pridržavanju nesvrstanosti, kao nezavisne, vanblokovske i globalne orijentacije u među-

Digitized by Google

narodnim odnosima. U tom smislu nesvrstanost predstavlja i jedan od veoma značajnih kohezionih faktora jugoslovenske federacije.

5. *Podruštvljavanje spoljne politike.* U dokumentima svih kongresa SKJ i u svim drugim programskim dokumentima definisan je zahtev za podruštvljavanje spoljne politike Jugoslavije. Njegovo ponavljanje svedoči o trajnoj političkoj orijentaciji, ali i o nezadovoljstvu tempom i obimom njegovog sprovođenja.

Sa stanovišta normativno-institucionalnog mehanizma, postoji realna osnova za podruštvljavanje spoljne politike Jugoslavije. Malo je zemalja u kojima toliki broj subjekata na federalnom nivou, na nivou republika i pokrajina, na nivou opština, društveno-političkih organizacija, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica ima određene ingerencije u domenu kreiranja i ostvarivanja spoljne politike. Ali, isto tako, spoljna politika je još ostala svojevrsni domain réservé relativno uskog kruga ličnosti, koje imaju odlučujuću ulogu u radu pojedinih organa i organizacija. Sporo otvaranje domena spoljne politike javnosti, odnosno neposrednom uticaju radnih ljudi i građana, pravda se specifičnošću i delikatnošću poslova u kreiranju i ostvarivanju spoljne politike.

Ovaj raskorak između broja subjekata koji imaju ingerencije u domenu spoljne politike i broja onih koji stvarno donose odluke u određenoj meri amortizuje fundamentalna okolnost da nezavisna nesvrstana spoljna politika uživa nepodeljenu podršku najšire jugoslovenske javnosti.

U novije vreme pojedini organi i organizacije koji imaju ingerencije u domenu spoljne politike, a u prvom redu organi SKJ i SSRNJ, okupljaju sve širi krug naučnih radnika koji se bave međunarodnim odnosima, i koriste njihova mišljenja za formiranje svojih stavova o različitim međunarodnim pitanjima.

Veći broj naučnih instituta radi po narudžbi analize za Sekretarijat inostranih poslova. Njima se nedavno pridružio novoosnovani Centar za strateške studije u Beogradu, koji će »proizvoditi« analize iz domena spoljne politike i međunarodnih odnosa za Predsedništvo SFRJ i druge savezne organe i organizacije.

Sve značajniju ulogu imaju i sredstva javnog informisanja koja, po nepisanoj jugoslovenskoj tradiciji, posvećuju veliku pažnju zbivanjima u svetu.

Ove poluge sve značajnijeg uticanja javnog mnenja na kreiranje i ostvarivanje spoljne politike Jugoslavije ne bi trebalo zanemariti, ali za sada ni preceniti.

Digitized by Google

Antonio Rubi

Mir, razvoj i novi internacionalizam—doprinos Enrika Berlinguera*

U poslednjim godinama života Enrika Berlinguera centralno mesto u njegovoj misli i akciji zauzimala su krupna pitanja međunarodne politike. U stvari, ovim pitanjima on je uvek poklanjao veliku pažnju i na njihovom rešavanju se promišljeno i strasno angažovao; ali, počev od kraja 70-ih godina, ona su dobila novo i destabilizirajuće obeležje, koje je nalagalo osveženje teorijske elaboracije i odvažnost političke inicijative.

Dve velike sile, angažovane na planetarnom nivou u borbi za sfere uticaja, dovele su u krizu proces popuštanja i akcentirale politiku blokova i međusobnog suprotstavljanja. Iz toga je proizašla težnja za ubrzanim naoružavanjem novim nuklearnim oružjima, naročito u Evropi, kao i obnovljena pretnja suverenitetu zemalja koje su se tek oslobodile od kolonijalizma. Difuzno širenje regionalnih konflikata, od Dalekog istoka do Centralne i Južne Afrike, podstaklo je, sa svoje strane, proces militarizacije i povećane nestabilnosti međunarodnih odnosa. S druge strane, postajala je sve dramatičnija i razdiruća najveća protivrečnost savre-

* Autor teksta je član Centralnog komiteta Italijanske komunističke partije i dugogodišnji rukovodilac njenog međunarodnog odeljenja. U tom svojstvu pratio je Berlinguera u mnogim od ovde pomenutih međunarodnih inicijativa i akcija. — Prim. prev.

Digitized by Google

mene epohe: nastajao je sve dublji jaz između industrijalizovanog i razvijenog dela sveta i ostale dve trećine čovečanstva — stotine i stotine miliona ljudskih bića u Africi, Aziji i Latinskoj Americi suočenih sa nerazvijenošću, zaostalošću, siromaštvom i gladi.

Sve ovo doprinosilo je stvaranju eksplozivne smeše sudbonosne za mir u svetu, slobodu i nezavisnost naroda, za perspektive naše borbe u Italiji i Evropi. Jačanje ovih tendencija ne samo da je činilo izuzetno nestabilnom ravnotežu u svetu, već je slabilo i marginaliziralo ulogu onih faktora (pokret nesvrstanih zemalja, Zapadna Evropa, Narodna Republika Kina) za kojima je postojala potreba u borbi za novo ustrojstvo međunarodnih odnosa otrgnuto od logike blokovske politike; istovremeno, ono je unutar pojedinih zemalja stvaralo velike teškoće u afirmaciji suvereniteta i nezavisnosti, u razvoju demokratskih procesa i politike obnove i transformacija u progresivnom smislu.

Naspram ovakvog stanja stvari, u mnogo čemu novog i nepoznatog, Berlinguer je uočio teorijsko i kulturno zaostajanje, kao i neadekvatnost političke inicijative komunističkih partija, levice i celog međunarodnog radničkog pokreta; njih su karakterisale međusobne podele i vezanost za shematske i prevaziđene vizije, nepodobne za shvatanje novina trenutka i za nuđenje odgovarajućih rešenja.

Iz ovoga je proizašla snažna inicijativa Berlinguera i cele IKP u pogledu elaboracije ideja, projekata i predloga koji bi bili na visini ovih novina u međunarodnoj situaciji, uz pokretanje akcija da se ona podrži velikim i originalnim pokretom masa i sadržajno bogatom i višestrukom međunarodnom aktivnošću u svim pravcima. Mir, razvoj i novi internacionalizam: to su bili osnovni pravci misli i međunarodne aktivnosti Berlinguera i naše partije u poslednjim godinama.

»Mir pre svega« predstavlja za italijanske komuniste devizu koju su oni usvojili još od čuvenog govora Toljatija pred Centralnim komitetom IKP, 12. aprila 1954. godine, a tema njegovog izlaganja je bila *Za sporazum između komunista i katolika radi spasavanja ljudske civilizacije.* Od tada nova priroda rata u doba atomskog oružja i pojava te nove dimenzije u procenjivanju ravnoteže i klasne borbe na svetskom nivou predstavljaju čvrstu polaznu tačku za našu partiju. Ali, kada je Berlinguer ponovo lansirao tu parolu — u govoru u Firenci 17. februara 1980. godine — ona je dobila novi kvalitet, to jest da mir nije samo »najveće dobro«, već je i apsolutno neodložan.

O kakvom je novom kvalitetu reč? Pre svega, sa instaliranjem raketa SS-20 u Sovjetskom Savezu i planovima za instaliranje krstarećih raketa i »peršinga« u Zapadnoj Evropi, iz osnova je izmenjena celokupna strategija zasnovana na ravnoteži i na odvraćanju. Putanja krstarećih raketa je takva da ih čini neuhvatljivima; vreme upotrebe »peršinga« je takvo da čini nemogućnim njihovo opozivanje, kao i bilo kakvu akciju suprotstavljanja. »Dugo godina... govorilo se o miru zasnovanom na ravnoteži

Digitized by Google

straha, kao što je mir koji je postojao (i još postoji) usled jednakih mogućnosti SAD i SSSR da se međusobno unište.«[1] Ali sada nova svojstva ovih oružja menjaju ravnotežu, čine gotovo nemogućnom kontrolu, opasno povećavaju smrtonosan rizik, čak i zbog obične greške i navode velike sile da pronalaze nova oružja, ne radi održavanja ravnoteže već radi sticanja mogućnosti za nanošenje prvog udara. Na taj način, stvoren je rizik nuklearne katastrofe kakav nikada do sada nije postojao. Druga novina sastoji se u činjenici što je, sa instaliranjem krstarećih raketa u Komizu, Italija prvi put postala baza ofanzivnog, i to strateškog, nuklearnog oružja, i tako je prvi put postala mogućna meta nuklearnog uzvraćanja. Nikada do sada opasnosti po našu zemlju nisu bile tolike i tako neposredne, a njen nacionalni suverenitet tako snažno ograničen. Berlingueru, osim toga, nije promakla i jedna druga teška posledica instaliranja novih nuklearnih oružja u zemljama Istočne i Zapadne Evrope. Kada ova oružja budu instalirana, povećaće se zavisnost svih ovih zemalja u odnosu na dve velike sile, a to može lako ugroziti prostore autonomije i slobodu akcije neophodne za demokratski razvoj i društvene preobražaje svojstvene iskustvu svake pojedine nacije. Uz sve to, konačni rezultat biće suprotan onome što bi se dobilo politikom postepenog prevazilaženja vojnih i političkih blokova, doći će do njihovog jačanja i veće monolitnosti. Države Evrope, i s jedne i s druge strane, suočiće se sa činjenicom da je deo njihovih nacionalnih interesa i nacionalne nezavisnosti žrtvovan logici strategije dveju velikih sila i da im je postala još dalja istorijska perspektiva obnavljanja identiteta i funkcije jedne Evrope koja se postupno kreće ka svom jedinstvu.

Lucidna spoznaja ovih teških rizika navodi Berlinguera i IKP na neumorno zalaganje, počev od kraja 70-ih godina, kako bi se sprečilo postavljanje novih atomskih oružja na evropskom kontinentu. Napor je usmeren, pre svega, prema italijanskoj vladi i zapadnoevropskim vladama, sa ciljem da ne prihvate kao što se to već dogodilo sa neutronskom bombom, odluku SAD o instaliranju »peršing« i krstarećih raketa u Evropi. Onima koji prigovaraju da bi na taj način ovaj deo kontinenta ostao izložen pretnji sovjetskih SS-20, već instaliranih u dobrom broju, IKP odgovara, i to pre dogovora u Briselu[2], da, ukoliko su sovjetske rakete uzrok neravnoteže, treba izvršiti pritisak na SSSR i otpočeti sa njim pregovore koji će dovesti do povlačenja velikog dela tih raketa. Treba se, dakle, založiti ne za postavljanje novih raketa, već za delimično uklanjanje i uništenje već postavljenih, sa ciljem da se ravnoteža snaga ponovo uspostavi, ali na nižem i manje opasnom nivou. Ovaj stav predstavljao je sponu između IKP i nekih vlada i političkih snaga (socijalista, laburista i soci-

[1] Iz govora Berlinguera, »Unita«, 18. februar 1980.

[2] Saopštenje Direkcije IKP od 15. oktobra i uvodni članak lista »Unita« od 7. novembra 1979.

Digitized by Google

jalhrišćana) Zapadne Evrope. Tom stavu pridružila se kasnije i Socijaldemokratska partija SR Nemačke, kada je napustila iluziju o tome da će SAD iskreno prihvatiti takozvanu »formulu disolvencije«.

Onima koji su opravdavali odluku o instaliranju američkih raketa, tvrdeći da će to pokrenuti proces pregovaranja, Berlinguer odgovara da će, naprotiv, to biti novi impuls za bezumnu trku u naoružavanju i da će eventualni budući pregovori, u ovim uslovima, biti daleko teži i neizvesniji.

Ali i na levici, među komunističkim partijama, došle su do izražaja neprihvatljive pozicije. Komunistička partija Francuske i Poljska ujedinjena radnička partija sazvale su u aprilu 1980. godine Konferenciju evropskih komunističkih partija povodom evroraketa. Platforma Konferencije je naglašeno jednostrana i parcijalna; ona je takva da se na njoj nisu mogle okupiti ne samo široke narodne mase, nego čak ni komunističke partije. Tako se dogodilo da je jedanaest evropskih komunističkih partija, pored IKP, odbilo takvu koncepciju. Bilo je, u osnovi, u pitanju staro shvatanje koje opstaje i koje sprečava da se analiziraju i shvate nove realnosti u svetskoj ravnoteži i novi sadržaji kojima se danas može pokrenuti i razvijati veliki i efikasan pokret za mir i razoružanje. Dok se u SAD razvija širok pokret javnog mnenja u prilog zamrzavanju nuklearnih arsenala, a u Zapadnoj Evropi, Japanu, Kanadi, Australiji i drugim zemljama buja pluralistički i originalan pacifistički pokret; dok se sa svojim stavovima javljaju uticajni krugovi iz sveta nauke i kulture, pa čak i sama katolička crkva, koja poziva »čovečanstvo u celini... da se bori za svoj opstanak« i da se, »ne gubeći vreme, suoči sa najvećim moralnim izazovom pred kojim je ikada stajalo«[3]; dok se, dakle, na ovakav način u celom svetu razvijaju realni pokreti, dotle se na međunarodnim konferencijama staroga tipa razvijaju teorije o borbi za mir kao običnom aspektu klasne borbe na svetskom planu, usled čega, u krajnjoj liniji, mir navodno zavisi od promene odnosa snaga u svetskim razmerama, odnosno od jačanja revolucionarnih procesa.

Berlinguer vodi borbu na oba fronta. U parlamentu, gde, po pravilu, ne govori često, ne propušta priliku da se javi za reč kako bi upozorio većinu i vladu na ogromnu odgovornost koju imaju i kako bi ih podstakao da ispolje inicijativu a ne da se pasivno potčinjavaju militarističkoj politici; on poziva italijanski parlament da iskoristi svoje pravo i interveniše preventivno u toku procesa sklapanja međunarodnih ugovora, a ne samo da ih ratifikuje; poziva ga da primeni neki oblik konsultovanja stanovništva o ovim pitanjima, koja su presudna za sudbinu naše zemlje. Berlinguer pri tom stalno iznosi nove ideje, predloge, inicijative, koje ovde nije mogućno sve ni nabrojati. Treba ipak reći da su u svakom trenutku i u svakoj fazi debate o evrora-

[3] »Osservatore Romano«, od 3. oktobra 1982.

Digitized by Google

ketama IKP i Berlinguer istupili sa konkretnim predlogom, sugestijom i inicijativom, sa pozivom vladi da učini nešto konkretno za što bi od IKP, iako opozicione partije, svakako dobila priznanje. Nikakvu predrasudu nismo imali prema vladama koje su se smenjivale počev od 1979. godine, već jedino želju da se spreči instaliranje raketa i »da se izbegne strmoglavi razvoj događaja koji bi doveo do teške, ako ne i nepopravljive situacije,«[4] kako se izrazio Berlinguer 16. novembra 1983. u parlamentu, u govoru koji je postao poznat kao govor »poslednjeg predloga«.

On istovremeno polemiše sa jednostranim pozicijama koje potiču i sa jedne i sa druge strane. Tako postupa i prema onima, na Zapadu, koji se izjašnjavaju za jednostrano razoružanje i koji nastoje da mirovni pokret usmere ka neutralizmu. Kao što je u Berlinguerovom stilu, on se sa uvažavanjem odnosi i prema ovakvim stanovištima, nastoji da shvati njihove motive, ali ih odbacuje. Ne kritikuje on samo odsustvo realizma u njima, već i apstraktnu analizu koja je u osnovi takvih pozicija i koja preti da već formirani mirovni pokret liši konkretnih ciljeva i pozitivnih rešenja. Osim toga, ona može da pruži izgovor ultraškim snagama na Zapadu u njihovom slepom pokoravanju strategiji SAD; a treba imati u vidu da je reč o strategiji koja je suprotna interesima Evropljana u pogledu razoružanja, popuštanja i saradnje sa Istokom. »Što se tiče Atlantskog pakta, naša pozicija je vrlo precizna — izjavljuje Berlinguer 11. aprila 1980. na prvom TV programu. — Mi priznajemo Atlantski pakt kao realnost, ne predlažemo da Italija iz njega izađe, smatramo da u ovoj međunarodnoj situaciji svako menjanje ravnoteže između blokova može biti štetno po mir i popuštanje.«[5] Novinaru, koji ga pita da li je on za neutralnu poziciju Evrope, odgovara: »Neutralnu ne... ali ona može imati funkciju smirivanja između dve velike sile i obnove dijaloga među njima... Evropa ima šta da kaže, može da razvije sopstvenu inicijativu.«

Iz ovog perioda potiču i Berlinguerova razmišljanja o evropskoj bezbednosti. On je pravilno shvatio da je reč o nezaobilaznom pitanju koje radnički pokret i evropska levica ne mogu prepustiti isključivo konzervativnim snagama. Jer te snage gledaju na ovo pitanje jedino kroz prizmu jačanja nuklearnog i konvencionalnog oružja, neprestanog povećavanja vojnih izdataka, potčinjavanja Sjedinjenim Američkim Državama, što sve ima za posledicu otežavanje procesa ostvarivanja evropskog političkog jedinstva i autonomne uloge Evropske ekonomske zajednice.

S druge strane, neprihvatljiva je i ideja o autonomnoj, dakle i nuklearnoj, evropskoj odbrani. To je čista iluzija, s obzirom na tehnološki nivo novih oružja i enormnu vojnu snagu koju

---

[4] Videti stenografske beleške sednice od 16. novembra 1983. u *Atti parlamentari* Poslaničkog doma.

[5] *Conversazioni con Berlinguer*, a cura di A. Tato, Roma, Editori Riuniti, 1984, str. 175—176.

Digitized by Google

poseduju dve velike sile; a, pre svega, ta ideja je i opasna jer bi dovela do formiranja novog vojnog bloka. Stoga je neophodno da se na problem bezbednosti prestane gledati isključivo sa stanovišta vojne moći; treba mu dati nove sadržaje i dimenzije. Uz novo oružje nikakva jednostrana sigurnost nije više mogućna; jer sigurnost može biti samo »zajednička, recipročna, međuzavisna, takva da uključuje i strane koje se smatraju antagonističkima«. Jednom rečju, sporazum o »partnerstvu u bezbednosti« sa Istokom, u kojem će uticaj političkih faktora (poverenje, saradnja i trgovina, politički kulturni i ljudski odnosi) preovladati nad uticajem vojnih faktora.

Berlinguer interveniše i na drugoj strani. Nije teško složiti se sa potrebom Sovjetskog Saveza i drugih zemalja Varšavskog pakta za popuštanjem i za mirom; ali on odbija apriorno prihvatanje te činjenice. Treba ocenjivati konkretno političko ponašanje ovih zemalja, i to objektivno, nepristrasno i racionalno. I stoga, događaji, kao što je intervencija u Avganistanu, pritisci na Poljsku, razmeštanje SS-20, ne mogu a da ne protivreče volji za mir i da ne izazivaju uznemirenost i strepnju. Stavovi koje su IKP i Berlinguer zauzeli o ovim događajima motivisani su ne samo njihovim neposrednim značajem, već i opštom zabrinutošću.

Potrebno je, osim toga, obračunati se i sa shematizmom shvatanja koje izjednačava borbu za mir sa klasnom borbom. »Odnos između borbe za mir i klasne borbe pojavljuje se u drugačijem svetlu nego što je to bilo u vremenu bez nuklearnog oružja... Ako se kao polazna pretpostavka uzme karakter društvenog uređenja, onda se u principu negira mogućnost bilo kakvog stvarnog doprinosa miru od strane kapitalističkih država. Time se, u krajnjoj liniji, i mirovni pokreti definišu kao impotentna i uzaludna stvar, budući da sve zavisi od odnosa snaga između dva sistema, štaviše, između dva bloka.«[6] Ako bi se borbi za mir dao ovakav klasni smisao, time bi se beskrajno suzio front snaga koje su, u svakom delu sveta, široko prisutne i spremne da se bore za očuvanje i odbranu mira. Naravno, revolucionarni procesi ne mogu biti suspendovani, a još manje gušeni, jer je njihov uzrok uvek stanje objektivne nužnosti. Ali oni, kada su autentični, ne mogu a da ne proiziđu iz borbi narodnih masa svake zemlje, a to znači da su i prepušteni ovim masama i njihovim avangardama da ih dovedu do uspeha. Odbrana mira, međutim, predstavlja apsolutnu vrednost kojoj sve druge vrednosti treba da budu potčinjene.

Na ovim stanovištima, i uz seriju preciznih predloga upućenih obema suprotstavljenim stranama, razvijala se, naročito poslednjih godina, intenzivna međunarodna aktivnost Berlinguera i IKP. Nakon niza putovanja i razgovora, realizovanih krajem

[6] *I problemi della pace e dello sviluppo nell'attuale situarione internazionale quaderno delle Scuole di partito, Frattocchie*, oktober 1982, str. 57.

Digitized by Google

1983. i početkom 1984. godine (Rumunija, NDR, Jugoslavija, Grčka i Belgija; susret sa Brantom u Rimu i razmena pisama sa Indirom Gandi, Dela Madridom, Alfonsinom, Njerereom, Papandreuom i Olafom Palmeom), Berlinguer je, u intervjuu Karlu Gregoretiju, koji ga je pitao o motivima tih njegovih stalnih putovanja od jedne prestonice do druge, odgovorio ovako: »Pokreće me, pre svega, ubeđenje da je opasnost rata postala veoma velika. Neki misle — pošto je nuklearni rat kataklizma — da je to samo po sebi dovoljno da spreči njegovo izbijanje. Ja, međutim, mislim da se ta strašna mogućnost ne može isključiti. Ali kako sam ubeđen da taj rizik može biti izbegnut, neophodno je da svako učini ono što može da bi se to postiglo. Eto zbog čega nastojim da delujem, kao sekretar Italijanske komunističke partije, kako bih dao maksimalan doprinos ovoj stvari... i mislim da bi trebalo ceniti to što jedna partija, kao što je naša, ulaže sopstveni međunarodni prestiž za jednu stvar koja interesuje ceo italijanski narod i koja bi morala biti zajednička svim demokratskim i narodnim snagama.«[7]

Januara 1977. Berlinguer iznosi prvi put ideju o politici štednje. Reč je bila o izvanrednoj ideji koja je imala nesreću da se pojavi u posebnom trenutku političkog života Italije, pa je zbog toga brže-bolje dovedena u vezu sa istorijskim kompromisom i sa politikom »stezanja kaiša«, o čemu se tada u Italiji diskutovalo. Međutim, za Berlinguera, »u osnovi politike štednje... nalazilo se pozivanje na duboke motive koji ovu politiku čine istorijski a ne samo konjunkturno obaveznom«.[8] Te duboke motive on izvlači iz analize ogromnog raskoraka koji je nastao između razvijenog i industrijalizovanog Severa i one mase nerazvijenih i zaostalih zemalja trećeg i četvrtog sveta. Tačno je da je veliki deo ovih zemalja uspeo da se iščupa iz sistema kolonijalne zavisnosti i da ostvari političku nezavisnost. To je jedan od najvećih istorijskih događaja našeg veka u kojem je 119 zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike — do juče zapuštena, potčinjena i eksploatisana periferija — steklo status subjekata i protagonista celokupne svetske istorije. Ali reč je o krhkoj nezavisnosti koju ugrožava sistem ekonomskih, trgovinskih i finansijskih odnosa sa industrijskim centrima metropola (pljačkaški kompleks multinacionalnih kompanija; centri svetskih finansija), zasnovan na politici iscrpljivanja resursa ovih zemalja i na nejednakoj razmeni. Iz ovih zemalja odnosi se četiri puta više nego što im se vraća. Jednom rečju, reč je o najgrandioznijoj akciji izrabljivanja za koju se zna i koja ove mlade države sve više baca u bedu, zadužuje ih do grla kod bogatih zemalja i dovodi u takav odnos zavisnosti i potčinjenosti da je onemogućen njihov autonoman razvoj, zasnovan na obnovljenom nacionalnom identitetu i sopstvenoj kulturi. U velikom broju ovih zemalja stotine i stotine

[7] »Epoca« od 17. februara 1984.

[8] *Conversazioni con Berlinguer*, op. cit. str. 148.

Digitized by Google

miliona ljudskih bića živi ispod granice apsolutnog siromaštva, a često su suočeni i sa »strašnom tragedijom gladi«. Berlinguer upozorava da »ukoliko se ne postigne nova ravnoteža, ova situacija može postati haotična i dovesti do nemira takvih dimenzija da će njima biti zahvaćen ceo svet«.[9]

U njegovoj analizi, osim ovih, razmatraju se i drugi faktori koji prete da postanu eksplozivni. Lokalni sukobi koji se šire po regionima trećeg sveta, vrtoglavi porast trgovine oružjem sa ovim regionima, stalna opasnost od proliferacije nuklearnog oružja, progresivno uništavanje prirode, demografski rast usled kojeg će do 2000. godine biti 6 milijardi ljudi, od kojih će tri četvrtine živeti u zemljama trećeg sveta, ograničenost prirodnih resursa i nepromišljenost sa kojom se oni iskorišćavaju, pre svega usled nerazumne trke u naoružavanju i mehanizama potrošačkog društva.

Šta činiti, kako delovati da bi se izmenila ova dramatična situacija i postigla nova ravnoteža? Berlinguer ne potcenjuje politiku pomoći za razvoj pokrenutu od strane UN i čak ohrabruje sve napore što se čine u ovom smislu. Podržava i rad Brantove komisije sa kojim se više puta sastao i razgovarao o ovim pitanjima; daje podršku komunističkoj grupi u Evropskom parlamentu radi obnove odnosa između Evropske ekonomske zajednice i zemalja okupljenih oko konvencije Lome; podstiče italijansku vladu da se izbori za zakone, instrumente i sredstva radi povećanja pomoći. Na opšte priznanje naišao je doprinos koji su italijanski komunisti dali donošenju zakona 38 o saradnji i pomoći zemljama trećeg sveta, kao i preduzimanju vanrednih mera za borbu protiv gladi u svetu.

Ali ovi plemeniti napori ne mogu da reše problem nerazvijenosti i gladi i provalije koja razdvaja Sever i Jug. Reč je o dubokim strukturalnim uzrocima u koje treba prodreti i otkloniti ih. To znači da valja izmeniti suštinu političkih, ekonomskih i trgovinskih odnosa, izmeniti kvalitet razmene, pokrenuti međunarodnu saradnju na temelju stvarne jednakosti; treba izmeniti pravce i mehanizme proizvodnje i potrošnje u razvijenim zemljama, pristupiti izgrađivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Polazeći od ovih opredeljenja i pod rukovodstvom Berlinguera, IKP je, kao prva partija u Evropi koja se suočila sa ovom problematikom, pokrenula složenu i napornu aktivnost na izradi dokumenta, koji je, pod naslovom *Dokument o miru i razvoju*[10], usvojio Centralni komitet 5. oktobra 1981. godine.

Ali ovo je bio poduhvat koji podrazumeva odlučnu borbu protiv tendencija i opredeljenja što deluju u svetu u suprotnom smislu; koji podrazumeva stvaranje fronta značajnih snaga u njegovu korist; koji, konačno, podrazumeva novu etapu borbe koju

[9] Govori u Firenci i Terniju, »Unita«, od 18. i 21. januara 1980.
[10] Objavljen u »Uniti« 8. novembra 1981.

Digitized by Google

zapadnoevropska levica, progresivne i demokratske snage moraju pokrenuti radi obnove i preobražaja njihovih društava.

Za zemlje trećeg sveta najrazornija je svakako tendencija koja proizlazi iz imperijalne politike Sjedinjenih Država, a naročito kada se imaju u vidu agresivna obeležja koja je ova politika dobila sa dolaskom Reganove administracije. Liberalizam, visoke kamate i dolarski rat, odbijanje globalnih pregovora, pa čak i smanjivanje pomoći bacili su na kolena iscrpljene privrede velikog broja zemalja trećeg sveta prinuđenih da plaćaju dospele kamate astronomskih dugova, procentualno većih od proizvodnje hrane potrebne za goli opstanak njihovog stanovništva. Više žrtava imaju na savesti multinacionalne kompanije, Svetska banka i Međunarodni monetarni fond nego suša i nestašica koje godinama pogađaju nepregledna prostranstva afričkog kontinenta i mnoge azijske i latinoameričke zemlje. To je nova faza kolonijalizma, koju karakterišu ekspanzija i dominacija, bez presedana, na svetskom tržištu, neograničena vlast multinacionalnih kompanija i klasno, egoistično i nemilosrdno korišćenje finansijskih i trgovačkih mehanizama.

Za vođenje jedne bitke sa šansama na uspeh protiv ovih tendencija nije dovoljno, uostalom, legitimno i dužno ukazivanje na odgovornosti kolonijalizma i na klasni i agresivni karakter ovih savremenih formi ekonomskog i finansijskog imperijalizma. Niti je dovoljno iščekivanje revolucionarnih preobražaja u zemljama trećeg sveta. Nerazvijenost i nemogućnost izvlačenja iz nje jesu fenomeni podjednako uočljivi i u zemljama koje su nezavisnost stekle pobedonosnim revolucionarnim procesima, koje su izabrale nekapitalistički put društvenog razvoja i koje, tokom ovih godina, nisu bile pod uticajem svojih bivših kolonijalnih gospodara ili Sjedinjenih Država.

Berlinguer je često sa žaljenjem ukazivao na shematizam ovog shvatanja i na zabrinjavajuće zakašnjenje političke i naučne misli, kao i senzibiliteta, što se primećuje u socijalističkim zemljama naspram ove »lutajuće mine« koju predstavlja najveća protivrečnost našeg vremena. Štaviše, u ponašanju Sovjetskog Saveza ispoljavaju se elementi politike sile koji ne mogu a da ne izazovu nove zabrinutosti. Konfrontacija i nadmetanje sa SAD na planetarnom nivou, u cilju afirmacije sopstvenih strategija i širenja sfera uticaja, približavanja glavnim sirovinskim centrima, sve to i uz vojne intervencije stvara nove opasnosti po mir, politiku popuštanja i saradnje, po nezavisnost i samostalni razvoj zemalja trećeg sveta.

Interesovanje Berlinguera za pokret nesvrstanih zemalja nije bilo diktirano nekim »trećesvetovskim« opredeljenjem. On nikada ne propušta da ukaže na ulogu i odgovornost koju imaju dve supersile i njihovi savezi u određivanju sudbine sveta. On se upravo njima obraća kada zahteva politiku mira i poštovanja nezavisnosti svih država i prava svakog naroda. Njima su upućeni i njegovi zahtevi za preduzimanjem mera stvarnog razoružanja

Digitized by Google

i miroljubivog rešavanja stvari; njima upućuje i poziv na saradnju za razvoj, to »drugo lice mira«.

Ali u ovoj borbi pokret nesvrstanih zemalja je od suštinskog značaja. On je većinom sastavljen od zemalja koje — ostavljajući po strani čak i duboke razlike u političkim i društvenim uređenjima — povezuje zajedničko stanje nerazvijenosti i izloženost teškim uticajima bipolarne strategije velikih sila, te stoga one imaju neodložnu potrebu za novim poretkom međunarodnih odnosa i izgradnjom novog svetskog ekonomskog poretka. Reč je, dakle, o novom i pozitivnom faktoru koji čine desetine naroda željnih da se oslobode starih i novih potčinjavanja i da pođu sopstvenim putem. Na ovaj faktor treba se osloniti.

Otuda i izgrađivanje, naročito poslednjih godina, guste mreže odnosa i kontakata sa vladama, partijama i pokretima ovih zemalja. Već solidnim i dobrim odnosima sa Jugoslavijom i Alžirom, Berlinguer će pridodati neke nove, veoma značajne. U jesen 1981. godine on se u Siudad Meksiku susreće sa predsednikom Lopez Portiljom kojeg, neposredno uoči samita u Kankunu, upoznaje sa *Dokumentom o miru i razvoju;* sa budućim predsednikom Argentine Alfonsinom razgovaraće o još neophodnim borbama za vraćanje demokratije u Latinskoj Americi. Kratko vreme pre svoje iznenadne smrti uspostavio je odnose sa liderom Tanzanije Njerereom i spremao se da poseti zemlje Juga Afrike; uspostavio je i prve kontakte sa Indirom Gandi, predsedavajućim pokreta nesvrstanih i liderom indijskog potkontinenta.

Trenutak od posebnog značaja je obnova odnosa sa Komunističkom partijom Kine, na čemu se radilo još od početka 1979. Gorčina, izazvana upozorenjima »da se ne ide naruku imperijalizmu«, ni najmanje ga ne sprečava u obnovi ovih odnosa. Narodna Republika Kina je velika zemlja sa jednom milijardom stanovnika. Od enormne je važnosti činjenica da je ova zemlja, iako u uslovima opšte zaostalosti, uspela da obezbedi ishranu za četvrtinu svetskog stanovništva i da je spremna da se dalje razvija i modernizuje. Za treći svet to može biti veoma značajna tačka oslonca. Osim toga, Kina zauzima ugledno mesto među velikima, u Ujedinjenim nacijama je jedna od pet država koje poseduju nuklearno oružje, ima odlučujući uticaj na azijskom kontinentu, na prostoru velikih okeana, Pacifika i Indijskog, i na glavnim pomorskim putevima. Njen eventualni povratak, sa još većim uticajem, u složenu igru međunarodnih odnosa, naročito ako bi bio inspirisan politikom mira, saradnje i podrške pokretu nesvrstanih, mogao bi biti od velikog uticaja na stvaranje takvih odnosa koji bi bili više razuđeni i manje potčinjeni strategijama i interesima velikih sila. Konačno, i za celinu međunarodnog radničkog pokreta bilo bi korisno uspostavljanje korektnih i autonomnih odnosa sa Komunističkom partijom Kine. To može pomoći prevazilaženju ranijih podela i biti razlog jačanju svih snaga progresa. Evolucija unutrašnje i spoljne politike Kine i KP Kine

Digitized by Google

poslednjih godina podgrejava takve nade. To je nov pozitivan faktor u traženju novih puteva.

Međutim, u središtu Berlinguerovog interesovanja i dalje je Zapadna Evropa, njena uloga i perspektive. Njeni interesi se ne podudaraju sa strategijama i interesima glavnog saveznika. Evropa ima potrebu za popuštanjem i bezbednošću, a našla se u centru konfrontacije Istok—Zapad, izložena u prvoj liniji trci u naoružavanju i opasnostima nuklearnog sukoba. Njena snaga počiva na proizvodnji za svetsku trgovinu, što znači da joj je neophodno širenje razmene sa Istokom i sa trećim svetom, u cilju dobijanja sirovina i energije u kojima veoma oskudeva. Ali različita politička ucenjivanja, stvaranje novih proizvodnih centara na Pacifiku, zaoštrena konkurencija na tržištima, agresija dolara, kao i kratkovidost njenih vladajućih klasa, zaslepljenih egoističnim nacionalnim interesima — sve to vodi postupnoj marginalizaciji Evrope. Štaviše — ako se ne prevaziđu podele, ne otvore novi ekonomski procesi i nov tip odnosa u međunarodnoj saradnji sa različitim regionima sveta — javiće se i opasnost od dekadencije.

Strast i upornost sa kojima Berlinguer u Evropskom parlamentu zastupa političko jedinstvo Evrope, njenu autonomnu ulogu u odbrani sopstvenih interesa i u svetskim pitanjima motivisani su željom da se Evropi otvori drukčija perspektiva. Dekadencija ili novi razvoj: raskršće na kojem se nalaze zemlje trećeg sveta i Evropa je isto, iako su im prilike različite.

U svakom slučaju Evropa se nalazi pred apsolutnom novim problemima. Period nabavke sirovina po simboličnim cenama (pre svega, nafte) okončan je, a sa njim je nestala i mogućnost za radničku klasu Evrope da, u zamenu za konsensus, učestvuje u podeli profita stečenog zahvaljujući ovoj eksploataciji.

Da li je onda moguće, u tim izmenjenim okolnostima, planirati novu i drukčiju fazu razvoja?

Moguće je — odgovara Berlinguer — »ako u samim industrijalizovanim zemljama bude pokrenut novi tip razvoja, ako se uvedu novi modeli života, posredstvom kojih bi postupno bili smanjeni rasipništvo, privilegije, parazitizam, to jest ono što je neophodno ne samo da bi se obezbedio kontinuitet proizvodnog razvoja, već i da se narodima trećeg i četvrtog sveta pokaže da je radnički pokret Zapadne Evrope sposoban da razume njihove težnje za pravdom i jednakošću i da je sposoban da predloži i nametne takvu ekonomsku politiku koja će svim narodima sveta obezbediti nivo života koji se može nazvati ljudskim«.[11]

U ovom stavu sadržani su svi razlozi Berlinguerove ideje o štednji. Pre svega, reč je o nemogućnosti da blagostanje naroda kapitalističkih država bude i dalje zasnovano na eksploataciji i pljačkanju bivših kolonija; zatim, neophodan je duboki preobražaj ekonomske strukture, proizvodnje i potrošnje, kao i društvenog poretka; na kraju, potrebno je afirmisati novi sistem vred-

[11] »Unita«, 21. januar 1980.

Digitized by Google

nosti i novi kvalitet života. Ali sve ovo zahteva promenu vladajuće klase. »U borbi za rešavanje ovih krupnih problema posebnu i nezamenljivu ulogu ima radnički pokret Zapada. Iz toga proizlazi naša tvrdnja da sama radnička klasa mora postati protagonist politke štednje. Ali, naravno, mi politiku štednje shvatamo bitno drukčije nego što je shvataju vladajuće kapitalističke grupe, koje bi htele i pokušavaju da ceo teret krize svale na narodne mase, da tako ostvare još veće profite i sačuvaju svoje privilegije. Štednja za nas znači politiku strogosti, borbe protiv rasipništva, protiv parazitizma, strogosti koja će se zasnivati na jednakosti, koja će biti instrument produktivnog razvoja i pokretač radikalne obnove i društvenog i ekonomskog preobražaja.«[12] »Iz toga proizlazi da — ukoliko radnička klasa i partije, koje su njen izraz, nameravaju da preuzmu na sebe teret ovih prestrukturiranja, usmeravajući ih u socijalističkom pravcu — one moraju da preuzmu na sebe i žrtve koje sve to sobom nosi.«[13]

Ovaj plan naići će, naravno, na žestok otpor krupnih kapitalističkih grupacija i konzervativnih snaga Zapadne Evrope. Da bi se on uspešno realizovao, potreban je širok front snaga. Mogućnosti za to postoje. Postoji objektivna podudarnost interesa radnika industrijalizovanih zemalja i narodnih masa nerazvijenih zemalja; ciljeva demokratskih snaga i levice u Evropi i nacionalnih i progresivnih snaga u zemljama u razvoju. Ali, da bi ova objektivna podudarnost interesa postala teren zajedničkog delovanja, potrebno je prevazići idejna zakašnjenja i otpore koji su još izraženi u samoj radničkoj klasi Evrope i u njenim sindikalnim organizacijama; te podele i zakašnjenja, teorijskog i političkog karaktera, još drže evropsku levicu u stanju rasparčanosti.

Upravo ovom problemu, ovoj ključnoj tački za perspektivu Zapadne Evrope — reviziji starih i prevaziđenih shvatanja o putevima društvene obnove, kao i približavanju i saradnji između svih snaga evropske levice i njihovoj zajedničkoj akciji sa progresivnim snagama trećeg sveta — Berlinguer će, u poslednjim godinama života, posvetiti glavninu svojih praktičnih i teorijskih napora. »Ovo je izvanredno važan zadatak na kojem treba da se angažuju, zajedno sa narodima Afrike i trećeg sveta, sve komunističke, socijalističke i demokratske snage Evrope u zajedničkom naporu koji će doprineti pokretanju razvoja celokupnog udruženog čovečanstva, u pravdi i miru«.[14] Reč je, dakle, o projektu širokih vidika i novom političkom savezništvu onih snaga kojima je zajednički cilj prevazilaženje krize i dramatičnog raskoraka Sever—Jug, pokrećući istovremeno politiku razvoja, obnove i progresa.

Od polovine sedamdesetih godina Berlinguer počinje da upotrebljava termin »novi internacionalizam«. Taj termin je rezultat

---

[12] *Conversazioni con Berlinguer*, op. cit., str. 149.

[13] *Rinascita*, 24. oktobar 1980, br. 42, str. 24.

[14] *Conversazioni con Berlinguer*, op. cit., str. 150

Digitized by Google

paralelnog istraživanja. S jedne strane, o novim sadržajima naspram kojih se nalazi čovečanstvo u savremenoj epohi i, s druge, o neadekvatnosti starih doktrinarnih shema i jedne već prevaziđene prakse u odnosima između snaga međunarodnog radničkog pokreta. Berlinguer se dosledno pridržava internacionalističke tradicije partije, jer »to znači osećati se učesnikom i protagonistom u akciji koja se vodi u sopstvenoj zemlji i na međunarodnom planu, to znači biti zajedno sa pokretom radnika i naroda koji se bore za sopstvenu političku i socijalnu emancipaciju, za nacionalnu nezavisnost, za mir i progres celokupnog čovečantva.«[15]

U isto vreme, Berlinguer angažuje i sebe i partiju na razradi onih »ključnih problema koji našem vremenu daju karakter istorijskog raskršća ... i koji dovode u pitanje, iako na različit način i iz različitih razloga, društvene sisteme, političke mehanizme, oblike države, načine postojanja i mišljenja«.[16] Mir, razoružanje i bezbednost, jaz između Severa i Juga i razvoj, traženje »trećeg puta» u socijalizam — to su tri glavna pravca u kojima se razvija teorijska i politička elaboracija partije i novi oblici odnosa sa svim različitim snagama radničkog pokreta i sa snagama mira i progresa u celom svetu. Ali napor da se prevaziđu stare sheme i antičke podele i da se nađu novi pristupi stvarnosti savremenog sveta — nije lak. Opstaju dogmatska shvatanja koja, i pored formalnog negiranja, u praksi ne odstupaju od ideje »modela«, postajući tako sve manje politički efikasna i prodorna, budući da je »politika, praksa, pokret, razvoj, promena odnosa snaga, kreacija, inovacija, prilagođavanje i shvatanje stvarnih procesa — napor ... da se savladaju i usmeravaju snage koje nisu statične, već se menjaju, koje treba tumačiti i menjati, kako njih tako i odnose među njima. Ko se odluči da u politici predlaže ili da sledi modele, osuđen je na najneoprostivije greške a i na najteža razočaranja«.[17] I još traje jedan vid odnosa među komunističkim partijama koji im smeta da izraze svu svoju potenciju, koji ih u praksi izoluje od drugih značajnih struja celine radničkog pokreta. »Stečeno iskustvo trebalo bi da nas poduči da sadašnja situacija u međunarodnom radničkom pokretu i u odnosima između komunističkih partija zahteva napuštanje već prevaziđenih metoda«; ne sme se pretendovati, »čak ni indirektno, da se uslovljava puna nezavisnost svake partije u njenoj unutrašnjoj i međunarodnoj politici i u njenoj političkoj i teorijskoj elaboraciji ... bar za nas to je svršena stvar«[18], tako govori Berlinguer na Konferenciji u Berlinu. Upravo na ovoj konferenciji izgleda da su

[15] Videti: *Dokumenti i govori Konferencije komunističkih i radničkih partija*, Berlin, jun 1976, str. 218.

[16] »La proposta di alternativa per il cambiamento«, Documento preparatorio del XVI congresso, »Unita« 28. novembar 1982.

[17] Intervista ad A. Moravia su »Nuovi argomenti«, 1982, str. 2.

[18] *Dokumenti i govori Konferencije komunističkih i radničkih partija*, str. 216.

Digitized by Google

evropske komunističke partije u stanju da učine taj kvalitativni skok koji se od njih očekuje. U završnom dokumentu, koji svi učesnici potpisuju, data je analiza koja je delom originalna i adekvatna novoj situaciji u Evropi i svetu i u njoj nema ni traga od tradicionalnih formulacija, kao što su »proleterski internacionalizam« i »marksizam-lenjinizam«, niti se komunističke partije prikazuju kao »međunarodni komunistički pokret«. Ali, na žalost, leto Konferencije je kratko. Deo komunističkih partija prisutnih na Konferenciji ubrzo se vraća starim shemama i starim formulacijama.

Nasuprot tome, IKP i Berlinguer pojačavaju svoje angažovanje i na teorijskoj elaboraciji i na širenju međunarodnih veza. U okviru teorijske elaboracije, najznačajniji momenti su govor Berlinguera u Kremlju, novembra 1977, povodom 60-godišnjice oktobarske revolucije; teze za pripremu XV kongresa, održanog aprila 1979; dokument Direkcije o događajima u Poljskoj, decembra 1981, i referat Berlinguera na XVI kongresu, marta 1983. Tu su sadržani ključni stavovi IKP o problemima savremenog sveta, o iskustvima socijalističkih država u svetu, o traženju novih puteva napredovanja ka socijalizmu na evropskom Zapadu, a posebno o sadržajima i dometima »novog internacionalizma« koji se ne odnosi samo na komunističke partije: »Ne zato što potcenjujemo ulogu komunisitčkih partija i socijalističkih država, već zato što smatramo da komunističke partije moraju delovati unutar šireg i raznovrsnog fronta koji se kreće ka ciljevima preobražaja i jedinstva sveta. Može se dogoditi, i događa se, da jedna komunistička partija ili socijalistička država oseća bližom svojim stavovima politiku neke nekomunisitčke partije, ili nekog progresivnog i narodnog pokreta, ili pak neke demokratske vlade, nego politku neke druge komunističke partije ili socijalističke države: reč je o nečem što je već odavno deo stvarnosti na našim prostorima. Sve ovo, naravno, ne znači da ne treba učiniti sve kako bi se prevazišle postojeće podele između komunističkih partija; ali saradnja, sporazumevanje i politička savezništva mogu biti realizovani, i treba za njima težiti, na prostoru koji je širi od onog na kojem deluju komunističke partije«.[19] A. Nata, u skorašnjem intervjuu, dodaje »da može doći do veće bliskosti socijaldemokratskih partija sa nekom komunističkom partijom nego sa nekom socijalističkom partijom sa kojom su inače zajedno delovali u Socijalističkoj internacionali«.

To je taj korak napred koji treba učiniti u pravcu internacionalizma, kako sa stanovišta širenja fronta snaga tako i sa stanovišta veličine i hitnosti ciljeva koje treba ostvariti. To znači osloboditi se od svake sektaške vizije, od vraćanja na organizacione oblike i iskustva čije je vreme definitivno prošlo, kako bi se dobila sloboda kretanja na celom prostoru, samostalno i bez

[19] E. Berlinguer, *Per il socialismo nella pace e nella democrazia in Italia e in Europa*, Roma, Editori Riuniti, 1979, str. 181.

Digitized by Google

organizacionih stega, konsolidujući postojeće veze i uspostavljajući nove sa svim snagama koje se bore za mir, razvoj, demokratiju i progres. Iz ovih ciljeva proizlaze principi i pravila ponašanja svake partije, a ne iz nekih večitih zakona, nepromenljivih u vremenu i u objektivnim istorijskim okolnostima.

Polazeći od ovih principa i u ovom duhu, IKP je krenula u obnovu odnosa sa Komunističkom partijom Kine, na uspostavljanje novih odnosa sa vladama, partijama i pokretima zemalja trećeg sveta, na otvaranje konstruktivnog dijaloga sa socijalističkim, socijaldemokratskim i laburističkim partijama Zapadne Evrope. Surova stvarnost, i u svetu i u pojedinim zemljama, nameće i ovim partijama opsežnu i duboku reviziju dosadašnjih iskustava i potrebu traženja nove politike. I one su isto tako pred zadatkom da definišu nove puteve i nove perspektive, da tragaju za novim odnosima, vezama i saradnjom u Evropi i svetu. Većina socijalističkih i socijaldemokratskih partija Evrope angažovana je u ovom teškom ali plodnom procesu. Odnos sa njima, traženje tačaka konvergencije u ovoj zajedničkoj akciji nije samo prolazna nužnost. To je pretpostavka za stvaranje uslova za ponovno ujedinjenje radničkog pokreta i evropske levice; to je pretpostavka za ostvarivanje višeg nivoa solidarnosti i jedinstva snaga mira i progresa u celom svetu.

(Preveo dr A. Sekulović)

Digitized by Google

Dr Šefko Međedović: Politika revolucija (Prilog istraživanju Lenjinove političke mis

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1985)

Lenjinova politička teorija predstavlja sastavni dio ili zapravo bolje reći jedan segment njegove ukupne misli. Glavni aspekt tog segmenta ispoljava se u tome što je Lenjin naglašavao temeljnu razliku između pretproleterske i proleterske (revolucionarne) politike.

Lenjinovo naglašavanje pomenute razlike predstavlja glavni moto studije kojoj posvjećujemo naredne stranice. Teorijsko-metodologijsko polazište ove studije slijedi Lenjinov način otkrivanja tendencije u povijesnom procesu, tj. prijelaz od politike shvaćene u klasičnom smislu ka revolucionarnoj politici i ove druge ka njenom ukidanju, tj. socijaliziranju i nestajanju.

Teorijski posve mjerodavno i legitimno dr Šefko Međedović elaborira pojam *politike* kao *sinteze* mnoštva momenata određene društvene cjeline, kao onog prostora u kojem djeluju klasni subjekti, te kao takva usmjerena je jednom ka produciranju i reproduciranju njihovih interesa i ciljeva, a drugi put u pravcu zahvata stvarne društvenosti i to u liku revolucionarne prakse proletarijata.

Lenjin predstavlja onog političkog mislioca i stratega koji historijsku dijalektiku politike otkriva konkretnom analizom društvene stvarnosti kapitalističkog načina proizvodnje i novih, socijalističkih društvenih odnosa koji su još u povoju. Na tom konkretnom historijskom tlu, odnosno na tom historijskom raskršću odigrava se, po Lenjinu, drama pretproleterske i proleterske politike, kao i drama ljudskog društva kroz borbu starog i novog.

Digitized by Google

Otkrivajući nit vodilju razlikovanja između pretproleterske i proleterske politike u Lenjinovoj političkoj teoriji, autor studije »Politika i revolucija« sasvim ispravno ističe da politička struktura društva, po Lenjinovom mišljenju, ne iscrpljuje pojam politike, pa prema tome ni pojam revolucionarne politike bez ostatka, mada je njena bitna sadržina (naved. djelo, str. 7).

Izlažući oštroj kritičkoj analizi razne kritike Lenjinove misli koje su htjele ili namjeravale (što je isto) osporiti vitalnost i značajnost Lenjinove koncepcije političke prakse socijalističkog društva, odnosno glavne ideje te koncepcije: o proleterskoj partiji, državi, diktaturi proletarijata, socijalističkoj demokratiji, dr Međedović u navedenom radu polazeći od stanovišta konkretno historijskih okolnosti i važnih linija Lenjinove koncepcije posve mjerodavno argumentira: da Lenjin slijedeći Marksov stav o dugotrajnom i mukotrpnom procesu osvajanja političke vlasti od strane proletarijata i to putem proleterske revolucije, političku organizaciju i političko djelovanje proleterske klase smatra uslovom za izvođenje ove revolucije, kao i za njeno dovršenje tj. uspostavljanje novog, besklasnog društva.

Uspijevajući da pronikne u bitne odrednice i dimenzije Lenjinove političke misli, autor ove studije argumentira i poentira da se u toj misli otkriva cjelina sadržaja proleterske revolucije kao radikalno razlaganje i nadvladavanje *ontologike* novovjekovnog građanskog svijeta.

Imajući u vidu polazište i ishodište cjeline Lenjinove političke misli, pred suvremeno marksističko mišljenje postavlja se nezaobilazan zadatak: značenje pojma revolucionarne politike u Lenjinovoj političkoj teoriji. Zapravo, revolucionarna politika kao najglavniji i najvažniji element Lenjinove političke teorije znači sve ono što radikalno nadilazi staro, odnosno sve ono što reproducira staro i uspostavlja posve novi smisao svijeta i života. U tom kontekstu dr Šefko Međedović konstatira da je revolucionarna politika u Lenjinovoj političkoj teoriji značila zapravo sintezu i jednu kritičku diferencijaciju cjeline društvenih momenata koji izbijaju kao praksa novog, budućeg, koje svoju novost i budućnost ostvaruje u konkretnoj historijskoj borbi proleterske klase sa stajališta realnih uslova i mogućnosti.

Inspirisan Marksovom idejom o klasi po sebi i klasi za sebe, Lenjin u klasnom sazrijevanju proletarijata razlikuje dva nivoa: prvo, nivo ekonomske borbe kao niži, empirijski i drugo, nivo političke borbe kao viši historijski kojim se zahvata cjelina društvenih odnosa, kao i potreba i zahtjev u smislu »ekonomskog oslobađanja rada« (Marks).

Sagledavajući i analizirajući Lenjinovu političku misao i primarne aspekte Lenjinove teorije proleterske države kao »nepolitičke države« (Lenjin), dakle one teorije koja je sposobna da »ponudi našoj epohi različit izlaz od onoga što je Veber nazvao sveopštom birokratizacijom« (dr Šefko Međedović, naved. djelo, str. 16), autor djela o kojem raspravljamo dokazuje značenje i misaonu nosivost Lenjinova koncepta *revolucionarne politike* koja obuhvaća cjelinu stvaralačke i oslobodilačke prakse društva, transcendira konstituciju socijalno-ekonomskih i političkih odnosa koji se baziraju na eksploataciji i alijenaciji. U tom svjetlu neophodno je sagledavati Lenjinovu strategiju revolucionarne politike čiji tok i razvoj ovisi od prakse revolucionarnog preobražaja društva.

Naglašavajući osnovne aspekte Lenjinove političke misli koja svoje motive i inspiracije nalazi u Marksovoj koncepciji asocijacije slobodnih proizvođača kao nadolazeće forme novih odnosa među ljudima, dr Šefko Međedović se kritički osvrće na ona stajališta koja pokušavaju da omalovaže i obezvrijede Lenjinov spis *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma.* Imperijalizam je po

Digitized by Google

Međedovićevom mišljenju uspio kondenzovati društveni odnos kapitala.

Zasigurno se može reći da je u studiji »Politika i revolucija« pokazano da Lenjinova kritika imperijalizma kao svjetskog društvenog odnosa ili bolje rečeno kritika imperijalizma sa stajališta svjetskog proletarijata i čitavog zarobljenog čovječanstva predstavlja srž Lenjinove kritike imperijalističke faze kapitala i kapitalizma kao historijskog tipa ljudskog društva.

Nije ništa iznenađujuće što autor ove studije posvjećuje izuzetnu pažnju Lenjinovoj analizi imperijalizma kao najzrelijoj i najrazvijenijoj fazi kapitalizma u kojoj dolaze do izražaja najveće protivrječnosti i gdje je postignut najviši nivo konstitucije i organizacije kapitalističke klase.

Teorijski argumentovano obrazlažući Lenjinovo mišljenje o imperijalizmu, dr Šefko Međedović naglašava dva bitna društvena procesa koji pokazuju povijesnu dijalektiku razvitka kapitalističkog društva uzetog u cjelini i imperijalizma kao završne faze njegovog povijesnog razvoja i to prvo: proces podruštvljavanja proizvodnje i drugo proces univerzalizacije kapital/društvenog odnosa.

U studiji »Politika i revolucija« detaljno se obrazlažu katastrofalne posljedice koje je imperijalizam producirao. Najteža je, po Lenjinovom mišljenju, pobjeda oportunizma (u formi socijašovinizma) nad radničkim pokretom u Evropi koji je omogućio »rascjep socijalizma«.

Pojavu oportunizma Lenjin je izložio oštroj kritičkoj analizi. Toj kritici posvećena je izuzetna pažnja u Međedovićevoj studiji u kojoj se kaže da je oportunizam, kao produkt razvoja kapitalizma odnosno imperijalizma, označio rascjep socijalističkog pokreta ili kako bi to Lenjin kazao rascjep proletarijata kao jednog stvarnog totaliteta.

Osavremenjavajući a time istovremeno i aktualizirajući Lenjinovu političku misao, autor teorijski dokazuje svoju konstataciju da je oportunizam kao izdaja socijalizma i kao zaštitnik interesa i stanovišta buržoazije zadržao svoju egzistenciju sve do najnovijeg vremena kao ideološki pravac, a istodobno i kao sloj radničke aristokratije, odnosno radničke birokratije unutar socijaldemokratskih stranaka. U raznim historijskim situacijama on je imao i različitu snagu. To je predstavljalo i predstavlja realnu smetnju i ograničenje za revolucionarnu djelatnost klase proletarijata i njegovih klasnih organizacija (naved. djelo, str. 70).

Mora se stalno imati na umu da je Lenjin naglašavao kako egzistencija oportunizma neposredno utiče na realizaciju klasnog političkog programa proletarijata. Oportunizam je prema tome ne samo unutarnja stvar partije nego i čitave klase.

Ne samo na planu revolucionarne politike, prakse nego i na planu marksističke misli oportunizam je imao izrazito negativne konsekvence, tim prije što je negirao klasnu borbu u ime »odbrane otadžbine«. To se ispoljilo kroz dvije bitne slabosti: prvo kroz čisti subjektivizam koji polazi od vlastitih želja i svoje misli proglašava jedino istinitim i drugo kroz negaciju marksistički zasnovane dijalektike.

Interpretirajući temeljne aspekte Lenjinove kritke oportunizma, dr Šefko Međedović ističe pored ostalog i vjerodostojnost teorijske kritike oportunizma koju su izvršili Roza Luksemburg i G. Lukač.

Sagledavajući glavne momente Lenjinove teorije socijalističke revolucije, autor studije »Politika i revolucija« poentira da je socijalistička revolucija svjetskog karaktera. To bitno svojstvo proizlazi iz njene same prirode, iz njenog povijesnog karaktera u kojem dominiraju dva fundamentalna svojstva: negacija privatne svojine i uspostavljanje diktature proletarijata i revolucionarna praksa klase proletarijata.

Iskazujući bitne karakteristike Lenjinove teorije socijalističke revolucije, dr Šefko Međedović

Digitized by Google

mjerodavno govori da su svojstva socijalističke, kao svjetske revolucije, »povijesna bilā, koja na nivo cijelog svijeta izbijaju samo povijesno, samo dijalektički« (dr Šefko Međedović, naved. djelo, str. 88).

U ovoj studiji je dosta pažnje posvećeno pitanju proletarijata kao subjekta (objekta socijalističke revolucije u Lenjinovoj političkoj teoriji. Izvodi se zaključak da je poenta Lenjinove političke misli na stvarnoj historijskoj ulozi klase proletarijata za razvoj i dalju izgradnju socijalističkog društva ali ne njegove snage kao fizičke, radne snage. S tim u vezi dr Međedović zaključuje da proces transformacije klase proletarijata od radne snage kao robe do radne snage kao proizvodne snage za socijalističko društvo obuhvaća cijeli period proleterske (socijalističke) revolucije (dr Šefko Međedović, naved. djelo, str. 92—93).

Analizirajući Lenjinovo shvaćanje odnosa revolucije i države, dr Šefko Međedović nastoji osvijetliti jedno veoma važno pitanje: zašto Lenjin postavlja pitanje odnosa između države i revolucije kao par exellence revolucionarno pitanje? Nije li postavljanje ovog pitanja, u Marks—Engelsovoj kritici države, politike, vlasti kao društvenog odnosa hijerarhije i antagonističkog odnosa značilo Lenjinovu valorizaciju te kritike u cjelosti, odnosno nije li dosadašnja socijalistička i proleterska praksa doprinosila umanjivanju oštrine te kritike ili bolje reći značaja diferencijacije odnosa revolucija—država (Vidi dr Šefko Međedović, naved. djelo, str. 100).

Autor djela »Politika i revolucija« posve mjerodavno argumentira pogrešne konstatacije prisutne u jednom dijelu suvremene društvene misli po kojima je Lenjin, nasuprot Marksu pitanja vlasti, politike i države pretpostavio revoluciji proletarijata, te da je historijski hod socijalističke prakse zadobio poznate negativne momente — totalitarne političke vladavine i etatističke sadržaje društvene prakse socijalizma. Takve opservacije su zapravo teorijsko-politički nelegitimne i pogrešne. One su neposredno proistekle iz nehistorijskog i nedijalektičkog, parcijalnog i jednostranog pristupa cjelini Lenjinove misli. Nosioci takvih gledišta kao da ne priznaju da je Lenjin obnovio Marksovu i Engelsovu kritiku Hegelove filozofije države i prava i sa stajališta te kritike pokazao odnos marksizma i anarhizma, odnosno slabosti ovog drugog načina mišljenja.

Posljednja glava ovog rada posvećena je suštini diktature proletarijata kao novom obliku klasne borbe, odnosno rušenju buržoaske i stvaranju proleterske demokratije, diktaturi proletarijata i sovjetskog tipa vlasti, itd.

Muslija Muhović

Dr Ivan Cvitković: Ko je bio Alojzije Stepinac

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1986)

Zvanično rukovodstvo Katoličke crkve u posljednje vrijeme želi Stepinca da prikaže kao »dosljednog sljedbenika Evanđelja«, F. Kuharić kao najvećeg sina kojega je rodila Hrvatska i kome su procesi bili montirani, a dio episkopata Katoličke crkve u Jugoslaviji, pak, pokreće pitanje Stepinčeve rehabilitacije. »Glas koncila« dotle veli da Stepinac nikada nije surađivao sa ustašama, te da će on, sugerira se, jednoga dana biti svetac. To je, zapravo, samo dio »argumentacije« kojom se kani ovoga poznatog, ne samo crkvenog velikodostojnika za vrijeme NDH proglasiti nevinim, štaviše, uzornim Hrvatom, humanistom, pa, eto, gotovo i svecem. Pomenuti izvori, sem toga, neupućenoj omladini i pu-

Digitized by Google

čanstvu, sa svojih propovijedaonica, preko štampe i na druge načine serviraju i druge »istine«, zalažući se za koncept »Stepinčeve crkve« danas.

Dr Ivan Cvitković ovom (inače, svojom devetom) knjigom želi da kaže pravu istinu o Alojziju Stepincu, istinu koju potvrđuju dokumenti koje je iza sebe ostavio Stepinac i mnogi drugi autori, među kojima i veći broj njegovih tadašnjih bliskih suradnika i prijatelja. Tu su, naravno, i vatikanski dokumenti, sačuvani spisi, uredbe i drugi akti koje je iza sebe ostavila vlada i druge instance NDH. Cvitkoviću, naravno, nije stalo da opisuje Stepinčevu nadbiskupsku aktivnost u užem smislu, to jest njegovo bavljenje crkvenim stvarima, već prije svega želi da predoči, jezikom najboljih svjedoka: dokumenata, istinu o Stepinčevu političkom ponašanju u vrijeme drugog svjetskog rata i neposredno nakon toga.

Nakon uvodnoga poglavlja, na tragu kojega smo i počeli ovaj osvrt, autor prikazuje antikomunistički stav katoličke crkve za vrijeme pontifikata Pija XI i Pija XII, zatim Stepinčev životni put i njegov antikomunizam. Najviše prostora u knjizi posvećeno je Stepinčevoj političkoj aktivnosti u vrijeme drugog svjetskog rata. Šesto poglavlje bavi se Stepinčevim sukobom sa novom stvarnošću, dok se u sedmom odjeljku problematizira koncept »Stepinčeve crkve« u savremenim uslovima.

U vrijeme Stepinčeva školovanja i svećenikovanja, piše Cvitković, kler je svoj stav prema komunizmu zasnivao na stavovima papa, koji su, pak, radikalno osuđivali komunizam. Za pape i Svetu stolicu, u to vrijeme, socijalizam i komunizam su: »smrtonosne zaraze«, »zablude«, »nakaze«, sistem »koji ruši dostojanstvo čovjeka, porodice, sigurnosti društva, a iznad svega ruši vjeru«, itd., itd. Svoju anatemu komunizma sam Stepinac zasnivao je na tim stavovima. Nakon II svjetskog rata Vatikan je pokušao da regulira odnos sa socijalističkim zemljama, ali je Pio XII i dalje podsticao borbeni antikomunizam. Stepinac ima identično stanovište.

No, već 1934. godine, povodom svoga boravka kod Kralja, Stepinac u svoj Dnevnik zapisuje: »Da je veća sloboda i dovoljno radnika (katoličkih svećenika — I. C.) Srbija bi za dvadeset godina bila katolička.« Cvitković pokazuje da se Stepinčev antikomunizam, kako neki klerikalci pokušavaju dokazati, ne može objasniti navodno »nasrtljivim ateizmom« i uništenjem kršćanske kulture u Rusiji, nego da je on mnogo dublji i da su mu korijeni u papskoj osudi komunizma koja je objelodanjena prije Oktobra (1917). Stepinac smatra da se jedino Katolička crkva može uhvatiti ukoštac sa komunizmom, piše o »krvožednom boljševizmu«, o komunizmu kao »kazni Božjoj«, kao »rušilačkoj kugi«, »đavolskom biču«. I čitavo vrijeme drugog svjetskog rata u Stepinčevim istupima i zabilješkama dominira antikomunizam. »Kako se bližio kraj rata, piše Cvitković, Stepinac je, izgleda, bivao sve oštriji u svom antikomunizmu.« U ovome odjeljku autor pokazuje ponašanje same Katoličke crkve prema komunizmu, stav političkih i drugih struktura NDH prema toj ideji i pokretu, uz mnoštvo, kao i u svim drugim dijelovima knjige, izvora, svjedočanstava, dokumenata (jugoslovenskih, italijanskih, francuskih, njemačkih itd.).

Katolički tisak i organizacije već od 1519. godine nastoje opravdati »počast« koju im je podario papa Leon X, prema kojoj su Hrvati »antemurale Christianitatis« (predziđe kršćanstva), što je, da uzgred primjetimo, često predmet Krležine ironizacije u njegovim dramama, romanima i svekolikoj publicistici i esejistici. Sama Katolička crkva učestvovala je u stvaranju NDH, dok je Stepinac kao glava te crkve vodio u savezništvo sa ustaštvom, nadajući se da će se tako lakše obračunati sa pravoslavljem i komunizmom. Sam ustaški pokret, nastavlja Cvitković, računao je na pomoć crkve u ostvarivanju svojih cilje-

Digitized by Google

va, pa i onih za koje crkva nije pokazivala mnogo naklonosti. Zbog toga je povremeno dolazilo i do nesporazuma između vlasti i vrhova crkve, na što klerikalci ukazuju kad žele »skinuti« istorijsku odgovornost crkve i Stepinca za nacionalnu izdaju.

Suradnju dijela katoličkog klera i Stepinca sa ustaškim pokretom autor pomno prati na preko sto pedeset stranica. Zabilježeni su Stepinčevi »susreti« sa Milom Budakom, Pavelićem, Slavkom Kvaternikom i drugim ideolozima i vođama ustaštva i NDH, sa predstavnicima njemačkog i italijanskog fašizma. Stepinčev odnos prema NDH koja je proglašena 10. aprila 1941. godine možda ponajbolje ilustriraju rečenice iz Dnevnika: »Veliki četvrtak. Današnji dan je prekretnica u životu hrvatskog naroda...« U Stepinčevu Dnevniku stoji i to kako je »preporučio najtoplije da do uspostave odnosno priznanja de facto Države Hrvatske sa strane Svete stolice dođe što prije«, dok 28. aprila on okružnicom poziva svećenstvo na »uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH« (Cvitković daje cjelokupni tekst te okružnice). Početkom juna 1941. odlazi inkognito u Rim da bi se uspostavili odnosi sa NDH. U tu svrhu Stepinac šalje i svoje izaslanike. Itd., itd.

Autorova istraživanja pokazuju da se Stepinac 1941. godine nije protivio stvaranju ustaških logora smrti nego se borio da se svećenicima odobri ulazak u logore i vršenje obreda za one koji to žele. U vezi sa nekim izjavama prema kojima se Stepinac zalagao za one koji su bili u tim logorima, Cvitković analizom dokumenata pokazuje da se on početkom 1941. zalagao i za Jevreje, međutim, samo za one koji su prešli u katolike. Stepinac se prihvatio dužnosti vrhovnog vojnog kapelana Pavelićeve vojske što je uticalo da mnogi svećenici svoju odoru zamijene ustaškom i da pravoslavne prisilno prevode na katoličanstvo. Stepinac kao nadbiskup, piše Cvitković, nije ništa učinio da zaustavi progone i zlodjela nad Srbima, Jevrejima, Ciganima i antifašistima. Njegove izjave podrške Paveliću, naprotiv, još su više podsticale ustašku aktivnost među svećenstvom. Sve ove teze autor zasniva na brojnim izvorima, a među njima je bezbroj od Stepinčevih suradnika i prijatelja.

Stepinac i Katolička crkva zauzimaju posve negativan stav prema novoj socijalističkoj vlasti u Jugoslaviji. Usprkos opredjeljenja hrvatskog naroda i drugih naroda nove Jugoslavije za ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo i socijalističku izgradnju, Stepinac drži »političke mise« u kojima se zauzima za rušenje socijalističke vlasti. On se protivi Zakonu o agrarnoj reformi, u kojem cilju upućuje nekolko pisama Titu, Predsjedništvu AVNOJ-a i drugim instancama. U nastavku izlaganja autor prikazuje Stepinčevo ponašanje pedesetih godina, njegovo hapšenje, suđenje, kasnije djelovanje do 1960. kada je umro. Ovdje, čini nam se, valja citirati Titove riječi, navedene u završnom pasusu poglavlja: »Za vrijeme rata u Hrvatskoj je prekrštavao pravoslavne u katoličku vjeru. Sarađivao je s Nijemcima i ustašama. Bio je otvoreni neprijatelj nas i naših naroda. I morali smo da ga hapsimo i osudimo na šesnaest godina. Docnije i nije bio u zatvoru, već je upućen u svoje selo gdje je imao crkvu i mogućnost da se moli. Tu je umro od leukemije. Vrlo je rđavo da se od ovakvog čovjeka pravi svetac.«

O političkim i nacionalnim zločinima Stepinca Jugoslavija je predala Svetoj stolici knjigu sa dokaznim materijalom, na što nikada nije stigao odgovor, dok nacionalisti i klerikalci nanovo pokušavaju rehabilitirati Stepinca i prikazati ga »svecem«, »nevinim« i sl. No, i pored toga, nakon svršetka rata nova socijalistička Jugoslavija uložila je velike napore da se izgrade novi odnosi između Države i Crkve. Tu dobru volju, međutim, nisu prihvatili zagovornici »Stepinčeve crkve«, koji neće da prihvate da se crkva može uspješno razvijati i u socijalističkom društvu, koji socijalističku misao

Digitized by Google

i praksu proglašavaju »lažnom« ideologijom koja će nestati, dok će crkva ostati za sva vremena, koji su protiv angažovanja vjernika i svećenika u Socijalističkom savezu, odnosno u izgradnji socijalističkog samoupravljanja, koji identifikuju religiju i naciju (i pored toga što je učenje crkve uglavnom bilo anacionalno i orijentirano prema tuđinu). Autor upozorava da među katoličkim autorima postoji i progresivna struja koja razlikuje naciju i religiju (Tomislav Šagi Bunić i drugi), katolicizam i hrvatstvo. Znatan dio završnog poglavlja knjige posvećen je razmatranjima odnosa Crkve spram hrvatstva i Vatikana, odnosima Austro-Ugarske prema hrvatstvu, zapravo religije i nacije općenito u našim prostorima. Pristalice i zagovornici »Stepinčeve crkve« obnavljaju koncepciju arhaičnog jezika i pokušavaju da izazovu jezičku netoleranciju, da osiromaše moderni izraz, nude klerikalnu interpretaciju nacionalne povijesti, poistovjećujući historiju sa kršćanstvom. Možda je ponajbolje ove retke završiti autorovim rečima — da će ova knjiga biti od koristi i advocatusu diabolisu.

Stjepan T. Šimić

John Naisbitt: Megatrendovi — deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš zivot

(»Globus«, Zagreb, 1985)

Američki futurolog Džon Neizbit u ovom bestseleru prevedenom na 17 jezika i prodatom u više od pet miliona primeraka piše o novom američkom društvu koje se još nije sasvim razvilo, ali čije tragove nalazimo u postojećem društvu. Prestrukturiranje Amerike koje je u toku, smatra autor, uveliko menja privatni i društveni život njenih građana.

Za buduće, ali i za sadašnje ponašanje, zato je najvažnije precizno utvrđivanje pravaca promena. Upravo time se bavi Neizbit grupa za istraživanje, savetovanje i socijalno predviđanje, koja četiri puta godišnje objavljuje tzv. Trend izveštaje. Oni bi trebalo da posluže pri donošenju životnih odluka: šta studirati, kakav posao odabrati, gde živeti, gde uložiti novac, da li osnovati sopstveno preduzeće, priključiti se sindikatu i slično.

Neizbitova strateška razmišljanja na popularan način, ako možemo da ih tako nazovemo, teže sintezi u doba analize: »U svetu u kojem se zbivanja i ideje analiziraju do besvesti, u kojem složenost raste kvantnim skokovima i u kojem je buka informacija toliko snažna da moramo urlati kako bismo je nadglasali, čeznemo za strukturom. Uz pomoć jednostavnog strukturnog okvira svet počinje da dobija smisao.«

Strukturni okvir koji se nudi u ovoj knjizi su megatrendovi ili opšti obrisi koji će definisati novo društvo. Svako od deset poglavlja knjige razmatra jedno od tih presudnih preoblikovanja. Prvo, mada još mislimo da živimo u industrijskom društvu, prešli smo zapravo na privredu koja se zasniva na stvaranju i raspodeli informacija, tvrdi autor. Drugo, razvoj teče u dva smera — u smeru visoke tehnologije i emotivnog prožimanja (High tech/high touch) — pri tom se svaka nova tehnologija združuje sa kompenzacijskim reagovanjem ljudi. Treće, Amerikanci više ne mogu sebi priuštiti poslovanje u okvirima izdvojenog, samodovoljnog nacionalnog privrednog sistema; moraju priznati da su deo globalne privrede. Uporedo sa bavljenjem novim poslovima prestaju da misle da SAD jesu i moraju ostati vodeća industrijska zemlja sveta.

Četvrto, od društva vođenog kratkoročnim interesima i uspesima Amerika se pretvara u društvo koje daje prednost bavljenju stvarima u mnogo dužem vreme-

Digitized by Google

nu. Peto, u gradovima i saveznim državama, u malim organizacijama i odeljenjima ponovo se otkriva sposobnost inovatorskog delovanja i postizanja rezultata — odozdo naviše. Šesto, pomoć institucija zamenjuje se većim pouzdanjem u sebe. Sedmo, građani SAD otkrivaju da su u eri vrlo brze raspodele informacija okviri predstavničke demokratije zastareli. Osmo, oni postaju nezavisni u odnosu na hijerarhijske strukture i daju prednost neformalnim komunikacijama. Deveto, sve više Amerikanaca živi na jugu i zapadu, odnosno napušta stare industrijske gradove severa. Deseto, od ili-ili društva ograničenog raspona ličnog izbora, Amerika naglo prerasta u nesputano društvo višestrukih mogućnosti biranja.

Neobičan je način na koji Neizbit identifikuje megatrendove. Ubeđen da »trendovi nastaju odozdo naviše, a pomodne novotarije odozgo naniže«, on i njegova grupa podvrgavaju stalnoj analizi sadržaja oko šest hiljada američkih lokalnih novina. Podaci iz ove knjige, recimo, temelje se na proučavanju oko dva miliona novinskih članaka, objavljenih od 1970. do 1982. godine.

Zadržimo se detaljnije na ključnoj Neizbitovoj argumentaciji: o prelasku industrijskog društva ka informacijskom. Autor smatra 1956. godinu početkom informacijskog društva. Tada su, u vreme najveće američke industrijske moći, »bele kragne« u tehničkim, upravnim i administrativnim službama po prvi put postali brojniji od »plavih kragni«. Više ljudi je, znači, radilo s informacijama nego u proizvodnji materijalnih dobara. Sledeće, 1957. godine, Sovjetski Savez je lansirao Sputnjik, čiji značaj nije u tome što je označio početak svemirskog doba nego što je najavio epohu globalnog komuniciranja posredstvom satelita. Sateliti su pretvorili Zemlju u ono što je Maršal Meklaun nazvao »globalnim selom«. Umesto da nas usmeri na svemir, kaže Neizbit, doba satelita usmerilo nas je na Zemlju, na nas same.

Mnogo činjenica govori u prilog megatrenda o kojem je reč. Ubedljivi su podaci o izmenama broja zaposlenih u određenim »klasičnim« i novim sferama delatnosti. Tako je, na primer, godine 1950. samo 17 odsto zaposlenih obavljalo informacijske poslove, a danas takve poslove obavlja više od 60 odsto zaposlenih. Proizvodnim poslovima bavi se tek 15 odsto američke radne snage, a na univerzitetima radi više ljudi nego u poljoprivredi ove zemlje.

Posmatrajući promene u ekonomiji, Neizbit dalje dokazuje da dok je u industrijskom društvu strateški izvor prihoda kapital, u novom društvu, u čijem uobličavanju učestvujemo, strateški izvor bogatstva su — informacije. Ekonomist Edvard Denison je proučavajući glavne činioce američkog privrednog rasta od 1948. do 1973. godine zaključio da su dve trećine privrednog rasta posledica veće osposobljenosti i obrazovanosti radne snage, kao i većeg znanja dostupnog radnicima.

Njegov kolega Dejvid Birs ustanovio je da od 19 miliona novih radnih mesta stvorenih u SAD sedamdesetih godina samo 5 odsto otpada na neposrednu proizvodnju, a na celokupni sektor proizvodnje samo 11 odsto. Zbog toga Neizbit piše da bi Marksovu radnu teoriju vrednosti, nastalu na početku industrijskog načina privređivanja, trebalo zameniti novom teorijom o vrednosti znanja. U pravu je kad kaže da su informacije ekonomska činjenica, jer njihova proizvodnja ima cenu i — što je još važnije — ljudi su spremni da ih plate. Sve što su ljudi spremni da plate ima neku vrednost. To važi i za znanje koje »za razliku od ostalih sila u svemiru ne podleže zakonu očuvanja energije: može se stvoriti, može se uništiti i, što je najvažnije, sinergično je — to jest, celina je, po pravilu, veća od delova.«

U petoj glavi knjige autor objašnjava megatrend »od centralizacije prema decentralizaciji«. Centralizovane strukture raspadaju se širom Amerike, dokazuje on.

Digitized by Google

No, društvo se ne raspada; ono se sada više gradi — odozdo naviše.

Porast decentralizacije upravo je proporcionalan slabljenju klasične industrije i načina života koji je ona uslovljavala. Američka industrijska mašinerija bila je, verovatno, najsnažnija centralizujuća sila u istoriji. Mehaničko reprodukovanje industrijskog društva zahtevalo je enormnu centralizaciju rada, sirovina, kapitala, fabrika. Masovna industrijalizacija bila je organizovana na načelima »ekonomije razmera«, to jest, što se više proizvodi na jednom mestu i na isti način, to će jeftiniji biti svaki pojedinačni proizvod.

Informacijsko društvo je — kao i poljoprivredno koje je prethodilo industrijskom — decentralizovano. Efekte ovog društva u politici, privredi, kulturi, svakodnevnom životu Neizbit, naravno, pomno beleži. Više nije važno ko je predsednik SAD, piše on, jer je stvarna politička moć prešla sa Kongresa i predsednika na savezne države, gradove, naselja, susedstva. I dok broj birača na izborima za predsednika SAD stalno opada (1952. godine na izbore je izašlo 62 odsto birača; 1980 — 53 odsto), raste broj ljudi koji glasaju za lokalne inicijative ili referendume (u nekim područjima poslednjih godina iznosio je čak 75—80 odsto).

Savezne američke države danas su — kako se kaže u jednom državnom izveštaju — »strukturalno i proceduralno snažnije, pouzdanije, samosvojne i imaju veću ulogu u odnosima među organima uprave«. One su unapredile svoje poreske sisteme i modernizovale zakonodavstvo i izvršne organe. U organe uprave biraju se sve sposobniji zastupnici koji imaju više smisla za odnose sa javnošću.

Jedno upoređenje federacije i država u oblasti zakonodavstva dobro opisuje pomeranje moći i centara donošenja odluka. Kongres Sjedinjenih Američkih Država je u toku 70-ih godina doneo 3359 zakona, a samo država Njujork — 9780. Zakonodavni organi svih pedeset država su, u istom periodu, usvojili čak 250000 zakona.

Nadležnost država širi se od odabiranja i podsticanja ekonomskog preduzetništva do školstva, kulture i udovoljavanja zahtevima koji potiču od življenja na istom mestu. Ipak, možda je najočitiji oblik celog trenda decentralizacije — upravo decentralizacija ljudskih naseobina. U toku je veliki egzodus iz megalopolisa u manje gradove i ruralna područja. U ovim novim pribežištima stanovništvo je prošle decenije raslo 15,5 odsto brže nego u velikim gradovima. Metropolitanska područja su u isto vreme zabeležila čak apsolutno smanjenje broja radnih mesta, dok je u manjim gradovima i ruralnim područjima otvoreno oko 750000 novih radnih mesta u proizvodnji i još 3,5 miliona novih »uslužnih« (čitaj: informatičkih) radnih mesta.

O većem vođenju računa o zahtevima »odozdo« (ali i o prirodi samog sistema) govori i ovaj nepotpuni spisak novonastalih ili reaktiviranih organizacija koje štite ili neformalno zastupaju interese ruralnih područja: Kongresno veće ruralnih područja, Nacionalno udruženje okruga, Koalicija ruralnih područja, Grupa za proučavanje malih gradova, Institut za male gradove itd.

Zadržimo se još na megatrendu sticanja nezavisnosti u odnosu na hijerarhijske strukture i davanje prednosti neformalnim komunikacijama, jer on može da bude poučan i za druga društva, osim američkog. Hijerarhije nisu uspele da reše mnoge probleme — a stvorile su i mnoge nove — pa su ljudi, piše Neizbit, počeli da komuniciraju izvan dotadašnjih struktura. Tako su nastale »mreže« (network), kao procesi neformalne horizontalne razmene ideja, informacija i znanja u svim oblastima u kojima postoje zajednički interesi, od novih tehnologija i protivljenja upotrebi određenih lekova, do obezbeđivanja žena za čuvanje dece itd.

Glavna odlika strukture mreže je to što je svaki pojedinac u sre-

Digitized by Google

dištu mreže. Mreže nisu egalitarne zato što su svi članovi ravnopravni. Upravo suprotno: mreže obuhvataju ljude svih slojeva zato što su dijagonalne i trodimenzionalne. Svaki član mreže tretira druge članove kao sebi ravne, jer je važna informacija, veliki izjednačitelj.

Uz to, u društvu tako visokog stepena otuđenosti kao što je američko, mreže zadovoljavaju potrebu za pripadanjem i solidarnošću, upravo u vreme kad slabi snaga tradicionalnih mreža kao što su porodica ili crkva.

Neizbit navodi i primere iz kojih se vidi da čak i velike korporacije — poslednja utvrđenja hijerarhijske strukture — zaključuju da hijerarhijski poredak, nekad tako delotvoran, više ne daje velike proizvodne rezultate, između ostalog i zato što mu nedostaje horizontalna povezanost. Preduzeća se prestrukturiraju u sve manje organizacione jedinice koje će biti više preduzetničke i participativne prirode.

Neizbit piše lako i zanimljivo, sa puno primera i naglašenih zaključaka koji bi, uveličani, mogli da ukrašavaju zidove kancelarija njegove bogate klijentele i da usmeravaju njihov svakodnevni rad. Ovo nije nauka, što ni autor ne tvrdi, pa razloga za nesporazume nema.

Jedino što stvarno smeta jeste često neobrazloženi tehnološki »optimizam bez granica«, jednak onom u knjigama Alvina Toflera, na koga se Neizbit sa uspehom ugleda. U ružičastu budućnost teško je poverovati ako se namerno ostaje daltonista za neke tamnije boje sadašnjosti.

Jovan Teokarević

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
JAN 29 1.
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

9
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986 Broj 9

Sadržaj

Dušan Dinkić
Strategija izvoza kao osnova za izradu zajedničkih proizvodno-razvojnih programa 3

Milivoje Trklja
Samoupravna svojina kao istorijski oblik društvene svojine 19

Marta Bazler-Madžar
Međunarodni transfer tehnologije — problemi, efekti i novije tendencije 27

Nikola Visković
Neokonzervativizam — dominantna građanska ideologija našeg vremena 42

Ervin Peratoner
Kultura i ideologija (Konzervativna misao) 64

Svetozar Grujić
Kriza modernog i postmodernog 87

Naum Grizo
Participacija u nekim zemljama u razvoju 108

Đorđe Ivančević
Raspodjela prema radu ili prema potrebama 126

Ogledi

Miloje Petrović
Poperova kritika Marksa 132

Prikazi 158

Digitized by Google

Содержание

Душан Динкич
Стратегия вывоза как основа для разработки совместних програми производства и развития 3

Миливое Тркля
Самоуправляемая собственность как историческая форма общественной собственности 19

Марта Базлер-Маджар
Международный трансферт технологии — проблемы, эффекты и новые тенденции 27

Никола Вискович
Неоконсервативизм — господствующая гражданская идеология нашего времени 42

Эрвин Ператонер
Культура и идеология (Консервативная мысль) 64

Светозар Груич
Кризис современного и постсовременного 87

Наум Гризо
Соучастие в некоторых развивающихся странах 108

Джордже Иванчевич
Распределение по труду или по потребностям 126

Очерки

Милое Петрович
Критика Маркса в сочинениях Поппера 132

Рецензии 158

Contents

Dušan Dinkić
The Export Strategy as Basis for the Elaboration of Joint Production Development Programmes 3

Milivoje Trklja
Ownership in Self-management as an Historical Form of Social Ownership 19

Marta Bazler-Madžar
International Transfer of Technology — Problems, Effects and Latter-day Tendencies 27

Nikola Visković
Neo-conservatism — A Dominant Bourgeois Ideology 42

Ervin Peratoner
Culture and Ideology (Conservative Thought) 64

Svetozar Grujić
Crisis of Modernity and Post-modernity 87

Naum Grizo
Participation in Some Developing Countries 108

Djordje Ivančević
Distribution According to Labour or According to Needs 126

Essays

Miloje Petrović
Popper's Critique of Marx 132

Reviews 158

Digitized by Google

Dušan Dinkić

Strategija izvoza kao osnova za izradu zajedničkih proizvodno-razvojnih programa

Na početku smo realizacije srednjoročnog plana u kome jačanje izvozne orijentacije i položaja privrede u međunarodnoj podeli rada opravdano zauzima centralno mesto među ciljevima razvoja. Planirano je da izvoz robe realno raste po prosečnoj stopi od 6,0 % godišnje, a uvoz po stopi od 5,4%. Samo za ovu godinu predviđen je porast izvoza robe od oko 5%, a uvoza oko 4%.

Ako se posmatraju navedene stope, one gotovo da odgovaraju ostvarenim stopama izvoza i uvoza u periodu 1966—1985. godine (5% rasta izvoza, a 4,5% uvoza). Međutim, problem nije toliko u tome da li ćemo u ovom petogodištu uspeti da ostvarimo te stope, koliko da li ćemo uspeti da se one zasnivaju na kvalitetno drukčijoj razvojnoj politici nego do sada, odnosno na privredno-sistemskim rešenjima i merama ekonomske politike koje će omogućiti potpuno različito društveno-ekonomsko stanje u zemlji i ekonomski motivisati udruženi rad da razvoj ukupnih ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a u tome i izvoz, vide kao svoju razvojnu, a ne, kao do sada, kao platnobilansnu potrebu, to jest kao izraz nužde radi zadovoljavanja neke svoje uvozne potrebe.

Težište ovog rada je na sagledavanju osnovnih pretpostavki i pravaca dugoročne izvozne strategije i njene međuzavisnosti sa zajedničkim proizvodno-razvojnim programima. S obzirom na

Digitized by Google

to da je pri izradi ovog priloga stajao na raspolaganju ogroman analitičko-metodološki materijal o dugoročnim tendencijama i problemima strukture jugoslovenskog uvoza i izvoza roba[1], najpre će se učiniti kraći osvrt na protekli period, konkretno na period od 1965. do 1985. godine, s namerom da se istaknu neke osnovne tendencije u tokovima spoljnotrgovinske razmene i naznače neki od uzroka takvih tendencija koji i danas postoje, a što je značajno za sagledavanje osnovnih pravaca dugoročne strategije izvoza.

Prema tempu, karakteru i metodama ostvarivanja razvojne politike posmatrani period imao je dva potpuno različita podperioda: u razdoblju 1966—1979. ostvarena je prosečna stopa rasta izvoza robe 4,8%, uvoza 8,1%, a društvenog proizvoda 6%, a u periodu 1980—1985. prosečna stopa rasta izvoza 6,6%, uvoza —5,2% a društvenog proizvoda 0,8%.

U prvom potperiodu zabeleženo je permanentno opadanje učešća jugoslovenskog izvoza u ukupnom svetskom izvozu (sa 0,60% u 1966. na 0,41% u 1979), a pogoršan je i koeficijent odnosa izvoza robe i vrednosti domaćeg društvenog proizvoda (sa 16,3% u 1965. pao je na 14,2% u 1974, odnosno čak na 10,2% u 1979. godini). Suprotno kretanju koeficijenta izvoza, koji pokazuje tendenciju konstantnog smanjenja u celom posmatranom periodu, koeficijent uvoza (kao odnos vrednosti uvoza i društvenog proizvoda) pokazuje, prvo, povećanje do 1974. godine (sa 19,2% u 1965. na 28,1% u 1974. godini), a nakon toga, politikom vezivanja uvoza za izvoz, došlo je do zaustavljanja tendencije povećanja koeficijenta uvoza i njegovog smanjenja (sa 28,1% u 1974. na 20,2% u 1979. godini). To je doprinelo smanjenju ukupnog koeficijenta spoljnotrgovinske razmene (sa 42,3% u 1974. na 30,1% u 1979), a time i smanjenju stepena uključenosti Jugoslavije u međunarodnu podelu rada. Pri tome je značajno istaći da je, zbog gotovo srazmernog smanjenja koeficijenta izvoza i uvoza, i pri relativno nižem nivou odnosa u spoljnotrgovinskoj razmeni, ostvarivan relativno visok nivo trgovinskog deficita (oko 10% od ostvarenog društvenog proizvoda, a u 1974. godini čak 13,9%).

Ako se posmatra struktura robnog izvoza prema tržištima, do 1970. izvoz primarnih proizvoda dominantniji je u razvijene zemlje Zapada nego na druga tržišta. Međutim, u dekadi 1970-tih godina bitno je smanjen izvoz primarnih proizvoda u razvijene zemlje Zapada, dok su tržišta socijalističkih zemalja postala najveća tržišta za jugoslovenske industrijske proizvode. Važno je istaći da je krajem 1970-ih godina za jugoslovenske proizvode i usluge došlo do sve veće diverzifikacije tržišta u grupi zemalja u razvoju, a zemlje izvoznice nafte postale su značajna tržišta za jugoslovenski izvoz roba i usluga (i primarne i industrijske proizvode).

[1] O tome videti knjigu: Mr Dušan Dinkić, *Strategija izvoza*, NIO »Poslovna politika«, Beograd, 1985.

Digitized by Google

Posebno je nepovoljno što je u prošloj dekadi Jugoslavija oslabila svoju relativnu poziciju u odnosu na novoindustrijalizovane zemlje. Ova grupa zemalja je u prošloj dekadi ostvarila dinamičnije stope izvoza u EEZ, u odnosu na stope jugoslovenskog izvoza, i to kod primarnih proizvoda (jugoslovenska stopa 5,3%, ovih zemalja 16,6%, a tržište se povećavalo po stopi 17,9%) i industrijskih proizvoda (jugoslovenska stopa 22,1%, ovih zemalja 30,8%, a tržište se širilo po stopi 19,4%). Otuda su još iz tog perioda, i mnogo ranije, dolazila ozbiljna upozorenja s obzirom na ovu sve veću konkurenciju na tržištima gde su nam i najveći problemi vezani za obim i strukturu trgovinskog i platnog deficita i ukupnu zaduženost zemlje.

Različiti faktori objašnjavaju nezadovoljavajući »Export performance« za Jugoslaviju, u prethodnom periodu, i po robama i po tržištima:

— izvozni porast bio je onemogućen u celokupnom periodu, a naročito u poslednjim godinama, zbog relativno bržeg rasta troškova i cena jugoslovenskih proizvoda u odnosu na izvozna tržišta, mada je poslednjih godina sve jače prisustvo i takozvanih necenovnih faktora konkurentnosti (kvalitet proizvoda, dizajn, nedovoljna kreditna sredstva, nizak stepen organizovanosti mreže, rokovi isporuke i drugo);

— česta pomeranja s jednih na druga tržišta, tako da je varijabilitet u regionalnoj strukturi jugoslovenskog izvoza bio izražen, što pokazuje da naši izvoznici nisu dovoljno strpljivi u osvajanju pojedinih tržišta, mada se ovo može objašnjavati i čestim promenama uslova privređivanja izvoznika, usled mera tekuće ekonomske politike, i

— neusklađenost regionalnog rasporeda izvoza (do 1970. zbog relativno smanjenog izvoza na tržišta van OECD zemalja, posle 1970. zbog smanjenja izvoznog prirasta na tržištima razvijenih zemalja i nedovoljnog prirasta na tržištima zemalja u razvoju).

Dugoročno gledano, osnovne promene u regionalnoj strukturi jugoslovenske spoljne trgovine su na relaciji razvijene zemlje Zapada — socijalističke zemlje (do 1970. u pravcu razvijenih zemalja Zapada, i u pogledu uvoza i izvoza), a posle 1970, sve do danas, u pravcu socijalističkih zemalja, kad je reč o izvozu. U uvozu raste učešće socijalističkih zemalja i donekle zemalja u razvoju, ali je to neznatno povećanje, dok i dalje dominira učešće uvoza iz razvijenih zemalja Zapada (69% u 1970, 52,8% u 1980, a 46,4% u 1975. godini). Pored izvesnog poboljšanja, u periodu 1978—1983, udeo zemalja u razvoju, dugoročno gledano, ostao je neizmenjen (izvoz u zemlje u razvoju učestvovao je u ukupnom jugoslovenskom izvozu sa 16,4% u 1964, 20,8% u 1982, a 14,3% u 1985. godini).

Razloge za znatno sporije opadanje učešća razvijenih zemalja Zapada u jugoslovenskom uvozu od smanjenja njihovog učešća u izvozu treba tražiti u našoj razvojnoj politici posle 1965, koja

Digitized by Google

je, pored sve veće potrošnje deficitarnog tečnog goriva i mazuta i relativnog zaostajanja domaće proizvodnje osnovnih sirovina, forsirala razvoj proizvodnje takozvanog višeg standarda, na bazi sklapanja i ugrađivanja uvoznih delova, kao i razvoj automobilske industrije i proizvodnje drugih trajnih potrošnih dobara (frižideri, mašine za pranje i sušenje rublja, tehnički aparati, TV-prijemnici itd.). Ova industrija na bazi uvozne tehnologije brzo se razvijala, a restriktivnim klauzulama inostranih isporučilaca opreme, tehnologije i licenci zavisnost je povećavana. Tako je razvoj u ovom periodu, koji je na istoj osnovi nastavljen i u planskom razdoblju 1971—1975, u stvari dao pečat celokupnom kasnijem razvoju, a pokušaj ispravljanja toga u periodu 1976—1980, zbog nekonzistentnosti razvojne politike i neadekvatnih privredno-sistemskih rešenja, posebno vezano za prioritete u razvoju, nije dao željene rezultate. Usled toga došlo je do daljeg produbljivanja problema u strukturi domaće privrede, zaoštravanja problema u uslovima privređivanja i jačanja spoljne i unutrašnje zaduženosti, što je dovelo zemlju u veoma nepovoljnu ekonomsku situaciju koja je vladala u periodu 1980—1984, a po mnogim elementima još se održava.

Stalno pogoršavanje domaćih i spoljnih faktora razvoja tokom 1970-ih godina bitno je doprinosilo preusmeravanju jugoslovenskog izvoza sa Zapada na Istok, neznatno u zemlje u razvoju, dok je uvoz i dalje normalno bio vezan za zapadne zemlje, jer su to zahtevale uvezena tehnologija i tehnika. Uvozimo više iz Zapadne Nemačke, nego iz svih zemalja u razvoju (u planskom petogodištu 1976—1980. uvoz iz Zapadne Nemačke učestvovao je u ukupnom jugoslovenskom uvozu sa 17%, a uvoz iz celog ZUR-a sa 15,6%). Uvoz iz pet industrijski najrazvijenijih zemalja Zapada (Zapadna Nemačka, Italija, Velika Britanija, Francuska i SAD) krajem 1970-ih godina učestvovao je u ukupnom jugoslovenskom uvozu sa 41%, dok je izvoz u ove zemlje učestvovao u ukupnom jugoslovenskom izvozu sa 26,5%.

Tehničko-tehnološka zavisnost čini da industrijske grane — najveći izvoznici Jugoslavije, najviše izvoze na zapadno tržište, ali su i najveći jugoslovenski uvoznici baš sa tog tržišta. To je u periodu 1980—1984, u uslovima ograničenja uvoza iz platnobilansnih razloga (smanjenje po stopi 7,7% u 1980—1981; 7,9% u 1982—1983, a 1,6% u 1984), onemogućavalo porast proizvodnje u tim granama, a samim tim i porast izvoza na konvertibilno tržište zapadnih zemalja.

Posebno valja istaći da se u grupi grana — najvećih uvoznika nalaze sve grane metalskog kompleksa, koje su tokom prethodnog perioda imale vodeću ulogu u jugoslovenskom izvozu, a, po svemu sudeći, tu ulogu treba da imaju u sadašnjem i narednom periodu razvoja. Isto tako je značajno da mnogi pokazatelji kvaliteta razvoja i privređivanja govore o dugoročno nepovoljnom razvoju delatnosti ovog kompleksa, posebno kada je reč o obimu i strukturi tehnološke, sirovinske, finansijske i druge

Digitized by Google

zavisnosti od industrijski najrazvijenijih zemalja Zapada, što osetno limitira njihov dalji samostalni razvoj, i što sprečava njihovo reprodukciono povezivanje u širim razmerama zemlje.

Sva ova pitanja, veoma bitna za opredeljivanje ukupne razvojne politike, moraju biti u osnovi svih naših razvojnih strategija (tehničko-tehnološke, izvozne i druge). Zato se u tekućem srednjoročnom planskom periodu, u okviru ostvarivanja njegovih ključnih strategija, mora voditi organizovanija, društveno koordinirana i sistematska bitka za što potpunije oslobađanje naše zemlje i njenog tehničko-tehnološki najproduktivnijeg dela privrede, a preko ovog i cele privrede, od zavisnosti od razvijenih zemalja Zapada.

Činjenica je da je pogoršavanje regionalne strukture jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene logičan nastavak višegodišnjih nepovoljnih kretanja u ukupnom privrednom razvoju zemlje i pogoršanja ukupnih privrednih struktura.

Tokom prethodne decenije zabeležen je sporiji rast produktivnosti rada u našoj privredi u odnosu na rast produktivnosti rada u zemljama pretežno istog nivoa privredne razvijenosti, a naročito u odnosu na razvijene zapadnoevropske zemlje, sa kojima Jugoslavija ima, već duže vremena, visok negativan saldo trgovinskog bilansa.

Analiza odnosa dinamike proizvodnje, produktivnosti rada i izvoza robe kod industrijskih grana sa najvećim učešćem izvoza u ukupnom jugoslovenskom izvozu za period 1976—1984. godine pokazuje da postoji slaba veza između visine ostvarenog dohotka po radniku, odnosno nivoa produktivnosti rada i obima ostvarenog izvoza. Ovo se odražavalo i na relativno nisko učešće dohotka ostvarenog po osnovu izvoza u ukupnom dohotku OUR. Rezultati primenjenog regresionog modela za period 1980—1985. takođe pokazuju da izvoz robe nije bio značajnije zavisan od kretanja domaće ponude. Koeficijent korelacije između industrijske proizvodnje i ukupnog izvoza iznosio je 0,476 (stepena regresije). Očigledno je da su u posmatranom periodu na kretanje izvoza bitniji uticaj imali ovi drugi faktori u odnosu na obim ostvarene proizvodnje.

Iako je u našem ukupnom izvozu u proteklom periodu dominiralo učešće izvoza metalskog kompleksa (u 1974. sa 28,1%, 33,9% u 1980, 35,8% u 1984, a 36,9% u 1985. godini), ne možemo da ne kažemo da se i ovaj kompleks u prethodnom periodu razvijao dosta ekstenzivno. Reč je o kompleksu sa dosta naglašenim radno intenzivnim karakteristikama. Zbog toga i ne iznenađuje činjenica da ova grupa industrijskih grana već više godina održava učešće svoga proizvoda u ukupnom društvenom proizvodu zemlje na visini od oko 11%.

Zato je neophodno da se u ovom kompleksu, posebno u granama metalske industrije i elektroindustrije, ključnima za

Digitized by Google

tehničko-tehnološki progres i razvoj celokupne industrije i privrede, sačine proizvodno razvojni programi, i ostvari samoupravno povezivanje u okvirima zemlje. Moraju se stvarati uslovi za racionalnu podelu rada, zajednička ulaganja u naučnoistraživački rad, osposobljavanje kadrova za zajedničko nastupanje, na strana tržišta, za organizovaniji transfer inostranog znanja, tehnike i tehnologije, ali istovremeno i za izvoz domaćeg znanja, domaće opreme i tehnologije, za uvođenje novih proizvoda koje inostrano tržište traži itd. Međutim, rešenje ovih i drugih pitanja zahteva adekvatna rešenja u razvojnoj politici i proizvodnoj orijentaciji, metodama njenog ostvarivanja preko društvenih planova razvoja, odgovarajuće proizvodne programe i tome prilagođene metode i mere ekonomske politike.

Nedostajanje strategije izvoza, slaba izvozna orijentacija naše privrede, gotovo isključivo oslanjanje razvoja proizvodnje na tuđu tehniku i tehnologiju, to jest na uvoz prevashodno iz razvijenih zemalja Zapada, zapostavljanje nekih prednosti domaće ekonomije (poljoprivreda, pomorska privreda, tranzitni saobraćaj, turizam, kvalifikovana radna snaga i drugo), neravnomeran regionalni raspored proizvodnih snaga u zemlji, nefunkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i neadekvatni privredno sistemski mehanizmi, po mom mišljenju, osnovni su uzroci zaostajanja jugoslovenskog izvoza, posmatrano dugoročno.

Dugo je u našoj ekonomiji podređivan kvalitet kvantitetu, a »socijala« je prevladala ekonomsku logiku. Zbog pada kvalitativnih parametara poslovanja i otvaranja prostora za plasman svake robe na domaćem tržištu, došlo je ne samo do okretanja ka manje probirljivim inostranim tržištima, već i do ukupnog smanjenja jugoslovenskog udela u međunarodnoj razmeni.

Ovakav razvoj nametnuo je našoj zemlji niz ograničenja. U opciji je spoljno ograničenje (dug i platni deficit), koje, međutim, samo posledično limitira domaći razvoj, dok su osnovni uzroci, kao što sam rekao, u domaćim faktorima.

Neposredna i najvidljivija dejstva spoljne ograničavajuće komponente, na osnovu koje se već šest godina vrše prilagođavanja u domaćoj ekonomskoj politici, ispoljena su u periodu 1980—1984. godine, pa i u 1985, mada su u prošloj godini učinjeni izvesni zaokreti u politici spoljnotrgovinske razmene u pravcu većeg respektovanja razvojne komponente i domaćih uslova. U periodu 1980—1984. ostvarena je prosečna stopa rasta fizičkog obima izvoza — 5,8%, a smanjenje uvoza je ostvarivano po stopi od —6,6%, dok je rast društvenog proizvoda iznosio 0,9% prosečno godišnje. Prošla godina je treća godina u kojoj se zbog pada izvoznih cena ostvaruje dinamičnija stopa fizičkog obima izvoza od nominalnog rasta (8,7%, odnosno 6,5%), dok je u prošloj godini prvi put posle 1979. ostvaren fizički porast uvoza (2,6%).

Rezultati pokazuju da su u periodu od 1980. godine, preduzimanjem mera tekuće ekonomske politike, činjeni napori u

Digitized by Google

pravcu dinamiziranja rasta izvoza i smanjivanja uvoza. Međutim, činjenica je da se ovaj period po ostvarenim tendencijama, a naročito po karakteru preduzimanih mera na području izvoza i uvoza, bitno razlikuje od celokupnog prethodnog razdoblja. Naime, on predstavlja, moglo bi se reći, prelaz između faze izražene nestabilnosti u našem privrednom razvoju i perioda stabilizacije ekonomskih tokova, kome naše društvo teži primenom politike i metoda iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Sa tog stanovišta, period 1980—1985. godine relevantan je, pre svega, za kratkoročna sagledavanja kretanja izvoza i uvoza, kao i za ukazivanje na određene deformacije u razvoju ukoliko bi se trendovi iz prethodnih šest godina nastavili u tekućem srednjoročnom periodu.

Imajući ovo u vidu, učinjen je pokušaj da se, primenom jednačine trenda i regresionih jednačina, za period 1980—1985. godine, po mesecima, sagledaju pravci kretanja izvoza i uvoza i međuzavisnost kretanja izvoza i industrijske proizvodnje. Međutim, neophodno je naglasiti da u uslovima permanentne i visoke depresijacije kursa dinara naš statistički sistem nije dovoljno pripremljen da metodološki adekvatno prati ove promene. Zbog toga se javlja potreba da se, uz korišćenje dobijenih rezultata na bazi primene kvantitativnih modela, veća pažnja posvećuje kvalitativnoj analizi.

Rezultati analize trenda pokazuju da se, za posmatrani period, kod izvoza — stvarnim podacima najbolje prilagođava logaritamski trend, mada je, posmatrano po mesecima, izražen relativno visok varijabilitet ostvarenog izvoza u dolarima (koeficijent varijacije iznosi 23,2%). Međutim, kod uvoza — stvarnim podacima se relativno bolje prilagođava linearni trend. Koeficijent varijacije za uvoz je nešto niži i iznosi 22,3%.

Primenom navedenih trendova na naredni period nastavila bi se tendencija blagog porasta izvoza i blagog opadanja uvoza. Tako bi se, počev od oktobra ove godine, pokazao određen suficit u robnoj razmeni, sa tendencijom postepenog povećanja (dijagram 1).

Međutim, postavlja se pitanje da li bi se, nastavljanjem ostvarenih tendencija u domenu izvoza i uvoza robe iz prve polovine ove dekade u tekući srednjoročni period, mogli ostvariti osnovni ciljevi razvoja na području proizvodnje, tehničko-tehnološkog progresa, zatim bitnijeg smanjivanja stope inflacije, urednog otplaćivanja dugova prema inostranstvu, na rešavanje naglašenih problema u domenu socijalnog razvoja i drugo. Očigledno je da je u 1986. i u narednim godinama neophodna znatno aktivnija politika u oblasti proizvodnje i izvoza, pa i na području uvoza, uz visok stepen selektivnosti u pogledu podržavanja određenih vrsta proizvodnji, izvoza i uvoza.

Dakle, ostvarena kretanja u spoljnotrgovinskoj razmeni u poslednjih šest godina ne omogućavaju prostu ekstrapolaciju trenda u naredni period, već zahtevaju izradu i primenu adekvat-

Digitized by Google

nijih i znatno kompleksnijih kvantitativnih modela koji će uvažavati, pre svega, zahteve ukupne razvojne politike utvrđene Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Imajući u vidu činjenicu da planiranje, u procesu sprovođenja nove razvojne i ekonomske politike u narednom periodu, treba da dobije adekvatnu ulogu i značaj u uslovima delovanja zakonitosti jedinstvenog domaćeg i svetskog tržišta, naša ekonomska nauka i praksa, u saradnji sa drugim naučnim disciplinama, moraju što hitnije da se organizuju i pristupe izučavanju i razvijanju odgovarajuće metodologije praćenja rezultata ekonomske razmene sa svetom, u uslovima permanentnih usklađivanja kursa dinara sa kretanjem stranih valuta, kao i konstruisanju odgovarajućih modela analize i planiranja.

Rezultati primenjenog regresionog modela pokazuju da u posmatranom periodu izvoz robe nije bio značajnije zavisan od kretanja industrijske proizvodnje. Koeficijent korelacije između industrijske proizvodnje i ukupnog izvoza iznosio je 0,496 (eksponencijalni oblik jednačine). Očigledno je da su, u posmatranom periodu, na kretanje izvoza značajniji uticaj imali drugi faktori u odnosu na ostvareni obim industrijske proizvodnje. Na ovakav zaključak upućuje i razlika u varijabilitetu tempa rasta ukupne industrijske proizvodnje (koeficijent varijacije iznosi 8,8%) i izvoza (23,2%). Koeficijent elastičnosti izvoza u odnosu na kretanje industrijske proizvodnje iznosi 1,1, što je, s obzirom na preduzimane stimulativne mere za povećanje izvoza, relativno nisko (dijagram 2).

Sve ovo pokazuje da se model razvoja izvoza u narednim godinama mora zasnivati na dinamičnijem rastu proizvodnje, a naročito na poboljšanju njene strukture i kvaliteta, što zahteva konstruisanje primerenijih parametara u kvantitativnom modelu koji bi udovoljili ovim zahtevima. To znači da bi, uz predviđanje stope rasta industrijske proizvodnje od oko 4—5% godišnje, koeficijent elastičnosti izvoza morao da iznosi oko 3%.

Sve ovo zahteva stvaranje uslova i pretpostavki da se suficit u platnom bilansu u nas ostvaruje na bazi razvoja, a ne na njegov račun. Zato, razvojno gledano, naš pravac mora voditi preko efikasnih proizvodno-razvojnih programa, koji će imati savremenu tehničko-tehnološku i preko toga i ekonomski racionalnu osnovu, koja će doprinositi povećanju konkurentnosti naših proizvoda na inostranom tržištu.

Za 1986. godinu predviđen je rast industrijske proizvodnje po stopi od 3%, realni rast uvoza robe od 4%, a realni rast izvoza robe od 5%. Same za sebe, ove stope ne bi trebalo da predstavljaju neki neostvarljivi zadatak, tim pre što smo i u prošloj godini ostvarili približne stope rasta, čak je realizovana znatno dinamičnija stopa realnog povećanja izvoza (8,7%). Međutim, nije više reč samo o kvantitetu tih stopa, već o njihovom kvalitetu, to jest da one treba da proiziđu iz određene strukture izvoza, ekonomske racionalnosti tog izvoza itd. To traži korenite

Digitized by Google

dijagram 1

mil. SAD $
norm. skala

UVOZ I IZVOZ ROBA U PERIODU 1980 - 1987.

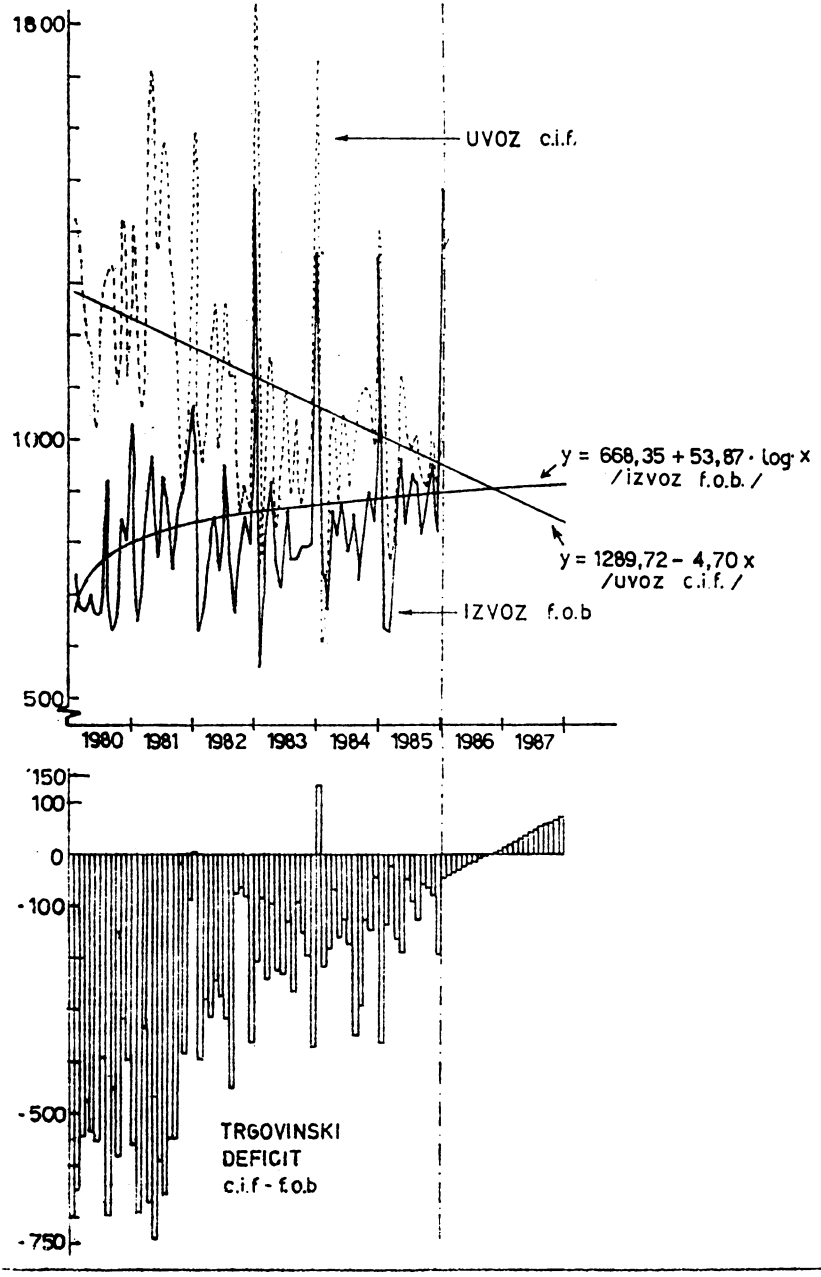

Digitized by Google

dijagram 2

IZVOZ I INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA U PERIODU 1980 – 1985.
— regresioni model —

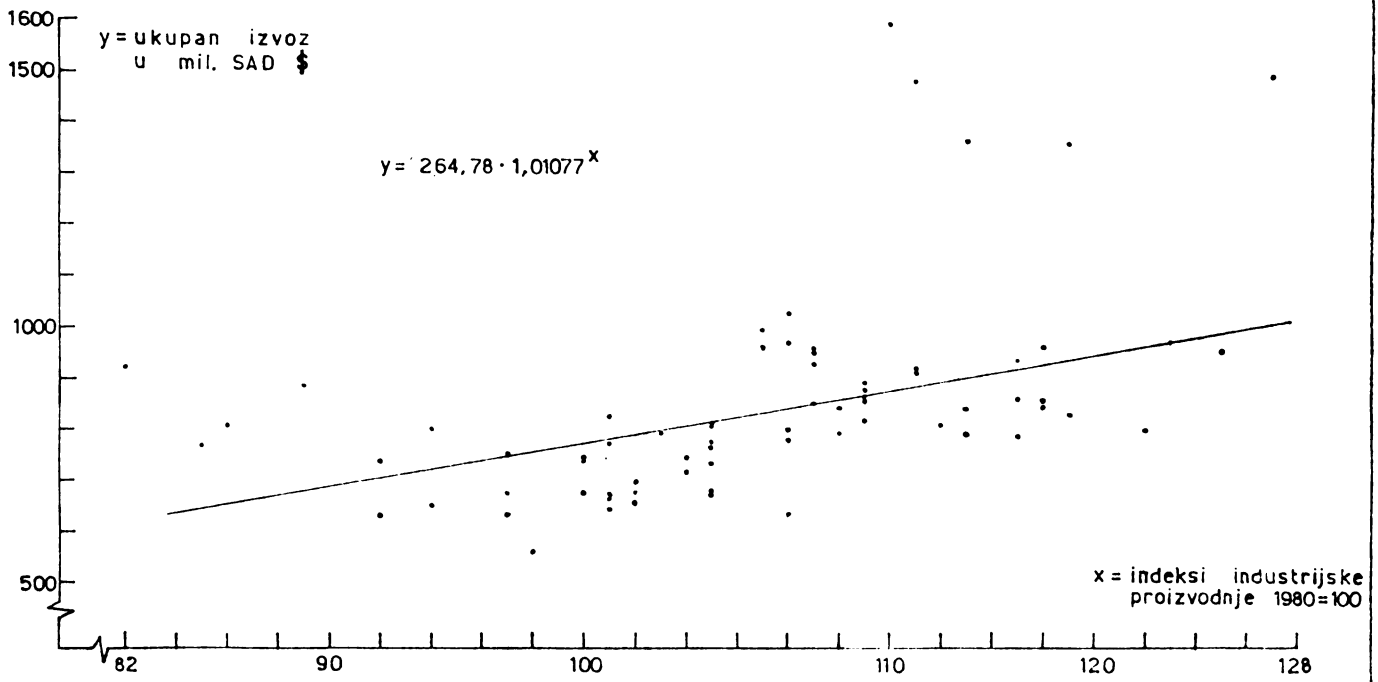

Digitized by Google

promene u postojećem stanju, i tu je naš najteži i najvažniji zadatak. S tog stanovišta predviđene stope rasta nisu nimalo lak zadatak, a njihovi odnosi predstavljaju istovremeno i zaokret u smislu raskida sa modelom razvoja kakav smo imali, naročito u prethodnom petogodištu.

Mogućnost ostvarivanja predviđenih stopa i njihovih odnosa na kvalitetnoj osnovi podrazumeva doslednu primenu, pre svega u udruženom radu, novih sistemskih rešenja i razvojne politike utvrđene u srednjoročnom planu, kako bi ojačala ekonomska motivacija udruženog rada za razvoj i putem izvoza. Od toga zavisi da li ćemo, kao do sada, posledično voditi ekonomsku politiku, to jest nastaviti sa niskom ponudom, daljim restrikcijama u potrošnji, koje takođe imaju svoju donju granicu, ili ćemo voditi aktivniju politiku koja podrazumeva povećani uvoz i povećane investicije, veće korišćenje domaćih faktora razvoja, to jest oslanjanje na sopstvene snage, ali i razumno, u interesu razvoja, korišćenje inostrane akumulacije. Naime, reč je o potrebi obezbeđenja potrebnih sredstava za razvoj, jer višegodišnje realno smanjenje investicija negativno se odražava na stanje u tehničko-tehnološkom razvoju i krajnje je vreme da se otpočne sa potrebnim izmenama u proizvodnoj strukturi i njenoj orijentaciji, polazeći od strateških opredeljenja srednjoročnog plana društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije do 1990. godine i Dugoročnog plana do 2000. godine.

Organizovanije i bolje korišćenje domaćih i inostranih faktora razvoja traži promenu realnih pokazatelja ekonomije (kamate, kurs itd.); premošćivanje razlika između domaćih i izvoznih cena, domaće i inostrane produktivnosti rada boljim korišćenjem domaćih faktora razvoja; sprovođenje niza mera, dakle, ne samo politike kursa i kamata, što je i pretpostavka njihovog racionalnog delovanja, već i otklanjanje smetnji za primenu u praksi sistemskih zakona iz oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, za uspešno delovanje bankarskog sistema i drugo, ali i ostvarivanje svih promena u privrednom sistemu onako kako je to predviđeno Dugoročnim programom, što će proširivati domet mera ekonomske politike. Od toga koliko ćemo u tome uspeti zavisi da li će izvoz, pored isključivo platnobilansne funkcije, sve više dobijati i razvojnu funkciju, i da li ćemo imati uspeha u otklanjanju dosadašnje protivrečnosti da, s jedne strane, tekuća ekonomska situacija, zbog platnobilansnih razloga, traži brza rešenja, a dugoročnost problema zahteva traženje dugoročnijih rešenja radi trajnijeg izlaska iz teškoća.

Novi srednjoročni plan u pogledu formulisanja politike razvoja predstavlja kvalitativan zaokret u odnosu na prethodne planove. Insistira se na bržem razvoju nauke, tešnjem povezivanju nauke sa proizvodnjom. Proizvodna orijentacija i struktura privrede se razmatraju sa stanovišta razvoja tehničko-tehnološkog progresa, što predstavlja određenu osnovu za kvalitetniju proizvodnju, a samim tim za poboljšanje konkurentnosti našeg izvoza.

Digitized by Google

Razvojni koncept Društvenog plana Jugoslavije za period 1986—1990. godine čini šest strategija, među kojima su svakako najvažnije: strategija razvoja izvozno sposobnog sektora privrede i ekonomski ravnopravnog i stabilnog daljeg uključivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada, i strategija tehničko-tehnološkog razvoja bez kojih se ne mogu ekonomski racionalno razvijati ukupne proizvodne snage našeg društva. Međutim, ove strategije još nisu dovedene do kraja, i one se ne mogu zadržavati samo na opredeljenjima o ciljevima razvoja. Ta opredeljenja se moraju konkretizovati i pretočiti u konzistentnu razvojnu politiku, uključujući ekonomsko-političke okvire i instrumente za ostvarivanje ove politike. Strategija izvoza i ukupnih ekonomskih odnosa sa inostranstvom ne može biti potpuna ako se na pravi način ne oslanja na razvojne sposobnosti organizacija udruženog rada koje mogu da izdrže kriterijume svetskog tržišta. Izvršene i druge promene u privrednom sistemu i mere ekonomske politike treba da stvore uslove i da obezbede uvažavanje ovih kriterijuma u privređivanju i razvoju. Isto tako, nije dovoljno imati samo strategiju tehnološkog razvoja dogovorenu ili na sličan način utvrđenu, ako se ona ne oslanja na sposobne samoupravne subjekte koji mogu da koncentrišu znanje i sredstva. Osvajanje nove tehnologije i njena materijalizacija u proizvodnji iziskuje investiranje u ljude i tehnička istraživanja. Čak je i radna organizacija, po pravilu, uzak okvir za ovu koncentraciju.

U srednjoročni plan ugrađeni su osnovni kriterijumi koje moraju ispunjavati svi programi i planovi razvoja proizvodnje, izvoza i zaposlenosti, a koje će federacija i druge društveno-političke zajednice podržavati rešenjima u sistemu i merama razvojne i ekonomske politike. Ali bez jedinstvenih strategija izvoza i tehničko-tehnološkog razvoja ne zna se u kojim proizvodnim oblastima treba tražiti konkretne razvojno-izvozne programe, ne od danas do sutra, već na duže staze i ne na bazi samo lepih želja, nego i stvarnih mogućnosti — unutrašnjih i spoljnih. Zbog toga se mora što pre doneti naučno potvrđena i društveno prihvaćena izvozno-razvojna strategija, a tek onda primenjivati kriterijumi koje smo zapisali u srednjoročnom planu vezano o izboru proizvodnih programa. Ukoliko bi se oni primenjivali bez strategije, moglo bi doći do široke i regionalno usmerene liste prioriteta, kao rezultat različite primene ovih kriterija, i do onemogućavanja razvijanja procesa samoupravne ekonomske integracije u okviru zemlje, što bi i dalje vodilo neracionalnostima i neefikasnosti u korišćenju domaćih faktora razvoja. Komparativne prednosti bi morala određivati stvarno objektivna, a ne »svoja« nauka, ili — što je još gore — svoja politika. Ali i sa mnogo smelijim, novijim poduhvatima unutar zemlje, od kadrovskih do proizvodnih i zakonskih.

Izradi razvojno-izvoznih programa, na bazi jedinstvene izvozne strategije i razvojne tehnologije, sasvim sigurno treba da budu podređene i mere finansijske konsolidacije. No rastere-

Digitized by Google

ćenje bi se moralo postići na bazi kriterija koji će pomoći da se privreda Jugoslavije u dogledno vreme doista stabilizuje i da se počne uključivati u međunarodnu podelu rada.

Osnovne pretpostavke na kojima treba da se zasniva strategija izvoza jesu: razvijanje integracionih procesa i stalno jačanje izvoznih kapaciteta naše privrede; slobodno kretanje svih proizvodnih faktora na jedinstvenom jugoslovenskom području; veća otvorenost naše privrede prema inostranstvu, radi savladavanja platnobilansnih prepreka i uticaja ekonomskih kriterija razvijenih privreda i svetskog tržišta na sopstveni razvoj i drugo. U najtešnjoj vezi s tim je i naš naučno-tehnološki razvoj, u okviru kojega Jugoslavija treba da se znatno više nego do sada oslanja na sopstveno znanje i naučnoistraživački rad, uz istovremeno praćenje, izučavanje i korišćenje svetskih dostignuća. Ali to mora činiti mnogo organizovanije i racionalnije nego do sada i u okviru sopstvene dugoročne strategije razvoja nauke i tehnologije.

Komparativne prednosti treba tražiti u raspoloživim prirodnim resursima, ali i u radom stvorenim uslovima, u snažnom kadrovskom i naučnom potencijalu, u mogućnostima bolje organizovanosti privrede, boljeg korišćenja stvorenih proizvodnih i drugih potencijala, kao i u mogućnosti da na ovom stepenu razvijenosti uspešnije finansiramo naš prodor na svetsko tržište.

Da bi naša zemlja postigla spoljnoekonomsku stabilnost, robni izvoz mora da preraste robni uvoz. Time bi ostali neto devizni prihodi (turizam, saobraćaj i drugo) mogli da podnesu najveći deo tereta otplata inostranih kredita. Već do 1990. učešće otplata inostranih kredita u ukupnom deviznom prihodu treba da se svede na oko 25%, a do 2000. godine na oko 20%.

Dugoročna ekspanzija ekonomskih odnosa sa inostranstvom treba da se zasniva na racionalnom i većem izvozu robe i usluga, izvozu industrijskih proizvoda više faze prerade, na uravnoteženijoj strukturi robne razmene sa osnovnim regionalnim područjima sveta, uz naglašenu ekspanziju ukupnih ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju[2], na razvijanju i drugih viših oblika ekonomske saradnje sa svetom (zajednička ulaganja sa stranim partnerima, izvozno orijentisana kooperacija, proizvodno-tehnička saradnja, inženjering i drugo).

---

[2] Učešće zemalja u razvoju u jugoslovenskom izvozu i uvozu robe trebalo bi da se poveća na oko 25% u 1990. godini. Učešće razvijenih zemalja u izvozu trebalo bi da iznosi oko 37,5%, a u uvozu da se smanji sa sadašnjih 45,3% na oko 38% u 1990, dok bi učešće socijalističkih zemalja u našem izvozu trebalo postupno da se smanjuje sa sadašnjih 50,6% na oko 37,5% u 1990, dok bi učešće u uvozu trebalo da iznosi oko 36—37%. Posle 1990, saglasno procenama o povećanju učešća zemalja u razvoju u ukupnom svetskom izvozu (na 31—33%), i u svetskom uvozu na oko 31%, trebalo bi dalje povećavati udeo uvoza i izvoza u zemlje u razvoju u ukupnom jugoslovenskom izvozu i uvozu, na račun smanjenja udela razvijenih zemalja Zapada i socijalističkih zemalja.

Digitized by Google

Zadatak ostvarivanja promena u regionalnoj strukturi razmene nimalo nije jednostavan ni lak, naročito kada je reč o odnosima sa zemljama u razvoju. Intenziviranje ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju zahteva da se povećavaju mogućnosti kreditiranja izvoza, da se u mnogo većoj meri orijentiše na primenu savremenijih, efikasnijih i adekvatnijih oblika ekonomskih odnosa sa ovim zemljama, kao što su: trajnija industrijska kooperacija, specijalizacija i transfer tehnologije, zajednička preduzeća, zajedničko finansiranje projekata, zajedničko ulaganje sredstava u tim zemljama uz zajedničko preuzimanje odgovornosti i rizika za njihovo poslovanje i razvoj.

Neophodno je razvijati različite oblike industrijske kooperacije, naročito sa novoindustrijalizovanim zemljama u razvoju, jer naša privreda i ove zemlje, kao i druge razvijenije zemlje u razvoju (Indija, Kina, Egipat, Alžir, Tunis, Irak, Iran), imaju tehničko-tehnološke mogućnosti i interes za uspostavljanje ove saradnje na bilateralnim ili multilateralnim osnovama u mnogim industrijskim granama, sa većim brojem proizvoda, a koje se mogu prilagoditi aranžmanima koprodukcije, kao na primer: metalska, tekstilna, drvna, automobilska industrija, mašinogradnja, brodogradnja itd.

U celini uzev, neophodno je nastaviti sa daljim jačanjem specijalizacije u jugoslovenskom izvozu za određen optimalan broj proizvoda, koji bi bili dominantni u strukturi našeg izvoza i konkurentni na pojedinim tržištima.

Za jačanje konkurentske sposobnosti jugoslovenske privrede na inostranim tržištima od posebnog značaja je stvaranje ekonomije obima proizvodnje i strukture izvoza koja zadovoljava potrebe tih tržišta na duži rok. Pri tom, i povećanje izvoza u zemlje u razvoju ne može se zasnivati na razlikama produktivnosti rada između jugoslovenske privrede i privrede pojedinih zemalja u razvoju — naših partnera, već na razlikama u produktivnosti između naše privrede i naših konkurenata iz razvijenih zemalja.

Prema rezultatima analize obima, dinamike i strukture proizvodnje, izvoza i uvoza u prethodnom dugoročnom periodu, i u skladu sa opredeljenjima prioriteta razvoja u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, u narednom dugoročnom periodu, primenjujući razvojne kriterije na bazi jedinstvenih strategija za celu zemlju, glavni nosioci proizvodnje i izvoza u zemlji trebalo bi da budu, na osnovi proizvodnih programa, grupe industrijskih grana metalskog kompleksa (metaloprerađivačka delatnost, elektroindustrija, mašinogradnja, proizvodnja saobraćajnih sredstava).

Tu se misli, pre svega, na projekte razvojnog nivoa — na tehnološki intenzivne proizvodnje, kao tehničko-tehnološke osnove za ukupan tehničko-tehnološki progres u celoj privredi. Težište u razvoju tehnološki i izvozno intenzivne proizvodnje,

Digitized by Google

a pre svega kompleksa prerade metala, treba da bude na znatno dinamičnijem razvoju namenske proizvodnje i opreme za kompletne projekte, zatim mikroelektronike, sistema za prenos i obradu podataka, logičko programsko upravljanje i telekomunikaciju, mernu i regulacionu tehniku, uređaje za automatizaciju upravljanja proizvodnim i drugim procesima i drugo. Zato je ključno pitanje da se u okviru ovog kompleksa izvrši selekcija programa, pre svega sa stanovišta mogućnosti naših naučnih potencijala i raspoložive akumulacije (udruživanje znanja i sredstava), tako da se kroz mali broj programa apsorbuje procentualno veliki deo izvozne ponude do 1990, odnosno 2000. godine. Razvojnim programima treba obezbediti optimalnost proizvodnih serija, a vezano s tim uvoditi i odgovarajuću tehniku i tehnologiju, a ona zahteva i visok stepen organizovanosti okoline i visok stepen tehnološke i opšte obrazovne kulture.

Zatim, dolaze izvozni programi takođe iz metalskog kompleksa vezano za proizvodnu kooperaciju (u zemlji i sa inostranim partnerima), i tu treba tražiti komparativne prednosti na bazi analize strukture domaće proizvodnje i strukture inostrane tražnje.

Po redosledu značaja programa, kao treći nivo bi došle proizvodnje iz grupe tradicionalnih grana industrije, za koje postoje sirovinski i drugi uslovi (ukupna odevna industrija, nameštaj itd.). I ova grupa proizvodnje traži tehnološku i investicionu revitalizaciju. Zatim bi sledila grupa takozvane resursno intenzivne proizvodnje i uslužnih delatnosti. Posebno se nameće kao pitanje, koje traži odgovor, a što treba proučiti — da li i koliko agroindustrijski kompleks može da ide u prvi red prioriteta, to jest koliko je njegova proizvodnja izvozna šansa?

Činjenica je da je Srednjoročni plan Jugoslavije za period 1986—1990, u delovima koji treba da izraze domet i sadržaj samoupravne integracije na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru, izradom zajedničkih programa proizvodnje i izvoza međusobno povezanih proizvođača, veoma globalan. To, međutim, ukazuje na nepovoljno stanje u ovoj oblasti — jer je zabrinjavajuće nizak nivo samoupravne integracije naše privrede, a što ima dublje i dugoročnije uzroke, o čemu je napred bilo reči — ali i na značajne teškoće na koje se nailazilo od samog početka sprovođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Da je sprovođenje Dugoročnog programa bilo bolje organizovano u društvu i da je svako prema svojoj ustavnoj ili društvenoj poziciji preuzeo deo zadataka iz Stabilizacionog programa, mogli smo postići daleko više. Doneti su sistemski zakoni, ali oni sami po sebi, makar bili i dobro koncipirani, neće osigurati da savladavamo zastoj u razvoju samoupravljanja, da jačamo njegovu snagu i moć u celini društva, ako se istovremeno ne ostvaruje i konkretna aktivnost subjektivnih faktora na ubrzanju procesa koji su ekonomski i društveno neophodni.

Zato iako je u Srednjoročnom planu Jugoslavije za period 1986—1990. za razliku od ranijih planova razvoja zemlje, izra-

Digitized by Google

žena integrativna funkcija na liniji ostvarivanja višeg stepena samoupravne organizovanosti i udruženosti privrede, bez identifikacije zajedničkih razvojnih programa proizvodnje i izvoza i njihove realizacije — ne bi se moglo računati ni u bližoj, a kamoli u daljoj budućnosti, sa racionalnim izvozom i skladnim privrednim razvojem zemlje.

Još nedostaje način da se ovi programi pokrenu, a nije utvrđen ni način njihove šire društvene verifikacije. Zbog toga objektivno preti opasnost, u uslovima kada ekonomski kriteriji još ne deluju i kada se privredni subjekti značajnim delom oslanjaju na rešenja koja u suštini zadržavaju ekonomski etatizam, da se pod patronatstvom privrednih komora utvrđivanje zajedničkih razvojnih programa pretvori u formalizovanje primene osnovnih novina u mehanizmu novog sistema planiranja, u smislu da se otvara prostor za uključivanje svih subjekata u ovaj proces, umesto da se omogući odgovarajuća selekcija kako bi se obezbedila efikasnost i racionalnost u razvoju.

Dakle, neophodno je da se privredi omogući da slobodnije, pa samim tim i odgovornije odlučuje o izboru najpovoljnijih varijanti uključivanja u zajedničke proizvodno-razvojne programe, a time i da samostalno odlučuje o ukupnim rezultatima svoga rada. U tom smislu potrebno je ekonomskim merama obezbediti podršku privrednim subjektima, to jest da posluju po zakonima tržišta, svetskim kriterijima vrednosti i ekonomskim zakonitostima...

Takođe, potrebno je učiniti izvoz strateškim opredeljenjem, ali i uz adekvatan razvoj i unutrašnjeg tržišta, kako bi se radna organizacija tretirala do kraja kao privredni subjekt u zemlji i na svetskom tržištu.

Problem, dakle, nije samo u izboru izvoznih proizvoda ili programa, bez obzira na komparativne prednosti kojima raspolažu, već, pre svega, u tome da se iz datih potencijala izvuku maksimalni efekti.

U celini uzev, udruženi rad treba da se znatno više osamostali i osposobi za izbor zajedničkih programa, po ekonomskim kriterijima, vodeći računa o zajedničkim interesima i ciljevima razvoja zemlje. Međutim, stiče se utisak da u sadašnjim uslovima udruženi rad očekuje od Privredne komore da ona pripremi, reklo bi se, šablon po kome bi sve organizacije udruženog rada pristupile formalnom zaključivanju zajedničkih programa. Svakako, zajedničke programe treba identifikovati u okviru Privredne komore Jugoslavije, ali polazeći od kriterija propulzivnosti, efikasnosti i racionalnosti na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području.

U celokupnom ovom poslu Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku treba da se metodološki osposobe za to da prate i planiraju proizvodnju u okviru tih zajedničkih programa, po proizvodima, tržištima itd.

Digitized by Google

Milivoje Trklja

Samoupravna svojina kao istorijski oblik društvene svojine

U traganju za uzrocima ekonomske krize i sistemska rešenja o društvenoj svojini, a u još većoj meri društveno-ekonomski faktičitet, nalaze se pod udarom kritike. Zamera se društvenoj svojini da je bez titulara (»svačija i ničija«), da je idealistički koncipirana (sa otud proisteklim raskorakom između normativnog i stvarnog), da nedopustivo malo motiviše i nagoni radnike na ekonomski racionalnu, efikasnu i rentabilnu upotrebu sredstava reprodukcije, da ne stimuliše izdvajanja za akumulaciju i ne obezbeđuje njenu mobilizaciju, pokretljivost i alokaciju prema ekonomskim optimumima, da ne sadrži odgovarajuće elemente odgovornosti i zaštite itd., itd.

1. Sve je glasnija ona struja ekonomista (iz kruga takozvanih »profitaša«) kojoj kritika društvene svojine ne služi kao oslonac za redefinisanje takvog oblika društvene svojine koji bi bio adekvatan samoupravnim produkcionim odnosima i predstavljao jednu od ključnih poluga njihove egzistencije i razvoja, već za teorijsku *kompromitaciju i diskvalifikaciju* same društvene svojine i njeno potiskivanje i postupno napuštanje u praksi preko jačanja i uvođenja drugih svojinskih oblika, snaženjem privatnog sektora (u zoni »male privrede«), intenzivnijim uvozom stranog kapitala i mobilizacijom sredstava stanovništva u akcionarskoj formi. Negativan odnos prema društvenoj svojini (koji je

Digitized by Google

više implicitan nego eksplicitan) sasvim logično proističe bilo iz prilaza socijalizmu uopšte, pa i samoupravnom obliku, kao »usavršavanju« ili »intervenciji« u kapitalizmu, a ne *kao kvalitativno* novom tipu produkcionih i institucionalnih odnosa (na primer, prof. dr Dragoje Žarković), bilo iz glorifikovanja mehanizama i instrumenata robne proizvodnje kao takve, sa fetišizacijom njenog savremenog kapitalističkog oblika kao opštevažećeg raciuma (na primer, akademik Ivan Maksimović).

Ni u čemu ne bi bilo protivno proizvodnim snagama da se i u nas priđe organizovanju proizvodnje na akcionarskom tipu svojine kao vladajućem, budući da su znatno ispod nivoa razvijenosti vodećih kapitalističkih zemalja, a kamoli u poređenju sa predvorjem komunizma. Međutim, s gledišta samoupravnih produkcionih odnosa, to bi predstavljalo *kontrarevolucionarni proces.* Neminovna bi bila dezintegracija dohotka na dva međusobno suprotstavljena pola — na fond dividendi i na ostatak koji bi se, uglavnom, svodio na najamnine i nužne socijalne funkcije. Onaj društveni subjekt (akcionari) koji bi imao vlast na sredstvima reprodukcije, i po tom osnovu na prisvajanju viška rada, neminovno bi vladao i proizvodnjom. Otuđenost radnika od sredstava i uslova reprodukcije bila bi institucionalizovana i legalizovana eksploatacija putem dividendi kao oblika prisvajanja po osnovu svojine. Restauracija kapital-odnosa već bi time bila data, sa krajnje nesigurnim elementima »usavršavanja«, preko »samoupravljanja« radnika raspodelom fonda najamnina i eventualno na rešavanje o drugim pitanjima van domena proširene reprodukcije. Produbljivanje socijalnih razlika bilo bi sve naglašenije i sve bi se više širio akcionarski oblik svojine, na bazi multiplikacije izvora koje on obuhvata. Društvena svojina, kao embrionalni, tek rođeni, kao institucionalni i kao društveno-ekonomski odnos tek u fazi izgrađivanja, sa slabim osloncem u proizvodnim snagama, u agresivnom naletu akcionarstva, kao vladajućeg oblika u savremenom kapitalizmu, sa razrađenim mehanizmima delovanja, imala bi *sve manje izgleda* ne samo da se učvrsti i afirmiše, već i da opstane.

Na protivrečnostima, na privatizaciji i podržavljenju društvene svojine, na deformitetima raspodele, na prisvajanjima mimo kriterija rada, na špekulativnom i ilegalnom bogaćenju, uzetima kao datima i implicite prihvaćenima kao trajnima, ne bi se smeo dograđivati sistem odnosa u reprodukciji time što bi se nalazili kanali (akcionarstvo) za privredno angažovanje van zone ličnog rada i kreditno-bankarskog mehanizma tako prisvajanog viška rada. Sa aspekta ključnih postulata samoupravnog društva problem je *u izgradnji* takvog sistema i njegovoj *realizaci*ji, koji će do krajnjih granica otežavati, onemogućavati i preko poreske politike maksimalno apsorbovati prihode iznad i mimo mere rada, s jedne strane, i obezbeđivati i stimulisati optimalnu samooplodnju društvenih sredstava reprodukcije u proširenim razmerama, bez oslonca na »privatni kapital«, s druge strane. Kako, dakle,

Digitized by Google

učvrstiti, razviti, zaštititi i operacionalizovati suštinske komponente društvene svojine za date i perspektivne uslove proizvodnih snaga i odnosa i osposobiti je za samoreprodukciju, a ne da li i kako restaurisati svojinske oblike iz revolucijom odstranjenih sistema.

2. Sa bilo kakvom sadržinom, elementima i mehanizmima ni društvena svojina se ne može održavati *nametanjem* političkom voljom. Ako svojina nije u skladu sa proizvodnim snagama i ne odražava realno ostvarljivi tip produkcionih odnosa, neminovan je raskorak i sukob između normativnog i stvarnog, u kome realni faktori eroziraju takav svojinski oblik, a ovaj, sa svoje strane, koči privredni razvoj, remeti reprodukciju i dejstvuje kao faktor krize društveno-ekonomskih odnosa.

Nesvojinski karakter društvene svojine, koji je u našem sistemu ispoljen u određenim elementima, neprihvatljiv je i neodrživ na duži rok, budući da nema oslonac u realnim materijalnim činiocima sve do predvorja komunističkog društva. Oskudnost sredstava za proizvodnju i diferenciranost po produktivnoj moći onemogućuje slobodan pristup i jednak položaj svih prema svim sredstvima za proizvodnju. Stoga su neminovne *svojinske* karakteristike društvene svojine. Sredstva kojima upravljaju jedni kolektivi proizvođača javljaju se sa svojinskim obeležjima u odnosu na druge. Zavisno od njihove proizvodne moći, predstavljaju i faktor prisvajanja novostvorene vrednosti i materijalnog položaja proizvođača. Stoga bi bilo opravdanije i naučno egzaktnije nazvati *samoupravnom* (ili samoupravljačkom) svojinom onaj oblik društvene svojine koji se javlja, koji izražava i služi kao bitna pretpostavka funkcionisanja samoupravnih produkcionih odnosa u uslovima relativno nerazvijenih proizvodnih snaga.

3. Pogrešna je, netačna, karikaturalna i ne bez doze malicioznosti ocena (koja se naročito glasno lansira iz kruga »profitaša«) ustavnog određenja društvene svojine kao svačije i ničije, kao nesvojine. Nema ništa netačnog i neprihvatljivog u tome »da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac«. Time je eksplicitno apostrofirano da društvena svojina nije ni državna, ni grupna ni privatna, odnosno da *niko* ne može imati koncentraciju svih svojinskih ovlašćenja i time svojinski monopol.

Ne može se smatrati da je društvena svojina hendikepirana time što nema *unitarnog* titulara. To je svojstvo drugih svojinskih oblika. Društvena svojina, bez obzira na modalitete, *ex definitio* je sa *pluralitetom* »titulara«, odnosno disperzijom ovlašćenja na više društvenih subjekata. Kao istorijski kvalitativno drugačiji tip svojine, društvena svojina se ne može teorijski definisati ni ocenjivati prema kriterijima privatne ili državne svojine.

Međutim, ustavnom određenju društvene svojine može se zameriti što je ne izražava u *afirmativnom* obliku. Normirano je šta ne može biti, ali ne i decidirano određeno šta treba da bude

Digitized by Google

društvena svojina, i po društveno-ekonomskoj sadržini, i po elementima koji se tiču prava i odgovornosti u upravljanju i raspolaganju sredstvima za proizvodnju i u prisvajanju proizvoda društvenog rada.

4. U normativnoj razradi, a još više u praksi, društvena svojina ne predstavlja nimalo homogenu kategoriju. Po jednim elementima ima naglašene komponente grupne svojine, a po drugima — nesvojine. Ovlašćenja radnih kolektiva o upotrebi sredstava za proizvodnju su čak manje ograničena nego u režimu privatne svojine u savremenom svetu. Tretman neotuđivih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada kao apsolutnih u domenu prisvajanja, raspolaganja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke, kao i upotrebe akumulacije, uz ponašanje OOUR-a kao zatvorenih sistema, društvenoj svojini sredstva reprodukcije realno daju obeležja *grupne* svojine.

Iole uspešno funkcionisanje procesa reprodukcije u celini zahteva mobilizaciju, koncentraciju i alokaciju van granica OOUR-a, u kojima nastaje deo sredstava akumulacije, pa se društveno-politički faktor objektivno javlja kao spoljna snaga u razbijanju OOUR-ske grupnosvojinske petrificiranosti viška rada, radi njegovog, ekonomski nužnog, podruštvljavanja. Otud nastaje i državnosvojinski odnos u zoni proširene reprodukcije.

Izlaz se ne može naći u odstranjenju društveno-političkog faktora po sebi iz odnosa u proširenoj reprodukciji, jer je on nužni izdanak prakse (kojoj su išla naruku i određena sistemska rešenja i politika njihove realizacije), *dezintegrisanog*, razdruženog, rada. Rešenje je u konstituisanju sistema udruženog rada, po horizontali i vertikali veza i odnosa, koji će moći u sebi da nosi celinu funkcija reprodukcije, uvažavajući ekonomske parametre samoupravne robne proizvodnje. Uslov za to je da OOUR bude postavljen kao članica asocijacije slobodno udruženih ljudi, a ne kao samodovoljan subjekt, koji bi vršio određene podfunkcije ukupne reproduktivne funkcije. Treba da ima ulogu ćelije molekula, organa i organizma udruženog rada, a ne kao sada i jedno, i drugo, i treće, pa i četvrto. Koja će se ovlašćenja i dužnosti, koje će se funkcije vršiti u osnovnoj organizaciji udruženog rada, a koje u radnoj, složenoj i široj asocijaciji udruženog rada, sve do skupštinskih veća udruženog rada, to treba da se razrešava na osnovama odgovarajućih normativnih principa i naučno i stručno elaboriranih data u samoupravnim odnosima izražavanja, usklađivanja i definisanja pojedinačnih i raznih nivoa zajedničkih interesa.

Neotuđiva prava odlučivanja o uslovima i rezultatima rada ne bi smela, kao do sada, imati karakter grupnosvojinskih funkcija OOUR-a, već bi to morala biti funkcija i pravo udruženih proizvođača u zgradi samoupravno udruženog rada, kao brana od državnosvojinskih i drugih nesamoupravnih osnova otuđivanja odlučivanja. Oni interesi i potrebe, koji se po svojoj prirodi i uslovima reprodukcije javljaju kao zajednički, treba da se i ostva-

Digitized by Google

ruju na onim »nivoima« samoupravnih integracija na kojima se mogu najracionalnije, najpotpunije i najefikasnije realizovati. Udruživanje sredstava za te funkcije, koje se u najvećoj meri objektivno javljaju u domenu proširene reprodukcije, po samoupravno utvrđenim kriterijima putem odluka delegatskih organa, uz neposredno izjašnjavanje radnika u OOUR, predstavlja jedinu alternativu nužnom *podruštvljavanju* odluka u reprodukciji na samoupravnim osnovama, odnosno razbijanju grupnosvojinske zatvorenosti i državnosvojinskog amortizovanja partikularizacije i parcelizacije reproduktivnih funkcija.

5. Nesvojinski karakter društvene svojine veoma je naglašen u domenu ekonomske odgovornosti za reprodukciju društvenih sredstava, odnosno za neuspešne ekonomske odluke. Nema adekvatnih *ekonomskih sankcija* čak i u slučajevima nereprodukovanja društvenih sredstava — sve do granica isključenja iz ekonomskog života. Pribegava se socijalizaciji gubitaka, gubitaši se oslobađaju društvenih obaveza (i time gubici prevaljuju na druge), radnike preuzimaju drugi kolektivi itd. U praksi (što proističe iz sistema) konstituisan je princip ponašanja: sredstva su naša (grupna svojina), kada je reč o ostvarivanju prava na prisvajanje rezultata njihove proizvodne upotrebe, a sredstva su tuđa (državna — društvena), kada je reč o ekonomskim promašajima, uz obavezu društva (države) da ih učini ekonomski sposobnima, da stvara uslove za ekonomsku eksploataciju sredstava ili da obezbeđuje ponovno spajanje sa drugim sredstvima za proizvodnju. Raširena je logika sa katastrofalnim ekonomskim posledicama: maksimalno, što pre i bez obzira na racionalnost i posledice u daljnoj budućnosti, eksploatisati sredstva, pa kada to više ne bude bilo moguće, tražiti (i dobijati) od društva rekonstituisanje sredstava ili prelazak na eksploataciju drugih.

Rešenje problema se ne može sastojati u primeni administrativnih mera i sankcija, budući da bi to u još većoj meri produbljivalo navedenu protivrečnost, učvršćivanjem logike i fakcititeta ispoljavanja društvenih sredstava na jednom polu odnosa kao državnih, a na drugom — kao grupnih. U sistemu odnosa moralo bi se poći od toga da pravo spajanja sa društvenim sredstvima za proizvodnju (koje u uslovima visokog stepena nezaposlenosti predstavlja izuzetnu privilegiju) sadrži u sebi i *dužnost* racionalne i ekonomski efikasne upotrebe koja obezbeđuje njihovu reprodukciju u proširenim razmerama, sa ekonomskom sankcijom, koja znači gubitak prava na ponovno spajanje sa drugim sredstvima za proizvodnju, sve dok ima radno sposobnih članova društva koji čekaju zaposlenje. Privatni vlasnik vrši ekonomsko samoubistvo odlukama koje vode neuspešnom poslovanju, ostajući i bez imovine i bez statusa agenta reprodukcije. U slučaju ekonomskog kraha kao robnog proizvođača, udruženi radnik ne može ostati bez imovine, jer i nije bila njegova kao privatnog ili grupnog vlasnika, ali bi morao gubiti status proizvođača i time samoupravljača, jer se nije pokazao voljnim ili sposobnim za to. Socijalne

Digitized by Google

mere bi se morale odnositi na nezaposlene, a ne na neuspešne radne kolektive.

6. Društvenosvojinski odnosi moraju sadržavati komponente koje omogućavaju i instrumente koji ekonomski stimulišu *mobilnost* sredstava akumulacije na one namene i onakvu upotrebu, bez obzira na proizvodne jedinice, privredne grupacije i teritorije, koje će obezbeđivati maksimalnu efikasnost i rentabilnost.

Bankarsko-kreditni mehanizam i kamata su ne samo nužni u ma kom sistemu robno-novčanog tipa reprodukcije, pa i u samoupravnom obliku, već i ekonomski i društveno *opravdani.* Preko kreditnog mehanizma radni kolektivi se privremeno odriču od ovlašćenja raspolaganja i upotrebe slobodnih sredstava amortizacije i akumulacije, a kamata predstavlja stimulans za to. Preko toga i za što veću akumulativnost, preraspodelom dohotka u korist fonda akumulacija u odnosu na potrošnju.

Ekonomski osnov tražnje dodatnih sredstava, koja će privremeno koristiti radni kolektiv, sastoji se u mogućnosti tolikog povećanja produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja da se i nakon plaćanja kamate može ostvariti neto dohodak nastao proizvodnim angažmanom kreditnih sredstava. Plaćajući kamatu, korisnik kredita je ekonomski prinuđen da krajnje racionalno upravlja sredstvima reprodukcije i da ih angažuje na način i u svrhe koji će obezbeđivati toliku rentabilnost da se iz povećanog dohotka može otplaćivati kredit i plaćati kamata.

Kreditno-kamatni odnos po sebi niukoliko ne protivreči društvenoj svojini u obliku koji je objektivno uslovljen relativno nerazvijenim proizvodnim snagama. Kamata, kao izvedeni odnos raspodele, sa svoje strane, učvršćuje bazične odnose u proizvodnji i raspodeli na kojima egzistira. Putem nje se vrši preraspodela dohotka iz izvora koji objektivno mogu proisticati iz povećane produktivnosti, efikasnosti i rentabilnosti upotrebe akumulacije na onim punktovima reprodukcije gde postoje najoptimalniji uslovi za to. Uzroci nastajanja privremeno slobodnih sredstava viška rada i mogućnosti njihovog rentabilnog proizvodnog angažmana nisu jednom zasvagda vezani za iste kolektivne proizvođače. Stoga se i uloge kreditora i kreditiranog menjaju. S druge strane, time što se ne mogu dovoljno rentabilno upotrebiti sredstva akumulacije u sopstvenoj delatnosti, već ih treba ustupiti drugome, znak je, makar i privremenog, zastajanja u mogućnostima maksimalno rentabilnog privrednog angažmana sredstava reprodukcije i time sticanja adekvatnog dohotka. Kamata samo delimično to može kompenzirati. Zapostavljanje sopstvene proizvodnje i stvaranja dohotka ukamaćenjem raspoloživih novčanih sredstava sve više bi nagrizalo sam izvor kamatonosnog »kapitala« i vodilo kolektiv proizvođača u stanje u kome će izgubiti status agenta reprodukcije i time i kreditora. To znači da egzistencija kreditno-kamatonosnog odnosa ne može predstavljati osnov za pojavu i egzistenciju rentijerstva. Takođe ni eksploatacije, s obzirom na to da se proizvodnom upotrebom kreditnih

Digitized by Google

sredstava može obezbeđivati porast produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja i na toj osnovici *uvećavati dohodak* iznad obaveza po oosnovi kamate. S druge strane, ako se prihodi od kamate imputiraju izvoru iz koga potiče kamatonosni kredit, što nameće ekonomska logika, a to su sredstva amortizacije i akumulacije kao sredstva u režimu društvene svojine, kamata objektivno vodi jačanju društvene svojine i kod kreditora.

Od fundamentalnog je značaja za karakter i dejstva kamate na društvenu svojinu *ko raspolaže viškom rada.* Ako je to udruženi rad, kamata bi povećala njegovu efikasnost i jačala i učvršćivala društveni karakter svojine. Ako je to država, kamata bi činila dodatni faktor za snaženje državnog vlasništva i vlasti nad privredom. Ako je to društveni sloj koji dolazi do prihoda mimo i iznad mere rada, kamata bi još više jačala njegovu materijalnu i društvenu poziciju, isisavajući iz udruženog rada sve veći deo dohotka.

U situaciji, kakva je sadašnja, kada udruženi rad iz privrede ne raspolaže ni petinom svojih obrtnih sredstava i sa manje od 40% vrednosti osnovnih sredstava, kredit se ne javlja *kao dopunski* izvor za finansiranje onih programa koji će imati takav rentabilitet da se obezbedi porast sopstvenog dohotka nakon plaćanja kamate. U takvim okolnostima kredit postaje uslov dnevnog opstanka. Uzajmljuje se da bi se kako-tako preživelo, a ne da bi se povećala efikasnost i produktivnost. Kamata u takvim uslovima dobija obeležja lihve. Ubrzanim procesom apsorbuje i sve više sužava višak rada i preti da zahvati i potreban proizvod, sve više sužavajući reproduktivne sposobnosti. Udruženi rad postaje sve zavisniji od kredita, izdvajajući sve veći deo dohotka za plaćanje kamate. Pošto se glavnina kreditnih izvora nalazi van zone udruženog rada, preko kamate se sužava osnovica reprodukcije društvene svojine, premeštajući višak rada van zone udruženog rada i time vlast nad reprodukcijom. Takve tendencije, koje su izrazito ispoljene u praksi, imaju katastrofalne posledice i po samoupravljanje, svodeći ga na izvršne funkcije i raspodelu dohotka svedenog na minimum potrebnog proizvoda.

7. Mogućnosti kamate, koje su, bez sumnje, značajne pod pretpostavkama vlasti udruženog rada nad celinom dohotka, nisu tolike da se reši problem pokretljivosti akumulacije prema najrentabilnijim projektima, ma gde se oni realizovali. Neophodna su takva privredno-sistemska rešenja i ekonomski instrumentarij koji će motivisati radne kolektive da *neposredno* udružuju sredstva i plasiraju ih u programe van granica OOUR-a.

Rešenje problema nije moguće naći na premisama osnovne organizacije udruženog rada, kao *apsoluta* (kao grupnog vlasnika), i radne, složene i druge asocijacije udruženog rada, kao *labilne koalicije* OOUR, sa zajedničkim interesima kao mehaničkim zbirom parcijalnih interesa, uz pravo i dužnost radnika koji se spoje sa sredstvima za proizvodnju novoizgrađenog pogona — da formiraju OOUR, takođe sa statusom i ponašanjem kao zasebnog pre-

Digitized by Google

duzeća. Pod tim pretpostavkama je moguć samo kvazikreditni odnos (pravo na povraćaj uloženih sredstava sa naknadom koja bi obuhvatala deo »dobiti«).

Osnovni motiv udruživanja i plasiranja sredstava van granica OOUR ne može se sastojati u neposrednoj zaradi, već u ostvarivanju zajedničkih interesa asocijacije, pa time na kraći ili duži rok, u većoj ili manjoj meri, i njenih članica, koji se ogledaju u primeni tehničko-tehnoloških inovacija, u prestrukturiranju i prilagođavanju proizvodnje zahtevima tržišta — ukratko u jačanju ekonomske pozicije asocijacije. Utvrđivanje zajedničkih interesa mora počivati na naučno-stručnim osnovama uz samoupravno usklađivanje i sinhronizovanje pojedinačnih interesa u zajedničke kao novog kvaliteta koji se ne iscrpljuje u parcijalnim interesima, što po sebi iziskuje i primenu većinskog neposrednog i delegatskog odlučivanja.

I u poreskom sistemu treba otkloniti prepreke za mobilnost akumulacije izvan političko-teritorijalnih okvira. Opštine, republike i autonomne pokrajine su u postojećem sistemu materijalno zainteresovane da se sredstva oplođuju, makar i u znatno manjem stepenu, na sopstvenoj teritoriji, jer im pripadaju porezi iz dohotka i ličnih dohodaka (koji faktički terete dohodak udruženog rada, a ne sredstva u ličnoj svojini radnika) prema sedištu OOUR.

Digitized by Google

Marta Bazler-Madžar

Međunarodni transfer tehnologije — problemi, efekti i novije tendencije

Tehnologija kao odlučujući faktor rasta

Stav da tehnološki progres u savremenim uslovima predstavlja ključnu determinantu dugoročnog privrednog razvoja danas više nije sporan. Da je reč o odlučujućoj determinanti porasta produktivnosti rada potvrđuju ne samo opšte prihvaćeni argumenti razvijeni u okviru ekonomske teorije, već i mnogobrojna empirijska istraživanja sprovedena za razne privrede. Sve se više potvrđuje teza o dominantnom uticaju primene i širenja novih znanja u tehnologiji i organizaciji proizvodnje na porast opšte efikasnosti. Efekti razvoja nauke, opredmećeni u tehnološkim i organizacionim inovacijama u svojstvu najdinamičnijeg izvora rasta, u novijoj fazi razvoja svetske privrede su još više izraženi. Tome svakako doprinose izuzetna otkrića i njihova primena u raznim naučnim disciplinama, koja, po pravilu, u velikoj meri zavise od sredstava namenjenih istraživanju i razvoju novih tehnologija.

I pored toga što je veza između izdataka za istraživanja i razvoj i same efikasnosti rasta već odavno u središtu interesovanja teorije privrednog razvoja, neposrednu povezanost ovih fenomena nije moguće utvrditi. Višestruka uslovljenost fenomena tehnološkog progresa onemogućava, sa svoje strane, direktna me-

Digitized by Google

renja njegovih efekata, kao što i kompleksnost procesa rada onemogućava precizno utvrđivanje uticaja ovih sredstava. Kako je proces privrednog razvoja determinisan nizom činilaca različitih po intenzitetu i načinu delovanja, a kako se i uticaji tehnoloških inovacija na razvoj privrede ostvaruju raznim direktnim i indirektnim putevima, jasno je da se veza između ulaganja i efekata u tom domenu ne može na zadovoljavajući način utvrditi.[1] U tom pravcu deluje i vremenski pomak između finansiranja naučnih i tehnoloških otkrića i njihovog uvođenja u proces društvene proizvodnje.

No, bez obzira na istaknutu nemogućnost precizne i direktne merljivosti, ekonomska teorija i odgovarajuća empirijska istraživanja su do sada uglavnom obuhvatala izučavanje globalnih veza između tehnologije i privrednog razvoja. U okviru toga se nije zapostavljao ni problem ispitivanja uzroka i mehanizama porasta produktivnosti faktora, kao ni problem razlika u doprinosu nauke i tehnologije u pojedinim grupacijama zemalja. Poseban naglasak u okviru ovih razmatranja stavljen je na takozvani tehnološki jaz i na njegov uticaj na pravce svetske trgovine i korišćenje komparativnih prednosti. U poslednje vreme se polje istraživanja ovih fenomena proširuje na pitanja opredeljujućih faktora procesa inovacija i njegovog intenziviranja, s jedne strane. S druge, sve se češće razmatra mesto naučno-tehnološkog progresa u funkciji ostvarivanja razvojnih težnji društva, kao i njegov rastući uticaj u zemljama u razvoju. U tom kontekstu sve značajnije mesto dobija istraživanje problema tehnološke zavisnosti i velike nejednakosti u svetu, za razliku od ranije izučavanih problema vezanih za prednosti onih koji se kasnije uključuju u proces industrijalizacije i tehnološke transformacije (takozvani latecomers). Po sebi se razume da problemi difuzije tehnologije i unutar i između zemalja čine sastavne elemente istraživanja spomenutih aspekata razvoja tehnologije u svetu.

Iz prethodnih razmatranja sledi da se ekonomska teorija nije samo zadržavala na izučavanju ekonomskih efekata naučno-tehnološkog progresa, već se, prateći transformaciju proizvodnih snaga u savremenim uslovima, sve više uključivala u otvorena pitanja odnosa nauke, tehnologije i društvenog razvoja. Danas u teoriji privrednog razvoja značajno mesto zauzimaju putevi i načini ulaska u postindustrijsko društvo, pri čemu se snažan akcenat stavlja na naučno-tehnički potencijal, kao opredeljujući faktor ovih aspiracija. U tom kontekstu se često ističe i takozvana nova industrijska revolucija, zasnovana na novoj etapi tehnološkog razvoja. I dok se često ovaj fenomen naziva trećom tehnološkom revolucijom, postoje i argumenti protiv ovakvog njegovog eksplicitnog izdvajanja s obzirom na kontinuirani karakter tehnoloških

[1] Problem merenja i utvrđivanja efekata tehnološkog progresa detaljno su obrađeni u: M. Bazler-Madžar, *Tehnički progres i privredni rast*, IEN, Beograd, 1984.

Digitized by Google

promena.[2] Naime, bez obzira na činjenicu da naučne discipline, kao što su mikroelektronika, robotika, mikrobiologija, genetski inženjering itd., pokazuju izuzetne performanse poslednjih godina, reč je o kontinuiranom nizu mnogostrukih tehnoloških transformacija za koji je teško povući graničnu liniju. Tehnološke promene u današnje vreme ne označavaju samo otkrivanje novih procesa i opreme, već stalno usavršavanje postojećeg sa sve većim udelom »softwarea« od »hardwarea«. Dodatnu karakteristiku ovih promena čini i sistemski prilaz. To, sa svoje strane, znači da se u savremenoj privredi, kao i u neprivrednim delatnostima, usled razvoja novih tehnologija, dešavaju duboke transformacije koje se, sa aspekta razvoja pojedinačnih tehnologija, ne mogu sagledati. Treba, međutim, naglasiti da ove karakteristike savremenog tehnološkog razvoja ne isključuju tvrdnju da se u procesu stalnih tehnoloških inovacija javljaju različiti inovacijama intenzivni periodi. Sa tog aspekta posmatrano, može se, tvrditi da su spektakularni razvoj mikroelektronike i njen izraziti uticaj u različitim proizvodnim granama i sektoru usluga, ogromne mogućnosti koje pruža »biološka revolucija« u industriji i poljoprivredi, nove tendencije u razvoju nauke o materijalima i njihovi izraziti društveno-ekonomski efekti — formirali nove odnose u međunarodnoj konkurenciji na početku osamdesetih godina. Paralelno sa »tehnološkom revolucijom« u razvijenim zemljama, registrovane su sve značajnije promene u razvojnim performansama industrije nekih srednje razvijenih zemalja, kao i poboljšanja njihovih komparativnih prednosti na raznim poljima. Sposobnost neke privrede da blagovremeno uvede efikasniju proizvodnju novih proizvoda u kojima su opredmećena najnovija tehnološka znanja i na osnovu toga proistekle prednosti postale su neophodan uslov održavanja u međunarodnoj konkurenciji. Razume se da u takvim uslovima sredstva namenjena istraživanju i razvoju, naučni potencijali, intenzitet inovativnih procesa i međunarodni transfer tehnologije predstavljaju faktore koji imaju sve veći uticaj na razvoj pojedinih zemalja. No, pored ovih pretpostavki razvoja savremene tehnologije, postavlja se i pitanje njenih ekonomskih i socijalnih efekata. Efekti u ovoj takozvanoj industrijskoj revoluciji, izazvanoj burnim razvojem novih naučnih disciplina i njihovom primenom, ne ogledaju se samo u krajnjem uticaju na rast privrede i produktivnosti društvenog rada. Suštinske promene se javljaju ne samo u kompoziciji činilaca proizvodnje i njihovom iskorišćavanju, već, pre svega, u upravljanju privrednim i društvenim razvojem. Postoje razni oblici ekonomskih, društvenih i političkih posledica koje nastaju uvođenjem ovih promena. U pitanju su problemi prelaska na nove načine društvene

[2] O tome videti u našoj ekonomskoj literaturi: R. Stojanović, *Na putu ka visokoindustrijalizovanom društvu*, »Savremena administracija«, Beograd, 1984, kao i diskusije povodom ove knjige štampane u: R. Stojanović, red., *Socijalizam i treća tehnološka revolucija*, Marksistički centar SK Beograda, Beograd, 1985.

Digitized by Google

proizvodnje i njene organizacije. Za manje razvijene zemlje postavlja se i pitanje tehnološke i drugih oblika zavisnosti. Stoga je za sve zemlje, a naročito za zemlje u razvoju izuzetno značajno pravovremeno i smišljeno odmeravanje svih potencijalnih efekata uvođenja tehnoloških novina. U svetlu uvođenja odgovarajuće tehnologije (appropriate technology) treba posmatrati i probleme njenog transfera, kao i prilagođavanja određenim društveno-ekonomskim uslovima.

Globalne tendencije u međunarodnim tokovima transfera tehnologije

Kao veoma značajna komponenta međunarodnih ekonomskih odnosa, transfer tehnologije je prošao kroz različite faze razvoja. Danas i zemlje-nosioci tehnološkog progresa koriste stranu tehnologiju u cilju što potpunijeg zadovoljavanja svojih potreba. U odnosu na raniji period, poslednje dve decenije karakteriše niz novih trendova u oblasti tehnologije i njenog transfera, odražavajući promene u svetskoj privredi. Ove promene su posebno izražene od početka sedamdesetih godina, kako u pogledu intenziteta transfera tako i geografskih pomeranja vezanih za zemlje izvoznice i uvoznice tehnologije. Uz to je kreiran niz novih procesa i proizvoda, a i oblici transfera su postali raznovrsniji. Za razmatranja tehnologije kao izvoza rasta u savremenim uslovima, kao i problema koji nastaju u vezi sa uvođenjem njenih najsavremenijih vidova neophodno je steći uvid u ova kretanja.

Iako je tešho dobiti tačnu sliku o trendovima u domenu transfera tehnologije, zbog nepostojanja uporednih i detaljnih podataka, podaci izloženi u tabeli 1. pružaju pregled o intenzitetu ovih tokova od početka šezdesetih godina. Kao što to i podaci pokazuju u periodu 1962—1973. godine, ostvaren je izuzetan porast tokova vezanih za tehnologiju. Transfer tehnologije opredmećene u investicionim dobrima i opremi rastao je po prosečnoj godišnjoj stopi od 17%. Uglavnom prateći pravce međunarodne trgovine, kako izvoz tako i uvoz tehnologije je bio koncentrisan u razvijenim kapitalističkim zemljama. Savremena tehnologija je najvećim svojim delom nastala u SAD, koje su u inostranim investicijama imale udeo od oko 50%, dok Zapadna Evropa i Kanada učešće od oko 33%, a Japan ispod 2%. Što se investicija u manje razvijenim zemljama tiče, više od polovine ovih investicija je realizovano u ekstraktivnoj industriji. Investicije u prerađivačkoj industriji su bile orijentisane, pre svega, na Argentinu, Brazil i Meksiko, koji su podsticali uvoz tehnologije sprovođenjem politike supstitucije uvoza. Pored toga je, iako malog udela, značajan bio uvoz tehnologije u neke zemlje Jugoistočne Azije.

Digitized by Google

Svetska[a] trgovina vezana za tehnologiju i tokovi investicija (1962—1981)

— u bilionima dolara —

	1962	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1. Uvoz investicionih dobara[b]	18,8	60,0	68,1	78,8	103,6	130,8	156,9	177,8	203,3	246,9	294,4	337,4	341,1
2. (Od čega zemlje u razvoju)	5,0	13,6	16,0	17,8	22,3	31,7	47,4	54,5	63,2	77,1	86,4	97,8	106,6
3. Direktne investicije u inostranstvu, glavne zemlje OECD[c]	4,7	12,1	12,7	14,7	23,0	21,7	26,2	25,7	25,8	35,8	48,8	47,6	47,3
4. (Od čega u zemljama u razvoju)	1,5	3,7	3,6	4,5	6,7	7,1	10,5	7,9	9,5	10,9	12,7	9,8	15,7
5. Prihodi od licenci i slično iz zemalja u razvoju[d]			0,61					1,39	1,49	1,76	2,02	2,62	2,86
6. Indeks izvoznih cena razvijenih kapitalističkih zemalja (1975=100)	45	52	55	59	72	89	100	100	109	123	141	159	153

Izvor: *Trade and Development*, UN, No 5, 1984.

a) Bez socijalističkih zemalja.

b) Standardna klasifikacija.

c) Australija, Austrija, Belgija, Luksemburg, Kanada, Danska, Finska, Francuska, SR Nemačka, Italija, Japan, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Portugalija, Južna Afrika, Španija, Švedska, Velika Britanija i SAD.

d) Prema podacima Francuske, SR Nemačke, Italije, Japana, Holandije, Velike Britanije i SAD.

Digitized by Google

Posle 1973. godine nastaju kretanja suprotna ovim potonjima. I pored ekonomske krize, globalno posmatrano, transfer tehnologije je jačao, bar nominalno. Međutim, u realnom izrazu je, u poređenju sa prethodnim periodom, nastalo naglašeno usporavanje, mada je istaknuta deceleracija sporija od usporavanja rasta privrede i trgovine. I dok je zabeležena stagnacija u transferu između razvijenih zemalja, zemlje u razvoju su i u realnom izrazu ostvarile rastući uvoz tehnologije.

Valja naglasiti: da iako SAD ostaju najvažniji izvoznik tehnologije, značajno je porastao i udeo ostalih zapadnih zemalja i Japana. Kao najinteresantniju promenu u domenu međunarodnih tokova tehnologije treba navesti primer SAD u svojstvu najvećeg uvoznika tehnologije. Od 1962. godine sa 5% učešća u svetskom uvozu investicionih dobara, njihovo učešće je poraslo u 1971. godini na 14%. S druge strane, njihove direktne investicije u inostranstvu imale su odgovarajući udeo od 8%, odnosno 26%.[3]

Ako se posmatraju manje razvijene zemlje, iako je u poređenju sa razvijenim zemljama njihov udeo veoma nizak u izvozu tehnologije, on raste, ukazujući time na neke elemente diverzifikacije u svetu. Transfer iz ovih zemalja usmeren, pre svega, prema sličnim zemljama, obuhvata kako izvoz kompletnih oprema za fabrike, po sistemu ključ u ruke, tako i konsultantske usluge i direktne investicije. Treba posebno skrenuti pažnju na Indiju, Argentinu, Brazil, Južnu Koreju, Meksiko, Tajvan, Hong Kong i Singapur, sa različitim značajem u okviru istaknutih aktivnosti, kao i činjenicu da, osim u industriji, neke od ovih zemalja uspešno konkurišu razvijenima u oblasti građevinarstva, eksploatacije nafte i proizvodnih usluga.

Što se izvoza tehnologije iz razvijenih zemalja tiče, u oblasti direktnih investicija je ostvaren brži rast u zemljama u razvoju od 1973. godine nego u ostalim razvijenim zemljama, iako je u realnom izrazu reč o stagnaciji. Izvoz investicionih dobara i opreme takođe je ekspanzivniji nego u okviru razvijenih zemalja, i povećan je i u realnom izrazu. Pri tom valja naglasiti da postoji izrazita nejednakost u ovim tokovima. Ako se u obzir uzme period 1978—80. godine, zapaža se da je 65% direktnih investicija usmereno u zemlje u kojima živi 25% stanovništva zemalja u razvoju (bez Kine i socijalističkih zemalja Azije). S druge strane, zemlje sa izrazito niskim dohotkom uspele su da ostvare samo 5% ovih investicija, što u poređenju sa njihovim udelom u stanovništvu (60%) čini gotovo zanemarljiv iznos. Sa izuzetkom zemalja izvoznica nafte, tokovi izvoza investicionih dobara i opreme prate navedenu shemu. I na kraju valja istaći i izrazite sektorske promene u oblasti direktnih stranih investicija. Što se ekstraktnih sektora tiče, njima pripada

[3] Prema Juan de Castro et al. *Change, in International Economic Relations in the Last Two Decades,* u »Trade and Development«, U.N., br. 5/1984.

Digitized by Google

dosta mali deo ovih investicija, dok je učešće prerađivačkih grana znatno poraslo. U razvijenim zemljama je učešće industrije u uvoznim tokovima direktnih investicija smanjeno, za razliku od zemalja u razvoju u kojima je povećano. U okviru prerađivačkih grana, nadalje, sve se više povećava zastupljenost proizvodnih procesa u transferu u odnosu na nove proizvode, kao rezultat politike supstitucije uvoza u zemljama uvoznicama i opšteg usporavanja rasta tražnje u svetu.

Tehnologija kao preduslov razvoja i transformacije industrije u savremenim uslovima

Opšte je poznata i često isticana činjenica da dominantno mesto u oblasti razvoja novih tehnologija pripada razvijenim zemljama. U poslednjih 200 godina, u ovom izuzetno dugom periodu, tehnološke inovacije se vezuju za mali broj razvijenih zemalja. Prema podacima OECD-a, do 1970. godine registrovanih 112 značajnih inovacija u dvadesetom veku nastalo je isključivo u razvijenim zemljama.[4] U tome je učešće SAD iznosilo 60%, Velike Britanije 14%, a Nemačke 11%. Odražavajući ogroman uticaj nekoliko zemalja u domenu raspolaganja novim tehnologijama, ovi podaci iako ne obuhvataju najnovijim tehnološkim inovacijama izrazito intenzivan period, pa shodno tome ni relativan značaj pojedinih zemalja u tom pogledu, ukazuju na to da se zemlje — centri tehnološke moći nalaze u jasno izraženom monopolskom položaju. Tome treba dodati podatak da se, prema procenama, 97% izdataka za istraživanje i razvoj pripisuje grupi razvijenih zemalja. Ne bi trebalo pri tome izgubiti iz vida činjenicu da je udeo ostalih zemalja manji i zbog znatno nižih dohodaka naučnih istraživača u manje razvijenim zemljama. Ako se, naime, u obzir uzme broj angažovanih naučnih i stručnih kadrova u istraživanjima i razvoju novih tehnologija udeo manje razvijenih zemalja iznosi 13%. No, i pored toga, alarmantno deluje podatak da od 3,5 miliona registrovanih patenata, na primer u 1972. godini, samo se 6% vezuje za manje razvijene zemlje.

I dok je usled izrazite koncentracije novih znanja u razvijenim zemljama poznati odnos između Severa i Juga u domenu transfera tehnologije veoma izražen, poslednjih godina, kao što je već istaknuto, sve se češće javljaju ovakva kretanja na relaciji Jug — Jug. Naime, registrovan je određeni porast tehnoloških inovacija u manje razvijenim zemljama, sa nejednakim rasporedom unutar ove grupacije zemalja. Na ovaj porast ukazuju kako povećana sredstva namenjena istraživanju i razvoju

[4] Citirano prema: Frances Stewart, *Arguments for the Generation of Technology by Less-Developed Countries*, The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, volume 458, novembar 1981.

Digitized by Google

tako i neki podaci o konkretnim modalitetima transfera tehnologije.

Valja istaći: dok je dominantan položaj razvijenih zemalja u pogledu sredstava koja su namenjena istraživanju i razvoju nesporan, poslednjih godina se sve značajnija sredstva izdvajaju za tu svrhu u manje razvijenim zemljama. Kako o ovim aktivnostima ne postoje pouzdani i uporedivi podaci, informacije o njihovom rastućem značaju pružaju studije o pojedinačnim firmama, ili o evidentno rastućim oblicima transfera tehnologije u krugu ovih zemalja. Kao što će se kasnije videti, ovo pitanje odražava i potrebu prilagođavanja nove tehnologije specifičnim uslovima ovih zemalja.

Ako se pođe od tročlane klasifikacije tehnologije na: proizvod, mašine ili procese neophodne za određenu proizvodnju, ili takozvanu »hardware« tehnologiju, i »software« usluge neophodne za proizvodnju, za ovu grupaciju zemalja se, prema F. Stewartu[5], to manifestuje u sledećem. Najveći deo sredstava namenjenih za istraživanje i razvoj odnosi se na inovacije proizvoda, to jest čini osnovni motiv za preduzimanje istraživanja bez obzira na to što su, po pravilu, ove inovacije povezane i sa inovacijama »hardwarea«. Što se spontanih tehnoloških inovacija tiče, one se, po pravilu, odnose na izvesne adaptacije »hardwarea«, i to u pravcu prilagođavanja lokalnim uslovima. Njihov sve veći udeo upravo ističe problem izbora adekvatne tehnologije u zavisnosti od lokalnih faktora. Na kraju, inovacije tipa »software« — aktivnosti takođe sve više dobijaju na značaju, zahvaljujući mikroelektronici i njenom prodiranju u oblast upravljanja, kontrole i veza. Znači, i pored toga što se preovlađujući oblik finansiranja istraživanja i razvoja ostvaruje na organizovani način, on često ne određuje najveći deo ukupnih inovacija. Iako spontane inovacije nemaju pretenzije za velikim otkrićima, već imaju karakter prilagođavanja, u ukupnim inovacijama zauzimaju značajnije mesto. Gledano u tim okvirima, već istaknuta dominacija razvijenog dela sveta čini se trajnom karakteristikom savremenih međunarodnih ekonomskih odnosa.

Kao logična posledica ovakvih odnosa, a uz pretpostavku da se i manje razvijene zemlje uključuju u proces industrijalizacije, nameće se pitanje izbora puteva industrijalizacije, odnosno njene tehnološke osnove. Ovo se pitanje javlja i u razvijenim sredinama, u kojima takođe mogu tehnološke inovacije izazvati niz ekonomskih i socijalnih promena. Stoga su problemi primene najsavremenije tehnologije i u zemljama u kojima je profitni motiv odlučujući u izboru nove tehnologije često predmet širih društvenih konsideracija. Što se zemalja u razvoju tiče, za njih se javlja ili alternativa preuzimanja tehnologije industrijski razvijenih zemalja, ili kreiranje sopstvenih rešenja, ili njihova određena kombinacija.

[5] F. Stewart, op. cit.

Digitized by Google

Odmah treba naglasiti da je u ekonomskoj literaturi, oslanjajući se na teoriju komparativnih prednosti, izražen stav da kasnije uključivanje u razvoj industrije i tehnologije predstavlja predmet (takozvanog latecomer'sa) za manje razvijene zemlje. Pri tom se polazi od raspoloživosti akumuliranih naučnih i tehnoloških znanja u razvijenim zemljama koje su bile primorane da odvajaju znatna sredstva u ove svrhe ranije. Manje razvijene i novoindustrijalizovane zemlje, pak, mogu uz znatno niže troškove doći do postojećih znanja, s obzirom na to da su marginalni kupci. Ovo tim pre što su tehnologije za koje su one, po pravilu, zainteresovane već korišćene tehnologije, a ne vrhunske, te ne moraju da plate troškove njihove proizvodnje. Ako se, s druge strane, imaju u vidu značajni resursi, naučni potencijali, iskustvo, nedeljivost troškova istraživanja i velikoserijska proizvodnja modernih proizvoda, jasno je da u tom domenu prednost pripada razvijenim zemljama.

Ako bi se problem izbora tehnologije razmatrao sa stanovišta cost-benefit analize, moglo bi se zaključiti da su troškovi kupovine niži od troškova sopstvene »proizvodnje«, što bi ponovo govorilo u prilog transferu. Iako se pri ovoj konstataciji ne sme izgubiti iz vida činjenica da je tržište tehnologije, naročito vrhunske, izrazito monopolsko. Naime, kretanja u svetskoj privredi u pogledu prirode i uslova transfera ukazuju na snažnu poziciju monopola. Inovativno intenzivne zemlje, kao što su SAD, Japan, Nemačka, Francuska i Velika Britanija, imaju naglašenu ulogu u tom domenu. Usled ogromnih izdataka za istraživanja i razvoj i značajnog kapitala njihovih transnacionalnih kompanija, one uspevaju da održe jake monopolističke položaje. U skladu s tim, na tržištu tehnologije nema slobodne konkurencije, što podrazumeva da su cene po kojoj se tehnologija kupuje više. No, i pored toga, za manje razvijene zemlje postoji razlika u troškovima sopstvene proizvodnje i kupovine. Ovo stoga što one, s obzirom na marginalnost u svojstvu kupca, ne plaćaju troškove proizvodnje tehnologije, već troškove transfera i monopolističku rentu. U slučaju kupovine starije tehnologije ovi uslovi su, naravno, povoljniji, jer uslovi na tržištu tehnologije zavise, pre svega, od kvaliteta tehnologije, njene starosti, njenog ekonomskog i strateškog značaja, kao i konkurencije među proizvođačima. Treba dodati da prisustvo socijalističkih zemalja i zemalja u razvoju nije dovoljno snažno da bi imalo bitan uticaj na postojeće odnose.[6] I pored toga što se zemlje u razvoju sučeljavaju sa brojnim teškoćama na ovom tržištu, može se zaključiti da su promene u svetskoj privredi bitno uticale na povoljnije uslove kupovine tehnologije srednjeg i nižeg nivoa. Tendencije u sedamdesetim i osamdesetim godinama sugerišu pojavu brojnih firmi, koje se javljaju na strani ponude najnovije

[6] Videti: M. Simai, *International Technology Transfer and Economic Development in the late 20th Centrury*, Trends in World Economy, Hungarian Scientific Council for World Economy, Budapest, 1984.

Digitized by Google

i vrhunske tehnologije, te rastuću konkurenciju u njihovim okvirima. Ako bi se u razmatranje uzele već standardne tehnologije, moglo bi se konstatovati da je na tom polju konkurencija izrazitija. To, s jedne strane, povoljno utiče na zemlje uvoznice, poboljšava njihovu pregovaračku poziciju i mogućnost izbora. S druge strane je vredna pažnje pojava da SAD, Japan i druge razvijene zemlje vrhunsku tehnologiju izvoze kroz gotove proizvode, u cilju zadržavanja monopolističke pozicije u proizvodnji.

U zaključku bi se moglo istaći da zemlje u razvoju, koje se sa zakašnjenjem uključuju u proces industrijalizacije, mogu imati znatnih prednosti. Kao primer često se u literaturi navodi Japan, koji je uglavnom koristio uvoznu, i to ne najmoderniju tehnologiju, i koji je tek 1980. godine imao pozitivan saldo na spoljnom tehnološkom planu. Međutim, treba naglasiti da se sve češće javljaju stavovi u prilog važnosti stvaranja sopstvene tehnologije. Tako se navodi potreba postojanja nekih tehnoloških kapaciteta da bi uvozna tehnologija mogla efikasno funkcionisati. U vezi sa tim se često postavlja i pitanje nepodobnosti izrazitog oslanjanja na razvijene zemlje. Ovo pitanje je povezano sa stvaranjem odgovarajuće tehnologije (appropriate technology). I na kraju, zbog velike zavisnosti od razvijenih zemalja i opšteg odnosa Sever — Jug, ističe se potreba za uspostavljanjem pravednijih odnosa.

Generalno uzev, zemlje u razvoju karakteriše danas dualna tehnološka struktura, koja se ispoljava u postojanju modernog industrijskog sektora i tradicionalnog sektora u poljoprivredi i zanatstvu. Polazeći od teorije privrednog razvoja, nastale u okviru zapadne ekonomske literature, izgrađeni su novi sektori industrije, kao preduslov modernizacije privrede. Takođe se, oslanjajući se na ove modele razvoja, insistiralo na stvaranju infrastrukturnih uslova u cilju dostizanja praga takozvane take-off faze privrednog razvoja.[7] Niz planova u ovim zemljama, što su ih podržale Svetska banka i druge zemlje, u osnovi je prihvatao stavove razvijane u okviru ekonomske teorije. Na osnovu njih su izgrađeni veliki objekti u industriji sa kapitalno intenzivnom savremenom tehnologijom u oblasti proizvodnje energije, građevinskih materijala, proizvodnje električne i mehaničke opreme.[8] Najčešće korišćeni oblici transfera nove tehnologije pri tom su direktne investicije transnacionalnih kompanija ili ugovori o transferu.

Dok je u industrijskom sektoru uvoz tehnologije neophodan preduslov njegovog razvoja, u tradicionalnom sektoru, prema nekim mišljenjima, a i praksi ovih zemalja, neophodna su odgovarajuća politika zaštite i sopstvena tehnološka poboljšanja. Strah

[7] Videti, na primer: W. W. Rostow, *The Take-off Stage into Self-sustained Growth*, Economic Journal, vol. 66, March, 1956.

[8] Prema: Paul Shrivastava, *Technological Innovation in Developing Countries*, The Columbia Journal of World Business, vol. 19, br. 4, 1984.

Digitized by Google

od ekonomskog neokolonijalizma i opreznost u transferu neodgovarajuće tehnologije su razlozi koji govore u prilog navedenom ponašanju. Tradicionalni sektor se karakteriše radnom intenzivnošću, malim preduzećima, nekvalifikovanom radnom snagom i obuhvata poljoprivredu i proizvodnju potrošnih dobara. Ekonomske i tehnološke karakteristike proizvodnje su, pri tom, usko vezane za socijalnu i starosnu strukturu stanovništva i za ceo splet kulturno-istorijskih faktora. Prema tome, svaka promena u tehnologiji ovih delatnosti mogla bi bitno uticati na ove faktore, te bi bezrezervno uvođenje novih tehnologija razvijenih zemalja moglo imati i negativnih posledica. To znači da se u procesu tehnološke i industrijske inovacije javljaju u ovim zemljama specifični problemi. Dok se u modernom sektoru mora održati korak sa novim dostignućima da bi se opstalo u sve jačoj konkurenciji razvijenih zemalja, tradicionalni sektor koji proizvodi za lokalne potrebe tehnološki razvoj treba da zasniva na porastu kvaliteta proizvoda i standarda stanovništva.

Izbor odgovarajuće tehnologije

Od šezdesetih godina u stručnoj literaturi su učestale diskusije o dva problema tehnološkog razvoja, o uvođenju takozvane odgovarajuće tehnologije i o potrebi promena uslova pod kojima se vrši transfer tehnologije u zemlje u razvoju.

No pre razmatranja problema transfera odgovarajuće tehnologije potrebno je istaći da je za uspešan transfer potrebno ovladati tehnologijom, ili raspolagati određenim tehnološkim kapacitetom. Po pravilu, viši nivo tehnologije zahteva više tehnoloških preduslova za efikasno funkcionisanje. Podaci pokazuju da postoje izrazite razlike u produktivnosti pojedinih grana u pojedinim zemljama. Treba istaći da su razlike velike i pri korišćenju identične tehnologije. Delimično ove razlike proizlaze iz različitih infrastrukturnih uslova, a razlika u kvalitetu radne snage i u efikasnosti upravljanja. Ali su delimično rezultat razlika u prilagođavanju tehnologije konkretnim uslovima.[9] Što su veće razlike između onih uslova u kojima je nastala određena tehnologija i onih u kojima se koristi, to su veća i odstupanja u produktivnosti rada, to jest u efikasnosti korišćenja tehnologije. Prilagođavanjem postojećim uslovima može se postići znatno viša efikasnost. Niz primera pokazuje da su u onim zemljama u kojima su značajna sredstva odvajana za adaptaciju uvozne tehnologije lokalnim uslovima postignuti izvanredni rezultati. U tom pogledu je naročito ilustrativan primer Japana, koji je 1/3 sredstava izdvojenih za istraživanje i razvoj uložio u adaptaciju strane tehnologije. Slične su i karakteristike korišćenja uvozne tehnologije u Južnoj Koreji i Tajvanu, u kojima su odgovarajućim prilagođavanjem i difuzijom postignuti zapaženi efekti.

[9] Prema: F. Stewart, op. cit.

Digitized by Google

Kao što je poznato, svaka tehnologija je vezana za određene uslove u kojima je nastala i stoga odražava i raspoloživost činilaca proizvodnje, nivo ostalih tehnoloških procesa, organizacione aspekte privrede, kao i potencijalnu tražnju za proizvodima koje obuhvata. Ovi uslovi su, nadalje, u razvijenim i zemljama u razvoju dijametralno suprotni, što nameće potrebu njihovog razmatranja.

Činjenica da se nove tehnologije karakterišu izuzetnom kapitalnom intenzivnošću, s jedne strane, i niska akumulativnost manje razvijenih privreda, s druge strane, čine dostupnost ovim tehnologijama izuzetno otežanom. Na to se nadovezuje i odsustvo kvalifikovanih kadrova bez kojih najmodernije tehnologije ne mogu realizovati svoje potencijalne efekte. Drugo, kao posebno važan problem treba istaći značajno ekonomisanje u pogledu obima u savremenoj privredi, što upućuje na zaključak da je i minimalna efikasna veličina preduzeća za zemlje u razvoju predimenzionirana. Ako se to posmatra u kontekstu stvaranja monopolističkih tržišnih struktura u ovim zemljama, uslovljenima kako slobodnim kapacitetima tako i nemogućnošću ekspanzivnijeg izvoza, tada se uočava izvesna neadekvatnost savremenih tehnologija. Nadalje, za funkcionisanje najmodernijih tehnologija je, po pravilu, neophodno odgovarajuće infrastrukturno okruženje. Usled oskudnosti kapitala u zemljama u razvoju, ovakva njegova upotreba se ne čini najefikasnijom. I, na kraju, treba imati u vidu da novi proizvodi odražavaju običaje, ukuse i nivo dohotka razvijenih zemalja, te da stoga često ne odgovaraju uslovima zemalja u razvoju.

Istaknuti argumenti govore u prilog stvaranju takozvane odgovarajuće tehnologije. Ona za zemlje sa niskim dohotkom i brojnom radnom snagom treba da je radno intenzivnija, s jedne strane, manje intenziva u pogledu angažovanja visokostručnih kadrova, s druge, uz manju veličinu kapaciteta i jednostavnije proizvode. Stvaranje odgovarajuće tehnologije, pri tom, treba da obuhvati oba široko definisana i već spomenuta sektora, moderni i tradicionalni. I dok se u modernom sektoru pristupa prilagođavanju uvozne tehnologije sopstvenim uslovima, pre svega u pravcu veće radne intenzivnosti, u ovaj proces treba da se uključi i tradicionalni sektor da bi se uvećala i njegova efikasnost. Sve to, kao što je već rečeno, zahteva značajna sredstva namenjena istraživanju i razvoju, kao i odgovarajuće mehanizme selekcije tehnologije, što je u zemljama koje su se u tom pogledu dobro organizovale izazvalo u svetu poznate efekte.[10]

[10] Iako nije u meri istaknutoj za zemlje u razvoju problem prilagođavanja savremene tehnologije domaćim uslovima za jugoslovensku privredu toliko relevantan, kretanja u tom pogledu u nas govore o izuzetno neracionalnom i nekoordiniranom ponašanju. Videti, na primer: M. Bazler-Madžar, *Tehnološki razvoj i raspoloživost činilaca proizvodnje*, savetovanje »Tehnologija i razvoj«, Zagreb, jun 1984, štampano u: *Samoupravljanje i tehnološki razvoj*, Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja, sveska 16, 1984.

Digitized by Google

Kada je reč o zemljama u razvoju i neophodnosti uvoza tehnologije i u budućnosti, valja naglasiti da se očekuje njihova zavisnost u tom domenu, usled toga slabija pregovaračka pozicija i rastuća opšta zavisnost Juga od Severa. Danas se iznose različita mišljenja o položaju manje razvijenih zemalja i o njihovoj opštoj zavisnosti od razvijenih. Dok neki u svojim stavovima, što se zasnivaju na sve većoj tehnološkoj zavisnosti od većine razvijenih zemalja, ističu tezu o neophodnosti nastavljanja uvoza tehnologije, drugi, oslanjajući se na druge argumente o zavisnosti na širem frontu, sagledavaju nepovoljan položaj zemalja u razvoju. Naime, i pored toga što nije moguće ustanoviti koji je stepen tehnološke zavisnosti zemalja, sa sigurnošću se može tvrditi da se zemlje koje uvoze svu modernu tehnologiju nalaze u velikoj zavisnosti u poređenju sa zemljama u kojima je ovaj uvoz samo delimičan ili ga karakteriše dvosmerno kretanje. Prema nekim procenama UNCTAD-a, zemlje u razvoju su 1968. godine odvajale 5% svog deviznog prihoda od izvoza (ne računajući naftu) za uvoz tehnologije. Prema istim procenama, ovaj uvoz je rastao po stopi od 20% u kasnijem periodu[11], obuhvatajući samo direktne troškove transfera. Ako se tome dodaju i razni indirektni troškovi, restrikcije, koje se često ne mogu kvantifikovati, kao što su vezani utrošci, zabrana izvoza, ograničenja ponude i odsustvo podsticajnih efekata uvezene tehnologije, zbog ograničenja lokalnih istraživanja i razvoja tehnologije, ukupni troškovi se čine znatno većima. Sve to treba posmatrati u svetlosti novijih tendencija, koje upućuju na još izrazitiji porast zavisnosti.

U vezi sa razmatranjem transfera odgovarajuće tehnologije ponovo treba skrenuti pažnju na monopolistički karakter tržišta. Kada je određena tehnologija razvijena, granični trošak njenog transfera je, kao što je već istaknuto, nizak. Stoga bi u uslovima razvijene tržišne konkurencije cene tehnologije bile niske, čak niže od onog nivoa koji bi opravdao njeno razvijanje. Usled uvođenja raznih zakonskih i drugih restrikcija, omogućeno je onima koji su tehnologiju razvili da nadoknade troškove preko monopolskih cena. Naravno, u tom pravcu postoje određena ograničenja, s obzirom na to da najviša cena može biti cena njene »proizvodnje« koja bi mogla da se ostvari u režiji kupca. Pri tom je cena utoliko viša ukoliko je kupac manje u mogućnosti da sam kreira tehnologiju. Zbog ogromne razlike koja postoji između konkurentske cene i maksimalne cene koju je kupac spreman da plati, stvara se veoma široki prostor za pregovore. Položaj kupca je pri tom određen njegovim znanjima o tehnologiji, raspolaganjem različitih alternativnih procesa i mogućnošću samostalne proizvodnje. Sve to zavisi od postojeće akumulacije znanja, to jest od tehnološkog kapaciteta zemlje uvoznice. Imajući sve to u vidu, može se reći da tehnološki visoko zavisne

[11] Procene su izvršene u 1975. godini. Citirano prema: F. Stewart, op. cit.

Digitized by Google

zemlje, po pravilu, imaju slabije pozicije na tržištu, što, povećavajući dalju tehnološku zavisnost, stvara svojevrsni začarani krug.

Sva pokrenuta pitanja ukazuju na izuzetnu složenost izbora i uvođenja odgovarajuće tehnologije. U manje razvijenim zemljama, očigledno, principi stvaranja odgovarajuće tehnologije sugerišu sopstvena istraživanja u pravcu tradicionalnih aktivnosti i manjih jedinica, u skladu sa porastom sopstvenog tehnološkog kapaciteta. Generalno uzev, postavlja se pitanje ekonomske nezavisnosti, s jedne, i efikasnosti, s druge strane. No potrebno je naglasiti da je pretpostavka bilo kojih poboljšanja u tom domenu tehnički obrazovana radna snaga. Drugo, istraživanja bi morala biti više vezana za proizvodne komplekse, za razliku od njihovog laboratorijskog oblika. I, na kraju, pošto nijedna zemlja ne može biti tehnološki nezavisna, transfer tehnologije će i dalje predstavljati važan deo kompleksa međunarodnih ekonomskih odnosa.

Iako su zemlje u razvoju danas većinom prihvatile takozvanu koncepciju »self-reliance«, kao put ka tehnološkoj emancipaciji, to, naravno, ne znači široko supstituisanje strane tehnologije domaćim istraživačko-razvojnim radom, već stvaranje neophodnih uslova za uključivanje u međunarodnu podelu rada i putem organizovanijeg transfera tehnologije iz razvijenih zemalja i njenog prilagođavanja konkretnim uslovima. Uvoz tehnologije, pri tom, treba da se razlikuje zavisno od vrste i nivoa tehnologije. Kompleksni proizvodi koji traže skupo održavanje i servisiranje ne odgovaraju mogućnostima ovih zemalja. Grane u kojima su stalne inovacije proizvoda važan faktor konkurentnosti, i koje zahtevaju izdvajanje značajnih sredstava za istraživanje i razvoj, takođe nisu u skladu sa raspoloživim resursima ovih zemalja. Što se odgovarajuće tehnologije tiče, dinamički efekti grane o kojoj je reč, kao i njena uloga u međunarodnoj trgovini zemlje izvoznice, takođe su važni elementi u odlučivanju. U slučaju proizvodnje potrošnih dobara po sebi se razume da se mora voditi računa o nivou dohotka, običajima i slično. Sve to upućuje na zaključak da je razrada strategije naučno-tehnološkog progresa u ovim zemljama izuzetno važan zadatak. Prvi momenat u vezi s tim svodi se na transfer postojeće tehnologije. U okviru toga potrebno je stvoriti znanja koja bi doprinela efikasnijem transferu tehnologije i njegovom prilagođavanju potrebama i uslovima ovih zemalja. Drugi momenat je vezan za takozvano raščlanjavanje paketa tehnologije, koje bi omogućilo bolje prilagođavanje uvezene tehnologije unutrašnjim uslovima, a uzimajući u obzir postojeći istraživački i inovacioni potencijal — i dalji razvoj nekih njenih delova. Ovi potonji bi se mogli zameniti i postojećim sopstvenim rešenjima. U poređenju sa prvim, drugi momenat u posmatranim okvirima predstavlja i fazu ozbiljnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada. Treći momenat u posmatranom kontekstu se odnosi na intenzivnije stvaranje no-

Digitized by Google

vih tehnoloških znanja. On, naravno, ne isključuje prva dva, s obzirom na to da se zbog oskudnosti raspoloživih sredstava za istraživanja i razvoj mora celom kompleksu problema prići selektivno. U okviru stvaranja sopstvenih znanja nužna je određena koordinacija i između zemalja u razvoju.

Iako je izbor odgovarajuće tehnologije u zemljama u razvoju u ekonomskoj teoriji dosta često razmatran, i, po pravilu, u tom pravcu se sugeriše radno intenzivna tehnika, treba naglasiti da se ovi problemi u praksi ne rešavaju jednostavno. Reč je o problemima nezaposlenosti ne samo u nerazvijenom, već i u razvijenom delu sveta. Postojeća nezaposlenost u razvijenim zemljama, izazvana ne samo brzim tehnološkim promenama, već i neadekvatnom društvenom organizacijom, ukazuje na to da se izbor odgovarajuće tehnologije javlja i u ovim zemljama. Iskustvo socijalističkih zemalja sa uvozom tehnologije pokazuje da je, u odsustvu kompleksne razvojne politike u oblasti nauke, istraživanja i razvoja tehnologija prilagođenih nivou razvijenosti zemlje, datim uslovima i određenom nivou upravljanja i organizacije, uvozna tehnologija često i za 50% manje efikasna nego u zemlji izvoznici.[12] Kako socijalističke zemlje imaju preduslove (kvalifikovani rad, organizacija itd.) da razviju takvu politiku, to se neadekvatnom upravljanju i sistemu stimulacije mogu pripisati greške u izboru i primeni odgovarajuće tehnologije. Izbor odgovarajuće tehnologije bitan je u razvijenim kapitalističkim zemljama. Po pravilu, izbor tehnologije se vrši na nivou firmi, tako da se ne vodi računa o njenim uticajima na šire okruženje.

[12] Podaci uzeti iz M. Simai, op. cit.

Digitized by Google

Nikola Visković

Neokonzervativizam – dominantna građanska ideologija našeg vremena*

1. — Od konačnog uspostavljanja građanskog društva u doba manufakture i prosvjetiteljstva i sve do naših dana (ograničavajući se ovdje na zapadni svijet) djeluju četiri sveobuhvatna i najutjecajnija »pogleda na svijet« ili ideološka bloka. To su:

a) *krščanski svjetonazor,* s više podvrsta;

b) *konzervativni svjetonazor,* kod kojeg treba nadasve razlikovati *tradicionalni konzervativizam* nastao u XVIII i XIX stoljeću kao reakcija na buržoasku demokratsku revoluciju i na moderni duh općenito, i *fašizam* koji se javlja u XX stoleću kao dvostruka reakcija na socijalizam i liberalizam;

c) *liberalni svjetonazor,* s više podvrsta;

d) *socijalistički svjetonazor,* s njegovim podvrstama — anarhizam, socijaldemokracija, komunizam, nova ljevica itd., koje su više ili manje vezane, odnosno nezavisne od marksizma.

Ako se u ovim ideološkim blokovima promatraju njihovi politički programi i od političkog neposredno ovisni kulturni sadržaji, koji uistinu i čine jezgro spomenutih svjetonazora, onda se oni mogu razvrstati u skupine *političke desnice* i *političke ljevice,* odnosno kao više ili manje razvijene političke desnice

* Tekst predavanja održanog voditeljima Škole SKH u Zagrebu 21. II 1986. godine.

Digitized by Google

i političke ljevice, pa se, dakako, neki povijesni oblici tih svjetonazora pokazuju i kao *politički centar.*

Konzervativni svjetonazor je općenito desni ili regresivni u odnosu na građansko društvo i modernitet; socijalistički svjetonazori su lijevi ili progresivni, a to znači afirmativno-prevladavajući, u odnosu na građansko društvo i modernitet; hršćanski svjetonazor je u modernim vremenima redovito desni, dugo vremena saveznik tradicionalnog konzervativizma, ali u suvremenim okolnostima neki njegovi segmenti prelaze i u politički centar (demokršćani) ili se čak približavaju socijalizmu (na primjer teologije oslobođenja); liberalni svjetonazor je izvorno bio progresivan, ali je zatim tokom XIX i XX stoljeća počeo kliziti ka centru i ka desnici usporedo sa snaženjem socijalističke alternative i nasuprot njoj.[1]

2. — Prije nego što pristupimo glavnoj temi: neokonzervativizmu treba nešto reći i o tome što znači i koliko je opravdano razlikovanje *političke desnice* i *političke ljevice* u današnje vrijeme. To se pitanje nije postavljalo do prije nekoliko decenija: ono se javlja tek nedavno, kada se sa raznih strana, i to kako onih uvjetno »desnih« tako i onih uvjetno »lijevih«, počinje sumnjati u objašnjavajuću moć ove klasične političke dihotomije.[2]

Između više razloga kojima se pobija opravdanost razlikovanja desnice i ljevice nalazimo i ova dva: (a) da su mnoga obilježja prema kojima se provodi to razlikovanje zapravo podjednako prisutna i u »desnim« i u »lijevim« političkim pokretima, a pogotovo ako se radi o ekstremnim pravcima jednih i drugih; i (b) da prilikom slabljenja klasnih sukoba i ideologija u takozvanom postindustrijskom društvu iščezavaju kao društveno relevantni činioci ponajprije takvi žestoko politizirani i socijalno konfliktni politički pokreti i ideologije kakvi su tradicionalni desničarski i ljevičarski.

Ima ponešto istine u objema argumentacijama, ali one ipak ne obaraju smislenost razlikovanja političke desnice i političke ljevice u suvremenom svijetu — već znače samo stanovitu i opravdanu *relativizaciju takvog razlikovanja.* Prva relativizacija sastoji se u uvidu da jedna ista politička ideologija, na primjer liberalna, može u jednim povijesnim uvjetima biti lijeva ili progresivna, u drugim uvjetima može biti centrumaška ili reformistički kompromisna, a u trećim uvjetima postaje desničarska ili reakcionarna. Druga relativizacija sastoji se u uvidu da radikalno lijevi pokreti, na primjer komunistički i anarhistički,

[1] Vidi o tome, na primjer, R. Kühnl, *Oblici građanske vladavine i liberalizam-fašizam,* Beograd, 1978.

[2] Danas postoje tri osnovne ocjene ovog razlikovanja: neki ga pobijaju kao neodrživo, drugi (tradicionalisti) smatraju da je ono neosporno, a treći misle da je to razlikovanje više ili manje relativno u povijesnom i kriterijološkom smislu.

Digitized by Google

mogu u stanovitim povijesnim prilikama poprimiti neka obilježja autokratizma i elitizma po kojima se na razini pojavnosti značajno približavaju desnim političkim pokretima. Na tu sličnost upozoravaju mnogi kritičari prakse komunističkih partija i sistema »realsocijalističkih« zemalja, a najradikalnije u raznim teorijama o desnom i lijevom *totalitarizmu*.[3] Ipak, usprkos tim stvarnim i važnim sličnostima, nije moguće ne voditi računa o bitnim razlikama u idejnim sadržajima koje uvijek postoje između reakcionarnih i progresivnih političkih pokreta. Razlika je u tome što je autoritarna, antiegalitarna ili iracionalistička praksa političke desnice *sukladna* s istim takvim njenim vrijednosno-programskim, svjetonazorskim stavovima, dok ista ili slična praksa kod nekih segmenata (ekstremne) političke ljevice jest *deformacija, izdaja ili nemogućnost ostvarenja* vrijednosno-programskih sadržaja prema kojima se ljevica definira. Autokratizam, elitizam i iracionalizam nisu u socijalnom biću i u biti svjetonazora ljevice, ali oni se javljaju u lijevom pokretu kao posljedice objektivnih i subjektivnih nedostataka društava i pojedinaca u kojima ljevica djeluje, i to najčešće zbog ekonomske, kulturne i političke nerazvijenosti građanskih društava (i radničke klase) u kojima su nastale *sve dosadašnje* proleterske revolucije.

Po kojima se, onda, kriterijima mogu razlikovati svjetonazori desnice i ljevice na ravni *tipova?* Takvih kriterija ima dosta, ali oni nisu svi jednakog značaja. Osim toga, svaki takav kriterij daje jedan kvalitativni kontinuum u kojemu su mogući mnogi stupnjevi pozitivnih i negativnih svojstava između dva suprotstavljena ekstrema — na primjer svojstvo demokratizma, koje se stupnjuje između jedne krajnje, potpune i neposredne demokracije, preko više vrsta umjerenih, dirigiranih ili fiktivnih demokracija, i najzad do suprotnog ekstrema — autokratizma. Svaka je točka u tom kontinuumu svojstava jedna naspram drugoj relativno lijeva i desna, dok se oko sredine kontinuuma nalazi pozicija političkog centra, a na njegovim ekstremima se nalaze izrazite političke desnice i ljevice.

Izgleda da je temeljni kriterij razlikovanja desnice od ljevice odnos prema *prirodnoj jednakosti ljudi* i prema *načinu uređenja društva* s obzirom na ljudsku prirodnu jednakost ili nejednakost. Bitna je osobina svake desnice, tradicionalno-konzervativne ili fašističke, stav o prirodnom entiegalitarizmu i elitizmu; bitna je osobina svake ljevice, naprotiv, prirodni egalitarizam i antielitizam. Iz toga slijede nužno etički, politički i pravni zahtjevi jednih za uređenje društva po principima nejednakosti (sukladno s prirodom), te zahtjevi drugih za uređenje društva prema principima jednakosti (opet sukladno s prirodom). Taj spor, koji se obnavlja u beskrajnim varijantama od sofista i Platona do danas, na primjer u vidu razlika između konzervativnih i progresivnih

[3] Vidi T. Kuljić, *Teorije o totalitarizmu*, Beograd, 1983.

Digitized by Google

teorija o prirodnom pravu, čini osnovu svakog mogućeg razlikovanja desnih i lijevih svjetonazora.

Međutim, suvremena desnica ne može više lako sačuvati svoju legitimnost s otvorenim, ciničnim iskazivanjem svoga antiegalitarističkog uvjerenja; zbog toga ona na taktičko-političkoj razini zastupa danas *zahtjev za jednakošću šansi među ljudima* — a to je formalno isti zahtjev kojeg iznosi i politička ljevica (jedan od elemenata tobožnjeg »identiteta« desnog i lijevog u suvremenosti!). Ali, načelo »jednakosti šansi« nema za desnicu i za ljevicu jednako značenje — budući da je ono i jednoj i drugoj samo primjereno sredstvo za njihove oprečne stavove prema jednakosti. »Jednakost šansi« za koju se danas zalaže svaki pametniji desničar znači: dati svim ljudima neke jednake osnovne prilike egzistencije (određeno školovanje, zdravstvenu sigurnost, stambene uvjete itd.) koje su nužne da bi se mogle do kraja ispoljiti prirodne nejednakosti među njima, a to znači da bi se pokazale društvene elite i omogućila selekcija »najboljih«. Suprotno tome, »jednakost šansi« znači za ljevičara: dati svim ljudima jednake osnovne društvene prilike koje su nužne da bi se u potpunosti razvile njihove jednake prirodne sposobnosti. (Istina, ljevica postavlja redovito i dodatan zahtjev za nejednakim društvenim odnosima kada je potrebno dati »više« onome koji je zbog ranijih diskriminacija dospio u »niži« položaj, tako da bi se shodno načelu solidarnosti izjednačile »startne osnove« ljudi za daljnje njihovo razvijanje pod uvjetima »jednakih šansi«.) Treba biti, dakle, na oprezu, to jest znati o čemu se zapravo radi, kada se u političkoj akciji postulira potreba »jednakih šansi«: to može biti isto tako dio specifičnog svjetonazora ljevice kao i dio specifičnog svjetonazora desnice.

Nadalje, važan je kriterij razlikovanja desnice i ljevice *odnos prema demokraciji.* Desnica je bitno sklona hijerarhijskim i autokratskim odnosima vlasti i poslušnosti, dok je ljevica bitno sklona slobodarskim i demokratskim odnosima autonomije i dogovora — razumljivo, na ravni vrijednosno-programskih opredjeljenja, ali ne nužno i u svim okolnostima povijesne prakse. Takvo je razlikovanje izravna posljedica prethodnog razlikovanja u odnosu na jednakost: slobodarski i demokratski sistem moguć je samo među bitno jednakima. Ipak, desničarski svjetonazor ne bi mogao da pretendira u suvremenom svijetu na legitimnost ako bi otvoreno branio hijerarhičnost i autokratizam nasuprot autonomiji i demokraciji; stoga se sada i desnica (i ne samo ona sa potamnjelom liberalnom slavom) poziva na principe demokracije, ali ona to čini tako što se opredjeljuje za takozvanu *elitističku demokraciju*[4]. Riječ je o stavu prema kojemu su narodne mase jedino sposobne (i svaka se demokracija u povijesti zapravo sastoji od toga) da u političkim procesima i na političkim izborima biraju kao vladajuću jednu od više kon-

[4] Vidi o tome D. Mirčev, *Participacija, demokracija i samoupravljanje,* Zagreb, 1985, str. 131. i dalje.

Digitized by Google

kurentnih elita koje se nude sa svojim programima. Više od toga narod ne može, a njegovo veće sudjelovanje u političkom odlučivanju vodilo bi zapravo društvo i državu ili do rasula anarhije ili do reaktivne diktature pojedinaca »u ime naroda«.

Treći i četvrti kriterij jesu *odnos prema razumu i prema napretku.* Dok se ljevica (još od klasičnog, progresivnog liberalizma) uzda u razum i u stalan progres ljudskog roda i pojedinaca ka stanju slobode, jednakosti i bratstva svih ljudi, desnica uvijek daje prednost nekim temeljnim nagonima organizma (organska koncepcija društva) nad razumom, kao i prednost sudbinskom kružnom kretanju povijesti ili decizionizmu prirodnih elita nad povijesnim zakonima, odnosno mogućnostima progresa. Tradicionalistički svjetonazor, sa svojim temeljnim pesimizmom u pogledu ljudske prirode, suprotstavlja se ovdje modernom svjetonazoru, koji nosi optimističku viziju čovjeka — čovjeka kao umnog tvorca svijeta, tvorca povijesti.

Mogli bismo navesti još neka diferencijalna i tipska obilježja desnog i lijevog pogleda na svijet — na primjer odnos prema *prošlosti i budućnosti,* prema *mitskom i znanstvenom,* prema *nacionalnom i univerzalnom,* prema *tradiciji i modernitetu* itd.[5] Ovoliko je ipak dovoljno da bismo objasnili načelno razlikovanje između političke desnice i političke ljevice i da bismo opravdali takvo razlikovanje u uvjetima suvremenosti.

3. — Naše slijedeće pitanje glasi: koje su od spomenutih velikih ideologija modernog doba *dominantne u suvremenom svijetu*?

Na to pitanje treba najprije dati jedan pred-odgovor: u posljednjih dvadesetak godina sva četiri spomenuta ideološka pravca doživljavaju, pod pritiskom silovitih socijalnih preobražaja, više ili manje osjetne *obnove* njihovih sadržaja — pa tako nastaju »*remake*« ili »*aggiornamento*« *katoličanstva, te neokonzervativizam, neofašizam, neoliberalizam i razni smjerovi obnovljenog socijalizma i komunizma,* među ostalim i *nova ljevica* i *eurokomunizam.*

Imajući to u vidu, sada možemo odgovoriti na postavljeno pitanje ovako: od svih tako obnovljenih ideoloških pravaca (i sukladno njima uspostavljenih društvenih odnosa) danas su nesumnjivo izrazito dominantni *socijalizam* i *neokonzervativizam.* Pri tome je snaga ovih dvaju suprotstavljenih blokova ljevice i desnice gotovo uravnotežena u Evropi, s promjenjivom prevagom socijaldemokrata ili komunista u prvom bloku, dok je neokonzervativizam posve nadmoćan u Sjedinjenim Državama. Neofašizam i nova ljevica posvuda su drugorazredne ili marginalne pojave, a obnovljeni liberalizam i dalje klizi udesno, stapajući se već s neokonzervativizmom.

[5] Vidi fusnotu 9 i tabelu u aneksu ovoga teksta.

Digitized by Google

4. — Pojava neokonzervativizma tokom 70-tih godina, najprije u SAD i zatim u Evropi, predstavlja *temeljiti preokret političkih i kulturnih prilika na Zapadu* u odnosu na prošlo desetljeće. Naime, 60-te godine bile su razdoblje jasnog uspona socijalističkih pokreta i ideja kao svjetskih procesa, doba visokog ugleda marksizma i socijalizma na Zapadu, vrijeme obnoviteljskih tendencija u sovjetskom sistemu, detanta u međunarodnim odnosima, pobjeda oslobodilačkih snaga u mnogim zemljama trećeg svijeta. Sedmi decenij predstavlja naglo prekretanje ovih tendencija: to je vrijeme opadanja poleta i ugleda socijalističkih pokreta i marksizma, doba uspona novog tipa desnice posvuda na Zapadu, ponovnog zahlađenja i pojačane utrke u naoružavanju među velikim silama, zaustavljanja razvoja u zemljama »realnog socijalizma« i ponovnog rasta etatizma u njima, gubitka daha oslobodilačkih snaga i čestih intervencija velikih sila i vojnih diktatura u trećem svijetu. U tom preokretu nastaje, i sve do danas opstoji kao njegov glavni činilac, neokonzervativizam kao važan konstituens stvarnih ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa u suvremenom svijetu.

Ovdje se ne možemo dublje upuštati u pitanje o uzrocima ovog preokreta.[6] Dovoljno je kazati da je osnovni uzrok *u spoju dviju istovremenih velikih kriza koje potresaju svijet upravo tih 70-tih godina.* S jedne strane, kapitalizam tada upada u jednu od svojih najtežih i, uz to, posve neuobičajenu vrstu ekonomskih kriza: u takozvanu »stagflaciju«, koja se razlikuje od svih dosadašnjih privrednih lomova kapitalizma kako po svojoj prirodi (opadanje privredne aktivnosti + visoka nezaposlenost + visoka inflacija) tako i po svom produženom trajanju. Ta kriza izaziva teške i dugotrajne socijalne nevolje, naročito među mladima i među stručnim kadrovima, a samim tim i opći osjećaj ugroženosti i političke frustracije gotovo svih dijelova stanovništva kako u kapitalističkim metropolama tako i u perifernim nerazvijenim društvima. S druge strane, ove nevolje kapitalističkog sistema sada ne djeluju (kao što su djelovale u prošlosti) u smislu revolucionarnih situacija i privlačenja radništva socijalističkim i komunističkim partijama. Glavni uzrok tome, mada zacijelo ne i jedini, jest u činjenici što istovremeno padaju u duboku političku, socijalnu i kulturnu krizu i sistemi takozvanoj »realnog socijalizma«, a djelomično i zapadne socijalističke partije, što širom svijeta nanosi veliku štetu ugledu i motivacijskoj sposobnosti socijalističkog svjetonazora i marksizma u njemu. Kapitalizam je zapao u nevolje, ali se istovremeno i socijalizam našao u ne manje teškoj i sveobuhvatnoj krizi — pa je, prema tome, i *nesposoban da u tom kritičkom trenutku ponudi svijetu uvjerljivu razvojnu i demokratsku alternativu.*

[6] Vidi o tome i o neokonzervativizmu općenito tematsku svesku splitskih »Pogleda«, br. 1/1983, sveske »Marksizam u svetu«, (dalje: MUS) br. 4—5/1983. i 6—7/1983, te radove S. Divjaka i M. Nikolića u časopisu »Ideje«, br. 3—4/1984.

Digitized by Google

U takvoj situaciji, kad su radničke mase u dobroj mjeri ekonomski zastrašene i idejno zbunjene, razočarane i pasivizirane prema vlastitim političkim pokretima, veliki dijelovi stanovništva, naročito srednji slojevi i inteligencija, postaju prijemčivi za jedan novi i »spasonosni« pogled na svijet koji se sada nudi kao izrazito kritička i čak znanstveno strogo utemeljena misao: za neokonzervativnu ideologiju.

Neokonzervativizam se počeo oblikovati još od 60-tih godina — najprije kao kritika postojećih ekonomskih i političkih uređenja, i socijalističkih i kapitalističkih iz tipa »države blagostanja«, od strane jedne skupine američkih intelektualaca, uglavnom bivših liberala i ljevičara (D. Bell, I. Kristol, N. Glazer, N. Pothorez[7]), a kasnije i kroz borbu radikalno konzervativnih stranaka u SAD, s Reganom na čelu, u Engleskoj (Tatcher), u Njemačkoj (Kohl), u Japanu (Nakasone) i u Francuskoj (Chirac, Barre). Iako su najdublje vrijednosne i teorijske osnove na koje se neokonzervativizam poziva postavljene još otprije, a neke su vrlo stare i potječu od vremena protuprosvjetiteljske reakcije, ova ideologija se uistinu uobličuje do kraja tek posljednjih petnaestak godina kao *izraz posebnih interesa transnacionalnog kapitala i tehnokracije najrazvijenijih zapadnih zemalja u doba svjetske privredne krize i kao sredstvo njihove imperijalne svjetske politike.* Ovi moćni društveni subjekti, jedini koji danas u potpunosti koriste vrhunsku elektronsku i informatičku tehnologiju, uspjeli su u posljednjim godinama osvojiti vlast gotovo u svim velikim kapitalističkim društvima i zatim usmjeriti ekonomske i političke tokove u mnogim drugim razvijenim i nerazvijenim društvima sa svih kontinenata. Oni su tako postali jedan od svjetskih dominantnih faktora našega doba ne samo po ekonomskim i tehnološkim sredstvima kojima raspolažu i ne samo po strahovito djelotvornim medijskim sredstvima kojima propagiraju svoju robu i svoje ideje širom svijeta, nego sada još i po tome što posjeduju silu najmoćnijih državnih aparata — to znači i mogućnost za političke i vojne pritiske prema onima koji im se odupiru. Tu mogućnost pritisaka oni, dakako, sve više i koriste. Ali, još veći značaj dobivaju neokonzervativci u svjetskim razmjerama početkom 80-tih godina kada počinju sebi pripisivati djelomične uspjehe u savladavanju pojedinih vidova privredne krize u najsnažnijim kapitalističkim zemljama (savladavanje koje je, u stvari, postignuto nadasve po cijenu nadeksploatacije i prebacivanja tereta krize na nerazvijene i srednje razvijene zemlje) i kada oni pokazuju sposobnost da ponovno pobijede na općim izborima u SAD i u Evropi.

Tako je neokonzervativizam postao dosta uspješan način ideologiziranja velikih masa ljudi i obnove legitimnosti kapita-

[7] O antikomunističkoj disidenciji mnogih američkih intelektualaca, ranijih ljevičara i liberala, vidi: Ch. Lasch, *The Agony of the American of eft*, New York, 1969, P. Steinfels, *The Neoconservatives*, New York, i N. Pothorez, *Making It*, New York, 1967.

Digitized by Google

lističkog sistema u *antikriznoj strategiji* zapadnog međunarodnog kapitala i tehnokracije. I zbog svega toga, čini se, konzervativni val koji je zahvatio Zapad ima još dovoljno idejno-političke snage, a u izravnoj srazmjeri sa slabošću socijalističkih pokreta na Zapadu i Istoku, da se nastavi i tokom 80-tih godina kao »dugi val« obnove i nadmoći svjetskog monopolističkog i tehnokratskog kapitalizma. »Tendencija skretanja udesno više ne izgleda kao privremeni obrat političke sreće, ni kao kratkoročna promena u odnosu snaga. Ona je duboko uhvatila korena... njena dinamika i zamah izgledaju postojani.«[8]

5. — Neokonzervativna ideologija ima *vrlo složen sastav* i ona vjerovatno duguje takvoj složenosti jedan dio svoje snage privlačnosti. To je još nedovoljno poznato kod nas, pa je onda, dakako, i teško razumljiva moć koju ima jedan izrazito konzervativan pogled na svijet u ovo doba atomistike, elektronike i informatike.[9] Riječ je, u stvari, o tome da je neokonzervativizam *amalgam kulturnih i političkih obilježja tradicionalnog konzervativizma i ekonomskih i političkih obilježja liberalizma.* To je spoj elemenata onih ideologija koje su u XVIII i XIX stoljeću bile u nepomirljivom sukobu, ali koje se sada, u izmijenjenim privrednim i socijalnim prilikama (kada se, između ostalog, individualni kapitalizam preobražava u transnacionalni korporacijski kapitalizam koji nosi svoj način »slobodnog« tržišta) i pred svestranim napredovanjem socijalističkih pokreta u svijetu, udružuju u jedinstvenu, iako ne potpuno koherentnu[10], neoreakcionarnu viziju društva prema kojoj je čovjek istovremeno *biće tradicionalnog morala i racionalni homo economicus.* Neobičnost ove (postmoderne!) smjese tradicionalnog i modernog može biti privlačna već sama po sebi mnogim suvremenicima koji su više ili manje razočarani u sva ona stvarno ili navodno »istrošena« rješenja koja im već dugo i nedovoljno uspješno nude klasični liberalizam i državni socijalizam; ipak, privlačnost neokonzervativne ideologije sastoji se prvenstveno u tome što se ona pokazuje kao *sveobuhvatan sistem moralnih i ekonomskih vrijednosti i teorija* koji pokušava dati odgovore na sva velika pitanja što danas uznemiruju i frustriraju ljude širom svijeta, a naročito većinske srednje klase na Zapadu.

Naziv »neokonzervativizam« ukazuje baš na ono »novo« što starom konzervativizmu iz XIX stoljeća, kao prvenstveno političko-kulturnoj ideologiji, dolazi iz spoja s liberalnom ekonomskom i političkom doktrinom. U tom se spoju stari konzervati-

[8] S. Hall, *Zaokret u desno,* MUS, br. 4—5/1983.

[9] Zapravo, usponu neokonzervativizma odgovara i ona kriza moderniteta koja se danas očituje, na primjer, u izbijanju stilova »*postmodernizma*« u svim oblastima kulture i svakodnevnog života. O tome naročito raspravlja J. Habermas u svojim posljednjim radovima, a kod nas je prevedeno nekoliko tekstova u »Kulturnom radniku«, br. 3/1985.

[10] Vidi i fusnotu 9 i 19

Digitized by Google

vizam pomladio, ali je istovremeno i plebejski liberalizam dobio aristokratski pedigre. Zbog toga se sada i liberalizam prekrštava u »*neoliberalizam*« — premda ne samo zbog toga, nego još i zbog unutrašnjeg preobražaja same liberalne doktrine pod pritiskom promjena u suvremenoj privredi i politici. Ali to onda znači da nije opravdana praksa, koju nalazimo u našoj teoriji i publicistici, da se iza naziva »neokonzervativizam« i »neoliberalizam« traže dvije samostalne društvene strategije! Točno je, naprotiv, *da nema bitnih razlika između pojava koje se nazivaju neokonzervativizmom i neoliberalizmom* — jer i jedno i drugo označava istu ideološku poziciju. Odakle, onda, ovo dvojstvo termina? Izgleda da ono ima dvije osnove. U SAD se češće upotrebljava izraz »neokonzervativizam« zato jer tu izraz »liberal« otprije označava radikalnijeg demokratu ili umjerenog ljevičara, pa stoga konzervativci teško mogu za sebe reći da su »neoliberali«; u Evropi takva smetnja ne postoji, jer ovdje »liberali« već davno pripadaju političkom centru ili desnici, pa stoga novi konzervativci mogu sasvim prirodno sebe nazivati »neoliberalima«. Drugi je razlog za ovo dvojno nazivlje u stvarnoj, mada ne i bitnoj razlici: češće se kaže »neokonzervativizam«, i to upravo u SAD, ako se želi istaknuti tradicionalne izvore *i kulturno-političke sadržaje* toga svjetonazora; naprotiv, kaže se »neoliberalizam« ako se želi naglasiti povezanost toga svjetonazora s liberalnom *ekonomskom doktrinom* — i to češće u Evropi, gdje je socijalistička praksa, za razliku od one u SAD, u prošlosti uvelike razgradila liberalnu ekonomiju. Ukratko: isti svjetonazor koji se u SAD redovito naziva »neokonzervativizam« u Evropi se češće naziva »neoliberalizam«.

I još nešto o terminologiji: nije posve ispravno kad se neokonzervativizam, odnosno neoliberalizam, nazivaju općenito, kao što to čine neki kod nas, »*novom desnicom*«. Točno jest da je neokonzervativizam desna pozicija, i to obnovljena desničarska misao i akcija, ali termin »nova desnica« označava (u Evropi) posebnu organizaciju intelektualaca, kakvu na primjer u Francuskoj predvodi A. de Benoist, a koja ima dijametralno suprotne teorijske stavove i ciljeve od neokonzervativaca[11], ili se pak terminom »New right« označavaju (u SAD) neke skupine krajnje desnice ili samo krajnje desno krilo neokonzervativnog pokreta.[12]

6. — Koji su teorijski, vrijednosni i programski sadržaji neokonzervativne ili neoliberalne ideologije? To nije jednostavno opisati, budući se ova ideologija referira, kao što je već upozoreno, na sve aspekte društvenog života i na sva velika pitanja suvremenog svijeta. *Ona je istodobno i ekonomska, i politička*

[11] Vidi o tome moj rad *Evropska nova desnica*, »Pogledi«, br. 2/1985.

[12] Vidi A. Hunter, *Iza kulisa ideologije i organizacije nove desnice*, MUS, br. 6—7/1983.

Digitized by Google

i kulturna vizija čovjeka i društva. Zato i prikaz neokonzervativnog svjetonazora mora obuhvatiti sve te njegove različite aspekte. Tome posvećujemo ovu i slijedeće dvije točke ovoga izlaganja.

Ekonomski sadržaj neokonzervativizma mogao bi se prikazati prema njegovim teorijskim postulatima i izvedbama — od klasične liberalne ekonomske misli, preko shvaćanja L. von Misesa, sve do suvremenih neoliberalnih teorija Friedricha von Hayeka i Miltona Fridmana. Ipak, jednostavnije je i korisnije izložiti ekonomski sadržaj neoliberalizma preko *njegovih odgovora na probleme sadašnje svjetske privredne krize.*

Neokonzervativna dijagnoza krize u najkraćim crtama jest slijedeća: glavni uzroci aktualnih privrednih teškoća u svijetu i naročito na Zapadu nisu u samom kapitalizmu, to jest nisu u nedostacima koji bi bili inherentni kapitalističkim odnosima (kako to tvrde marksisti i dobar dio socijalista), *nego se uzroci krize nalaze u državno-intervencionističkoj ekonomskoj politici koja je tokom više decenija, pod znakom Keynesa, Rooseveltovog »New Deala« i socijalističkih programa, bitno odstupala od liberalnog privrednog sistema slobodnog poduzetništva, slobodnog tržišta i nemiješanja države u privredni život.* Socijalizam je odgovoran za svjetsku ekonomsku krizu, kao što je uostalom odgovoran i za svjetsku političku i moralnu krizu — tvrde neokonzervativci. Socijalistička ili građansko-demagoška i za nacionalnu privredu razorna politika intervencionizma, tvrde oni, sastojala se: (1) od bezbrojnih oblika planskog, normativnog, financijskog i drugog *uplitanja države u privredu* radi redistribucije društvenih dobara i zadovoljavanja nerazumnih zahtjeva pojedinih dijelova stanovništva na štetu drugih (i najkreativnijih) dijelova stanovništva, čime se ometala ili čak onemogućavala stvaralačka privatna inicijativa i sloboda unutrašnjeg i vanjskog tržišta kapitala, ljudi i proizvoda; (2) od ogromnog rasta *državnih socijalnih davanja,* to jest od države razvijenog socijalnog standarda (socijalne pomoći, zdravstvenog i mirovinskog osiguranja, školstva, stanovanja itd.), a sve to na teret oporezovanih — čime su se s jedne strane kočili profit i akumulacija, a s druge strane masovno stvarali parazitski odnosi i destimulirao kreativni »natjecateljski duh« među radnicima; (3) od neviđenog rasta *državnih službi i birokracije,* kao posljedice spomenutih intervencionističkih i socijalnih funkcija »države blagostanja«, što opet pada na teret poreskih obveznika, naročito kapitalističkih poduzetnika, i stvara (sa činovnicima) još jedan masovan sloj društvenih parazita. Zbog svega toga, zaključuje se, poremećeni su i tokovi akumulacije, i privatna inicijativa, i motiviranost radnika i prirodna količina novca, odnosno cijena kredita u opticaju — što je sve imalo za posljedicu, nagomilavajući se tokom decenija, sadašnju stagflaciju.

Neokonzervativna ekonomsko-politička rješenja za izlazak iz krize sastoje se naprosto u *»demontiranju« cjelokupnog meha-*

Digitized by Google

nizma »države blagostanja« ili »socijalne države«, koju neokonzervativci bez ikakvog kompleksa uprošćavanja identificiraju s etatizmom i sa socijalizmom kao najvećim zalima ovoga svijeta. Rješenja su, dakle, slijedeća: (1) maksimalno sužavanje uplitanja države u građansko društvo, a to znači prije svega *reprivatizaciju i deregulaciju* svih onih privrednih i ostalih društvenih djelatnosti — industrijskih, prometnih, financijskih[13], pravnih, informacijskih, obrazovnih, socijalnih, kulturnih itd., u koje je država u prošlosti nelegitimno prodrla, te njihovo vraćanje na izvorne vrijednosti liberalizma, na potpunu slobodu privatnog poduzetništva i tržišta; (2) *ukidanje ili ograničavanje svih vidova državnih socijalnih davanja i službi*, prepuštajući ovu oblast društvenog života ili privatnim dobrotvornim organizacijama, ili privatnom sistemu osiguranja, ili lokalnim vlastima koje budu htjele takve aktivnosti održavati; (3) *smanjivanje državne administracije*, koja postaje dobrim dijelom suvišna uslijed ukidanja privrednog i socijalnog državnog intervencionizma; (4) *smanjivanje poreza na dohodak i državnog budžeta*, što bi također omogućavale prethodne mjere; (5) *vođenje pažljive monetarno-finansijske politike* u skladu s postulatima monetarističke ekonomske teorije i sa ciljem da se otklone glavni izvori inflacije.[14]

Ova načela neokonzervativne ili neoliberalne ekonomske politike nisu danas samo deklaracije. Ona se ostvaruju, u većoj ili manjoj mjeri, u ekonomskom sistemu onih zemalja u kojima su neokonzervativci osvojili državnu vlast — prije svega u SAD (reaganomika), Engleskoj i Japanu. Pri tome je u posljednjem desetljeću najviše učinjeno na polju denacionalizacije privrednih aktivnosti, to jest, na reprivatizaciji i deregulaciji pojedinih privrednih grana, kao, na primjer, u Engleskoj čeličana, rudnika, automobilske industrije, prometa, sredstava za informiranje, osiguranja itd. S deregulacijom u državnom pravnom sistemu postiglo se značajno proširivanje poslovnih i radno-pravnih sloboda poslodavaca i istovremeno ograničavanje prava radnikâ, koja su prije bila bolje garantirana državnim propisima — što se naročito teško odrazilo na *sindikalnu aktivnost*, a posredno i na radnički pokret, koji su i inače teško pogođeni privrednom krizom i slabljenjem lijevih političkih stranaka.[15]

Budući da ovaj prikaz neokonzervativne ideologije ima prvenstveno opisni karakter (što je opravdano utoliko što je

---

[13] U intervjuu za »L'Express« (Paris) od 20. XII 1980. *F. von Hayek* kaže da jedini način da se korjenito onemogući jačanje države u privredi jeste taj da se »država liši monopola u emisiji novca..., tako da ona bude prisiljena da smanji svoje troškove i svoj ritam života«.

[14] Fridmanova monetaristička škola ima unutar neokonzervativizma svoga konkurenta u školi »supply side«, to jest u teoriji ponude (Laffer, Kristol, Gilder).

[15] Za zapadnoevropske zemlje sve ovo je izloženo u tekstovima za jedan međunarodni skup evropskih neokonzervativaca koji su objavljeni u knjizi *Echecs et injustices du socialisme* (Neuspjesi i nepravde socijalizma), Paris, 1985. u izdanju poznatog pariškog konzervativnog Club de l'Horloge.

Digitized by Google

riječ o ideologiji koja je u cjelini kod nas još nedovoljno poznata), ovdje ne možemo pokloniti veću pažnju *kritici njenih stavova.* U oblasti ekonomske misli i prakse ta se kritika danas odvija kao vanjska i kao unutrašnja. Vanjska kritika polazi od principa socijalizma ili umjerenijeg liberalizma koji se ne miri sa svim onim socijalnim žrtvama na nacionalnoj ili međunarodnoj ravni u koje vodi neoliberalna ekonomska politika. Ova vanjska kritika priznaje neke aspekte racionalnosti neokonzervativnog obračuna sa *stvarnim prijetnjama etatizma i birokratizma u suvremenim društvima*[16], ali ona ujedno ukazuje na klasnu i duboko antiegalitarističku prirodu toga obračuna — koji *nije zapravo toliko napad na etatizam koliko napad na socijalne funkcije države i na tekovine stoljetne borbe radničke klase za njena ekonomska i politička prava.* Ukazuje se ne samo na porast društvenih nejednakosti i diskriminacija do kojih vodi neoliberalna ekonomska politika, nego još i na njen preuski pristup uzrocima sveobuhvatne krize suvremenog društva i na njeno ignoriranje i daljnje zaoštravanje civilizacijskih i kulturnih proturječnosti potrošačkog društva, neracionalnih rješenja u društvenom razvoju, ekoloških i sirovinskih problema, rastućeg jaza nejednakosti između razvijenog i nerazvijenog svijeta, te svih opasnosti za svjetski mir koje iz toga slijede.

Međutim, moguća je i unutrašnja kritika dosadašnje prakse neokonzervativne ekonomije sa stanovišta ovih ili onih (ne uvijek jedinstvenih) principa samih neoliberalnih ekonomskih teorija. Ova unutrašnja kritika stalno je na djelu, na primjer u SAD od strane ekstremista koji se ne mire s navodnim pragmatizmom i kompromisima »reaganomike« u odnosu na neke »istinske« principe neoliberalizma. Tako je posljednjih godina stalno na udaru »radikalne desnice« vladina ekonomska politika koja ne uspijeva ukloniti vlastiti intervencionizam i vlastiti višak birokracije, a nadasve ne uspijeva smanjiti budžetski deficit — najveći u povijesti SAD.

Postoje, nadalje, i mogućnosti vanjske i unutrašnje teorijske kritike onih temeljnih suprotnosti koje neokonzervativni svjetonazor sadrži u sebi kao spoj konzervativnog tradicionalizma i liberalnog modernizma — suprotnosti koje ostavljaju tragove nejasnoća i nesklada u više dijelova ovoga svjetonazora, ali ponajprije u odnosima između njegovih ekonomskih i kulturnih elemenata.

7 — Što znači neokonzervativizam na *političkom planu?* Ovdje se antiegalitarizam, elitizam i aspekti iracionalizma najprije

[16] S. Hall u: *Velika predstava skretanja udesno,* MUS, br. 4—5/1983, prikazuje negativan doživljaj socijaldemokratskog etatizma od strane mnogih Engleza kao jedan od uzroka pobjede »tačerizma« — koji je taj etatizam, a ujedno i onaj sovjetski, uspješno identificirao sa socijalizmom uopće.

Digitized by Google

pokazuju kao virulentan *antikomunizam* i *antisocijalizam*.[17] To je antikomunizam koji nas vraća na poslijeratne godine hladnoratovskog duha, ako ne i historije, a koji uključuje, bez većeg napora za razlikovanjem, i opću osudu socijalizma kao društvene teorije i političkog pokreta. Osuda se pri tome odvija na više razina. Prva je razina u argumentaciji da su marksizam i socijalizam teorijska i praktična rješenja koja su imala svoju društvenu funkciju i legitimitet u XIX i početkom XX stoljeća, ali da su u današnje vrijeme tu funkciju i legitimitet izgubili otkad su postali *zastarjeli*, neprimjereni razvijenom kapitalizmu i postindustrijskom društvu. S druge strane, posrijedi je i klasična liberalna politička postavka, sada obnovljena i glorificirana od Hayeka i drugih neoliberala, prema kojoj su *demokracija* i odsustvo prinude mogući jedino u buržoaskim društvima u kojima se ekonomska regulacija provodi autonomno i »dobrovoljno« među privatnim vlasnicima i radnicima na »slobodnom« tržištu roba, rada i ideja. I treće, riječ je također o jednoj izrazito *moralnoj osudi*, dakle, ne više o znanstvenom ili političkom pobijanju, budući da se tvrdi kako socijalizam i marksizam nisu samo pogrešne i društveno štetne doktrine, niti samo utopističke i za postindustrijsko društvo neprimjerene doktrine koje su tvorevine zanesenih i neodgovornih intelektualaca (»nove klase«, kako američki neokonzervativci nazivaju intelektualnu i birokratsku »liberalnu« elitu), nego da su to još i *apsolutna moralna zla*, naprosto protuprirodna i nakazna stanja svijesti i odnosâ koji nužno rastaču slobodu i ličnost pojedinaca i čitavih naroda, stavljajući ih pod nasilničku i egalitarističku tiraniju državne i partijske birokracije. Ovakvim se gledištem u stvari obnavlja onaj stari duh katoličke reakcije koja je od sredine prošlog stoljeća do kraja pontifikata pape Pia XII (da ne idemo dalje, na primjer do Donosa Corteza) *demonizirala* sve slobodarske pokrete i posebno socijalizam kao (kako se izražava jedna papina enciklika) »pogubnu kugu koja razjeda osnove sređenog zajedničkog života«. U tom je smislu vrlo precizno, nimalo slučajno i neskrivajuće Reaganovo moralističko označavanje SSSR-a i uopće komunističkih pokreta kao *Carstva zla* — nasuprot američkom načinu života kao Carstvu dobra. Podudaranje ovakvog pristupa problemima suvremenosti s nekim vidovima sadašnjeg vatikanskog antikomunizma daje dobre osnove nekim zapadnim autorima da govore o *reagano-vojtilizmu*.

Ova antikomunistička i antisocijalistička moralistička uvjerenja i propaganda, sa svim njihovim antiegalitarističkim i iracionalnim naponima, samo podupiru već spomenute argumente o socijalizmu i o »državi blagostanja« kao izvorištima svih aktualnih i privrednih nevolja svijeta. *Ekonomska kriza bila bi samo naličje moralne krize u kojoj je ljevica uvukla tradicionalni*

[17] Vrlo oštru kritiku klasne strukture moći i politike u SAD, koja ima potencije jednog »fašizma sa ljudskim likom«, daje Bertram Gross u: *Friendly Fascism*, Boston, 1983.

Digitized by Google

kapitalizam kao »sređeni zajednički život«. Ugrožavanje slobode poduzetništva ide nužno, tvrdi se, uz ukidanje političkih sloboda i moralnih vrlina građanstva od strane socijaldemagogije i svih njenih starih i novih ogranaka — kao što su politizirani sindikati, pokreti kontrakulture, pacifistički, ekološki i feministički pokreti itd. Istovremeno se u SAD sve navodno ugrožene vrline građanstva sažimaju u pojmu *amerikanizma,* to jest tipa čovjeka koji slijedi »the american way of life«, jedan cjeloviti pionirski moral slobodnog poduzetnika, patriote, dobrog kršćanina i obiteljskog čovjeka koji, navodno, čini suštinu američkog karaktera. Neokonzervativizam stiže tako u jedan prepotentni nacionalizam — koji u međunarodnim odnosima pokazuje svu svoju imperijalističku kratkovidnost i agresivnost.

U međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima neokonzervativci imaju izrazito ofenzivni nastup na dva usporedna fronta, potičući tako obnovu dvostruke hladnoratovske napetosti između vojno-političkih blokova i između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Prvi ofenzivni pravac ide na *proširivanje konfrontacije sa SSSR-om i drugim »realsocijalističkim« državama.* Računajući s ekonomskim, nacionalnim i političkim teškoćama u koje ovi sistemi dospijevaju 70-tih godina, pogotovo nakon zaustavljanja demokratizacije u SSSR-u i sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine, neokonzervativni jastrebovi zaključuju da Zapadu ne odgovara dosadašnja politika detanta i da se »realsocijalistički« sistemi mogu dugoročno oslabiti, prisiliti na ustupke, iznutra destabilizirati ili čak konačno slomiti putem neprekidnog niza odlučnih i usklađenih privrednih, vojnih, političkih i psiholoških pritisaka. Tako se u vanjskoj politici konzervativnih vlada, pod neospornim vodstvom Reaganove administracije, oblikuje širok program hladnoratovskih mjera kojima se želi istovremeno postići i potpuna *supremacija* američkog bloka nad sovjetskim i takvo privredno-političko *iscrpljivanje* »komunističkog svijeta« kojim bi se onemogućili njegova modernizacija i demokratizacija na socijalističkim osnovama i prinudilo ga na bitne ustupke ili na predaju. Ova politika sustavne destabilizacije »realsocijalističkih« društava obuhvaća, među ostalim, slijedeće mjere: (a) otežavanje ukupnog trgovinskog i kreditnog prometa, a naročito zabranu izvoza visoke tehnologije u te zemlje; (b) propagandni rat o ljudskim pravima i slobodama, uz iskorištavanje svih oblika političke i kulturne disidencije i unutrašnjih otpora u tim zemljama preko jedne goleme masmedijske propagandne mreže; i (c) utrka u tehnološki najmoćnijim i najskupljim tipovima naoružanja u kojoj SSSR neizbježno zaostaje i ne može ravnopravno izdržati, a koja uveliko ometa privredni i socijalni razvoj SSSR-a i svih istočnoevropskih društava.

Po ciljevima i po sredstvima nerazdvojno od tog prvog pravca kreće se i drugi vanjskopolitički ofenzivni pravac neokonzervativaca: *odlučno suprotstavljanje oslobodilačkim i socija-*

Digitized by Google

lističkim pokretima u društvima trećeg svijeta. Ovo suprotstavljanje se ponovo prikazuje, kao i 50-tih godina, kao obrana »slobodnog svijeta« od komunističkog osvajanja i porobljavanja, a u biti predstavlja zaštitu interesâ transnacionalnog monopolnog kapitalizma u njegovoj ekonomskoj i političkoj imperijalnoj dominaciji u Južnoj Americi, Africi i Aziji. Sredstva ove politike jesu: (a) selektivna ekonomska i vojna pomoć onim političkim režimima koji slijede antisocijalistički pravac razvoja i neoliberalnu ekonomsku politiku; (b) uskraćivanje pomoći i trgovinsko-financijskih pogodnosti zemljama koje provode socijalističke mjere ili antiimperijalističku i nezavisnu politiku; (c) oružana podrška pokretima otpora protiv revolucionarnih sistema (Etiopija, Angola, Mozambik, Nikaragva); (d) podržavanje diskriminacije i državnog terora u Izraelu i Južnoj Africi protiv regionalnih oslobodilačkih i naprednih pokreta; (e) podržavanje diktatorskih režima u zemljama trećeg svijeta u kojima su društvene proturječnosti toliko žestoke da se nacionalne buržoazije i strani kapital u njima ne bi mogli održati pomoću uobičajenih »demokratskih« ustanova; i (f) uspješno blokiranje svih nastojanja nerazvijenih zemalja da se izmijene, čak i u blažim oblicima, sadašnji izrabljivački i nepravedni međunarodni privredni odnosi — koji su ove zemlje doveli do dramatičnih stanja siromaštva, neravnopravne trgovine, pogrešnih načina industrijalizacije, prezaduženosti, te opće privredne, političke i kulturne ovisnosti o velikim kapitalističkim silama — kojima poslušno služe grabežljive nacionalne buržoazije u nerazvijenim zemljama. Pomoću ovih načina privrednog i političkog nasilja neokonzervativni blok je danas nesumnjivo učvrstio svoju dominaciju nad većinom zemalja trećeg svijeta i ujedno stvorio velike probleme, pa i potpuni zastoj razvoja, u nekim od društava koja su krenula putem stvarne nezavisnosti ili socijalističke revolucije. Stanovitom broju zemalja (Tajvanu, Singapuru, Južnoj Koreji) čak je i uspješno nametnut model transnacionalnog i neoliberalnog kapitalizma te zapadnih potrošačkih i kulturnih obrazaca.

8 — Najzad, za neokonzervativnu ideologiju vrlo je značajno da ona sadrži (naročito u SAD) *oštru kritiku kulture moderniteta i vlastiti sistem kulturnih vrijednosti i pravila.* To posebno interesiranje za oblast kulture izazvano je također općom društvenom krizom 70-tih godina, to jest stvarnim problemima ljudi u jedno doba teških civilizacijskih lomova, a neokonzervativci su među prvima imali za to pripremne i u takvoj situaciji mnogima privlačne odgovore. Pred dilemama koje izazivaju urbano-industrijski načini modernog života i u vrijeme napredovanja socijalizma i oslobodilačkih težnji vanevropskih i vanameričkih naroda sada se nastoji, i donekle uspijeva, povratiti ugled nekim tradicionalnim vrijednostima i normativnim modelima koji su prethodili takvom (sada opasnom) modernizmu; ipak, *neokonzervativizam mora udružiti ovaj povratak tradicionalizmu, i to*

Digitized by Google

radi njegove legitimizacije, sa mnogim današnjim ustanovama jednog visoko tehniciziranog i racionaliziranog građanskog društva — u kojemu se prava i slobode čovjeka, usput rečeno, sastoje prije svega u kalkulaciji načina kako da se uključi u masovnu potrošnju kojom dirigira monopolistički kapital. Ovaj spoj nostalgije za tradicionalnim i usvajanja suvremene tehnologije kapitala jest, rečeno je već, najdublja proturječnost u neokonzervativnom svjetonazoru. Jer, »konzervativci prihvataju ideju *homo economicusa*, ali oni nastoje da tu ideju dopune autoritetom tradicije, morala i religije«; »neokonzervativci kao da žele svestrani razvoj kapitalizma, ali bez onog neizbježnog modernizma koji razara život građanske porodice i kulture... i bez emancipatorskih nastojanja i tendencija koje omogućuje sistem buržoaske demokratije«.[18] Stoga je barem sa stanovišta analize jedne ideologije značajno, ali ne i istinito i za genezu i funkciju neokonzervativizma presudno, uvjerenje mnogih neokonzervativaca da je sadašnja svjetska kriza i, posebno, kriza kapitalizma prije svega moralna i kulturna kriza.[19]

Kulturni aspekt neokonzervativnog svjetonazora nastaje također iz *kritike stava o jednakosti ljudi, ali i iz kritike većine drugih obilježja modernizma*.[20] Polazi se od uvjerenja, kojem je teško prikriti klasnu određenost, da su najprije opće blagostanje, demokratizacija i egalitarizam, kao tekovine modernog svijeta, a zatim i zablude ili »perverzije« socijalizma, »moralno razoružale« i oslabile onaj radišan, asketski otporan i pošten protestantsko-pionirski karakter prvotne buržoazije koji je zaslužan za rađanje kapitalizma i u kojemu je kapitalizam, usprkos svemu, još uvijek ukorijenjen.[21] Ovom gotovo izgubljenom pionirskom moralu buržuja, koji bi u Americi navodno bio oličen u srednjem građanskom i farmerskom puku, potrebno je vratiti se, dokazuju neokonzervativci, ali tako da se ne ponište materijalne prednosti osvojene visoke tehnologije.[22] Ovaj povratak tradiciji znači: *obnova kulta rada i takmičarskog duha, napuštanje*

---

[18] Miloš Nikolić, *Neoliberalizam, neokonzervativizam i nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 52. i 56.

[19] Vidi, na primjer, Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, 1976.

[20] Vidi na kraju ovoga teksta tabelu suprotstavljenih tipskih obilježja konzervativne i progresivno-modernističke svijesti; neokonzervativizam pripada više prvom stupcu tabele, ali on usvaja i pojedina modernistička obilježja iz drugog stupca.

[21] Etolog, K. Lorenz je ovu pojavu nazvao »domestikacija čovjeka« i opisao je u dramatičnim notama u knjizi *Osam smrtnih grijehova civilizacije* (Paris, 1973).

[22] Neokonzervativci su, štoviše, fascinirani najnovijim znanstvenim otkrićima i tehnologijama, naročito kibernetikom i informatikom; vidi o tome, na primjer, posljednje poglavlje (»Mikroprocesor i moral«) u knjizi Guy Sormana, *La revolution conservative americaine*, Paris, 1983. Uz neokonzervativnog sociologa Arnolda Gehlena, na najvišoj teorijskoj razini je izrazio potrebu za »novim tradicijama« u uvjetima postindustrijskog društva još i Helmut Schelsky.

Digitized by Google

egalitarističkih iluzija i priznavanje prirodnih hijerarhija u ljudskim zajednicama, povratak obitelji, seksualnom moralizmu, Bogu i naciji. Pri tome se poricanje prirodne jednakosti ljudi sada ne utemeljuje prvenstveno, kao što su to radile »stare desnice« konzervativaca i fašista (mada je i ovdje to prisutno u pozadini, pa čak i izričito kod rasističkog dijela »New right«) na aristokratskim, rasističkim i nacionalističkim doktrinama. Sada se antiegalitarizam i elitizam pozivaju na znanstvene i na iskustveno-zdravorazumske argumente: u prvom slučaju na otkrića novih znanstvenih disciplina kakve su *etologija* (K. Lorenz, R. Ardrey), *genetika i sociobiologija* (E. Wilson), te *psihologija inteligencije* (H. J. Eysenck, Ch. Jencks) — koje discipline navodno egzaktno dokazuju prirodno-genetske nejednakosti i hijerarhije među pojedincima; u drugom slučaju se neokonzervativci pozivaju na »zdravorazumsko« načelo građanske moralke da je najbolja potvrda prirodne nejednakosti ljudi različita mjera društvenog uspjeha pojedinaca u uvjetima »slobodne konkurencije« koju jamči kapitalističko društvo. Oba načina argumentiranja potvrđuju i nastoje legitimirati postojeće stanje društvenih nejednakosti u građanskom »slobodnom svijetu« kao najboljem od mogućih svjetova.

Iza takvog opravdavanja nejednakosti slijedi cijeli kodeks tradicionalnog morala — kojeg na primjer u SAD propovijedaju ne samo konzervativni političari i njihovi intelektualci, nego i mnoštvo privatnih grupa i organizacija, kao što su »*Moral majority*« pod vodstvom reverenda Jerry Falwella, koja ima dnevni utjecaj na desetke miliona Amerikanaca preko RTV-mreže, štampe i propagandnog dopisivanja.[23]

Veličaju se *rad* i mogućnosti koje *sistem* svakome daje da preko rada, naročito onog samostalnog-poduzetničkog, ostvari svoj dio »američkog sna« prema vlastitim sposobnostima. Istovremeno se na siromaštvo i na socijalnu pomoć siromašnima gleda kao na sramotna stanja i na izvor parazitizma, pa se među ostalom sve više u lokalnim pravnim regulacijama socijalna pomoć uvjetuje s obavljanjem određenih »društveno korisnih« i često degradantnih poslova od strane nezaposlenih — takozvani sistem »workfare«. Zaostajanje životnog standarda *Crnaca* tumači se sada ne toliko kao posljedica njihove manje rasne sposobnosti koliko kao posljedica državnog paternalizma koji je, navodno, demotivirao Crnce u velikim gradovima da se ravnopravno natječu na tržištu sa drugim slojevima stanovništva, a naročito sa useljenicima koji su u SAD talasima stizali i uspijevali. *Religioznost* se smatra konstitutivnim činiocem američke i uopće zapadne kulture, krajnjim jamstvom moraliteta čovjeka

[23] Francuski publicist i neokonzervativni propagandist Guy Sorman prikazuje u citiranoj knjizi na upečatljiv način »poduzetničke« i najsuvremenije informatičke metode kojima djeluju neokonzervativne asocijacije i aktivisti u SAD.

Digitized by Google

i nacije, pa se među ostalom vode kampanje, djelomično uspješno, za uvođenje obavezne molitve u školama i da se u udžbenicima prikaže, pored evolucionističke teorije o nastanku čovjeka, još i kreacionistička teorija. Iz Lynchburga, sjedišta Falwellove »Moral majority«, odašiljaju se širom SAD i u inozemstvo na hiljade filmova i tekstova protiv *abortusa, prava homoseksualaca* i *pornografije,* o herpesu SIDA kao *božjoj kazni,* te o borbi s *ateizmom i komunizmom* kao izvorištima svih zala. Stvarni preporod religioznosti u Americi ide jasno u prilog *vjerskom fundamentalizmu:* dok je u anglikanskim crkvama, vezanim u većoj mjeri za duh tolerancije i liberalizma, od 1965. do 1976. broj pripadnika opao od 18 na 13 miliona, u isto su vrijeme jednako toliko novih pristaša dobile baptistička, adventistička i druge fundamentalističke i autoritarnije vjere.[24] Asocijacije roditelja se mobiliziraju *protiv laičkog obrazovanja,* a najpoznatija je grupa oko bračnog para Gabler koja u Longviewu (Texas) ima kompjuterizirani centar za ispitivanje historijskih, teorijskih i jezičnih sadržaja svih udžbenika u zemlji i za pokretanje javnih kampanja protiv onih *udžbenika* za koje se zaključi da vrijeđaju tradicionalni moral, religiju, obitelj ili slobodno poduzetništvo. Gospođa Phyllis Schlafly postiže 70-tih godina nacionalnu slavu zbog uspješne akcije na okupljanju svih konzervativnih snaga u zemlji protiv prijedloga ustavnog amandmana »Equal Right Amendement« kojeg su podnijele *feminističke organizacije.*

Schlafly je, jednako kao i Falwell i mnogi drugi, dokazivala i uspjela uvjeriti milione ljudi da su stavovi feministkinja ne samo lažni, nego i da vode u nesreću obitelj i žene, kojima je domaćinstvo prirodno i najplemenitije radno mjesto. Konzervativci zatim ističu poročnost *predbračnih seksualnih iskustava* i svih mjera *regulacije nataliteta,* te ujedno hvale *veliku porodicu* sa patrijarhalnom strukturom i solidarnošću. U općoj društvenoj klimi prožetoj moralizmom i duhom represije mijenjaju se i pogledi prema marginalnim skupinama i delikventima, pa je sve manje raspoloženja da se ponašanja ovih objašnjavaju iz socijalnog položaja ljudi i da se preveniraju socijalnom politikom, a sve više jačaju težnje za *zaoštravanjem kaznene politike* — sve do širokog povratka na smrtnu kaznu. Nasuprot kontrakulturi i pacifističkoj politizaciji mladih iz 60-tih godina, sada se omladina upućuje (i to se u stvarnosti dobrim dijelom postiže) da se potpuno *posveti užem profesionalnom radu, bussinesu, porodičnom i privatnom životu i kulturi tijela,* te da se s podozrenjem odnosi prema javnom i političkom angažmanu koji prelazi okvire općeg *patriotizma.* I tako dalje.

Svi ovi vidovi preporoda tradicionalističke kulture u SAD i u drugim suvremenim kapitalističkim društvima nisu više samo želje i programi neokonzervativaca; to su stavovi i načini ponašanja koji su već prihvaćeni od širokih dijelova stanovništva, na-

[24] G. Sorman, op. cit., str. 151, prema podacima Nacionalnog savjeta Crkava.

Digitized by Google

ročito od najbrojnijih i udarcima društvene krize najizloženijih srednjih klasa, ali također i od dijela egzistencijalno ugrožene radničke klase i od mnogih intelektualaca koji su ili potkupljeni ponudama ekonomskih moćnika ili razočarani nedemokratizmom onih političkih pokreta koje su oni smatrali socijalističkim i emancipatorskim.[25] Tako je neokonzervativni svjetonazor vrlo brzo postao *masovno stanje* svijesti i ozbiljuje se u ponašanju miliona ljudi u razvijenim kapitalističkim zemljama; ali on istodobno utječe i na obrasce mišjenja i stvarne odnose u nerazvijenim društvima, pogotovo kod vladajućih slojeva, pa i u takozvanim »socijalističkim društvima« u mjeri koliko ova također zapadaju u ekonomske, političke i kulturne krize i ne uspijevaju pronaći stvarno socijalističke izlaze iz njih.

9. — Na kraju ovog izlaganja kao da se nameće pitanje: *da li je i koliko je nekonzervativna ideologija uspjela ostvariti stanoviti utjecaj u Jugoslaviji?* Na to pitanje ovdje ne možemo odgovoriti kako bi trebalo, to jest pregledom svih oblasti društvenog života i relevantnih segmenata našeg »idejnog fronta« u kojima bi se mogli naći utjecaji neokonzervativizma. Mislim da je dovoljno reći, kao poticaj za daljnja istraživanja i rasprave, da neokonzervativni svjetonazor nije kod nas prisutan kao cjeloviti sistem znanja, vrijednosti i programskih pravila, ali da u gotovo svim oblastima života, a naročito u ekonomskoj teoriji i u ekonomskoj politici, nalazimo *pojedine njegove elemente*, to jest niz nedovoljno povezanih neokonzervativnih ili neoliberalnih ideja i prijedloga za uređenje našeg društva. Ova fragmentiranost neokonzervativne svijesti kod nas ukazuje na to da se u Jugoslaviji još nije oblikovala do kraja ona posebna socijalna osnova iz koje ta svijest dolazi i koju ona legitimira — u našem slučaju kao alternativu subjektima socijalističke revolucije. Ipak, samo prisustvo elemenata neokonzervativne svijesti jest dovoljan pokazatelj da se i takva socijalna osnova postupno konstituira i da jedan dio opozicije protiv samoupravnog socijalizma pokušava steći ideološku »platformu« koja bi bila podešena prema danas dominantnom svjetonazoru buržoazije. Po mom sudu, ova tek nastajaća socijalna osnova za neokonzervativnu kontrarevoluciju sastavljena je od onog *konvergirajućeg, ali još nejedinstvenog i nedovoljno samosvjesnog niza privatnih, tehnokratskih i birokratskih slojeva jugoslavenskog stanovništva* koji danas sistematski i djelomično pod pravnim pokrićem prisvajaju višak rada i upravljanja društvenom imovinom i društvenim procesima, otuđujući se sve brže od proizvodnih slojeva društva kao jedna u budućnosti moguća nova klasa. Ovaj *nastajući antisocijalistički klasni blok* ima za

[25] Treba još znati da je slobodarski liberalizam u Americi izgubio u posljednje dvije decenije i svoj izuzetno sposoban i aktivan potencijal u *židovskoj inteligenciji*, koja je velikim dijelom prešla u tabor neokonzervativaca najvjerovatnije zbog blokovskih sukoba oko Izraela i zbog problema jevrejske zajednice u SSSR-u.

Digitized by Google

sada kao svoju glavnu i dovoljnu ideologiju razne naše balkanske *nacionalizme*, koji mu još omogućuju da vlastite parcijalne interese predstavlja kao »nacionalne interese« pojedinih dijelova jugoslavenskog stanovništva i radničke klase u okvirima postojećeg ekonomskog i političkog sistema. No, ukoliko se budu učvršćivali moć ovog klasnog bloka u nastajanju i njegova nadnacionalna homogenost i solidarnost, a ujedno i jačala njegova neizbježna ovisnost od transnacionalnog kapitala, tada će se sve više očitovati, na sve sustavniji i obuhvatniji način, neokonzervativizam i neoliberalizam kao njegova dominantna »jugoslavenska« ideologija. U sadašnjem trenutku taj proces klasnog i idejnog sazrijevanja jugoslavenske »kontraklase« teče ubrzanije — što je jedna od posljedica ekonomskih i političkih teškoća u kojima se nalazi naš samoupravni privredni, politički i kulturni sistem.[26] Jedan od načina kako se trenutno ostvaruje prodor neokonzervativnih ideja kod nas jest, na primjer, *posve nekritičko miješanje neokonzervativnih i samoupravnih argumenata protiv etatizma i u prilog tržišnog privrednog sistema:* iskorištavajući bitnu upravljenost samoupravne koncepcije društva na kritiku etatizma, naši neoliberalni *in statu nascendi* uvlače u tu kritiku i nastoje prikazati kao dio te kritike neke neokonzervativne argumente u prilog »čistog« tržišta i protiv društveno organizirane ekonomske i socijalne politike. Njihovi napori da se takvo krijumčarenje prikrije (legitimizacija neokonzervativnog pod firmom samoupravnog) ima za sada dosta uspjeha.

ANEKS

Tipska obilježja konzervativne i modernističke svijesti

Konzervativna svijest	*Progresivno-modernistička svijest*
Organsko društvo, dato	Mehaničko društvo, konstruirano
Nagon i tradicija	Razum i promjena
Priroda	Tehnika
Organizam	Sistem
Konkretnost	Apstraktnost
Zajednica	Društvo
Ideja (bez riječi, Spengler)	Koncept (i riječi)
Kultura	Civilizacija

[26] Vidi o tome zbornik *Klasna borba i socijalna diferencijacija*, Zagreb, 1985, posebno tekst Luke Markovića.

Digitized by Google

Jedinstvo (apsolutnost) svijeta	Pluralizam (relativnost) svijeta
Objektivizam	Subjektivizam
Prirodnost značenja	Konvencionalnost značenja
Kvalitativno	Kvantitativno
Antropološki pesimizam	Antropološki optimizam
Nejednakost, antiegalitarizam	Jednakost, egalitarizam
Prirodne elite i puk	Društvene elite i masa
Autoritet i zapovijest	Sloboda i dogovor
Sveto	Svjetovno
Vjera i poslušnost	Kritičnost i samostalnost
Autokracija i podanik	Demokracija i građanin
Privilegij	Pravna jednakost — ravnopravnost
Položajna pravda	Razmjenska pravda
Običaj	Zakon
Mit	Znanost
Pravila o ponašanju	Pravila o proceduri
Karizmatska i tradicionalna legitimnost	Racionalno-demokratska legitimnost
Težište na dužnosti i disciplini	Težište na ovlaštenju i autonomiji
Tajnost	Javnost
Vječno vraćanje i sudbina	Progres i povijest
Prošlost i postojeće	Budućnost i utopija
Holizam	Individualizam
Osjećaj, mašta i »duša«	Diskurzivnost, inteligencija i »duh«
Etnička zatvorenost (pleme, rasa, nacija)	Etnička otvorenost, kozmopolitizam
Unutrašnja solidarnost	Vanjska solidarnost
Prosta podjela rada	Složena podjela rada
Obrt i poljoprivreda	Mehanizacija i industrija
Naturalna privreda i autarkija	Robno-novčana privreda i međuzavisnost

Digitized by Google

Staleži i korporacije	Klase i profesije
Sporost prometa (stvari, ideja)	Brzina prometa
Selo	Grad
Ekonomsko-politička decentralizacija	Ekonomsko-politička centralizacija
Prvenstvo religije i politike	Prvenstvo ekonomije
Vojno jaka država	Ekonomski jaka država
Čast i herojstvo	Poštenje i radišnost
Velika porodica	Mala porodica
Spolne zabrane	Spolne slobode
Patrijarhalnost, kultura starijih	Ravnopravnost, kultura mladih
Intenzivno druženje	Ekstenzivno druženje
Elitna i pučka kultura	Elitna i masovna kultura
Posebni sistemi obrazovanja	Opći sistem obrazovanja

Jednu sintezu ova dva klasična i »čista« tipa obilježja nastoji ostvariti danas *neokonzervativizam*, ali s težištem na prvom tipu svijesti.

Drugu sintezu ova dva tipa obilježja nastoje ostvariti *neomarksističke teorije društva* (frankfurtska škola, Lefebvre i drugi), a s težištem na drugom tipu svijesti — u kontinuitetu s prosvjetiteljstvom i progresivnim liberalizmom.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Kultura i ideologija

(Konzervativna misao)

»Ne želim obrnuti tok revolucije, nego ono što je njoj suprotstavljeno.«
(Iz spisa Josepha de Maistrea *Razmatranja o Francuskoj)*

Što je upravo »konzervativizam« kao takav — u tome se zapravo ne slažu čak ni njegovi ideolozi, koji bi najprije trebali znati što sami žele. Oni pak koji ga proučavaju kao predmet svoga naučnog interesiranja i istraživanja mogu se — *in grosso modo* — podijeliti na dvije temeljne skupine: prvoj pripadaju prije svega oni koji smatraju da je konzervativizam kao određeni stav prema životu i njegovim problemima uvijek postojao i da je zato konzervativizma i konzervativnih mišljenja, obrazaca, stavova i djelovanja bilo uvijek, i da ih zbog toga ima u svim epohama kao i u svim kulturama. Za ovo potonje govore riječi starozavjetnog propovjednika, koji kaže da prolaze dani, da vrijeme teče, ali da ništa novog nema pod suncem. U ovo isto — samo sada daleko kasnije i već u najnovije historijsko vrijeme — ulaze i one poznate riječi njemačkog filozofa i pjesnika Friedricha Nietzschea o vječnom ponavljanju uvijek jednog te istog. To je jedan od dva stožera općeg, kao i mogućeg konzervativnog kompleksa.

Digitized by Google

I, prema tome, oni koji naginju tome da se bave općim stvarima i koji su više skloni osjećanju i intuiciji, za razliku od razuma i uma — a to su najčešće pristaše filozofije života i egzistencijalnosti, to su mahom i dobri esejisti, pjesnici, aforističari — prianjaju mnogo više uz ovo opće ispovjedanje konzervativizma kao temeljnog načela sveukupnog bivanja i života društva. U tome, u takvom gledanju na životna pitanja od naprijed spram straga, od danas prema jučer, i uglavnom retrogradno, kao što zalazi sunce, očituje se po svemu jedan duboki i vrlo skeptični kulturni pesimizam.

Oni pak koji ga ne problematiziraju strukturno — ontološki, nego ispituju i provjeravaju konzervativizam sa stajališta duhovnog obzorja, kao i s metodama pozitivnih društvenih nauka većinom — ili barem pretežno — smatraju da se konzervativizam pojavio najprije kao politička, a zatim i kao idejna reakcija na veliku građansku revoluciju potkraj 18. stoljeća u Francuskoj. I po njima to bi bio, prije svega, izraziti politički fenomen — a mnogo manje ideologijski (neki istraživači čak tvrde da neke prave i koherentne ideologije konzervativizma niti nema) i da on u cijeloj svojoj postavi znači u stvari samo jedan od mnogih različitih rezultata modernog vremena u vidu otpora, odbijanja ili nastojanja da se zaustave procesi društvene modernizacije.

Naprotiv, negdje u sredini raspona između tih oprečnih shvaćanja konzervativizma, koja se — vidjet će se to još — ipak posvema ne isključuju, nalazi se stajalište Karla Mannheima, poznatog osnivača takozvane »sociologije znanja«. On, naime, razlikuje pojam »tradicionalizam« kao onu opću pojavu — koja je svuda moguća i koja svagdje stvarno i postoji — od samog neposredovanog pojma »konzervativizam«, da bi zatim ustvrdio kako »konzervativizam« upravo na tradicionalizmu temelji i gradi svoje najvažnije zasade, ali ga ovaj time ujedno i nadilazi i diže na višu strukturalnu razinu, pretvarajući se na kraju u moderni politički pokret novijeg vremena, što tako zaista postaje odgovor i protivudar u odnosu na tekovine već pomenute francuske revolucije.

U tekućoj se političkoj literaturi obično uzima da moderni konzervativizam započinje svoj životni tok knjigom Britanca Edmunda Burkea iz godine 1790, u kojoj ovaj iznosi svoje poglede, svoja zapažanja, svoja razmišljanja, kao i svoje zaključke o karakteru i dometima revolucije u Francuskoj. To je, dakle, bila jedna od onih knjiga iz vrste koja je izražavala tek izvjesnu polemiku i stanovite negativne sudove o novom društvenom fenomenu, kakva je to bila revolucija, ali koja kao takva u svojoj biti još nije konstruirala nikakvu zaokruženu i konzistentnu ideologiju: u suštini svojih misli Burke je daleko najviše znao protiv čega je, no zapravo on još ne zna za što je, što traži ili zahtjeva, što bi u stvari bilo poželjno da bude. Time se ovdje prvi put dovoljno ocrtava sam negativni značaj, kao i samo značenje te negacije, tog izrazitog i isključivog nijekanja, za samu bit, kao

Digitized by Google

i za određenu društvenu ulogu konzervativizma, a o čemu će poslije biti više riječi.

Međutim, već prije pojave Burkeove knjige kao političkog indikatora u društvenom životu Velike Britanije bilo je isto tako značajno praktično postojanje dviju osnovnih velikih političkih stranačkih grupacija, naime, prvo »torijevaca« (iz kojih kasnije potječe današnja Konzervativna partija), a zatim i »Vigovaca« (od kojih dolazi najprije Liberalna, a poslije i Laburistička stranka). Društveno-ekonomski položaj onih prvih bio je određen najviše zemljišnim posjedom, a onih drugih, prije svega, trgovinom, moreplovstvom, obrtom, kao i industrijom koja se sve češće javljala. Plemstvo je bilo zastupljeno kod jednih kao i kod drugih, no kod torijevaca pretežno daleko više. Što se ipak tiče legitimirajućih ideja — koje bi trebali opravdati i obraniti takav društveno-politički status — ovi posljednji inzistiraju na očuvanju interesa velikih poljoprivrednih posjeda. Ideologije — kao sustava razrađenih ideja — zapravo nema. Ideje su tu utopljene u praksu. I odatle, iz ovih korijena, neki će analitičari konzervativizma izvoditi zaključak da postoji samo konzervativna politika, da postoje samo takvi pokreti i takve stranke, da postoje samo partije koje izražavaju neke stavove i namjerno neodređene akcione programe, čija je zajednička osobina očuvanje postojećeg ili i jučerašnjeg u borbi protiv procesa promjene i protiv budućnosti — pa zato one i vode ogorčene bitke protivu liberala, demokrata i kasnije i socijalista — ali, da u stvari neke prave, koherentne, sustavne i klasno obavezne konzervativne ideologije nema niti je kao takve ikada ma gdje bilo. Da postoji samo konzervativna praksa. Da konzervativci postoje isključivo zbog toga što postoje liberali — a kasnije i socijalisti — kako bi i jedne, kao i druge, zanijekali i svojim pragmatizmom osporili projektivno i plansko mišljenje, kao i na inovacije i napredak usmjerenu akciju, osobito ovih posljednjih. I, prema tome, — tako tvrde ta uopćavanja — konzervativci bi dijalektički postojali samo zbog toga što postoje i društvene snage koje su okrenute prije svega spram budućnosti.

Godine 1818, nakon restauracije burbonske monarhije u Francuskoj, poznati je pisac Chateaubriand počeo izdavati list »Le Conservateur«. I to je bilo to. Rodilo se samo ime, koje će za sva vremena obilježiti cijeli taj društveno-politički blok. Ali već je sam taj čovjek, naime Chateaubriand, bio isto tako značajan i kao književnik i kao političar, a bio je sposoban i dobar i u jednom kao i u drugom smislu u isti mah. Kao čovjek politike bio je, naravno, jedan od istaknutih emigranata još iz prvih dana revolucije i republike, zatim »*réfugié*« i, konačno, razumije se, strogi legitimist i dosljedni monarhist.

Kao pisac taj autor *Athale* i *Renéa* kao i — ime tu već sve kaže — *Genija kršćanstva*, pripadao je francuskoj romantici — dakle, stilu koji je ponajviše bio okrenut vrijednostima prošlosti — a nju je Chateaubriand slikao veoma osjećajno,

Digitized by Google

sentimentalno i u gustim, zasićenim i raskošnim bojama. To i jest bila prava odlika romantike: ta okrenutost idealima i uzorima prošlosti kada je — navodno — sav život bio daleko ispunjeniji, bolji i svakako i mnogo ljepši nego što je to bio slučaj s postojećim životom. Tako je to izgledalo, taj pričin, u jednom dijelu francuskog literarnog romantizma, ali i u glavnim djelima njemačke umjetničke romantike. Na život se gledalo kao na bajku.

No romantika — barem u Francuza — ima zapravo (i svako na svoj osebujni način), kao i stari bog Janus, dva lica: jedno koje predstavlja sjaj i vrline prošlosti zajedno sa strogim legitimizmom i rojalizmom jednog Chauteaubrianda, dok je drugo opet bilo oličeno u uzvišenim uzorima — u savršenim idealnim obrascima — prošlosti kao pravog smjera i pravca za intendiranu budućnost, a što se, s druge strane, očituje u romantičkom djelu jednog konzekventnog republikanca kakav je bio Victor Hugo.

Međutim, ako u francuskoj romantici uporedo i udruženo nalazimo i konzervativnu, kao i liberalnu misao, u njemačkoj umjetnosti i zajedno s njome i u teorijskoj, kao i političkoj misli, pojavljuje se sasvim druga i drugačija vrsta dijalektičkog jedinstva stvarnih suprotnosti: tu postoji doista veoma veliko bogatstvo u razvijanju obilja u različitosti i raznorodnosti umjetničkih oblika i umjetničkog izražavanja (od Schubertovih »Lieda« do Schumannovih sonata i do prvih kompozicija ranog Wagnera, od Eichendorffovih pjesama do Kleistovih drama ili Hauffovih priča), koji su opet dakako na svoj način vezani uz konzervativni cilj Hegelove filozofije, kao i uz konzervativne političke spise Justusa von Mösera ili Friedricha von Gentza, a bivaju stvarani, razvijaju se, žive i djeluju u konzervativnoj praksi one politike koju provodi knez Metternich tokom 50 dugih godina u Njemačkoj takozvanog »Njemačkog Saveza«.

Ova skraćena kulturološka skica, njen mogući profil ili njen vjerojatni nacrt svjedoče da najčešće — iako ne i uvijek — konzervativna misao i njena okrenutost prošlosti stoji najviše pod uplivom: što je jučer bilo dobro treba i sutra biti tako, a vezana je, tumačena je i izražena je također i u odgovorajućim nastojanjima i intencijama kako u umjetničkoj tako i u političkoj igri i praksi. Znači li to u svojim filozofskim konzekvencama da je konzervativizam po sebi takav nazor o svijetu koji je svuda moguć i u svim vremenima, kao i u svim epohama svjetske povijesti?

Vidjeli smo već da utemeljitelj »sociologije znanja« Karl Mannheim misli da je to najprije tako. On u tome smislu gleda konzervativizam strukturalno-antropološki, a to znači da su »održavajuće«, »zaustavljajuće« konzervativne ideje kao takve već i prije i zapravo uvijek postojale. Međutim, to je bio samo idealni koncept, zbir ideja i historijska mogućnost, koja se onda — ako je društveno-povijesna situacija bila povoljna — artiku-

Digitized by Google

lirala i uobličavala u konkretnim konzervativnim pokretima. Po Mannheimu, dakle, postoji u povijesti stalna i kontinuirana dijalektička mijena suprotnosti »naprednog« i »nazadnog«, ali da moderni (— ako je takav paradoks dozvoljen —) konzervativizam kao politički pokret, koji dobiva svoju strukturu i lik u određenim političkim strankama i koji se izražava i kroz određenu i samo njemu svojstvenu ideologiju, postoji tek od nedavna u modernim vremenima. I baš kao takav pokret on nastaje poslije velike francuske revolucije i kao sasvim izričita reakcija upravo na nju.

Treba uništiti revoluciju

Međutim, ovu fiksiranost isključivo na građansku francusku revoluciju kritizira Barrington Moore, jer ako je riječ o političkim pokretima i/ili njihovim strankama — onda su »Vigovci« i »torijevci« u Velikoj Britaniji 18. vijeka postojali već prilično dugo prije izbijanja revolucije u Francuskoj. Zbog toga kaže Barrington Moore da je to u vezi sa specifičnim razvitkom kapitalizma i liberalizma u Engleskoj; naime, nakon njene velike revolucije u 17. stoljeću — koja je, doduše, uspjela slomiti premoć kralja, ali ne i moć plemstva — put engleskog liberalističkog razvitka kretao se evolutivno, jer se britanska aristokracija postupno kapitalizirala i tako je u daljnjem toku događanja vlastelin postao postupno kapitalist, odnosno i obratno — kapitalist je dobivao i plemićke naslove.

I zbog toga su na samom početku toga svojevrsnog puta u posebnosti Velike Britanije još postojali »torijevci« — koji zastupaju zemljovlasničku aristokraciju — dok su, nasuprot tome, »vigovci« oni plemići koji su se već bili pretvorili u veletrgovce, kao što je to bio slučaj u Istočnoindijskoj kompaniji ili su, pak, opet postali vlasnici velikog obrta u manufakturama, odnosno oni trgovci, mešetari, manufakturisti koji su uspjeli kupiti plemstvo.

Drukčiji je također bio put razvitka u SAD. Tamo uopće nije bilo aristokracije kao staleža ili kao formirane klase. No, ipak, velikih je zemljovlasnika, plantažera isto tako bilo, i oni ovdje nisu raspolagali nikakvim kmetovima, koji su barem bili iste puti i vjere, već robovima, koji su bili crni ljudi, obojeni ljudi, Crnci, a to je po tadašnjem shvaćanju značilo ne samo nižu klasu nego i nižu rasu. Oni su ti »landlordovi« — cijela je ta klasa ipak neke vrati »aristokracije« Juga SAD, i oni stvaraju Demokratsku stranku, koja je zapravo potomak nekadašnjih »torijevaca«, a nasuprot njoj stoji Republikanska stranka na Sjeveru što okuplja u svojim redovima tvorničare, trgovce, obrtnike i uglavnom sav industrijski kapital, za razliku od južnog i pretežno zemljišnog kapitala. Ali posebnost je tog sjeveroameričkog i uopće anglosaksonskog puta razvitka u tome da se te

Digitized by Google

društvene uloge mogu izmijeniti i da će se one u toku razvoja i preokrenuti, tako da se, naime, zemljišni posjed sve više usitnjava i zbog toga postaje kapitalnointenzivno sve manje važan, dok se industrijski oblik proizvodnje sve više širi i okrupnjava, pa stoga konzervativci i njihove stranke postaju — ne više toliko predstavnici zemljovlasnika i plemića, koji su svoju ulogu već odigrali — nego sve više zastupnici svih privatnih posjedničkih klasa ukupno, za razliku sada i u opreci ponajviše već prema socijalistima, koji sve više nadiru i koji i najviše osporavaju konzervativnu ideologiju.

U tom smislu, u svijetlu tog i takvog razvojnog puta, prije pomenuti Edmund Burke — koji je, doduše, žestoko bio kritizirao francusku revoluciju — zbog te i takve kritike time ipak još nije bio i pravi ideolog konzervativizma. Ili je to bio samo u jednom svom dijelu. U onom drugom i daleko pretežnom, pak, on je više izražavao tek zajedničke strahove i konzervativaca i liberala pred opasnošću što se otvorila pojavom radikalnog jakobinstva pod crvenom »frigijskom kapom«. Zato Burke još nije bio pravi prorok, nego samo prvi preteča. On se prema jednom de Maistreu ili de Bonaldu — koji kasnije dolaze — a pogotovo spram njemačkih sistematičara kompletne ideologije konzervativizma odnosi kao Ivan Krstitelj prema obećanom Mesiji iz biblijske priče.

Tek nakon velike francuske građanske revolucije od 1789. godine započinje onaj moderni i pravi, ideologijski i politički konzervativizam, koji se napokon i društveno-politički definitivno organizira i institucionalizira u vidu etabliranih konzervativnih stranaka. Prema tome, zasad poučak na ovome mjestu našeg izvođenja može glasiti tako da u historijskom smislu, u samome razvitku civilizacija i njihovih kultura može uvijek biti, a i bilo je, stanovitih i pojedinačnih — antropološki govoreći — stavova i ideologema, koji su imali konzervativnu potku i s time i takvu orijentaciju, no da pravi, nepatvoreni i konačno uobličeni i idejno-politički usavršeni konzervativizam počinje tek poslije velike francuske građanske revolucije sa svojom neprekidnom polemikom najprije protiv prosvjetiteljstva, protiv racionalizma i liberalizma, a zatim i — kako se sve više javljaju nove socijalističke snage — sve više i napokon i najviše upravo protiv socijalizma.

U vezi s ovim posljednjim će zatim u toku daljeg povijesnog razvitka doći do prilično značajnog, ali i posve razumljivog, pomaka i obrata u samom zamjenjivanju mjesta najvećih protivnika: kako su konzervativne stranke u toku vremena prestale biti samo zemljoposjedničke partije, nego se postupno pretvaraju u stranke svih vlasnika i uopće svega *posjeda* kao takvog, tako kod njih dolazi i do sve izrazitijeg transformiranja u odnosu na svog glavnog neprijatelja, jer to tada više uopće nisu liberali — od kojih se, naprotiv, preuzimaju čak i neke vrednote —

Digitized by Google

nego u prvome redu su to sada već komunisti, marksisti i općenito socijalisti.

Međutim, time polemika protiv racionalnih modela življenja, protiv projektiranja budućnosti, protiv procesa demokratizacije u samom društvu dakako nipošto i nimalo ne prestaje — jer je to na kraju temeljni obrazac svakog konzervativizma općenito — nego se, štoviše, pojačava, produbljuje i pospješuje, radikalizira i intenzivira borba za »održavanje«, za »konzerviranje«, za potvrđivanje i utvrđivanje svega što je staro, pa time i dobro poznato, što je »iskušano« i »provjereno«, za svekoliko predanje od jučer, za sve što je tradicionalno, za sve što je okrenuto unazad, za sve natražno, za cjelokupnu — dakle — reakciju, a također i — ako je to ikako moguće i gdje se za to pruža prilika — za svaku moguću restauraciju.

I to je u glavnim crtama trajni ideološki sklop konzervativnog bloka. Jer, po idejnoj provedbi i samoj političkoj taktici, kojom se služe u tu svrhu, kod konzervativaca treba jasno razlikovati i razlučiti dva osnovna smjera, i to pod: a) onaj umjereni konzervativizam — o kojem će ovdje najviše biti riječi — i pod b) kada je posrijedi ekstremni konzervativizam, koji iz onog prednjeg proizilazi, ali koji ga i nadilazi. Jedan se prema drugom odnosi kao opće prema posebnom. A to znači da prvi, doduše, može postojati bez drugog, dok drugi, naprotiv, bez onog prvog ne može biti. I to zahtijeva dalje: da drugi, onaj ekstremni konzervativizam, nastaje i nastupa samo u nekim posebnim, izvanrednim i onim već sasvim krajnjim situacijama kada umjereni konzervativizam svojim idejnim i materijalnim sredstvima više nikako ne može uspjeti niti kao takav može više prodrijeti u društveno-političke klasne borbe.

Naravno, između umjerenog i ekstremnog konzervativizma ne postoji neka apsolutna i tvrdo zadana granica, jer su neki prijelazi, ili stanoviti prijelivi, kao i granične i fluidne međusituacije i »missing linkovi«, među njima uvijek mogući, a koji se kao takvi i javljaju i često u praksi i postoje. Međutim, ovdje i na ovome će se mjestu ispitati najprije i najviše misaone tvorbe, intelektualne obrasce i teoremi baš umjerenog konzervativizma — dakle, samu kulturu kao ideologiju i stoga i njenu funkciju u svrhu ideologizacije, instrumentalizacije i indoktrinacije — jer umjereni je konzervativizam na kraju onaj opći model iz kojega je onaj ekstremni izveden kao njegova posebnost i posebna grana. Iz višeg se oblika, naime, uvijek može protumačiti onaj niži.

Ali konzervativnu misao ili još točnije: konzervativnu ideologiju može se najbolje razmotriti i razumjeti i konačno rastumačiti iz idejnih nacrta i ideologijskih formulacija baš njemačkog konzervativizma, jer su upravo Nijemci na tome još najviše i najsustavnije radili, dok je kod drugih — pa čak i kod Francuza, ali osobito kod anglosaksonskih naroda — bila riječ manje ili

Digitized by Google

više o pukoj političkoj praksi, o — pretežno — političkim programima onih već postojećih stranaka, koji su bili prilagođeni danoj političkoj situaciji i koji su se mijenjali prema njoj od konkretnog slučaja do slučaja.

Što, dakle, stvarno hoće konzervativac? Da danas, no po mogućnosti i sutra, bude uglavnom sve isto kao što je još jučer bilo. Naravno, to njegovo »jučer« se razlikuje u sebi već po društvenom mjestu kao i po historijskom vremenu na kojem i u kojem se on sam nalazi: za Antoinea Rivarola ili Josepha de Maistrea je to »jučer« ono doba, a s njime i prilike kakve su bile prije revolucije — dakle u vrijeme kada su vladali francuski kraljevi; za njemačke književne romantičare, opet, njihov »jučer« pada još daleko prije i seže unatrag sve tamo do idealno glorificiranog srednjeg vijeka, dok je za Donosa Cortésa (strogog katolika, Španjolca i strogog konzervativca) to vrijeme ono katoličke apsolutne monarhije, koje on ističe kao dosljednu i sustavnu opreku i punu negaciju svih mogućih revolucionarnih intencija i tendencija, i koje on razlikuje kao dobro od zla, kao dan i noć, kao sunce što odudara od tmine.

To su, dakle, imanentne vrijednosti koje su usmjerene na sam protok vremena. Da li za konzervativca vrijeme zbilja stoji? To ne može biti, jer i on sam vrlo dobro zna i to da se događaj zbiva, da prolaze dani, mjeseci i godine. Ali pitanje je *kako* to vrijeme protječe? Za liberala, na primjer, povijest napreduje ravno i planimetrijski linearnom putanjom od točke *a* do točke *b*, od Robespierrea do Napoleona, za marksistu ono se kreće u spirali i prema tome stereometrijski (ona Marxova čuvena definicija radničkih revolucija, koje napreduju tako da se iznova vraćaju svojim greškama ispravljajući ih na svom daljnjem putu), dok se, naprotiv, za konzervativca vrijeme — voluntaristički i po zahtjevu — giba uokolo samoga sebe, krećući se u sebi i po sebi tako, ne vraćajući se time stalno onamo odakle je bilo svojedobno pošlo. Time samo kretanje u samoj svojoj biti nije osporeno. Za konzervativizam vrijeme u svemu opisuje idealni krug.

I u tom samokretanju sadržani su onda i konzervativni egzistencijali: predanje, tradicija, podrijetlo, autoritet, transcendencija svetog, red, poredak i zakon, law and order — kao prava i nepobitna nužnost. I to je onaj »*ordo*« koji je stalan i stabilan i koji se ne smije nikada mijenjati, jer njegova je suprotnost samo anarhija i kaos. Međutim, što je sa slobodom? Da li je konzervativac u stvari determinist? Da li taj »*ordo*« predestinira i njegovu volju? Odgovor na ovo pitanje glasi: da je čovjek potencijalno stalno u stanju slobode kako bi se mogao boriti protiv svega što je zlo, protiv svega što narušava sam »*ordo*« u njegovu punom duhovnom ostvarenju — a to prije svega znači protiv onoga što ometa nadilaženje onog »*tubitka*« i svega onog što čini nered profanog i svakodnevnog života — i tek u toj svetosti svetog (kada se ona postigne

Digitized by Google

— kako bi to rekao Heidegger) on nalazi doista svoju pravu slobodu.

Tradicija je također jedna od središnjih kategorija konzervativne misli. Tako Moeller van der Bruck piše u svojoj knjizi iz 1931. godine *Treće carstvo* o tome, između ostalog, i ovo: »Konzervativizam ima vječnost *na svojoj strani.*« Čovjek je takav kakav on jest — kaže Franz von Baader — napokon smrtno i konačno biće dok je suprotno tome tradicija vječni nastavak, ono neprekidno transcendiranje pojedinačnog, i tako je ona već po sebi beskrajna.

Baader u svojoj opsežnoj raspravi *O rascjepu vjere i znanja kao duhovnom uzroku raspada religijskog i političkog društva u naše kao i u svako drugo vrijeme*, iz god. 1865, doslovce tvrdi: »čovjek zna samo utoliko ukoliko zna da nešto *više* zna o njemu. Njegovo znanje ne dolazi, kako misle racionalisti, po sebi, nego preko tradicije, i to je po zovu i po pozivu, kroz *saopćenja*, kroz postavljanje, kroz sudjelovanje u odnosu na jedno savršeno zrenje, na stvaralačku intuiciju *Sagledavanja* i *Znanja*«.

Zbog toga trajno znanje ne može doći od kratkovječnog ljudskog stvora, nego ga ono mora nužno nadilaziti. I tako samo »sveto« znanje može postati tradicionalno i sama tradicija. I u tom smislu tako to isto kaže i njemački romantičar Novalis: »Tamo gdje vladaju vječni zakoni, tamo se nalazi i *Starina* i *Prošlost.*«

Razmatrajući sada to što je malo prije bilo izloženo, može se odmah i zasad samo ukratko i već na prvi pogled ustanoviti: najupadljivija je kod svih tih stavova sasvim očita, imanentna i usrdna polemika protiv svega što je racionalno i umno, a što, na primjer, i sam Baader čak i izričito potvrđuje. Zatim je ovdje sadržan i zahtjev, koji poprima značaj imperativne pretenzije, da konzervativni egzistencijali posjeduju i vanvremensku trajnost, da su oni vječni. I najzad — a to nije manje važno, nego je u vezi upravo s ovim prednjim — lako je vidljivo da se već tu kod Baadera intencionalno nalaze vrednote koje upućuju na nedvojben kontinuitet u odnosu na onog najvećeg od svih proroka modernog konzervativizma, na Martina Heideggera: tu je, prije svega, ona jasna polemika protiv racionalizma (koja prodire sa Sokratom u zapadno zaboravljanje *bitka*!), zatim se s Novalisom traži poniranje u *Starinu* (kod Heideggera su to predsokratovski tekstovi) i konačno se kroz i preko same »svetosti« znanja (Baader) tendencijski u hermeneutskom postupku »*otkrivanju*« dopire i do samog *BITKA*. A time je svakako dijalektičko jedinstvo suprotnosti, jedinstvo istovetnosti i neistovetnosti, identičnog i neidentičnog, kontinuiteta i diskontinuiteta, »ovog kao istog i kao onog drugog« u historiji njemačke konzervativne misli već odavno dan. Onaj nukleus, ono jezgro Heideggerova umovanja nalazi se već u duhovnoj produkciji romantike iz sredine 19. stoljeća, a što će i on sam svojom

Digitized by Google

interpretacijom Hölderlinova pjesništva izričito priznati i potvrditi. Međutim, kod Heideggera dakako nije zadano samo to, nego isto tako i onaj most do određenih vrednota prve polovice 20. vijeka. No o tome bit će poslije više riječi.

Bolje diktatura sablje nego diktatura proletarijata

»Ako se želi nešto sačuvati, onda to treba i posvetiti« — kaže Joseph de Maistre u svojim *Razmatranjima o Francuskoj*. I ovdje je dakle — sada u jednog Francuza — istaknut egzistencijal »čuvanja« (u smislu brige i skrbi za njega), koji je intendiran »svetošću« kao kakvom svetačkom aureolom, ali koji i kao takav — on po sebi i za sebe — izražava i cikličko kruženje vremena unutar sebe i kada to čuvano biva i sačuvano, pa time postaje imanentno samom ontologijskom pojmu tradicije kod manje ili više svih konzervativaca.

Uz egzistencijal »tradicije« stoji još i jedan drugi veoma važni egzistencijal, naime *autoritet*, koji iz nje kao takve i proizilazi, i jer se u njoj korijeni i na njoj temelji. To (— to uvjerenje kao vjerovanje —) dobro ističe i Karl Jaspers u svojoj knjizi *O istini* ovim veoma uvjerljivim riječima: »U vjeri u autoritet ja ujedno spoznajem i otkrivam i svoje vlastito porijeklo.« I sve su to zajedno sada na kraju i neki stari, ali i neki novi pojmovi; neki potječu još (ili i čak) iz prošlog vijeka, no neki su, na primjer, u velikoj uporabi i vrijednosti — kao ukorijenjenost autoriteta u tradiciji ili kao što je to sloboda koja se nama prikazuje kao sloboda podvrgavanja autoritetu — kod sadašnje »nove francuske desnice«, recimo u stavovima jednog Francoisa Xaviera Dillmanna. Sa strane liberalne buržoazije to je — taj odnos spram autoriteta, prema stvarnoj moći i autoritarnoj vlasti — dešifrirao (i kritizirao) poznati građanski sociolog Max Weber kao vladavinu autoriteta: »Tu se ne slušaju i ispunjavaju postavke ili norme zakona, jer su one zakonske norme, nego ponajprije zbog toga što je riječ o tradicionalno zvanom i pozvanom i posvećenom vladaru, koji je legitimiran samo postojećim predanjem.«

Isključivost tog konzervativnog autoriteta gotovo opipljivo se vidi kod Donosa Cortésa kada on u djelu *Tri govora* iz *1852*, a u poglavlju koje govori o diktaturi, negira i napada — kako kaže — »diktaturu odozdo, onu s dna, tu diktaturu pobune i noža...« I savršeno je jasno što ovdje Cortés — koji po podrijetlu nije bio plemić, nego baš malograđanin — stvarno odbija i protiv čega se kao frustrirani intelektualac tako ogorčeno buni: to je ponajviše — jer o tome je prije svega riječ — borba za demokratsku vlast onog puka koji on iz dna duše fanatično mrzi. Ako bi trebao birati — kaže dalje Donoso Cortés — i odlučiti se protiv »diktature« rulje, on bi kao jedinu moguću alternativu izabrao diktaturu sablje, jer je sablja barem otmjena.

Digitized by Google

I to je ta riječ i ona otmjenost, kao odlika plemstva, kojoj se taj malograđanin divi. S otmjenom gestom i elegantno su dakako francuski aristokrati *1793.* pošli na giljotinu. Međutim, ovdje se, u tom njegovom raspravljanju, u njegovoj regresivnoj analitici, ujedno pokazuje i ona Cortésova, svojstvena, metoda, koja očituje sve slabosti, kao i sve mane konzervativne društvene i duhovne pozicije, jer je to isključivo golo i puko negiranje ili pak afirmiranje, to je samo odbijanje (diktature noža), s jedne strane, ili samo prihvaćanje, s druge (sablje koja štiti svetost svetoga), to je uvijek samo onaj aut — aut — to je samo ili — ili, to su samo intolerantne i smrtonosne, ali i trivijalne krajnosti i do svog konačnog kraja dotjerane simplifikacije, između kojih nema ništa drugo, nikakvog posredovanja, tu ne djeluje nikakva dijalektika stvarnog bivanja, jer su se ovdje sasvim izgubili odnosi života — svijeta — društva i čovjeka, a ostali su samo još ukrućeni, fetišizirani konzervativni idoli. Možda bi to još mogao podnijeti Nietzscheov »nadčovjek«, ali čovjek sam, obično i jednostavno ljudsko biće, po sebi, to svakako ne bi moglo izdržati.

Ako su to bile neke od temeljnih kategorija konzervativne misli u njenoj neprekidnoj polemici protivu prosvjetiteljstva u bilo kojem vidu od njegova početka u 18. stoljeću i sve do danas, već sam potpuni bankrot ekstremnog konzervativizma u vidu fašizma u drugom svjetskom ratu stavio je i sam umjereni konzervativizam pred potpuno nove situacije i sasvim neočekivane probleme kojima se sada valjalo prilagoditi. Tu je najprije bilo pitanje kritike same tehnike i tehničkog svijeta (kao značajne crte konzervativnog kulturnog pesimizma), koje se nedvojbeno — nakon uspjeha upravo baš te tehnike, kako u toku samog rata tako i naročito nakon njega — moralo očigledno i drugačije formulirati i dapače i sasvim drukčije i postaviti. Bilo je svakako dovoljno jasno da sam poredak, onaj nepromjenljivi »ordo«, dakako više ne može postojati protivu tehničkog svijeta, nego samo još u njemu, kroz njega i s njime.

Prilagodba je, dakle, bila neophodna. I tu su se nudili neki začeci u nekim prijašnjim stavovima pojedinih protagonista takozvane »konzervativne revolucije« od prije prošlog velikog rata, a o čemu će kasnije još i u vezi s nekim našim vlastitim prilikama i događajima, biti pitanje i mnogo više govora. Za suvremenike ovih posljednjih godina sredinom polovice ovog našeg vlastitog stoljeća, međutim, Hans Mühlenfeld u svojoj knjizi pod naslovom *Politika bez želja kao konzervativna zadaća našeg razdoblja* iznosi ove dovoljno karakteristične riječi i odrednice: »... kada domovina ili zemlja i tlo, kada obitelj, običaj i čudoređe, kada pravo, pravda i vjera, kao i tradicija, nisu više neposredno vidljivi i nisu više u neposrednom posjedu pojedinca kao ličnosti, nego bivaju samo još u svome smislu i u svojoj vrijednosti potvrđeni u dubini duše kao nepatvorena dobra samog

Digitized by Google

ljudskog postojanja, kao želja ili kao čežnja koja ispunjava naš život — onda je i to i po sebi već konzervativna orijentacija«.

To je vrlo suosjećajno, puno je čežnje i čak je i lijepo rečeno, ali kao uvod u novo poglavlje jednog već ostarjelog svjetonazora, to je ipak zapravo samo varijacija na staru i već dobro poznatu temu. No, usprkos tome, to jest na svoj način, neki predgovor i stanoviti prijelaz k izvjesnom novom stavu, koji će najtočnije i najpreciznije izraziti njemački sociolog Helmut Schelsky godine 1961. u svojoj studiji *Čovjek u znanstvenoj civilizaciji* ovim dovoljno značajnim mislima: »Metafizička bezavičajnost, sam nestanak samog zavičaja čovjeka, izražava se i dokumentira se u njegovoj čežnji za onim što je prošlo i postalo prošlost, i fiksira se time u svom sjećanju na svoju vlastitu slobodu i subjektivnost u svom razdvajanju i na otuđenje od ovoga svijeta«, i nastavlja zatim dalje: »... u osnovi je tu čovjek ponovno suočen s pitanjem — istina, u novoj formi — da li se želi prepustiti i predati onom nestalnom i postojećem, ili onome što je *vječno*«. I opet je to doista lijepo rečeno, no kao ideologijska krinka to ipak ne može prikriti samu realnu ontologijsku potrebu tog istog konzervativnog mišljenja čak ni u doba ovog sada naukom usmjerenog svijeta.

A zatim slijedi jedan od najznačajnijih konzervativnih sociologa sadašnjice, naime Arnold Gehlen, koji uspješno spaja konzervativno mišljenje s pritiscima tehnotronskog doba. U tom smislu on u raspravi *Šanse intelektualca u industrijskom društvu* indikativno kaže: »Savez društvo — država — privreda izgrađen je u pravcu porasta proizvodnje, raspodjele, socijalne sigurnosti i internacionalne kooperacije ... i on je — taj pravac — postao neminovno ireverzibilan.« To su sada — za razliku od prije. za razliku, na primjer, od Mühlenfelda — već novi tonovi. Tu se vrlo jasno nagovještavaju već elementi tehnokracije, i to kao po sebi nužnog i neumitnog procesa. Pa ipak, samo vražje kopito konzervativizma na kraju ipak izlazi na svijetlo dana. U istoj raspravi, naime, Gehlen na drugom mjestu nastavlja: »... tako je, može se reći (u toj gorenavedenoj strukturi) nastao novi ekvivalent starog prirodnog poretka, koji je samo na površini proziran, ali koji ipak isto tako potiče stvaranje *mita*, kao što i ujedno iziskuje prilagođavanje samoj strukturalnoj situaciji«.

To, doduše, sada više nije Rosenbergov *Mit XX stoljeća*, ali zato taj amalgam tehnostrukture i uvijek prisutnog mita, taj konzervativni spoj onog racionalnog i onog što je iracionalno — a što je toliko karakteristično upravo za konzervativizam — stalno je i neprekidno prisutno u tom mišljenju, pa je to tako i sada kod toliko suvremenog Gehlena. Međutim, taj most prema nekim imperativima sadašnjice, taj nužni kompromis i ta prilagodba zahtjevima datosti ovog vremena i same društvene situacije (— a što je općenito odrednica umjerenog konzervativizma u svim vremenima —) ovdje je kod Gehlena već izgrađen

Digitized by Google

i napravljen, jer njegovo je težište očito na današnjoj društvenoj strukturi kasnog kapitalizma.

Antoine Rivarol je u svojim jetkim *Actes des apôtres* još branio interese feudalnog zemljovlasničkog plemstva, Baader i Möser konzervativizam u ranom kapitalizmu, a ideolozi tehnokracije, kao što su Schelsky i Gehlen, čine to sada u kasnom kapitalizmu i pod maskom kraja svake — osim, dakako, svoje — ideologije. Jer, što je tehnokracija danas napokon išta drugo do li još tehnički racionalno i svrhovito raspolaganje i upravljanje ljudima, kao da oni nisu ništa drugo nego i sami stvari među svim ostalim stvarima?! Slogani, topoi, stereotipi, udarne lozinke, koji se u tu svrhu izbacuju i nude i koji se zbog toga upravo čak i nameću, sada glase: »nužna rješenja«, »iz sadržaja same stvari«, »neophodan postupak« ili, pak, zadane »zakonomjernosti« i slično, a sve to zajedno konačno sugerira samo jedan savršeno nužni, fatalistički i već i sudbinom predodređeni tok stvari s krajnjom svrhom maksimiranja profitne stope i oplodnje kapitala.

I kao što je nekoć tradicija služila poretku — tom velikim slovima pisanom »ORDO« — tako sada valja i tehnokraciju koristiti za njega. A u dubini je ispod varljive površine ovdje, kao i tamo, prisutan tajanstveni zastor mita. I kao i kod Donosa Cortésa, tu je prvenstveno zanijekana »gomila«, koja ovdje kao ni tamo, nema što da traži. Konačno će viziju današnjeg konzervativizma uobličiti Armin Mohler u eseju *Konzervativizam iz perspektive 1969*. On tu nadovezuje na neke ideje koje su se u svojim začecima već javljale i u razdoblju takozvane konzervativne revolucije u 30-im godinama, a posebno kod poznatog njemačkog pisca Ernsta Jüngera. Već je ovaj — kao i zatim Hitlerov poznati ministar naoružanja Speer — zastupao tehnokratski model društvene organizacije, koji je jasno bio razlučen i očišćen od svih demokratskih natruha i procesa. I to sada također radi i Mohler: svijet tehnike je za njega druga priroda čovjeka. I zbog toga treba konzervativizam nastojati da društvena uređenja formira poput jedne adekvatne »organske konstrukcije«. Politički tome odgovara ona poznata izreka tadašnjeg kancelara SR Njemačke prof. Erhardta o »formiranom društvu«. U sebi je, pak, taj novi pojam — sa stajališta cjelokupnog dosadašnjeg konzervativizma — gotovo neshvatljivo protuslovlje unutar samoga sebe: »organsko«, naime, dosad — u očima svakog pravovjernog konzervativca — isključivalo je svaku racionalnu konstrukciju (»iracionalno je, naprotiv, kao mit ili kao ono »nadnaravno« kod tehnokrata bilo i te kako prisutno). Međutim, Mohler sada, sa svoje strane, pravi zaista veliki zaokret, prijelom i prijelaz u novo, jer kaže da će konzervativizam ili organski integrirati tehnosvijet i tako obraniti njegove institucije od nasrtaja ljevice — a time mu se otvaraju i sasvim nove šanse — ili, u protivnom, on će i sam propasti. Ono ili — ili, ono isključivo, dakako je i ovdje zadržano.

Digitized by Google

Na kraju je Mohler imao pravo. Njegove su se vizije u vidu one prvo naznačene alternative doista stvarno ostvarile. Politički su konzervativne stranke gotovo posvuda u razvijenim zemljama svijeta pobijedile, i tako sada konzervativni državnici, političari i menadžeri imaju u poznim godinama svog života zbilja realnu priliku da »organski konstruiraju« sadašnji svijet. No, ako je ovdje bila prikazana, protumačena i prokomentirana konzervativna misao, kako se ona razvijala ponajviše u zapadnom svijetu, to bi ipak bila greška i svakako ne bi bio fer postupak, ako bismo sudili isključivo samo drugima, a o sebi u tom pogledu ne bismo prozborili ni riječi. Mi kasnimo doduše — kako je jednom rekao Krleža — barem 10 godina za evropskim razvitkom. Ali sad u ovom vremenu i u odnosu na suvremeni konzervativizam kod nas se kasni već mnogo više.

Dakako, da i u nas ima konzervativizma. I to onda, razumije se, nije dogmatizam — kako ga se često zna vrlo nediferencirano i isto tako površno nazivati — jer čak je i dogmatizam u svojoj redukciji još i marksizam, makar i kao takav bio već potpuno zastario, bio izobličen, pa i izopačen. Naprotiv, konzervativizam, koji se i u nas javlja, jest pravi i nepatvoreni konzervativizam zapadne provenijencije, to je meso od njegova mesa, to je duh njegova duha. I situirajući ga sada ovdje kod nas, on je nedvojbeno ideologija naše malograđanske klase kao i njena egzistencijalnog bivanja, zbivanja i borbe u ovom našem društvu. Zahvaljujući specifičnom razvitku kod nas, ta klasa će još dugo postojati i mi ćemo još dugo morati živjeti s njome. Kao i s njenim vrednotama, dakako.

Pritisnuta socijalističkom samoupravnom akcijom naše radničke klase, ni njen život nije baš naročito lijep, niti ona ima mnogo razloga da bude optimistička. I normalno je, dakako, da se ona brani, da razvija svoje obrambene reflekse, da zastupa svoju protivničku ideologiju, koju tumače njeni ideolozi. Ništa nije prirodnije od toga. I to ne treba nikoga iznenaditi.

Konzervativizam naš »autentični« u nas

Ali, kako je pritisak već i brojčano daleko nadmoćnije radničke klase na tu drugu i podvrgnutu klasu jak, ona se i žestoko brani, pa i ekstremno reagira. Međutim, kako između naše radničke i naše malograđanske klase postoje i prijelazi, kao i međuslojevi, tako ni ideologija te naše malograđanske klase nije uvijek samo ekstremni konzervativizam. Tu ima i raznih varijanti i nijansiranja. Ima u tome, naravno, i kamuflaže i mimikrije, jer onoj drugoj i nadmoćnoj klasi bolji je svakako posredni, prikriveni, potajni pristup (kako ga je, na primjer, konzervativac Churchill zagovarao u velikom ratu) onog slabijeg i slabije klase u borbi s onom jačom. Zato su njene ideološke krinke i obrazine razne i dovoljno različite, ali je sama idejna jezgra,

Digitized by Google

onaj glavni genotip stalno isti, i to je, naravno, konzervativizam: ono što zadržava stare odnose i što nužno sadrži u sebi ono staro.

Kao ogledni primjer takvog mišljenja — koje je konzervativno s tendencijom i priklonom već prema ekstremnom — može ovdje poslužiti istup Spomenke Hribar najprije na raspravi »Mladi i religija« u Zagrebu, što je objavljen u zagrebačkom časopisu »Pitanja«, br. 3—4/1984 godine, a zatim još i njen poveći feljton *Neprijatelj naš svagdašnji* u trobroju beogradske »Književne reči«, br. 238—240 iz 1984. Oba ta teksta treba zajedno sagledati i kao takve ih skupno analizirati i protumačiti.

Najprije Spomenka Hribar u svojoj prvoj intervenciji na zagrebačkoj debati o religiji mladih ljudi — a osvrćući se na sasvim konkretna društvena ispitivanja u redovima omladine, kao i na odgovore mnogih anketiranih — uvodi kao centralno mjesto svoga vlastitog ideološkog stajališta u tome (središnja točka oko koje kruži njeno cjelokupno rezoniranje) odmah temeljnu odrednicu *kako* se mladi ljudi odnose spram *tajne bitka*. I, naravno, to je onda Martin Heidegger. Niko drugi nije posrijedi niti uopće može biti. No već na tom svom prvom koraku — koji je osnova njene legitimirajuće ideologije — Spomenka se Hribar spotiče. Ona, naime, tu jednako konfuzno, kao i neznalački, brka iskaze profanih pokazatelja datosti s iskazima »svetih tekstova«. Jer, ako već govorimo s Heideggerom i njegovim riječima, onda profane riječi, statistički podaci, sociološki pokazatelji ankete, kao i sva ona izvođenja iz njih, pripadaju, dakako, samo ontičkom poretku postojećeg, a taj ne otvara nikakav ontologijski odnos spram tajne bitka — kako to vulgarno hoće isforsirati i konstruirati baš Spomenka Hribar.

To, dakako, nikako ne znači da Heidegger uopće ne priznaje podatke nauke ili iz nje izvedenu tehniku. Tako on na primjer, vrlo dobro zna i uvažava postojanje »atomske bombe«, kao i učinak koji ona može proizvesti (— dok će o njegovu mišljenju o susretu s tehničkim svijetom poslije biti još podrobnije riječi —), ali sve to zajedno on jednostavno stavlja u »zagradu«.

Sada na ovom mjestu treba najprije kazati riječ-dvije o Heideggerovu jeziku, jer je to, dakako, vrlo bitno za ispravno shvaćanje mišljenja Martina Heideggera. Tako prof. Vanja Sutlić, koji je u nas sigurno najbolji znalac Heideggerova djela, neprekidno i uvijek iznova upozorava da je za shvaćanje Heideggera potrebno temeljito znanje njemačkog jezika — ali tako da se u njemu vide mnogi jezični izražaji toga jezika, kao i mnoge jezične značenjske nijanse — u cijelom njegovom kulturnom kontekstu.

Tako, na primjer, kada Heidegger u svome eseju *Zašto ostajemo u provinciji?* pita za savjet svog susjeda starog seljaka iz Schwarzwalda da li treba prihvatiti profesorsko mjesto u Berlinu, i ovaj samo odmahne rukom — onda je i to jedan

Digitized by Google

od Heideggerovih jezika. Međutim, kako Spomenka Hribar razumije i sa svoje strane barata tim jezikom vidi se vrlo lijepo i po tome kada ona govori da među vjernicima kao vjernicima prevladavaju vulgarno *idealističke* predodžbe o bogu. No, kako je sve to izvođeno samo iz jedne obične društvene ankete, dakle iz ontičkog reda stvari i postojećeg, ona školnička filozofija — koju Heidegger ipak nije baš zaboravio — dakako kaže da *to*, da taj »idealizam« ovdje nije odrednica spoznajne teorije, za gnoseologiju, gdje vrijedi samo alternativa »idealizam« ili »realizam«, nego je baš obratno od toga metafizička, gdje, dakako, vrijedi ona druga alternativa u vidu suprotnosti između »spiritualizma«, na jednoj, a »materijalizma«, na drugoj i oprečnoj strani. Spomenka Hribar to nimalo ne uočava, ne zna i ne razumije upravo te suštinske razlike.

Međutim, kada je prije bila riječ o tome da Spomenka Hribar miješa i brka ulogu »svetih tekstova« — a ona i inače o svetosti mnogo i rado govori — i stvarno, zbiljskog profanog života, onda to s njene strane nije bila tek neka uzgredna i slučajna pogreška: ona je, naime, jednostavno prešla preko onog što Heidegger u tom pogledu naziva — a to je kod njega ono najbitnije — »*zaboravom bitka*«. Međutim, to je — po njemu — počelo s onim »istočnim grijehom« Sokrata, koji je otvorio proces racionalizacije kulture i misli (mi, marksisti, bismo rekli: ideologizacije) — a time i zaborava samog bitka — zapadne kulture, što je u punom toku sve do ovih naših dana. To je ono što se njemački zove »*Man*«, francuski »*On*«, a na našem jeziku »*Ono*«. I to nipošto nije isto što je pojam »fetišizam robe« ili ono »postvarenje« kod marksista. I taj zaborav bitka i sama neautentičnost »Onog« proteže se na sve i počevši od svega što je bio napisao Platon, pa preko srednjovjekovne crkve sve tamo do neopozitivističke filozofije jednog sir Karla Poppera.

I stoga se onda Spomenka Hribar u tome smislu doista sasvim »neautentično« pita: što bi bilo — ako bi to bilo moguće — kada bismo evropskoj kulturi oduzeli 2000-godišnje kršćanstvo katoličke crkve, kao i sve što je »sakralno« i »sveto svetoga« (zajedno sa svim *njenim* herezama, jer očito su i te još bile *njene!*), kako bi onda izgledala sva ta naša tako ogoljela zapadna kultura? Sad — ili Spomenka Hribar ne zna povijest, ili pak ona (dobronamjerno ili zlonamjerno, to je svejedno) nju jednostavno falsificira. Najprije, katolička crkva iz Rima, koja sebe takvom smatra, postoji tek oko 930 godina, naime od »istočnog raskola«, dok, na drugoj strani, postoji istočna pravoslavna crkva — koja sebe također smatra katoličkom — i ta doista postoji gotovo 2 hiljade godina. Ali, ne kao rimska crkva.

Međutim, u pogledu na kulturu — pa dakle i na onu našu zajedničku — Spomenka Hribar je zaboravila spomenuti notornu činjenicu koliko baš i rimska crkva pa tako i zapadna kultura duguju upravo Aziji. Jer, što se to vidi vrlo jasno na slikarijama u Dura Europos? Taj obrat od još helenističkog

Digitized by Google

ranokršćanskog slikarstva jest kvalitativan dijalektički skok. I to je, zna se vrlo točno, došlo iz Azije. A to će sada već kao bizantsko slikarstvo napokon zahvatiti i obuhvatiti najprije cijelu južnu Evropu, da bi zatim prodrlo daleko na Sjever pod imenom »romaničkog« — a koje je ipak samo nastavak onog bizantskog — i tako suvereno trajalo više od pola tisućljeća. I zbog toga i sličnog bi se moglo opovrgnuti još i niz drugih hirovitih promašaja Spomenke Hribar, sve tamo do tvrdnje da 2 hiljade godina kršćanstva u tom svome trajanju iskazuju ipak *nešto* protiv ateizma. Pa, svakako isto tako mnogo ili pak i malo kao i onih 4 tisuće godina postojanja hinduizma kao vjere i kao institucije s mnoštvom svojih bogova pokazuje bilo što i dokazuje nešto protiv monoteizma kršćanstva.

No sada smo došli i do umjetnosti i do odredbe onog »svetog« kao svetoga, što Spomenka Hribar misli da misli i Martin Heidegger. Ali tako jednostavno to nipošto nije. Čovjek je (jedino biće) — po Heideggeru — »tubitak« (Dasein), koje *strši* iz ontički postojećeg, iz same egzistencije, van prema svjetlim prostorima NIŠTA, što se — i to samo njemu — otvaraju u onim procjepima, pukotinama, lomovima ontičke stvarnosti. I ta mjesta su »sveta«. I zatim se preko toga »svetog« otkriva i sam bitak.

To, dakako, nema nikakve veze s religijom kao takvom, a još manje s bilo kojom crkvom kao institucionaliziranom vjerom. Svećenici ne otkrivaju bitak. Međutim, zato to čine umjetnici. Heidegger je kao primjer izabrao Van Goghovu sliku *Stolica i seljačke cipele*, dakle jednog Holanđanina i ekspresionističkog slikara, koji mu je vjerojatno, kako po generaciji tako i po onoj poznatoj njemačkoj težnji k ekspresivnosti u likovnom izražavanju, bio, čini se, najbliži. S druge strane, to isto još više, jer je i snažnije i dalekosežnije po značaju kao i po značenju, izbija iz Heideggerovih interpretacija Hölderlinova pjesništva.

Ali i ovdje Spomenka Hribar — koja u nauci kao znanosti inače vidi samo svojevrsnu zbirku običnih hipoteza — upada u fatalne greške. Ona koja svijetu stvarnosti, zbilje, onog postojećeg pokušava pristupiti iz Heideggerova horizonta čini to metodom refleksije, reflektiranog ili nereflektiranog mišljenja. Međutim, to je već prilična zabuna. Kod Heideggera baš o tome uopće nije riječ, to za njega uopće ne dolazi u obzir, to i ne može biti njegova *metoda*. To je *njemu* prenisko. Ono što on rabi jest hermeneutika, ili, ako ćemo zbog boljeg pojašnjenja koristiti jednu tautologiju, on se služi hermeneutskom interpretacijom, izlaganjem i tumačenjem djela, koja — kako Heidegger tvrdi — »postavljaju svijet«, i preko tog mjesta »svetosti« približavaju se samome bitku kao bitku.

Izgleda sada sasvim kao da smo ipak putom toga »svetog« došli konačno do one odredbe — koja po Spomenki Hribar — nedostaje znanosti kao nauci — a to je sveti odnos, to je čuvstvo,

Digitized by Google

uosjećanje u dobrotu ili pak zlo, onaj »emotivni naboj« — koji valjda ateisti i još više marksisti niti imaju niti mogu posjedovati. Jedni to jednostavno imaju, drugi to naprosto nemaju, i sve je savršeno jasno. Pođimo, dakle, i tom stazom.

Ali Spomenka Hribar postavlja i pitanje transcendencije čovjeka i njegove epifanije: kada i u čemu to čovjek kao čovjek, kao ljudsko biće, izlazi iz puke svakodnevnice, kada i kako on to nadilazi svoj obični život, dovodeći ga do vrhunca i njegove kulminacije? Shakespeare na to odgovara odrečno, i to je negacija: ostatak je šutnja. Međutim, Goethe — taj veliki zemljak Heideggera — kojega ovaj (sigurno ne bez razloga) malo navodi, a nikada ne interpretira, misli drukčije kad na završetku II dijela *Fausta* na Faustova usta kaže: »... stani sad, jer to je tako lijepo...« To je ta istina i čas kada ona kao životna istina postaje transparentna, kada postaje prozirna, kada taj čovjek osjeća uzvišenje i epifaniju i smisao svog života, i kada je u tome izvršio svoj vlastiti izbor. No to mora svaki čovjek, pojedinac, grupa ili generacija, sama za sebe napraviti. Izbor komunista i marksista je, dakako, u tome obično drukčiji od onog u konzervativaca.

I zbog toga: Michelangela Buonarottija *Pieta Rondanini* iz njegova kasnog doba, taj jedva još uobličeni kamen, u strogim, surim planovima, u kojem se bol, jad i nemoćnost ljudskog bića, njegova satrvenost i skrhanost sudbinom, za koju nije kriv, pretvara u simbol patnje i stradanja čovjeka u ovom svijetu — vjerojatno (po Spomenki Hribar) postoji samo za one koji znaju za »svetost« i za koje je vjera kao »emotivni naboj« snažno posredovanje za onaj »oceanski osjećaj« — kako je to sveto vjerovanje jednom nazvao bečki psihoanalitičar prof. Sigmund Freud — dok su, naprotiv, svi oni drugi (kao, na primjer, ateisti ili marksisti) iz svega toga isključeni, jer su o sebi i po rođenju sasvim nesposobni za te i takve privilegije?! Oni nježni, svjetli i u svojoj čistoći gotovo i naivni svijetovi, koji poput muzičkih kadenca izbijaju iz pejzaža u pozadini Giorgioneovih slika, ili pak — da pođemo sada i s jedne druge i nama samima bliže strane — onaj *Zombor* Victora de Vasarelya iz 1953. godine, koji u svom dijalektičkom jedinstvu prožima i spaja »hladnu« apstrakciju s izrazitim organskim oblicima i toplim bojama — sve to da postoji samo za jedne, za izabrane, posebne, za neku već unaprijed određenu elitu, dok su istodobno svi drugi od toga potpuno isključeni, jer su nesposobni za »emotivni naboj«?!

Sindrom »Apsolutnog zla«

Tako simplificirajući Martin Heidegger nije nikada mislio. Spomenka Hribar ga je loše prepisala, pa ga je zbog toga i krivo shvatila. U njenoj se prozi Heideggerovo djelo deformira kao lik u konvenksnom, izbočenom, zrcalu. Pa ipak, u vezi s tim što je ovdje

Digitized by Google

bilo naznačeno o Heideggeru, kao i o Spomenki Hribar, trebalo bi dakako na kraju ipak nešto reći i o samom Martinu Heideggeru.

On je u gornjim redovima bio najprije tematiziran, a zatim i protumačen unutar njegova vlastita htijenja, pa je tako bio i time podvrgnut jednoj imanentnoj kritici. Vidljivo je da je i on — istina, na mnogo suptilniji način — isto tako konzervativac kao što su to Schelsky ili Arnold Gehlen. U suštini on govori ono što i oni kažu. Saznali smo prije od njih da je mit skriven ispod površine, duboko ispod onog običnog života, ili da valja izabrati i odlučiti se za ono što je prisutno kao »vječno«, kako se čovjek ne bi predao »nečistoj« stvarnosti. Prije je bila riječ o tome da sociolog Schelsky tvrdi kako postoji samo nepouzdano »postojeće« — a ispod toga postoji ono što je vječno kao bitak. A to isto kaže i filozof Heidegger. To im je zajednička crta svekolikog konzervativnog mišljenja.

Ali moguća je, dakako, i kritika izvana — i tu onda ima pravo čak i pozitivist kakav je Popper, jer tada vrijedi zakon velikih brojeva i pravilo većine. Ako bezavičajnost i promašeni razvitak zapadne kulture počinje sa Sokratom, i od tada traje do danas, onda je promašaj očito na strani izuzetka, a ne tamo gdje je većina i gdje se najviše toga dogodilo. Međutim, kada se govori o Heideggeru, onda se mora nešto reći i o njegovoj vezi s njemačkim fašizmom.

Heidegger je o tome rekao dosta u dugačkom razgovoru što ga je imao s urednicima poznatog hamburškog tjednika »Spiegel«, ali je ujedno zatražio da se on objavi tek poslije njegove smrti. I tako je i učinjeno do časa kada je Heidegger umro 1976. Bio je to prilično lukav potez: o mrtvima se obično loše ne govori, a prije svega se s mrtvima više ne može polemizirati. I u tom dijalogu — koji je bio objavljen potkraj maja te iste godine — Heidegger se jasno i nedvosmisleno ogradio od Hitlera, rekavši da se vrlo rano bio lišio iluzija, koje je na početku još bio gajio. Postoji ovdje, međutim, ipak i jedna koliko istančana toliko i bitna razlika.

Jean-Paul Sartre, isto tako kao i Martin Heidegger, smatra da je čovjek »bačen u svijet« u svoju određenu svjetsku situaciju. Ali razlikujući se veoma bitnoj od Heideggera, Sartre smatra da čovjek u toj svojoj »bačenosti« i situiranosti mora »izboriti i svoju slobodu.« Tome nasuprot, Heidegger — kao i većina konzervativaca — u odnosu na sam bitak uspijeva samo kontemplirati. Koliko je Sartre angažiran i aktivan, toliko je Heidegger stvarno pasivan. I zato i baš zbog toga je sasvim prirodno da je tog tankoćutnog i osjećajnog njemačkog filozofa odbijao divlji i surovi akcionizam Adolfa Hitlera.

Da, točno, on nije lagao kada je, anticipirajući vlastitu smrt, govorio o tome urednicima »Spiegela«: Heidegger je bio raskrstio s vođom i kancelarom Trećeg Reicha lično, ali ne i sa samim Trećim Reichom, kao ni s nacionalsocijalističkim fašizmom kao produženom rukom i ekstremnim nastavkom konzervativizma op-

Digitized by Google

ćenito. Jer, punih osam godina nakon samoubojstva Adolfa Hitlera u onom berlinskom bunkeru, godine 1953, dakle, Heidegger ponovno izdaje u Tubingenu svoje poznato djelo iz 1935, naime glasoviti *Uvod u metafiziku*. I tamo stoji ono isto što je i prije, naime godine 1935, bilo zapisano, i što je ostalo u cijelosti neizmijenjeno, cijela ona toliko značajna rečenica o nacionalsocijalizmu kao *epohalnom:* ... susretu planetarno usuglašene tehnike i novovjekovnog čovjeka.«

I ovdje, u takvom konzervativnom metafizičkom uzvišenju i u preobrazbi, u transformaciji i transfiguraciji fašizma sudjeluje sada i naša Spomenka Hribar. To je zavičajno mjesto njenih epohalnih odnosa. Tu i u tom pogledu Spomenka je Hribar svog Heideggera zaista dobro čitala, dobro ga je izložila i doista je dobro naučila njegovu lekciju.

Što se, međutim, dalje tiče Heideggerove kritike izvana i sa strane — kao i od drugih nacija — valja podsjetiti i na one riječi što ih je svojedobno 1975. izrekao francuski sociolog i marksist Pierre Bourdieu »u svom djelu« *L'ontologie politique de Martin Heidegger:* »... Heidegger je bio član nacionalsocijalističke stranke Adolfa Hitlera, i to je činjenica, ali on nije bio nacistički ideolog, kao što je to bio rektor Krieck. Heidegger je metafizičkom kritikom svake metafizičke kritike, ukratko u filozofiji, izvršio »konzervativnu revoluciju«. Razlika između političkih glasnogovornika »konzervativne revolucije« i Heideggera — koji je gotovo sve njihove teze unio u filozofiju — samo je u formi, u njenom obliku«.

I da to ne bude samo »muški šovinizam« — jer Spomenka Hribar je žena — neka posluže i ove riječi jedne žene, Nijemice — dakle i Heideggerove zemljakinje — naime Ine Marie Greverus, koja u svojoj studiji *Tražeći zavičaj* (a to je jedan od bitnih Heideggerovih egzistencijala) iz godine 1979. kaže: »Ne može se selo izjednačiti sa zavičajem i tako suprotstaviti gradu kao »ne-zavičajnom« mjestu, a da se ujedno ne upadne u preživjelu seosku ideologiju. To posezanje za rekvizitima proteklih epoha« (— kao što to, uostalom, čini i Spomenka Hribar —) — nastavlja Greverusova — »... potječe uvijek iz stvaralačke nemoći«. U tome ni zavodljivo ruho Heideggerova *Pisma o humanizmu* iz 1947. godine nije suštinski ništa izmijenilo.

Ipak — kaže Spomenka Hribar — bog je mrtav. I to je onda dakako Nietzsche. No to veli i Hegel, ali dakako ne i o kršćanskom bogu. Međutim, s Nietzscheom već ulazimo i u svijet »nadčovjeka«. Taj fini mislilac, taj pjesnički filozof, ali i pjesnik kao filozof — koji je poslije Židova Heinea pisao vjerojatno najljepšim njemačkim — iako sam nije bio antisemit, dao je ipak dovoljno poticaja nacionalsocijalistima. »Kada pođeš ženi, ne zaboravi bič! — pisao je Nietzsche. Da li to Spomenka Hribar uzima u obzir? Ili ona to ne zna, ili se odnosi prema tome kao i Nietzscheova obožavana Lou Salomè i sasvim u stilu jednog Weiningera? Da li je to samo stvar ukusa, ili je to i nešto drugo?

Digitized by Google

Ta se zagonetka razrješava na kraju u tome da i sam Nietzsche ulazi u red iste konzervativne misli, a to je također slučaj — iako ne i na isti način — i s G.W.F. Hegelom. I tako Spomenka Hribar marljivo posuđuje također i kod ovog posljednjeg, piše izvatke iz njega, trudno kompilira. No, ako je u prijašnjem tekstu Hribareve Heideggerovo djelo bilo deformirano kao lik u konveksnom zrcalu, sada je ovdje kod nje opet Hegel isceren u grimasi kao da se odražava u konkavnom, udubljenom, ogledalu. Ono njeno »sveto« kod Heideggera biva sada u Hegela u *Enciklopediji duha* u 552. paragrafu čak i potanje određeno i specificirano, jer Hegel na tom mjestu sasvim uvjerljivo govori o »svetosti« katoličanstva, nasuprot »običajnosti« protestantizma. Kako se to pak slaže opet s Heideggerom, više nije ni važno.

Spomenka Hribar može sada protestirati i kazati da nikad u svojim pomenutim napisima nije spomenula ni Hegelovo ime. Ali ona je napisala pozamašni feljton *Neprijatelj naš svagdašnji* u onom trobroju »Književne reči« iz prošlog ljeta. I »... rečeno vam je da kažete da da i ne ne«. I tako u toj istoj »Književnoj reči« naš poznati redatelj Živojin Pavlović — koji je snimio nekoliko dobrih filmova, ali, osim toga, i takve koji su bili i prilično loši — i koji je za zagrebačko majsko Savjetovanje o idejnim problemima u umjetničkom stvaralaštvu rekao da je »to smešna opereta«, ali za taj tekst Spomenke Hribar on bi — kao pravi znalac — morao reći da je to stvarno burleska. Ide to kod Spomenke Hribar kao što je to slučaj i u logici: što je veći obujam pojma, to mu je onda sadržaj prazniji.

Međutim, Hegel se odmah nalazi na početku tog glomaznog feljtona, on je zatim i njegova središnja misaona figura, i on to ostaje prilično uporno, monotono i dosadno neprekidno i do samog kraja. Dobar ili barem vješt pisac zna raščlaniti zbivanje i varirati temu, ali Spomenka Hribar je mali i uporni fanatičar koji ovdje šturo pjeva samo jednu te istu melodiju, a to dabome, nije Ravelov *Bolero*. To je, naprotiv, Hegelov apsolutni Subjekt, koji kao »ovo i ono drugo« suprotstavlja sebi svijet. No, za razliku od samog Hegela, kod Spomenke Hribar se u filozofsku misao miješa i fantastika, ali također i iranski mit i folklor: tu se bore Ariman i Ormuzd, tu je sve podijeljeno dihotomno na ono »apsolutno zlo« i na ono koje to nikako nije.

Njezin hegelovski Apsolutni Subjekt je naravno APSOLUTNO ZLO. I nije ga, dakako, teško identificirati: to je u prvom redu SKJ, ali, razumije se, ne samo on, on nije jedini — on je samo vrh te piramide — nego je s njime zajedno i sve ono što je pokojni sjeveroamerički sociolog C. Wright-Mills opisao u svojoj poznatoj studiji pod ukupnim pojmom kao »elita moći«. I kao takav, on je taj ZLI APSOLUTNI SUBJEKT. On izmišlja sve moguće neprijatelje koji su odreda tako čedni i nevini kao što je tc, recimo, bijela golubica, zvana »La paloma«.

I kada kancelar Hitler kaže predsjedniku senata grada Danziga Hermannu Rauschniggu: »Da nema Židova, neprijatelj bi

Digitized by Google

trebalo izmisliti« — onda to kaže i Hribaričin APSOLUTNI SUBJEKT. I taj se niz dakako nastavlja, kada je pokojni dobri konzervativac i ministar u administraciji predsjednika Eisenhowera pokojni Johan Foster Dulles govorio: »Tko nije s nama, taj je protiv nas« — onda to opet tvrdi i APSOLUTNI ZLOČESTI SUBJEKT. I kada (opet) pokojni kancelar Adenauer kaže: »Nema slobode za neprijatelje slobode« — onda to ponovno ponavlja i APSOLUTNI SUBJEKT. A ko su Židovi i, dakle, neprijatelji — »... to određujem ja...«, rekao je na kraju vođa i kancelar Hitler, a sada dakako APSOLUTNI ZLI SUBJEKT.

Zanimljivo je kako iz ovih iskaza i podudarnih stavova — SKJ, marksisti i ljevičari uopće kod Spomenke Hribar konačno ispadaju sasvim dosljedno kao obična projekcija jednog fašističkog i općenito ekstremno konzervativnog sindroma. I to uz svesrdnu pomoć Heideggera, Hegela (— jer Arnold Gehlen je, vjerojatno, već suviše moderni tehnokrat —) pa u ovim tekstovima nedostaje samo još Alfred Rosenberg i njegov *Mit XX vijeka*. I sve to kaže izraziti konzervativac, kao što je Spomenka Hribar. Ispada to tako kao kod Christian Morgensterna: mora biti tako, jer želim da tako bude. Logična snaga, moć i uvjerljivost takve vrsti dokazivanja zaista je izvanredna. No zanimljivo bi bilo također i to što bi u tom pogledu i s obzirom na ovdje i u tim napisima iskazana maštanja otkrili teoremi postmoderne psihoanalize Lacana do Deleuze ili Guattiera?!

Međutim, za nas komuniste i marksiste (ono »mi« ovdje je istaknuto kao kolektivno »ja« i totalitet) pri razmatranju tog APSOLUTNO ZLO SUBJEKTA nego je ne samo o iskazanoj ideologiji, nego također i o praksi, i to o jednoj kao i o drugoj u svojoj međuzavisnosti. Tako se u pretprošlom mjesecu prošle godine u ljubljanskom dnevniku »Delo« moglo čitati što urednik toga lista piše — odbijajući i kritizirajući ga — o prijedlogu Spomenke Hribar da se u Ljubljani podigne spomenik za pale domobrane, jer su oni isto tako kao i partizani pali u borbi za domovinu.

Poznato je: to je učinio »bonapartistički« general Franco, koji je u monumentalnoj grobnici u Valle de los Cadios blizu Madrida dao pokopati i »crne« i »crvene« vojnike i gdje i on sam počiva među njima. To bi kod nas u Hrvatskoj značilo poistovetiti Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije i »Ustašku vojnicu«. No, koliko znam, pravnici prave vrlo jasnu razliku između veleizdaje i izdaje zemlje. A taj general u bonapartističkom stilu, taj don Francisco Franco y Bahamonde (koji je dugo krvavom i okrutnom rukom vladao u Španjolskoj), a koji je, istina, bio veleizdajnik jer se bio pobunio protiv legalne vlade Španjolske i koji je, doduše, primao i stranu pomoć, ali to je, uostalom, radila i republikanska vlada, zato ipak svoju zemlju nikada nije izručio strancima.

A izdaja zemlje je u pravu države, no i po pravdi naroda, onaj najteži zločin koji čovjek može počiniti protiv naroda i zem-

Digitized by Google

lje. A to je ono što su uradili hrvatske ustaše i slovenski domobrani. Oni nisu bili samo veleizdajnici, nego i izdajnici zemlje i naroda, živih kao i mrtvih, svih onih generacija koje su tada ili koje su nekoć obitavale na toj zemlji, jer su kao izdajice bili sluge baš stranog osvajača. Ali, kakav je to i bio zavojevač?! Nije to bio netko koji je došao pa je i prošao. Ne, to je opet i ponovno bio onaj isti germanski osvajač, koji je već stoljećima prije tlačio i zatirao i slovenske kao i hrvatske ljude. »Hrvat nije čovjek« — bilo je oholo i prezrivo geslo njemačke aristokracije. A Slovenija vijekovima nije postojala kao postojbina i zemlja slovenskog čovjeka, nego samo pokrajine Kranjska, Koruška i Štajerska. I još i danas u Austriji Slovence zovu »Čušima«. I nije to baš ni tako davno da je u doba berbe tamo negdje oko Sankt Katziana ili Bleiberga u lovu, umjesto divljači kao žrtva, pao neki prezreni »Čuš«. To Spomenka Hribar ne zna. I neće da zna. Nije to sada huškanje na druge narode, koji su drugog etničkog podrijetla od nas — neka i njihovi mrtvi počivaju u miru — ali je zato njemačka historija bila i te kako surova škola i za slovenski kao i za hrvatski narod. Htjeti, dakle, izjednačiti sluge stranog zavojevača — koje su i sami ti stranci prezirali — i borce pale za slobodu zemlje, za slobodu naroda i njegova života, to može doista napraviti samo zadrta konzervativna misao, koja je spremna na sve.

Ova ideologija, kao i tom ideologijom inspirirana praksa, kod Spomenke se Hribar očituje kao sasvim površni eklekticizam, kao nešto napabirčeno sa svih strana, kao kompendij od mnogih vrlo raznolikih i konfuznih misli, a to obično i jest metodska strana konzervativizma. I kada je Krleža svojedobno pisao da zaostajemo 10 godina za Evropom, on se u tome ipak i prevario. U našem konzervativizmu mi zaostajemo sada barem već 30 godina. Zato je i naš sadašnji konzervativizam toliko primitivan — ali ne u njegovu prvobitnom, nego u današnjem smislu te riječi.

U ovome je tekstu bila rasprostrta lepeza konzervativne misli — što je ona govorila i u čemu se ona očitovala — u svojoj neprekidnoj polemici protiv svega što je napredno, protiv svih procesa modernizacije, a posebno i naročito protiv socijalističkog preobražaja; jednako u svijetu kao i danas u nas.

Sam sukus konzervativne misli sigurno je najbolje izrazio Donoso Cortés u svoja *Tri govora:* to je pogled mržnje, straha i nasilja odozgo na prljavu, gadnu i svakako opasnu »rulju« onih dole, to je pogled onih koje je bog izabrao da vladaju svijetom, to je ona elita koja bi, kao Jošua, da sunce zastane na svome putu. Međutim, sva je nesreća i tragika konzervativaca — na kraju ovdje kao i uopće — u tome da se svijet, usprkos njima, kao što reče Galileji, ipak kreće. I to naprijed.

Digitized by Google

Svetozar Grujić

Kriza modernog i postmodernog*

U poslednjoj deceniji reč »kriza« neočekivano je postala najfrekventnija ne samo u govornom komuniciranju ekonomista, filozofa, sociologa i političara, nego i najširih masa, pa je prirodno što su se učesnici DRUGIH RAZGOVORA u Kastel Gandolfu opredelili za temu koja bi mogla da doprinese bližem razjašnjenju višeznačnog pojma krize danas, i eventualno da se učini pomak ka demistificiranju ove, ideologijama natopljene društvene pojave.

---

* Prilog kritici referata i saopštenja koje je grupa autora različitih struka podnela na temu »O krizi« na Drugim razgovorima u Kastel Gandolfu 1985. godine.

Referate i saopštenja su podneli: Lešek Kolakovski, Moderno na beskonačnoj probi; Robert Špeman, Ekološka svest kao simptom krize moderniteta; Knut Borhart, Promene u mišljenju o ekonomskim krizama; K. F. fon Vajczeker, O krizi; Jan Bialostocki, Krize u umetnosti; Rajnhart Koselek, Prilog istoriji pojma krize; Rene Tom, Kriza i katastrofa; Kšištof Pomjan, Kriza budućnosti; Pol Riker, Da li je kriza specifično moderna pojava; Marton Tardoš, Ekonomija i opasnost od krize.

Zbornik referata i saopštenje (tekstova) na srpskohrvatskom jeziku pod naslovom *O krizi* objaviće Književna zajednica, Novi Sad, do kraja ove godine.

Digitized by Google

Ovakvi razgovori su uvek korisni (pa u tom smislu i uspešni), mada se ograničena korist i ograničena uspešnost mogla naslutiti, jer su na razgovorima učestvovali autori istih ili sličnih pogleda i opredeljenja. A takvi sastavi nikad ne daju mogućnost za istinski dijalog, za sučeljavanje uzajamno suprotnih gledišta iz kojih se, po pravilu, i dolazi do moguće istine. Ipak, i ovakvi kakvi su, jednobojni i jednosmerni, tekstovi su korisni jer nam prezentiraju vladajuću i dostignutu teorijsku misao i svest danas u Zapadnoj Evropi o krizi. Istovremeno, oni nas podstiču na sopstvena traganja i inspirišu na davanje vlastitih odgovora na ovo aktuelno pitanje.

Kriza kao tema i pojava u užem i širem smislu je, kao takva, vrlo izazovna za sve one koji žele da je teorijski uobliče i ponude odgovore na pitanje koliko je ona uticala na promene u tradicionalnim društvima (u istoriji) i koliko utiče na promene u modernom i *postmodernom* društvu.

Saznanja koja imamo o delovanju kriza u prošlosti, koja su dovodila do propasti civilizacija, njihovim zamenjivanjem novim kulturama (koje su takođe nagrizale nove krize), postavila su učesnicima razgovora u Kastel Gandolfu sudbinsko pitanje: da li sadašnja *opšta kriza*, koja karakteriše savremeni svet (moderno), može biti najava kraja sadašnje civilizacije i hoće li je (kao što je to bio ranije slučaj) zameniti neka nova civilizacija *(postmoderno)* ili nastupa vreme bez budućnosti (opšta katastrofa)?

Istorijsko iskustvo kazuje nam da su nove civilizacije, koje su zamenjivale stare, uvek bile naprednije. U krizama, dakle, koje su rušile staro (tradicionalno) i rađale novo (»moderno«), uvek su delovala dva suprotna pola: negativni i pozitivni. To delovanje nije ništa drugo nego delovanje dijalektičkih zakona suprotnosti i negacije. Marksisti ovu pojavu nazivaju dijalektički, odnosno istorijski materijalizam. Učesnici razgovora, koji su i sam termin »dijalektika« izbacili iz svog bogatog rečnika (koji su dijalektički metod napustili ili ga nikad nisu ni prihvatili), ne negiraju istinu da su nove kulture uvek bile naprednije od starih. Zašto to ne prihvataju i za novu kulturu *(postmoderno)*, koja zamenjuje sadašnjost (moderno), iz njihovih izloženih teza nije dovoljno jasno.

Marksizam krizu (optimalnu antagonističku protivrečnost) povezuje sa građanskim (kapitalističkim) društvom, jer, po njemu, klasni sukob, klasne borbe tek u ovom društvu — zbog razvoja proizvodnih snaga i nepomirljivog odnosa vlasništva i rada — dolaze do svog vrhunca kada se ovaj sukob neminovno razrešava. Učesnici razgovora idu dalje od građanskog društva (na taj način što se vraćaju u prošlost) i tačno zapažaju da su krize karakteristične za sve civilizacije, te na osnovu toga krizama građanskog društva (posebno ekonomskim krizama, na čemu marksizam insistira) ne daju poseban značaj. One po njima imaju univerzalno značenje i deluju kao sudbina, kao slepa sila; nešto što se ne može izbeći, a i korisna je. Zašto ova poslednja kriza

Digitized by Google

modernog (koja je svet zahvatila 1973/74) jedino ne mora i neće biti korisna — učesnici razgovora nisu ubedljivo obrazložili.

Kao nemarksisti, grupa teoretičara filozofa, ekonomista, sociologa i antropologa na ovom razgovoru pojam »krize« obrazlaže uopšte i konkretno kao krizu zdravlja, morala, umetnosti, države, politike i ekonomije. Stidljivo se ipak prihvata marksistička teza (iako se to izričito ne kaže, osim u prilogu jednog autora) da iz ekonomske krize izviru, u načelu, svi ostali oblici krize, dakle, ona je sedište *opšte krize.*

Od svih kriza u istoriji prelomna je bila velika kriza iz tridesetih godina. Autori pravilno zapažaju da je tu početak sadašnjih nevolja. Ova je kriza rodila novu (kapitalističku) državu, intervencionizam, i dotukla liberalnu ekonomiju (slobodno tržište); dovela je u škripac robnu proizvodnju (osnovu kapitalističkog načina proizvodnje). Pošto se ovo samo (tačno) u izlaganjima konstatuje a ne ulaže misaoni napor da se bliže objasni fetiški karakter robne proizvodnje, to jest da se u njemu krije suština kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno višak rada, kapital, to jest profit (dakle eksploatacija), moglo se očekivati da autori sve što se dogodilo sa novom državom, odnosno robnom proizvodnjom u sedamdesetim godinama, i što se sada događa, vide isključivo kao bezizlaz, kao *opštu krizu,* koja se opet bitno razlikuje od ranijih kriza, pa i od velike depresije iz tridesetih godina. Tako, na primer, sada čak i visok procenat nezaposlenih (10 i više procenata) ne predstavlja kao nekad »crvenu« opasnost. Mase disciplinovano prihvataju novo stanje; gube poverenje u državu (koja je tobož neopravdano obećavala društvo bez krize, u stalnom prosperitetu, i koja se sada odriče ambicija »države blagostanja«), u rukovodstva koja »nemaju« ideja da društvo izvuku iz stagnacije; zato se mire sa stagnacijom (»da ne bude gore«), nemaju više nade kao nekada (»da bar deci bude bolje«) i veruju da je dostignut maksimum prosperiteta ove civilizacije (modernog), a druga se u gustoj ideološkoj magli ne sagledava *(postmoderno).* Sadašnjost, odnosno moderno i *postmoderno,* to jest cela hrišćansko-jevrejska civilizacija (kojoj kao izdanak pripada, kako veruju učesnici ovih razgovora, i Marksovo mišljenje, odnosno komunizam, koji zbog toga ne može da uspe) iscrpela se. Iscrpeo se »lukavi um«, a njegova zamena ili dopuna »instrumentalni um« (tehnika i tehnologija) nije dao valjano rešenje.

Ovu ideju o iscrpljenosti sadašnje civilizacije učesnici DRUGIH RAZGOVORA u Kastel Gondalfu su bez rezerve i ikakvog ograđivanja prihvatili od F. Ničea i Hajdegera, dva znamenita filozofa, od kojih je prvi dobio počasno mesto u panteonu fašizma, a drugi sa oduševljenjem pozdravio dolazak A. Hitlera na vlast u Nemačkoj 1933. godine.

F. Niče moderno identifikuje sa nihilizmom. Izgubile su se vrednosti vezane za hrišćanstvo; racionalizam, demokratija i socijalizam hrišćanskog su porekla, sa ostacima »slabog« morala. Antireligiozni humanizam je polovično rešenje jer je crpeo snagu

Digitized by Google

iz temelja vrednosti protiv kojih se borio; zato Niče povezuje smrt čoveka sa smrću boga. Zato je »moderna« kriza postala kriza same modernosti (vladajućeg).

Hajdeger identifikuje moderno s tehnikom, koja je samo moderna slika metafizike subjektivnosti; ona naduvava čoveka i osiromašuje prirodu, svodeći je na neprijateljski predmet koji treba potčiniti i izrabljivati; ekološka svest ovo treba da spreči.

Trijumf racionalnosti (demokratije i socijalizma) plaća se gubitkom iluzija o svetu. »*Posledica tog razočaranja jeste razobličavanje antagonističkog karaktera vrednosti. Savremeni čovek, zvali ga mi modernim ili postmodernim, živi istovremeno povlačenje bogova i raspad vrednosti. A činjenica je da čovek teško podnosi tu dvostruku povredu. Kriza je sama ta patnja*« (*P. Riker*).

Socijalizam koji se ostvaruje (ili će se eventualno ostvarivati u »demokratskom socijalizmu«) nije rešenje i odbacuje se kao najgora varijanta građanskog društva. U radikalne promene koje se najavljuju u istočnoevropskim zemljama (radi prevazilaženja krize) više se ne sumnja da će se s njima pokušati, ali ono do čega mogu stići — u najboljem slučaju — jeste jedna vrsta građanskog društva, koje će doneti obilje, ali i moralnu krizu i ekološku smrt.

Učesnici razgovora ukazuju na neospornu činjenicu: da je kriza u širem smislu i posebno ekonomska kriza u socijalizmu bila za teoriju ortodoksnih marksista i dogmatskih komunista (staljinista) nešto što ne važi za socijalizam, što je rezervisano za kapitalizam, koji će na njoj kao bure baruta biti raznesen. Iako ovakvo mišljenje u Marksa i Engelsa ne nalazimo (a Lenjinova definicija kapitalističke krize objašnjava nešto sasvim suprotno), činjenica je da su mnogi marksisti (pogrešno tumačeći Marksa i prećutkujući V. I. Lenjina) kapitalističku krizu videli kao »bure baruta«, a nekoliko najistaknutijih među njima — R. Luksemburg i H. Kunova — čak i obrazlagali utopističku »teoriju sloma«.

To što su dogmatski marksisti i staljinisti empirijski socijalizam sagledavali kao beskonfliktno društvo (i što se ovo pogrešno gledište tako dugo zadržalo), samo pokazuje da se autentično Marksovo mišljenje o ovom važnom pitanju nije dovoljno utemeljilo u — savremenoj marksističkoj teoriji i praksi. Ono se sada (pošto je signal došao iz empirije) ubrzano utemeljuje, što se najbolje vidi po preduzetim radikalnim, odnosno stabilizacionim merama u ekonomskim (i političkim) sistemima zemalja koje grade socijalizam.

1.

Uvodna studija *Moderno na beskonačnoj probi* L. Kolakovskog na najbolji način stimuliše razgovor na temu *o krizi uopšte*. Pojava krize poklapa se s pojavom modernog, odnosno s prome-

Digitized by Google

nama koje prate ljudsko društvo od postanka do danas s različitim posledicama. Ovde će biti reč o krizi modernog, pre svega danas, ali se ona sagledava zapravo od pojave novovekovne filozofije, od trenutka kada se utemeljuje nauka i racionalnost i počinje da iščezava duh i misticizam.

Dekart je prvi krivac što se počeo zaboravljati bog, jer je odbacio ideju o kosmosu kao o smišljenom redu u prirodi. Svet je od tada, po Kolakovskom, ostao bez duše, a moderna nauka mogla je da se razvija samo pod tom pretpostavkom. Potkopavanje vere, koja nezadrživo napreduje, među obrazovanim slojevima je bilo neizbežno.

Nove generacije (od XVII veka do danas) žive u dvama nepomirljivim svetovima (utehu traže u veri, a istovremeno veruju u napredak, naučnu istinu i tehnologiju); ova ljuska homodupleksa će se najzad slomiti; slomiće je Niče, koji kaže da: svet ne stvara značenje i ne razlikuje dobro od zla; svet kakav mi vidimo predstavlja Ultimum, on i ne pokušava da nam prenese neku poruku, on nema značenja izvan sebe, on je samodovoljan i gluvonem. Jedini lek za očajanje jeste ludilo. Tako je F. Niče postao prorok modernog, savremenog. Makijaveli je, za razliku od Ničea, dopuštao da je pobožnost neophodna za priprost svet, ali da skepsa i neverica više odgovaraju prosvećenima. Isto je shvatanje imao i E. Kant.

Novo se često javlja prerušeno u staro, i obratno, staro se često može javiti prerušeno u pomodnu odeću. To je bio slučaj sa reformacijom. To je bio slučaj sa rasističkim nacionalsocijalizmom (patriotizmom); hvaleći prošlost, on je u velikoj meri doprineo prevashodnom modernom fenomenu, koji se sastoji u ideji o državi — naciji; u skoroj prošlosti to se ispoljilo u fašizmu; ovo iskustvo treba da nam je opomena.

I marksizam je, po Kolakovskom, »staro prerušeno u novu odeću«. »*Marksizam je predstavljao* (Kolakovski veruje da je mrtav, pa ga zato iznosi u perfektu) *mešavinu nepodeljenog oduševljenja za moderno, racionalnu organizaciju i tehnološki napredak, pomešanog sa čežnjom za drevnom zajednicom; njegovu kulminaciju predstavlja utopijsko iščekivanje savremenog sveta u kome će se ostvariti oba sistema vrednosti i stopiti u jednu savršeno skladnu leguru: moderna fabrika i atinski agora nekim čudom će se spojiti u jedno*«.

Egzistencijalna filozofija nije prerušavanje starog u novo, i došla je posle velikih iskušenja kao nada i kao izuzetno moderan fenomen. Na kraju se, međutim, pokazalo da je to samo očajnički pokušaj da se odbrani ideja od lične odgovornosti, od sveta, uz lični pristanak.

Kritika modernog doba počela je kad i samo moderno doba (od XVII veka), i stalno se pojačava. Kritiku su dali filozofi različitih orijentacija, s različitim intenzitetom i utemeljenjem, ali ona, po shvatanju Kolakovskog, nije objasnila moderno. Lešek

Digitized by Google

Kolakovski se poziva na Vikoa, Rusoa i Tokvila. Kakvu kritiku izlaže F. Niče već smo prikazali. Huserl optužuje modernu nauku (a time i moderno) jer je nesposobna da dâ smisao svojim ciljevima. Ona uvećava našu sposobnost predviđanja i nadziranja, ali se ovo postiže nauštrb razumevanja. Hajdeger je uzrok našeg potonuća video u tome što je metafizika izgubila moć sagledavanja, a Jaspers je moralnu i mentalnu pasivnost naoko oslobođenih masa povezivao sa opadanjem istorijske svesti; izgubila se, po njemu, subjektivnost i sposobnost da se lični odnosi zasnivaju na poverenju.

Kritika modernog doba, dakle, nema uspeha. Kritika (političke ekonomije kapitalističkog načina proizvodnje i kritika alijenacije čoveka i zajednice) Karla Marksa takođe, po mišljenju L. Kolakovskog, nema uspeha, osim ako (blanko) ne prihvatimo da je za sve što se događa u moderno doba odgovoran kapitalizam.

Lešeka Kolakovskog ne zabrinjavaju promene, nego brzina s kojom se one događaju. Novo ubrzo postaje zastarelo, a ljudi se tome teško prilagođavaju. Moral je danas u krizi, da se ovde podsetimo i na zaključivanje R. Lukića, između ostalog i zbog toga što ljudi ne mogu da se tako brzo menjaju kao što je to slučaj sa sredinom u kojoj žive. Tri generacije koje zajedno žive moderno doba, zbog brzine brzih promena, toliko različitih stvari pamte da prolaze jedni pored drugih kao sante leda.

Lešek Kolakovski u opredeljivanju »za« ili »protiv« modernog (dakle, promena) postupa kao dijalektičar; za njega je besmisleno pokušati zaustaviti razvoj tehnologije, nauke, ekonomske racionalnosti *»već i zato što i moderno i antimoderno mogu poprimiti nasilne i antihumane forme«*. Pojava se pravilno može objasniti samo doslednom primenom dijalektičkog mišljenja, koje on prećutkuje, ali kojim se služi kad teokratsku revoluciju u Iranu svrstava u antimoderno, a avganistansku (gde je prisutna spoljna intervencija) u moderno.

Najopasniju stranu koju je doneo modernizam Lešek Kolakovski vidi u nestanku *tabua;* zbog toga se izgubila mogućnost da razlikujemo »dobro« i »zlo«. Bez sistema *tabua,* po sad opet idealističkom shvatanju Kolakovskog, zajednica ljudi neće moći da preživi. I zato *»bolje je u njih verovati, čak i ako nam naoko izgledaju besmisleni, nego dozvoliti da svi nestanu«*.

Totalitarne države predstavljaju u izvesnom smislu trijumf racionalnosti. Pošto se ekonomska racionalnost ne treba i ne može zaustaviti (a da se ne pretrpi šteta), potencijalno svaka savremena država približava se iskušenju totalitarnosti, kaže Kolakovski. Pošto je odbacio Marksovu kritiku Hegelove filozofije države i prava, Kolakovski, u trijumfu ekonomske racionalnosti (koju ljudi neće i ne žele da zaustave), ne može da zamisli društvo bez države, a takva država mora biti Moloh država, koja opet nema dušu, pa zbog toga nije u stanju da razlikuje. To se moralo dogoditi svetu koji je zaboravio boga

Digitized by Google

i koji zbog toga ne pravi razliku između dobra i zla. »*Sada otkrivamo tu prostu mudrost* — kaže L. Kolakovski — *i pokušavamo da je izrazimo na nešto suptilniji način.*«

2.

Čovek ovladavajući prirodom u procesu rada ovu menja i kultiviše, čini je poslušnom i poželjnom; ali se u ovom procesu istovremeno javljaju i promene koje su za nas nepoželjne; i u procesu ovladavanja prirodom, dakle, javljaju se protivrečnosti, koje čovek — ako ne želi da pretrpi štete — mora spoznati i ponovo savladati. To nije nepoznato našoj svesti (ekološkoj svesti), ali je ona do pre 20 godina spavala dubokim snom. Na pitanje zašto se sada probudila i zašto preduzima tako radikalnu kritiku postojećeg stanja — odgovor nam je ponudio Robert Špeman. Po njemu, reč je o takvoj promeni svesti koja seže do korena novovekovne racionalnosti i može se primereno shvatiti samo kao kriza te svesti.

»*Marks je* — kaže R. Špeman — *duboko razmišljao o dilemi novovekovne jednodimenzionalne ideje jednakosti. Rešenje je našao samo u programu buduće proizvodnje obilja, koja bi prosto učinila irelevantnim prirodne i funkcionalne nejednakosti* (kroz svestranu razvijenu ličnost — S. G.); *to jest našao je rešenje u nečemu o čijem nam je striktno utopijskom karakteru ekološko prosvećivanje, u međuvremenu, dalo definitivnu pouku.*« Zapadna civilizacija, dakle, ne veruje u mogućnost obilja za sve, jer bi to izazvalo ekološku katastrofu. Svet kakav je danas, s manjinom zahvaćenom obiljem i većinom zahvaćenom bedom, još je nekako i moguć. Kad bi Kinezi i Indusi po stanovniku imali, na primer, sadašnji broj automobila po stanovniku SAD, Azija i Amerika bi se za 24 časa ugušili u smogu. Ne vidi se savršenije vozilo od automobila i ne nazire se neka nova moguća energija koja ne miriše na benzin. Zato zapadna civilizacija, koja je odbacila Marksa »utopista«, ne samo da ne vidi mogućnost obilja za sve ljude, nego strepi od najbliže budućnosti zbog smanjenja izvora nafte, nekontrolisanog nataliteta itd.

»*Proširivanje ljudske vlasti nad prirodom dovelo nas je do granica prirode, do onih granica za koje moramo pretpostaviti da su definitivne. Sve je jači utisak da smo, u pogledu materijalnog bogatstva sveta, odavno počeli da živimo od kapitala, umesto od kamata*« (R. Špeman). Nema nade. Marksova je utopija definitivno mrtva.

I dok R. Špeman manje-više tačno izlaže viđenje zapadne civilizacije (»slobodnog sveta«), budućnosti svoga sveta (koji neopravdano identifikuje sa celim svetom), na drugoj strani, u zemljama socijalizma, koje se ubrzano oslobađaju svog vlastitog a ne Marksovog utopizma (i svog vlastitog političkog pragmatizma i voluntarizma), ne samo da se odbacuje ideja da se

Digitized by Google

stiglo »do onih granica za koje moramo pretpostaviti da su definitivne«, nego se, naprotiv, naglašava da se tek došlo do polazne osnove od koje stvarno može početi izgradnja *ljudske istorije*, koja će trajati vrlo dugo i koja praktično nema svršetka. Jer, ljudska emancipacija, čovekovo očovečenje, nema niti može imati definitivne granice. Odrediti granice ljudskog obilja i mogućeg humanizma, značilo bi ne verovati ni u prirodu ni u čoveka; ne verovati u mogućnost opstanka i ispoljavanja ljudskog života.

U komunističkom svetu univerzalizam se javlja kao »naučni pogled na svet«, kaže R. Špeman. Oni koji imaju najnapredniju svest, kao samozvana elita, uzimaju u svoje ruke upravljanje društvenim procesom. Oni imaju definitivni uvid u naučnu istinu o zakonima razvitka društva. Hipotetičke veze ne odnose se na sam »marksistički pogled na svet«. On je izuzet iz svakog oblika naučne kritike. I u tome on podražava strukturu verskih ubeđenja.

Suprotno ovome, univerzalizam zapadne civilizacije (komunizam, dakle, i ne spada u zapadnu civilizaciju, a to što se teorijski iznedrio na Zapadu je »antiistorijski čin«) reflektuje principijelnu otvorenost novovekovne nauke. On ne počiva na dogmatizovanju određenih ubeđenja i ne podleže strukturi verskih ubeđenja.

U kritici komunizma stalno se, dakle, eksploatiše jedna u socijalizmu odbačena praksa (ili koja je u stalnom odbacivanju) — staljinistička — i ona se nameće kao *jedina* mogućnost istine komunizma. Za drugu istinu komunizam ne samo da ne zna, nego mu se zabranjuje da zna.

»*Nauka* (zapadne civilizacije — S. G.) *ne iskazuje definitivne istine, nego hipoteze. Hipoteze je moguće više ili manje potvrditi. Nijedna potvrda nije konačna. Svaku teoriju može smeniti druga, bilo zato što je ta nova delotvornija, ili zato što ima manje suprotnih instanci, ili prosto zato što se novoj generaciji istraživača čini zanimljivijom*« (R. Špeman). Po shvatanju ovog autora, hipotetički oblik mišljenja je, prevazilazeći okvire nauke u užem smislu, postao određujuća crta moderne svesti uopšte. Tako, na primer, da Galilej živi danas, više ne bi smatrao neobičnim zahtev inkvizicije da svoju teoriju označi kao hipotezu, umesto kao istinu.

Tako zapadna civilizacija, odnosno »nauka u širem smislu«, dijalektičku tezu (koju akceptira Marksovo mišljenje), da ništa ne može biti tako savršeno da ne može biti bolje i prevaziđeno, preokreće u ideologiju koja onemogućava istinu a utemeljuje hipotezu, koja se može obarati ili obnavljati po slobodnoj proceni istraživača, odnosno institucije. Dok je dogmatsko-staljinističko mišljenje istine oslobođeno svakog oblika naučne kritike, dotle je mišljenje »zapadne civilizacije« oslobođeno svake »trajne« istine, jer se uvek javlja kao hipotetički oblik mišljenja, to jest takođe kao mišljenje vladajuće ideologije (ideološko mišljenje). Prvo je oslobođeno svakog oblika naučne kritike, a drugo nema

Digitized by Google

potrebe za bilo kakvim oblikom naučne kritike (u užem smislu). Tako su se dogmatsko-staljinistički, s jedne strane, i hipotetički oblik mišljenja, s druge, *stvarno* zatekli na istoj razini i piju vodu sa istog idealističkog izvora.

Na praktičnom primeru pokazaćemo kako je R. Špeman preko Marksove analize robne proizvodnje (razmenskog društva), »*u kojem robni oblik stvari* (razmensku, prometnu vrednost — S. C.) *sve više smenjuje upotrebna vrednost*«, došao do apsurdnog zaključka po kome razmenska vrednost predstavlja *samo* jedan viši, to jest apstraktni stupanj razvoja. Šta se u toj apstrakciji krije (»fetišizam robe«), hipotetički oblik mišljenja ne zanima, a kada bi se zainteresovao, otkrio bi ono isto što je i Marksovo mišljenje otkrilo: u robnom telu »upotrebne vrednosti« našao bi i deo živog rada, koji, umesto da se ispoljava kao višak rada, ispoljava se kao višak vrednosti, kapital, profit, odnosno eksploatacija.

3.

K. Borhart na originalan način obrazlaže zašto ekonomska nauka neprecizno određuje pojam krize. Kao što se, kaže ovaj autor, u umetnosti ne može definisati *lepota*, a u medicini *zdravlje*, tako se ni u ekonomiji ne može definisati *kriza*. Za nas je ovde zanimljivo što se krizi (posredno) daje takvo istaknuto mesto u ekonomiji.

Definicije, koje imamo o lepoti (u umetnosti), o zdravlju (u medicini) i krizi (u ekonomiji), ne iskazuju — po mišljenju K. Borharta — ništa precizno o samoj stvari, a uvek iskazuju nešto o onima koji ih govore, o njihovom opažanju stvari, a i o njihovim namerama.

K. Borhart postavlja sebi teško pitanje i daje ubedljiv odgovor: da li je ekonomska kriza patološki ili funkcionalni oblik sistema? Ako se kriza (u ekonomiji) shvati kao proces u proizvodnji (koji je u protivrečnosti), dakle, kao kriza stalnog razvoja (rasta), onda ona ne može biti (samo) patološka pojava, nego je istovremeno (u protivrečnosti) i zdrava i patološka. Laiku ova protivrečnost ne mora biti jasna (tim pre što krizu oseća kao nevina žrtva na sopstvenoj koži,) ali to ne menja ništa na stvari. Kad se kriza prevlada, a u dosadašnjoj istoriji kriza tako je uvek bilo, laika se ona opet ne tiče.

Preokret u shvatanjima je nastupio s velikom krizom iz tridesetih godina. Pravac je dao Dž. M. Kejns, koji u svojoj znamenitoj poruci kaže: došao je kraj automatizmu ekonomskog razvoja posredstvom procesa cikličnih kolebanja. Zadatak je države (i politike) da se aktivira, umesto odsutnih snaga samo-ozdravljenja. Od tada je, kao što znamo, država izmenila svoju ćud, ali je zadržala svoju prirodu. Ona je postala intervencioni-

Digitized by Google

stička (»ruzveltizam«) ili je poprimila oblike potpunog totalitarizma (fašizma).

Dug period bez kriza (prvi simptomi pojavili su se tek 1967) uverio je teoretičare nemarksiste da je ekonomski rast moguć bez krize, a time i da je moguć kapitalizam bez krize. Ovo su pogrešno shvatanje nekritički prihvatili i političari, pa su preuzeli na sebe (i državu) obavezu pune zaposlenosti i stalnog rasta, prosperiteta. Kada se kriza ponovo pojavila (1973/74, koja još traje), došlo je do teorijske i empirijske zbrke, a tumačenje krize izbilo je ponovo na prvo mesto kod teoretičara i političara.

K. Borhart s pravom tvrdi da su ocene velike krize iz tridesetih godina bile pogrešne i da se u tumačenju sadašnje krize moramo vratiti dijalektici, to jest da se kapitalistički način proizvodnje razvija i stabilizuje, odnosno održava, upravo tom nestabilnošću procesa rasta (kroz krize), koje su, dakle, zakonite u kapitalizmu (i robnoj proizvodnji uopšte).

Ovu zakonitost prvi je spoznao Karl Marks. Marks je, međutim, verovao, po mišljenju K. Borharta, da će se u toku ponavljanja kriza razviti protestni potencijal proletarijata i da će sve veće krize konačno dovesti do revolucije, koja će učiniti kraj kapitalističkom sistemu. Ne ulazeći ovde u analizu da li je ova interpretacija autentična Marksovom mišljenju, činjenica je da su je i njegovi brojni sledbenici (R. Luksemburg, A. Kunov i drugi) tako tumačili i da su kroz »*teoriju sloma*« predviđali propast kapitalističkog sistema. Sve što se dogodilo posle tridesetih godina išlo je u prilog tome da se ova teorija pokaže utopističkom i da se nekritički pripiše Marksovom mišljenju i marksizmu, a da se ne udomi tamo gde joj je mesto, u istoriji marksizma, koja je — kao i svaka istorija — ispunjena i brojnim zabludama, koje su opet kao takve verovatno bile ne samo moguće nego i nužne.

Sadašnja kriza u razvijenim kapitalističkim zemljama, gde nezaposlenost prelazi često i 10 procenata, ne pokreće i ne uznemirava proletarijat na pobunu. To je ono što je novo i nezamislivo u ranijim krizama kada je procenat nezaposlenih bio isti ili nešto veći. To zaista pokazuje da je *teorija sloma* pogrešna, ali i ne potvrđuje da je kapitalistički sistem večan.

Ekonomisti nemarksisti (i mnogi neomarksisti) postepeno napuštaju ideju o tome da je kriza patološka pojava. Tako oni od nužde prave vrlinu i tako sa sebe i sa državne ekonomske politike skidaju svaku odgovornost. Razumevanje, pa u izvesnom smislu i opravdanje, za njihov (hipotetički »naučni«) postupak ispoljava i K. Borhart. Poruka bi bila: ako se hoće živeti u kapitalizmu, mora se navići na krize. Kada će se one pojaviti i kakav će obim i sadržaj ispoljiti, to sam bog zna, to nije u vlasti ljudi, i zato je u ovom društvu budućnost uvek neizvesna.

Videli smo da ekonomske krize nemaju danas mesta u priznatim sistemima kapitalističke ekonomije i da se u savremenim

Digitized by Google

teorijama više govori o krizi uopšte, krizi obilja, krizi morala, umetnosti, ekološkoj krizi i tek u tom sklopu i o ekonomskoj krizi.

U zemljama koje grade socijalizam i u marksističkoj literaturi o ekonomskoj krizi se piše dosta, ali one se još smeštaju u okvire kapitalističke ekonomije, kao »kapitalističke ekonomske krize«, kao »opšta kriza kapitalizma«. Ovakav pristup je nametnuo dogmatski marksizam (staljinizam), koji je na pogrešan način interpretirao Marksovo mišljenje o ovom važnom pitanju. Pogrešna interpretacija nije, po našem mišljenju, namerna (to jest da proizilazi iz svesno postavljene taktike), nego je plod pogrešno shvaćene »nacionalizacije« osnovnih sredstava za proizvodnju; ovaj se čin u socijalističkim zemljama uzimao kao »ostvareno« društveno vlasništvo, a reč je o tome da je ovim činom stvarno tek ukinuto buržoasko vlasništvo. Jer dekret o nacionalizaciji osnovnih sredstava za proizvodnju, u uslovima postojeće društvene podele rada, samo je krupan korak na putu ka društvenoj svojini; put do nje je, međutim, vrlo dug i samo u načelu predstavlja dogledan cilj generacije koja je izvela revoluciju.

Proklamovati ideju da novo društvo (socijalističko), gde vlada i gde će još dugo vladati (u odumiranju) »buržoasko pravo« i »kapitalistička privreda«, to jest robna proizvodnja, ne poznaje ekonomsku krizu, najbolji je znak da to društvo još nije spoznalo suštinu (socijalističke) robne proizvodnje i njene posledice. Shvatanje da je kriza, koja sada orgija svetom, došla iz zemalja kasnog kapitalizma i u socijalističke zemlje, samo je pokušaj da se sa sebe i (socijalističke) državne ekonomske politike skine odgovornost.

Za kapitalizam je neosporno da on nužno hoće rast, uvećanje kapitala. Bez rasta, uvećanja kapitala, kapitalizam se okoštava i umire. Zbog toga, tvrde teoretičari, kapitalizam mora prihvatiti (to jest mora se vratiti staroj istini pre velike depresije) ekonomske krize, kao nuždu, kao slepu silu.

Za socijalizam je takođe neosporno da on nužno hoće rast. Pokušaj da se socijalizam gradi bez rasta, doneo je opšti haos u privredi NR Kine. Ali ovo uvećanje bogatstva se i u socijalizmu (u dužem vremenskom periodu) ispoljava u obliku (društvenog) kapitala, dakle kapitala, koji se stvara zbog robne privrede i slobodnog tržišta kao nova sadržina u staroj formi viška vrednosti, a ne u novoj (komunističkoj) formi viška rada, koji za sada objektivno nije moguć. Zbog toga se u socijalizmu ne ukida ni eksploatacija, nego se ona (po pravilu) radikalno smanjuje s tendencijom da se u dogledno vreme ukine. Da li to znači da i u socijalizmu (u prvoj fazi izgradnje komunizma) moramo prihvatiti ekonomske krize kao nuždu, kao »saznatu« silu? Dosadašnja iskustva u socijalističkim zemljama pokazuju da su one manje-više permanentno bile u specifičnoj krizi (nedostatak obilja i određenih proizvoda, ili nedostatak kvalitetnih proizvoda, uz istovremenu hiperprodukciju nekvalitetnih roba i

Digitized by Google

slično), koju su ili one skrivale ili je stidljivo priznavale, ili je — što je nonsens — proglašavale krizom punog socijalističkog razvoja. Kriza se relativno uspešno prikriva sve dok se otvoreno ne pojavi nezaposlenost kao masovna pojava. Tada se ona više ne može prikrivati, ali se može tumačiti kao »saznata nužnost«, koja će se kao saznata u doglednoj budućnosti prevazići.

Iz izloženog može se zaključiti da se ni (ekonomske) krize u socijalizmu ne mogu izbeći, ali da se one razlikuju od kapitalističke krize; nemaju identičan izraz, jer im ni uzrok nije do kraja identičan, bar u meri u kojoj se razlikuje kapitalistička robna proizvodnja od socijalističke robne proizvodnje. Subjektivne greške državnih i samoupravnih planera i političkih i državnih rukovodstava, međutim, ne mogu biti opravdanje za ekonomske krize u socijalizmu, koje ovu krizu samo pogoršavaju i dovode do kulminacije. Ove greške ne proizlaze »zakonito« iz robne proizvodnje, nego su najčešće plod ukinute demokratije i zato se one mogu otkloniti samo uvođenjem ili obnovom demokratije kroz formu socijalističkog samoupravljanja.

4.

K. F. Vajczeker smatra da živimo na početku krize svetskih razmera, koja bi lako mogla da postane najužasnija od svih u dosadašnjoj istoriji čovečanstva. Kako sprečiti da ona postane najužasnija i kako onemogućiti dejstvo negativnog pola krize, a stimulisati pozitivan pol? Strah je zavladao svetom, a on je loš savetodavac; zato Vajczeker predlaže da se najpre saberemo i mirno poslužimo mapom i kompasom.

Vajczekeru, međutim, baš to što drugima savetuje nije pošlo za rukom. Služeći se u svojoj opširnoj analizi biologističkim sociološkim metodom, a u kojoj se društvo vidi kao mehanizam koji reaguje na isti način kao priroda, a čovek kao životinja, on je morao doći do vrlo neodređenih i kontradiktornih zaključaka, koji bi se u jednoj rečenici mogli svesti na: *preobražaj koji je Hrist navestio mogućan je, ali još se nije dogodio.*

Tačno je da su današnja sredstva za proizvodnju i komunikaciju dovela do toga da mogućnost da se preživi sve više zavisi od uvoza, a blagostanje od izvoza. Ovo se posebno odnosi na one razvijene kapitalističke zemlje koje svoj uvoz pretežno zasnivaju na jevtinim sirovinama i jevtinoj energiji (iz nerazvijenih zemalja), a svoj izvoz na finalnoj skupoj robi i prevaziđenoj tehnologiji. Uspostavljanje ravnopravnih ekonomskih odnosa između nerazvijenih i razvijenih zemalja značilo bi pristanak bogatih na smanjenje međunarodne eksploatacije. Protiv takvog rešenja postavio se kapital. Zbog toga militaristički krugovi na Zapadu ne vide mogućnost rešenja ove protivrečnosti u miru, nego u (nuklearnom) ratu, koji će se — po K. F. Vejczekeru — verovatno realizovati do kraja XX veka.

Digitized by Google

5.

U okviru razgovora na temu kriza modernog vrlo zapaženo izlaganje o krizi umetnosti imao je Jan Bialostocki. Ovaj autor pod umetnošću podrazumeva skup predmeta, ljudi, tehnika i umeća kojima vlada umetnik, kao i materijale i institucije. Ne ograničava se na umetničko delo, kao fenomen i oblik svesti, nego na umetnost kao društvenu pojavu u kojoj stvaraoci i korisnici, tehnika stvaranja i (umetničke) institucije stoje u uzročno-posledičnoj vezi.

Iako se ne poziva na Marksa, Jan Bialostocki na identičan način zaključuje kada kaže: »*Nestanak tražnje neke vrste umetničke produkcije mora dovesti do izumiranja odgovarajuće vrste umetnosti.*« Propast jedne civilizacije (kulture), odnosno njena zamena novom civilizacijom (»moderno«), obično prati izumiranje i umetnosti koja je tu civilizaciju (kulturu) na umetnički način prikazivala. Ona se ili vandalistički uništava (na primer, pojava hrišćanstva i uništavanje skulptura, kipova; ili pojava reformacije i nestanak likova svetaca u onim zemljama Evrope u kojima je bila prihvaćena), ili potiskuje, i kasnije — kroz kulturnu »obnovu« i vraćanje na tradicije — smešta u muzeje starina, odnosno u istoriju. Istorija, međutim, nije sačuvala imena i dela umetnika koji nisu uspeli da nađu kupce ili dobiju porudžbine.

Buržoazija koja je donela slobodu radnicima (to jest pravo da slobodno prodaju svoju radnu snagu, svoje jedino vlasništvo) donela je i slobodu umetnicima. Umetnici su se našli u istom položaju kao i proleteri, pod uslovom da nisu posedovali drugu svojinu osim gole radne snage, talenta. Poremetio se raniji skladan odnos između umetnika i njegovih mušterija (feudalaca — crkve). Umetnici su se konačno oslobodili svih prinuda i ograničenja, ali su se izložili velikom riziku ako ne plasiraju svoja dela, svoj rad (ako ga ne prodaju); tu je počeo kompromis sa (lošim) ukusom publike; od tada nastupa masovna kultura.

Pošto je umetnik slobodan da prodaje svoju radnu snagu, on može — ako nađe kupca ili mecenu, ili ako to ne uspe a prihvati život boema i lumpenproletera — da negira sva pravila i da odbaci sve norme (kojima je ranije bio ograničen), da bude potpuno slobodan. Ova »preterana« sloboda, kao i svaka neograničena sloboda (koja odbacuje svaku »saznatu nužnost«), u stvarnosti se ispoljila kod jednog dela (pravih) umetnika boema kao istinska umetnost, jer je delo negiralo sebe kao robu, dok se kod drugih (epigona) umetnika ispoljila kao destrukcija i degeneracija. Ovaj oblik krize umetnosti izazvao je sukob između (pravih) umetnika (koji svoja dela nisu podvrgli tržištu) i filistera, između umetnika i buržoazije.

U momentu kada se počelo (pogrešno) verovati da su (ekonomske krize) u kapitalizmu najzad saznate i zauvek pobeđene (u pedesetim i šezdesetim godinama XX veka), kapital nije

Digitized by Google

imao razloga da sukob između sebe i (pravih) umetnika zadržava. On ga je prevazišao na taj način kada se kao mecena i naručilac pojavio kod avangardnih umetnika (»unuka« bivših boema i lumpenproletera); tako su se avangardna dela ponovo počela ispoljavati u obliku *robe*, koju kupuje (i čiju vrednost određuje) kapital, odnosno profit nezavisno od umetničke vrednosti. Paralelno sa ovom umetnošću svoj puni život ima i »folk«-umetnost (masovna kultura), koja se svojstva robe i tržišta nikada i nije odrekla. Ponovno saznanje da (ekonomske) krize ne samo da nisu savladane, nego da se u sadašnjem načinu proizvodnje i ne mogu zauvek odstraniti, počeo je da preusmerava kapital, odnosno profit, sa avangardne umetnosti ka »naivnoj« umetnosti kao najvišoj sintezi »folk«-umetnosti.

Sve ovo pokazuje da su »krize umetnosti« uvek delile, u načelu, sudbinu civilizacija, to jest krizu civilizacija, koje izazivaju velike »ekonomske krize«, odnosno promene u načinu proizvodnje (svojini, podeli rada, tehnici i slično). Ove krize ubrzavaju hod istorije i podstiču promene. Odbacujući Marksovu tezu o prekretnicama do kojih dolazi kad se klasni sukobi zaoštre, Jan Bialostocki prihvata biologističko shvatanje K. V. Vajczekera, po kome podsticaj za traženje novih rešenja, ideja (koje se javljaju na prekretnicama) dolazi od *fulguratija*.

U tim malim i velikim prekretnicama (demonstracijama, pobunama, ratovima i revolucijama, koje su rezultat klasnih sukoba i borbi) javlja se »prazan prostor« poretka kad više ne važe (stare) norme, principi i modeli (ne samo u umetnosti, nego i u ostaloj nadgradnji: moralu, politici, vlasti i slično), te se na (privremeno) opustošenom prostoru pojavljuje neograničena, često anarhična sloboda, koja negira sve postojeće. U takvom prostoru izrastali su futurizam, kubizam, ekspresionizam (kasnije nadrealizam) u umetnosti; u politici to se ispoljilo u fabričkim »savetima radnika«, zatim fašizmu itd. Tako posmatrano *fulguratio* (koji je iznedrila kriza) ne samo da pruža podsticaja za traženje novih (korisnih, humanih) ideja, nego iznedrava i najzastrašujuće aveti, kao što su futuristički manifesti kojima se traži uništenje spomenika kulture prošlosti (prisutni u mladoj Sovjetskoj Republici do početka 20. godine kada se s takvim shvatanjima izvršio obračun; ili, kao što je program fašističke i nacionalsocijalističke stranke, koji je — primenjen u praksi — javno spaljivao sve što je vredno u umetnosti i filozofiji).

6.

Istorija se može, smatra Rajnhart Koselek, interpretirati kao trajna kriza. (Marks i Engels bi rekli: celokupna dosadašnja istorija je istorija klasnih borbi.) Tako se trajna »kriza« i neprekidna »klasna borba« javljaju kao identični izrazi. U inflaciji reči »kriza« sve se više prepoznaje znak difuznog načina govora,

Digitized by Google

»jer krizu niti tumači niti oseća svako na isti način, nego baš obratno, iz svog ugla posmatranja«. Ipak, od francuske revolucije (dakle od oformljenog građanskog društva) kriza, to jest klasna borba postaje centralni interpretiment za političku i socijalnu istoriju; slična je, smatra R. Koselek, »revoluciji«, »napretku«. Ipak, još se nije došlo do pouzdane teorije krize. Marks, koji je pokušao da svoju ekonomsku teoriju poveže s filozofijom istorije, po shvatanju ovog autora, takođe nije uspešno obavio ovaj posao.

U svom semantičkom modelu tumačenja *krize* R. Koselek podrazumeva *poslednju* krizu dosadašnje istorije, a sve to (metaforično) dovodi do iskaza o *Strašnom sudu*. S obzirom na sadašnja sredstva samorazaranja, Strašni sud ima sve izglede da se ostvari. *»Za razliku od drugih pojmova krize, ovaj je prosto pojam budućnosti i cilj mu je poslednja odluka«* — kaže Koselek. On ne prihvata alternativu da je »poslednja kriza dosadašnje istorije« moguća i na Marksov način kao: ukidanje eksploatacije i dominacije prevazilaženjem robnog načina proizvodnje, postvarenja i otuđenja čoveka.

Zašto je neizbežan Strašni sud? U odgovoru na ovo pitanje Koselek se poziva na Šilera i Hegela, na to da sama istorija kao delatan subjekt vrši presudu. Pod Strašnim sudom podrazumeva se biblijsko predviđanje propasti sveta, nagovešteno Jevanđeljem po Marku i po Mateju. Nemarksistička teorija, bez obzira na to što pretenduje da bude naučna, teško se oslobađa teoloških shvatanja i starovekovne filozofije. To je u kriznim situacijama (a u toku je opšta kriza) uvek iznova inspiriše da proveri hoće li se ostvariti Strašni sud. Strah od komunizma i Marksova učenja (to jest od ukidanja privatne svojine, društvene podele rada i države) tako je intenzivan i destruktivan da se ponekad stiče utisak da su oni (ako se ne može sačuvati postojeće građansko društvo) pre i za Strašni sud nego za ostvarenje socijalizma, koji identifikuju s totalitarizmom, odnosno najgorom varijantom građanskog društva.

U hrišćansko učenje spada to da će bog skratiti vreme pre nego što nastupi kraj sveta. Pojava nauke i tehnike (što se poklapa s pojavom građanskog društva, odnosno kapitalizma) stvarno je donela nove merače brzina, koji su delovali na »skraćenje« vremena, a ovo je opet dovelo do ubrzanja istorijskog napretka. Dok su ove brzine bile prihvatljive, u napredak se još moglo verovati (Bekon, Lajbnic), ali kako je nastupilo apokaliptično skraćenje vremena (karakteristično za drugu polovinu XIX i prvu polovinu XX veka, a naročito za poslednjih 20 godina), javila se opšta sumnja da to može doneti napredak, jer su granice »društva blagostanja« definitivno iscrpljene.

Zemljina kugla svela se na vasionski brod, ali u tom brodu ima mesta samo za savremena zapadna društva; zato je budućnost neizvesna i Strašni sud moguć. »Ako bi to bilo tako, zaklju-

Digitized by Google

čuje R. Koselek, valjalo bi sve snage usmeriti u pravcu sprečavanja propasti«. Sa ovakvim zaključkom napredne snage su u punoj saglasnosti. To, prevedeno na jezik savremene prakse, znači: borba za mir, za sprečavanje novog svetskog rata, za uspostavljanje novog pravednijeg ekonomskog poretka. Ne ugrožava, dakle, savremeni svet granica od 8 milijardi ljudi na Zemljinoj kugli, jer se u njoj potencijalno nalazi i 8 milijardi proizvodnih snaga, koje mogu obezbediti svima dovoljno obilja bez rasipanja.

Do sada su se sve (ekonomske) krize potvrdile samo kao generatori napretka u sferi ekonomije, prirodnih nauka, tehnike i industrije, dok se u ostalim sferama (»nadgradnji«) one — po mišljenju R. Koseleka — nisu potvrdile. Predviđanja Karla Marksa se, po mišljenju ovog autora, nisu ostvarila. »Karl Marks je tu, tako reći, zastao u međupoziciji: s jedne strane, sigurno je očekivao da će poslednja kriza kapitalizma doneti sobom stanje oslobođenosti od vlasti i otklanjanje klasnih razlika, a s druge, nije se osećao kadrim da krize kapitalizma interpretira tako da one obavezno razbijaju, a ne održavaju sistem« (R. Koselek).

Marksu se, dakle, prebacuje što nije napisao ono što nije napisao ili što je pisao tako da se može različito interpretirati. Istu mu primedbu upućuje i Svetozar Stojanović u svojim fragmentima (»Theoria«, broj 1—2/85), pa ga Slobodan Zunić ironično podseća da nije Marks kriv što je pisao tako kako je pisao, to jest što nije pisao onako kako mi mislimo da je trebalo da piše. Marks nije izložio teoriju po kojoj krize obavezno uništavaju kapitalizam, pa pošto se to (uništenje) nije dogodilo i neće se dogoditi, R. Koselek zaključuje da se »tobože poslednja borba između proletarijata i buržoazije za njega (Marksa — S. G.), nesumnjivo, vodi u dimenzijama Strašnog suda, čije čisto ekonomsko zasnivanje njemu (proletarijatu — S. G.) nije pošlo za rukom«.

7.

Rene Tom prirodne procese (u fizičkoj hemiji, na primer) i krize u njima (»virtuelne katastrofe«) dovodi u vezu s krizom u društvu i s krupnim društvenim promenama. Lenjinovu poetičnu metaforu da svaki pravi državnik treba da »osluškuje kako raste trava« on prevodi na prozu (trava u prirodi — buntovnici u društvu). Krize nisu preteče katastrofe; kriza se mora određivati na razini subjektivnosti. Zato se ona može pojaviti samo kod bića opskrbljenog svešću. Subjekt krizu doživljava kao pretnju vlastitoj egzistenciji. Ako kriza ne ostavlja subjektu vreme za delovanje, onda nastupa katastrofa.

Besmisleno je govoriti o permanentnoj krizi nekog subjekta. Kriza kod subjekta nastupa zbog nedostatka predmeta (nezado-

Digitized by Google

voljene potrebe); zbog toga se javljaju konfliktne situacije; to je spoljna kriza (»otuđenje«). Spoljne krize se razrešavaju pronalaskom objekta (zadovoljenjem potreba); moguće je da subjekt sebi skuje lažni objekt, lažno zadovoljenje potreba; tada kriza dobija pseudorešenje (»razotuđenje«). R. Tom poistovećuje krizu subjekta u medicini s krizom subjekta u društvu (u biologiji i sociologiji).

U celini uzev, za ovog autora, kriza je blagotvorna. Ona može da navede subjekt da postane svestan svoje »prekomernosti« (preteranom tražnjom objekta, potreba) i da ga uputi na spasonosni uzmak.

8.

Nauka je doskora uvek predviđala da će budućnost biti bolja od sadašnjosti. Sada je deo nauke (naročito nemarksističke) postao konzervativan i ne veruje u mogućnost budućnosti. Ekologija koja propoveda odbacivanje promena i inovacija, jer se narušava prirodna ravnoteža, sve značajnije mesto ima u etici i politici.

Komunizam nije, po K. Pomjanu, više mladost sveta sa kojom smo ga poistovećivali, ne tako davno. Komunizam je, dakle, imao mladost i svežinu sve dok je bio u teoriji i iluziji. A kada se on ovaplotio u oktobarskoj revoluciji, i dalje u zaostalom svetu (daleko od naprednog, kulturnog i demokratskog Zapada), on je tu svežinu zauvek izgubio, nade su se iscrpele.

Socijaldemokratija (nasuprot komunizmu), koja se nije odricala prošlosti i tradicije, kao »reformizam« i »revizionizam«, bila je za Zapad doskora prihvatljiva i časna. Međutim, kada se počela ostvarivati, izgubila je svoju časnost kad je državu pretvorila u čisti i jednostavni nadzor, bez mogućnosti da se ova kontroliše. Socijaldemokratija je proklamovala i sprovela jačanje države, a ovo opterećenje je nasledila od marksizma. Zbog toga su se i u ovom modelu nade iscrpele.

K. Pomjan ništa ne govori o novoj kapitalističkoj državi, koja se uspostavlja posle velike krize u tridesetim godinama kao intervencionistička, čvrsta i snažna, a koja je svoj ekstremni oblik dobila u fašizmu i nacizmu. Pomjan ne govori o tome da su ovakvu kapitalističku državu neminovno formirali izmenjeni proizvodni odnosi (nezapamćen rast nauke, tehnike i tehnologije, te svetskog tržišta), i da se ovakva država praktično održava sve do danas i u zemljama gde nema socijaldemokratske vlasti (na primer, SAD, Japan i slično). Jaka država, danas, nije, dakle, rezultat marksističkog nasleđa, nego prvenstveno potreba da se apstraktni društveni rad i razvijena robna razmena (koja je izgubila svako lokalno i nacionalno obeležje) prisilom reguliše i uspostavi. K. Pomjanu je ovo poznato i zbog toga su za njega sve nade izgubljene.

Digitized by Google

Najvažnija istorijska prekretnica koja je odredila i najavila sudbinu države da bude »jaka« (da zameni prošlost i postane garant budućnosti) dogodila se — kako to na indirektan način tačno zapaža K. Pomjan — kada je novac od metala prešao u papir, kada se pojavio papirni novac. Istorija novca oduvek je bila nerazlučiva od istorije države, ali je ovaj preokret — kada država postaje jedini garant papirnog novca — omogućio velike zloupotrebe unutar države i svetskog tržišta. Ovde bismo napravili jednu digresiju. Znamo da je novac za ekonomiju ono isto što je vlast za politiku, odnosno državu. Zbog toga što je ekonomija (njena istorija) u tesnoj vezi sa državom (njenom istorijom), i obratno, i novac i vlast su u tesnoj vezi. Ali, pošto novac nije roba, nego društveni odnos (a u ekonomiji važi kao apstraktna univerzalna roba, koja se kao takva javlja u robnoj razmeni), država ovaj društveni odnos prisilom uspostavlja i zloupotrebljava.

Ali uvođenje papirnog novca nije bilo nikakvo »lukavstvo« vlasti, odnosno države, nego nužni zahtev izmenjenog načina proizvodnje i uspostavljenog svetskog tržišta. Građanin, vlasnik novca (to jest vlasnik opredmećenog minulog rada, privatne svojine), postaje nesigurniji, ali u toj nesigurnosti dobija šansu da i ne-radom, odnosno posredništvom i špekulacijom (uz saučesništvo s nacionalnom državom) dođe do kapitala, odnosno profita. On, doduše, oseća da je sve zasnovano na nesigurnosti i privremenosti, da se svakog dana iznova treba dokazivati, ali ne vidi izlaz iz ovog stanja.

U početku je papirni novac bio konvertibilno pokriven u zlatu, ali s pojavom potresa, ekonomskih kriza i revolucija pojedine države su bile prisiljene da privremeno ili trajno napuste ovu garanciju i da papirni novac poistovete s poverenjem u (nacionalnu) državu. Tako je to išlo sve do početka sedamdesetih godina kada su konačno i »države blagostanja« napustile obavezu da svoj novac, odnosno novčanu masu, emisiju, pokriju plemenitim metalom. Time je zavisnost novca od države (a ne samo od rada, odnosno količina roba), postala gotovo potpuna. A »konvertibilni novac« i »konvertibilno tržište« — sintagme koje se na ovom tržištu čuju — samo su nasleđene stare navike i subjektivna vera da ovaj novac potiče iz snažne i zdrave privrede, koju opet štiti snažna država.

Nastupilo je vreme gde se poverenje u trajnost i solventnost emisione ustanove isključivo temelji na poverenju u državu i njeno buduće blagostanje; čim se ovo poverenje poljulja, štedni ulozi se sele, poverenje se daje drugoj državi; tako štedni ulozi, novac, sve više dobijaju privid nadnacionalne, dakle, opšte vrednosti, a u stvari je reč o tome da je budućnost (građanskog društva) sve više postala predmet opklade na dobar ishod istorije.

Objašnjenje budućnosti nije pošlo za rukom ni religijama ni ideologijama. Konzervativci koji su zauzimali poziciju sred-

Digitized by Google

njeg stava i podržavali društvene i političke nauke, a naročito sociologiju (od Hjuma do Vebera i od Tokvila do Dirkema), takođe nisu uspeli da razumnu prošlost (preko empirijske sadašnjosti) povežu s konturama prihvatljive budućnosti. Celokupno Marksovo delo, kaže K. Pomjan, vodi računa o činjenicama kakve jesu, bez ikakvog spoljašnjeg dodavanja; Marks činjenicama opravdava odvažno verovanje u budućnost kada će čovek u punoj meri ispuniti svoju vokaciju. »Nerazrešen i zapravo nerazrešiv, taj sukob je kod Marksa doveo do apologije emancipatorskog prekida sa prošlošću i sadašnjošću (kritike svega postojećeg — S. G.), ali će on — što nije mala protivrečnost — omogućiti svakom proleteru da čita Eshila u izvorniku« (K. Pomjan).

K. Pomjan, dakle, veruje da je sukob između sluge i gospodara nerazrešiv. On ne može da zamisli da proleter čita Eshila u originalu, zato što ne može da zamisli društvo bez proletera (onečovečenog bića). Marks, baš obratno, kroz ukidanje proletarijata (odnosno privatne svojine, podele rada i države), ukidanje radnika i utemeljenje čoveka, vidi realnu mogućnost da »proleter« čita i Eshila. To što »reformisti« i »revizionisti« K. Kaucki i E. Bernštajn, koji su se prilagođavali sadašnjosti (poštujući prošlost) i nastojali da utisnu željeni pravac budućnosti, nisu uspeli da razreše ovaj sukob (sluga-gospodar) i što — kako veruje K. Pomjan — to nije uspelo ni »ideolozima« (R. Luksemburg, V. I. Lenjinu i drugima), koji su se odrekli prošlosti i sadašnjosti žrtvujući ih na oltar budućnosti (kroz revoluciju), ne može da bude valjan dokaz da je Marksova misao o budućnosti nerazrešiva. Optužujući prve za ustupke i nagodbe (sa buržoazijom) a druge koji su odbili nagodbe i ustupke za »ljudožderske svečanosti« (to jest revolucije), a koje su »ljudskim pepelom oplođavale tlo što je trebalo da donese buduće obilje«, K. Pomjan nas jezikom iz arsenala antikomunističkih pamfleta podseća da ideologije (komunističke, »totalitarističke« — S. G.) zacelo još nisu mrtve, a »sahrane na koje je javnost gdekad već pozivana (od strane građanskog društva, njegovog militarističkog dela — S. G.) morale su se odlagati zbog nedostatka mrtvaca«.

9.

Pol Riker, u traganju za kriterijumima za pojam »opšte« krize, dolazi do značajnog zaključka: »Zbiva se odlučujući proboj u pravcu totalnog društvenog fenomena: autonomija tržišta, proširenog u svetskim razmerama, određuje danas društvo kao celinu. Njegova (tržišna — S. G.) ideologija želi da doista sve bude roba.«

Ideologija ekonomskog liberalizma nametnula je zapadnom svetu predstavu o ekonomskim fenomenima »kao odvojenima od društva i kao takvima koji za sebe čine zaseban sistem kome

Digitized by Google

se sve ostalo mora potčinjavati« *(louis oumont)*; to je ideologija desocijalizacije ekonomije. Od velike krize iz tridesetih godina počela je resocijalizacija ekonomije; ona postaje briga države, odnosno celog društva, »pošto je ekonomski liberalizam postao sastavni deo onoga što se na Zapadu zove modernost (»kasni kapitalizam«, »društvo blagostanja«), ekonomska kriza za Zapad znači krizu njegove modernosti; pošto je i tržište svetsko, Zapad izvozi krizu same modernosti, definisane zapadnim izrazima« (P. Riker). Svet koji sebe ne određuje ekonomskim liberalizmom nateran je da uvezenom krizom ponovo sebe odredi i prema ekonomskoj krizi i prema krizi ideologije, koja je od tržišta načinila autonomni faktor.

Kriza iz 1973/74. pogodila je državne politike, koje su na krizu reagovale brzim protivudarcem. Pol Riker tačno zaključuje kada kaže da javno mnenje sadašnje stanje manje oseća kao ekonomsku krizu u strogom smislu reči, a više kao ćorsokak državnih politika u njihovom nastojanju da savladaju krizu, kao neuspeh političkog izlaska iz krize. »Zato se kriza u kojoj se još nalazimo oseća radikalnijom, utoliko što je politika (tačnije država) tešnje povezana sa globalnim društvom no ekonomija i utoliko što ne postoji svetska država istoga obima kao kriza« (P. Riker). Dakle, kriza je svetska (svetsko tržište), a ne rešava je svetska zajednica, nego delovi ove zajednice, države, svaka za sebe ili u savezu država. Javlja se protivrečnost između nacionalne dimenzije države i internacionalne dimenzije krize (strani dugovi i slično).

Da li je ova kriza bez izlaza? Na ovo pitanje, kaže P. Riker, niko ne može da odgovori zbog nedostatka vremenskog i prostornog odstojanja. »Tu se možemo samo kladiti i nadati.« Njegova vlastita opklada i nada je da se pokuša obnova nasleđa iz prošlosti; a smrt hrišćanstva, kao do sada vladajućeg društveno-kulturnog fenomena, može biti prilika za brojčano manjinsku versku zajednicu; da dobije na čvrstini ono što je izgubila na širini.

10.

Jedini prilog iz istočnoevropskih zemalja na temu DRUGIH RAZGOVORA u Kastel Gandolfu, pod naslovom »Ekonomija i opasnost od krize«, imao je mađarski ekonomist Marton Tardoš. On s pravom ističe da se dihotomija između »slobodnog tržišta« Zapadne Evrope i »planske« privrede Istočne Evrope prenaglašava, jer određenog planiranja ima i u privredama sa »slobodnim tržištem« (od kada je likvidiran liberalni kapitalizam), a intervencije države (a time i politike) vrlo su česte, pa ponekad i rigorozne (porezi, carine, zabrane uvoza i slično). Ipak, po ovom autoru, klasična teorija ekonomije na ovo ne obraća pažnju.

Digitized by Google

Planske privrede socijalističkih zemalja, gde je uloga države i politike iznad ekonomije, zapadna teorija ekonomije kvalifikuje kao nepopravljive što se tiče efikasnosti ekonomije, a sve promašaje i tenzije koje se javljaju u privredama razvijenih kapitalističkih zemalja kao posledice (nepotrebne) intervencije države (i politike), pa se izlaz iz krize vidi u obustavljanju delovanja države (i politike) na planu ekonomije.

Rezultati koje je ekonomija kasnog kapitalizma postigla u pedesetim i šezdesetim godinama (puna zaposlenost, ukidanje trgovinskih barijera, naglo povećanje potrošnje) delimično su se u sedamdesetim godinama (od pojave krize) počeli poništavati. Broj nezaposlenih se povećava, »država blagostanja« prelazi u istoriju, a dugovi pojedinih vlada (razvijenih zemalja) i zaduženost zemalja trećeg sveta (zemalja u razvoju) počinju sve više da zabrinjavaju. M. Tardoš izlaz vidi u donošenju smišljenih odluka na nivou globalnog društva na nacionalnoj razini, kao i u aktivnom traganju za rešenjima koja bi ublažila tenzije između razvijenog i sveta u razvoju.

Što se tiče istočnoevropskih zemalja (M. Tardoš je dosledan u izbegavanju sintagme »socijalističke zemlje«, što ne radi slučajno), one su se — pošto su drastično izmenile imovinsko-pravne odnose — razvijale u protivrečnosti: stalnom ekonomskom rastu (razvijale su svoj potencijal na zadovoljavajući način) i neuspešnom zadovoljavanju potreba društva (čak i u periodu ekstenzivnog ekonomskog rasta). Iz ove protivrečnosti proizišli su zahtevi za promenama, korenitim reformama, odnosno »usavršavanjima« postojećeg sistema.

M. Tardoš izlaže svoj koncept neophodnih reformi u istočnoevropskim zemljama. Zalaže se za slobodnu konkurenciju državnog, zadružnog i privatnog sektora, za dominaciju ekonomije nad politikom i eliminaciju politike. Državu i politiku vidi samo kao organizatore javnih službi i davaoce opštih tržišnih smernica i propisa (nedvosmislenih smernica razvoja); država i politika ne bi, po ovom autoru, trebalo da donose ni poreze, ni subvencije, ni propise o kreditima; sve bi to slobodno tržište samotokom regulisalo.

Ne ulazeći ovde u kritiku izloženog koncepta reforme, želimo samo da kažemo da i sam M. Tardoš sumnja u mogućnost da je »centralna vlast« spremna da se odrekne »dominacije komunističke partije i države u bilo kom obliku«. »Zbog toga, ima puno razloga da se plašimo da zastoj u ekonomskom rastu neće biti rešen putem reformi, već će dovesti do dugotrajne stagnacije koja će za posledicu imati nepredvidive reperkusije po celokupno društvo« (M. Tardoš).

Tako je budućnost u Istočnoj Evropi identična s budućnošću u Zapadnoj Evropi — neizvesna i zamagljena. A pošto učesnici DRUGIH RAZGOVORA u Kastel Gandolfu nisu u svojim teorijskim raspravama prevazišli evrocentrizam, onda se takvo sagledavanje budućnosti odnosi na ceo svet.

Digitized by Google

Naum Grizo

Participacija u nekim zemljama u razvoju

Ovaj članak se zasniva na istraživanjima koja su sprovedena u okviru međunarodnog projekta »Samoupravljanje i participacija, kao faktor društvenih promena i ekonomskog napretka zemalja u razvoju«, čiji je nosilac Međunarodni centar za preduzeća u društvenom vlasništvu u zemljama u razvoju, u Ljubljani. Do sada su završene dve faze ovog projekta i istraživanje ulazi u treću fazu. U prvoj fazi se analiziraju istorijski, ekonomski i institucionalni okviri života u pojedinim zemljama u razvoju, koji treba da posluže kao polazna tačka za razvoj participativnih procesa, a od posebnog interesa je trebalo da bude razrada pitanja koja se odnose na »istoriju, motive, teorijske principe i uopšte stavove političkih, sindikalnih i drugih organizacija prema samoupravljanju i participaciji«, kao i analiza »postojećih legalnih i drugih relevantnih izvora što se odnose na samoupravljanje i participaciju.«[1] U drugoj fazi su realizovane, na osnovu zajedničkih metodoloških smernica, studije sa terena koje su trebale da pokažu uspehe i teškoće u empirijskom ostvarivanju modela samoupravljanja, odnosno participacije. Ovde će biti obuhvaćeno iskustvo šest zemalja, a to su Bangladeš, Malta, Peru, Indija,

[1] *Workers' Self-management and Participation*, ICPE, Ljubljana, vol. 1, str. 6, 1980.

Digitized by Google

Tanzanija i Kostarika, s obzirom na to da za ove zemlje postoji relativno obilje građe, kako za prvu tako i za drugu fazu ovog komparativnog projekta. Inače, istraživanje je obuhvatilo još i Meksiko, Šri Lanku, Zambiju i Jugoslaviju.

Bangladeš. — U nacionalnom izveštaju iz Bangladeša[2] ističe se da je vlada nove države više puta izjavila da je socijalizam jedan od četiri osnovna principa državne politike. Dozvoljena je privatna svojina u određenim granicama, kao i kooperativno vlasništvo. Smetnje za uspešniju politiku rasta i zaposlenosti jesu odsustvo školovanog menadžerskog sloja, niska efikasnost, slaba privrženost ideologiji i nedovoljan nivo pismenosti.[3] Javni sektor je još dominantan u oblasti krupne industrije, i pored toga što se javljaju znaci menjanja politike u toj oblasti. Industrijski radnici su malobrojni, ali čine vrlo značajnu grupu u političkim zbivanjima.

Dokumenti u vezi sa ostvarenjem prvog petogodišnjeg plana vrlo odlučno formulišu preduslove za socijalistički preobražaj. U planskom dokumentu se kaže: ukidanje kapitalističkog sistema raspodele dohotka, privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i pretkapitalističkih merkantilnih ili feudalnih oblika proizvodnje neophodan je preduslov (za taj preobražaj).[4]

Pravni propisi koje sadrži radno zakonodavstvo predviđaju ograničene mogućnosti za učešće radnika u upravljanju. Upravljanje ostaje u nadležnosti vlasnika kapitala i njihovih predstavnika.[5] Akt o industrijskim sporovima predviđao je radničke komitete u svim fabrikama koje zapošljavaju više od 50 radnika. U komitetu bi trebalo da bude zastupljen podjednak broj poslodavaca i predstavnika radnika. Ove poslednje bi trebalo da bira uprava, uz saglasnost sindikata. Industrijska pravila iz 1960. navode funkcije komiteta: određivanje prazničnih dana i sati, utvrđivanje perioda za odmor, usvajanje mera za sigurnost, za blagostanje radnika i razmatranje njihovih žalbi. Vlada je isto tako uvela da radnici imaju svoje predstavnike i u upravnim odborima nacionalizovanih preduzeća. Ova tela nemaju pravo da utvrđuju visinu nadnica. Vlada je preporučila da fabrike imaju odgovarajuće oblike radničkih komiteta i zajedničkih konsultativnih komiteta, u interesu veće efikasnosti rada i proizvodnje.[6]

Ovi komiteti, po mišljenju autora, mogu biti uspešni samo u drukčijoj strukturi socijalne dominacije. Komiteti nisu ovlašćeni da donose ključne odluke o upravljanju. S obzirom na dominantnu ulogu kapitala u svojinskim odnosima, podela dohotka

---

[2] M. Ahmad, Labour Management Relations in Bangladesh, a Study in Participation, citirano delo, str. 31—146, vol. 3, 1983, str. 99—111, *Workers' Participation, a Framework for Analysis.*

[3] Op. cit., str. 42.

[4] Isto, str. 76.

[5] Isto, str. 76.

[6] Isto, str. 76. i 80.

Digitized by Google

i viška vrednosti potčinjena je njegovim interesima. Osim toga, radničke komitete ne može prihvatiti menadžerska elita koja je autoritarna i paternalistička.[7] Druga krupna smetnja uspešnom razvitku sistema participacije u ovoj zemlji, po mišljenju autora, jesu procesi u socio-ekonomskom i kulturnom okruženju organizacija. Autoritarna alokacija moći u globalnom društvu onemogućava demokratsku i egalitarnu podelu moći unutar organizacija.[8]

Zanimljiv deo ovog izveštaja čine zapažanja pripadnika različitih društvenih grupa o problemu participacije. Pošto je reč o izjavama pojedinaca koji pripadaju različitim slojevima društva, naravno, ne postoji podloga za statističku generalizaciju. Od tri intervjuisana menadžera dobijeni su odgovori koji pokazuju da ovi ne očekuju mnogo od participacije, ali su spremni da je tolerišu u manjim dozama. Od pet sindikalnih lidera sa kojima je vođen razgovor dvojica smatraju da treba prihvatiti neki oblik participacije, ali da uspeh nije siguran, odnosno da njena krajnja granica treba da bude osnivanje zajedničkog konsultativnog komiteta. Druga dvojica sindikalnih vođa koji zastupaju politički radikalnije stavove misle da participacija ne sme da postane trik za pacifikaciju radnika kojim se služi kapitalistički menedžment. Do prave participacije može doći samo ako kontrolu nad upravljanjem preuzme radnička klasa. Peti lider smatra participaciju samo kao deo religioznog rešenja međuljudskih odnosa.

Običan radnik »ne shvata filozofiju ili oblik participacije«. Jedan od intervjuisanih radnika nije srećan zbog iščezavanja paternalizma u njegovoj fabrici, dok druga dvojica misle da od onoga što oni nazivaju zajedničkim sastancima nema nikakve koristi ako menadžeri vode nepravičnu politiku prema radnicima. Intervjuisani poslodavci iz privatnog sektora ograničili bi participaciju samo na »konsultovanje radnika o nekim pitanjima«.[9]

Zaključak autora je da, i pored socijalnih i političkih tendencija u korist participacije u upravljanju, »proizvodni odnosi i pravna osnova ostaju daleko od tog cilja, stvarajući kontradikcije, konfuziju i smetnje napretku«.[10]

Pesimizam ovih zaključaka donekle ublažavaju dve studije sa terena iz iste zemlje, koje govore o uspehu nekih participativnih poduhvata, iako to nije ni tipična ni masovna pojava. Reč je o dve studije iz druge faze spomenutog međunarodnog projekta: »Gramin banka, studija o participaciji« i »Kooperativno društvo Dider« — kejz, studija o participativnom upravljanju«.[11] Cilj prve

[7] Isto, str. 76. i 78.

[8] Isto, str. 108.

[9] Op. cit., str. 125—127.

[10] Isto, str. 146.

[11] Grameen Bank: a Study of Participation i Deeder Cooperative Society: a Case Study of Participative Management, ICPE, Ljubljana, 1984, by M. Ahmad.

Digitized by Google

studije bio je da proceni značaj participacije u razvojnim programima što su usmereni na poboljšanje uslova života seoske sirotinje. Reč je o osnivanju banaka koje bi davale zajmove grupama bezemljaša kako bi se doprinelo njihovom privrednom osamostaljenju. Grupa ne može imati više od pet članova i svaki od njih dobija zajam naizmenično, čim je otplaćen zajam prethodnih članova. Cilj ovih pokušaja je razvoj grupnih procesa saradnje između ljudi koje su dugogodišnja nemaština i gubitak nade učinili apatičnima. Operacijama banke rukovodi terenski menadžer i pet radnika banke, od kojih svako vrši nadzor nad 50 grupa ili 250 članova. Članovi grupe nisu ograničeni na neku posebnu ekonomsku aktivnost, ali članovi grupa bi najviše želeli da obrađuju zemlju. Glavni cilj projekta Gramin banke, koja daje pozajmice bezemljašima, jeste stvaranje organizacionog okvira za ekonomski i politički bespomoćan segment društva, kako bi on potražio izlaz u kolektivnoj akciji i samoostvarenju, uz podsticanje socijalne solidarnosti i poverenja između članova grupe.[12] Motivi koji podstiču članove grupa na participaciju su ekonomske koristi od zajedničkog poduhvata (vrlo je mali broj grupa koji ne uspeva da iskoristi i otplati dobijene zajmove i na taj način obezbedi trajnije izvore opstanka).[13] Ipak, po autoru, uspeh cele akcije zavisi od jedne izuzetne ličnosti koja deluje u banci i čiji bi nestanak mogao da dovede sve ovo u pitanje.[14]

Drugo istraživanje o kooperativnom društvu Dider upoznaje nas sa problemima participacije u jednoj kompleksnijoj organizaciji koja ima stabilniju institucionalnu strukturu. Reč je o kooperativi koja je nastala inicijativom grupe osnivača koji su rešili da je utemelje ulaganjem svoje ušteđevine. Posle toga broj njenih članova je u stalnom porastu. O participativnoj organizaciji kooperative svedoči postojanje upravnog odbora koji se sastoji od devet izabranih predstavnika. Po jedna trećina od njih menja se svake godine. Podaci pokazuju da članovi odbora raspolažu skromnim finansijskim sredstvima. Međutim, javlja se mnogo kandidata za mesta u odboru, što u poslednje vreme povećava predizborne troškove. U njegove funkcije spada razmatranje različitih aspekata poslovne politike, usvajanje mesečnih bilansa i pripremanje planova za razvoj. Postignuti rezultati pokazuju da je Dider jedna od najuspešnijih organizacija u kooperativnom pokretu u Bangladešu. Način upravljanja veoma je demokratičan što obezbeđuje participaciju članstva u svakom obliku delatnosti kooperative. Autor na kraju konstatuje da je uloga dveju izuzetnih ličnosti ipak bila u velikoj meri ključna za uspešno funkcionisanje ovog sistema participacije.[15]

---

[12] Grameen Bank..., str. 42—43.
[13] Isto, str. 70—71.
[14] Isto, str. 82—83.
[15] Deeder Cooperative Society..., str. 69—75.

Digitized by Google

Malta. — Najvitalniji temelj participacije na Malti i njeni najveći uspesi vezani su za brodogradilište Malta Drydocks.[16] Autori malteškog nacionalnog izveštaja ističu »da se može pouzdano reći — da nije došlo do uvođenja radničke participacije u Malta Drydocksu, ekonomski uspeh koji je do danas ostvaren bio bi daleko manji ili bi u potpunosti izostao«.[17]

Još u svom predizbornom programu Malteška partija rada, koja je sada na vlasti, predvidela je da Drydocks bude korporacija u čiji će odbor polovinu članova imenovati vlada, a drugu polovinu najmasovniji radnički sindikat.[18] U izbornom manifestu Laburističke partije kaže se da svako narodno preduzeće mora da ima upravni odbor koji za njega odgovara, a koji demokratski biraju radnici tog preduzeća. Pet godina posle dolaska na vlast ove partije konstatuje se da se sistem radničke participacije širi iz industrije u javne korporacije i vladine ustanove, uključujući sve više radnika u proces participacije.[19]

Već je rečeno da je najrazvijenija struktura participacije Malta Drydocks. Institucionalna struktura te organizacije sastoji se od saveta brodogradilišta, koji donosi odluke na najvišem nivou o politici i upravljanju firmom. Ovo telo čini osam članova i predsednik, koje biraju radnici. Postoji i upravni odbor koji je odgovoran za izvršno odlučivanje koje isključuje odluke o radnim odnosima. Upravni komitet donosi izvršne odluke o radnim odnosima. Njegovi članovi su generalni direktor i njegov zamenik, koji se postavljaju *ex officio*, zatim tri upravnika odeljenja koji se takođe postavljaju ex officio i pet predstavnika različitih sekcija sindikata. Ove članove bira sindikat. Svi radnici biraju savet Drajdoka tajnim glasanjem.

Upravni komiteti formirani su i u drugim preduzećima koja su u državnom vlasništvu. Komiteti u ovim firmama vrše sledeće funkcije: utvrđivanje politike preduzeća u okviru globalne politike državnih firmi, planiranje, praćenje ostvarivanja postavljenih ciljeva, rešavanje disciplinskih sporova, brige o standardu zaposlenih na radnom mestu i slično.[20]

Kao što se može i pretpostaviti, ideja o participaciji nailazi na najveći otpor u privatnom sektoru. Pobornici participativnog preobražaja industrijskih odnosa smatraju da treba imati fleksibilan stav pri ostvarivanju promena u tom sektoru i da privatne preduzetnike treba ubediti da je odnos gospodara i sluge prevaziđen u Evropi.[21] Trebalo bi dodati u ovom brzom pregledu participacije na Malti da je razvijena participativna struktura, kao što je brodogradilište Drydocks, suočena sa teškoćama zbog kompe-

[16] *Workers' Self-management and Participation*, Malta National Report, cit. delo, vol. 1, str. 151—217 i vol. III, str. 151—161, E. Zymblatt, Recent Trends and Developments in Workers' Participation and Self-management.

[17] Op. cit., vol. I, str. 155.

[18] Isto, str. 160.

[19] Isto, str. 167.

[20] Isto, str. 173.

[21] Isto, str. 193.

Digitized by Google

titivnih pritisaka kapitalističkih firmi koje, kratkoročno gledano, imaju elastičnije mehanizme za izlazak iz krize, zbog mogućnosti otpuštanja koje participativna firma odbacuje. Ali je, u celini uzev, ekspanzija te velike organizacije u uslovima participacije uspešno tekla.[22]

Empirijsko istraživanje u Malta Drydocksu pruža interesantan uvid u stavove zaposlenih.[23] Autori ankete zaključuju da iz stavova radnika proizlazi da oni pružaju podršku demokratizaciji rada u Drydocksu, »što je u tesnoj vezi za poboljšanim ljudskim odnosima i većim uticajem i dostojanstvom radnika«.[24] Radnici ovog brodogradilišta izražavaju visok stepen zadovoljstva svojim poslom. Samo je manji deo radnika pretežno zaokupljen nagrađivanjem.[25] Ipak, izvesan dualizam u mentalitetu radnika još nije prevaziđen. U nekim konkretnim iskustvima radne situacije radnici još ostavljaju utisak da smatraju da se njihovi interesi ne poklapaju sa interesima uprave.[26] To dolazi do izražaja u odgovorima na pitanja kojim bi centrima odlučivanja radnici davali prednost pri rešavanju određenih problema. U četiri oblasti — kupovina mašina, obezbeđivanje materijalnih pogodnosti za radnike, unapređenja i premeštaji, zaštita na radu i zdravstvo — najveći deo radnika je smatrao da odluke treba da donose zajednički uprava, predstavnici sindikata i članovi radničkih saveta. Za preostale četiri oblasti — investiranje ili povećavanje nadnica, disciplina, radno vreme i odmori, kao i otpuštanja, radnici su se mahom izjašnjavali da te odluke treba da donosi mešoviti sastav članova uprave i sindikata.[27] To znači da se radnici više oslanjaju na sindikat sa njegovom tradicionalnom militantnom ulogom nego na samoupravne organe, kad su u pitanju problemi gde postoji mogućnost sukoba interesa. To čini prihvatljivom konstataciju da među ispitanicima još preovlađuje tradicionalna predstava o industrijskim odnosima, tako da se u militantnom sindikatu traži protivteža za moć uprave, za koju se još smatra da je velika.[28] Radnici izražavaju naglašenu težnju za participacijom, daljom decentralizacijom i širenjem informacija i moći odlučivanja. Između ostalog, dalje uspehe participacije ometa tradicionalni sistem nasleđenih vrednosti. Ali o tome nešto više u završnom osvrtu na ova istraživanja.

Peru. — Ideja o participaciji u Peruu ima svoj pravni presedan još u Ustavu od 1933. godine. U članu 45. tog Ustava se kaže: »Država će podržavati režim participacije radnika i nameštenika u pogledu profita preduzeća i donosiće zakonske propise o dru-

[22] Recent Trends and Developments, str. 155—157.

[23] Workers' Participation at Malta Drydocks-a Survey of Workers' Perceptions, ICPE, Ljubljana, 1984.

[24] Op. cit., str. 8.

[25] Isto, str. 27.

[26] Isto, str. 39.

[27] Isto, str. 47.

[28] Isto, str. 62.

Digitized by Google

gim aspektima odnosa između njih i preduzeća i o zaštiti nameštenika i radnika uopšte.«[29] Počev od 1968. godine, revolucionarna vlada oružanih snaga ostvarila je nekoliko reformi poslovnih organizacija, koje omogućuju radnicima da participiraju u vlasništvu, upravljanju i profitima preduzeća u kojima rade. U preambuli novog Ustava od 1979. godine ova ideja se još više potencira: »Odlučili smo da uspostavimo demokratsku državu zasnovanu na narodnoj volji i demokratskoj konsultaciji, koja će garantovati... potpuno ostvarenje ljudskih prava; nezavisnost i jedinstvo republike; kreativno dostojanstvo rada; participaciju celog naroda u uživanju bogatstva.«[30]

Participacija se sprovodi u nekoliko ekonomskih oblasti. Prva oblast obuhvata agrarne proizvodne kooperative. Njihovu administrativnu strukturu čine generalna skupština, administrativni savet i nadzorni savet. Svi članovi generalne skupštine su punopravni. To je najviši organ vlasti kooperative i njene odluke su za članstvo obavezne. Ovo telo bira i opoziva članove drugih organa kooperative, administrativnog i nadzornog saveta, razmatra opšti bilans, raspodeljuje viškove i kamate, donosi godišnji razvojni plan i budžeta za narednu fiskalnu godinu, analizira izvršenje godišnjih razvojnih planova, bira nove članove, utvrđuje odgovornost članova saveta itd. U nadležnosti je administrativnog saveta — upravljanje operativnim programima kooperative, određivanje upravnika i administratora, upravljanje finansijskim resursima kooperative, sazivanje sednica generalne skupštine, podnošenje godišnjeg opšteg bilansa i godišnjeg izveštaja generalnoj skupštini itd.[31]

U industriji je radnička participacija ostvarena u okviru industrijske zajednice koja se obično naziva radnom zajednicom. Radna zajednica u industriji predstavlja pravno lice, nju čine svi radnici preduzeća. Njena glavna funkcija je da obezbedi kolektivu radnika pravo na vlasništvo, upravljanje i na viškove preduzeća.[32] Odbor direktora industrijskih preduzeća trebalo bi da ima bar jednog predstavnika industrijske zajednice. Broj direktora-radnika trebalo bi da raste u zavisnosti od porasta udela industrijske zajednice u korporativnom kapitalu. Naime, 15% od godišnjeg neto prihoda preduzeća ustupa se industrijskoj zajednici da bi participirala u vlasništvu kompanije. Ova sredstva se mogu koristiti za reinvestiranje ili za otkup akcija od drugih akcionara preduzeća.[33]

Funkcije upravljanja i kontrole u industrijskim ili radnim zajednicama poverene su generalnoj skupštini i savetu zajednice.

[29] Diez de Ferrero, Ortiz de Zevallos, Luis Chirinos, *Workers' Self-management and Participation*, str. 223—356.

[30] Recent and Present Trends in Workers' Participation and Self-management, by Grover Majia, *Workers' Self-management and Participation*, vol. 3, str. 175.

[31] Isto, vol. 1, str. 249—251.

[32] Isto, str. 253.

[33] Isto, str. 254.

Digitized by Google

Savet zajednice je izvršni organ koji je odgovoran generalnoj skupštini. Njegovi članovi odgovorni su za odluke tog tela ukoliko nisu glasali protiv njih. Njihov mandat traje dve godine.

U sektoru društvenog vlasništva »preovlađuje jedna karakteristika, a to je samoupravljanje«.[34] Svi organi preduzeća sastavljeni su samo od radnika, a članovi ovih organa izabrani su među njima. U preduzećima ovakvog tipa ne postoji podela na radnike i kapitaliste kakva je u privatnim preduzećima, pa čak i u industrijskim ili radnim zajednicama, kao i podela na članove i nečlanove, kakva se sreće u poljoprivrednim proizvodnim kooperativama. Najviši organ upravljanja je skupština radnika koju čine svi zaposleni. Ovo telo ima sledeće funkcije: odobravanje politike, planova i programa preduzeća, usvajanje generalnog bilansa, rešavanje o raspodeli viškova, usvajanje i izmena propisa preduzeća, izbor i opoziv članova izvršnog odbora, kao i drugih posebnih odbora, imenovanje i otpuštanje glavnog direktora, izricanje disciplinskih mera, emitovanje akcija, donošenje odluka o pripajanju, ukidanju i bankrotstvu preduzeća i slično. Izvršni odbor upravlja preduzećem, odobrava planove za prijem novih radnika, podnosi na razmatranje skupštini utvrđenu politiku, planove i programe, hijerarhijsku strukturu, stanje proizvodnje, kupoprodaje, zatim budžet, priprema nacrt, propise, popunjava rukovodeća mesta izuzev generalnog direktora i slično.[35] U 1983. postojala su 53 preduzeća u društvenom vlasništvu u Peruu koja su, po mišljenju autora, »pokazala institucionalnu životnu snagu tog modela«.[36]

Samoupravljanje i participacija u Peruu beleže izvesne rezultate i nailaze na određene teškoće. U oblasti poljoprivrede postojanje proizvodnih kooperativa znači eliminisanje agroeksportne oligarhije i tradicionalnog zemljoposednika. To dovodi do ukidanja ugnjetačkih socijalnih odnosa u poljoprivrednoj proizvodnji i omogućava modernizaciju proizvodne strukture. Faktori koji ograničavaju participaciju jesu struktura tržišta i tradicionalni mentalitet seoskog stanovništva. Uvođenje kooperativa nije moglo da razbije ekonomsko jezgro stranog i domaćeg tržišta. S druge strane, česta je pojava nedovoljno aktivno učešće radnika u donošenju odluka kooperative.[37] Izvesna vitalnost participativne organizacije došla je do izražaja i u industrijskim zajednicama, o čemu svedoči porast broja takvih organizacija. Glavnu teškoću u njihovom daljem razvoju predstavlja otpor direktora i akcionara koji izbegavaju odlučivanje u onim telima u kojima radnici imaju svoje predstavnike ili koriste činjenicu što su oni u manjini, da bi ih nadglasali. O rezultatima preduzeća u društvenom vlasništvu već je bilo reči. Ali »potrebno je vreme da bi radnici

[34] Isto, str. 257.
[35] Isto, str. 259—260.
[36] Grover Majia, *Recent and Present Trends*... vol. 3, str. 177.
[37] *Workers' Self-management*..., vol. I, str. 289—292.

Digitized by Google

shvatili zašto i kako treba da učestvuju u odlučivanju u preduzeću«.[38]

Empirijska istraživanja participacije u Peruu u drugoj fazi projekta vršena su u proizvodnoj kooperativi »Konteks« i u preduzeću »Kolkeparke« koje je u društvenom vlasništvu.[39] Participativna firma »Konteks« ima za cilj »uspostavljanje socio-ekonomske organizacije koja bi bila izvor rada za svoje članove, uz pravično nagrađivanje i odgovarajuće uslove rada«. Pored toga, teži se ka podizanju socio-ekonomskog i kulturnog nivoa članova i njihovih porodica. U preduzećima »Konteks« i »Kolkeparke« ostvareni su ekonomski uspesi i poboljšanja na planu takozvanog »rentabilidad social« i obrazovanja. U studiji o poljoprivrednoj i stočarskoj kooperativi »Konteks« spominje se kao ograničavajući faktor participacije udaljenost i izolovanost poljoprivrednih radnika s obzirom na mesto rada i stanovanja. Iz tih razloga ispoljena je tendencija ograničavanja participacije ovih radnika u rešavanju problematike preduzeća i zemlje. Opšti zaključak istraživača je da je samoupravni model omogućio direktnu participaciju i kontrolu u sklapanju sporazuma (acuerdos), u okviru radne politike ovih preduzeća. Međutim, s obzirom na tehničku podelu rada između radnika i nameštenika u administraciji, nastaje diferencijacija koja se manifestuje u međuljudskim sukobima i u pojavi grupa što sprečavaju ostvarivanje participacije. Drugi ograničavajući faktor je nizak obrazovni nivo radnika.[40]

Indija. — Koncepcija o participaciji radnika u upravljanju pojavila se u Indiji još pre nego što je ova zemlja postala nezavisna. U 1947. osnivaju se radnički komiteti koji postaju obavezni za sva preduzeća koja zapošljavaju sto ili više radnika. Posle jedne decenije osniva se dobrovoljna institucija — savet za zajedničko upravljanje (Joint Management Council), koji je savetodavno telo i ima pravo na dobijanje određenih informacija i ograničeni delokrug upravljanja. U 1970. bile su nacionalizovane sve velike banke u zemlji, a predstavnici radnika uključeni su u odbore direktora. Sledeće godine slična mera, na eksperimentalnoj osnovi, obuhvatila je mali broj preduzeća u javnom sektoru. U 1975. uveden je sistem saodlučivanja (codetermination) na nivou pogona u svim fabrikama koje zapošljavaju 500 ili više radnika. Slični oblici participacije uvedeni su u uslužnim organizacijama 1977.[41]

Radnički komiteti obuhvataju podjednak broj predstavnika poslodavca i radnika zaposlenih u preduzeću. Predstavnici radnika se biraju uz saglasnost sindikata. Radnički komiteti bave se uslovima rada (ventilacija, osvetljenje, temperatura), radom kantina, radničkih restorana i zdravstvenom zaštitom, delovanjem

[38] Isto, str. 292—295. i 301.

[39] *Case Studies in Peru*, ICPE, 1984.

[40] *Case Studies in Peru*, Summary, str. 7—8.

[41] *India, Recent Trends and Development*, by K. C. Sethi, *Workers' Self-management and Participation*, vol. III, str. 138.

Digitized by Google

potpornih fondova, obrazovanjem zaposlenih, određivanjem praznićnih dana i slično. Sva pitanja koja su obuhvaćena kolektivnim ugovorima nisu u nadležnosti radničkih komiteta, kao, na primer, određivanje visine nadnica i premija, utvrđivanje radnih obaveza, donošenje programa razvoja i planiranje, otpuštanje radne snage, rešavanje stambenih problema itd.[42] Jedan je od oblika dobrovoljne participacije — savet za zajedničko upravljanje. Ovi saveti uvedeni su sa ciljem da se povećava produktivnost u interesu preduzeća, zaposlenih i zajednice, oni doprinose tome da zaposleni bolje shvate svoju ulogu u procesu proizvodnje i da se zadovolje težnje radnika — da izraze sebe, kao i da se poboljša saradnja zainteresovanih faktora u industriji.[43] Status i funkcije ovih tela nisu regulisane zakonom, jer se stalo na stanovište da bi trebalo pribeći zakonodavnoj interevenciji samo u slučaju da ovaj eksperiment ne uspe. Indijska konferencija rada usvojila je preporuke o zadacima tih saveta. A njihovi su zadaci obezbeđivanje uslova za komuniciranje između poslodavaca i radnika u tom telu, davanje sugestija i pružanje pomoći u sprovođenju zakona i sporazuma. Savet, isto tako, ima pravo da dobija informacije o ekonomskoj situaciji i poslovanju preduzeća, stanju na tržištu, godišnjem bilansu i sličnim pitanjima o kojima valja postići sporazum između poslodavaca i radnika. Prema datim preporukama, bilo bi bolje da rešavanje pitanja nadnica, premija i žalbi ne bude u nadležnosti tih zajedničkih tela.[44] Jedna od preporuka glasi da bi ove savete trebalo da čini jednaki broj predstavnika uprave i radnika i da bi predstavnike zaposlenih trebalo da bira sindikat. Postojanje ovih tela ne bi isključilo dalje funkcionisanje radničkih komiteta. Saveti pogona i fabrika stvoreni su sa ciljem da pomognu upravi u ostvarivanju mesečnih i godišnjih normi i da unaprede produktivnost, efikasnost, zdravstvenu zaštitu i blagostanje članova.

Autori nacionalnog izveštaja posvećuju mnogo prostora analizi teškoća sa kojima se participacija suočava u Indiji.[45] Oni se pozivaju na studije o participaciji, u kojima se navode neke od tih teškoća: poslodavci, a često i neki sindikati su apatični ili ispoljavaju odbojnost prema radničkim komitetima; postoji suparništvo unutar sindikatâ ili između njih; radnici nisu motivisani da učestvuju u delovanju radničkih komiteta jer smatraju da su oni pod tutorstvom uprave; nepovezanost radničkih komiteta sa bilo kojom institucionalnom i socijalnom snagom u zemlji i njihova nesposobnost da izmene odnose između menedžmenta i radnika. Izvršena je i analiza funkcionisanja saveta za zajedničko upravljanje u trideset preduzeća (1965). Utvrđeno je da su u tim preduzećima proizvodni odnosi bolji, radna snaga stabilnija, da

[42] Indian National Report bö Sethi, Aiyar, Mankidy, Sengupta, *Workers' Self-management and Participation*, vol. 2, str. 194.

[43] Ibid., str. 196.

[44] Ibid., str. 197.

[45] *The Practice of Workers' Participation*, isto, str. 205—215.

Digitized by Google

je došlo do povećanja produktivnosti i profita i prvenstveno do boljeg razumevanja između menedžmenta i radnika. Istraživači nisu pokušali da izdvoje one pozitivne efekte koji se mogu pripisati isključivo delovanju ovih saveta a ne i mogućnom dejstvu nekih drugih činilaca. Saveti pogona i fabrički saveti nisu postigli izrazito ohrabrujuće rezultate.[46] Menedžment je imao paternalistički stav, a isključivanje materijalnih pitanja iz nadležnosti umanjilo je zanimanje za rad tih tela. U nekim slučajevima stavovi u tim forumima sveli su se na neki oblik sindikalizma. Većina radnika ostala je van sistema participacije, a veliki broj sindikata komplikovao je predstavnički sistem.

U poslednjem delu Indijskog nacionalnog izveštaja prikazani su stavovi različitih zainteresovanih strana prema problemu participacije.[47] Konstatuje se da menadžeri i sindikalni lideri posmatraju problem participacije sa različitih stanovišta. Participacija radnika u odlučivanju, prema mišljenju menadžera, trebalo bi da dovede do slabljenja otpora promenama što su vezane za jačanje identifikacije zaposlenih sa ciljevima preduzeća, do lakšeg sprovođenja odluka i optimalnog korišćenja resursa. Sindikalni lideri smatraju da participacija treba da unapredi demokratizaciju odlučivanja, obezbedi veću socijalnu pravdu i da doprinese uspostavljanju demokratskih vrednosti u globalnom društvu. Menadžeri u privatnom sektoru shvatili su participaciju radnika u upravljanju kao angažovanje radnika, ali samo u onim oblastima aktivnosti gde bi mogli da daju pozitivan doprinos poboljšanju rada preduzeća u celini. Kod sindikalnih lidera mišljenja su bila podeljena. Prema jednom gledištu, participacija bi mogla biti uspešna ukoliko menedžment promeni svoj stav prema delimičnom uticaju radnika. Drugi, opet, smatraju da participacija u društvu sa antagonističkim klasama može ostvariti samo ograničene ciljeve.

Empirijska istraživanja u Indiji vršena su u dva pogona BHEL-a, preduzeća za proizvodnju mehaničke i električne opreme za stvaranje, prenos i korišćenje električne energije.[48] Ekonomski pokazatelji ukazuju na stalni rast te korporacije i diverzifikaciju njenih proizvoda. Stvaranje zajedničkog komiteta za pregovore označava početak participacije u ovom preduzeću. Teškoće u adekvatnom predstavljanju radnika, koje u indijskoj industriji prouzrokuje rascepkanost sindikalnih snaga, otklonjene su prihvatanjem formule o predstavljanju sindikata zavisno od njihove masovnosti.[49] Jedan od sindikalnih lidera je rad ovog komiteta opisao kao »blistavi primer uspešne zastupljenosti obeju strana u

[46] Ibid., str. 214—215.

[47] *Employers, Trade Unions and Workers' Participation,* ibid., str. 217—230.

[48] K. C. Sethi, *Workers' Management and Participation,* Case Studies of the Bhopal Division and HEEP Plant of Bharat Heavy Electricals Limited, ICPE, Ljubljana, 1984.

[49] Ibid., str. 33.

Digitized by Google

proizvodnim odnosima«. U pogonu u Bopalu osnovan je zajednički konsultativni komitet, sa po sedam predstavnika radnika i poslodavaca. Cilj ovog tela je da obezbedi dobre odnose između menedžmenta i radnika. Formirani su i saveti radionica koji daju svoj doprinos racionalizaciji procesa proizvodnje. Bilo bi interesantno upoznati se sa nekim stavovima radnika i menadžera prema participaciji. Većina radnika-članova participativnih foruma izjavila je da su oni potpuno zadovoljni, a većina članova menadžera je istakla da su delimično zadovoljni delovanjem participativnih tela. Većina anketiranih radnika koji nisu članovi tih tela izjavila je da su samo delimično zadovoljni. Slične odgovore dali su i anketirani u pogonu Hardvar. Anketirani iz oba pogona smatraju da se odugovlači sa sprovođenjem usvojenih odluka. Na pitanje — ko dominira u diskusijama u participativnim forumima, radnici su odgovorili da su to menadžeri, zatim slede sindikalni lideri, pa direktori preduzeća.[50] Isto mišljenje izneli su i anketirani radnici u pogonu Hardvar, dok su menadžeri smatrali da u debatama dominiraju sindikalni lideri.[51] Od faktora koji olakšavaju participaciju u ovom preduzeću navode se pokretanje pitanja koja su od većeg interesa za radnike i sindikate, obuhvatanje predstavnika većeg broja sindikata koji deluju u korporaciji, sklonost menadžmenta da eksperimentiše novim idejama i značaj koji on pridaje odlukama participativnih foruma. Kao otežavajuće okolnosti za uspostavljanje istinske participacije radnika navode se, između ostalog, teškoće u komuniciranju između radnika i njihovih predstavnika u participativnim telima koje su još naglašenije u sistemu komuniciranja između radnika i menadžmenta, centralizovano kolektivno pregovaranje koje ne uzima u obzir lokalne specifičnosti i nepostojanje jasnog razgraničenja između problema koji spadaju u nadležnost kolektivnog pregovaranja i participativnih institucija.[52]

Tanzanija. — Koncepciju o participaciji formulisali su u Tanzaniji najviši organi partije i vlade. Objavljujući cirkularno pismo o stvaranju radničkih saveta, predsednik Njerere je rekao:

»Cilj je bio prenošenje veće odgovornosti na radnike. To bi doprinelo jačanju radne discipline jer bi radnici razumeli šta rade i zašto to rade kao poštovanja dostojni radnici. To bi povećalo njihovu kreativnost i entuzijazam.«[53]

Još ranije (1964) formirani su radnički komiteti sa ciljem da olakšaju rešavanje industrijskih sporova i da konsultuju poslodavce o pitanjima nagrađivanja, efikasnosti i discipline.[54] Godine

[50] Ibid., str. 125—128.
[51] Ibid., str. 196.
[52] Ibid., str. 138—143. i 219—222.
[53] I. K. Bavu, P. Masanja i P. Mihyo, *Workers' Self-management and Participation*, vol. II, str. 278. i S. R. Kinyondo, *The Current Position of Workers' Self-management and Participation in Tanzania*, vol. III, str. 198—201.
[54] Ibid., str. 276.

Digitized by Google

1970. učinjeni su krupni institucionalni koraci ka daljem produbljivanju i jačanju participacije. Kao motivi koji podstiču na takvu reorganizaciju rada i društva navedeni su: potreba da se poveća harmonija i koordinacija da bi se podigla produktivnost, prenošenje odgovornosti na radnike, uspostavljanje discipline koja se zasniva na političkoj svesti i kolektivnoj odgovornosti, povećanje ekonomske sigurnosti postizanjem veće zainteresovanosti radnika i svestrani razvoj ličnosti zaposlenih.

U cirkularnom pismu predsednika utvrđuje se osnivanje radničkih saveta. Bilo je predviđeno da članovi radničkog saveta budu predsednik partijske organizacije, glavni direktor, šefovi odeljenja, svi članovi radničkog komiteta i kooptirani članovi van radne organizacije. Savet je trebalo da ima sledeće funkcije: da daje preporuke u pogledu politike nadnica i prihoda da se bavi pitanjima marketinga, kvantiteta i kvaliteta proizvedenih dobara, zatim planiranjem, produktivnošću preduzeća i obrazovanjem radnika. U njegovoj nadležnosti je i donošenje i razmatranje bilansa. Funkcije izvršnih komiteta, koji su takođe osnovani, obuhvataju razmatranje finansijskih i proizvodnih procena koje je pripremila uprava, zatim programa rada, finansijskih, proizvodnih, izvoznih i tržišnih programa, u saradnji sa zainteresovanim telima. To telo, isto tako, treba da daje sugestije u vezi sa ostvarivanjem generalne politike koju su predložili radnički saveti a potvrdio odbor direktora, kao i u vezi sa efikasnim svakodnevnim upravljanjem preduzećem.[55]

Kao jedna od prednosti koju je donelo uvođenje participacije u Tanzaniji označava se svest o prirodi tog sistema i potrebi njegovog postojanja. To postaje pretpostavka da radnici u upravljanju preduzećima u budućnosti dobiju veću ulogu. Ocena autora je, međutim, da participacija do tada nije bila uspešna.[56] Tome je razlog, po njihovom mišljenju, kolebljivi stav partije i vlade u pogledu dimenzija participacije. Smatra se da drugi razlog leži u tehnološkoj i menadžerskoj zavisnosti, koja ograničava obim samostalnog odlučivanja radnika. Međutim, u pojedinim preduzećima postignuti su određeni rezultati: radnici su preuzeli odgovornost za rad preduzeća, pojačana je njihova inicijativa, podignut je nivo obrazovanja zaposlenih i povećano uzajamno poštovanje.[57]

Empirijska istraživanja o participaciji u Tanzaniji vršena su u dve organizacije — u banci i u tekstilnoj fabrici. Istraživanja na licu mesta su pokazala da su zaposleni u banci imali pozitivan stav prema participaciji, iako se ona javljala u ograničenom obimu. Ni jedan od ispitanika nije bio protiv politike angažovanja radnika u procesu odlučivanja. Intervjuisani mena-

[55] Ibid., str. 286—287.

[56] Isto, str. 299.

[57] P. Mihyo, G. Macusi, H. Mapolu, *National Report on Workers' Participation in Decision-making as a Factor of Economic Development and Social Change in Tanzania*, ICPE, 1984, str. 17.

Digitized by Google

džeri smatrali su da je nedovoljno obrazovanje glavna prepreka za uspešnu participaciju. Autori misle da je kvalifikaciona struktura zaposlenih u banci bila iznad proseka u zemlji. Oni glavnu teškoću vide u činjenici da su zaposleni zaokupljeni ekonomskim problemima, a posledica toga je ravnodušnost prema drugim aspektima odlučivanja. S druge strane, radnici u tekstilnoj fabrici, iako su imali slabije obrazovanje i prihode od zaposlenih u banci, nisu bili toliko zaokupljeni ostvarivanjem svojih participativnih prava pri rešavanju ekonomskih problema.

Istraživači su utvrdili da postoje određene smetnje intenzivnijem razvoju participacije u banci koja je bila proučavana. U banci je koncentrisana moć u rukama direktora, njegovog pomoćnika i knjigovođe, a pošto su pravila koja treba primenjivati striktna i jednoobrazna, postoji malo mogućnosti za konsultaciju ili za uticaj radnika na odlučivanje. U saglasnosti sa konvencijom, tradicijom i propisima, izvršni organi u banci imaju ovlašćenja da odluke donose prema svom nahođenju. Centralizacija odlučivanja u bankama umanjuje mogućnost da radnici ostvare visok nivo participacije na nivou filijale. Autori istraživanja navode i neke činioce koji podstiču participaciju u ovoj sredini, kao što je lako komuniciranje, nivo obrazovanja zaposlenih i nepostojanje privatnog vlasništva, što olakšava zaposlenima da participaciju shvate kao oblik ostvarivanja sopstvenih interesa, a ne kao sredstvo za manipulisanje njihovim motivacijama.[58]

Autori su bili veoma impresionirani načinom na koji su uprava i radnici eksperimentisali participacijom u drugoj istraživanoj organizaciji, tekstilnoj fabrici, i razradili najpogodniju participativnu strukturu.[59] Svi intervjuisani članovi uprave i radnici izjavili su da smatraju ovaj sistem kao uspešan, do 99%.[60] Istraživači konstatuju da obrazovanje nije presudno uticalo na kvalitet participacije, jer su predstavnici i manje obrazovanih radnika mogli sasvim uspešno da učestvuju u različitim aktivnostima preduzeća pošto su raspolagali blagovremenim, potpunim i lako razumljivim informacijama. U ekonomskom pogledu i pored neispunjavanja utvrđenih planova, ova fabrika je i dalje jedna od najuspešnijih u Tanzaniji. Istraživači završavaju svoj izveštaj rečima: »Ako se uspeh ove fabrike može pripisati nizu faktora, jedan od njih je kolektivno odlučivanje i ozbiljnost koja karakteriše radničku participaciju u ovom preduzeću.«[61]

Kostarika. — Najznačajnije participativne inicijative u Kostariki vezane su za takozvani samoupravni kooperativni model. U okvirima tog modela zaposleni pokušavaju da razreše protivrečnost između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja proizve-

[58] Isto, str. 33—35.
[59] Isto, str. 71.
[60] Isto, str. 86.
[61] Isto, str. 87.

Digitized by Google

denog bogatstva.[62] Samoupravne kooperative se organizuju da bi proizvodile dobra i usluge. Član 99. Zakona predviđa da osnovane proizvodne jedinice treba da budu u nedeljivoj društvenoj svojini, što znači da radnici ne mogu da raspolažu proizvodnom jedinicom ili nekim njenim delom individualno. Ciljevi kooperativa su samoostvarenje ličnosti kroz organizovanu i institucionalnu participaciju u proizvodnji dobara i usluga, u odlučivanju o pravičnoj raspodeli socijalnih i ekonomskim pogodnostima koje su plod zajedničkih napora.[63] Ekonomski ciljevi su konstituisanje diferenciranog sektora nacionalne ekonomije — grupisanjem radnika u stabilnim proizvodnim organizacijama, gde će težište biti na interesima zajednice. Pravo je članova kooperanata da budu nagrađivani tako da njihova primanja ne budu manja od nadnica radnika u privatnom sektoru, da učestvuju u usvajanju proizvodnih planova, planiranju socijalnog i ekonomskog razvoja, u odlučivanju o raspodeli viška, koja nije zakonom regulisana, da budu informisani o svim dokumentima preduzeća i da članovi porodice u slučaju njihove nesposobnosti, starosti ili smrti budu obezbeđeni. Dužnost je članova da doprinose preduzeću neposrednim ličnim radom, da prisustvuju sastancima i aktivno učestvuju u odlučivanju, da se osposobljavaju u skladu sa potrebama preduzeća i prenose stečeno znanje i veštine na druge članove, da ispoljavaju solidarnost prema drugim članovima kolektiva i njihovim porodicama, da se pridržavaju odredaba, propisa i akata kooperative, kao i vladinih odredaba o njihovom radu.[64]

Kao i u drugim zemljama, razvoj participacije u Kostariki ostvaruje se u konfliktnoj socijalnoj situaciji u kojoj različite snage imaju sopstvene ciljeve. Tako država ima donekle dvosmislen stav. Prema izveštaju, država garantuje prioritet u osnivanju i razvoju proizvodnih kooperativa, ali, s druge strane, autor zaključuje: »struktura nacionalne države zasniva se na političkom savezu agrarnog izvoznog kapitala i stranog trgovačkog i finansijskog kapitala severnoameričkog ili engleskog porekla, kojim upravlja sloj domaćih fabrikanata. Ovaj savez pribegava stabilizovanju finansijskih resursa da bi zaštitio ostvarenu proizvodnu strukturu, kao i potrošnju srednjih slojeva ... držeći trajno seljaštvo u neizvesnosti na zemlji, bez zaposlenja u gradovima i u najamnom odnosu u latifundijama koje rade za izvoz.«[65]

---

[62] Costa Rica, The Development of Self-management by C. Esquival, *Workers' Self-management and Participation*, vol. III, str. 124, i H. Mora: *a Case of Peasant Self-management in Costa Rica:* Coope Silencio, ICPE, 1984, str. 5.

[63] Isto, str. 6.

[64] Isto, str. 7—8.

[65] Vidi španski verziju istraživanja Coope Silencio-autogestion campesina. Vidi La funcion economica i social del sector publica en Costa Rica u El papel del sector publico en los paises desarollo, CIEP, br. 3, 1984, str. 68—72.

Digitized by Google

Među političkim partijama, partija nacionalnog oslobođenja smatra da samoupravljanje treba prihvatiti samo za ljude lišene svojine. Demohrišćanska partija tretira samoupravljanje kao hrišćanski odgovor na ljudske potrebe, koji ne isključuje privatno vlasništvo. Autentična demokratska partija shvata samoupravljanje kao idealnu formu kooperativizma. Partija nacionalnog oslobođenja ističe kao vidne nedostatke ovog plana socijalnog preobražaja nepostojanje specijalizovanog administrativnog osoblja u okviru nižih socio-kulturnih slojeva seljaštva. Na to ukazuje i autentična demokratska partija.[66]

Institucionalnu strukturu kooperative »Silencio«, u kojoj je realizovana studija sa terena u okviru druge faze projekta Međunarodnog centra čini generalna skupština članova, zatim nadzorni komitet, komitet za obrazovanje, za sport i upravni odbor. Generalna skupština sastoji se od svih članova i kandidata. Ovim telom rukovodi predsednik upravnog odbora. Ono bira sve članove upravnog odbora, upravnika i sve komitete. Upravni odbor raspolaže velikim delom moći odlučivanja. Upravnik učestvuje na svim sednicama odbora i odgovoran je za sve aktivnosti. U kooperativi se smatra da nije preporučljiv reizbor upravnika, »da bi se izbeglo formiranje birokratske klike«.

Samoupravno iskustvo kooperative »Silencio« je pozitivno s obzirom na dostignuća u proizvodnji, ekonomskoj i socijalnoj sferi, kao i na planu obuke i obrazovanja radnika. Većina članova smatra »da su njihovi drugovi sasvim zadovoljni« jer su »problemi vezani za proizvodnju rešeni«, »situacija je bolja nego ranije«, »bolja je nego van preduzeća«, »radnici rade sa voljom jer to osećaju kao svoj posed«.[67] Autor ukazuje na probleme koji mogu da ugroze ove uspehe: opadanje prihoda kooperative poslednjih godina, raspodela premija u finansijski neadekvatnim uslovima, vrlo visoki administrativni troškovi, odsustvo stvarne koordinacije između različitih instanci vlasti i slabo održavanje poljoprivrednih mašina.[68]

Ciljevi koje treba postići uvođenjem samoupravljanja i participacije navode se u nacionalnim izveštajima i studijama. Teorijska osnova ovih ciljeva može se naći u demokratskim i socijalističkim teorijama, u teoriji ljudskog rasta i razvoja i o pristupu produktivnosti i efikasnosti.[69] Demokratska teorija ima u vidu društvo u kome članovi učestvuju u svakoj oblasti kolektivnog života. Istinski demokratsko društvo biće ostvareno kada ljudi dostignu potreban nivo razvoja i samoostvarenja, učestvujući neposredno u odlučivanju u svim relevantnim sredinama, uključujući i radne organizacije. Socijalistička literatura nagla-

[66] *A case of Peasant Self-management...*, str. 12—15.
[67] Isto, str. 43.
[68] Coope Silencio-autogestion campesina.
[69] Dahler, Wilpert, Conceptual Dimensions and Boundaries of Participation in Organizations: A Critical Evaluation, Administrative Science Quarterly, March, 1978.

Digitized by Google

šava značaj participacije za ekonomsko oslobođenje ljudi koji ostvaruju aktivnu i kreativnu ulogu u proizvodnom procesu. Teorije ljudskog rasta i razvoja ukazuje na oslobodilačko dejstvo participacije na ljudski potencijal, emancipovan od tradicionalnih inhibicija hijerarhijske organizacije. U teorijskom pristupu produktivnosti naglašava se instrumentalni aspekt povećane produktivnosti kao posledice motivacione energije oslobođene participacijom.

Izgleda da su elementi svih ovih teorija svojstveni koncepcijama koje čine osnovu participativnih institucija razmatranih u ovom radu. Radnička partija Malte smatra da je participacija prelazni stepen ka samoupravljanju i dodaje »da će radnici sarađivati i povećati efikasnost i produktivnost samo ako budu gospodari u vlastitoj kući«. U izveštaju istraživača se kaže da rad stvara bogatstvo i izražava ljudsku ličnost, pa se zato ne može tretirati kao roba. Već smo videli kako su ciljevi participacije formulisani u izveštaju iz Kostarike i Perua.

Sve studije sa terena koje smo analizirali obuhvataju, pored institucionalne strukture, i odnos takvih varijabli, kao što je participacija i socijalna i ekonomska efikasnost organizacije. Istraživači su jednodušni u tvrdnji o pozitivnoj korelaciji između ovih dveju varijabli, iako ukazuju na neke probleme (ekološki faktor kod organizacije Malta Drydocks, opadanje prihoda kooperative »Silencio« i neispunjavanje planova fabrike tekstila u Tanzaniji).

Studije obiluju podacima o pozitivnim ekonomskim i socijalnim efektima za zaposlene koje je sobom donelo uvođenje sistema participacije.[70] O njima je već bilo reči u analizi pojedinih studija.

Isto je tako bilo govora o teškoćama koje ugrožavaju stabilizaciju i širenje participativnih struktura u zemljama u razvoju. Privreda tih zemalja uglavnom je mešovita i privatni sektor ne želi da izgubi svoj ekonomski i upravljački monopol, a nije siguran ni u ekonomsku racionalnost novog modela upravljanja. Odsustvo demokratskih tradicija i nedovoljan nivo obrazovanja radnika izaziva u nekim zemljama apatiju radnika u odnosu na participaciju, dok menadžeri preduzeća u javnom vlasništvu i sindikalni lideri imaju različite stavove u zavisnosti od njihovih političkih, ideoloških i religioznih ubeđenja. Dok jedni smatraju da je participacija veoma korisna socio-ekonomska inovacija, drugi je svode na ideološki trik za pacifikaciju radničke klase (Indija, Bangladeš). Na Malti, ali to sigurno važi i za druge zemlje, psihološke predispozicije tradicionalnog mentaliteta utiču na mnoge radnike da svoju poziciju prema pretpostavljenima paternalistički definišu kao odnos »klijenta prema patronu«. Po

[70] N. Grizo, *Methodological Evaluation of the Experiences of the Second Stage of the Research Project »Workers' Self-management and Participation as a Factor of Social Change and Economic Progress«*, ICPE, 1984.

Digitized by Google

mišljenju H. More, samoupravna preduzeća u Kostariki su slaba i mogu se razvijati samo ako ne budu asimilovana od onih vladajućih. Spoljni faktori (zavisnost od oscilacija svetske konjunkture malteškog brodogradilišta, tehnološka i menadžerska zavisnost Tanzanije, okretanje peruanske ekonomske politike prema neoliberalnim rešenjima) mogu isto tako da ugroze participaciju.

Empirijska istraživanja pružila su, uopšte uzev, ohrabrujuću sliku o delovanju participativnih preduzeća, iako je njihov broj još mali. Sada je u toku treća faza projekta Međunarodnog centra o samoupravljanju i participaciji u zemljama u razvoju. Nadajmo se da će ona dati odgovor na mnoge dileme i pokazati da je budućnost participacije u zemljama u razvoju izvesna.

Digitized by Google

Đorđe Ivančević

Raspodjela prema radu ili prema potrebama

Čovjek ponekad zaboravlja da je cjelokupni razvoj i opći napredak ljudske zajednice strogo određena neka vrsta prirodne zakonitosti, mnogim objektivnim uvjetima života, koji važe u konkretnom društvu u određenoj fazi njegova razvoja. Urođena težnja čovjeka da se što brže dođe do ciljeva vrijednih za čovjeka i zajednicu veoma je pozitivna, ta težnja, kao same proturječnosti u društvu, osnovni su generator općeg razvoja, ali ako se u tome prelazi u krajnost, onda dolazi do raznih deformacija, zastoja, ponekad i nazadovanja. Društvo se ne može razvijati brže nego što je to objektivno moguće, ne može (ili nije dobro) da uvodi određene odnose za koje nema stvorenih pretpostavki i slično.

Nešto slično se dešava u našoj praksi kada je riječ o raspodjeli sredstava za osobne dohotke. Najbolje ćemo to ilustrirati brojnim pitanjima koja čujemo u svakodnevnom životu, kao što su: »kakva je to *jednakost* ako jedni dobivaju više a drugi manje, kakva je to *pravda* kada osobne dohotke povećavamo različito, a troškovi života su povećani za sve jednako, da li je *prihvatljivo* u našem društvu da jedni imaju više a drugi manje, da li je to socijalizam« itd. Tu se, naime, jasno vidi da se želi (zahtijeva) raspodjela prema potrebama, jer »potrebe su nam iste«, barem osnovne, pa bi onda kroz iste osobne dohotke trebalo osigurati

Digitized by Google

i istu mogućnost zadovoljavanja tih potreba. Imamo čak i ekstremnih slučajeva gdje radnici, nezadovoljni sistemom raspodjele osobnih dohodaka, zahtijevaju jednaka povećanja osobnih dohodaka, jednake isplate varijabilnog dijela po periodičnim obračunima i slično. To se posebno izražava.

O čemu je tu riječ, što je nužno pri tome posmatrati, tumačiti radnicima koji tako reagiraju? Ponekad je tome uzrok što im se često pogrešno i tumači politika raspodjele osobnih dohodaka, odnosno principi jednakosti i ravnopravnosti u socijalizmu.

Osnovno polazište mora biti dostignuti stupanj materijalnog i duhovnog razvoja konkretnog društva. Kada utvrđujemo konkretnu politiku raspodjele osobnih dohodaka ili politiku u nekom drugom području našeg života, svejedno, treba polaziti od materijalne osnove društva, kao i od razine do koje je društvo došlo u svom kulturnom, političkom, tehničko-tehnološkom i drugom razvoju. Drugo, u socijalizmu koji poznajemo, u kome živimo, važi princip nagrađivanja prema radu (doprinosu), i to slalno moramo imati na umu.

Nije potrebno šire elaborirati da između ljudi, njihovih znanja i sposobnosti, odnosno između njihovih mogućnosti da daju određeni doprinos (radni učinak), u određenom vremenu, postoji velika razlika. Te razlike postoje čak i između radnika istih kvalifikacija i sa istim radnim iskustvom. Prema tome, činjenica da postoji objektivna razlika kod radnika da daju određeni doprinos u radu za isto vrijeme i da se u socijalizmu vrši raspodjela tako da nagrada bude ekvivalent doprinosa — to nužno i neizbježno daje i različite nagrade. I dok god postoje navedene razlike među ljudima, a to će uvijek biti, i dok god se bude vršila raspodjela prema radu, a to će trajati dok je i socijalizma, dotle će biti i razlika u osobnim dohocima. To dalje znači da su i neizbježne socijalne razlike u socijalizmu (naravno, tu polazimo od pretpostavke da ukupni prihodi radnika proizlaze iz osnova njegova rada), da će jedni živjeti bolje, a drugi lošije, jedni će biti bogatiji, drugi siromašniji. U socijalizmu to je ne samo potrebno, nego i nužno za njegov razvoj. U socijalizmu su, zapravo, takve nejednakosti, temeljene na radu, najveći generatori napretka.

Nagrađivanje pak prema potrebama, po Marksu: »svako prema svojim mogućnostima i svakome prema njegovim potrebama«, naša je daleka budućnost, cilj socijalizma, to je društvo koje nazivamo komunizam, u kome će postojati svi društveni uvjeti (jaka materijalna osnova koja omogućuje dovoljnu količinu roba i usluga za potpuno zadovoljavanje potreba svih članova društva, visoka svijest svih ljudi koja osigurava puni angažman čovjeka na radu bez normativa i mjera prisile) da svatko daje doprinos u radu prema svojim fizičkim i umnim sposobnostima i da dobiva (bolje: uzima i troši) prema svojim potrebama. To je besklasno i bezvlasničko društvo od koga smo mi zaista daleko, iako smo najbliži takvom društvu u svijetu.

Digitized by Google

Što je onda suština u raspodjeli, u našoj jednakosti, u našem socijalističkom, samoupravnom, humanom društvu, i šta je tu pojam jednakosti? Iako ovdje nije namjera ni mogućnost za dublje razmatranje Marksovog poimanja jednakosti u socijalizmu, kada god govorimo o tome nije moguće a da se ne krene od marksizma. Produkcioni odnosi i način proizvodnje koji isključuje eksploataciju čovjeka od strane čovjeka, prva su i osnovna pretpostavka za jednakost u radu i raspodjeli novoostvarene vrijednosti (dohotka) prema radu, posebno u raspodjeli sredstava za osobne dohotke. Dakle, samo u takvim temeljnim društveno-ekonomskim uvjetima moguće je ukloniti otuđenost rada (rezultata rada) od radnika kao proizvođača-stvaraoca. I cijeli smisao, suština i najveći domet razotuđenja, stvaranje »zajednice *slobodnih* proizvođača« jeste nepostojanje eksploatacije čovjeka od drugog čovjeka, grupe ljudi od drugih grupa, jedne zajednice od druge. To je ujedno i najveće dostignuće u razvoju socijalističkog društva. U društvu, u kome to dostignuće nije ostvareno, neizbježne su i razlike u primanju novčane nagrade za rad, odnosno za svoj doprinos zajedničkom rezultatu rada. To je jasno i cijeli je problem u tome kako osigurati tu jednakost kod ljudi — da svatko bude nagrađen adekvatno svome radu. U nedostatku odgovarajućih mjerila kojima se može vjerno izmjeriti pojedinačni doprinos svakog radnika zajedničkom rezultatu rada ili nespremnost da se mjerila primjene, taj princip se teško provodi u praksi. No tu odmah treba reći da je daleko veći problem što kod nas ne postoji spremnost da se prihvati princip raspodjele prema radu, da se *primenjuju* mjerila, nego postoji nedostatak (bolje nemogućnost) iznalaženja tih mjerila.

Neobično je slijedeće: koliko god ljudi željeli jednakost, koliko god su u tom cilju stvarani cijeli pokreti radnika, zbivali se historijski, revolucionarni događaji, mnogi od nas u stvari *ne žele* jednakost — jednakost u smislu da svatko bude nagrađen adekvatno svome radu, da se na sve primjenjuju ista mjerila. Ako idemo dalje od toga, pa konstatiramo da ljudi ne žele tu jednakost, jer upravo takva *jednakost* — da svatko dobije prema svom doprinosu — nužno stvara ekonomsku, socijalnu i društvenu *nejednakost* kod ljudi. Dakle, s obzirom na to da mi vrlo različito doprinosimo u zajedničkom radu, a da je u socijalizmu nagrada ekvivalent pojedinačnog doprinosa, onda to neizbježno vodi ka tome da oni koji više daju i više primaju postaju materijalno jači, što im omogućava da imaju materijalnog a time često i društveno-afirmativnog i političkog bogatstva više. Tako je otpor čovjeka jednakosti u raspodjeli prema radu — u biti otpor čovjeka različitoj vrijednosti ljudi u društvenom položaju, razlikama bilo koje vrste. Naravno da su uvijek uporniji zagovornici tog principa (sistema) oni koji manje doprinose pa manje bivaju nagrađeni, što ih onda dovodi da u mnogo čemu budu

Digitized by Google

siromašniji od onih koji više daju i više primaju — a naročito su protiv principa raspodjele prema radu oni koji su svjesni toga da dobivaju više nego što su dali! Otuda i pojava da u socijalizmu ponekad dolazi do takozvanog egalitarnog sindroma, do uravnilovke, sistema u kome nema motiva za veći i bolji rad.

Ovdje nam se sada može čak i svidjeti *takva* borba protiv razlika između ljudi, pogotovo ako polazimo od humanosti, ljudskih principa našeg društva u kome mi i nastojimo i, u krajnjem slučaju, želimo izgraditi društvo u kome ne bi trebalo biti razlika među ljudima. Ali tu se opet moramo vratiti malo unatrag i pogledati zakonitosti razvoja zajednice do danas. Tu vidimo da su određene etape u izgradnji društveno-ekonomske formacije, u razvoju ljudskog društva, ne samo poželjne, da ide ka cilju — u zajednicu slobodnih proizvođača u kojoj zaista neće biti razlika među ljudima, jer će svi davati prema svojim fizičkim i umnim mogućnostima, a dobivati (uzimati) prema svojim potrebama. Isto tako, dobro je istaći da je i naše društvo, promatrajući to historijski, tek na početku razvoja socijalizma, i to samoupravnog socijalizma, u kome važi, i mora važiti, princip: svatko prema svojim mogućnostima, a svakome prema njegovom radu. Preskočiti etapu društvenog razvoja (socijalizam u kome važi princip raspodjele prema radu i rezultatima rada) i odmah doći u komunizam nije moguće, jer bi to značilo da do tog cilja nikad ne bismo ni došli. Ne bismo zbog toga što ne bi bilo motiva i snaga za ekonomski razvoj i opći društveni napredak. U komunizam ne možemo doći kad hoćemo, nego samo kada objektivni društveni uslovi budu takvi, na takvom stupnju razvoja, da to omogućuju.

Kada bismo danas primjenjivali princip da svi imamo jednake plaće (plaće, jer pod pojmom i terminom osobni dohodak podrazumijevamo raspodjelu prema radu, a ne naknadu koja je ili za sve zaposlene jednaka jer smo se tako dogovorili, ili nam to netko drugi tako određuje), to bi, s obzirom na dostignuti stupanj društveno-ekonomskog, kulturnog, političkog i drugog razvoja našeg društva, ne samo vodilo stagnaciji našeg ukupnog razvoja, nego i nazadovanju u odnosu na već postignuti stupanj razvoja, pa čak i u propast. Naime, do sada i danas, i još će dugo taj prirodni zakon važiti — osnovni motiv čovjeka za veći i bolji rad (a to šire znači stimulans i motiv da čovjek ide u školu, da se što više osposobi za određeni posao, da se trudi i takmiči s drugima) jeste društveno i materijalno priznanje. Inače, kada bi ta priznanja bila jednaka za sve ljude, bez obzira na doprinos, ne bi bilo ni potrebe ni motiva kod čovjeka za sve to, a to znači da bi se ljudski i društveni razvoj zaustavio. I što su te razlike u materijalnom i društvenom priznanju veće (u našem slučaju što su veće razlike u osobnim dohocima), to će stimulans radnika biti veći za bolji rad i za opće napore — davanje — jasno, uvijek pod uvjetom da su te razlike u prima-

Digitized by Google

njima srazmjerne razlikama radnog doprinosa. Prema tome, kada danas stalno ističemo da raspodjela mora biti prema radu i rezultatima rada, onda to nisu fraze, nego neophodnost, nužnost da povećamo produktivnost, da naš rad učinimo ekonomičnijim i da postanemo konkurentniji na svjetskom tržištu, da se lakše uključujemo u međunarodnu podjelu rada, a sve to znači da naše društvo brže kroči naprijed — ka društvu u kome ćemo zaista biti po svemu jednaki.

I zato nije slučajno što smo već u samom Ustavu SFRJ zapisali, kao jedan od temeljnih postulata našeg društva: »Rad čovjeka je jedini temelj prisvajanja proizvoda društvenog rada, upravljanja društvenim sredstvima,... jedino mjerilo čovjekove vrijednosti... rad određuje materijalni i društveni položaj radnika na osnovi jednakih prava i odgovornosti.«

I danas, kada ističemo da se u budućem razvoju moramo više oslanjati na vlastite snage, koristiti više vlastite rezerve, onda ne smijemo zaboraviti (a to često zaboravljamo) da su jedne od najvećih naših rezervi *nejednakosti*, drugim riječima, u raspodjeli prema doprinosu. Dosljedna primjena tog principa stvorila bi kod milijuna ljudi naše zemlje veoma jake motive za veći i bolji rad, povećao bi se uvelike obim proizvoda i usluga, povećala bi se društvena efikasnost svih naših raspoloživih resursa. Jednom riječju, sa postojećim snagama bismo mogli više stvarati dobara i tako više zadovoljiti ljudskih potreba (materijalnih i duhovnih), a to i jeste osnovni cilj našeg društva. Marks je rekao: »pravo je primjena jednakih mjerila za nejednake ljude«.

Polazeći od našeg društvenog i humanog principa, »pored načela raspodjele prema radu, radnici u osnovnim organizacijama primjenjuju i načelo solidarnosti, radi sudjelovanja u pokrivanju određenih socijalnih i drugih potreba radnika s nižim osobnim dohotkom po članu njegove obitelji«, na toj osnovi raspodjelu treba strogo odvojiti od onog o čemu se govorilo.

Istakli smo da su radne i druge sposobnosti među ljudima različite. Drugo, dosta je slučajeva da u mnogobrojnoj obitelji radi samo jedan član, a drugih prihoda nema, ima bolesnih, invalida i slično. I zbog tih (objektivnih) razloga ti radnici nisu u mogućnosti da, primjenom principa raspodjele prema radu, naprave radni učinak za koji će nagrada za taj učinak biti dovoljna za egzistencijalne potrebe radnika i njegove obitelji. Prema tome, da bi društvo osiguralo minimum životne egzistencije i tim radnicima po osnovu solidarnosti, u Društvenom dogovoru o dohotku SRH je utvrđeno da najniži osobni dohodak radnika »za puno radno vrijeme, normalno zalaganje i normalni učinak ne može biti manji od 70% prosječnog osobnog dohotka DPZ«. Dakle, ako se radnik normalno zalaže na radu i pored toga, primjenom principa prema radu, nije u stanju da ostvari osobni dohodak koji mu garantira minimum životne egzistencije, onda ostali radnici solidarno to osiguravaju.

Digitized by Google

Ni po jednom drugom osnovu radnik u našem društvu ne može biti nagrađen više nego što je rezultat njegova rada. Svaki drugi slučaj se tretira kao »eksploatacija čovjeka od strane čovjeka«. Izuzetak su još određene naknade (putni troškovi, dnevnice, terenski dodaci i slično) koje su obično jednake za sve radnike u OOUR (RZ) jer se one ostvaruju pod jednakim uvjetima.

Pri svemu tome je bitno da se odredi neki optimalni odnos između raspodjele prema radu i prema solidarnosti, jer bi pri jačem naglasku solidarnosti slabili motivi radnika za boljim radom, većom produktivnošću i napredovanjem u svojoj struci, a istakli smo što to znači.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Poperova kritika Marksa*

Interesovanje za Poperovu kritiku Marksa i marksizma ne prestaje ni u svetu[1] ni kod nas[2]. Razlozi za to su mnogobrojni, ne samo naučni i filozofski, nego i politički i ideološki. Takvo interesovanje je u skladu s danas sve oštrijim i sve žešćim osporavanjem Marksa i marksizma i sve učestalijim raspravama o krizi

* Deo iz obimnije rasprave.

[1] Vidi: Staniša Novaković, *Poperova kritika marksizma.* »Savremene filozofske teme«, Srpsko filozofsko društvo, Beograd, br. 1—2, 1969, str. 87—98; Staniša Novaković, *Metodološka i filozofska gledišta Karla Popera* u: Karl Poper, *Logika naučnog otkrića,* »Nolit«, Beograd, 1973, str. 32—35; Staniša Novaković, *Komentar na prilog F. Ejdlina,* »Sociologija«, Beograd, XXVI/1985, br. 3, str. 411—415; Fred Ejdlin, *Nije li Poper najbolji marksista,* »Sociologija«, cit. izd., str. 407—410. i 416—417; Kosta Čavoški, *Filozofija otvorenog društva. Politički liberalizam Karla Popera,* »Filozofske studije«, Srpsko filozofsko društvo, Beograd, 1975, str. 134—146; Slavoljub Leko, *Otvoreno društvo — zatvoreno društvo,* »Dijalog«, Sarajevo, br. 3—4, 1985, str. 133—145.

[2] Vidi: Stanislav Rainko, *Marksizm i evo kritiki,* Varšava, 1976, prevod na ruski jezik: *Marksizm i evo kritiki,* »Progres«, Moskva, 1979, str. 45—72; J. Lindsay, *Marxism and Contempory,* London, 1949; A. F. Begašvili, *Karl Poper — 'kritik' Marksa,* »Voprosy Filosofii«, br. 3/1958; A. S. Bogomolov, *Anglo-amerikanskaja buržuaznaja filosofija epohi imperializma,* »Mysl'«, Moskva, 1974, str. 322—325.

Digitized by Google

marksizma među samim marksistima. Poperova kritika Marksa i marksizma je sigurno jedna od značajnijih kritika izrečenih u ovom veku. Njen glavni značaj nije u filozofskoj neoborivosti argumenata protiv Marksovog mišljenja, nego u nastojanju da se izloži, koliko je to moguće, sve što bi moglo ići u prilog filozofskom i naučnom osporavanju primerenosti Marksove metode modernom promišljanju sadašnje epohe proizvodnje života u granicama »Gospodina Kapitala«. Poperova ambicija da prikaže Marksa kao »lažnog proroka« nametnula mu je potrebu širokog »obračuna« sa svim, manje više, bitnim stavovima Marksovog mišljenja. Time treba objasniti širinu i obim Poperove kritike Marksa. Njegova kritika Marksa spada sigurno u najobimnije i, po našem mišljenju, najrelevantnije filozofske kritike koje su upućene Marksu iz horizonta pozitivističke filozofije i političke filozofije liberalizma.[3] Poperova kritika Marksa omeđena je njihovim filozofskim i političkim granicama. Zato se ona može i okvalifikovati u filozofskom smislu kao pozitivistička, a u političkom — kao liberalistička.

Uostalom, Poperov pristup Marksovom mišljenju primenjivan je u okolnostima njegovog političkog približavanja austrougarskoj socijaldemokratiji. Sa šesnaest godina Poper je postao član Saveza srednjoškolske socijalističke omladine u gimnaziji, a posle ispisivanja iz srednje škole postao je član Saveza socijalističkih studenata u Beču. Na skupovima Saveza istupali su, pored socijaldemokrata, i komunisti. Tu je Poper došao prvi put u neposredan kontakt s marksističkim idejama i komunističkom propagandom tog doba u Beču. Tada su njemu i njegovim drugovima komunisti bili »avangarda socijalizma«. On kaže da je u rano proleće 1919. godine »za dva-tri meseca video sebe kao komunistu«.[4] Ali Poper se ubrzo razočarao u komuniste i njihovu propagandu, što je imalo za posledicu sve više udaljavanje i od Marksovih i marksističkih ideja uopšte. Svoj raskid s komunistima i marksizmom Poper je ocenio mnogo kasnije kao »najvažniji događaj« svoga života.

Pravi teorijski razlog »okretanju« od Marksa i marksizma bilo je Poperovo nezadovoljstvo zbog odsustva marksističkog teorijskog objašnjenja teze — da trajno zaoštravanje klasne borbe ubrzava nastupanje socijalizma. Poper nije našao u Marksu naučno obrazloženje za takvo predviđanje, iako je nužnost nastupanja socijalizma suštinski deo marksističke teorije takozvanog »naučnog socijalizma«. Razočaran u nedostajanje naučnih dokaza, koje je Marksova misao pružala u prilog nastupanju socijalizma, on je priznao da je sa sedamnaest godina postao »antimarksista«.[5] U svojoj intelektualnoj biografiji Poper ističe da je u mladosti

[3] O Poperovoj političkoj filozofiji videti: Kosta Čavoški, *Filozofija otvorenog društva. Politički liberalizam Karla Popera*, cit. izdanje.

[4] Karl Poper, *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*, Hoffman und Campe Verlag, Hamburg, 1979, str. 40.

[5] Ibid., str. 42.

Digitized by Google

napisao više kritički intoniranih tekstova protiv Marksa i marksizma, ali da ih nije objavljivao. Nepublikovanje tih radova objasnio je nepopularnošću antimarksizma u vreme posle prvog svetskog rata pa sve do Hitlerovog priključenja Austrije Nemačkoj, a i zbog toga što je tada uopšte antimarksizam identifikovan s fašizmom.

Poper tvrdi da je svoj osnovni prigovor marksističkom ili, preciznije, Marksovom »učenju o istorijskoj nužnosti« formulisao već u zimu 1919/1920, i to »pod uticajem prvog svetskog rata i komunističke mitologije o predstojećoj svetskoj revoluciji«.[6] No tek 1935. godine Poper je svoju kritiku Marksa i marksizma skicirao u obliku predavanja koje je održao u Briselu početkom 1936. i zatim ubrzo ponovio u Londonu pod karakterističnim naslovom »Beda istoricizma«. Tek dvadeset godina kasnije, 1957, ta će se predavanja pojaviti u obliku knjige pod naslovom *Beda istoricizma*, koji, očigledno, aludira na Marksovo polemičko delo *Beda filozofije*, napisano protiv Prudonove *Filozofije bede*. Njen glavni filozofski sadržaj predstavlja izvođenje i obrazloženje »filozofsko-metodološke kritike marksističke filozofije istorije«.[7]

No, pre nego je ugledala sveta *Beda istoricizma*, Poper je objavio 1945. dvotomno delo *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Njime će Poper konačno, sistematski, celovito i uobličeno i završiti svoju filozofsku kritiku Marksa. Sve kasnije Poperove opaske o Marksu i marksizmu uglavnom ponavljaju ideje što ih je protiv Marksa razvio u *Bedi istoricizma* i *Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima*.

Ove dve knjige ne mogu se smatrati samo rezultatom Poperovog filozofskog razvitka imanentnog filozofskoj poziciji, zato što neskriveno izražavaju njegovu duhovnu reakciju na drugi svetski rat i njemu imanentno ugrožavanje ljudske slobode, kao i reakciju na političku filozofiju koja je u tom razdoblju i posle prvog svetskog rata postajala dominirajuća u oficijelnom marksizmu. Zbog toga je Poper i smatrao da se obe njegove knjige mogu označiti kao »prilog kritičkoj filozofiji politike«.[8] Doista se dobija utisak da je njihov motiv nastanka prevashodno bio politički. To Poper potvrđuje ovim rečima:

»*Beda istoricizma* i *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* bili su moj pokušaj da učinim prilog ratu. Mislio sam da bi problem slobode možda ponovo postao centralnim problemom, naročito pod obnovljenim uticajem marksizma i propagiranja planske privrede kojom se upravlja iz jednog centra (»dirigizam«). Zbog toga su ove knjige bile zamišljene kao odbrana od totalitarnih i autoritarnih ideja i kao upozorenje pred opasnošću istoricističkog praznoverja.«[9]

---

[6] Karl R. Popper, *Das Elend des Historizismus*, J. C. Mohr / Paul Siebeck, Tibingen, 1965, str. VII.

[7] Ibid.

[8] Karl R. Popper, *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*, cit. izd., str. 163.

[9] Ibid.

Digitized by Google

Dakle, nema nikakve sumnje da su obe Poperove knjige usmerene, s jedne strane, na filozofsko pobijanje Marksa i marksizma, a s druge — na otkrivanje opasnosti koja građanskoj višepartijskoj demokratiji preti od komunizma, u verziji Marksove filozofije istorije. Izgleda nesumnjiv politički motiv nastanka ovih knjiga, iako im je u središtu pažnje destruisanje Marksovog »determinističkog istoricizma« čije ishodište, komunizam, predstavlja, prema Poperu, pravu opasnost po »otvoreno« ili demokratsko društvo Zapada.

Naslov knjige *Beda istoricizma* na najkraći mogući način izražava Poperovo shvatanje Marksove »filozofije istorije« kao »istoricizma«, a s druge strane — pokazuje taj istoricizam kao filozofsku »bedu«. Zapravo, Poper naslovom knjige kvalifikuje Marksovo materijalističko shvatanje istorije kao »bedu istoricizma«. Upravo je »beda istoricizma« — »beda marksizma« ili beda Marksove misli. Istina, bilo bi pogrešno tvrditi da Poper pojmom »istoricizma« pokriva samo i isključivo Marksovo materijalističko shvatanje istorije, jer je ono samo jedna od formi filozofskog istoricizma. Marksizam je samo jedna od varijanti istoricizma, ali varijanta koju Poper smatra najuticajnijom i zbog čega joj i posvećuje najveću pažnju među drugim varijantama istoricizma koje su predmet njegove kritike. Glavni udar Poperove kritike istoricizma usmeren je na Marksa. Zbog toga što je on glavni inspirator komunističkog pokreta od koga je dolazila glavna opasnost po »otvoreno« društvo posle Hitlerovog poraza. Socijalističko društvo, kodifikovano u SSSR-u, bilo je za Popera »zatvoreno« nedemokratsko društvo. Ono je potpuno ukidalo političke slobode građanskog društva pod izgovorom da nisu prave, nego »formalne«. U osnovi je »zatvorenog« društva, u koja Poper ubraja sva nedemokratska društva, a pre svega fašizam i komunizam, »istoricizam« kao »politička filozofija«. Marksov istoricizam je politička filozofija komunizma kao totalitarističkog političkog društva.

Filozofska osnova Poperove kritike istoricizma, odnosno Marksa, koncipirana je i široko razvijena u spoznajnoj teoriji izloženoj u *Logici istraživanja* (1934). Zato *Beda istoricizma* i *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* ne predstavljaju ni dalje razvijanje ni produbljivanje spoznajnih i ontoloških ideja izloženih u *Logici istraživanja*, nego samo dalju aplikaciju tih ideja na oblast političke filozofije.

Popera je, pre svega, zanimalo pitanje spoznajnih osnova totalitarnih i autoritarnih političkih teorija. Za tim osnovama on je tragao u političkoj filozofiji velikih filozofa Platona, Hegela i Marksa, smatrajući da su njihovi pogledi ostavili najdublji trag, ne samo u političkoj filozofiji, nego i u praktičnom konstituisanju savremenih političkih oblika života. Poper je smatrao ovu trojicu mislilaca filozofskim utemeljivačima »zatvorenog« društva i najvećim neprijateljima demokratskog ili »otvorenog« društva. Iako je Poperova analiza imala za glavni cilj dokazivanje i izvo-

Digitized by Google

đenje te teze, ona nije bila čisto ideološka. Zahvaljujući epistemološkom utemeljenju, Poper je izmakao mnogim zamkama u koje obično zapada ideološka kritika ovih mislilaca. Zato njegova kritika Marksa nije data isključivo sa sužene ideološke pozicije. I baš zato što nije, ona je započela najpre s preispitivanjem Marksovog *metoda.* Po Poperovom mišljenju, u metodu »istorijskog materijalizma« krije se »rodno mesto i tajna« Marksove »filozofije istorije«. Zato se i čini opravdanim što je Poperova kritika Marksa u *Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima* započela upravo sa kritikom njegovog metoda.

Kritika istoricizma kao metoda

Poper je pristupio analizi Marksova metoda rukovođenjem epistemološkim principom »kritičkog realizma«, po kome naše znanje napreduje stalnom korekturom njegovih nedostataka i grešaka. Naše znanje, naši sudovi i naše teorije se poboljšavaju samo postupkom učenja na njihovim greškama. Primena ovog metoda u društvenim naukama, u analizi društva vodi direktno do korekcije pogrešaka koje se na osnovu naših saznanja čine u društvenoj delatnosti i zato, u krajnjoj konsekvenciji, pomaže izgradnji demokratskih odnosa u društvu. Poper je preuzeo na sebe zadatak kritike Marksove »filozofije istorije«, upravo s tim ciljem. Kritika u njegovim očima bila je sopstveni, filozofski i politički doprinos odbrani »otvorenog« društva od opasnosti koja mu preti od Marksovog »istoricizma«.

Šta Poper podrazumeva pod istoricizmom najbolje pokazuje ovo mesto iz *Bede istoricizma:*

»ja pod 'istoricizmom' razumem one stavove u društvenim naukama koji smatraju da istorijsko predskazivanje čini glavni cilj i da se ovaj cilj može dostići time da se otkriju 'ritmovi', 'tragovi', 'zakoni' ili 'trendovi' koji ovom istorijskom razvoju leže u osnovi«.[10]

Očigledno, Poperu je »istoricizam metod«[11] u društvenim naukama čiji je cilj da, na osnovu otkrivanja zakona društva, predvidi nužan tok njegovog razvitka. Težište Poperovog određenja istoricizma je na njegovom glavnom zadatku, koji on, kako ga tačno interpretira Kolakovski, »vidi u istorijskom predviđanju oslonjenom na otkrivanje zakona, struktura, istorijskog ritma«[12] — budućeg društvenog razvitka. Prema tome, »istorijske nauke«

[10] Karl R. Popper, *Das Elend des Historizismus,* cit. izd., str. 2.

[11] Ibid., str. IX: »Istoricizam — metod nauke o društvu koji postoji u studiju istorije, a osobito tendencija koje su svojstvene istorijskom razvitku čovečanstva« (Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde,* Zweiter Band: *Falsche Propheten: Hegel, Marx und Folgen,* France Verlag, Bern, 1958, str. 405).

[12] Lešek Kolakovski, *Filozofija pozitivizma,* »Prosveta«, Beograd, 1973, str. 242.

Digitized by Google

imaju za cilj »naučno predskazivanje« koje se zasniva na otkriću i spoznaji »istorijskih zakona«. Ali Poperu je upitno samo postojanje tih zakona. Da li u društvu postoje neki »opštevažeći zakoni«, to jest zakoni koji važe za celu istoriju čovečanstva, za sve njegove vekove, a ne samo za neke od njih pojedinačno? U pojmu »istorijskih zakona« pretpostavljeno je njihovo opšte važenje za celu istoriju ljudskog roda, u protivnom oni ne bi bili istorijski zakoni, nego samo zakoni jedne istorijski ograničene epohe. Postojanje »istorijskih zakona« pretpostavlja, po Poperu, postojanje jednolikosti i uniformnosti društva, a takva faktički ne postoji. Istorijske epohe se međusobno veoma razlikuju po strukturi celokupne svoje materijalne, kulturne, političke i svake druge konstitucije, pa se stoga promene u njima nipošto ne vrše po istim zakonima. Stoga se o »istorijskim zakonima«, u smislu njihovog opšteg važenja za razvitak čovečanstva, ne može naučno govoriti. Onda jedino preostaje da se »opšta važnost istorijskih zakona« utemelji na pretpostavci da su oni zakoni po kojima se povezuje sled različitih istorijskih epoha jedne za drugom. Tako shvaćeni istorijski zakoni su »zakoni razvitka društva«. Po tome što su »zakoni razvitka« oni su »istorijski zakoni«. Takvo određenje »istorijskih zakona« Poper je nazvao istoricističkim.

Njega Poper smatra nezadovoljavajućim zbog toga što »naučni zakon« može da opisuje samo ponovljive pojave, dok su društvene pojave neponovljive, budući da se društvo menja kako je i pretpostavljeno u definiciji zakona društvenog razvitka kao »istorijskih zakona«. Istorijski procesi se ne mogu opisati zakonom, jer su promenljivi. Opis jedne pojave ne može se protegnuti na drugu pojavu, budući da su one različite strukture. Ljudi u istoriji imaju svoje planove i ritam svojih odnosa koji su u svakoj određenoj situaciji drugačiji. Istorija se ne ponavlja. Istoricističko shvatanje »istorijskih zakona« počiva na holističkom gledištu da je društvo celina koja se može izučavati onako kao što biologija interpretira neku organsku celinu. Poper smatra da celina, u smislu totaliteta, kao ukupnost svojstava i aspekata, ne može biti predmet naučnog istraživanja zato što je nauka, »po pravilu, selektivna«.[13] Istorijska nauka ne može izučavati strukturu svih socijalnih i istorijskih događaja jedne istorijske epohe, a još manje može istraživati »celinu« istorije, odnosno društvo kao »celinu«. Ona može izučavati samo pojedine aspekte te celine. Zato se s naučnog stanovišta ne može govoriti o »opštevažećim zakonima društva«. Iz ovih razloga Poper ne upozorava samo na spoznajnu neodrživost istoricizma, nego i na društvene i političke konsekvencije koje proizlaze iz njegove pretenzije da otkrije »opštevažeće zakone društva«. Poper prigovara »istoricističkim holistima« zbog tendencije da na temelju svoga uverenja o otkriću postojanja »opštevažećih istorijskih zakona« podvrgnu

[13] Karl R. Popper, *Das Elend des Historizismus*, cit, izd., str. 62.

Digitized by Google

kontroli društvo »kao celinu«. Time je istoricizam otvorio put totalitarizmu. Jer, ako je moguća spoznaja zakona društva, na temelju tog saznanja mogućno je upravljati društvenim odnosima i društvenim kretanjem u smeru određenom zakonima. Poper je našao da je holizam u tesnoj vezi s *utopijom* da se društvenim odnosima može upravljati, da se na temelju otkrića istorijskih zakona društva personalni odnosi mogu na realističan način uređivati državnim aktima i podvrgnuti kontroli države. To je Poper nazvao »holističkim planom«. Ta vrsta planiranja društvenih tokova života pretpostavlja ukidanje individualnih razlika, interesa i pogleda, u svrhu izgradnje homogene društvene celine. Ali takvo ukidanje je mogućno isključivo osim posredstvom sile. Otuda, u krajnjem, holizam nosi u sebi »političku moć« i »diktaturu sile«. Pokazuje se, dakle, da je »istoricistički holizam« saznajna osnova totalitarizma. Zato je, prema Poperu, »istoricizam« stvarna opasnost po »otvoreno« društvo. Tu tezu Poper potkrepljuje detaljnom analizom mnogobrojnih aspekata »istoricizma« u svojoj već čuvenoj *Bedi istoricizma*. Jedan od tih aspekata jeste istoricistička teza da je na temelju otkrića istorijskih zakona mogućno tačno prognozirati budući razvitak društva i na osnovu toga umno uticati na društvo. Poper ne spori mogućnost umnog upravljanja društvom, ali poriče njegovu zasnovanost na prognozama utemeljenima na spoznaji »istorijskih zakona«, zato što dovodi u sumnju sam pojam »istorijskog zakona«. Poper ističe da takvi zakoni ne mogu biti otkriveni, iz dva razloga: prvo, društvo kao celina ne može biti predmet društvene nauke, pa zato nije mogućno na logičan način utvrditi »zakone« koji bi važili za njega kao celinu, i drugo, ne postoji nikakva nepromenljivost pravila po kojima društveni procesi teku. Poper ne spori da istorijski tok nosi u sebi tendencije ili trendove koji se naučno posredstvom statistike mogu »uhvatiti«. Trend je relativno stabilna tendencija ka jednom stanju pod određenim uslovima. Ali »trendovi nisu zakoni«[14], tvrdi Poper. To zaboravljaju istoricisti, pa zato i »mešaju« zakon i trend, ni ne sluteći da je, kako Poper kaže, trend samo »kvazizakon«.

Epistemološka nesposobnost istoricizma da strogo razluči »trend« i »zakon« bila je osnova istorijskih snova istoricizma — da je, na temelju otkrića istorijskih zakona, mogućno tačno prognozirati budući razvitak društva i na osnovu te prognoze umno upravljati društvom, u cilju ostvarivanja »nebeskog carstva« na zemlji. S tim je ciljem povezana »utopistička ideja planiranja i planske privrede«. Naravno, Popera nije interesovalo ni jedno ni drugo sa stanovišta produktivnosti planske privrede, nego su ga oboje zanimali sa stanovišta »ljudskih posledica« koje nastaju u praktičnoj primeni planiranja i ostvarivanju planske privrede. Poper misli da je planiranje, u osnovi, zabluda, zato što predstavlja praktičan pokušaj »da se nemoguće učini

[14] Ibid.

Digitized by Google

mogućim«[15] ili, što je isto, da se ostvari »nebesko carstvo« na zemlji. Otuda proizlazi i opasnost planiranja po ljude. Učiniti nemogućno mogućnim na praktičan način znači praktično unesrećivati ljude. Zato Poper zaključuje:

»Ako ne želimo svet ponovo survati u nesreću, moramo prevladati naše snove o srećnom svetu.«[16]

Da bi to ljudima i uspelo, oni se moraju osloboditi istoricističke zablude o mogućnosti naučnog predviđanja budućeg toka društvenog razvitka kao konačnog nastupanja »nebeskog carstva« na zemlji. Poper je učinio teorijski sve što je bilo moguće iz zauzete filozofske pozicije da doprinese demistifikaciji te zablude. Glavni njegov teorijski cilj je bio da dokaže *»da je nama iz strogo logičkih razloga nemoguće predskazati budući tok istorije«*.[17] U svrhu dokazivanja ove fundamentalne teze, Poper je pošao od očigledne istinite pretpostavke, koju zbog toga ne treba dokazivati, da tok ljudske istorije zavisi od rasta ljudskog znanja. Ako je to istina, onda je neodrživa istoricistička teza o predvidljivosti budućeg toka istorije na osnovu znanja. Ceo tok pobijanja te istoricističke teze Poper sažima u pet tačaka:

»(1) Na tok ljudske istorije snažno utiče rast ljudskog znanja (istinitost ove premise moraju da priznaju čak i oni koji u našim idejama, uključujući i naše naučne ideje, vide samo nusproizvod *materijalnog* razvoja ove ili one vrste).

(2) Mi nismo u stanju da racionalno — naučnim metodima predviđamo budući rast našeg naučnog znanja.

...

(3) Stoga nismo u stanju da predvidimo budući tok ljudske istorije.

(4) To znači da moramo preći mogućnost *teorijske naučne istorije*, takođe i mogućnost istorijske društvene nauke koja bi odgovarala *teorijskoj* fizici. Ne može postojati nikakva naučna teorija istorijskog razvoja koja bi poslužila kao osnova za istorijsko predviđanje.

(5) Dakle, glavni cilj istoricističkog metoda je pogrešno izabran...«[18]

Među navedenim tačkama Poper smatra (2) drugu tačku odlučujućom i najvažnijom, zato što je po sebi očigledno da

»ako postoji tako nešto kao što je rast ljudskog znanja, onda ne možemo da danas predvidimo ono što ćemo sutra znati... nikakav naučni prognostičar — bilo da je reč o čoveku ili računskoj mašini — *ne može naučnim metodima da predvidi svoje vlastite buduće rezultate.* Takvi pokušaji mogu imati uspeha tek pošto se događaj odigrao, kada je za predviđanje već suviše kasno.[19]

---

[15] Ibid. str. VIII.
[16] Ibid.
[17] Ibid.
[18] Ibid., str. XI—XII.
[19] Ibid.

Digitized by Google

Prema tome, glavni cilj istoricističkog metoda — »predviđanje budućnosti« — pokazuje se naučno neodrživim. Poperovo poricanje nemogućnosti ostvarenja glavnog cilja istoricizma povlači za sobom nužnu logičku posledicu i poricanje mogućnosti upravljanja društvenim životom kao totalitetom, koje je pretpostavka totalitarističke filozofije društva. To su glavni Poperovi argumenti u prilog tezi da je »istoricizam metod... koji ne daje plodove«.

Na temelju takve argumentacije protiv istoricizma Poper se obrušava na Marksov metod. On smatra »za korektnu tvrdnju da je marksizam metod«.[20] Ali ovo određenje Marksove misli nije i jedino njeno određenje. U *Bedi istoricizma* Poper definiše Marksovu misao kao »pseudonaučnu, pseudoistorijsku i mitološku... filozofiju istorije«[21], a u *Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima* kao »čistu istoricističku teoriju koja sebi postavlja zadatak da prorekne budući tok ekonomskog i političkog razvitka i posebno njegov revolucionarni ishod«.[22] Naravno, Poper ne misli da je marksizam jedina »istoricistička teorija«, ali smatra da je od svih drugih »najčistija, najrazvijenija i najopasnija forma istoricizma«. Uprkos svemu tome, Poper ocenjuje Marksov metod kao »vrlo siromašan«.[23] Jer se njegova »neplodnost«, u čemu i jeste njegovo »siromaštvo«, pokazuje u neobistinjenju njome predviđenog ostvarenja komunističkog milenijuma na zemlji. To se pokazalo kao čista zabluda pošto se komunizam nije realizovao, uprkos tome što ga je Marks zasnovao strogo naučnim metodološkim postupkom otkrivanja »neumoljivih zakona« kapitalističke proizvodnje života. Prema Poperu, Marks je bio uveren u »istorijski determinizam« oličen u gvozdenom delovanju »neumoljivih zakona« kapitalističke proizvodnje života kao robe, koji, nesumnjivo, vode do njegove negacije novim komunističkim društvom. Marksu je otkriće zakona robne proizvodnje bilo osnova predviđanja budućeg društva kao komunističke zajednice. Prema Poperu, Marksova je greška u tome što je identifikovao »naučni metod« s determinizmom«. Jer mogućno je u društvenim naukama biti »naučan« i bez uvažavanja strogog determinizma.[24] Poper primećuje da je Marksovo shvatanje determinizma razvijeno pod jakim uticajem prirodnih nauka novog vremena, na primer Laplasa i francuskih materijalista iz osamnaestog veka. Pod njihovim uplivom formiralo se Marksovo shvatanje naučnog metoda čija je stroga primena u društvenoj nauci trebalo da

[20] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 106.

[21] Karl R. Popper, *Das Elend des Historizismus*, cit. izd., str. VI.

[22] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 102.

[23] Ibid., str. 106.

[24] »Determinizam nije nikakav nužan sastavni deo nauke koja može predviđati. Ne može se reći da nauka povlađuje strogom determinizmu. Ona može i bez takve pretpostavke biti strogo naučna« (ibid., str. 107).

Digitized by Google

vodi otkriću »uzroka« društvenih promena. Marksova vera u naučnu mogućnost predviđanja budućih istorijskih događaja utemeljena je na njegovom shvatanju determinisanosti društvenih pojava činiocima materijalne proizvodnje. Ta determinisanost je pretpostavka »istorijskog predskazivanja«. Marks ne poriče uticaj čovekov na tok istorijskih zbivanja, ali praktični efekti toga uticaja su, po njegovom mišljenju, uslovljeni otkrićem »istorijskih zakona«. Pošto se istorija razvija po »neumitnim zakonima«, ljudima jedino preostaje intervencija u taj neumitni tok, koja jedino može »skratiti i ublažiti«, ali ne i promeniti tok u željenom pravcu. Za dokaz svoje teze Poper se poziva na ono poznato mesto iz Marksovog *Kapitala*, gde se kaže:

»Kad neko društvo uspe da pronađe putanju zakona svoga kretanja..., ono ne može niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži.«[25]

Otkriće zakona kretanja je jedina osnova na kojoj je Marks, prema Poperu, video mogućnost uticaja ljudskog uma i volje na društvena kretanja, i to samo na ona koja su objektivno predodređena u svom smeru razvitka. Oslanjajući se na spoznaju »zakona« kapitalističkog kretanja, Marks je video svoj glavni naučni zadatak u »predskazivanju predstojećeg milenijuma socijalizma«. Poperu se čini da je Marks to svoje predskazivanje smatrao glavnim doprinosom »naučnom socijalizmu«. Nije Marks doprineo realizaciji socijalizma konstituisanjem »socijalne tehnologije«, zato što, kaže Poper, »on ne pokazuje sredstva i puteve za konstituciju socijalističkih institucija«.[26] Podučen iskustvom francuske revolucije 1789, koja se nije mogla umom planirati, Marks se nije mogao zanositi idejom umnog konstituisanja socijalističkog društva propisivanjem modela socijalističkih institucija. Istina, revolucije se mogu predvideti naučnim uvidom u društvenu situaciju, ali se društvo ne može prestruktuirati u socijalističko »socijalnom tehnologijom«. Marks je žigosao »socijalnu tehnologiju« kao utopiju i zato sve socijalističke prakse koje se pozivaju na postojanje takve tehnologije kod Marksa bitno idu mimo njega. Sovjetski model socijalizma nije utemeljen na Marksovoj istoricističkoj teoriji. Poper izričito tvrdi:

»Kao takva teorija, marksizam sigurno nije bio osnov političke komunističke partije u njenom usponu ka vlasti.«[27]

Za razliku od mnogih Marksovih kritičara koji ga čine odgovornim za »socijalistički Gulag«, Poper ga potpuno oslobađa te odgovornosti. Jer »socijalna tehnologija« izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu nije pozajmljena od Marksa, zato što takve i nema u njegovim delima. Po Poperovom mišljenju, ni Lenjin ni ostali ruski marksisti nisu strogo ni bili pripremljeni »za nji-

[25] Karl Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. XLVI.
[26] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 109.
[27] Ibid., str. 104.

Digitized by Google

hove velike zadatke na području socijalne tehnike«, odnosno praktične izgradnje socijalizma. Poper ispravno konstatuje: »Lenjin je brzo saznao da je marksizam bio nesposoban da pomogne u stvarima praktičnog vođenja privrede.«[28] Zato ni Lenjinov NEP ni sovjetski petogodišnji planovi nisu koncipirani uz pomoć Marksovog i Engelsovog »naučnog socijalizma«, pa se stoga oni ne mogu ni pohvaliti ni pokuditi za njihove osobine. Jer oni su prosto konstituisani bez oslonca na njihove ideje. Nepostojanje »socijalne tehnologije« u Marksa, koja bi trebala da bude neka vrsta tehničkog i tehnološkog uputstva za izgradnju socijalističkog društva, Poper objašnjava time da je Marks svoja ekonomska istraživanja podredio »istorijskom predskazivanju« i da zbog toga u njegovom delu i nije mogućno naći uputstva za neku plansku organizaciju privrede. Na prvi pogled ova Poperova teza protivreči njegovom stavu da je glavni Marksov interes u društvenoj nauci i filozofiji bio praktičan, zato što je on u znanju video sredstvo za ostvarivanje progresa ljudskog roda. Kao dokaz istinitosti ovog stava Poperu služi Marksova 11 teza o Fojerbahu. Takvom Marksovom interesu Poper ne prigovara, nego ga, naprotiv, smatra vrlo korisnim i sa njim u osnovi saglasnim. Poperov prigovor Marksu usmeren je na njegovo »predskazivanje budućeg društva«. To je predviđanje pokazalo Marksa u odori »lažnog proroka«[29], jer navodni »strogi zakoni« kapitalističkog društva, koje je Marks otkrio kao ono što neminovno gura kapitalizam u smeru budućeg socijalističkog društva, pokazali su da ne proizvode konsekvencije koje je on pretpostavio kao nužne. A to zapravo i pokazuje da to i nisu bili nikakvi zakoni. Pa ipak, nije glavni prigovor Poperov Marksu usmeren na to, nego na nešto drugo — da je on svojom »istoricističkom teorijom« nužnosti komunizma uspeo da navede mnoge pametne ljude da veruju kako se suština naučne obrade društvenih problema sastoji u predskazivanju. Marks nije odgovoran za postojeći sovjetski socijalizam, ali je odgovoran za razoran uticaj istoricističkog metoda na mišljenje ljudi koji su želeli da unaprede »otvoreno« društvo. Marksov istoricistički metod je posejao nepoverenje u izgradnju demokratskog društva. Zapravo, on je epistemološka prepreka njegovom konstituisanju. Ali je zato on epistemološka osnova izgradnje totalitarnog društva. Poper čini Marksa odgovornim za stradanje ljudi zbog vere u »neumitne zakone« istorijskog kretanja društva u komunizam. Tu odgovornost prebacuje Poper na Marksa već u posveti *Bede istoricizma* ovim rečima:

»U spomen bezbrojnih ljudi i žena svih vera, nacija ili rasa, koji su pali kao žrtve fašističke i komunističke vere u neumitne zakone istorijske sudbine.«[30]

Ne vidimo nikakav smisao polemici sa duhom ovde izražene teze, prosto zbog toga što ne vidimo da je reč o žrtvama koje

[28] Ibid.
[29] Ibid.
[30] Karl R. Popper, *Das Elend des Historizismus*, cit. izd., str. V.

Digitized by Google

je zahtevala Marksova misao slobode. Druga je stvar što su mnogi u istoriji bili žrtvovani s pozivom na Marksa. Oni koji su se na njega najgrlatije pozivali, kako je i sam Poper utvrdio, nisu ga sledili i umnogome zato u ime njegovo žrtvovali ljude ne za slobodu, nego za sopstvene interese.

Marksov »ekonomski istoricizam«

U Marksovom materijalističkom shvatanju istorije Poper razlikuje dva aspekta: istoricizam i ekonomizam. Istoricizam vidi u Marksovoj teoriji da je naučno istraživanje društva povezano, s jedne strane, s evolucionističkim ili istorijskim metodom, i s druge — s istorijskim predviđanjem. Drugi aspekt, ekonomizam, on vidi u Marksovoj tezi da je ekonomska organizacija društva, organizacija razmene između čoveka i prirode osnova svih društvenih institucija i njihovog razvitka. Tu tezu Poper smatra prihvatljivom pod uslovom da se izraz »osnova« ne uzme previše ozbiljno, u bukvalnom smislu da je »ekonomsko« ono na čemu sve »počiva«.[31] U tom slučaju društvene nauke ne mogu zanemarivati činjenicu o »ekonomskim uslovljenostima« društvenih pojava. Zato Poper u Marksovom »ekonomizmu« vidi veoma visok progres u metodima društvenih nauka. Doduše, on primećuje da se uticaj »ekonomskih uslova« na »nadgradnju« u svakom pojedinačnom slučaju precenjeno i preterano ističe. Na primer, saznanje materijalnih uslova može biti značajan prilog razumevanju istorije matematičkih problema, ali poznavanje matematike za ovu svrhu je od toga mnogo važnije, štaviše, mogućno je napisati istoriju matematičkih problema a da se uopšte ne zna njihova »ekonomska pozadinska osnova«.

Uopšte se, po Poperovom mišljenju, i kod Marksa i kod marksista potcenjuje uticaj ideja na razvitak »ekonomskih uslova« društva. Zato se i netačno celokupni društveni razvitak jednostavno tumači kao zavisan od razvitka »ekonomskih uslova«, pri čemu se zaboravlja da razvitak materijalne osnove društva mnogo zavisi od naučnih saznanja. U prilog ovom stavu Poper navodi pretpostavku — ako bi se srušio ekonomski sistem sa sebi odgovarajućom socijalnom organizacijom a sačuvalo naučno i tehničko znanje na kome se on utemeljuje, sistem bi se mogao ponovo uspostaviti, ali, ako bi se razorilo znanje a sačuvao sistem, onda bi svi činioci materijalne proizvodnje tog sistema postepeno iščezli.

Poper s pravom misli da je preterani ekonomizam neodrživ i da ga demantuje kao važećeg Marksova parola »proleteri svih zemalja, ujedinite se!«. Jer, baš je ta parola bila od odlučujućeg uticaja u predvečerje oktobarske revolucije. Njen uticaj se snažno proširio na ekonomske uslove života ljudi jedne velike zemlje.

[31] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 131.

Digitized by Google

Prema Poperu, preterani Marksov ekonomizam ništa uspešnije ne demantuje od same oktobarske revolucije i Lenjinove parole: »Socijalizam znači diktaturu proletarijata plus elektrifikaciju cele zemlje«. Lenjinova ideja bila je osnova na kojoj se prestrukturirala materijalna proizvodnja na šestini zemaljske kugle. Ona je promenila materijalne uslove jer je bila osnova razvitka na kojoj se utemeljuje ekonomski sistem sovjetskog društva. Entuzijazam za Lenjinovu ideju ostvarenja socijalizma bio je osnova prevrata ekonomskog sistema u Rusiji. To je za Popera primer kako ekonomski uslovi jedne zemlje mogu biti revolucionisani od ideja, a ne obrnuto i u skladu s Marksom.

Poper pripisuje Marksu preterani ekonomizam kakav je, po njegovom mišljenju, osobito došao do izraza u mnogo puta citiranom mestu iz predgovora *Priloga kritici političke ekonomije* (1859), u kome se promena ideja dovodi u najdirektniju zavisnost od promena u ekonomskoj produkciji i reprodukciji života.[32] To mesto, po Poperovom mišljenju, dovoljno snažno prezentuje Marksovu teoriju kao »metafizičku teoriju ekonomske stvarnosti i njenih ideoloških pojavnih oblika«.[33] Ona je u potpunoj suprotnosti s oktobarskom revolucijom i zato

»može se Marksova teorija pobijati ispitivanjem događaja za vreme ruske revolucije. Jer, prema Marksu, revolucionarne promene treba uvek da počinju odozdo: najpre se menjaju sredstva za proizvodnju, potom društveni produkcioni odnosi, zatim politička moć i zaključno ideološka nadgradnja; ova se menja kao poslednja. Ali u ruskoj oktobarskoj revoluciji menja se najpre politička moć, zatim počinje da se menja ideologija »diktatura plus elektrifikacija«. Društveni odnosi i sredstva za proizvodnju ovde se menjaju odozgo.«[34]

To pokazuje, dovoljno ubedljivo, da je oktobarska revolucija izvedena suprotno Marksovim pretpostavkama. Zapravo, bila je to revolucija iz nadgradnje, a ne, kako je Marks pretpostavio, revolucija koja proizlazi iz ekonomskih uslova društva. Tako je konačno politička revolucija uslovila prevrat u ekonomskoj osnovi društva, a ne obrnuto. Time je konačno otpala svaka mogućnost teorijske identifikacije oktobarske revolucije sa Marksovim pretpostavkama »socijalne revolucije«.

Poperova kritika Marksovog ekonomizma ne poriče valjanost Marksovog načelnog stava o »ekonomskim uslovima« kao činio-

[32] »S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri promatranju takvih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje, koji se dade konstatirati s tačnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko od ideoloških oblika...« (K. Marx, Predgovor za *Prilog kritici političke ekonomije*, u: K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, I, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 318).

[33] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 136.

[34] Karl R. Popper, *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*, cit. izd., str. 55.

Digitized by Google

cima društvenog razvitka. Ona odbacuje esencijalizam sadržan u Marksovom ekonomizmu. On se sastoji u Marksovoj redukciji svih društvenih pojava na njihove ekonomske uslove kao navodno njihove jedine izvore i pokretače. Taj esencijalizam je, po Poperu, osnova Marksovog »društvenog determinizma«. Prema njemu, obični i »veliki« ljudi su »marionete« na istorijskoj pozornici kojima upravljaju ekonomske sile nad kojima oni nemaju nikakve kontrole. Zapravo, »društveni sistem« ili »pozornica istorije« je determinisan ekonomskom osnovom koja, kao kakva tuđa sila, vlada ljudima. Ekonomsku stranu društvenog života čini »razmena materije između čoveka i prirode«. Ona je nužna da bi se održao ljudski život. U stvari, »carstvo slobode« je sfera »nužnog rada«. Sloboda čoveka je ograničena tom nužnošću. Uprkos tome što stepen čovekove kontrole i regulisanja razmene materije s prirodom može biti niži i viši, ona u osnovi ostaje nužan rad ili »carstvo nužnosti«.

Poper misli da je s Marksovom idejom »carstva nužnosti« povezan Marksov metodološki determinizam. Prema njemu, naučna obrada društvenih pojava mogućna je samo ukoliko su one determinisane. Iz toga je Poper zaključio da se, prema Marksu, »nauka može baviti samo carstvom nužnosti«.[35] Nauka se može baviti duhovnom stranom života samo ukoliko je ova determinisana »razmenom materije između čoveka i prirode«, odnosno »carstvom nužnosti«.

Ali se Marksov materijalizam, prema Poperu, ne može identifikovati s njegovim ekonomizmom, jer on zna za »carstvo slobode«. Poper citira poznato mesto iz trećeg toma Marksovog *Kapitala*, u kome on govori o dualizmu »carstva slobode« i »carstva nužnosti« i o njihovom odnosu. S pravom Poper kaže da »Marks voli slobodu«[36], »carstvo slobode« i da »ne oseća nikakve simpatije za carstvo nužnosti«. Međutim, Poper sasvim pogrešno razume Marksov pojam »carstva slobode«, kao što pogrešno tretira izvor ili utemeljenje ovog dualizma. Iako s razlogom smatra da je dualizam »carstva nužnosti« i »carstva slobode« Marksovo »vrlo originalno učenje«, on mu nalazi filozofske korene u Hegela a ne u fakticitetu građanskog društva, koje je svojom produkcijom i reprodukcijom života iznedrilo ove dve suprotne sfere čovekove delatnosti. Poper smatra da je u osnovi njihovog dualizma Marksovo shvatanje čoveka kao duhovnog i telesnog bića. Čovek nije Marksu, kao Hegelu, samo duhovno biće, nego je i telesno biće. Kao telesno biće, čovek je podređen, neslobodan, jer je prisiljen da održava svoje telesno biće proizvodnjom dobara za život, ali je kao duhovno biće slobodan. Poper pripisuje Marksu da je, kao Hegel, slobodu vezao samo za čoveka kao duhovno biće. Ali, pošto čovek nije samo duhovno, nego i telesno biće, on je nužno u sferi »carstva nužnosti«. Dualizam

[35] Karl R. Popper, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Zweiter Band, cit. izd., str. 136.
[36] Ibid., str. 139.

Digitized by Google

»carstva nužnosti« i »carstva slobode« utemeljuje dualizam čovekovog bića ili dvostruko biće čoveka. Takvo tumačenje »carstva nužnosti« i »slobode« je potpuno neodgovarajuće onome što je Marks o njima napisao. Poper nije shvatio da ova dva carstva predstavljaju dve sfere delatnosti, proizvodnje, rada. Marks vezuje pojam »carstva nužnosti« za nužan rad ili otuđeni rad, a »carstvo slobode« je sfera čovekovog rada koji je sam sebi svrha, to je rad kao »prva životna potreba«, to jest neotuđeni rad, »produkcija radi produkcije«. Zato je potpuno pogrešna Poperova tvrdnja da Marks, zajedno sa Hegelom, identifikuje »carstvo slobode sa područjem čovekovog duhovnog života«.[37] Istina, Marks, kao i Hegel, vezuje slobodu za delatnost, ali Marks je ne vezuje, kao Hegel, za duhovnu delatnost, nego delatnost koja podrazumeva ujedinjen rad glave i ruke.

Kritika Marksovog shvatanja klasa

Poperova kritika Marksove, odnosno marksističke teorije klasa zauzima najmanje prostora u *Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima.* Izgleda da je prostor srazmeran značaju koji Poper pridaje Marksovom shvatanju klasa. No iz toga nipošto ne proizlazi da on poriče »važnu ulogu klasne borbe« u osvajanju političke moći i u društvenom razvitku uopšte. Na prvom mestu je Poperov kritički udar usmeren na Marksovu tvrdnju iz *Manifesta komunističke partije* (1848): »Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi.« Iz te tvrdnje, misli Poper, Marks je izveo stav da je klasna borba u dosadašnjoj istoriji određivala sudbinu ljudi. U Marksovom konceptu klasne borbe glavna težina je stavljena na »klasne interese« suprotnih klasa. Poperu se čini da je Marks u njemu video neku vrstu »pokretačkog osnova« klasne borbe. Naravno, Poper s pravom odbacuje psihološku interpretaciju »klasnog interesa«. Klasni interes nije stanje svesti, osećanje interesa za nekom stvari. »Interes klase je sve što njenoj moći ili njenoj dobrobiti doprinosi.«[38] Zapravo, »klasni interes« je neka vrsta izraza objektvine društvene situacije u kojoj se klasa nalazi i koja određuje »klasnu svest« klase. Svest pripadnika klase određena je njihovom klasnom situacijom, a ne obrnuto. Klasna situacija jedne klase je određena načinom produkcije i reprodukcije života i zavisno od njenog razvitka produkovaće se i različite klase odgovarajuće svakoj epohi razvitka proizvodnje.

Klasni interes se izražava kroz klasnu svest. Zapravo, klasna svest izražava, s jedne strane, objektivni položaj klase (klasnu situaciju), a s druge — njenu ulogu u postojećem društvu. Po Poperovom mišljenju, »proleterska klasna svest« ne izražava samo klasni položaj proletarijata, nego i njegovu oslobodilačku misiju

[37] Ibid., str. 130.
[38] Ibid., str. 139.

Digitized by Google

u društvu. On tvrdi da svaki klasno svestan radnik mora biti ujedno i marksist. Poper ne dovodi u sumnju Marksove opservacije o klasnoj svesti, ali on osporava formulu da je »celokupna« dosadašnja istorija — istorija klasnih borbi. On ne kaže da istorija nije obilovala klasnim borbama, ali tvrdi da se sve borbe u istoriji ne mogu svesti na borbu međusobno suprotstavljenih klasa. Zato i smatra da reč »celokupna« ne bi trebalo uzeti preozbiljno i prestrogo. Jer i unutar klasa koje se međusobno bore postoji nejednakost, pa otuda i divergencija interesa među pripadnicima iste klase, bila ona vladajuća ili potčinjena, eksploatisana ili eksploatatorska. Nije fundamentalna klasna borba u istoriji između bogatih i siromašnih klasa. Marksova shema o istoriji kao klasnoj borbi je preuska. Njome se, na primer, ne može objasniti borba između papa i careva, kraljeva i kneževa u srednjem veku. To je bila borba unutar vladajuće klase. Zato, veli Poper, »bilo bi potpuno lažno ako bi se ova borba interpretirala kao borba između eksploatatora i eksploatisanih«.[39] Da bi Marksova teorija klasne borbe zadovoljila, prvo bi valjalo proširiti njegov pojam »klase«, kako bi on obuhvatio i pomenute učesnike sukoba, a zatim bi trebalo suziti pojam »istorija«. U oba slučaja to bi predstavljalo napuštanje same teorije.

Poper misli da Marksova teorija klasa i klasne borbe sadrži u sebi i jednu opasnost teorijske prirode, a ona je u tome što se svi politički konflikti prikazuju, u osnovi, kao klasna borba između eksploatatora i eksploatisanih. U takvom duhu nemački marksisti su protumačili sukob u prvom svetskom ratu kao klasni sukob između bogatih konzervativnih i siromašnih progresivnih država. Međutim, takvo tumačenje opovrgavaju same činjenice, jer sukob je bio i sukob među konzervativnim državama. Pa ipak, Poper zaboravlja da su u osnovi političkih sukoba klasni interesi usmereni na osvajanje povoljnije klasne pozicije kao osnove za raspodelu svetskog bogatstva. Klasna borba nije samo borba između eksploatisanih i eksploatatorskih klasa, nego i borba između eksploatatorskih klasa koja se vodi oko proširivanja područja eksploatacije i dominacije nad svetskim bogatstvom.

Uprkos izrečenim kritičkim opaskama Marksovom shvatanju klasa, Poperu se ipak čini da je ono bilo značajno za sociološku analizu kapitalizma njegovog doba, ali da više nije pogodno za razumevanje današnje klasne strukture društva. Najpre zbog toga što je u mnogo čemu suficijentno. Pre svega, pokazuje se da celokupna dosadašnja istorija nije bila istorija klasnih borbi, nego i istorija političkih, rasnih, ideoloških, verskih i drugih sukoba. Drugo, ne postoje u društvu samo dve klase u međusobnoj borbi. Moderno društvo je višeklasno. Treće, Marksova definicija proletarijata je preuska. Ona se odnosi samo na manuelne i industrijske radnike; danas tu klasu čine svi koji prodaju radnu snagu,

[39] Ibid., str. 145.

Digitized by Google

a to nisu samo ovi radnici. Peto, proleterijat u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama nije više subjekt revolucije ili je, u najboljem slučaju, potencijalni subjekt, kao što tvrdi Markuze.

Kritika Marksove teorije države

Marksovu i uopšte marksističku teoriju države Poper smatra tipičnom esencijalističkom teorijom države zato što je njen glavni zadatak da odgovori na pitanje — šta je država? Odgovor na to pitanje pretpostavlja tačno definisanje legalnih institucija, odnosno pravno-političkog sistema i njegovih ciljeva. Ukoliko Marks definiše pravno-politički sistem i njegovu društvenu ulogu, utoliko se njegova teorija države pokazuje institucionalističkom, a ukoliko definiše ciljeve države, njegova definicija države je esencijalistička. Esencijalistička definicija države kreće se u okvirima apstraktnih normi koje zbog svoje apstraktnosti ne mogu biti podvrgnute naučnoj verifikaciji, pa stoga ni potvrđene ni osporene. Zato Poper odbacuje Marksovu esencijalističku teoriju države.

Poper citira Marksovu, Engelsovu i Lenjinovu definiciju države kao tipične esencijalističke definicije. Ali on ne poklanja pažnju samoj definiciji države koliko analizira konsekvencije koje nužno iz nje proizlaze. Prva konsekvencija, koja sledi iz definicije države kao organa klasnog nasilja, jeste »nemoć politike«, to jest nemoć zakonskih instituta i političkih institucija da suštinski menjaju »ekonomski realitet«. Pošto se on ne može menjati posredstvom nje, politika je od male ili nikakve praktične pomoći u nastojanju potčinjene klase da promeni poredak proizvodnje života.

Druga konsekvencija, koja proizlazi iz Marksove definicije države, jeste tvrdnja da je, u principu, svaka vlada diktatura vladajuće klase. Demokratija nije ništa drugo do diktatura vladajuće klase nad potčinjenom ili eksploatisanom klasom. Dakle, demokratija je samo forma diktature. Buržoaska demokratija je isto tako diktatura buržoazije, kao što je diktatura proletarijata — diktatura radničke klase. Razlika između buržoaske diktature i diktature proletarijata u principu je u tome što diktatura proletarijata gubi svoje diktatorske funkcije srazmerno procesu gušenja vladajuće klase, odnosno jenjavanju klasne borbe, ili odumire.

Država je u kapitalizmu diktatura buržoazije. Posle njenog rušenja proletarijat uspostavlja svoju državu, i ona je diktatura proletarijata. Razlika između buržoaske i proleterske države je samo u tome što proleterska država odumire, postepeno gubeći svoje funkcije srazmerno smanjivanju otpora buržoaske klase proleterskoj vlasti. Diktatura proletarijata je sredstvo represije čija je krajnja svrha uspostavljanje besklasnog društva. Sa njegovim ostvarenjem nestaje klasna diktatura proletarijata. Država, kako Engels kaže, odumire.

Digitized by Google

Poper smatra da su Marksove tvrdnje o nemoći politike i o demokratiji kao diktaturi ne samo njegove najveće zablude nego i »sudbonosne zablude«. Iako se kao zablude ne mogu braniti, ne može im se poricati da su potekle iz Marksovog »mračnog iskustva« kapitalizma njegovog vremena, o kome svedoče na najbolji način. Poper priznaje da je u njihovoj pozadini skriveno doba neograničene ljudske bede. Zato je Marks, uprkos ovim zabludama, pružio sociološki uvid u uslove jednog vremena kome je bilo neophodno humanističko ozdravljenje i mnogo, mnogo više ljudske pravde. Poper ceni Marksovu teoriju države zato što je pružila sliku o jednom vremenu uprkos »njenom apstraktnom i filozofskom karakteru«.[40] Marksov napad na »buržoasku demokratiju« kao »formalnu demokratiju« Poper tumači Marksovim zgražanjem nad eksploatacijom radnika, žena i dece u tada najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji, Engleskoj. Nije čudo, prema Poperu, da je Marks, s obzirom na takvu društvenu situaciju i svoje iskustvo, video u građanskoj demokratiji i parlamentarizmu samo diktaturu buržoazije. Marks je tačno uvideo razliku između legalnog pravno-političkog sistema i ekonomskog, odnosno društvenog sistema građanskog društva. Pravno-politički sistem je »nadgradnja« ekonomskom sistemu i u njegovoj je funkciji.

Legalni sistem je obećavao i svojim normama obezbeđivao jednakost i slobodu svim članovima društva, ali u socijalnom sistemu postojala je najtužnija nejednakost i najkriminalnija nesloboda, prosto kupovina radnika na tržištu radne snage. Vrednost radne snage merena je »pravednom cenom«, koja je bila nužna za njenu reprodukciju. Zakon nije sprečavao eksploataciju. Pod plaštom pravno-političkog sistema ostvarivana je najbezobzirnija eksploatacija; otuda je u radničkoj klasi jačalo apsolutno nepoverenje u kapitalističku državu, jer je njen pravno-politički sadržaj ne samo omogućavao eksploataciju, nego je svim raspoloživim sredstvima štitio i obezbeđivao. Tako se, u stvari, legalna sloboda pokazala »formalnom slobodom«. Zato su radnici postali svesni činjenice da se njihov socijalni položaj ne može poboljšati posredstvom »formalne slobode«. Svesni okolnosti da ne mogu osvojiti slobodu u legalnom sistemu, oni su je tražili u prevratu stvarnog sistema proizvodnje kapitala, u prevratu kapitalističkog društvenog sistema. Radnicima je potrebna *stvarna* sloboda, sloboda u materijalnoj proizvodnji, jer im »formalna sloboda« nju nije obezbedila.

Poper se pita: da li je istinita Marksova teza o tome da se položaj ljudi u ekonomskoj sferi kapitalističkog društva ne može menjati i poboljšavati pravno-političkim uticajem države na odnose među ljudima? Zapravo, Poper se pita da li je mogućno poboljšati socijalni i materijalni status radničke klase unutar kapitalističkih produkcionih odnosa bez njihove radikalne promene, bez rušenja samog kapitalističkog sistema u celini njegove

[40] Ibid., str. 149.

Digitized by Google

strukture. Poper ne spori da mehanizam slobodnog tržišta ne nosi sobom, kao svoje posledice, nepravdu i siromaštvo, ali on smatra da oni mogu biti izbegnuti intervencijama pravno-političkog sistema ili građanske države u ekonomski sistem kapitalizma. Pravnim sistemom država može da štiti građane od uticaja neograničenog dejstva ekonomskih sila. Neograničeno dejstvo ekonomskih sila je naličje neograničene slobode. I u tome i jeste, prema Poperu, »paradoks slobode«. Apsolutna sloboda delovanja tržišnih zakona jednaka je neslobodi. Zato Poper smatra da je nužna intervencija države u ekonomsku sferu društva, jer bi država ograničenjem slobode delovanja kapitalističkih mehanizama tržišta zaštitila ljude od preteranog izrabljivanja i bede. Državna intervencija u ekonomski sistem kapitalizma treba da ima za cilj zaštitu ekonomski slabijih subjekata od jačih i razvijenijih.

Poper smatra da je ekonomski sistem kapitalizma, koji je bio predmet Marksove analize i kritike u svim njegovim delima, prošlost. On taj kapitalizam naziva »neograničenim kapitalizmom«. Poper doista misli da savremeni kapitalizam nije više »neograničeni kapitalizam« Marksovog doba. Njega je zamenio »ekonomski inervencionizam«.[41] To je ime Poper dao savremenom kapitalizmu. On je, kako kaže, nastao iz »neograničenog kapitalizma« intervencijom države u njegovu ekonomsku strukturu. Poper smatra da je država nizom mera sprečila afirmaciju nepovoljnih efekata robnonovčane privrede modernog kapitalizma, jer je ograničila njihovu slobodu delovanja zakonskim instrumentima, što je imalo za posledicu mnogo povoljniji materijalni i socijalni status radničke klase.

Poper ocenjuje da se, po Marksu, takve promene intervencijom države u kapitalistički privredni sistem ne mogu očekivati. Ne mogu se očekivati promene koje bi radikalno ukinule eksploataciju radničke klase, jer su poboljšanja položaja o kojima Poper govori, još daleko od radikalnog Marksovog zahteva za ukidanjem eksploatacije. Očigledno, radikalne promene kapitalističkog načina proizvodnje, po Marksu, ne mogu se izvršiti intervencijom kapitalističke države u privredni sistem zato što se sve te intervencije, u suštini, svode na uspešnije funkcionisanje u biti otuđenog, eksploatatorskog, podeljenog rada. One nisu sračunate na promenu rada, na ukidanje otuđenog rada, jer bi u tom slučaju dovele u pitanje sam kapitalistički produkcioni odnos. Prema Poperu, Marks je bio uveren da se zakonskom intervencijom ne može promeniti građansko društvo. Zato je i smatrao da politička sfera, to jest država, u najboljem slučaju, svojim uticajem na privredni život kapitalizma može samo da »ublaži i skrati porođajne muke« kapitalizma, ali ne i da ih ukine. To je, po Poperovom mišljenju, razlog što je Marks političku silu stavio na treće mesto na hijerarhijskoj lestvici iza klasne borbe, koja je na drugom mestu, a ispred koje je postavljen razvitak tehnike

[41] Ibid., str. 154.

Digitized by Google

— na prvo mesto. Politika, dakle, ima najmanji uticaj na društvo, pa zato političke reforme nisu sredstvo kojim radnička klasa može izmeniti svoj klasni položaj.

Suprotno Marksu, Poper stavlja političku silu na prvo mesto, zato što se njome može kontrolisati sasvim uspešno ekonomska sila društva. Zakonima se može ograničiti eksploatacija, smanjiti nezaposlenost, poboljšati socijalno osiguranje i preduzeti niz drugih mera na liniji ostvarivanja veće socijalne pravde u društvu. Zato Poper ocenjuje Marksovu ideju o odumiranju države u besklasnom društvu kao »naivnu ideju«.[42] On prebacuje Marksu da nije razumeo »paradoks slobode«, pa da zbog toga nije mogao ni razmatrati državu u funkciji slobode.

Zanimljivo je da Poper misli kako Marks i nije imao neke dublje zahteve za jednakošću ljudi od liberalne »jednakosti jednakih«, to jest jednakosti u pogledu šansi. Ali Poper smatra da taj zahtev ne zadovoljava, jer u tom slučaju sposobniji ponovo dolaze u situaciju da vladaju onima što su manje obdareni. Zato »formalna sloboda« (liberalna demokratija), koja se ogleda u pravu ljudi da opozivaju svoju izabranu vladu, predstavlja »jedino sredstvo sa kojim se možemo osigurati i zaštititi od zloupotrebe političke moći«.[43] Tako se politička demokratija javlja kao sredstvo koje uspešno kontroliše ekonomske slepe sile.

Poper uopšte misli da Marks i marksisti potcenjuju ulogu »formalne demokratije«, želeći da je zamene »ekonomskom demokratijom«. Možda ta konstatacija delimično važi i za samog Marksa, ali mnogo više za njegove mnogobrojne epigone na Istoku. Međutim, danas je među marksistima na Zapadu sve manje onih na koje bi se ona mogla odnositi. Posle iskustva sa »etatističkim socijalizmom« i izopačavanjem diktature proletarijata u diktaturu partijske birokratije nad proletarijatom uviđa se sve značajnija vrednost »formalne demokratije«. Za većinu današnjih »zapadnih marksista« takozvana formalna demokratija nije nešto što će iščeznuti u ostvarenoj »ekonomskoj demokratiji«, nego nešto bez čega se ni sama ne može zamisliti.

Poper se slaže s Marksom i marksistima kad ukazuju na opasnosti koje dolaze od države. Doduše, on se ne poziva ni na Marksa ni na marksiste koji ukazuju na državu kao opasnost, nego se poziva na Bertranda Rasla i Valtera Lipmana koji su istakli kako previše ovlašćena država u privredi jednog društva može biti izvor ugrožavanja slobode. Svaka nekontrolisana sila, politička, državna ili ekonomska, izvor je neslobode. Ali, ako je kontrolisana, onda ona to nije. Poper smatra da je teza o ekonomskoj sili kao izvoru svih ljudskih nesreća — dogma. Zaboravlja se da ta sila može biti kontrolisana, pa zato i mogu biti sprečene nesreće koje bi ona prouzrokovala. Nije novac opasan sam po sebi, nego je opasan kad se za njega kupuju ljudi da bi

[42] Ibid., str. 156.
[43] Ibid., str. 157.

Digitized by Google

mogli preživeti. Zato Poper kaže: »moramo u ovim stvarima misliti još materijalističkije nego Marks«.[44]

Uprkos tome što marksisti potcenjuju značaj »formalne slobode« i uopšte što veruju u impotenciju političke moći, oni se, prema Poperu, u praksi veoma mnogo služe političkom moći. Primenjuju političku silu ne samo u kontroli ekonomskih sila, nego i mnogo šire. Međutim, njihova kontrolna sila ili država u praksi je nekontrolisana. U ekonomskoj sferi u »prvoj zemlji socijalizma«, koju Poper ima u vidu, država je postala praktično neograničena sila. Ona je tamo postala *spiritus movens* proizvodnje života. Zato tamo i ne vide opasnosti koje ona sobom nosi i rađa. Naprotiv, misli se da se tek njenom totalnom moći mogu stvoriti pretpostavke za utemeljenje besklasnog društva.

Poper priznaje da državni intervencionizam svake vrste u privredi i uopšte u društvu nosi sobom povećanu moć države i zato je opasan po slobodu. Ali intervencionizam nije u svim uslovima opasnost i nužna nesreća. On postaje po slobodu opasan samo ako se izmakne ispod kontrole demokratskih institucija. Samo sloboda u kontroli intervencionizma može osigurati slobodu. Nju ne može obezbediti nekontrolisano ili »državno planiranje«. Državno planiranje Poper smatra suvišnim i opasnim, zato što je nekontrolisano. Takvo planiranje samo povećava moć države srazmerno gubitku slobode subjekata. Poper misli da državna intervencija u ekonomiji mora biti ograničena i svedena samo na meru koja štiti punu slobodu. Sve dok je zaštita slobode nužna, državna sila je potrebna. Ova Poperova teza prividno ne protivreči Marksu, jer je i on mišljenja da je država neophodno sredstvo sile nužno za ostvarenje slobode u besklasnom društvu. Međutim, Marksu je potrebna država kao sredstvo između ostalih sredstava za ostvarenje slobode, a ne za zaštitu izvojevanih sloboda, jer takvih uistinu nema u svetu proizvodnje života za kapital. Država, kao zaštitnik slobode, štiti samo slobodu eksploatacije a ne slobodu svih ljudi.

Poper delimično s pravom ističe esencijalistički karakter Marksove definicije države kao aparata »klasnog nasilja«, jer se u njoj država predstavlja vrlo često kao neistorijski entitet čije su suštinske veze s proizvodnim snagama pokidane. A kad se, na teorijski način, do kraja provede odvojenost države od ekonomske sfere društva, onda se dospeva do definicije države kao »diktature vladajuće klase«, u koju se uključuju svi istorijski tipovi države, bez obzira na njihove razlike proistekle iz specifičnih veza države s istorijskim oblicima proizvodnje. Stavljanje ove veze u drugi plan ili gotovo njeno zanemarivanje i kod Marksa i kod njegovih sledbenika urodilo je previđanjem da se vlast vrši konsensusom, na osnovu opšteg prava glasa i političkog predstavništva, na pretpostavkama formalnih političko-pravnih sloboda. Ne može se osporiti Poperu da je u Marksovoj definiciji

[44] Ibid., str. 159.

Digitized by Google

države uočio prenaglašeno istaknut njen represivni karakter, zato što se Marksova analiza države kretala oko pitanja odnosa između države, klasne borbe i klasnog nasilja.

Takođe se čini da Poper s pravom kritikuje marksističko potcenjivanje »formalne slobode« ili »formalne demokratije«. Ta se kritika ne odnosi toliko na Marksa koliko na njegove epigone. Marks je smatrao »formalnu demokratiju« veoma velikim napretkom u ostvarivanju ljudske slobode, ali i nedovoljnom. Međutim, on je nije odbacivao u ime »ekonomske demokratije« pod kojom je podrazumevao »stvarnu slobodu« čoveka da se samoproizvodi adekvatno svojim potrebama. Marksisti evrokomunističke orijentacije već su poodavno ukazali na veoma velik i nezanemarljiv praktični značaj »formalne slobode«, odnosno »formalne demokratije«, koja se nipošto ne sme potrti u ime ostvarivanja »ekonomske demokratije«.

Kritika Marksovog shvatanja socijalne revolucije

Priličnu pažnju u *Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima* Poper je posvetio analizi i kritici raznih aspekata Marksovog poimanja »socijalne revolucije«. Poper misli da je Marks pojmom »socijalna revolucija proletarijata« označio »manje-više rapidan prelaz od istorijskog perioda kapitalizma ka periodu socijalizma«.[45] To je period u kome se vodi klasna borba između buržoazije i proletarijata koja se konačno završava pobedom proletarijata, odnosno uspostavljanjem socijalizma. Međutim, u ovoj definiciji Poper dovodi u sumnju Marksovo uverenje da socijalna revolucija vodi u socijalizam. Za takvu tvrdnju on ne nalazi naučne argumente. Njemu se čini da ta tvrdnja počiva na Marksovom intuitivnom uverenju da iza kapitalizma sledi socijalizam. Ako je »socijalna revolucija« borba proletarijata s buržoazijom, ne kruniše li se pobeda proletarijata osvajanjem političke vlasti a ne socijalizmom? U najmanju ruku, otvoreno je pitanje šta će slediti nakon proleterskog osvajanja političke vlasti. Poper osporava Marksovo očekivanje da je »socijalna revolucija proletarijata« politički preduslov socijalizma. Osporavanje te tvrdnje Poper je zasnovao na analizi Marksovog načelnog stava da kapitalističko društvo u svom razvitku na sebi nužan imanentan način stvara, na jednoj strani, bogatstvo i naspram njega, na suprotnoj strani, siromaštvo, odnosno njihove klasne artikulatore — buržoaziju i proletarijat. Po ekonomskoj i socijalnoj logici, ove dve klase su unutar sebe homogene. Međutim, Poper osporava njihovu klasnu kompaktnost. Kompaktnost ili solidarnost radnika u kapitalističkom društvu nije posledica njihovog siromaštva, materijalne bede, nego je siromaštvo osnova njihovog otpora eksploataciji. Ali njihov otpor je, prema Poperu, moguće paralisati i potpuno potisnuti nizom mera koje snižavaju stepen njihove ekspoatacije. Pre-

[45] Ibid., str. 183.

Digitized by Google

ma tome, nije održiva Marksova teza da je koren »socijalne revolucije proletarijata« beda radničke klase, jer taj osnov može biti potisnut i zato revolucija nije nužna, ona može biti izbegnuta. Time pada u vodu Marksovo očekivanje nastupanja socijalizma kao konačne posledice proleterske revolucije.

Sadržaj »socijalne revolucije proletarijata« svodi Poper, potpuno mimo Marksa, na političku borbu proletarijata za vlast. To je u skladu s njegovim uverenjem da proletarijat ne vodi borbu za promenu građanskog poretka i uspostavljanje socijalističkih produkcionih odnosa, nego za poboljšanje svoga ekonomskog i socijalnog statusa. Jer je buržoaska država svojim intervencijama u privredni život kapitalizma takvu mogućnost posvedočila. Dakle, prema Poperu, socijalna revolucija proletarijata svodi se na borbu za uspostavljanje nove vlasti, nove države, proleterske države. Zato je u njemu glavni problem socijalne revolucije: da li se ona izvodi nasilnim putem ili mirnim sredstvima političke borbe. Po Poperovom sudu, Marks je tokom života menjao mišljenje o tom pitanju. Čas je smatrao da »socijalna revolucija proletarijata«, po svom karakteru određenom njenim ciljem — uspostavljanje socijalizma, mora biti nasilna zato što nije u osnovi korenita promena ne vlasti, nego »promena delatnosti« čoveka; a čas je, pak, smatrao da je ona mogućna kao proces stalnih reformi koje se konačno krunišu besklasnim društvom. U prilog Marksovom shvatanju revolucije kao radikalne nasilne promene kapitalizma govori, po Poperovom mišljenju, ceo način Marksovog rezonovanja u *Kapitalu*. U njemu Marks pokazuje nemogućnost razrešenja klasne borbe bilo kakvim kompromisima. Naime, kapitalizam, imanentno svojim mogućnostima, ne može se poboljšati, on se može samo razoriti u interesu slobode eksploatisanih. Dakle, Marks ne zagovara reformu kapitalizma, nego predskazuje njegovo nasilno rušenje. Koncept nasilne revolucije uklapa se jedino, prema Poperu, u Marksovo prognoziranje besklasnog društva, što nije slučaj s njegovim konceptom revolucije kao nenasilnog prelaza u besklasno društvo.

Poper misli da je Marks shvatio nenasilnu revoluciju ili revoluciju kao reformu samo kao predigru stvarne nasilne revolucije, jer on nije verovao u mirnu predaju sredstava za proizvodnju od strane njihovih vlasnika. Doduše, Poper ističe Engelsovo saopštenje — kako je Marks za života uočio da se u Engleskoj revolucija može izvesti i bez upotrebe sile, ali da intimno on to jedva da je mogao očekivati. Marks nije verovao da proletarijat može »izgubiti svoje lance« reformama, i zato je smatrao nasilnu revoluciju nužnom.

Pa ipak, Poperu se čini da Marksova teorija socijalne revolucije proletarijata sadrži u sebi dva koncepta karaktera te revolucije: s jedne strane, predviđa se ta revolucija kao nasilna, a s druge — kao mirno »osvajanje političke moći«, kao osvajanje vlasti demokratskim parlamentarnim putem, zahvaljujući tome što politička partija proletarijata postaje vodeća politička partija

Digitized by Google

društva, koja zato što je većinska partija može da obrazuje svoju vladu što će upravljati društvom. Taj koncept revolucije prihvatilo je socijalističko, odnosno socijaldemokratsko krilo radničkog pokreta. Socijalistički interpreti Marksovog shvatanja socijalne revolucije proletarijata upozoravaju da je stepen demokratskih odnosa ostvaren u kapitalizmu i da je stoga moguće izvesti socijalnu revoluciju mirnim nenasilnim sredstvima, društvenim reformama.

Poper smatra da se komunističko krilo radničkog pokreta opredelilo u praktičnoj politici za Marksov koncept revolucije kao nasilnog rušenja kapitalizma. Da bi dokazao tu tvrdnju, Poper se poziva na program Kominterne iz 1928. godine, u kome se izrazito prihvata taj koncept kao sredstvo osvajanja vlasti. To je, prema Poperu, samo nastavak ideje upotrebe sile u svrhu promene kapitalističkog društva kakva je inaugurirana u *Manifestu komunističke partije.*

Poper razmatra i poznati Engelsov stav — kakvoj će revoluciji proletarijat biti prisiljen da pribegne, to ne zavisi od njegove volje, nego od držanja buržoazije. Zapravo, buržoazija nameće tip revolucije proletarijatu. Ukoliko proletarijat pribegava nasilnom osvajanju političke vlasti, onda je ona nametnuta proletarijatu od buržoazije, a nije stvar pritiska radničke klase na buržoaziju. Tu Engelsovu tezu Poper smatra »apsurdnom«, jer ona gubi iz vida da je revolucija izlaz iz krize u koju je zapao kapitalizam i da zato nije verovatno da se kapitalisti ne bi mobilisali u svrhu suprotstavljanja proletarijatu, umesto da ga guraju u revoluciju protiv sebe.

Poper prebacuje marksistima i komunistima da odbijaju diskusiju o pitanju »nasilne revolucije«, kvalifikujući ga kao moralno i spekulativno, pa stoga i neprimereno stvarnoj klasnoj borbi koja se vodi između buržoazije i proletarijata. Međutim, Poperu je to veoma važno pitanje, zato što nasilna revolucija, koja nasiljem ruši uspostavljeni tiranski društveni i njemu odgovarajući moralni poredak, najverovatnije može imati za rezultat samo tiraniju. Primena tiranije može dovesti do uništenja slobode, do vladavine vlastodržaca, umesto umnog upravljanja društvom, putem reformi. Ako marksisti, rezonuje Poper, tvrde, kao i Marks, da je država aparat nasilja, isto tako u demokratskoj republici kao i u apsolutističkoj monarhiji, onda takva država ne može biti demokratska. Njena politika je usmerena protiv demokratskog društva. Jer ostavlja neograničenu moć vlastodršcima kao nosiocima državne vlasti. Ako se proletarijat pretvara nakon osvajanja političke vlasti u vladajuću klasu, kako je naznačeno inače u *Komunističkom manifestu,* onda je, zaključuje Poper, stvar demokratije izgubljena.

Poper kaže da nije u svim slučajevima i u svim okolnostima protiv nasilne revolucije. Ako je revolucija usmerena na odbranu demokratije, a protiv tiranije, onda revolucija opravdano može biti nasilna. Ali, pošto, po Poperu, socijalna revolucija proletari-

Digitized by Google

jata ne uspostavlja demokratiju, nego »diktaturu proletarijata«, on je odbacuje kao tiraniju. Očigledno, »socijalna revolucija proletarijata« ne dovodi, kako je Marks pretpostavio, do besklasnog društva. Zato Poper odbacuje Marksov koncept revolucije i iz moralnih razloga, a ne samo zato što argumenti koje je Marks naveo u prilog njene mogućnosti ne mogu izdržati naučnu verifikaciju.

Tu verifikaciju nije, prema Poperu, dobila ni Marksova pretpostavka da ekonomski sistem kapitalizma nužno vodi formiranju klase čija borba konačno donosi besklasno društvo. Razvitak kapitalizma je pokazao da su u njemu ostvarljive reforme koje ne samo da smanjuju bedu proletarijata, intenzitet eksploatacije radnika, nego i brojčani porast radničke klase. Ako, dakle, u kapitalizmu izostaje progresivan porast bede radnika i progresivan brojčani porast proletarijata, onda je iluzorno Marksovo očekivanje da će proletarijat jednog dana postati »većina društva«, koja će sebi podrediti »manjinu društva«. Umesto brojčanog porasta proletarijata, stimulisanog progresivnim osiromašenjem većine društva, što je prouzrokovano umnožavanjem kapitala u malom broju ruku, raste srednja klasa čiji cilj nije identičan s ciljem radničke klase, to jest totalno rušenje kapitalizma. Time se, misli Poper, pokazuje da je Marksov koncept socijalne revolucije proletarijata kao nasilne revolucije neodrživ, a koncept »mirne revolucije« moguć, ali ovom prvom suprotan.

Konačno, Poper smatra da Marksov koncept revolucije nije održiv ni u radikalnoj formi (nasilnoj revoluciji) ni u umerenijoj formi (mirnoj revoluciji), jer ni revolucija kao mirna reforma ne zadovoljava budući da su sve reforme rezultat pritiska potčinjene klase ili klasne borbe. Sve to pokazuje, prema Poperu, da je ostvarenje besklasnog društva Marksova puka utopija.

*

Poperova kritika Marksovog shvatanja »komunističke revolucije« ne dospeva do otkrića suštine tog shvatanja. Ona ne razume u čemu je bitna razlika između te revolucije i drugih socijalnih revolucija, iako je Marks tu razliku izričito naglasio. Budući da Poper nije shvatio da je suština komunističke revolucije da uklanja otuđeni rad, on je ceo aspekt Marksovih shvatanja revolucije postavio u političku ravan[46] i zatvorio u ideološki horizont koji Marksovo pitanje »komunističke revolucije« potpuno prevazilazi. Otuda se Poper u svojoj kritici Marksovog shvatanja revo-

[46] »... verujem da *jedini* cilj svake socijalne revolucije treba da bude postizanje demokratije: pod demokratijom ne podrazumevam takvu maglu kao 'vladavinu naroda' ili 'vladavinu većine', već niz uredbi (među kojima, pre svega, opšte pravo biranja, tj. pravo naroda da smenjuje vladu), koje postavljaju javnu kontrolu vladara i njihov opoziv koji se omogućuje onima kojima se vlada, reforme bez primene sile i, štaviše, provođenje reformi protiv volje vladara. Drugim rečima: upotreba sile je opravdana samo u tiraniji u kojoj se reforme ne mogu provesti bez upotrebe sile« (ibid., str. 186).

Digitized by Google

lucije stalno batrga oko njenih političkih aspekata — »nasilna«, »mirna«, »radikalna«, »umerena«. Nipošto ne mislimo da ti aspekti nisu od posebne važnosti, ali smatramo — da ih je Poper posmatrao iz Marksovog određenja komunističke revolucije,[47] onda bi bili sagledani bliže Marksovom duhu. Nema sumnje da Poper s pravom ističe važnost demokratske borbe kao oblika osvajanja političke vlasti od političke partije radničke klase. Sigurno je da se u socijalizam ne može dospeti uništenjem demokratskih tekovina izborenih u okvirima građanske proizvodnje života, ali ne treba potceniti da je ta ista demokratija zamenila stvarnu demokratiju formalnom jednakošću. To je razlog što je Lelio Baso upozorio da bi radnički pokret trebalo »da bude potpuno svjestan buržoaske demokratije, i da ne prihvati da ubuduće izgradnju socijalizma povjeri pravilima današnje buržoaske demokratije«.[48] A ta je demokratija politički i filozofski horizont u kome se zbiva Poperova kritika Marksovog shvatanja socijalne revolucije. Otuda proističu sve njene vrline i sve njene slabosti.

[47] »Ni u jednoj od dosadašnjih revolucija nije se zadiralo u vrstu delatnosti, i radilo se samo o drugačijoj podeli te delatnosti, o novoj podeli rada drugim osobama, dok se komunistička revolucija usmerava protiv dotadašnje *vrste* delatnosti, uklanja rad« (*MED*, tom 6, »Prosveta« — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974, str. 37).

[48] Lelio Basso, *Demokracija i socijalizam u Zapadnoj Evropi* u *Evrokomunizam i socijalizam*. Izbor Vjekoslav Mikecin, »Globus«, Zagreb, 1979, str. 517: »Ako bi demokratski put u socijalizam trebalo da podrazumijeva kombinaciju iščekivanja budućeg socijalizma i današnjeg prihvaćanja postojećih političkih struktura, bojim se da se put u socijalizam nikad ne bi otvorio... Mislim da bi se pokret napredovanja prema socijalizmu teško mogao ostvariti ako ne bi bio u stanju stvoriti i elemente novog društva, a to znači i nove sadržaje, nove forme i nove instrumente demokratije« (ibid., str. 519).

Digitized by Google

Moris Merlo-Ponty: Humanizam i teror

(»Mladost«, Beograd, 1986)

Knjiga *Humanizam i teror* francuskog filozofa egzistencijalne provenijencije Moris Merlo-Pontija nastala je još 1947. godine kao izbor eseja objavljenih u *Modernim vremenima* u dve prve poratne godine.

Izazvavši već u vreme svoje pojave gromoglasne napade kako desnice koja je autora doživela kao staljinistu, tako i dogmatizovane levice koja ga je žestoko kritikovala zbog podvođenja individualne odgovornosti pod plašt socijalnih nužnosti, ovo delo, zahvaljujući pre svega svojoj dvosmislenosti, ne prestaje do danas da bude argument i inspiracija teorijskih polemika oko uloge nasilja u revoluciji.

Kao centralni problem dela može se odrediti odnos humanizma i terora u revoluciji, odnosno njihova prisutnost u izgradnji prvog socijalističkog društva.

Dok liberalna država stavlja nasilje »izvan zakona i izbacuje ga iz kolanja ideja« zadržavajući ga pri tom »u stvarnom životu u vidu kolonizacije, nezaposlenosti i nadnice«, socijalističko društvo, smatra Merlo-Ponty, »preuzima na sebe svoje nasilje« te ga stoga niti krije, niti ga se odriče u nastojanju da se ostvari kao društvo nenasilja. Ono nema razloga čak ni da ga se stidi, jer »komunizam ne iznalazi nasilje nego ga već zatiče«.

Određujući nasilje kao opšteljudsku sudbinu (»jer smo otjelovljena bića«) Merlo-Ponty ipak dopušta mogućnost istorijskog izbora »između različitih oblika nasilja«. Pri tom, on sam nije za bilo koju vrstu nasilja već isključivo za revolucionarno nasilje proletarijata, koje određuje kao jedino moguće humanističko nasilje u istoriji koje je »zlo koje se čini jednima, i dobro koje se iz njega izvlači za druge«, ali je ujedno i jedina forma nasilja »koja je kadra da među ljudima stvori međuljudske odnose«, te zato »više koristi nego što košta« težeći vlastitom ukidanju i ostvarenju humanističkog društva putem prevladavanja ostalih formi nasilja.

Digitized by Google

Međutim, kako je etičko prokletstvo svakog, pa i revolucionarnog, nasilja upravo u tome što se mora vršiti nasilje nad ljudima, Merlo-Ponty se pita koliko vredi humanizam u ime čijeg se uspostavljanja sutra vrši nasilje nad ljudima danas, i odmah odgovara: Ništa, ukoliko je »istorija običan susret« apsolutno autonomnih individuuma, ali pošto nijedan individuum nije i ne može biti apsolutno na sebe upućena svest i autonomni totalitet, njihovo stradanje ima svoju punu opravdanost već u samoj mogućnosti uspostavljanja humanizma kao ljudskog odnosa među ljudima pošto subjekt istorijskog zbivanja nije individuum već — *intersubjektivnost*.

Krucijalna nit dijalektičke veze humanizma i terora u svetu socijalizma sadržana je po njemu upravo u nužnosti da se »humanizam kada se želi ostvariti u *svoj strogosti* transformiše u svoju suprotnost, to jest u nasilje« (podvukao D. S.). Naime, danak prevazilaženja hegelijanski shvaćene države koja preko prosvećenih činovnika rukovodi društvom ostavljajući proletarijat na marginama odlučivanja, a time i istorije, jeste ne u naporu svesti već u nasilju, pošto se samo borbom, kao klasnom borbom u različitim vidovima i njenim manifestacijama koje ne isključuju nasilje, može prevladati taj marginalizam proletarijata u istoriji koji je izgledao prevladan u času političke revolucije.

Uspeh socijalne revolucije pretpostavlja, pak, ispunjenje istorijske uloge proletarijata u potpunosti, računajući pri tom i moguća sredstva ostvarivanja humanizma i revolucionarno nasilje.

U svetlu ove relacije autor razmatra i tzv. »moskovske procese« tretirajući ih prvenstveno kao posledicu opadanja »tolerantnosti prema razlikama u mišljenju«. Budući da se oni ne temelje na gotovim kao prošlim činjenicama, već na onima koje traju i koje su stoga nedovršene, on ujedno odriče i svaku kompetentnost buržoaskom pravu na njihovu objektivnu procenu i njihovo razumevanje.

Polazeći od toga da nema idealnih puteva revolucije, to jest puteva koji bi bili bez lutanja i devijacija, kao i od premise da u revolucionarnoj borbi »niko ne može ostati čistih ruku«, Merlo-Ponty zaključuje da individuum ili grupa teško mogu naći najbolji put, a realizovati ga ne mogu nikako, te da zato to istorijsko pravo procenitelja i usmerivača toka istorije, odnosno revolucije, koje je ujedno teška i odgovorna istorijska uloga, pripada avangardi proletarijata. Samo ona može meritorno da odluči kada treba slediti spontani tok istorije, a kada ga treba akcijama transformisati. No, i pored toga, to ostaje samo najbolja istorijska mogućnost koja se usled niza mogućih ometajućih istorijskih tendencija ne mora realizovati kao takva. Posledično, svest o tome rađa neminovno spontani rivalitet u određivanju perspektive koji je fundiran pre svega na kontingenciji istorije.

Postojanje različitih koncepcija razvoja i puteva dosezanja komunističkog društva, kao istog cilja raznovrsnih konceptualizatora, izaziva njihovu, bar delimičnu, isključivost, a time i netrpeljivost koja može da narasta sve do pokušaja uzajamne eliminacije nasiljem. Upravo je za staljinizam karakteristično postojanje apsolutne subjektivnosti i netolerantnosti naspram svake, ne samo originalne, koncepcije razvoja koja odstupa od tvrdo utvrđene »linije« vrhovnog, i na osnovu te njegove pozicije, i jedino kompetentnog i nepogrešivog mislioca. Shodno tome, svi ostali, ne samo u okvirima datog društva, mogu biti ili jesu sumnjivi.

U izboru perspektive razvoja odlučuje ne ispravnost koncepcije, ne njena teorijska hrabrost i perspektivna dalekovidost, već, pre svega, stepen političke moći koju svaki od konceptualizatora poseduje. Budući da je utemeljen na strogoj hijerarhiji autoriteta vlasti staljinizam ne dopušta nikakve dileme u tom pogledu: Koncepcija najjačeg je i najispravnija, i što je veće odstupanje od nje, bez obzira na to što je cilj (dosezanje komunističkog društva) isti, i jeres je veća. Upravo zbog toga sta-

Digitized by Google

ljinizam nije nikada ni trpeo autentičnost i originalnost, kako u revoluciji u kojoj se ukorenio, tako ni u drugim revolucijama. Svaka originalnost je opasnost po vrhovnu koncepciju »vođe« i direktno suprotstavljanje njegovoj »viziji«. Da bi se obezbedila manja vrednost tuđim koncepcijama, samo plagijat i neoriginalnost su dopušteni, i to naravno samo onda ukoliko su dalja razrada »njegove misli«, koja ni sama nije ništa drugo do vulgarna interpretacija marksizma kojoj se poneka originalnost, ipak, ne može osporiti.

U »moskovskim procesima« se kao jedini ustaljeni kriterijum potencira budućnost. Sud revolucije ne interesuju dobre namere optuženih, jer se njima i ne sudi zbog namera već zbog akcije, zbog onoga što su učinili i čime su omeli ili pokušali da ometu realizaciju jedino važeće kao najbolje koncepcije razvoja.

Po autoru, osuđeni oponenti vrhovnoj koncepciji (on isključuje mogućnost da su špijuni) nisu ni krivi, ali ni nedužni pred sudom istorije, čak ni ukoliko su bili u pravu, jer njihova krivica je tada u tome što nisu uspeli realizovati bolju varijantu ostvarivanja revolucije, jednom rečju, što su dozvolili da budu poraženi. Ipak, kad Merlo-Ponty uzvikuje da u politici nema nedužnih on i podvlači da »to još više važi za sudije nego za osuđene«, što upućuje na ocenu da su »moskovski procesi« drama opšte, istorijske, a ne lične odgovornosti.

Ovakvom teorijskom viziranju terora sadašnjih ljudi u ime sreće budućih može se staviti sasvim opravdana primedba zbog previda da svako nasilje za revoluciju ipak nije uvek i revolucionarno nasilje, kao i da je nepotreban tako veliki znak pitanja pri razmišljanju da li staljinističko nasilje »teži vlastitom ukidanju ili svome ovekovečenju«.

Ukoliko bismo tražili neku bitnu poruku knjige onda bi to svakako mogao biti autorov stav da se, i pored sve ispoljene predimenzioniranosti terora danas, ne smemo sutra, zbog staljinizma od juče, odricati od marksizma, jer je on »jedino mogući humanizam«, dakle, ne »jedna od filozofija istorije nego filozofija istorije, te odreći se njega znači staviti krst na um istorije«. Odbaciti marksizam samo zato što su ga pokušali materijalizovati na pogrešan način i suprotno smeru istorije nije ni najmanje opravdan jer su njegove istorijske mogućnosti kao humanizma neizmerno veće od kontraefekata staljinističkog terora.

Konačan sud o ovoj, nadasve dvosmislenoj, knjizi jeste da ona, ipak, pre ostaje razumevanje i objašnjenje staljinizma nego njegova eklatantna osuda.

Dragan Simeunović

Dr Dušan Korać: Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji,

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1986, strana 636)

Knjiga *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* značajan je prilog općoj historiji NOB ne samo na Kordunu i Baniji, već uopće.
Autor, dr Dušan Korać, istražio je obimnu historijsku građu i izvršio golema osobna istraživanja da bi došao do ključnih podataka na osnovu kojih je mogao graditi svoje teze. Tema koju je autor odabrao u jednu je ruku zahvalna, jer su Kordun i Banija »prototip« za istraživanje NOB i socijalističke revolucije, ali je ujedno i nezahvalna, jer nijedan autor, nijedan umjetnik, nijedan književnik, nijedan ljudski duh, ne može, niti će ikada moći da izloži sve one patnje naroda toga područja, neće moći ni dočarati, a kamoli opisati sva ona žrtvovanja i samožrtvovanja naroda Korduna i Banije u toku NOB 1941—45. U tom kontekstu treba promatrati i ovu knjigu druga Dušana Koraća, koja

Digitized by Google

predstavlja uistinu ogromni napor da dade što više priloga za istraživanje historije NOB i socijalističke revolucije.

Autor je pošao logičnom metodom istraživanja pojave kojom se bavi, prema kojoj je u uvodu dao najznačajnija obilježja Korduna i Banije, prije aprilskog rata 1941, a dao je i elemente dalje historije toga kraja, naročito Vojne krajine, da bi zatim prikazao okupacioni sistem, proces uspostave ustaške vlasti na ovom terenu, ustaški teror nad srpskim stanovništvom, Jevrejima, Romima, kao i nad drugim naprednim i rodoljubivim elementima i najnaprednijim sinovima hrvatskog naroda. Vrlo detaljno i uspješno je analiziran rad organizacije KPH na ovom terenu, ustanak naroda pod rukovodstvom KPJ, razvoj NOB, jedinica NOV, organâ narodne vlasti. Na kraju knjige autor je izložio značenje Korduna i Banije u NOB. Uspio je da prikaže gotovo sve elemente NOB i socijalističke revolucije na Kordunu i Baniji. To je i najveća vrijednost knjige. Naročito je upečatljivo istražen i prikazan ustaški teror, koji je na ovom području uistinu poprimio strahovite razmjere. Pisac je tokom istraživanja došao do podatka da je na ovom području u toku NOB stradalo 56.710 stanovnika, što je predstavljalo oko 32% cjelokupnog stanovništva, od čega je na Srbe otpadalo oko 25 posto, a na Hrvate oko 7 posto. Kordun i Banija su dali 12.582 palih boraca s puškom u ruci. Kao što je poznato, ove dvije religije dale su dvije divizije partizana (VII i VIII) i još mnogo drugih jedinica. Kako su naše divizije brojale u prosjeku ispod 3.000 boraca, to proizlazi da je sa Banije i Korduna palo preko 4 divizije partizana. Takav golemi doprinos je teško mjerljiv. Ono što posebno karakterizira NOB na Baniji i Kordunu, i na čemu autor s pravom inzistira, jeste da su ustanak i NOB bili djelo komunista koji su predvodili narod u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, da je NOB imala najšire osnove u kojoj je našao mjesta svaki rodoljub iz bilo kojeg naroda, da je NOB počivala na bratstvu i jedinstvu kao svojoj osnovici. Srpski seljak na ovom području je krenuo u borbu za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje i odlučno je odbacio četničku alternativu, što je bio jedan od glavnih elemenata za izgradnju Hrvatske kao ravnopravnog člana nove Jugoslavije, bez čega Jugoslavije ne bi ni bilo. To je svakako golema zasluga toga naroda i njegovih boraca. U tome je veličina borbe na Kordunu i Baniji, u tome je sva njezina složenost, u tome je njezina trajnost i u tome su njezini trajni i nezaobilazni doprinosi. To je onaj čvrsti argument revolucije, koji ne mogu oboriti njezini neprijatelji, ma kako se trudili sve do danas. Sve je te elemente istražio i sistematski izložio Dušan Korać u svojoj knjizi. Drug Korać je prikazao kako je narod pošao u borbu za svoje nacionalno oslobođenje, ali je taj isti narod znao da je buržoazija na našem području iscrpila svoju historijsku ulogu, i da zbog toga nema »povratka na staro«. Otuda je vrlo brzo nastala parola »Nećemo kralja, hoćemo Tita, narod se pita«. Narod je postao faktor svojeg vlastitog života i prvi put u svojoj historiji se borio za svoje oslobođenje. To je taj najveći historijski doprinos NOB i socijalističke revolucije koji je istakao Dušan Korać u ovoj knjizi. Na Kordunu i Baniji se razvijalo takvo bratstvo i jedinstvo da ga je sam narod pretvorio u svoju pjesmu koja se najčešće pjeva:

»Partizana volim kao brata, kako Srba, tako i Hrvata, živjela nam sloga i za brata Muslimana, Srba i Hrvata«.

Samo je ovakva parola, pretvorena u narodni *credo*, izražen u njegovoj pjesmi, mogla od mirnih seljaka stvarati heroje i junake općenarodne borbe. Mnogobrojne primjere toga saopćio nam je autor ove knjige.

Autor je u posebnom (zaključnom) poglavlju govorio o značenju Korduna i Banije u NOB i socijalističkoj revoluciji, ne samo u Hrvatskoj, već i u cijeloj Jugoslaviji. Treba istaknuti neke od tih elemenata. Prvi se odnosi na postojanje stalne slobodne teritorije

Digitized by Google

na Kordunu i Baniji, koja je značila glavni oslonac NOB, o čemu i sekretar CK KPH dr Bakarić piše slijedeće: »U Hrvatskoj je već od 1941. postojala jezgra stalno oslobođenog teritorija, na kojemu okupator i njegove sluge više nikada nisu mogli uspostaviti svoje vlasti, iako bi privremeno na nekoliko dana prolazili tim terenom. Taj je teritorij bio snažnim žarištem ustanka i činio je njegovu okosnicu.«

Drugi element je bio sastanak partijskog aktiva Korduna i Banije u šumi Abez kod Vrginmosta 19. VII 1941. godine. Na tom je sastanku član Politbiroa CK KPJ i politički sekretar CK KPH Rade Končar, uz saradnju Josipa Kraša-Papa, prenio direktivu Politbiroa CK KPJ od 4. VII 1941. iz Beograda o dizanju općenarodnog oružanog ustanka. Izlaganje Rade Končara bilo je koncizno, a odluka o ustanku koja je donešena u Abezu bila je konačna i precizna, s točno utvrđenim zadacima što će koja partijska organizacija, odnosno čete ustanika učiniti. Vasilj Gaćeša je tu odluku odmah sproveo u djelo sa svojim 41-im ustanikom, napadom na ustaško-domobransko uporište Banski Grabovac 23/24. VII 1941. Prema tome, Abez je imao daleko veće i šire značenje od samoga ustanka na Kordunu i Baniji i to je bilo treće žarište ustanka u Jugoslaviji (poslije 7. i 13. jula 1941). Abez je značio da se ustanak rasplamsava, da postaje općejugoslavenska stvar. Rade Končar nije slučajno došao na Kordun i Baniju. On je poznavao tamošnju situaciju i kadrove.

Već prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, što je i dr Korać utvrdio, na Kordunu i Baniji djeluje 148 partijskih ćelija sa 1022 člana KPJ, što je predstavljalo 8,5% svih članova KPJ, premda je na tom području živjelo oko 3% jugoslavenskog stanovništva, a članova SKOJ-a je bilo daleko više. S naše strane, možemo dodati da u vrijeme Abeza, bez obzira na velike žrtve koje su Partija i SKOJ do tada pretrpjeli, djeluje još veći broj članova KPJ i SKOJ-a.

To je bio osnovni razlog dolaska Končara u taj kraj, ali, što je još važnije, i njegove ispravne procjene da će tu ustanak naglo krenuti. Dr Korać je svojom analizom pokazao kako su zlonamjerne one teze koje optužuju komuniste da su dizanjem ustanka izazvali ustaške pokolje. Naprotiv, on iznosi obilje podataka o ustaškim pokoljima prije ustanka, a ustaški prvaci su jasno govorili kako misle rješiti »srpsko pitanje« u tzv. NDH: jedan dio Srba će pobiti, jedan dio protjerati u Srbiju, a jedan dio pokrstiti i tako »pretopiti« u Hrvate.

U knjizi dr Koraća nalaze se mnogi odgovori na mnoga do sada nerasvijetljena pitanja. O značenju srpskog naroda za NOB u Hrvatskoj, sekretar CK KPH dr Bakarić je zapisao: »Svu težinu ustanka u širini iznijeli su prve godine na svojim leđima Srbi u Hrvatskoj. Kod njih se ustanak najbrže rasplamsavao i pod utjecajem Partije oni su dali divne primjere borbenosti, samopožrtvovanja, a i divan doprinos stvaranju bratstva među našim narodima«. I jedna i druga ocjena dr Bakarića jasno govore o značenju Korduna i Banije za oružanu NOB u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Na kraju, može se konstatirati da je ova knjiga vrijedan rad iz područja historije NOB i socijalističke revolucije, da će korisno poslužiti svim budućim istraživačima NOB, zatim da će odgojno djelovati na mladu generaciju, koja mora upoznati i spoznati što se to događalo hiljadu devetsto četrdeset i prve godine, ne samo na Baniji i Kordunu, već i čitavoj Jugoslaviji. Podaci izneseni u ovoj knjizi bit će najbolji odgovor povampirenom nacionalizmu, novootkrivene grobnice Jasenovca najbolji su dokaz protiv onih koji i danas svim silama nastoje da sakriju i prikriju zločin i da tako našim budućim pokoljenjima spreme još strašniju sutrašnjicu. Ova i slične knjige su opomena svima i svakome, i ujedno su udžbenik našeg novoga života. Korać je posebno uspio u tome što je prikazao i ono što je bilo veličanstveno, prikazao je ogromne uspjehe NOB.

Digitized by Google

Zar nije veličanstven podatak da već u danima ustanka na Kordunu djeluje preko 60 partizanskih odreda? To je veličina istinske borbe naroda, koji je neuništiv i koji nalazi snage da se odupre i najgorem.

Zbog svega toga možemo samo preporučiti ovu knjigu druga Koraća i vjerujemo da će u njoj svaki humanista naći nešto za sebe, a sama ona je značajan doprinos kulturi našeg naroda. Narod mora dobro upoznati svoju historiju ako ne želi reskirati da ju ponovno doživi, kako je rekao jedan američki filozof indijanskog porijekla. Zbog toga je posebno dobrodošla ova knjiga dr Koraća.

Bogdan Ćosić
Dragan Pajić

Dr Rajko Kuzmanović: Subjektivne snage u političkom sistemu SFRJ

(Centar za marksističko obrazovanje i političke studije »Veselin Masleša«, Banja Luka, 1985, strana 348)

Pojavom knjige *Subjektivne snage u političkom sistemu SFRJ*, naša naučna, stručna i šira društvena javnost biva znatno bogatija u stalnom revolucionarnom preobražavanju. Ovim bogatim opusom poznatog i priznatog naučnika i društveno-političkog radnika, dr Kuzmanovića, ukazuje se na izboritost da radnička klasa bude istinski nosilac i izvor društvene moći. Naime, ova knjiga je vrlo uspješan prikaz dijalektičkog spoja i sinteze teorijskih dostignuća i praktičnih rješenja brojnih pitanja u korelaciji subjektivnih snaga i političkog sistema.

Iako je osnovni cilj ove knjige sistematičan prikaz, na zavidnom idejnom zahvatu, fundamentalnih pitanja subjektivnih snaga u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, knjiga je pisana pristupačnim informativno-mobilnim diskursom. Vođen autentičnim Marksovim metodom, dr Kuzmanović aktivistički shvata razvoj samoupravnog socijalizma i procese otvarajućih brojnih pitanja društveno-ekonomskog i političkog karaktera. Duboko uvjeren, vodi se Marksovom postavkom — »Konkretno je konkretno zato što je ono skup mnogih odredaba, dakle jedinstvo mnogostrukog«.

Knjiga je sistematizovana u sedam tematskih dijelova. Ona nam otkriva dijalektiku konkretnog, našeg konkretno-istorijskog totaliteta.

U prvom tematskom dijelu »Opšte teorijske osnove političkih partija«, autor elaborira: pojam i zadatke političkih partija, razvoj i klasifikaciju, organizacionu strukturu i međusobni odnos dijelova političkog organizovanja, i ukazuje na odnos svijesti i partije, kao i ulogu političkih partija u savremenim političkim sistemima. Ovdje se ilustrativno iznose aktualni primjeri Velike Britanije, SAD i SSSR.

Drugi tematski dio, »Subjektivne snage u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja«, prezentira diferenciju specifiku našeg političkog sistema. Izlažući specifičnosti društveno-političkih organizacija u odnosu na klasične političke partije, afirmira se njihova generička suština.

Kroz odnos društveno-političkih organizacija i političkog sistema samoupravne demokratije, mobilizira se i bit drugih značajnih subjektivnih snaga (nauka, kultura, informisanje i dr.). Vjerodostojno zaokružujući ovu tematsku cjelinu, autor ukazuje na osnovne pravce i metode djelovanja subjektivnih snaga u političkom sistemu.

U trećoj tematskoj cjelini, »Savez komunista Jugoslavije i politički sistem«, dr Kuzmanović decidno, sveobuhvatno i sadržajno determinira društveno-političku i klasnu prirodu Saveza komunista. Ovoj aktualnoj tematskoj cjelini autor je posvetio u svojoj studiji najviše prostora. Nakon određenja

Digitized by Google

klasne prirode Saveza komunista on inspirativno prelazi na teorijske i istorijske osnove razvoja Saveza komunista Jugoslavije. Zatim, sistematično obrazlaže ideološku i političku podlogu rada i razvoja Saveza komunista. Revolucionarno aktivistički sagledava i analizira fundamente revolucionarnih tokova, ali svakako ne izostavlja ni protivrječja, dileme i skretanja. Dr Kuzmanović apeluje na bit i temelj biti demokratskog centralizma, kao fundamentalnog principijelnog ustrojstva u Savezu komunista Jugoslavije. Zanimljivo osvjetljava fenomen proleterskog internacionalizma i odnosa Saveza komunista. Nadalje, urgentna revolucionarna nit naučnog socijalizma provijava korelacijom Savez komunista i socijalističko samoupravljanje.

Autorova interpretacija mjesta, uloge i funkcije Saveza komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije odlikuje se sveobuhvatnom svrhovitošću i svježinom marksističke elaboracije.

Dr Kuzmanović ukazuje da je proces idejno-političkog obrazovanja i osposobljavanja i te kako značajan proces u radu i razvoju Saveza komunista.

Na kraju ove najobuhvatnije tematske cjeline iznosi se odnos Saveza komunista prema religiji, ali i položaj Saveza komunista u udruženom radu, mjesnoj zajednici i JNA. Adekvatnim određenjem lika pripadnika (člana) Saveza komunista autor dosljedno zaokružuje ovu tematsku cjelinu.

Sadržaj četvrtog tematskog dijela je: »Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja«.

Polazeći od uloge Narodnog fronta u konstituisanju i razvoju političkog sistema nove Jugoslavije, dr Kuzmanović eksplicitno određuje Socijalistički savez radnog naroda u političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije. Osvjetljavanjem društvene uloge ove najmasovnije društveno-političke organizacije ukazuje se na odnos spram samoupravljanja i delegatskog sistema, ali i spram drugih društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i udruženja građana. Naime, autor ovdje i eksplicite i implicite usmjerava na adekvatne oblike rada u ovoj organizaciji.

U petoj tematskoj cjelini razmatra se »Savez sindikata Jugoslavije i njegovo mjesto u političkom sistemu«. Preko razvoja revolucionarnog sindikalnog pokreta prelazi se na određenje ustavnog položaja i društvene funkcije sindikata u udruženom radu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Prezentirajući posebne zadatke sindikata u ostvarivanju prava radnika, dr Kuzmanović iznosi i osnovne oblike rada sindikata.

Šesti tematski dio autor je posvetio aktuelizaciji teme »Savez socijalističke omladine kao faktor političkog sistema«. Istorijskom analizom revolucionarne uloge omladine, njene klasno-revolucionarne borbe, prelazi se na određenje ove društveno-političke organizacije u samoupravnom društvu, svih njenih aktuelnih aspekata. Inspirativno-mobilno sagledava se Savez socijalističke omladine u udruženom radu, mjesnoj zajednici i njenom odnosu spram sistema obrazovanja.

Posljednji, sedmi, tematski dio obuhvata projekciju »Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije kao organizovani subjektivni faktor u političkom sistemu«.

Ovdje se revolucionarna uloga ove vrlo aktivne organizacije izlaže u kontekstu njenog aktivističkog odnosa u društveno-ekonomskim i političkim kretanjima u zemlji. Naročito se elaborira njen angažman u borbi protiv antisamoupravnih i antisocijalističkih pojava, kao i borba za njegovanje i razvoj revolucionarnih tradicija i afirmaciju istorije NOB-e i revolucije.

Knjiga dr Rajka Kuzmanovića je vrijedan i sistematizovan teorijsko-praktični projekat u kojem se na jednom mjestu, u jednom dahu, cjelovito obrađuju, na zavidnom nivou, najbitnija pitanja subjektivnih snaga u političkom sistemu socijalističke samoupravne

Digitized by Google

demokratije. Istina, knjiga nije pisana samo za usko stručni krug, krug naučnih radnika iz ove oblasti, već je namijenjena mnogo široj populaciji. Prvenstveno, ona je namijenjena mnogobrojnim polaznicima političkih škola, srednjoškolcima i studentima, ali i te kako je praktična kao pouzdan vodič za mnogobrojne aktivnosti u društveno-političkim organizacijama.

Suština ovog dugogodišnjeg rada dr Kuzmanovića je revolucionarni aktivizam, naučna kritika postojećeg i istraživanje puteva i subjektivnih snaga društvenog preobražaja, naime, osvjetljavanje idejno-teorijskog putokaza za savladavanje svih oblika otuđenja. Dakle, bit i temelj biti ovog vjerodostojnog rada je razvijanje postojećeg u očima dijalektičara i njegovog kritičkog prevazilaženja.

Dinko Medić

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
FEB 17 1987
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

10
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986 Broj 10

Sadržaj

Veselin Đuranović
O nekim aspektima odgovornosti u uslovima samoupravnog društvenog razvoja 3

France Černe
Društveno-svojinski ekonomski subjekti i njihovo racionalno ekonomsko ponašanje 17

Miodrag Zečević
Stanje i problemi jugoslovenskog prava 41

David Dašić
Integracija rada i društvenog kapitala 60

Džemal Sokolović
Činovništvo ili birokratija? 81

Ervin Peratoner
Uskrsnuće ideologije o »totalitarizmu« 94

Ogledi

Ratko Nešković
Empirijska svest i klasna svest proletarijata 116

Osvrti

Dragan Simeunović
Učenje o revoluciji kao izvorište federalističke koncepcije Svetozara Markovića 138

Prikazi 149

Digitized by Google

Содержание

Веселин Джуранович

О некоторых аспектах ответственности при условиях самоуправляемого общественного развития 3

Франце Черне

Общественно-собственнические экономические субъекты и их рациональное экономическое поведение 17

Миодраг Зечевич

Положение и проблемы югославского права 41

Давид Дашич

Интеграция труда и общественного капитала 60

Джемаль Соколович

Чиновничество и бюрократия 81

Эрвин Ператонер

Воскресение идеологии о „тоталитаризме" 94

Очерки

Ратко Нешкович

Эмпирическое сознание и классовое сознание пролетариата 116

Обзоры

Драган Симеунович

Учение о революции как источник Федералистической концепции Светозара Марковича 138

Рецензии 149

Contents

Veselin Djuranović

Concerning Some Aspects of Responsibility under Conditions of Social Development in Self-management 3

France Černe

Social-owners Economic Principals and Their Rational Economic Behaviour 17

Miodrag Zečević

The State of Affairs in and Problems of Yugoslav Law 41

David Dašić

Integration of Labour and Social Capital 60

Džemal Sokolović

Civil Servants or Bureaucracy 81

Ervin Peratoner

Resurrection of Ideology on »Totalitarianism« 94

Essays

Ratko Nešković

Empiric Awareness and Class Awareness of the Proletariat 116

Commentaries

Dragan Simeunović

Study of Revolution as Source of the Federalistic Concept of Svetozar Marković 138

Book Reviews 149

Digitized by Google

Veselin Đuranović

O nekim aspektima odgovornosti u uslovima samoupravnog društvenog razvoja

Pitanje lične i kolektivne odgovornosti je jedno od gorućih pitanja u sadašnjoj etapi našeg društvenog razvoja. Rješavanje ovog pitanja na pravi način je od najvećeg značaja za razvoj socijalističkih društvenih odnosa u cjelini, za ostvarivanje utvrđene strategije i praktične politike, za političku stabilnost zemlje, za prevladavanje raskoraka između riječi i djela. Sem toga, to je osobito značajno za jačanje povjerenja u sistem socijalističkog samoupravljanja i u klasnu dosljednost Saveza komunista. Pitanje odgovornosti ima danas poseban značaj i sa stanovišta obezbjeđivanja revolucionarnog kontinuiteta. Među bitne uslove daljeg uspješnog razvoja sistema neposredne socijalističke demokratije i njene odbrane od stihijnosti i autarkičnosti svakako se može ubrojiti i dosljedna primjena principa odgovornosti u društvu.

Već duže vremena izražava se veliko nezadovoljstvo radnih ljudi i građana što se pitanje odgovornosti u najvećoj mjeri deklarativno i uopšteno postavlja, što je stanje lične i kolektivne odgovornosti daleko od stvarnih potreba društvenog razvoja i prevazilaženja postojećeg kriznog stanja. Problem neodgovornosti dominirajuća je tema na gotovo svim političkim skupovima i u javnosti. Tragajući za uzrocima tog i takvog stanja u pogledu odgovornosti, jedni okrivljuju politički sistem, drugi Savez ko-

Digitized by Google

munista, treći kadrovsku politiku, a ima i takvih koji uzrok vide u samom konceptu samoupravnog socijalizma. Istovremeno, težište kritike je pretežno usmjereno prema rukovodstvima Saveza komunista, sa naglaskom da je to posljedica gubljenja revolucionarnih svojstava Saveza komunista, napuštanja principa demokratskog centralizma, federalizacije SKJ i slično.

Nesporno je da nezadovoljstvo stanjem odgovornosti u društvu i u Savezu komunista posebno ima ozbiljne negativne posljedice sa stanovišta rješavanja tekućih problema i društvenog razvoja u cjelini, ali i posebno sa stanovišta razvoja neposredne socijalističke demokratije, ostvarivanja političke ekonomske stabilizacije i odnosa radničke klase prema Savezu komunista. Sve više se ispoljava i moralni aspekt ovog pitanja. Razumije se, to sve nameće potrebu za radikalnijim mijenjanjem odnosa Saveza komunista i svih organizovanih socijalističkih snaga prema pitanju odgovornosti u društvu.

Ključno je pitanje: da li se ide pravim putem i da li se vuku pravi potezi u praktičnoj akciji na mijenjanju postojećeg stanja i odnosa kada je riječ o ličnoj i kolektivnoj odgovornosti?

Da bi se odgovorilo na ovo pitanje neophodno je poći od tačne ocjene o osnovnim uzrocima krize odgovornosti u društvu.

Načelno i teorijski gledano korijeni sadašnjeg krajnje nezadovoljavajućeg stanja lične i kolektivne odgovornosti u društvu sežu u samu suštinu društvenih odnosa. Nesporno je, naime, da uzroke treba tražiti u neostvarivanju nekih osnovnih principa samoupravnog socijalizma — ovladavanje društvenom reprodukcijom od strane radnika u udruženom radu, socijalistička raspodjela prema rezultatima rada i djelovanje tržišnih zakonitosti u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Odgovornost u stvari, bezuslovno mora biti vezana za rezultate rada. A to znači da je prevashodna materijalna odgovornost. To, razumije se, ne potcjenjuje političku, moralnu i krivičnu. Jer, ako se pođe od materijalne sfere, a ona je primarna, onda će se vidjeti da su odluke o razvoju i privređivanju, tj. ekonomske odluke, najčešće donošene i realizovane bez materijalnog rizika za subjekte odlučivanja, bilo da se radi o uspjesima ili o promašajima. To je u velikoj mjeri posljedica zadržavanja društvenih odnosa u kojima se, manje-više, sve odluke pokrivaju formalno samoupravljanjem a, u stvari, njih donose neformalne tehnobirokratske strukture. Korijeni ovakvoj praksi donošenja ekonomskih odluka nalaze se, s jedne strane, u zadržavanju državno-svojinskih i jačanju grupno-svojinskih odnosa, a sa druge strane, u tome što tržišni kriteriji razvoja i privređivanja nijesu osnovno mjerilo rada i rezultata rada. U konačnom, principi raspodjele prema rezultatima rada ostaju samo deklaracija. Jer, može se godinama poslovati sa gubitkom i živjeti relativno dobro, a može se ostvariti i znatan poslovni uspjeh pa da se taj rezultat odrazi na materijalnu stimulaciju radnika.

Digitized by Google

Svi su ovi odnosi prekriveni debelim prekrivačem normativizma koji u velikoj mjeri guši samoupravljanje, stvaralačku inicijativu i rad, a istovremeno zamagljuje i odgovornost.

Međutim, kada se govori o uzrocima nezadovoljavajućeg stanja odgovornosti u društvu, potrebno je ukazati i na još neke, i te kako, važne uzroke.

Prvo, neodgovarajuće je vršenje Ustavom i zakonima utvrđene uloge i nadležnosti državnih, samoupravnih i društveno-političkih organa i organizacija, u uslovima već izvršene radikalne decentralizacije odlučivanja u našem društvenom sistemu. Uočljiv je raskorak između ustavima, zakonima i drugim društvenim aktima definisane uloge, nadležnosti i odgovornosti, s jedne, i njihovog praktičnog ostvarivanja, s druge strane. Praksa, takođe, pokazuje da mnogi organi i forumi (državni, partijski, sindikalni Socijalističkog saveza) ne samo što ne rade strogo u granicama svojih nadležnosti, već nerijetko na isti način prilaze društvenim problemima, služe se gotovo istim materijalima, na sličan način zaključuju. Pri tom, po pravilu, izostaje organizovana i konkretna akcija na ostvarivanju zadataka i zaključaka, u kojim se, opet, nedovoljno naglašava neposredna odgovornost organa i pojedinaca za sprovođenje utvrđene politike. U tim i takvim uslovima suočeni smo sa čestom pojavom da se odgovornost sa jednog organa prebacuje na drugi, sa jednog nivoa na drugi. Time se utire put opštoj neodgovornosti u društvu. .

Drugo, evidentno je odsustvo primjene ili nedosljedne primjene ustavnih principa o društvenoj i političkoj kontroli u društvu u cjelini i posebno u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim i samoupravnim interesnim zajednicama i u društveno-političkim organizacijama. Odsustvo stvarne društvene i političke kontrole nad radom državnih i društvenih organa, posebno izvršnih, upravnih, poslovodnih utrlo je i utire put neodgovornosti u društvu.

Treće, slabljenju odgovornosti je doprinijela i nekritička i na svoj način dogmatska primjena principa jednogodišnjeg mandata na najodgovornijim dužnostima u društvu, koja je ojačala tendencije liberalizma u vršenju dužnosti, oslabila kontinuitet rada i rukovođenja, a u velikoj mjeri omogućila izbjegavanje lične odgovornosti koja, opet, u praksi, takođe, nije do kraja definisana. Praksa pokazuje da nijesu bili sazreli uslovi da se na sadašnjoj etapi razvoja cjelovito ostvari princip jednogodišnjeg mandata, što znači da je trebalo sa više opreznosti i postepenosti ići u primjenu ovog principa.

Četvrto, nedosljedno ostvarivanje Programom SKJ definisane uloge Partije, pri čemu se suočavamo sa snažnim pojavama političkog monopola a i povećanih zahtjeva za jače djelovanje partije u ime klase, na jednoj, do prepuštanja stihiji i spontanosti, uz neodgovarajuću primjenu principa demokratskog centralizma u SKJ i široko otvorenog prostora političkom oportunizmu, na drugoj strani.

Digitized by Google

Pri tome, kada je riječ o ulozi Partije, odnosno o ostvarivanju njene uloge, sve je izraženija praksa identifikovanja organizacija i rukovodstava Saveza komunista sa parcijalnim, oourskim, opštinskim, republičkim i pokrajinskim interesima i tendencijama vrednovanja kadrova sa pozicija njihovog odnosa prema, inače apsolutiziranom parcijalnom i posebnom interesu, koji je uz to najčešće kratkoročnog karaktera. To je kod mnogih kadrova pojačalo osjećaj odgovornosti prema nosiocima parcijalnih i posebnih interesa, a oslabilo odgovornost prema zajedničkim interesima, prema sprovođenju utvrđene politike i mjera za ostvarivanje zajedničkih interesa. Ne radi se ovdje o tome da se komunisti distanciraju od posebnih interesa, već o njihovoj sposobnosti da u procesu usaglašavanja mnoštva posebnih interesa znaju pravovremeno da shvate i da se izbore za zajedničke interese.

Peto, nerazvijena uloga Socijalističkog saveza radnog naroda posebno nepovoljno utiče na stanje odgovornosti u društvu. Izostala je stoga najširа društvena kontrola širokih narodnih masa nad radom državnih i drugih organa, nad radom delegata i delegacija. Delegatski sistem funkcioniše bez dovoljno izražene komponente odgovornosti, a delegati i delegacije nemaju kako treba razvijenu političku komunikaciju sa svojom izbornom bazom, sa narodom. Postavlja se pitanje, koliko su do sada, bilo delegati, bilo delegacije, dovedeni u takve društvene odnose da redovno polažu računa svojoj izbornoj bazi, da polažu ispit odgovornosti. Društveni uticaj Socijalističkog saveza radnog naroda u ovom pogledu je beznačajan. Otuda je i nerazvijena uloga Socijalističkog saveza radnog naroda jedna od najslabijih karika u sistemu neposredne socijalističke demokratije. To je, svakako, i posljedica neshvatanja uloge SSRN u samoupravnom socijalističkom društvu, u stvari, neshvatanja demokratske suštine našeg političkog sistema koji nije ni jednopartijski, ni višepartijski, ali nije ni društvo stihije i spontanosti.

Imajući u vidu naznačene uzroke, čini se nespornim da nije osnovni problem toliko u tome da pitanje odgovornosti nije regulisano u društvenom sistemu, odnosno, u normama društvenog rada i organizovanja — ustavima, zakonima, samoupravnim aktima, statutima društveno-političkih organizacija, iako, svakako, nešto može još da se doradi i precizira. Osobito u pogledu jasnog razgraničenja odgovornosti strogo u skladu sa Ustavom, zakonima i drugim aktima utvrđenim nadležnostima ali društveni sistem (politički i privredni) sadrži osnovne elemente regulative u odnosu na pitanje odgovornosti. Kao što je već rečeno, normativizma ima toliko da je on sputao samoupravljanje, maltene, uzimajući mu dušu. Problem je, dakle, u tome da se društveni faktori ponašaju, rade i odgovaraju strogo i dosljedno svojoj ulozi i nadležnostima koje proizilaze iz Ustava, zakona, samoupravnih i društvenih akata, iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, a kad je riječ o društveno-političkim orga-

Digitized by Google

nizacijama, u skladu sa statutarnim normama i poslovničkim odredbama. Riječ je, opet, o razvoju demokratskih društvenih odnosa, o razvoju samoupravljanja, o neophodnosti da svako radi i snosi odgovornost za ono što mu je određenim društvenim aktima stavljeno u nadležnost, da se ne uzurpiraju prava odlučivanja i nadležnosti koje pripadaju drugim organima i organizacijama, da se suzbija birokratsko-tehnokratsko izopačavanje procesa i čina odlučivanja, da se podsijeku korijeni svim oblicima političkog monopola i da se jasno zna šta ko radi i za što je odgovoran.

Naime, prvi i prevashodni uslov je da se pitanje odgovornosti postavi na pravi način, a to znači da treba, polazeći od ustavnih, zakonskih, samoupravnih i drugih društveno i pravno valjanih akata i normi, s jedne strane, intenzivno razvijati socijalističko samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokratiju, a s druge, ostvarivati punu, stalnu i efikasnu društvenu i političku kontrolu nad radom upravnih, izvršnih, poslovodnih i svih drugih, po svom karakteru, istovjetnih organa, koji su, opet, po Ustavu, zakonu i sl., dužni da se staraju o izvršavanju utvrđene politike, odluka i mjera, te da uporedo sa tim ojača samoupravna kontrola i društveni nadzor u cjelini.

Danas na desetine hiljada subjekata u našem društvu, od osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije, od opštine i samoupravne interesne zajednice, do pokrajine, republike i Federacije — znači, u udruženom radu, u državi, u društveno-političkim organizacijama — nose direktnu, neposrednu odgovornost za donošenje odluka, mjera i utvrđivanja politike, kao i za njihovo sprovođenje. Ustavima, zakonima i samoupravnim aktima i drugim društvenim normama ti odnosi su definisani. Pojednostavljeno govoreći, nije radna organizacija ili opština odgovorna za slabosti republičkog ili Saveznog izvršnog vijeća, ali ni republičko i Savezno izvršno vijeće nijesu odgovorni za kvalitet i rezultate odluka i mjera, odnosno, za stanje u radnoj organizaciji ili opštini koje je posljedica sopstvenih odluka, mjera i politike, tj. tamo gdje je ustavima, zakonima i samoupravnim aktima njihova nadležnost precizno definisana. Kao što su odnosi i nadležnosti razgraničene, nužno je razgraničiti i odnose odgovornosti — da svako odgovara za ono što mu je ustavima, zakonima, samoupravnim aktima i slično, dato u nadležnost.

Edvard Kardelj je u studiji »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, s ovim u vezi istakao da »moramo preduzeti sve potrebne i moguće mjere i korake da uspostavljene institucije i organizacije političkog sistema mogu slobodno, demokratski i društveno odgovorno, to jest u okviru svojih nadležnosti i prava, zaista i da funkcionišu u praksi. Pošto to do sada nije bio uvijek slučaj, onda je i problem odgovornosti pojedinih organa, institucija i funkcionera u našem političkom sistemu prilično zamagljen. A to u određenim slučajevi-

Digitized by Google

ma može prilično ozbiljno da poremeti demokratske odnose u samoupravnom i društvenom upravljanju.

Glavni uzrok takvih pojava je, po mojem mišljenju, u tome što se ne tako rijetko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama samo formalno prihvataju. Zbog toga stvarna i formalna odgovornost više nijesu isto.«

Istovremeno zborovi radnika, radnički savjeti, delegatske skupštine i forumi društveno-političkih organizacija, društveni savjeti i slično nose odgovornost za ostvarivanje društvene i političke kontrole. Snaga delegatskih skupština treba, upravo, do punog izražaja da dođe i u pogledu kontrole izvršavanja svih odluka i mjera koje one donose. Redovna, efikasna i konkretna društvena kontrola, uz isto takav rad samoupravne kontrole i inspekcijskih organa, od bitnog je značaja za podizanje lične i kolektivne odgovornosti u društvu.

Postoji duboka međuzavisnost ovih odnosa. Ako nema redovne i efikasne društvene, političke i samoupravne kontrole, onda subjekti — nosioci kontrole dijele odgovornost sa subjektima izvršiocima odluka mjera i politike. Sem toga, velika je odgovornost izvršnih, upravnih, poslovodnih i njima sličnih organa, da redovnim i efikasnim izvještavanjem, ne samo omogućavaju ostvarivanje društvene kontrole, već je i sami podstiču. Ostvarivanje ovakvih odnosa, uz odgovarajuću ulogu Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda i Saveza sindikata jedan je od bitnih uslova za jačanje lične i kolektivne odgovornosti.

Do sada, i sada, rad društvene i političke kontrole bio je u velikoj mjeri formalne prirode. Svedene su na nivo koji nije u skladu sa suštinom ustavnih principa i zakonske regulative i koji ne odgovara zahtjevima sadašnjeg vremena. To naročito potvrđuje praksa prihvatanja izvještaja o radu poslovodnih, upravnih i izvršnih organa u radničkim savjetima, skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, u forumima društveno-političkih organizacija i slično. Razmatranje i prihvatanje izvještaja o radu, o sprovođenju usvojene politike i mjera, o realizaciji odluka, pretežno je formalno, iako je upravo to prava prilika i pravo mjesto da se provjeri i stepen odgovornosti. Primjera radi, institut postavljanja povjerenja je najdirektnije u funkciji jačanja odgovornosti, lične i kolektivne. Međutim, ovaj se princip ne primjenjuje. Nije stvar formalne, već suštinske prirode. Jer, nije potrebno dokazivati koliko ovakvim odnosima i praksom bitno slabi društvena i politička kontrola, što je nezamjenjiva komponenta samoupravnih odnosa i neposredne socijalističke demokratije, a istovremeno slabi i lična i kolektivna odgovornost koje nema i ne može je biti bez društvene i političke kontrole.

S tim u vezi treba podsjetiti da se u skupštinama svih društveno-političkih zajednica obavezno razmatraju izvještaji o radu

Digitized by Google

izvršnih organa i organa uprave, izvještaji o radu sudova itd. To je prilika kada treba objektivno i konkretno vrednovati rad i starešine organa i kolektivnog organa. Međutim, veoma rijetko se razmatranje izvještaja o radu koristi i kao provjera odgovornosti. Bilo je primjera da se u javnosti iznose ozbiljne primjedbe na rad pojedinih organa ili pojedinaca u njima, pa su se i pored toga izvještaji o njihovom radu usvajali bez primjedaba ili uz neke formalne sugestije, ali bez posljedica, odnosno sankcija za odgovorne. Štaviše, i pored znatnih primjedaba, koje su u nekim slučajevima davane u samim skupštinama, te iste skupštine vršile su reizbor ličnosti u te organe ne postavljajući pitanje opravdanosti reizbora. Odgovornost za to pada na delegate i delegatske skupštine koje su dužne da vrše društvenu, odnosno političku kontrolu. Inače, izvan ovih i ovakvih prilika kritikuje se, traži odgovornost, postavlja pitanje ostavki i slično. To je neodrživa praksa koja je u neskladu sa suštinom društvenih odnosa i principa društvene i političke kontrole koji su sadržani u ustavima i zakonima.

U ovom pogledu moguće je brže mijenjati postojeće stanje u pozitivnom smislu ukoliko uloga SSRN bude ostvarivana na pravi način. Postoji, naime, međuzavisnost funkcionisanja delegatskog sistema i djelovanja Socijalističkog saveza radnog naroda. Jer, društvena kontrola, odnosno društveni uticaj ne može biti sveden samo na ono što proizilazi iz normativnih akata. Snaga društvenog uticaja i društvene kritike mora da počiva na akciji radnih ljudi i građana bez koje društvena i politička kontrola koja se vrši strogo u okviru propisa ne može imati svoj puni smisao i biti trajan i efikasan faktor pozitivnih promjena stanja odgovornosti u društvu. Prema tome, SSRN je onaj nezamjenljivi faktor koji će kroz javan društveni uticaj i kritiku dati bitan doprinos efikasnosti funkcionisanja političkog sistema neposredne socijalističke demokratije.

Razumije se, dosljedno uspostavljanje ovih i ovakvih odnosa podrazumijeva realnost u definisanju politike, u utvrđivanju mjera i donošenju odluka. Za nerealne odluke, mjere i politiku ne može se tražiti odgovornost od izvršioca ukoliko on nije direktni predlagač svega toga, već od subjekata koji su tako nerealne ciljeve i politiku utvrdili. Na žalost, naša je realnost — mnogo nerealnosti u razvojnoj i ekonomskoj politici, u zaključcima i odlukama. Prema tome, neminovno je uspostavljanje međuzavisnosti odnosa između subjekata koji donose odluke i utvrđuju politiku i onih koji su dužni da je sprovode. Takva međuzavisnost proizilazi iz ustavnih principa, a to je i uslov za obostrano jačanje odgovornosti, za realnost u planiranju, u definisanju ciljeva, u utvrđivanju mjera, u usvajanju zakona, odluka, kao i za njihovo uspješno ostvarivanje u praksi.

Posebno je aktuelno pitanje odgovornosti pri donošenju ekonomskih odluka u organizacijama udruženog rada i bankama. Preduslov za jačanje njihove odgovornosti je reduciranje admi-

Digitized by Google

nistrativne regulative u društveno-ekonomskoj oblasti na strogo ustavne okvire, čime se otvara širok prostor za dejstvo ekonomskih kriterija privređivanja koji proizilaze iz odnosa na tržištu. Bez stvaranja ovog uslova iluzorno je govoriti o odgovornosti subjekata za donošenje ekonomskih odluka. Samo u tim uslovima moguće je govoriti o odgovornosti za kvalitet i sudbinu investicionih odluka, za poslovne rezultate, za izvršavanje preuzetih obaveza (putem ugovora, samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i sl.). Sem toga, obezbjeđivanjem ovih uslova moguće je efikasno se boriti protiv neformalnog odlučivanja koje se nerijetko pokriva samoupravnim plaštom, moguće je suzbiti tehnobirokratske sprege u donošenju investicionih odluka, i time stvoriti i uslove da se ekonomski rizik direktno poveže sa materijalnom odgovornošću, što je, uostalom, najbitnije.

Postoje razlozi strateškog značaja za odlučno opredjeljenje za put jačanja odgovornosti — dosljednom primjenom ustavnih principa i zakonskih rješenja, u stvari, borbom za efikasno funkcionisanje institucija političkog sistema, uvijek, pri tom, podrazumijevajući puno djelovanje ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterija privređivanja u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i ovladavanje društvenom reprodukcijom od strane radnika u udruženom radu.

To je prije svega, put mijenjanja birokratsko-hijerarhijske prakse i logike, put lomljenja starih shvatanja i odnosa, zasnovanih na postavljanju pitanja odgovornosti isključivo *odozgo* i jačanja demokratskog samoupravnog i stvaralačkog pristupa pitanja lične i kolektivne odgovornosti u društvu, koji se zasniva na društvenoj akciji i kritici radnih ljudi i građana, komunista, sindikalno organizovanih radnika, omladine. Time pitanje odgovornosti postaje sastavni dio društveno-političkih, demokratskih i samoupravnih odnosa a ne elemenat birokratske prakse i hijerarhijskih odnosa. Još određenije — postavljanje pitanja odgovornosti *odozgo* u našim društvenim uslovima objektivno slabi napore za punu afirmaciju političkog sistema neposredne socijalističke demokratije. Sem toga, u uslovima samoupravnih demokratskih društvenih odnosa realnu pokretačku i stvaralačku snagu može da ima samo praksa postavljanja pitanja odgovornosti *odozdo* — od radnika u udruženom radu, kroz delegatski i skupštinski sistem, kroz Socijalistički savez radnog naroda, neposredno od naroda. Jer, postavljanje pitanja *odozgo* pored toga što nije imanentno suštini sistema socijalističkog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije, u sadašnjoj političkoj situaciji, tj. u uslovima krize, po pravilu, zavisi od odnosa snaga u rukovodstvu, određenom forumu i organu, pa onda i od raznih kompromisa, što se često izrađa u čisti politički oportunizam a onda parališe i akciju. Praksa postavljanja pitanja *odozgo* je pretežno karakteristika za socijalistička društva u kojima je partija radničke klase *na vlasti*, odlučuje i rješava u ime radničke klase, ima u stvari, politički monopol, odnosno za društvena uređenja

Digitized by Google

koja su centralistički organizovana sa hijerarhijskim sistemom vlasti.

Razumije se, ovakvim pristupom, koji je imanentan sistemu samoupravnih i demokratskih društvenih odnosa, ne isključuje se u bilo čemu odgovornost organa federacije, republika i pokrajina za sprovođenje politike, mjera i odluka koje se donose u ovim društveno-političkim zajednicama. Briga i odgovornost u ovom pogledu je ustavna obaveza ali i urgentna društvena potreba i ovi organi su dužni da privovremenim uvidom i kontrolom u sprovođenje zakona i mjera koje donose omoguće ne samo da se preduzimaju pojačane efikasnije mjere za sprovođenje zakona, mjera i odluka, već, kada se steknu uslovi, blagovremeno pokreću i pitanje odgovornosti za neizvršenje politike, zakona, mjera i odluka. Važnost ovog problema je posebno naglašena u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije sledećom ocjenom i stavom: »U samoupravnom jugoslovenskom društvu od izvanrednog je značaja da se obezbedi ostvarivanje prava i potpuno, dosledno i efikasno izvršavanje zakona i drugih propisa, društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. U izvršavanju ovog složenog i teškog zadatka neophodan je efikasan rad organa za sprovođenje zakona (izvršnih, upravnih, pravosudnih i drugih), posebno inspekcija, veća međusobna saradnja i funkcionalna povezanost na svim nivoima, kao i angažovanje i trajna akcija svih subjekata društvenog organizovanja i svih radnih ljudi i građana«.

Sistem odgovornosti, kao sastavni dio društvenih, demokratskih i samoupravnih odnosa, svakako, ne znači prepuštanje spontanosti i stihiji, političkom oportunizmu i negiranju uloge svjesnog socijalističkog faktora. Jer, supstitucija političkom monopolu partije ne može biti ni spontanost, ni višepartijski sistem, već neposredna demokratija sa socijalističkom društvenom sadržinom, u okviru koje, unutar nje, unutar sistema, djeluju svjesne i organizovane socijalističke snage. To, onda, pretpostavlja efikasno i intenzivno ostvarivanje idejnopolitičke uloge Saveza komunista Jugoslavije, njegovog Centralnog komiteta, Saveza komunista socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina i njihovih centralnih i pokrajinskih komiteta, Saveza komunista u cjelini ali ne spolja, ne preko transmisija i direktiva, već unutar sistema neposredne socijalističke demokratije, snagom ubjeđenja i uvjerenja, snagom činjenica i primjera. Samo u tim i takvim uslovima funkcionisaće kako valja institucije političkog sistema i u tom kontekstu sistem odgovornosti.

Sem toga, treba imati u vidu složenost odnosa u našem sistemu, bogatstvo i dinamiku njegovog razvoja, činjenicu da mnogi subjekti sami donose akta i norme i slično, pa je u tim uslovima nezamjenljiva uloga i akcija organizovanih socijalističkih snaga u razvijanju društvene svijesti o odgovornosti u društvu.

Drugi razlog od dalekosežnog značaja za izgrađivanje prakse postavljanja odgovornosti u skladu sa demokratskom i samoupra-

Digitized by Google

nom suštinom naših društvenih odnosa je u tome da se prevaziđe stara praksa i odnosi u okviru kojih se pitanje odgovornosti prvo postavi i raščisti u Partiji, pa se onda — u Partiji formirani kriterij i ocjena — jednostavno prenesu ili formalno prihvate u drugim organima i organizacijama, iako su, pojednostavljeno govoreći, odnosi u partiji jedno, u državi drugo, u osnovnoj organizaciji udruženog rada treće i slično. Jer, u svakom od ovih segmenata društva postoje pravila rada i ponašanja regulisana posebnim aktima i u skladu sa društvenim karakterom ovih institucija. Ostajanje pri staroj praksi i odnosima je zadržavanje političkog monopola Partije, ali i priznanje da se bez takvog političkog monopola ne može rješavati pitanje odgovornosti u društvu! Nezavisno od toga što je neko član Saveza komunista, odgovornost za njegov rad na radnom mjestu, u proizvodnji, u školi, naučnoj instituciji, državnom organu, društveno-političkoj organizaciji i slično, utvrđuje se upravo tamo gdje radi na osnovu zakonskih ili samoupravnih propisa, odnosno statutarnih normi za ogrešenja o te akte, obaveze ili radne odnose. On podjednako odgovara kao i svaki drugi radnik koji nije član Saveza komunista za kršenje radne discipline, za neizvršavanje radnih obaveza, za prekršajne prestupe razne vrste, za nanošenje materijalne štete itd. Pred Savezom komunista odgovara za nepoštovanje njegovih idejno-političkih stavova, za ogrešenje prema statutarnim normama, prema Programu SK, za neaktivnost koja ruši ugled komuniste, za politički oportunizam i slično. Ali, partijska organizacija ga može pozvati na odgovornost i uvijek kada on bude odgovoran za greške i nerad na radnom mjestu ili za aktivnost u državnom organu, društveno-političkim i društvenim organizacijama, neovisno što su prema njemu preduzete određene sankcije tamo gdje radi, jer, po pravilu, svaka takva sankcija ima političko-moralni aspekat.

Pojednostavljeno govoreći, ukine li se obaveza postavljanja odgovornosti člana Saveza komunista za izvršavanje radnih obaveza i povjerenih mu zadataka na radnom mjestu — u radnoj organizaciji, u državnom organu, u skupštini, u organu samoupravne interesne zajednice i slično, sve dotle dok se u Savezu komunista ne raspravi pitanje njegove odgovornosti, time se obezvređuje suština demokratskih društvenih odnosa i pothranjuje politički monopol partijske organizacije ili rukovodstva u pogledu društvene odgovornosti, a to objektivno znači, htio to neko ili ne, vraćanje natrag. Ne radi se znači o formalnom razdvajanju odgovornosti, jer ne može Savez komunista skinuti sa sebe odgovornost za borbu, za akciju itd., već se radi o tome da se do kraja i cjelovito potvrde društveni odnosi zasnovani na demokratskim principima ustava, što je bitan uslov kretanja naprijed.

Treći razlog je u činjenici da se pitanje odgovornosti teško može postaviti *odozgo* sa ciljem da ono ima karakter sveopšte direktive, okružnice i sl., koja će se pošto-poto izvršavati sve do posljedne društvene ćelije i koja će kao takva dati efekte u razmjerama društva i na svim nivoima. Društvena i politička, u osnovi, sa-

Digitized by Google

moupravna samostalnost i identitet svakog subjekta nespojivi su sa takvim postavljanjem odgovornosti. Decentralizacijom i deetatizacijom (bez obzira na sve nedosljednosti), posebno podstaknutom ustavnim reformama iz 1971. i 1974. godine, najveći dio prava i dužnosti su prenesena na samoupravna i sve druge društvene subjekte u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim i samoupravnim zajednicama, posebno, na organe opština, pokrajina i republika. Preko stotinu hiljada institucija, od osnovne organizacije udruženog rada do organa u Federaciji, imajući u vidu i društvene organizacije i udruženja građana, djeluje u našem društvu. Otuda najveće rezultate može dati efikasna aktivnost za dosljednu primjenu samoupravnih akata, zakonskih propisa i društvenih pravila, unutar svake institucije u sistemu društvenih odnosa, polazeći od osnovnog principa da svako pravo podrazumijeva i obaveze, te da jedno proizilazi iz drugog, iz prava odlučivanja i odgovornost za obaveze. Ne, svakako, spontano i po sili automatizma, već uvijek podrazumijevajući i ulogu organizovane društvene svijesti unutar demokratske i organizovane samoaktivnosti radnih ljudi i građana.

Pri tome je od najvećeg značaja stanje idejnog i akcionog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije koje — to ne bi trebalo da bude sporno u bilo čemu — mora da se zasniva na dosljednoj primjeni principa demokratskog centralizma. Radi se o fundamentalnom principu koji je sadržan u Programu i Statutu SKJ. Razvoj društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja nije ukinuo ovaj princip, već je ojačao njegovu demokratsku komponentu, čime je on postao još čvršći temelj revolucionarnog djelovanja jugoslovenskih komunista. Nije prilika za njegovo tumačenje ali se može konstatovati da je bez njegove dosljedne primjene nemoguće računati na stvaranje odgovarajuće političke i opštedruštvene klime koja bi stalno i snažno podsticala snage organizovane socijalističke svijesti da pitanje odgovornosti postavljaju na pravi način u svim djelovima i na svim nivoima u društvu. Radi se o jasnom političkom kursu u borbi za jačanje lične i društvene odgovornosti, o skladu riječi i djela, o služenju primjerom. Pri tom se mora imati u vidu da se danas vodi i te kako žestoka bitka sa jasno izraženim klasnim obilježjima za pobjedu samoupravnog socijalizma, da se mora obezbjediti kontinuitet revolucionarnog djelovanja, da savladavanje uzroka krize u koje je zapalo naše društvo na putu svog socijalističkog razvoja traži revolucionarnu akciju, traži promjene, traži pravi izlaz. U tim uslovima faktor odgovornosti je jedan od bitnih faktora preokreta, postaje svojevrsna materijalna snaga. Nema li odgovornosti — kriza se produbljuje i obratno — ukoliko je odgovornost postavljena na pravi način i stalno jača — utoliko je izvjesnost u savladavanju uzroka krize jasnija, sigurnija.

»Jedan od osnovnih uslova pravilnog funkcionisanja cjelokupnog sistema samoupravljanja« — istaknuto je u Programu SKJ — »jeste visoko razvijen osjećaj odgovornosti svih onih koji su izabrani u organe samoupravljanja — odgovornosti i prema radnim

Digitized by Google

ljudima koji su ih izabrali i pred društvenom zajednicom kao cjelinom ...«. Ovaj princip je potpunije razrađen i definisan u Ustavu SFRJ (član 95) u kojem se kaže: »Svi organi i organizacije i drugi nosioci samoupravnih, javnih ili drugih društvenih funkcija vrše svoju funkciju na osnovu i u okviru ustava, zakona, odnosno statuta, i datih ovlašćenja, i odgovorni su za njeno vršenje. Svi nosioci samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija u vršenju svojih funkcija pod društvenom su kontrolom.«

U svemu ovome veliku ulogu igra javnost rada, javnost odlučivanja, javnost podnošenja izvještaja, javnost društvene i političke kontrole. Javnost je, takođe, jedan od bitnih faktora bez kojeg i ostvarivanje lične i kolektivne odgovornosti ne može da zaživi kao sastavni dio demokratskih društvenih odnosa. Pored ostalog, javnost rada je i uslov da postavljanje pitanja odgovornosti ne dobije ekscesna obilježja, formu dramatičnih raspleta, afera i mistifikacija. Faktor javnosti rada omogućava da se razvije i potvrđuje kultura dijaloga i demokratska osnova razrješavanja društvenih konflikata, čiji je neizbježni rezultat formulisanje konkretne odgovornosti ličnosti ili organa, ukoliko su oni prouzrokovali konflikt ili nijesu sprovodili usvojenu politiku i mjere.

Sa stanovišta javnosti, odnosno, javnog mnjenja i političkog raspoloženja naroda, posebnu brigu treba posvetiti pitanju dovođenja odgovornosti do kraja i obavijestiti javnost o tome. Kada se pokrene pitanje odgovornosti pojedinca ili organa, onda se bezuslovno mora stvar dovesti do kraja — utvrditi materijalna istina, ima li ili nema odgovornosti, u čemu je i kakve su sankcije (političke, prekršajne, krivične i sl., zavisno od karaktera čina radi kojeg je postavljeno pitanje odgovornosti). Iskustvo upućuje na zaključak da se u ovom slučaju javljaju ozbiljni problemi koji izazivaju nezadovoljstvo i opravdano reagovanje javnosti.

Nema sumnje da se u savremenim uslovima, na svoj način, postavlja i pitanje odnosa između lične i kolektivne odgovornosti. Prelaz na praksu jednogodišnjih mandata na mnogim društvenim funkcijama stvorio je u mnogo čemu novu situaciju i veoma aktuelizovao pitanje lične i kolektivne odgovornosti i odnosa koji iz toga proizilaze. To stoga što je, čini se to nespornim, lična odgovornost oslabila, dok je kolektivna odgovornost sve neodređenija, nedefinisana u konkretnoj praksi društvenih odnosa. Jedno je, ipak, očevidno — i jedna i druga odgovornost nijesu dovoljno u funkciji razrješavanja gorućih problema u društvu. Određene korekcije uvedenih rješenja o jednogodišnjem mandatu koje se sada vrše na mnogim nivoima opravdane su i sa stanovišta lične i kolektivne odgovornosti. No, ostaje, ipak, otvoreno pitanje ostvarivanja lične odgovornosti u uslovima kada se razvija kurs kolektivnog rada i rukovođenja. Bez rješenja ovog problema teško je mijenjati mnoge stvari na bolje. Rješenja se moraju tražiti kako kroz intenzivnu i efikasnu društvenu kontrolu nad radom svakog kolektivnog organa u pogledu izvršavanja njegovih ustavom i zakonima utvrđenih obaveza i nadležnosti i to javnim vršenjem te kontrole,

Digitized by Google

tako i kroz unapređenje unutrašnje organizacije i metoda njegovog rada, u stvari, kroz izgradnju takvih unutrašnjih odnosa koji će omogućiti da se može odrediti konkretna odgovornost svakog člana kolektivnog organa za njegov odnos i rad na ostvarivanju zadataka i obaveza, u vršenju nadležnosti kolektivnog organa u cjelini. Za to su potrebni demokratski odnosi u svakom organu, stroga primjena poslovničkih odredaba i odstranjivanje političkog oportunizma iz tih odnosa.

Na putu stvaranja uslova za podizanje odgovornosti na nivo stvarnih potreba društvenog razvoja i borbe za razvoj i ostvarivanje, kako dugoročnih ciljeva samoupravnog socijalizma tako i neposrednih zadataka u ostvarivanju programa ekonomske stabilizacije i unapređivanje političkog sistema, posebnu važnost ima kadrovska politika. Borba za odgovornije ponašanje svih društvenih i samoupravnih subjekata najtješnje je povezana sa kvalitetom i načinom vođenja kadrovske politike. Sposobnost, odgovornost i odanost interesima radničke klase i ciljevima samoupravnog socijalizma su fundamentalni kriteriji za izbor kadrova. Otuda i odnos prema pitanju lične i kolektivne odgovornosti treba da bude jedan od bitnih mjera u kadrovskoj jpolitici, u vrednovanju kadrova i u potvrđivanju revolucionarnog djelovanja komunista u savremenim uslovima. Treba podsjetiti da je više puta i posebno na Trinaestom kongresu SKJ istaknuto da su »nedovoljna odgovornost za promašaje u vođenju tekuće politike, za kršenje ustavnosti i zakonitosti, uzurpacije prava radničke klase i odlučivanja u njeno ime i monopolizacija vlasti — jedan od osnovnih problema u Savezu komunista.«

Otuda borba za podizanje odgovornosti u društvu podrazumijeva i sve puniju demokratizaciju kadrovske politike i njenu javnost. To je uslov da se stvore široke mogućnosti za izbor sposobnih i odgovornih, za selekciju kadrova na toj osnovi i za neophodnu smenjivost onda i uvijek kada se pokažu nesposobnim i neodgovornim. To je, takođe, jedan od bitnih uslova za smanjivanje jaza između riječi i djela, a time i sredstvo za jačanje povjerenja radnih ljudi i građana u snagu samoupravnog socijalističkog sistema. Otuda potreba da se u svakodnevnom radu odnos prema pitanju odgovornosti uvažava kao bitan elemenat idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista.

Na kraju, još jedanput treba naglasiti da sve rečeno ne samo da ne spori i ne poriče revolucionarni značaj idejno-političke uloge Saveza komunista kao bitnog uslova i za ostvarivanje lične i kolektivne odgovornosti u društvu. Kritike koje se u ovom pogledu upućuju Savezu komunista, prije svega, njegovim rukovodstvima — opravdane su. Jer, ovdje, na ovom području društvenih odnosa, Savez komunista nije dovoljno uspio da snagom svoje idejno-političke akcije i primjera oživotvori politički kurs i stvori društvenu klimu koja će omogućiti dosljedno ostvarivanje ustavnih principa, zakonskih, samoupravnih i drugih društvenih akata o ličnoj i društvenoj odgovornosti. Politički oportunizam koji je snažno ispo-

Digitized by Google

ljen u praksi i odnosima mnogih organizacija i rukovodstava SK, uključujući centralne i pokrajinske komitete SK i Centralni komitet SKJ i dalje je jedna od ključnih prepreka da se pitanje odgovornosti postavlja na pravi način i u pravo vrijeme. To je u osnovi posljedica nedovoljnog idejnog i akcionog jedinstva u SKJ, s jedne, i nedosljedne primjene principa demokratskog centralizma, s druge strane. Obezbjeđivanje ovih dvaju uslova, uz razvijanje kritike i samokritike, glavni su pravci akcije SK na podizanju lične i kolektivne odgovornosti. To je sastavni dio borbe za savlađivanje svojevrsne krize u radu i rukovođenju u Partiji, ali i za obnovu povjerenja naroda, radnih ljudi i građana, u samoupravni socijalistički sistem i Savez komunista kao avangardu radničke klase. Jer, kako u Programu SKJ stoji »u borbi za dalji razvitak socijalizma komunisti moraju stalno provjeravati svoju političku liniju neposredno jačajući svoju odgovornost pred širokim masama radnog naroda.«

Digitized by Google

France Černe

Društveno-svojinski ekonomski subjekti i njihovo racionalno ekonomsko ponašanje[1]

1. Nema sumnje da je prevladavajući *svojinski odnos* u nekom društvu u tesnoj vezi *sa ponašanjem privrednih (ekonomskih) subjekata*, a u vezi sa time i sa ostvarivanjem njihovih ekonomskih funkcija. Od ostvarivanja poslednjih je pak opet ovisno makro (agregatno) ponašanje ukupne privrede, na kraju *efikasnost ukupnog privređivanja*.

Pronaći dakle *ovisnost između prevladavajućeg svojinskog odnosa* (u pravnom i ekonomskom smislu) i *ekonomskih funkcija* koje provode decentralizirani subjekti znači: 1) pronaći osnovnu kariku za kritičko razmatranje o nužnim promenama sistema (mehanizma) i 2) biti svestan da sistem mora, s jedne strane, postojano, sve više smanjivati i zamenjivati administrativnu politiku, a s druge, da se moraju rađati u glavama ljudi i u praksi određene alternative koje su opravdane, a možda i nisu, ukoliko (ranije) sagledamo greške u ideološkom koncipiranju, te normativnom institucionaliziranju svojinskog sistema.

[1] U neku ruku je rasprava »produžetak« članka pod naslovom »Problemi operacionalizacije privrednog sistema nasuprot teorijskoj nedograđenosti (društveno) ekonomskog sistema« (Ekonomski zbornik, IV, SANU, Beograd, 1986) te jednog drugog, ranijeg članka pod naslovom »Usavršavanje i operacionalizacija našeg privrednog sistema« (Socijalizam, 1981, br. 4).

Digitized by Google

2. *Moj pristup* temi je *kritički-analitički*, što je moguće empirijski testirati, sa polaznim stavom da ne koristimo ni sadašnjost, a još manje budućnost, bez »friziranja« prave istine. Time neću da kažem da se ne radi o progresivnim probojnim odnosima, niti hoću da kažem da nismo imali velikih posleratnih uspeha. Radi se zaista o tome da objektivno, naučno sagledamo prerane, ili čak negativne »solucije« itd., pa odatle trasiramo put ka izlazu, neopterećeni nekom ideologijom sistema koju bi Marks zvao »false consciousness«. Dakle, u ime »right consciousness« pokušaću da dam moje mišljenje o toj temi. Na toj relaciji treba se kritički odnositi i prema Stabilizacionom programu, kao i prema Kritičkoj analizi.

1. O nekim osnovnim postulatima moje rasprave

Da ne bi bilo odmah ili kasnije nepotrebnih nesporazuma, čak semantičke prirode, hoću na početku da dam neke od mojih osnovnih sistemsko teorijskih *hipoteza-postulata.*
Mišljenja sam:

— da iako *društveno-ekonomski sistem,* odnosno uže *privredni sistem* ne možemo jednostavno, u celini izjednačavati *sa sistemom svojine,* poslednji je ipak centralni deo (kičma) ekonomskog, odnosno privrednog sistema (kao oblik osnovnog društveno-ekonomskog odnosa). Zbog toga je njegovu nedograđenost, manjkavost, pogrešnu institucionalizaciju itd. moguće vezivati — neposredno i(li) posredno — pre svega — za negativno sprovođenje ekonomskih funkcija, osnovnih sistemskih subjekata, što je zapravo predmet ovog istraživanja;

— da se danas u nas sve više razvija *jedna štetna dihotomija* u vidu višestruke dualnosti (dvostranosti): filozofije, ideologije, sistema, prava, politike, teorije, morala; da se tzv. sistemski zakoni sve više pretvaraju u neku »ideološku preambulu«, a da se u praksi (»ilegalno«) razvija jedan drugi vid zakona-tendencija koji Ustavom nisu predviđeni, tačnije koje se baš Ustavom htelo potisnuti u stranu ili ih čak zameniti;

— da je zbog toga netačno tvrditi da se Ustavom zapravo htelo ostvariti osnove za jedan novi model *»razvijenog tržišnog samoupravnog socijalizma«.* Kardelj, a i drugi teoretičari-konstruktori novog sistema, bili su suprotnog mišljenja: da treba tržišni sistem brže prevazilaziti-dokidati[2], da bi se time stvorili uslovi za brže razvijanje Marksove asocijacije, koja treba da bude — po Marksu — nerobni (netržišni) planski sistem;

[2] Kategorije-instituti koji se pojavljuju sa novim Ustavom kao što su: udruženi rad na osnovu društvene svojine, OOUR, radničko samoupravljanje — umesto preduzeća; samoupravni sporazumi i društveni dogovori, dohodovno (netržišno) udruživanje rada i sredstava — umesto konkurence; radne zajednice (stručne službe) — umesto direktorskog poduzetništva itd. — dokaz su da je naša tvrdnja tačna.

Digitized by Google

— da je do značajnijeg *blokiranja i čak erozije tzv. ustavno-zakonskog (normativnog) sistema* došlo početkom 80-ih godina, dakle baš sa eksplozijom velikih vanjskih, a i unutarnjih društveno-ekonomskih razvojnih poteškoća, koje ne smemo da shvatimo kao neko »privremeno« nesnalaženje u novom periodu razvoja, nego (ili bar također) kao kraj jednog posleratnog-Kondratijefovskog, četrdesetogodišnjega perioda (kao kraj nekih ideološko protagonističkih »permanentno revolucionarnih« promena teleološkog tipa), sa jakim smanjenjem euforičkog demonstracijskog efekta oslobođenja i »svesne izgradnje socijalizma«, sa jednom »evaporacijom« realnog socijalizma, kao već prevaziđene paradigme (u smislu »ideološkog fundamentalizma«) — ne samo zbog svetske krize »dosadašnjeg« koncepta socijalizma, nego, bar u nas, zbog generacijske smene razvojnog vrednosnog sistema. Dakle, radi se o jednom zaokretu ka više genetičkom samoreprodukovanju društva na stabilnijim osnovama.

Problem je u tome što se posle rata rađa novi privredni i politički sistem *koji se u ovo doba krize nije još formirao* da bi sam sebe reprodukovao, pa je zapravo ostao u mnogočemu paradigma. Tako su »postojeće« normativne kategorije postale vrlo labilne i ranjive, zbog čega također pati efikasnost privređivanja.

U tom smislu ja dalje *polazim od toga:*

— da je »*stvarni« socijalizam*, tako reći, u embrionalnom stanju (kao »rani socijalizam«), više kao kritika-negacija kapitalizma i birokratizma, kao kritička misao i kritički pokret, čak u pluralističkom obliku, a da je ocenjivanje stvarnosti kao socijalističke još dosta ovisno od vrednosnog suda, koliko ga u nekoj državi ima; da je socijalizam zapravo teorijski i istorijski pokret — kretanje u jednom prelaznom periodu ka novom shvatanju i stvaranju, kao jedno novo, najprogresivnije rešavanje svetskih problema na putu daljeg razvoja naše civilizacije;

— da je sa tim u vezi i pitanje da li postoji »*socijalistička ekonomija*« u dvojakom smislu: 1) koliko i gde je ona danas kao stvarni (novi) način privređivanja i 2) u Marksovom značenju socijalizma — kao niža, još nerazvijena faza komunizma, u kojem bi društvena delatnost bila samo tehničko-materijalna delatnost društva, a ne ekonomija u klasičnom značenju reči (po Marksu bi ova delatnost u budućem društvu bila svesna, planska delatnost društva, bez nekog uvažavanja ekonomskih zakona koji su »izvan ljudi«, kao neke spontane prirodne snage);

— da, pak, *ekonomija danas* — zbog nesklada između resursa odnosno proizvoda i potreba mora da postoji kao jedna racionalna delatnost, to jest kao alternativna, ka maksimizaciji rezultata orijentisana delatnost za nekoga, i sa time, sa tačno određenim prisvajanjem nekoga, u okviru neke relativno stabilne hijerarhijske skale;

— da dakle *ekonomije nema bez prisvajanja,* i to 1) bez ograničenog prisvajanja, 2) bez stimulativno diferencirovanog prisva-

Digitized by Google

janja i 3) bez prava raspolaganja sa prisvojenim. To, naravno, traži jedan red u prinadležnosti, u »društvenom ovlaštenju« nekog subjekta da se sredstvima ekonomski autonomno i odgovorno upravlja, pisanim ili spontanim, recimo tržišnim, formiranim pravilima;

— da zbog toga *ekonomije nema bez neke svojine, vlasništva* (u ekonomsko disponibilnom i pravno titularnom smislu); da svojinski odnos kao trojaki odnos — pravo: raspolaganja, upotrebe (korišćenja) ili upravljanja, te primanja koristi mora da bude legalizovan, pravno razrađen. Jedino u takvim uslovima može se razviti jedna efikasna ekonomija u smislu alternativno-supstitutivnog kombinovanja retkih privrednih resursa, uz rizik i stimulisanje za takvu delatnost u vidu primanja nekog »fructusa«. Marks doslovno kaže (u Kapitalu, sv. I) da roba ne može sama da ide na tržište, da mora da ima svoje čuvare, posednike, vlasnike.

Na *ovakvoj generalnoj teoretskoj osnovi razrađujem sledeće teze:*

— da se *tip prevladavajućeg svojinskog odnosa* formira u nekom društvu istorijski, prema ekonomskim potrebama, po Marksu kao stimulativni ili nestimulativni oblik proizvodnih odnosa za efikasni razvoj proizvodnih snaga, a ne kao izraz neke pravednosti itd.;

— da treba sa ekonomskog gledišta svojinu posmatrati kao odnos-pravo nekoga da raspolaže nekim dobrom i da za to i odgovara, uz čak *»isključivanje« drugih od tog prava.* Jer, jedino na taj način se može formirati materijalna odgovornost u upravljanju (korišćenju) dobara. U tom širem ekonomskom smislu svaka svojina je na neki način »privatna«, to jest autonomno pravo prinadležnosti raspolaganja nekim dobrom. Nosilac prava može i hoće (a za to je stimulisan) da dobro korisno, efikasno upotrebljava. To ne smemo shvatiti u užem pravnom-privatnosvojinskom smislu, kao apsolutno pravo, kao dominaciju, vlast itd., nego pre svega kao privremenu ekonomsku prednost koju neko lice ima (stiče) kao »nagradu« za uspešno upravljanje (korišćenje), dakle stimulus za dalje uspešno delovanje;

— da u pravnom smislu treba, ipak, praviti *razliku između klasične (individualne) privatne svojine,* i posredno društvene svojine (Marks npr. u Kapitalu, sv. III, govori o akcionerskoj svojini kao o ukidanju kapitalističke privatne svojine, kao o obliku posredno (ne neposredno) društvene svojine), te *neposredne društvene svojine,* koja je ujedno i kolektivna i individualna, dakle ne samo negacija privatne svojine nego negacija svake svojine;

— da u *robnoj proizvodnji* gde *roba mora imati svoje posrednike-vlasnike* nije moguća neposredno društvena svojina (koja je jedino moguća u totalno planskoj, nerobnoj proizvodnji), nego samo posredno podruštvljena, kolektivna (koja je zajednička) i individualna svojina; da je u nas s tog stanovišta u samoupravnom i robnom obliku privrede moguć, kao najviši oblik svojine, oblik

Digitized by Google

posredno društvene svojine, kao kolektivno zajedničke i ujedno individualne;

— to možemo protumačiti na taj način što svaka robna proizvodnja polazi *od dihotomije: (ne) jedinstva privatnog i društvenog (kolektivnog)*, u obliku *dvojakog karaktera rada*, da funkcija proizvodnje ne može da bude bez neke svojine kao autonomne funkcije privređivanja, sa čime se rad (radni odnosno proizvodni proces) najpre, direktno, pokazuje kao privatan rad (proces), utrošen na račun (rizik) robnog proizvođača (individualnog ili kolektivnog), da bi taj posle tzv. »vektorskog« uspostavljanja ovisnosti preko učešća na tržištu i drugih proizvođača, te suprotnih stranaka u funkciji kupaca, mogao posredno da dobije pravu meru kao društvenu meru — nužnog, potrebnog rada, u čemu je zapravo suština zakona (tržišne) vrednosti. Zbog toga je proglašavanje proizvedene »robe«, kao još nepriznate na tržištu ili dohotka kao neposredno društvene, zapravo, jedan administrativan čin deprivacije privrednog subjekta, u snošenju rizika i odgovornosti za gubitak. To neminovno dovodi u pitanje suštinu ekonomskog računa, kao kriterijuma-kontrolora rentabilnosti, a proizvođaču (pozitivnu) neizvesnost da li je uspeo ili nije (sve je to opšta konstatacija, a ne još konkretizacija za pojedino društvo);

— da društvena svojina, kako smo već ustanovili, sadrži u sebi i opšte i zajedničko (kolektivno) i pojedinačno (individualno), kao njihovo dijalektičko jedinstvo, a da se opšte, to jest društveno pojavljuju kao proces stanovitog podruštvljavanja proizvodnje i rada, preko robno-tržišnog karaktera proizvoda i rada. Dakle, *društvenog unapred, apriorno, u razvijenom delu tržišne privrede nema* i ne može da bude; ono je u početku neizvesno društveno, ali se preko tržišnih snaga-ponude i potražnje, na osnovu rentabilnosti proizvodnje pokazuje društvena celishodnost korišćenja sredstava (zbog toga se »sredstva« u tržišnoj privredi stanovito »revaloriziraju«, kao vrednost, prema čistom prinosu).

Društvenost nekog ekonomskog čina proizvodnje i sa time društvenost bogatstva u širem značenju reči sadrži: 1) u širem smislu, svaki je čin društveni i kao privatna delatnost ako doprinosi ostvarivanju društvenog cilja, 2) u užem smislu, pak jedino ako je korist čina pojedinačnog lica ili grupe ljudi jednaka doprinosu društveno potrebnog rada. U prvom slučaju govorimo o »welfare aspektu« društvenosti sredstava (i rada), u drugom o radno-proizvodnom aspektu;

— da u smislu smithianske dileme treba priznati da *čovek* koji živi u društvu (i nije Robinzon) *u svojim razmišljanjima ima dva polazišta:* a) od individualne koristi za sebe; b) od društvene koristi, kada se onome ko se ne ponaša prema društvenim normama može smanjiti i njegova individualna korist. Ili, s obzirom na samo iskustvo pojedinaca, da uzimanjem u obzir širih interesa — u vidu kooperacije, reciprocitetne delatnosti, udruživanja, uvažavanja društvenih preferencija, itd. neko može da dobije više nego ako ide u potpunu neizvesnost, sa ličnim interesima, za mak-

Digitized by Google

simumom koristi za sebe. Možemo čak reći da u slučaju kada čovek polazi u »optimalnom obimu« od sebe, od svoje individualne koristi (sa time da mu nije dozvoljen monopol), da sa sopstvenom kreativnošću-radom proizvodi, da i pojedinac (odnosno kolektiv) i čitavo društvo imaju više od toga nego ako se unapred strogo normira neka (čak kao radna) pravednost raspodele (prisvajanja), koja samo prividno, privremeno ukida svaku nepravednu diferencijaciju;

— da *društvena svojina, onako kako je u nas normativno institucionalizirana,* sa stanovišta današnjeg saznanja, u nekim normativnim formulacijama čak koči optimalno ekonomsko ponašanje-agiranje ekonomskih subjekata. Pre svega, ne stimuliše (nedovoljno sankcionira) onakvo ponašanje ekonomskih subjekata koje bi kroz optimalno (kao društveno racionalno) sprovođenje ekonomskih funkcija optimalno rešavalo sve osnovne probleme naše privrede. Teza koju treba empirijski testirati!

2. Ustavno-zakonsko postulirani sistem društvene svojine, njegovi subjekti i njihovo pretpostavljeno ponašanje

Bilo bi potpuno pogrešno, ako bismo smatrali da se, recimo, OOUR-i (odnosno kolektivi unutar njih) ili ponašaju potpuno u skladu sa ustavno-zakonskim normama, ili irelevantno, bez obzira na njih. Sa druge strane, konsistentnost, istorijska, društvena »adekvatnost« tih normi je od odlučujućeg značaja za efikasno ostvarivanje ekonomskih funkcija osnovnih ekonomskih subjekata privređivanja.

Iz tog razloga nužan je *kratak osvrt na ustavno-zakonsko »rešenje« tog problema.*

Mi ćemo samo skicirati neka osnovna ustavno-sistemska »rešenja« ovog problema u okviru pet pitanja.

1. pitanje: *Kada su sredstva za proizvodnju, odnosno za reprodukciju*[3] *u društvenoj svojini?*

Po Ustavu i ZUR-u sredstva u društvenoj svojini su:

— kada radnici sa dominantnim položajem u UR i u društvu kao celini odlučuju slobodno, samoupravno, ali u uzajamnoj ovisnosti, odgovornosti i solidarnosti o svom i ukupnom društvenom

[3] Kako u Ustavu (nadalje U) tako u Zakonu o udruženom radu (nadalje ZUR) sredstva su kao društveno svojinska kategorija vrlo različito nazvana: sredstva (ZUR, 2), sredstva za proizvodnju (ZUR, 10) društvena sredstva (U 14, 15, 22, 24, ZUR, 2), koja su stvari, materijalna prava i novčana sredstva (ZUR, 10), društvena sredstva za rad, te druga sredstva društvenu reprodukciju (ZUR, 2), također-novčana sredstva reprodukcije (ZUR, 5). Najšire definira, šta je u društvenoj svojini, U, čl. 12: »Sredstva za proizvodnju i druga sredstva udruženog rada, proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom, sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba, prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi društvena su svojina.«

Digitized by Google

radu, odgovorni za svoj OOUR, o uslovima svog rada, o rezultatima svog rada (tačnije — svog živog i minulog rada), o udruživanju rada i sredstava koja su dapače društvena svojina, a oni njima upravljanju, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu;

— kada se radnici mogu ravnopravno (pod jednakim uslovima) uključivati u UR;

— kada nema nikakvog podređivanja čoveka, nikakve eksploatacije tuđeg rada;

— kada je osigurano samoupravljanje svima radnim ljudima;

— kada radnici slobodno preuzimaju obaveze sa samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, kada radnici slobodno, ličnim izjašnjavanjem u OOUR-ima i preko delegacija ravnopravno odlučuju o svim pitanjima rada i društvene reprodukcije;

— kada radnici imaju vlast i kontrolu nad ukupnim dohotkom, nad novčanim i materijalnim tokovima proširene reprodukcije.

Kada bi svi ti uslovi bili ispunjeni, radnici, odnosno radni kolektivi bi se (u OOUR-ima) potpuno uravnoteženo-individualno i društveno korisno (racionalno) ponašali.

2. pitanje: *U čemu se ogleda da su sredstva društvena*, a ne privatna — individualna ili grupna svojina?

U sledećem:

— da su samo zajednička materijalna sredstva sa kojima upravljaju radnici u OOUR-ima, u svom, zajedničkom i opštedruštvenom interesu;

— da su sredstva samo materijalna osnova za rad radnika;

— da ne mogu da budu osnov za prisvajanje dohotka ili drugih koristi, dakle da je rad onaj koji je sada dominantna »prisvajačka« kategorija, dok je svojina »neutralna«;

— da samo rad i rezultati rada određuju društveni i materijalni položaj čoveka u našem društvu;

— da niko ne može imati svojinsko pravo nad društvenim sredstvima. Na njih ima pravo svako ko radi, da sa njima zadovoljava svoje i društvene potrebe;

— da se ne mogu koristiti za prisvajanje tuđeg viška rada.

To bi značilo da su društvena sredstva »svačija i ničija«, odnosno »negacija svake svojine« (E. Kardelj), a društveno vlasništvo »ukinutost vlasništva« (B. Horvat).

3. pitanje: *Kakva (neotuđiva) ovlašćenja imaju (udruženi) radnici* nad društvenim sredstvima na osnovu rada?

— radnici jedino raspolažu, koriste i upravljaju društvenim sredstvima;

— sarađuju u radnim procesima i poslovanju;

— u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu sredstava društveno i ekonomsko celishodno koriste, te ih neprekidno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju;

Digitized by Google

— odlučuju o odnosima društvene reprodukcije u celini;

— uređuju međusobne radne odnose;

— odlučuju o ukupnom dohotku, sami raspoređuju čisti dohodak u skladu sa samoupravno dogovorenim merilima itd.;

— imaju pravo na ukupni dohodak kao rezultat njihovog i ukupnog društvenog rada, a za njegovo raspoređivanje na njihovu ličnu i zajedničku potrošnju pak srazmerno njihovom doprinosu, koji su dali svojim (živim) radom i ulaganjem društvenih sredstava kao minulog rada.

4. pitanje: *Kakve dužnosti i odgovornosti* proizlaze za (udružene) radnike kao samoupravljače sa društvenim sredstvima?

— radnici su pre svega odgovorni jedan drugome i socijalističkom samoupravnom društvu u celini za društveno i ekonomsko celishodno korišćenje (upravljanje) sredstvima;

— snose materijalne i druge posledice u OOUR-ima, ako OOUR zapadne u poteškoće zbog njihove krivice;

— u uslovima socijalističke robne proizvodnje obezbeđuju da se u OOUR-ima dohodak neprekidno uvećava;

— dužni su da raspoređuju dohodak za prostu i proširenu reprodukciju, za opštu i ličnu potrošnju, tako da OOUR-ima obezbede neprekidan uspešan razvoj;

— u slučaju gubitaka primaju lične dohotke samo u visini zajamčenih ličnih dohodaka;

— ne dele deo dohotka koji je rezultat izuzetno povoljnih uslova (prirodnih, tržišnih, itd.).

5. pitanje: *Kakvu svest-motiv, interes, ponašanje ustavni sistem očekuje od samoupravno udruženih radnika* na osnovu upravljanja sa društvenim sredstvima?

— dohodak koji radnici stiču u OOUR-u treba da bude glavni motiv za rad, merilo za uspešnost proizvodnje, motiv za udruživanje rada i sredstava, materijalna osnova za ostvarivanje svih njihovih prava itd. (i merilo za odgovornost).

Sem tog osnovnog motiva postoje i drugi, posebni motivi, kao npr.:

— da što više razvijaju svoje radne sposobnosti i znanje;

— da ekonomsko i društveno celishodno koriste sredstva društvene reprodukcije;

— da se prilagođavaju potražnji domaćeg i stranog tržišta;

— da sa raspodelom ličnog dohotka na osnovu rezultata rada stimulišu sve radnike ka što većoj proizvodnji itd.

Sumirajući ustavne svojinsko-pravne i ekonomske odredbe, možemo zaključiti:

1. Društveno-ekonomsko svojinsko pravo sadržano je u zahtevu (osnovnoj normi) da su radnici u procesu proizvodnje potpuno ravnopravni s obzirom na društveni karakter sredstava, da društvena sredstva radnici društveno-ekonomsko celishodno koriste (u ZUR-, 616, govori se o »ostvarivanju društvene funkcije društvene svojine«), da su društvena sredstva u tom smislu samo za-

Digitized by Google

jednička sredstva, osnova za rad, kojima upravljaju radnici u OOUR-ima, što znači da ne mogu prisvajati nikakav dohodak na njihovoj osnovi i da društvena sredstva dakle »traže« za ostvarivanje svoje društvenosti ostvarivanje principa raspodele prema radu.

2. U tom smislu predstavnici-nosioci, ovlastitelji (personalni subjekti) tih društveno-svojinskih odnosa su radnici u udruženom radu (time i upravnici posednici imovine u društvenoj svojini).

3. Radnici se preko OOUR-a ponašaju principijelno (a u stvarnosti u masi) društveno-ekonomsko celishodno-racionalno, neegoistično, sa ciljem da maksimalno doprinesu privrednom i društvenom razvoju zemlje, društvenom i ličnom standardu na osnovu raspodele prema radu.

Već u ustavno-zakonskim sistemskim odredbama ima *neke nedorečenosti i kontradikcije*, značajne za našu daljnu analizu koje ću samo skicirati:

1. Po ZUR-u (6) sva su lica radnici koji rade sa društvenim sredstvima u OUR-ima, u radnim zajednicama itd., i imaju podjednaka prava da slobodno i ravnopravno odlučuju o svom radu, te o uslovima i rezultatima rada (ZUR, 13). To bi trebalo da znači da se OUR-i demokratski upravljaju na osnovu slobodnog ličnog izjašnjavanja radnika, bez uplitanja iz vani DPZ-a, DPO-a, a iznutra bez odluka hijerarhijsko nadređenih poslovodnih struktura. Da li je to tačno?

2. Sve značajnije odluke o udruživanju rada i sredstava treba da budu koncentrisane u OOUR-ima (ZUR, 16). Dakle, radne organizacije ili neke druge »asocijacije« nemaju izvornih ekonomsko-svojinskih (imovinskih) prava. Sve »polazi« od OOUR-a i treba da se »vraća« njemu.

3. Ali po U i ZUR su DPZ (naročito opštine — ZUR, 618) ipak nosioci nekih društveno-svojinskih funkcija(prava), pre svega u nekom vidu »superzaštitnika« društvene svojine (u funkciji donošenja »mera za društvenu zaštitu« društvene svojine /VII. glava ZUR-a/), naročito u slučajevima kada se radi o poremećenosti samoupravnih odnosa (ZUR, 35, 617, 619), kada su oštećeni društveni interesi (ZUR, 35, 617, 620), kada su OOUR-i u nemogućnosti da redovito posluju (ZUR, 152), u slučaju nemogućnosti naplaćivanja zakonskih obaveza na osnovu zakona (ZUR, 35, 617, 621) kada se dohodak ne raspoređuje u skladu sa raspodelom prema radu ili dolazi zbog toga do zastoja u reprodukciji (ZUR, 471, 152, 157), kod sanacije i(li) čak likvidacije OOUR-a (ZUR, 160), kod nezakonitog korišćenja, raspolaganja ili čak uzurpiranja društvenih sredstava (ZUR, 616).

Ustav u čl. 32 govori također o pružanju ekonomske i druge pomoći OUR-ima (od strane OUR-a i DPZ) kada ove dođu u izuzetne ekonomske poteškoće, u skladu sa načelom uzajamnosti i solidarnosti.

Digitized by Google

Sve to znači:

— da se već ustavno-zakonski predviđa (dozvoljava) da se radnici, radni kolektivi neće uvek društveno celishodno-korisno ponašati, što dozvoljava intervenciju DPZ-a;

— da je svojinska kontrolna uloga DPZ-a relativno velika, ali pre svega post festum, zaštitna, finansijsko terapijska, a ne preventivna;

— da DPZ snose veliki deo rizika (uglavnom finansijski) a ne radni kolektivi i(li) poslovodne strukture;

— da se kontrolne sankcije uglavnom zasnivaju na zaključnom računu i bilansu.

4. Ako su po U i ZUR OOUR-i osnovni društveno-svojinski subjekti, morali bi također samostalno izvršavati sve osnovne ekonomske funkcije. Ali, pitanje je da li mogu uvek, s obzirom na mnoga ograničenja, naročito od strane organa DPZ-a.

5. Svi osnovni normativni akti (Ustav i zakoni) polaze od fundamentalne pretpostavke da se radnici — kao nosioci svih značajnih ekonomskih i društvenih funkcija — ponašaju, po pravilu, racionalno-usklađeno: individualno, kolektivno i opštedruštveno. Ako ne, da li se time otvara poznati smithianski problem o kojem smo već govorili?

3. Pokušaj empirijskog utvrđivanja masovnog ponašanja radnih kolektiva preko (O)OUR-a

Kao rezultat postojećih sistemskih institucija-organizacija, načela, normi sa jedne strane, te autohtonih interesa radnika radnih kolektiva, sa druge strane, obrazuje se *određeno, tipično, dugoročnije ponašanje ekonomskih subjekata* (u obliku različitih, trajnih sklonosti), koje je sa stanovišta postulirane ekonomske racionalnosti normalno ili nenormalno, efikasno ili neefikasno.

Sa tog gledišta ja bih sada na osnovu masovne opservacije pokušao da neke od sklonosti u obavljanju ekonomskih funkcija (O)OUR-a konkretno navodim, kako bih kasnije bio u stanju da potvrdim ili odbacim tezu da treba tražiti za nenormalno, za neefikasno obavljanje ekonomskih funkcija uzrok, pre svega, u samom osnovnom društveno-svojinskom odnosu kao sistemsko determinirajućem odnosu, te u nekonsistentnoj operacionalizaciji tog odnosa u obliku funkcionalnog mehanizma. (Statističke informacije izostavljam, iako se mogu navesti.)

1. Da počnem sa *sklonošću ka proizvodnji, ka povećanju proizvodnje.* U našim društveno-svojinskim odnosima sklonost ka proizvodnji više je naturalna, ekstenzivna, dakle nedovoljno tržišno orijentisana, sa nedovoljnom diversifikacijom, sa slabom elastičnošću novih proizvodnih programa ili dužim zadržavanjem već zastarelih, sa nedovoljnom sklonošću ka poboljšanju kvaliteta proizvoda, sa niskom ekonomičnošću itd.

Digitized by Google

2. Nešto slično možemo da kažemo za *prodajnu funkciju* koja je također nedovoljno tržišno elastična, konkurentna, inovativna itd.

3. Podjednako je nezadovoljavajuća *sklonost ka ekonomičnosti* (rentabilnosti) *nabave* materijala, energije, opreme, nove tehnologije itd. Nije dovoljno usklađena sa proizvodnjom po kvalitetu, po nameni, po rokovima itd. Često se kupuje roba koje ima suviše na zalihama ili se uopšte ne održavaju nikakve zalihe, zbog čega dolazi do prekida proizvodnje. Koeficijenti zaliha, obrtaja obrtnih sredstava itd. su neoptimalni.

4. Na jednu suboptimalnu ekonomsku funkciju naiđemo dalje *na području zapošljavanja i ekonomizacije radne snage, angažiranja znanja* itd.

Potražnja za novim radom od strane OOUR-a često je bez finansijskog pokrića, bez izračunatog marginalnog proizvoda-dohotka, čak bez potrebe sa racionalnog stanovišta radne organizacije. Ovakva ekonomska neopreznost dovodi do nepotrebnog viška zapošljavanja radne snage. Sa druge strane, pošto je raspodela dohotka takva, da akumulacije više puta tako reći nema, pošto se radi o kvazi monopolu zaposlenih (i sa stanovišta zakonodavstva) itd., imamo — s obzirom na ponudu radne snage — veliku nezaposlenost u zemlji.

Podjednako treba naglasiti da se ne vodi dovoljno računa o već zaposlenoj radnoj snazi, o radnim normama, o troškovima rada itd. Proglašavanje poslednje kategorije nesamoupravnom je u potpunoj suprotnosti sa kompleksnom ekonomijom po kojoj treba da se ekonomišu svi privredni resursi. Marks, čak, kaže da će prvi zakon budućeg društva biti ekonomija rada (radnog vremena).

5. Podjednako je nedovoljna *sklonost radnih kolektiva i poslovodnih organa ka efikasnijem i punijem iskorišćavanju instaliranih kapaciteta,* što dovodi do ekstenzivnog proizvodnog procesa, do velikog gubitka u vidu mnogo manjeg stvarnog društvenog proizvoda nego je potencijalni, do gubitka na akumulaciji itd.

6. Ukupna nedovoljna sklonost ka efikasnom zapošljavanju, angažiranju, kombiniranju, supstituiranju itd. svih elemenata proizvodnje (privrednih resursa) ogleda se u nedovoljnoj *sklonosti radnih kolektiva ka povećanju proizvodnosti rada* (kolektivne i pojedinačne), *ka većoj ekonomičnosti,* što se manifestira u mnogo većim potroščima privrednih resursa na jedinicu proizvodnje nego je to slučaj u kapitalističkoj konkurentskoj privredi.

7. Nešto slično dešava se sa *sklonošću ka efikasnom finansijskom poslovanju,* što se ogleda u vrlo niskoj ekonomiji troškova, u nedovoljnoj sklonosti ka visokoj likvidnosti, te solventnosti poslovanja, jednom rečju, u nedovoljnoj sklonosti ka optimalnom dobitku, te nedovoljnoj bojazni pred gubitkom.

Da *konkretnije* samo nabrojim neke deficitarnosti u tom domenu:

Digitized by Google

— disponibilitet sa bilančnom aktivom — poslovnim sredstvima (uključujući i novčana sredstva) je relativno nizak. Radi se o nedovoljnom interesu da se na jedan dinar sredstava proizvede što veći čisti dohodak;

— osnovna sredstva se ne amortizuju po realnoj vrednosti, čak se pretvaraju u dohodak za raspodelu (radi se dakle o jednom vidu erozije društvene svojine);

— niska iskorištenost ugrađenih kapaciteta, što je jedan od uzroka finansijskih gubitaka, ili je dohodak niži za jedinicu osnovnih sredstava;

— postoji hronično pomanjkanje trajnih obrtnih sredstava. Koeficijent obrtanja — što smo već utvrdili — je veoma nizak. Pretvaraju se u osnovna sredstva i obrnuto, bez prave ekonomske računice;

— materijalni troškovi su dosta slični »harmonici«. U njima se nađe svašta i ono što nisu troškovi u ekonomskom smislu, što nema veze ni sa proizvodnjom ni sa poslovanjem;

— tzv. račun stanovite supstitucije rada sa sredstvima u nas tako reći ne postoji. Naravno da zbog toga nema optimalnih kombinacija (udruživanja) rada i sredstava, radno i kapitalno intenzivnih procesa. A pošto upotreba retkih finansijskih sredstava (»društvenog kapitala«) nema »cene«, očito da se mora razvijati suviše kapitalno intenzivna tehnika, koja u drugačijim uslovima ne bi bila rentabilna.

8. Usko vezano na poslovnu finansijsku politiku je *sklonost ka riziku, odnosno bojazan pred njim.* Radi se o tome da nema adekvatne nagrade (premije) za uspešan rizičan posao, te ni adekvatnih sankcija (kazne) za neoprezno poslovanje. To znači da u nas tzv. (kolektivna i individualna) preduzetnička funkcija uopšte nije ili vrlo malo razvijena, zbog čega gubimo naročito u komercijalnom i finansijskom domenu. To se jasno vidi kada naša roba ili posao pređe granicu.

9. Ili, da uzmemo *oblast kalkulacije i određivanja prodajnih cena.*

Prvo, obično se radi o vrlo jednostavnom, iskustvenom određivanju cena »od oka«, odnosno po pravilu »troškovi plus«.

Drugo, pošto je »najrentabilnije proizvođenje dohotka« sa stanovišta uvećanja ličnih dohodaka sa podizanjem cena, sklonost ka što većem povećanju cena je tako reći ugrađena u naš sistem. To znači da je inflacija u nas sistemski, a ne u prvom redu privredno-politički problem.

10. Uz rizik nadovezuje se *takmičenje OUR-a (konkurencija) ili izbegavanje konkurencije* kooperacijom, sporazumima i dogovorima ili drugim oblicima povezivanja, ili čak udruživanjem. Za rešavanje ovog problema nemamo ni razrađene teorije ni normativne prakse (recimo kao pitanje monopolizacije i antimonopolnog zakonodavstva). Uglavnom je taj problem u kompetenciji političkog faktora, što svakako mora da pogađa ekonomiju.

Digitized by Google

11. Uzmimo takođe značajno pitanje velike *sklonosti ka pozajmljivanju-zaduživanju,* zbog čega u nas prevladavaju kreditni odnosi. A zašto? Neki kažu: zbog negativne, nerealne kamatne stope. Ima istine i u tome. Ali, ipak je glavni uzrok svojinski. Kredit je bio i još je izvor dodatnog novčanog dohotka i ličnih dohodaka. On se još (delimično) vraća kao trošak. Ako anuiteti, odnosno rate kredita premašuju dobit, odnosno akumulaciju, smanjuje se odnosno anulira akumulacija, ili se iskazuje čak gubitak koji se na kraju naplaćuje na teret »konta«-društvene svojine.

12. Ogledalo nesređenih svojinskih odnosa također je *sistem raspodele.* Jer, loše sklonosti koje su se razvile kako kod sticanja, tako kod raspoređivanja odnosno raspodele dohotka, i dalje ličnih dohodaka, nemaju ništa zajedničkog sa ponašanjem dobrog gospodara, a kamoli sa »homo oeconomicus«.

— Treba naglasiti da je greh počinjen već sa sticanjem dohotka. Dospeli smo samo do tačke da možemo konstatovati da se prihod OUR-a ne sastoji samo iz produktivnog dohotka. To se u logici raspodele dohotka uopšte ne uzima u obzir, kao da unutar dohotka nema inflacionog dohotka, odnosno dobiti, rente, pozitivnih kamata, prikrivene subvencije itd.

— Nema nikakvih objektivnih parametara, naročito u obliku normalnih, realnih ekonomskih cena privrednih resursa koje bi uz jednu aktivniju i objektivniju politiku preraspodele (fiskalnu politiku) svakako mnogo više onemogućile voluntarizam na tom području. Tako danas u Jugoslaviji imamo najnesređeniji sistem raspodele. I to uprkos velikom broju zakonskih propisa, društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.

— Pošto za radnika dinar isplaćen za lične dohotke nema podjednaku »vrednost« kao dinar isplaćen za akumulaciju, a još manje dinar isplaćen za finansiranje opšte potrošnje (zbog toga se ona propisuje), zbog te nejednake preferencije — uz mogućnost slobodne raspodele — izražena je sklonost većine članova kolektiva da se uveća lični dohodak a ne akumulacija. A društvo nije ugradilo neke značajne mere protiv tog društvenog neracionalnog ponašanja radnih kolektiva.

— Nešto slično važi i za raspodelu ličnih dohodaka. *Prvo,* ako nije pravilno stican dohodak za raspodelu, i dalje optimalno raspoređen po nameni, onda ne može biti pravilna raspodela ličnih dohodaka (pre svega na osnovu raspodele prema radu). *Drugo,* ustavna norma da se lični dohoci dele prema tekućem i minulom radu nije se još operacionizirala, a pitanje je da li se uopšte može (bez uvođenja »kapitala« kao realne kategorije). Zbog toga nije ni čudnovato, ako umesto principa raspodele prema radu, sa jedne strane, vlada voluntarizam, a sa druge pak državna norma ili paradržavna norma u vidu društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.

Pošto smo dohodak proglasili osnovnim motivom radnika u samoupravnom socijalizmu, dakle maksimizacija dohotka kao kri-

Digitized by Google

terijuma odlučivanja, optimalnog poslovnog ponašanja radnih kolektiva (a dohodak je svojinsko-tržna kategorija), nije ni moguće da će se sami radnici iz sopstvenih pobuda u onakvim »nesvojinskim« odnosima drukčije ponašati (što je jedan od sistemskih uzroka za eskalaciju inflacije).

13. Sve to što smo do sada kazali mora da se odrazi *na proširenu reprodukciju,* kako reprodukciju materijalno-tehničkih i vrednosnih komponenata, tako i samoupravnih društveno-svojinskih odnosa. Obrazovalo se naime niz trajnih, pogrešnih, štetnih sklonosti-ponašanja.

Prvo, ne brine se dovoljno ni za jednostavnu reprodukciju, o čemu smo već govorili. U našim knjigovodstvenim podacima (zvanična bilanca, zaključni račun) čak se tačno ni ne zna da li neki OOUR ostvaruje jednostavnu reprodukciju ili ne.

Drugo je proširena reprodukcija.

— Pošto je raspodela neekonomska kategorija (što smo već dokazali), akumulacija je sve manja, ostatak dohotka sve nižeg boniteta, što samo po sebi dokazuje da je sklonost ka akumuliranju — i sistemsko i situacijsko — vrlo niska.

— Svedoci smo pogrešne (neracionalne) sklonosti ka investiranju: suviše sa tuđim sredstvima, na račun društva kao celine, bez pokrića sa dohotkom, što više na dugoročan zajam, čak sa uvozom kapitala (bez konkretno adresiranog zaduženja) itd., bez sankcija da sredstva taj isti subjekat vraća u realnom iznosu.

— Zbog nerešenog problema odnosa između svojinske prinadležnosti DPZ-a i OOUR-a, veća je sklonost (ili čak »patriotska dužnost«, također politički pritisak) da se investira u »kući« (u okviru registrovanog locusa DPZ-a). Otuda lokalno-republičko-pokrajinska autarkija, dupliranje kapaciteta itd., što se ne dešava u sistemu privatne svojine.

— Zbog usitnjene sopstveničke raspodele, odnosno organiziranosti po OOUR-ima radi se masovno o velikoj atomizaciji akumulacije, o izgradnji suboptimalnih kapaciteta itd. sa jedne strane, a zbog republičko-pokrajinske megalomanije (kao nekog međusobnog takmičenja) o hiperkapacitiranju proizvodnje u nekim ključnim granama.

— Udruživanje sredstava i rada teče vrlo polako i to više sporadično, ponekad u naturalnom vidu, drugi put u čisto kreditnim odnosima, nedovoljno u višim oblicima poduzetničko-finansijske kooperacije (kombinacije).

— Sklonost ka raznolikim inovacijama je u nas tako reći na donjoj skali vrednosti u poređenju sa kapitalističkim ili čak centralno-planskim privredama.

— Do sada se tehnološki razvoj gotovo potpuno ostvarivao na osnovu tuđeg znanja, uvoza tuđe tehnologije (licenci itd.). Nemamo samo tehnoloških projekata za Eureku nego i za domaće potrebe. Tehničko-tehnološka, razvojno-istraživačka kooperacija OOUR-a je unutar republika i pokrajina, a kamoli između njih, na vrlo niskoj tački saradnje, ako ne na nultoj tački.

Digitized by Google

— Da ne govorim o niskoj stopi investiranja (koja je oko 50 odsto niža od one u slično razvijenim privredama), o dugim rokovima izgradnje, odnosno aktivizacije investicionih objekata, o stopi rentabilnosti koja je za budućnost potpuno neizvesna itd., što se sve može razmatrati u vezi sa nedograđenim svojinskim sistemom.

— Svojinski problem se također ispoljava u osnivanju novih pogona, OUR-a. Naime postojeći OOUR-i, odnosno njihovi radni kolektivi nemaju ni dovoljno sredstava (akumulacije), a ponekad još manje interesa (motiva) za stvaranje novih pogona (organizacija), naročito u novim, neistraženim, nesigurnim domenima. To privredi oduzima karakter dinamičke privrede (nasuprot savremene revitalizirane kapitalističke privrede). Naročito se oseća deficitarnost u kategoriji malih i srednje velikih organizacija.

14. Druga strana ove sistemske medalje su također *neadekvatne-negativne sklonosti (ponašanje) OUR-a u domenu spoljnih ekonomskih odnosa:* izvoz, uvoz, zaduživanje, kreditiranje, priliv deviznih sredstava, racionalna upotreba (alokacija) deviza, ekonomsko optimalne reakcije na devizni kurs itd.

— Kad je reč o izvozu radi se o zastarelom načinu izvoženja za svaku (često damping) cenu, sa nelojalnom međusobnom konkurencijom, sa drugim negativnim pojavama, kao što su nizak kvalitet proizvoda, odnosno usluga, nepridržavanje rokova što nama pridaje oznaku: nesolidni partneri.

— I kod uvoza se susrećemo sa niskom elastičnošću supstitucije, sa više materijalno-proizvodnim nego komercijalno-finansijskim rezonovanjem uvoza, sa nedovoljnom brigom za što nižim uvoznim cenama, za što većim kvalitetom uvezenih roba itd.

— Da ne govorim o finansijskoj strani naših inostranih ekonomskih odnosa — o kratkoročnom i dugoročnom zaduživanju, po kakvim kamatnim stopama se zadužujemo i ko odgovara za onakve aranžmane, da o korupciji i manipuliranju sa deviznim sredstvima i ne govorimo.

Gubici su očigledni, a najgore je što je izgubljeno poverenje u naše privredne sposobnosti i sistem.

Ovakav vrlo kratak i jednostavan prikaz sprovođenja nekih značajnih mikro-ekonomskih funkcija od strane OOUR-a, odnosno radnih kolektiva moralo je *na makro-agregatnom nivou dovesti do velikih disproporcija, negativnih trendova i zastoja,* što je zapravo jedan od snažnih uzroka za postojeću stagnaciju, veliku finansijsku neravnotežu i krizu.

4. Veze između empirijskog nalaza o ponašanju privrednih subjekata i ideološko-normativnog društveno-svojinskog sistema

Ako je tačno bar nekoliko naših konstatacija iz empirijskog nalaza o masovnim, tipičnim sklonostima odnosno ponašanjima osnovnih ekonomskih subjekata, odnosno OOUR-a i radnih kolek-

Digitized by Google

tiva unutar njih, onda se možemo i moramo upitati *ima li to veze sa postojećim društvenim svojinskim sistemom* (kao oblikom osnovnog proizvodnog odnosa), kako je on institucionaliziran.

Po mome mišljenju, bar hipotetično, sa određenom dozom ekonomske logike, *mogli bismo da kažemo da ima veze.* Društveno svojinski blok sistem, kao njegov ključni podsistem, uzrok je određenim negativnim sklonostima (ponašanju) privrednih subjekata u tzv. društvenom sektoru, a time također uzrok mnogim negativnim pojavama u privredi kao celini (negativne sa stanovišta »potrebnog« ponašanja osnovnih subjekata, da bi u privredi postigli ravnotežu-stabilnost; novo, efikasno oživljavanje privrede, ekspanziju proizvodnje odnosno efikasan rast i razvoj).

Pre svega, ako ekonomski sistem razumemo kao informacijski-komunikacijski sistem i kao dinamični akcioni-reakcioni, stimulaciono-destimulacioni (motivacijski) sistem, onda bismo mogli reći sledeće: a) da ovakav sistem kakav imamo ne stvara po vektorskom principu rezultantu-ravnotežu više komponenata (snaga) — objektivnih parametara, informacija, signala, na osnovu kojih bi decentralizirani subjekti respondirali, odnosno adaptirali se svojim funkcijama — ciljevima; primali ih kao date i ugradili ih u svoj izbor; b) da društveno-svojinski sistem, kakav danas jeste, nije razvio jedan efikasan i bilanciran mehanizam stimula i destimula, ekonomskih i drugih nagrada, te sankcija-kazni za efikasno, odnosno neefikasno poslovanje (poslovne odluke).

Iz tih razloga *možemo konkretno da kažemo:*

1. da je ovakav sistem doprineo pogrešnom izboru, suboptimalnoj ekonomiji itd., jer se sprečavala elementarna ekonomija;

2. da je sistem prouzrokovao nepovezane, više puta pocepane, neusklađene interakcije;

3. da nije razvio jedan usklađeni mehanizam stabilizatora i akceleratora unutar sistema, nego je tu funkciju imala politika bilo kao politični sistem ili kao administrativne mere;

4. da nije podsticao brže prilagođavanje novim situacijama, na osnovu samointeresa (ili je razvijao među sobom suprotne interese);

5. da je stimulisao kratkoročno ponašanje nosioca privrednih odluka, a da nije razvio ni sankcije za njih;

6. da nije sprečavao ni neefikasnu »konkurenciju« ni stimulisao efikasnu, odnosno da nije sprečavao različite monopole i monopolno ponašanje;

7. da nije razvio jedan objektivan valorizacioni sistem za selekciju, izdvajanje prioriteta (pre svega kao tržišni mehanizam);

8. da je tretirao društvena sredstva samo kao materijalne uslove za rad, a ujedno razvijao robnu (tržišnu) proizvodnju, u kojoj je očito oplođavanje vrednosti jedan od ciljeva, a također i kriterijum za raspodelu;

9. da na osnovu ovakve socijalne filozofije nije sprečavao raspodelu bez ili mimo rada (radnog doprinosa);

Digitized by Google

10. da je zbog negativnih posledica onakvog kompleksnog ponašanja nosioca privrednih funkcija prouzrokovao sve snažnije administriranje, što je u suprotnosti sa samoupravnom ekonomikom.

A ako kažemo da se radi o dualnosti društveno-svojinskih prava, kao prava OOUR-a i prava DPZ-a, sistem ponašanja pravi neizvesnim, što traži trajnu intervenciju DPZ-a. A pošto su u toj funkciji organi DPZ-a, zapravo organi prinude (države), OOUR-i (odnosno UR) se pasiviziraju, čekaju na mere, prilagođavajući se njima na kratak rok.

U tom smislu treba protumačiti da je društveno-svojinski odnos (sistem), kako je on institucionaliziran-operacionaliziran, izvorni uzročnik (»krivac«) za društveno negativno, neefikasno sprovođenje ekonomskih funkcija decentraliziranih subjekata, nosioca odluka.

Makro posledice vidljive su kako unutar, tako i izvan zemlje: stagnacija, finansijska nestabilnost, labilnost tržišta odnosno izvozne i uvozne poteškoće, poteškoće u servisiranju duga, padanje vrednosti dinara itd.

5. Rešenje-izlaz

1. *U potrazi za rešenjem treba poći, prvo,* od Marksovog zaveta, da svako društvo treba »da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja« i kad ga otkrije, ono ne može »niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka«.[4] Dodao bih da zakonito kretanje izaziva i talase: akceleriranja i usporenja, zatrčavanja unapred pa opet vraćanja natrag, ponekad čak više nego što je to potrebno, kao »istorijska korektura«.

Ovo konkretno može da važi i za nas — kako za konceptualni tako i za institucionalni razvitak društvene svojine koju smo počeli razvijati početkom sedamdesetih godina ekstremno, čisto, brzo, da bi sada prešli na njezinu »istorijsku meru« (što je naravno moja teza).

Drugo — što je za nas također Marksova metodološka paradigma — da se »u analizi ekonomskih oblika ne možemo poslužiti ni mikroskopom, ni hemijskim analizama«,[5] nego samo sa apstrakcijom. Time dobijamo čiste (ekstremne), antipodske (antinomične) ideje o odnosima-kretanju, koje nam omogućuje teorijsko saznanje o suštini ekonomskih oblika, ali ne o njihovom konkretnom istorijskom sadržaju koji u realnom vremenu i prostoru ima karakter mešovitih pojava; pored onog osnovnog, ima još dodatne karakteristike, zbog mešanja sa drugim pojavama (pojmima). To mi često zaboravljamo, kada analiziramo našu privredu, odnosno udruženi rad kao svojinsko čisti sektor.

---

[4] K. Marks: Kapital, knj. 1, u 21. tomu: K. Marks i F. Engels: Dela, Prosveta, 1977, str. 17.

[5] cit. rad, str. 13.

Digitized by Google

Treće, svojinski odnos (sistem) treba razumeti primarno kao odlučujući ekonomski odnos, kao dominantan ekonomski faktor (u posljednjoj instanci) za formiranje (formaciju, uređenje, reprodukovanje) društva. Ono treba testirati masovnim (efikasnim ili neefikasnim) izvođenjem osnovnih ekonomskih funkcija po ekonomskim subjektima.

Ukoliko ih oni nedovoljno efikasno izvode, neefikasnost se vraća kao povratna kritika (»udar« kritičke društvene svesti, šire, faktora društvene nadgradnje). Time se ekonomska baza istorijski objektivizira, podruštvljuje (socijalizira) — dobija »atest« društvenog opravdanja. Znači, proveravanje realnosti sadržaja društvene svojine može da se ogleda preko (ne)ostvarivanja ekonomskih funkcija, što se izražava u kritičkoj svesti društva kao zadovoljavajuća ili nezadovoljavajuća svojinska funkcija.

2. Ako sa te tačke gledišta posmatramo naš sadašnji društveno svojinski sistem, *možemo da konstatujemo:* 1. da postoji velik raskorak između postuliranog i stvarnog društveno-svojinskog ponašanja ljudi, organizacija; 2. da je do toga došlo ili zbog toga što su ustavni principi ponašanja suviše apstraktni, idealno koncipirani ili zbog toga što stvarno, masovno ponašanje radnika, radnih kolektiva, potrošača, ljudi kao štediša itd. polazi od nekih drugih preferencija, odnosno principa (vrednosti) koji nisu jednaki onim u ustavnom sistemu.

Za našu analizu bitno je da se *efikasnost privređivanja,* posmatrana od krajnjih preferencija radnih ljudi kao individua i (ili) kao društvenih bića, manifestuje kao nedovoljna, suboptimalna i u poređenju sa drugim svojinskim sistemima — kao inferiorna.

Znači da društvena svojina, kako je institucionalizovana (i dalje »legalizovana«) kao oblik osnovnog proizvodnog odnosa i kao polazna tačka za obrazovanje drugih institucija, ne ugrađuje one stimulanse koji bi omogućili relativno autonoman, stabilan i efikasan rast, te razvoj privrede, odnosno društva kao celine (o čemu smo već govorili).

Sa tog stanovišta, *možemo bar da sumnjamo da smo već »ušli u trag« istorijsko sistemskog normalnog razvitka* (kako kaže Marks).

3. Na osnovu onakve teorijske, a i istorijske preambule, ja ću pokušati da razvijem hipotetičko *jedan projekt (model) kolektivnog, društveno-svojinskog sistema*[6], *čije konture sam* koncirao već 1966. godine na savetovanju Naučne sekcije SEJ u Ljubljani (Ekonomist, 1966, br. 1—4).

[6] Marks doslovno kaže, kad razmatra istorijsku tendenciju kapitalističke akumulacije ili kapitalizma: »Privatna svojina kao suprotnost prema društvenoj, kolektivnoj svojini, postoji samo onde...« (Kapital, knj. 1, str. 671). Mi bismo mogli reći: podruštvljena, kolektivna svojina. U kakvoj meri podruštvljena, to će pak biti konkretno istorijsko zavisno od faze razvitka novog društva.

Digitized by Google

Polazne konzole tog projekta jesu:

— da treba izvesti novi prevladavajući oblik i druge oblike svojine iz artikulacije svih uticajnih, relevantnih istorijskih faktora jedne zemlje, ne samo iz proizvodnih snaga, nego također kulture, odnosno svesni ljudi, kao značajnog antropološko-kulturnog problema svojine.

Treba da znamo (s obzirom na već citirano Marksovo upozorenje) da je jedna zemlja — kao promet opservacije — samo jedan deo sveta — svetske istorije, kretanja »formacija« i njezinih oblika artikulacije. To konkretno znači da jedna zemlja može da pokuša da zavodi neke oblike uređenja koji nisu na nivou generalne (tendencijske) istorijske krive putanje, ali uz znatno veće poteškoće, muke i rizik i sa manjom ekonomskom efikasnošću (bar u početku).

Iz tog razloga treba da se zna *gde je naša zemlja i gde se sad nalazi najrazvijenije društvo.* Onda možemo znati u čemu, na koji način je za nas konkretno neizbežan neki kontinuitet, a gde se prema našoj socijalnoj filozofiji (ideologiji) može da hibridizira taj savremeni tip svojine sa našim »svojinskim inovacijama«.

Sećamo se da već Marks polovinom 19. stoleća, u 3. knjizi Kapitala opisuje četiri ili čak pet oblika svojine-sopstvenosti: sitnu-radnu, individualno poduzetničku, akcionersku, radničko kooperativnu te (čak) državnu sopstvenost. Sa druge strane u 1. knjizi Kapitala govori o negaciji negacije privatne kapitalističke svojine te o rađanju društvene, kolektivne svojine, kao individualne i zajedničke svojine.[7]

Znači da Marks stavlja akcenat na individualnu svojinu na osnovu rada a ne na državnu svojinu ili čak samo na društvenu svojinu. Šta to znači ako taj proces negacije privatne kapitalističke svojine prenesemo u sadašnje vreme, u poslednju fazu kapitalizma? Videćemo da se de facto opet jača neki novi vid individualno-lične i porodične svojine, naročito kod visoko intelektualnih proizvoda-usluga (elektronika, biokemija, uopšte-istraživanje, pronalazaštvo, programiranje itd.). Mogli bi kazati da se nekako »restaurira«-jača individualna svojina na osnovu ličnog rada, tačnije kreativnosti (što je bio i za Marksa osnovni cilj budućeg društva). *Dakle ne više kao privatna svojina na osnovu pravnog titula nad sredstvima za proizvodnju, nego kao jedno kooperiranje, integriranje na nov način različitih samostalnih (samoupravnih) kreativnih delatnosti u privredi i društvu u celini.* Organizovano društvo stvara samo preduslove za sve delatnosti, okvirno ih reglementira, tako da je plasman proizvoda, odnosno usluga svih tih obrta nemoguć bez, s jedne strane, specijalizacija, a s druge, bez povezivanja sa drugim akterima u jednu kooperiranu celinu.

[7] »To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, ali uspostavlja individualnu svojinu na osnovici tekovine kapitalističke ere: *na osnovici kooperacije i zajedničkog posedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad* (podvukao F. Č.)« (cit. rad, str. 672).

Digitized by Google

Na taj način otvara se *novi proces podruštvljenja proizvodnje*, ne više ili samo preko (formalne) koncentracije i centralizacije kapitala (što je bilo karakteristično za Marksovo doba). Koncentracija se ipak produžava na stari način u nekim starim granama, naročito u infrastrukturi, mada i tamo ima sa razvitkom kibernetskog načina upravljanja novih mogućnosti za decentralizaciju a time i za inovacije;

— da u tom smislu *ne* bismo smeli polaziti *od »monotonog«, jednoobraznog društveno-svojinskog sistema udruženog rada*, u kojem su podjednako organizovani svi sektori (također neprivredni), nego od jednog pluralističkog, fleksibilnog svojinsko variranog sistema, sa čisto komplementarnim a i nekomplementarnim svojinskim podsektorima, koje bi ujedinjavao jedan zajednički motiv za stvaranjem u korist blagostanja pojedinaca, grupa i zajednice (otuda naziv udruženi rad ili tačnije udružena radna-stvaralačka delatnost), a bilansirao bi ga, s jedne strane, tržišni sistem na osnovu samointeresa i kreativne delatnosti, a s druge, zajedničko programiranje privrednog i društvenog razvoja.

U tom *kooperativnom svojinskom »miksu«* pretpostavljamo da bi dominirala kolektivna, kao društvena svojina, ili na kratko društveno-kolektivna svojina-sektor, koji opet ne bi trebalo da bude potpuno jednoobrazno formiran (videti pokušaje razvoja svojinskog sektora u Madžarskoj);

— da bi takozvani društveni kolektivni svojinski sektor bio organizovan, sa jedne strane kao (više-manje) *neposredno (kolektivno) društveni svojinski sektor* — dakle kao nerobni (netržišni, nekomercijalizovani) sektor, s druge strane kao (više-manje) *posredno kolektivni društveno-svojinski sektor* — dakle kao robni (tržišni, poslovni, komercijalizovani) sektor; prvi sa više društvenog, programiranog upravljanja, drugi više kao kolektivno radničko, poduzetničko samoupravljanje. Između obe kategorije moglo bi da bude još više »mešovitih« varijanti (prema koncentraciji proizvodnje i sredstava, prema važnosti za društvo kao celinu, prema elastičnosti ponude i potražnje itd.), koje ne bi trebalo detaljno reglementirati;

— da je u Marksovom smislu dvostranosti društveno kolektivne svojine — kao individualne i zajedničke — potrebno u nas govoriti pre svega o tzv. *posredno društveno kolektivnoj (robnoj vrednosnoj) svojini* kao trostranoj svojini (svojinskih prava): pojedinaca (radnika), radnih kolektiva, organizovanih u tzv. kolektivne privredne organizacije (nadalje RO) i teritorijalne zajednice (uže odn. šire). To ne znači da je ovakva svojina zapravo nesvojina (svakog i nikog), nego samo tačno raspoređena (alocirana), a) prema različitim segmentima društvenih i individualnih interesa i b) prema celishodnosti ekonomskog raspolaganja i upravljanja sa sredstvima, na osnovu funkcionalne podele rada. Trebalo bi da važi princip: što više je osnovna privredna (poslovna) funkcija još nužno tržišnog karaktera, to više treba da bude akcenat

Digitized by Google

društveno svojinskih prava kod individua i kolektiva, dakle kao njihovo upravljačko pravo i dužnost i obrnuto;

— da društvena svojina u tom širem kontekstu, pošto država još postoji (u prelaznom periodu) — kao opšti predstavnik društva — također ima *neke osobine opšte državne imovine;*

— da *društvenu svojinu* — pošto ima i druge vidove svojine (kao npr. svojina građana na potrošna dobra, na sredstva za proizvodnju (u manjem obimu), na novčane uloge odnosno finansijske plasmane, lična svojina na radnu snagu; nadalje zadružna svojina u najrazličitijem vidu, a ponegde mešovite oblike svojine, čak parakapitalističkog tipa; a i društvena svojina (kako nju ja razumem) ima još više varijanti — *ne možemo da tretiramo,* naročito pravno-normativno, a i privredno politički, *kao čisti (idealni) tip;*

— da je u (posredno i neposredno) društveno-svojinskom sektoru (u užem, striktnom smislu reči), diferencirano: a) u radničko kolektivnom samoupravnom robnom vidu i b) u (više) društveno samoupravnom vidu — *osnovni nosilac privredne delatnosti* (dakle kao osnovni institucionalni ekonomski subjekt) sa osnovnim pravima i dužnostima, po zakonu, statutu itd., *kolektivna privredna organizacija* (RO), kao kolektivna firma sa (u određenom smislu) ograničenim obavezama. Unutar ove, ovisno od tipa a) i b), su kolektivni i poslovodni organi (RO) (samostalni) izvršni, poslovno-upravljački (personalni) subjekat, koji dužnost RO — firme sprovodi u život na osnovu svog ekonomskog samointeresa, kolektivne državne svesti (recipročnosti-zavisnosti), društvenih, odnosno državnih normi (akata), te tzv. opštih društvenih instrukcija (o svemu tomu detaljnije kasnije).

Dalje u razradi projekta ja polazim od toga:

— da sa time da se u društveno kolektivno svojinskom sektoru odnosno u RO pojavljuju u funkciji (u kombinaciji) pretpostavka rada i sredstava tako reći dvaju ili čak triju subjekata: a) radnici — sa ličnom svojinom nad radnom snagom (sa svojim ličnim-domaćinskim interesima), b) društvo u svojinskoj funkciji svih radnih ljudi Jugoslavije (kao zajednički sopstvenici sredstava) — pretstavljeni u konkretnoj RO preko različitih imovinskih partnera-klienata (recimo, kao dobavljači, kao kupci odnosno kao potraživači ili dužnici, kao nesporedni ulagači, kao istraživačke firme, obrazovne institucije..., a ne na kraju i SIZ-ovi (ukoliko budu potrebni) te DPZ sa svojim interesima — potraživanjima), a mogli bi dodati (sve više) c) i druge svojinske partnere kao što su: zadruge, malene kolektivne firme građana, domaće i inostrane privatne organizacije i čak građani kao pojedinci (sa svojim finansijskim ulaganjem);

— *kolektiv radnika jedne RO,* iako ima bar utipu a) društveno kolektivne svojine finalnu kontrolu, ne može da, prema sopstvenom interesu, položaju (na osnovu unutarnje podele rada, a i prema znanju), sprovodi sam efikasno poslovno-upravljačku (koordinacionu) funkciju. *Disponiranje* (alociranje, kombiniranje, ut-

Digitized by Google

rošak) sredstava i rada *traži u savremenim uslovima racionalno — ekspertno disponiranje i poslovanje* sa njima, zbog čega se mora konstituirati jedna relativno samostalna rukovodeća poslovodna struktura (na osnovu unutarnje podele rada), koja je, dapače pod kontrolom radnog kolektiva, ali i pod kontrolom svih ostalih partnera o kojima smo govorili (a u tom smislu, čitavog društva). Sa time da ona koordinira različite interese različitih partnera kao nosioce imovinskih prava svih »inputa«, u određenoj RO na osnovu objektivnih ekonomskih indikatora, na osnovu ekonomske i drugih nauka itd., u korist prosperiteta konkretne RO (kao ćelije društva);

— da postoje pored kolektivnih »ekonomskih zajednica«, to jest RO, *također druge zajednice,* kao što su: 1) *SIZ-ovi,* zajedničke funkcionalne zajednice neke privredne delatnosti, neke grupacije (grane) ili neke društvene neprivredne delatnosti (ovde ne ulazimo u pitanje koliko i gde su ove zajednice uopšte potrebne) i 2) *DPZ,* kao uže ili šire teritorijalne zajednice koje imaju određena društveno svojinska prava, bilo kao zajednički potrošači sredstava, bilo (DPZ-i) — kao šire ekonomske teritorijalne zajednice — u funkciji regulacije — koordinacije privrednih procesa u interesu njihove optimizacije (što danas radi u klasičnom buržoaskom društvu država). Dakle, DPZ ne bi nikako smeli da imaju originalna, društveno imovinska prava da odlučuju o kardinalnim ekonomskim problemima (funkcijama) u RO, Ukoliko već moraju da dejstvuju u tom pravcu, treba da imaju svoja sopstvena sredstva (što je bila jedna od sistemskih grešaka do sada, jer im to nije bilo dozvoljeno) i(li) točno određena zakonska prava.

Iz tog razloga smatram:

— da je u *robnom (tržišnom) delu privrede osnovni robni proizvođač u onakvim uslovima RO* (sada radne organizacije); dakle institucionalni subjekat, koga predvogan, a *radni kolektiv samo posredno;* da je RO obligirana da snosi odgovornost kao firma za poslovanje sa »svom« imovinom (poslovnim i rezervnim fondom) a da radni kolektiv mora 1) da kontroliše društveno racionalno rukovođenje poslovodnih struktura 2) da se stara da radnici primaju opravdani deo dohotka u vidu ličnih dohodaka (za radni zadatak te za njihovu opštu natprosečnu poslovnost) odnosno da snose delimično također rizik-odgovornost u obliku smanjenja ličnih dohodaka i drugih koristi od PO, dok drugi partneri (klijenti) RO-firme kao pravilo ugovorom (a i zakonom) ostvaruju svoja prava i dužnosti;

— da se ovakva *organizaciona forma* primenjuje *pre svega na produktivne organizacije,* dok bi, recimo, trgovinske organizacije, banke i specifične organizacije u privredi organizovali na specifičan način.

Na osnovu svega rečenog trebalo bi:

— da *se dopuni,* odnosno *dalje razvije teorija proizvodnje* (stvaranja), *sticanja i raspodele dohotka.* A to znači i Marksovu

Digitized by Google

teoriju vrednosti. Jer, dosadašnja teorija samoupravljanja, društveno svojinskih odnosa, dohodovnih odnosa, odnosa raspodele itd. temeljila se u neku ruku na već prevaziđenoj ideji: da je produktivan rad samo izvođački rad, rad neposredno u materijalnoj proizvodnji, da se jedino u tako shvaćenoj proizvodnji stvara nova vrednost-dohodak, dok svi drugi »radnici« odnosno radni ljudi primaju, stiču dohodak iz tog originalnog dohotka-vrednosti. Što je u suprotnosti sa savremenom realnošću, šta su savremene, najproduktivnije proizvodne snage;

— da se promeni stav da su *dohodovni odnosi* nešto drugo, čak suprotni robno-novčanim odnosima, jer ako bi to bilo tačno, onda de facto tržište ne može funkcionisati;

— da je s obzirom na pluralizam interesa različitih partnera-kooperanata u RO, iako pod finalnom kontrolom radnog kolektiva, dohodak »višepartitan«, da u prisvajanju dohotka *učestvuju različiti privredni resursi* uloženi u RO (također u različitoj svojinskoj formi), s *obzirom na visinu cene i obima angažovanog retkog resursa;* da je dakle interes i motiv svih partnera da dohodak konkretne RO bude što veći, ali da osnovni cilj treba da bude (i kriterijum ponašanja) PO-kao osnovnog ekonomskog subjekta *što veći čisti dohodak PO* (kako ga zove Marks u 3. knj. Kapitala), to jest čisti finansijski rezultat ili dobitak;

— da u tom smislu za normalno učešće svih partnera u dohotku, prema rentabilnosti, odgovara PO odnosno njegovi organi;

— da se na taj način moraju *PO same starati za svoju reprodukciju,* a ne država ili DPZ, prema tržišnim kriterijumima, društvenim propisima itd.;

— *da organi DPZ-a, odnosno državni organi moraju da sprovode određenu politiku preraspodele, odnosno fiskalnu politiku* s obzirom na finansiranje nekih opštih potreba, na zaštitu pravde, na potrebnu regulaciju privrednog razvoja u celini;

— da možemo, kao Marks — ali u drugom smislu — govoriti o *trinitarnoj formuli dohotka* dakle da se dohodak deli na tri dela: na dohodak za rad datog kolektiva na dohodak partnera na bazi učešća njihovih usluga te angažovanih-»pozajmljenih« retkih resursa (na osnovu objektivne realne cene) te na dohodak koji je tako reći anonimni dohodak, rezultat podruštvljenog minulog rada (kao akumulacija proizvedenog bogatstva u društveno-kolektivnoj svojini), sa čime se izvodi umnožavanje društvene svojine i financiraju neke zajedničke potrebe (naravno kada se radi o normalnom dohotku; u slučaju da se radi o nenormalnom dohotku koji sadrži ekstradohodak ili čak monopolni dohodak onda država sprovodi određenu, recimo, progresivnu poresku politiku).

Sa stanovišta obrazloženog projekta smatram:

— da sa ovakvim, dalje razvijenim modelom društveno-svojinskog sektora *ne bismo mogli doći do veće asimetrije u koncentraciji moći* (vlasti), ili mnogo manje nego danas, s obzirom da ni jedan segmenat društva, odnosno stanovništva ne bi mogao da se

Digitized by Google

naziva »vladajućim«. Tako bi se razvio mehanizam tzv. uravnoteženog pritiska različitih interesa radnih ljudi;

— da bi jedino ovakav društveno-ekonomski mehanizam stvorio PO, odnosno radnim kolektivima i poslovodnim organima *jedan normalni objektivizirani položaj*, kojemu bi se PO morale prilagođavati sa svom proizvodno-poslovnom (poduzetničkom) funkcijom. Morale bi dakle tražiti ravnotežu u svojoj kompleksnoj poslovnoj funkciji, koju bi postigle kada bi bile indiferentne do promene položaja itd. (videti uslove Paretovog optima);

— da u ovakvim sistemskim promenama vidim jedan *objektivni, progresivni kontinuitet sistema* u obliku kombinacije (sinteze) nekih postojećih svojinskih oblika (koji su još stimulativni sa stanovišta podstreka ka bržem i efikasnijem razvitku proizvodnih snaga našeg društva), te novu kombinaciju radničko kolektivnog samoupravljanja, o kojemu je Kardelj više puta govorio kao o sledećoj fazi razvoja samoupravljanja (kao o višem obliku demokratije i višoj emancipaciji radnog čoveka).

Mišljenja sam *da u tom pravcu nisu razmišljali ni Stabilizacioni program ni Kritička analiza.* U neku ruku nisu ni mogli, jer su pošli od toga, da smo tzv. naš »istorijski trag« već našli. Ja sam bar hipotetičko pokušao da dokažem na primeru ponašanja privrednih subjekata i društvene privredne performance, da ga još nismo, bar ne u onom razrađenom, konkretnom vidu koji je potreban za jedan efikasan operativan sistem.

Digitized by Google

Miodrag Zečević

Stanje i problemi jugoslovenskog prava

1. U toku izrade Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema i Projekta rezolucije o pravnom sistemu SFRJ, pokrenuta su gotovo sva pitanja od interesa za stvaranje i ostvarivanje pravnog sistema. Postoje brojne primedbe i kritike pravnog sistema, mada su mnoge od njih u funkciji parcijalnih i zatvorenih interesa teritorijalnih celina, a ne u funkciji potreba prava, pravnog društva i ustavnosti i zakonitosti u celini posmatrano. Za pravo se vezuju mnogi nedostaci i problemi u kojima se našlo naše društvo. Međutim, bez obzira na brojna proučavanja, nisu izvršene prave analize pravnog sistema, jer se pošlo od već unapred utvrđenih političkih ocena o stanju pravnog sistema, a ne od uzroka koji su doveli pravo u stanje u kome se nalazi. Zapravo, za ocene koje su prethodno stvorene više su traženi elementi da se one dokažu nego što su vršena proučavanja pojava i procesa u pravu i na osnovu njih vršile ocene stanja. Iz tih razloga način obezbeđivanja uvida u stanje prava na osnovu koga se stvara društveni odnos prema pravu, nije komplementarno postavljen. Polazeći od takvog metodološkog prilaza, pojedine analize nisu sagledale celovito stanje pravnog sistema, posebno razloge koji su doveli pravo u stanje u kome se danas nalazi. Ove analize nisu u celini razjasnile odnos između pravnog i društveno-političkog sistema, ulogu prava u ostvarivanju dru-

Digitized by Google

štveno-ekonomskog uređenja i ustavnog poretka, ulogu prava u ostvarivanju društvenog sistema, kao i sve ono što se od prava može očekivati u kontekstu složenih društveno-ekonomskih i političkih odnosa u društvu koje je opterećeno kriznom situacijom. Postoje određena shvatanja uloge prava koja očito moraju biti preispitana.

Pitanje koje je bitno za utvrđivanje stanja prava i pravnog sistema je odnos između prava i interesa radničke klase kao vladajuće klase u društvu. Nije ocenjeno ko vrši primarni uticaj na stvaranje prava, posebno od kada smo ušli u krizu, čije interese pravo koje se stvara obezbeđuje, kakva je pozicija tehno-birokratske strukture na stvaranje prava i kakav je odnos između stvorenog prava i tehnobirokratskih interesa u društvu .

Drugi aspekt prava koji nije sagledan je odnos između stvorenog prava i društvenih odnosa nastalih u postustavnom periodu, njihova identičnost ili stepen raskoraka koji postoji. Ova pitanja nisu proučena niti su neposrednije ušla u sadržaj dosadašnjih analiza. Krećemo se u okviru opštih konstatacija odnosa prava i interesa vladajuće klase, i zahteva za ostvarivanjem klasnog interesa. Ocene koliko pojedini zakoni, drugi propisi i opšta akta državnih organa i samoupravna opšta akta izražavaju stvarne interese radničke klase u sklopu realnih društvenih odnosa i stepena razvoja na kome se danas nalazimo nemamo.

2. Problem je nužno genezno posmatrati. U periodu posle donošenja Ustava SFRJ vršeno je intenzivno usaglašavanje pravnog sa ustavnim sistemom. Intenzivnost ovog rada bila je naglašena u periodu 1974.—1980. godine, kada su doneti najvažniji savezni zakoni i stvoren sistem saveznog, republičkog i pokrajinskog zakonodavstva, kao i celovit sistem propisa opština i samoupravnog prava organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Zbog otežanog rada na donošenju određenih zakona, period usaglašavanja pojedinih zakona sa Ustavom bio je nešto odložen. Donošenjem Zakona o minulom radu i proširenoj reprodukciji i Zakona o osnovama sistema penzijskog i invalidskog osiguranja koje se poklapa sa prestankom mandata drugog saziva Skupštine SFRJ 1982. godine, izvršeno je celovito usaglašavanje pravnog sa ustavnim sistemom. U ovom periodu stvoren je celoviti pravni sistem SFRJ na osnovama Ustava SFRJ, polazeći od viđenja i shvatanja Ustava u periodu kada su donošeni ti propisi.

Ustav SFRJ je više kodeks socijalističkog samoupravnog društva i društvenog samoupravljanja, nego klasični pravni akt. S tog stanovišta u zakonima, drugim propisima i opštim aktima državnih organa i samoupravnim opštim aktima, normativna dimenzija usmerena je na uobličavanje i jačanje ovog koncepta i stvaranja uslova za razvoj društva kao socijalističkog samoupravnog društva. Nova pozicija radnog čoveka i građanina kao nosioca vlasti i samoupravljanja i radnika kao nosioca prava i obaveza u produkcionom procesu, polazeći od shvatanja Ustava SFRJ, ugrađena

Digitized by Google

je u koncept normativnih akata koji su doneti. Normativno je praćena orijentacija stvaranja jednog socijalističkog samoupravnog društva koje se rađa i ostvaruje na osnovama samoupravljanja, društvene svojine i delovanja i rada oslobođenog čoveka na sredstvima rada u društvenoj svojini. Polazeći od celine stvorenog nije ocenjeno kakav je odnos između stvorenog prava i osnovnih ustavnih opredeljenja, izuzev što su se stanovišta problema kriznog stanja iznete snažne kritike necelovitosti koncepta zaštite i ostvarivanja koncepta društvene svojine.

Ima se utisak da je stvaranje prava nastavljalo svoj trend dok su u društvu nastali određeni procesi, pojave i tendencije, koje su odudarale od sadržine opredeljenja razvoja socijalističkog samoupravnog društva na osnovama Ustava SFRJ i ustava republika i autonomnih pokrajina. U društvu posle osamdesetih godina nastaju određene pojave i tendencije koje su u suprotnosti sa očekivanim pravcima razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Naime, uporedo sa razradom Ustava i izvođenjem koncepcije nove faze razvoja socijalističkog samoupravnog društva, u društvu je počela da jača uloga države, nastali su snažni procesi etatizacije društva, dezintegracioni procesi su nastali na svim nivoima društvenog, ekonomskog i političkog organizovanja i počela se stvarati društvena svest o državi, kao jedinoj društvenoj snazi koja može da razreši teškoće u koje je sve više upadalo socijalističko samoupravno društvo. Radnička klasa, radni ljudi i samoupravljanje u faktičkim odnosima postepeno se stavljaju u drugi plan.

Suprotno težnji, tendenciji i opredeljenju Ustava koji je na određeni način izrazio antidržavnu koncepciju razvoja socijalističkog samoupravnog društva, u prvi plan je došla uloga države. Istovremeno u svim oblicima organizovanja, od društveno-političkih zajednica, pa do organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, jačali su procesi etatizacije na račun ostvarivanja njihove samoupravne dimenzije. Svest o moći države nastala u postrevolucionarnom razvoju zemlje i metodi međusobnih odnosa unutar društveno-političkih zajednica snažno su uticali na ostvarivanje sadržine i metode rada svih oblika društvenog, ekonomskog i političkog organizovanja.

U ovom periodu izvršeno je napuštanje starih metoda ostvarivanja zajedništva, ali istovremeno nisu stvarani novi sadržaji integracije ukupnog jugoslovenskog društva. Dezintegracioni procesi zahvatili su ukupno jugoslovensko društvo i ono ni danas nije koheziono obezbeđeno, od federacije do osnovne organizacije udruženog rada, mada je ukupna društvena akcija usmerena na prevazilaženje stvorenog stanja. U ovom vremenu nastali su određeni procesi koji istorijski gledano nisu svojstveni državi. Država u ovom periodu dezintegraciono deluje na jugoslovenskom prostoru, jer je prisutan sukob između federalne države i republika kao država, odnosno autonomnih pokrajina kao državnih jedinica i opština kao osnovnih društveno-političkih zajednica. U ukupnoj sistemskoj relaciji odnosa objektivno nastaju međusobni sukobi,

Digitized by Google

sporovi i tendencije zatvaranja u okvire užih društveno-političkih zajednica, jer nisu ostvarene osnovne pretpostavke sistema.

Dezintegraciona svest je prisutna i u udruženom radu, i ona se praktično izrazila na odnose između osnovne i radne organizacije, odnosno na odnose između radne i složene organizacije, pre svega osporavajući pravni identitet i sadržaj radne organizacije u tom odnosu. Veliki integracioni sistemi stvoreni pre sedamdesetih godina su dezintegrisani a novi nisu stvoreni, što je dovelo do presecanja integrativnih i dohodovnih tokova udruženog rada, zapravo njihovog ostvarivanja na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu. U celini posmatrano koncept Ustava i ZUR-a u udruženom radu nalazi se tek u prvim fazama svog ostvarivanja. Ukupni društveno-ekonomski odnosi u kojima se ostvaruje koncept izrazito su nepovoljni i ne pospešuju njegovo ostvarivanje. Oni negativno deluju na ostvarivanje ukupnog ustavnog koncepta o udruženom radu. Posebne teškoće za integrativno i dohodovno povezivanje udruženog rada i njegovo organizovano nastupanje na inostranom tržištu predstavlja sadržaj i priroda shvatanja o republičkoj odnosno pokrajinskoj privredi kao samostalnoj privrednoj celini. Eskaliranje ovog više opredeljenja nego koncepta, u praksi je proizvelo negativan uticaj ne samo na ukupno ostvarivanje koncepta udruženog rada, već i na ostvarivanje i stvaranje prava.

U konceptu društveno-ekonomskog razvoja izuzetno je naglašen koncept nacionalne ekonomije. Šta on zapravo znači ekonomska misao do sada nije objasnila, a on se u praksi ostvaruje i shvata zavisno od mere onih koji stvaraju i ostvaruju pravo. U svakom slučaju ovaj koncept ima snažan uticaj na stvaranje prava. Genezno posmatrano pošlo se od bilansne situacije republike i pokrajine, preko teze o republičko-pokrajinskoj privredi do nacionalne privrede, kao vladajućeg shvatanja. Očito da ovaj pojam nacionalne privrede unosi najveće pravne i sistemske nejasnoće i teško ga je objasniti kao neki kategorijalni pojam. U stvari, politički, pravno, ekonomski i klasno se ne zna šta ona sadrži i šta znači u kontekstu jugoslovenskog koncepta. U političkoj i ekonomskoj upotrebi ima smisla kao pojam koji izražava indentičnost (ukupnu) privrede jedne zemlje u odnosu na privredu druge zemlje. U tom kontekstu ovaj pojam pežorativno izražava ukupnost privrede jedne zemlje, nezavisno od unutrašnje organizacije i nacionalne homogenosti.

Pitanje se postavlja, u kom smislu se može upotrebiti izraz nacionalna privreda u objašnjavanju unutrašnjih odnosa bilo privrednih bilo političkih ili pravnih u našoj zemlji. Mislim ni u jednom, bilo ideološkom, ekonomskom ili pravnom smislu u kontekstu njene dosadašnje upotrebe. Možda bi to moglo u republikama gde nema razlike između nacije — naroda — stanovništva. Možda bi u nekom pežorativnom smislu ovo donekle moglo da se upotrebi za ekonomiju Slovenije ali svesni rizika, diskriminacije drugih naroda i narodnosti koji žive u tim sredinama, koju sa sobom

Digitized by Google

nosi ovaj pojam. Koja je to i čija nacionalna ekonomija u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj itd. Naravno da bi teško mogli da damo odgovor ako ne bi tvrdili da drugi narodi i narodnosti koji žive u toj republici nemaju svoj ekonomski identitet, već identitet nacije te republike (države) i nacionalno se identifikuju. To vodi apsolutiziranju nacije i njenom apsorbovanju dela identiteta drugih naroda i narodnosti. Taj slučaj je moguć u nacionalno unitarnim zajednicama, ali ne i sa višenacionalnim zajednicama gde žive ravnopravni narodi i narodnosti. U situaciji koja postoji i da se prihvati ekonomski identitet svih drugih naroda i narodnosti, ostaje pitanje nacionalne ekonomije Bosne i Hercegovine. U svakom slučaju u nas je teško upotrebiti izraz nacionalne ekonomije, a ne izložiti se unošenju određenih zabuna i dilema u politički i pravni život. Ova teza izražava i identifikovanje radničke klase i nacije, odnosno da se radnička klasa primarno izražava kroz naciju, što je u sukobu sa opštom prirodom klase, jer ona nije formirana kao nacionalna, već eksploatisana klasa. To bi uprošćeno govoreći svaka nacija u Jugoslaviji imala svoju radničku klasu, a radnička klasa Jugoslavije bila bi savez tih radničkih klasa. Radi se o jednom složenom, idejnom, pravnom, ekonomskom i klasnom pitanju koje sa sobom nosi termin koji se u političkom životu olako i nekritički upotrebljava u smislu da označi ono što on pod pojmom tog izraza izražava. Odnos između radničke klase i nacije je veoma složeno pitanje, posebno u nacionalno nehomogenim sredinama. U svakom slučaju ako hoće da se izrazi identitet republičkih, odnosno pokrajinskih privreda, onda treba i govoriti o republičkoj ili pokrajinskoj privredi, a ne o nacionalnoj privredi u okviru republike ili pokrajine.

Svakako da problem nije prevashodno pravni, ali se on neposredno odražava na pravo i to pre svega pravo udruženog rada, odnosno samoupravno pravo. Politika privrednog i društvenog razvoja već dugo godina praktički favorizuju koncept izgradnje celovite privrede u okviru posebnih društveno-političkih zajednica, pre svega republika i autonomnih pokrajina. U društvenom razvoju dominira teza da se u ostvarivanju pozicije republike i pokrajine nužno mora stvoriti potpuna i celovita privreda koja će da zadovolji pre svega vlastite potrebe, a posle jugoslovenski prostor što je i dovelo do stvaranja ogromnih dupliranja kapaciteta i neekonomske upotrebe akumulacije. Nepostignuti, niti ostvareni dogovori oko osnovnih pravaca privrednog razvoja ne daju realne materijalne i društvene osnove da udruženi rad poveže i ostvari samoupravno interesno povezivanje na dohodovnoj osnovi.

Mere države i politike ne mogu da se ostvare, jer je objektivno stanje takvo da ono onemogućava da se one ostvare. Problem je u tome što stanje ubrzo istisne iz sebe one mere i akcije koje pokušavaju da u suprotnom pravcu nešto urade. Promašena razvojna politika u mnogim društveno-političkim zajednicama i razvojni programi u organizacijama udruženog rada, kao i tvrdokorno insistiranje na onim što je utvrđeno, sve dublje uvaljuje društve-

Digitized by Google

no samoupravljanje i udruženi rad u teškoće, a investicioni zahvati države i njene ambicije još više otežavaju nalaženje pravog izlaza. Neusklađena i disharmonična razvojna politika ne samo da onemogućuje povezivanje organizacija udruženog rada, već ih dovodi u direktan sukob na tržištu iza koga po pravilu stoji država, pre svega kroz obezbeđivanje povlašćenijeg položaja ili povoljnih uslova privređivanja. U takvim uslovima samoupravno pravo gotovo da deluje bespomoćno ako ne prati ove tokove. Zbog neodgovarajućeg planiranja, odnosno nepostojanja zajedničke razvojne politike, država umesto udruženog rada preuzima investicionu politiku i usmeravanje akumulacije udruženog rada.

Ovo stanje neprekidno jača ekonomsku funkciju države i državno uređivanje produkcionih odnosa, što je suprotno svim društvenim opredeljenjima. Odnosi se razvijaju između države i udruženog rada, a ne između organizacija udruženog rada, što dovodi da se u Jugoslaviji sučeljavaju republike i pokrajine i druge društveno-političke zajednice u sferi društveno-ekonomskih odnosa, a ne udruženi rad. Društvena moć udruženog rada, odnosno radničke klase je u suštini slaba ili bar ne odgovarajuća, ne samo zbog rastuće uloge države, već i zbog njegove isparcelisanosti, neudruženosti, neintegrisanosti i neodgovarajuće društveno-ekonomske organizacije. Time su oslabljeni i svi instrumenti sa kojima raspolaže, kao što je samoupravno pravo.

3. Pravni sistem koji je izrazio viđenje Ustava i uobličio novi sadržaj samoupravnog razvoja društva na ovom stepenu razvoja došao je u sukob sa realnim ponašanjem ukupne društvene nadgradnje prema njemu. Nastali su izuzetno složeni problemi na području izvršavanja prava, pre svega saveznih zakona kojima se dalje razrađuju ustavna opredeljenja vezana za razvoj društveno-ekonomskih odnosa i neke aspekte osnova političkog sistema. U tom kontekstu na posebnom udaru su tzv. sistemski zakoni kojima je razrađena sadržina ustavnog opredeljenja socijalističkog samoupravnog društva i njegovi pravci daljeg razvoja. S tog stanovišta u jednom periodu uspostavljen je jedan pravno i društveno neprihvatljiv odnos prema tim zakonima u procesu njihove primene, a pozitivan odnos prema onima koji primenu tih zakona vrše do nivoa koji ne zadire u parcijalne interese onih koji ga primenjuju.

Do sada nije dat pravi odgovor koji su uzroci prouzrokovali ovakav odnos subjektivnog faktora prema pravu i zbog čega je nastao raskorak na ovom nivou između projektovanog i stvarnog.

Odnos između prava i ekonomskih zakonitosti nije objektivno proučen. Dominiraju paušalne ocene. Pitanje je da li su ekonomske zakonitosti sve one za koje se tvrdi da su i da li je i koliko pravo voluntaristički delovalo, a koliko je imalo u vidu ekonomske zakonitosti, odnosno koliko je politika poštovala ekonomsku logiku. Oko ovog pitanja postoje potpuno divergentna shvatanja. Primedbe su da je pravo zanemarilo zakonitosti robne proizvodnje i tržišta, odnosno predvidelo šta se propisima može a šta ne može pravno urediti, posebno ako je to u sukobu sa sadržinom i priro-

Digitized by Google

dom ekonomskih zakonitosti. Kao primer, uzima se Zakon o cenama za koji se smatra da zanemaruje elementarne ekonomske zakonitosti, jer u oblasti u kojoj deluju tržišni zakoni nije moguće pravno uspostaviti željeno društveno stanje. Neprimenu saveznih zakona ekonomija vidi u ovom problemu. Koliko su zakoni, propisi i druga opšta akta državnih organa i samoupravna opšta akta respektovala ekonomske zakonitosti još je nedovoljno proučeno pitanje. Politički život obiluje paušalnim ocenama.

Pravo u socijalizmu ima jednu ulogu koja na neki način predstavlja dodajnu dimenziju ulozi prava u ostvarivanju društveno-ekonomskih odnosa, koja u nauci nije dovoljno proučena. Pravom se u socijalističkom društvu, pošto se stvaraju novi društveni odnosi koji u svetu ne postoje, uobličava i obezbeđuje koncept novih produkcionih odnosa u okviru kojeg nosioci tog procesa stvaraju nove sadržaje društva koje se izgrađuju. Imajući u vidu ovu dodajnu funkciju prava i objektivne društvene zahteve od prava, bez doze subjektivizma treba sagledati koliko je pravo odstupilo ili pokušalo da ospori ekonomske zakonitosti, pre svega zakonitosti tržišta, a koliko je u pitanju delovanje subjektivnog faktora koji treba da omogući ostvarivanje novih društveno-ekonomskih odnosa, pre svega u sferi privređivanja, planiranja i usmeravanja društveno-ekonomskog razvoja.

Ekonomska misao koja u prvi plan ističe raskorak između ekonomije i prava iz koga proističu osnovne društvene protivrečnosti, nije jedinstvena oko ocene i glavnih uzroka koji su doveli do ovakvog stanja u kome se nalazi privredni sistem niti gde je težište problema. Ekonomija ukupan problem odnosa vidi pre svega u sferi politike, ne vodeći računa da politika bez obzira koliko ima snažan uticaj na ekonomski razvoj ne može da zaustavi određene ekonomske tokove i da su mnogi problemi u sferi društveno-ekonomskih odnosa proizvod i supstrat stanja u sferi ekonomije, nevezano od problema koje ima politika. U situaciji koja je nastala i koja se stvara teško je do kraja sagledati sve elemente koji opredeljuju mesto, ulogu, sadržaj i društvenu funkciju prava i njegov odnos prema ekonomskim zakonitostima.

Odnos prava i političkog sistema u celini nije još definisan, mada je pravo u svim raspravama dosta izloženo kritici. Međutim, očito se malo faktički čini da se pravni i politički sistem izmeni. Još smo nejedinstveni oko pitanja gde se osnovni problemi nalaze. Zapravo, teško se oteti utisku da smo društveno neorganizovani i subjektivno nespremni da bi ostvarili mnoge premise i odnose koje smo utvrdili, a istovremeno i neodlučni i nespremni da radikalno menjamo i idemo u nešto novo. Jer, ono što se nudi kroz kritiku nije celovito i konzistentno što bi omogućilo izlazak iz krize, a samim tim otklonilo i nedostatke u pravu. Ovoj kolebljivosti doprinosi i nauka.

Još nema jedinstvenog pogleda oko osnovnog pitanja gde se nalazi težište krize. O tome postoje najmanje tri teze. Jedna da se problem nalazi u sferi politike, pre svega političkog sistema; dru-

Digitized by Google

ga, da se problem nalazi u sferi ekonomske politike i u strategiji razvoja, mikro i makro ekonomske politike; i treća, da se problem nalazi u svim sferama, s posebnim naglaskom na stanje u ideologiji, subjektivnom faktoru u celini, ali naglašeno u Savezu komunista o kome se kada se raspravlja više govori šta je u sistemu a ne kakav je u okviru svojih ustavnih, idejnih i društvenih pozicija.

Za kvalitetne promene stanja u pravu potrebna je društvena klima i određen kvalitet i kvantitet društvene svesti. Za sada postoji razlika između društvene klime koja je stvorena i nivoa društvene svesti kod subjektivnog faktora. Dobija se utisak da društveno ne kontrolišemo, niti apsorbujemo zahteve za promenama, u smislu dimenzije i sadržaja, što sprečava subjektivni faktor da smelije uđe u procese. Protivurečni predlozi i reafirmacije prevaziđenih ideja, povećavaju nesigurnost i onako nesigurnog subjektivnog faktora u odabiranju pravaca, akcija i potrebnih mera za razrešavanje ukupne društvene krize, a s tim i stanja u pravu. Međutim, postoji i svestan otpor promenama jer su pozicije stvorene ili obezbeđene u okviru postojećeg političkog i pravnog sistema takvog kvaliteta da se bez većeg otpora teško može očekivati da će ih se oni koji su ih stekli, lako odreći.

Danas se nalazimo na najozbiljnijoj društvenoj prekretnici, ili ćemo brže izlaziti iz krize ili ćemo u nju ići sve dublje. Status kvo je nezamisliv, upravo neodrživ. Za tu i takvu odluku odgovornost snosi subjektivni faktor, pre svega Savez komunista, s obzirom na stvarne odnose u društvu. Ali kad su u pitanju kvalitetna rešenja izlazaka iz krize, odgovornost snosi nauka i druge kreativne društvene snage. Međutim, i na ovom prostoru nužno je menjati neka stanja jer postoje veoma ozbiljne teškoće koje ove snage čine neaktivnim i nekreativnim. Kreativne snage su teritorijalizovane, što je očito težak problem, jer često nema razlike u njihovom ponašanju i viđenjima u odnosu na pragmatsku politiku političkog faktora. Dakle, figurativno rečeno, problem nije u ourizaciji već u teritorijalizaciji udruženog rada. Misao ako nema kritičku evoluciju stvara konzervativno društvo. Po mišljenju mnogih problem nije u tome što nam uspostavljeni sistem ne odgovara, već u tome što nam sistem ovakav kakav je mnogima odgovara jer omogućuje i obezbeđuje svako ponašanje, svaki interes i stvara mogućnosti da se za kršenje prava i za osporavanje sistemskih opredeljenja ne odgovara u društvu.

Treba očito videti kolika je stvarna naša spremnost da sistem menjamo i dograđujemo u pravcu obezbeđivanja jedinstvenih interesa, njihove dominacije i stvaranja jedinstvenih stavova i pogleda na osnovne pravce društvenog i privrednog razvoja i načine ostvarivanja osnovnih principa socijalističkog samoupravnog društva. Sve dok budemo imali različite mere za iste situacije i ne budemo društveno i politički odgovarali za nepoštovanje, odnosno za kršenje jedinstvenih opredeljenja, dotle očito ne možemo efikasno izlaziti iz krize sistema.

Digitized by Google

Nadiruća uloga države i etatizacija koja je zahvatila društvo u posustavnom razvitku ukazuje da su u ovom periodu oformljene i osamostaljene birokratsko-tehnokratske strukture koje su nosioci parcijalnih interesa. Ovi interesi su često u sukobu sa opštim i zajedničkim interesom radničke klase, radnih ljudi i građana i naroda i narodnosti, što pokazuju brojni problemi u sferi društvenh odnosa koji ne moraju da postoje u normalnim okolnostima i uslovima. Interesi birokratsko-tehnokratskih struktura su teritorijalno i funkcionalno zatvoreni, a interesno parcijalizirani. Ali, oni su interesno istovremeno i isprepletani i kada su protivurečni, oni su međusobno povezani u ostvarivanju svog osnovnog interesa. Njihovo ostvarivanje nosi međusobno konfrontiranje, pogađanje, isključivost i sebičnost, istovremeno uvodeći u igru manire i metode kapitalističkog slobodnog tržišta, isključujući solidarnost i uzajamnost i odgovornost za sopstveni razvoj i razvoj drugih, kao osnovni društveni odnos i polazni princip ostvarivanja međusobnih odnosa društvenih subjekata u socijalističkom samoupravnom društvu.

Sve ovo zahteva da se naučno preispita i prouči sadržaj, priroda i dimenzija našeg prava i uspostavi njegova izvorna funkcija, ako je narušena ma u kom vidu u odnosu na opšti interes radničke klase. Pravni odnosi proizilaze iz ekonomskih, a ne iz osamostaljenih i ogoljenih interesa i pragmatskih potreba trenutka, bilo da izražavaju ma čije interese i ma koje političke strukture. Nije nikakva tajna da su određene društvene snage koje imaju društveno-političku moć, u okviru određenih odnosa i relacija, došle u sukob sa društveno-ekonomskim položajem radnika, društvenim samoupravljanjem i radničkom klasom u celini. Zapravo, postoji otvoren sukob između društvenog samoupravljanja i pozicije radnika i radnog čoveka u društvu i birokratsko-tehnokratskih struktura koje imaju veoma naglašenu društveno-ekonomsku i političku moć u ostvarivanju koncepta društveno-ekonomskih odnosa i ostvarivanja pozicija udruženog rada. Država se javlja kao instrument ovih snaga. Nasuprot tome, društveno samoupravljanje idejno, koncepcijski i konkretno primarno omogućuje i obezbeđuje pretvaranje radničke klase u društvenog hegemona, odnosno u stvarno vladajuću klasu u društvu. To država sama nikada ne može da obezbedi.

4. Imajući u vidu pojave, procese i odnose u razvoju društva, nastao je raskorak između pravnog i ustavnog sistema u odnosu na stvoreno stanje i dosta složeni odnosi unutar pravnog sistema. Nastaje raskorak između projektovanog na osnovama ustava pravnog sistema i društvenih odnosa koji se stvaraju u procesu ostvarivanja socijalističkog samoupravnog društva. Koliki je raskorak između projektovanog pravnog sistema i odnosa koji su nastali u procesu ostvarivanja socijalističkog samoupravnog društva, nije ni sagledan niti utvrđen. Postoje paušalne ocene ili mišljenja koja za osnovu imaju pojedine segmente, ali celovita ocena koja iza sebe ima realne pokazatelje i naučna saznanja nije urađena, jer nije ni sagledano ovo stanje. Međutim, nezavisno što nisu sagle-

Digitized by Google

dane ukupne relacije i stepen različitosti između stvorenog i stvarnog postoji vidljiv raskorak između projektovanog i stvarnog. Ovo stanje disharmonično deluje na stvoreno pravo koje je izrazilo intenciju Ustava na nivou shvatanja i rešenja koja su postojala u momentu stvaranja pravnih akata. Pravo nije računalo sa ovim pojavama, zapravo, pravni sistem nije se odbrambeno postavio prema tendencijama koje su nastale u društvu koje je i subjektivni faktor blagonaklono podržao. Dakle, pravni sistem nije računao, niti je imao u vidu ove procese koji deluju suprotno ustavnim opredeljenjima a najmanje se moglo očekivati da će mnogi od njih biti podržani od strane subjektivnog faktora.

Pravo koje se danas stvara pokušava da transformiše dosadašnja shvatanja Ustava i da tumačeći Ustav da rešenja koja odgovaraju savremenom stanju razvoja. Subjektivni faktor je kroz opredeljenja o obimu i dimenziji dogradnje pravnog i društveno-političkog sistema i društveno-ekonomskog uređenja, pre svega, kroz Program ekonomske stabilizacije i Kritičku analizu političkog sistema dao svoje viđenje dalje transformacije ukupnog društvenog poretka. Zakonodavac je kroz zakone, druge propise i opšte akte državnih organa i samoupravne opšte akte pokušao u skladu sa utvrđenom politikom da obezbedi pravac razvoja i prevazilaženja protivurečnosti i negativnih pojava koje su nastale u razvoju, ali se u tom procesu objektivno sukobio sa mnogim ustavnim opredeljenjima i rešenjima utvrđenim u ZUR-u i drugim tzv. sistemskim zakonima koje je morao menjati.

Međutim, određeni procesi bez obzira na stepen sagledanosti subjektivnog faktora oko ocene i njegove prisutnosti nisu zaustavljeni, niti onemogućeni u njihovom ispoljavanju i prisustvu u razvoju društva. Imajući u vidu nastalu društvenu situaciju i stanje koje traje, zakonodavac je počeo u pravni sistim da uključuje norme koje izražavaju društveno stanje opterećeno kompromisima, pragmatskim interesima i potrebama tekuće politike. Ugrađivanje kompromisa, pragmatskih interesa i tekuće politike u meri koja opterećuje suštinu prava otvara niz sistemskih problema i teškoća, ali umnogome otežava i onemogućuje da se ostvari stvarna funkcija i uloga prava u društvu i da se sagleda kakvo je to pravo koje smo stvorili. Prekomerno ubacivanje ovih normi u pravni sistem, koje po pravilu imaju privremeni karakter, onemogućava da se stvori pravo koje treba da bude okvir ostvarivanja određenih društvenih odnosa i mera za ponašanje svih subjekata u okviru postojećih društvenih odnosa i relacija.

Društveni odnosi koji se uspostavljaju kompromisom i pragmatski interesi koji izražavaju u suštini sebičnost i jednu vrstu neosećajnosti prema interesima drugih, kao i tekuća politika koja izražava kratkoročne potrebe i interese razvoja, brzo se prevazilaze i nestaju promenom odnosa snaga ili promenom interesa i potreba. Pravni sistem zbog svoje prirode postaje neefikasan i protivurečan u ostvarivanju ukupnih društvenih potreba i interesa, jer ovakva

Digitized by Google

politika stvaranja prava unosi duboke protivurečnosti u sadržaj i prirodu postojećeg pravnog sistema.

Sa stanovišta ovih odnosa svaki pravni sistem koji ne nađe potrebnu pravnu i društvenu srazmeru između svoje klasne i društvene pozicije i tekuće i pragmatske politike zapada u dosta složene protivurečnosti i krize. Pragmatska i tekuća politika, pre svega pragmatska, izraz su konkretnih odnosa snaga i stanja koja se stvaraju i neprekidno prevazilaze, dok pravo u sebi treba da sadrži norme koje dugoročno i stabilizaciono deluju na društvene odnose. Ako se pravo povede za tekućom ili pragmatskom politikom, ono očito dolazi u unutrašnju prtivurečnost i sistemski i sadržajno, i na taj način sužava prostor za ostvarivanje svoje uloge koju ono ima kao pravo. U našem pravnom sistemu ima se utisak da pragmatska politika dosta snažno utiče na koncipiranje prava. Pravo očito ne može da izbegne svoj dug tekućoj i pragmatskoj politici. I ono u jednom svom delu mora da izražava tekuću i pragmatsku politiku. Naravno, taj dug se plaća čestim izmenama i dopunama zakona, drugih propisa i opštih akata, i otvara složenije probleme u primeni tih propisa, ali to je jedno stanje koje očito ne može da zanemari i izbegne pravni sistem nijedne zemlje.

Pragmatizam i voluntarizam i u teoriji i u praksi su prisutni u našoj pravnoj svesti i u konkretnoj normativnoj praksi.

Njihova prisutnost i trajanje proizilazi iz objektivnih stanja, ali umnogome i odnosa subjektivnog faktora i nosilaca društvene moći, odnosno nosilaca javnih funkcija, i ovlašćenja prema pravu. Birokratskoj svesti, političkoj birokratiji i samoupravnoj tehnokratiji bilo da je ona državna, politička, ili samoupravna odgovara pragmatizam i voluntarizam u pravu. U takvom stanju postoje realne mogućnosti da se obezbeđuju parcijalni i sebični interesi, iskoristi trenutni odnos snaga za obezbeđivanje nekog svog interesa ili stvaranje povoljnijih pozicija.

Međutim, problemi koji iz takvog stanja izviru su mnogo dublji i u nečemu drugom, duštveno posmatrano. Pragmatizam i voluntarizam u pravu omogućuju da u okviru našeg društva trajno opstaju i jačaju tehno-birokratske snage, kao i dominacija njihovog interesa u odnosu na osnovne interese radničke klase i ulogu radnog čoveka i građanina u društvu. Istovremeno u ovakvom stanju neprekidno jača pozicija države, političke birokratije i samoupravne tehnokratije u društvu na račun samoupravnih i demokratskih tokova socijalističkog samoupravnog društva.

Pravo pored konkretnih rešenja u sebi ima i program ostvarivanja i razvoja jednog društva. U tom okviru, na osnovu tih principa i načela i na osnovu klasnog interesa ostvaruju se društveni odnosi. Pravo u suštini treba to da izrazi. Teza da pravo treba da izrazi stanje i tokove prakse, ako se ne objasni, može da izazove niz društvenih i pravnih problema jer minimizira ulogu prava i svodi ga na ostvarivanje samo jednog dela njegove funkcije. Postoji velika razlika u praksi ostvarivanja određenih društvenih odnosa koja je društveno-politički i pravno verifikovana. Koju prak-

Digitized by Google

su pravo treba da uobliči s obzirom da se ona ujednačava, pre svega, na nivou republika i autonomnih pokrajina. Ako bismo ovo prihvatili kao apsolutnu meru, mogli bismo u okviru Jugoslavije da imamo bar nekoliko socijalizama. Svaka praksa koja se ostvaruje u procesu razvoja društvenih odnosa iza sebe ima određeni interes, bilo teritorijalni ili neki grupni interes, ali su to parcijalni interesi onih koji su subjekti ostvarivanja prakse. Ako pravo treba da uredi određenu praksu, onda će očito urediti onu praksu iza koje stoje snage koje u trenutku kada se uređuju ti odnosi imaju najveći uticaj ili imaju najveću društvenu moć u odnosu na druge snage u društvu. S obzirom da se odnosi snaga menjaju, menja se i pozicija tako stvorenog prava. S druge strane, sa razvojem društvenih odnosa ili ostvarivanjem određenih odnosa menja se i sama praksa. S tog stanovišta ako se pravno uobličava tekuća praksa, postoji potreba da se neprekidno vrši izmena i dopuna pravnih propisa. Praksa nije nikada bila niti može da bude jedini i osnovni kriterijum stvaranja prava. Pravo mora da ima svoj odnos prema praksi sa stanovišta mogućnosti ostvarivanja društvenog odnosa, a ne prenošenje prakse ili pretakanje prakse u pravo.

Kada se posmatraju problemi koji postoje u pravu dobija se utisak da sve ono što se događa nije slučajno i da se problemi u suštini koncentrišu oko pozicije i uloge subjektivnog faktora u društvu. Zapravo, brojne teškoće nastale u ostvarivanju uloge subjektivnog faktora široko su otvorili probleme u političkoj organizaciji društva, a pre svega na ostvarivanje uloge prava i njegovu primenu.

5. Vidljivo je da se u celom postustavnom razvoju država širi i da sve više postaje noseća društvena snaga, a samoupravljanje sve više sužava svoju društvenu moć. U tom kontekstu pravo se nalazi u izuzetno složenoj situaciji. Ono u makro planu izražava poziciju samoupravnog društva i samim tim dolazi u realan sukob sa pozicijom države koja je jedan od primarnih stvaralaca prava. Izgleda da jača egzekutivna funkcija države na račun prava. Ovaj odnos još složenijim čine određena očekivanja od prava koje ono ne može da ostvari jer ono nije nosilac takvih pozicija koje mogu da razreše određene pojave i probleme, a samim tim i da odigra ulogu koju pravo nema u društvu. Pravo treba da omogući življenje jednog društva, ostvarivanje njegovih strategijskih opredeljenja i da bude sredstvo društvene i političke kontrole nad ostvarivanjem onog što je suština sistema. Ako se gledaju ove dimenzije prava, naše pravo ima naglašenu ali neefikasnu ulogu sredstava društvene i političke kontrole, a ne sredstva koje omogućava življenje društva i ostvarivanje društvenih, ekonomskih i političkih opredeljenja.

Povećana uloga države i sa njom etatizacija društva i nadiruća etatizirana društvena svest koja od države očekuje razrešenje društvenih problema i teškoća rađa određena shvatanja o ulozi državnog prava. Država svoje pravo da uređuje društvene odnose ostvaruje kao državnu funkciju i ona je posledica imperijuma državne vlasti. U odnosu na ostale funkcije države zakonodavna funkcija

Digitized by Google

je osnovna državna funkcija. Ostale državne funkcije (izvršna i sudska) obezbeđuju primenu prava, odnosno primenu i ostvarivanje zakonodavne funkcije države.

S tog stanovišta, državno normiranje, odnosno normiranje od strane organa društveno-političkih zajednica ostvaruje se kao primarna funkcija države i proizvod je pozicije države u društvu. Kada je u pitanju samoupravno pravo, ono se ostvaruje kao pravo radnog čoveka i građanina da u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama ostvaruje svoje pravo kao nosilac vlasti i upravljanja društvenim poslovima. Samoupravno pravo proističe iz položaja i pozicije čoveka u društvu, pre svega u produkcionom procesu, vršenje funkcije vlasti i upravljanja u okviru društveno-političkih zajednica i organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica.

Pravo koje se stvara putem samoupravnog prava nije naš cilj, ono je sredstvo odumiranja klasičnog prava i ostvarivanja pozicije čoveka u društvu. Ovo pravo je opredeljeno produkcionim odnosom koji je uspostavljen između sredstava rada i rada. Na relaciji odnosa, uprošćeno govoreći, između vlasnika sredstava rada i rada uspostavlja se i suština društvenog poretka. U svakom društvenom poretku vladajuća klasa je ona klasa čiji je produkcioni odnos vladajući odnos. S obzirom da su sredstva rada u društvenoj svojini i da rad na tim sredstvima ne može da ima elemente najamnog rada, jer onaj koji na njima radi istovremeno upravlja, koristi i raspolaže tim sredstvima rada, stvara se nova pozicija čoveka u produkcionom procesu. Samoupravno pravo, pre svega, izražava taj novi odnos čoveka u društvu i produkcionom procesu.

Imajući u vidu ovu različitost subjekata u stvaranju pravnog sistema, rađa se teza da je državno pravo, s obzirom na genezu formiranja skupština društveno-političkih zajednica, istovremeno i samoupravno pravo, jer je skupština organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice. Shodno tome je i samoupravno pravo koje stvaraju radni ljudi i građani u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, istovremeno i državno pravo, jer je obezbeđeno od strane države i ima autoritet državnog prava, tako da je po svojim karakteristikama istovremeno i samoupravno i državno pravo. Ako bismo tvrdili da je državno normiranje samoupravno a samoupravno državno, onda bismo očito došli u situaciju u kojoj bi se moglo zaključiti da je jedno od tih normiranja suvišno. Jer, sledeći korak je da normiranje, pošto je po sadržini isto i po klasnom i društvenom opredeljenju identično, nema razloga da bude razuđeno u ovom smislu u kome je sada ono ostvareno u pravnom sistemu SFRJ. Ovo pitanje sve se više otvara i postaje predmet sporova i širih diskusija.

6. Dosta je nejasan odgovor na pitanje šta se u procesu prevazilaženja krize može očekivati od prava, s obzirom na njegovu stvarnu ulogu i mesto u ostvarivanju društvenog sistema u celini. Društveno posmatrano naše pravo prate zablude i nerealna nada-

Digitized by Google

nja. U društvenoj svesti postoji zabluda koju održava subjektivni faktor da se pravom mogu razrešiti i popraviti mnogi društveni problemi i pojave proizašle iz ukupnih odnosa u društvu. Osnovna zabluda je da se pravom mogu stvoriti novi društveni odnosi i otkloniti nastale društvene protivurečnosti u sferi ekonomije i kohezionog delovanja subjektivnog faktora. Pravo može da koncepcijski uobliči određene društvene odnose, može da izrazi klasnu sadržinu sistema, može pravno da fundira pravce razvoja, ali pravni sistem ne može da stvori nove društvene odnose, niti im obezbedi životni razvoj i trajanje. Pravo može samo da obezbedi ono što se u okviru datih društvenih odnosa ostvaruje i stvara. Društveni odnosi se stvaraju u ostvarivanju produkcionog procesa i drugih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Odnosi ljudi i društvenih subjekata su ono što je život, što se realno stvara u okviru datog sistema, a pravo može samo da štiti preklamovane odnose koji se ostvaruju, ali te odnose moraju da stvaraju ljudi i asocijacije u međusobnom odnosu.

Uloga revolucionarnog prava, a naročito njegova uloga u periodu izgradnje novih društveno-ekonomskih odnosa u posleratnom razvoju, stvorila je predstavu o moći prava u društvenoj svesti koja se do danas zadržala. Pravo i subjektivni faktor u prvim fazama razvoja društva koje je revolucijom došlo na vlast predstavljaju jedinstvo i u akcionom i u interesnom smislu i imaju znatno veću ulogu u ostvarivanju tog društva nego u drugim periodima razvoja. U pitanju je proces uspostavljanja klasne dominacije i produkcionog odnosa koji radničku klasu čini vladajućom klasom. Nigde se nije u istorijskom razvoju desilo da je nova klasa koja je došla na vlast prvo izvršila političku revoluciju, pa tek onda stvorila svoj produkcioni odnos, prosto zato što recimo buržoazija ili feudalna klasa ne može da postoji samostalno kao klasa bez svog produkcionog odnosa koji reprodukuje kako vlasnika sredstava rada, tako i one koji rade tim sredstvima.

S obzirom da sadržina produkcionog odnosa u osnovi izražava odnos između vlasnika sredstava rada i samog rada, buržoazija i njen produkcioni odnos nastali su postepeno i u dugom periodu svog razvoja prolazeći sve metamorfoze koje ih vode do stvaranja klase i njenog produkcionog odnosa i to u okviru feudalnog društva. Ovaj proces se u stvari nesmetano odvija u okviru produkcionog feudalnog odnosa koji ne samo da onemogućuje, već obezbeđuje uslove za rađanje novih produkcionih odnosa. U stvari, u svim društvenim formacijama pre socijalizma prvobitno su nastali novi produkcioni odnosi, a potom je nova klasa koja ih je stvorila i koja se sa njima stvarala preuzela i političku vlast. Preuzimanjem političke vlasti nova klasa uspostavlja svoje pravo, koje kao pravo već postoji i u funkciji je novog vladajućeg produkcionog odnosa.

U socijalističkom društvu dešavaju se potpuno obrnuti procesi u odnosu na dosadašnje klasne formacije. Radnička klasa predvođena svojom avangardom prvo izvodi političku revoluciju, pa tek posle sprovodi ekonomsku revoluciju i socijalni preobražaj dru-

Digitized by Google

štva. Naravno, određene osnove novih produkcionih odnosa stvaraju se i za vreme izvođenja političke revolucije, koja u svom programu i akciji nosi sve elemente ekonomskog i socijalnog karaktera društva koje se stvara. Radnička klasa dolazi na vlast u potpuno suprotnom procesu od buržoaske klase.

Posle političke pobede revolucije i preuzimanja vlasti, radnička klasa putem prava i akcije subjektivnog faktora, pre svega, komunističke partije koja predvodi ukupan subjektivni faktor uobličava novi društveno-ekonomski sistem i tek tada počinje da se vodi prava bitka za promenu postojećih i stvaranje novih društveno-ekonomskih i socijalnih odnosa. Pravo u tom trenutku izražava interese i ciljeve vladajuće klase i viziju produkcionih i drugih društveno-ekonomskih odnosa, koji realno ne postoje ili su tek u embrionalnom razvoju. U toj fazi razvoja socijalističkog društva pomoću prava se oblikuje vizija novih produkcionih odnosa, a ono što je stvoreno u revoluciji omogućuje, obezbeđuje i štiti, jer je to polazište i osnova novog produkcionog odnosa i novog društvenog uređenja koje se stvara svim sredstvima akcije subjektivnog faktora. U ovoj fazi posredstvom prava se modeliraju elementi i sadržaji novog produkcionog odnosa koji tek u praksi treba da se ostvare i razviju. Projektovan produkcioni odnos se političkim i ekonomskim merama i akcijama političke vlasti i subjektivnog faktora ostvaruje, obezbeđuje, štiti, omogućuje i dograđuje.

U fazi izgrađenih i stabilizovanih produkcionih i drugih društvenih odnosa, funkcija prava se svodi u svoje okvire, pre svega, na omogućavanje, obezbeđivanje i zaštitu postojećeg društvenog stanja i produkcionih i drugih društvenih odnosa. Pravo bez obzira na svoju naglašenu ulogu u jednom periodu ni u jednoj fazi nije samostalan i autonoman društveni faktor. Ono autonomno ne kreira društvene odnose, već izražava interese radničke klase u procesu borbe za nove društveno-ekonomske i političke odnose, inicira novo, štiti i obezbeđuje ono što nastaje i uobličava u sistem ono što se dokazalo, što je osvojeno i što je stvoreno. Međutim, predimenzionirana funkcija prava je kao shvatanje i svest ljudi i subjektivnog faktora ugrađena u sadržinu ostvarivanja i kreiranja novog sistema. Veliki broj ustavnih promena i česte promene zakona plastični su izraz takvog shvatanja uloge prava, a u stvari su veliki dug našim zabludama o ulozi prava u društvu. Očito da se stabilizacijom produkcionih odnosa i društva u celini uloga prava menja i pravo se figurativno rečeno povlači u kasarne, odnosno povlači na one pozicije koje ima u ostvarivanju društva koje je u sebi izgradilo i obezbedilo osnovne produkcione odnose.

7. Birokratsko-tehnokratska premoć u društvu i uticaj neformalnih grupa vode stvaranju partikularne svesti i reafirmišu mnoge elemente zastarele i reakcionarne društvene svesti kada je u pitanju razvoj socijalističkog samoupravnog društva. Društvena svest koja se reafirmira na principima podele i zatvaranja sprečava da se razvija marksistička ideologija i ukupnu misao zatvara u uske okvire nacije, stavljajući je u službu parcijalnih i zatvorenih in-

Digitized by Google

teresa i na taj način u suštini degenerativno deluje na ukupni razvoj klasne i samoupravne društvene svesti.

Prirodno je da sa jačanjem države, posebno nacionalnih, jačaju uticaji birokratsko-tehnokratskih struktura i partikularizam. Sa jačanjem birokratsko-tehnokratskih snaga i nacionalne birokratije nastaje, po prirodi stvari, proces odvajanja prava od opšteg interesa vladajuće klase, s obzirom na njihovu moć i uticaj na stvaranje prava. Kao nosilac stvaranja prava, ove snage pravo usmeravaju u ostvarivanje svog viđenja klasnog interesa, s obzirom da naše društvo priznaje klasnu borbu ali ne i postojanje klasa, nasuprot kapitalizmu koji priznaje postojanje klasa ali ne i klasnu borbu u društvu.

S tim u vezi, prisutna je društvena zabluda da će država dobrovoljno da se organizuje i sprovede svoje odumiranje u smislu opredeljenja socijalizma kao društvenog sistema. Za ostvarivanje tog procesa nužni su stalni napori na deetatizaciji funkcija države i njeno ostvarivanje kao države koja odumire. Država u socijalizmu kao svaka druga država ima tendenciju da jača svoje funkcije i to pre svega skrivene funkcije države koje su za socijalističko samoupravno društvo i najopasnije, jer za njih ona ne odgovara. Zbog različitih shvatanja uloge države ima dosta nekritičnog odnosa i napada na državu, kao i naivnih shvatanja kada su u pitanju njene mogućnosti. Problemi između države i društva nastaju zadiranjem države u poslove koje ona ne može i ne treba da vrši. Drugo je efikasnost državne organizacije u ostvarivanju njenih prava i dužnosti. To je trajni društveni zahtev. U pitanju je politička moć države.

Socijalističko samoupravno društvo se genezno posmatrano neprekidno društveno-ekonomski i politički razvija. Samoupravni odnosi dobili su nove kvalitete, prostore i sadržaje. Pitanje je samo čija društvena moć više raste u periodu razvoja našeg društva i čija treba više da raste, ko apsorbuje nove prostore društvenih odnosa koji se neprekidno stvaraju, i da li jača samoupravna ili etatistička komponenta u novim društvenim odnosima koji nastaju. Samoupravljanje ne može da se zadrži na pozicijama koje je osvojilo. Ono mora da osvaja nove prostore i pozicije, jer neprekidno nastaju novi društveni odnosi i sadržaji, i ako ih ono ne prati — zaostaje. Osvajanje novih prostora društvenih odnosa od jednih ili drugih opredeljuje prirodu i sadržaj razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Naše idejno i društveno opredeljenje je da jačaju samoupravljanje i demokratski odnosi, a ne društvena moć države i etatizacija društva.

U društvenoj praksi se često ne pravi razlika između etatizacije društva i pravne moći državnog aparata. To se često identifikuje. Etatizacija društva je podržavljanje društvenih odnosa, procesa i metoda upravljanja u društvu, a ne snaga pravne moći i efikasnosti državnog aparata, što je dobro ako je u okviru njihovih prava i dužnosti. Upravo, tome treba i da težimo. Ova pitanja se

Digitized by Google

očito mešaju. To je slučaj i sa tvrdnjom da jača državna na račun društvene svojine. Država ne preuzima sredstva rada i poslovanja u svoju svojinu, ali putem pravnih i drugih mera u vezi sa upravljanjem, korišćenjem i raspolaganjem sredstvima u društvenoj svojini i utvrđivanjem politike raspodele dohotka, ona u suštini etatizira društvenu svojinu jer raspolaže viškom rada, odnosno društvenom akumulacijom.

Naravno, teško je razdvojiti kvantitativna od kvalitativnih merila kada su u pitanju društveni odnosi, jer su bitniji kvalitativni sadržaji i tendencije razvoja. Ako bismo zanemarili stvarni odnos između države i samoupravljanja, etatizacije i samoupravne transformacije društva i tvrdili da je između njih nastao jedan konstantan spoj i stanje miroljubive koegzistencije, morali bismo doći do nekih zaključaka koji su nepovoljni za samoupravljanje i društvenu svojinu kao osnovni društveni produkcioni odnos. Imam utisak da bi u ovom slučaju glavne krivce za stanje u društvenoj svojini i samoupravljanju, odnosno samoupravnom ostvarivanju društva isključivo tražili u njima samima. Prirodni zaključak bi bio da su oni nesposobni da se ostvare kao društveni odnos i sistem u složenim društveno-ekonomskim uslovima, posebno većim ekonomskim i političkim teškoćama. Naravno da ovo nije daleko od tvrdnje da su oni nešto za budućnost a ne za sadašnjost, što je kao teza i shvatanje prisutno od kada je uvedeno društveno samoupravljanje i od kada se vrši šira demokratizacija našeg društva.

Jačanje birokratsko-tehnokratskih struktura kao proces vodi odvajanju prava od njegove osnovne društvene funkcije i radničko-klasnog sadržaja. Uticaj ovih struktura na stvaranje prava je sve snažniji, a sa njim jača i proces odvajanja prava od opštih interesa radničke klase i pozicije čoveka kao nosioca vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima u društvu. Dolazi do svojevrsnog srašćivanja države, subjektivnog faktora, pre svega, Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija i tehno-birokratske strukture i svaki od ovih subjekata radi sve i po pravilu zajedno, umesto da svaki od njih sa aspekta svoje pozicije doprinosi ostvarivanju i razvoju socijalističkog samoupravnog društva. To srašćivanje subjektivnog faktora, države i tehno-strukture udruženog rada je izuzetno složen problem današnjeg razvoja socijalističkog samoupravnog društva i zahteva preduzimanje širokih društvenih mera, inače će društvo očito dalje zapadati sve dublje u društvene protivrečnosti i krize.

Analiza osnovnih sadržaja socijalističkog samoupravnog društva ukazuje da su oni na neki način dovedeni u pitanje ili načeti. Ako se posmatra društvena svojina, ona je napadnuta i kao osnovni društveni odnos i kao odnos prema stvarima, odnosno sredstvima rada u društvenoj svojini. Ona nije obezbeđena ni kao društveni odnos, niti su obezbeđeni i osigurani odnosi koji su uspostavljeni u procesu korišćenja, upravljanja i raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini. Društveno samoupravljanje kao druga komponenta socijalističkog samoupravnog dru-

Digitized by Google

štva, koje se ostvaruje na osnovama društvene svojine, zaustavljeno je na mnogim prostorima, suženo u njegovom razvoju i ograničeno u kvalitetu društvenog preobražaja koje ono sa sobom nosi.

Dohodovni odnosi koji su osnova udruživanja rada i sredstava radnika u udruženom radu i koji su osnovni motivacioni faktor ostvarivanja i razvoja društveno-ekonomskih odnosa su pravno-ekonomski i društveno presečeni. Zapravo, uslovi privređivanja i dohodovni tokovi su ograničeni i zaustavljeni državnim merama. Jedinstveno tržište koje je uslov ostvarivanja društveno-ekonomskih odnosa ne postoji. U okviru jedinstvenog jugoslovenskog tržišta stvorena su brojna mala tržišta koja se međusobno povezuju preko državne organizacije i koja na taj način razbijaju jedinstven privredni i društveni prostor, jer su okvir, mera i mogućnosti da se ostvare jedinstveni društveno-ekonomski odnosi.

Ravnoteža između nacionalnog i klasnog očito je poremećena u korist nacionalnog. Jačanje nacionalnog nad klasnim zatvara naciju u uske okvire i dovodi je u sukob sa drugim nacijama i ograničavajuće deluje na njen materijalni i duhovni razvoj. Radnička klasa, ako dominira njen klasni interes, otvara i oslobađa svaku naciju od zatvorenosti, ograničenosti i odbojnosti prema drugim nacijama. Radnička klasa kao rukovodeća snaga društva, a ne država odnosno birokratija, vodi oslobođenju rada i čoveka u društvu. Zapravo, oslobođenje rada i čoveka ne može da se ostvari zatvaranjem u uske okvire nacije ili države kao što su republike kada je u pitanju Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Problem je u tome što su svi ovi trendovi i pojave pravno omogućeni i uglavnom pravno obezbeđeni. Pravo nije stvorilo ovo stanje, ali je umnogome omogućilo da do takvog stanja dođe. Sledeći jedan koncept pod pretpostavkom da imamo društvo, društvene odnose i odnos subjektivnog faktora i ljudi prema društvenim opredeljenjima koji nemamo, pravo je omogućilo da nastanu brojni raskoraci i različita stanja i situacije. Ako se tome doda negativni odnos nosilaca političke moći prema pravu, odnosno moći i nemoći prava, moguće su ovakve situacije i stanja od kojih brojna imaju i pravni legitimitet. Mora se prethodno oceniti koliko je sve ovo što se dešava u društvu izraz interesa radničke klase i u funkciji ostvarivanja njenih dugoročnih interesa, pa na osnovu te mere oceniti stvoreno pravo sa stanovišta njegovog idejno-klasnog sadržaja.

Nezavisno od ukupnih odnosa mora se menjati društveni odnos prema pravu, ali istovremeno i transformisati samo pravo. Ono je ostvarilo svoju funkciju ako je stabilizacioni faktor društvenog sistema, okvir u kome se obezbeđuje klasna dominacija radničke klase, garantuje ostvarivanje osnovnih društvenih opredeljenja i utvrđenih pravaca društvenog razvoja. S tog stanovišta pravo ne može da bude difuzno u odnosu na društvo i društveni razvoj. Ono mora da bude klasno i društveno opredeljeno, realno, jasno razvojno dimenzionirano, sadržajno jedinstveno i dugoročno usmere-

Digitized by Google

no kada su u pitanju osnovni ciljevi i klasni sadržaj socijalističkog samoupravnog društva.

Pravo se ne može ostvariti niti se može jednom za uvek stvoriti. Ono se neprekidno stvara i usklađuje u funkciji dugoročnih potreba društva koje se ostvarivanjem razvija. Pravo ne može da ostane na nivou stvorenog, jer bi negativno i konzervativno delovalo na novonastale društvene odnose. Ono uvek u sebi mora da sadrži prostor za nove društvene odnose, nove pravce razvoja i tendencije, da bude brana onom razvoju koje osporava ili dovodi u pitanje osnovna dugoročna društvena i klasna opredeljenja.

U stvaranju i ostvarivanju prava posebno mesto ima subjektivni faktor, pre svega društveno-političke organizacije, nauka i druge kreativne snage koje imaju presudni uticaj na stvaranje i ostvarivanje prava. Kada se analizira uloga subjektivnog faktora, može se oceniti da subjektivni faktor nije na nivou zahteva koji se od njega očekuje niti je na nivou potrebe za jednom aktivnom ulogom u procesu stvaranja prava. Naime, subjektivni faktor u svim tim relacijama više nastupa sa stanovišta verbalnog aspekta uloge kakvu treba da ima u sistemu, a ne sa stanovišta konkretne uloge koju ima u ostvarivanju pojedinih segmenata tog sistema. Raskorak između projektovane uloge subjektivnog faktora i njegove stvarne uloge u ostvarivanju društvenog sistema u celini, a pravnog sistema posebno, je velik. Pre svega, subjektivni faktor, a posebno društveno-političke organizacije, imaju svoju Ustavom utvrđenu ulogu u stvaranju prava. Posebno mesto u tome ima Savez sindikata. Opšta je ocena da subjektivni faktor nije na nivou osnovnih potreba da ostvaruje takvu ulogu. Pravo je u samom startu okrnjeno, a s tog stanovišta stvoreni su uslovi da se ospore određeni odnosi i određene relacije u procesu primene prava, s obzirom da nedostaje dimenzija koju sa sobom nose društveno-političke organizacije, odnosno subjektivni faktori u celini. Imajući u vidu neodgovarajuću ulogu subjektivnog faktora i imajući u vidu proces etatizacije društva i jačanje tehno-birokratskih struktura na račun ciljeva i interesa radničke klase i pozicije čoveka u društvu, u procesu stvaranja prava, u odnosu na druge nosioce normativne funkcije, jača državno pravo. Jača klasična dimenzija našeg prava, odnosno klasični pravni akti na račun svih drugih opštih, pre svega, samoupravnih opštih akata.

Digitized by Google

David Dašić

Integracija rada i društvenog »kapitala«*

Uvodne napomene

Samoupravna integracija rada i društvenog kapitala (udruživanje rada i sredstava) je naša prijeka ekonomska i tehnološka potreba, jedan od imperativnih uslova izlaska iz ekonomske i društvene krize u kojoj se nalazimo. Nivo dohodovne integrisanosti jugoslovenske privrede po osnovi udruživanja rada i sredstava je veoma nizak. Učešće zajedničkog prihoda osnovnih organizacija udruženog rada u ukupnom prihodu privrede iznosi 10,8%, učešće zajedničkog dohotka osnovnih organizacija u dohotku privrede iznosi 3,1%, a učešće udruženih sredstava u ukupnim izvorima poslovnih sredstava osnovnih organizacija iznosi svega 2,8%.[1]

Ključno pitanje svake integracije su ekonomski odnosi u njoj. I sada i do sada, u našem sistemu samoupravnog udruženog rada, veoma smo oskudijevali i oskudijevamo u rješenjima, oblicima i mehanizmima kojima bi se ekonomski odnosi između integrisanih

* Prilog aktuelnim razgovorima o predstojećim promjenama u sistemu samoupravnog udruženog rada.

[1] Podaci za 1985. godinu. Služba društvenog knjigovodstva Jugoslavije: »Finansijski rezultati poslovanja OOUR privrede u 1985. godini«, Beograd, april 1986. godine, tabela 2. i 4.

Digitized by Google

organizacija udruženog rada jasno izražavali i adekvatno regulisali. To je jedan od najkrupnijih razloga usporenog odvijanja integracionih procesa na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru.

Radnici osnovne organizacije udruženog rada koji svoj podruštvljeni kapital (minuli rad) ulažu u drugu osnovnu organizaciju (zajedničko ulaganje) nemaju u tom pogledu do kraja čistu ni ekonomsku niti pravnu situaciju. U zajedničkom ulaganju bolje »prolazi« organizacija udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom, kojoj nedostaju sopstvena sredstva proširene reprodukcije, od organizacije udruženog rada koja ga ulaže, koja raspolaže takvim sredstvima.

Čak su i u zajedničkim ulaganjima između domaćih organizacija udruženog rada i stranih lica ekonomski odnosi čistiji i stimulativniji nego u zajedničkim ulaganjima između domaćih organizacija udruženog rada.[2] Naime, za strano lice je jasniji i cilj ulaganja i izvesniji ishod ulaganja svog privatnog kapitala u domaću organizaciju udruženog rada nego kada jedna domaća organizacija udruženog rada ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju.

Takvo stanje destimuliše zajednička ulaganja organizacija udruženog rada (udruživanje rada i sredstava), otežava i usporava odvijanje integracionih procesa u privredi i u društvu. »Da bi ti integracioni procesi — kojih je sada sasvim nedovoljno — dobili na širini i zamahu, moraju se u naš privredni sistem ugraditi rješenja koja će te procese maksimalno podsticati, a u prvom redu same radnike učiniti materijalno lično zainteresovanim za njih. Takvih rješenja još nema u našem sistemu, a neka postojeća rješenja djeluju čak i u suprotnom smjeru«.[3]

Zamagljeni ekonomski odnosi onemogućavaju ostvarivanje neotuđivih samoupravnih prava radnika u integracijama. A polazna tačka svake samoupravne integracije (zajedničkog ulaganja) moraju da budu radni, životni, tekući i dugoročni interesi radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Oni će podržati svaki oblik integracije u kojem neposredno vide sredstva i mogućnost za jačanje sopstvenog društveno-ekonomskog položaja, sredstvo za povećanje sopstvene produktivnosti rada, za povećanje ličnog dohotka i za poboljšanje opštih uslova života i rada.

Umjesto autentičnih ekonomskih i samoupravnih interesa radnika u proizvodnoj bazi udruženog rada pokretačka snaga integracionih procesa u nas najčešće je bila »neformalna« politička pri-

---

[2] Izmjenama i dopunama Zakona o ulaganju sredstava stranih lica u domaće organizacije udruženog rada, novembra 1984., institucionalizovan je jedan niz relativno novih ekonomskih kategorija za adekvatnije izražavanje ekonomskih odnosa u zajedničkim ulaganjima domaćih organizacija i stranih lica.

[3] Stavovi Centralnog komiteta SFRJ o idejno-političkim pitanjima ostvarivanja ustavnog položaja radnika u raspolaganju i upravljanju dohotkom i sredstvima društvene reprodukcije, »24. sjednica CK SKJ« IC »Komunist«, Beograd, 1986. str. 172.

Digitized by Google

nuda sa strane. Takvi odnosi su devalvirali ekonomske i društvene domete integracije, često je, kao ekonomsku i tehnološku nužnost, kompromitujući. Zbog svega toga, i pored postojanja objektivnih uslova, mnoge integracije u našoj privredi nijesu nastale, a one koje su stvorene — u ne tako malom broju — nijesu dale očekivane ekonomske efekte ili su zakržljale ili su se jednostavno raspale.

Samoupravna integracija može da nastane, da živi, da se uspješno razvija i da daje zadovoljavajuće dohodovne efekte samo pod uslovom da ekonomski odnosi u njoj budu ravnopravni, jasno i precizno definisani, da materijalni tokovi i dohodovni rezultati udruživanja sredstava i rada radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada imaju svoje adekvatno ekonomsko i društveno određenje, kao i adekvatne ekonomsko-kategorijalne oblike kroz koje se ti rezultati materijalno izražavaju.

Siromaštvo u tom pogledu je sada u nas jedan od golemih sistemskih problema. U našem sistemu slobodnog udruženog rada oskudijevamo ekonomskim kategorijama kojima se u svom pravom i punom značenju može na jasan način izraziti slika uspješnosti rada i poslovanja organizacija udruženog rada u zajedničkom ulaganju, u udruživanju rada i sredstava. Zato je u naš sistem slobodnog udruženog rada neophodno »uvesti« i neke nove ekonomske kategorije koje bi sa svoje strane omogućili da slika uspješnosti rada i poslovanja organizacije udruženog rada u zajedničkom ulaganju bude jasnija nego sada, a ne zamagljena.

Bez jedne relativno nove ekonomsko-kategorijalne aparature za adekvatnije izražavanje društveno-ekonomske saradnje dohodovnih odnosa u samoupravnoj integraciji i za adekvatnije mjerenje uspješnosti korišćenja uloženog društvenog kapitala, iluzorno je očekivati neke značajnije materijalne rezultate na liniji intenziviranja integracionih procesa u našoj privredi i društvu. U tom pogledu nužne su i neophodne odgovarajuće promjene u sistemu udruživanja rada i sredstava. Minimum koji bi tim promjenama trebalo odmah postići je da ekonomski odnosi, da ekonomske kopče između organizacija udruženog rada koje zajednički ulažu svoj podruštvljeni kapital i rad budu bar takvi kakvi su već institucionalizovani u zajedničkim ulaganjima između domaćih organizacija udruženog rada i stranih lica.

Udruživanje rada i sredstava

Udruživanje rada i sredstava se u našoj teoriji i praksi najčešće »uzima« kao zamjena za integraciju, tretira se njenim i polazištem i sadržajem i ishodištem. Po svojoj prirodi, kao pravni institut, udruživanje rada i sredstava je veoma kompleksno. Nastaje kao rezultat različitog i raznovrsnog radnog i poslovnog kombinovanja tekućeg i minulog rada radnika dvije ili više osnovnih organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

U našoj samoupravnoj praksi susrećemo se sledeći osnovni oblici udruživanja rada i sredstava: 1) udruživanje tekućeg i minulog rada radnika jedne osnovne organizacije sa tekućim i minulim radom radnika druge ili drugih osnovnih organizacija; 2) udruživanje tekućeg i minulog rada radnika jedne osnovne organizacije samo sa tekućim radom radnika druge ili drugih osnovnih organizacija; 3) udruživanje minulog rada radnika jedne osnovne organizacije sa tekućim i minulim radom radnika druge ili drugih osnovnih organizacija; 4) udruživanje minulog rada radnika jedne osnovne organizacije samo sa tekućim radom radnika druge ili drugih osnovnih organizacija. Pored ovih osnovnih, a polazeći od njih, moguća su i druga i drugačija radna i poslovna kombinovanja tekućeg i minulog rada radnika dvije ili više osnovnih organizacija.

Svaki od tih oblika udruživanja rada i sredstava ima svoje ekonomske specifičnosti, međusobno se razlikuju, posebno sa stanovišta njihovog mjesta, uloge i dometa u samoupravnoj integraciji. Zato pravni institut »udruživanje rada i sredstava«, zbog njegovog ogromnog društvenog značaja i kompleksnosti, zavređuje da bude mnogo bliže teorijski obrađen i normativno određen nego što je to sada u nas slučaj.

Zajednička ulaganja

Za nastajanje i razvijanje integracionih procesa u privredi i društvu, za integraciju rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika u udruženom radu, za njegovu bržu cirkulaciju i koncentraciju na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru od posebnog značaja su zajednička ulaganja, kao jedan od osnovnih oblika udruživanja rada i sredstava radnika dvije ili više osnovnih organizacija udruženog rada.

Zajednička ulaganja nastaju kad radnici jedne osnovne organizacije udruženog rada svoj podruštvljeni kapital ulažu u drugu osnovnu organizaciju, kada ga povezuju sa tekućim i minulim radom ili samo sa tekućim radom radnika druge organizacije, odnosno kad radnici dvije ili više osnovnih organizacija svoj podruštvljeni kapital udružuju, zajednički ulažu u realizovanje određenog poslovnog poduhvata.

Osnovni ekonomski motiv radnika jedne osnovne organizacije udruženog rada da svoj društveni kapital ulaže u drugu osnovnu organizaciju, da u njoj ili sa njom realizuje određeni zajednički poslovni poduhvat je obezbeđivanje ekonomski racionalne dohodovne »oplodnje«, dohodovne reprodukcije tog uloženog kapitala. Domaćinsko gazdovanje društvenim kapitalom je sada u nas centralni ekonomski problem daljeg socijalističkog i samoupravnog razvitka.

Zato je u središte sistema samoupravnog udruženog rada neophodno ugraditi odgovarajuće mehanizme koji bi sa svoje strane ekonomski primoravali radnike u organizacijama udruženog rada da društvenim kapitalom domaćinski gazduju, da ga slobodno

Digitized by Google

ulažu samo tamo, na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru, gdje se može na najbolji način dohodovno oploditi, dohodovno reprodukovati i da se kao takav, dohodovno uvećan, vrati u ruke radnicima koji su ga i uložili (udružili).

Cijena društvenog kapitala

Društvenim kapitalom moguće je domaćinski gazdovati samo pod uslovom da on, u svakom momentu, bez obzira na oblik u kojem se javlja (robni, novčani), ima svoju realnu ekonomsku vrijednost i cijenu. To je materijalna i društvena pretpostavka zajedničkih ulaganja organizacija udruženog rada, kao savremenog oblika dohodovne oplodnje društvenog kapitala.

Time što je kapital umjesto privatnog postao društveni nije nikakav razlog zbog kojeg bi društveni kapital, kao rezultat rada radnika i kao materijalna veličina, izgubio bilo šta od svoje vrijednosti i od svoje cijene. Podruštvljavanje kapitala, njegov prelazak u ruke radnika, ne znači i ne može da znači likvidaciju njegovih vrijednosnih i cijenovnih svojstava. Isto kao privatni kapital, i društveni kapital mora da obavlja ekonomsku funkciju u društvenoj reprodukciji — da se neprestano dohodovno oplođava, obnavlja i uvećava. Svako subjektivističko-voluntarističko nametanje društvenom kapitalu neekonomskih svojstava, mimo djelovanja zakona vrijednosti i robne privrede, znači reduciranje njegovih ekonomskih funkcija, nedomaćinsko gazdovanje, rasipanje i njegovo uništavanje.

Isto tako ni »socijalistički i samoupravni« karakter robne privrede u našim uslovima ne može kapitalu, bez obzira što je društveni a ne privatni, da »skida«, da umanjuje njegova vrijednosna i cjenovna svojstva. U protivnom, promašene investicije moraju da budu normalna i česta društvena pojava, jer nedostaju pouzdani kriterijumi za ekonomski racionalno investiranje i dohodovno oplođavanje podruštvljenog kapitala. Robna privreda mora u uslovima socijalističkog samoupravljanja da bude samo »robna«, sa svim imanentnim zakonitostima, uključujući i robni karakter društvenog kapitala. Čak ni samoupravno društveno planiranje, kojim se, pored ostalog, savlađuje tržišna stihija i obezbeđuje socijalistički razvoj, ne može robnu privredu da pretvara u puku »tehniku« robne razmjene, niti društveni kapital, nepriznavanjem njegove realne vrijednosti i ekonomske cijene, pretvarati u nerobnu kategoriju.

Proizvod iz zajedničkog ulaganja

Sa stanovišta stvaranja nove vrijednosti, proizvod rada koji nastaje kao rezultat zajedničkog ulaganja dvije ili više osnovnih organizacija udruženog rada je u pravom smislu zajednički, kako

Digitized by Google

osnovne organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom, tako i osnovne organizacije koja ga je uložila. Ekonomski bi bilo nelogično da je samo ulaganje društvenog kapitala i rada zajedničko, a da rezultat takvog ulaganja ne bude zajednički.

Proizvod iz zajedničkog ulaganja mora biti zajednički i zato što je materijalni interes partnera (organizacija udruženog rada) isti: stvoriti takav proizvod koji će mu donijeti maksimalne dohodovne efekte.

Bliže definisanje karaktera proizvoda rada iz zajedničkog ulaganja je neophodno da bi se što uspješnije mogli regulisati odnosi između organizacija udruženog rada u raspoređivanju i raspodjeli dohodovnih efekata ostvarenih takvim ulaganjem.

Prihod iz zajedničkog ulaganja

Ukoliko je proizvod rada iz zajedničkog ulaganja zajednički, onda i prihod koji se ostvari njegovom realizacijom na domaćem i stranom tržištu mora da bude zajednički. A to zajedništvo može se izraziti samo kroz jednu novu ekonomsku kategoriju kakva je, na primjer, »prihod iz zajedničkog ulaganja«.

Na osnovu postojećih ekonomskih kategorija definisanih sistemskim zakonodavstvom o udruženom radu, kao što su »ukupan prihod« i »zajednički prihod« takvo zajedništvo u zajedničkom ulaganju ne može se najadekvatnije izraziti. »Ukupan prihod« se odnosi samo na osnovnu organizaciju udruženog rada, te se kroz takvu kategoriju ne može izraziti materijalna sadržina zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada. Isto tako, »zajednički prihod« nije namijenjen za izražavanje odnosa u zajedničkom ulaganju, nego za odnose u udruživanju rada i sredstava dvije ili više organizacija udruženog rada koje su fazno ili komplementarno međusobno povezane.

Za izražavanje odnosa u zajedničkom ulaganju dvije ili više organizacija udruženog rada sistemskim zakonodavstvom o udruženom radu definisana je kategorija »zajednički dohodak«, kao i učešće u njemu svih onih organizacija koje su učestvovale u njegovom stvaranju. Njime, međutim, nije predviđena mogućnost utvrđivanja i »prihoda iz zajedničkog ulaganja«. Zato se u ukupnom prihodu koji organizacija udruženog rada ostvari koristeći se i sredstvima druge organizacije posebno i ne iskazuje dio prihoda ostvaren takvim udruživanjem rada i sredstava, to jest zajedničkim ulaganjem.

Za organizaciju udruženog rada koja ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju takvo rješenje nije dovoljno. Nju interesuje ne samo koliki je dohodak nego i koliki je prihod iz zajedničkog ulaganja, da može neposredno uticati na njegovu veličinu, jer od toga zavisi kolika je i kakva će biti dohodovna oplodnja uloženog društvenog kapitala. A to je i glavni ekonomski motiv za njegovo ulaganje.

Digitized by Google

Posebnim iskazivanjem »prihoda i zajedničkog ulaganja« podstakla bi se zajednička ulaganja organizacija udruženog rada. Upotreba takve kategorije ne bi imala drugog cilja osim da se na osnovu nje preciznije obračunski »prate« tokovi stvaranja proizvoda i ostvarivanja prihoda iz zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada i da se dohodovni odnosi koji se na toj osnovi uspostavljaju cjelovitije izraze.

Ustav SFRJ ne sadrži ni jednu odredbu koja bi sprečavala da se u regulisanju ekonomskih odnosa u zajedničkom ulaganju dvije ili više organizacija udruženog rada ide na ekonomsku kategoriju kao što je »prihod iz zajedničkog ulaganja«. Isto tako, takva kategorija ne bi bila u suprotnosti sa idejnom sadržinom Zakona o udruženom radu. Naprotiv, takva ekonomska kategorija bi samo omogućavala da ekonomski odnosi u zajedničkom ulaganju organizacija udruženog rada budu jasniji, čistiji nego što su sada.

»Tehnika« raspoređivanja »prihoda iz zajedničkog ulaganja« bila bi slična »tehnici« raspoređivanja »običnog« ukupnog prihoda osnovne organizacije udruženog rada. On bi se, naime, raspoređivao na materijalne troškove, amortizaciju i na »dohodak iz zajedničkog ulaganja«.

Troškovi minulog rada

Zajednička ulaganja osnovnih organizacija udruženog rada mogu u praksi da pokažu svu svoju ekonomsku prednost, samo pod uslovom da se domaćinski gazduje zajednički uloženim faktorima proizvodnje, da se ekonomiše tekućim i minulim radom radnika, da jedinica proizvoda iz zajedničkog ulaganja ne bude opterećena većim troškovima poslovanja od onih koji su objektivno uslovljeni, koje priznaje tržište, svjetsko i domaće. U protivnom: odnosi u raspoređivanju »prihoda iz zajedničkog ulaganja« i drugih dohodovnih rezultata iz zajedničkog ulaganja biće opterećeni stalnim trvenjima organizacija udruženog rada.

Suštinsko pitanje uređivanja odnosa u raspodjeli »prihoda iz zajedničkog ulaganja« je definisanje i ugovaranje standarda i normativa troškova proizvodnje, to jest materijalnih troškova i amortizacije organizacija udruženog rada u stvaranju proizvoda iz zajedničkog ulaganja. U principu, radnici jedne organizacije udruženog rada biće materijalno zainteresovani da ulažu svoj društvljeni kapital u drugu organizaciju samo ukoliko će materijalni troškovi i amortizacija u njoj biti na nivou ili ispod ekonomski normalnih, uobičajenih normativa i standarda, ukoliko ti troškovi neće unaprijed »pojesti« potencijalnu masu dohotka i dohodovnog prinosa koju je kroz takvo zajedničko ulaganje moguće ostvariti.

Svako prekoračenje normativa i standarda troškova proizvodnje u zajedničkom ulaganju mora da pada na teret organizacije udruženog rada koja se koristi društvenim kapitalom druge or-

Digitized by Google

ganizacije. Zajednička ulaganja organizacija udruženog rada ne mogu se zasnivati na tzv. troškovnom principu, toliko prisutnim i odomaćenim u našoj sadašnjoj poslovnoj ekonomiji. Organizaciji udruženog rada koja ulaže sredstva ne može se jednostavno ispostavljati račun troškova proizvodnje kako se to sada u nas radi u mnogim organizacijama udruženog rada, koje se koriste udruženim sredstvima, da se skoro svaki društveno-neopravdani trošak poslovanja automatski »pokriva« odgovarajućom cijenom.

»Troškovi« tekućeg rada

U svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada koja se koristi sredstvima druge organizacije, u kojoj se stvara »proizvod iz zajedničkog ulaganja«, mora se ekonomisati i tekućim radom radnika. »Troškovi« tekućeg rada radnika moraju takođe postati ekonomska kategorija, moraju biti izloženi djelovanju ekonomskih zakonitosti.

Ekstenzivna zaposlenost je prepreka zajedničkim ulaganjima organizacija udruženog rada. Tzv. poslovi i zadaci koje treba obaviti u stvaranju »proizvoda iz zajedničkog ulaganja« moraju, u prosjeku, angažovati onaj broj radnika odgovarajućeg stručnog profila kakav je potreban za njihovo obavljanje po strogim kriterijumima savremene tržišne ekonomije. Ako je, na primjer, za obavljanje jedne radne operacije u stvaranju »proizvoda iz zajedničkog ulaganja« potrebno angažovati, po tržišnim mjerilima i standardima, samo dva radnika, a osnovna organizacija udruženog rada koja se koristi društvenim kapitalom druge organizacije angažuje tri radnika, ona je razumljiv prigovor organizacije koja ulaže društveni kapital da ne želi, na uštrb svoga potencijalnog dohodovnog prinosa, da finansira ekstenzivnu zaposlenost u toj drugoj organizaciji, uključujući tu još nerad, nered, radnu i tehnološku nedisciplinu i slično.

Zato je jedan od bitnih uslova podsticanja zajedničkih ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada i nivo troškova tekućeg rada u organizaciji udruženog rada koje se koriste društvenim kapitalom druge organizacije bude predmet odgovarajućeg zajedničkog »nivelisanja«, uvažavajući tržišne kriterijume i standarde u ekonomisanju radnom snagom, odnosno tekućim radom radnika. Ekstenzivno zapošljavanje u realizovanju zajedničkog poslovnog poduhvata, nedovoljno ekonomisanje tekućim radom u organizaciji koja se koristi u nju uloženim društvenim kapitalom ne može se sa stanovišta organizacije udruženog rada koja ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju opravdati nikakvim objektivnim i subjektivnim razlozima, posebno ne društvenim karakterom uloženog kapitala.

Zahtijevi za većim nivoom ekonomije tekućeg rada u zajedničkim ulaganjima ne mogu se takođe kvalifikovati ni kao povreda »neotuđivih samoupravnih prava radnika« u organizaciji koja se

Digitized by Google

koristi društvenim kapitalom druge organizacije, u koju se takav kapital ulaže, u kojoj se stvara »proizvod iz zajedničkog ulaganja«. Po Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu i Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, nedomaćinsko upravljanje i privređivanje društvenim kapitalom i neekonomisanje tekućim radom radnika, predstavlja ograničavajući faktor doslednijeg ostvarivanja neotuđivih, Ustavom zagarantovanih samoupravnih prava radnika.

Dohodak iz zajedničkog ulaganja

Po odbitku materijalnih troškova i amortizacije (troškova minulog rada) iz prihoda ostvarenog zajedničkim ulaganjem dvije ili više organizacija udruženog rada, preostali deo zajednički stvorene vrijednosti predstavlja »dohodak iz zajedničkog ulaganja«. Realno iskazivanje tog dohotka je jedan od bitnih uslova udruživanja rada i sredstava, zajedničkog ulaganja i poslovanja organizacija udruženog rada. A to je moguće postići samo ako troškovi minulog rada imaju tretman tržišne, objektivne ekonomske kategorije. Netržišni pristup troškovima minulog rada, subjektivističko-voluntarističko utvrđivanje standarda i normativa troškova proizvodnje pretvara i »dohodak iz zajedničkog ulaganja« u takvu kategoriju. Kao takva, ona ne može biti nikakav stimulativni elemenat sistema zajedničkih ulaganja organizacija udruženog rada.

»Dohodak iz zajedničkog ulaganja« je, pored ostalog, i materijalna osnova za »podmirivanje« odgovarajućih obaveza za osiguravanje zajedničkih i opštih uslova razvoja društva. Ekonomski je interes organizacija udruženog rada u zajedničkom ulaganju da opšta društvena zahvatanja »dohotka iz zajedničkog ulaganja« budu što adekvatnija i optimalnija, da im ostane što je moguće veći njegov dio za međusobnu raspodjelu, za reprodukciju i razvoj. Na tom području materijalnih odnosa između organizacija udruženog rada (preduzeća) i društva (države) postoje, takođe, određeni standardi i normativi, određena uobičajena praksa zahvatanja dohotka, odnosno bruto-profita, iz zajedničkih ulaganja, koja se bitnije ne razlikuju od jedne do druge zemlje tržišne ekonomije.

Na takve standarde i normative zahvatanja dohotka pa i »dohotka iz zajedničkog ulaganja« mora prelaziti i naše socijalističko društvo. Naše organizacije udruženog rada ne mogu se ekonomski racionalno ponašati, posebno u žestokoj konkurenciji na svjetskom tržištu, ukoliko su društvena zahvatanja iz njihovog dohotka u prosjeku veća od sličnog zahvatanja dohotka, odnosno bruto profita onih preduzeća iz drugih zemalja sa kojima se naše organizacije susreću na svjetskom tržištu.

Odnosi u raspoređivanju »dohotka iz zajedničkog ulaganja« moraju se zasnivati na načelu ravnopravnosti među organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje u kojima je stvorena takva novostvorena vrijednost i društva kao cjeline. U našoj sadašnjoj praksi, odnosi u raspoređivanju dohotka velikim dijelom su una-

Digitized by Google

prijed definisani. Društvena zahvatanja iz dohotka »idu« po jednom automatizmu, uglavnom utvrđenom izvan proizvodne baze društva, a često i mimo stvarnih dohodovnih mogućnosti proizvodnih organizacija udruženog rada.

Obim društvenih zahvatanja iz dohotka organizacija udruženog rada po samim tim i iz dohotka koji je rezultat zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada su takva i tolika da ona unaprijed u znatnoj mjeri materijalno destimulišu radnike jedne organizacije udruženog rada da više svog podruštvljenog kapitala ulažu u drugu organizaciju. Upravo zato su one, pored ostalog, ekonomski daleko zainteresovanije da svoj podruštvljeni kapital plasiraju na kreditnoj osnovi, bilo direktno u drugu organizaciju udruženog rada ili kroz bankarske institucije.

Društveno zahvatanje »dohotka iz zajedničkog ulaganja« treba da bude takvo i toliko da motiviše organizacije udruženog rada za zajednička ulaganja, na udruživanje rada i sredstava. Imajući u vidu ogromni značaj samoupravne integracije za ostvarivanje tekućih i dugoročnih ciljeva ekonomske stabilizacije, za povećanje produktivnosti rada, društvu bi se čak isplatilo kad bi svaki »dohodak iz zajedničkog ulaganja« bio maksimalno oslobođen obaveza za zadovoljavanje zajedničkih i opštih potreba. To bi podstaklo zajednička ulaganja, samoupravnu integraciju organizacija udruženog rada. U tom kontekstu neophodno je kritički preispitati svaki postojeći oblik zahvatanja dohotka (član 110. Zakona o udruženom radu), kao i njihov apsolutni nivo. Tako bi i poreski sistem bio u funkciji podsticanja samoupravne integracije rada i društvenog kapitala pod ekonomskom i političkom kontrolom radnika u udruženom radu.

Čist dohodak iz zajedničkog ulaganja

Posle izdvajanja obaveza za zadovoljavanje zajedničkih i opštih potreba društva iz »dohotka iz zajedničkog ulaganja« preostala novostvorena vrijednost predstavlja »čist dohodak iz zajedničkog ulaganja«. U njemu se u njegovoj veličini i ekonomskoj strukturi, može izraziti smisao zajedničkog ulaganja, zajedničkog poslovnog poduhvata organizacija udruženog rada, to jest u njemu se mogu »sresti« njihovi ekonomski interesi i dohodovni motivi.

»Čist dohodak iz zajedničkog ulaganja« raspoređivao bi se na organizacije udruženog rada koje su učestvovale u ostvarivanju tog dohotka. Odnosi u njegovom raspoređivanju moraju se zasnivati na načelu ravnopravnosti radnika u organizacijama udruženog rada koje su učestvovale u njegovom stvaranju. A tu ravnopravnost je moguće postići samo definisanjem radnog doprinosa poslovnih partnera stvaranju »proizvoda iz zajedničkog ulaganja« i to: organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom druge organizacije po osnovu svog tekućeg i minulog rada

Digitized by Google

i organizacije udruženog rada koja ulaže svoj društveni kapital u drugu organizaciju, po osnovu svog minulog rada.

Za odnose u raspoređivanju »čistog dohotka iz zajedničkog poslovanja« bitno je obezbijediti da radnici jedne organizacije udruženog rada svojim uloženim društvenim kapitalom (minulim radom) ne eksproprišu neotuđiva samoupravna prava radnika druge organizacije po osnovu njihovog tekućeg rada i njihovog podruštvljenog minulog rada. Isto tako, bitno je da radnici organizacije udruženog rada svojim tekućim i minulim radom ne eksproprišu materijalna prava radnika druge organizacije udruženog rada po osnovu njihovog minulog rada, to jest uloženog društvenog kapitala. Takvo načelo ekonomske ravnopravnosti, međusobnog poslovno-partnerskog respekta organizacija udruženog rada u zajedničkom ulaganju, mora biti jasno ugrađeno u naše sistemsko zakonodavstvo o samoupravnom udruženom radu.

Osnovi i mjerila za raspoređivanje »čistog dohotka iz zajedničkog »ulaganja« moraju se bliže razrađivati u svakom pojedinačnom samoupravnom sporazumu o zajedničkom ulaganju organizacija udruženog rada. Njihovim bližim definisanjem mora se obezbijediti konsekventno ostvarivanje suštine pomenute ravnopravnosti poslovnih partnera, organizacija udruženog rada u zajedničkom ulaganju.

Visina učešća radnika organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom druge organizacije u »čistom dohotku iz zajedničkog ulaganja« zavisila bi od kvaliteta i kvantiteta njihovog tekućeg rada, od mase njihovog podruštvljenog minulog rada i od same visine čistog dohotka ostvarenog zajedničkim ulaganjem.

Visina učešća radnika organizacije udruženog rada koja ulaže društveni kapital u drugu organizaciju u »čistom dohotku iz zajedničkog ulaganja« zavisila bi od mase uloženog kapitala i visine tog dohotka. U principu, veći uloženi društveni kapital i viši »čisti dohodak iz zajedničkog ulaganja« materijalna su osnova i za veće učešće organizacije udruženog rada koja ulaže kapital u tom dohotku, i obrnuto.

Faze raspoređivanja »čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja«

U »čistom dohotku iz zajedničkog ulaganja« sadržan je i najveći dio potrebnog rada (lični dohoci i zajednička potrošnja) radnika organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom druge organizacije. Sa stanovišta organizacije udruženog rada koja ulaže društveni kapital taj »potrebni rad« radnika druge organizacije predstavlja trošak poslovanja kao i svaki drugi materijalni trošak. Zato bi raspoređivanje »čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja« bilo jasnije, preciznije i prihvatljivije za organizaciju udruženog rada koja ulaže društveni kapital ukoliko bi se odvijalo u dvije međusobno povezane faze.

Digitized by Google

U prvoj fazi bi se iz »čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja« »podmirivao« dio troškova tekućeg rada radnika organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom, to jest njihovi lični dohoci po osnovu tekućeg rada i zajednička potrošnja, u skladu sa kriterijumima i standardima »troškova« tekućeg rada utvrđenih samoupravnim sporazumom o zajedničkom ulaganju dvije ili više osnovnih organizacija. Time bi se, u okviru i granicama ostvarenog »čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja«, obezbeđivao stabilan društveno-ekonomski položaj radnika koji svojim tekućim radom dohodovno reprodukuju zajednički uloženi društveni kapital, od kojeg isto tako zavisi uspješnost realizovanja svakog zajedničkog ulaganja i poslovnog poduhvata dvije ili više organizacija udruženog rada. Mimo »čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja« ne može se drugim sredstvima garantovati pravo radnika organizacije udruženog rada koja se koristi društvenim kapitalom radnika druge organizacije na dio ličnog dohotka po osnovu tekućeg rada, uključujući i zajedničku potrošnju.

U drugoj fazi raspoređivao bi se »čist dohodak iz zajedničkog ulaganja« po odbitku »troškova« tekućeg rada radnika, tj. raspoređivao bi se »ostatak čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja« na organizacije udruženog rada u zajedničkom ulaganju srazmjerno njihovom radnom doprinosu po osnovu zajednički uloženog društvenog kapitala.

Ostatak čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja (dobit)

»Ostatak čistog dohotka iz zajedničkog ulaganja« je ona ekonomska kategorija u kojoj se i pomoću koje se može na sintetizovan način izraziti *dohodovni motiv* i interes radnika jedne osnovne organizacije udruženog rada da svoj podruštvljeni kapital ulaže u drugu organizaciju. Kao materijalna veličina, a ne kao društveni odnos, te kategorija identična je kategoriji »dobiti iz zajedničkog ulaganja«.

»Dobit iz zajedničkog ulaganja« bila bi, u stvari ona materijalna veličina, u okviru složene ekonomske strukture dohotka osnovne organizacije udruženog rada, kojom bi se autentično mogla izraziti slika uspješnosti rada i privređivanja uloženim društvenim kapitalom. Ta kategorija ne bi bila ništa drugo do ekonomski pokazatelj dohodovne reprodukcije uloženog društvenog kapitala. Odnosno, ona bi pokazivala koliku masu dohotka, koliki dohodovni prinos »odbacuje« jedinica uloženog društvenog kapitala jedne organizacije udruženog rada u drugu. Takva slika uspješnosti rada i privređivanja uloženim društvenim kapitalom ne bi se mogla izraziti samo »čistim dohotkom iz zajedničkog ulaganja«, te je zato nužno uvođenje kategorije »dobiti iz zajedničkog ulaganja«.

Prelazak na ekonomsku kategoriju »dobit iz zajedničkog ulaganja«, u naprijed definisanom smislu, ne znači, ni u kom vidu,

Digitized by Google

napuštanje sistema dohodovnih odnosa. Takva kategorija ne bi se mogla suprotstaviti sadržini socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa. U sistemu dohodovnih odnosa kategorija »dobit iz zajedničkog ulaganja« pojavljivala bi se samo kao jedan od elemenata i oblika ekonomskog izražavanja tih odnosa, pa i adekvatnijeg izražavanja ekonomske strukture samog dohotka iz zajedničkog ulaganja i poslovanja organizacija udruženog rada.

»Dobit iz zajedničkog ulaganja« koju organizacija udruženog rada ostvari po osnovu zajedničkog ulaganja sa drugom organizacijom može da egzistira samo kao sastavni dio njenog dohotka. U tom smislu je i »dobit iz zajedničkog ulaganja« dohodovna i samoupravna kategorija, a ne nekakva prevaziđena ekonomska kategorija nekritički preuzeta iz arsenala nesamoupravnih oblika reprodukcije proizvodnih odnosa.

Ugrađivanje »dobiti iz zajedničkog ulaganja« u sistem dohodovnih odnosa koji se uspostavljaju na osnovu zajedničkog ulaganja društvenog kapitala i tekućeg rada dvije ili više organizacija udruženog rada ne može biti nikakav ni povod, niti razlog zbog kojih bi dohodak organizacije udruženog rada trebalo u bilo kom vidu napustiti ili zamijeniti nekom drugom »skalom« društveno-ekonomskih odnosa i motiva. U dohotku se, uključujući i sve elemente njegove ekonomske strukture, kao što je i »dobit iz zajedničkog ulaganja«, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, izražava ekonomski smisao privređivanja, mjeri cjelovita uspješnost rada i poslovanja, ali i obezbeđenje neposredno spajanje rada i društvenog kapitala u rukama radnika u udruženom radu.

Raspoređivanje dobiti iz zajedničkog ulaganja

»Dobit iz zajedničkog ulaganja« raspoređivao bi se na dio koji pripada radnicima organizacije udruženog rada koji su uložili svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju i na dio koji pripada radnicima organizacije udruženog rada koji su svojim tekućim i minulim radom, realizovanjem zajedničkog poslovnog poduhvata (zajedničkog ulaganja), dohodovno reprodukovali taj kapital.

Dio »dobiti iz zajedničkog ulaganja« koji pripada radnicima organizacije udruženog rada koji ulažu svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju, u zajedničko ulaganje sa njom, predstavljao bi, u stvari, naknadu za privređivanje tim kapitalom.

Dio »dobiti iz zajedničkog ulaganja« koji pripada radnicima organizacije udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom namjenjivao bi se za njihove lične dohotke po osnovu minulog rada i za proširenje materijalne osnove rada te organizacije. Kroz dio svog ličnog dohotka po osnovi minulog rada radnici bi bili neposredno materijalno zainteresovani da domaćinski upravljaju i privređuju društvenim kapitalom.

Organizacija udruženog rada koja se koristi društvenim kapitalom druge organizacije ne može imati nikakvo pravo »prvenstva«

Digitized by Google

u naplaćivanju sredstava za proširivanje materijalne osnove rada u odnosu na organizaciju udruženog rada koja ulaže društveni kapital. I u tom pogledu odnosi između organizacija udruženog rada u zajedničkom ulaganju moraju biti ravnopravni. U protivnom, neće biti ni udruživanja rada i sredstava organizacija udruženog rada. Tu se, sada, pored ostalog, nalazi i jedan od uzroka usporavanja integracionih procesa u privredi i društvu. Organizacija udruženog rada koja se koristi udruženim sredstvima prvo se »naplati« iz zajedničkog dohotka na ime »proširivanja materijalne osnove rada«, pa se potom preostali dio zajedničkog dohotka, ako ga ima, raspoređuje na organizaciju udruženog rada koja udružuje sredstva.

Radnicima osnovne organizacije udruženog rada koja ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju, u zajednički poslovni poduhvat, mora se garantovati maksimalna poslovna sigurnost ali samo kroz do kraja precizno definisane ravnopravne međusobne ekonomske odnose u raspoređivanju »dobiti iz zajedničkog ulaganja«. Nikakvih sumnji i podozrivosti u tom pogledu ne bi smjeli da imaju radnici osnovne organizacije udruženog rada koji ulažu svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju.

»Sistemsko« garantovanje radnicima osnovne organizacije udruženog rada koja ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju prava na odgovarajući dio »dobiti iz zajedničkog ulaganja« je bitan uslov podsticanja integracionih procesa u jugoslovenskoj privredi kroz zajednička ulaganja, naravno, ukoliko se zajedničkim poslovnim poduhvatima ostvare odgovarajući dohodovni rezultati.

Ako se realizovanjem zajedničkog poslovnog poduhvata ne ostvaruju zadovoljavajući dohodovni efekti, ako radnici u organizaciji udruženog rada svojim tekućim radom i privređivanjem uopšte ne obezbede dohodovnu oplodnju uloženog društvenog kapitala druge organizacije i svog uloženog podruštvljenog minulog rada, onda nema materijalne osnove za ostvarivanje neotuđivih dohodovnih prava radnika ni u jednoj ni u drugoj organizaciji udruženog rada. U tom poslovnom riziku, u zajedničkoj poslovnoj neizvjesnosti izražava se i sama suština ekonomske filozofije zajedničkih ulaganja, integracije rada i društvenog kapitala, udruživanja rada i sredstava u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Prelazak na ekonomsku i dohodovnu kategoriju »dobiti iz zajedničkog ulaganja«, po svojoj materijalnoj sadržini i po odnosima koje bi reprodukovala, ne bi bio u suprotnosti sa ustavnim načelima koji opredjeljuju samoupravnu društveno-ekonomsku poziciju radnika u udruženom radu, odnosno bio bi u skladu sa idejnim opredeljenjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Elementi učešća u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja

Radnici organizacije udruženog rada koji svoj podruštvljeni minuli rad (društveni kapital) ulože u drugu organizaciju udruženog rada, u zajednički poslovni poduhvat (zajedničko ulaganje) imaju, u

Digitized by Google

okviru ostvarenih dohodovnih rezultata zajedničkog poslovanja (prihod, dohodak, čist dohodak) pravo na povraćaj vrijednosti uloženog kapitala i pravo na naknadu za privređivanje tim kapitalom (prvo na dio »dobiti iz zajedničkog ulaganja«), kao elemente jedinstvenog učešća u takvim rezultatima.

Učešće u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja može po svom karakteru da bude samo promjenljivo. Svako unaprijed fiksiranje »kvantuma« ta dva elementa učešća u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja vodi pretvaranju takvih ulaganja u klasični kreditno-finansijski odnos sa anuitetskom sadržinom. U tom slučaju bi se povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala identifikovao sa unaprijed fiksiranom otplatom uloženog kapitala (otplata glavnice), a naknada za privređivanje sa unaprijed fiksiranom kamatom. Time bi nestala i razlika između udruživanja po osnovu kredita i po osnovu zajedničkog ulaganja. Zato visina učešća u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja ne može biti ničim unaprijed limitirana.

Zajedničko ulaganje uvijek sa sobom nosi poslovni rizik; više ili niže učešće u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja zavisi od ostvarenih poslovnih rezultata, uključujući i poslovni gubitak. Zato se i povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala i visina naknade za privređivanje tim kapitalom može najuspješnije garantovati dohodovnim rezultatima ostvarenim zajedničkim ulaganjem. To je ekonomska logika i filozofija zajedničkog ulaganja. Organizacija udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom druge organizacije može, u skladu sa sporazumom o zajedničkom ulaganju, garantovati pravo na učešće u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja (ili samo pravo na povraćaj ili samo pravo na naknadu) i drugim sredstvima kojima radi i privređuje. Pri tome, svako unaprijed garantovanje prava na učešće u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja, uključujući i elemente klasičnog kreditno-anuitetskog odnosa, izvrće samu društveno-ekonomsku suštinu zajedničkih ulaganja.

Učešćem u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja amortizovao bi se uloženi društveni kapital, zajedno sa naknadom za privređivanje njime. A to znači da bi svako zajedničko ulaganje moralo da bude vremenski ograničeno, limitirano. Trajalo bi dok se ne vrati uloženi društveni kapital u zajednički poslovni poduhvat dvije ili više organizacija udruženog rada. Taj rok bi se utvrđivao samoupravnim sporazumom o zajedničkom ulaganju. Trajnije učešće u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja po osnovu uloženog društvenog kapitala moglo bi se obezbjeđivati samo reinvestiranjem vraćenog dijela uloženog kapitala, kao i reinvestiranjem naknade za privređivanje tim kapitalom.

Pravo na povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala kao i pravo na naknadu za privređivanje tim kapitalom organizacija udruženog rada može realizovati u novčanom ili u robnom obliku (plaćanje proizvodima, uslugama).

Digitized by Google

Organizacija udruženog rada može se odreći vrijednosti društvenog kapitala uloženog u zajedničko poslovanje u korist organizacije koja se njime koristi. Razlozi u tom pogledu mogu biti različiti (obezbjeđivanje sigurnosti u plasmanu proizvoda, obezbjeđivanje sigurnosti u snabdijevanju sirovinama i dr.). Isto tako, iz istih ili sličnih razloga, ona se može odreći i svojih prava po osnovu uloženog društvenog kapitala (povraćaja kapitala i naknade za privređivanje).

U skladu sa sporazumom o zajedničkom ulaganju, organizacija udruženog rada može društveni kapital uložen u zajedničko poslovanje, uključujući i prava po tom osnovu (povraćaj kapitala, naknada za privređivanje), prodati drugoj organizaciji udruženog rada ili ih na drugi način prenijeti na drugu organizaciju udruženog rada (poklon i sl.). Takav »promet« društvenog kapitala iz zajedničkog ulaganja mogao bi se realizovati i preko jednog posebnog ekonomskog instrumenta kao što su hartije od vrijednosti (obveznice, obligacije i slično), koja bi se ulagaču društvenog kapitala izdavala u momentu nastajanja određenog zajedničkog ulaganja. Takve specifične hartije od vrijednosti, koje bi u svemu odgovarale karakteru samoupravnih produkcionih odnosa, bile bi u funkciji ubrzavanja neophodne samoupravne cirkulacije društvenog kapitala i njegove samoupravne koncentracije.

Ukoliko se, pak, poslovni poduhvat iz zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada finansira dijelom i iz njihovog zajedničkog kredita, a ne samo ulozima, otplata takvog kredita plaćala bi se iz »prihoda iz zajedničkog ulaganja«, a njegova kamata iz »dohotka« (ili čistog dohotka) iz zajedničkog ulaganja«. U takvim odnosima zajednički kredit bi mogao da bude u funkciji podsticanja samoupravne integracije rada i društvenog kapitala.

a) Povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala

Pod uslovom da se ostvare zadovoljavajući dohodovni rezultati iz zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada, povraćaj realne vrijednosti uloženog društvenog kapitala može se garantovati u okviru i na osnovu tih rezultata, kao i drugim sredstvima u skladu sa sporazumom o zajedničkom ulaganju. Dakle, i »revalorizacija« uloženog društvenog kapitala, usled inflatornog rasta cijena, mora se »pokrivati« iz dohodovnih rezultata ostvarenih zajedničkim ulaganjem. Ako takvih rezultata nema, onda nema ni povraćaja uloženog društvenog kapitala ni u nominalnom niti u realnom iznosu.

U principu, povraćaj uloženog društvenog kapitala ne može se garantovati drugim sredstvima organizacije udruženog rada, osim visinom prihoda, dohotka, čistog dohotka i ostatka čistog dohotka (dobiti) iz zajedničkog ulaganja. Normalno je da se povraćaj uloženog društvenog kapitala vrši iz »prihoda iz zajedničkog ulaganja«.

Digitized by Google

Veoma su rijetki zajednički poslovni poduhvati organizacija udruženog rada u kojima bi se povraćaj (amortizovanje) uloženog društvenog kapitala mogao vršiti samo iz »dohotka iz zajedničkog ulaganja«. Sredstva dohotka, čistog dohotka i ostatka čistog dohotka (dobiti) iz zajedničkog ulaganja organizacija udruženog rada mogla bi se upotrebljavati za povraćaj uloženog društvenog kapitala samo kad želi da se ubrza njegovo amortizovanje.

Povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala iz »prihoda iz zajedničkog ulaganja«, a samo izuzetno i iz drugih dohodovnih rezultata iz zajedničkog ulaganja kao i iz drugih sredstava organizacija udruženog rada, bila bi krupna sistemska promjena u odnosu na postojeća rješenja u sistemskom zakonodavstvu o samoupravnom udruženom radu (Zakon o udruženom radu, Zakon o proširenoj reprodukciji i minulom radu. Zakon o ukupnom prihodu i dohotku). Time bi znatnije ojačala društveno-ekonomska pozicija organizacija udruženog rada koje ulažu svoj podruštvljeni kapital u zajedničke poslovne poduhvate sa drugim organizacijama. Povraćaj uloženog društvenog kapitala bio bi za njih daleko izvjesniji nego što je u sadašnjim uslovima, a to je jedan od opredjeljujućih faktora i za smjeliji »ulazak« organizacija udruženog rada u međusobna zajednička ulaganja.

Sada se povraćaj vrijednosti uloženog društvenog kapitala kao i naknada za privređivanje tim kapitalom vrši iz »zajedničkog dohotka«, koji je materijalno preuzak za izvršavanje takve obaveze prema organizaciji udruženog rada koja ulaže društveni kapital, kakav je njihov povraćaj. Zato se »zajednički dohodak«, pored ostalog, u praksi i nije potvrdio kao mehanizam samoupravne integracije u mjeri u kojoj se to od njega očekivalo. Organizacija udruženog rada koja se koristila udruženim društvenim kapitalom druge organizacije nastojala je da »zajednički dohodak« bude što manji, a time što niže i učešće u njemu organizacije udruženog rada po osnovu uloženog minulog rada. Takva sistemska rješenja bila su nestimulativna za samoupravnu koncentraciju društvenog kapitala kroz zajednička ulaganja organizacija udruženog rada. »Zajednički dohodak« mogao je i može da bude samo materijalni okvir za plaćanje naknade za privređivanje uloženim društvenim kapitalom, a ne i za plaćanje njegovog povraćaja.

Zaštita uloženog društvenog kapitala od visoke inflacije, već duže vremena karakteristične za jugoslovensku privredu, bitan je elemenat zajedničkih ulaganja organizacija udruženog rada. Zato se nominalni iznos uloženog društvenog kapitala mora permanentno revalorizovati u cilju očuvanja njegove realne vrijednosti. Bez permanentne revalorizacije uloženog društvenog kapitala, zbog inflatornog rasta cijena na domaćem tržištu, organizacija udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom radnika druge organizacije prisvajala bi odgovarajući dio njihove realne vrijednosti.

Zato je povraćaj realne vrijednosti uloženog društvenog kapitala bitan uslov koncentracije i centralizacije društvenog kapitala

Digitized by Google

kroz zajednička ulaganja. Samo takvim pristupom prema povraćaju vrijednosti uloženog društvenog kapitala može se stvarati odgovarajuća društvena klima i poslovno povjerenje organizacija udruženog rada za veća međusobna ulaganja podruštvljenog kapitala u raznovrsne zajedničke poslovne poduhvate u svakom segmentu jugoslovenske privrede.

Vraćeni djelovi uloženog društvenog kapitala ulazili bi u sredstva rada i poslovanja organizacije udruženog rada koja ga je uložila.

b) Naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom

Drugi element učešća u dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja je naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom. Ona je po svom društveno-ekonomskom karakteru, u stvari, »promjenjiva cijena« upotrebe, korišćenja uloženog društvenog kapitala u zajedničkom ulaganju, u zajedničkom poslovnom poduhvatu organizacija udruženog rada. Razlikuje se od klasične kamate samo po tome što nije fiksna, što se zbog poslovnog rizika koje sobom unosi zajedničko ulaganje, ne može da bude unaprijed garantovana, određena, limitirana i tome slično. U tome je i suštinska razlika između ulaganja po osnovu kreditnog odnosa i zajedničkih ulaganja.

Ukoliko se naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom »utvrđuje unaprijed u određenom »iznosu«, kako je to predviđeno članom 84. Zakona o udruženom radu, onda udruživanje rada i sredstava po osnovu zajedničkih ulaganja objektivno ne može da bude ekonomski stimulativnije od udruživanja rada i sredstava po osnovu klasičnog kreditnog odnosa organizacija udruženog rada i kroz bankarske institucije. Čak se može tvrditi da je u takvim uslovima, kada se naknada za privređivanje uloženim sredstvima »utvrđuje unaprijed u određenom iznosu«, za organizacije udruženog rada ekonomski atraktivniji klasični kredit nego zajedničko ulaganje, jer su po svojoj prirodi zajednička ulaganja komplikovanija od kredita.

Između bankarske kamate na društveni kapital uložen po osnovu kredita i naknade za privređivanje uloženim društvenim kapitalom po osnovu zajedničkog ulaganja postoji određena međuzavisnost. Donja granica ekonomskog interesa organizacije udruženog rada da ulaže svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju je da naknada za privređivanje tim kapitalom bude bar na nivou fiksne, uobičajene bankarske kamate. Samo ukoliko je naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom veća od moguće bankarske kamate na takav kapital, postojaće dohodovni motiv, ekonomski interes organizacija udruženog rada za zajednička ulaganja.

Za razliku od povraćaja vrijednosti uloženog podruštvljenog kapitala, materijalni izvor »plaćanja« naknade za privređivanje tim kapitalom može da bude jedino »ostatak čistog dohotka iz za-

Digitized by Google

jedničkog ulaganja« (»dobit iz zajedničkog ulaganja«). Preciznije, dio »dobiti iz zajedničkog ulaganja« koji pripada organizaciji udruženog rada koja je ulozila društveni kapital u vidu naknade za privređivanje tim kapitalom, predstavljao bi jedan od elemenata njenog učešća u dohodovnim rezultatima ostvarenim zajedničkim ulaganjem.

Visina naknade za privređivanje uloženim kapitalom mora direktno da zavisi od veličine »dobiti iz zajedničkog ulaganja«. Drugačije garancije u tom pogledu bile bi suprotne samo suštini zajedničkih ulaganja. Naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom ne može se garantovati organizaciji udruženog rada ako se zajedničkim poslovnim poduhvatom sa drugom organizacijom ne ostvare zadovoljavajuće dohodovni rezultati izraženi u »dobiti iz zajedničkog ulaganja«.

Organizaciji udruženog rada koja ulaže društveni kapital u drugu organizaciju po osnovu zajedničkih ulaganja ne može se garantovati naknada za privređivanje tim kapitalom na račun guranja te druge organizacije udruženog rada, koja reprodukuje uloženi društveni kapital, u gubitak, da ona, mimo ostvarenih poslovnih rezultata iz zajedničkog ulaganja, isplaćuje naknadu za privređivanje uloženim kapitalom. Ta naknada se ne može isplaćivati iz sredstava organizacije udruženog rada koja nemaju neposredne veze sa dohodovnim rezultatima ostvarenim zajedničkim ulaganjima.

U protivnom, ako se kroz zajedničko ulaganje automatski priznaje pravo na naknadu za privređivanje uloženim društvenim kapitalom, mimo zajednički ostvarenih dohodovnih rezultata, onda se time direktno raubuje materijalna osnova organizacija udruženog rada koja se koristi uloženim društvenim kapitalom druge organizacije. Odbrambeni mehanizam u tom pogledu mora biti jasno definisan u sistemu udruživanja rada i sredstava i u svakom sporazumu o zajedničkom ulaganju organizacija udruženog rada.

Naknada za privređivanje uloženim društvenim kapitalom koju po osnovu zajedničkog ulaganja ostvari organizacija udruženog rada koja ulaže takav kapital ulazilo bi u njen ukupan prihod. A sredstva te naknade bila bi, pored ostalog, i materijalna osnova za isplatu dijela ličnih dohodaka radnika po osnovu minulog rada u organizaciji udruženog rada koja je svoj podruštvljeni kapital dohodovno »oplodila« ulaganjem u drugu organizaciju.

Jasnija i preciznija rješenja o mjestu i ulozi naknade za privređivanje uloženim društvenim kapitalom u zajedničkim ulaganjima dvije ili više organizacija udruženog rada su, takođe, jedan od bitnih uslova materijalnog stimulisanja integracionih procesa u privredi na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru.

Organizacija za zajedničko ulaganje

Radnici organizacije udruženog rada koji svoj podruštvljeni kapital ulažu u drugu organizaciju udruženog rada, tu »drugu« organizaciju najčešće ne osjećaju kao »svoju« organizaciju, čak i onda

Digitized by Google

kada se u njoj obrazuje zajednički organ za poslove koji proističu iz udruživanja rada i sredstava. Oni su, s pravom, opterećeni »sistemskim« strahom da će samim činom ulaganja svog društvenog kapitala u drugu organizaciju praktično izgubiti svaku društveno racionalnu ekonomsku i političku kontrolu i uticaj nad tako uloženim kapitalom, ne samo u pogledu njegove dohodovne oplodnje i povraćaja nego prije svega u pogledu stvarnog, neposrednog i ravnopravnog učestvovanja u upravljanju i rukovođenju zajedničkim poslovnim poduhvatom.

Naime, radnici organizacije udruženog rada koji ulažu svoj podruštvljeni kapital u drugu organizaciju žele da ta druga organizacija bude u pravom smislu i »njihova« organizacija, da praktično ne postoji nikakva razlika između ulaganja u »sopstvenu« i u »tuđu« organizaciju udruženog rada, nezavisno od toga što se sredstva i u jednoj i u drugoj organizaciji nalaze u društvenoj svojini. Taj cilj se ne može postići nikakvim samoupravnim inovacijama i reorganizacijama u »drugoj« organizaciji, nego samo sistemskim institucionalizovanjem nekog novog originalnijeg samoupravnog oblika organizovanja udruženog rada kojima bi se mogla uspješno i autentično »organizaciono« izraziti sva složenost i specifičnost društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa u zajedničkom ulaganju i poslovanju, to jest u integraciji rada i društvenog kapitala dvije ili više organizacija udruženog rada.

Zajedničko ulaganje dvije ili više organizacija udruženog rada mora se tretirati kao poseban subjektivitet u pravnom, ekonomskom i organizacionom smislu. Mogući organizacioni oblik udruženog rada u tom pogledu, u kojem bi sadržina društveno-ekonomskih odnosa bila socijalistička i samoupravna, bio bi, recimo, »organizacija za zajedničko poslovanje«, »organizacija za zajedničko ulaganje«, »zajednička organizacija udruženog rada«, »mješovita organizacija udruženog rada«, i tome slično. Jedan takav organizacioni oblik udruženog rada bilo bi moguće, bez ikakvih teškoća, uvesti »u sistem«, jer bi predstavljao samo dalju operativnu razradu Ustavom i Zakonom o udruženom radu predviđenih oblika organizovanja udruženog rada, primjenjenu na dohodovne odnose u samoupravnoj integraciji rada i društvenog kapitala.

Prema postojećim oblicima samoupravnog organizovanja udruženog rada (OOUR, RO, SOUR, dr.) ne treba imati šematski, krut, dogmatski odnos. Ti oblici nijesu ni jedino mogući ni jednom za svagda dati, okamenjeni, nepromjenljivi, nedodirljivi. Oni samo služe da izraze određenu sadržinu društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa. To je njihova glavna funkcija. Dohodovni odnosi uvijek su »stariji« od bilo kog organizacionog oblika udruženog rada. Dohodovni odnosi određuju organizacione oblike udruženog rada, a ne organizacioni oblici dohodovne odnose.

»Organizacija za zajedničko ulaganje« obrazovala bi se uvijek kad radnici dvije ili više organizacija udruženog rada ulažu svoj podruštvljeni kapital i tekući rad u neki novi zajednički poslovni poduhvat, kad zajednički grade novu fabriku, osvajaju novu pro-

Digitized by Google

izvodnju i tome slično. Ukoliko jedna organizacija udruženog rada ulaže svoj podruštvljeni kapital u cjelokupno poslovanje druge postojeće organizacije udruženog rada takva organizacija bi automatski »prerasla« u »organizaciju za zajedničko ulaganje«. Ukoliko, pak, jedna organizacija udruženog rada ulaže svoj kapital samo u dio poslovanja druge postojeće organizacije udruženog rada, a ne postoji mogućnost da se taj dio poslovanja osamostali u »organizaciju za zajedničko ulaganje, onda bi se u takvoj organizaciji mogla organizovati, recimo, »jedinica za zajedničko ulaganje«.

Samoupravno-organizacionim oblikom zajedničkog ulaganja dvije ili više organizacija udruženog rada kakav je »organizacija za zajedničko ulaganje« neophodno je omogućiti autentično izražavanje sadržine dohodovnih odnosa u takvom ulaganju na ekonomski jasan i precizan način. Ostvareni dohodovni rezultati raspoređivali bi se u skladu sa radnim doprinosom po osnovu uloženog minulog i tekućeg rada. Radnici organizacija udruženog rada koje ulažu društveni kapital učestvovali bi u ostvarenim dohodovnim rezultatima iz zajedničkog ulaganja po osnovu svog podruštvljenog minulog rada, a radnici u »organizaciji za zajedničko ulaganje« po osnovu kvaliteta i kvantiteta svog uloženog tekućeg rada, kao i po osnovu minulog rada u mjeri u kojoj oni, tokom realizovanja zajedničkog poduhvata, iz svog dijela dohodovnih rezultata iz zajedničkog ulaganja, ulažu i svoj podruštvljeni kapital u takav poduhvat.

Poslovodno upravljanje u »organizaciji za zajedničko ulaganje« bilo bi u pravom smislu riječi »zajedničko«, izvodilo bi se iz radnog doprinosa (po osnovu uloženog društvenog kapitala i tekućeg rada) organizacija udruženog rada uspješnosti zajedničkog poslovnog poduhvata. Zajednički organ poslovanja bio bi u funkciji dohodovne reprodukcije uloženog društvenog kapitala i tekućeg rada u zajedničko poslovanje organizacija udruženog rada, to jest u funkciji uvećavanja materijalne osnove društvene svojine.

Samoupravni položaj radnika u »organizaciji za zajedničko ulaganje« bio bi u osnovi isti kao i u svakoj drugoj organizaciji udruženog rada. »Organizacija za zajedničko ulaganje« egzistirala bi kao »zajednička« sve dok se u njoj ne amortizuje zajednički uložen društveni kapital, sve dok se taj kapital, sa odgovarajućim dohodovnim prinosom ne vrati radnicima organizacija udruženog rada koji su ga uložili.

Uvođenje »organizacije za zajedničko ulaganje« u sistem slobodnog udruženog rada sa svoje strane bi podstaklo integracione procese u jugoslovenskoj privredi, zajednička ulaganja minulog i tekućeg rada radnika osnovnih organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Činovništvo ili birokratija?

Jedna nedemokratska alternativa birokratiji

Rasprava o birokratiji podsjeća na ono što je u XVIII vijeku Didro u Enciklopediji rekao o idealizmu u filozofiji, kad je idealistički pravac definirao kao najbesmisleniji, iako ga je upravo kao takvog najteže pobiti. Birokratija je očito negativna socijalna pojava. Rasprava o njoj je stoga nužno i rasprava o debirokratizaciji, o traganju za demokratskim alternativama birokratiziranom društvu, dakle nužno kritika birokratije. Ali, kao što u filozofiji sve nije besmisleno samo zato što nije idealističko, tako ni u političkim zajednicama ljudi nije sve dobro već time što nije birokratsko. Pored demokratskih postoje i te kako i nedemokratske alternative birokratiji.

U modernim političkim sistemima, pretpostavljam da tu spada i jugoslovenski, država i partija su njihovi noseći stubovi. Ako se govori o birokratizaciji, dakle, onda se prije svega misli na ova dva osnovna elementa političkog sistema općenito, pa prema tome i u jugoslovenskom društvu. Pitanje koje se postavlja glasi: da li su u Jugoslaviji država i partija, a time i čitav politički sistem izloženi birokratizaciji? Moja se hipoteza, koja je odgovor na ovo pitanje, sastoji u tome da ni partija ni država nisu birokratizirane. Pretpostavljam da će ovo, možda, izazvati asocijaciju na nekakav

Digitized by Google

apologetski stav o našem političkom i socijalnom sistemu. Međutim, taj stav, pokazat ću to uskoro, neće biti apologetski nego naprotiv kritički.

Ali, prije toga, da bih bio pravilno shvaćen kako od strane apologeta tako i od, naročito, apstraktnih kritičara birokratije, prije nego dakle, iznesem šta mislim pod odsustvom birokratije iz našeg političkog sistema potrebno je imati na umu sam pojam birokratije. Od toga što pod tim socijalnim fenomenom podrazumjevamo zavisi da li ćemo i gdje identificirati birokratiju u stvarnosti. Egzaktna identifikacija je pretpostavka da naučna kritika bude konkretna; kritika onoga čega nema je apstraktna kritika, nije kritika i kao takva je apologija onoga što se pod birokratijom želi predstaviti.

1. Bitna obilježja birokratije

Birokratija je specifičan oblik političke organizacije društva ili jedne zajednice ljudi. Ona ima društvenu moć koja ne mora biti jedina, ali je nužno dominantna u tom društvu, odnosno zajednici. *Aktivan* odnos birokratije prema društvu i svemu onome što se događa u društvu, u ekonomiji, u političkom sistemu, nauci, prosvjeti, zdravstvu, sportu itd. stavlja je u poziciju *subjekta.* Iz toga neminovno slijedi da se društvo u cjelini, svi njegovi podsistemi i pojedinci nalaze u položaju *objekta,* čija se društvena uloga iscrpljuje u *pasivnom* izvršavanju zadataka koji proizlaze iz aktivizma birokratije. Filozofski govoreći, birokratija je oblik postvarenog (reificiranog) socijalnog odnosa ili, kako bi rekao Lukàcs, odnosa opreke subjekta i objekta.[1]

Ako je ovo opšte određenje pojma birokratije, i ako jedan vladajući sloj u društvu hoće da igra socijalnu ulogu birokratije, tj. da bude aktivni činilac svih društvenih procesa, onda ga moraju da odlikuju i određeni atributi.

1. *Racionalnost* je prva odlika birokratije. Racionalizacija političke superstrukture počinje i proizlazi iz racionalne organizacije ekonomske strukture društva; racionalna organizacija produkcionih odnosa u društvu zahtjeva istu takvu organizaciju političkih odnosa, a prije svega države.

Racionalizam uopće, a i birokratija kao empirijski oblik racionalnosti počiva na *radu;* u onoj mjeri u kojoj rad postaje dominantnim oblikom ljudske djelatnosti racionalno postaje kriterijum ukupnog ljudskog ponašanja. Sa pretvaranjem države iz ekskluzivno političke institucije u privredni subjekt počinje i proces racionaliziranja države. Uvećanje produktivnosti rada postaje osnovnim ciljem i kriterijem racionalnog privređivanja u ekonomskoj sferi. Racionalizam, kao takav tj. ušteda radnog vremena, poprima bitno *društveni* karakter. Država koja služi takvoj svrsi, a koja u takvim racionalnim uslovima ekonomije mora služiti ekonomiji

[1] Georg Lukàcs, *Povijest i klasna svijest,* Naprijed, Zagreb 1970.

Digitized by Google

i time biti i sama racionalna, potvrđuje se već kao takva, kao država, kao *društvena* po svom karakteru. Samo pod određenim *društvenim* uslovima tako racionalno organizirana država poprima i *birokratski* karakter.[2] Ti uslovi se stiču samo onda kada ekonomska racionalnost poprimi *kapitalistički* društveni karakter, tj. kada i racionalno korišćenje proizvodnih snaga izgubi svoj društveni smisao. Samim tim što samo racionalna država može biti birokratska ne znači da samo kapitalistička država može biti racionalizirana. Socijalistička država također može biti racionalna. Ali, da bi socijalistička racionalno organizirana država poprimila birokratski karakter, potrebno je da sam način proizvodnje izgubi socijalistički i poprimi kapitalistički karakter. Tek tada i socijalistička država gubi svoj društveni karakter. Stoga je ipak moguće reći da samo kapitalistička država jeste uistinu birokratizirana ili, što je isto, samo birokratski racionalna država može biti u ekonomskoj funkciji kapitala.

Racionalnost je, inače, obilježje zapadnoevropske kulture. Zato se s pravom može pretpostaviti da je birokratija bitno obilježje zapadnoevropske političke kulture. Većina socijalističkih zemalja već civilizacijski samo marginalno pripada zapadnoevropskoj kulturi. Racionalnost nije njihovo bitno obilježje zbog čega ni etatizacija u tim zemljama nema dominantno birokratski karakter. Iz istog tog razloga, usljed odsustva racionalnosti kao antropološke, ekonomske i političke kategorije, ta društva ne mogu da se razvijaju ni u socijalističkom smislu, *jer je racionalnost preduslov i socijalizma.* Jugoslavija je paradigmatičan slučaj za ovu istorijski protivurječnu situaciju socijalizma.

2. Drugi atribut brokratije je *stručnost.*[3] Visok stepen obučenosti birokratije proizlazi iz prethodnog obilježja. Čitav obrazovni sistem stavljen je u funkciju racionalne organizacije društva; obrazovanje za obavljanje političkih funkcija ima za cilj racionalno upravljanje kako političkim institucijama, tako i društvom u cjelini. Bez vrlo visokog stepena obrazovnog sistema birokratija ne bi mogla da racionalno upravlja društvom i tako zadovolji potrebe kapitala.

Pored stručnosti kao obilježja same birokratije potrebno je ukazati i na odnos birokratije prema stručnosti i obrazovanju uopće. Iz odnosa birokratije prema vlastitoj stručnosti proizlazi nužno i njen odnos prema stručnosti uopće. Budući da se radi o jednom od suštinskih obilježja njene prirode, birokratsko ustrojstvo zavisi od stepena kvalificiranosti. Što se više približavamo vrhu birokratske piramide, to se i stepen stručne obučenosti proporcionalno povećava. Otuda i vrlo blagonaklon odnos birokratije prema svakom drugom obliku stručnosti i pameti kao takvoj. Zato upravo u birokratskim društvima nauka uživa vrlo povlašćen

[2] Karl Marx, *Temelji slobode,* Naprijed, Zagreb 1974, str. 301.

[3] »Država, u smislu *racionalne* države, postojala je samo na Zapadu.« Maks Veber, *Privreda i društvo,* II, Prosveta, Beograd 1976, str. 423.

Digitized by Google

položaj, jer birokratija računa da će vrlo lako, zahvaljujući moći kojom raspolaže, uspjeti manipulirati znanjem prema svrhama do kojih je njoj stalo.

Sistem obrazovanja, uz svu demokratizaciju koju je doživio u posljednja dva stoljeća, u isto vrijeme nikada nije zapostavio tendenciju aristokratizacije koja sve više, sa razvojem kapitalizma, počiva na natprosječnosti, a sve manje na porijeklu. Talenti imaju najviše izgleda da unovče svoju pamet upravo u birokratskim sistemima.

3. *Elitizam* je nužna konzekvenca stručnosti i preduslov racionalnog karaktera birokratije. Elitizam birokratije nema oligarhijski karakter, tj. ne sastoji se u odvojenosti elite od čitavog političkog sistema i društva koja bi počivala na izuzetno velikoj razlici u bogatstvu. Naprotiv, elitizam koji uspostavlja birokratska organizacija ima aristokratska obilježja, jer počiva na razlici u stepenu stručnosti i lojalnosti sistemu. Birokratija je ustrojena po principu hijerarhije koja istina predstavlja »strogo regulisan sistem nadređenosti i podređenosti organa vlasti«[4], ali obezbjeđuje čvrstu međusobnu zavisnost kako nižih od viših, tako i obrnuto. Iz toga slijedi specifičan *birokratski sindrom egalitarizma* unutar hijerarhije. Taj sindrom pri tome uopće ne isključuje sindrom elitizma, iako mu neprestano protivurječi. Birokratija dakle zasniva svoju organizaciju na razlikama (hijerarhija), ali na razumno malim razlikama koje počivaju na objektivnom i zajedničkom kriteriju stručnosti kako ne bi došlo do antagonizma i raspada sistema.

Koegzistencija ova dva sindroma omogućena je upravo time što se elitizam odnosi na stručnu sposobnost birokratije, a egalitarizam na materijalne privilegije i bogatstvo kojima birokratska hijerarhija raspolaže. Zbog toga se i događa da elita, zbog svoje intelektualne superiornosti, donosi konačne odluke o najbitnijim pitanjima za jedno društvo, dok u korišćenju materijalnih privilegija postoji strogo harmonična hijerarhizacija koja počiva na kontroli privilegija birokratske elite.[5]

4. Sva tri prethodna atributa birokratije stoje u neposrednoj funkciji njene *sigurnosti.* Da bi bila sigurna ona mora biti racionalna, stručna i elitistička. Od francuske buržoaske revolucije i »Povelje o pravima čovjeka i građanina« *sigurnost* stoji kao konstituirajući moment građanskog društva. Ali, prema Marxu, građansko društvo ne uzdiže pojam sigurnosti iznad svog egoizma. »Sigurnost je naprotiv *osiguranje* njegova egoizma.«[6]

Sredstva kojima se to društvo, a birokratija kao njegova emanacija posebno, služe vrlo su raznovrsna: od morala, preko prava do policije. Posebno mjesto u osiguranju sigurnosti birokratije i njene društvene moći predstavlja pravni sistem.

---

[4] Ibidem, str. 58. i dalje.
[5] Ibidem, str. 59.
[6] K. Marx, *Prilog jevrejskom pitanju,* u »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb 1967, str. 76.

Digitized by Google

Evropska politička kultura uobražava da je proizašla i da nastavlja grčku političku kulturu. Međutim, mnoge od temeljnih političkih institucija zapadnoevropske kulture u stvari su neposredno proizašle iz negacije grčke političke baštine, negacije koja je počela i temeljito provedena sa rimskom civilizacijom. Sa najviše prava to se može reći za rimsko pravo. »Racionalno pravo moderne države na Zapadu, piše Veber, prema kome odluke donosi činovništvo sa stručnim obrazovanjem, po svojoj formi, a ne po sadržaju, potiče iz rimskog prava.«[7] Za razliku od Vebera, čini se da se ovo porijeklo racionalnog prava tiče upravo njegovog sadržaja, jer je rimsko pravo u osnovi pravo zasnovano na privatnoj svojini, na njenom osiguranju, dakle na sigurnosti Rimljanina.

Naše razlikovanje od Vebera odnosi se i na shvatanje grčkog prava. Njegova bit se ne sastoji u »patetičnosti, suzama i psovanju protivnika«[8], niti je ono iracionalno i filantropsko kao što se to može reći za prava istočnjačkih društava. Grčko pravo je transracionalno, što znači da ono ne napušta momenat racionalnosti ali ga nadilazi. U osnovi prava u antičkoj Grčkoj stoji pravednost, a to znači da njegova svrha nije zaštita privatne svojine nego opšteg interesa, stvari čitavog polisa. Stoga se za grčko pravo s najviše razloga može reći da je *humanističko:* sigurnost do koje je starim Grcima bilo stalo nije se odnosila na osiguranje njihovog egoizma, nego na osiguranje zajednice, a ove nema bez pravednosti.

Humanistički karakter grčkog prava može se upoznati iz položaja sudova. Sud u slučaju atinskog Helijasta nije imao prava kažnjavanja. Po tome je atinski sud najmanje predstavnik države, tj. zastupnik prava, a mnogo više zastupnik zajednice, onog što je opšte, te tek tako zastupnik pravednosti, dobra. Jer, zaista, otkuda pravo sudu da kažnjava prestupnika! A šta ako ga sama žrtva, oštećena strana, ne želi kazniti i zločin mu oprašta? Nedavno je u Francuskoj donesena presuda po kojoj je krivac oslobođen kazne za pokušaj ubistva jer žrtva nije smatrala da ga treba kazniti. Sud krivca nije kaznio jer se nije smatrao kompetentnim za kažnjavanje u situaciji kada je oprost za zločin došao od same žrtve. Ko, dakle, može biti kompetentniji za proglašavanje krivice i izricanje kazne od same žrtve?! Tamo gde se to događa, tamo pravo stoji iznad same pravednosti. Ne znam da li je ova odluka francuskog suca bila u skladu s francuskim zakonima, ali je očito da je bila u skladu s pravdom, jer pravda ne može a da ne bude humana, a humanost je osnova na kojoj se jedino može uspostaviti zajednica.

Pravednost se ovdje sastoji u tome što se sudska odluka ne donosi sa stanovišta prava, jer bi u tom slučaju krivac bio kažnjen, nego sa stanovišta zajednice, sa stanovišta onoga što je dobro za zajednicu, a ovu u ovom kao i svakom drugom slučaju

[7] M. Veber, ibidem, str. 424.
[8] Ibidem

Digitized by Google

predstavlja i žrtva. U interesu je zajednice da žrtva oprosti zločin. Tamo gdje se sudi sa stanovišta zajednice i gdje zajednica sudi, tu pravo mora biti pravedno.

Upravo tako su sudili i atinski suci — pravedno — sa stanovišta zajednice. Veličina grčkog prava se i sastoji u tome što su suci donosili svoje odluke u skladu s pravom. Tako je suđeno i Sokratu kojeg atinski sud nije osudio na smrt jer na to nije imao pravo, nego je kao sud mogao jedino da odluči o njegovoj krivici i oglasio ga je krivim.[9] Sud je, dakle, odlučio da Sokrat zaslužuje kaznu, ali je prema atinskim zakonima Sokrat mogao izaći pred narod (jer je njegov zločin počinjen nad narodom) da ga moli za oproštaj. Žrtva, dakle, nije mogla da izmijeni odluku suda, ali je mogao, ako je sud već našao da je kriv, oprostom da se oslobodi kazne. Da je Sokrat to učinio i izašao pred narod, on bi priznao svoju krivicu i tako i sam, pored suda, učestvovao u presuđivanju svome djelu. On to nije učinio, jer nije priznao svoju krivicu, ali je i tim činom, odricanjem krivice i odbijanjem da moli za oproštaj, učestvovao u kažnjavanju samoga sebe. Poslije toga, nakon što je izabrao kaznu, Sokrat je mogao da bira između novčane kazne ili izgnanstva i smrti. Izabrao je smrt, a humanističkoj vrijednosti grčkog prava obezbijedio vječnost.

Bez obzira da li su Sokratove sudije bile u pravu kada su ga proglasile krivim, presudu su donosili i krivac — Sokrat i njegova žrtva — narod. Na taj način je bilo izbjegnuto da pravo bude iznad zajednice, a to znači i iznad žrtve i krivca koji također pripadaju zajednici i prema tome imaju pravo da sami sebi sude. Pravo koje pripada zajednici, a ne samo nekoj apstrakciji zajednice, nužno pripada i žrtvi i krivcu.

Zato će kasnije Atinjani, kada su ocijenili da su optužbe bile lažne i kao takve usmjerene ne samo protiv Sokrata nego i protiv atinskog polisa, kazniti i Sokratove tužioce, jer »prema atinskim zakonima tužilac se kažnjava istom kaznom koju je dobio optuženi ako se pokaže da je optužba bila lažna«.[10] Pravo zajednice, za razliku od privatnog prava, uvijek štiti ono što je zajedničko.

Slučaj atinskog prava i sudstva, kao elemenata države, samo otkriva bit odnosa države i atinskog društva. Sud nije bio iznad zajednice i atinskih građana, što znači da ni atinska država nije bila odvojena od zajednice i atinskih građana. U stvari, za razliku od današnjeg i prava i države, država je u Atini bila sam polis. U pravu su učestvovali i sud i žrtva i zločinac, što je svakako pravedno, ali samo zahvaljujući tome što su i u poslovima države učestvovali svi građani, što je, također, pravedno. U birokratski racionalnoj državi ovo se ne bi moglo dogoditi. Tu je pravo iznad zajednice i nema opšti karakter, jer njegova svrha nije osiguranje pravednosti, dakle zajednice kao onog opšteg, ne-

[9] G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije*, II, BIGZ, Beograd 1975, str. 95. i dalje.

[10] Ibidem, str. 99.

Digitized by Google

go osiguranje sebičnosti, privatne svojine. Za razliku od Grka koji su težili moralnoj zajednici birokratija uspostavlja pravnu zajednicu. To znači da pravo stoji iznad zajednice, pravednosti i morala u onoj državi u kojoj pravo služi osiguranju egoizma. Birokratija štaviše uspostavlja uz pomoć prava i njegovom represivnom primjenom i samu zajednicu i pravdu i moral koji služe osiguranju egoizma.

5. I najzad, što se već moglo i naslutiti, birokratiji je svojstvena *sebičnost*, artibut koji je sublimacija sva četiri prethodna i koji u isto vrijeme određuje njihov karakter. Kao i svaka moć, tako i birokratska nalazi svoje ispoljavanje u sebičnom prisvajanju materijalnih bogatstava. Kao što je u srednjem vijeku dodatni eksploatator, uz klasu feudalaca, bilo sveštenstvo, tako je danas birokratija dodatni izrabljivački sloj klasi vlasnika kapitala.

2. Činovništvo

Činovništvu nije svojstveno ni jedno od prva četiri obilježja birokratije; ono niti je racionalno, ni stručno, niti elitno, niti sigurno. Ono kao takvo ne može biti birokratija. Ovo hipotetičko određenje činovništva, koje se ne samo pojmovno razlikuje od birokratije nego i *istorijski* stoji ispod njene razine, treba, međutim, dokazati. Ako se pokaže da ono uistinu egzistira, onda njegovu eventualnu identifikaciju u nekom konkretnom društvu, na primjer jugoslovenskom, ne treba nikako shvatiti kao apologiju tog činovničkog društva, a posebno ne kao apologiju birokratije. Naprotiv, i birokratija i činovništvo su samo politički oblik društvene moći koja proizlazi iz ekonomske strukture društva: birokratija iz kapitalističke a činovništvo, koje još nije postalo birokratija, iz ekonomske strukture predkapitalističkog tipa, najčešće iz više različitih istorijskih tipova nekapitalističkih produkcionih odnosa. Ono je stoga, kao i birokratija, u osnovi produkt klasnog društva.

Uz pomoć napred izloženog pojma i bitnih obilježja birokratije analizirat ćemo sada jugoslovensko društvo. Na temelju analize tog društva izložit ćemo i sam pojam činovništva i obilježja koja određuju njegovu suštinu. Da li je, dakle, jugoslovenskom socijalističkom društvu svojstvena birokratija ili činovništvo?

1. *Sebičnost* je kao peta karakteristika birokratije bitna odlika svakog oblika političke superstrukture, pa i u jugoslovenskom društvu. Bilo da se radi o racionalnim, tj. birokratskim državama ili o onim neracionalnim, tj. činovničkim, sebičnost je temeljni atribut. To je jedina tačka u kojoj se činovništvo pojmovno približava birokratiji. Materijalni interes je njihov zajednički *raison d'être*. Ali, u toj istoj tački u kojoj se birokratija i činovništvo izjednačavaju sadržana je i njihova razlika kroz ko-

Digitized by Google

ju kao da eksplodira sva ona različitost sadržana u ostalim obilježjima.

Svoju sebičnost birokratija i činovništvo zadovoljavaju na vrlo različit način. Dok birokratija svoj egoizam zadovoljava tako što i pri tome uspostavlja ne samo politički sistem nego cjelokupan socijalni sistem zasnovan na odricanju od svih potreba, dotle činovništvo svoju potrebu za bogaćenjem zadovoljava tako što preporučuje *rasipništvo.*[11] Jugoslovenski činovnik rasipa da bi pokazao da ima, dok zapadnoevropski birokrata štedi da bi imao. Zato je činovnička sebičnost iracionalna, dok je birokratska racionalizirana. Za činovnika se može reći da je iracionalni birokrata, dok je birokrata racionalizirani činovnik. Birokratija, dakle, racionalnom štednjom ostvaruje svoj materijalni interes, a činovnički duh razvija svoju sebičnost na hedonistički način. Jugoslovenski činovnik uživa u potrošnji, on rasipa ne praveći pri tome razliku između privatnog i društvenog bogatstva. Birokrata, međutim, pravi bitnu razliku između onoga što je njegovo privatno i što pripada društvenom, tj. javnom sektoru.[12] Zahvaljujući tome isti princip štednje, koji razvija u svojoj strogo odvojenoj privatnoj sferi, on primjenjuje i u javnom sektoru. Za razliku od njega činovnik upravo zato jer ne odvaja društveno od privatnog, društveno uzima kao privatno i tako se neodgovorno odnosi prema tom dijelu nacionalnog bogatstva kao da je ono tuđe ili pak neograničeno. On tako siječe granu na kojoj sam sjedi. I ja bih mu poželio da je što prije presiječe, kad na toj grani ne bismo sjedili svi mi. Za jugoslovenskog (socijalističkog) činovnika je neshvatljivo da se čak i suprug britanske predsjednice vlade morao pravdati pred javnošću zato što je koristio službeni papir za privatna pisma, kad u isto vrijeme njegova supruga koristi društveni automobil za odlazak na pijacu, helikopter za izlete, besplatan stan ili izbjegava da plati porez.

I to i ne bi predstavljao tako veliki problem niti namet na višak rada radničke klase kada se ovaj činovnički mentalitet ne bi proširio i na sve ostale društvene sektore — zdravstvo, školstvo, sport, urbanizam, nauku, saobraćaj, privredu, u kojima je, kao i u političkoj sferi, rasipništvo postalo simbolom uspjeha.

Birokratija čak ima u sebi nešto, zahvaljujući štedljivosti, od aristokratske skromnosti; činovništvo djeluje skorojevićki i malograđanski i zato najčešće i smiješno.

2) *Sigurnost* činovništva zasnovana je na *pravnoj nesigurnosti zajednice.* Tu se ne postavlja dilema pravednosti zakona nego uopće pitanje njihove primjene. Činovništvo zasniva svoju moć na kršenju svih pravnih normi i zakona koje je samo donijelo. Razliku između birokratskog i činovničkog duha možete osjetiti već u vozu zavisno od toga da li putujete birokratskom ili činovničkom željeznicom. U Švajcarskoj, na primjer, ako pušite u ku-

[11] K. Marx, F. Engels, *Rani radovi,* str. 291. i dalje.
[12] M. Veber, ibidem, str. 59.

Digitized by Google

peu predviđenom za nepušače kondukter će vam naplatiti kaznu jer je tako predviđeno *propisom;* jugoslovenski kondukter, ako vas i opomene što pušite, vrlo rado će i sam popušiti jednu cigaretu sa vama ako mu je ponudite u tom istom kupeu za nepušače jer to zavisi od *njegove volje.* Isti takav činovnički mentalitet svojstven je i profesoru univerziteta, i prodavcu, i predsjedniku opštine. Za ostale ne znam jer nisam imao priliku da ih upoznam — lično.

Činovništvo je i moguće tamo gdje zajednica nije dostigla razvijen pravni oblik i uspostavila potpunu pravnu sigurnost svojih građana. Zato činovništvo i krši, tj. ne sprovodi pravne (zakoni, samoupravni sporazumi, društveni dogovori) norme, pa čak i one ustavne, jer samo u uslovima nesigurnosti građana da će biti zaštićeni zakonom, njihova sigurnost može zavisiti od »božije volje« činovnika. Baš kao i u slučaju našeg konduktera, samo što viši činovnici »puše« nešto skuplje »cigarete«. Samo tako činovništvo može imati moć, jer je tu moć oduzelo pravnom sistemu zemlje. Dok u pravnoj zajednici u kojoj pravo počiva na pravednosti, i koja se kao takva približava *moralnoj zajednici,* pravo stoji na nivou zajednice jer izražava interese onog opšteg, zajednice, i dok u *pravnoj zajednici* racionalnog tipa pravo stoji i iznad same birokratije, dotle činovništvo podiže sebe iznad nivoa prava i tako uspostavlja *prividno pravnu zajednicu,* koja je time još dalje od moralne zajednice nego što je racionalno organizirana pravna država.

Da paradoks bude veći a činovnička hipokrizija još zagonetnija, upravo u takvim društvima dolazi do pravne hiperprodukcije. Tamo gdje se zakoni ne poštuju izgleda da postojeći zakoni nisu dovoljni, pa je logično da tu postoji i najveća potreba za donošenjem novih, dodatnih pravnih normi.[12a] Tako se događa da upravo u društvu u kome se zakoni najmanje poštuju postoji razvijen i glomazan pravni sistem. Iz toga zatim, opet logično, proizlazi konzekvenca da je u uslovima kompliciranog i predimenzioniranog pravnog sistema najteže i sprovoditi zakone i propise u praksi. I tako u krug: što je pravnih normi više, to se one manje primjenjuju. Jugoslavija je poznata po velikom broju kako pravnika tako i pravnih akata. Iz toga onda treba izvući i narednu konzekvencu.

Tamo gdje se, međutim, zakoni poštuju i sprovode u život zakoni sve manje postaju potrebni. Rousseau je insistirao na tome da sprovođenje zakona zavisi od toga koliko su oni adekvatni jednom društvu.[13]

[12a] »Zakon nema nikakve moći da učini da mu se ljudi pokoravaju; ta moć potiče od običaja, a običaj se stvara tek dugim nizom godina, tako da lako menjati već postojeće zakone u druge, nove, znači slabiti snagu zakona.« Aristotel, *Politika,* BIGZ, Beograd 1975, str. 42.

[13] Ž-Ž. Ruso, *Društveni ugovor ili principi političkog prava,* Štamparija S. Horovica, 1928, str. 61. Citirano prema V. Goati, ibidem.

Digitized by Google

Činovništvo izgleda upravo vodi računa da pravi zakone koji se u datom društvu ne mogu primijeniti. Zato zahtjev za primjenu zakona prethodno podrazumijeva njihovu radikalnu izmjenu i prilagođavanje odgovarajućem društvu.[14]

Primjena zakonâ, pa ma kakvi oni bili, najefikasniji je način eliminacije činovničkog mentaliteta iz jugoslovenskih društvenih odnosa. To je svakako teško realizirati, ali stroga, represivna primjena zakona, pa i birokratskog tipa, iako ova ne mora biti neophodna, represija je nad činovništvom, represija nad represijom pravne nesigurnosti zajednice. To je uslov za ukidanje sigurnosti činovništva i preduslov pravne sigurnosti zajednice. Primjena zakona, a prije svega onog glavnog — Ustava, uslov je da i društvo ostvari kontrolu i svoju vlast nad samim pravnim sistemom. To bi bilo dvostruko efikasno: udarac činovništvu i njegovoj samovoljnoj društvenoj moći i restrikcija, tj. racionalizacija pravnog sistema. Jer, kad bi se samo Ustav dosljedno sprovodio u život u Jugoslaviji (na primjer: ustavno pravo na rad), pokazali bi se suvišnim mnogi elementi našeg pravnog sistema, a činovnički način ponašanja u sferi zapošljavanja bi bio isključen.

Razlika u sigurnosti birokratije koja počiva na poštivanju propisa i zakona, i činovništva koja počiva na njihovom nepoštivanju, sastoji se i u vrlo različitom stepenu njihove sigurnosti. To se može pokazati na samo jednom elementu njihovog ponašanja — odnosu prema *ostavci.* U racionalno organiziranom birokratskom sistemu svaki neuspjeh pojedinca, a pojedinačna odgovornost je sasvim precizno određena, koji se sastoji u kršenju postavljenih normi i neizvršavanju postavljenih zadataka, nužno završava ostavkom. Od toga nisu izuzeti ni oni koji stoje na samom vrhu birokratske hijerarhije. Ostavka je instrument održanja sistema i prebacivanje čitave odgovornosti na pojedinca obezbjeđuje sigurnost sistemu. Činovništvo, naprotiv, ne zna za ostavku. Ona se smatra znakom individualne slabosti. Dok birokratija ostavku smatra obavezom, u slučajevima koji su predviđeni, u činovničkom sistemu je obavezno ostati na funkciji do kraja mandata bez obzira na greške i neuspjehe koje pravi pojedinac ili institucija. — Za sve personalne greške, odgovornost se prebacuje na sistem i sistemska rješenja. U činovničkom sistemu obezbjeđena je sigurnost i posljednjeg činovnika, ali ne i sigurnost sistema. U jugoslovenskom institucionalnom sistemu ostavka je izuzetno rijetka pojava. Štaviše, kršenje pojedinih normi, prije svega onih moralnih socijalističkog karaktera, uslov je sigurnosti unutar činovničkog sistema. U isto vrijeme, savjesno ponašanje u skladu s moralnim normama i ispunjavanje postavljenih radnih zadataka često se tretira demagoškim i najbolja je preporuka za ispadanje iz institucionalnog okvira. Naravno, na kraju mandata.

[14] Vladimir Goati, *Sociološki vidici regulisanja institucionalnog sistema,* »Sociologija«, br. 1—2/85, str. 79.

Digitized by Google

3) *Mediokritetstvo* je kriterij koji činovništvo uzima umjesto birokratskog elitizma. Budući da činovništvo do materijalnog bogatstva dolazi neodgovornim i nesavjesnim prisvajanjem i zatim ga neracionalno troši, i budući da je njegova sigurnost zasnovana na pravnoj nesigurnosti i nezaštićenosti zajednice i društvenog interesa (društvene svojine), to se osrednjost pokazuje kao nužno potrebno. Samo mediokriteti mogu uspjeti tamo gdje ne važe kriteriji ponašanja ustanovljeni zakonom, propisom ili dogovorom, nego kriteriji koje postavljaju viši hijerarhijski slojevi.

Kao i kod birokratije i ovdje je prisutan *sindrom činovničkog egalitarizma*. Razlika je samo u tome što se ovaj drugi odnosi na egalitarizam u stručnosti, do kojeg je činovniku posebno stalo. Činovnik pati od kompleksa manje vrijednosti zbog čega je izuzetno podozriv, pa i agresivan prema svakom stručnom i naučnom znanju. On zato nastoji da sve što je iole pametnije ostane ispod njega na društvenoj ljestvici. Samo u činovničkim sistemima, na primjer, položaj nauke može biti socijalno inferioran. Ni na Zapadu ni na Istoku univerzitetski nastavnici nisu tako malo plaćeni niti imaju tako loše uslove života i rada kao što je slučaj u Jugoslaviji. Rezultat činovničkog karaktera političkog sistema jeste i reforma obrazovnog sistema u našem društvu koja je mediokritetstvo postavila kao osnovni kriterij obrazovanja.[15] Isti onaj činovnički mentalitet koji se tako zdušno bori protiv uravnilovke, tj. egalitarizma u sferi raspodjele, zalaže se za nivelaciju u sferi obrazovanja. Pogubna posljedica toga je svakako ovladavanje osrednjosti u svim sektorima društvenog života, a ne samo politike. Kriterij stručnosti time prestaje da važi i u ekonomiji, zdravstvu, nauci, obrazovanju. Logično bi bilo očekivati da iz činovničkog sindroma egalitarizma koji se odnosi na pamet, proizađe i sindrom elitizma u zadovoljavanju materijalnog interesa. Međutim, unatoč otvorenim težnjama da se to postigne, zbog ukupne neracionalnosti i neefikasnosti sistema kojim upravlja, činovništvo nikako da se odvoji u znatnoj mjeri od preostalog dijela društva. Naprotiv, oligarhijsku elitu, sloj koji se izdvaja po svom materijalnom bogatstvu, čine upravo oni koji se nalaze izvan političkog ili ekonomskog sistema. To, naravno, činovništvu ne smeta (inače kako objasniti da u Jugoslaviji piljari, fudbaleri, krčmari, pjevači, poduzetnici imaju daleko veće prihode od najviših državnih i partijskih funkcionera), jer na taj način pravdaju svoje vlastite privilegije.

4) *Stručnost* bi, s obzirom na socijalistički karakter jugoslovenskog društva, morala biti jedna od osnovnih odlika našeg političkog sistema. Komuniste je Marx razlikovao od ostalih proletera samo po tome što u odnosu na njih *teorijski* predniače.[16] Za najveći dio jugoslovenske političke administracije se može re-

[15] Vidjeti Dž. Sokolović, *Obrazovanje i vaspitanje između demokratije i oligarhije*, »Dometi« (Rijeka), br. 12/83.

[16] K. Marx, F. Engels, *Komunistički manifest*, August Cesarec, Zagreb 1977, str. 53.

Digitized by Google

ći ne samo da ne raspolaže stručnim znanjima odgovarajućeg tipa, nego da ni u *ideološkom* smislu teorijski ne prednjači. Iz toga onda proizlazi i njen ideološki vrlo neutralan stav prema socijalnim promjenama koje se u tom društvu zbivaju.

Iz takvog stručnog i teorijskog nivoa činovničke društvene moći proizlazi i moć nad ukupnim intelektualnim potencijalom jugoslovenskog društva. Za taj potencijal, unatoč svemu, smatram da je ogroman. Masa jugoslovenske pameti je neuporedivo veća nego što se ikakvim statističkim pokazateljem može izraziti. Ali, ako je tako, zašto onda ta pamet ne igra značajniju proizvodnu ulogu?

Da bi čovjek, a tu prije svega mislim na njegovo znanje, postao proizvodnom snagom potrebno je da ima i sebi adekvatan politički sistem. Znanje uopće, a nauka posebno, može postati proizvodnom snagom samo ako se tretira kao znanje. Kako očekivati ne samo da cijene nego jednostavno da znaju šta je to znanje oni čije je vlastito znanje na vrlo niskom nivou?

Razumjeti pamet a potom joj povjeriti njenu društvenu ulogu može samo pamet sama. Tuđa se pamet, međutim, može razumjeti samo do svog vlastitog nivoa — ono što je iznad tog nivoa obično se ne razumije i stoga i ne uzima kao pamet. Prema tome, vrlo je važno na kojem je nivou pameti ona društvena moć u jednom društvu koja odlučuje o tome šta je pametno a šta ne. Pametna vlast ima iza sebe pametno društvo. Rijetki su, naime, oni koji znaju cijeniti i ono što sami ne razumiju, kao što je bio Sokrat. Da bi se poštovali oni koji su pametni više od nas samih potreban je vrlo visok nivo vlastite pameti. Svijest o vlastitoj pameti uslov je poštovanja pameti kao takve. Kada je Sokrat čitao Heraklita, rekao je da je ono što je on kod njega razumio izvrsno, a ono što nije razumio vjerovao je da je isto tako izvrsno.[17] Ali, avaj, kako očekivati od činovnika da cijeni ono što ne razumije kad ne razumije ni ono što bi morao razumjeti. A ne cijeni ni ono što razumije, jer razumije da ga upravo zbog onoga što on zna niko i ne cijeni.

5) *Racionalnost* je osnovna tačka na kojoj se pojmovi birokratije i činovništva razlikuju i čak suprotstavljaju. To je u isti mah ona tanka crvena linija koja jugoslovensku političku kulturu čini činovničkom i odvaja od birokratske. Stručnjaci za jugoslovensku birokratiju, koji smatraju da se marksistička analiza birokratije i/ili činovništva može zasnivati bez onoga što je o birokratiji rekao Max Weber, ili ne poznaju empiriju jugoslovenskog etatizma ili pak laskaju tom etatizmu nazivajući ga birokratskim.[18] Čak i ako su sva ostala obilježja pojma birokratije svojstvena jugoslovenskom činovništvu, očito je da to činovništvo nije racionalno. A bez atributa racionalnosti nema govora o birokratiji.

Iracionalnost je, dakle, osnovno obilježje pojma činovništva i kao takav on postoji upravo u svom kultiviranom obliku u jugosloven-

[17] G. V. F. Hegel, ibidem, str. 243.

Digitized by Google

skom društvu. Ona je izraz, posljedica i u isto vrijeme uzrok istog takvog iracionalnog karaktera naše ekonomske strukture. Po svom osnovnom karakteru nekapitalistička, ali i još-ne-i-socijalistička jugoslovenska kako ekonomska struktura tako i politička superstruktura ne može biti racionalna. Ona, uostalom, civilizacijski ne pripada Zapadu. Samo marginalne veze stoje između naše ekonomije i politike sa zapadnoevropskom kulturom uopće, a političkom posebno. Birokratija pripada Zapadu i to njegovoj novijoj kapitalističkoj istoriji, dok je činovništvo mnogo stariji civilizacijski fenomen. Zato jugoslovensko činovništvo ima svoje analogne uzore prije u nekim istočnjačkim političkim sistemima nego u modernim kapitalističkim zemljama.

Uostalom, ako racionalnost birokratije počiva na racionalno organiziranom društvenom radu, onda na čemu da počiva jugoslovensko činovništvo. Na istim onim osnovama na kojima su duže i uspješnije počivale stare činovničke civilizacije. Jugoslovensko činovništvo podsjeća najviše na egipatsko činovničko sveštenstvo. Njihov zajednički imenitelj je iracionalizam. Kao što su egipatski sveštenici tražili od faraona da se ogromna masa ljudskog rada ulaže u najiracionalnije produkte ljudskog rada — njihove grobnice, piramide, tako i jugoslovensko činovništvo troši ogromnu masu ljudskog rada u najiracionalnije spomenike njihovog neznanja. Razlika je samo u tome što su piramide postale svjetskim čudom, dok su naše promašene investicije svjetski spomenici gluposti. Jugoslavija je dolina faraona u kojoj piramide besmislenog nekorisnog ljudskog rada svojom nijemom tišinom bučno odzvanjaju u ušima onih sposobnih da čuju i teorijski ultrazvuk.

***

U zaključku se može reći da birokratija i činovništvo i pored svih nabrojanih razlika imaju zajedničku osnovu — počivaju na tuđem radu i njegovoj eksploataciji. Socijalno-ekonomski gledano ova dva politička fenomena pripadaju različitim istorijskim društveno-ekonomskim formacijama. Dok je birokratija primjerenija po svom pojmovnom određenju kapitalizmu, činovništvo je adekvatnije nekim predkapitalističkim oblicima produkcionih odnosa. To što ga mi lociramo u istorijski postkapitalističko doba ne mora biti kontradiktorno; potrebno je preciznije odrediti stvarni karakter produkcionih odnosa u tim zemljama.

Razlika između birokratije i činovništva neodoljivo podsjeća na Marxovo razlikovanje kapitalista i zgrtača blaga. Činovništvo *nema aktivan odnos* prema društvenim procesima. Ono ne mijenja ništa bitno. Sve bitno za društvo događa se mimo njegove volje. Zato je činovništvo u poziciji *objekta* spram društvenih tokova koji upravljaju i njime kao kakav *anonimni subjekt*. Upravo stoga, u uslovima činovničke organizacije društva moguće su sve vrste promjena. S kakvim će predznakom one biti zavisi uglavnom od sudbine.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Uskrsnuće ideologije o »totalitarizmu«

»Cijena je istina.«
Iz spisa njemačkog filozofa Georga Friedricha Wilhelma Hegela.

Pojam *totalitarizma* kao izrazite kategorije političkog života dijete je onog prvog »hladnog rata« u svijetu koji se rodio ubrzo poslije završetka velikog »vrućeg rata« od 1939. do 1945. godine, a trajao je četrdesetih i duge pedesete godine da bi se konačno završio »detantom« između SAD i SSSR ne tako davnih šezdesetih godina ovog našeg stoljeća. Sama riječ *totalitarizam* bila je tada u velikoj modi i često u upotrebi. Mnogi su je koristili, ali mnogi isto tako i žestoko odbijali. Ona je nesumnjivo bila i ostala predmet velikih sporova, kao i raznih nedoumica oko nje.

Ta je kovanica stvorena, formulisana, precizirana, a i formalizirana u toku »hladnog rata«, ali je nekih njenih nagovještaja bilo već i prije. Samo, što su se oni tada tek naslućivali i koristili nasumce, bez mnogo uvjerljivosti, tako da su na kraju ostali i bez nekog većeg neposrednog odjeka.

Naime, u to vrijeme svijet je — onaj veći dio koji se nazivao »slobodnim svijetom« — bio suviše pod izravnim dojmom agresivnih fašističkih država. Najčešće mišljenje u svijetu izvan fašističkih zemalja i van ekstremnokonzervativnih pokreta, bilo je da

Digitized by Google

su fašističke države i uglavnom samo one, kako po svome ustrojstvu tako i po svojim načinima iskazivanja, svojim činima i postupcima, svojim obrascima života i uzora življenja — prave i jedine potpune *totalitarističke* sile i njihovi postojeći i vidljivi predstavnici.

Da bi to moglo i drugačije biti govorilo je tek nekolicina ljudi, ali oni su to činili prilično obzirno, tiho, pomalo skriveno, više u nagovještajima, u aluzijama, više bojažljivo i šapatom nego li jasno, otvoreno i odlučno. Tako je govorio italijanski književnik Ignazio Silona (koga je ondašnji generalni sekretar KP Italije Palmiro Togliatti proglasio »izdajicom«), zatim pjesnik Steven Spender, kao i poznati novinar, publicist i romansijer Arthur Koestler. A budući da su oni prvenstveno bili pisci i intelektualci, dakle jednako umjetnici kao i ljudi koji su pripadali nekoj posebnoj vrsti elite što po uobičajenim mišljenjima žive u nekoj vrsti životne izolacije, a zatim možda još više, i prije svega, zbog toga što su bili otpadnici od međunarodnog komunističkog pokreta, njihova je tadašnja kritika — kako Sovjetskog Saveza tako i komunizma općenito naišla na gluhe uši. Tim više jer se tada SSSR najžešće, najdosljednije i najupornije borio protiv fašističkih svjetskih osvajača, a komunisti su diljem svjetskih bojišta u pokretima otpora i u narodnooslobodilačkim ratovima najvećma bili najhrabriji i najodlučniji borci. Svijet im se nije samo iskreno divio nego ih je i te kako trebao, kao što je nužno u tom teškom, dugom i toliko strahovitom i krvavom antifašističkom ratu trebao i sam Sovjetski Savez.

Pa, ipak, Koestler ili pak Silone — koji su nekoć i sami bili vrlo gorljivi i angažirani komunisti — govorili su u svojim djelima već u ono doba u punom jeku ogorčene bitke protiv Hitlera i Mussolinija, da u svemu tome postoji još i jedna druga i oprečna strana o kojoj se ne govori dovoljno. Da su se, prije svega, kao nedvojbena činjenica 30-tih godina odigrali moskovski procesi na kojima je bila osuđena, prebijena, popljuvana, osramoćena, izmrcvarena i konačno i uništena Lenjinova čuvena garda starih boljševika, što su nekoć proveli oktobarsku revoluciju u Rusiji. Da o tome najbolje svjedoči jedan od najistaknutijih sudionika tog istog Oktobra — Lav Davidovič Trocki, koji je plamenim jezikom proroka optuživao sve te zločine, tu strahovladu, to nasilje i neumoljivi, željezni terorizam birokratizma u prvoj socijalističkoj zemlji svijeta, koji je isto tako kao i mnogi drugi i ostali stari boljševici — iako je bio daleko izvan zemlje — konačno i sam bio uništen, likvidiran i zvjerski dotučen. Ako je Mussolini naredio da ubiju vođu italijanskih socijalista Matteotija, pisao je Silone, ako je Hitler priredio svoju »noć dugih noževa« i proganjao Židove — govorio je Koestler — Josip V. Džugašvili koji se prozvao Staljinom organizirao je svoje »čistke« u kojima su tisuće nevinih ljudi nestali, i u kojima je bilo uništeno više komunista nego li što su ih dotad uspjeli pobiti svi antikomunisti svijeta zajedno.

Digitized by Google

Međutim, to su tada, u ono vrijeme krvavog ratnog pira, bile priče pisaca koje užasima toga rata preopterećeni svijet nije mogao a nije ni htio slušati. I sami zapadni političari, državnici i vođe imali su daleko važnijih poslova nego li u onom času u svom najkorisnijem savezniku vidjeti nešto drugo do li neophodnog i svrsishodnog partnera u antifašističkoj koaliciji protiv Nijemaca.

Međutim, to se iz temelja mijenja gotovo odmah nakon završetka oružanog sukoba, kada kao glavni pobjednici na poprištu ostaju SAD i SSSR, koji tada na razvalinama Njemačke i potučenog fašizma stoje oči u oči, sila protiv sile, snaga protiv snage, volja za nadmoć protiv nadmoćne volje, pretvarajući se tako najprije u takmace jedan drugome, zatim u oštre konkurente, a na kraju i u ogorčene protivnike. Otada počinje »hladni rat«. To je onaj drugi nastavak doba mržnje. Nije se uzalud u ono vrijeme pisalo: »Neprijatelj je uvijek onaj drugi«. To je bio onaj strašni, onaj pravi Kainov znak toga vremena. O protivniku treba znati sve — i sve što je loše u njemu, o njemu i oko njega.

A protiv njega treba biti i nemilosrdan, kao što je to bio unutrašnji potpredsjednik u administraciji generala Eisenhowera, onaj mladi prevejani Richard Milhous Nixon, zvan »tricky Dickie«. Kao što je to bio jedan sjevernoamerički sud koji je pedesetih godina na smrt spaljivanjem na električnoj stolici osudio nuklearne fizičare, bračni par Arthura i Ethel Rosenberg, po vjeri Židove, roditelje dvoje male djece, za zločin jedinstven svakako u pravnoj povijesti uopće odnosno izdaju zemlje jer su tadašnjem ratnom savezniku, Sovjetskom Savezu, predali neke podatke o atomskoj bombi. To nikada nije dokazano, no usprkos tome oni su zbog toga bili pogubljeni.

Tako su one priče i romani književnika — o kojima je malo prije bilo riječi — postali i te kako aktuelni i važni. Postavilo se pitanje: da li ima ikakve razlike između Hitlerova uništenja onih 5—6 milijuna Židova u Njemačkoj i Staljinovih žrtava u velikim »čistkama« u Rusiji tridesetih godina? Nema — odgovara Hannah Arendt, a nju ćemo kasnije još bolje upoznati i o njoj će biti još riječi, jer ona spada sigurno među najpametnije, najvještije i najblistavije mislioce ideologije o »*totalitarizmu*«. Upravo je ona precizno formulirala u onom davnom prvom »hladnom ratu« što je prethodilo ovom našem današnjem plesu »hladnog rata« na samoj granici vrućeg«.

Sada najprije još jednom, o onome od čega su pošli prvi književni prikazivači i prokazatelji a to je slika »totalitarizma« kao neomeđene, ničim zapriječene i neobuzdane vlasti nad ljudima, koja je kao takva već sama po sebi zla. Silone je to ispričao u svome romanu »Kruh i vino« pokazujući kako se institucionalizira fašistička vlast u agrarnim krajevima na štetu siromašnih seljaka Italije, dok Koestler u svome romanu pod simboličnim naslovom »Pomrčina u podne« jakim perom ispisuje priču o staljinističkim »čistkama« u Sovjetskom Savezu. Uhapšen član Partije Rubašov jednako je zahvaćen vrzinim kolom razularene vlasti kao i njegov

Digitized by Google

sudac istražitelj Ivanov iz NKVD-a, jer će ih ta ista nadređena i svemoćna sila vlasti — kojoj je svaki na svoj poseban način i svaki svojim određenim udjelom podvrgnut — zajedno pokoriti, zajedno obezglaviti i na kraju uništiti.

Kod Silonea, kao i kod Koestlera, u samom korijenu i u samom idejnom temelju literarnog prikazivanja ne radi se tek o jednostavnom poistovećivanju fašizma sa staljinizmom kao takvim, nego se posredstvom te identifikacije, i još dublje, denuncira i optužuje činjenica da je svaka vlast — a kamo li ona podivljala — već u svojim osnovama zla. Tako iskazana vlast nije — kao što to veli apostol Pavao: »sva od Boga« — nego upravo protivno tome, kao što bi možda rekao ruski anarhist Mihail Bakunjin: ona, ta vlast, dolazi stvarno od samog vraga.

Kada bismo to željeli izraziti pregnantnom metaforom koja slikovito govori o cjelokupnom užasu sadržanom u svemu tome grčki bi to mogli predstaviti glavom Gorgone, a latinski glavom Meduze. Upravo tako zastupa i ideologija o »totalitarizmu«: ona jednostavno tvrdi da su komunizam i fašizam u stvari isto, da su samo dva pojavna — i čak u svome fenotipu i ne suviše različita — oblika istog totalitarnog entiteta. Kao takvi, oni su zajednički negacija one slobode koja se piše velikim i lijepo izvajanim kaligrafskim slovima — s l o b o d a. U govornom jeziku ta se činjenica izražava u onoj bitnoj opreci da svi totalitaristi govore od reda kolektivno i rodno i stoga uvijek kažu »mi«, dok se naprotiv njihovi protivnici, oni nepatvoreni zatočnici pune slobode iskazuju uvijek u prvom licu jednine i zato govore »ja«. To, opet, znači »ja jesam koji jesam« kao Adonai, kao onaj Bog Izraela, što iz ognjenog grma progovara Mojsiji.

Međutim, svu ovu biblijsku, ali i drugu mitologiju (istu no drugačijeg podrijetla) o carstvu svijetlosti i carstvu tame, o dobru i zlu, pomenuta Hannah Arendt (»NIN« im je nedavno predstavio) dovodi u hladne i trijezne prostore apstraktnog mišljenja, kako bi ih tematizirala filozofski i politički. Može se naravno govoriti i o »crvenom«, kao i o »smeđem« ili o »crnom« fašizmu, ali na čemu se oni, ipak, temelje, dalje je njihov izvor, koji je njihov zajednički korijen, ono što je zlo, ono što je negativno, ono što je neljudsko?

Odmah na početku vidi da su vrijednosne konotacije već dosta prisutne. Ali, dakako, u društvenim istraživanjima — poznato je stanovište vrijednosni sustav kao i njemu odgovarajuće stajalište nije uopšte moguće izbjeći. To je priznavao i takav načelni objektivist kao što je bio Max Weber, koji je nastojao da makar u izvođenju iskaza ako ne i u temeljnom trajalištu ostane vrijednosno neutralan koliko god je to bilo moguće. Stoga i to ne smijemo smetnuti s uma, kao ni to da je Arendtova bila Židovka, a to znači pripadnica naroda koji je dugo i mnogo patio. I kao što to dobro kaže Agnes Heller (žena, dakle, kao i Hannah Arendt) u svojoj »Teoriji historije«, mi smijemo, a ponekad i moramo u historiji

Digitized by Google

i u njenom izlaganju biti na strani onih koji su u prošlosti tako mnogo patili.

Danas se više uopće ne može shvatiti ona jeziva, cinična, strahotna zabilješka u ličnom »Dnevniku« Reichaleitera Alfreda Rosenberga (inače autora knjige »Mit XX stoljeća«), zapisana u mjesecu rujnu 1944. godine a glasi doslovce: »Javljeno je da je likvidiran 6-milijuniti židov.«

Međutim, ni na onoj drugoj, ruskoj strani nije baš mnogo bolje. Staljinova kćerka Svjetlana Alelujeva u svojoj knjizi »Dvanaest pisama prijatelju« opisuje kako se njen otac (a ona mu je bila jedina kći i njegova ljubimica) nikada nije mogao a nije ni htio pomiriti s činjenicom da se ona udala za filmskog režisera koji je bio Židov, premda je bio poznat i nadaren umjetnik. S posljednjim da, ali s prvim ni pod koju cijenu. »Moj otac« — piše Alelujeva — »htio je vidjeti mog sina, svog unuka, igrao se s njim, no Mišu, moga muža, nikada.«

»Oh, dajte, dajte samo slobodu«

Sve to moramo uzeti u obzir kod Arendtove, jer za razliku od Karla Kraussa, kome na temu »Hitler« — nije ništa palo na pamet, njoj su bile pred očima slike patnje i jedno užasno, potresno iskustvo. Osim toga ona je bila i učenica njemačkog filozofa egzistencije Karla Jaspersa koji je jedino u tragičnom slomu, u katastrofi vidio onu mogućnost da se nadilazi, da se transcendira, uzdigne iznad postojećeg tu-bitka. Sloboda se ostvaruje samo u svjetlim prostorima ništavila. Kulturni je pesimizam ovdje funkcionaliziran u paradoksalnom optimističkom smjeru.

Iz ovog svjetsko-historijskog, egzistencijalnog, kulturno-povijesnog i filozofskog konteksta i obzora Arendtove, jer jedino je tako opravdano i moguće, treba prići razmatranjima Hennah Arendt o »totalitarizmu« o njezinom prvom mjerodavnom eseju »Elementi i podrijetlo totalne vladavine« iz godine 1955. Ovaj — sam po sebi — potvrđuje samo ono što je već manje-više davno poznato o svakoj refleksiji, a to je da ona kasnije reflektira u prvom redu baš one činjenice koje su joj iskustvom prethodile. U ovome slučaju to je odraz zrelog doba prvog »hladnog rata«. Međutim, saznanje što ga se stječe u tim prvobitnim razglabanjima Arendtove o karakteru totalitarne moći nije potpuno, pa se ne mogu dovoljno shvatiti bez njene kasnije studije »On Revolution« iz 1960. godine, koja onaj prvi sastavak retrogratno upotpunjava i u mnogo čemu spomenutu prvotnu skicu bolje objašnjava i zaokružuje.

Sada najprije o eseju: »Elementi i podrijetlo totalne vladavine« govore drugim jezikom od situacije, likova i junaka Koestlerovih i Siloneovih romana. Njegove su temeljne teze izvedene iz primjera Hitlerova nacionalsocijalističkog fašizma i staljinističke dogmatsko-birokratske deformacije komunizma — socijalizma. I

Digitized by Google

samo tako one se doista podudaraju s onim što je kod Koestlera i Silonea bilo ili samo naznačeno u glavnim obrisima ili usput sugerirano. Kod Arendtove se ne radi više samo o parcijalnoj spoznaji ili o poruci koje optužuje nego o tematiziranju, o sustavnom razrađivanju i prije svega o uopćavanju cijelog tog vrijednosnog kompleksa o totalitarnoj vladavini i totalnoj moći.

Najprije se sada treba pitati: kako, a zatim i zašto ona nastaje? Kako se odvija taj proces? Kako Hannah Arendt misli da do njega dolazi u određenom i konkretnom primjeru (i to ne u historiji općenito, nego u nedavno proteklim danima) i kako se formiraju pojave i oblici totalitarne moći, vlasti i vladavine?

Kako u svojim tezama iz »Elemenata i podrijetla totalne vladavine« tako i u razmatranjima svoje studije »O revoluciji«, ona kao temeljnu odrednicu usvaja definiciju da je to zbog zanemarivanja, otpuštanja, uklanjanja, i, konačno, potpunog uništenja najprije političkih sloboda, a potom slobode kao etičko-moralnog imperativa uopće. To je i uzrok i posljedica.

Iz ove i ovakve definicije slobode vidi se da je Hannah Arendt zaista pravi liberal. Sloboda i slobodoumlje kod nje zauzimaju ono poznato mjesto najbolje izraženo čuvenim geslom iz prve velike građanske revolucije u Francuskoj a koje glasi: sloboda, jednakost i bratstvo. No, posljednje dvije kategorije u svojoj društvenoj realizaciji su u tako očiglednoj, nedvojbeno nereflektiranoj i nerazrješenoj proturječnosti u odnosu na onu prvu, da je upravo to postao predmet mnogih socijalnih sporova sve do dana današnjeg.

Dakle, Arendtova bez sumnje misli baš na tu slobodu. Na onu osobnu i time isključivo personaliziranu, a ne na onu društvenu i kolektivnu. I upravo je to ona odredba i ona granica koja dijeli liberale od demokrata, ili liberalizam kao društveno-politički sustav od demokratizma kao pokreta u smislu snažnih pučkih želja i od naroda intendiranog, traženog i zahtijevanog uređenja. A to će se poslije — kada Arendtova analizira značaj, poruke, kao i samo značenje baš te francuske revolucije — u potpunosti i u svemu potvrditi.

Ali, kako se onda ta sloboda liberala na kraju ukida u totalitarnoj diktaturi i kako do toga dolazi — što nam o tome kaže naš autor i kako objašnjava baš takav tok stvari? Jer, od onog časa kada su se u Zapadnoj Evropi, kao i u dijelu Sjeverne Amerike utvrdile liberalne vladavine, pa sve do pojave fašizma i staljinizma u našim danima, proteklo je ipak dijakronički dosta historijskog vremena! Međutim, Arendtova zna odgovor i na to, ili barem misli da ga zna, i čini joj se čak dovoljno uvjerljivim. Ona to vrlo pojednostavljeno sinkronično tumači prekidom komunikacija, veza i protoka ideja među ljudima, njihovom samoizolacijom i osamljenjem same ljudske jedinke u društvu (pa tako dolazi i do njene kulturne redukcije), do kompetitivne depersonalizacije i manipulativno moralnog ispražnjenja, a sve to zajedno onda dijakronično povezuje s nastankom i opstankom modernih masovnih društava današnjice. (Uz put se može primjetiti kako je Arendtova to napi-

Digitized by Google

sala pune četiri godine prije nego što je sjeveroamerički sociolog David Risman objavio svoju prilično izvikanu studiju o »Osamljenoj gomili«, u kojoj je to sve potonje razradio, ali njoj — Arendtovoj — po svemu ipak pripada prednost budući da je ona o tome prije od njega razmišljala.)

I tako se prema Hannah Arendt u nasilnu vladavinu pretvara i srozava svaki onaj politički poredak, kao i njegova vlast, koji svoje građane razdvaja jedne od drugih, sumnjom i nepovjerenjem dovodi u sukob a ujedno i ometa ili čak i potpuno spriječava da oni obavljaju između sebe razmjenu svojih osobnih mišljenja. O tome piše vrlo emfatički i doslovce u »Elementima i podrijetlu totalne vladavine« ovako: »Zbijeni jedan zajedno s drugim i uz drugog, svaki sa svakim, svaki je ujedno i od svakoga sasvim odvojen.« U istom djelu na drugom mjestu dalje dolazi i ekstatično obrazloženje onog korijena i razloga zašto to — po mišljenju autorice — svaki »totalitarizam« radi i mora da uradi: naime, »... (totalna država) nakon nestanka javne političke sfere razara, s jedne strane, sve još preostale međuljudske odnose, dok s druge prisiljava opet sve njih baš tako osamljene i izolirane, sve te ljude, da djeluju ponovno u akcijama između sebe, čak i politički (ali, dakako, sada već neautentično, dakle ne — izvorno).«

Postavlja se ovdje i u vezi sa svim time vrlo ozbiljno i urgentno pitanje dokle Hannah Arendt može da ide u toj demonizaciji demokratizma kao takvog i masa puko općenito, (jer, u ovoj polemici Arendtove očito se radi najprije baš o tome, a tek zatim i o totalitarizmu, koji je kao njemu imanentni oblik vladavine jednostavno bio izveden iz demokratizma i promoviran). Dalje se ne može ići; to je duboki kulturni pesimizam i krajnje nepovjerenje prema ljudima koji su u njenim očima bitno zli. Odnosno, o kojima treba — dosljedno Arendtovoj drukčije misliti — pod Hitlerom i pod Staljinom ni jedan mladić nije više volio ni jednu djevojku, ni jedna majka svoje dijete, nitko više nije imao prijatelje, sve je bilo obustavljeno, zakočeno i apsolvirano. Nitko se više nije ni mogao odupirati, antifašista kao i antistaljinista nikako nije ni moglo biti, a shodno tome vjerojatno ni naroda ni klasa, pa tako ni ljudi nisu mogli preživjeti totalitarnu vladavinu. Zbog toga ni Njemci poslije Hitlera ili pak Hrvati nakon Pavelića, a ni narodi Sovjetskog Saveza zaista više ne postoje, oni više ne žive, jednostavno ih nema, uništio ih je totalitarizam. To je i kraj, ali dakako i krajnja konsekvenca ovog po Arendtovoj tako postavljenog i tako falsificiranog problema.

Međutim, izraelski sociolog Jacob Talmon u svojoj knjizi »Porijeklo totalitarne demokracije« iz 1952. (dakle, u jeku prvog »hladnog rata« i pune tri godine prije Arendtove) upravo će je podržati s one malo prije pomenute druge strane. Kao što već i sam naslov njegove knjige jasno kaže on dublje uzroke kako pojma, tako i prakse totalitarizma traži baš u demokraciji i u tom smislu jedno, kao i drugo pronalazi i tumači praktičnim primjerima kod Rousseaua, Robespierrea (ovaj posljednji asocira i pod-

Digitized by Google

sjeća na »terorizam«) i konačno navodi — kao krunskog i glavnog svjedoka — Grakhusa Babeufa i njegovu »zavjeru jednakih«, koga je građanska restauracija krupne buržoazije za vrijeme direktorija krajem velike francuske revolucije zajedno s mnogim sljedbenicima poslala na giljotinu (i to je historija nepristrano zabilježila).

No, time smo dospjeli već i do one druge glavne teme naše autorice, na kojoj ona razmatra odnos mase (a to je, znamo, obezličeno i u gomilu savijeno i rastočeno ljudsko mnoštvo) i same revolucije — pisane ovdje velikim slovima, no slikane tamnim i zlokobnim bojama. Na kraju se ta veza i cijeli taj stav iz toga odnosa pretvaraju u čisti gubitak, iskazuju kao velika šteta za slobodu i liberalizam. To Arendtova iznosi u onoj svojoj drugoj i već pomenutoj knjizi »On Revolution«, koju valja retrospektivno čitati u odnosu na njene »Elemente i podrijetlo totalne vladavine«.

Za Hannah Arendt se naime u vezi s time javlja vizija dviju vrlo različitih revolucija: jedne koja je dobra i jedne koja je zle naravi, te koja ima i loš i katastrofalan završetak. Zla — to je ona francuska, od 1789. do 1794. godine, a na njenom se kraju nalazi lik velikog Napoleona, dok je naprotiv dobra onaj sjevernoamerički rat za nezavisnost onih udruženih 13 bivših britanskih kolonija, a na njegovu završetku se izdiže ustav SAD iz 1787. I tu Arendtova sada u punoj mjeri otkriva svoju sjevernoameričku fušu, svoje dobro američko građanstvo i — ne na posljednjem mjestu — svoju neospornu i tek jedva zatomljenu sentimentalnost. Za filozofski nastrojenog politologa — kakvim se prikazuje i želi da bude — to su svakako ponešto neuobičajene, premda ne i nerazumljive navade.

Pa, ipak, Jürgen Habermas s pravom ironično primjećuje da otkriće Arendtove kako je sjevernoamerički rat za nezavisnost od gospodstva Velike Britanije bio prava revolucija (opet i izričito pisana velikim slovima) mora koliko iznenaditi tako ujedno i osupnuti svakog pravog rođenog Sjevernoamerikanca. Međutim, kod nje se i ne radi o historijskoj istini. Njoj je naprotiv, prije svega, stalo do konstrukcije dviju — po svojim predznacima, po svojim intencijama, kao i po svojim dometima — oštro suprotstavljenih političkih tvorevina: s jedne strane onih koje su liberalne pa zbog toga i dobre, i s druge onih koje su suprotno tome nastale u demokratskim, pobunjeničkim i plebejskim kretanjima i koje su već stoga i same po sebi, a pogotovo u svojim ciljevima, nesumnjivo zločeste, fatalne i zle.

Hannah Arendt ovdje svjesno ili podsvjesno preuzima ona prije navedena Talmonova gledišta o tendencijski inherentnom značaju totalitarne vlasti i totalitarizma uopće u svim demokratskim društvenim procesima bez razloga. I tako oštro, ali i izvanjski, nedijalektički kao i neposredno, razdvaja i suprotstavlja slobodu i liberalizam na jednoj, a demokratiju i njenu navodnu sklonost diktaturi, neslobodi i totalnoj vlasti na drugoj, oprečnoj strani. A to je — tu vrstu refleksije — na svoj način dobro formulirao njemački filozof G. F. W. Hegel: po njemu je u nekim historijskim

Digitized by Google

razdobljima slobodan samo jedan (i to je tiranin), u drugima opet samo neki i nekolicina njih, dok će konačno u najsavršenijim vremenima to biti svi.

Kod Arendtove i njena shvaćanja »slobode« koju ona želi, kao i kod liberalizma što ga ona zastupa, je upravo kao u Hegelovu drugom dijalektičkom stupnju: slobodni su samo neki, ali ipak na taj način da u sebi sadrže i predstavljaju slobodu sviju. To je dakle ona posebnost koja je zamijenila općost; to je također onaj dio koji jedini ima pravo da patetično govori u ime cjeline.

Ali, uprkos tome »revolucija« to ipak nije — čak ni u onom sjevernoameričkom ili pak — općenito uzevši — u onom pragmatičkom anglosaskom smislu te riječi. Singularna, individualna i punktualno dana prava, koja osiguravaju građanima prvenstvo sjevernoamerička Deklaracija nezavisnosti, a zatim i sjevernoamerički Ustav iz 1787. godine sadržana su već u stalnom inventaru unutar britanske Decklaration of Right. Komisije su kao takva prenesena i u SAD, a poslije su još pregnantnije i preciznije izražena u čuvenoj »Deklaraciji prava čovjeka i građanina« francuske Narodne skupštine 1789. Zato je to u pogledu sloboda građana kao političkih prava, i u smislu slobode vlasnika da mogu sigurno raspolagati i upravljati svojim imutkom.

Međutim, to Arendtova i ne kritizira. Ono čemu ona prigovara jest način, podrijetlo, postanak i kako je općenito do tih političkopravnih ustanova došlo kod Sjevernoamerikanaca za razliku od Francuza: kod prvih je to posljedica »društvenog ugovora«, kod drugih pak je to bio rezultat i neumjereni učinak pobune, to je bila uzurpacija protiv legalne vlasti, kao i vršenje nasilja. Kod Sjevernoamerikanaca to je evolutivna i normalna posljedica prirodnog prava (»rat za nezavisnost« silom oružja iščezao je negdje u mraku podsvijesti, a zamijenila ga je dobra, nenasilna »revolucija« anglosaksonskih empirista), dok je kod Francuza to bila prava racionalistička i zato i prilično »neprirodna« konstrukcija, koja se izdigla iz vulkanske, silovite i egzaltirane erupcije pučkog revolta. I upravo to, kako je do svega toga došlo, za Arendtovu je bitna razlika — koju ona najviše i najsnažnije zamjera, te na koju se i žestoko obara.

Hannah Arendt ovdje jednostavno zamijenjuje i izjednačava tu genezu, taj nastanak, samu dijakroniju sa samim pojavnim oblikom, a nikako ne vidi i sinkroniju i suštinu revolucije. Ali, to nije slučajno tako; to je i inače običaj, pa i nedostatak liberala. Hegel je to već mnogo točnije bio uočio. Kada on kaže da su samo neki slobodni, onda je kod njega naglasak dakako na onome »samo«, jer je to za njega tek dio i tek jedna od faze onog totalnog procesa koji smjera na konačnu slobodu sviju.

»Demos kratei« kao apsolutni protivnik i totalno zlo«

A za Arendtovu, pak, taj dio jednostavno zamjenjuje i nadomještava samu cjelinu. Kod nje je jedna djelomična faza — za razliku od Hegela, a kasnije i Marxa kao i Lenjina — ujedno i sam

Digitized by Google

cilj i završetak pređenog puta, to je njen pravi uzor i krajnji vrijednosni ideal. Sloboda, dakle, samo do pola puta; sloboda isključivo samo za neke — dok je sve ostalo (što je još ostalo na tom putu) samo još neka amorfna demokratska gomila i kao takva samo je ispražnjeni, sirovi, puki otpadni materijal i građa za totalističku obradu. To su oni koji govore »mi« i koji i jesu samo »mi« — za razliku od nas koji govorimo o sebi kao o JA i uvijek samo JA, jer mi to jesmo, neki, suvereni, izabrani, ta jedinstvena elita, liberali koji su razmijenili plemstvo. No, iako je to savršeno točno liberalno samorazumijevanje — zar Arendtova ne vidi da je to i opasno? Zar se to ne dodiruje, koža do kože, zar to ne prianja, zar to ne ide korak u korak s nedvosmislenim ideologijama ekstremnih konzervativaca u vidu fašista?!

Gledajući to geneološki i sociološki, cijela se stvar historijski doista promijenila, izvršeni su neki pomaci i zamijenjena su mjesta u cjelokupnom rasporedu unutar socijalnog konteksta: konzervativci sada više ne okupljaju najviše plemstvo i zemljoposjednike kao još prije dva stoljeća, nego se u određenoj društvenoj inverziji nalaze danas tamo gdje su se onda nalazili upravo liberali, a ovi su se pak sada pomakli od svojih pozicija iz 18. i 19. stoljeća kada su okupljali tvorničare, trgovce i pretežno srednje i imućnije građanstvo prema malograđanskoj klasi odakle u slučaju društvene krize bježe opet u fašizam, kao što je to sjevernoamerički sociolog i politikolog Martin Seymour-Lipset nedvojbeno uvjerljivo pokazao. Ali, tu ima i paradoksalnih i neposredovanih prijelaza između jednog i drugog, poput npr. konzervativnih liberala u današnjoj Zapadnoj Njemačkoj, ili pak slučaj što ga je predstavljala ona osebujna mješavina iznijansiranih protivurječnih interesa, koja se očitavala u društvenom položaju i politici Nacionalne liberalne stranke u II njemačkom carstvu.

A upravo o tome, o toj nepobitnoj i odlučujućoj činjenici da su jednako tako »sloboda« kao i »liberali« utkani uvijek u sasvim konkretni društveni tekst — o tome dakako Hannah Arendt neće ni da čuje. Za nju je »sloboda« apstraktni ideal kome teži politička volja što se izražava i konkretizira u dijalogu pojedinaca. Međutim, tu ona nimalo nije konzervativna. Čak ako bi se — protivno svakoj stvarnoj logici i svakom realnom iskustvu o samoj stvarnosti — uzela ta »sloboda« kao jednom za svagda dana i neprikosnovena. Arendtova u tom svome rezoniranju ipak ostaje ne samo na liberalizmu kao sistemu na polovici mogućeg puta nego, također, na samoj prvoj polovini tih putova slobode. Jer, koliko god ona emfatički preuveličava liberalne ustavne zasade Sjedinjenih Država ona mora ujedno uzeti u obzir i sputavajuće djelovanje onih vlasničkih odnosa — koji su tamo izričito utvrđeni — već i zbog toga što i samo to vlasništvo na neki način stalno sužava i »ograničava« slobodu, pa je stoga u pravu i anarhist Bakunjin kada kaže da se u ime posjedovanja slobode mora odbaciti i privatno vlasništvo. Doista, strogo izvedeno do kraja: tek je anarhizam definitivni rezultat liberalizma, njegov stvarni mi-

Digitized by Google

saoni vrhunac. Metaforički rečeno i slikovito predočeno: liberalizam i anarhizam idu zajedno i tijesno jedan pored drugog do određene točke kada se presijecaju i međusobno negiraju i — les extremes se touchent — pretvaraju u svoju suprotnost: oni postaju potka totalitarizmu. Hitlerov je pokret 1933. legalno u jednom liberalnom političkom sistemu došao na vlast. Mussolini sa svoje strane došao je na vlast uz pomoć italijanskih liberala.

Arendtova mimoilazi ove historijske činjenice. Ona ih ne želi primijetiti, ona je jednostavno slijepa za njih jer one — takve kakve jesu — nikako ne odgovaraju njenom »credu«, njenom tvrdokornom »vjerovanju«. Kako su liberali elitno i ekskluzivno krojili obujam i dozvoljene količine svoje »slobode« pokazuje vrlo uvjerljiv dokaz o razvitku raspoređivanja biračkoga prava: svuda tamo gdje je vladala liberalna buržoazija, to je pravo bilo suženo i strogo vezano uz vlasništvo nad određenim imetkom, ili pak uz posjedovanje isto tako točno određene školske kvalifikacije, a što je opet za svoje strane bilo povezano s obrazovnim monopolom imućnih. Tko nije posjedovao stanovitu količinu materijalnih ili nematerijalnih dobara — pisao je svojedobno Balzac — tko dakle nije bio vlasnik na ovaj ili onaj način nije ni mogao biti »slobodan« niti je bio ovlašten da sudjeluje u upravljanju i funkcioniranju tog »slobodnog« liberalnog sustava. To je bila sloboda samo po mjeri. Naprotiv, već uvođenje općeg izbornog rada u zapadnim kapitalističkim društvima na prijelomu ovog stoljeća znači i njihovu preobrazbu u liberalno-demokratskom smjeru. Ali i tada, i još dugo vremena poslije, velik dio i cijeli jedan rod ovoga društva ostat će isključen iz te blagodati, a to su bile žene. Arendtova bi to kao žena morala najbolje znati ocijeniti i uvažiti — žene su to pravo i slobodu dobile tek mnogo kasnije, primjerice, u najstarijem evropskom kontinentalnom liberalizmu, u Švicarskoj, to je bilo tek nedavno.

Pomenuti spisi Hannah Arendt iscrpnije su navedeni, prikazani, protumačeni i komentirani, jer izražavaju one najjasnije, najjezgrovitije, najinteligentnije, ali često i najzadrtije političke i filozofske stavove o konstrukciji pojma »totalitarizam«, pod koji takvi angažirani liberali — kao što je Arendtova — vole podvesti i ono što u nj spada, ali isto tako i ono što njemu uopće ne pripada (npr. demokracija u smislu onog demos kratei), a sve to ukupno ipak sa zadnjom namjerom da se pod tom ideologijom, pod tom krivom i lošom sviješću o pravom stanju stvari podmeće, sakrije i zabašuri kamo to dalje vodi put liberalnih elita. Kako je to već pokazano postoje dvije moguće ekskluzivne varijante: u anarhiji i kroz nju u dijalektičkom obratu negacije dalje u fašizam, ili danas u integralni konzervativizam. To je tada ona mudrost koja kaže: nemoj gledati ono što radim nego samo ono što o tome kažem. I zato na kraju, dakako, nije kriv ubojica nego ubijeni.

Valja priznati da je Hannah Arendt svoj posao dobro obavila; da ga je radila s dosta duha, prilježno, a umijećem, sigurnom

Digitized by Google

rukom. Prema njoj i prema tom postavljanju problema Martin Greiffenhagen — koji je također o toj temi mnogo pisao — ispada samo mali i jedva nadareni učenik, dok je profesor s Columbia-University Zbignew Brzezinsky — nekadašnji glavni savjetnik američkog predsjednika Jimmyja Cartera — u svojim brojnim elaboriranjima na području istraživanja »sindroma« totalitarizma, u stvari samo puki i pragmatistički pozitivist, suh, empiričan i prizeman, koji posluje najviše sociometrijskim pokazateljima.

Međutim, ovo je bio samo misaoni izraz onoga prvog veličanstvenog »hladnog rata« protiv demokracije i socijalizma. Kronološki poslije toga dolazi doba otopljenja političkog leda i kratkorazdoblje sunca, proljeća i »detanta«, a zatim opet ponovno novi val ovog drugog »hladnog rata« kojemu sada prisustvujemo i u kojem se svi zajedno nalazimo.

Prvi znaci novog potreda na ideološkoj zemljopisnoj karti — ovaj put popraćen i novim velikim »konzervativnim valom« — pokazuju se već u kasnim 70-tim godinama. Taj preokret koji je uslijedio nakon propasti lijevog povijesnog trenda od sredine 60-tih godina najavila je 1976. knjiga poznatog francuskog publiciste Jeana Francoisa Revela pod dovoljno karakterističnim naslovom »La tentation totalitaire«. Naslov knjige nije bio slučajan, kao što ni ona sama nije bila slučajna pojava. Knjiga je već tada pobudila pažnju, jer se u njoj očituje jedna dosta značajna i prilično izražajna promjena: naime, dok je starija ideologija o »totalitarizmu« (kod Arendtove ili Greiffenhagena) podrazumevala pod tim pojmom još i staljinizam i fašizam, kod Revela problem totalitarizma postaje isključivo »istočni grijeh« ljevice, dok fašizam tretira samo kao neki sporedni i jedva još rubni fenomen.

Taj kurs kasnije vehementno nastavljaju tzv. »novi filozofi« u Francuskoj koji kao npr. Gluckman i ostali bivši ultraljevičari — sada pokazuju sve odlike ultradesnice zastupajući tzv. »filozofiju GULAGA« tj. terorizam staljinističke vrste idejno cijelom marksizmu, i to počevši već od samog Marxa. Ta tendencija kao i kontranapad sveukupne desne misli još više se zaoštravaju trijumfalnim pobjedničkim maršem konzervativnih stranaka, koje sada u ovim osamdesetim godinama sve više potiskuju socijaldemokrate (kao suvremenog izraza građanskog liberalizma) i oduzimaju im vlast u gotovo svim razvijenim zemljama.

I premda je ona Revelova knjiga bila prvi vjesnik bure koja je nailazila, on je ipak bio samo francuski publicist. Njegove su misli bile duhovite, stil sjajan, ali je bio isuviše površan da bi »naučno« mogao da učvrsti stare temelje ove nanovo uskrsle ideologije o »totalitarizmu«. Za to je bio potreban jedan njemački profesor. Učinit će to politolog i povjesničar profesor Karl Dietrich Bracher svojom široko koncipiranom i vrlo čitanom knjigom pod naslovom »politika i nasilje« iz 1982. godine. Već taj i takav sugestivni naslov, sada nema dvojbe, pokazuje u odnosu na ranije

Digitized by Google

i spram prethodnih onaj krupni korak naprijed koji je učinila ideologija o »totalitarizmu« nastojanjem da se što više difanira, da se što više ocrni svaka vrsta lijeve politike, kao i to da se ona što je više ponizi i diskreditira, uplićući je i u teror i u kriminal.

No, da najprije predstavimo tog glavnog junaka ove velike idejne bitke: taj K. D. Bracher je redovni profesor za političke znanosti, kao i za suvremenu povijest na Sveučilištu u Bonu u Zapadnoj Nemačkoj. I on ima raznolike odlične kvalifikacije za raspravljanje o problemu totalitarizma, jer je autor nekoliko čitanih knjiga i studija o usponu nacionalsocijalističkog fašizma na vlast u Njemačkoj, kao i ovoj njemačkoj (tj. Hitlerovoj) diktaturi, a u vezi s time i o njenom značenju za svijet. Time kao i svojim osobinama, on ima nedvojbeno i neke prednosti pred mnogim prijašnjim ideolozima »totalitarizma«: kao historičar ili kao teoretičar povijesti on nije nikada tako filozofsko-apstraktan — kako je to često svojedobno znala biti Arendtova — niti je opet samo tako pozitivistički ograničen, krut i reduciran kao što je to slučaj s Brzezinskym. To su dakle Bracherove vrline, sposobnosti i moći. Dotle, u pogledu ideja on nastavlja prirodno tamo gdje su bili zastali Jacob Talmon i Hannah Arendt: i za njega totalitarizam — koji je kao suvremena pojava i kod njega isključivo rezerviran za ljevicu — isto tako proizilazi iz totalitarnih svojstava i imanentnih intencija u trendu same demokracije kao demokracije, sve tamo od Rousseaua pa preko francuskog ustava iz 1793. i Robespierreova terora, pa do Marxa, do komune Pariza, do ruskih sovjeta 1905. i 1917. napokon do Lenjina, Staljina i Brežnjeva. Sve je to za njega jedno te isto. I za njega je također tako, kao i za Arendtovu, činjenica da je SLOBODA suprotstavljena i protivna svim faktorima demokracije, a za to je najviše mjerodavan i prvenstveno odgovoran liberalizam, sadržan u ustavu SAD iz 1787, ali isto tako i u — za razliku od jednostrane interpretacije Arendtove u pogledu Vrhovnog Dobra — britanskog Declaration of Righte iz 1689. godine.

»Stara priča u novom ruhu«

Izgleda kao da tu zapravo i nema ništa novo. Pa, ipak, nije tako. To je, prije svega, ono strogo i tvrdo inzistiranje ne samo na totalitarnom nego i na pretežno terorističkom karakteru svake demokracije. A toga npr. kod Arendtove još nema. Za nju doduše francuska revolucija ona »zla« revolucija koja po sebi vodi prema začecima totalitarizma u modernim vremenima, ali ona sama za sebe još nije bila postala već i totalna: kao što za nju, za Arendtovu, u jednom otklonu — o kojem će kasnije više biti riječi — ona čak i tvrdi da ima i takvih oblika koji mogu služiti slobodi mada imaju u sebi i demokratskih natruha.

Bracher je međutim ovdje odlučniji, a potom i ekstremniji, te on ide do krajnjih posljedica. Za njega je i svaki oslobodilački

Digitized by Google

pokret u kolonijalnim i nerazvijenim zemljama »totalitaran« (jer, konačno on koristi i nasilje, kao što se u drugom dijelu naslova njegove knjige izričito kaže), a to su i sve zemlje koje idu putem nekapitalističkog društvenog razvoja, kao što je (za njega) također — u mnogim svojim idejnim opredeljenjima — i tzv. »nova ljevica«.

Međutim, što to liberal Bracher konkretno, točno i u jasno razlučenim pojedinostima u svojoj nanovo uskrsloj i obnovljenoj verziji sadašnje ideologije o »totalitarizmu« zapravo predbacuje demokratima (dakako, ponajviše radikalnim demokratima)?!

Sažeta skica njegovih objekcija — prigovora mogla bi pregledno izgledati ovako:

— da totalitaristi kritiziraju kapitalizam, a posebno njegov monopolistički stadij zbog tzv. koncentracije moći u privredi; zatim da preko forsiranja i nametanja radničkog suodlučivanja izazivaju krizu legitimnosti liberalne države i njenog pluralističkog partijskog sistema, kao i liberalnodemokratsku kakvoću funkcioniranja njegovih društvenih ustanova.

Drugo, da jedan najvažnijih korijena *totalitarizma* treba tražiti u zahtjevu i u želji da se postigne cjelovito i putpuno zaokruženo rješenje gotovo svih postojećih sredstava, a u isključivom nastojanju da se svi ti ciljevi što prije postignu.

Zatim, da svjesno i namjerno vrše zamjenu pojma »totalitarizam« pojam, »fašizam«, kako bi ga diskreditirali, a iza drugog vješto se prikrili i sakrili.

I konačno četvrto, da zastupaju opasnu utopiju o totalnom oslobođenju čovjeka, čovječanstva i ljudskog roda uopšte, što se s obzirom na stvarnu i bitnu konstituciju toga roda dakako ne može napraviti, pa stoga i to predstavlja vrlo opasnu, uzaludnu i neobično pogibeljnu iluziju.

Po samim tezama i načinu na koji su one uobličene vidi se da je naš patentirani liberal prof. Bracher veoma uzbuđen i ogorčen zbog tih i takvih totalitarnih prohtjeva i zločestoća raznih evropskih, kao i mnogih izvanevropskih demokrata i radikala.

No, da vidimo da li on u svemu tome, ipak, ima pravo.

Da li su njegove optužbe doista opravdane? Istina, i on kao i Arendtova ispravno su uočili da jedan od pravaca modernog političkog razvitka polazi od engleskog filozofa Lockea i da se temelji na njegovu empirizmu (koji će kasnije nastaviti jučerašnji kao i današnji pozitivizam), a također i na tzv. »prirodnom pravu«, da je on i individualistički i egoistički nastrojen, da je to poznati politički sistem libralizma koji stvarno kulminira i najbolje dolazi do punog izražaja u ustavu SAD, a zatim i u svim onim ustavnim aktima koji ovoga kopiraju.

Drugi pak pravac — onaj demokracije (bilo narodne ili socijalističke, to sad nije važno) polazi zaista od Rousseaua i ide preko ustava francuske republike iz 1793, sve do sovjeta radničkih i seljačkih deputata u Rusiji 1917. i današnjih jugoslavenskih rad-

Digitized by Google

ničkih savjeta. Suštinu te demokracije izrazio je najvernije Lenjin u svom glasovitom aforizmu: da je to vlast velike većine i u interesu većine nad preostalom manjinom poraženih klasa. Po definiciji, dakle, liberalizam pridržava sebi pravo »slobode samo za neke«, za manjinu, dok demokratizam naprotiv to čini za većinu ali s tendencijom da u hodu preko socijalističke samoupravne demokracije i konačno u besklasnoj komunističkoj civilizaciji to bude podjednako postignuto kao sloboda za sve ljude zajedno.

Računski, čisto matematički gledano, evidentno je po sebi da je sloboda većine dakako veća od slobode samo za neke, za elitnu manjinu. Ali, problem nije samo u odnosu brojki i proporcija. Kada Arendtova, kao i njeni sljedbenici prije, a prof. Bracher u ovome času, govore o ljudskim slobodama, oni to zbore samo o pravima u političkoj sferi, ali ni jedne riječi, ni slovca, ne izuste i ne kažu o slobodi i u ekonomskoj oblasti. O tome ništa. Tu vlada muk, i sasvim je razumljivo da je to tako, jer se napokon radi o kapitalističkom društvenom uređenju, u kojem je slobodno ekonomsko raspolaganje faktorima proizvodnje u produkcionim odnosima sadržano isključivo i jedino samo za neke, za pojedince, za opunomoćenike kapitala ili za njegove pojedine organizacije.

S druge strane, politička demokracija podrazumijeva barem mješovitu privredu, ili čak i većinski udio same države u njoj — tada kao predstavnika te većine — kada ona raspolaže u ekonomiji društva. Naravno, to još ne znači i podruštvljavanje samih ekonomskih subjekata, ali je barem početni i važni korak u tome pravcu. Od faktičnog i pravnog raspolaganja samo nekih ili pojedinih u privredi, sve do delegiranog raspolaganja većine u narodnoj demokraciji, odnosno, kasnije u etatističkom socijalizmu, napredak u demokratiziranju ekonomske kao i političke oblasti u interesu većine društvene zajednice veoma je očigledan i dovoljno je uvjerljiv, a osobito kada se uzme u obzir da je sloboda raspolaganja i odlučivanja u ekonomskoj sferi u kapitalističkim društvima išla upravo u suprotnom pravcu.

Baš tamo se naime sve više stvarao oligopol na tržištu, formirale su se monopolističke korporacije, organizirale su se današnje divovske transnacionalne kompanije i tako je nesumnjivo sloboda raspolaganja u ekonomskim odnosima prelazila u sve manji broj ruku. Ali, upravo sagledavanje, spoznavanje, problematiziranje i kritičko rasuđivanje tih i takvih procesa izaziva — videli smo — izrazito žestoko negodovanje prof. Brachera, jer su to — po njemu — sve bitni elementi i koraci totalitarizacije na putu u *totalitarističko demokratsko društvo.*

S druge, pak, strane pokazuje se dovoljno poučnim paradoks u činjenici da se politički liberalizam nije nigdje mogao zadržati u svom izvornom vidu nego je — nasuprot procesima koncentracije u ekonomiji — morao biti relativiran prelaskom na opće pravo glasa, na izvjesnu »demokratizaciju« samog liberalističkog političkog sustava. Zbog toga i u tome smislu prave su liberalne

Digitized by Google

stranke — koje se još i danas kite imenom — sada postale male, rudimentarne, to su više etatistički ostaci prošlosti, dok na njihovo mjesto stupaju s jedne strane socijaldemokratske, a s druge pak konzervativne partije.

Uzevši to sveukupno, na tom poprištu u građansko-kapitalističkim društvima odvijaju se dva u sebi razlučena i jasno divergirajuća toka razvoja i sve veće integriranje, a time i totalitariziranje u ekonomiji i te kako odudara od onih pokazanih demokratizirajućih procesa u samoj oblasti političkih odnosa i djelatnosti. To su vrlo realne, velike i ozbiljne suprotnosti, kako po svojim korijenima, tako i po svojim mogućim domašajima i posljedicama, koje se u tom naponskom polju otvaraju i gotovo već nepremostivo zjape u društvenoj stvarnosti mnogih društava zapadnog tipa.

Socijaldemokrati sada tvrde da to mogu popraviti. Po njima to je moguće ako se — uz zadržavanje uglavnom postojećih proizvodnih odnosa — realizira ono staro geslo velike građanske francuske revolucije iz 1789: sloboda, jednakost, bratstvo za sve. Modificirano, ipak, utoliko ukoliko bi se ono starinsko »bratstvo« zamijenilo danas više odgovarajućom i prikladnijom formulom o »solidarnosti«. A tako je — na tu urgentnu potrebu ostvarenja ove nekadašnje toliko revolucionarne parole po marksistički upućenom radništvu — mislila i frankfurtska škola »kritičke« teorije o društvu«, osobito jedan od njenih eminentnih prvaka kao što je bio Max Horckheimer. Jer, buržoazija je — po njemu — dosad realizirala samo osobnu, subjektivnu i pojedinačnu slobodu, ali ne i jednakost, a kamoli bratstvo, pa je sada prevratnička i preobražavajuća uloga i zadaća radničke klase da ona bude ta koja će i to izvršiti.

Takvim gledištima, koja su bila već prije u nekoliko navrata iskazana, oštro se usprotivio Marx. Upozorio je sve socijalne demokrate da ne nasjedaju toj zabludi. Iako ona nikada nije bila doista ostvarena, ili pak samo djelomično, ta je parola bila samo buržoaski zahtjev, stanovita ideologija i ideološko uputstvo koje bi se moglo realizirati čak i između samih kapitalista i na temeljima samog kapitalizma. Da li je Marx time mislio na budućnost dioničkih društava — koja su se već u njegovo doba bila formirala, a takvih misli ima doista i u njegovu Nacrtu za Kritiku političke ekonomije — no bilo kako bilo, on je tom svojom kritičkom objekcijom svakako bio domislio i anticipirao onaj kasniji razvitak u vidu kartela, trustova, nadnacionalnih organizacija i oligopola, a sve to zajedno kao savezništvo i bratstvo u imperijalističkom stadiju kasnog kapitalizma. I samo prevratnička akcija koja ukida same temelje kapitalizma osnovna je transformirajuća zadaća proletarijata, jer tek time postaje moguć hod prema besklasnom društvu, prema slobodnoj asocijaciji proizvođača, prema reduciranju carstva nužnosti i proširenju carstva slobode za sve ljude u realiziranoj komunističkoj civilizaciji.

Digitized by Google

U odnosu na taj cilj i smjer najprije pučke, a zatim proleterske demokracije, zanimljivo je ustanoviti *kada* se pojavilo liberalističko prokazivanje, ona izopačena denuncijacija da su sve plebejske mase, a prije svega radnička klasa, u sredstvima svoje društvene akcije uvijek totalitarne i da im je glavni cilj stalno i uvijek totalna vlast. Ugledni prof. Bracher ide u tom pogledu čak tako daleko da već i samu borbu za mir — jer se tu rabi izraz »borba« — optužuje za nasilničku akciju (rat to naravno nije!)

Teze o totalitarizmu pojavile su se prvi put točno u vrijeme kada se već jasno vidjelo da je Shermanov zakon protiv trustova u SAD doživeo potpuni neuspeh, kada je opće pravo glasa već preovladalo, kada je, dakle, klasični liberalizam izgubio bitku i kada je morao ustuknuti, te kada je ostao na sredini nesigurnog puta između liberalizma i »demokracije«. Tada nastaje ideologija o »*totalitarizmu*« kao izrazito obrambena radnja. Međutim, kao i u svakoj ideologiji nije tu sve samo izmišljeno, nije sve samo laž, ima u njoj i točnih podataka, samo što je sve to zajedno izvrnuto na glavu, što je preokrenuto i krivo sagledano, a zatim tako i predočeno i iskazano.

Totalitarizirajući elementi u vlastitim socijalnim sredinama (prije svega u privredi), zatim totalno administrativno raspolaganje u fašističkim državama, pogled na državno kapitalističke elemente u etatističkim socijalističkim zemljama, buržoaski strah zbog demokratskih procesa kod sebe u vlastitoj kući, učinilo je da građanstvo sve to sakupi i falsificira u jednoj ideologiji u kojoj se vlastite želje i strahovi — kao što bi rekao Freud — projiciraju na ovog drugog i po vlastitom uvjerenju sigurno najopasnijeg protivnika, na demokratski socijalizam u svijetu, kao i na njegovu konačnu viziju o mogućnosti uspostavljanja komunističke civilizacije.

Ali, i vlastita pragmatičnost ovih liberala — koji vide samo »totalitarizam« kod drugih/taj »... trn u oku brata svog, ali ne i balvan u svome vlastitom...«), dakle uvijek samo kod drugog i kod svih onih drugačijih — dovoljno je sama po sebi poučna. Evo, o toj dosta značajnoj činjenici samo jedan uvjerljivi ogledni primjer: od 1966. do danas, prema tome u 20 godini, imperijalizam je destruirao najmanje šest narodno-demokratskih država, ili barem takvih koje su nekapitalističkim putovima išli spram socijalizma: od Gane, Gvineje i Malija preko Egipta do Čilea i Grenade. Međutim, svuda tamo gdje je manje ili više nasilnim sredstvima bio uspostavljen liberalno-demokratski politički poredak njegove »slobodarske« norme nikako nisu vrijedile i za srušene narodne demokrate i slične pučke stranke, nego je redovito uslijedila nemilosrdna represija i totalni obračun s njima. To onda, dakako, nije bio »totalitarizam«, niti je to bila »politika i nasilje«. Pakao je dakako — kako kaže Sartre — »... uvijek samo onaj drugi.«

No, liberali bi mogli odvratiti na to: pa, nismo mi baš izmislili taj pojam samo tako bez razloga. Totum — a odatle napokon

Digitized by Google

proizlazi i »totalitarizam« — nalazimo već kod Hegela, a zatim i kod mnogih marksista na nj se nailazi vrlo često kod Lukacza, nemalo ga rabi i Goldman, kao i francuski marksist Althusser, odnosno, i Jean Paul Sartre u svojoj vlastitoj verziji marksizma.

To ipak nije isto. Kad dvojica rade isto, to još ne znači i da hoće isto, i to ni po svrsi ni po funkciji nikako još ne znači isto. To je, naprotiv, pravo ideološko zavaravanje i igra skrivača. *Totum* kod marksista znači nešto sasvim drugo i upravo obratno od »totalitarizma«. Naime, znači da se društvo mora shvatiti u prvome redu u njegovoj kompletnosti, u svojoj totalnosti, u samom historijskom procesu — kao *i u* jedinstvu teorije i prakse.

Može se možda veoma površno pribjeći čak i tome — neka bude upotrebljena i ta falsificirajuća hipoteza — da se tvrdi kako i marksizam i fašizam jednako i zajednički polaze od istog izvora i proizlaze iz istog korijena, naime baš od Hegela, ali to se ne može stvarno verificirati. To nije točno. Marx je svakako kritizirao, ali nije i kopirao Hegela. On je doduše pisao da je koketirao s Hegelovom metodom, no zato fašizam sa svoje strane s Hegelom kao takvim nije morao tek samo očijukati, jer se vrlo lako mogao identificirati baš s konzervativnom svrhom Hegelove filozofije koja svoje ozbiljenje nalazi u državi — upravo kao i fašizam, i to bilo u svojoj originalnoj bilo u svojoj izvedenoj nacionalsocijalističkoj varijanti. Zbog toga to i nije bio nimalo uzaludan i promašen posao kada je neohegelijanac Giovanni Gentile nastojao da u svojoj »filozofiji akcije« približi Hegela fašizmu. Nasuprot tome, marksizam i marksisti potpuno oprečno od Hegela i od fašizma kao svoj konačni cilj zastupaju — ne realiziranje i glorifikaciju totalne države — nego njeno negiranje i odumiranje u pravcu besklasnog društva koje će živjeti bez natklasne vlasti i koje će se jednom pretvoriti u komunističku civilizaciju.

»Samo mrtvi demokrati su i dobri demokrati«

To je dakako zasad budućnost. Stoga je razumljivo da je s dužim i u nas već uobičajenim povijesnim zakašnjenjem jedna simplificirana varijanta ideologije o *totalitarizmu* stigla k nama i uskrsla kod nas i na našem tlu. Ona se kreće sasvim unutar svekolikog referencijalnog okvira prije izložene ideologije o »totalitarizmu«, i to najviše unutar njene starije verzije. Zbog toga, u stvari, vrijedi i sve ono što je prije u ovome tekstu bilo protumačeno, komentirano i opovrgnuto u punoj mjeri i za nju, pa se stoga zapravo i ne bi trebalo na njoj posebno zadržavati. Međutim, budući da je ona naša pojava, a i zbog toga što ipak pokazuje neke naše specifičnosti naime, posebno je odlikuje izvanredan primitivizam, valja joj na kraju i usput uputiti i nekoliko uzgrednih napomena i riječi.

Razumije se, predmet njenih kritičkih napada je ponajprije SKJ kao vodeća idejnopolitička snaga naših nacija i nacionalnosti i našega cjelokupnog društva. Njemu ona dakle prebacuje da je:

1. u toku NOB prevratničkim udarom »blanquističke« vrste nasilno presjekao i onemogućio »prirodni« liberalni razvitak gra-

Digitized by Google

đanskog društva u nas, pa tako zapriječio da se sve naše buržoazije organski ižive do kraja;

2. da je bio i ostao do danas uvijek totalitaristička partija lenjinističko-staljinističkog tipa, pa je stoga uradio ono što je i napravio tj. postigao samo totalitarističke učinke;

3. da je izmislio »samoupravljanje« kao krinku svoje totalitarne vlasti i kao legitimirajuću ideologiju kako bi zavarao narod i bacio mu prašinu u oči.

Razmotrimo to sada redom onako kako je formulirano:

Što se tiče prvog prigovora — to je ili potpuno nepoznavanje stvari ili pak potpuna historijska ignorancija i to zbog sljedećeg: najprije, Srbija i kao kneževina i kao kraljevina, a potom i u kraljevstvu SHS od 1869. do zaključno 1929. godine ima sve mogućnosti da uživa u svim blagodatima liberalnog i liberalno-demokratskog režima. A to je punih 60 godina.

Zatim su Hrvati, Slovenci i Srbi podjednako u obje polovine dualističke Austro-Ugarske monarhije također barem od 1860. i napokon i u kraljevstvu SHS do 1929. imali prilike i mogućnosti da upoznaju sve »prednosti« liberalnog i liberalno-demokratskog političkog sustava. To je opet gotovo punih 70 godina. A to danas obuhvaća većinu žitelja i većinu i postojećim našim republikama i pokrajinama koje su tako dobile odgovarajuće i relevantno historijsko iskustvo. Taj vijek nije kratak i to nije malo. Zbrojeno ukupno to je upravo toliko koliko je i Francuska te liberalne i liberalnodemokratske režime doživjela od 1830. godine do 1900, odnosno do 1910. godine isključivši samo razdoblje samovlasti Napoleona III. A u to se doba francuska buržoazija već dobrano osjećala ugroženom od socijalističkog pokreta i to mirnim i reformističkim putem.

Situacija u Bosni i Hercegovini, a zatim i u Crnoj Gori bila je dakako ponešto drugačija. U Bosni je ustavni život trajao uglavnom samo od 1910. do 1929. (toliko koliko je trajala i weimarska republika na primjer u Njemačkoj). U Makedoniji makedonska nacija nije bila priznata sve do 1945. godine. Međutim, izuzevši neke posebnosti i odstupanja pretežno su sve naše nacionalne buržoazije (ili kapitalizirana aristokracija) imale dovoljno vremena i dosta prilike — u odgovarajućem kulturnom kontekstu — da se potpuno ižive i pokažu što znaju i umiju.

NOB također nije nikakav blanquistički udar. Ni coup d'etat, a ni coup de grace. Četiri godine teške i ogorčene borbe protiv stranog zavojevača nisu uopće ni mogle biti nikakav »puč«. Kada je npr. francuski revolucionarni Konvent sklopio mir s pruskim kraljem, francuski narod nije ni pomišljao da ukine tekovine revolucije i da se vrati na staro stanje pod bourbonskim kraljevima! Pa, zašto bi narodi Jugoslavije postupili 1945. g. drukčije?! Nakon tolikih žrtava!

Što se tiče one druge objekcije — da je SKJ bio organiziran kao lenjinistička partija — da je proizišao iz lenjinskih načela, to

Digitized by Google

je nesumnjivo istina. Ali, to nikako nije nedostatak nego daleko više prednost. SKJ je bio i ostao avangarda radničke klase koja se borila za vlast radničke klase, a kada je ova bila osvojena da je i dalje razvije. Međutim, reći za SKJ — koji je prvi ustao protiv staljinizma i dugo bio i jedini u toj borbi — da je on staljinistički, gore — kao što kažu Francuzi — od zločina jer je to prije svega golema glupost.

Zbog toga se i ovaj napad na SKJ može razmotriti zajedno s trećim podmetanjem o već urođenom »totalitarizmu« u SKJ koji onemogućava svaku liberalizaciju kako unutar samoga sebe, tako i u društvu uopće. Zbog toga je i »trik« »sa« samoupravljanjem« samo obična manipulacija diktatorskog vladajućeg sloja SKJ kako bi se opsjenio narod. Po tom nakaradnom izvođenju radnički savjeti ili zborovi radnih ljudi kao oblici izvorne i neposredne demokracije, delegatski sistem, ZUR, i uopće cijelo socijalističko društveno uređenje dakako — za te ljude — nisu ništa i ne znače ništa.

No, tu se treba još jednom — iako ne i posljednji put — vratiti na ime Hannah Arendt. Ne zna se doduše zašto i to uopšte nije jasno niti je to ona ikada objasnila, ali ona postupa poput antičkog filozofa Epikura koji je u strogi uzročni sklop Demokratove nauke o atomima uveo jedan voluntaristički element (o čemu je, uostalom, pisao i Marx u svojoj doktorskoj dizertaciji) — naime uvodi u svoj kompaktni blok liberalne slobode iznebuha radničke savjete, sovjete, proleterska vijeća — a sve to kao moguće za proizvođenje slobode. To je nesistematično u njenom sustavu, međutim i najpametnija žena zna biti ponekad hirovita kao što i inteligentan muškarac zna biti nedosljedan, brutalan i surov. Međutim, možda je i to jedan od utjecaja njezina učitelja Jaspersa poput one »granične situacije« u kojoj egzistencijalni oblici »slobode« doživljavaju svoj slom. No, bilo da je to doista tako ili pak drugačije, Arendtova time ipak ovdje svjedoči za nas. Dakle, i ona, taj fanatični propovjednik borbenog i vojujućeg liberalizma, uvažava i priznaje ono što je za naše nadobudne kritičare samo »totalitaristički« trik, pa tako i sama pruža spontano — kao nepatvoreni protivnik — nedvojbene dokaze u našu korist.

Međutim, sva ta uboga i primitivna osporavanja idu čak tako daleko da se u jednom našem uglednom sociološkom časopisu javlja epifanija nekog vrlo jednostavnog čovjeka koji kaže kako on — pod vidom antitotalitarizma — strahovito mrzi nikog drugog nego li jakobince! Tom čovjeku su popustili živci i on ne razaznaje više činjenice. Da mrzi boljševike bilo bi razumljivo jer je on vrli malograđanin, ali jakobince — pa oni su danas čisti rodonačelnici etablirane buržoazije diljem sadašnjeg svijeta. Ako se pak radi o rušenju »strahovlade« Robespierrea i Saint Justa u termidoru 1794. u francuskom Konventu, onda su to ponovo uradili jakobinci kao Tallien i Barras, i to je bio obračun između njih samih i unutar same jakobinske sekcije. Jakobinac je napokon bio i

Digitized by Google

mladi Napoleon Bonaparte, kasnije car Francuza, a bio je čak i prijatelj Robespierrea. Prema tome, prije nego što se pričaju i takve egzaltirane bedastoće valja pogledati barem vlastite školske udžbenike iz kojih su se učile neke osnovne činjenice.

S druge pak strane dogmatsko osporavanje — i to je doista ironija historije — socijalističko samoupravljanje smatra samo izdankom proudhonizma i anarhizma (čuli smo već prije da je anarhizam jedna od mogućih krajnjih konzekvenca upravo liberalizma), pa kada se i to još s ove strane kompletira i spoji s podmetanjem o našem »totalitarizmu«, onda to metaforički rečeno glasi kao u matematičkom pravilu da plus i minus zajedno daju samo mističu. Ali, to bi se još ponajprije moglo odnositi baš na ovo umovanje naših navodnih liberala kojima ispod slobodoumne maske viri totalitarna grimasa.

Nimalo nije originalan taj naš antitotalitarizam. Revel je barem duhovit i piše dobrim stilom. Arendtova je nedvojbeno žena, pravi erudita, i ona umije mrziti, a kada to radi, ona to čini s mnogo strasti i s mnogo usrdnog zalaganja. Prof. Bracher je opet pedantni njemački znanstvenik koji svijesno i uporno radi krivo, no ono što u tome smislu on uradi čini dobro, vješto, inteligentno. Svi su oni protivnici demokratizma i socijalizma, pa tako i nas, kao i našeg socijalnog uređenja, ali su zato barem pametni neprijatelji. Što se, pak, tiče naših vlastitih protivnika ovdje i u nas — kod njih zbilja nema ni jedne izvorne misli. Sve je to posuđeno i iskrivljeno. Sve je to sivo, prazno i dosadno. Svi oni zajedno kao u zboru boraca monotono verglaju stalno jednu te istu i već 30 godina staru priču koju su drugi već pomalo i zaboravili.

A sad na kraju i — napokon — na završetku ovog dugog štiva o ideologiji »totalitarizma«, kao i njena ponovnog uskrsnuća iz pepela prošlosti, poput one davne ptice feniks, još samo nekoliko riječi o njenom pravom značenju, ali i o njenom pravom značaju, koji je ovdje bio tako dugoročno ispitivan.

Pozvat ćemo stoga — last but no least — u pomoć uvaženog naučnog i filozofskog mislioca sir Karla Poppera (Austrijanca po podrijetlu, a britanskog plemića po odlikovanju, no također i uglednog pisca glasovite antimarksističke, antidemokratske i antikomunističke knjige »Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji« (On je valjda — po ovim svojstvima — dovoljno mjerodavan. Kao istaknuti neopozitivist on stoji u tradiciji onoga Johna Lockea koji je bio empirist, pa dakle i filozofski praotac pozitivističkog razuma, ali koji je također ujedno bio umnogome i rodni generator političke filozofije liberalizma.

Dakle, od toga i takvog vrlo uglednog autora preuzet ćemo jednostavno konstruiranje jednog heurističnog »meta-jezika« kao razreda logističke logike, prema kojoj će se odnositi određeni ovdje korišteni pojmovi. Neka sada taj meta-jezik bude »totalitarizam«. Prema njemu se postavlja *komunizam* kao crveni fašizam. Oni su dakle podjednako totalitarni. I u tome, u toj činjenici, ne-

Digitized by Google

će se promijeniti ništa — ni mjesna ni semantična vrijednost — ako sada izvršimo inverziju i ako kažemo da je prema totalitarizmu fašizam jednak onom »crnom«, odnosno, »smeđem« komunizmu. Da li ste ikad za tako nešto saznali, ikad za to čuli?! Dakako, nikada. To i ne može biti. Jer, toga naravno nema, niti uopće može biti. To nijedan od tolikih mislilaca ideologije o »totalitarizmu« nikada nije ni pokušao napraviti.

A iz toga vrlo jasno proizlazi da je ta ideologija isključivo legitimirajuća kontraideologija, uperena samo protiv društvene i političke ljevice, a sve ostalo samo je varka. Ona okrivljava svoga lijevog protivnika za ono što ona sama radi: podmeće mu svoje nasilje, svoje manipulacije, svoje uzurpacije i svoje prekrajanje činjenica, ukratko, čini sve što je moguće kako bi tom krinkom što bolje sakrila svoje vlastite zločine. Sloboda liberala i put do nje prekriven je mrtvim komunistima.

*
* *

Digitized by Google

Ratko Nešković

Empirijska svest i klasna svest proletarijata

Lukačeve distinkcije

Svoj polazni stav o tipovima klasne svesti Lukač temelji na marksističkoj postavci da se različit i osobit odnos i pogled na život, različita osećanja i iluzije formiraju na podlozi različitih oblika vlasništva i u različitim socijalnim uslovima egzistencije klase koja stvara i uobličava svest.[1]) Klasna svest je odgovor na tipične objektivne položaje, a broj tih tipičnih položaja u društvu je ograničen (osnovne klase i srednje klase). Kod Lukača analiza strukture svesti zato nije proizašla iz analize ekonomije, već je tipološki pretpostavljena. U tom smislu Lukač vrši notornu tipologiju: vladajuća klasa ne uspeva da oformi neprotivurečnu svest o progresu društva, a revolucionarna misao formira se na osnovu postojanja jedne revolucionarne klase.

Sve klase koje su sposobne za istorijsku misiju ne mogu se izjednačavati s obzirom na »unutrašnju strukturu« njihove klasne svesti. Tu Lukač čini dvostruku distinkciju. Prvi nivo je podela na klasnu svest predkapitalističkih društava i klasnu svest u kapitalističkom načinu proizvodnje. Drugi nivo klasifikacije je podela klasne svesti u kapitalističkom načinu proizvodnje na klasnu svest buržoazije, klasnu svest proletarijata i svest srednjih slojeva.

[1] Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Izabrana djela, I tom, Kultura, Zagreb, 1949. str. 234.

Digitized by Google

U predkapitalističkim društvima ponašanje klasa usmereno je ka interesima, ali ne neposredno ka ekonomskim, već pre ka pravno-političkoj ili ideološkoj nadgradnji. Svest slojeva i klasa predkapitalističkih društava bitno je određena činjenicom da proizvodni odnosi, tačnije osnovni proizvodni odnos, nije ona svodna tačka za sve slojeve društva. Tako npr. u feudalizmu neki staleži (npr. aristokratija, kler) nisu uopšte uključeni u proizvodnju. Otuda i svest staleža nije bitno mogla da utiče na način proizvodnje. Nasuprot tome, u kapitalizmu su sve klase vezane ne samo za osnovni način proizvodnje, već i za neposrednu proizvodnju. Otuda svest klasa i slojeva u kapitalističkom društvu gravitira oko osnovnog proizvodnog odnosa ili je njim bitno određena.

Očigledno je da razliku svesti predkapitalističkih i kapitalističkog društva Lukač gradi na pretpostavci da se tek u kapitalizmu kao ekonomski (jedinstveno) strukturiranom društvu borba klasa vodi između ekonomskih klasa. Na toj pretpostavci (borba za održavanje ili uništenje klasnoga osnova društva, odnosno tipa svojine) formira se i razvija svest pripadnika klasa i proces klasnog osvešćivanja. Zato se društvena borba sve više ogleda u borbi za svest odnosno u borbi »za sakrivanje ili otkrivanje klasnog karaktera društva«.

U kapitalizmu, i to je njegov novum koji su Marks i Engels formulisali u »Manifestu komunističke partije«, osnovni interesi klasa direktno su upućeni na ekonomsku sferu, znači da se do nje (ekonomije) ne dolazi kao u feudalizmu, preko države, religije i crkve. Ali, zato one (osnovne klase) do drugih područja dolaze posredno preko ekonomskih potencija, (na primer do države, nauke, kulture). Zašto je tek u kapitalizmu mogućno formiranje i svesno delovanje klase i to upravo kao klase? Jer, u kapitalizmu ekonomski momenti nisu više skriveni »iza svesti« nego »postoje u svesti« (svesno ili potisnuto, svejedno). Zato se društvena borba zaoštrava u ideološkoj sferi. To je borba za svest, za prikrivanje ili otkrivanje klasnog karaktera društva i osnovnog sadržaja društvenih odnosa. Lukač, razvijajući do kraja ovu tezu, smatra da zapadanje kapitalizma u krizu čini da značaj ideologije za sadržaj proleterske revolucije raste (Marks: da bismo spoznali određenu istorijsku epohu moramo spoznati njene granice).

Marks je pokazao da je tek s kapitalizmom nastupila takva klasna polarizacija kad se klase, odnosno dve osnovne i suprotstavljene klase, mogu prema društvu odnositi kao prema celini. Marks je u stvari, na primeru buržoazije, a može se to reći i za proletarijat iako na drugi način i sa drugim predznakom, pokazao da kapitalizam reprodukuje težnje ka univerzalizaciji, odnosno ka pretvaranju parcijalnoga u univerzalno u slučaju buržoazije, odnosno ka ostvarenju celovitoga ljudskog preko ukidanja parcijalnoga u slučaju proletarijata.

Buržoazija i proletarijat kao dve osnovne klase društva nužno su upućene na celovit odnos i celovito razumevanje društva. Lukač misli da je i buržoazija kao osnovna klasa kapitalističkog dru-

Digitized by Google

štva nužno usmerena na celinu društva, ali ni u svome praksisu ni u svesti ne može da dođe do celine društva. U tom smislu globalno usmeravanje dve osnovne klase — buržoazije i proletarijata — dijametralno suprotno se iskazuje u odnosu na pozitivnu stvarnost: buržoazija teži da sačuva postojeće a stanovište proletarijata pretpostavlja stalno transcendiranje postojećeg.

Između tri osnovna tipa svesti u kapitalističkom načinu proizvodnje (proleterska, buržoaska, svest srednjih slojeva) Lukač nalazi suštinske razlike. Analiza ovih tipova svesti i njihovih nosilaca izvršena je na pretpostavci tipičnog kapitalističkog odnosa onako kako ga je Marks izložio u »Kapitalu«, znači na podlozi visokog nivoa apstrakcije.

Lukač je dobro uočio da dvojnost osnova na kojima se reprodukuju klase u okviru kapitalizma rezultira i dvojnošću, tačnije podvojenošću klasne svesti. Može se stoga sa sigurnošću reći da Lukač, bar u nameri, sledi klasično marksističko razumevanje klasa i slojeva građanskog društva, odnosno klasnu strukturu građanskog društva.

Svest radničke klase i klasna svest proletarijata

Marksistička teorija klasne svesti proletarijata polazi od elementarne marksističke distinkcije klase »po sebi« i klase »za sebe«. Ova distinkcija u elementarnom značaju pretpostavlja dva nivoa: postojanje radničke klase (nezavisno od svesti) i klasne borbe (nezavisno od toga do koje mere ona pokazuje osvešćenost interesa i ciljeva klase), organizovani pokret klase vođen ideologijom i teorijom koje formulišu klasne interese (postojeće i istorijske) i ciljeve, kao i načine njihovog revolucionarnog ostvarivanja. Ova distinkcija u istoriji marksizma i teorijski i praktično je bila prisutna.[2])

Razvoj svesti radničke klase odigrava se na tlu građanskog društva kroz protivurečan odnos proletarijata prema njemu. S jedne strane, kapitalistički odnos je jedini način potvrđivanja proletera, a s druge strane zbog toga što je on i oblik njegovog otuđivanja on saznajući ga i organizujući se u njemu teži da ga transcendira. Lukač put osvešćavanja klase razume kao proces posredovanja kojim klasa deluje na stvarnost. Otuda on svest, subjektivnost razume kao delatnost.

Prvi oblici svesti radničke klase u stvari su neposredna iskustva o konkretnim životnim uslovima. To znači da samoosvešćivanje proletarijata počinje saznanjem sadašnjosti. Iskustva o sadašnjosti su neposredovano, a istovremeno necelovito i nekritičko znanje. Ovo znanje ostaje takvo sve dok ne bude podignuto na nivo

[2] Lenjin je dinstinkcijom na dva nivoa radničke borbe (elementarna i revolucionarna) i klasne svesti (tredjunionističke i socijaldemokratske) ovo stanovište dosledno realizovao.

Digitized by Google

teorije i onda u toj novoj formi, kao posredovano znanje vraćeno u pokret, u empirijsku radničku svest. Tako se, uprošćeno prikazano, odigrava dijalektika odnosa »klase po sebi« i »klase za sebe«. Organizacija i revolucionarni aktivitet klase bitan su moment ovog procesa. Tek u tom jedinstvu akcije klase, organizacije i teorijskog elementa proletarijata odigravalo se stvarno pretvaranje radničke klase u revolucionarnog nosioca istorijskog kretanja.

Ukupno stanovište proletarijata formira se unutar građanskog društva, iako je u osnovi usmereno tako da bude njegova teorijsko-praktična negacija. I upravo u tome Lukač vidi suštinu metodološke superiornosti stanovišta proletarijata nad buržoazijom i srednjim klasama. Naime ova celovitost u usmerenosti svesti i akcije proletarijata omogućava proletarijatu da prevladava i stvarno i misaono protivurečnosti i ograničenosti građanskog društva.

Istorija svesti proletarijata je nastojanje da se osmisli preobražavanje društva u besklasno društvo. Proletarijat postoji objektivno kao klasa nasuprot kapitalu, ali reč je o tome da se on konstituiše kao klasa za sebe, odnosno on mora ekonomske uslovljenosti svog osnovnog životnog odnosa i svoje prevratničke tendencije da dovede do prevratničke klasne svesti. Lukač je bio uveren da je proces osvešćivanja proletarijata od klase »po sebi« u »klasu za sebe«, od položaja proletarijata do samosvesti proletarijata, u suštini započet i temeljno posredovan samospoznajom robnog oblika egzistencije proletarijata.[3])

U kapitalizmu, a verovatno i u socijalizmu, proletarijat se može kao svest pukoga robnoga odnošenja (klasa po sebi) osvestiti samo kao objekat ekonomskog procesa. Razvoj svesti radničke klase Lukač tako dovodi uvek u vezu sa svojstvom i sposobnošću radnika da stvara višak vrednosti, tačnije osvešćenje radnika on i razume kao proces saznavanja tih svojstava i sposobnosti, odnosno neposredne stvarnosti u kojoj se objektiviziraju ova svojstva. Zato mu je izvesno da je prevladavanje fetiškog karaktera i otkrivanje čoveka kao temelja ostvarenih odnosa mogućno samo u ukidanju i kroz ukidanje njihove neposrednosti.

Proleterska svest nije samonikla već je nastala na podlozi razvoja temeljne suprotnosti građanskog društva i učešćem u složenoj (ekonomskoj i političkoj) klasnoj borbi. Istorijsko osvešćavanje proletarijata započinje saznanjem sadašnjosti (saznanjem svog položaja) i genezom. Za proletersku klasu geneza i istorija se podudaraju. Čovek-proleter prevladavajući svoju neposrednost započinje svoje osvešćavanje otkrivanjem drugog sebe, otuđenog sebe. U sposobnosti radnika da kao roba stvara višak vrednosti budi se ta svest i postaje društvena stvarnost.

Nerazvijeni karakter proleterskog pokreta nije omogućivao da se nosilac razvitka uoči u stvarnoj istoriji, u društvenom odnosu,

[3] Budući da Lukača interesuje proces nastajanja i razvoja konkretno-istorijskih totaliteta (klasa i njihove svesti) Goldman u tome nalazi da je »strukturalizam Lukača... genetički strukturalizam«. Goldman, L., *Lukač i Hajdeger*, BIGZ, 1976. str. 75.

Digitized by Google

u načinu organizacije, u klasnoj svesti (period utopizma). Ali, ovaj period (na primer ludistički pokret) nije tako jednoznačan i jasan. On izražava izvesnu svest, svest jednog neposrednog iskustva. To je ono neposredno iskustvo o tome da se mašinska industrija i mašinizacija i njoj primerena organizacija rada okreću protiv radnika.

Značajnu komponentu osvešćivanja radnika pruža politička borba buržoazije. »Tako ona sama dodaje proletarijatu svoje sopstvene elemente obrazovanja«, tj. pruža mu oružje protiv same sebe.[4]) Ekonomske pobede Lukač, slično Lenjinu, još ne smatra revolucionarnim — one to postaju tek kad klasa postane svesna povezanosti različitih momenata klasne borbe.

Proletarijat u početku nije bio u mogućnosti da osvesti procese koji su se odigravali pred njegovim očima. Time ni da postane svestan subjekt tih procesa. Tek njegovo organizovanje u klasu i radničke organizacije, posebno u komunističku avangardu i teorijsko osmišljavanje čini ga stvarnim subjektom vlastite istorije.

Klasici su u društvenom bitku proletarijata (kao klase po sebi) videli one realne procese čija dijalektika mora biti osmišljena da bi se pretvorila u teoriju, u svest proleterske klase, ali sada kao revolucionarne klase, (za sebe)[5]). To dalje treba da znači da se svest proletarijata javlja kao momenat konkretno istorijske dijalektike, a ne kao osmišljavanje nekih posebnih ideala.

Kakav je karakter klasne svesti proletarijata s obzirom na postojeću stvarnost? Lukač je uzeo da je ta svest, nasuprot buržoaskoj, revolucionarna, jer nužno smera transcendiranju postojećeg, ali je istovremeno uočio da njen odnos nije destruktivistički i nihilistički, već odnos revolucionarnog posredovanja. Klasna svest proletarijata je konstitutivni moment geneze i budućnosti. Lukač je bitno insistirao na povezanosti istorije i klasne svesti proletarijata.

Odnos klase buržoazije i proletarijata i njihovih svesti prikazuje se kod Lukača na način Hegelove parabole o gospodaru i slugi. To se naročito pokazuje u tezi o zarobljenosti buržoazije u neposrednosti, odnosno u aktivnom stvaralačkom položaju proletarijata, njegovoj produkciji i reprodukciji u procesu proizvodnje i samoosvešćavanju preko saznavanja iste neposrednosti. Robovska svest je, po Hegelu, istina samostalne svesti iako se pojavljuje najpre izvan sebe, a ne kao istina »Samosvesti«.[6])

Ono što Lukač oseća kao bitan zadatak to je da klasnu svest proletarijata prikaže kao samointerpretaciju istorijske geneze, odnosno kao delovanje, kao »mi«, subjekt-objekt geneze.[7]) Klasna

[4] Marks—Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 23.

[5] Marks: »Mi svetu pokazujemo zašta se on bori, a svest je takva stvar koju on mora prisvojiti, makar to i ne hteo. Reč je o tome da mu se objasne njegova vlastita delovanja«.

[6] Hegel, G. W. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974. str. 117.

[7] »Mi smo, dakle, sa samosvešću ušli u carstvo koje predstavlja postojbinu istine«. Hegel. G. W. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974. str. 106.

Digitized by Google

svest proletarijata je ne empirijska svest klase, već reflektovana, osvešćena svest klase ili svest o svetskoistorijskoj ulozi proletarijata u istorijskom procesu. Šta stoji u osnovi okavke potencije klasne svesti proletarijata? Proletarijat može da dođe do istine o svom položaju jer je to uslov da počne svesno da deluje u pravcu prevazilaženja postojećeg (klasnog) društva, a neposredni životni uslovi proletarijata »prisiljavaju« ga na uvid u stvarnost i mogućnosti revolucionarnog prevrata. Proletarijat ima mogućnosti da svesno razvijajući postojeće tendencije razvitka daljem razvitku dâ drugi smer. Iako je objektivna stvarnost kapitalizma ista za sve klase, proletarijat poseduje različite i specifične kategorije posredovanja pomoću kojih neposredne odnose i uslove dovodi do svesti. To su praktični odnos prema celini (konkretni totalitet i revolucionarna dijalektika), stvarno jedinstvo teorije i prakse, koje ne postoji više samo za teoriju nego i za praksu, i nužnost da se negiraju klasni odnosi uopšte kako bi se oslobodio klasnih odnosa posebno. Ti principi posredovanja uz organizovanu avangardu koja kroz borbu osvaja i učvršćuje klasnu svest o istorijskom prevratničkom zadatku, bili su u ranijim postupcima proletarijata nesvesno prisutni u nužnosti (klasa i klasna borba po sebi), a revolucionarnom organizacijom se osvajaju svesno (klasa i klasna borba za sebe).

Lukač funkciju klasne svesti proletarijata pokušava da locira između dve negativne alternative buržoaskog mišljenja, ili tačnije nasuprot njima. Reč je o tendenciji buržoaskog mišljenja da apsolutizuje i uopštava relativno parcijalno ili da relativizira i ukida apsolutno.

U zasnivanju svojih stavova u odnosu revolucionarnog pokreta i teorije Lukač polazi od Lenjinovog stava iz »Šta da se radi« da bez revolucionarne teorije ne može da se zasnuje revolucionarna praksa izmene sveta. Za Lukača postoji strukturna povezanost teorije i prakse i to uzima kao značajnu odredbu proleterske klasne borbe, i što je važnije proleterskog načina života. Budući da je proletarijat nužno usmeren na menjanje društva u njegovoj istorijskoj misiji saznanje neposrednosti određuje akciju.

Za proletarijat pravo saznanje društva je oruđe odluke. To saznanje je, pre svega, kritika političke ekonomije. Ideologija proletarijata ne sme da bude prekrivač pravih ciljeva, zastava nego samo postavljanje cilja i oružje. Otuda je Lukač uveren da jedino stanovište proleterske klase može da dopre do istinske neideološke svesti o potrebi revolucionarnog preobražavanja stvarnosti. Lukaču se činilo da klasna svest proletarijata već po definiciji jeste negiranje ideologije. Proleterska ideologija bi po svojoj najdubljoj usmerenosti trebalo da bude osvetljavanje, a ne mistifikacija istinskih ciljeva proletarijata.

Samo klasna svest proletarijata koja osmišljava totalitet konkretno-istorijskih uslova egzistencije poseduje preobražavalačku funkciju, ona je dakle u suštini praktična svest. U prevratničkoj teoriji ona procesualno, dijalektičko u klasnom položaju i klasnoj

Digitized by Google

svesti proletarijata postaje oružje kojim politička organizacija svesno rukuje. Ta povezanost teorije i klase ne znači »srozavanje« teorije na nivo klase po sebi, na neposredne potrebe klase. Ta povezanost, nadalje, ne znači ni rasplinavanje partije u masi proletarijata kao neposrednosti. To je značajno reći jer je proletersko mišljenje iz početka samo teorija prakse koja se osvešćavanjem i organizovanjem proletarijata pretvara u praktičnu teoriju koja menja stvarnost. Dijalektičko jedinstvo teorije i prakse proletarijata ima puni smisao tek ako znači zahvatanje masa od strane teorije i zato klasna svest proletarijata nije čista »teorija« i »goli« zahtev. Ona znači odlučni korak u preobražaju društva samom činjenicom što je važan preduslov organizovanja radničke klase, što je stupanj u istorijskom posredovanju.

Proletarijat se javlja kao čisti objekat zbivanja (prodaja radne snage, individualna potražnja). Položaj svakog proletera je s jedne strane nešto konačno, a s druge promenljivo (druge klase imaju privid stabilnosti). Proletarijat može sebe da oslobodi tek ukidanjem klasnoga društva. Zato se njegova klasna svest, budući poslednja klasna svest u istoriji čovečanstva — mora, s jedne strane, podudarati sa otkrivanjem suštine društva (»samo onaj ko je pozvan i voljan da uspostavi budućnost može videti konkretnu istinu sadašnjosti«), i s druge strane, mora postojati u njegovoj svesti jedinstvo teorije i prakse. Kritičko samoosvešćivanje proletarijata kao robe je praktičan čin. Samospoznajom sebe kao robe proletarijat vrši predmetnu, strukturnu promenu na objektu svoga spoznavanja, na sebi. Ovom samospoznajom započinje proces posredovanja koji će klasna svest izvršiti na sebi i svom predmetu.

Proletarijat se uzdiže iznad neposrednosti svešću o svom društvenom položaju u kapitalizmu kao nefiksiranom i svojoj istorijskoj sudbini (funkciji). On to može da učini upravo stoga što bez predrasuda razume svoj položaj i zbog toga što u sadašnjosti nalazi snage da traga za mogućnostima te transcendencije. Utoliko je klasna svest proletarijata neutopijska. Ukoliko cilj drugih klasa koji treba postići stoji još u nedostižnoj daljini, mogu doduše, posebno dalekovidi pripadnici tih klasa, do izvesnog stepena jasno sagledati sam cilj, njegovu suštinu i njegovu društvenu nužnost. Oni su, međutim, ipak nesposobni da svesno učine konkretne korake koji bi mogli voditi cilju i osvojiti konkretna sredstva koja bi — proizlazila iz tačnog razumevanja toga cilja. Ono što ih čini običnim utopistima jest to što su oni sposobni tek da postojeću stvarnost sagledaju samo kao činjenicu, problem koji treba rešiti, ali ne i to da je u samoj stvarnosti dato i rešenje i put za rešenje. Upravo zbog toga proletarijat, odnosno njegova klasna svest sadrži mogućnosti za razrešenje antinomije građanskog mišljenja.

Nemačka klasična filozofija, iako vrhunac građanske misli, uveren je Lukač, mogla je daljem razvoju građanskog društva da ostavi u nasleđe »samo nerazjašnjene antinomije«. Njena dijalektička metoda jednostavno je ostala bez nosioca. »Dijalektička metoda istorije ostala je onoj klasi što je polazeći od svoga životnoga

Digitized by Google

temelja bila sposobna da u samoj sebi otkrije identični subjekt-objekt, subjekt činjeničnoga delovanja, ono »mi« geneze: *proletarijatu.*«

Lukač je proletarijat razumevao kao legitimnog naslednika ukupne kulture i filozofije, nosioca onih nada koje je buržoazija izneverila. Neka tumačenja klasne svesti, polazeći istina od nekih Lukačevih određenja, svode ovu kategoriju na etiku proleterske klasne borbe.[8] Klasna svest proletarijata, može da se uzima i u smislu etike proleterske borbe, ali ne i da se svede na empirijsku, neposrednu reakciju na postojeću stvarnost. Klasna svest proletarijata karespondira sa etikom njegove klasne borbe u tom smislu što interes koji klasna svest proletarijata afirmiše, a klasna borba treba da ostvari, nije neki dati parcijalni interes već mogućnost oslobođenja od dominacije svake otuđene parcijalnosti.

Klasna svest proletarijata i princip totaliteta

Lukač ulaže napore da se marksizam shvati kao filozofija klasnoga osvešćivanja proletarijata.

Klasnoj svesti proletarijata pripada marksizam kao revolucionarna teorija i metoda. Dijalektička metoda razlikuje se od načina građanskog mišljenja ne samo time što može da sazna totalitet nego je to saznanje samo zato moguće što je odnos dela prema celini (proletarijata prema društvu) postao načelno drugačiji i što je pravo saznanje postalo sudbinsko pitanje proletarijata. Sposobnost klase (proletarijata) da sazna stvarnost u totalitetu i da je tako primeni omogućava proletarijatu da na delatan, nekontemplativan način prevlada dilemu stroge nužnosti i pritisaka objektivnih faktora kretanja istorije, s jedne strane, i subjektivnih činilaca (svesti, volje, morala), s druge strane. Partija je u ovoj ontološkoj dimenziji klasne svesti proletarijata element sa posebnim i određujućim značenjem.

Stanovište da je subjekt procesa klasnog osvešćivanja proletarijata samo klasa uprošćeno je. To vodi stanovištu spontanizma i organicizma. Neki pak misle da je taj subjekt jedino organizacija klase (partija). To vodi indoktrinaciji. Ovo pitanje razmatra se kao odnos organske (empirijske) svesti i unesene svesti. Čini se da bi najprimerenije duhu Marksovog razumevanja ovog odnosa trebalo napustiti kao bespredmetno razmatranje primata ili hijerarhije u ovom procesu (klasa ili partija). Marks i Engels su pretpostavili da je ovaj proces složen. Dijalektika ovog odnosa pretpostavlja aktivnost oba momenta: samodelatnost organizovanih radnika na vlastitom oslobođenju i delatnost partije na organizovanju (i osvešćivanju) proletarijata u klasu. Lukač je osnovnim određenjem partije kao posrednika u ovome ortodoksno sledio klasike marksizma. Klasna svest proletarijata kao celovito saznanje otelovljuje se u partiji radničke klase odnosno najviši oblik te svesti kao mo-

[8] Tadić, Lj., *Poredak i sloboda,* Kultura, Beograd, 1967. str. 188.

Digitized by Google

gućnost je revolucionarna organizacija.[9] U ovom je posebno plodna, iako na izgled paradoksalna teza da je regulativni princip klasne svesti proletarijat, a ne partija. Lukač nije sasvim istrajao na ovom plodnom stanovištu.

U skladu sa svojim početnim stavom o ortodoksiji marksizma Lukač je uveren da se »temeljna revolucionarnost proleterske znanosti ne sastoji samo u tome što ona građanskom društvu suprotstavlja revolucionarne sadržaje, nego u prvom redu u revolucionarnoj biti same metode.« Pri tome misli da je nosilac revolucionarnog principa u tome kategorija totaliteta. Za marksizam, u to je Lukač čvrsto uveren, bitno je pitanje objašnjenja zasnovanosti subjekta proizvođenja istorijske stvarnosti i celovite svesti o stvarnosti. Princip totaliteta, u takvom postupku, nije određen samo predmetom saznanja nego i subjektom saznanja.[10] Tek kada se istina bude shvatala ne samo kao predmet nego i kao »subjekt«, može se smatrati da je rešen problem dijalektike i s njom suprotnosti subjekta i objekta, mišljenja i bitka, nužnosti i slobode. Totalitet predmeta može se postaviti samo onda ako je subjekt koji ga postavlja sam jedan totalitet.

Stvarni nosilac ovog principa može da bude samo klasa koja budući nužno praktično usmerena na celovitu stvarnost može da dođe i do celovite svesti o društvu i njegovom kretanju. Lukač se opravdano pitao o mogućnostima saznanja celine društva, pa čak i celine ekonomskog života sa stanovišta parcijalnog. U klasnom stanovištu proletarijata pronađena je tačka s koje postaje vidljiva celina društva jer njegov položaj postaje shvatljiv samo u spoznaji čitavog društva. Proletersko mišljenje, budući da ima svoju klasnu (i istorijsku) uslovljenost jer ne počinje iz početka, shvata i građansko društvo celovito sa njegovim misaonim i umetničkim tekovinama. To najbolje ilustruju »Manifest« i »Kapital«. Istorijski materijalizam kao takvo stanovište izrasta iz neposrednog životnog interesa i principa proletarijata. Nadmoć proletarijata — ističe Lukač — nad buržoazijom, koja je inače nadmoćna u intelektualnom i organizacionom pogledu, nalazi se u sposobnosti razmatranja društva kao celine i u sposobnosti da se iz »simptoma ekonomskog razvitka, koji razdvaja klase uoči njihovo jedinstvo kao celokupni razvitak društva«, najzad, u sposobnosti da u svojoj klasnoj svesti poveže teoriju i praksu.[11]

---

[9] Ruskoni u »Kritičkoj teoriji društva« primećuje da se klasna svest kod Lukača javlja kao svest radničkih saveta, kao mogućnost prevladavanja kapitalističkog postvarenja i izmirenja neposrednog interesa i krajnjeg cilja. Kasnije to je svest partije. Čini se da je Ruskoni u pravu kad klasnu svest razume kao mogućnost.

[10] Ruskoni misli da je zagovaranje totaliteta teoretski utopizam i da u klasnoj svesti ponovo u stvari deluje »Hegelovski apsolutni Duh« — Rusconi, G. E, *Kritička teorija društva*, Stvarnost, Zagreb, 1974. str. 5.

[11] Insistiranje na celovitosti klasne svesti V. Sutlić smatra nespojivim sa Marksovim zahtevom revolucije jer se kod Lukača, navodno, radi o »totalizirajućoj« funkciji klase. Ovome nisu izbegli ni Sartr ni Bloh. Sutlić, V., *Bit i suvremenost*, str. 182—184.

Digitized by Google

Za Lukača u klasnoj svesti proletarijata osnovno je insistiranje na principu totaliteta. Saznanje totaliteta je ona stvarno značajna tačka gledanja koja će dozvoliti i omogućiti istinski dignitet klasnoj svesti. Taj princip u njegovoj interpretaciji ima ulogu kategoričkog imperativa za ispravnu istorijsku svest proletarijata. Zato raskidanje pozicije totaliteta u praktičnoj akciji proletarijata i njegove političke organizacije znače uvek raskidanje jedinstva teorije i prakse i odvajanje trenutnog i parcijalnog interesa od trajnog i opšteg. Dalja konsekvenca raskidanja principa totaliteta je odvajanje različitih sfera borbe. A to uvek pokazuje da je svest proletarijata podlegla postvarenju. Postvarena svest ostaje zaslepljena u oba ekstrema — sirovi empirizam i apstraktni utopizam (»u prvom slučaju je čovek pasivni posmatrač zakonomernog kretanja stvari, u drugom — uobrazilja moći samog sebe«).

Svesno i osmišljeno delovanje proletarijata ima za osnov nepristrasno saznanje odnosa i tendencija stvarnosti u celini. Krajnji cilj borbe proletarijata je onaj odnos prema celini društva, shvaćenog kao proces, u kome svaki pojedinačni momenat dobija svoj revolucionarni i autonomni smisao.

Dijalektičku metodu mogla je da osvoji klasa koja je po logici svoga položaja sposobna da u samoj sebi otkrije identični subjekt-objekt, »subjekt činjeničnog, nekontemplativnoga delovanja«. Dijalektička metoda je oružje posredovanja između datoga stanja i imanentno skrivenog smisla kretanja društva. Ona proizilazi iz društvenog položaja klase čiji je cilj radikalni prevrat celokupnih društvenih odnosa i omogućava saznavanje promenljivosti društvenog bitka. Proletarijat u stvarnosnoj predmetnosti datoga može da sagleda procese koji su njegova vlastita sudbina. Naravno, ove mogućnosti nisu date proletarijatu po sebi. Kako je proletarijat pred zadatkom svesnog prevrata, mora u njegovoj klasnoj svesti da nastane protivrečje između neposrednog interesa i krajnjeg cilja, između pojedinačnog momenta i celine. Zato Lukač primećuje da odnos prema celini ne mora da se izrazi kao ekstenzivna punoća (sa prihvatljivim motivima, sredstvima i predmetima delovanja i borbe), već kao intencija u odnosu na totalitet i osnovni cilj.

Povlašćen položaj klasne svesti proletarijata

Marks u svojoj teoriji pridaje stanovištu proletarijata posebno mesto, ili mogućnost, i to na osnovu konkretnoistorijskog konteksta i na osnovu toga što je »uhvatio« smer istorijskih tendencija u kojima radnička klasa ima posebnu ulogu. Lukačeva je bitna teza da se klasna svest proletarijata poklapa sa stvarnim znanjem o društvu, odnosno da u nosiocu ove svesti nema principijelnih prepreka za osvajanjem stvarnih znanja o društvu. On je uveren da tek proletarijat, odnosno njegova klasna svest može da omogući »prožimanje sveta filozofijom i u isti mah i prožimanje filozofije stvarnošću« (Marks).

Digitized by Google

Iz domena lažne svesti Lukač je izdvajao samo klasnu svest proletarijata i velika umetnička dela.[12] Klasna svest proletarijata kao klasna svest, ali poslednja klasna svest, ima posebno značenje. S jedne strane, ona u svojoj sadržini mora da se iskaže kao saznavanje same suštine društva, a s druge, ona mora u sebi, a ne post festum, da bude jedinstvo teorije i prakse.

Proletarijat kao osnovna klasa usmeren je na celovit odnos prema društvu, ali je on u Lukačevim interpretacijama oslobođen onih ograničenja koje imaju buržoazija i srednje klase. Sve suprotnosti društvene svesti koje su bile nužne u razvoju društva iščezavaju u klasnoj svesti proletarijata jer se ovde postiže znanje o mogućnostima i načinima razvoja društva.[13]

Proletarijat nema objektivnih ograničenja koja bi ga sprečavala da postojeće (i sebe) razume pod vidom prolaznosti i budućnosti i da pri tome pretpostavi klasnu borbu. Za razliku od buržoazije koja po inerciji svoje geneze teži napretku, ali po temeljnom položaju ostaje na datom, proletarijat čije je oslobođenje mogućno kao vlastito ukidanje poseduje klasnu svest koja po definiciji uključuje sposobnost da shvati vlastito ukidanje. Klasna svest proletarijata nije usmerena samo na analizu i destuiranje postojećeg, već i na to da ukaže na pravac izmene celine postojećeg i na oblike posredovanja u tome.

Iz ovih njenih temeljnih svojstava proizilazi i posebnost funkcija proleterske klasne svesti i marksizma kao teorijskog izraza ove funkcije. Marksizam, to je Lukač uz Bloha dobro razumeo, može da bude znanje, po nosiocu, koje se odnosi ne samo na prošlo nego može da zahvati i ono što dolazi. Upravo tu sposobnost Lukač vidi u klasnoj svesti proletarijata, konačno u marksizmu kao misli koja se razvija. Bloh misli da je tradicionalna filozofija, čak i kod samog Hegela, podvrgnuta »gotovoj istoriji«, odnosno da je njom zavladao »duh anamneze« (sećanja)[14]

Šta omogućava takvu poziciju klasne svesti proletarijata?

Lukač hoće da pokaže da je proleterska svest sposobna da razreši antinomije građanske misli. Naime, on nalazi da u strukturi proleterskog odnosa prema svetu postoji nešto što omogućava celovito i delatno odnošenje prema svetu. Reč je zapravo o ukupnom položaju cele klase koji je dinamično određen kao pokrenutost ka njegovom transcendiranju, a misaono kao istorijsko posmatranje stvarnosti i same sebe.

---

[12] Povlašćen status velikim umetničkim delima preuzeo je direktno od Diltaja. »Delo velikog pesnika ili otkrivača, velikog genija ili autentičnog filozofa, uvek može biti samo istiniti izraz njegovog duhovnog života«. Dilthey, V., Das Erlebnis und die Dichtung, citirano prema M. Janjion, *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Beograd, 1976. str. 145.

[13] Korš je slično Lukaču odredio proletersku svest kao apsolutnu nauku: To je jedna od bitnih teza njegovog dela »Marksizam i filozofija«.

[14] Bloh, E., *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, Beograd, 1976. str. 68—71.

Digitized by Google

Klasni položaj proletarijata Lukač uzima kao onaj određujući moment koji omogućava saznavanje celine građanskog društva. Pitanje je: šta je to u klasi proletarijata što joj omogućava ovakvo bez predrasuda i bespristrasnosti saznavanje stvarnosti, ili na drugi način pitano, šta je to u životnom položaju proletera što utiče da bivaju sjedinjeni subjekt i objekt, saznavanje i ono što se saznaje? Ta realnost je njegov stvarni položaj koji mu omogućava ili prinuđuje ga da »stavi u zagrade« svoj sadašnji interes i da se postavi na pozicije opšteljudskog oslobođenja. Sjedinjenje subjekta i objekta u praksisu proletarijata isto je tako iznuđeno, jer da bi ukinuo postojeći (vlastiti) položaj i uslove na kojima ovaj počiva, on mora bez predrasuda i kritički da sazna samoga sebe.

Celina klasnog položaja proletarijata, uslovljava da mišljenje proletarijata i bitak proletarijata budu identični. Kao bitna odlika ovog jedinstva je sposobnost sagledavanja stvarnosti s pozicija opštečovečanskog interesa i s pozicija budućnosti. Lukač misli da stvarnost može da se sazna samo sa stanovišta bitka proletarijata, jer je upravo on pozvan i voljan da dođe do »konkretne istine sadašnjosti« i da na osnovu toga, ili bez toga, nužno uspostavlja drugačiju stvarnost, budućnost. Iz ovakvog razumevanja položaja proletarijata kao nosioca teorijsko-metodološkog načela došlo se u marksizmu (Marks, Engels, Lenjin, Lukač, Korš, Gramši i dr.) do uverenja da je marksizam saznajna teorija proletarijata, njegova ideologija i revolucionarna (praktična) svest.[15]

Posebna moć proletarijata da sazna istinu o stvarnosti rezultat je oslobođenosti ove klase od potrebe da se potvrđuje kao klasa. Ovo je znak izuzetne perspektive koju je Marks otkrio kao uslov oslobođenja društva od klasne vladavine.

L. Goldman, takođe, ističe specifičnu usmerenost proleterske revolucije i značenje proleterske klasne svesti. Po njemu proletarijat ne bi mogao izvršiti političku revoluciju bez svesti o celini i specifičnosti sebe kao klase po sebi i nužnosti ostvarenja istorijskih ciljeva. Pa, ipak Goldman je sklon da sumnja u vrednost Lukačevih stavova o revolucionarnom proletarijatu.[16] Naime, on je pre sklon da misli da ne samo proletarijat nego svaka grupa u usponu može da osvoji celovitu svest. On takođe misli, imajući u vidu neka iskustva i neka saznanja o položaju radničke klase, da se

[15] Videti Davor Rodin, *Karl Korš i kraj jedne epohe razvoja marksizma*, predgovor za Karl Korš, *Marksizam i filozofija*, Komunist, Beograd, 1970. str. XXVII.

[16] »Može biti da je ovo shvatanje revolucionarnog proletarijata najslabiji deo Lukačeve analize, i da proletarijat nije izuzetak u odnosu na pravilo po kome svaka grupa gleda da nadživi i da sebi obezbedi prevlast u društvu, ne samo na nivou svoje stvarne svesti, već takođe i naročito na nivou te ‚svesti' bitne za praksis i svoje razumevanje, mogli bismo reći, nesvesne svesti, mentalne strukture koju Lukač naziva zugerechnetes Bewusstsein (što možemo prevesti sa: dodeljena svest ili maksimum moguće svesti). To dodeljenu svest određuje objektivna mogućnost koja konstituiše tu mogućnu svest iako je i sama njom konstituisana«. L. Goldman, *Lukač i Hajdeger*, BIGZ, 1976. str. 92.

Digitized by Google

u nekim zemljama proletarijat i sam »integrisao«, a onda se proletarijat, u Goldmanovom razumevanju, u zemljama gde je pobedila socijalistička revolucija usmerio »na vlastitu afirmaciju, kao i seljaštvo ili nacionalne grupe srednjih slojeva«. Zato je Goldman jednoznačan u zaključku da je upravo ovaj moment (pridavanje posebnih karakteristika proletarijatu) najproblematičniji deo u »Istoriji i klasnoj svesti«. A kako je to ključno mesto, onda on time dovodi u pitanje celu knjigu kao pragmatičnu reakciju na jednu Lukačevu utopističku nadu. Goldman je sklon da veruje da politički usmeren Lukač pretpostavlja jedan privilegovan period istorije i da to uslovljava jedan nekritički pristup proletarijatu.[17] Zato Goldman misli da bi bilo primernije i vrednije uzeti iz Lukačeve knjige (»Istorija i klasna svest«) one analize koje ne pretpostavljaju takav pristup.

Lukač je stavom o radničkoj klasi kao univerzalnoj klasi, a napuštanjem pitanja specifičnosti, upao u idealizacije, pre svega pretenzijom da radničkom gledištu i partiji pripiše i privilegovan prilaz u nauci. Značajna zamerka se odnosi i na to da je on proleterskom stanovištu hteo da obezbedi privilegovanu poziciju u nauci smatrajući da je neposredni životni interes proletarijata ishodište principa totaliteta, iako je sam uvideo da je Marksova pozicija u »Kapitalu« (metodološki) pozicija ne jedne klase, čak ne i klasa u sukobu, već je to pozicija celokupnog društvenog odnosa.

Lukač, budući uveren u premoć stanovišta proletarijata, mislio je da je proletarijat mesijanska klasa svetske istorije i stoga nosilac etičkog zahteva koji je imanentan razvoju istorije. Ova fatalističko-nekritička, hegelijanska uverenost u moć jedne klase nikada nije bila objektivno na istoj liniji sa stvarnim mogućnostima ove klase, kao delatnog subjekta istorije, a ne prisvajača rezultata nužnog razvitka istorije.

Lukača je fascinirala moć koju je iskazala masa (radnika i seljaka) u Oktobru. On je mislio da je revolucija na delu pokazala stvarne mogućnosti klasne svesti proletarijata. »Svetski duh« je postao plebejska stvar.

Kad Lukač pravi paralelu između svesti proletarijata i svesti drugih klasa i slojeva on u osnovi postupa nekonsekventno. Jer, strogo gledano on upoređuje jedino mogućnu čak idealnu svest (proletarijata) sa empirijskom svešću (buržoazije i srednjih klasa, na primer). Istina, u marksističkoj perspektivi ovo može imati op-

[17] »U vreme redigovanja ‚Istorije i klasne svesti', Lukač je mislio da se našao u apsolutno privilegovanom trenutku istorije, u oči socijalističke revolucije u Zapadnoj Evropi. Zaista, prema knjizi, posredovanja su svedena i bliskost između teorije i prakse je izuzetno velika. Da bi ta bliskost postala prozirna stvarnost i da bi se revolucija ostvarila, potrebno je samo da dođe do odgovarajuće svesti proletarijata, koji je na putu da to učini, a Istorija i klasna svest treba da pomogne procvatu te svesti. Goldman, L., *Lukač i Hajdeger*, BIGZ, 1976. str. 94.

»U prvoj polovini ovog veka s verovatnoćom se očekivao proleterski ustanak u evropskim zemljama pogođenim krizom i inflacijom« Horkhajmer, M., *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, 1976. str. 33.

Digitized by Google

ravdanja utoliko što proletarijat kao klasa nužno stremi transcendiranju, a ne održanju sebe kao klase. Lukač tako i ne operiše empirijskom svešću proletarijata, već jednom projekcijom ove svesti. Naime, njemu je izgledalo da proletarijat zbog svoga objektivnog položaja može da dođe do transparentne svesti koja postaje moment istorije koju on sam stvara. Lukač je sam tvrdio da je u dvadesetim godinama hteo da pomiri »desnu epistemologiju« i »levi moral« i da je to rezultiralo utopijskim, mesijanskim sektaštvom.[18]

Kod Lukača se u osnovi ne radi o tome da se svest proletarijata izdigne kao privilegovana, već da se iznađe jedno univerzalno stanovište sa kojeg je mogućno svako partikularno (klasno, nacionalno, grupno, lično) ljudsko oslobađanje i razumevanje stvarnosti. On je rano, a naročito u toku prvog svetskog rata, evropsko društvo i kulturu doživeo kao krizno i raspadnuto vreme i stoga je u »Istoriji i klasnoj svesti« pisao da treba pronaći jedno stanovište koje bi omogućilo da se »društveno uništen čovek, iskomadan, podeljen na delimične sisteme može misaono rekonstruisati«.[19] To stanovište treba da omogući razrešavanje protivurečja čoveka i sveta (subjekta i objekta), pojave i suštine. Na izvestan, posredovan način on se uključio i u debatu o krizi kapitalizma. Naime, on je raspravljajući o karakteru socijalne i političke akcije radničkog pokreta i avangarde imao jasno pretpostavljeno ekonomsko stanovište: zakoni kapitalizma su slepi, vode krizama i krahu, ali ne i dalje. To u tom »dalje«, u projektu i akciji da se on realizuje on je našao mesto za posredovanje putem proletarijata i partije. Naime, njemu se u vreme kad je pisao »Istoriju i klasnu svest« činilo da kapitalizam »hrli ka ambisu« i da »jedino svesna volja proletarijata može čovečanstvo spasti predstojeće katastrofe«.

Postvarenje i klasna svest

Marks je utvrdio da u (klasnoj) istoriji položaj društvenih klasa, budući da izražava jednu parcijalnost, utiče da se u svesti klasa njihovo vlastito društveno biće pokazuje kao manje ili više iskrivljeno. Osnovu ovog privida Marks i Engels izložili su u svojim ranim spisima (»Nemačka ideologija«, »Ekonomsko-filozofski rukopisi« i dr.) a potom Marks u »Kapitalu«, posebno u odeljku »Fetiški karakter robe i njegova tajna«.

Marks je fetišizam, odnosno tajanstvenost robnog oblika, odredio kao pojavu da se ljudima društveni karakter njihovog rada

[18] »U strukturi obnovljenog hegelizma ocrtava se spekulativna i ujedno kritičko-sociološka postavka o pododarnosti ‚političkog' trenutka sa ‚gnoseološkim' trenutkom«. Rusconi, G. E., *Kritička teorija društva*, str. 46—47.

[19] »Stvarno ritam traženja i nalaženja prožima Lukačevo delo: on kao da je sazvučan sa drastičnim doživljajem krize savremene kulture i pokušajima da se ona savlada.« Marija Janjion, *Romantizam, revolucija, Marksizam*, Nolit, Beograd, 1976. str. 182.

Digitized by Google

prikazuje kao karakteri koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, i otuda im i društveni odnos proizvođača prema celokupnom radu izgleda kao odnos koji izvan njih postoji među predmetima. Ovim zamenjivanjem proizvodi rada (robe) postaju »čulne, natčulne ili društvene stvari«. On je primetio da se u uslovima robne proizvodnje ljudima njihovo vlastito društveno kretanje pokazuje kao »oblik kretanja stvari pod čijom kontrolom stoje, umesto da oni njih kontrolišu«. On je tako stanje otuđenja ili fetišizam razumeo kao stvarni odnos.[20]

Marks je otuđenje samosvesti označio kao neku vrstu odražavanja stvarnog otuđenja. U analizi postvarene svesti Lukač je pošao od Marksovih stavova (iz »Kapitala«) o fetišizmu robe i tako razvio opštu teoriju lažne svesti. On je problem postvarenja postavio i kao problem razvoja svesti, njegovog strukturisanja i uslova pod kojima neka grupa može da postigne stupanj nepostvarene svesti.

Za Lukača je bilo izvesno da i sama svest postaje postvarena, odnosno da postvarenje i otuđenje čine konstitutivni moment svesti klasa u kapitalizmu. Proširujući tematiku otuđenja na područje svesti (klasa) Lukač je na plodan način pokazao univerzalnost robne strukture u svim sferama postojanja kapitalističkog društva. Naime, on je razmatrao i to kako i koliko robni odnos (u formi kapitala), podela rada, postvarenje, racionalizacija, i fetiški karakter robe utiču na svest i život klasa i njihovih pripadnika.

Marks je fetišizam razumeo kao predmetni privid društvenih odnosa. Lukačevo određenje postvarene svesti u suštini preuzima ovo određenje, time što ga razmatra u vezi sa radom (kao delimičnim) i prisvajanjem koje opredmećenje pretvara u otuđenje. Njegovo shvatanje lažne svesti kao postvarene svesti temelji se na stavu da je ovakva svest nužno vezana za robnu proizvodnju, podelu rada i specijalizaciju i racionalizaciju radnog procesa.

Kako nestajanje jedinstvenog radnog procesa deluje na svest radnika? Kako privatizacija nad elementima proizvodnje (radna snaga, sredstva za proizvodnju i zemlja) deluje na klasnu svest? Da li ova dva procesa, svaki ponaosob i obadva zajedno, rezultiraju samo postvarenjem i gubljenjem slike celine? To su pitanja na koja Lukač hoće da odgovori svojim analizama o uticaju načina proizvodnje i svesti klasa u kapitalizmu.

Prikazujući uticaj postvarenja na svest ljudi Lukač primećuje da se subjekti »racionalno rastavljaju« jer se postvarenje, odnosno racionalizacija i delimični rad spuštaju sve do svakidašnjice. Ovo rastavljanje čoveka na radnika (objektivacija radne snage) i ličnost radnika kao čoveka (mogućnost) Lukač uzima kao prvu i najznačajniju posledicu radne snage. Objektivnost radnog procesa (s gledišta radnika i radničke klase u celini) pokazuje se kao razdvajanje procesa rada i radnikovih mogućnosti. U tom slučaju radni momen-

[20] K. Marks, *Kapital*, Kultura, Beograd, 1947. I tom, str. 37—38.

Digitized by Google

ti radnika, odnose se prema sebi kao slučajevi.[21] Takva pozicija radnika u radnom procesu uslovljava ne delatan, već kontemplativan odnos prema stvarnosti. Specijalizacija i racionalizacija radnog procesa vode cepanju jedinstva radničkog bića na subjekat koji može da zauzme prema stvarnosti tek kontemplativni odnos i objekt — radnik postaje tek deo proizvodnog sistema koji se odvija sasvim nezavisno od svesti radnika. Struktura postvarenja najjasnije se pokazuje u radnom odnosu i samom radu proletera. Lukač je pokazao da je »pogon« onaj racionalnoorganizacioni oblik — posledica principa kapitalističkog »kalkula« — kome se radnici nužno prilagođavaju.[22]

Postvarena struktura građanskog društva utiče, iako protivurečno, na formiranje subjektiviteta i klasne svesti koji ostaju često zarobljeni u kontemplaciji ili pragmatici. To znači da je, po njemu, bitno za građanski subjektivitet sekundarnost prakse, prihvatanje stvarnosti kao nužnosti. Kapitalistički sistem radnike postavlja kao izolovane jedinke i to bitno uslovljava nemogućnost da radnici sami bez posredovanja dođu do klasne svesti, (Lukač) ili do postavljanja političkih, a ne samo tredjunionističkih zahteva, kako primećuje Lenjin. Analizirajući postvarenu svest Lukač zapaža da ekonomsko reprodukovanje kapitalizma na višem stupnju čini da se struktura postvarenja spušta sve dublje, sudbonosnije i konstitutivnije u svest ljudi. No, pitanje je da li to znači ontološku utemeljenost otuđenja i pesimistički zaključak s obzirom na sposobnost kapitalizma da se ekonomski reprodukuje. Ovakva mesta u Lukačevom razmatranju jesu napor da se prevaziđe čisto utopistički pristup nastanku, ulozi i karakteru klasne svesti. Naime, on shvata da se klasni interesi »nameću« objektivnom nužnošću, pre svega logikom razvoja ekonomskih odnosa i silom (npr. prvobitna akumulacija, državni kapitalizam i slično).

I Hegel je, nalazi Lukač, ukazivao na nužnost da subjekt u društvu, gledajući razvojno, time što ulazi u sve bogatije društvene veze mora da se razdvaja (otuđuje) na subjekt i objekt delanja, a onda svojim radom čini sebe identičnim subjekt-objektom, ali tako što na vrhuncu svoga otuđenja sebe saznaje kao taj identični subjekt-objekt društvene prakse. »Ovde se, dakle, otuđenje subjekta javlja kao društvena delatnost ljudskog rada... Jednom rečju: time što se subjekt potpuno otuđuje on saznaje sebe, teorijski i praktično, kao identičnog sa supstancijom«.[23]

Kritički razumevajući stanje postvarene i lažne svesti Lukač ih nije eliminisao kao nedelatnu svest. Za njega lažna svest je takođe deo istorijskog totaliteta. Ona je stupanj ili tačnije moment istorijskih tokova jer je u njima delatna. Iskrivljena svest naro-

[21] To je ono što moderna sociologija rada određuje kao »razmrvljeni rad« (Fridman).

[22] Znatan broj marksista danas stoga kao bitno pitanje razvoja socijalizma navode upravo i pitanje organizacije rada.

[23] Lukač, Đ. *Mladi Hegel*, Kultura, Beograd, 1959., str. 535.

Digitized by Google

čito je negativna odlika svesti proletarijata jer se u ovom slučaju ona suprotstavlja onom nužnom pravcu akcije proletarijata koji proizilazi iz njegovog ukupnog, a ne samo ekonomskog položaja. Lukač poput Marksa ističe potrebu analize postvarene svesti.[24] Marksizam zato pomoću dijalektičke analize stvarnosti mora proletarijatu da omogući da osim skidanja vela s večnosti nekih kategorija skine veo i s njihove postvarenosti. On sam uočava niz protivrečja svesti proletarijata: razdvajanje privredne i političke borbe, neposrednog interesa i krajnjeg cilja. Ovo razdvajanje, to Lukač konstatuje bez predrasuda, sadržano je u samoj strukturi svesti proletarijata — usmerenosti na nužno razrešenje konkretnih protivurečja i nužnosti ukidanja osnova svoje egzistencije.

Dijalektika klasnog položaja proletarijata unosi protivurečja u njegovu svest. Budući pred zadatkom svesnog prevrata celovitog odnosa i ukidanja uslova održavanja svoje klasne egzistencije, u njegovoj svesti nastaje protivurečje između neposrednih interesa i krajnjeg cilja, pojedinačnog momenta i celine. Proleterska klasna svest kao praktično mišljenje je veoma pragmatično.

Nedostatak jedinstva unutar same svesti proletarijata je svakako najznačajnija prepreka ostvarenju klasne svesti proletarijata. Odvajanje različitih sfera borbe za Lukača je znak da je svest proletarijata podlegla postvarenju. Nalazeći verovatno to da je obično reč o fiksiranju na ekonomskim pitanjima, on to objašnjava činjenicom da je lakše proučiti i prozreti ono neljudsko u privredi, pa i politici, nego u ideološkoj i kulturnoj sferi. Tako on nalazi da postvarena svest proletarijata nužno ostaje jednako usmerena na ekstremna rešenja: sirovi empirizam i apstraktni utopizam. U prvom slučaju radnici su objektivno u položaju pasivnog posmatrača objektivnih tokova društva, ili u položaju koji je Lenjin odredio kao tredjunionizam, a u drugom slučaju uobražava se svemoć svoje misije. Lukaču je izvesno da postojeći uslovi egzistencije proletarijata (neljudski uslovi egzistencije, ukupna društvena i ljudska otuđenost) značajno opterećuju svest proletarijata i usmeravaju ga ka utopizmu i radikalizmu ili ka ekonomizmu. Svaki oblik revizionizma (dogmatizam, oportunizam) ima svoju osnovu u apsolutizaciji posebnih strana stvarnosti i njihovo sagledavanje kao stvarnosti same, odnosno u tome što se polazi od posledica a ne od uzroka, od simptoma a ne od same stvari, najzad, od delova a ne od celine. Stoga on i ne uzima ovaj nivo svesti kao osnov za svoja razmatranja već klasnu svest u smislu mogućne svesti.

Objektivno razrešenje protivurečja u klasnoj svesti proletarijata nalazi se samo tamo gde se novi stupanj svesti pokazuje kao praktičko rešenje (izmena društvenih odnosa). Zato Lukač primećuje dijalektički (i neutopistički) da odnos prema celini društva

[24] Marks: »Dakle, naše geslo mora biti: reforma svijesti ne pomoću dogmi, nego pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svesti, pojavljivala se ona religiozno ili politički«. *Pismo Rugeu*, 1843, septembar, u *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967. str. 53.

Digitized by Google

u svesti proletarijata ne mora da se iskaže kao ekstenzivna punoća (po motivima, sredstvima, predmetu borbe, stupnju saznanja). Dovoljna je intencija u odnosu na totalitet i osnovni cilj. U tome je između ostalog i snaga i nadmoć prave praktične klasne svesti. Ona uspeva da iz simptoma ekonomskog razvitka, pojedinih momenata razvoja koji razdvajaju jedinstvo i suštinu, osmisli menjanje celokupnog društvenog odnosa.

Preuveličavanje uloge svesnog momenta

Osnovne zamerke koje se upućuju Lukaču u vezi sa njegovim učenjem o klasnoj svesti odnose se na to što je preuveličao i precenio moment klasne svesti i to na podlozi koja je u suštini hegelijanska, odnosno da je u njegovom razumevanju klasna svest proletarijata refleksija »objektivnog uma«.[25] Najčešće se ističe da je osnovna slabost »Istorije i klasne svesti« u tome što je u njoj »klasna svest« gotovo isključivo (uz to apstraktno definisana) učinjena motornom snagom istorijskog pokreta.[26]

A. Lefevr je dao dosta strogu ocenu Lukačevog razumevanja klasne svesti.[27] Ova ocena na očigledan način ne uvažava elemen-

[25] »Shvatanje (Lukačevo — RN) klasne svesti u mnogo čemu podseća na svetski duh. Jer klasna svest ostaje nešto onostrano u odnosu prema stvarnoj psihološkoj svesti radničke klase, a ipak upravlja zbivanjima, što deluje veoma apokaliptički. I kao što je kod Hegela država objektivacija božanske ideje tako je i kod Lukača partija objektivacija klasne svesti.« Gligorije Zaječaranović, *Dijalektička misao Đerđa Lukača*, str. 70.

»Lukačeva koncepcija klasne svesti donekle je idealizirana poput nekog bezličnog faktora koji ima dominantnu ulogu u samom procesu. Time se ta koncepcija suprotstavlja Lenjinovoj o unošenju svesti u klasu spolja (kod proletarijata) i stavlja akcenat samo na organski rast te svesti iz totaliteta historijskog života. Historijsko iskustvo tome jednim delom protivureči.« P. Vranicki, *Historija marksizma*, str. 323.

[26] To je stara ocena Lukačeve knjige (zvanična ocena kominterne) a sada se često ponavlja. Tako npr. eksplicitno ističe I. Fečer u radu *Tečaj Getea za napređenje*, »Kulturni radnik«, 6/1970.

Slično tvrdi i K. Marecki: »Ali ako istorijski proces teži sledećem koraku, a ne može ga sam učiniti, onda je za to očito potrebna neka pogonska snaga koja na bilo koji način mora stajati izvan istorijskog procesa. Lukacs nju vidi u »svesti proletarijata« koja ima za uzor Hegelov »svetski duh«. Isto tako kao što se istorijski proces, pojmovna apstrakcija, javlja pretvoren u jednu osobu (koja »teži sledećem koraku«, a ne može ga stvarno učiniti), tako je i »(Klasna) svest« hipostazirana u takav subjekt pored ili iznad stvarno delatnih individua, koji ima da izvrši onaj zadatak pred kojim je »istorija zatajila«. Maretsku, K., *Industrijalizacija i kapitalizam*, »Marksizam u svetu«, 10/1975.

[27] »Za ovu veličanstvenu i u klasičnom filozofskom stilu sazdanu viziju tragično je što tako determinisana klasna svijest može postojati samo u smislu filozofa koji umuje o proletarijatu i smatra da se dovinuo do proleterske koncepcije svijeta. Klasna svijest kakvu zamišlja Lukač predstavlja zanimljiv teorijski obrazac koji nam pruža mogućnost da istražujemo u čemu, na koji način i zašto stvarnost odstupa od njega«. Lefevr, Hajnri, Psihologija društ. klasa, u Ž. Gurvič, Sociologija, II tom. Naprijed, Zagreb, 1966. str. 387 i 388.

Digitized by Google

tarno Lukačevo razlikovanje empirijske klasne svesti i klasne svesti kao objektivne mogućnosti, odnosno kao traganje za proleterskim klasnim stanovištem. Lefevr, međutim, pogrešno razume Lukača kad tvrdi da on (Lukač) u klasnoj svesti (ali empirijskoj) proletarijata nalazi »totalnu stvarnost« i »totalnu« istinu. Lefevr, naime, ne uviđa da je kod Lukača reč o klasnoj svesti, ali u onom drugom značenju (klasna svest kao moguća svest). On tačno primećuje, ali to važi za empirijsku svest, da klasna svest proletarijata nije jedinstvena, trajna i čvrsto strukturirana. Međutim, on misli u ime ovog pristupa da u načelu nema razlike između svesti buržoaske i proleterske klase.

Naglašavanje uloge svesti je, po mnogim, tipično za tzv. hegelijanski marksizam, pre svega za Lukača i Korša.[28] Ali, ova ocena ne čini se dovoljno uverljivom jer je naglašavanje važnosti svesnog momenta, ideologije i teorije uopšte tipično za marksizam. Marks, Engels i Lenjin su u tom smislu najevidentniji primer. Iako Lukać sledi Lenjina tu, po mnogima, ima nekih razlika. Dok Lenjin misli da je partija (organizacija) odlučujuće oružje u klasnoj borbi, Lukač je često eksplicitno isticao da je upravo saznanje, teorija za akciju proletarijata ono sudbonosno oružje odluke. Ali, kako je kod Lukača partija upravo otelovljenje ovog saznanja tu, ipak, suštinske razlike nema.

Besumnje je Lukač u odnosu na Marksa razumevanju svesti i istorije pristupio redukcionistički. Za Marksa je ukupno istorijsko kretanje uslov mogućne adekvatne spoznaje stvarnosti, dok Lukač aprioristički nalazi da je taj uslov klasna svest.

Ima i drugačijih čak suprotnih tumačenja Lukačevog stanovišta o ulozi (klasne) svesti. Neki zagovaraju da Lukač svest ne uzima kao pokretački element istorije,[29] a drugi Lukačevo naglaša-

---

[28] P. Matik je povodom Korša primetio karakter (reformistički) naglašavanja uloge svesti. »Jak naglasak na svesne elemente u revolucionarnom procesu sadrži... nepogrešive znakove idealizma... Reformistički pokret radničke klase je odustao od Marksove vizije procesa akumulacije kao procesa koji vodi krahu kapitalizma da bi svoju pažnju usmerio ka porastu socijalističke svesti i socijalističkih institucija unutar kapitalizma.« Citirano prema Russel Jacoby, *Politika u teoriji kriza: ka kritici automatskog marksizma.* »Marksizam u svetu« br. 12/1975. str. 123—124.

D. Rodin primećuje da su Lukač i Korš (ali za njega i Lenjin) ostali na nivou »spekulativnog jedinstva političke teorije i politike prakse«, da se za njih revolucija zbivala i zbiva samo u političkoj sferi. Iz toga izvodi zaključak da su oni društveni bitak, i time suštinu političke revolucije ostavili neistraženim. D. Rodin, *Karl Korš i kraj jedne epohe razvoja marksizma,* str. XXVII.

[29] G. Sekulić, imajući u vidu onaj znameniti Marksov stav iz »Svete porodice« koji je Lukač uzeo za moto svoje studije o klasnoj svesti, misli da »možda Lukač klasnu svest uzima kao imobilnu supstancu istorijskog zbivanja. U tradiciji je marksizma utemeljena sigurnost u izuzetnu potenciju klasne svesti proletarijata«. *Klasna svest proletarijata i javno mnjenje,* »Lica« 7—8/1973.

Digitized by Google

vanje momenta svesti u istorijskom kretanju uzimaju kao primer lenjinskog pristupa u razumevanju istorije.

Naglašavajući moment svesti, uopšte ljudskog faktora, Lukač je često ovaj moment uzimao kao određujući u istorijskim kretanjima. Da li se u tome samo izražava uticaj Hegela ili je to samo hegelovstvo? Izgleda da je pre u pitanju Lukačevo uverenje u izuzetnost vremena koju samo treba osmisliti s jedne celovite pozicije, a polazeći od interesa nasioca te misaone i praktične pozicije izmeniti. Isticanje uloge svesnog momenta nije hegelijanizam već specifično marksistička orijentacija koju su dosledno razvijali Marks, Engels i Lenjin. Jer, radi se o tome, kako Bloh razume Lenjina, da »stvarna praksa ne može da učini ni korak a da se u ekonomskom i filozofskom smislu ne obavesti kod teorije, one napredne«.[30] Nekoliko stranica dalje Bloh tumačeći Marksov zahtev za izmenom sveta (11. teza o Fojerbahu — RN) tvrdi da »marksizam i ne bi bio nikakva izmena u istinskom smislu kad pre nje i u njoj ne bi bio neki *teorijsko-praktični priussistinske filozofije*« (podvukao E. B.); »one filozofije koja, dugog daha i s punim kulturnim nasleđem na kraju krajeva poznaje ono što je ultravioletno, tj. one osobine stvarnosti koje su nosilac budućnosti«. Konačno Marks je jasno ukazao na to da se novi svet ne može graditi »napamet«, a Lenjin da nema revolucionarne partije bez revolucionarne teorije.

Možda Lukač i precenjuje ulogu političkog, ideološkog momenta? Ovu nedoumicu mnogi pokazuju, naročito u vezi sa njegovom identifikacijom političke i svesne delatnosti proletarijata.

Lukač nastupa idealistički u meri u kojoj sudbinu revolucije vezuje za nivo klasne svesti.[31] Ali, to mesto inače protivreči onom stavu koji je uzeo za moto svojih razmatranja klasne svesti. Konačno to protivreči i njegovom najplodnijem stavu da je »teorija klasne svesti teorija njene objektivne mogućnosti«. Ali Lukačev hegelijanizam može se tvrditi u isticanju svesti ako i kad se od klasne svesti čini subjekt, transcedentalna moć. U tom smislu on sa pozicijom klasne svesti povremeno pada na stanovište mladohegelovaca o »beskrajnoj samosvesti« koje su Marks i Engels kritikovali u »Svetoj porodici«, naročito stavom da »kritička kritika pravi od kritike kao predikata i delatnosti čoveka zaseban subjekt...«[32]

U ontološkom smislu Lukač, prihvatajući Marksa, »čovekovu svest koja postavlja cilj« uzima kao stvarnu differentiu specificu ljudskog roda, a u društveno-istorijskom smislu revolucionarnu teoriju kao uslov transcendiranja postojećeg (kao otuđenog) sveta. To što Hegel uzima da svetski duh postaje demijurgom istorije ne znači da Hegel to unosi spolja u ljudski rad, već samo to da on

[30] Bloh, E., *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, 1976. str. 60.

[31] »Ideje nikada ne mogu izvesti preko starog stanja sveta, već uvek samo preko ideja starog stanja sveta« Marks—Engels, *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1959. str. 180.

[32] Marks, K.,—Engels, F., *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1959. str. 62.

Digitized by Google

vrši »mistično uopštavanje onoga što je u ljudskom radu stvarno poimanje njegove prave suštine.[33]

U periodu pisanja »Istorije i klasne svesti«, Lukač je, sve u svemu, ipak bio i »marksist lenjinist« (Lukačev izraz) i hegelijanac. U učenju o klasnoj svesti kao momentu objektivne mogućnosti klasne borbe proletarijata Lukač se oslanjao na relativno autonomnu ulogu i mogućnost marksističke kritičke teorije. »Borbena snaga neke klase to je veća što sa većom svešću (i ‚boljom savešću') može imati veru u vlastitu istorijsku misiju i što je sposobnija da čitavo društvo prožme vlastitim interesom«, ili, »Klasna svest i etika proletarijata, jedinstvo njegove teorije i njegove prakse, tačka u kojoj se ekonomska nužnost njegove borbe za oslobođenje dijalektički pretvara u slobodu«.[34] Pitanje klasne svesti u klasnoj borbi dobija odlučujuće značenje. Ima se utisak da se svesti pridaje važenje kategoričkog imperativa, a da se zaboravlja Marksov stav o jedinstvu ukupnih činilaca koji određuju istorijsko, pa time i revolucionarno kretanje. To sve svedoči o Lukačevoj nekonsekventnosti koja je rezultat njegove nemogućnosti da odredi dijalektičko jedinstvo u ontološkom razumevanju pokretačkih snaga.

Možda se u slučaju Lukačevog postavljanja pitanja klasne svesti može reći da je ovde reč o pokušaju gnoseološkog razrešavanja protivrečja građanske stvarnosti. U tom smislu ima mesta da se govori o izvesnom kontemplativizmu u Lukačevom razumevanju istorije. Nadalje, s ovim u vezi, moglo bi se tvrditi da Lukač iako eksplicite stoji na poziciji jedinstva subjekta i objekta i poziciji nužnosti izmene stvarnosti, on u stvari ostaje na razdvojenosti subjekta i objekta (klasna svest i istorija), odnosno na poziciji saznanja istorije kome vremenski sleduje njena eventualna izmena.

U vezi sa isticanjem ideologije i nauke u marksističkoj projekciji razvoja društva kod Lukača, uprkos primesa hegelovskog u smislu isticanja, a ponekad i preuveličavanja uloge svesnoga, reč je o preuzimanju onog osnovnog elementa iz nasleđa klasika marksizma: proleterski pokret i socijalizam nisu rezultat ideologa i ideologije nego je reč o izrazu delovanja osnovnog zakona društvenog razvoja, konkretnog zahteva epohe koji je istoriji nametnuo razvoj proizvodnih snaga, pre svega kapitalistički. Međutim, socijaldemokratska teorija izvela je iz ovoga pozitivističko i evolucionističko razumevanje kretanja društva. Reformizam je politički izraz ovog stanovišta. Lenjin naročito, a na izvestan način, pre svega u teoriji, Lukač i Koroš, ali i drugi, reagovali su na ovaj pravac razvoja marksizma i radničkog pokreta.

Ima li klasna svest svoju praktično-istorijsku funkciju? Lukač ulaže napore da klasnu svest proletarijata razume kao moment is-

[33] Lukač, Đ., *Prolegomena za marksističku estetiku*, Nolit, Beograd, 1960. str. 38. U svom poslednjem delu »K ontologiji društvenog bitka«, on ističe ontološko značenje svesti, ali kao moment rada. Videti delove ovog dela: *Rad kao model prakse; Idealni moment i ideologija; O ontologiji idejnog momenta*, »Savremenost«, 1, 2, 3, 4/1977.

[34] Lukač, G. *Povijest i klasna svijest*, str. 101.

Digitized by Google

torijske prakse proletarijata, a ne tek kao neko puko tumačenje sveta. Iako nije ni suma ni prosek onoga što pripadnici klase misle o svom životnom položaju i društvenim odnosima, ona ipak »određuje delovanje klase kao celine«. Praktična strana klasne svesti, međutim, može da se realizuje u pravom smislu tek kad konkretno-istorijski uslovi postave na dnevni red stupanje na snagu novih zahteva, a ukupna privredna kriza potiče na delovanje. Bez tih preduslova klasna svest ostaje teorijski latentna ili, po rečima R. Luksemburg »idealna suma« koja stoji nasuprot pojedinačnim dnevnim pitanjima.

Lukač je verovao da u procesu osvajanja »carstva slobode« (pretpostavljamo da se tu misli na izgradnju socijalizma i komunizma) sve više raste značaj svesti proletarijata o »svom povijesnom poslanstvu«, da ona sve neposrednije određuje delatnost klase. U stvari, on misli da u vreme kriza svest a ne »slijepa moć pokretačkih snaga«, postaje istorijski određujuća. »Drugačije rečeno: ako je zavladala konačna privredna kriza kapitalizma, onda sudbina revolucije (a s njom i sudbina čovječanstva) ovisi od ideološke zrelosti proletarijata, o njegovoj klasnoj svijesti«. Upravo ovaj stav Šaf dovodi u pitanje.[35] Prvo, on misli da je Lukač identifikovao klasnu svest proletarijata s teorijom i ideologijom, ili ih suprotstavlja, što sve treba da znači da ih Lukač nikad ne uzima u jedinstvu. Međutim, mesto na koje se Šaf poziva znači upravo suprotno. Lukač na ovom mestu govori kritički o rascepu u svesti proletarijata, a takođe uvažava kao nezaobilazni moment u klasnoj borbi i empirijsku svest klase i čak pojedinačne interese, iako njihov domet vezuje upravo sa klasnom svešću proletarijata. Nezavisno od Šafovih primedbi otvaraju se neka pitanja: da li u procesu izgradnje socijalizma dobija stvarni značaj, ili čak povećan, stvarna empirijska svest radničke klase (a pretpostavka je da u uslovima socijalizma, posebno sovjeta, radničkih saveta, samoupravljanja ona postaje sve manje parcijalna) ili takav povećan značaj dobija programatski, ideološki nivo, tj. zvanični stavovi, opredeljenja dokumenata. Odgovor na ova pitanja ima značajnih društvenih konsekvenci. Jer, staljinizam, birokratsko vladanje društvom nemaju potrebu da razvijaju stvarnu svest klase već da njom manipulišu kao oružjem u ostvarivanju stavova, dok, na primer, samoupravljanje nužno pretpostavlja intenzivno i svestrano podizanje stvarne svesti klase.

[35] Šaf, A., *Svijest klase i klasna svijest*, »Kulturni radnik«, 2/1973.

Digitized by Google

Dragan Simeunović

Učenje o revoluciji kao izvorište federalističke koncepcije Svetozara Markovića

Istražujući zakonitosti izrastanja masovnog iz pojedinačnog i grupnog nacionalnog otpora Svetozar Marković, ponet njemu bliskom slobodoljubivom tradicijom srpskog naroda, uzima srpske hajduke za primer efikasnog individualnog nacionalnog protesta izraženog u formi lične pobune protiv ugnjetačkih društvenih odnosa. Mada je sa stanovišta procene krajnjih konkretnih učinaka njihov otpor bio iracionalan, on je kvalitetom akcije, kao osvetničkog herojstva par ekselans, projektabilno doprinosio podizanju morala i razrastanju svesti o potrebi otpora, kao i širenju akcione spremnosti, doprinoseći time i kvantitetu pobune koja iz lične, hajdučke, prerasta u širu, grupnu ili čak opštenarodnu.

Po Svetozaru Markoviću, više istim motivima pokrenutih pobuna prerastaju, ukoliko postoji mogućnost borbenog komuniciranja, u ustanak koji zbog svoje masovnosti može biti forma otpočinjanja revolucije jer, »tek kad se u jednom pokorenom narodu pojavi mnogo ljudi, koji po svom ličnom osećanju ne mogu da trpe *nasilje*, onda je tek mogućan zajednički rad za oslobođenje od tiranije: prevrat ili revolucija«.[1]

Bune (pobune) određuje kao forme ličnog, grupnog ili masovnog političkog ili socijalnog protesta koje mogu biti izraz i in-

[1] Svetozar Marković: Buna i revolucija, Sabrani spisi, Beograd, 1965. g, knj. II, str. 387—8.

Digitized by Google

dikator opstajanja »osećanja čovekovog dostojanstva i prvog čovekovog prava: vlastitost od sebe samog«.[2] posebno u situacijama kada se permanentno vrši brahijalno nasilje nad jednim narodom. Pored istorijski progresivnih buna, kao buna organizovanih od strane akcionog jezgra koje ima jasno određene, progresivne ciljeve, razlikuje i bune sa konfuznim programom ili bez njega, koje nastaju i završavaju kao prosti izlivi masovnog politiziranog nezadovoljstva ispoljeni u nasilju nad stvarnim protivnikom ili simbolima njegove vladavine; i kao treću vrstu — *kontrarevolucionarne* pobune kao one »bune koje su upravljene na to da obore ustanove koje ujemčavaju narodnu slobodu«.[3] Njihova kontrarevolucionarnost proističe iz činjenice da se vrši nasilje nad narodom, jer po Svetozaru Markoviću, dok nasilje klase nad klasom može biti istorijski opravdano i revolucionarno ukoliko je u funkciji klasnog oslobođenja, svako nasilje nad jednim narodom nema svoga opravdanja i sa stanovišta ostvarenja socijalističke revolucije nužno je kontrarevolucionarno i kontraoslobodilačko. Zato i podvlači da se pri određivanju karaktera bune »ne meri po uspehu, već po tome: kakvim je pobunama izazvana i kakav joj je cilj«.[4]

Revolucija se po njemu kvalitativno razlikuje od bune po tome što predstavlja radikalni progresivni preobražaj čoveka i društva. Praveći razliku između političke revolucije koju određuje kao čin osvajanja vlasti i socijalne revolucije kao ukupnosti procesa korenitog društvenog prevrata, prihvata Marksov stav o ulozi sile u istoriji (»Sila je babica, veli K. Marks, koja pomaže da se porodi staro društvo kad se u njemu začelo novo«), te i *socijalističku* revoluciju posmatra ne kao trenutni akt nasilja već kao »najdosledniju« socijalnu revoluciju i *proces* preobražaja čoveka i društva koji je uslovljen i razvitkom svesti: »Društveni preobražaj nikako se ne može izvršiti jednim nasilnim aktom, jednim udarom.... Ne. Tu treba dugačak, postupni razvitak, tu treba organizatorski rad njenih naraštaja, tu treba umni, moralni razvitak«.[5]

Za njega revolucija nije samo kraj starog, već i početak novog sistema. Stoga je njegova kritika anarhizma uglavnom uperena protiv shvatanja o nepotrebnosti organizovanja društva za vreme i posle revolucije pošto »anarhisti, iako se u načelu slažu sa socijalistima što se tiče društvene organizacije, ne obraćaju pažnju na organizatorsku stranu socijalne revolucije. Oni ostavljaju »prirodnom toku stvari«, »narodnim instinktima« i drugim nejasnim i nepoznatim pokretačima da izvrše socijalnu revoluciju, t.j. društveni preobražaj... Utoliko ukoliko ova teorija ne obuhvata organizatorsku-pozitivnu stranu društvenog preobraža-

[2] isto.
[3] isto.
[4] isto.
[5] Svetozar Marković: Socijalizam ili društveno pitanje, Sabrani spisi, IV, str. 409.

Digitized by Google

ja, nego se zadržava na samom odricanju i rušenju — ona je nesmislena i nemoguća u praksi.«[6]

Kad govori o promeni društvenog poretka Marković se opredelio za uništenje starog društvenog mehanizma i za stvaranje novog. Odbacujući anarhističke poglede o uništenju kapitalizma i uspostavljanju »bez državnog — anarhičnog stanja« socijalnu revoluciju posmatra očima marksiste gledajući je kao uništenje buržoaske birokratske države, ali i kao istovremeno uspostavljanje nove proleterske (narodne) vlasti ne zavaravajući se, pri tom, da se može preuzeti buržoaska birokratska i uopšte državna mašinerija: »Mi ne želimo nikako da se sadanji birokratski sistem reformiše, t.j. da se on zakrpi i zamaže već tražimo: da se sadanji birokratski sistem uprave *uništi* a da se *utvrdi samouprava* narodna u svima strukama«.[7]

Polazeći od konkretnih istorijskih uslova i mogućnosti revoluciju jugoslovenskih naroda shvata kao spoj nacionalnog i socijalnog oslobođenja ne kopirajući slepo tuđe koncepte nepodobne za specifične balkanske prilike, jer »nema drugog izlaska do revolucije na Balkanskom poluostrvu koja bi se završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici, kao savez opština — županija — država, kako im najudesnije bude«.[8]

Njegovo učenje o revoluciji kao svesnom radikalnom progresivnom preobražaju čoveka i društva i procesu njihove emancipirajuće transformacije ka »carstvu slobode« jeste ujedno i izvorište njegove *federalističke* koncepcije u njenom totalitetu, pri čemu se njihova dijalektička sprega iskazuje u tome što je revolucija sine qua non oživotvorenja koncepcije socijalističke federativne zajednice jugoslovenskih naroda, a s druge strane što samo istinsko nacionalno oslobođenje i nacionalna ravnopravnost čine jednu revoluciju ne samo političkom, već i socijalnom.

Takvo opredeljenje proističe iz njegove ubeđenosti da samo federalno uređenje zajednice nacionalno ravnopravnih jugoslovenskih naroda, zasnovano na načelu samouprave i iskovano u »dugom i bolnom« procesu revolucije, obezbeđuje ostvarenje socijalizma kao »najljudskijeg društvenog poretka«. Jer, novo socijalističko društvo svoj atribut humanosti stiče rešenjem nacionalnog pitanja samo kroz federativno uređenje zasnovano na samoupravi pošto je »humanizam ... upravo *ravnopravnost narodnosti* [9] ... koji bi ušli u slobodni savez, slovenski na jugoistoku Evrope«.[10]

---

[6] isto, str. 408.

[7] Svetozar Marković: Srez, Sabrani spisi, IV, str. 10.

[8] Svetozar Marković: Srbija na Istoku, Celokupna dela, sv. 6, str. 167—8.

[9] Termin narodnost imao je sasvim drugo značenje u Srbiji XIX veka od savremenog i pretežno se koristi kao prevod za »nation« u cilju naglašavanja razlike između naroda i nacije.

[10] S. Marković: Vera i nauka, Sabrani spisi IV, str. 121.

Digitized by Google

Tokom stvaranja svoje federalističke koncepcije Svetozar se sudarao i obračunavao sa nenaučnim projekcijama budućnosti jugoslovenskih naroda, a posebno sa tzv. »austroslavizmom«, konceptom »Velike Srbije« i idejama o stvaranju samostalnih, nepovezanih državica balkanskih naroda.

Budući da je po svom teorijskom opredeljenju bio odlučan protivnik istorijskog legitimizma, kao i svakog federalizma koji ne obezbeđuje nacionalnu slobodu, oštro kritikuje »austroslavizam« kao koncepciju federalnog uređenja Austrije koja doduše negira Austriju kao centralističku državu, ali i koja ne omogućuje emancipaciju slovenskih naroda od austrougarske dominacije. Takvu ideju naziva »nakaradom od federalizma« i lažnim rešenjem nacionalnog pitanja slovenskih naroda jer njihova budućnost leži van okvira tuđinskih granica, pa je time i porobljivačka »austrijska država — savezna ili nesavezna — sasvim nepotrebna«.[11]

Razobličenje »austroslavizma« kao nenaučne koncepcije, vršeno pri tom sasvim sa marksističkih pozicija, omogućilo je Svetozaru Markoviću da za razliku od drugih kritičara »austroslavizma« svoga vremena, utvrdi i sistematično iznese na videlo ne samo njegove nacionalno-porobljivačke, već, i pre svega, njegove eksploatatorske dimenzije. U prilog tome, on ukazuje na činjenicu da su protiv stvaranja samostalne jugoslovenske federativne zajednice pored »imperijalnih teoretičara« istupili i predstavnici nacionalnih buržoazija porobljenih slovenskih naroda, koji su podržavajući koncepciju »istorijskih prava« imperije, u stvari, štitili svoj povlašćeni ekonomski položaj.

Ostajući izvan okvira socijalističke *revolucije* kao radikalnog preobražaja društva i čoveka, građanski koncepti nacionalnog oslobođenja i stvaranja jugoslovenske federacije ne nude ni istinsku slobodu ni ravnopravnost, jer njihovi tvorci, smatra Svetozar Marković, »ne idu za tim da se narod oslobodi, već da promene *formu* ropstva, oni neće da učine korak napred u narodnoj istoriji, već korak nazad«.[12]

Dosledan u svojoj kritici razgolićuje »austroslavizmu« srodne i ideje vojvođanskih radikalnih prvaka o reorganizovanju Austrougarske u federaciju koja bi, po njima, snagom svoga ustrojstva poput »istočne Švajcarske« privukla čak i politički oslobođenu Srbiju u savez jugoslovenskih naroda pod patronatom bečke krune.

Istorijsko pravo na koje su se pri tom mahom pozivali njegovi protivnici nije po Svetozaru ništa drugo do pravo da neki »istorijski narod« »davi druge neistorijske narode«, te ga kao kategoriju svrstava u arsenal romantične semantike buržoazije sa nimalo romantičnim mogućim posledicama po perspektivu oslo-

[11] S. Marković: Slovenska Austrija, Sabrani spisi, II, str. 364.

[12] S. Marković: »Slovenska Austrija« i srpsko jedinstvo, Sabrani spisi, II, str. 366.

Digitized by Google

bođenja »neistorijskih naroda«. Ono je formalno državno-pravno, a ne istinsko nacionalno-pravno uslovljavanje dosezanja, odnosno sputavanje slobode naroda, koje im ne ostavlja mogućnost samoopredeljenja. Zato ga i odbacuje, a kao jedino važeće pravo priznaje pravo naroda kao *narodno pravo* na oslobođenje i slobodno opredeljenje uz puno poštovanje slobode drugih. Istorijsko pravo kao potencijalni konstituivni agens federacije mora zauvek da ustupi mesto pravu naroda na otpor protiv ugnjetača i zavojevača, protiv ne samo nacionalnog izrabljivanja i zlostavljanja nego i nacionalne ignorancije.

U svojoj viziji federalizma Svetozar se oštro suprotstavlja i zagovaranju stvaranja posebnih, neujedinjenih državnih zajednica Južnih Slovena kao drugoj krajnosti, ocenjujući to kao jasne intencije realizacije posebnih interesa nacionalnih buržoazija kroz »vaskrsnuće onih monarhijskih državica koje su davno iščezle istorijskim razvitkom« i koje, kao takve, predstavljaju ništa drugo do necelishodan pokušaj reiteracije istorijske prakse »unazad za nekoliko vekova«.[13] Takvo oslobođenje jugoslovenskih naroda ne smatra ni korisnim, a ni trajnim rešenjem. Zaključak o parcijalnosti, a time i istorijskoj beskorisnosti takvog i sličnih rešenja izvlači iz realnih pretpostavki da bi razjedinjene, »posebno slobodne« državice nastale na temeljima državnosti koji su strogo omeđeni istorijom, bile samo fiktivno slobodne ostajući verovatno i dalje pod dominantnim uticajem dojučerašnjih ugnjetača.

Iz istog ugla posmatra i megalomanske pretenzije srpske buržoazije za stvaranjem »Velike Srbije« koje kvalifikuje kao ne samo »najveću političku utopiju« i rasadnik nacionalizma, nego i kao moguće zlo po sam srpski narod jer je »Velika Srbija« i tesna i rđava zgrada pa stoga i nije kadra da obezbedi srpske narodne interese, kao god što »Velika Bugarska« ne bi osigurala interese bugarskog naroda,«[14] kaže Svetozar Marković obračunavajući se ujedno i sa sličnim velikobugarskim težnjama. Zagovornike »Velike Srbije« upozorava da bi svaki pokušaj realizacije te ideje bez sumnje odmah naišao na žestok otpor bugarske buržoazije koja takođe ima pretenzije na okolne teritorije, a kao moguću formu bugarske spoljnopolitičke reakcije pretpostavlja da će Bugari ići tako daleko »da će pre pristati da brane celokupnost turske carevine, tako da Turska ni Bosnu ne izgubi.«[15]

Prepreke ostvarenju »Velike Srbije« vidi i sa drugih strana, jer ne misli da će njeno stvaranje kao čin uzurpacije nacionalnih sloboda susednih naroda naići na podršku istih, pošto i »Crna Gora nije ni najmanje pokazivala volje da bude provincija Velike Srbije,«[16] kao što je jednako malo verovatno da bi se »bosanska

[13] S. Marković: Šeprtljarenje Hrvatske narodne stranke, »Radnik«, br. 11 iz 1872. g.
[14] S. Marković: Velika Srbija, Sabrani spisi, I, str. 111.
[15] S. Marković: Socijalizam ili društveno pitanje, str. 420.
[16] isto.

Digitized by Google

raja« nakon oslobođenja od jednih gospodara složila da dođe »pod srpske pandure, kapetane i ostale gospodare.«

U svom opredeljenju da je jedino revolucija *put oživotvorenja* federativne zajednice ravnopravnih jugoslovenskih naroda Svetozar kao sredstvo primereno datoj, kao potencijalno revolucionarnoj, situaciji određuje *revolucionarno nasilje* naglašavajući da se u datim uslovima »samo oružanom rukom otimlje sloboda od ugnjetača«[17] i da pobuna protiv njegovog personalnog i institucionalnog nasilja dozvoljava upotrebu *svih* sredstava kao legitimnih. Legitimitet sredstava, posebno nasilja kao protivnasilja, zasnovan je na pravu naroda na slobodu, pa navodi kao primer »nasilje madžarske vlade protiv koga je *svaki ustanak zakonit*«.[18]

Oslobođenje porobljenih naroda moguće je samo kao delo *svih* naroda, a njihova oslobodilačka borba je moguća samo kao klasna borba, smatra on, nalazeći u borbi za izmenu klasnog položaja pripadnika porobljenih naroda ujedno i njihov jedini put koji vodi ostvarenju socijalističke federativne zajednice.

Kao moguće *prepreke* ostvarenju jedinstva Južnih Slovena video je kao *posebne,* klasne interese nacionalnih buržoazija slovenskih naroda koji se u sprezi sa »velikašima crkvenim« iskazuju kao klasna prepreka ostvarenju socijalističke federacije kao ostvarenju *opšteg* interesa; zatim, buržoasko-birokratski režim kneževine Srbije, i kao spoljne, destruirajuće faktore — feudalnu Tursku i imperijalnu Austro-Ugarsku. Da bi se realizovao ovaj opšti interes naroda, treba, smatra Svetozar, razoriti sve tri prepreke, a to je moguće jedino revolucionarnom akcijom kada se za nju steknu uslovi jer se »savez naroda« ne može svršiti bez *unutarnje* revolucije u Austro-Ugarskoj«.[19] Takođe, za narode koji su stekli svoju državnost, kao i one koji su još pod turskim jarmom na Balkanu, predviđa: »socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave i *revolucija* u Turskoj«.[20]

Potrebu uništenja Turske i Austro-Ugarske obrazlagao je i kao klasni a ne samo nacionalni zadatak ističući da one, »takve kakve jesu«, ne pružaju ni mogućnosti, ni nade čak ni za političku emancipaciju porobljenih naroda, jer »ne daju malim narodima nikakva jemstva da u njima neobrazovani narodi neće ostati umno, a otud i ekonomsko roblje obrazovanim aristokratima.«[21]

U akciji nacionalnog oslobođenja naroda na Balkanu narodima oslobođenih zemalja, u prvom redu srpskom narodu, zbog borbenog oslobodilačkog iskustva daje značajnu ulogu uticanja kroz davanje primera ostalima, ali i upozorava da to isto pravo ne može pripasti i Srbiji kao državi »kakva jest«, te ocenjuje kao poli-

[17] S. Marković: Buna i revolucija, str. 389.
[18] isto.
[19] S. Marković: Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo, str. 367.
[20] S. Marković: Socijalizam ili društveno pitanje, str. 423.
[21] S. Marković: »Slovenska Austrija«, str. 364.

Digitized by Google

tički avanturizam svako pridavanje Srbiji značaja koji su za nacionalna ujedinjenja imali Pijemont i Pruska. Uviđajući da rizik takvih neadekvatnih procena proističe iz neuzimanja u obzir osobenosti tadašnjih prilika i odnosa u Srbiji podvlači da »ona ima sasvim osobeni položaj koji nimalo ne liči na Pijemont ni na Prusku i ako ne shvata jasno taj svoj položaj, ona će vrlo brzo proigrati svoju budućnost.«[22] Doduše, »srpska« revolucija može usled sticaja okolnosti biti i stožerni segment »sveukupne« revolucije balkanskih naroda, ali srpski narod na osnovu toga, a još manje radi ranije od drugih stečene državnosti, ne može imati nikakvih većih prava od ostalih naroda, kako pre, tako i u toku revolucije, nego samo veće obaveze.

Srbija je ujedno i najbolji dokaz da je socijalna revolucija neophodni put razrešenja »ropskog položaja« balkanskih naroda, jer nacionalno oslobođenje od Turaka nije donelo srpskom narodu i oslobođenje od eksploatacije. Samo socijalistička revolucija obezbeđuje proletarijatu da predvođen avangardom, postavi uporedo sa pitanjem nacionalnog oslobođenja i pitanje socijalne ravnopravnosti i istakne zahtev, ne samo za parcijalnim kao političkim oslobođenjem, nego i za totalnim oslobođenjem radikalno preobraženog čoveka i društva.

Za ostvarenje socijalističke federativne zajednice, kao uostalom i drugih velikih ciljeva, neophodna je koncentracija i ujedinjenje svih snaga naroda, kao i njegovog političkog vođstva »jer je samo ona politika korisna po narod koja mu *ujedinjava* sve umne i materijalne sile i daje mu mogućnost da ih upotrebi na *zajedničku* celj« (kurziv DS).[23] O rasipanju političke, kao moguće korisne društvene energije — ukoliko je usmerena ka ostvarenju istorijskih ciljeva čoveka i društva, Svetozar Marković je odričući svaku sposobnost datom vođstvu kao buržoaskom i birokratskom zapisao: »Pitanje o obliku buduće srpske države veoma je važno. Upravo svaki onaj političar koji misli da radi na tome da se srpski narod ujedini mora zamišljati neki oblik tog jedinstva — inače njegova radnja nema smisla. Svaki političar mora zamišljati tu državu na nekom zemljištu, sa određenim granicama i sa izvesnom državnom organizacijom. Bez toga njegova politika nema nikakve stvarne vrednosti, već su gole fantazije. Mada je ovo pitanje veoma važno, na njega se veoma malo kod nas obraćalo pažnje. Zbog toga i danas *politički radnici u raznim delovima srpskog naroda nemaju zajednički određene mete i zajedničkog programa za rad, već svaki se bavi većinom oko svojih mesnih pitanja, a za »opštu celj radi nadohvat kako se kad desi«*.[24] (kurziv SM). Da bi se federacija ostvarila zajedničkom revolucionarnom akcijom svih, neop-

[22] S. Marković: Još jedna reč o »Oslobođenju«, Sabrani spisi, IV, str. 110.
[23] S. Marković: Velika Srbija, str. 111.
[24] S. Marković: »Slovenska Austrija« i srpsko jedinstvo, str. 371.

Digitized by Google

hodno je stvoriti *zajednički program* te akcije koji obezbeđuje jedinstvo i otklanja moguće razmirice: »Zajednički program mora biti baš takvog svojstva da ga svi prime i da svi zajednički rade da ga ostvare. On baš ide na to da pocepanosti nestane.«[25]

Ovo potenciranje potrebe jedinstva nije nastalo samo kao plod anticipacije budućeg, već i kao potreba prevazilaženja postojećeg. Već tada razvoj ideje o jugoslovenskoj federativnoj socijalističkoj zajednici ima svoju prateću *negaciju* u razrastu *nacionalizma:* »Tako i među propovednicima načela narodnosti porodiše se ljudi koji počeše da upotrebljavaju kao narodnu svetinju sve što je njihovo: narodna sujevjerja i predrasude, blesak i raskoš 'narodne' vlade ili uspomene na nju, ma ona bila skopčana i sa najgorom tiranijom, narodnu mržnju spram drugih naroda, ma ona pomagala tiraniju kod svoje kuće — jednom reči sve što je rđavo, a narodno, tako isto kao i ono što je dobro.«[26] Nalazeći nacionalizmu korene i uporište pre svega u ćiftinstvu, Svetozar Marković ga uočava kao jednu od najžilavijih i najopasnijih prepreka širenju svesti o istorijskoj potrebi i nužnosti revolucionarnog ujedinjenja Južnih Slovena. Njegova destruktivnost i manipulativni karakter se najbolje uočava u areni političke borbe, jer »na tom polju pali se mržnja jednog naroda protiv drugog — mržnja koja daje vladi sredstva da uguši slobodu sviju njih bez razlike, da oguli sve, da ugluplјuje sve.«[27]

Istupajući protiv nacionalizma ma čijeg i ma koje vrste, upozorava posebno na za »bratstvo poguban« nacionalizam sa pannacionalnim i mesijanskim intencijama koji razvija inteligencija, i to posebno književna: »Ima doduše kod nas nekih književnika, moskovske škole, kao što ih ima kod Bugara, koji su radi ceo svet da posrbe (kao što oni oće da pobugare).[28]

Shvatajući da je visok nivo svesti jedan od ključnih agenasa revolucije kojim se, između ostalog, i neutralizuje, suzbija i isključuje nacionalizam, propagira potrebu unošenja revolucionarne teorije u mase. Njegov poziv na podizanje »uspavanog duha« utemeljen je na shvatanju da teorija postaje materijalna sila kada zahvati mase jer podvlači: »Učite se naukama što pomažu da se slomije sila neprijateljstva«[29], procenjujući da dati uslovi nalažu kritiku oružja kao sredstva radikalne izmene postojećeg društveno-ekonomskog uređenja. Često ukazuje i na značaj naučne teorije za dalji razvoj svesti o potrebi jedinstva i autentičnog toka revolucije nakon osvajanja političke vlasti: »Ukoliko su načela o društvenoj i državnoj organizaciji poznatija narodu — ukoliko su većma pronikla u sve slojeve, utoliko je veća verovatnost, da narod neće dopustiti da mu se kroji kapa po tuđinskom kalupu no da

[25] isto, str. 372.
[26] S. Marković: Francuska i Pruska, Sabrani spisi, II, str. 361.
[27] S. Marković: Ništavilo parlamentarizma u Austrougarskoj, »Radnik« br. 5 iz 1872. g.
[28] prema »Javnosti« br. od 18. I 1874. g.
[29] Svetozar Marković: Dopisi iz Petrograda, Sabrani spisi, I, str. 25.

Digitized by Google

će sve udešavati na osnovu nauke, a prema njegovim potrebama«[30] Kao ključne predrevolucionarne potrebe uočava *potrebe stvaranja* revolucionarne situacije i *građenja* revolucionarnog stava, jer čas otpočinjanja revolucije ne treba fatalistički čekati, već »taj trenutak — valja spremiti«[31]. Stoga je i razumljiv njegov kritičan odnos prema programu vojvođanske Srpske narodne stranke i Svetozaru Miletiću koji su potpuno odbacivali revolucionarni put i opredeljivali se za parlamentarnu borbu kao isključivi oblik političke aktivnosti. To, naravno, ne znači da Svetozar odbacuje parlamentarnu borbu u celini, već samo kao favorizovani put razrešenja klasnih i nacionalnih suprotnosti Balkana u XIX veku. Jer, parlamentarni okviri klasne borbe u to vreme ne pružaju dovoljno mogućnosti za »dogovor celog naroda o svojim potrebama«[32], a sa druge strane predstavljaju svojevrsno »polje za vladine intrige i spravu kojom vladalačka gospoda sviju narodnosti i sviju vera u Austro-Ugarskoj hoće da održi carstvo i kraljevstvo — svetlu Habsburšku dinastiju i svoj gospodski položaj«[33]

O važnosti revolucionarne, kao konkretne akcije, i kao kreacionog momenta pripreme revolucionarne situacije piše: »Ustanak u Boci učinio je više za narodnu slobodu no sva opoziciona radnja »Narodne stranke u Dalmaciji.«[34] I na drugim mestima on takođe ističe značaj revolucionarne prakse za svest proletarijata.

Koncept federativne zajednice balkanskih naroda razvija uzimajući u obzir njihovu ne samo geografsku, već i etničku povezanost. Kao centralni princip federativnog uređenja određuje jedinstvo ne samo oslobođenih već slobodnih naroda koji svoje slobodno opredeljenje iskazuju »osnivajući društvo na osnovu slobode i bratske uzajamnosti, jer je jedan narod u zajednici stvarno slobodan samo ukoliko su to i drugi.

Zato idejama o jednoj centralističkoj državi naroda Balkana ili nizu posebnih, rascepkanih državica suprotstavlja svoju originalnu, federalističku koncepciju po kojoj je »mnogo korisnije za razvitak i napredak *savezno ustrojstvo* gde bi svaki... imao svoje samostalno unutarnje uređenje i gde bi se samostalno razvijao.«[35] Jer bi se, na primer, »književnošću, saobraćajem, rasprostiranjem znanja i iskustva — kulturnim sredstvima — od jednog kraja drugome, mnogo pre unapredio sav srpski narod, no 'administrativnim naredbama' jedne centralne uprave.«[36]

Njegov koncept nije etatistički jer se »savezno ustrojstvo« ne bazira na dogovaranju i povezivanju država već ravnopravnih slobodnih ličnosti i naroda.

---

[30] Svetozar Marković: Socijalizam ili društveno pitanje, str. 416.
[31] isto.
[32] Svetozar Marković: Ništavilo parlamentarizma u Austro-Ugarskoj, »Radnik«, br. 5 od 1872. g.
[33] isto.
[34] Svetozar Marković: Buna i revolucija, str. 389.
[35] Svetozar Marković: Socijalizam ili društveno pitanje, str. 422.
[36] isto.

Digitized by Google

Ustanovljavanje federacije je u Markovićevoj koncepciji moguće na tri institucionalna nivoa što odbacuje sve sumnje o anarhoidnoj aberaciji njegovog koncepta. On ne zagovara federaciju individua, već federaciju »na temelju slobode pojedinaca«, niti zagovara federaciju bez države i institucija kao federaciju »radnih kolektiva i barikada«, već federaciju koja se može graditi na tri nivoa: komune, okruga ili države kao savezne jedinice, pri čemu ostavlja da o konkretnoj formi odluči sam narod.

Buduća federativna zajednica podrazumeva izraženost ravnopravnosti naroda u ne samo usko političkom ili ekonomskom pogledu, već i na planu razvijanja etniciteta i poštovanja nacionalnih osobenosti, a pre svega jezika i kulture, jer »ustanovljavanjem glavnih zemaljskih škola na stranom jeziku, osuđen je da večito argatuje za drugi obrazovaniji narod, pa dakle da mu služi i kao političko oruđe.«[37]

Pravo jednog naroda da ima »savezno ustrojstvo« nije i pravo na etničko jedinstvo samo na jednoj, kao na državnoj teritoriji. To važi ne samo za srpski, već i za sve druge narode, a posebno u situacijama kada više naroda egzistira na jednoj teritoriji. U tom slučaju, bez obzira na brojnost, pripadnici svakoga naroda imaju jednaka prava, a teritorija ne može pripadati ni formalno samo jednom od njih«[38].

Višenacionalnost zajednice uslovljava potrebu ustanovljavanja takvog društveno-političkog sistema i njegovih mehanizama čije će uspešno funkcionisanje učiniti zadovoljnim sve u federaciji: »U Švajcarskoj ... se kod ovih različitih naroda nikada ne javlja 'težnja' da se ujedine sa drugom svojom braćom u 'velikoj' Germaniji, Francuskoj ili Talijanskoj. Uzrok u tome očevidno da je što su političke i društvene ustanove u Švajcarskoj daleko savršenije no u pomenutim monarhijama. Kad je u Italiji i Nemačkoj pitanje o narodnom jedinstvu bilo u najvećem jeku, u Švajcarskoj niko nije pomišljao da se 'sjedinjava' s ovim ili onim narodom. Kad je narodu dobro u jednoj zemlji narod ne teži da se ujedinjava.«[39]

---

[37] Svetozar Marković: Slovenska Austrija, str. 363.

[38] Jedini savremenik Svetozarev koji takođe vidi revoluciju kao put oživotvorenja koncepta federalne zajednice slobodnih i ravnopravnih jugoslovenskih naroda, Vasa Pelagić, govoreći o državnim teritorijama na kojima živi više nacija, odbacuje takođe macinijevsko učenje o potrebi da jedna nacija bude sva u jednoj državi, kao učenje koje bi prouzrokovalo nasilje nad drugim narodima ako su teritorijalno »strahovito izmešani i čine između sebe pravi mozajik«, pa zaključuje u svojoj čuvenoj bukureštanskoj proklamaciji da »nijedan narod ne može sastaviti nacionalnu državu bez povrede prava drugih narodnosti«. I dalje: »Ta povreda razvija između nas mržnju, prestup i opštu nesreću u vidu rata i drugih neprilika. To nas je doteralo te smo postajali raja susjedima silnijim od nas. To rajinsko stanje i danas nas manje više davi, a sebičnost i neznanje zavađa nas i cepa, satira i ubija. Pa i mi sami između sebe vršimo to samoubistvo. I to će trajati sve dok ostanemo ovako kao što smo sada zavađeni i zaslepljeni nacionalnim i religioznim fanatizmom.«

[39] S. Marković: »Slovenska Austrija« i srpsko jedinstvo, str. 370.

Digitized by Google

Na pitanje šta je to šta svaki narod očekuje od federativnog uređenja kao »narodnog ujedinjenja« Svetozar odgovara: »On čeka otuda slobodu od svakog nasilja, on čeka prosvetu i materijalno blagostanje — jednom reči, on misli da će tu, u svojoj državi, prestati da robuje i početi da živi.«[40]

Vredno je možda napomene i to da je za razliku od većine teoretičara svoga vremena svoju federalističku koncepciju gradio rasterećen od razmišljanja o interesima velikih sila na Balkanu. Sasvim marksistički smatra da je nacionalno — revolucionarno oslobođenje naroda i obrazovanje federativno uređene jugoslovenske države »samo njihova« stvar, »pa nam zato nije stalo šta je u interesu Rusije ili koje druge države, a šta ne«,[41] što ne podrazumeva da se jugoslovenski narodi ne treba da organizuju i pripremaju za eventualni otpor velikim silama kako ne bi postali predmetom njihove manipulacije.

Dajući konačan sud o rešenju nacionalnog oslobođenja i ravnopravnog ujedinjenja Južnih Slovena u okviru socijalne revolucije, možemo slobodno reći da je Svetozar Marković u načelu lucidno anticipirao i sam narodnooslobodilački revolucionarni koncept KPJ, ostavljajući nam u nasleđe svoju originalnu, na planu ostvarenja procesa razvoja jugoslovenske federativne socijalističke zajednice, paradigmatski još aktuelnu i delom primenljivu misao.

[40] Isto.
[41] »Radenik«, br. 13 od 1871. g.

Digitized by Google

Ivan Stojanović: Socijalizam i tržište,

(»Ekonomika« biblioteka »Izazov« Beograd, 1986. godine, strana 620)

Kada se sredinom ove 1986. godine u izdanju »Ekonomike« iz Beograda, u ediciji biblioteke »Izazov«, pojavila obimna knjiga prof. dr Ivana Stojanovića »Socijalizam i tržište«, našoj naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti postalo je jasno da se pojavila jedna od retkih celovitih analiza naše ekonomske realnosti, odnosno svojevrsno ekonomsko preispitivanje teorijskih stavova, praktičnih rešenja i konkretnih mera ekonomske politike. Posle čitanja knjige stiče se i celovita slika o autorovoj teorijskoj orijentaciji, koju je on omeđio svojim brojnim naučnim studijama, člancima i prilozima, a posebno stavovima u ranije objavljenoj knjizi »Savremena tržišta i cene«, »Naučna knjiga«, Beograd, 1977. godine i knjizi »Ko radnike povezuje lažnim koncima«, BIGZ, Beograd, 1984. godine, koju je prof. Stojanović napisao u koautorstvu sa Dragišom Pavlovićem i koja je svojom pojavom već izazvala brojna reagovanja i visoke ocene o svojoj vrednosti. Tako smo sada u prilici da upoređujemo Stojanovićevu analizu i da pratimo njegovu misao do kraja. Iako u knjizi »Socijalizam i tržište«, i po autorovim rečima, »ima ideja sadržanih u ranije objavljenim radovima«, knjiga se može okvalifikovati kao »pokušaj celovite analize problema odnosa socijalizma i tržišta« (strana 17 knjige), a zaključci do kojih autor dolazi i poseban (za našu ekonomsku literaturu neuobičajen) stil pisanja i saopštavanja rezultata istraživanja, stalno preispitivanje teorijske, naučne i praktične zasnovanosti stavova i često postavljanje pitanja i davanje odgovora, razlozi su koji nas obavezuju

Digitized by Google

da nešto više i određenije kažemo o ovoj značajnoj knjizi.

Pored Predgovora, pisanog eruditskim perom prof. dr Zorana M. Pjanića, Uvoda, Specijalnog priloga »Tržište ili etatizam« i Dodatka — statističke dokumentacije, knjiga »Socijalizam i tržište« koncipirana je u pet komplementarnih delova: I Tržište u savremenoj jugoslovenskoj privredi, II Socijalizam i ekonomske zakonitosti (Teorijski pogledi), III Oblici tržišta razvijene robne privrede, IV Preduzeće i tržište (Elementi mikroekonomske analize) i V Tržište, planiranje i cene (Elementi makroekonomske analize). Ovakav koncept knjige »Socijalizam i tržište« i na prvi pogled pokazuje da je reč o kompletnoj analizi najvažnijih, tzv. otvorenih pitanja političke ekonomije socijalizma i privrednog sistema uopšte, gde procesi dugoročnog stabilizovanja ekonomskih tokova i proširene društvene reprodukcije imaju posebno mesto. Međutim, ono što se na prvi pogled ne može uočiti jeste karakter Stojanovićeve analize, koja sadrži bar tri bitna aspekta: teorijsko-doktrinarni, empirijsko-praktični i naučno-logični aspekt problema. Drugim rečima, bilo da se radi o analizi opštih razvojnih tokova jugoslovenske privrede u najnovijoj fazi razvoja, o merama, karakteru i značaju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, o karakteru ekonomskih zakonitosti proširene društvene reprodukcije ili je reč o posebnim pitanjima privrednog sistema, kao što su inflacija, planiranje, tržište i cene, tržišna morfologija, motivisanost privrednih subjekata i dr., prof. Stojanović uvek ocenjuje i dokazuje rezultate do kojih je u istraživanju došao, najpre sa aspekta njihove teorijske opredeljenosti, zatim njihove praktične primene i naučne zasnovanosti, a tek na kraju daje i svoj sud o mogućim i različitim kontroverzama problema. Time je analiza dovedena do kraja, pri čemu rezultati takvih ekonomskih preispitivanja prof. Stojanovića više ne mogu ostati samo u sferi teorijskog i naučnog, već imaju i odgovarajuće praktične poruke za kreatore ekonomske politike i za privredne subjekte i funkcionisanje privrednog sistema u celini.

Polazeći od toga da »privredni sistem društva koje se nalazi u ekonomskoj krizi mora da bude predmet što je moguće potpunijih kritičkih analiza« (str. 95), prof. Stojanović pod lupu svoje analize stavlja ekonomsku misao o socijalizmu, opšte karakteristike robne proizvodnje u socijalizmu (naročito odnos plan-tržište), praksu socijalističke izgradnje u Jugoslaviji, tržišnu morfologiju jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja i politiku cena. Navedena pitanja svakako nisu nova u ekonomskoj teoriji i privrednoj praksi, ali su interesantna bar iz razloga što obuhvataju celinu društvene proizvodnje i opredeljuju autorovo stanovište o njihovom karakteru.

Prvi kompleks pitanja — teorijski pogledi ekonomista različite orijentacije — u osnovi prof. Stojanović svodi na prikaz najvažnijih teorijskih pravaca, autora i škola koji su se u istoriji ekonomske misli javili povodom osnovnih pitanja političke ekonomije socijalizma i socijalističke privrede uopšte. U tom smislu, izgleda da dva pitanja zauzimaju centralno mesto: pitanje o »socijalističkoj kontroverzi«, odnosno pitanje o racionalnosti socijalističkog privrednog sistema i pitanje »koliko se postojanje i razvoj robne proizvodnje u socijalizmu, posebno samoupravnom, 'slaže'... sa Marksovom 'vizijom' socijalizma i komunizma« (str. 103). To su, u stvari, i dva osnovna pitanja oko kojih se polarizovala ekonomska misao o socijalizmu, bilo da je kritički orijentisana ili da ima pozitivan stav prema socijalističkom privređivanju uopšte. Razvoj socijalističkih ideja i teorija između dva rata pokazao je takođe da se između prve, tzv. antisocijalističke škole i njenih principa i druge, tzv. liberalno-socijalističke doktrine javila velika grupa autora i pravaca koji su se bavili naznačenim pitanjima, ali nisu zauzimali pozicije isključivosti kao navedene teorije. Posle drugog svet-

Digitized by Google

skog rata, »socijalistička kontroverza« u savremenoj ekonomskoj misli o socijalizmu postavlja se u sklopu drugih pitanja, ali praksa izgradnje socijalizma danas daje dosta argumenata u prilog svoje racionalnosti, pa je, zaključuje prof. Stojanović, »malo... teorija u kojima (bi) se pobijala racionalnost tržišno-planskog oblika privređivanja u socijalizmu« (str. 143). Time je delimično dat odgovor na prvo pitanje.

Ispravni su zaključci do kojih prof. Stojanović dolazi analizirajući različita mišljenja o nespojivosti robne proizvodnje i socijalizma. Naime, pravilno uočavajući da su kontroverze o robnoj proizvodnji, pored ostalog, uzrokovane i negativnim stavom klasika marksizma o robnom privređivanju u socijalizmu, prof. Stojanović zaključuje da bi »bilo... sasvim pogrešno iz poređenja... Marksovih misli (o navedenim problemima — M.P.)... i činjenice da robna proizvodnja postoji u socijalističkim društvima izvlačiti zaključak da nema 'spoja' između Marksa i postojećih socijalizama, što inače neki čine, posebno filosofi« (str. 152). Klasici marksizma su u drugačijoj istorijskoj perspektivi objašnjavali socijalističko društvo, nastojeći da ne prave, kako je isticao Marks, »nikakve račune za krčmu budućnosti«, jer nisu imali nikakva praktična iskustva društva o kome su pisali. Lenjin je svakako, na najbolji način, pokazao dijalektiku marksističkog načina mišljenja, a principi NEP-a idu u prilog tvrdnji da je marksistička misao dinamična i da potvrdu svoje istinitosti ne traži u misaonim konstrukcijama, već u praktičnoj ljudskoj delatnosti. Time je dat i jedan od odgovora na drugo pitanje.

U kontekstu odgovora na ova dva pitanja sadržana je jedna od važnijih poruka Stojanovićeve knjige — »da zakonitosti robne proizvodnje, i to one koje bi se mogle ispoljavati na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, morale (bi) biti osnova sistema i prakse ekonomske reprodukcije« (str. 64). Time je, u stvari, omeđena i autorova teorijska pozicija, njegovo nastojanje da pokaže da je socijalističkoj, a posebno samoupravnoj privredi, potrebno više plana, ali i više tržišta. Ocena da je »privredni sistem Jugoslavije iz 70-ih godina, a naročito neki njegovi delovi koji su precizirani tzv. sistemskim zakonima, stvaran... pod jakim uticajem jedne teorijske koncepcije«, čija je suština »da je već sada, na sadašnjem stepenu razvijenosti proizvodnih snaga u Jugoslaviji, ekonomske tokove uključujući i formiranje cena, moguće regulisati, umesto putem tržišta (i njegovih zakonitosti) ili putem državno-plansko-centralističkog odlučivanja, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem« (str. 38—39), svakako je ispravna jer »ekonomije bez ponude« ili tzv. »dogovorna ekonomija« (kako se taj koncept najčešće naziva), iako je pružila dovoljno argumenata u prilog svoje neefikasnosti, još nije napustila svest nekih teorijskih ekonomista i njihov način razmišljanja, bez obzira što su praktična ponašanja ekonomskih subjekata sasvim drugačija.

Rasprave koje su se vodile o osnovnim pitanjima političke ekonomije socijalizma i privrednog sistema uopšte, pokazale su da je problem robne proizvodnje u socijalizmu složeniji od objašnjenja odnosa plan — tržište. Praksa socijalističke izgradnje produkovala je i druge posebne polit-ekonomske probleme, počev od objašnjenja osnova našeg privrednog sistema — karaktera društvene svojine, raspodele prema radu, obima robnosti, odnosno karaktera elemenata procesa proizvodnje, preko objašnjenja karaktera normalne cene i delovanja zakona vrednosti, karaktera dohotka, motiva privređivanja, akumulacije i minulog rada, pa sve do razjašnjenja organizacione strukture privrede, posebno procesa »oourizacije« i ekonomske integracije privrede. To su i osnovna pitanja Stojanovićeve analize u prvoj i drugoj glavi knjige, gde on zaključke svojih istraživanja testira sa pozicije Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i izvlačenju jugoslo-

Digitized by Google

venske privrede iz krize u kojoj se nalazi.

Izlažući svoj stav o svakom od ovih problema, prof. Stojanović naročito inspirativno piše o (dez) integracionim procesima jugoslovenske privrede. Za razliku od razvijenih zemalja Zapadne Evrope, u kojima jačaju integracioni procesi, jugoslovenska privreda je u pravom smislu te reči podeljena na nacionalne, lokalne i oourske ekonomije, što stvara dosta poteškoća slobodnom kretanju elemenata procesa proizvodnje, a naročito teritorijalizuje sredstva akumulacije. Štaviše, »dok u svetu danas jačaju međunarodna preduzeća, multinacionalne kompanije, mi smo sa 'oourizacijom' u velikom broju slučajeva pocepali neke već ranije postojeće oblike organizovanja samoupravne privrede, kao što su to, na primer, bile radne organizacije. 'Nacionalne ekonomije', opštinska zatvaranja i 'oourizacija' su doneli više negativnih negoli pozitivnih efekata« (str. 90). To je, ujedno, stav koji na najbolji način prikazuje Stojanovićevu kritiku procesa oourizacije, shvaćenog u smislu pogrešne primene ZUR-ovskog i ustavnog koncepta organizacione strukture privrede.

Razmatrajući opšta pitanja privređivanja, prof. Stojanović jednom problemu posvećuje posebnu pažnju. Pažljivo razdvojivši stavove dve suprotstavljene teorijske koncepcije, tzv. dohodne koncepcije (njeni predstavnici se od druge suprotstavljene koncepcije pežorativno nazivaju »dohodaši«) i koncepcije cene proizvodnje (»tržišnici« ili »profitaši«), prof. Stojanović ruši ideološke zablude i termine nastojeći da pokaže univerzalnost zakona robne proizvodnje za oba sistema krupne robne privrede. To se naročito odnosi na upotrebu termina »preduzeće«, kome prof. Stojanović daje smisao koji je i ranije imao, svodeći ga na sadržinu i karakteristike radne organizacije. Time je analiza konkretizovana, pa se više ne govori o bezličnim ekonomskim subjektima, već o konkretnim ponašanjima radnih organizacija koje nastupaju samostalno na tržištu i imaju sve karakteristike socijalističkog (samoupravnog) preduzeća.

Reafirmacija tržišnih zakonitosti značajna je i iz razloga što ona u Stojanovićevoj analizi ne znači puko prizivanje »u pomoć« nekakve ekonomije bez sadržine i njenih zakonitosti koje ništa ne znače; prihvatanje istine o delovanju robnih (tržišnih) zakona u jugoslovenskom privrednom sistemu kao sistemu sporazumevanja i dogovaranja, po prof. Stojanoviću, znači i reafirmaciju drugih ekonomskih kategorija kao što su cena upotrebe društvenih sredstava, »svojinski« prerogativi društvene svojine, tržište, a posebno cene i mogućnosti sporazumevanja o cenama. Sve su to elementi predviđeni i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, o čemu prof. Stojanović kaže: »Jedna od suštinskih ocena iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije jeste da se jugoslovenska privreda iz 70-ih i početka 80-ih godina karakteriše prevlašću administrativnih mera — potiskivanjem ekonomskih zakonitosti, i da se to negativno odrazilo na efikasnost poslovanja ekonomskih subjekata — kvalitativne faktore privređivanja, te da ekonomska stabilizacija pretpostavlja takav preokret kojim će se ostvariti reafirmacija privređivanja sve više zasnovanog na ekonomskim zakonitostima, a sve manje na administrativnim merama, da je taj preokret nužan za podizanje efikasnosti — kvaliteta privređivanja na viši nivo« (str. 37).

Ipak, veći deo svoje knjige, prof. Stojanović posvećuje problemima tržišta i tržišne morfologije, politici cena i monetarnim fenomenima koje ona produkuje. U osnovi, i ovde su omeđena dva bitna aspekta problema — makro i mikro aspekt, odnosno zaključci analize se prikazuju na širem i na užem nivou. Obuhvatnost tretiranja problema pokazuje da je reč o vrsnom poznavanju ove problematike, a celu analizu u Predgovoru knjige prof. dr Zoran Pjanić kvalifikuje kao »neku vrstu sinteze ukupne naučne delatnosti dr Ivana Stojanovića« (str. 8).

Digitized by Google

Polazeći od zaključka da će socijalizam »u nas i drugde morati još dugo da se kreće između Scile tržišta i Haribde države« (str. 101), prof. Stojanović najpre analizira oblike tržišta razvijene robne privrede, da bi dokazao da i »u savremenoj jugoslovenskoj privredi... dominiraju oligopolske, a u nekim sektorima i prostorima čak i monopolske proizvodno-tržišne strukture« (str. 196) i da bi se u teorijskoj analizi obezbedio i ogradio« od nečega što je već davno otkriveno« (str. 16).

U teorijskoj analizi problema tržišta i njegove morfologije prof. Stojanović analizira različita (»svetska«) shvatanja i autore, počev od Kurnoa, Čemberlina, Felnera, Svizija, Stiglera, Šabika, Krelea, pa sve do Štakelberga, Kaldora, Meklapa, Friša i drugih autora koji su se bavili ovom problematikom. Iz naše ekonomske literature prof. Stojanović izdvaja dva autora: prof. dr Dragoljuba Dragišića i prof. dr Zorana Pjanića i daje im visoku ocenu. Širina analize, broj postavljenih pitanja i analiziranih mišljenja svrstava ovaj deo knjige prof. Stojanovića u najsveobuhvatnije analize koje se bave istorijom ekonomske misli i doktrina.

Pošto je pokazao da u teorijskoj analizi ima mogućnosti za definisanje tržišnih stanja, naročito se zadržavši na poznatoj Štakelbergovoj klasifikaciji, prof. Stojanović ovaj deo analize stavlja u funkciju privrednog sistema i pokušava da dokaže još vrlo aktuelan stav da je u našoj praksi »takođe aktuelno pitanje ko vlada tržištem« i da dokaže da »njime još uvek, u meri u kojoj je ono slobodno, gospodare velike organizacije na monopolistički način« (str. 203). To se naročito odražava na politiku cena, pa prof. Stojanović odvojeno analizira cene na tržištu potpune i ograničene konkurencije, posebno se zadržavši na oligopolskim i monopolskim tržišnim strukturama.

U kontekstu objašnjenja formiranja cena, prof. Stojanović elemente svoje mikro-analize saopštava u glavi IV (»Preduzeće i tržište«), a odnos privredno planiranje — tržište u glavi V (»Tržište, planiranje i cene«). S obzirom da je reč o dosta širokom zahvatu analize naznačenih problema, pa je stoga nemoguće nabrojati sve njene zaključke, mišljenja smo da bi se u odgovoru na pitanje formiranja i politike cena valjalo zadržati na sledeća dva problema: (1) sagledati zaključke Stojanovićeve analize motivacionih faktora preduzeća i (2) objasniti odnos plan—tržište sa aspekta makro analize.

Polazeći od stava da je »motivacija ekonomske aktivnosti radnih kolektiva bitno... uslovljena društvenim opredeljenjima u pogledu prava kolektiva da raspolažu dohotkom« (str. 312), prof. Stojanović, pošto je analizirao motivaciju ekonomske aktivnosti kapitalističkog preduzeća, pokazuje sve protivrečnosti poslovnog dobitka, upućujući na zaključak da ekonomski motivi i interesi socijalističkog preduzeća predstavljaju osnovne ciljeve koje preduzeće u nekom roku želi da ostvari. Za razliku od kapitalističkog preduzeća, gde se pored različitih mišljenja o motivaciji ekonomske aktivnosti, ipak, ekonomski interes preduzeća ispoljava u maksimizaciji profita, prof. Stojanović pokazuje svu složenost samoupravnih odnosa, interesa i prioriteta. Time pokazuje i svu heterogenost tržišnih ponašanja i snaga koje utiču na odnose u primarnoj raspodeli dohotka.

U istom smeru ide autorovo nastojanje da pokaže praktičan odnos tržište — plan. Svestan činjenice da je dugo »u ekonomskim istraživanjima i van njih planiranje izjednačavano sa socijalizmom ('Istokom'), a tržište sa 'slobodnim svetom' — kapitalizmom ('Zapadom')« (str. 467), prof. Stojanović ističe da taj problem nije ni malo jednostavan i pokušava da ga razreši odgovorima na dva pitanja koja formuliše podnaslovima pete glave: 3. »Socijalistička privreda: tržište — korektiv planiranja« (str. 492 i dalje) i »4. Sistem: pla-

Digitized by Google

niranje — korektiv tržišta« (str. 506). Istina je svakako negde na sredini, a u praktičnom životu ona pretpostavlja utvrđivanje optimuma proizvodnje — tačke u kojoj se maksimiziraju efekti poslovne aktivnosti preduzeća. To, sa svoje strane, upućuje na analizu delovanja zakona vrednosti i poznate kontroverze o transformacionom problemu, o kome gotovo svaki autor mora da formuliše svoju teorijsku orijentaciju. A s obzirom da je prof. Stojanović u više navrata potvrdio svoju teorijsku poziciju ovde nam se čini suvišnim da izlažemo njegove stavove o normalnoj ceni u socijalizmu.

Poslednji deo knjige takođe u sebi sadrži dva osnovna pitanja: da li postojeću privrednu nestabilnost jugoslovenskog društva kvalifikovati kao ekonomsku krizu, i ako je tako (a prof. Stojanović daje argumente u prilog toga), koji su onda uzroci ekonomske krize? Bez namere da sve uzroke ekonomske krize u Jugoslaviji »veže« za derogiranje robnih zakona i tržišne logike, ipak nam se čini da ima dosta istine u stavu da je »'ukidanje' tržišta i naturalizacija privrede — put etatizacije i birokratizacije društva« (iz »Dodatka — Tržište ili etatizam«, strana 555 knjige). To je, u stvari, i jedna od mnogobrojnih poruka ove Stojanovićeve knjige.

Analiza i zaključci do kojih smo došli u prikazu ove knjige prof. dr Ivana Stojanovića, u osnovi, pokazuju bar dve bitne »stvari«: da su poruke ove knjige aktuelne za društveni trenutak u kome se pojavljuju i da širina analize i istraživanja pokazuje da je reč o jednoj od retkih celovitih studija kojoj treba dati visoku ocenu, svakako je pročitati i preporučiti drugima za čitanje.

Mr Milorad D. Pavličić

Hamdija Pozderac: Od istorijske ka konkretnoj odgovornosti

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1986.)

Ključne ideje pisca knjige »Od istorijske ka konkretnoj inicijativi«, temelje se na uverenju da zastoji, stagnacija i blokade nisu posledica prevelike doze samoupravljanja, već naprotiv, što je ono bilo nedovoljno razvijeno, a naročito u oblasti proširene reprodukcije. Pojave i procesi čiji smo svedoci u potpunosti daju za pravo ovim tezama Hamdije Pozderca. Nije, znači, u krizi koncept samoupravljanja, već bujanje etatističkih pojava i odnosa na svim nivoima, a pre svega u oblasti integracije društvenog rada.

Knjiga H. Pozderca, podeljena u dva poglavlja, bavi se pitanjima sposobnosti Saveza Komunista Jugoslavije da ostvari vodeću ulogu u društvu, i pitanjima primene Ustava i Zakona o udruženom radu čiji je on idejni inspirator. U prvom, autor razmatra teorijske temelje i epohalne granice razvoja i delatnosti partije radničke klase, ukazujući, pored ostalog, na Scile i Haribde programske vizije SKJ. Obrađuje i probleme demokratskog centralizma i s tim u vezi puteve permanentne demokratizacije odnosa u Savezu komunista Jugoslavije. Jedna od, svakako, najzanimljivijih a i najaktuelnijih tema jeste kako ostvariti demokratski centralizam u SKJ u uslovima pluralizma samoupravnih interesa. Pozderac se odmah izjašnjava, i kaže da je princip demokratskog centralizma u sadašnjoj fazi razvoja političkog sistema potrebno osvetliti sa svih aspekata, od teorijskog do praktičnog. Na taj način izbegla bi se konfrontacija stavova prema kojima sada u SKJ (vele neki) funkcioniše demokratski centralizam, a u drugim samoupravnim strukturama dogovaranje i načelo konsensusa, kao međusobno nespojivi princi-

Digitized by Google

pi političkog organizovanja. Striktna podela između ova dva principa, je u suštini, prema Pozdercu, pogrešna jer je rezultat neshvatanja suštine demokratskog centralizma. Držeći se osnovnih primesa ovog principa, međutim, nema mesta dilemi da li je demokratski centralizam u sukobu sa načelom dogovaranja i sporazumevanja kao nekim novim principom u našoj praksi. To su oblici, načini, putem kojih se dolazi do odluke, do istine. Štaviše, mišljenje je Pozderca, demokratski centralizam podrazumeva, u najširem smislu reči, i dogovaranje i sporazumevanje, pa i konsensus. Ali, to ne znači da dogovaranje i sporazumevanje mogu da zamene demokratski centralizam; oni mu nisu ni pandan ni alternativa. Oni su, kao način dolaženja do istine, do odluke, samo sastavni delovi jedinstvenog samoupravnog sistema odlučivanja. Zato Pozderac smatra da nije potrebno menjati sam naziv demokratski centralizam, već ga valja dalje teorijski i praktično razrađivati, prvenstveno razvojem onih elemenata koji su rezultat našeg specifičnog socijalističkog samoupravnog razvoja.

Demokratski centralizam, ako je zaista demokratski, što znači da uključuje demokratski način u donošenju zajedničkih odluka i vođenju ukupne politike Saveza komunista, poštovanje prava manjine u izražavanju alternativnih predloga i mišljenja, sve do formulisanja finalnih zaključaka, i smernica, slobodnu borbu mišljenja i različita sredstva u dolaženju do zajedničkih stavova, uključujući i većinsko odlučivanje, ne može po svojoj najdubljoj suštini biti ni birokratski centralizam niti sinonim za »cvetanje stotinu cvetova«. A svako odvajanje demokratskog od centralističkog i njihovo apsolutizovanje vodi do prevlasti ili birokratsko-centralističkog sadržaja jedinstva u Savezu komunista ili do ekstenzivnog liberalističkog tumačenja tog principa u vidu »demokratskog jedinstva«.

Otuda bi današnji, savremeni centralizam u SKJ bio više sinonim njegovog akcionog i idejnog jedinstva. To više ne bi bio kruti institucionalni okvir kakav je bio neophodan u ranijim razdobljima, a koji bi sada bio samo smetnja razmahu inicijative. Za to postoji sasvim jasan kriterijum. Prvo, proces stvaranja i realizacije strategije i politike SKJ ne može se uslovljavati republičkim, pokrajinskim ili bilo kojim drugim užim interesima, ukoliko oni ne predstavljaju globalnu sintezu klasnog i nacionalnog. Drugo, temelj toga procesa je zapravo samoupravni produkcioni odnos koji razvija ekonomske, kulturne, političke i idejne preduslove vlasti radničke klase. On je po svom biću protivan, odnosno, nespojiv sa partikularizmom.

Autor knjige »Od istorijske ka konkretnoj inicijativi« smatra da je demokratski centralizam ključno načelo koje revolucionarnoj partiji, dokle god postoji potreba za njom, obezbeđuje da ostvaruje jedinstvo misli i akcije. Od tačnosti u pristupu tome zavisi i to koliko konsekventno SKJ razgraničava svoje kompetencije od kompetencija samoupravnih i državnih organa. Drugim rečima, od doslednosti u pridržavanju tih načela zavisi da li će SKJ izbeći dve krajnosti: delovanje spolja i izvan sistema, kao i apriorno i bezrezervno identifikovanje sa sistemom.

Hamdija Pozderac veoma nadahnuto govori o nekim aktuelnim pojavama u SKJ, a naročito o federalizaciji. Ako je svojevremeno (u vreme 21. sednice Izvršnog komiteta Predsedništva CK SKJ iz 1971. godine) vredela ocena da radničkoj klasi, za razliku od SKJ, treba više vremena da stupi u političku akciju, a da zato akcija u klasi duže traje — sadašnja situacija nagoveštava da je klasa brža od Saveza komunista u reagovanju na društvene pojave i procese.

SKJ jeste nedvosmisleno jedinstvena politička organizacija koja deluje na principu demokratskog centralizma. Ali, u njemu se uočavaju pojave i odnosi koji, uzeto zajedno, čine sindrom takozvane »federalizacije«. Iako nije lako razlučiti šta sve u praksi sačinjava

Digitized by Google

taj sindrom, ipak, nudi se jedan dosta jasan pojam. Naime, SKJ se već duže vreme nalazi pred relativno jasnim problemom: kako jačati klasno jedinstven karakter avangarde, a istovremeno se odlučno suprotstavljati tendencijama vraćanja na centralističko-unitarni, nadnacionalni tip organizacije, odnosno kako razvijati samostalnost republičkih i pokrajinskih saveza komunista a da taj proces ne pothranjuje tendencije federalizacije.

Ne prenebregavajući sve potencijale za obnavljanje »starog« centralizma u SKJ, ipak se može reći da je unutrašnji život i rad Saveza komunista poslednjih godina više karakterisala tendencija federalizacije.

H. Pozderac, međutim, ne »dozvoljava« dilemu: ili samostalnost republičkih i pokrajinskih Saveza komunista ili jedinstvenost Saveza komunista Jugoslavije, ili autonomija ili jedinstvo. Jer, veli Pozderac, u našim uslovima autonomija je preduslov jedinstva, a jedinstvo preduslov autonomije. Osnovni pravac rešavanja ovog pitanja jeste u ostvarivanju programskog i statutnog opredeljenja po kome je SKJ jedinstvena organizacija, u kojoj je samostalnost republičkih i pokrajinskih i svih organizacija SK u funkciji njegovog delovanja kao jedinstvene revolucionarne organizacije radničke klase Jugoslavije.

U drugom poglavlju Pozderac razmatra konstituciju društveno-ekonomskih i političkih odnosa u socijalističkom samoupravnom društvu, s posebnim osvrtom na nekoliko veoma aktuelnih tema kao što su: promene u ekonomskom i političkom sistemu, zatim, samoupravne dimenzije jugoslovenskog federalizma, društveno-ekonomski koreni, klasna priroda i oblici ispoljavanja nacionalizma, kao i moral i revolucija.

Dosada je izvršeno nekoliko rekonstrukcija našeg političkog sistema i to velikih, pa je po tome naš ustavni sistem bio među najdinamičnijim u svetu. Ali, čini se da osnovni cilj da radnička klasa, uistinu, ovlada uslovima i rezultatima svoga rada, posebno viškom rada i akumulacijom kao njegovim najvažnijim delom, — nikada nije u potpunosti dosegnut. Ako se uzme za primer rasprava o predlogu za uvođenje veća udruženog rada i u Skupštini Jugoslavije, vidi se da formalizam ne donosi ništa, a da je bitna suština. Naime, jedan novi institut kakav bi bio, recimo, veće udruženog rada u Skupštini SFRJ ne bi razrešio osnovni problem — da radnička klasa ovlada svojim radom i akumulacijom. Jer, u republikama i pokrajinama postoje veća udruženog rada kao instrument političke integracije udruženog rada, a nikada se više nije govorilo o etatizmu kao uzročniku stagnacije samoupravljanja. Tako će biti sve dok radnička klasa ne ostvari svoj uticaj i u svim ostalim institutima društva.

Osvrćući se na društveno-ekonomske korene nacionalizma H. Pozderac ističe da se nacionalizmi, bez obzira na međusobne razlike, izražavaju kao shvatanja, ponašanja i delovanja koja sve društvene odnose svode pretežno ili isključivo na odnose u naciji i nacionalnosti, kao izvedenom obliku društvene zajednice, a pri tome uvek sa pozicije »svoje« nacije. Oni su u suprotnosti sa nastojanjima socijalističkih snaga da se društveni odnosi menjaju razvijanjem samoupravne organizovanosti, uspostavljanjem i razvijanjem odnosa udruživanja rada i sredstava, sporazumevanja i dogovaranja, kao i međuzavisnosti udruženih radnika. Umesto toga, nacionalizmi teže jačanju nacionalne države ili društveno-političke zajednice sui generis na planu distribucije viška rada kao ekonomsko-političke osnove razvijanja nacionalne ekonomije, kulture i jačanja drugih potencijala nacije ili nacionalnosti.

Koji su oblici ispoljavanja nacionalizma?

Političke ideje i oblici u kojima se nacionalizam u nas pojavljuje su unitarizam i separatizam. U svojoj osnovi — kaže Pozderac — unitarizam i separatizam predstavljaju tendenciju nametanja interesa vlastite nacije drugim

Digitized by Google

nacijama, preferiranje vlastite nacije i obezvređivanje drugih.

Pod unitarizmom se podrazumeva hegemonistička politika koja se temelji na postulatu jedinstva funkcija države, a oslanja se na ulogu jedne nacije kao nosioca i garanta tog jedinstva. Oblik njegovog delovanja je odricanje značaja nacionalnog pitanja kao takvog u ime jedinstva koje omogućuje samo dominacija jedne nacije, odnosno odricanje od nacije uopšte. Unitarizam, dalje, ignoriše nacionalno pitanje jednostavno zato što jednom realizovan interes jedne nacije nameće drugim nacijama pod parolom jedinstva, odnosno višeg oblika povezanosti. A radi se, zapravo, o tome da zagovarajući nacionalnu unifikaciju, po cenu navodnog odricanja od svoje nacionalne vlastitosti, unitaristi znaju da se zalažu za parolu koja nema svoju vrednost. Asimilacija drugih nacija i njihova duhovna i materijalna eksploatacija karakteriše faktičko stanje takvog jedinstva. Unitarizmu ide u prilog što insistira na sličnostima, a ostaje slep za razlike. Unitarizam u ime takozvane nadnacionalne integracije faktički pokušava da nametne hegemoniju jedne nacije i na taj način da ostvari jedan određeni ili dominantan nacionalni interes na račun interesa drugih nacija i nacionalnosti.

Kao izvanredna demonstracija unitarističkog oblika nacionalizma može poslužiti proces stvaranja stare Jugoslavije i odnosa u njoj. Ideja jugoslovenstva bila je istorijski progresivna, ali je ona bila ubrzo kompromitovana nacionalističkim nastojanjem, pre svega, velikosrpskog nacionalizma, koji je u jugoslovenstvu video šansu za prikrivenu realizaciju svog interesa. Takvo ujedinjavanje nije dalo rezultat — nije došlo do prevazilaženja razlika i nije doprinelo stvarnom povezivanju. Naprotiv. Produbljene su razlike do stepena koji je ugrozio i ujedinjenje jugoslovenskih naroda kao progresivni akt.

I posleratni etatistički period u izgradnji socijalizma u nas stvorio je uslove za pojavu unitarističkih težnji. Koncentracija viška rada u jednom centru odakle se on distribuirao prema veoma nestabilnim i voluntarističkim kriterijumima stvorio je pogodno tle za ispoljavanje unitarizma. Unitarizam tako zloupotrebljava naciju i narodnosti, ali i onu naciju i nacionalnost čiji interes prividno favorizuje. Dovodeći u permanentni sukob tu naciju naspram drugih, on, u stvari, zloupotrebljava i kompromituje tu naciju u budućnosti, a u interesu sopstvene vladavine klasnih ili grupnih interesa. Unitarizam vidi jedinu mogućnost za ostvarenje ciljeva revolucije u jakoj centralističko-birokratskoj organizaciji. Stoga je jasno da je njegov glavni neprijatelj demokratizacija društvenih odnosa i razvoj socijalističkog samoupravljanja. U nameri da nametne hegemonizam jedne nacije on zagovara jedan jezik, jednu kulturu, centralistički ekonomski program razvoja, sve pod izgovorom da će tako pre doći do ostvarenja socijalizma, a samim tim do nacionalne integracije i do prevazilaženja nacionalnog pitanja. U samoj osnovi unitarističkih shvatanja i postupaka, bez obzira na to da li se radi o sračunatom ili dobronamernom reagovanju, dolazi se do podela nacija na velike i male, na značajne i beznačajne, na državotvorne i nepouzdane, na vodeće i pomoćne, na središne i periferne i slično.

H. Pozderac osvetljava i separatizam, pa veli da je to, u stvari, uskonacionalni lokalni nacionalizam koji polazi sa istih klasnih polazišta kao i unitarizam, odnosno, od upotrebe države kao poluge pomoću koje će ostvariti nacionalni interes. Ali, separatistički nacionalizam ističe samo razlike, a potpuno je slep za sličnosti. Nacionalistički partikularizam teži zatvaranju u svoje nacionalne okvire, dovodeći na taj način u pitanje šire društvene interese koji se tiču ostvarenja povezanosti i zajednice jugoslovenskih naroda. On se vatreno bori protiv etatizma saveznog ranga da bi ga mogao ostvariti u svojim nacionalnim okvirima. Da bi pribavio argumen-

Digitized by Google

taciju za svoju separatističku politiku, agresivni nacionalizam falsifikuje istoriju, vrši nasilje nad kulturom i umetnošću, izmišlja ugroženost svoje nacije i nacionalnosti, bilo od celokupne jugoslovenske zajednice ili pak od interesa neke posebne nacije.

Prema tome, osnovna tipologija nacionalizma u nas jeste njihova globalna, centrifugalna, separatistička ili republička i pokrajinska forma ili tip na jednoj, i univerzalistička, apstraktna, unitaristička i hegemonistička forma ili tip, na drugoj strani. U jedan od ta dva tipa mogu se svrstati i velikosrpski i hrvatski i slovenački i makedonski i crnogorski i muslimanski, ali i albanski ili neki drugi nacionalizam u nas. Pri tome treba imati u vidu — naglašava Pozderac — dva ključna momenta. Ova dva tipa nacionalizma nisu nikako i sami nacionalno obojeni u tom smislu da bi, na primer, Srbi kao nacionalisti bili samo unitaristi, a Hrvati, na primer, samo separatisti. Oba tipa se mogu javiti kod obe nacije ili bilo koje naše nacije ili nacionalnosti, a njihova pojava vezana je neminovno za uslove međunacionalne borbe i interesa.

Nacionalizmi se u nas onemogućavaju otporom naroda i narodnosti, kao i svesnih socijalističkih snaga u tim sredinama, i u celoj zemlji. Međutim, nacionalizam samostalno ili u sprezi, pa i potpomognut spolja, nastoji da pocepa jugoslovensku socijalističku zajednicu. Budući da se nacionalizmi javljaju kao elementi šireg strateškog klasnog sukoba, ne može se govoriti o manje opasnom nacionalizmu i dobroćudnom nacionalizmu, iako se i danas plasira mišljenje da je nacionalizam tipično defanzivna ideološka i politička pojava, odnosno, da nastaje kao posledica ponašanja drugih. Nacionalizam je, međutim, uvek klasno-politički izraz interesa buržoazije, kao i antikomunističkih i antisocijalističkih snaga, pa je uvek u zavisnosti od njihovih interesa i uticaja na politiku u globalnom kontekstu.

Koji su strateški pravci borbe protiv nacionalizma?

Prvi uslov je stvarna kritičnost, čak bespoštednost prema sopstvenoj sredini, koja često izostaje, što onda oduzima moralnu legitimaciju da se govori o stanju uopšte u svim sredinama. A da bismo mogli govoriti o svim sredinama, moramo poznavati dobro i druge naše narode i narodnosti, njihovu kulturu i tradiciju, njihove razvojne potrebe, ali i njihove mitove, predrasude, jednako kao što ih poznajemo kod naroda i narodnosti kojima pripadamo.

Još je Kardelj na Osmom Kongresu SKJ tvrdio da je socijalizam istorijski nosilac prevladavanja ekonomske neravnopravnosti naroda. Zato disproporcije u nivou privrednog razvoja ne odgovaraju ni jednom našem narodu i narodnosti. Prevladavanje jaza između razvijenih i nerazvijenih u interesu je svih. Jer, interes jednog naroda i narodnosti nije da drugi zaostaje. Nejednak nivo ekonomske razvijenosti republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti, nužno su zahtevali da se i u nacionalnim odnosima permanentno usklađuju različiti ekonomski interesi koji nastaju u jedinstvenom privrednom sistemu, jedinstvenom tržištu i robno-novčanim odnosima, pravnom sistemu i slično. Za socijalizam je primarna ekonomska ravnopravnost i ekonomska samostalnost svih naroda i narodnosti kao osnovna pretpostavka samoupravnog prava svih naroda i narodnosti. Ekonomska ravnopravnost koja se obezbeđuje na jedinstvenom tržištu jeste uslov svake druge ravnopravnosti naroda i narodnosti. Iako su preduzete mere dale ogromne rezultate u razvoju svih delova zemlje, a posebno nerazvijenih, jaz između razvijenih i nerazvijenih je i dalje ostao, a po nekim pokazateljima te razlike se i produbljuju. Rešenje tog problema se ne može naći samo u raznim fondovima — za nerazvijene ili dopunskim fondovima za kreditiranje — već je potrebno dalje udruživanje rada i sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Neravnopravni odnosi nastaju i po osnovu prelivanja sredstava iz nerazvije-

Digitized by Google

nih u razvijene, kao i iz razvijenih u nerazvijene. Ni jedan ekonomista danas ne bi mogao da izračuna kolika su ta prelivanja, ali je činjenica da se taj proces odvija. Činjenica je da se sredstva prelivaju i po osnovu ekonomskih zakona i po osnovu mera ekonomske politike. Sada je samo pitanje kako ta sredstva koja se prelivaju iz razvijenih u nerazvijene najbolje iskoristiti.

Autor knjige »Od istorijske ka konkretnoj inicijativi«, na kraju razmatra temu MORAL i REVOLUCIJA, naravno sa stanovišta uloge Saveza komunista Jugoslavije da ostvari svoju istorijsku misiju u preobražaju jugoslovenskog društva. On veli da je temelj svakog nemoralnog ponašanja u tome što postoji mogućnost da se prisvoji tuđi rad. Od odgovora na pitanje koji su društveni preduslovi za postepeno uklanjanje te mogućnosti, zavisiće ne samo moralnost već i sudbina samoupravljanja. Upravo zato je borba za osvajanje viška rada, u stvari, oblik ostvarivanja autentičnih interesa radničke klase i oblik stvarnog oslobođenja rada. U tom pogledu revolucija socijalističkog samoupravljanja kao vrhovno moralno načelo postavlja vladavinu radnika nad viškom rada. To znači da je NAJNEMORALNIJE PONAŠANJE ODUZIMATI ILI SPREČAVATI RADNIČKU KLASU DA OVLADA CELINOM ODNOSA U UKUPNOJ DRUŠTVENOJ REPRODUKCIJI. Ustavno je načelo i vrednosni ključ čitave konstitucije našeg socijalističkog samoupravnog sistema — da materijalni i društveni položaj svakog pripadnika društva mora da zavisi od rezultata sopstvenog rada.

dr Čedomir Vučković

»Dinamika svetske krize«:

edicija Alternative, izdanje Radnička štampa, Beograd 1985. str. 243

Poslednjih decenija dvadesetog veka pitanja su postala brojnija od odgovora. Uprkos razvoju naučnih disciplina koje mogu da predstavljaju pouzdanu osnovu za futurološke analize, treći milenij se približava kao velika kosmička »crna rupa« prepuna neizvesnosti.

Na pitanje kakva je budućnost čovečanstva, daje se bezbroj protivrečnih odgovora. Pojedini ekolozi, ophrvani iscrpljivanjem prirodnih resursa i trovanjem ljudske okoline, predviđaju gotovo apokaliptički smak sveta. Za razliku od njih, stručnjaci koji rade na novim tehnologijama zadivljeni bezgraničnim mogućnostima koje se otvaraju u robotici, biologiji, genetici, tek očekuju najblistavije trijumfe ljudskog genija na zemlji i u kosmičkim prostranstvima.

Šta će se dogoditi sutra? Sa čime i kako će čovečanstvo ući u XXI vek? Neizvesnost, ipak, nije kob samo našeg vremena. Ona je bila nerazdvojan pratilac svih faza u ljudskoj istoriji, ali je, bez sumnje, danas dobila dramatične dimenzije. Pominjući okolnosti koje su tome doprinele ne bismo smeli izostaviti ni atomske pretnje i strepnje, ni eksplozivne ekonomske tenzije i kolizije, ni ideološke, nacionalne, rasne, verske antagonizme. Tranzistorni period nestajanja kapitalizma i nastajanja socijalizma, u kome »kapitalizam na umoru« osvaja nove prostore, a socijalizam kao »sistem budućnosti« dobija neočekivane udarce, podudario se ili poistovetio i sa tegobnim prelazom u postindustrijsko društvo, sve nesigurnijim uslovima življenja i ograničenim izvorima života na zemlji, kontroverznim izazovima koje

Digitized by Google

pruža osvajanje kosmosa, umnožavnjem suprotnosti između razvijenog Severa i nerazvijenog Juga. Zato godine koje dolaze liče na veliko minsko polje. Ko će trijumfovati, ko nastradati? Hoće li kapitalizam preživeti? Da li će socijalizam osvojiti svoje mesto pod suncem? Hoće li bogatiji postati još bogatiji, a siromašni još siromašniji? Da li će nove oligarhije zavladati svetom ili će se postepeno ostvarivati vizije politike i pokreta nesvrstanosti o nezavisnosti, ravnopravnosti i blagostanju za sve?

Na neka od tih sudbonosnih pitanja pokušali su u ovoj knjizi da daju svoj odgovor četiri poznata svetska teoretičara: Imanuel Volerstin, Đovani Arigi, Andre Gunder Frank i Samir Amin. Na stranicama ove knjige oni su se sreli kao polit-ekonomisti koji imaju ugledno mesto u onom idejnom sazvežđu čije rodoslovlje potiče od Marksa, ali se dijalektički nužno raščlanjuje i razlaže u struje i nijanse mišljenja koja se i neočekivano susreću i oštro razilaze. Oni su naši stari prijatelji sa cavtatskih debata o savremenom svetu i socijalizmu. Poznati su po nekonvencionalnim, visprenim, eruditskim analizama procesa i pojava današnjice i uživaju veliki ugled ne samo u krugu poklonika tzv. leve misli.

Atraktivnost i vrednost ove knjige velikim delom proističe iz same njene strukture, iz načina na koji je napravljena. U uvodnom delu, Imanuel Volerstin, Đuzepe Arigi, Andre Gunder Frank i Samir Amin iznose ono u čemu se slažu: tu su lucidno sažete zajedničke polazne pretpostavke u njihovoj velikoj raspravi o uzrocima i posledicama globalne krize, pre svega ekonomske, ali i političke, društvene, ekološke i moralne krize koja je dala pečat sedamdesetim i početku osamdesetih godina. Nakon tog uvodnog dela, svaki od njih, u posebnom poglavlju, iznosi svoje viđenje tog fenomena i tog problema. To je i središnji, substancionalni deo knjige. Najzad, u zaključku, oni ponovo zajednički govore o tome u čemu se jesu i nisu saglasili, podvlačeći svoja i osporavajući, ali i uvažavajući gledišta koja pojedini od njih nisu mogli akceptirati.

Pisac ovih redova nema nameru da podrobnije interpretira sadržinu ove lucidne i bogate rasprave, uveren da će sam čitalac najbolje proniknuti u njene staze i bogaze, ali će dozvoliti sebi da na njenim marginama, ipak, naznači izvesne usputne ili propratne opaske.

Analizirajući savremenu krizu autori su se složili oko pet ključnih polaznih tačaka: da danas postoji »jedinstvena kapitalistička svetska privreda« da raščlanjavanje stanja u jednoj zemlji ne može biti tačno i celovito bez uvida u njeno mesto u međunarodnoj podeli rada i da se uvek moraju simultano uzimati u obzir ekonomske, društvene i političke varijable, da unutar svetskog kapitalističkog sistema postoje antisistemske snage koje ga osporavaju i razgrađuju, kao radnička klasa i zemlje tzv. periferije, ali da se i one, kao sastavni deo svetskog socijalističkog procesa, nalaze u ozbiljnim teškoćama, da se hegemonija SAD, kao vodeće ekonomske političke i vojne sile nalazi u opadanju, čemu doprinosi više objektivnih okolnosti, da sukob kapitalističkih i socijalističkih snaga ne može da se svede na sukob SAD i SSSR, zbog čega je neophodno ostvariti uvid u stanje i delovanje niza drugih faktora u tzv. centru i na tzv. periferiji.

U zaključku koji je usledio izlaganju njihovih posebnih gledišta, autori konstatuju da su se njihove analize kretale oko tri centralna pitanja: obrazaca kapitalističkog razvoja, bilansa delovanja antisistemskih snaga i zbivanja koja se mogu očekivati u budućnosti. U svakom od tih pitanja među njima su se ispoljile zapažene razlike. Oni se nisu mogli složiti oko toga kakva je interakcija između talasa ekspanzije i

Digitized by Google

stagnacije u kapitalističkom razvoju, kakve su materijalne, vremenske i prostorne dimenzije sadašnje strukturalne krize kapitalizma. U svojim dijagnozama Frank i Volerstin se više oslanjaju na uzore i iskustva iz prošlosti, predviđajući novu fazu ekspanzije kapitalizma u poslednjoj deceniji XX veka, dok Amin i Arigi smatraju da su poređenja sa starim vremenima i pravilima izgubila vrednost i da kapitalizmu predstoje sve teži dani. Kada su u pitanju antisistemske snage, Frank i Volerstin insistiraju na tome da je ekonomska struktura Sovjetskog Saveza sastavni deo jedinstvene kapitalističke privrede, dok Amin i, donekle, Arigi ističu da je ona ipak izdvojen i specifičan segment. Slična neslaganja u ovoj ili onoj meri su prisutna i u oceni karaktera i opsega uključenosti privrede Kine i drugih socijalističkih zemalja u svetsku podelu rada, odnosno svetski kapitalistički sistem. Najzad, kada je reč o budućnosti, Amin, Frank i Volerstin smatraju da će ubrzo doći do velikog finansijskog sloma koji će imati razmere ekonomske katastrofe. Arigi se ne slaže s tim. Oni su podeljeni i u oceni da li do kraja veka može doći do trećeg svetskog rata: Amin prihvata, dok Arigi sasvim odbacuje tu mogućnost. Amin veruje u mogućnost socijalističkog razvoja u jednoj zemlji i, uopšte, u dinamiku i perspektivu socijalističkog razvoja, dok je Volerstin krajnje skeptičan. Poslednje redove svoje knjige oni posvećuju jednodušnom uverenju da je neophodna društvena akcija u cilju menjanja postojećeg sveta.

Ova rasprava je nastala početkom osamdesetih godina i u osnovi se zasniva na pojavama i tendencijama koje su došle do izražaja u toku sedamdesetih godina — od naftne krize 1973. do kraha detanta i sve češćih nasrtaja velikih sila na slobodu i nezavisnost tzv. Trećeg sveta. Služeći se teorijskim instrumentarijem političke ekonomije, autori su prvenstveno analizirali stanje u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima, ali su u skladu sa svojim filozofskim pogledom na svet iznosili suštinska ili usputna mišljenja i o pitanjima koja ulaze u domen drugih političkih disciplina.

Kao mislioci bez stega, oni su najkritičniji bili prema postojećem redu stvari, kome pečat daje globalni kapitalistički produkcioni odnos sa svim poznatim devijacijama u političkoj i društvenoj nadgradnji. Ali, njihovo polje kritike je daleko šire: drugi izvor nevolja sa kojima se suočava današnji svet oni vide u prirodi, politici i pretenzijama Sovjetskog Saveza. Ni jednu lepu reč nisu našli ni za socijaldemokratiju i »državu blagostanja«, a krajnje prestrogo su sudili i evrokomunizmu kao mrtvorođenčetu i mitu u isti mah. Izneli su i dosta protivrečnih ocena kada su u pitanju procesi u tzv. Trećem svetu. Suviše su pojednostavili mogućnost formiranja osovine Bon—Pariz—Moskva naspram osovine Vašington——Tokio—Peking. Nekim od njihovih krajnjih zaključaka lošu uslugu je načinio i uspon reganizma, kome se, bar u tom opsegu, nisu nadali.

Jugoslovenski čitalac se, prirodno, neće složiti sa svim njihovim mišljenjima i kvalifikacijama. Zasmetaće mu uz to, naročito, okolnost da je jedino Samir Amin našao za shodno da ukaže na značaj politike i delovanja nesvrstanih zemalja. Iz toga je proisteklo i primetno ignorisanje akcije za stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Ali, ne zanemarujući sve to, može se bez nedoumice kazati da je u pitanju rasprava koja vraća veru u zrelost i sposobnost mislilaca leve proviniencije da se, oslobođeni dogmi i konvencija, hrabro upuste u potragu za odgovorima na sudbonosno pitanje šta ljudskom društvu i međunarodnoj zajednici donosi budućnost. Bez njihovog ugla gledanja, bez njihove skale zapažanja, bez njihovih argumenata i bez njihovih saznanja ne bi bilo moguće proniknuti u sve mehanizme savremene glo-

Digitized by Google

balne krize, ni naći tačke oslonca za procenu vremena koje dolazi.

Uvereni smo da Imanuel Volerstin, Đuzepe Arigi, Andre Gunder Frank i Samir Amin, uvek spremni na dijalog i konfrontaciju mišljenja, neće zameriti ni nama što se nismo složili sa svim njihovim dijagnozama, sudovima i predviđanjima.

Ova knjiga predstavlja veliki naučni i intelektualni izazov: s one strane establišmenta i aklamacije, ona kroz osporavanja istinski oslobađa misao, ne zazirući od toga da tu i tamo i sama bude osporena u traženju odgovora na egzistencijalna pitanja savremenog sveta.

dr Ranko Petković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

FEB 9 1987

11
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986 Broj 11

Sadržaj

Mijat Šuković
Ekonomsko-tehnološka situacija i dalji razvoj jugoslovenske federacije 3

Hamdija Pozderac
Poreska politika i stabilizacija 35

Mira Lorger
Sporovi o teoriji socijalističke revolucije 49

Ljubica Zjalić
Znanje kao bitan činilac napretka zemalja u razvoju 107

Ogledi

Vanja Sutlić
Mislilac i politika 121

Susreti

Socijalizam i samoupravljanje 135
(Okrugli sto časopisa »*Nowe drogi*« i »*Socijalizam*«)

Prikazi 157

Digitized by Google

Содержание

Мият Шукович

Экономическо-технологическая ситуация и дальнейшее развитие югославской Федерации 3

Хамдия Поздерац

Налоговая и политика и стабилизация 35

Мира Лоргер

Диспуты по теории социалистической революции 49

Любица Зьялич

Знание как существенный фактор прогресса развивающихся стран 107

Очерки

Ваня Сутлич

Мыслитель и политика 121

Встречи

Социализм и самоуправлеиние 135

(Круглый стол журналов „*Нове дроги*" и „*Социализм*")

Рецензии 157

Contents

Mijat Šuković

The Economic-technological and the Further Development of the Yugoslav Federation 3

Hamdija Pozderac

The Tax Policy and Stabilization 35

Mira Lorger

Disputes on the Theory of Socialist Revolution 49

Ljubica Zjalić

Knowledge as an Essential Factor of Progress in the Developing Countries 107

Essays

Vanja Sutlić

The Thinker and Politics 121

Encounters

Socialism and Self-management 135

(A Round Table Conference of the reviews, *Nowe drogi* and *Socijalizam*)

Book Reviews 157

Digitized by Google

Mijat Šuković:

Ekonomsko-tehnološka situacija i dalji razvoj jugoslovenske federacije

I

O pristupima pravne i političke nauke

U raspravama o istorijskoj potrebi i pravcima usavršavanja normativno utvrđene konkretne sadržine funkcija jugoslovenske federacije, načina, metoda, mehanizama i instrumenata njihovog ostvarivanja, pravne i političke nauke se pretežno iscrpljuju u opisivanju, analizi i ocjeni pravnih, čisto političkih ili ideološko-političkih sadržaja, činjenica, stanja, tendencija, institucija, onih iz prošlosti i ovih iz sadašnjosti; u prikazivanju sadržaja, značenja i dometa suvereniteta i drugih vječitih političko-pravnih tema, često unoseći statiku u istorijsko-političke pojmove, kritikujući ili braneći time postojeća rješenja.

Ovaj pristup ograničio je, gotovo neizbježno, predmet i domet rasprave na ideološko-političko-pravnu ravan. I usredsredio je i sveo na prošlost i komentarisanje sadašnjosti.

Ovim pristupom i predmetnim ograničenjem, političke i pravne nauke ne mogu, uprkos želji, uspješno ostvariti svoju istorijsku ulogu u ovom, po mnogo čemu, prelomnom razdoblju za ekonomski, samoupravni, politički i cjelokupni napredak Jugoslavije. Ne mogu dovesti ni do čega drugog do stagnacije.

Digitized by Google

Ne mogu ni postati uvjerljiva snaga u raspravama i odlučivanju. Ne mogu, čak ni kada bi se potpuno oslobodile povremenog i pojedinačnog, ali ne i izuzetno rijetkog i malobrojnog, za nauku ponižavajućeg, napuštanja ili zanemarivanja naučnih činjenica, naučnih metoda i znanja, kako bi se, u ime nauke, pružila podrška političkim stanovištima i opredeljenjima rukovodstava svoje nacionalne sredine. Ni kada bi se isključila mogućnost da se naučni neuspjeh, zbog politiziranja, prikazuje kao uspjeh.

Mnogo uspješnije i tačnije će političke i pravne nauke otkriti i istaći naučno utvrđene argumente za ocjenu da li je, ili nije, istorijski nužno usavršavanje sadašnje normativno utvrđene konkretne sadržine funkcija jugoslovenske federacije, načina, metoda, mehanizama i instrumenata njihovog ostvarivanja, ako političke, ideološko-političke i pravne sadržaje sagledavaju i ocjenjuju povezano sa ekonomsko-tehnološkim činjenicama, pojavama, stanjima i tendencijama, sa kojima se dijalektički prožimaju, i ako ocjene i zaključke izvode iz rezultata analize svih tih sadržaja, a ne samo političkih i pravnih.

Ovakav pristup je primjereniji zadatku, jer usredsređuje vidik na klice i poluge bolje budućnosti i podstiče da se raspravi o putevima u bolju budućnost daje prednost u odnosu na rasprave o prošlosti i apologetici dostignutog. Da se u sadržajima prošlosti i sadašnjosti otkriju oni njihovi dijelovi koji su kočnica napredovanja ka boljoj budućnosti i da se zamjenjuju progresivnijima.

Sa ovakvim pristupom, pravne i političke nauke uspješnije i naučno tačnije mogu otkriti i imati odgovor na pitanje: kojim političko-ekonomskim rješenjima, sa kojom političko-ekonomskom sadržinom u njima će se najuspešnije usavršiti normativno određena koncepcija i sadržina jugoslovenske federacije, pa da ona bude sposobna, mnogo sposobnija nego što je sada, da demokratskim ujedinjavanjem uvećava moć, snagu i napredak svih i svakoga, da razvija i jača demokratiju i slobodu, povećava radničko-klasnu, a time i nacionalnu emancipaciju, jača ravnopravnost, isključuje bilo čiju i bilo kakvu dominaciju i izolacionizam, stvara uslove i odnose sve povoljnije za modernizaciju i razvoj proizvodnih snaga — što je istorijska svrha ustanovljenja i postojanja jugoslovenske federacije. I time će se obezbjediti da se Jugoslavija još više i sve više zasniva na socijalističkom samoupravljanju, da još više bude ispunjena njime. I da u njoj bude postignuta puna ravnopravnost naroda i narodnosti, bez čega nema napretka Jugoslavije. Ni sada, ni u budućnosti!

One će u tome biti uspješnije ukoliko sve rečeno čine sa gledišta civilizacijskih tokova i procesa u svijetu, posebno sa stanovišta društvene prirode opštih karakteristika i zahtjeva novih najperspektivnijih materijalnih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, perspektive i tempa njihovog daljeg razvo-

Digitized by Google

ja i mogućnosti koje pružaju za unapređivanje i razvoj društvenih odnosa.

Zato je ovakav pristup istorijski i naučno nužan, progresivan, civilizacijski.

II

Dijalektički spoj samostalnosti i jedinstva — uslov napretka

Usvajanje ovog metoda obavezuje da u središtu polazišta za razmatranje istorijske potrebe i pravaca usavršavanja normativno utvrđene sadržine konkretnih funkcija jugoslovenske federacije, načina, metoda, mehanizama i instrumenata njihovog ostvarivanja budu i četiri kompleksna naučna saznanja o stanju i tendencijama na području proizvodnih snaga u svijetu. To su sljedeća četiri poznata i široko prihvaćena saznanja:

1. Nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije, prije decenije nepoznate, postale su i sve više će postajati odlučujući činilac ekonomskog i cjelokupnog civilizacijskog razvoja svijeta i svake zemlje pojedinačno, kvaliteta i tempa njihovog razvoja. To su proizvodne snage, vrhunske tehnologije, koje se označavaju kompleksnim pojmovima: mikroelektronika, mikroprocesori, robotika, informatika, genetički inženjering i slično.

Od brzine njihovog uspješnog osvajanja, efikasnog korišćenja i razvoja u velikoj mjeri zavise ekonomski napredak, ekonomska stabilnost i snaga svake zemlje, njena nezavisnost, uloga i stepen njene ravnopravnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima i u svjetskoj zajednici.

2. Svaka zemlja koja je sebe osposobila da brže i uspješnije osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije, obezbijedila je svoj ekonomski napredak, više ili manje brz ekonomski uspon.

Svaka zemlja koja se za to nije osposobila, međutim, osuđena je, posljednjih godina, na usporeni ekonomski razvoj i, u kratkom vremenu, na ekonomsku stagnaciju. To je uzrokovalo, gotovo neizbježno, manje ili veće krize u tim zemljama, ne samo ekonomske već i političke.

I za jedno i za drugo ima u svijetu dosta primjera.

Jugoslavija je jedan od primjera za drugo, mada je deklarativno, u dokumentima, još na početku osamdesetih godina, prihvatila opredjeljenje da se osposobljava i osposobi za osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

3. Uspješno osvajanje, efikasno korišćenje i razvoj novih najperspektivnijih proizvodnih snaga (ne samo materijalnih), novih vrhunskih tehnologija mogućno je samo pod uslovom odgovarajuće organizovanosti i osposobljenosti primjerenih osvajanju novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. To

Digitized by Google

je neizostavan uslov. Primjerene tome organizovanost i osposobljenost postale su i sve više će postajati razvojna komparativna prednost, važnija od posjedovanja prirodnih sirovina i jevtine radne snage, čime su pojedine zemlje, doskora, osiguravale ubrzaniji tempo i stabilnost svog razvoja. Jer sada nove proizvodne snage omogućavaju da se vještačkim sirovinama uspješno zamjenjuju prirodne i da se veoma mnogo smanji potreba za velikim brojem radnika. Masu radnika sve više i sve uspješnije zamjenjuju nove materijalne proizvodne snage.

Organizovanost i osposobljenost u rečenom smislu postale su i kriterijum za utvrđivanje i ocjenu ekonomske snage pojedinih zemalja i, naročito, perspektive stepena njihovog razvoja u neposrednoj budućnosti. Ovaj kriterijum toliko je značajan da relativizuje domet kriterijuma razvijeni-nerazvijeni, mada on i dalje ostaje najvažniji za utvrđivanje ekonomske snage pojedinih zemalja.

4. Iz društvene prirode opštih karakteristika novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija proizlazi da ih uspješno mogu osvajati, koristiti i razvijati društva koja stvore organizaciju društvenog rada i odlučivanja o društvenim poslovima na principu: *dijalektički stvaralački spoj, dijalektičko prožimanje samostalnosti i demokratskog jedinstva.* Samostalnosti svakog društvenog činioca, naročito osnovnog privredno-poslovnog, i demokratskog jedinstva svih međusobno reprodukciono i životno zavisnih samostalnih dijelova, u okviru složenih, većih ili velikih privredno-poslovnih sistema i zemlje kao cjeline.

Mada je i ovo poznato, korisno je unijeti nekoliko opštih karakteristika novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, iz kojih proizlazi da je uslov njihovog uspješnog osvajanja postojanje pomenutog dijalektičkog jedinstva.

Prva je njihova opšta karakteristika — značajna za ocjenu o dijalektičkom jedinstvu — *visoka fleksibilnost.* Ona se ogleda u njihovom lakom prilagođavanju raznovrsnim namjenama i realizaciji raznovrsnih, stalno promjenljivih programa za male ili velike serije, za osvajanje sve boljeg i boljeg kvaliteta, a shodno brzom mijenjanju zahtjeva tržišta, brzoj promjenljivosti konfiguracije interesa.

Ova njihova karakteristika zahtijeva *poslovnu* samostalnost osnovnih privredno-poslovnih činilaca, radi dinamičnog modifikovanja i mijenjanja proizvodnih programa, blagovremene sinhronizacije proizvodnje, potreba i interesa. Uz to i njihovu fleksibilnu unutrašnju organizaciju.

Ona traži veliki broj malih, fleksibilnih preduzeća. Podaci o tendencijama u svijetu kazuju da mala preduzeća, kompjuterizovana ili sa kompjuterskim upravljanjem proizvodnjom, programski i poslovno povezana u šire reprodukcione cjeline, vrlo uspješno svakodnevno ostvaruju mnoge inovacije, sitne, ali vrlo korisne. Sa time, sa fleksibilnom proizvodnjom i malim serijama, uspješno

Digitized by Google

obezbjeđuju prosperitet. Naročito u metaloprerađivačkoj industriji, industriji namještaja, drvnoj industriji i slično.

Druga je opšta karakteristika novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, značajna za temu koja je predmet ovog teksta: je *izuzetno brzo njihovo razvojno usavršavanje, njihova složenost i kompleksnost.* Brzina je takva da ono što je prije nekoliko godina bila senzacija već sada se široko primjenjuje.

Složenost i kompleksnost se ogledaju u tome što su nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije sastavljene od više samostalnih međusobno povezanih i komplementarnih komponenti i što se optimalnost i uspješnost njihovog korišćenja može obezbijediti i obezbjeđuje jedino njihovim kompleksnim i sinhronizovanim korišćenjem.

Ogledaju se, zatim, u tome što traže: više znanja, a manje rutine; više naučnog i stručnog znanja, a manje iskustvenog; kontinuirano usavršavanje znanja korišćenjem više izvora saznanja, domaćih i stranih; sposobnost brzog oslobađanja primjene znanja koja su bila vrhunska na nižem tehničko-tehnološkom nivou, a koja su konzervativna na novom; visok stepen efikasnosti odlučivanja; visok stepen sinhronizacije odluka, sadržinski i vremenski; vrlo dinamično i često modifikovanje ili mijenjanje namjene proizvodnih, fleksibilnih linija i proizvodnih programa; znanje o procesima u budućnosti u konkretnim oblastima, a ne samo o procesima u sadašnjosti, i tako dalje. I u tome što znatno povećavaju broj komponenti o kojima se ne mogu uspješno samostalno donositi odluke ni u jednoj mikroćeliji proizvodnje i društva, ni u jednom obliku organizovanja užem od zajednice koja objedinjava i obuhvata sve reprodukciono zavisne činioce na jedinstvenom privrednom prostoru, na jedinstvenom tržištu. To je lako uočljivo za sisteme u oblasti privredne infrastrukture — elektroprivreda, telekomunikacije, željeznice. Ali, to nije samo ograničeno na te oblasti.

Zbog ove opšte karakteristike, osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija zahtjevaju velika materijalna sredstva za opremu, razvoj nauke, osposobljavanje mnogobrojnih naučnih i visokostručnih kadrova; uključivanje većeg broja njih u proizvodne procese; razvojno-tehnološku usklađenost u okvirima zemlje; kvalitetno, efikasno i vrlo odgovorno planiranje i upravljanje i donošenje mnogih, prije svega razvojnih odluka, na nivou složenih, većih ili velikih sistema i na nivou zemlje kao cjeline. Imperativno zahtijevaju i nalažu: (a) visok stepen objedinjavanja, koncentracije sredstava akumulacije i drugih raspoloživih materijalnih sredstava; (b) programsko, radno-istraživačko i organizaciono povezivanje naučnih i visokostručnih kadrova, objedinjavanje njihovih znanja, napora, rezultata i njihovo stavljanje, u okviru širih oblika organizovanja, u službu čovjeka i zajednice i njihovog razvoja; (c) jedinstvenu strategiju tehnološkog razvoja zemlje, vrlo visok stepen usklađenosti, sadržinske i vremenske, svih planova i raz-

Digitized by Google

vojnih odluka svih samostalnih subjekata u zemlji i (d) uključivanje većeg broja naučnih i visokostručnih kadrova u osnovne proizvodne oblike društvenog rada i njihove sisteme.

Dobro je znano zašto su potrebna velika materijalna sredstva i mnogobrojni naučni kadar za osvajanje novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

Da su neophodni kvalitetno i efikasno planiranje i upravljanje i donošenje mnogih, prije svega razvojnih, odluka na nivou složenih, većih ili velikih sistema i na nivou zemlje kao cjeline, za to je potrebna argumentacija. Evo i nekoliko argumenata:

a) Upravljanje je vrlo značajno, često odlučujuće, i za brzo, efikasno osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Kvalitetno i efikasno, međutim, ono može biti samo ako se stalno zasniva na naučnim saznanjima i ako je ispunjeno savremenim naučnim i stručnim znanjima. Takvo ono može, objektivno, i biti. Jer nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije olakšavaju ostvarivanje kvalitetnijeg upravljanja. Novi kompjuterski sistemi imaju sposobnost i daju mogućnost, naime, da se u faktografsku osnovu odluka i proračune njihovih efekata unosi više egzaktnog, naučnog, objektivnog. Njihovim znalačkim korišćenjem precizno i objektivno može se utvrđivati i određivati mnogo toga što je do njihove pojave bilo stvar subjektivnog zapažanja, procjenjivanja, iscrpljujućeg konfrontiranja i odlučivanja, sa više ili manje kompromisa. To i čini racionalnijim i jednostavnijim procese pripremanja odluka i provjere tačnosti faktografije na kojima se zasnivaju, što takođe doprinosi uspješnosti upravljanja.

b) Uloga i značaj planiranja znatno se povećavaju u uslovima dostizanja novog tehničko-tehnološkog nivoa. Naročito planiranja razvoja na nivou zemlje kao cjeline i na nivoima složenih i velikih privredno-poslovnih i drugih sistema. Ne samo zbog toga što je planiranje oblik usklađivanja interesa (interesi su motorna snaga razvoja) već i zato što se njime projektuju i uspostavljaju uslovi i odnosi koji bitno, često i presudno, utiču na brže ili sporije, efikasno ili neefikasno, uspješno ili neuspješno osvajanje novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Zato što je planiranje, kao svjesna aktivnost, ako je kvalitetno, ako poštuje i uvažava progresivne sadržaje ekonomskih zakonitosti, a ograničava, u objektivno mogućoj mjeri, stihiju koju one sobom nose — oblik djelovanja koji omogućava svakom sistemu i zajednici kao cjelini da budu zamajac progresivnog razvoja, zamajac savladavanja tendencija koje bi vodile ekonomsko-tehnološkom nejedinstvu.

Povećana uloga i značaj planiranja zahtijevaju i poboljšanje kvaliteta planiranja. To podrazumijeva, prije svega, njegovu zasnovanost na savremenim i stalno bogaćenim novim naučnim saznanjima i njihovom potpunom uvažavanju, na naučno isprav-

Digitized by Google

nom, društvenom i ekonomski svrsishodnom uvažavanju i mogućem usmjeravanju djelovanja ekonomskih zakonitosti.

Podrazumijeva, takođe, napuštanje orijentacije da težište sadržine planova bude na količini (tone, procenti, kilometri itd.), na kvalitativnim odnosima, i njenu zamjenu orijentacijom da težište planiranja i planova bude na planiranju stvaranja materijalnih i kadrovskih uslova i društvenih odnosa, na kvalitet koji omogućava i obezbeđuje željene količine, željeni razvoj.

Podrazumijeva i isključivanje mogućnosti da unutar složenih sistema i zajednice kao cjeline postoje planovi pojedinih dijelova suprotni zajedničkom planu, a koji ne utvrđuju opredjeljenja i mjere za ispunjavanje obaveza koje, za pojedine dijelove sistema ili zajednice, proizlaze iz zajedničkih planova.

Sebe nijesu osposobile za brže korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih visokih tehnologija sve zemlje koje su imale procentualno visok broj naučnika i velikih stručnjaka, i koje su procentualno izdvajale iznadprosječna sredstva za nauku, već samo one od tih zemalja koje su obezbijedile stvaralačko uključivanje većeg broja naučnika i velikih stručnjaka u proizvodne procese, od programiranja proizvodnje do upotrebe i prometa proizvedenog; organizovano kadrovsko i programsko objedinjavanje istraživanja i proizvodnje; programsko i radno-istraživačko objedinjavanje znanja, sposobnosti i istraživačkih napora svih naučnika i velikih stručnjaka koji djeluju u pojedinim oblastima rada i stvaranja u cjeloj zemlji. I koje su veći dio sredstava i kadrova angažovale na brzom pretvaranju naučnih otkrića u nove tehnologije, na njihovoj brzoj primjeni radi osvajanja novih proizvoda ili ostvarivanja viših kvaliteta proizvoda.

Zato je za uspješno osvajanje novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija neophodno obezbijediti uključivanje što većeg broja naučnika i velikih stručnjaka u proizvodne procese, a nije dovoljno samo ih imati u velikom broju u zemlji.

Iz svega ovog proizlazi i sljedeće:

Bitan, neizostavan uslov za obezbjeđenje onog najvažnijeg za uspješno osvajanje, korišćenje i razvoj, novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija jeste: obrazovanje i postojanje jedinstvenih ekonomsko-tehnoloških integrisanih sistema, složenih, većih ili velikih, koji objedinjavaju sve u zemlji reprodukciono razvojno i poslovno zavisne privredno-poslovne činioce, ili sistema stvorenih radi zajedničkog realizovanja konkretnih naučno-razvojno-poslovnih programa, odnosno poslovnih poduhvata. I to sa pravnim i političkim određenjem i obezbjeđenjem da se na nivou svakog od tih sistema, u njegovom organu, donose odluke, bez obzira na njihov broj, o razvoju i ključnim poslovnim poduhvatima značajnim za razvojni uspon i poslovni uspjeh sistema u cjelini, za obezbjeđivanje zajedničkih interesa, kao i sa pravnom i političkom obavezom — obezbjeđenom me-

Digitized by Google

hanizmima i instrumentima — svakog sastavnog dijela sistema da djeluje, da se ponaša, u skladu sa sadržinom odluka organa sistema.

Drugi uslov da se obezbijedi ispunjenje zahtjeva koji proizlaze iz prikazane opšte karakteristike jeste: organi zemlje kao cjeline imaju dužnost i pravo, da planovima zemlje, zakonima i mjerama stvore uslove koji će usmjeravati, podsticati i ekonomski prisiljavati da se vrši potrebna koncentracija i razvojno, programsko i radno-poslovno povezivanje, u okviru i na nivou velikih sistema i, u izvjesnoj mjeri, na nivou zemlje. Ali ne na osnovi birokratsko-etatističkog i tehnokratsko-birokratskog centralizma. Jer je centralizam sa takvim svojstvima, na bilo kojem nivou društvenog organizovanja, kočnica optimalnom osvajanju, korišćenju i razvoju novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Birokratski centralizam oslabio je čak i ranije jake multinacionalne kompanije. Neke od njih su bile prisiljene i na sprovođenju različitih reformi unutrašnjih odnosa, nerijetko sa naglaskom na princip regionalizacije.

Dakle, bez ispunjenja ova dva uslova nijedna zemlja nije sposobna da obezbjeđuje brzo, efikasno i uspješno korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, naročito najperspektivnijih, novih vrhunskih tehnologija, pa i svoj napredak. Analiza stanja u zemljama koje su to obezbijedile kazuje da je svaka od njih ispunila oba ova uslova.

Treća opšta karakteristika novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, značajna za temu koja je predmet ovog teksta, jeste njihova *sposobnost da precizno, kompjuterskim putem, registruju, memorišu, sređuju i iskazuju, saglasno programskim zahtjevima, podatke o činjenicama, pojavama, stanjima, tendencijama, tako reći u trenucima njihovog nastojanja, kao i odnose između njih.*

I to gotovo istovremeno i na mjestima njihovog nastanka i na svakom drugom mjestu obuhvaćenom informacionim kompjuterskim sistemom ili sistemom povezanim sa njim, uključujući i vrhove integrisanih sistema i zemlje u cjelini. Ono što je doskora bila iluzija u ovoj oblasti sada postaje obična, rutinska stvar.

Posjedujući ovu sposobnost, nove proizvodne snage veoma mnogo su povećale mogućnost za vrlo brzu i preciznu informisanost svih društvenih činilaca, vrlo brzu i preciznu razmjenu podataka, informacija, saznanja i stavova između prostorno vrlo udaljenih subjekata, za njihovo uzajamno uticanje u otkrivanju, identifikovanju i izgradnji zajedničkih interesa. (Zajednički se interesi i grade, a ne samo nalaze, otkrivaju.)

Time se omogućava, takođe, vrlo brza i efikasna kontrola cjeline od strane dijelova.

Sve to znatno *povećava mogućnost uspostavljanja demokratskih odnosa u širim sistemima i zajednicama i demokratskog donošenja odluka na višim nivoima društvenog organizovanja;*

Digitized by Google

donošenja odluka uz aktivno i ravnopravno sudjelovanje svakog dijela šireg i složenog oblika organizovanja.

Drugim riječima, *sada je veća mogućnost sprečavanja, izbjegavanja i odstranjivanja centralističkog birokratsko-državnog i tehnokratsko-birokratskog odlučivanja u širim i složenim sistemima i zajednicama.*

Dakle, prve dvije prikazane opšte karakteristike novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija traže, imperativno zahtijevaju dijalektičko jedinstvo samostalnosti svakog privredno-poslovnog subjekta, naročito osnovnog, i koncentraciju, objedinjenosti sredstava, kadrova i donošenja razvojnih odluka na nivou i u okviru većih ili velikih integrisanih sistema, obrazovanih na temelju reprodukcionih tokova i veza, i, u izvjesnoj mjeri, na nivou zemlje kao cjeline.

To je dijalektičko jedinstvo sa modernom koncepcijom samostalnosti, autonomije, izraženo u uspostavljanju i postojanju takvih odnosa između dijelova i cjeline koji samostalni dio stavljaju i u funkciju cjeline, koji jačaju odgovornost dijelova za uspješnost djelovanja cjeline, a cjelinu stavljaju u funkciju jačanja moći svakog samostalnog dijela; koji su sadržinski prilagođeni društveno-ekonomskoj istorijskoj situaciji i stalno se prilagođavaju promjenama u njoj.

Ne odgovaraju im, nijesu im primjereni, dakle, ni samostalnost sa svojstvima razvojnog i poslovnog izolacionizma, sa kvalitetima razvojne i poslovne autarkije, niti centralističko birokratsko-državno ili tehnokratsko-birokratsko integrisanje, koncentrisanje, odlučivanje.

Treća opšta karakteristika znatno je povećala, uz tendenciju daljeg povećavanja, mogućnosti da se uspostavlja i ostvaruje dijalektičko jedinstvo koje traže prethodne dvije.

Znati sve ovo, ponašati se u skladu sa tim, veliki je doprinos boljoj budućnosti. Jer svako društvo će stagnirati, ma kako uredilo svoju organizaciju i odlučivanje o društvenim poslovima, ako raspodjelu kompetencija između osnovnih i drugih privredno-poslovnih činilaca i unutar državno-političkih oblika organizovanja ne izvrši tako da uspješno i dinamično može stvarati povoljne uslove za brzo, efikasno, svestrano i uspješno osvajanje, korišćenje i razvoj novih najperspektivnijih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

III

Demokratska koncentracija materijalnih, kadrovskih i drugih potencijala i donošenja odluka — put i za nove uspone socijalističkog samoupravljanja

Dakle, sadašnja i realno očekivana predstojeća ekonomsko-tehnološka situacija u svijetu stavila je Jugoslaviju, još početkom osamdesetih godina, u položaj koji je obavezuje da se osposobi

Digitized by Google

da što prije i dinamično zamjenjuje tradicionalnu industriju »novom generacijom fabrika«, novim vrhunskim tehnologijama. I pruža joj mogućnost da tu zamjenu vrši uvođenjem potpuno novih postrojenja i novih tehnologija i, kada je to ekonomski racionalno, unošenjem mikroelektronike u tradicionalna industrijska postrojenja, sa obezbeđivanjem kompjuterskog integrisanja kompleksnih proizvodnji. Obavezuje je zato što samo pod tim uslovom može osigurati svoj ekonomski i ukupni napredak i budućnost svog sistema. Bez toga ne može obezbijediti napredak čak ni svojim najrazvijenijim republikama.

Jugoslavija se, međutim, kako je već naprijed rečeno, nije osposobila da obezbjeđuje brže osvajanje, efikasno korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Nije, do sada, čak ni ispoljila sposobnost za efikasno i racionalno unošenje mikroprocesorske tehnologije u tradicionalnu industriju, metaloprerađivačku, mašinogradnju, proizvodnju električnih aparata i slično.

Zato, mada ne samo zato, njen ekonomski razvoj stagnira i ona, u odnosu na druge zemlje, izrazitije zaostaje.

Dokaz za to je nastanak, višegodišnje trajanje i neizvjesnost u pogledu brzog pozitivnog ishoda ekonomske krize u Jugoslaviji.

To dokazuju i uporedni pokazatelji. Navodim samo dva. Prvi. Prema podacima Evropske komisije Ujedinjenih nacija (avgust 1986), jugoslovenska ekonomija je poslednjih godina najmanje uspješna u grupi zemalja sa kojima se tradicionalno upoređuje (Grčka, Turska, Portugalija, Španija). I to najmanje uspješna u industrijskoj proizvodnji, razmjeni s inostranstvom i u cijenama. Drugi. Socijalistička Republika Slovenija, koja je najrazvijenija u Jugoslaviji i najsposobnija da uspješno osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije, u 1985. godini je zaostajala u korišćenju mikroelektronike za 5 do 6 godina u odnosu na susjedne zemlje Zapada, sa kojima je, prije jedne decenije, bila na istom tehničko-tehnološkom nivou. I to ne, prije svega, zbog neposjedovanja, već zbog neoptimalnog korišćenja raspoložive mikroelektronike, zbog mnogo sporijih usavršavanja proizvodnih programa, tehnologije, koju omogućava mikroelektronika što je posjeduje.[1]

Dokaz za ovo je i činjenica da je u Jugoslaviji vrlo nisko, bezmalo najniže u Evropi, korišćenje robotike, uprkos činjenici da je u njoj ostvaren vrlo visok nivo teorijskih istraživanja i znanja o industrijskoj i drugoj robotici. Nivo čiju visinu izražavaju ocjene nauke u svijetu da postoji »beogradska«, odnosno »jugoslovenska škola robotike«, i činjenica da se rezultati tih teorijskih znanja, sabrani u sedam monografija, koje su napisali jugoslovenski naučnici, objavljenih pod zajedničkim naslo-

[1] Podatke i ocjene o tome sadrži uporedna analiza stanja, koju je sprovela Privredna komora SR Slovenije, čiji su dijelovi objavljeni i u »Borbi«.

Digitized by Google

vom *Naučni osnovi robotike,* koriste kao udžbenici na postdiplomskim studijama u više univerzitetskih centara u svijetu.[2]

Nije utješna, mada je svojevrsno upozorenje, pa je zato valja i pomenuti, činjenica da i druge socijalističke zemlje nijesu ispoljile sposobnost, sem na vojnom području, za brzo i efikasno korišćenje i razvoj novih najperspektivnijih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Ali je istina i to da je većina drugih socijalističkih zemalja započela reforme da se za to osposobe, da se osposobe da uspješno spajaju humanitarno-demokratske sadržaje i procese socijalističke revolucije i tokove, ostvarenja i perspektivna dostignuća dinamične naučno-tehnološke revolucije. Reforme koje su velikim dijelom izraz usmjerenosti ka obezbjeđivanju ubrzanog rasta njihovog tehnološkog nivoa, što ih i čini istorijski nužnim.

Ovo i ranije iskazano saznanje da su nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije već postale i sve više će postajati odlučujući činilac ekonomskog i civilizacijskog razvoja svake zemlje, kvaliteta i tempa njenog razvoja, pokazuju i argumentovano uvjeravaju:

Sudbonosno je za ekonomski napredak i civilizacijski razvoj Jugoslavije, kao i svake druge zemlje, da ima organizaciju društvenog rada, ukupnu organizovanost, raspodjelu kompetencija između osnovnih i drugih privredno-poslovnih činilaca i unutar državno-političkih oblika organizovanja, sa sadržinom koja će ne samo omogućavati već i podsticati i obezbjeđivati da se u njoj brzo, svestrano, efikasno i uspješno koriste, u mogućoj mjeri i razvijaju, nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije. To je jedan od bitnih i neizostavnih uslova za izlazak iz krize. Ma kako demokratski i dobro jugoslovensko društvo uredilo proizvodne i druge društvene odnose, ono će stagnirati ako ne stvori uslove za brži razvoj proizvodnih snaga. Jedinstvo i jednog i drugog Jugoslaviji pruža šansu da osigura svoju budućnost, budućnost svakog njenog naroda i narodnosti, svih njih, da u sadašnjosti uspješnije grade budućnost.

To je i jedini put da Jugoslavija revolucionarno odgovori na dva istorijska izazova: izazov revolucionarnih naučno-tehnoloških otkrića, novih najperspektivnijih proizvodnih snaga, vrhunskih tehnologija, izazov dinamične naučno-tehnološke revolucije, i izazov potrebe da se ona kvalitetno spoji sa tokovima i ciljevima socijalističke revolucije, da se jedna drugoj stavi u funkciju, a tako spojene, obje u službu čovjeka, socijalizma, čovječanstva.

---

[2] Prema objavljenim informacijama o ovome (»Politika«, od 22. VIII 1986), monografije su štampane na engleskom jeziku, a u toku je njihovo prevođenje na japanski, kineski i ruski jezik. Na srpskohrvatskom jeziku objavljene su samo četiri od tih sedam monografija. To govori o mnogo čemu bitnom za jugoslovensku sposobnost da koristi ono što ima.

Digitized by Google

Dva izazova koji jugoslovensko društvo stavljaju pred izuzetno složen, težak, istorijski značajan zadatak: prestrukturirati i učiniti kvalitetnijim i efikasnijim proizvodne snage i društvenu proizvodnju saglasno svjetskim dostignućima, perspektivi i tempu razvoja novih najperspektivnijih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, i istovremeno proširiti i produbiti socijalističku samoupravnu demokratiju, osposobiti federaciju da uspješno ostvaruje svrhu svog ustanovljenja i postojanja, osigurati punu ravnopravnost naroda i narodnosti u njoj, osavremeniti odlučivanje u njoj novim tehnološkim i informacionim komunikacionim sistemima.

Izvršenje tog zadatka, objektivno, htio to neko vidjeti ili ne, otvara pitanje kvaliteta ukupne organizacije društvenog rada i odlučivanja u Jugoslaviji. U okviru toga i kvaliteta primjerenosti novoj istorijskoj situaciji, normativno utvrđenih načina, mehanizama, instrumenata i metoda vršenja funkcija federacije; u izvjesnoj mjeri i obuhvatnosti njenih sadašnjih funkcija. I još dalje: čini nužnim njihovo razvojno usavršavanje!

Mnoge su teškoće i prepreke koje otežavaju ostvarivanje ovog zadatka. Znalački pristup, odlučnost i upornost, svijest o istorijskoj nužnosti njihovog razvojnog usavršavanja, sposobnost zaboravljanja onog što više ne odgovara novoj istorijskoj situaciji, međutim, jači su od svih teškoća i prepreka.

Obavezu kvalitetnog i efikasnog izvršenja ovog zadatka povećava i činjenica da se upravo u ovom razdoblju socijalizam, kao svjetski proces, nalazi na istorijskom razmeđu, pa veći uspjeh »Jugoslavije u spajanju, do sada nespojenih uspješno, dviju revolucija: socijalističke i naučno-tehnološke, može biti značajan i dragocjen doprinos daljem razvoju socijalizma.

Šta je osnovni generator onesposobljavanja Jugoslavije da brže i uspešnije osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije?

To je — *autarkija, u privredi i društvu u cjelini.* Ogleda se u štetnom i štetočinskom izolacionističkom (a ne usaglašenom, udruženom, zajedničkom) razvojnom i poslovnom djelovanju i odlučivanju pojedinih organizacija i zajednica udruženog rada i pojedinih dijelova jugoslovenske zajednice. Autarkija koja podvaja, dezintegriše, razjedinjava, pa i suprotstavlja materijalne i kadrovske potencijale Jugoslavije, dovodi do važnih i mnogobrojnih neracionalnosti i neoptimalnosti (ne samo do duplih i troduplih, neoptimalno korišćenih kapaciteta) i svakome u Jugoslaviji oduzima snagu koju bi imao u demokratskom jedinstvu sa drugima, a radnicima sužava prostor samoupravnog djelovanja i odlučivanja.

Sve to zajedno kreira krizu koja postoji u Jugoslaviji i stvara vremensku neizvjesnost njenog prevazilaženja, i onemogućava uspješno spajanje, do sada nespojene, dviju revolucija: socijalističke i naučno-tehnološke, onesposobljava i Jugoslaviju, njen samoupravni sistem, da obezbijedi neophodne uslove za

Digitized by Google

brže i uspješno osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

Uza sve to, njen je učinak da u jugoslovenskom društvu ima mnogo kolektivnih moćnika, sa pojedincima kao moćnicima što djeluju unutar i u ime njih, a da su nemoćne šire cjeline, uključujući i federaciju, da obuzdavaju njihov izolacionizam i moćničku samovolju.

Predmet ovog priloga navodi nas da i posebno kažemo: autarkija koja je izraz, ogledalo i potvrda ekonomskog egoizma pojedinih organizacija udruženog rada — štetna je i štetočinska; ona je razorna. Ali najjači i najštetniji oblik autarkije u Jugoslaviji — jer razara jugoslovensko jedinstvo društveno-svojinskih i socijalističkih samoupravnih odnosa, jedinstvo tehnološkog i ukupnog razvoja Jugoslavije, preobražavajući to jedinstvo u osam autarkičnih dijelova — jeste autarkizam republika i autonomnih pokrajina, pretvaranje njihove samostalnosti u njihovu autarkiju. Ta autarkija je najjača i najštetnija i zato što je ona ne samo izraz, ogledalo i potvrda ekonomskog egoizma već i idejnog nejedinstva, rezultat djelovanja vlasti i nadmoći političke moći nacionalno-republičkih, odnosno pokrajinskih birokratija i nad udruženim radom i nad cjelinom jugoslovenskog društva.

Umjesto dijalektičkog jedinstva samoupravne samostalnosti i integrisanih većih i velikih samoupravno-dohodovno jedinstvenih privredno-poslovnih sistema i razvojno-tehnološki i poslovno jedinstvene jugoslovenske privrede — što je, kako je naprijed rečeno, bitan uslov za brže, svestrano, efikasno i uspješno osvajanje, korišćenje i razvoj najbitnijeg činioca za ekonomski i ukupni civilizacijski napredak — u Jugoslaviji preovlađuje, izrazito dominira, samo jedan od tih elemenata jedinstva — samostalnost, koja je, u jugoslovenskoj stvarnosti, štetno i štetočinski, pretvorena u autarkiju i postala sinonim za nju. I to sve u ime socijalističkog samoupravljanja i ravnopravnosti, pod njihovim znamenjem.

Autarkija unutar udruženog rada i republičko-pokrajinska autarkija, a ne samo politički iskazani nacionalizmi, čine federaciju nemoćnom da razvija društvo, da ga ujedinjuje na demokratskoj osnovi i na demokratski način. Zbog toga se ona, u posljednjoj deceniji, samo djelimično ispoljava kao efikasan izraz izvornog zahtjeva duha revolucije. Stiješnjena je partikularizmima, autarkijama i ne može u punoj mjeri djelovati u duhu izvornih zahtjeva revolucije.

No zamjena sadašnje autarkične razjedinjenosti birokratsko-centralističkom ili unitarističkom koncepcijom jugoslovenske federacije — nije revolucionarni put. To je suprotno ne samo suštini marksizma i biću jugoslovenske socijalističke revolucije već i, kako je naprijed rečeno, zahtjevima novih najprogresivnijih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

Digitized by Google

Ovo obavezuje da se odgovori na pitanje: da li suština i karakter socijalističkog samoupravljanja i jugoslovenskog federalizma, zasnovanog na socijalističkom samoupravljaju i ravnopravnosti naroda i narodnosti, i obaveza očuvanja i jačanja te dvije istorijske vrijednosti, bez kojih nema socijalističko samoupravne Jugoslavije, dopuštaju da se u Jugoslaviji uspostavi i obezbjeđuje samoupravna koncentracija materijalnih i kadrovskih potencijala i donošenja odluka na nivou složenih, većih ili velikih jedinstvenih ekonomsko-tehnoloških sistema i, u izvjesnoj nužnoj mjeri, na nivou zemlje? Dopuštaju li postizanje naprijed pomenutog dijalektičkog jedinstva, kojim se uspostavljaju i obezbjeđuju najpovoljniji uslovi za brže i uspješno osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija?

Nekoliko kompleksnih, međusobno povezanih činjenica daje dovoljno osnova za potvrdan odgovor na ovo pitanje.

Prva činjenica. Samociljna samostalnost i samociljni pluralizam, podvajanje, izolacionizam, suprotstavljanje pojedinih dijelova samoupravne zajednice nijesu svojstveni društvenom biću socijalističkog samoupravljanja u njegovom izvornom sadržaju, utvrđenom programski i u osnovnim ustavnim načelima. Nijesu to njegove komponente, njegova određenja.

Naprotiv, to su pojave koje socijalističkom samoupravljanju oduzimaju snagu, sposobnost za obezbjeđivanje razvoja. Zato su mu suprotne.

Društvenom biću socijalističkog samoupravljanja svojstvena je samostalnost koja je i u funkciji napretka cjeline, pravo i dužnost svakog samostalnog činioca da misli ne samo o svojoj sudbini nego i o sudbini svih, cjelokupne zajednice, da radi ne samo u svoju korist već i u korist zajednice, da samostalnost ostvaruje i kroz uzajamnu saradnju i međusobno pomaganje, u cilju racionalnog korišćenja društvenih sredstava i napretka svih, a ne putem izdvajanja, izolacionizma. Samostalnost koja se ne mjeri, ne potvrđuje i ne obezbjeđuje samo, pa ni prije svega količinom pitanja o kojima samostalni subjekt ima pravo da donosi odluke samostalno, odvojeno; količinom izdvojenosti i izolacije, već količinom slobode za razvojno i poslovno povezivanje i integrisanje sa drugima u šire organizacije i zajednice i za određivanje širine i bogatstva veza i odnosa koje može uspostavljati u tom povezivanju i u integracionim cjelinama.

Ovakav sadržaj i domet samostalnosti određeni su u programskim i ustavnim načelima što ih je usvojilo jugoslovensko društvo. Precizirano je i to da je samostalnost svakoga subjekta u jugoslovenskom društvu u granicama jedinstvenih, u razmjerama Jugoslavije, društveno-svojinskih i socijalističko-samoupravnih produkcionih i drugih društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvenih osnova političkog sistema Jugoslavije i obaveza dosljednog poštovanja tih granica.

Digitized by Google

Sve ovo važi i za republike i autonomne pokrajine u Jugoslaviji, za nacionalnu, ekonomsku, samoupravnu, političku i svaku drugu komponentu njihove samostalnosti.

Samostalnost shvaćena i realizovana kao pravo na nepoštovanje tog jedinstva, u razmjerama Jugoslavije, sve dok samostalni nema potrebu da traži pomoć od zajednice; na neispunjavanje obaveza utvrđenih u širim cjelinama u jugoslovenskoj zajednici; na uvažavanje zajedničkih interesa samo kada se time ne ograničava zadovoljavanje posebnih; na donošenje odluka i poslovno djelovanje sa smjerom i sadržinom koji će imati negativne posljedice po druge u jugoslovenskoj zajednici, kao pravo koje u svom biću ne sadrži nikakvu obavezu — suprotno je suštini i ciljevima socijalističkog samoupravljanja i suštini jugoslovenskog ekonomsko-političkog sistema određenoj programski i u osnovnim ustavnim načelima. Jer, tako shvaćena i realizovana, samoupravna samostalnost pretvara se u štetnu i štetočinsku autarkiju, duhom i usmjerenošću sistema odbačenu.

Druga činjenica. Suštini i ciljevima socijalističkog samoupravljanja i jugoslovenske federacije suprotni su birokratsko-državna i tehnokratsko-birokratska centralizacija materijalnih i kadrovskih potencijala i odlučivanja.

Nijesu im, međutim, suprotni: samoupravna koncentracija materijalnih, kadrovskih i drugih potencijala na bilo kojem nivou organizacije društvenog rada, samoupravno-dohodovno povezivanje i konstituisanje samoupravnih ekonomsko-tehnoloških jedinstvenih privredno-poslovnih sistema, ma koliko oni bili veliki, niti demokratsko donošenje odluka u organima tih sistema, makar i u većem broju, kada je to neophodno radi obezbjeđivanja usklađenog i optimalnog razvoja i poslovanja cjelokupnog sistema.

Naprotiv, formiranje i vrlo velikih samoupravnih ekonomsko-tehnoloških jedinstvenih privredno-poslovnih sistema, vrlo visok stepen samoupravne koncentracije sredstava i kadrova, kao i donošenje odluka neophodnih za skladan i optimalan razvoj sistema u njegovim organima — u skladu je sa suštinom i ciljevima socijalističkog samoupravljanja i bitan uslov njegovog jačanja i pobjede. Jednostavno zato što je to način, put uvećavanja pojedinačne ekonomske, samoupravne i političke snage svakog samoupravnog činioca i svih njih, zajedno, način i put za produktivniji rad; za veću produkciju od zbira produkcije koju bi svi dali odvojeno, što je uslov prosperiteta svakoga, svih i cijele zajednice.

Socijalističkog samoupravljanja, u njegovom izvornom sadržaju, i nema bez njegove integrativne komponente.

Potenciram: u skladu su sa socijalističkim samoupravljanjem samo samoupravni sistemi i samoupravna koncentracija a ne i drugi sistemi koje ne odlikuju samoupravna zasnovanost i unutrašnja samoupravna prožetost.

Ovo naglašavam zato što jedinstveni ekonomsko-tehnološki sistemi moraju imati središte, organe upravljanja i poslovodne

Digitized by Google

organe. Moraju imati i široko područje djelovanja. To je povoljno za izrastanje tih organa u osamostaljene zapovjedničke centre, u birokratsko-centralistička despotska vođstva.

Ali to je mogućno otkloniti. Otkloniti obezbjeđenjem policentričnog razmatranja inicijativa, nacrta, predloga odluka i, tim putem, odlučivanjem u sastavnim dijelovima, a donošenjem odluka u središtu, u organima sistema.

To se postiže konstituisanjem delegatskog organa na nivou sistema, sastavljenog od delegata radnika i drugih radnih ljudi iz osnovnih privredno-poslovnih organizacija, kao i demokratskim, istinski delegatskim donošenjem odluka u tom organu. Pod tim uslovima, koncentracija na nivou sistema, ma koliko on bio velik, nije birokratska centralizacija, državna ili tehnokratska. Nije ni unitarizam, jer demokratsko jedinstvo nema ništa zajedničko ni sa birokratskim centralizmom, ni sa unitarizmom. U samoupravnom sistemu svi dijelovi sistema su međusobno ravnopravni. Jedinstvo sistema, ma koliko velik bio, i ravnopravnost međusobno se ne isključuju. Naprotiv, jedno podrazumijeva drugo. Koncentracija u tim uslovima nije ni uzurpacija samoupravnih i drugih prava samostalnih dijelova unutar širih sistema. Naprotiv, to je put, uslov za sprečavanje svođenja tih prava na odlučivanje o »parčićima« i »parčadima« društvenih sredstava kojima upravljaju osnovni samoupravni i poslovni činioci i širenje prostora da radnici i drugi radni ljudi iz njih i putem njih, zajednički i ravnopravno, odlučuju o većim komadima društvenih sredstava, o strateškim pitanjima cjeline odnosa društvene reprodukcije.

Treća činjenica. Decentralizacija odlučivanja jeste ograničenje i prevazilaženje centralizma. Ali se decentralizacijom ne isključuje, automatski, predominacija birokratizma i tehnokratizma. I u uslovima decentralizacije mogu se uspostaviti odnosi i institucije koji obezbjeđuju predominaciju birokratizma i tehnokratizma, ništa manju i ništa manje opasnu po socijalistički samoupravni put razvoja od birokratizma i tehnokratizma u centralističkom tipu organizacije društva.

Obilje dokaza za ovo sadrži jugoslovenska stvarnost u razdoblju dužem od dvije decenije.

Razvoj socijalističkog samoupravljanja, njegovu budućnost i ravnopravnost naroda i narodnosti, prema, tome, ne obezbjeđuje, ne garantuje decentralizacija sama po sebi, već na samoupravljanju zasnovano i njime ispunjeno odlučivanje, bez obzira na nivo donošenja odluka. I koncentrisanje donošenja razvojnih odluka na nivou velikih ekonomsko-tehnoloških privrednoposlovnih sistema i na nivou zemlje, dakle, pod uslovom da se one donose na istinski demokratski način, socijalističko samoupravljanje je odlučivanje.

Četvrta činjenica. U društveno-svojinskim odnosima, u sistemu samoupravnih odnosa i institucija, zajedničko je sastavni dio posebnog, samostalnog, a ne nešto naspram posebnog i njemu

Digitized by Google

strano. Kvalitetan spoj zajedničkog i posebnog čini jačim i sigurnijim i zajedničko i posebno. Bez obezbjeđivanja stvarnih zajedničkih interesa, niko ne može osigurati ni svoje posebne dugoročne interese. Zato udruživanje u sisteme, koncentracija sredstava, kadrova i odlučivanja u njima, radi ostvarivanja zajedničkih interesa i potreba, nije žrtvovanje posebnog, odricanje od vlastitog, ustupak drugome na vlastitu štetu. Naprotiv, time se obezbjeđuje da ne budu ugroženi ni zajedničko, ni posebno.

Peta činjenica. Donošenje odluka u zajedničkim delegatskim organima i na delegatski način nije otuđivanje odlučivanja od radnika, niti napuštanje radničko-klasnih interesa. Naprotiv, u skladu je sa tim. Na liniji je jačanja društvenosti svojinskih odnosa i socijalističkog samoupravljanja. Nije, dakle, centralizam. To je, naprosto, nasušna potreba i zakonomjernost socijalističkog samoupravljanja, u istoj mjeri u kojoj su nasušna potreba i zakonomjernost zajedničkog življenja.

Šesta činjenica. Socijalističko samoupravljanje će dobiti bitku protiv njemu suprotnih alternativa i istorijski pobijediti samo ako se osposobi da svojim sadržajem, svojim humanim i oslobodilačkim vrijednostima omogući i obezbijedi najbrži mogući razvoj proizvodnih snaga. Bez ovog drugog, socijalističko samoupravljanje može biti i ostati privlačna ideja, ali ne i materijalno potvrđen i trajan sistem odnosa. Ovo drugo je, dakle, uslov i formula obezbjeđenja njegove prednosti, njegovog razvoja i opstanka.

A za to se ne može osposobiti bez odstranjivanja, u praksi, egoističke usmjerenosti, društvene segmentacije, bez samoupravnog povezivanja i ujedinjavanja.

Sedma činjenica. Samoupravne integracije, ako su zaista samoupravne, bez obzira na obuhvatnost i nivo, pa ni one koje obuhvataju sve razvojno, reprodukciono ili poslovno međuzavisne privredno-poslovne i druge činioce u razmjerama cijele Jugoslavije ne oduzimaju nikome samoupravnu samostalnost u okvirima jedinstva društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa, već samo obezbjeđuju da se ona ne pretvara u autarkiju. Ne oduzimaju nikome slobodu za djelotvorno korišćenje znanja, energije, mogućnost za samoupravno ispoljavanje i djelovanje, a jačaju moć svakog samostalnog dijela u integraciji, moć društva. Da je tako, uči nas i višehiljaditim iskustvom izvajana kineska poslovica, koja glasi: Svako sam — nemoćan je kao mrav, a udružen — jak je kao lav! Misliti drugačije, nije suprotno samo istorijskom iskustvu već i naučnim saznanjima. Zato je i besmisleno.

Ne siromaše, već omogućavaju bogatiji samoupravni život.

Ne ugrožavaju ni ravnopravnost, jer su ravnopravni svi dijelovi u samoupravno integrisanoj i konstituisanoj cjelini.

Dakle, kao što samoupravna samostalnost mikroorganizacija udruženog rada, ma koliko da je velika ta samostalnost, ne ugro-

Digitized by Google

žava samoupravno jedinstvo i zajedništvo, sve dok se koristi tako da se odgovorno cijene i uvažavaju zajednički interesi, isto tako ni najveće integracije, kada su stvarno samoupravne, ne dovode u pitanje u socijalističkom samoupravljanju odgovarajući stepen samostalnosti.

Sve ovo važi za: samostalnost republika i autonomnih pokrajina i jedinstvo Jugoslavije, zasnovano na socijalističkom samoupravljanju i ispunjeno njime.

Ukupni sadržaj ovih i niza drugih sa njima povezanih činjenica osnov je da se naprijed dati potvrdan odgovor na postavljeno pitanje formuliše ovako:

Socijalističkom samoupravljanju i jugoslovenskom federalizmu, zasnovanom na socijalističkom samoupravljanju i ravnopravnosti naroda i narodnosti i ispunjenom tim vrijednostima, u njihovom izvornom sadržaju, utvrđenom programski i u osnovnim ustavnim načelima, nije suprotno uspostavljanje i dosljedno obezbjeđivanje demokratske samoupravne koncentracije materijalnih i kadrovskih potencijala i donošenje razvojnih i ključnih poslovnih odluka. Pogotovu ne kada je to uslov bržeg, efikasnijeg i uspješnijeg ovladavanja, korišćenja i razvoja novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija. Naprotiv, to je u skladu sa njihovom suštinom i ciljevima. To socijalističko samoupravljanje podrazumijeva.

I dalje: socijalističko samoupravljanje i jugoslovenski federalizam, u njihovom izvornom sadržaju, najuspešnije se ostvaruju i obezbjeđuju upravo dijalektičkim spajanjem i prožimanjem samoupravne samostalnosti osnovnih privredno-poslovnih činilaca, njihove samoupravno-dohodovne integrisanosti u veće i velike jedinstvene samoupravne ekonomsko-tehnološke privredno-poslovne sisteme, samostalnosti republika i autonomnih pokrajina u granicama jugoslovenskog jedinstva društveno-svojinskih i socijalističkih samoupravnih odnosa i snažnog jedinstva jugoslovenske zajednice, u kojoj će svaki njen dio biti ravnopravan.

Isto ono što je uslov osvajanja novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija — najuspješniji je put, neizostavan je uslov ostvarivanja, obezbjeđivanja daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Bez bilo koje od ove tri komponente, bez odstranjivanja minimiziranja bilo koje od njih — nijesu stvoreni uslovi za ostvarivanje, razvoj i obezbjeđivanje budućnosti ni socijalističkog samoupravljanja, ni jugoslovenskog samoupravnog federalizma, niti uslovi za brže i uspješno osvajanje novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

Dakle, suština i cilj socijalističkog samoupravljanja i samoupravni karakter jugoslovenskog federalizma pružaju Jugoslaviji vrlo povoljne mogućnosti — povoljnije nego što ih daju drugim zemljama njihovi sistemi — da stvara i stvori organizaciju društvenog rada i sistem odlučivanja o društvenim, ekonomsko-tehnološkim pitanjima, primjerene i odgovarajuće bržem osva-

Digitized by Google

janju novih najperspektivnijih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija.

Da stvara i stvori organizaciju društvenog rada i sistem odlučivanja koji će obezbjeđivati dijalektičko i revolucionarno jedinstvo samostalnosti, autonomije osnovnih privredno-poslovnih i samoupravnih činilaca i koncentracije materijalnih i kadrovskih potencijala i odlučivanja, autonomiju osnovnih činilaca i donošenje odluka bitnih za tehnološki i ukupni razvoj na nivou složenih organizacija, većih ili velikih ekonomsko-tehnoloških jedinstvenih privredno-poslovnih sistema i na nivou zemlje kao cjeline.

Sudbonosno je za Jugoslaviju da te mogućnosti brzo iskoristi. Ovo tim prije i tim više što koncentracije materijalnih, kadrovskih i drugih potencijala i donošenje mnogobrojnih odluka na višim nivoima privredno-poslovnog organizovanja i na nivou zemlje ne smanjuju, već povećavaju mogućnosti za ubiranje novih plodova u razvoju socijalističkog samoupravljanja, u njegovom izvornom sadržaju; za uspješno zadovoljavanje dviie protivrječne potrebe, obje izuzetno važne; potrebe da se svakom osnovnom privredno-poslovnom činiocu osigura da samostalno odlučuje o što većem broju pitanja značajnih za njegov razvoj i uspješnost njegovog poslovanja, o svojoj sudbini, i potrebe, neodložne, da se na nivou integrisanih jedinstvenih sistema i zemlje kao cjeline, zajednički i demokratski, donose odluke o svakom pitanju bitnom za tehnološki i ukupni razvoj sistema, odnosno zemlje u cjelini, za njihov poslovni uspjeh.

IV

Promjene jednog dijela ekonomsko-političkih sistemskih rješenja — bitan uslov napretka

Na sposobnost Jugoslavije da brže i uspješnije osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije negativno utiču nizak nivo proizvodnih snaga koji je naslijedila socijalistička Jugoslavija, ogromne razlike u stepenu razvijenosti dijelova Jugoslavije, što je takođe nasljeđe prošlosti, i više drugih objektivnih okolnosti s ovim povezanih. To su i izvori mnogih negativnih pojava, stanja, tendencija u jugoslovenskom društvu.

I u procesu izgradnje socijalizma u Jugoslaviji stvorena su izvjesna stanja (na primjer, nepovoljna privredna struktura itd.), koja sada, kao objektivna stvarnost, usporavaju ili koče brže i uspješnije kretanje naprijed.

I dalje se rađaju nove protivrječnosti koji djeluju u istom smjeru. Rađaju se neizbježno. Jer društveni procesi se ne mogu ukrotiti, kao tehnički, da budu svi međusobno usaglašeni, skladni.

Digitized by Google

Ne mogu se ukrotiti ni socijalističkim projektom, ni njegovom realizacijom.

Nema ekonomsko-političkog sistema koji može na sadašnjoj razvojnoj etapi jugoslovenskog društva potpuno ugasiti ove izvore rađanja negativnih pojava, tendencija, stanja, umanjivanja sposobnosti Jugoslavije da uspješno osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije.

Zbog toga je nenaučno, pogrešno staviti na konto jugoslovenskog ekonomsko-političkog sistema, naročito njegovog korijena i stabla, sve negativne pojave, stanja i tendencije u Jugoslaviji. Mnoge od njih izviru iz sklopa objektivnih okolnosti.

Složen splet istorijskih, kulturnih, sociooloških i drugih činilaca utiče na pojavu nerada ili slabog rada, tehnološke i radne nedisciplne, neodgovornih razvojnih i poslovnih promašaja, agresivnog egoizma i pljačke društvene svojine kao ishodišta neodgovornosti, i sa time povezanih štetnih ponašanja i pojava. Oportunizam, nerad i pogrešan rad političkih činilaca omogućavaju održavanje društvene atmosfere u kojoj su moguće pojave nerada, življenja na račun drugog itd.

Saglasno tome, istina je da bi se promjenom ponašanja ljudi, kolektiva, političkih činilaca moglo mnogo toga promijeniti nabolje u društvu. Moglo bi se produktivnije, ekonomičnije, racionalnije raditi. Mogla bi se autarkija zamijeniti samoupravnim integracijama. Mogla bi Jugoslavija uspješnije aktivirati svoje materijalne i kadrovske potencijale i time obezbijediti da bude znatno sposobnija za osvajanje, korišćenje i razvoj novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, i tako savladati krizu i postići napredak.

Međutim, iako je sve to istina, takođe je istina da su i pod dejstvom ekonomsko-političkih sistemskih rješenja, a ne nezavisno od njih, izvajani usmjerenost i ponašanja čiji su izraz rasprostranjena, relativno masovnija pojava nerada i neproduktivnog rada, masovnog i neproduktivnog sastančenja, nedisciplne, neodgovornosti, samociljne samostalnosti, usmjerenosti da se zadovolje egoistički interesi na štetu zajedničkih itd.

Naučno je, naime, dokazana, a iskustveno se kontinuirano istorijski potvrđuje direktna međuzavisnost i najtješnja korelacija između ponašanja privrednih, političkih i drugih društvenih činilaca, kolektiva i pojedinaca, stanja u društvenoj praksi i sadržine konkretnih ekonomsko-političkih sistemskih rješenja i pojedinih načela. Ta međuzavisnost je jedna od fundamentalnih zakonitosti društvenih kretanja. Svuda u svijetu. U prošlosti i sadašnjosti.

Tu fundamentalnu zakonitost je Marks izrazio u poznatoj rečenici: svako se ponaša onako kako ga usmjeravaju odnosi i okolnosti u kojima djeluje. A poznato je i nesporno da je sklop ekonomsko-političkih sistemskih rješenja bitan činilac stvaranja odnosa, okolnosti, društvene atmosfere koja usmjerava na ovakvo ili onakvo ponašanje.

Digitized by Google

Uostalom, odavno je poznato: rađaju se ljudski organizmi, sa izvjesnim genetskim osobinama. Ljudi se stvaraju u društvu i pod dejstvom odnosa u društvu. Njihova ponašanja su i proizvod društveno-sistemskog usmjerenja.

Iz analize ove složene dijalektike izvlačim zaključak: nastanak i ustaljivanje sadašnjih negativnih pojava, stanja i tendencija u jugoslovenskom udruženom radu i u cijelom društvu — od autarkije i razjedinjenosti, slabe društvene i lične motivisanosti za produktivan, stvaralački rad, pa do umanjene sposobnosti federacije da u punoj mjeri i u svemu uspješno ostvaruje svrhu svog ustanovljenja i postojanja — ima oslonac, podršku i zaštitu u zbiru sadašnjih konkretnih ekonomsko-političkih ustavnih rješenja i u zbiru načela i osnovnih instituta sadržanih u drugom, trećem i četvrtom dijelu Zakona o udruženom radu i u drugim zakonima koji sadrže sistemska rješenja.

Dakle, ta konkretna rješenja i načela jedan su od elemenata što podstiču nastajanje ovdje opisanih i drugih negativnih pojava i tendencija u jugoslovenskoj stvarnosti.

Drugim riječima, ono nepoželjno i negativno što jugoslovensko društvo žanje posljednjih godina posijano je, jednim dijelom, i izborom jednog broja ekonomsko-političkih rješenja koja nijesu primjerena društveno-ekonomskoj istorijskoj situaciji u Jugoslaviji, u njoj kao dijelu svijeta u dinamičnom razvoju.

Zato je istorijski nužno zamijeniti onaj sklop ekonomsko-političkih sistemskih načela i rješenja, prije svega u zakonima, koja pogoduju autarkiji, makar samo time što su oslonac za njihovo održavanje, i koja omogućavaju nastajanje stanja koje karakteriše, pored ostalog, u društvu dosta rasprostranjeno i po njega pogibeljno četvorostruko »svejedno«. Svejedno — radio malo ili dovoljno; svejedno — radio kvalitetno ili loše; svejedno — bio sposoban ili ne za obavljanje povjerenog posla; svejedno — stalno usavršavao svoje znanje, činio inovacije, ili ne!

Dakle, neophodno je izvršiti određene promjene ekonomsko-političkih rješenja, da bi se stvorio pravno-politički sklop odnosa koji bi usmjerio i prisilio na željenu promjenu ponašanja kolektiva i pojedinaca. Promjenu ponašanja, tako da se obezbijedi: sve veći stepen samoupravne integracije i koncentracije na liniji živih reprodukcionih tokova i veza; sve viši stepen tehnološke i radne discipline, pozitivniji odnos prema radu, viši kvalitet planiranja razvoja, društveno svrsishodnija organizacija društvenog rada, naročito proizvodnog i obrazovnog, i društveno svrsishodniji raspored naučnih i visokostručnih kadrova itd.

Dogmatizam je, a ne dosljedna privrženost socijalističkom samoupravljanju i ravnopravnosti, negiranje istorijske nužnosti promjena pojedinih načela i ne malog broja ekonomsko-političkih sistemskih rješenja. To negiranje neistorijski je prilaz sistemskim rješenjima, njihovo izmještanje iz konteksta istorijskih kretanja. Umanjivanje političkih istorijskih obaveza vodećih činilaca i nauke u sadašnjoj društveno-istorijskoj situaciji u Ju-

Digitized by Google

goslaviji. Posmatranje kroz uveličavajuće staklo jednog dijela jugoslovenske stvarnosti, a zatvaranje oči pred njenim drugim dijelom.

Razvoj i uspon socijalizma, u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama, imaju šansu samo ako se reformama, koje su započete, usavrše njihovi ekonomsko-politički sistemi. Ovo usavršavanje će biti i uspješnije i brže ako ove zemlje budu što manje zarobljenice svoje dosadašnjosti, svoje dogmatike. Sposobnost bržeg oslobađanja od onog što ne odgovara novoj društveno-ekonomskoj situaciji postaje važna komponenta osposobljavanja za nove prodore. Jer zadržavanje starih i mrtvih ideja, u sadašnjosti kao i u Marksovo doba, ograničava pravu smjelost, prepreka je traganju za rješenjima kojima se obezbjeđuje viši stepen odlučujuće uloge radničke klase u društvenom odlučivanju. To smeta živima da žive i misle životno, na nov način, da u nebrojenim mogućnostima današnjice traže i odabiraju one koje imaju mogućnost da nose sjutrašnji život. To žive okreće leđima prema budućnosti.

Ograničenost predmeta i obima ovog teksta ne dopušta dalje izvođenje konkretnijih stanovišta o sadržaju promjena na izloženim pravcima. Obaveza je da se to samo konkretnije kaže za promjene o sadržaju funkcija federacije.

V

Nužnost usavršavanja četiri kompleksna rješenja u Ustavu SFRJ o karakteru i funkcijama federacije

Za dalje usavršavanje političko-filozofske koncepcije jugoslovenske federacije izuzetno je bitno stvaranje i funkcionisanje većih i velikih samoupravnih ekonomsko-tehnoloških jedinstvenih privredno-poslovnih sistema koji će na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način objedinjavati ključne razvojne i poslovne aktivnosti svih reprodukciono međuzavisnih privredno-poslovnih čanilaca u razmjerama Jugoslavije, osiguravati samoupravno koncentrisanje njihovih materijalnih i kadrovskih potencijala i obavljati i druge značajne društvene poslove. To je put za izrastanje samoupravne komponente društvenog tkiva Jugoslavije. Njegovo izrastanje je uslov da se ne zadrži sistem — sada postojeći — odlučivanja u federaciji *samo* usaglašavanjem opredeljenja državnih organa republika i autonomnih pokrajina, što neumitno vodi jačanju birokratsko-etatističkih tendencija i u republikama, i u autonomnim pokrajinama i u federaciji. To je stvaranje pretpostavki čije će postojanje smanjiti potrebu za državnom regulativom, smanjiti broj pitanja o kojima će biti nužno da odlučuju državni organi. U tom okviru, smanjiće se i broj pitanja o kojima će se donositi odluke u organima federacije. Put je, dakle, smanjenje funkcija federacije.

Digitized by Google

Prema tome, prvi i veoma bitan pravac usavršavanja koncepcije jugoslovenske federacije je — samoupravna integracija jugoslovenskog udruženog rada, jačanje integrativne komponente socijalističkog samoupravljanja.

Bez toga federacija neće moći uspješno obezbjeđivati širenje i jačanje socijalističkog samoupravljanja niti potpunije ostvarivati svoje funkcije.

Drugi bitan, neizostavan pravac razvojnog usavršavanja koncepcije i karaktera jugoslovenske federacije jeste — promjena (izmjena i dopuna) jednog broja rješenja sadržanih u Ustavu SFRJ, kojima se utvrđuju konkretan sadržaj funkcija federacije, republika i autonomnih pokrajina, način, metodi, mehanizmi i instrumenti njihovog ostvarivanja.

Dvostruko ograničen — predmetom ove teme i prostorom — ograničavam se na ovom mjestu samo na iskazivanje stanovišta o tome koje ustavne promjene nameću novi ekonomsko-tehnološki procesi i istorijska obaveza Jugoslavije da se osposobi da brže i uspješnije osvaja, koristi i razvija nove proizvodne snage, nove vrhunske tehnologije, da kvalitetnije spaja, sada nekvalitetno spojene, tokove dviju revolucija — socijalističke i naučno-tehnološke. Njena je obaveza da, saglasno svrsi njenog ustanovljenja i postojanja, bude sposobnija da uspješnije razvija društvo. Pri tome se oslanjam na sadržaj iznesenog u prethodna četiri odjeljka.

Nužne su sljedeće promjene:

Prvo. Neophodna je promjena ustavne odredbe o društvenom planu Jugoslavije (član 257. Ustava SFRJ).

Ova odredba više uređuje način donošenja društvenog plana Jugoslavije nego njegov predmet i funkciju. Predmet i funkcija društvenog plana su određeni tako da je izostavljeno određenje da se u društvenom planu Jugoslavije »utvrđuje zajednička politika« *razvoja* zemlje, što je, inače, ustavno načelo sadržano u poglavlju o društvenom planiranju, u prvoj glavi drugog dijela Ustava SFRJ (član 71, stav 2). Određeno je da se u društvenom planu Jugoslavije samo utvrđuju »zajednička ekonomska politika« i »smjernice i okviri za donošenje mjera ekonomske politike«. I to smjernice samo radi obezbjeđivanja uslova »za ostvarivanje usklađenih zajedničkih interesa«, a ne i radi obezbjeđivanja uslova i odnosa za brže, odgovornije usklađivanje zajedničkih interesa, u cilju napretka cjeline.

Ekonomsko-politički sadržaj, ekonomsko-politička filozofija sadašnjeg ustavnog rješenja označavaju da se jugoslovenski planski optimum javlja kao zbir individualnih optimuma. Nije riječ samo i jedino o kvantitetima već i o kvalitetima.

Ma koliko se moglo tvrditi i drugačije, stvarnost argumentovano kazuje: to određenje ima ishodište u praksi da se Jugoslavija, u njenim planovima, ne ispoljava kao plansko-razvojna jedinka u strukturalnom smislu, sa njenim potencijalima, sa

Digitized by Google

njenim razvojnim mogućnostima, kao zaokruženi ekonomski integrum, sa jedinstvenim ekonomskim sistemom i tržištem, i da sa tog horizonta projektuje budućnost, traži puteve daljeg skladnog razvoja cjeline.

Nauka je odavno utvrdila da to za kvalitetno i optimalno planiranje razvoja Jugoslavije nije dovoljno. Nije dovoljno čak ni kada se prevlada moguće nastojanje da se opšti i zajednički interesi potčine parcijalnim, kada se odstrane još postojeće pojave zamjene samostalnosti u jedinstvenom sistemu društveno-svojinskih odnosa autarkijom koja to jedinstvo razbija. Nije dovoljno za utvrđivanje kvalitetne i optimalne planske slike o tome kako se planski usmjerava Jugoslavija tokom određenog perioda, koji koraci se preduzimaju kao izraz zajedničkog interesa, koje se ključne poluge povlače da bi se ostvario proklamovani cilj. Planiranje koje ne utvrđuje strateško viziju, polazeći od naučnih saznanja o kretanjima u svijetu i od ukupnih razvojnih mogućnosti, bez obzira na to da li su te razvojne mogućnosti dobro aktivirane u osnovnim ćelijama društvenog rada, koje ne stavlja sve u funkciju te strateške vizije, malo je vrijedno.

Nauka je takođe argumentovano utvrdila da planiranje koje je više zbir individualnih optimuma nego vizija, polazeći od ukupnosti, ne djeluje podsticajno na podruštvljavanje svojine glavnih sredstava za proizvodnju i na podruštvljavanje robne privrede. Ona je argumentovano ukazala i na to da je planiranje na nivou Jugoslavije, kao i drugih zajednica, put da jugoslovensko društvo, kao cjelina, na organizovan i samoupravljanju i ravnopravnosti primjeren način, ostvaruje objektivno datu zakonitost koja proizlazi iz zajedničkog života.

Ograničenje predmeta društvenog plana na ekonomsku politiku kao i na smjernice za mjere ekonomske politike, ostavlja izvan predmeta i funkcije društvenog plana Jugoslavije, sve druge dijelove društveno-ekonomskog razvoja.

Na toj ustavnoj osnovi zakonski i praksom izraslo je planiranje na nivou Jugoslavije, koje ne djeluje, niti može da djeluje, kao integrativni faktor jugoslovenske privrede i društva, koje ne može, sem deklarativno, da utvrđuje kvalitetnu razvojnu politiku Jugoslavije. Izraslo je dugotrajno iscrpljivanje u procesima planiranja, sa nejakim i nedjelotvornim planskim aktima i bez mehanizama njihovog ostvarivanja.

Na drugoj strani, izrasla je orijentacija koja suviše mnogo svaljuje na konto ekonomske politike. A ekonomska politika, ma koliko se trudila, ne može, objektivno, da nadomjesti, da ispravi nedostatke, a naročito nepostojanje prave razvojne politike. To je iluzija, koju Jugoslavija sada plaća krizom kojom je opterećena.

Dok Jugoslavija ne obezbijedi kvalitetnu razvojnu politiku, ona trajno ne može ni izbjeći krize!

Digitized by Google

U Ustavu SFRJ je utvrđeno da zakoni i drugi akti koji se donose širom Jugoslavije ne mogu biti suprotni saveznim zakonima i drugim aktima koje donosi Skupština SFRJ. U Ustavu SFRJ, iz pojma »akt«, kao generičkog pojma, nije izričito isključen društveni plan Jugoslavije. Jer, i to je akt koji donosi Skupština SFRJ.

U stvarnosti, u praksi, međutim, nema obavezujućeg usaglašavanja razvojnih opredeljenja sa opredjeljenjima u društvenom planu Jugoslavije. Umjesto toga stalno nastaje i postoji mnoštvo planova organski nepovezanih sa društvenim planovima Jugoslavije, sa međusobno neusaglašenim razvojnim i ekonomsko-tehnološkim usmjerenjima od strateškog značaja za zemlju u cjelini, sa mnoštvom voluntarističkih i subjektivističkih usmjerenja, koja limitiraju jugoslovenski razvoj na nivou nižem od objektivno mogućeg. Nekada utiču i na to da kretanja idu obrnutim pravcem u odnosu na usmjerenost stvarnih, objektivno datih zajedničkih interesa.

Polazeći od ovog, a imajući u vidu značaj i ulogu kvalitetnog planiranja, utvrđivanja kvalitetne i optimalne razvojne politike Jugoslavije — za usmjeravanje ekonomsko-tehnoloških procesa i društveno-ekonomskog života u zemlji u cjelini, za jačanje materijalne osnove socijalističkog samoupravljanja, za obezbjeđivanje ravnopravnosti — nužno je ustavnu odredbu o društvenom planu Jugoslavije promijeniti tako što će se izričito definisati da se u društvenom planu Jugoslavije utvrđuju zajednički razvojni ekonomski i društveni interesi i ciljevi, da se utvrđuje zajednička ekonomsko-tehnološka i društvena razvojna politika kojom se usklađuje privredni i društveni razvoj u cjelokupnoj društvenoj zajednici, a u skladu sa tim da se utvrđuju opšti uslovi privređivanja i usmjerava društvena reprodukcija.

To podrazumijeva, naravno, ustavnu obavezu da se društveni plan zasniva na naučnim saznanjima, na naučnoj ocjeni razvojnih mogućnosti, na uvažavanju ekonomskih zakonitosti, na socijalističkom samoupravljanju i ravnopravnosti, te da se postupkom i načinom donošenja obezbjeđuje dosljedno izvršavanje i poštovanje svake ove obaveze, svih njih.

Uz utvrđene obaveze i organa federacije i ovih drugih činilaca u Jugoslaviji da obezbjeđuju uslove za dosljedno ostvarivanje opredjeljenja definisanih u društvenom planu Jugoslavije, kako kreditno-monetarnim sistemom i politikom, sistemom i kontrolom cijena, sistemom ekonomskih odnosa sa inostranstvom, sistemom rezervi, konzistentnim privrednim sistemom, tako i pojedinačnim mjerama ekonomske politike, ustavno je nužno utvrditi i princip da planovi drugih subjekata u Jugoslaviji ne mogu biti suprotni zajedničkim interesima i ciljevima, zajednički formulisanim u društvenom planu Jugoslavije. Nužno je takođe u članu 252. Ustava SFRJ utvrditi da jednu od komponenti jedinstva jugoslovenskog tržišta čini i usmjerenje razvoja

Digitized by Google

definisano u društvenom planu Jugoslavije, što ne proizlazi iz sadašnjeg određenja u posljednjoj alineji stava prvog ovog člana Ustava.

Ne, to nije zalaganje ni za nadnacionalnu federaciju, ni za birokratsko-federalni centralizam, unitarističkog ili neunitarističkog tipa. Takav smjer bi bio potkopavanje a ne usavršavanje jugoslovenske federacije.

Jugoslavija, kao zajednica, stagnirače u razvoju, živjeće sa raznim krizama, u uslovima razjedinjene razvojne politike u njoj, u uslovima autarkije, unutar udruženog rada i autarkije republika i autonomnih pokrajina. Ali živjeće! Birokratsko-federalni centralizam, naročito ako bi imao i najmanje unitarističke primjese, ugrožavao bi i sâm opstanak Jugoslavije. Zato je istorijska obaveza da se pri konstituisanju karaktera, sadržaja i dometa jedinstva jugoslovenskog sistema uvažava nacionalna komponenta jedinstva i izvorni federativni karakter zajednice. Previđati tu neophodnost vodi nas na stranputicu. Jedinstvo koje to ne uvažava — protivnik je jedinstva Jugoslavije.

Ovdje inicirana promjena ustavnog rješenja potpuno uvažava ovo saznanje, ovu istorijsku činjenicu. I podrazumijeva formulisanje te odredbe tako da se ovo do kraja respektuje i uvažava.

Drugo. U Osnovnim načelima Ustava SFRJ, u posljednjem stavu prvog odjeljka, utvrđeno je načelo da su republike i autonomne pokrajine odgovorne »za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline«. Definisana je i obaveza da se u skladu sa tim odlučuje u federaciji.

Ovo je gorostasno načelo. Istorijski je vrijedna, naučno fundirana, logična njegova dijalektika.

U normativnom dijelu ovo načelo nigdje nije izričito pomenuto ili izričito primijenjeno. Ne bi se moglo tvrditi da mnogobrojna pojedinačna rješenja u Ustavu SFRJ ne podrazumijevaju i u ovom načelu utvrđenu odgovornost republika i autonomnih pokrajina »za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline«. Ali stvarnost čini očiglednim da ovo nije dovoljno podrazumijevati u normativnom dijelu. Nužno je u normativnom dijelu utvrditi i obaveze kojima se ta odgovornost obezbjeđuje. Bez toga to načelo ostaje na ravni dobrih želja i htjenja.

Treće. Osnovni konstitutivni elementi poreskog sistema — bitni su sastavni dijelovi jugoslovenskog društveno-ekonomskog sistema, njegovog jedinstva. Bitni su za obezbjeđivanje jedinstvenih uslova privređivanja i poslovanja, a time za podsticanje procesa integracije ili dezintegracije, jedinstvo ili nejedinstvo jugoslovenskog tržišta. Bitni su za osiguravanje, u osnovi, jednakog položaja ljudi u Jugoslaviji. Bitni su i za usmjeravanje razvoja zemlje kao cjeline. Naročito njenog naučnog i tehnološkog razvoja, djelujući u pravcu njihovog usklađivanja, sjedinjavanja istraživanja i razvoja, ili u orbnutom pravcu.

Digitized by Google

Sadašnja ustavna rješenja, sadržana u članovima 264. i 265. Ustava SFRJ, ne daju federaciji dovoljno mogućnosti da osigura u Jugoslaviji poreski sistem i poresku politiku sa ključnim komponentama primjerenima strategijama i ciljevima razvoja Jugoslavije, razvojnoj koncepciji Jugoslavije, utvrđenima u društvenim planovima Jugoslavije i drugim saveznim planskim aktima. Ne pružaju joj dovoljno mogućnosti da obezbjeđuje jednake opšte uslove privređivanja, a time i jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Oduzimaju joj i mogućnost da i ona direktno, snagom svojih akata, na konkretan način, doprinosi jačanju radničko-klasnih elemenata poreskog sistema i poreske politike. Za sve to ona nema dovoljno mogućnosti, iako je činjenica da do sada organi federacije nijesu koristili pravo i dužnost da predlažu republikama i autonomnim pokrajinama povećanje ili smanjenje poreza i doprinosa koje utvrđuju društveno-političke zajednice. Nijesu ih koristili, valjda i zato što nije ni utvrđena obaveza republika i pokrajina da zauzmu stav o primljenim predlozima i da o stavu obavijeste predlagača.

Imajući sve to u vidu, kao i naučno i politički utvrđene ocjene da je vrlo loše stanje na području poreskog sistema i poreske politike, da elementi tog stanja razjedinjavaju, dezintegrišu jugoslovensku privredu, da su na tom području potisnute, sve do istiskivanja radničko-klasne komponente — nužne su promjene i ustavnih ekonomsko-političkih rješenja sadržanih u ova dva člana.

Nužne su promjene u pravcu definisanja dužnosti i prava federacije da zakonima — koji se donose na delegatski način — utvrđuje osnove poreskog sistema i da i tim putem obezbjeđuje jedinstvo i stabilnost jugoslovenskog razvoja i tržišta. Istovremeno, neophodno je ustavno osposobiti federaciju ovlašćenjima, da djeluje u pravcu ostvarenja strateškog opredjeljenja — da se pomjera težište sa posrednih na neposredne poreze. Time će se i federacija učiniti odgovornom za to da poreski sistem i poreska politika ne podrivaju tekovine revolucije.

Četvrto. Načelo donošenja odluka u Vijeću republika i pokrajina, u nužnim granicama, na osnovu saglasnosti republika i autonomnih pokrajina, načelo jednoglasnog donošenja odluka — bitna je komponenta koncepcije jugoslovenske federacije. Ovo načelo daje i odlučujući pečat karakteru jugoslovenske federacije, karakteru, efikasnosti i kvalitetu odlučivanja pri vršenju njenih funkcija.

Ovo je veliko pravo, ogromna obaveza i odgovornost svih koji učestvuju u donošenju odluka u Vijeću republika i pokrajina!

Ovo načelo, prema onom kako je utvrđeno u članovima 286. i 298. sve do člana 304. Ustava SFRJ, ima dejstvo samo na čin utvrđivanja predloga i glasanja o predlogu. Domet ovog

Digitized by Google

načela, prema ustavnom određenju, ne obuhvata postupak razmatranja nacrta i pripremanja predloga odluka.

Domet načela jednoglasnosti, međutim, normativnom razradom Ustava, obuhvata početak i postupak razmatranja nacrta i pripremanja predloga odluka. To je zasnovano na interpretacijama formulacija ustavnih odredbi. Time se grčevito brani.

Protezanje dometa načela jednoglasnosti na početak i postupak razmatranja i nacrta odluka može dovoditi, i u praksi dovodi, do nadmoći jednoga ili manjine nad većinom u fazi ulaganja napora da se zajednički i demokratski grade i zajednički utvrđuju zajednički interesi, u fazi nastojanja da se zajednički otkrije šta je zajednički interes. To ne učvršćuje i ne obezbjeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti, već sije neizvjesnost i nesigurnost u njihovim međusobnim odnosima, pa time slabi njihovo međusobno povjerenje. Time je jednoglasnost u činu odlučivanja pretvorena u suspenzivno veto kojim se onemogućava početak demokratskog dijaloga o tome šta je zajednički interes. Veto koje razdvaja i omogućava prevagu posebnih interesa. Veto koje nije, niti može biti, socijalističko, revolucionarno. I to se događa i kad se zna da »istorija pokazuje da su propali svako društvo i svaki sistem koji su se zasnivali na pravu veta; odnosno, ili se raspalo društvo ili je, pak, takav sistem bio zamenjen sistemom političkog apsolutizma« (E. Kardelj).

Posljedice ovog u sistemu odlučivanja, u svojoj ukupnosti, jedan su od činilaca krize u jugoslovenskom društvu.[3]

Siguran sam da je prikazana normativna razrada suprotna ustavnom određenju. Ali činjenica da je takva normativna interpretacija Ustava opstaje više godina i da se ne prihvata (potrebna je jednoglasnost) promjena. Činjenica je, takođe, da ustav nije samo ustavni tekst već i »ustavna praksa«.

Imajući sve to u vidu, radi očuvanja sadašnjeg koncepta Ustava a ne radi njegove promjene, nužno je u okviru promjena koje se vrše izmjeniti formulacije članova 298. do 304. Ustava SFRJ tako što će se sa svom preciznošću isključiti mogućnost protezanja principa jednoglasnosti na početak i postupak razmatranja nacrta i pripremanje predloga odluka.

Peto. Strateški cilj i sadašnji zadatak jugoslovenskog društva jeste: ukloniti sve izvore materijalne osnove etatizma. U tom okviru i izvore materijalne osnove republičko-pokrajinskog etatizma. Sadašnje pripremanje ustavnih promjena pruža šansu za to.

Sadašnje ustavno rješenje, sadržano u stavu 1. člana 262. Ustava SFRJ, kojim se utvrđuje da opštine, autonomne pokrajine i republike svoja sredstva obavezno deponuju kod narodnih banaka republika i autonomnih pokrajina, nije usvojeno da

[3]) Opširno o ovom vidjeti moj članak, u pet nastavaka, »Politika«, od 9. do 13. marta 1986.

Digitized by Google

bude oslonac etatizmu republika i autonomnih pokrajina. Cilj je bio potpuno tome suprotan.

Ovo ustavno rješenje, međutim, potpuno suprotno ustavnoj intenciji, u realnosti ima sljedeći učinak: deponovana sredstva kod narodnih banaka republika i narodnih banaka autonomnih pokrajina postala su državni kapital. Postala su jedno od materijalnih izvorišta policentričnog etatizma u Jugoslaviji. To su sredstva koja se u praksi koriste za izgradnju pojedinih objekata, subvencioniranje pojedinih organizacija, pokrivanje neracionalnih prekoračenja, gubitaka i slično. Koriste se na osnovu odluka vrlo uskog kruga republičkih, odnosno pokrajinskih funkcionera, najčešće donesenih izvan organa, a uvijek bez rasprave u delegatskim tijelima o konkretnijoj upotrebi tih sredstava.

Zbog takvog korišćenja ta sredstva su postala važna snaga za razvojno i poslovno podređivanje organizacija udruženog rada republičkim i pokrajinskim vrhuškama. U krajnjoj liniji, ta sredstva su jedan od izvora materijalne osnove za nastajanje i održavanje stanja odnosa koje karakteriše: susretanje u procesima odlučivanja u organima federacije samo predstavnika republičkih i pokrajinskih državnih organa, odnosno samo susretanje njihovih smjernica.

Obim korišćenja tih sredstava za investicione i druge privredne namjene, izvan budžetskih namjena, i težnja da se ona upotrebe izvan monetarno-kreditnih okvira što ih je utvrdila Skupština SFRJ, uslovili su da u 1986. godini u zakonskom roku, pa ni nekoliko mjeseci nakon toga, nije mogla biti donesena odluka o ostvarivanju utvrđene kreditno-monetarne politike.

Promjena ovog ustavnog rješenja je, dakle, jedan od načina direktnog gašenja jednog od izvora policentričnog etatizma. Zato je, uvjeren sam, takođe nužna.

Promjena je moguća, a da bude na liniji ustavne koncepcije u jednom od dva pravca. Prvi pravac je dopuna. Tom dopunom bi se utvrdilo da se sredstva deponovana kod narodnih banaka mogu koristiti, isključivo za namjene određene budžetima društveno-političkih zajednica. To je i bila intencija sadašnjeg ustavnog rješenja. Drugi pravac je izostavljanje ovog rješenja iz ustavnog teksta. To bi podrazumijevalo da se o korišćenju depozita društveno-političkih zajednica odlučuje u skupštinama poslovnih banaka na način kako se rješava i o drugim depozitima. Da se o korišćenju i tih depozita odlučuje onoliko samoupravno koliko ima samoupravnog odlučivanja u poslovnim bankama. Da i o njima odlučuju oni koji su ih stvorili, onoliko koliko to čine i u poslovnim bankama.

To, svakako, nije samoupravno odlučivanje u suštinskom značenju tog pojma. Ali jeste, i to sigurno, više samoupravno, i po formi i po sadržini, nego što je sada.

Rečeno na kraju predloga o nužnosti promjena ekonomsko-političke koncepcije ustavne odredbe o društvenom planu Ju-

Digitized by Google

goslavije odnosi se i na ostale ovdje inicirane predloge. Rečenome dodajem, imajući u vidu sve inicirane predloge, i sljedeće:

1. Ispravno je usmjerenje da se u saveznim organima rješava samo ono što je »potrebno« rješavati u njima. Još ispravnije je zamijeniti »potrebno« sa »nužno«, ako je to mjera za manje.

Šta je »potrebno« ili »nužno«, međutim, nije jednom zauvijek fiksirano. Promjene u razvoju proizvodnih snaga, u ekonomskim odnosima, u stepenu organizovanosti i integrisanosti udruženog rada, u položaju Jugoslavije u međunarodnim ekonomsko-tehnološkim odnosima, u kulturnim i drugim potrebama, kao i potreba obezbjeđivanja optimalnog napretka za sve, obavezuju na preispitivanje i, zavisno od rezultata preispitivanja, na promjenu jednom određene granice »potrebnog«, odnosno »nužnog«. Nekada na promjene u jednom, a nekada u drugom pravcu. I to valja činiti saveznim zakonima i društvenim planovima Jugoslavije, a u okviru ustavno određenih granica. Zato je neophodno ustavno stvoriti osnov i utvrditi okvir za to. Bez toga *apsolutna* ustavna jednoobraznost obima konkretnih ovlašćenja, a ne samo utvrđenih principa za različite društveno-istorijske situacije, može biti i kočnica napretku.

2. Nije u nacionalnom interesu zadržavanje stanja niske produktivnosti, usporenog i neusklađenog osvajanja, korišćenja i razvoja novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, zatim dupliranje kapaciteta, ekonomska neracionalnost, nadređivanje etatističkog birokratizma udruženom radu. Nacionalni interes svih je tome potpuno suprotan. Zato je u interesu svakog naroda i narodnosti Jugoslavije da se u organima federacije, na demokratski način, odlučuje o svemu što će, uz očuvanje temelja sistema, naročito ravnopravnosti, voditi većoj produktivnosti i bržem osvajanju novih proizvodnih snaga, novih vrhunskih tehnologija, što je društveno racionalno i uslov bržeg napretka svih.

Nema, dakle, suprotnosti između nacionalne afirmacije i jačanja jugoslovenske federacije, pod uslovom obezbjeđivanja ravnopravnosti.

3. U Skupštini SFRJ i drugim saveznim organima ovlašćenima za donošenje odluka, ocjenjujući po stvarnom stanju odnosa u njima i njihovoj usmjerenosti u odlukama koje usvajaju, preovlađuje čvrsta i istrajna privrženost ravnopravnosti naroda i narodnosti i demokratskom odlučivanju. Ocjenjivanje da u saveznim institucijama preovlađuju etatističke i centralističke težnje i orijentacije, te da to nalaže smanjivanje broja pitanja o kojima se donose odluke u njima — nema podloge u stvarnosti. Nema podloge u stvarnosti ni stanovište da republički i pokrajinski organi misle, rade, predlažu, odlučuju uvijek dosljednije samoupravljanju i ravnopravnosti od organa federacije.

Zato donošenje i većeg broja odluka u organima federacije, do granice nužne za optimalan razvoj zemlje kao cje-

Digitized by Google

line, samo po sebi, nije opasnost ni po samoupravljanje, ni po ravnopravnost.

Povećanje broja pitanja o kojima će se odluke donositi u saveznim organima, naročito one sa karakterom planskih opredjeljenja i obavezivanja, samo za sebe, ne mora značiti prihvatanje koncepcije i ciljeva negativne centralizacije. Naprotiv, progresivno je ako je to povećanje rezultat naučnog sagledavanja, provjeravanja, mjerenja i premjeravanja. Pogotovu kada se zna da se odluke donose u delegatskoj Skupštini SFRJ. Jer, nenaučno je, čak i apsurdno, *a priori* odricati demokratičnost donošenja zakona, plana ili drugog akta u delegatskoj Skupštini SFRJ, tretirati to kao centralizam i narušavanje ravnopravnosti, kada se, u isti mah, u okviru načelnog karakterisanja jugoslovenskog sistema, delegatska Skupština SFRJ definiše kao demokratski organ, kao izraz, obezbjeđenje i garantija ravnopravnosti naroda i narodnosti.

Ravnopravnost se, dakle, obezbjeđuje i može obezbjeđivati i kada se i o većem broju pitanja odlučuje u organima federacije.

Zato je, umjesto ispoljavanja odbojnosti prema naučnom preispitivanju normativnog određenja o kojim pitanjima se odluke donose u saveznim organima, naročito prema preispitivanju nužnosti povećanja pitanja o kojima će se utvrđivati opredjeljenja u društvenim planovima Jugoslavije, djelotvornije, ispravnije i revolucionarnije usredsrediti se na to da se afirmiše naučni prilaz tom preispitivanju i obezbjeđenju demokratskog i punog delegatskog donošenja odluka u saveznim organima.

To je put da se osiguraju i samoupravna samostalnost svakog u Jugoslaviji i samoupravno demokratsko jedinstvo Jugoslavije, ravnopravnost svih naroda i narodnosti u njoj.

4. Najbolje je istovremeno usavršavati i kompleks ekonomsko-političkih sistemskih rešenja kojima će se ojačati samoupravni odnosi i samoupravne institucije, kao i kompleks ekonomsko-sistemskih rješenja o funkcijama federacije i načinu njihovog vršenja. Jer federacija se može realizovati kao demokratska, samoupravna samo u mjeri u kojoj se u njenim organima, putem delegatskih institucija i na radničko-klasni delegatski način, iskazuju samoupravni sadržaji. A oni se ne mogu iskazivati sve dok samoupravno organizovani radnici nijesu odlučujući činilac odlučivanja u udruženom radu i u republikama i autonomnim pokrajinama. Sve dok, umjesto delegatskog sistema putem kojega odlučuju radnici i drugi radni ljudi, u praksi postoji delegatski sistem u kome skupštine i njihovi izvršni organi, osamostaljeno od radnih ljudi, sa odlučujućom ulogom profesionalno-političkih vrhuški, donose odluke u ime radnih ljudi, u najboljem slučaju u skladu sa njihovim interesima, sve dok u praksi, u republikama i autonomnim pokrajinama, državne institucije predominantno karakteriše birokratizam, sa ponekim i rasparčanim elementima socijalističkog sa-

Digitized by Google

moupravnog odlučivanja — umjesto da to budu radničko-klasne državne institucije, sa ponekom neizbježnom birokratskom deformacijom — ni federacija ne može biti u punoj mjeri samoupravna.

Zato inicirani predlozi podrazumijevaju i promjene kojima će se obezbijediti mijenjanje stanja i u bazi društva.

Ali osposobljavanje federacije da uspješnije vrši svoje funkcije može se sprovoditi i relativno samostalno, kao što se sa dotjerivanjem i uljepšavanjem kuće može počinjati i od krova. Ali se ne može odlagati. Jer, dok se federacija ne osposobi da obezbijedi usklađen tehničko-tehnološki i ukupni razvoj dijelova Jugoslavije, dok se ne osposobi da uspješnije i efikasnije vrši svoje funkcije i osigurava usklađeni razvoj, jugoslovensko društvo ne može se trajnije osloboditi izvora kriza.

5. Zalaganje za jaču federaciju, u granicama iniciranih predloga i u odgovarajućem kontekstu, nije zalaganje za unitarizam ili centralizam, nego za osposobljavanje sada nejake federacije na ovim područjima. Nejake toliko da ne može obezbjeđivati jedinstvo osnovnog produkcionog odnosa, jednakost i ravnopravnost ljudi i organizacija udruženog rada na jugoslovenskom tržištu.

To je zalaganje za jačanje federacije koje uvažava da je Jugoslavija zajednica više raznovrsnih kultura, tradicija, nacionalnih individualiteta, različite privredne strukture i da osobenosti svakog dijela treba u zajednici sačuvati.

6. Kao što je štetno zalaganje za federalni centralizam i unitarizam, isto tako je štetno i zalaganje za obezbjeđivanje centralizma u republikama i autonomnim pokrajinama i za odlučivanje u saveznim organima koje osigurava prevagu parcijalnog interesa nad zajedničkim, prevagu egoističkog sa stanovišta Jugoslavije, makar se to prikazivalo kao zalaganje za samoupravljanje. Svaki zahtjev za samostalnim odlučivanjem ne mora da bude borba za slobodu, već za autarkiju.

7. Ugrađivanju u Ustav sadašnjih ekonomsko-političkih sistemskih rješenja prethodila je sloboda njihovog izbora. Ona su i proizišla iz slobode. Sloboda je, dakle, starija od njihovog ugrađivanja u sistem. Nije revolucionarno, već upravo obratno, da upotrebim riječi jednog cijenjenog pisca književnog djela, zalagati se, dopustiti da »rođeno kidiše na roditelja«, jer »iz slobode začeto, stvoreno je da se slobodno i mijenja«, a slobodno stvoreno na prethodnom koraku ne osigurava trajnu slobodu ako nema slobode provjeravanja, premjeravanja u svakoj istorijski novoj situaciji i, zavisno od rezultata, mijenjanja radi napretka, revolucionarnog prosperiteta.

Na to obavezuje i činjenica da je svako sistemsko rješenje ljudska tvorevina, proizvod ljudskog rada i uma i da nema ljudske tvorevine, pa ni one koja je sazdana bez kompromisa, koja je završena, bez nedostataka. Svaka se može poboljšavati kada se steknu nova znanja, nove mogućnosti, kada nastane nova društvena situacija, pa i zamjenjivati sve boljom.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac:

Poreska politika i stabilizacija

U rješavanju mnogih krupnih idejno-političkih problema izazvanih pojavama raslojavanja u društvu, poreska politika ima veliku ulogu. Međutim, u nas je u praksi do sada neopravdano potcjenjivan značaj poreske politike, ponekad se dovodi u pitanje čak i njena potreba, a da je bitno da privreda beleži porast pa će se samo po sebi rješavati i ono što se rješava poreskom politikom. Tek u posljednih nekoliko godina o poreskom sistemu i poreskoj politici vode se šire društveno-političke, samoupravne i naučno-stručne rasprave. Intenzivirane su naročito sa pripremama za donošenje dokumenata Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i nastavljene u okviru realizacije njegove prve faze kada je izvršena određena dogradnja poreskog sistema i poreske politike. Međutim, ovom je dogradnjom samo otvoren proces koji treba nastaviti, prvenstveno u pravcu jačanja ekonomske i socijalne funkcije poreza i postepenih promjena odnosa između posrednih i neposrednih poreza. Ne treba, ipak, očekivati da će promjene odnosa između posrednih i neposrednih poreza biti lagan zadatak i da se neće javljati određeni otpori, jer porez na promet kao posredni porez predstavlja najveći, odnosno najizdašniji izvor prihoda svih društveno-političkih zajednica, od opštine do Federacije. Kada se ovome doda da je ubiranje poreza na pro-

Digitized by Google

met zasnovano na automatizmu koji praktično sprovode u najvećem dijelu i organizacije udruženog rada, što je dodatno i ne baš beznačajno opterećenje privrede, onda interesi društveno-političkih zajednica za ovom vrstom poreza postaju još jasniji. Tome još treba dodati i činjenice anonimnosti, odnosno lakše psihološke podnošljivosti ove vrste poreza, koje otežavaju namjeru smanjenja njegovog učešća u ukupnim prihodima društveno-političkih zajednica i zamjenu drugim vrstama poreza, odnosno neposrednim porezima.

Ne treba gubiti iz vida da je u našem razvoju bilo i perioda dinamičnog privrednog rasta, sa visokim rastom zaposlenosti, u kojima su, i pored toga, u vrh društvene aktuelnosti izbijali prevashodno socijalni momenti. Jer, društveni proizvod takvog privrednog rasta nije se dijelio po principu raspodjele prema radu i učešća u radu nego često na bazi kriterija koji su bili vrlo bliski privatnom, grupnom ili državnom vlasništvu. Upravo iz tih razloga postavlja se pitanje zašto kao Savez komunista nismo uspjeli da spriječimo da ne dođe do društvenog raslojavanja mimo rada, iako smo imali vrlo jasne koncepte i u Programu Saveza komunista Jugoslavije i u drugim dokumentima, nego smo se mirili i mirimo se pojavama koje su nas i dovele u situaciju u kojoj se danas nalazimo. Odgovor na to pitanje potreban je upravo sada, jer je osnovna svrha partijskog viđenja ove problematike u tome da se izvrši kritika postojeće prakse u poreskoj politici i da se dobije aktivna podrška radničke klase i radnih ljudi za novu praksu u poreskoj politici.

Identifikacija pravednosti u oporezivanju

Bitno je, upravo za partijski pristup ovoj problematici, da se izvrši identifikacija onog sadržaja pojma pravednosti u oporezivanju, odnosno pravednog oporezivanja koje će većina potencijalnih poreskih obveznika prihvatiti. Opšte prihvatanje je teško, pa i nemoguće očekivati. U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije načinjen je pokušaj da se da približni sadržaj takve pravednosti stavom da je »neophodno izvjesno proširenje progresivnog oporezivanja ukupnog prihoda građana, vodeći računa o tome da poreska progresija ne dođe u sukob sa ekonomskom stimulacijom radnih ljudi«. Koliko god konkretan, ovakav stav u praksi može da ostavlja prostor za rast poreske progresije mimo ekonomskog rezona i stvarnih socijalnih potreba, a s druge, zbog bojazni od improvizacije koje su dosta česte u kampanjskim prilazima ovoj problematici ostavlja praktično netaknutim zatečeno stanje.

No, većina načelnih opredeljenja iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije je vrlo jasna. I pored toga, nismo uspjeli ni za pedalj da se približimo jednom od ciljeva novog,

Digitized by Google

stabilizacionog kursa u poreskoj politici. Naime, sve više se okrećemo neposrednim porezima, a umanjujemo obim i važnost posrednih poreza, pošto se oni ne samo u poreskoj teoriji nego i u praksi smatraju najgorim oblikom oporezivanja, baš zbog svoje linearnosti koja pogađa više onoga koga ne treba nego onoga koga treba. Doneseni su društveni dogovori o porezima na nivou Federacije, republika i pokrajina, a rezultat je poznat — smanjuje se učešće neposrednih poreza.

U realizaciji ove namjere treba imati u vidu i to da, na primjer, Federacija iz oblasti poreza ima kao izvorni prihod samo osnovni porez na promet, dok pojedine republike imaju posebni republički porez na promet i porez iz dohotka organizacija udruženog rada. Isto tako, pored posebnog opštinskog poreza na promet, opštine izvorne prihode ostvaruju iz još 11 vrsta poreza, što objektivno daje realniji osnov za cjelovito sagledavanje mogućnosti i radikalnijih promjena u finansiranju opštih društvenih potreba, posebno u opštini.

Konkretnije rečeno, morali bismo odmah pristupiti sagledavanju mogućnosti ukidanja ili svođenja na najmanju moguću mjeru opštinskog poreza na promet, što bi doprinijelo smanjenju njegovog inflatornog dejstva, s jedne strane, a opštine bi tako bile upućene većim dijelom na prihode od radnih ljudi i građana, s druge, što bi znatno doprinijelo ostvarivanju ustavnog načela da svako pod jednakim uslovima i srazmjerno svojim materijalnim mogućnostima učestvuje u zadovoljavanju opštih društvenih potreba.

Istovremeno, to je prostor u kome treba tražiti rješenje za rasterećenje privrede i pravedniji raspored poreskih opterećenja između privrede i građana. Kada se govori o rasterećenju privrede, moramo polaziti od jedinstvenog privrednog sistema, jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i zalagati se za jednako ili približno jednako djelovati na privredne subjekte u cijeloj zemlji i ujednačavati uslove privređivanja. Ujednačavanje uslova privređivanja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu postiže se i promjenama u drugim dijelovima privrednog sistema ekonomske politike koje moraju biti sinhrone i simetrične, a među kojima u području sistema društvenog finansiranja u cjelini imaju značajno mjesto. Ovo podrazumijeva i potrebu daljeg usklađivanja dogovora o poreskom sistemu i poreskoj politici između socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, ali i znatno više dosljednosti i odgovornosti u sprovođenju dogovorenih rješenja.

Očigledno je da se veoma sporo ostvaruju opredjeljenja Dugoročnog programa o stavljanju težišta na neposredne poreze, a smanjivanju udjela posrednog oporezivanja. Neto efekat tih promjena treba da bude pozitivan za privredu, da proizvede pozitivne efekte antiinflacionog karaktera. U kongresnim rezolucijama je rasterećenje dohotka privrede označeno kao najprioritetniji cilj i obaveza da bismo mogli ostvariti ekonomsku sta-

Digitized by Google

bilizaciju i ubrzati razvoj socijalističkog samoupravljanja. U osnovama poreske politike, poreske reforme, klasno-socijalni efekti moraju da budu svakako jedan od njenih ključnih ciljeva. Međutim, sadašnji poreski sistem i politika »doprinose« socijalnoj diferencijaciji u društvu u čijoj su osnovi slabosti i deformacije u tom sistemu i politici, a ne rad i rezultati rada. Otuda je neophodno, prije svega, obezbijediti promjene u strukturi izvora budžetskih prihoda, prvenstveno u smislu značajnijeg smanjenja učešća poreza na promet, a povećanja udjela neposrednih poreza, naročito po osnovu daleko oštrijeg oporezivanja takozvanih rentnih dohodaka svih vrsta, kao i oporezivanja prihoda od imovine, pa i imovine. Bez značajnijih promjena u ovom smislu u poreskom sistemu i poreskoj politici neće biti moguće aktivno udovoljiti ostvarenju jednom od osnovnih ustavnih principa za koje se bori Savez komunista Jugoslavije, a to je da se porez plaća srazmjerno ekonomskoj snazi poreskih obveznika.

U sklopu reforme i daljeg razvoja poreskog sistema potrebno je naći efikasnija konkretna rješenja za identifikaciju dijela dohotka organizacija udruženog rada koji proističe iz rente i određenih privilegovanih pozicija u uslovima privređivanja i za usmjeravanje toga dijela dohotka u razvoj, a ne u ličnu ili opštu i zajedničku potrošnju. Bez uspješnog rješavanja toga pitanja teško se može izgraditi i razvijati adekvatni sistem raspodjele prema radu. S druge strane, to je i bitno pitanje ostvarivanja ustavnog principa o ravnopravnosti radnika u opštim uslovima privređivanja. Dosadašnja praksa je pokazala da je i o ovom pitanju neophodno utvrditi zajedničke jugoslovenske osnovne kriterije i mjerila za rješavanje ovog krupnog i veoma složenog problema, koji se na sličan način ispoljava u svim republikama i pokrajinama. Uz sve prethodno, poreski sistem bi, s jedne strane, valjalo i pojednostaviti u pogledu razrađivanja i prikupljanja prihoda, a s druge, obogatiti instrumentarija fiskalne politike kojima bi se podsticao i usmjeravao privredni razvoj, strukturno prilagođavanje potrošnje i štednje stanovništva.

Istinska poreska reforma jedna je od ključnih pretpostavki za uspješno savladavanje dubokih korijena ekonomske krize i kriznog stanja u drugim oblastima života društva. Pravci tih promjena značajnim dijelom su naznačeni u Dugoročnom programu. Međutim, za jednu cjelovitu i konzistentnu poresku reformu u sklopu promjena u političkom sistemu neophodni su i neki radikalniji potezi kojima bi se obezbijedila efikasna i racionalna fiskalna politika, koja bi daleko više bila u funkciji ukupne ekonomske i socijalne razvojne politike zemlje i na tim osnovama u funkciji jačanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Te promjene moraju obuhvatiti, između ostalog, fiskalne nadležnosti, strukturu i osnove oporezivanja, karakter poreskih stopa, poreske stimulacije i beneficije, adekvatno oporezivanje

Digitized by Google

stanovništva itd. Pri tome, po strani se ne bi mogli ostaviti ni doprinosi koji su suštinski gledano zadržali čisto fiskalni karakter, zatim razni oblici obaveznog udruživanja, samodoprinosa itd.

Kad se radi o karakteru i prirodi neophodnh osnovnih promjena u fiskalnom, odnosno poreskom sistemu i politici, treba istaći da o tome postoji visok stepen saglasnosti u naučnim i stručnim krugovima i da oni nude niz konstruktivnih racionalnih konkretnih rješenja.

Ni drugi kratkoročni ciljevi poreske politike nisu ostvareni. Potrebno je zato političkog sluha da se postojeći prigovori na poresku politiku ozbiljno uzmu u obzir, da se narasla nezadovoljstva zbog nedosljednosti u njoj ne pretvore u ideološku batinu protiv dohotka stečenog radom i njegovim rezultatima, već u sredstva za razdvajanje prihoda od rada od prihoda stečenog kapitalom i rentom.

Preferirati dohodak koji se stiče radom

Poreska politika trebalo bi daleko više da preferira i visoki dohodak koji se stiče radom (bez obzira u kome obliku — u udruženom radu, u privatnom sektoru proizvodnje i usluga, itd.) — u odnosu na onaj koji se stiče rentom u bilo kome obliku. To jeste složen posao, ali posao koji se mora obaviti uporedo sa izmjenama u ekonomskoj politici. To bi moralo da bude osnovno polazište za realizaciju poreske politike. Inače, u suprotnom, ona bi se vrlo brzo pretvorila u sredstvo daljnje kompromitacije politike na ovom planu ili u još jedno sredstvo za legalizaciju, kako bi Marks rekao, »opšte zavisti«.

Same poreske mjere ne mogu bitnije uticati da se zaustavi stagnacija usmjerenja na proizvodni rad. Očekivati tako nešto bilo bi davanje rješenja maltene iz rukava za našu sadašnju situaciju. Bitno je da poreska politika i progresivno oporezivanje u praksi odigraju ulogu koju sama ekonomska politika ne može da riješi — da izvrše diferencijaciju prihoda od rada, od prihoda od kapitala u bilo kojem od njegovih oblika. To je minimum koji se mora tražiti od poreske politike, odnosno to je osnovni kriterij za procjenjivanje njene uspješnosti.

Zaista zabrinjava što u poreskoj politici nikako da stvorimo prostor za reafirmaciju principa progresivnog oporezivanja i što u administriranju — na koje se s pravom ljutimo kada se upotrebljava u rješavanju problema ekonomskog razvoja na drugim područjima — nikako da ostvarimo kontinuitet u suzbijanju mahinacija u oblasti poreza i poreske politike. Jesmo li se s našom politikom u tom pogledu našli pod stvarnom dominacijom slojeva koji obnavljaju kapital-odnose i rentijerske oblike prisvajanja ili, ipak, imamo snage, te odgovarajuća odbrambena i ofanzivna sredstva prema tim tendencijama

Digitized by Google

i snagama? Žao mi je što nemamo dovoljno empirijskih sociooloških istraživanja na osnovu kojih bi se dao definitivan odgovor na ovo pitanje. Izraziću mišljenje da nas ti slojevi, ipak, blokiraju u preduzimanju potrebnih mjera i u poreskoj politici, usmjerenih na zaustavljanje raslojavanja u društvu mimo rezultata rada.

Ko snosi glavni teret krize

Ustvrdiću još jednom da glavni teret krize danas nose radnici društvenog sektora koji stalno i na vrijeme plaćaju sve doprinose i poreze. Veliki je, isto tako, doprinos mnogobrojnih radnika zaposlenih u obrazovanju, zdravstvu, nauci i kulturi koji obavljaju društveno-koristan rad za relativno niske lične dohotke i tako omogućavaju cjelokupnom stanovništvu da održi realno dosta visok društveni standard. Zato bi najpravednije bilo da teret sadašnje krize u većoj mjeri nosi i onaj dio stanovništva koji je u dosadašnjem razvoju živio prebogato u odnosu na stvarno postignute rezultate — i to naročito putem inflatorne redistribucije dohotka i prelivanja društvene svojine u ličnu, posebno na osnovu nerealne amortizacije. To se tiče dosta širokog kruga radnika, kao i onih porodica koje su već riješile svoje osnovne probleme, uključujući stambeni. Ovaj dio stanovništva dostigao je tako visok standard da bi danas, i pored izrazitog opadanja tekućih ličnih dohodaka, mogao bez teškoća izdvajati veća sredstva za rješavanje osnovnih razvojnih problema. Naše društvo duguje inostranstvu oko 20 milijardi dolara, a isto toliko duguje i samo sebi na ime unutrašnjeg duga. Prema tome, oni kojima je najviše pripalo na račun budućeg dohotka morali bi danas najviše da doprinose zajedničkim razvojnim ciljevima društva.

S druge strane, priličan dio privatnog sektora, zbog nesređenog poreskog sistema i neujednačene prakse, manje doprinosi rješavanju zajedničkih društvenih problema nego što bi odgovaralo realnim dohocima koje ostvaruje. Poreski aparat ne utvrđuje realni dohodak radnika privatnog sektora, ne realizuje — u domenu poreske politike — osnovno ustavno načelo da položaj radnika privatnog i društvenog sektora mora biti jednak, uslovljen rezultatima rada. Umjesto toga, privatnicima se paušalno priznaje koliko će sebi obračunati lični dohodak, umjesto da se utvrdi i propiše minimalni dohodak kao uslov da obavljaju svoje zanimanje. Na drugoj strani ne priznaje im se inovativni dohodak, čime se oni faktički primoravaju da traže rješenje u izbjegavanju poreskih obaveza.

Budući da naše stanovništvo ostvaruje čak polovinu svojih primanja izvan redovnog radnog odnosa, poreske službe moraju biti sposobne da — kao što rade slične službe u drugim zem-

Digitized by Google

ljama — realno oporezuju stvarni, a ne fiktivni dohodak. Realno oporezivanje, odnosno adekvatan doprinos zajedničkim potrebama ima izuzetan moralno-politički značaj za mobilizaciju i jedinstvo svih radnih ljudi u naporima za prevazilaženje sadašnje teške situacije.

PODRUŠTVLJAVANJE PORESKE POLITIKE

Faktička situacija je takva da poresku politiku i kreiraju i sprovode uprave prihoda u skupštinama opština, umesto da udruženi radnici preko sistemskih institucija, u najširem smislu, kreiraju tu poresku politiku, a da je uprave prihoda ostvaruju. To je smisao podruštvljavanja poreske politike. Jer, podruštvljavanje poreske politike ne treba pojednostavljivati ili vulgarizovati, ne radi se sada o tome da mjesne zajednice ili neke komisije utvrđuju poreske obaveze nego o tome da udruženi radnici budu aktivni subjekti poreskog sistema.

Ukoliko Savez komunista bude više insistirao na naznačenom podruštvljavanju, što svoj osnov ima u Ustavu Jugoslavije, onda bi naš poreski sistem, odnosno sistem društvenog finansiranja u cjelini bio u znatno manjoj mjeri podložen sadašnjim opravdanim kritikama.

Naime, od administrativnog sistema upravljanja, u kome je naš poreski sistem uspješno obavljao ekonomsku funkciju obezbjeđivanja sredstava za akumulaciju, zatim klasno-socijalnu funkciju potiskivanja kapitalističkih elemenata, sredinom 60-tih godina inaugurisan je poreski sistem koji ima sve osobenosti jednodimenzionalnog poreskog sistema. Radi se o tipu poreskog sistema koji je karakterističan za nerazvijene zemlje i za zemlje u razvoju. Ovakva kvalifikacija poreskog sistema se temelji na jednostranosti poreske strukture koja je suviše objektivizirana ekonomska veličina, bez ikakvih ulaženja u lične prilike. Zatim, slabost poreskog sistema proizilazi i iz marginalnog učešća progresivnog oporezivanja, itd.

Preveliko učešće posebnih poreza i ovakvog karaktera poreza iz ličnog dohotka radnika imali su niz negativnih implikacija. Poreski sistem od 65. do danas djeluje na svim segmentima i u ekonomskom, i u socijalnom, i u političkom kontraproduktivno.

Poreski sistem u prvi plan ističe lični dohodak koji u vrijeme inflacije ima brži rast od dohotka, odnosno realnog dohotka. Time se obezbeđuju unaprijed sredstva za opštu i zajedničku potrošnju, pri čemu poreski sistem generira troškove inflacije, pošto sva izdvajanja iz ličnog dohotka opet ulaze u trošak organizacije udruženog rada. Umjesto da poreski sistem predstavlja instrument antiinflacione politike, on djeluje kao instrument, odnosno kao jedno od žarišta inflacije. Opet, u eko-

Digitized by Google

nomici, slabost poreskog sistema se ogleda u tome što umjesto oporezivanja rezultata rada, vrši oporezivanje faktora proizvodnje, čime se još više produbljuju slabosti primarne raspodjele dohotka, odnosno uslova privređivanja osnovnih organizacija udruženog rada.

Temeljan nedostatak sadašnjeg poreskog sistema koji ujedno predstavlja i zajednički imenitelj svih njegovih nedostataka jeste, sasvim sigurno, nepostojanje funkcionalne veze između dohotka osnovne organizacije i sistema društvenog finansiranja. Otuda je nelogično kretanje između ove dvije veličine, jer su se u prethodne dvije decenije na ime poreza i doprinosa sredstva autonomno formirala, nezavisno od kretanja realnog dohotka, produktivnosti rada i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada. Ovo je bilo razumljivo jer su se lični dohoci kao dominantni izvori društvene potrošnje kretali nezavisno od produktivnosti rada.

Pojednostavljena struktura oporezivanja u kojoj je zapostavljen porez na dohodak onemogućava da radnici u udruženom radu budu aktivni subjekti poreskog sistema. Radi se, zapravo, o prevazilaženju klasičnog poreskog sistema u tom smislu da društveni sektor privređivanja nije pasivni subjekat kao građanin, odnosno pretpostavka je da u tom poresko-finansijskom odnosu u ravnopravnoj osnovi sudjeluju i radnici u udruženom radu i država. To je novost u odnosu na inače klasični mehanizam poreza kao oduzimanja dijela kupovne snage. Prema tome, ne radi se o fiskalnom suverenitetu nego se naglasak stavlja na reproduktivnu sposobnost organizacija udruženog rada i na njene materijalne mogućnosti.

Čitav sistem oporezivanja društvenog sektora ima stoga za pretpostavku učešće radnika, kao aktivnog subjekta u poreskom odnosu, što znači da svaka odluka u domenu poreskog sistema mora da ima polazište u samoupravnom proizvodnom odnosu. Međutim, u uslovima kada se 70 odsto budžetskih sredstava formira na bazi propisa izvršnih organa izlišno je govoriti o naznačenom ustavnom idejnom osnovu oporezivanja, odnosno o podruštvljavanju poreskog sistema. Jer, da je udruženi rad istinski subjekt poreskog sistema ne bi bilo nelogičnog odnosa između sredstava društvenog finansiranja (koja su u sedmoj deceniji bilježila za četiri indeksna poena veći rast nego društveni proizvod). Tada bismo stajali na nerealnom i smiješnom objašnjenju da privreda sama sebe opterećuje.

To znači da problemu preopterećenosti privrede treba prići s druge strane, od utemeljenja društvenih potreba. Svugdje u svijetu cilj poreskog sistema jeste upravo da obezbijedi sredstva za društvene potrebe. Svaki sistem prvo dimenzionira društvene potrebe, a onda iznalazi sredstva i izvore kako da te potrebe podmiri. Od društvenog opredjeljenja o postojećoj mreži društvenih potrošača zavisi i dimenzioniranje fiskalnog, odnosno parafiskalnog opterećenja privrede.

Digitized by Google

Izmjena strukture oporezivanja, bar kada je riječ o društvenom sektoru u pravcu jačanja neposrednih poreza, progresivnog oporezivanja i, prije svega, poreza na dohodak organizacija udruženog rada, osnovna je pretpostavka podruštvljavanja poreskog sistema.

Kratkoročno gledano, moramo se najhitrije zalagati za takav tretman tih finansijskih službi koji bi ih postavio u poziciju nezavisnih organa, nešto po uzoru na ustavne sudove. Ako je to rješenje, postavimo šefa takve službe na jedno od prvih mjesta u opštinskoj hijerarhiji, dajmo službi sva potrebna moderna sredstva i ovlaštenja finansijske policije. Sve su to kratkoročne mjere i kratkoročni potezi, pošto je pravo rješenje u odgovarajućem tretmanu poreske politike u cjelini politike, odnosno u najširem njenom podruštvljavanju. Ali je isto tako jasno da ne možemo sve hitne aktivnosti u toj politici ostaviti samo kao dugoročnu potrebu i stvar neke dugoročne politike, a donošenje konkretnih mjera prolongirati za neko bolje vrijeme.

Razlikovati privatnu od lične svojine

Odgovor na ta pitanja moguć je samo u praksi, ali je isto tako potreban jasan odgovor i na razini politike, odnosno političkih pojmova. S tim u vezi nužno je u operativnoj poreskoj politici razlikovati značenje i društvene posljedice privatne i lične svojine. Privatna svojina omogućuje vlasniku da zahvaljujući monopolu nad sredstvima za proizvodnju ili stvarima bez rada prisvaja višak rada najamnih radnika, odnosno rentu. Nasuprot tome, lična svojina odnosi se na monopolsko raspologanje stvarima i pravima u domenu lične ili porodične potrošnje. Teorijski uzev, sve stvari koje koristimo u sferi potrošnje kao što su kuće ili druga trajnija dobra spadaju u kategoriju lične svojine. Riječ je, dakle, o stvarima i pravima koji su namijenjeni potrošnji. Smisao socijalizma kao procesa opšteg društvenog preobražaja i jeste u tome da se dostigne visok nivo zadovoljavanja materijalnih i duhovnih potreba, mada, razumije se, ne na način kao što je to u savremenim potrošačkim društvima.

Ovo teorijsko razlikovanje između lične i privatne svojine ima veliki praktični značaj. Ne može se, na primjer, pojednostavljeno konstatovati da je građanin, koji je svojevremeno (prije desetak godina) obezbijedio sebi stan za 100 miliona starih dinara, a pri sadašnjoj vrijednosti stana od dvije milijarde dinara, ostvario špekulantsku zaradu. On bi je faktički ostvario samo ukoliko bi stan prodao. Inače, za sve nas koji živimo u stanovima i kućama ovakve nominalne finansijske promjene ne znače ništa. Ljudi koriste kuće ili stanove kao ličnu svojinu, dakle, kao potrošno dobro. Po pravilu se čak ne vodi računa

Digitized by Google

ni o realnoj amortizaciji, već se kad treba nešto opraviti, prikupi potreban novac.

Navedena vrijednost stana od 2 milijarde dinara kao špekulativna vrijednost interesantna je za društvo i poreske organe samo ukoliko dođe do preprodaje, nasljeđa ili korišćenja te svojine kao privatne (recimo, ukoliko se vrši zakup, podstanarstva). I ulaganja u zemljište, kuće i vikendice su interesantna za poreznike ukoliko je cilj tih ulaganja preprodaja i špekulativno bogaćenje.

Nesporazumi prilikom oporezivanja nastaju kada neko radom i u slobodnom vremenu podigne kuću, izgradi sebi vikendicu, jedrilicu, napravi umjetničku sliku itd. Dogod takve predmete upotrebljava sam, društvo nema razloga da se miješa u tako stvorena dobra i vrijednosti. Pravo na porez društvo stiče jedino u trenutku kada dođe do prodaje ili nasljeđa ovakvih predmeta, od trenutka kada takvo dobro od upotrebne dobije i prometnu vrijednost.

Bez ovakvog suštinskog razlikovanja lične i privatne svojine moglo bi se dogoditi da ponovo počnemo udarati po onima koji sami rješavaju svoje materijalne i duhovne potrebe. Cio problem ima i svoju istorijsku perspektivu: ako i na taj način poraste društvena produktivnost u cjelini, moći ćemo da skratimo radni dan. Biće, dakle, još više slobodnog vremena za proizvodnju korisnih dobara i za kulturnu aktivnost. Kako je cilj socijalizma, pored ostalog, upravo u tome da ljudi slobodno i sebi primjereno zadovoljavaju svoje duhovne i materijalne potrebe, bilo bi svakako sasvim problematično i neopravdano nastojanje društva da, na primjer, oporezuje baš tu slobodu.

Razumije se, sloboda neobuzdanog trošenja materijalnih dobara ima i svojih granica, naročito ekoloških. Sve više će za naše društvo postati neophodno samoograničavanje, prije svega, u izgradnji (recimo vikendica), budući da je jasno da treba štediti prostor. No, pitanje je da li se ovi problemi mogu rješavati samo fiskalnim instrumentima. Neke od ideja koje su sada u opticaju kada je riječ o poreskoj politici veoma su pojednostavljene; one su fiskalne prirode, a i nepravične su. One prije ukazuju na kadrovsku i stručnu neosposobljenost poreskih organa koji očigledno još nisu u stanju da efikasno i objektivno zahvataju špekulativne zarade stanovništva.

Protiv legalizacije »prljavog kapitala«

Zatim, ne može se pod domen poreske politike trpati ono što u nju ne spada, a posebno se ne može tražiti da se ona bavi i prihodima koji nisu rezultat prihoda od rada, pa čak i rente nego kriminala. Tražiti da se ona bavi time znači, praktično, legalizovanje kriminala. Borba protiv kriminala traži i druge metode i sredstva, a voditi je samo sredstvima poreske politike,

Digitized by Google

predstavljalo bi zapravo put legalizacije »prljavog kapitala«. To treba striktno razdvajati i razlikovati, upravo zato da se naglasi aktivni karakter represivnih mjera, kao i što je ispitivanje porijekla imovine.

U nas je već maltene postalo jeres zalagati se za reafirmaciju te mjere koju u — različitim uslovima, u različitim oblicima — primjenjuju i druga, razvijenija društva od našeg. Tako ona štite svoj društveni sistem, tako kapitalistička privreda brani vitalne principe svoga djelovanja, tako sprečava legalizaciju »prljavog kapitala« i postavlja prepreke »sivoj (neoporezovanoj) ekonomiji«. Nije to nikakav naš specijalitet. Ne trebamo da se toga stidimo, kao ni nacionalizacije i konfiskacije imovine u svim zakonom predviđenim situacijama. Imam utisak da smo na te institute diktature proletarijata potpuno zaboravili.

Kao problem u ovoj oblasti često se ističe kako je iluzorno očekivati od poreskih obveznika razvijanje i održavanje poreske kulture i svijesti. Možda je zaista tako, ali koliko znam u svijetu ne postoji ni jedan poreski sistem koji svima odgovara. I kakav bi to uopšte bio poreski sistem koji bi svima odgovarao. Nekima ne može i ne smije da odgovara.

Tu je od presudnog značaja utisak znatnog dijela poreskih obveznika koji je često i objektivna činjenica da najveći dio poreza uopšte ide na održavanje aparata, da se često troši rasipnički i neodgovorno, a da se tek neznatno i u zanemarljivoj mjeri upotrebljava u podsticajne i produktivne svrhe. Kada bi veći dio poreza, bilo direktnih bilo indirektnih, išao za podsticanje određenih proizvodnih djelatnosti, za unapređenje infrastrukture itd, to bi sigurno uticalo i na izmjenu odnosa sadašnjih i potencijalnih poreskih obveznika prema poreskoj politici i poreskim instrumentima uopšte. Izgraditi poresku politiku kao efikasan i fleksibilan podsticaj razvojnoj politici, a odvojiti je od striktno fiskalne upotrebe, jeste jedan od ciljeva reforme poreskog sistema i politike koji bismo morali ostvariti u što skorije vrijeme.

UDARITI PO DRUŠTVENO-EKONOMSKIM ODNOSIMA KOJI DEMORALIŠU STVARALAŠTVO

Morali bismo se razjasniti i oko domena poreske politike, pošto se često iznosi i smatra da se poreska politika u užem smislu odnosi samo na privatni sektor. Međutim, promjene u ekonomiji i u društvu zahtijevaju drugačije ponašanje i pristup. Jer, u situaciji kada se veliki dio društvenog proizvoda zahvata doprinosima (koji su parafiskalnog karaktera, jer ekonomski predstavljaju upravo poreze), poreska politika mora da vrši efikasniji uticaj u domenu ukupne ekonomske i socijalne politike, posebno s ciljem da se smanji opterećenje dohotka u organiza-

Digitized by Google

cijama udruženog rada i efikasno ostvaruju principi slobodne razmjene rada u finansiranju zajedničkih potreba. Jasno je iz toga da je domen poreske politike znatno širi nego što se u nas često smatra, da je hitno potrebno aktivirati razvojne funkcije poreskog sistema i poreske politike, a u prvom redu oporezovati neradne dohotke. Posebno ne bi trebalo unaprijed odstupati od zahvatanja neradnog dohotka, preuveličavanjem otpora na koji će on neminovno naići.

Ako će se po toj osnovi zahvatiti monopolski i inflatorni dohodak iz privrede, logično je da se jednako tretira i dohodak iz male privrede i po drugim osnovama, jer su i te oblasti sastavni dijelovi ekonomije, odnosno razvojne politike.

Prema određenim procjenama, oko jedne trećine svih roba u određenim djelatnostima već predstavljaju robe iz »male privrede«. Nije problem u njihovom porijeklu, već je problem u tome što se postojećim instrumentima poreske politike ne može da zahvati dohodak stečen u nizu transakcija na toj liniji, pa se on, ostavši neoporezovan, javlja kao sredstvo jačanja kapital-odnosa.

I u oporezivanju male privrede osnovni cilj treba da bude zahvatanje i oporezivanje svakog dohotka koji se stiče mimo rada, bez obzira na oblike u kojima se takav dohodak iskazuje. Upravo zbog inflatornog i monopolskog načina prisvajanja dohotka neke organizacije udruženog rada, pa i čitave grane privrede i pri slabim, negdje i katastrofalno slabim radnim efektima stiču dohodak i vrlo dobro žive. S tim u vezi je značajno da zahvatanje takve dobiti bude usklađeno s prijedlogom Branka Mikulića, predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, da se oporezivanje monopolskog i inflatornog dohotka usmjeri za podsticanje izvozne proizvodnje i subvencioniranje poljoprivredne proizvodnje na nivou Jugoslavije. Takvoj orijentaciji se mora dati podrška.

Zahvatanje inflatorne dobiti

Siguran sam da bi u tom slučaju vrlo brzo pod udar odgovarajućih instrumenata došla i inflatorna dobit koja se u sadašnjim uslovima vrlo visoke inflacije praktično javlja kao dobit jednog dijela stanovništva. Uz zemljišnu rentu, tržišno-monopolsku rentu, položajnu rentu i dobit dosta velikog broja stanovništva stečena inflacionim putem utiče na formiranje socijalnih razlika, a u ekonomsko-finansijskom pogledu javlja se i kao element dezintegrisanja društvene svojine. Svojom nekontrolisanom redistribucijom dohotka inflacija krši ustavno načelo nagrađivanja prema rezultatima rada, pa time demoriše radne ljude u njihovom stvaralaštvu jer podstiče na špekulativno ponašanje. U pitanju je klasna dimenzija inflacije, a toga su još premalo svjesne one samoupravne i državne institucije koje

Digitized by Google

svojim odlukama doprinose inflaciji. Iz tih razloga je na 16. sjednici CK SKJ, održanoj marta prošle godine, usvojen stav o revalorizovanju kredita.

Pri stopi inflacije od preko 80 odsto, kada se nekadašnji predinflacijski dugovi pretvaraju u čistu dotaciju, bilo bi krajnje nemoralno i antiklasno ponašanje ako ne bismo ništa pokrenuli u vezi sa ranijim kreditima. Nije održivo da oni, koji su »sebi socijalizam već izgradili«, budu do te mjere nesolidarni prema onom dijelu stanovništva koje nije koristilo kredite jer ih nije moglo dobiti. A znamo da su u tom korišćenju kredita sasvim prilježno učestvovali platno sposobniji dijelovi stanovništva. I dok ekonomska kriza nije otkrila svu trulež ovakvog ponašanja u društvu, uvijek su bili ućutkivani oni koji su se zauzimali za realne kamatne stope.

Stimulacija samostalnog riješavanja stambenih i drugih problema

Zato predlažem da se uvede djelimično oporezivanje inflacijskih profita koji su nastali po osnovu dugoročnih kredita, na primjer, u posljednjih 20 godina. Svakako, pri tom treba uzeti u obzir i pad realnih ličnih dohodaka. Predlažem, dakle, da ne zahvatamo sve inflacijske profite, već samo dio njih, i to zato da bi se stimulisale radne i preduzimljive porodice da same angažuju svoje snage i sredstva na rješavanju stambenih i drugih problema. Oporezivanje inflacione dobiti mora se ostvariti i kod radnih organizacija. Bez takvog poteza, samo pozivima i apelima, nećemo suzbiti inflaciju.

Ovakvi porezi morali bi se otplaćivati dugo godina. Sredstva prikupljena na ovakav način mogla bi se upotrijebiti za pokrivanje beneficiranih kamatnih stopa pri kreditiranju stambene izgradnje. Ovakvim preusmjeravanjem društvenih sredstava podstaklo bi se i građevinarstvo, a time i značajan dio privrede. Uopšte bi inflaciona klauzula morala da postane sastavni dio građansko-pravnih ugovora. U tom smislu potrebne su odgovarajuće promjene u zakonima iz oblasti građanskog prava.

Restriktivniji prilaz nasljednim pravima

U našim sadašnjim uslovima i regulisanje nasljednih prava javlja se kao značajan faktor produbljivanja neopravdanih socijalnih razlika. Čak su u tom pogledu znatno restriktivniji instrumenti razvijenih kapitalističkih društava. A baš zbog naše nerestriktivnosti, nasljeđe, odnosno imovinska prava koja po tom osnovu nastaju, predstavljaju vrlo često direktnu smetnju opštem društvenom razvoju. U pojedinim opštinama Bosne i Hercegovine polovina obradivog zemljišta ne koristi se zato što je u posjedu

Digitized by Google

nepoljoprivrednog stanovništva, kojem ne pada ni na kraj pameti da ga produktivno iskorištava (niti ga poreska politika na to navodi). Ono čeka da društvo izgradi infrastrukturu, puteve, vodovode itd. i da na toj osnovi uberu položajnu rentu. Ako bi se dio sredstava prikupljenih uvećanim oporezivanjem na takvo zemljište iskoristio kao podsticaj razvoja poljoprivrede na onim zemljištima koja se koriste, zar to ne bi bio korak koji bi unaprijedio ekonomiku. Tu bi se poreska politika zaista pokazala ravnopravnim dijelom i partnerom ekonomske politike. Jer, koga, zapravo, štiti poreska politika, da li vlast radničke klase i rada, ili nasljedna privatna prava?

Krajnje je vrijeme da se napravi jednovremeni rez u vezi sa ovim brojnim pitanjima, u prvom redu stvarna redistribucija društvene moći u korist rada i stvaralaštva umjesto rentijerstva. Zato bi poreska politika i sistem oporezivanja trebalo da pomognu radnim ljudima da vlastitim radom stiču socijalnu sigurnost, a da udare po onim društveno-ekonomskim odnosima koji demorališu stvaralaštvo.

Promjene u njima su zaista nužne i hitne no, ipak, one moraju biti sastavni dio promjena u ukupnom ekonomskom sistemu. Za nas komuniste mora biti jasno i razumljivo da će ovako radikalni zaokreti naići na snažne otpore od strane onih čije interese te promjene pogađaju. To su, prije svega, imućniji slojevi stanovništva i oni dijelovi privrede koji su sada u privilegovanom položaju, kao i pojedine društveno-političke zajednice, pojedine samoupravne interesne zajednice, i slično. Sa takvim otporima neminovno ćemo se suočavati i u Savezu komunista. Zadaci na realizovanju kongresnih opredjeljenja u ovoj oblasti su zaista složeni, odgovorni i teški, ali ne i nerešivi. Ovo je jedno od pitanja pred čijim potpunijim rješavanjem zaista ne smijemo posustati. Složenost posla, otpori i teškoće ne smiju da nas pokolebaju, jer su promjene neophodne radi savladavanja ekonomske krize i bržeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, kao i otvaranja brže perspektive dinamičnog razvoja naše zajednice u stabilnim uslovima.

Digitized by Google

Mira Lorger:

Sporovi o teoriji socijalističke revolucije

»Onog strašnog dana kada se dogodila svjetska nepravda i na Golgoti među razbojnicima bio razapet Isus Krist — onog strašnog dana je od ranog jutra jeruzalemski trgovac Ben-Tovit osjećao nepodnošljivu zubobolju.«

L. Andrejev

Usprkos svim upozorenjima da raščlanjivanje razlika između Marxove i Lenjinove teorije socijalističke revolucije, i otuda pitanja da li revolucije koje smo navikli zvati socijalističkima to doista jesu, možda također pripada »udarnim temama« čija je svrha tek teorijski rascjep unutar marksizma, te gubljenju strpljenja vanevropskih marksista nad našim raskolima (»Obeshrabruje, na primer, kako se mašta evropskih drugova na zaista impresivan način budi kada se nešto kritički kaže na račun socijalističkih zemalja, a kada se govori o nemoći evropskog radničkog pokreta i uz to još traži ekonomsko objašnjenje za tu nemoć, to kao da se uopšte ne tiče evropskih drugova. (...) Kada naš drug Frank govori o pitanju povezanosti socijalističkih zemalja s kapitalizmom i o problemu mehanizma prenošenja krize u socijalističke zemlje, odmah svi požele da govore o tome. I šta sad o tome pomisliti? Šta se to dešava kada evropski socijalistički pokret nije sposoban da pogleda sam sebe i sagle-

Digitized by Google

da svoje slabosti, već želi da svoje probleme projektuje na socijalističke zemlje?! Uključujući ideju, o kojoj se ovde stalno govori, i prema kojoj evropskom socijalizmu stvara teškoće to što postojeći socijalizam ne može pružiti primer evropskim narodima. Čini se da su ovi problemi mnogo teži i da mnogo više veze imaju sa unutrašnjim slabostima evropskog pokreta nego sa spoljnim problemima primera socijalističkih zemalja.«[1], držim da suprotnost između tvrdnje o »izostajanju revolucije«, s jedne strane, i činjenice oktobarske revolucije, s druge, i dalje jesu temeljni problem marksizma, dapače, izvorišni problem krize marksizma.

Kako su sadašnji argumenti teze o »revoluciji protiv Kapitala« (»Kad, međutim, imamo, kao što je naš slučaj, slučaj 20. vijeka, jednu lošu teoriju, kao što je Lenjinova, baziranu na lošim vrijednostima — onda od mobilnosti nema ništa. Naprotiv, stvara se apatija, a to je najsigurniji znak da partija takve ideologije kod svoga stanovništva ne uživa stvarni legitimitet.« — »Šta je kod Lenjina bilo najlošije?« — »Teško je reći šta je najlošije. Međutim, on je u marksizam uneo jednu dimenziju koja mu je apsolutno strana, dimenziju nasilne primene, zapravo terora, hijerarhije, elitizma i nametnuo shemu jednom društvu koje ne samo da nije zrelo za tu shemu, nego nije zrelo ni za kakav naučno fundiran poredak koji bi značio približavanje jednom besklasnom društvu.«[2] poznati gotovo jedno stoljeće, a revolucije u razmjerno nerazvijenim zemljama čekaju, ako ne potpunu teorijsku obradu, ono barem prihvat, usvajanje unutar danas prevladavajućeg oblika marksističke teorije socijalističke revolucije (pa se ponekad doista događa da »umiremo opsjednuti argumentima ljevičarske opozicije«[3]), također gotovo stoljeće, to bi moglo biti korisnim zaista — vratiti se. Okrenuti se izvornim dilemama Druge internacionale, teorije sloma, rasprave o tezama narodnjaka i menjševika, polemici s »radničkom opozicijom« i prvim sporovima o političkoj ekonomiji socijalizma...

No, pođimo uobičajenim (NE zbog »lijenosti«!) putem: što nam je upravo ostavio Marx?

Zakon o tendencijskom padu profitne stope

Budući da držim točnom tvrdnju Rose Luxemburg da je »najveća tekovina proleterske klasne borbe u njezinu razvoju otkrivanje uporišta za ostvarenje socijalizma u *ekonomskim od-*

[1] Theontonio Dos Santos, riječ u diskusiji na okruglom stolu u Cavtatu 1983, »Socijalizam u svetu«, br. 42/1984, str. 187.

[2] Branko Horvat, *Može li se stvoriti pravedno društvo*, razgovor s D. Tanasićem u listu »Književne novine« od 1. siječnja 1985.

[3] Vidi: Bruno Rizzi, *»Birokratski kolektivizam«*, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 78.

Digitized by Google

nosima kapitalističkog društva«[4], a nasuprot brojnim, ne posve nezanimljivim obrazloženjima kojima se dovode u sumnju ovakve i slične postavke[5], mislim da pri određivanju ekonomskih pretpostavki socijalističkih revolucija valja krenuti od kategorija Marxove kritike političke ekonomije i upravo tu naći »povijesne granice kapitalizma«. Kako bi se socijalističke revolucije imale događati u okviru opće zakonitosti da »epoha socijalne revolucije«[6] nastupa kada proizvodne snage društva dođu u sukob s odnosima proizvodnje, čini se očitim da uzroke moguće nedjelotvornosti kapitalističkog društvenog sustava treba tražiti kroz analizu kapitalističke proizvodnje. Što se Marxa tiče, najvjerojatnijom se pokazuje teza o zakonu tendencijskog pada profitne stope kao bitnoj proturječnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Ovo, također, NE samo s obzirom na Marxove riječi o »najvažnijem zakonu moderne političke ekonomije i najbitnijem za razumijevanje najtežih odnosa«[7], već i stoga što gotovo sve relevantne teorije socijalističke revolucije polaze od postavljanja spram ovog zakona — bilo da ga nastoje obuhvatiti, bilo da ga žele osporiti.

Dakle, analiza kapitalističkog načina proizvodnje, kaže Marx, pokazuje zakonito mijenjanje sastava kapitala ka trajnom rastu postojanog kapitala u odnosu prema promjenljivom. Ista ili čak manja količina radne snage pokreće sve veću masu sredstava za rad. Opća je, prema tome, zakonitost kapitalisitčkog načina proizvodnje — rast organskog sastava kapitala. Budući da stopa profita ovisi, prije svega, o veličini promjenljivog kapitala, istovremeno se događa i pad profitne stope. »Pošto masa primijenjenog živog rada stalno opada u odnosu prema masi opredmećenog rada koju on pokreće, prema proizvodno utrošenim sredstvima za proizvodnju, to i onaj dio tog živog rada koji je naplaćen, koji se opredmećuje u višku vrijednosti, mora biti stalno sve manji u odnosu prema opsegu vrijednosti cjelokupnog primijenjenog kapitala. A taj odnos mase viška vrijednosti prema vrijednosti cjelokupnog primijenjenog kapitala sačinjava profitnu stopu, i stoga ova mora stalno padati.«[8] Proces padanja profitne stope sasvim je očit ako se pretpostavi nepromijenjenima stopa i masa viška vrijednosti: profitna je stopa upravo razmjerna s viškom vrijednosti, te obrnuto s uloženim kapitalom. Ako uzmemo da se višak vrijednosti ne mijenja, onda je očito da s rastom postojanog kapitala pada profitna stopa. No značajno je uočiti DA SE TO ISTO DOGAĐA I

[4] Rosa Luxemburg, *Izabrani spisi*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 54.

[5] Vidi, na primjer, Milan Kangrga, *Povijesne pretpostavke socijalizma*, »Književnost«, br. 9—10/1985.

[6] Karl Marx, Predgovor *Kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1969, str. 9.

[7] Karl Marx, *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 307.

[8] Karl Marx, *Kapital*, III, »Kultura«, Zagreb, 1948, str. 179.

Digitized by Google

AKO PRETPOSTAVIMO NEPROMIJENJENOM SAMO STOPU, a ne i masu viška vrijednosti. Uostalom, tako i jest. I u teorijskom modelu i u stvarnosti. Kada tako ne bi bilo, tada bi teorije sloma bile nerealnima iz posve drugog razloga nego što doista jesu — bile bi zakašnjele pa radosti prijelaznih društava ne bi bile ograničene samo na jednu polovinu planete...

Dakle: »A sad, ono što vrijedi za neku danu masu rada i masu viška rada, vrijedi i za rastući broj radnika, a stoga, pod danim pretpostavkama, i za rastuću masu komandiranog rada uopće, a njenog neplaćenog dijela, viška rada, posebice. (...) Prema tome, broj radnika koje kapital primjenjuje, dakle apsolutna masa rada koju on pokreće, a stoga apsolutna masa viška rada koju on usisava, stoga i masa viška vrijednosti koji on proizvodi *može* da raste, i da progresivno raste, usprkos progresivnom padanju profitne stope. Ne samo da ovo *može* da bude. Na osnovi kapitalističke proizvodnje to i *mora* da bude — kad odbijemo prolazna kolebanja.«[9] S obzirom na to, zakon o tendencijskom padu profitne stope Marx naziva »dvojakim zakonom opadanja profitne *stope* i istovremenog uvećavanja apsolutne *mase* profita.«[10]

Dalje se događa da je »potrebna sve veća masa cjelokupnog kapitala da se pokrene ista količina radne snage i usisa ista masa viška rada.«[11] Upravo zato je temeljni problem kapitalističke proizvodnje u osiguravanju stalno uvećane količine kapitala, pa je uvijek riječ o manjku, nedostatnoj veličini kapitala. Najmanja vrijednost kapitala svakog pojedinačnog kapitalista mora biti sve veća, pa je u zakonu o tendencijskom padu profitne stope i jedan od uzroka koncentracije kapitala. U vremenima krize može se hiperprodukcija pričinjati jedinom teškoćom, kao i nedovoljna realizacija, no čak i u razmjerno »mirnim« periodima ima kapitala koji izgledaju suvišnima. Ali je to samo nedovoljno velik kapital za pokretanje proizvodnje s dovoljnom masom profita. »Takozvana plethora (preobilje) kapitala u suštini se uvijek odnosi na plethoru onog kapitala kod kojega pad profitne stope nije izravnan njegovom masom — a to su uvijek novi, svježi izdanci kapitala — ili na plethoru koja ove kapitale, nesposobne za akciju sami za sebe, stavlja na raspolaganje vođama velikih poslovnih grana u obliku kredita.«[12] Daljnjom koncentracijom kapitala usisava se i taj dodatni kapital.

Vidjeli smo da Marxova formulacija zakona padajuće profitne stope pretpostavlja nepromijenjenu stopu viška vrijednosti. Rast ove stope Marx je ubrojio tek u »uzroke sa suprotnim djelovanjem«, činioce koji zakonu daju tendencijsko obilježje. Povećanje stupnja eksploatacije rada produženjem radnog

[9] Karl Marx, idem, str. 183.
[10] Karl Marx, idem, str. 185.
[11] Karl Marx, idem, str. 187.
[12] Karl Marx, idem, str. 215.

Digitized by Google

dana i intenzifikacijom rada, istina, mijenjaju stopu viška vrijednosti, međutim, istovremeno kapitalist nastoji upotrijebiti koliko je moguće manje rada, iz čega, opet, slijedi padanje mase viška vrijednosti. Marx se, dakle, poziva na opširno razlaganje produženja radnog dana i intenzifikacije rada u prvoj knjizi *Kapitala* kod proizvođenja apsolutnog i relativnog viška vrijednosti, pa kaže: »Inače smo već dokazali — i u tome je prava tajna tendencijskog padanja profitne stope — da postupci za proizvođenje relativnog viška vrijednosti uglavnom izlaze na ovo: s jedne strane, pretvoriti od neke dane mase rada što je više moguće u višak vrijednosti, a s druge strane, upotrijebiti uopće što je moguće manje rada u odnosu prema predujmljenom kapitalu; tako da isti razlozi koji dopuštaju da se podigne stepen eksploatacije rada, ne dopuštaju da se s istim cjelokupnim kapitalom eksploatira isto onoliko rada koliko prije. Ovo su one oprečne tendencije koje, dok utječu u smjeru uvećanja stope viška vrijednosti, u isto vrijeme utječu u smjeru padanja mase viška vrijednosti koju neki dani kapital stvara, a otud na padanje profitne stope.«[13] Prema tome, KADA SE IPAK POVEĆAVA STOPA VIŠKA VRIJEDNOSTI, ISTOVREMENO SE SNIŽAVA MASA VIŠKA VRIJEDNOSTI, PA STOPA PROFITA U SVAKOM SLUČAJU PADA.

Ostali »uzroci sa suprotnim djelovanjem« su obaranje najamnine ispod njezine vrijednosti, pojevtinjenje elemenata postojanog kapitala, relativna prenaseljenost, vanjska trgovina i uvećanje akcijskog kapitala. I za ove »uzroke« Marx tvrdi da, mada značajni, tek usporavaju proces smanjivanja profitne stope pa se proces može promatrati samo u dužim vremenskim periodima.

Tako, na primjer, vanjska trgovina (pojevtinjenjem elemenata postojanog kapitala i potrebnih životnih sredstava u koje se pretvara promjenljivi kapital) povećava stopu profita, »ona uopće djeluje u tom smjeru time što dopušta da se proširi razmjer proizvodnje. Time ona, s jedne strane, ubrzava akumulaciju, ali, s druge strane, i smanjivanje promjenljivog kapitala prema postojanom, a time i padanje profitne stope.«[14] Ovdje, a »prije no što krenemo dalje« i »da bi se izbjegao nesporazum«, Marx ponavlja dva važna principa, od kojih je izuzetno značajan drugi, budući da se još jednom kazuje da ISTOVREMENO teku procesi povećanja stope viška vrijednosti i padanja njegove mase, odnosno povećanja mase viška vrijednosti i padanja njegove stope. Zbog kasnijih neprilika sa zakonom valja ovaj odlomak navesti u cjelosti:

»Okolnost da dodani živi rad u pojedinačnim robama koje ukupno sačinjavaju proizvod kapitala stoji u opadajućem omjeru prema materijama rada koje se u njima sadrže i prema sred-

[13] Karl Marx, idem, str. 198.
[14] Karl Marx, idem, str. 202.

Digitized by Google

stvima za rad koja su na njih utrošena; prema tome, okolnost što je u njima opredmećena stalno opadajuća količina dodanog živog rada, jer se s razvitkom društvene proizvodne snage za njihovu proizvodnju zahtijeva manje rada, — ta okolnost ne pogađa odnos u kome se živi rad, sadržan u robi, dijeli na plaćen i neplaćen. Naprotiv. Mada pada cjelokupna količina dodatnog živog rada koji je u njima sadržan, neplaćeni dio raste u odnosu prema plaćenom, bilo apsolutnim bilo razmjernim padanjem plaćenog dijela: jer je isti način proizvodnje koji smanjuje cjelokupnu masu dodanog živog rada u nekoj robi praćen penjanjem apsolutnog i relativnog viška vrijednosti. Tendencijsko snižavanje profitne stope spojeno je s tendencijskim dizanjem stope viška vrijednosti, dakle stepena eksploatacije rada. (...) Profitna stopa ne pada zato što rad postaje neproizvodniji, nego zato što postaje proizvodniji. I jedno i drugo, i penjanje stope viška vrijednosti i padanje profitne stope, samo su posebni oblici u kojima se kapitalistički izražava rastuća proizvodnost rada.«[15]

U dijelu o razvoju unutrašnjih proturječnosti zakona razmatra se i odnos zakona i kriza (»Krize su uvijek samo momentalna nasilna rješenja postojećih proturječnosti, silovite erupcije koje za momenat ponovo uspostavljaju poremećenu ravnotežu.«[16]), a, uz to, bitno je zapamtiti da se upravo ovdje, kod razlaganja zakona o tendencijskom padu profitne stope, kazuju one čuvene riječi o PRAVOJ GRANICI kapitalističke proizvodnje: »*Prava granica* kapitalističke proizvodnje jest *sam kapital*...«[17] i, dalje, »Granica kapitalističkog načina proizvodnje ispoljava se: 1) u tome što razvitak proizvodne snage rada stvara u padanju profitne stope takav zakon koji na izvjesnoj točki sasvim neprijateljski istupa prema njenom vlastitom razvitku, pa se zato stalno mora savlađivati putem kriza... (...) Zbog toga za proizvodnju nastupaju granice već na takvom stepenu proširene proizvodnje koji bi se pod drugačijom pretpostavkom, naprotiv, pokazao kao daleko nedovoljan. On dospijeva u zastoj, ne tamo gdje to zahtijeva zadovoljenost potreba, već gdje to zahtijeva proizvodnja i realiziranje profita.«[18]

Navođenjem Marxove analize zakona o tendencijskom padu profitne stope nije, dakako, još mnogo rečeno o Marxovoj teoriji socijalističke revolucije. Ovo tek slijedi.

Međuigra: valjanost zakona

Marksisti se prema zakonu o tendencijskom padu profitne stope odnose uglavnom na jedan od tri načina: neupitanost o teorijskoj fomulaciji zakona i eventualno tek istraživanje njegova

[15] Karl Marx, idem, str. 204.
[16] Karl Marx, idem, str. 213.
[17] Karl Marx, idem, str. 214.
[18] Karl Marx, idem, str. 222.

Digitized by Google

djelovanja u stvarnom svijetu, neprihvaćanje i potpuno odricanje valjanosti Marxova postavljanja zakona te prihvaćanje Marxove zamisli zakona.

U knjizi *Rasprava o marksističkoj ekonomiji* Ernest se Mandel ne pita o vrijednosti Marxove obrade zakona: uzima ga posve pravilnim. Sav njegov trud u vezi sa zakonom tendencijskog padanja profitne stope jest u tomu da činjenicama potvrdi djelovanje zakona, sasvim u skladu s namjerom izraženom u uvodu knjige: »Naučno ispravan stav je očigledno onaj *koji nastoji da pođe od empirijskih podataka današnje nauke da bi ispitao da li je ono što je bitno u Marxovim ekonomskim tezama zadržalo svoju vrijednost i danas.* U ovom djelu mi smo nastojali da se pridržavamo baš toga metoda«[19], a nasuprot tvrdnjama o empirijskoj nedokazljivosti Marxovih otkrića te shvaćanju da je Marx prevladan i zastario.

Dosljedno, neposredno nakon tvrdnje da je porast organskog sastava kapitala zakonita posljedica povoljnijih uvjeta u preraspodjeli prosječne profitne stope za poduzeća s višim organskim sastavom kapitala, Mandel navodi podatke o kretanju profitne stope u američkoj prerađivačkoj industriji od 1989. do 1919. godine, odnosno njezinom padu sa 26,6 posto na 16,2 posto i usporavanju ritma akumulacije kapitala.[20] Ništa bolje nije ni u novijem periodu: prema podacima iz knjige *Kasni kapitalizam*, u Velikoj Britaniji profitna stopa je sa 6,7 posto pala — u razdoblju od 1950. do 1970. godine — na svega 4,1 posto![21]

Time je, za Mandela, dokazana valjanost zakona padajuće profitne stope. Može se prijeći na činioce koji djeluju u suprotnom pravcu — povećanje stope viška vrijednosti, snižavanje cijene postojanog kapitala, širenje baze kapitalističke proizvodnje i povećanje mase viška vrijednosti.

Budući da porast organskog sastava kapitala znači i veću proizvodnost rada, to je očito da se povećava i stopa viška vrijednosti. Međutim, kaže Mandel, jednakovrijedno povećanje i stope viška vrijednosti i organskog sastava kapitala nemoguće je postići na duži rok zbog povećanja vrijednosti radne snage i političkog otpora radničke klase. Također, »treba skrenuti pažnju i na to da povećanje stope viška vrijednosti nailazi na *apsolutne* granice (a te su da je nemoguće potrebni rad smanjiti na nulu), dok ne postoji nikakva granica za povećanje organskog sastava kapitala.«[22] Dakle, snižavanje cijene postojanog kapitala neodvojivo je od porasta broja jedinica postojanog kapitala. Širenje baze kapitalističke proizvodnje nalazi, isto tako, svoju objektivnu granicu u postajanju kapitalizma općesvjetskim, a u vezi s povećanjem mase viška vrijednosti kao

[19] Ernest Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, I, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, str. 12.
[20] Ernest Mandel, idem, str. 186.
[21] Ernest Mandel, *Kasni kapitalizam*, CKD, Zagreb, 1981, str. 166.
[22] Ernest Mandel, *Rasprava...*, navedeno izdanje, str. 188.

Digitized by Google

uzroka koji zaustavlja, odnosno usporava pad profitne stope, Mandel napominje: »Kad snižavanje prosječne profitne stope biva relativno ublaženo, to apsolutno povećanje je takvo da 'miri' kapitalista sa sistemom. Kapitalist, naime, ne biva uplašen perspektivom da će zaraditi 'svega' 10% od jedne milijarde, radije nego ranijih 12% od svega 200 miliona: povećanje mase profita od 24 na 100 miliona nadoknađuje ono što se gubi lakim opadanjem profitne stope.«[23] Stoga je povećanje mase viška vrijednosti doista »uzrok sa suprotnim djelovanjem«, ali ništa više od toga, te je i danas zakon na djelu.

Sličan neproblematizirajući odnos prema zakonu tendencijskog padanja profitne stope uobičajen je u većini udžbenika o »osnovama političke ekonomije« pa, tako, Adolf Dragičević *izlaže zakon u poglavlju* »Granice kapitalističke ekonomske formacije«, napominjući tek da je nerealno imati suviše velike nade u političke snage i nasilne prevrate ukoliko za njih nema primjerenih materijalnih uvjeta.[24]

No, kako »mogućnost da u klasičnom nasleđu mogu da postoje elementi koji nisu toliko nepotpuni koliko netačni« i koja (mogućnost) »nije uzimana dovoljno ozbiljno«[25], danas, međutim, uglavnom jest uzeta ozbiljno pa se, dapače, već pričinja izvjesnom (mada nema istog suglasja oko utvrđivanja što upravo jest netočno), te njezina nedovoljna ozbiljnost također već pripada »nasljeđu«„ to ne začuđuje ni posve drugačiji od uobičajenog odnos prema Marxovom teorijskom utemeljenju zakona o tendencijskom padu profitne stope.

Takav, na primjer, odnos nalazimo kod Branka Horvata u tekstu *O problemu porasta organskog sastava kapitala.*[26] Organski se sastav kapitala prvo (i ničim obrazloženo) pretvara u »kapitalni koeficijent« (iako se kaže da to »nije isto«), naime, u odnos sredstava za proizvodnju i novostvorene vrijednosti (pa to zbilja »nije isto« što i organski sastav kapitala), dalje se najamnine izjednačuju s »ličnim dohocima« (što, također, doista »nije isto«), ustvrdi se da ovi, to jest osobni dohoci i kapitalni koeficijent u 20. stoljeću ne padaju, već rastu u ukupnom narodnom dohotku, odnosno smanjuju se, i zaključi se, dakako, da organski sastav kapitala ne raste.[27] Riječju: »Budući da su promjene omjera opredmećenog i živog rada i organskog sastava kapitala empirijsko pitanje, treba vidjeti što o tome

[23] Ernest Mandel, idem, str. 189.

[24] Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1974, str. 93.

[25] Perry Anderson, *Razmatranje o zapadnom marksizmu*, BIGZ, Beograd, 1985, str. 187.

[26] Branko Horvat, *O problemu porasta organskog sastava kapitala*, »Gledišta«, br. 1—2/1976.

[27] O vratolomijama ove »igre zamjena« vidi zanimljiv tekst Mladena Lazića, *O zakonu tendencijskog padanja profitne stope*, »Kulturni radnik«, br. 6/1978.

Digitized by Google

govore empirijski podaci«[28], a kako se do podataka došlo i kakvi su, to smo upravo vidjeli, pa »Na taj način Marx je ispravno ocijenio da se u njegovo vrijeme opredmećeni rad povećavao u odnosu na živi, a također i da se organski sastav kapitala povećavao, kao i da je postojala tendencija pada profitne stope. No ta ocjena nema opće važenje.«[29] Slijedi da stoga danas više ne stoji ni zakon o tendencijskom padu profitne stope, o čemu Mladen Lazić opravdano napominje: »Problem je empirijski, zato što je kretanje organskog sastava (po Horvatu) promjenljivo — tj. on (empiriski) raste i pada. Ovakva jedna koješta rija: izbacim telo uvis — ono padne; izbacim li ga jače (dam mu veću brzinu) — ono ostane da kruži oko Zemlje; stvar čisto empirijska — zašto proučavati zakon gravitacije?«[30]

Valja, uz put, primijetiti da se čak ni na ove tri stranice teksta u časopisu ne zaboravlja naglasiti da je iz zakona tendencijskog padanja profitne stope Lenjin kasnije izveo potrebu bržeg rasta odjeljka I društvene reprodukcije, što je »četvrt stoljeća kasnije postalo službena dogma sovjetske ekonomije.«[31] (»Kriv« je Lenjin?)

Okrenimo se radije ozbiljnijim promišljanjima Marxove formulacije zakona.

U Marxovom postavljanju zakona, kaže Paul M. Sweezy u *Teoriji kapitalističkog razvitka* (iz 1947. godine), profitna stopa zavisi od odnosa organskog sastava kapitala i stope viška vrijednosti: p=s'(1—q), gdje je p=profitna stopa, s'=stopa viška vrijednosti, a q=organski sastav kapitala. Marx pretpostavlja porast organskog sastava kapitala i postojanu stopu viška vrijednosti. »Nema nikakve sumnje da je pretpostavka o porastu organskog sastava kapitala dopuštena i na mjestu. Međutim, da li je opravdana *istovremena* pretpostavka o postojanoj stopi viška vrijednosti?«[32]

Iz povećanog organskog sastava kapitala slijedi i povećanje produktivnosti rada koju, opet, redovito prati povećana stopa viška vrijednosti, inače bi rasle realne najamnine, a to je teško pretpostaviti. Dapače, veća proizvodnost stvara rezervnu armiju rada koja obara najamnine. »Upravo je odlučna karakteristika kapitalizma da minuli rad u obliku konstantnog kapitala konkurira živom radu i drži njegove zahtjeve na uzdi. Pretpostavka o postojanoj stopi viška vrijednosti, kad se proizvodnost rada poveća, čini se da zanemaruje taj učinak. Možemo reći da je

---

[28] Branko Horvat, navedeni tekst, »Gledišta«, br. 1—2/1976, str. 138.

[29] Branko Horvat, idem, str. 139.

[30] Mladen Lazić, navedeni tekst, »Kulturni radnik«, br. 6/1978, str. 14.

[31] Branko Horvat, navedeni tekst, »Gledišta«, br. 1—2/1976, str. 138.

[32] Paul M. Sweezy, *Teorije kapitalističkog razvitka*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 113.

Digitized by Google

Marx uzeo u račun taj problem kad je relativnu prenaseljenost uključio među uzroke koji djeluju protiv padanja profitne stope, i s formalnog stanovišta to može biti dovoljno. Ali ne bi bilo pametno da sastavni dio procesa povećavanja proizvodnosti rada razmatramo odvojeno i kao faktor sa suprotnim učinkom; bolje je priznati od početka da povećanje proizvodnosti teži da dovede do više stope viška vrijednosti.«[33] I sam Marx naglašava da veća proizvodnost rada skraćuje dio potrebnog radnog vremena, a produžuje vrijeme stvaranja viška vrijednosti. No, po njegovu mišljenju, povećanje stope viška vrijednosti nikada nije u srazmjeru s produktivnošću. Čak i ako je doista tako, očito je, kaže Sweezy, da se i stopa viška vrijednosti mora uzeti kao promjenljiva, pa profitna stopa pada tek ako stopa viška vrijednosti raste manje nego što raste organski sastav kapitala: »kretanje profitne stope postaje neodređeno«.[34]

Može li se, dakle, pretpostaviti da stopa viška vrijednosti *uvijek* raste manje od organskog sastava kapitala? »Možemo li reći da se taj preduvjet općenito ostvaruje? Drugim riječima, da li je dopuštena pretpostavka da će promjena u organskom sastavu kapitala biti obično toliko veća od promjene u stopi viška vrijednosti da će upravljati kretanjima profitne stope? Ako je ona dopuštena, onda se Marxova pretpostavka o postojanoj stopi viška vrijednosti može smatrati kao korisna jer privlači pažnju na najvažniji element u analizi, pa se s promjenama u stopi viška vrijednosti može opravdano postupati kao s 'uzrokom sa suprotnim djelovanjem'. Sam Marx je, vjerojatno, tako mislio te je to možda razlog što je onako formulirao problem profitne stope.«[35] Sweezy, međutim, ne misli tako: tim *dvjema* varijablama (stopa viška vrijednosti i organski sastav kapitala) mora se dati otprilike jednaka važnost, pa stoga Marxova formulacija zakona nije jako uvjerljiva, a njegova analiza nije ni sustavna ni iscrpna.

Ipak, organski sastav kapitala samo je jedna u nizu različitih okolnosti bitnih za određenje visine profitne stope. »Iza porasta organskog sastava kapitala leži proces kapitalističke akumulacije i u njemu treba tražiti snage koje teže da obore profitnu stopu«[36], a to su povećanje potražnje za radom i, otud, dizanje najamnina, što, opet, navodi na štednju u radnoj snazi i brže uvođenje strojeva, to jest na povećanje organskog sastava kapitala. Kakva je, pak, posljedica tog procesa »ne može se riješiti na osnovu opće teorije«.[37]

Međutim, kaže Sweezy: »Ne možemo dovoljno naglasiti da se argumenti u ovom odjeljku tiču teorijskih osnova tendencije

[33] Paul M. Sweezy, idem, str. 114.
[34] Paul M. Sweezy, idem, str. 115.
[35] Paul M. Sweezy, idem, str. 115—116.
[36] Paul M. Sweezy, idem, str. 118.
[37] Paul M. Sweezy, idem, str. 118.

Digitized by Google

padanja profitne stope. Nije nam ni na kraj pameti da poričemo postojanje ili suštinsku važnost te tendencije.«[38]

Prema tome, Sweezy ne sumnja u djelovanje zakona u stvarnom svijetu; zakon se samo ne može dokazati ako pođemo od rastućeg organskog sastava kapitala i postojane profitne stope.

Argumentacija je uvjerljiva te ovo zanimljivo Sveezyjevo razmatranje zakona svakako temeljitije upućuje na kontradiktornu narav zakona, odnosno ističe njegovo *tendencijsko* djelovanje. No, ako, dakle, u svakom slučaju dolazimo do pojačanog zanimanja za ubrzani rast organskog sastava kapitala, očitom se pričinja posljedica akumulacije kapitala, čak i na temelju opće teorije (a ona ne može zanemariti akumulaciju kapitala!) — rast organskog sastava kapitala nema granica do granica kapitalizma samog. Također, kolebanje u pogledu posljedica djelovanja dviju varijabli i daje zakonu tendencijsku narav.

U *Monopolnom kapitalu* (iz 1967. godine) Baran i Sveezy ne razmatraju teorijsku formulaciju zakona o tendencijskom padu profitne stope; ovo se drži suvišnim budući da zakon naprosto ne djeluje — monopolni kapitalizam određuje činjenica rasta viška vrijednosti. U stvari, ne baš »viška vrijednosti«, nego »viška«, što je, smatraju Baran i Sveezy, pogodniji izraz za analizu monopolnog kapitalizma, budući da upućuje na veće uzimanje u obzir raznih sastojaka viška vrijednosti, osobito prihoda države i crkve, rashoda za pretvaranje robe u novac, plaća neproizvodnih radnika i slično, a koji su veoma značajni baš u monopolnom kapitalizmu, dok ih je Marx držao drugorazrednima.[39] Dakle, na temelju statističkih procjena Josepha D. Phillipsa da je veličina »viška« u Sjedinjenim Državama 1929. godine iznosila 46,9 posto društvenog proizvoda, a 1963. godine 56,1 posto, s jedne strane, uz monopolnu prirodu suvremenog kapitalizma, s druge, koja oligopolima omogućuje sve veće približavanje ostvarenju teorijske monopolne cijene (»A to znači da tradicionalna teorija monopolističkih cijena klasičnih i neoklasičnih ekonomista predstavlja prikladnu opću teoriju cijena za ekonomiju u kojoj vladaju takve korporacije. Ono što su ekonomisti do sada smatrali posebnim slučajem, u uvjetima monopolnog kapitalizma pretvara se u opći slučaj.«[40]), Baran i Sweezy zaključuju da »neizbježnom logikom slijedi da višak mora imati snažnu i trajnu tendenciju prema porastu«[41], odnosno da »nema nikakve sumnje da troškovi proizvodnje imaju u monopolnom kapitalizmu trend opadanja«[42], pa stoga »možemo

[38] Paul M. Sweezy, idem, str. 119.

[39] Vidi Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, *Monopolni kapital*, »Stvarnost«, Zagreb, 1969, str. 21.

[40] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 63.

[41] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 70.

[42] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 73.

Digitized by Google

postaviti kao zakon monopolnog kapitalizma da višak ima tendenciju da raste i apsolutno i relativno s razvitkom sistema.«[43]

I tako smo došli do zakona tendencijskog padanja profitne stope: »Ovaj zakon (tendencija viška da raste — M. Lj. L.) odmah izaziva poređenje, kao što i treba izazvati, s klasičnim Marxovim zakonom o tendencijskom padanju profitne stope. Ne ulazeći u analizu različitih verzija tog zakona, možemo reći da one sve pretpostavljaju konkurentski sistem. Zamjenjujući zakon o padanju profita zakonom o porastu viška, mi time ne odbacujemo niti revidiramo općeprihvaćenu teoremu političke ekonomije; mi samo uzimamo u obzir nesumnjivu činjenicu da je kapitalistička ekonomija doživjela bitnu promjenu otkako je ta teorema formulirana. U toj zamjeni imamo teorijski izraz za ono što je bitno u strukturalnoj promjeni od konkurentskog na monopolni kapitalizam.«[44] Riječju, valja nadvladati stanje u kojem »ni Lenjin ni njegovi sljedbenici nisu pokušali da istraže posljedice koje prevlast monopola ima na principe djelovanja i 'zakone kretanja' same kapitalističke ekonomije. Ovdje i dalje suvereno vlada Marxov *Kapital*.«[45]

Višak i profit, dakle, rastu. Zdravorazumski bi promatrač možda mogao reći da je tako ostvarena kapitalistička »dražesna slika bezbrižnog života«. Ne, nije. Iako ima sve više viška, nema dovoljno potrošnje i investicija koje bi usisale višak. Ukoliko se ne može realizirati, tada se višak neće ni proizvoditi pa, ako ne bi bilo suprotnih težnji, sistem bi bio osuđen na trajni zastoj. Ipak, takve težnje postoje: rashodi države, militaristička i imperijalistička politika, prodajna aktivnost — sve ovo doprinosi realizaciji viška.

Problemi s realizacijom viška nisu nam ovdje zanimljivi; tek, uz put — iole pažljivije razmatranje »suprotnih težnji«, to jest težnji suprotnih stagnaciji, pokazuje njihovo usmjeravanje na *stvaranje još većeg* viška...

Višak i profit, dakle, i opet, rastu. Pa zar tako ne MORA biti? Jer mi možemo slobodno pretpostaviti da višak u Sjedinjenim Državama *raste*, naime, da raste MASA viška. Doista, prema općim zakonima kapitalističke akumulacije, tako i MORA biti. Ipak, činjenica (točna ili ne) da masa viška raste nimalo ne smanjuje djelovanje zakona tendencijskog padanja profitne stope. Dapače! Ovo je samo jedan od vidova njegova djelovanja. Uostalom, možda nije slučajno što se i u formulaciji novog zakona kaže »zamjenjujući zakon o padanju profita...« ***Profita.*** Dakako. A ne, kao što je pravilno: »profitne stope«. **»Zakon o** porastu *viška*«. Da. A ne, kao što je pravilno: »viška profitne stope«...

Teorijski problemi formulacije zakona razmatraju se i u tekstu *O zakonu tendencijskog padanja profitne stope* Mladena La-

[43] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 74.
[44] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 74.
[45] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, idem, str. 6.

Digitized by Google

zića. Nakon iscrpnog prikaza formulacije zakona u različitim Marxovim radovima (od *Grundrisse*, preko *Teorija o višku vrijednosti*, do *Kapitala)*, te nakon što smo našli poznatu (Sweezy) ocjenu o nesustavnosti i nedovoljnoj Marxovoj analizi zakona (»Videli smo do sada da Marx, izlažući 'tendencijski zakon', nesistematski 'luta' po raznim nivoima apstrakcije... Nužna je posljedica bila — da je i sâm zakon nesistematski izveden,«[46]) nalazimo, također poznatu, argumentaciju: govoreći o zakonu tendencijskog padanja profitne stope Marx nije uvažio značaj isto tako zakonitog povećanja stope viška vrijednosti: »Zato izraz $\frac{v}{p+pr}$ sadrži realnu kontradikciju. Sve je ovo još na nivou opšteg pojma kapitala. Kada pređemo na empirijski pojam, koji se razvija pod uslovima konkurencije, zakon se manifestuje kao tendencija pada profitne stope. Ovoj se tendenciji, međutim, suprotstavlja (kao što je i podržava!) niz konkretnih okolnosti, a rezultanta ovih suprotstavljanja ne može se unapred predvideti.«[47] I zaključak je, vidimo, poznat.

U tekstu se ipak zanimljivo i kritički razlažu primjeri liberalno-građanskog odnošenja spram zakona kod Joan Robinson[48], pragmatičke kritike zakona kod B. Horvata i stav »dosljednog« marksizma kod E. Mandela.

Uz put, na početku Lazić spominje još jedan problem vezan uz zakon tendencijskog pada profitne stope: »'Pravoverni' u njemu (zakonu — M. LJ. L.) vide krajnji zalog propasti kapitalizma; izbaciš li im ispod nogu ovu 'gvozdenu nužnost', oni počinju da se pitaju: ima li sve ovo (tj. komunizam, revolucija) ikakvog smisla (iskra koja ostaje, naravno, u dubini duše)?«[49] — na koji odgovara na kraju: »Zakon nam omogućava da razumemo osnovno kretanje, no od njega se ne može očekivati da automatski dovede do sloma kapitalizma. Socijalističku alternativu unosi jedino svestan radnički pokret.«[50] Ovo ćemo zapamtiti: to će doći u jednoj drugoj »međuigri«.

Valja, na kraju, spomenuti i nekoliko marksističkih teoretičara koji problematiziraju zakon tendencijskog padanja profitne stope, drže ga doista bitnim zakonom kapitalističke akumulacije, pa, dapače, na njemu (u krajnjem slučaju!) temelje svoje shvaćanje socijalističke revolucije.

---

[46] Mladen Lazić, *O zakonu tendencijskog padanja profitne stope*, »Kulturni radnik«, br. 6/1978, str. 9.

[47] Mladen Lazić, idem, str. 11.

[48] Zanimljivi su ne samo argumenti već ponekad, bogme, i stil (u vezi s tezama Joan Robinson kaže se: »naša lady ima u celoj knjizi velike teškoće da razume Marxov metod« i slično), mada osobno nimalo ne držim do duhovitosti na račun nečijeg spola.

[49] Mladen Lazić, idem, str. 3—4.

[50] Mladen Lazić, idem, str. 19.

Digitized by Google

S obzirom na brojnost autora koji se upravo ovako odnose spram zakona, to je prijeko potrebno ograničiti se na najnužnije primjere, zanimljive i za kasnija razmatranja.

Mada u izuzetnoj analizi spora o slomu kapitalizma Sweezy za Henryka Grossmanna uzgred napominje da njegova teorija o slomu kapitalizma nema ništa zajedničko s tendencijom pada profitne stope koja se izražava u Bauerovoj shemi (reprodukciona shema za četiri godine koju je Grossmann preuzeo i nastavio do 35. godine, kada nastaje »slom« uslijed nedostatka viška vrijednosti), te da je Natalie Moszkowska u zabludi kad Grossmannovu teoriju tumači kao teoriju padanja profitne stope[51], ipak se priklanjam mišljenjima koja Grossmanna drže prvim teoretičarem koji je uočio važnost zakona o tendencijskom padu profitne stope za teoriju socijalističke revolucije. (Što se Grossmannova shvaćanja obično ubrajaju tek u »teoriju sloma«, to je, dakako, posve drugi problem. Sam je Grossmann umnogome pridonio takvim tumačenjima: »Za vječna vremena ostat će besmrtna Marxova zasluga za nauku što je on prvi *egzaktno* pokazao nerješive proturječnosti, dakle nemogućnost 'reguliranja' proizvodnje na osnovi postojećeg privrednog uređenja, i utvrdio elemente koji to privredno uređenje moraju dovesti do neizbježne propasti.«[52] No radovi Paula Matticka i Russella Jacobya ukazuju na to da problem ipak nije tako jednostavan . . .)

Teza da je Grossmann prvi sagledao važnost zakona tendencijskog pada profitne stope odgovara i Grossmannovom samorazumijevanju. O tome Russell Jacoby kaže: »On je smatrao da je u ovoj oblasti doprineo, da je to nešto potpuno novo u marksističkoj literaturi posle Marxa, slijedeće: 1) u središtu pažnje moraju da budu proizvodnja a ne problemi realizacije — tržišta, potrošnje itd.; 2) u samoj proizvodnji nije pojava disproporcija već pojava padajuće profitne stope od fundamentalnog, suštinskog značaja.«[53]

Doista, u raspravu o teoriji sloma, započetu Bernsteinovim izazovom, Grossmann je, objavljujući *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema*, 1929. godine, unio posve nove argumente.

Za razliku od »ortodoksnih« teza Heinricha Cunowa i Louisa B. Bodina, koji su očekivali naprosto zaustavljanje kapitalističke proizvodnje usljed nemogućnosti realizacije viška vrijednosti, odnosno nedovoljne potrošnje, »desnog« odgovora Conrada Schmidta o nelogičnosti očekivanja da i sami kapitalisti neće uočiti koristi od stanovitog povećanja najamnina, a da se i inače, zbog sindikalne i političke borbe radničke klase, ne može sa

[51] Vidi Paul M. Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvitka*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 227.

[52] Henryk Grossmann, *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 414.

[53] Russell Jacoby, *Politika u teoriji kriza: ka kritici automatskog marksizma*, drugi dio, »Marksizam u svetu«, br. 12/1975, str. 98.

Digitized by Google

sigurnošću tvrditi da će povećanje najamnine uvijek zaostajati za povećanjem akumulacije, te »pretjerano revolucionarne« Rose Luxemburg i njezine teorije o nemogućnosti proširene akumulacije unutar zatvorenog kapitalističkog sustava i primoranosti na realizaciju viška vrijednosti u nekapitalističkim sredinama, Grossmannova se shvaćanja donekle temelje na »desnim«, no bitno drugačijim od Schmidtovih, razmatranjima Tugan-Baranovskog (i, otuda, Sergeja Bulgakova: »Kapitalistička proizvodnja ne postoji milošću porasta potrošnje, već zbog ogromnog polja moguće, potencijalne proizvodnje koja, u stvaari, i čini tržište kapitalističkih proizvoda.«[54]) što su izazvala osudu svih »struja«.

Analizirajući Marxove sheme reprodukcije, Tugan-Baranovski je tvrdio da, ukoliko pretpostavimo ono što se, po njegovu mišljenju, stvarno i događa, naime, da se novoakumulirani kapital troši u daljnoj proizvodnji sredstava za proizvodnju, tada je održana ravnoteža I i II odjeljka, te se ne može pojaviti nedovoljna potrošnja.

Preuzimajući, dakle, ideju da se *stvarni problem kapitalističke akumulacije ne nalazi u području realizacije, već proizvodnje,* Grossmann se također prihvaća shemâ reprodukcije, odlučno razvija shemu Otta Bauera te zaključuje da je sustav kapitalističke akumulacije — USLJED PADAJUĆE PROFITNE STOPE — *u bitnom određen manjkom, nedostatkom viška vrijednosti,* a ne njegovim preobiljem, pa je »problem« neovisan od teškoća realizacije. Tako već proizvodnja viška vrijednosti nalazi objektivna ograničenja.

Grossmann je zbilja, kao što mu je i zamjereno, precijenio vrijednost Bauerove sheme i zanemario njezine očite nedostatke (kod tretiranja faktora stanovništva, na primjer), dijelom je precijenio i vrijednost samih shema uopće, ali je, pored svega, ukazao na još jednu važnu osobinu kapitalističke proizvodnje, do tada također nedovoljno uočenu, *osobinu različitog značaja i vladanja stope od mase viška vrijednosti.* Tako je Grossmann ipak pomogao boljem tumačenju Marxove kritike političke ekonomije i omogućio postavljanje znatno promišljenije teorije socijalističke revolucije od teorije sloma... Barem onog teorijskog sklopa koji smo uobičajili nazivati teorijom sloma. Ne valja smetnuti s uma da ima teoretičara koji sasvim drugačije nego što je uobičajeno tumače teoriju sloma. Roman Rosdolsky teoriju sloma drži izvorno marksističkom, pa kaže: »Tvrdnja da Marx nije postavio *nikakvu* (kurziv M. LJ. L.) ‚teoriju slloma' vraća nas dakako, prije svega, na revizionističko tumačenje Marxova ekonomskog sistema prije i poslije prvog svjetskog rata. U tom pogledu ne može se dovoljno visoko ocijeniti teorijska zasluga Rose Luxemburg i Henryka Grossmanna.«[55] Sam

[54] Navedeno prema: Russel Jacoby, idem, str. 72.

[55] Roman Rosdolsky, *Zakon padajuće profitne stope i tendencija sloma kapitalizma,* »Marksizam u svetu«, br. 9/1974. str. 112.

Digitized by Google

Rosdolsky nimalo ne sumnja u teorijsku vrijednost zakona tendencijskog pada profitne stope. Kao ni Christoph Deutschmann (»Marxova teorija istorije se najviše konkretizuje u zakonu tendencijskog padanja profitne stope, razvijenom u trećem tomu *Kapitala.* (...) U ovom *objektivnom* zasnivanju nužnosti socijalizma leži kvintesencija marksizma i istovremeno njegova najvažnija antiteza prema utopijskim i idealističkim pravcima socijalizma.«[56]), Russel Jacoby, Luciano Soriente (»Osnovni uzrok periodičnih kriza leži u tendenciji ka smanjenju opće profitne stope.«[57]), Maurice Dobb, Paul Mattick...

Od naših teoretičara, što pripadaju grupi onih koji zakonom tendencijskog pada profitne stope tumače stvarne oblike kapitalističke reprodukcije, osobito nastanak kriza, pa, dakle, ne sumnjaju u djelotvornost zakona, već ga smatraju bitnim za razumijevanje političke ekonomije i time teorije socijalističke revolucije, treba spomenuti Rikarda Štajnera i Zorana Vidakovića, na primjer.

Razmatrajući marksističku teoriju ciklusa i kriza, Rikard Štajner naglašava da prividna hiperprodukcija roba, kao jedno od obilježja kriza, nastaje uslijed smanjene akumulacije, a »Sužavanje mogućnosti akumulacije osobito se za kapitaliste manifestira u tendencijskom opadanju profitne stope.«[58] Dapače, »pad profitne stope postaje jednim od najvažnijih uzročnika cikličnih kriza.«[59] Navodi se da je aktualnoj krizi prethodio izraziti pad profitne stope: stopa rentabiliteta kapitala u SAD smanjila se sa 10,5 posto 1965. godine na svega 5,4 posto u 1973, uz daljnju tendenciju pada, a slično je i u Velikoj Britaniji i Francuskoj, pa, iako su »profiti mnogo veći nego što se poslovno i statistički iskazuju«[60], pad profitne stope pred sadašnju krizu je ipak dramatičan. I u nastavku se ritam krize objašnjava kretanjima profitne stope i djelovanjem zakona njezinog tendencijskog padanja.

Slično postupa i Zoran Vidaković u tekstu *Logika razaranja i razaranja logike — mistifikacija svjetske ekonomske krize,* gdje obilježja sadašnje strukturalne krize objašnjava razvojem proturječnosti zakona tendencijskog pada profitne stope kada pad stope profita smanjuje interes kapitalističkih poduzeća za nove investicije: u sedam najvećih evropskih zemalja, od sredine 1973. do kraja 1974. godine, dakle, pred samo izbijanje krize, investicije su smanjene za cijelih 6 posto. Stoga se pričinja nesta-

[56] Christoph Deutschmann, *Svjetska privredna kriza kao problem marksističke teorije o krizama,* »Marksizam u svetu«, br. 12/1975, str. 35.

[57] Luciano Soriente, *Opća i ciklička kriza kapitalizma,* »Marksizam u svetu«, br. 12/1975, str. 132—133.

[58] Rikard Štajner, *Kriza,* I—III, »Globus« i Ekonomski institut, Zagreb, 1983, str. 33.

[59] Rikard Štajner, idem, str. 79.

[60] Rikard Štajner, idem, str. 91.

Digitized by Google

šica kapitala, dok u stvarnosti nikakve nestašice ne bi bilo kad bi mogla biti nametnuta dovoljno visoka stopa eksploatacije koja bi nadoknadila pad profitne stope. Vidaković čak smatra da je suvremeni kapitalizam dostigao kritičan period razvoja proturječnosti zakona, period u kojem su »uzroci sa suprotnim djelovanjem« sve manje djelotvorni pa raste pritisak na povećanje stope, umjesto samo relativnog, sada i apsolutnog viška vrijednosti! A »s uskrsavanjem bitne uloge apsolutnog viška vrijednosti, odnosno njemu analognih oblika eksploatacije, i nad metropolskim društvima podiže se avet osiromašenja i obespravljenja radnog stanovništva, a ta avet vodi za sobom cijelu povorku avetinjskih prikaza retrogradnog društva«.[61]

Smatram, dakle, da nije sporno, uz sva prijeko potrebna pojašnjenja i preciznija određenja, ni Marxovo utvrđivanje zakona tendencijskog pada profitne stope ni djelovanje zakona u stvarnom svijetu.

Mogući temelji marksističkog tumačenja materijalnih pretpostavki socijalističkih revolucija

Bez obzira na netočnosti ekonomskih analiza teoretičara »sloma kapitalizma«, ostaje nesumnjivom činjenica da je u vremenu Druge internacionale načinjen prvi pokušaj povezivanja kritike političke ekonomije i teorije socijalističke revolucije. U tom smislu stoji te se izuzetno značajnom čini Sweezyjeva ocjena cijelog spora: »Doista značajna pitanja ne mogu se svrstati oko ideje o kapitalističkom slomu, jer taj naziv znači ili suviše malo ili suviše mnogo. Mi, zapravo, hoćemo da znamo ima li kakvih razornih sila koje djeluju u kapitalističkom društvu. Ako ga povežemo s ekonomskim krizama, pitanje možemo postaviti još određenije: da li sile koje izazivaju krizu teže da postanu silovitije u toku kapitalističkog razvitka, tako da će najzad depresija postati pravilo, a ne izuzetak? Ako je odgovor potvrdan, možemo smatrati da je to glavni element u pretvaranju kapitalističkih odnosa 'iz oblika razvijanja proizvodnih snaga... u njihove okove'. Možemo onda biti svjesni toga da je ublažavanje sukoba, kojemu su se tako pouzdano nadali revizionisti, samo rezultat želja, a ne naučne analize. U izvjesnom smislu to je uvijek bilo ključno pitanje u sporu o slomu kapitalizma. Ni Rosa Luxemburg ni Grossmann, najdosljedniji teoretičari sloma, nisu vjerovali da će se kapitalizam razvijati do svog logičkog završetka, kako su ga oni zamišljali. Kao što kaže Rosa Luxemburg, klasne borbe i međunarodni ratovi moraju dovesti do revolucije 'mnogo prije nego što se ostvare konačne posljedice ekonomskog razvitka'. Ako je to tako, onda jedva možemo izbjeći zaključku da je u prvom redu važan sam

[61] Zoran Vidaković, *Logika razaranja i razaranje logike — mistifikacija svjetske ekonomske krize*, »Pogledi«i, br. 2/1981, str. 130.

Digitized by Google

smjer razvitka, a ne 'konačne posljedice'; problem sloma pojavljuje se kao suštinski nebitno pitanje koje je privuklo nezasluženo veliku pažnju.«[62] Ipak, odrediti SMJER razvitka i te kako je bitno pitanje!

Doista, *smisao kritike političke ekonomije,* pa i one kod koje je naglasak na zakonu tendencijskog pada profitne stope, a ne na pukoj nemogućnosti realizacije viška vrijednosti, jest u pronalaženju znakova i uzroka društveno-ekonomske stagnacije i kočenja daljnjeg razvoja proizvodnih snaga te se u tome i iscrpljuje njezin domašaj. Ustanovljenje *kriznog perioda u epohi socijalne revolucije — ovo je najviše što možemo i tražiti i dobiti raščlanjivanjem materijalnih pretpostavki socijalnih revolucija,* pa onda, dakako, i socijalističkih revolucija.

No, kakve posljedice za kritiku političke ekonomije ima premještanje naglaska s problema realizacije na problem proizvodnje, odnosno na zakon tendencijskog padanja profitne stope?

Za Marxa je, kaže Paul Mattick, teoretičar koji je u najvećoj mjeri doprinio tumačenju gotovo svih kategorija političke ekonomije u vezi i s obzirom na zakon tendencijskog pada profitne stope, radna teorija vrijednosti nezamjenljivo objašnjenje razvojnih osobina proizvodnje kapitala. Oko toga nema spora među marksistima. Sa stajališta radne teorije, ukoliko raste produktivnost rada, smanjuje se vrijednost proizvedene robe. Smanjuje se, naime, dio promjenljivog kapitala što stvara višak vrijednosti i takav je proces moguće trajno posmatrati kroz proces akumulacije kapitala, kroz društvenu reprodukciju u kapitalizmu. Ako pada profitna stopa, zbilja mora rasti masa profita. Relativnom opadanju profita odgovara njegovo *istovremeno* apsolutno povećanje. Ili, kako ustvrđuje Marx, a Mattick podvlači, tako i mora biti, pa je to temeljni zakon postojanja kapitalizma. I Matticku je, poput Grossmanna, osobito bitno uočavanje oba momenta djelovanja zakona: razmjerno opadanje i apsolutno povećanje profita; nerazumijevanje kojih je razlogom posve nepotrebnih nedoumica oko zakona; jer, piše Mattick, »Sve dotle dok se kapital akumulira, on je još sposoban da uveća masu viška vrijednosti. U takvim uvjetima, bespredmetno je odbacivati zakon tendencijskog padanja profitne stope zbog primjetnog porasta mase viška vrijednosti; to uopće ne utječe na Marxovu teoriju.«[63] Stoga nije potrebno pozivati se na »uzroke sa suprotnim djelovanjem« da bi se objasnila činjenica što djelovanje zakona nije sasvim i svakom očito: »Tek isključivanjem akumulacije tendencijski pad profitne stope empirijski se pokazuje kao realnost.«[64] Ipak, među ostalima, osobito jedna veoma važna pojava ukazuje na djelotvornost zakona: to je PRINUDA na povećanje kapaciteta proizvodnje, što je najuočljivija

[62] Paul M. Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvitka,* navedeno izdanje, str. 231.
[63] Paul Mattick, *Kritički eseji,* »Komunist«, Beograd, 1978, str. 40.
[64] Paul Mattick, idem, str. 28.

Digitized by Google

stvarnost kapitalizma. Povećavati obim proizvodnje, stalno i neprestano povećavati — »Akumulirati! Akumulirati!« — ujedno je, tvrdi Mattick, najefikasnije sredstvo za usporenje pada profitne stope, odnosno za otklanjanje njezinog neposrednog djelovanja.

Kako je posljedica djelovanja zakona na stvarni proces akumulacije, prema tome, potreba za sve većim viškom vrijednosti, to slijedi i njegov pojačani nedostatak te mogući periodični poremećaji procesa akumulacije. Budući da je kapitalizmu osobena nedovoljnost, trajni manjak kapitala, a ne obrnuto, Mattick je veoma kritičan spram teorija kriza što polaze od prekomjerne proizvodnje viška vrijednosti u odnosu na realizaciju, ustvrđujući da je Marxovom stajalištu primjerenija analiza proturječnosti procesa akumulacije koja ih tumači poremećajima u vezi s proizvodnjom, a ne realizacijom (mislim da je potreba za temeljnijim određenjem uzroka krize u proizvodnji, mada opravdana, dijelom proizvela ponešto jednostran Mattickov pristup teoriji krize; i ovdje je poželjniji razložan stav Paula Sweezyja iz *Teorija kapitalističkog razvitka* što vodi računa o cjelini procesa reprodukcije, dakle, o povezanosti proizvodnje i realizacije). No, kaže Mattick: »Uz dovoljnu stopu akumulacije ne bi se pojavila prekomjerna proizvodnja; u stvari, čim proces širenja ponovo otpočne, tržište opet poprima ono obličje koje se obično zove 'normalnim' usprkos čak većim količinama roba koje se sad nude na prodaju.«[65] Uostalom, i kada nema nikakvih problema s realizacijom, profitna stopa pada: padanje profitne stope slijedi narastanje proizvodnje, a ne teškoće s realizacijom. Stoga se i poremećaji realizacije rješavaju nastavljanjem akumulacije, dakle, širenjem proizvodnje, a ne na tržištu. Taj osnovni uzrok krize — nedovoljnost viška vrijednosti — na tržištu se zbilja pojavljuje kao preobilje robe koje se ne mogu prodati — ali ne bi bilo tako da je stopa akumulacije bila dovoljno visoka. Mattick također ističe da je i razlikovanje konkurentskog od monopolnog kapitalizma sasvim nebitno za djelovanje zakona tendencijskog pada profitne stope: zakon djeluje u svim fazama razvoja kapitalizma. Zakon je vezan uz samo postojanje kapitalizma!

Suprotno uobičajenim shvaćanjima, Mattick drži da je prilikom izlaganja zakona, njegove teorijske konstrukcije, sasvim nepotrebno navođenje »uzroká sa suprotnim djelovanjem«; oni su kategorije zbiljnosti, ni od kakve važnosti pri razmatranju one kategorije vrijednosne analize kojoj pripada zakon sâm. Istina, oni zaista mogu usporiti neki konkretni pad stope profita, *ali je sam zakon, u stvari, opća teorija akumulacije;* pojavnost, neposredna stvarnost pripadaju drugoj razini analize.

Kako je zakon način postojanja kapitalističke proizvodnje, to je razumljivo što je u Mattickovoj interpretaciji *ekonomski motiv mogućeg nadvladavanja kapitalističkog načina proizvodnje*

[65] Paul Mattick, idem, str. 18.

Digitized by Google

sadržan upravo u zakonu opadajuće profitne stope. U tom smislu Mattick naziva ovaj zakon »granicom kapitalističke proizvodnje« te naglašava da je »granica« već u proizvodnji vrijednosti, neovisno od bilo kakvih drugih činilaca, pa bili oni i tako važni kao proces realizacije, na primjer. »Zbog toga je moguće, apstraktno promatrano, ukazati na granicu kapitalističke proizvodnje kao neposrednu posljedicu proizvodnje vrijednosti, bez uključivanja procesa realizacije. Čak i pod pretpostavkom da kapital realizira sve robe, realizira puni višak vrijednosti i da radnici uvijek dobiju vrijednost za uloženu radnu snagu, s porastom organskog sastava kapitala profit mora presahnuti na onom nivou akumulacije na kojem se stopa eksploatacije radnika vezanih za kapital ne može više povećati.«[66]

Međutim, sve to ne znači da se iz zakonitosti opće teorije kapitalističke akumulacije, odnosno, što je isto, iz zakona padajuće profitne stope, mogu izvesti neka konkretna predviđanja o slomu kapitalizma.

Ne samo da se ne mogu predvidjeti niti u detaljima objasniti neke stvarne krizne situacije već se, kaže Mattick, u stvarnom svijetu proizvodnje kapitala ne može očekivati da će kapitalizam propasti zbog teškoća akumulacije, odnosno padajuće profitne stope. Trenutak nemogućnosti razvijanja proizvodnih snaga naprosto je *questio facti.* Prema tome, Rosa Luxemburg je bila u pravu kad je ideju sloma kapitalizma zbog padajuće profitne stope držala krajnje nerealnom i smatrala da bi »propadanje kapitalizma usljed opadajuće profitne stope trajalo veoma dugo, možda isto toliko koliko i hlađenje Sunca«. Prognoze o vremenu preniske profitne stope nisu područje ekonomskih analiza, one ovise o složenom sklopu društvenih, osobito klasnih, odnosa u nacionalnim i međunacionalnim razmjerima — u analizu kojih se, međutim, Mattick ne upušta. Ipak! »U Marxovoj konstrukciji kapital mora propasti zbog svojih proturječnosti, a pošto povijest sama ne čini ništa, već je prave ljudi, izlazi da je povijesna granica kapitala u proleterskoj revoluciji. I obrnuto, ovaj prevrat pretpostavlja kapitalističko rasulo. Stvara li kapital svojom akumulacijom vlastite grobare, tada već u procesu akumulacije i sloma leži njegov konačni kraj, i s pravom se može govoriti o teoriji akumulacije i sloma, ne pripisujući sebi time 'čisto ekonomsku' ili 'automatsku' teoriju sloma.«[67] Akumulacija kapitala stvara ekonomske pretpostavke socijalističke revolucije, pa je, stoga, *proleterska revolucija povijesna granica kapitalizma,* a revolucija je svakako mnogo više od puke ekonomske kategorije. Međutim, međuodnosi kod Matticka nisu izvedeni. Kao ni u većini radova koji se bave materijalnim pretpostavkama socijalističkih revolucija.

[66] Paul Mattick, idem, str. 103.

[67] Paul Mattick, idem, str. 287.

Digitized by Google

Ni međuodnosi »KRIZNOG PERIODA U EPOHI SOCIJALNE REVOLUCIJE« I STVARNIH KRIZA, ni »KRIZNOG RAZDOBLJA« I PROLETERSKIH REVOLUCIJA, niti »KRIZE KAPITALIZMA« I NJEGOVA IMPERIJALISTIČKOG STUPNJA RAZVOJA, ODNOSNO REVOLUCIJA U NERAZVIJENIM ZEMLJAMA. A upravo je neupitanost o CJELINI sva tri aspekta kritike političke ekonomije, po mojem mišljenju, jedan od uzroka krize suvremenog marksizma.

Odnosom zakona tendencijskog pada profitne stope i konkretnih kriza funkcioniranja kapitalističke proizvodnje bavi se, na primjer, Christoph Deutschmann, tvrdeći da »Marksizam može postojati kao kritička, revolucionarna teorija samo dok je u stanju da *postojeću društvenu stvarnost* (kurziv M. LJ. L.) shvata u svetlu njene nužne istorijske negacije i time pokaže konkretnu perspektivu za revolucionarnu delatnost proletarijata«,[68] pa je upravo gubljenje ove sposobnosti, odnosno svjetska privredna kriza »*radikalno* dovela u pitanje Marxovu teoriju«[69], jer »Njen rezultat nije bila pobedonosna radnička revolucija, već, naprotiv, strahovit poraz radničkog pokreta i njegovo potpuno razbijanje od strane fašizma u mnogim evropskim zemljama. Revolucionarni marksizam je još više bio pogođen činjenicom da se ni na koji način ne može dokazati da je 'kriza umiranja' kapitalizma nužna, kao što je to *Trocki* pretpostavio u prelaznom programu iz 1938, nego da je ona čak ustupila mesto besprimernom, ponovnom usponu kapitalizma, koji je s konjunkturom naoružanja u nekim zemljama nastupio još pre drugog svetskog rata«[70], dakle, sve je to »dovelo do duboke krize revolucionarnog marksizma, čije se delovanje oseća i danas«.[71]

Ovaj nedostatak, po mojem mišljenju, dakle, jedan od bitnih uzroka krize suvremenog marksizma, Deutschmann nastoji nadvladati polazeći od izvanredno dobro postavljene temeljne pretpostavke:

»Ne povratak ‚čistom Marxu', nego sama ova kriza marksizma jedina je adekvatna polazna tačka za obnovu diskusije o Marxovoj teoriji krize, ako ona ne treba da se iscrpi u prostom ponavljanju prošlih problema.«[72]

I ne samo za obnovu diskusije o teoriji krize! Kriza marksizma jedina je adekvatna polazna točka za raspravu o samoj teoriji socijalističke revolucije.

Deutschmann, dakle, smatra da je Eberle s pravom kritizirao tvrdnju Paula Matticka o nemogućnosti empirijske provjere zakona tendencijskog pada profitne stope, pa, dosljedno, zamje-

---

[68] Christoph Deutschmann, *Svetska privredna kriza kao problem marksističke teorije o krizama*, »Marksizam u svetu«, br. 12/1975, str. 30.

[69] Christoph Deutschmann, idem, str. 29.

[70] Christoph Deutschmann, idem, str. 29—30.

[71] Christoph Deutschmann, idem, str. 30.

[72] Christoph Deutschmann, idem, str. 33.

Digitized by Google

ra i Grossmannu što nije uspio razviti teorijski posredne korake koji bi zakon transformirali iz proste tendencije u empirijski, pojavni oblik krize: »Upućivanje na ‚nedostatak viška vrednosti' nije dovoljno za objašnjenje tako odlučnog prelaza sa *potentia krisis* na aktuelnu krizu. U stvarnosti bi ipak bilo shvatljivo da se odsustvo viška vrednosti, primetno kod individualnih kapitala, prebrodi uprkos daljem opadanju profitne stope procesom ubrzane centralizacije kapitala, tako da čuveni slom u 35. godini neće ni nastupiti.«[73] Stoga Deutschmann smatra da je Grossmann pogriješio što nije ozbiljnije razmatrao analize stvarnih kriza od Rose Luxemburg (»Jer analiza *Rose Luxemburg* je upravo osvetlila momenat *stvarnosti* kapitalističke krize koji je bio ostao otvoren u *Grossmannovoj* teoriji sloma.«[74]), što »nije video da kriza nije dovoljno obuhvaćena apstraktnim pojmom ‚krize oplođavanja vrednosti'. U svom konkretnom pojavljivanju kriza je, naprotiv, *jedinstvo kriza oplođavanja vrednosti i krize realizacije*«.[75] Kako je, s obzirom na značajne rezultate Rosina raščlanjivanja konkretnih kriza, moguće predvidjeti stagnantno stanje sustava koji osigurava tek sasvim nedovoljnu stopu profita i čiji je temeljni problem nestabilnost (Rosa Luxemburg), a ne ravnoteža (Henryk Grossmann), i to znatno prije apsolutne stagnacije, to »Vizija Rose Luxemburg o ‚slomu' kapitalizma usled akutno prisutnog problema realizacije bila bi tada ostvarena, ali iz drugih razloga a ne onih koje je ona pretpostavila i ne usled raspada pretkapitalističke sredine, nego usled padanja profitne stope.«[76]

Odnos »kriznog perioda« i proleterske revolucije, pak, kao slijedećeg izvora krize marksizma, analizira Russell Jacoby u tekstu karakterističnog naslova: *Politika u teoriji kriza: ka kritici automatskog marksizma.* Najzanimljivije u ovom izvanrednom tekstu jest uočavanje žalosnih političkih posljedica svih teorija sloma, pa i najlucidnijih, kakve su, možda, Mattickova i Grossmannova. Navodeći sličnost Mattickovih s tezama Horkheimera, Neumanna i Marcusea te komentarajući Mattickovu kritiku Marcusea, kojemu Mattick zamjera tek premještanje naglaska na danas, za Marcusea, očitu mogućnost kapitalizma da rješava strukturalne proturječnosti, kaže se:

»Upravo zbog toga Mattick i optužuje Marcusea i izražava svoje neslaganje. Mattick ne polemiše sa pozicija optimizma i neizbežne proleterske revolucije; pre bi se moglo reći upravo suprotno. Ako išta, on prilazi Marcuseu kroz onaj svoj ‚pesimistički deo', ali njegove formulacije i dalje ukazuju na drugi pravac. ‚Sve je moguće — čak i proleterska revolucija.' Mattick i dalje tvrdi da se, gledano na dugi rok, protivrečnosti kapita-

[73] Christoph Deutschmann, idem, str. 48.
[74] Christoph Deutschmann, idem, str. 48.
[75] Christoph Deutschmann, idem, str. 51.
[76] Christoph Deutschmann, idem, str. 52.

Digitized by Google

lizma ne mogu obuzdati, da kapitalistički način akumulacije mora da doživi unutrašnji slom. ‚Jednodimenzionalno društvo je to samo u ideološkom smislu; u svakom drugom pogledu to je još uvek onaj stari nama dobro poznati kapitalizam.' ‚Postoji samo šansa, mogućnost.' U tome se Mattick slaže sa Marcuseom. Neminovan je ‚samo' slom. Više od toga se ne može reći jer je politička ekonomija objektivno dvosmislena i nejasna; ona ostaje zarobljenik političke ekonomije kapitalizma.«[77]

Sva ozbiljnost dolazi u punom smislu do izražaja ako se sjetimo i nešto ranije napomene:

»To što su legalni marksisti kretali od marksizma ka liberalizmu (Struve), etičkom socijalizmu i idealizmu (Tugan-Baranovski) i religiji (Bulgakov) govori nešto o političkim dimenzijama njihove ekonomske analize.«[78]

Sve je moguće — čak i proleterska revolucija! Doista, »EPOHA SOCIJALNE REVOLUCIJE« (a ne »socijalna revolucija«!) *znači samo to da je došlo vrijeme revolucije,* ali ne i to da će se ona ostvariti sama od sebe, nego jedino borbom ljudi koji *hoće* revoluciju. No, s jedne strane, revolucija je u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama IZOSTALA, pa je ljudi, čini se barem za sada, dakle, *neće,* a s druge strane, ako se slažemo s Rosom Luxemburg da je »najveća tekovina proleterske klasne borbe u njezinu razvoju otkrivanje uporišta za ostvarenje socijalizma u *ekonomskim odnosima* kapitalističkog društva«, a vidjeli smo kakve su političke posljedice svih *do sada navedenih* teorija sloma (bile one »vulgarne« i »automatske«, ili znatno suptilnije), to se uputnim čini zapitati se o vrijednosti čak i ekonomskih analiza teorija sloma. Riječju, nije li ipak nešto promaklo njihovim analizama i, ako jest, što je to u suvremenom kapitalizmu izazvalo »duboku krizu revolucionarnog marksizma«? Što je s trećim bitnim »međuodnosom«: »kriznog perioda« i razdoblja imperijalizma? Hoće li razmatranje *i ovog* odnosa materijalnih pretpostavki i revolucije donijeti teoriji revolucije kakav bitno novi aspekt?

U knjizi *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma* Lenjin se bavi pronalaženjem temeljnih osobina »imperijalizma — epohe koju proživljavamo«.

Prvo obilježje jest golem porast industrije i neobično brz proces koncentracije proizvodnje stvaranjem sve krupnijih poduzeća. Trajnost ovog procesa vodi pojavi MONOPOLA: karteli daju osnovni »ton« privredi. »Karteli ugovaraju uvjete prodaje, rokove plaćanja i drugo. Oni međusobno dijele tržišta. Oni određuju količinu produkata koji se imaju proizvesti. Oni određuju cijene. Oni dijele dobit među pojedina poduzeća itd.«[79]

---

[77] Russell Jacoby, *Politika u teoriji kriza: ka kritici automatskog marksizma,* »Marksizam u svetu«, br. 12/1975, str. 127—128.

[78] Russell Jacoby, idem, str. 80.

[79] Vladimir I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma,* »Borba«, Beograd, 1945, str. 23.

Digitized by Google

Dakako, jačanje monopola podstiču i savezi monopola, i to ponešto neugodnijim sredstvima od onih što su stvorila same saveze: malim poduzećima oduzimaju se sirovine, radna snaga, krediti, upropaštava ih se obaranjem cijena ili objavljivanjem otvorenog bojkota. Ne uklanjaju se, međutim, krize — naprotiv! Monopoli, kaže Lenjin, samo pojačavaju i zaoštravaju kaotičnost kapitalističke proizvodnje. S koncentracijom proizvodnje mijenja se FUNKCIJA BANAKA. I one same prolaze kroz proces koncentracije te se pretvaraju u »svemoćne kapitaliste«, raspolažući gotovo cjelokupnim novčanim kapitalom. Takve banke nisu više samo puki posrednici kod plaćanja, one su sada, zapravo, savezi grupa monopolista. Masa sitnih posjednika prešla je u jednog krupnog kapitalista koji kontrolira financijske operacije cjelokupnog sistema, prilagođavajući se i, ujedno, zagovarajući, prije svega, interese tog istog krupnog, monopolnog kapitala. Ovo i s obzirom na personalnu uniju rukovodilaca banaka i najvećih industrijskih i trgovačkih poduzeća. Kapital banaka daje se na upotrebu industrijalcima; tako se stvara FINANCIJSKI KAPITAL — oni koji ga upotrebljavaju nisu i njegovi vlasnici. Daljnja bitna osobina novog stupnja razvoja kapitalizma jest i IZVOZ KAPITALA, uzrokovan golemim »suviškom kapitala«. »Razumije se — nastavlja Lenjin — da ne bi moglo biti ni govora o suvišku kapitala, kad bi kapitalizam mogao razviti zemljoradnju, koja je sada svuda strašno zaostala iza industrije, kad bi mogao podići životni nivo masa stanovništva, koje je, uprkos vrtoglavom tehničkom napretku, i dalje svuda napola gladno i bijedno. I taj ‚argument' navodi svi odreda sitnoburžoaski kritičari kapitalizma. Ali tada kapitalizam ne bi bio kapitalizam jer su neravnomjernost razvitka i polugladni nivo masa osnovni i neizbježni uvjeti i pretpostavke toga načina proizvodnje. Dok god je kapitalizam kapitalizam, suvišak kapitala ne upotrebljava se na dizanje životnog nivoa masa u nekoj zemlji jer bi to bilo snižavanje profita kapitalista, nego na povećanje profita putem izvoza kapitala u inozemstvo, u zaostale zemlje. U tim zaostalim zemljama profit je obično visok jer je kapitala malo, cijena zemlje je mala, nadnica niska, sirovine jevtine.«[80] Tezu o izvozu kapitala Lenjin potkrepljuje činjenicama: 1862. godine samo je Engleska ulagala kapital u inozemstvu, i to pukih 3,6 milijardi franaka. Godine 1914. to ulaganje već ima bitno drugačije razmjere: Engleska ulaže 75 do 100 milijardi franaka, Francuska 60, a Njemačka 44 milijarde. Za radničku klasu zemalja u kojima je uložen, ovaj kapital samo je uvećana eksploatacija. Izvoz kapitala, pak, ukazuje na još jednu bitnu osobinu imperijalizma: unutrašnje tržište neraskidivo je povezano s vanjskim, stvara se SVJETSKO TRŽIŠTE. Njega DIJELE SAVEZI KAPITALISTA, međunarodni karteli. Među vodećim kapitalističkim državama zaoštrava se borba za teritorijalnu podjelu svijeta. Kolonije, što su

[80] Vladimir I. Lenjin, idem, str. 62.

Digitized by Google

u razdoblju slobodne konkurencije u Engleskoj držane čak posve nepotrebnim teretom, odjednom su prilike bržem privrednom napredovanju. Kapitalisti otvoreno govore: »Moja zavjetna misao je rješenje socijalnog pitanja, naime: da bi se 40 milijuna stanovnika Ujedinjene Kraljevine spasilo od ubistvenog građanskog rata, mi, kolonijalni političari, moramo osvojiti nove zemlje da bismo u njih smjestili suvišak stanovništva, da bismo otkrili nova tržišta za robu koja se proizvodi u tvornicama i rudnicima. Uvijek sam govorio da je imperija pitanje želuca. Ako ne želite građanski rat, onda morate postati imperijalisti (Cecil J. Rhodes).«[81] IMPERIJALIZAM RJEŠAVA KRIZU KAPITALIZMA. Međutim, tvrdi Lenjin, samo privremeno i nepotpuno. Jer »Svaki monopol (...) neizbježno rađa tendenciju zastoja i truljenja. Ukoliko dolazi, makar i privremeno, do monopolskih cijena, utoliko, do izvjesne mjere, nestaju oni uzroci koji podstiču tehnički, pa onda i svaki drugi napredak, kretanje naprijed; utoliko, dalje, nastaje *ekonomska* mogućnost da se umjetno spriječi tehnički napredak.«[82] Raste broj vlasnika novčanog kapitala potpuno nepotrebnih procesu proizvodnje; njihov jedini »posao« jest »rezanje kupona«. Dapače, takav parazitski položaj dobijaju i cijele zemlje. Stoga imperijalizam stvara i *ekonomske* preduvjete sve većem oportunizmu u radničkom pokretu razvijenih zemalja: visoki profiti šačice najbogatijih zemalja omogućuju potkupljivanje gornjih slojeva proletarijata. Stvaraju se privilegirani slojevi radničke klase. Zbog svega toga, zaključuje Lenjin, imperijalizam je period truljenja kapitalizma; on je UMIRUĆI KAPITALIZAM.

Vidimo, slika suvremenog imperijalizma umnogome više ne odgovara ovoj što je navodi Lenjin. I opet je pretjerana, a gdje bi drugdje!, osobito u ocrtavanju dijelova u kojima kapitalizam loše funkcionira (standard stanovništva, razvoj poljoprivrede...). Ova nebitna i prolazna svojstva pojedinih faza razvoja kapitalizma čak se proglašavaju »osnovnim i neizbježnim« te »uvjetima i pretpostavkama« kapitalističkog načina proizvodnje! Isto tako, ne treba precjenjivati ni vrijednost Lenjinovih teorijskih objašnjenja: osim što su proturječna[83], često površna, ona su, nerijetko, i pogrešna. Međutim, uvažavajući ocjenu po kojoj je Rosa Luxemburg prvi mislilac nerazvijenosti, po kojoj je s »akumulacijom kapitala« započeta teorija imperijalizma i teorija nerazvijenosti te marksističko utemeljenje teze po kojoj je razmatranje kapitalističkog načina proizvodnje u metropolama moguće samo U VEZI S nerazvijenim, zavisnim, nekapitalističkim... zemljama, ostaje činjenica da je *baš Lenjin sagledao odlučujuću važnost izvoza kapitala, upravo prinudu na izvoz* u vremenu novog stupnja razvoja kapitalizma — imperijalizma,

[81] Vladimir I. Lenjin, idem, str. 78.
[82] Vladimir I. Lenjin, idem, str. 97.
[83] Vidi Al Szymanski, *Marksistička teorija i međunarodni tokovi kapitala*, »Marksizam u svetu«, br. 2—3/1976.

Digitized by Google

da je, dakle, Lenjin uočio ekonomsku podlogu, *pravu ekonomsku prirodu vezanosti metropola i nerazvijenih zemalja u epohi imperijalizma.* Pa i ako nije detaljno ni precizno obrazložio posljedice prinude na izvoz kapitala po kapitalistički najrazvijenije zemlje, on je izvanredno sagledao posljedice koje izvoz kapitala ima po nerazvijene zemlje: da su one »gurnute« u revoluciju sam je pokazao u oktobarskoj revoluciji.

Kao, uostalom, i kod većine velikih TEORIJA U NASTAJANJU, i Lenjinovi tekstovi zaista su neobična mješavina »starog i novog« te omogućuju najrazličitije interpretacije. Tako je teza o *pucanju imperijalističkog lanca na njegovoj najslabijoj karici,* uz činjenicu izbijanja revolucije u nerazvijenoj zemlji protumačena, prije svega, s političkog stajališta, »slaba karika« uzeta je u njezinom političkom značenju. Posve se smetnulo s uma da bi moglo biti riječ o *mjestu gdje je kapitalizam ekonomski neefikasan,* da bi to moglo biti prekidanje s Marxovim očekivanjem-tvrdnjom: *de te fabula narratur!* Slično se dogodilo i s tezom o *prerastanju buržoaske u socijalističku revoluciju!* I ovdje je zanemareno ono mnogo bitnije: vrijednost i, zapravo, novost koju ova teza ima za kritiku političke ekonomije imperijalizma. No potreba da se s Lenjinom dopuni Marxova kritika političke ekonomije doći će do punog izražaja kod teorije prijelaznih društava...

Da je Lenjin U BITNOM ipak pravilno predvidio *ekonomski* razvoj kapitalizma pokazuje većina suvremenih teorija imperijalizma.

Ističući Marxovu tezu da »prava nauka o modernoj ekonomiji počinje tek tamo gdje teorijsko razmatranje prelazi s prometnog procesa na proces proizvodnje«, Charles-Albert Michalet u knjizi *Svjetski kapitalizam* potvrđuje Lenjinovu tezu o postojanju svjetskog tržišta i izvoza kapitala, radikalizirajući je premještanjem naglaska na »svjetsku proizvodnju«. Michalet ustvrđuje »aktualnost prijelaza s međunarodne razmjene na internacionalizaciju proizvodnje«[84] i istovremenu nedostatnost dosadašnjeg pojma i analiza međunarodne razmjene: »Ustanovit ćemo da polazne pretpostavke klasične i neoklasične teorije i marksistička teorija ne odgovaraju i da njihova neprikladnost izaziva nužnost da se sa pojma međunarodne privrede prijeđe na pojam svjetske privrede.«[85]

Dapače: »Dozivanje u pamet polaznih pretpostavaka čiste neoklasične teorije međunarodne razmjene dovoljno je da pokaže njezinu potpunu nesposobnost da shvati pojave koje su u začetku formiranja svjetske privrede. Ali ni marksistička analiza — *ona samog K. Marxa i R. Luxemburg* (kurziv M. LJ. L.) — ne zadovoljava u potpunosti. Ona ostaje ograničena na anali-

[84] Charles-Albert Michalet, *Svjetski kapitalizam,* »Školska knjiga«, Zagreb, 1980, str. 27.

[85] Charles-Albert Michalet, idem, str. 28.

Digitized by Google

tički okvir međunarodne trgovine. Time ona ne prekida odlučno s klasičnim shemama međunarodne trgovine.«[86] Ograničenje analiza Karla Marxa i Rose Luxemburg Michalet vidi u njihovu zadržavanju na razmatranju svjetskog tržišta, pa, mada je za oboje veoma važno postojanje svjetskog tržišta (od Marxa je međunarodna razmjena jedan od »uzroka sa suprotnim djelovanjem« što se suprotstavljaju opadanju profitne stope, a kod Rose Luxemburg riječ je o realizaciji dijela viška vrijednosti), danas, kada »svjetsko tržište nije više spasonosna formula za kroničnu bolest kapitalističkog načina proizvodnje«[87], »ne ići dalje od svjetskog tržišta znači dati prednost razini razmjene, a ne razini proizvodnje«[88], a tu, pak, nema više prave nauke o modernoj ekonomiji. Stoga Michalet predlaže da se, usvajajući temeljnu Lenjinovu tezu o izvozu kapitala, krene dalje od Lenjina: »S jedne strane, on definira izvoz kapitala u sklopu kolonijalnog imperijalizma koji se temelji na podjeli na razvijene i nerazvijene zemlje. Čini se da se on time bitno priklanja shemi R. Luxemburg. Ali, s druge strane, on jasno kaže: ‚Mogućnost izvoza kapitala stvara se time što je niz zaostalih zemalja već uvučen u *kružni tok* svjetskog kapitalizma...' Ovaj put, čini se da Lenjin pristaje uz sveobuhvatnu tezu svjetskog kapitalizma, gdje izvoz kapitala ‚utječe u onim zemljama u kojima se on kanalizira na razvitak kapitalizma, neobično ga ubrzavajući'.«[89] Sam Michalet drži da u stadiju monopolističkog kapitalizma glavni način borbe protiv tendencije opadanja profitne stope postaje premještanje *stvaranja* viška vrijednosti u manje razvijenu periferiju, pa je doista riječ o izvozu kapitala, a ne više o izvozu roba i novčanog kapitala. A, u svakom slučaju, polazi se od dopunjene i precizirane Lenjinove teorije imperijalizma.

I površan uvid u suvremene teorije imperijalizma (od teorije »zavisnosti« Andre Gunder Franka, Theontonio dos Santosa, Mauro Marinija, Fernando Henrique Cardosa, teorije »perifernog kapitalizma« Samira Amina, teorije »nejednake razmjene« Arghiri Emmanuela, do teorije »raskida« Immanuela Wallersteina), analiza funkcioniranja kako razvijenih tako i nerazvijenih zemalja, pokazuje opću prihvaćenost tvrdnje da je EKONOMSKI RAZVOJ UNUTAR KAPITALISTIČKE EKONOMIJE ILI VEOMA OGRANIČEN ILI NEMOGUĆ! Dakako, misli se na razvoj siromašnih zemalja. Nerazvijene su zemlje EKONOMSKI najslabije karike u lancu imperijalizma!

Za razlike koje na ovaj način Lenjin unosi u kritiku političke ekonomije također vrijedi stav Ernesto Ragionierija s kojim on prilazi razlici između Marxove teorije i interpretacija iz razdoblja Druge internacionale: »S druge strane, odlučna isku-

[86] Charles-Albert Michalet, idem, str. 50.
[87] Charles-Albert Michalet, idem, str. 63.
[88] Charles-Albert Michalet, idem, str. 63.
[89] Charles-Albert Michalet, idem, str. 87.

Digitized by Google

stva kroz koja je u ovoj polovici stoljeća prošao revolucionarni radnički pokret inspiriran marksizmom upozorila su nas na to kako susret marksizma s radničkim pokretom i njegovim problemima uvijek nužno donosi preinaku i razvoj teorije; te promjene rijetko oplođuju hipostaziranje jednog ‚istinskog' marksizma iznad povijesti, osuđenog na to da ga njegov stvarni razvoj uvijek opovrgava. Različitosti se ne mogu poricati. Ali se one mogu shvatiti samo ako se imaju na umu razlozi koji su ih doista prouzročili«[90], čak i uz sve načelno vođenje računa o upozorenju da je »pomalo pretenciozan zaključak da je time dokazan kontinuitet marksizma i, što je još važnije, identičnost Marxove teorije i interpretacije njegovih sljedbenika.«[91] I ovdje se, dakako, moramo sami opredijeliti.

Bilo kako bilo, mislim da se pokazala točnom teza da se teorija revolucije MOŽE IZVESTI iz ekonomskih zakonitosti, ali ne i SVESTI na njih. Teorija sloma Druge internationale, pak, ukazala je na to da je ideja o »gvozdenoj nužnosti« nastupanja socijalističke revolucije doista tek lasalijanska te da »gvozdenom nužnošću« vodi samo u oportunizam i politički pasivizam radničkog pokreta.

Također, pokazala se točnom i misao Russella Jacobyja da »Marksizam kao kritika buržoaskog društva jednim dijelom mu je i podlegao. Rastuća specijalizacija rada, kako umnog tako i fizičkog, cijepa i dijeli marksizam. Ovaj fenomen, iako očigledan, velikim je dijelom zanemaren, ignoriran.«[92]

Teorija revolucije koja vodi računa samo o materijalnim pretpostavkama revolucije ostaje tako bitno ograničenom.

Valja krenuti dalje.

Međuigra: teze narodnjaka

Govoreći o ekonomskim raspravama Voroncova i Danielsona, Russell Jacoby iznosi zanimljivu misao: Treba naglasiti da ovo predstavlja tumačenje Marxa, odnosno interpretaciju kapitalizma i Rusije zasnovanu na Marxovom delu. Narodnjaci su sebe smatrali marksistima, mada su, povesno gledano, njihovi protivnici osigurali sebi taj atribut.«[93] I Voroncov i Danielson, naime, pozivaju se na Marxa da bi dokazali da je nemoguć razvoj kapitalizma u Rusiji: ističu odsustvo stranih tržišta, odnosno nemogućnost da Rusija do njih dođe te ograničenost i nerazvijenost domaćeg, unutrašnjeg tržišta. Na taj način, na-

[90] Ernesto Ragionieri, *Marksizam i Internacionala*, »Komunist«, Beograd, 1976, str. 60.

[91] Ivan Prpić, *Marxova teorija i oblici njezine percepcije u Drugoj internacionali*, predgovor u navedenoj knjizi E. Ragionierija, str. XXVII.

[92] Russell Jacoby, navedeni tekst, str. 61.

[93] Russell Jacoby, idem, str. 66.

Digitized by Google

rodnjaci su se priklonili teoriji krize kapitalizma koja polazi od proturječnosti nedovoljne potrošnje i hiperprodukcije. Smatrali teorije kriza realizacije dosljedno marksističkima ili ne, ostaje činjenica da se upravo u vezi s postavkama narodnjaka »rodila čudna politička i ekonomska konfiguracija u kojoj su marksisti tvrdili da je kapitalizam u stanju da opstane i da se održi, dok su narodnjaci tvrdili suprotno«[94], ali također i činjenica da se sam Marx nije slagao s daljnjim razvojem ovih teza narodnjaka. A Lenjin je prihvatio, i pored svih polemika, upravo taj daljnji razvoj njihovih teza. Razlike između Marxove i Lenjinove teorije socijalističke revolucije najočitije su baš u vezi s tezama o razvoju Rusije koje su zastupali narodnjaci, tim više što je Marx bio direktno, osobno, uključen u ovu raspravu. Stoga je problem izuzetno važan za teoriju socijalističke revolucije — o čemu je zapravo bila riječ?

Iz teza o ograničenoj mogućnosti razvoja kapitalizma u Rusiji narodnjaci su (Hercen, Černiševski, Mihajlovski, Voroncov, Lavrov, Tkačov i drugi, a u određenom periodu i Plehanov, Vera Zasulič i Akseljrod), dosljedno, razvijali misao da je u Rusiji, zbog njezinih specifičnih prilika, moguće izravno prijeći na socijalistički način proizvodnje, »preskočivši« kapitalistički period razvoja. Isprva se njihova uvjerenost u mogućnost prijelaza u socijalizam temeljila na postojanju *obščine*, zajedničkog vlasništva nad zemljom, no, s obzirom na kasniji prodor kapitalističkog načina proizvodnje te deformacije i nestajanje *obščine*, čak i bez obzira na nju.

Voroncov smatra da je, baš zahvaljujući zaostalosti, Rusija u povoljnijem položaju od visokoindustrijaliziranih zemalja, jer »zemlje koje posljednje stupaju na scenu povijesti imaju velike privilegije s obzirom na prve, privilegije koje se sastoje u činjenici da ih povijesno iskustvo drugih zemalja uči da su kadre stvoriti relativno istinitu sliku daljnjih koraka što ih moraju učiniti i da nastoje postići ono što su druge stvorile ne instinktivno, nego svjesno, ne tapkajući u mraku, nego znajući što treba da izbjegnu.«[95] Razvoj industrijalizacije u Rusiji se tako može bitno skratiti i pravilnije usmjeriti.

Do ovog stupnja analize nema spora među narodnjacima. No odavde počinju različita gledanja na razvoj Rusije: dio narodnjaka drži da je moguće izbjeći kapitalističku fazu, a drugi da je »ubrzanjem« i »preskakanjem« moguće dostići zapadnoevropsku razinu industrijalizacije. Politički rascjep narodnjaštva očituje se u postojanju grupe koja ističe da je sve ovo moguće postići osvajanjem vlasti i, s druge strane, grupe koja naglašava spontani revolt i nezadovoljstvo mase stanovništva kao »generatora« revolucije. Prva grupa (najistaknutiji predstavnik joj

---

[94] Russell Jacoby, idem, str. 70.

[95] Navedeno prema: Lelio Basso, *Socijalizam i revolucija*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 372.

Digitized by Google

je Tkačov) inzistira na hitnosti revolucionarnog osvajanja vlasti (dok se još nije formirao kapitalizam kao relativno čvrst društveni sustav i dok još nije legitimiziran u »srednjim slojevima« kao značajnom izvoru njegova održavanja), a druga (najznačajniji Lavrov) smatra primjerenijim miran i polagan rad u masama.

Pismom Vere Zasulič iz 1881. godine Marx se izravno uključuje u raspravu. Njegova (čak treća) verzija odgovora Zasuličevoj vrlo je oprezno (donekle se uzimaju u obzir ruske osobitosti) otklanjanje *praktične* mogućnosti preskakanja kapitalističke faze razvoja. Engels nema ni toliko strpljenja: njegov odgovor na tvrdnje Petra Tkačova odlučno, dapače, »ironično i svisoka«[96] odbacuje takvu mogućnost.

U izvrsnom raščlanjivanju problema narodnjaštva, Lelio Basso o ovakvom Engelsovom stavu piše: »Na stranu to što je Tkačova zamijenio za bakunjinista, dok je ovaj bio oštar kritičar Bakunjina, Engelsov se odgovor temeljio na tradicionalnom shvaćanju socijalističke revolucije, što je odgovaralo Marxovoj analizi kapitalističkog razvoja u Engleskoj. (...) Strada ispravno primjećuje da u toj polemici, u kojoj, u suprotnosti s onim što se često ponavlja, nije suprotstavljeno subjektivno (Tkačovljevo) i objektivno (Engelsovo) stajalište, nego dvije različite interpretacije ruske stvarnosti, koje su djelomično provedene istim sredstvima intelektualne analize. (...) Drugim riječima, čini se da Engels čini korak natrag s obzirom na Marxovo otvaranje koji je odricao da se razvojni put što ga je on naznačio mora primjenjivati izvan zapadnih zemalja.«[97]

Basso odlično ističe probleme značajne za samu teoriju socijalističke revolucije koji su se javili već u razmatranjima narodnjaka i odnosu Marxa i Engelsa prema njima: ENGELS JE POSTAVIO PROBLEM: ŠTO MOŽE I ŠTO ĆE BITI REZULTAT TE REVOLUCIJE; TKAČOV JE S PRAVOM ISTICAO POTREBU RAZLIČITE REVOLUCIONARNE STRATEGIJE U RUSIJI; TKAČOV JE TAKOĐER PRAVILNO UOČIO DA RAST PROIZVODNIH SNAGA MOŽE DOVESTI DO REVOLUCIJE, ALI I DO RASTA INTEGRACIJSKIH ELEMENATA; MARX I ENGELS NISU NIKADA TEMELJNO PREISPITALI PROBLEME KOJI SU NASTAJALI IZ POSVE OSOBENE SITUACIJE U RUSIJI. Dapače, stavu samog Engelsa, kaže Basso, svojstveno je da, osim što nije napustio klasičan pravac razmišljanja, nije pristao čak ni da razmotri problem.

Basso, međutim, smatra da valja ozbiljno promisliti tvrdnje narodnjaka, kako s obzirom na suvremene revolucije u »trećem svijetu« i na njihovu sličnost s oktobarskom revolucijom, tako i na prijeku potrebu određenja spram istinskih rezultata ovih revolucija.

---

[96] Lelio Basso, idem, str. 389.

[97] Lelio Basso, idem, str. 389, 390. i 413.

Digitized by Google

On stoga upozorava na bit problema:

»Bio je to, zapravo, začarani krug. S jedne strane, bila je istina da nije bilo drugog rješenja do primjene političke vlasti ako se želio izbjeći put zapadnog kapitalizma. (...) Ali, s druge strane, Tkačovljevo rješenje revolucionarne diktature da bi se nametnuo socijalizam — nije moglo izbjeći kritici da želi ‚ljude batinom potjerati u raj'. No isto je tako i prihvaćanje Engelsova stava značilo da se svaka perspektiva revolucije u Rusiji mora odgoditi barem do dana evropske socijalističke revolucije, to jest barem do slijedećeg tisućljeća.«[98]

Mada je analizu započeo načelnim stavom da je danas prijeko potrebno »razbiti posvećeno jedinstvo marksizma-lenjinizma«, pa se na kraju nejedinstvo doista i potvrđuje sličnošću Lenjinovih i Tkačovljevih shvaćanja revolucije (osobito njezinog političkog i organizacionog dijela: organizacija profesionalnih revolucionara, jakobinski duh, hitnost revolucije, osvajanje političke vlasti), Bassov je konačni sud[99] ipak slijedeći:

»Sinteza marksizma i populizma mogla je dati dragocjena rješenja za probleme onih zemalja, a danas su to brojne zemlje trećeg svijeta, koje žele ostvariti vlastiti razvoj izbjegavši pri tom zamke kapitalističkog tržišta i imperijalističke potlačenosti. Po našem bi mišljenju ta sinteza morala voditi računa o Marxovu stavu da su potrebna dva preduvjeta za socijalističku izgradnju o kojoj smo govorili, ali i odustati od evropocentričke hipoteke, prema kojoj te preduvjete može ostvariti samo kapitalizam, i prihvatiti mogućnost da osvajanje vlasti može prethoditi stvaranju temelja socijalizma, ali ako se ta vlast ne primjenjuje kao autoritet, nego kao poticaj, priprema i mirno unapređivanje sve šire narodne participacije u stvaranju novih struktura i novih društvenih odnosa.«[100]

Drugim riječima, sugerira se da je za nerazvijene zemlje primjerenija revolucionarna strategija narodnjaštva i lenjinizma (u mjeri u kojoj Lenjin prihvaća neke temeljne teze Tkačova), da je, dakle, moguće — i teorijski i praktično — »preskakanje« i »bitno ubrzavanje« faza društvenog razvoja, što je još uvijek u okviru marksističke analize (oslobođene citatomanije i dogmatizma), ali SAMO AKO SE OD POČETKA, KAKO TEORIJSKOG UTEMELJENJA TAKO I ORUŽANOG DIJELA REVOLUCIJE, VODI RAČUNA O RAZLICI IZMEĐU MARXOVOG I LENJINOVOG SHVAĆANJA SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE. Ako se, prema tome, kako sam predložila, TEZA O PRERASTANJU BURŽOASKE U SOCIJALISTIČKU REVOLUCIJU SHVATI KAO

[98] Lelio Basso, idem, str. 416.

[99] Uz sve uvažavanje napomene priređivača knjige da »deseto poglavlje« (to jest ovo u kojem se govori o ruskom revolucionarnom pokretu prije Lenjina) »praktički nije ni iščitavano ni završeno, pisano je tokom ljeta 1978, nekoliko mjeseci prije autorove smrti« (str. XIX navedenog izdanja).

[100] Lelio Basso, idem, str. 416.

Digitized by Google

SVEOBUHVATNA, sa svim njezinim posljedicama po društveno-ekonomski razvoj prijelaznih društava. Tek zaboravljanje ovih posljedica može odvesti do »izuzetnog silovanja toka historije«.[101]

Da se ovo ipak zaboravilo, pokazala je i kasnija polemika boljševika s menjševicima, gdje su menjševici i dalje zastupali Engelsovo stajalište, a boljševici prihvaćali razvoj nove teorije socijalističke revolucije.

Isto tako, daljnja je diskusija pokazala da se zaboravila i vrlo zanimljiva teza narodnjaka o ograničenim mogućnostima razvoja kapitalizma u nerazvijenim zemljama (pa je ni Basso više ne spominje).

U svakom slučaju, možda doista ima simbolike u činjenici, koju također navodi Basso: »Nije slučajno prvi prijevod *Kapitala* bio prijevod na ruski jezik, koji je počeo narodnjak Lopatin, a završio također narodnjak Danielson 1872. godine.«[102]

Međuigra: tijermondizam

Među teoretičarima koji u raspravu o odnosu kapitalističkih metropola i nerazvijenih zemalja, nakon Druge internacionale i Lenjinove teorije imperijalizma, unose nove argumente i nove zaključke najzanimljiviji su Paul Baran, Andre Gunder Frank, Arghiri Emmanuel, Samir Amin i Immanuel Wallerstein.

Temeljna teza Paula Barana u knjigama *On the Political Economy of Backwardnes* i *Political Economy of Growth* (a njezine implikacije nalaze se i u kasnijoj knjizi *Monopolni kapital)* odnosi se na kritiku uobičajenog tumačenja izvoza kapitala: DRŽI SE KAPITALISTIČKIM RAZVOJEM POTVRĐENOM SAMO LENJINOVA TVRDNJA O VEĆOJ KOLIČINI REPATRIRANOG KAPITALA OD IZVEZENOG, A SASVIM NEOSNOVANIM OČEKIVANJE DA BI KAPITAL INVESTIRAN U SIROMAŠNIM ZEMLJAMA POTICAO NJIHOV BRŽI RAZVOJ: »Nema sumnje da je bilo kolonija i zavisnih teritorija čije je stanovništvo imalo koristi od ulaska stranog kapitala. Ove su koristi retke i male, dok je vladajuće pravilo bilo eksploatacija i stagnacija.«[103]

Uvodeći pojam »zavisnih ekonomija« u analizu latinsko-američkog društveno-ekonomskog razvoja (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Latin America: Underdevelopment or Revolution* i drugi radovi), Andre Gunder Frank, u stvari, razrađuje Baranovu tezu. Odslikava je utvrđivanjem stvarne povezanosti Latinske Amerike s kapitalističkim metropolama: prvi svjetski rat u Latinskoj Americi smanjuje trgovinu s inozemstvom, razvijene kapitalističke zemlje smanjuju investiranje, a slabe i druge veze s metropolama. Taj kratki predah pre-

[101] Lelio Basso, idem, str. 417.
[102] Lelio Basso, idem, str. 403.
[103] Paul Baran, *O političkoj ekonomiji zaostalosti,* »Marksizam u svetu«, br. 9/1974, str. 29.

Digitized by Google

kida se neposredno nakon završetka rata novim investicijama engleskog i američkog kapitala. Zavisnost Latinske Amerike raste, širi se i siromaštvo njezina stanovništva. Depresija iz tridesetih godina i drugi svjetski rat, koje vode kapitalističke metropole, razdoblje je napredovanja latinskoameričkih država, jačanja nacionalnih pokreta, vlastitih ulaganja u tešku industriju. Kraj korejskog rata ujedno je i kraj ovog latinskoameričkog »medenog mjeseca«. Ponovo počinju recesija, zavisnost i siromaštvo.[104] Očit je, prema tome, OBRNUT RAZMJER IZMEĐU LATINSKOAMERIČKOG RAZVOJA I VEZA S METROPOLAMA. Stoga Frank kaže: »Ukratko, moramo zaključiti da nerazvijenost nije posljedica preživljavanja arhaičnih institucija i nedostatka kapitala u regijama koje su ostale izolirane od glavnog toka svjetske povijesti. Upravo obrnuto, nerazvijenost je rađala i još uvijek rađa isti taj povijesni proces koji leži u osnovi ekonomskog razvoja: razvoj samog kapitalizma. Drago mi je što mogu reći da taj stav stiče pristaše među onima koji proučavaju Latinsku Ameriku.«[105]

Zbilja je u pravu Frank kad ustvrđuje sve veću rasprostranjenost njegova tumačenja odnosa razvijenih i zavisnih zemalja: teze Armando Cordove, Rodolfo Stevenhagena, Theontonio dos Santosa, Fernando Henrique Cardosa i brojnih drugih u osnovi se ne razlikuju od njegovih.

Tako je, na primjer, bitan stav Rodolfo Stevenhagena u tekstu *Sedam pogrešnih teza o Latinskoj Americi*[106] da NERAZVIJENOST SLIJEDI A NE PRETHODI RAZVOJU KAPITALISTIČKIH PROIZVODNIH ODNOSA U SIROMAŠNIM ZEMLJAMA te da i bez obzira na postojanje i veoma zaostalih i razmjerno razvijenih područja unutar ovih zemalja nije opravdana upotreba kategorije »dualnih ekonomija«, budući da su ove suprotnosti posljedica jedinstvenog povijesnog procesa i način su funkcioniranja globalnog društva podređenog interesima stranog kapitala.

Ni Arghiri Emmanuel ne sumnja u to da je UPRAVO ODREĐENA POVEZANOST PERIFERIJE SA CENTRIMA KAPITALIZMA UZROKOM NERAZVIJENOSTI PERIFERIJE: on nastoji istražiti način ostvarivanja i djelovanja tolikih nesrazmjernosti.

Za razliku od klasičnog marksističkog tumačenja neekvivalentne razmjene (na primjer, kod Otta Bauera i Henryka Grossmanna) kao posljedice različitih organskih sastava kapitala (gdje se, dakle, podrazumijeva međunarodna mobilnost kapitala i pretpostavljaju približno jednake stope viška vrijednosti), Emmanuel

---

[104] Andre Gunder Frank: *Neoimperijalizam i dalje od njega*, u zborniku *Promjene u razvijenom kapitalizmu*, »Komunist«, Beograd, 1973, str. 166—167.

[105] Andre Gunder Frank, *Razvoj nerazvijenosti*, »Marksizam u svetu«, br. 9/1974, str. 61.

[106] Rodolfo Stevenhagen, *Sedam pogrešnih teza o Latinskoj Americi*, »Marksizam u svetu«, br. 9/1974.

Digitized by Google

drži da takav oblik razmjene i nije neekvivalentnost u pravom smislu. Čak je činilac razvoja! Do prave, stvarno postojeće nejednake razmjene — a upravo je ona glavni uzrok neravnomjernog razvoja — dolazimo tek ako pođemo od pretpostavke nejednakih stopa viška vrijednosti, nejednakih najamnina i nejednakog organskog sastava kapitala. Tek tada možemo razumjeti zbiljsko događanje: prinudu siromašnih zemalja da razmjenjuju proizvode velikog broja radnih sati za proizvode manjeg broja radnih sati bogatih zemalja. Pri tome, Emmanuel tumači najamninu kao osobitu »neovisnu varijablu«, na visinu koje odlučujuće ne utječe razvoj proizvodnih snaga, nego je, dapače, posve obrnuto: već same nejednake najamnine izazivaju nejednak razvoj proizvodnih snaga. S obzirom na to, Emmanuel smatra pravilnim zaključiti da BOGATE, RAZVIJENE KAPITALISTIČKE ZEMLJE EKSPLOATIRAJU NERAZVIJENE i da je u tome sav smisao njihovih odnosa.

Mada su Emmanuelove teze potakle veoma burnu diskusiju (osporavano je osobito njegovo shvaćanje najamnine i shema razmjene), on je ustrajao na temeljnim tvrdnjama iz knjige *Nejednaka razmjena.*

Podržao ga je Samir Amin. Njegova knjiga *Akumulacija u svjetskim razmjerima* želi biti sintezom »novog pravca« u marksističkoj političkoj ekonomiji. Stoga je zanimljiv Aminov odnos spram Marxa i Lenjina, čije teze drži nezaobilaznima u uobličavanju nove teorije:

»...kod Marxa nema *teorije akumulacije u svjetskim razmjerima.* (...) Ostaje mnogo posla na razradi teorije akumulacije u svjetskim razmjerima. Marx nije studirao ovaj problem. Inače on ne bi napisao o engleskoj Indiji da će britanska dominacija tamo revolucionirati način proizvodnje od dna do vrha. Lenjin je postavio problem, problem imperijalizma, ali u ograničenom okviru: u okviru novih oblika (polazeći od stvaranja monopola u kapitalističkom centru) akumulacije u svjetskim razmjerima. Ova prethistorija koja se produžava, međutim, mijenja svoje oblike: njene pojavne forme koje slijede jedna drugu su sukcesivni načini ‚međunarodne specijalizacije' između centara i periferije. Lenjin je osjetio jedan njihov moment, koji se odnosi na novu specijalizaciju temeljenu na izvozu kapitala u pravcu kolonija. Baran i Sweezy su obnovili lenjinističku analizu studijem preobrazbi sistema *u centru* i formuliranjem tendencijskog zakona porasta suviška. Andre G. Frank i A. Emmanuel znatno su doprinjeli proširivanju rasprave i formuliranju istinskog problema. Andre G. Frank je, naime, dokazao, na slučaju Latinske Amerike, kako se prethistorija produžava i ‚blokira razvoj kapitalizma', kao što smo i mi ponovo našli ove pojave blokiranog prijelaza u Africi. I kod nas i kod njega se analiza kreće — a da se uvijek to ne kaže — upravo u okviru konkretnih društveno-ekonomskih formacija perifernog kapitalizma. Emmanuel je pružio prvu analizu nejednake razmje-

Digitized by Google

ne — mehanizama ove akumulacije u svjetskim razmjerima u jednom od njenih najopćenitijih vidova.«[107]

Marx je, tvrdi Amin, bitno pogriješio kad je mislio da prvobitna akumulacija pripada »prethistoriji« kapitalizma. Nasuprot Marxovu mišljenju, prvobitna akumulacija osobena je i za odnose centra i periferije svjetskog kapitalističkog sustava u razdoblju imperijalizma, mada, dakako, ne više i u »unutrašnjem« odvijanju kapitalističkog načina proizvodnje. Za razliku od normalne proširene reprodukcije, prvobitnoj akumulaciji svojstvena je nejednaka razmjena. Takva, otvorena, pljačka »trećeg svijeta« posljedica je padajuće stope profita u centru: izvoz kapitala motiviran je potragom za većom profitnom stopom i načinima koji bi smanjili troškove radne snage i postojanog kapitala. I nejednake najamnine veoma su značajne u toj pljački i izrabljivanju. Posljedica svega jest sasvim nepovoljna međunarodna specijalizacija koja na periferiji onemogućuje bilo kakav razvoj. Stoga je jedini put prevladavanja zaostalosti i »razvoja nerazvijenosti« (pojam što ga Amin preuzima od A. G. Franka) potpuno isključivanje iz svjetskog kapitalističkog tržišta i autohtoni razvoj. U tom smislu Amin upozorava da ne smijemo miješati sadašnje nerazvijene zemlje s razvijenima na nekom ranijem stadiju razvoja: u okviru svjetskog kapitalizma nema nikakve nade za siromašne zemlje.

Kao slika stvarnog kretanja kapitala iz nerazvijenih u kapitalističke metropole opisuju se i analiziraju uloga multinacionalnih kompanija, kreditiranje, »pomoć«, otvoreni pritisci, transfer tehnologije...

Stav da je transfer tehnologije, na primjer, samo jedan od načina eksploatacije »trećeg svijeta« prihvaćen je od većine teoretičara tijermondizma, a i teoretičara koji se inače bave analizom suvremenog imperijalizma. Pa i od naših: kad spominje vidove eksploatacije nerazvijenih zemalja što ih Paul Sweezy nabraja u tekstu *Budućnost kapitalizma*[108], naime, trgovinu, investicije i »vladinu pomoć«, Milan Vojnović smatra da tome svakako valja dodati transfer tehnologije, tehničku pomoć, pomoć međunarodnih agencija i migraciju radne snage. Naglašava, također, da multinacionalne kompanije sudjeluju u pljačkanju nerazvijenih zemalja i tako da im nameću tehnologiju, strukturu proizvodnje i potrošnje koja odgovara samo interesima metropole.[109] Na prijeku potrebu sasma drugačijeg vrednovanja tehnologije u siromašnim zemljama od prevladavajućeg u razvijenima upozorava i Jurij Bajec[110], a Ernest Petrič da

[107] Samir Amin, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 46—47.

[108] Prevedenom u knjizi *Dijalektika oslobođenja*, »Praxis — Hrvatsko filozofsko društvo«, Zagreb, 1969.

[109] Milan Vojnović, *Internacionalizacija kapitala i razvoj multinacionalnih kompanija*, »Marksizam u svetu«, br. 7—8/1974, str. 27.

[110] Jurij Bajec, *Vrednovanje tehnologije u zemljama u razvoju*, »Socijalizam«, br. 9/1979.

Digitized by Google

su »zemlje u razvoju objektivno u takvom položaju da su izložene svim mogućim pritiscima i zloupotrebama multinacionalnih kompanija upravo u vezi sa transferom znanja i tehnologije te praktično nemaju objektivne mogućnosti da delovanjem multinacionalnih kompanija steknu bitne elemente za svoj ubrzan istraživački i tehnološki razvoj.«[111] Da je znanstveno-tehnološka ovisnost nerazvijenih zemalja doista velika, tvrdi i Krsto Bulajić, navodeći podatak da od godišnje prijavljenih 400.000 pronalazaka, zemlje u razvoju prijave samo 1 posto, dok SAD, SSSR, Japan i SR Njemačka prijave 73 posto.[112]

Na temelju shvaćanja da je kod odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja riječ upravo o eksploataciji razrađuje se i teza da »centar« revolucije više nije u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama: revolucija je na »dnevnom redu« samo siromašnih zemalja. REVOLUCIJA VIŠE NEĆE NASTATI BEZ ENGLESKE, VEĆ PROTIV NJE, zaključuje Emmanuel.

No, da li su ekonomske analize teoretičara tijermondizma korektno izvedene, tako da zaista mogu biti temelj nove teorije revolucije?

U to najozbiljnije sumnjaju Serge Latouche i Charles Bettelheim.

Latouche, tako, tvrdi da je osnova Emmanuelove teorije nejednake razmjene u stvari dotjerana i poboljšana rikardijanska, a ne marksistička analiza. »Teorija nejednake razmjene je, dakle, ekonomska analiza koja se savršeno može izložiti terminima klasične ekonomske teorije. Upotreba marksističkih pojmova je ili beskoristan *žargon*, ako se smatra da Marxove koncepcije sadrže ekonomsku teoriju ili je izvor konfuzije, ako se ovoj analizi prida jedan drugi domet. Nitko ne može Emmanuelu zabraniti da koristi pojmove koje hoće — posebno one iz *Kapitala* — ali treba prihvatiti da su ovi pojmovi lišeni njihovog vlastitog značenja — ako im se pripiše jedno drugo — ili se upotrebljavaju na metaforičan način.«[113]

Nastavlja se tvrdnjom da je konkretna kritika Emmanuelovih stavova bitno otežana nemogućnošću da se sazna koja bi, dakle, bila NORMALNA cijena izvoza »trećeg svijeta«. Jer razlika između najamnina u centru i na periferiji trebala bi odgovarati uvozu periferije koji je dat centru bez nadoknade. Međutim, kaže Latouche, ova je razlika tolika da se ne može objasniti čak ni cjelokupnim neplaćenim izvozom periferije. Sam Emmanuel ima na umu ovaj prigovor kad navodi da bi vrijednost izvoza nerazvijenih zemalja možda bila i sto puta veća od njegove sadašnje vrijednosti kada bi faktori proizvod-

---

[111] Ernest Petrič, *Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije*, »Socijalizam«, br. 1/1976, str. 113.

[112] Krsto Bulajić, *Transfer tehnologije kao faktor ubrzanog razvoja zemalja u razvoju*, »Socijalizam«, br. 7—8/1976.

[113] Serge Latouche, *Transferi viška vrednosti i nejednake razmene*, *Marksizam u svetu*, br. 2/1978, str. 93.

Digitized by Google

nje bili plaćeni po istim cijenama u centru i na periferiji. Ipak, Latouche smatra da je vrlo teško i prihvatiti i odbaciti Emmanuelovu teoriju pozivanjem na brojke i činjenice. Stoga predlaže da se Emmanuelove teze pokušaju podvrgnuti nekim elementima indirektne procjene.

Ako bi uvoz iz nerazvijenih zemalja bio tako spektakularan izvor bogaćenja, tada je posve paradoksalna činjenica da taj uvoz, zapravo, neprestano opada. Čak je, dapače, trajno naglašeno nastojanje razvijenih kapitalističkih zemalja da što manje kupuju, a što više prodaju zemljama »trećeg svijeta«.

»Ovo nije samo činjenička konstatacija, to je, također, jedna od fundamentalnih Emmanuelovih teza — paragraf ‚Profit i krize'. Ne možemo se oteti utisku da između *žeđi za prodajom* i izuzetnog interesa za kupovinom postoji proturječnost. Ovome se može prigovoriti da dvije pojave jednostavno postoje i da je riječ o proturječnosti samog kapitalističkog sistema. Ipak, uputno je ispitivati ne proizlazi li proturječnost dijelom iz nedostatnosti analize.«[114] I doista, na primjeru što ga je predložio sam Emmanuel, Latouche pokazuje da nejednaka razmjena zbilja dopušta porast najamnina u metropolama, ali uz smanjenje izvoza. (»Pretpostavimo da razvijene zemlje proizvode 1.000 automobila — konzumiraju 500, a ostalo izvoze u nerazvijene zemlje za 500 tona žita; pretpostavimo, također, da nerazvijene zemlje proizvode 1.000 tona žita i čuvaju za vlastitu potrošnju 500 tona (1 automobil=1 tona žita). Dolazi do povećanja najamnina u prvoj grupi, što izaziva udvostručenje cijena automobila. Odsada, 1 automobil=2 tone žita. Poslije ovog povećanja najamnina, prva grupa konzumira 700 automobila i izvozi drugoj grupi 300, tražeći da joj se plati 600 tona žita. Druga grupa čuva 400 tona žita za lokalnu potrošnju.«[115]

Dalje, kaže Latouche, ako bi Emmanuelova analiza bila korektna, bilo bi nužno da razlika između efektivnih najamnina i teorijske mase najamnina, po kojoj su radnici plaćeni po prosječnoj svjetskoj stopi, bude barem približno razmjerna opsegu uvoza iz zemalja »trećeg svijeta«. Međutim, činjenice su posve drugačije i upućuju na potrebu uvažavanja *razlike* između transfera viška vrijednosti i podizanja najamnina u centrima. Visok životni standard radnika u metropolama zaista *jest* dijelom rezultat i niskih najamnina radnika periferije (Latouche taj dio procjenjuje na oko 20 posto), ali nikako ne u cijelosti, pa čak ne ni u većem dijelu.

Prije razmatranja političkih implikacija teorije »o antagonizmima u međunarodnim odnosima«[116], Charles Bettelheim također propituje teorijske slabosti Emmanuelovog koncepta nejednake razmjene.

---

[114] Serge Latouche, idem, str. 109.

[115] Serge Latouche, idem, str. 109.

[116] Što je predmetom IV dijela ovog rada.

Digitized by Google

Raščlanjujući problematiku unutar koje su zadane teze Emmanuela, Bettelheim kaže: »Jedna od prvih točaka za diskusiju tiče se značaja i mjesta koncepta ‚cijena proizvodnje' u teoriji kapitalističkog načina proizvodnje.«[117] Cijena proizvodnje, naime, kod Emmaneula više nije preobraženi oblik vrijednosti, već zbroj skupine »faktora proizvodnje«, suma »nagrada faktora« kao neovisnih varijabli, prije svega shvaćenih kao monetarne veličine. Prema tome je kod Emmanuela i moguće mijenjati veličine kojima se određuju cijene bez prijeko potrebnog odnosa s promjenama u proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima. Tako se gubi iz vida marksistički shvaćen pojam organskog sastava kapitala, koji se ne može svesti na prosti aritmetički odnos. Isto tako, a zahvaljujući Emmanuelovom modelu »zakona formiranja cijena proizvodnje«, nemoguće je išta reći o materijalnim i društvenim uvjetima koji određuju organski sastav kapitala, najamnine i cijene proizvodnje koje otuda proizlaze. Bettelheim podsjeća da »najamnina, makar ne bila *potpuno* determinirana jednim *posebnim nivoom* strukture, ipak u potpunosti ostaje dio kompleksne strukture konkretne socijalne formacije, i nije, dakle, ni na koji način ‚nezavisna' od te strukture«.[118] Određeni naročit odnos proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje čini objektivnu osnovu i niskih najamnina i moguće nejednake razmjene, pa je upravo taj odnos potrebno mijenjati kako bi siromašne zemlje to prestale biti.

Emmanuelovo svođenje ekonomskog položaja siromašnih zemalja na nejednakost najamnina, osim što je pretjerano pojednostavljeno, još vodi i zanemarivanju značaja nižeg organskog sastava kapitala u nerazvijenim zemljama na samu nejednaku razmjenu. »To odbacivanje (naime, odbacivanje pojma nejednake razmjene u širem smislu, odnosno takvog shvaćanja nejednake razmjene koje bi uključivalo i činjenicu nižeg organskog sastava kapitala u nerazvijenim zemljama — primjedba M. LJ. L.) je teorijski neutemeljeno jer, želi li se koristiti izraz ‚nejednaka razmjena', ne postoji nikakav teorijski razlog zbog kojeg bi upotreba tog izraza bila ograničena na jedan poseban slučaj ‚odstupanja' cijene proizvodnje u odnosu na ‚vrijednost', to jest u odnosu na veličinu koja bi bila regulatorna veličina u pogledu cijena u okviru jednostavne robne proizvodnje — a ne bi bila dozvoljena u ostalim slučajevima. Poznato je, u stvari, da to ‚odstupanje' *jest zakon* kapitalističkog načina proizvodnje i ono proizvodi efekte koji mogu biti označeni kao ‚transferi vrijednosti'. U slučaju kad je nejednak organski sastav kapitala u granama između kojih proizvodi cirkuliraju, takvi se ‚transferi' ostvaruju u korist grana sa visokim organskim sastavom kapitala. Rezervirajući izraz ‚nejednaka razmjena', kao što to A. Emmanuel čini, samo za učinke što ih na uvjete

[117] Charles Bettelheim, *Teorijske napomene* u knjizi Arghiri Emmanuela, *Nejednaka razmjena*, »Komunist«, Beograd, 1974, str. 134.
[118] Charles Bettelheim, idem, str. 146.

Digitized by Google

razmjene vrši nejednakost najamnina, udvostručuje se ideološki karakter tog izraza pošto mu se udahnjuje ‚moralna dimenzija': jedina razmjena koja ‚zaslužuje' da bude nazvana ‚nejednakom razmjenom' bila bi ona koja se vrši po cijenama koje su ‚različite od vrijednosti', i to onda kada ta razlika proizlazi iz nejednakih najamnina; ispada, u stvari, da se samo ta razmjena vrši u ‚nepravednim' uvjetima. Postupajući na taj način, implicitno se uvodi moralno shvaćanje, i niske najamnine bivaju ‚otkačene' od objektivnih uvjeta koji ih određuju.«[119] U vezi s tim, Bettelheim navodi primjer Japana kao zemlje koja je baš zahvaljujući niskim najamninama, uz upotrebu moderne tehnike, ostvarila izuzetno niske cijene koštanja i naročito visoke diferencijalne profite, što joj je omogućilo da provede industrijalizaciju širokih razmjera.

Bettelheim se slaže s Emmanuelom da siromašne zemlje danas zaista jesu »olujna zona svijeta«, ali ne prihvaća tezu da je u njihovim odnosima s kapitalističkim metropolama riječ o *eksploataciji*, barem u marksističkom značenju toga pojma: »Zbog toga što *koncept eksploatacije* izražava *odnos proizvodnje* — proizvodnju viška rada i prisvajanje toga viška rada od strane jedne društvene klase — on nužno upućuje na *klasne odnose* (a odnos između ‚zemalja' nije i ne može biti klasni odnos). Zbog toga, također, *prosti prijenos viška vrijednosti od kapitalista* (ili drugih eksploatatora) iz siromašnih zemalja *kapitalistima* bogatih zemalja ne može biti označen izrazom ‚eksploatacija' u strogom smislu riječi, s obzirom na to da samo *radnici* mogu biti eksploatirani, a ne i drugi eksploatatori.«[120] Stoga Bettelheim podsjeća na mjesto u *Kapitalu*, gdje Marx uspoređuje bogate sa siromašnim zemljama i kaže da je u siromašnijim zemljama najamnina često niža, ali je razmjerna cijena rada uspoređena s viškom vrijednosti ili vrijednošću proizvoda viša, pa je proletarijat više eksploatiran u bogatim zemljama s razvijenijim proizvodnim snagama. Dakle, tvrdi Bettelheim, proletarijat u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama je intenzivnije eksploatiran nego u nerazvijenima te se samo time može objasniti činjenica većih ulaganja stranog kapitala u industrijskim zemljama. Tako su SAD u periodu od 1963. do 1966. godine od ukupno 2 milijarde dolara investiranih u inozemstvu samo 300 milijuna uložile u slabo razvijene zemlje. Stvarna osnova bogatstva metropola jest eksploatacija vlastitog proletarijata. Da je tome tako pokazuje i primjer Engleske koja je usporila ekspanziju svojih proizvodnih snaga čim su se u njoj u dovoljnoj mjeri razvile unutrašnje proturječnosti. Istina, bogatstvu razvijenih doprinosi i pljačka zavisnih zemalja, ali tek drugostepeno.

U vezi s tezama o »blokiranom« razvoju *samo* zavisnih zemalja, Bettelheim smatra da ni one ne odgovaraju stvarnom

[119] Charles Bettelheim, idem, str. 143—144.

[120] Charles Bettelheim, idem, str. 160—161.

Digitized by Google

stanju. Mogućnost eksploatiranja jevtinog rada i jevtinog kupovanja proizvoda nerazvijenih zemalja nepovoljno utječe i na tehnički razvoj metropola, koje, u pravilu, u razdobljima otežanih »odnosa« sa zavisnim zemljama razvijaju vrlo unosnu industriju supstituta te su upućene na brže razvijanje vlastitih proizvodnih snaga. Ako bi, prema tome, mogućnost jevtinog uvoza posve koštala, metropole bi se zbilja našle pred velikim teškoćama, osobito u vezi s nedostatkom nafte i rijetkih metala, ali, tvrdi Bettelheim, ovi bi problemi bili, prije svega, posljedica prirode tih proizvoda, bez ikakve veze s nejednakom razmjenom. (Ovdje, čini se, *sada Bettelheim* zaboravlja na organski sastav kapitala i rezultate njegova rasta...)

No, Bettelheim zaključuje:

»Ideja o 'propasti' ili 'katastrofi' koju bi na *ekonomskom* planu trpjele imperijalističke zemlje usljed oslobodilačke borbe zemalja koje su danas dominirane jest dio mitova onoga što bi se moglo nazvati *'apokaliptičkim ekonomizmom'* (takav je i mit o 'konačnoj ekonomskoj krizi' kapitalizma). Takvi mitovi mogu doprinositi pasiviziranju proletarijata industrijskih zemalja, time što ga ubjeđuju da čeka 'neizbježnu katastrofu'. Neke tendencije marksističke misli — lijeve (Rosa Luxemburg) i desne (H. Grossmann) — karakterizira takva 'vizija' u kojoj nema ništa naučnog.«[121]

Bettelheim ne prihvaća ni ekonomsko ni političko objašnjenje zbiljnosti razvijenih kapitalističkih zemalja što ga sadrže teorije tijermondizma (i pri tome, valja reći, koristi vrlo uvjerljive argumente). Time on ne osporava pljačku i bitno ograničene mogućnosti zavisnih zemalja unutar svjetskog kapitalističkog sustava, ali ukazuje na potrebu korektnijeg izvođenja i promišljanja ekonomskih odnosa između periferije i centra te tvrdi da je »na dnevnom redu« I REVOLUCIJA U SUVREMENIM RAZVIJENIM KAPITALISTIČKIM ZEMLJAMA, a ne *samo* u nerazvijenima.

Mislim da se može zaključiti da su teorije »trećeg svijeta« u velikoj mjeri potvrdile i opravdale Lenjinovo prenošenje naglaska s »Engleske« na nerazvijene zemlje. No Latoucheove i Bettelheimove napomene upozorile su i na potrebu bitne dorade ekonomskih postavki ovih teorija, a ta će se potreba pokazati još nužnijom u ostalim elementima teorije revolucije u tijermondističkoj interpretaciji.

Ipak, da rasprava o »trećem svijetu« svakako jest jedna od najzanimljivijih u suvremenom marksizmu te da njome nije prestalo promišljanje »klasičnih tema«, nego upravo suprotno, pokazuje, primjerice, tekst Luisa Vitalea *Latinska Amerika: građanska ili socijalistička revolucija?*, u kojem se, polazeći od stavova A. G. Franka, problematizira »stara« diskusija o građan-

[121] Charles Bettelheim, idem, str. 169.

Digitized by Google

skoj ili, pak, socijalističkoj prirodi revolucija u nerazvijenim zemljama.

Izlaganje počinje nabrajanjem »reformističkih zabluda«, a one su, kako ćemo vidjeti, »dosljedno« marksističke (engelsovske!):

»Moguće je da će se diskusija o feudalnim ili kapitalističkim karakteristikama našeg kontinenta učiniti akademskom i stranom živom procesu revolucije. To je zabluda, s obzirom na to da je reformizam niz godina svoju političku strategiju gradio na temelju slijedeće sheme:

1. Španjolska je bila feudalna država.
2. Španjolska je svoje srednjovjekovne strukture prenijela na Novi svijet i kolonizacija se razvijala u znaku feudalizma.
3. U Latinskoj se Americi razvijala feudalna aristokracija koja se konačno oslobodila Španjolske.
4. Ova feudalna aristokracija vladala je latinskoameričkim zemljama tokom 19. i 20. stoljeća i na taj način omela razvoj kapitalizma i stvaranje nacionalne buržoazije; Latinskoj Americi tek predstoji kapitalistička faza razvoja.
5. Politička strategija: narodne stranke moraju podržavati 'progresivno' građanstvo protiv feudalne aristrokracije, da bi se putem nacionalnog oslobodilačkog fronta došlo do ostvarenja građanske demokracije.

Sada je tek vidljivo da diskusija o ovim problemima ni u kom slučaju nije 'akademska'. Kada je radnička klasa vjerovala u ovu shemu, doživjela je niz tragičnih poraza: u Narodnom frontu i s Gonzales Videlaom na čelu, s Pèronom i Frondizijem u Argentini, Vargasom i Goularrom u Brazilu, sa Acciòn Democratica u Venezueli, s APRA i Belaùndeom u Peruu, u revolucijama u Gvatemali i Boliviji itd.«[122]

Nakon što precizno analizira i pobija svaku od ovih »reformističkih« teza, Vitale zaključuje (kako i sam stil pisanja svjedoči o svježini i novom duhu koji u marksističku teoriju unosi tijermondizam, vrijedi ga navesti u cjelosti):

»Da su se Fidel Castro i Che Guevara zadovoljili čisto antiimperijalističkom borbom i borbom za agrarnu reformu, danas bi na Kubi zvonila samrtnička zvona revoluciji, kao što se to desilo u Arbenzovoj Gvatemali. Ili revolucija ide korak po korak naprijed razvlašćujući izrabljivače, ili će buržoazija pripremiti kontrarevoluciju i utopiti proletarijat u krvi, kao što se to desilo sa 100.000 komunista u Indoneziji, koje je ubila građanski 'progresivna' Sukarnova vlada. Suvremena povijest polukolonijalnih naroda pokazala je da samo proletarijat u savezu sa seljaštvom i drugim slojevima naroda putem socijalne revolucije može garantirati uništenje imperijalizma i ag-

[122] Luis Vitale, *Latinska Amerika: građanska ili socijalistička revolucija,* »Marksizam u svetu«, br. 9/1975, str. 74.

Digitized by Google

rarnu reformu. Revolucionarna vlada, oslonjena na oružane organe radničko-seljačke vlasti, može ostvariti demokratsku državnost, što građanstvo nije u stanju, i na taj se način veže uz socijalizam, kao što su to pokazala ruska, kineska i kubanska iskustva. Činjenica da revolucija u zaostalim zemljama ne može odmah ostvariti stopostotno socijalističke ciljeve ne znači da buržoazija još može odigrati naprednu ulogu.

Taktika miroljubivog puta počiva na teoriji revolucije u etapama. Revizionisti garantuju poštovanoj starici 'buržoaziji' da će rađanje antifeudalne revolucije biti bezbolno. Ali jedva da se može predočiti da će ova dama sklopiti savez s neprovjerljivim pristalicama nasilnog puta k vlasti. Ovi geriljerosi će bez respektiranja dobrih običaja i kavalirskih obećanja preskočiti osporavane faze, i ne samo da će razvlastiti imperijalizam i 'feudalnu aristokraciju' nego i svoju vlastitu kreolsku gospodu: 'progresivne' industrijalce.

Nova latinskoamerička generacija, stasala u svjetlu kubanske revolucije, nije više zaslijepljena starom shemom revolucije u etapama, bez obzira na to da li je zovu demokratskom, antifeudalnom, agrarnom, nacionalnom ili antiimperijalističkom. Ona zna da postoji samo jedan put ka razvlaštenju neprijatelja koji je stoljećima odgovoran za zaostalost kontinenta: oružani narodni ustanak za socijalizam.

Teoretičarima, koji su neusporedivo 'genijalnim' tokom misli došli do uvjerenja da radnička klasa i seljaštvo u našim zemljama još nisu zreli, povijest je opalila odlučan šamar: prva socijalna revolucija ostvarena je u jednoj od najzaostalijih zemalja svijeta, druga, treća, četvrta i peta također.«[123]

Bitno je, dakle, u vezi s teorijama »trećeg svijeta« imati na umu da ove teorije, istina, boluju od nedomišljenosti i nepreciznosti, pa i netočnosti (naročito u političkim izvođenjima), ali i to da, od oktobarske revolucije, rasprava zbilja više nije »akademska«.

Širenjem rasprave o uzrocima zaostajanja »trećeg svijeta« obnovljena je i diskusija o osobinama »orijentalnog despotizma« ili o »azijskom načinu proizvodnje«, koja se opet odnosi na isti naš stari problem: mogućnost »preskakanja« društveno-ekonomskih formacija, problem koji su otvorili Kirjejevski, Kovalevski, Hercen, Černiševski i kasniji narodnjaci.

O ovoj debati, koja se u marksizmu uvijek ponovo počinje i koja trajno ostaje otvorenom, Marian Sawer opravdano primjećuje: »U širem smislu, koncepcija azijskog načina proizvodnje je nastavila da igra ulogu barometra koji ukazuje na otpore pretvaranju istorijskog materijalizma — kritičke aparature u krutu ideologiju.«[124] Odličan pregled razvoja misli o azijskom

[123] Luis Vitale, idem, str. 92—93.

[124] Marian Sawer, *Diskusije dvadesetih godina u SSSR-u*, »Marksizam u svetu«, br. 7/1980, str. 171.

Digitized by Google

načinu proizvodnje, što ga daje Miomir Jakšić, pokazuje koliko je i ovaj problem opterećen sasvim »neakademskim« okolnostima, prije svega političkim stavovima raznih autora, od kojih onda ovisi kakva će se uloga priznati azijskom načinu proizvodnje. Pri tome je osobito zanimljiva neočekivana činjenica da se shvaćanju azijskog načina proizvodnje, kao originalnog i posebnog, najviše opiru teoretičari iz SSSR-a, mada je najantidogmatskiji čin unutar marksizma bila upravo oktobarska revolucija što, istina, ne odgovara čak ni samorazumijevanju vođa oktobarske revolucije: »Odbacivanje primjenljivosti koncepcije azijskog načina proizvodnje na Rusiju teško da može da iznenadi kada se uzme u obzir da je cjelokupno opravdavanje boljševičke vlasti počivalo upravo na tom odbacivanju. Ukoliko je cjelokupno nasljeđe ruske prošlosti bilo hipertrofija države koja je održavala i produžavala zaostalost Rusije, tada je korektivni element bio upravo period buržoaske demokratije. I kao što je historičar A. G. Prigožin, koji se suprotstavljao koncepciji azijskog načina proizvodnje, napisao: 'Na Četvrtom kongresu (ujedinjenja) u Stokholmu Lenjin je upravo prigovorio da Plehanov pokušava da stvori menjševičku koncepciju ruske revolucije na osnovu svoje analize 'azijskog karaktera ruske revolucije' i ruske obščine. Ukoliko su Marx i Engels stvarno smatrali da u Rusiji postoji 'azijski' način proizvodnje, tada Lenjin nije bio u pravu, kao što smo do sada mislili i vjerovali, već Plehanov; menjševizam je bio u pravu, a ne boljševizam'.«[125]

Iz ovog je navoda vidljivo o koliko je ozbiljnim problemima bila riječ: i menjševici i Lenjin nastojali su dokazati da je baš njihovo tumačenje Marxovih riječi o »azijskom načinu proizvodnje« jedino adekvatno (i time pokazali koliko je za teoriju revolucije malo važan ovaj ili onaj citat istrgnut iz Marxova djela). Također, kako je početkom stoljeća unutar marksizma bila prihvaćena »petočlana shema«, to je razumljivo što je Lenjin držao neobično važnim potvrditi da se Rusija »uklapa« u ovu »marksističku« shemu, a iz očitih političkih razloga. Uostalom, pri tome se pokazalo da Lenjin nije bio sasvim u krivu: čak i danas ima autora kojima rasprava o »azijskom načinu proizvodnje« služi u posve druge svrhe od znanstvenih (»Međutim, Melotti zapada u sasvim drugu krajnost i prenaglašava 'azijsko' nasleđe i u prvi plan isključivo, kao obeležja azijskog načina proizvodnje, ističe despotizam. Melotti čak ide toliko daleko da formira 'novu' društveno-ekonomsku formaciju — 'birokratski kolektivizam', što njegovim stavovima daje obeležje političkog subjektivizma, i u krajnjoj liniji nanosi štetu proučavanju azijskog načina proizvodnje. Jer, ukoliko se on ranije nije uopšte priznavao, sada se na njega svaljuje sva odgovornost za birokratske deformacije u nekim socijalističkim

[125] Marian Sawer, idem, str. 159.

Digitized by Google

zemljama.«[126]). Stoga ni danas ne stoji misao Kačanskog da nije potrebna obnova diskusije o azijskom načinu proizvodnje da bi se spriječila zloupotreba ovog pojma. Ona je još i danas potrebna, srećom, ne samo zbog toga: raščlanjivanje azijskog načina proizvodnje jedan je od doprinosa razumijevanju revolucija u »trećem svijetu« (čak ne toliko započinjanju ovih revolucija, već onom mnogo važnijem — izgradnji socijalizma nakon oružane revolucije). Osporavana teza Berina u raspravi u Tbilisiju 1930. godine upravo je danas aktuelna: »Mehanicističko tumačenje načina proizvodnje i proizvodnih odnosa predstavlja smetnju za rasvetljavanje razlika između azijskog načina proizvodnje i feudalizma, a poistovećivanje tih dveju formacija zatvara put izučavanju i shvatanju etapa ekonomskog razvitka azijskih zemalja. (...) Zbog toga se svaki pokušaj da se Marxovo i Engelsovo učenje primeni na istoriju Istoka sukobljava s nepremostivim preprekama. Železni zid, koji je ovde podignut protiv marksističko-lenjinističkog učenja, mora ovako ili onako da se prevlada. Mi premnogo snaga i sredstava trošimo na različite školske ustanove, društva, časopise itd. koji se bave izučavanjem Istoka, ali sve dok Marxovo, Engelsovo i Lenjinovo učenje o azijskom načinu proizvodnje ne probije sebi široki put, mi ništa nećemo dobiti osim zbrke, jer se ne može — poput znamenitog princa Henriha — u tuđi hram ući sa svojim molitvama.«[127]

Da Lenjin nije bio sasvim u krivu kad je nastojao dokazati da u Rusiji *dominira* kapitalistički način proizvodnje, pokazala je i teorija artikulacije načina proizvodnje.

»Pošto teorije dependencije, nejednake razmene nisu uspele da objasne nerazvijenost zemalja u razvoju (te koncepcije su suviše uopštene, razvijene su isključivo na makro-nivou, nemaju koncepcijsku čvrstinu), pokušalo se sa koncepcijom načina proizvodnje. (...) Odnos kapitalističkog načina proizvodnje prema drugim načinima više se jednostavno nije mogao shvatiti kao sukcesija ili evolucija (klasične sheme društveno-ekonomskog razvoja, naročito 'petočlana shema'), niti kao dijalektičko prevazilaženje ili razaranje (diskusija o prelasku iz feudalizma u kapitalizam, koja se ograničila samo na iskustva Zapadne Evrope. (...) *Ta koncepcija ne podrazumeva da jedan način proizvodnje sledi za drugim, niti da ga mora razoriti. Moguće je da se načini proizvodnje prepliću, da istovremeno postoje* (kurziv M. LJ. L.).[128]

Potvrdila se, tako, Lenjinova teza o postajanju kapitalizma svjetskim; kapitalistički odnosi proizvodnje dominiraju u svim

---

[126] Miomir Jakšić, *Razvoj teorijske misli o azijskom načinu proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 7/1980, str. 16.

[127] Berin: *Teze*, »Marksistička misao«, br. 6/1984, str. 130, i 132.

[128] Miomir Jakšić, *Koncepcije artikulacije načina proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982, str. 9.

Digitized by Google

zavisnim zemljama, bez obzira na moguće preplitanje više načina proizvodnje.

Već sam rekla da će ovi problemi pokazati svu svoju silinu u teoriji prijelaznih društava. O tome svjedoči tekst Israel Getzlera *Borba s vlastitom marksističkom savešću: Martov i menjševici pred oktobarskom revolucijom*, u kome se, istina prístrasno (a što je očito već iz naslova), pokazuje razvoj Martovljevih stavova o oktobarskoj revoluciji od očekivanja (prije revolucije) da *buržoaska revolucija pripremi* zaostalu Rusiju za socijalističku revoluciju, preko *korektnog odnosa* (za razliku od ostalih menjševika) u toku same revolucije kada je zaključio da je »stvaralačka snaga ruske buržoazije iscrpljena ranije nego što je on to očekivao«[129], do perioda neposredno nakon oružane revolucije kada se »plašio da *'i sama ideja socijalizma ne bude diskreditovana u svesti naroda'*« (kurziv M. LJ. L.)[130] i nekoliko godina poslije, nakon kronštatskog ustanka, kad Martov već smatra da mu »od tog trenutka ruke više nisu bile vezane, i on je prestao da se bori sa svojom marksističkom savešću i da očajnički traži formulu koja bi mu omogućila da nađe mesta za menjševičku socijaldemokratiju u boljševičkoj oktobarskoj revoluciji i sovjetskom sistemu. Umesto toga, on je proveo ostatak svog kratkog života analizirajući svojim marksističkim sredstvima, adekvatnim ili neadekvatnim, sovjetsku državu i novo društvo koje se rađalo«[131].

Bez obzira, dakle, na mogući spor o tome da li su Martovljeva savjest i njegovo ponašanje doista marksistički ili ne, ostaje činjenica da će sva teorijski prijeporna pitanja nakon revolucije doista tražiti hitna rješenja; malo tko je bio svjestan složenosti problema.

Problemi materijalnih pretpostavki prijelaznih društava

Na početku knjige *Staljin*, objašnjavajući povijesne okolnosti u kojima je izvedena oktobarska revolucija, Isaac Deutscher, navodeći Pokrovskog iz *Kratke povijesti Rusije*, priča vrlo zanimljivu šalu što je kružila krajem prošlog i početkom dvadesetog stoljeća (i koja zadovoljava sve Freudove kriterije »dobre dosjetke«, a osobito »neposrednu smjenu zapanjenosti i prosvjetljenja« te »otkrivanje skrivenog«): »marksisti su u čitavom svijetu stranka radničke klase, samo su u Rusiji stranka krupnog kapitala«.[132]

---

[129] Israel Getzler, *Borba s vlastitom ‚marksističkom savešću': Martov i menjševici pred oktobarskom revolucijom*, »Marksistička misao«, br. 4/1985, str. 195.

[130] Israel Getzler, idem, str. 198.

[131] Israel Getzler, idem, str. 211—212.

[132] Ako dopuštamo da postoji nešto što bi se nazivalo Marxovim »modelom« revolucije. Vidi o tome prvi dio ovog rada, tiskan u časopisu »Pogledi«, br. 4/1983.

Digitized by Google

Čak i ako samozadovoljno uzmemo da se dosjetka odnosi *samo* na menjševike, očito je da se ona prepričavala na početku stoljeća, prije oktobarske revolucije. Zatim je, dakle, jedna druga interpretacija marksizma pokazala mogućim izvođenje revolucije i bez čekanja da krupni kapital »obavi svoj dio posla«, dok je, međutim, Marxova teorija socijalističke revolucije, upravo ono što se uobičajilo nazivati Marxovim »modelom«[133] revolucije, ostala modelom izostajanja revolucije (što je interesantna misao Žarka Puhovskog iznesena u raspravi što ju je organizirao časopis »Kulturni radnik« te vrijedi navesti njezin kontekst. Puhovski, naime, ustvrđuje da je knjiga Luke Markovića, o kojoj se vodila rasprava, između ostalog, »lenjinovska«, što se u fusnoti objašnjava: »Kada se za ovu knjigu kaže da je lenjinovska, a ne lenjinistička (što se, nerijetko u sličnom značenju, inače uglavnom upotrebljava), onda se to čini zato što se polazi od historijske i metodičke sumnjivosti pojma lenjinizma. Historijski taj je pojam sumnjiv već i stoga što ga Staljin izmišlja kao oznaku za svoju interpretaciju Lenjinove pozicije kao obvezatnog svjetonazora jednog sistema (u tom je smislu samo još Mao Ce-tung odista lenjinistički teoretik). Metodički pak — što je dalekosežnije u ovom slučaju — stvar je u tome da Lenjinova pozicija nije nikakva nova, posebna teorijska pozicija, nego je to pozicija specifične (konkretno-revolucionarne) uporabe jedne teorije (naime, Marxova nauka, koja — kako to Lenjin prvi poima — ostaje teorijom epohalnog izostajanja revolucije koja bi odgovarala Marxovim 'povijesno-filozofijskim' pretpostavkama). Kada se iz te uporabe teorije — koja je vidljiva i u Lenjinovim tekstovima i u činima — stvara teorija, onda je to nužno dogmatiziranje jedne konkretne situacije kao povijesno mjerodavne, stoga lenjinizam ne može biti oznaka ni Markovićeve knjige.«[134] Mislim da se možemo složiti da je »Lenjinova pozicija« doista dijelom specifična uporaba jedne teorije, ali sve bogatstvo suvremenih teorija imperijalizma, što dobrim dijelom proizlaze iz Lenjinova problematiziranja »izvoza kapitala«, ipak, mislim, neosporno jesu također i nova, posebna »teorijska pozicija«, koja, međutim, i dalje ostaje marksističkom. Stvaranje teorije i iz uporabe teorije *nije* nužno dogmatiziranje, ako ne mislimo da je Staljinova interpretacija lenjinizma — nužna. Što se mene tiče, ne mislim da je Staljinovo tumačenje lenjinizma ni nužno niti jedino moguće.). No ostaje upitnom mogućnost *socijalističke* revolucije u nerazvijenim zemljama: nije li se šala *ipak* odnosila na sve marksiste onog doba te smo se prerano prepustili uživanju u dosjetki. Riječju, ostaje otvorenim Engelsovo pitanje: što će biti rezultat takve revolucije?

---

[133] Isaac Deutscher: »Staljin«, »Globus«, Zagreb, str. 41.

[134] Žarko Puhovski, *Povijesno proizvođenje društvenog sukoba*, »Kulturni radnik«, br. 4/1979, str. 41.

Digitized by Google

Odgovor na propitivanje MOGUĆNOSTI revolucije (u cjelini njezina značenja, a ne samo njezina oružanog dijela) u relativno nerazvijenoj zemlji u bitnom ovisi od, implicitno prisutnog u Engelsovu pitanju, još temeljnijeg (budući da se u njemu sadrži osnov Marxova »modela« revolucije, što se tiče, dakako, samo njegovih materijalnih pretpostavki): da li ove revolucije nastaju (i poradi) nemogućnosti razvoja proizvodnih snaga uz stare, kapitalističke odnose proizvodnje?

Kad kažem da je ovo još osnovnije pitanje, ne želim, kao što to u »dobroj« i »uljuđenoj« tradiciji Druge internacionale obično rade i do dosade ponavljaju stanoviti naši teoretičari koji se još uvijek bave dokazivanjem da se ove revolucije uopće i nisu smjele dogoditi i ispraćaju ih tek rezigniranim riječima »bijaše kao što bijaše«, da se, dakle, *izgubi iz vida sam pojam revolucionarnog djelovanja* što ga veoma poticajno izvode teoretičari koji su mu u »ostalim izvođenjima« čak vrlo bliski (no koja »ostala izvođenja« nisu predmetom ovog teksta). Mislim na dobro raščlanjivanje ovog pojma kod Mihajla Markovića u tekstu *Pojam revolucije*, gdje se, nakon ukazivanja na moguća jednostrana viđenja (i, dakako, praksu) revolucionarna djelovanja kao »oportunističkog pozitivizma 'realne politike'« i »voluntarističkog utopizma revolucionarne romantike«, kaže: »*Istorijski-realno* nije samo ono što dominira već i ono što je retko i izuzetno, nije samo ono što sad faktički *jeste* već i ono što sutra *može biti ako se angažujemo na određeni način.* Da li nešto može ili ne može biti stvar je ne samo intuicije i imaginacije već i racionalne ocene koja treba da prethodi delatnosti. Niti su sve mogućnosti otvorene niti su sve sem jedne isključene. Može biti sve ono što nije isključeno delovanjem određenih društvenih zakonitosti u određenoj istorijskoj situaciji. Razume se zakoni se ne smeju postvariti: to su samo pravilnosti ljudskog ponašanja koje se mogu promeniti ako to ponašanje prestane da bude spontano, stihijsko i postane svesno i proračunato. Pošto se ponašanje svih ljudi u svim aspektima ne može toliko radikalno promeniti da svi zakoni prestanu da važe, mnoge logičke mogućnosti faktički nisu ostvarene. Među onima koje su otvorene, revolucionarne, angažovanje teži da ostvari ne one koje su najverovatnije, već one koje su najčovečnije i najracionalnije, makar bile gotovo na granici nemogućnosti.«[135]

Vratimo se, prema tome, »temeljnom pitanju« — imaju li revolucije u nerazvijenim zemljama materijalnih pretpostavki za bivanje socijalističkima?

Držim da je u ovom dijelu potrebno posebno se zaustaviti na odgovorima naših teoretičara budući da oni, osim teorijskog, imaju i mogućnost praktičnog uvida u »to« što se želi nazivati socijalizmom.

[135] Mihajlo Marković, *Pojam revolucije*, »Praxis«, br. 1—2/1969, str. 49.

Digitized by Google

»Osporavanje revolucionarnih mogućnosti u relativno nerazvijenim društvima stoji u bliskoj vezi sa ekonomskim i političkim prigušivanjem i idejnim zamagljivanjem realnih protivrečnosti revolucije u tim društvima«[136], kaže Zoran Vidaković. Doista, marksisti su se u vezi s »onim« što nastaje nakon oružane revolucije dugo vremena bavili »idejnim zamagljivanjem«. Ovo »zamagljivanje« bilo je tim pogubnije što je izravno omogućilo čak i onu vrstu reakcije kakva je Bruna Rizzija: »U povijesnoj kušnji marksizam se pokazao točnim i znanstvenim u svom sociološkom načelu, ali pogrešnim u gotovo svim zaključcima i predviđanjima izvedenima iz tog načela,«[137] i dalje: »Dopustivši postojanje nove klase u Rusiji, pred marksističkim mentalitetom otvaraju se provalije, ali se one ne mogu izbjeći tako što će se pred njima zatvoriti oči. Gorak kalež treba popiti sve do posljednje kapi, i tek tada je moguće izvesti pravilan zaključak.«[138] Ne moramo se složiti gotovo ni s jednom Rizzijevom tvrdnjom, no »provalija« se svakako ipak bila otvorila (nije li ona uzrokovala i krizu suvremenog marksizma?).

Još jednom se valja okrenuti Lenjinovoj teoriji imperijalizma: u epohi imperijalizma niti može biti iz svjetskog konteksta izuzetog radničkog pokreta, niti postoje izolirane nacionalne ekonomije. Teorija »raskida« s kapitalističkim zemljama i isključenja iz kapitalističkog tržišta (Arghiri, Sengaas, Wallerstein), kao jedinom mogućnošću razvoja u razdoblju imperijalizma, također je tek jedna od teorija *imperijalizma!*

Ako bismo, dakle, uzeli da je moguće postojanje izoliranih nacionalnih ekonomija, *tada* bismo mogli reći da kapitalizam u ovim zemljama nije iscrpio svoje povijesne mogućnosti. Polazeći, međutim, od teorije imperijalizma, vidimo da sve njezine suvremene varijante ukazuju na *nemogućnost* razvoja u okviru svjetskog imperijalističkog sustava. Revolucija je prijeko potrebna već i zbog samog materijalnog razvoja!

Izvan sustava svjetskog imperijalizma — to može biti samo socijalistička revolucija. No početak socijalističke revolucije JOŠ NIJE »ISKAKANJE« IZ, već je tek POČETAK »NAPUŠTANJA« ovog sustava. Stoga, da ponovim, Lenjinova teorija prerastanja buržoaske u socijalističku revoluciju nije, kako je uglavnom pogrešno shvaćena, prvoredno politička teorija, nego je rječ o politekonomskoj kategoriji ni »čiste« buržoaske ni »čiste« socijalističke revolucije.

»A to znači — kaže Vidaković — da su se u toku revolucije u istom društvu i *u istom vremenu stekle dve epohe društvenog razvoja.*«[139]

---

[136] Zoran Vidaković, *Korak nazad, dva koraka napred,* »Komunist«, Beograd, 1971, str. 14.

[137] Bruno Rizzi, *Birokratski kolektivizam,* navedeno izdanje, str. 137.

[138] Bruno Rizzi, idem, str. 64.

[139] Zoran Vidaković, *Korak nazad, dva koraka napred,* navedeno izdanje, str. 7.

Digitized by Google

Dapače, Vidaković naglašava da opći i bitni povijesni uvjeti revolucije nisu statični: »Insistirajući na *iluzorno opštim* istinama i opštevažećim normama revolucionarne strategije, a gubeći sposobnost da istražuju i tumače osobite sklopove istorijskih uslova i procesa revolucije, dogmatska učenja ispustila su i zatrla saznanje *zaista univerzalnog istorijskog korena* i za čitavu epohu društvene istorije značajnih istorijskih pretpostavki i mogućnosti revolucionarnog menjanja društva. (...) Suprotno od tog neslavnog puta dogmatskih učenja o socijalističkoj revoluciji, saznavanje i delatno potvrđivanje *osobitih* društvenoistorijskih mogućnosti revolucije u pojedinačnom društvu dovodi do *dubljeg saznavanja istinski opšteg.* A usled toga, prvo, što samo revolucionarna praksa, koja se bez zaslepljujućeg dejstva iluzorno opštih formula sučeljava sa pojedinačnim istorijskim situacijama, može razvijati i potvrđivati saznanja opštih uslova i zakonitosti socijalističke revolucije, saznanja koja su pre nastupanja revolucionarne epohe bila hipotetički izvedena iz analize ukupnog istorijskog toka. I drugo, usled toga što opšti i bitni istorijski uslovi revolucije nisu statični, već se menjaju i razvijaju u dinamičkom sklopu univerzalnog ljudskog društva, tako da nove — ranije nepoznate ili tek nagoveštene — opšte uslove revolucionarne promene društva može da prepozna i aktivira samo revolucionarna praksa oslobođena iluzorno opštih istina i opštevažećih formula revolucionarnog delovanja.«[140]

Na Lenjinovu teoriju imperijalizma poziva se i Bogdan Ćosić u razgovoru o knjizi Predraga Vranickog, *Marksizam i socijalizam*, što ga je organizirao časopis »Naše teme«, upravo na Lenjinovu tvrdnju da je kapitalizam postao svjetski sustav kapitalizma koji je »uvukao« u svjetsku privredu sve zemlje. »Što to znači? To znači da su te zemlje ušle u svjetski sistem kapitalizma, ne toliko razvojem svojih proizvodnih snaga i radničke klase koliko ukupnim svjetskim razvitkom što ga je kapitalizam dostigao. Dakle, kapitalizam je pripremio sve te ukupne materijalne i subjektivne pretpostavke ostvarljivosti socijalizma.«[141] Na sličnim tvrdnjama inzistira i Ivan Iveković kad, uz to, još i zamjera Vranickom što »govori o 'specifičnostima' nerazvijenih zemalja koje teorija i praksa moraju stalno imati pred očima i istraživati (str. 210—212). Pitanje je, međutim, što je općenitost, a što posebnost, ako se zna da dvije trećine čovječanstva žive u nerazvijenosti.«[142]

Tako je, dakle, načelno *dopuštena mogućnost započinjanja* socijalističkih revolucija u nerazvijenim zemljama. I dalje je otvoreno pitanje što nastaje *nakon* revolucije.

---

[140] Zoran Vidaković, idem, str. 6.

[141] Bogdan Ćosić, *Staljinizam i pitanje objektivnih pretpostavki socijalizma*, »Naše teme», br. 12/1979, str. 2096.

[142] Ivan Iveković, *O socijalizmu i nerazvijenosti*, »Naše teme«, br. 12/1979, str. 2159.

Digitized by Google

U već spomenutoj knjizi *Marksizam i socijalizam*, a i u drugim tekstovima, Predrag Vranicki naziva Sovjetski Savez zemljom državnog kapitalizma, slažući se tako s mnogim teoretičarima koji također smatraju da zemlje u kojima vlasništvo na sredstvima za proizvodnju još nije postalo društveno valja držati kapitalističkima, budući da je u njima radnik i dalje u najamnom odnosu.

S druge strane, Miloš Nikolić naglašava nekorektnost analize koja zapostavlja i drugi bitni element za postojanje kapitalističke proizvodnje i eksploatacije — stvaranje viška vrijednosti, odnosno kapital-odnos. Budući da se »do društvenog vlasništva dolazi putem državnog«[143], to Nikolić tvrdi: »Da bismo odgovorili na pitanje da li državna svojina posle obaranja buržoaske vlasti znači uspostavljanje *državnokapitalističkih* odnosa, nije dovoljno ukazati samo na najamni odnos radnika i države, nego je potrebno istražiti da li radnici u tom odnosu proizvode višak vrednosti, odnosno da li je osnovna pobuda podržavljenja sredstava za proizvodnju proizvođenje viška vrednosti, upravo proces oplođivanja kapitala, ili je državna svojina istorijskim okolnostima uslovljen oblik podruštvljavanja proizvodnih snaga, čija je pobuda razvoj materijalnih proizvodnih snaga kao pretpostavke za razvijanje socijalističkih društvenih odnosa, što podrazumeva i prevazilaženje tog primitivnog najzaostalijeg oblika socijalističke svojine, što ga čini državna svojina, u istinsku društvenu udruženih proizvođača.«[144]

Time je otvoren doista zanimljiv pravac istraživanja. Ali za takvo je istraživanje ipak potrebna veoma važna pretpostavka — bilo je, naime, potrebno dopustiti da tako nešto kao što je kapital-odnos, klase i klasna borba uopće *može* postojati i u socijalističkim društvima. U tom je smislu izuzetno vrijedna knjiga Luke Markovića *Klasna borba i koncentracije razvoja*, o kojoj Žarko Puhovski lijepo primjećuje: »To je knjiga koja odlučno i jednoznačno razbija u našoj socijalnoj znanosti (točnije u njezinim brojnim ideologiziranim varijantama) gotovo prevladavajući žargon. Taj je žargon — pod uvodno spomenutim pretpostavkama vlastodržačke ideologije — u osnovi smatrao klase (a kamoli njihove 'eventualne' borbe) više-manje nepristojnom pojavom, koju — ako ju se u zbilji već ne može ukinuti, a na tome se samorazumijevanjem, voluntaristički naime, radilo — u teoriji ne treba (ili treba što manje) spominjati. Klasne su suprotnosti, neovisno o danosti, utapane u nedomišljene teorije o radnim ljudima, narodu itd., 'kontraklasa' je nerijetko smatrana ostatkom starog (za mnoge autore to je naprosto značilo predratnog) društva i sl. Nasuprot svemu tome, Markovićeva je knjiga — od početka do kraja — prožeta inzistiranjem na pokazivanju egzistencije klasa i nužnosti njihova sukobljavanja. Ona,

[143] Miloš Nikolić, *Prilog razumevanju pojma socijalizma*, »Naše teme«, br. 12/1979, str. 2090.

[144] Miloš Nikolić, idem, str. 2094.

Digitized by Google

dakle, klasnu borbu — čak i ako to tako ne formulira — smatra prilaznim putem analizi svakog, pa i suvremenog jugoslavenskog društva.«[145]

Luka Marković, dakle, kaže da danas više nema »progresivne« buržoazije (»Nastavši poslije herojskog razdoblja buržoaskog društva, nastavši *iza svog svjetskog vremena,* nastavši na svjetskom tlu što ga je revolucija prvih buržoaskih zemalja već bila odlučno odredila, buržoazija tih zemalja nastala je kada je već historijski prestala mogućnost klasične buržoaske revolucije. (...) Nema u tim zemljama, dakle, buržoazije koja bi izvela buržoasku revoluciju pa niti buržoazije koja bi u rezultatu buržoaske revolucije raskinula pretkapitalističke zemljišne odnose i proizvela proletarijat koji bi izveo proletersku revoluciju.«[146], pa se stoga »Socijalistička revolucija ukazuje (...) kao nov historijski oblik *proletarizacije društva,* masovnog stavljanja seljaštva na prijelaz u proletarijat, dakle, *socijalistička se revolucija* javlja kao nov historijski oblik *obavljanja jednog buržoaskog posla.*«[147] U ovom slučaju ipak nije riječ o »preskakanju« faza društvenog razvoja, već o *sustizanju* (»Socijalističke revolucije nisu, naravno, mogle naglo i nasilno stvoriti *proizvodne snage* što ih je kapitalizam u svom stoljetnom razvoju nakupio. (...) Kad se u svijetu kao cjelini stvaraju nove proizvodne snage, takve koje nigdje još ne postoje, biva to u dugom i temeljitom procesu u kojemu nema skokova (a ono što se kod pojedinih znanstvenih otkrića na izgled ukazuje kao skok, kao naglo otvaranje posve novih prostora, stvarno je samo dugo i temeljito pripreman moment procesa). Drugačije je, međutim, kad se radi o sustizanju, o usponu do svjetski već dostignutih visina, o usponu do historijske visine svjetskog procesa. Proizvodne snage jednom već stvorene u svijetu dostupne su svakoj zemlji u kojoj bi se razvili oni društveni odnosi u kojima te proizvodne snage mogu biti stavljene u pokret«[148], pa u takvim društvima ostaju »na sceni, na polu eksploatatora, samo najnaprednije frakcije buržoazije«[149] te u »kapitalističkim i socijalističkim zemljama postoje *samo drugačiji uvjeti iste klasne borbe*«[150]. Socijalizam, prema tome, »ne ukida klasnu borbu, nego samo mijenja uvjete te borbe u korist proletarijata«[151].

Izvođenje je, vidimo, u duhu najboljih marksističkih rasprava, a pruženo je i doista lucidno objašnjenje SUSTIZANJA kapitalističkog razvitka te smisla i značenja socijalističkih revolucija u manje razvijanim ili nerazvijenim zemljama. Proizlazi,

[145] Žarko Puhovski, *Povijesno proizvođenje društvenog sukoba,* »Kulturni radnik«, br. 4/1979, str. 41.
[146] Luka Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja,* »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 84. i 85.
[147] Luka Marković, idem, str. 89.
[148] Luka Marković, idem, str. 86.
[149] Luka Marković, idem, str. 89.
[150] Luka Marković, idem, str. 95.
[151] Luka Marković, idem, str. 93.

Digitized by Google

naime, da je PITANJE ODREĐENJA »SOCIJALISTIČKIH« DRUŠTAVA ZBILJSKI SOCIJALISTIČKIMA TRAJNO OTVORENO — PRAKTIČNO PITANJE i to, s jedne strane, *po mjeri socijalističke usmjerenosti njihovih ekonomija* i, s druge strane, *po mjeri izmijenjenih uvjeta klasne borbe u korist proletarijata.*

Mislim, međutim, da Markovićeva objašnjenja imaju i velikih mana. Naime, dok se razmjerno temeljito prate i analiziraju dijelovi buržoazije, *ne prate se niti objašnjavaju promjene u biću radničke klase* — ni u socijalističkim ni u kapitalističkim zemljama. Dapače, mada se razmatra *klasna borba,* ne uviđaju se posljedice ove borbe po određenje samih klasa.

Na moguće pravce nadvladavanja Markovićeve razine analize ukazuju tekstovi Zorana Vidojevića i Mladena Lazića.

Govoreći o strategiji revolucionarnog pokreta nakon osvajanja političke vlasti, Vidojević, kaže da se u nedovoljno razvijenim zemljama mogu skratiti faze društvenog razvitka »istovremenim razvijanjem dvostruke strategije revolucije«[152]: »Reč je o potrebi strategije *dovršavanja* materijalnih i drugih pretpostavki građanskog društva i njihovog istovremenog *istorijskog nadmašivanja* novim društvenim sadržajem koji znači viši stepen čovekove slobode i samoodređenja posredstvom emancipacije radničke klase«[153], što je posve moguće budući da »principijelno nema nikakvog razloga da se socijalistička revolucija u materijalno nedovoljno razvijenom društvu posle osvajanja političke vlasti ne kreće u navedenom smislu«[154]. Pri tome je osobito »bitno da se shvati da ne *postoji fatalni negativni uticaj nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga,* odnosno ograničene količine 'stvari' (predmete za zadovoljavanje raznolikih ljudskih potreba), na tok revolucije u materijalno nedovoljno razvijenim društvima, u smislu da je čini istorijski izlišnom jer se, navodno, kako ističe građanska teorija, posle promene političke vlasti javljaju svi oni problemi vezani za potrebu brže industrijalizacije koji neizbežno brišu razlike među društvenim sistemima.«[155] Sve to, načelno, stoga što »niti tehničko-tehnološki razvoj materijalno nerazvijenog socijalističkog društva mora da pređe istu stazu koju je prešlo razvijeno građansko društvo, niti socijalni kontekst i cena tog razvoja moraju da budu isti.«[156]

Uočljiva je razlika u odnosu na teze Luke Markovića: dok je kod Markovića jednostavno riječ o »*sustizanju*« svjetskog kapitalističkog stupnja razvoja, ovdje se naglašava da to sustizanje ni iz kakvih principijelnih razloga ne mora biti u smislu

[152] Zoran Vidojević, *Strategija revolucionarnog pokreta u nedovoljno razvijenim društvima nakon osvajanja političke vlasti*«, »Naše teme«, br. 12/1973, str. 2061.

[153] Zoran Vidojević, idem, str. 2061.

[154] Zoran Vidojević, idem, str. 2063.

[155] Zoran Vidojević, idem, str. 2063.

[156] Zoran Vidojević, idem, str. 2064.

Digitized by Google

Marxovih riječi, *de te fabula narratur*, već može biti posrijedi kvalitativno sasvim drugačiji razvoj.

Što se, pak, klasa tiče, Vidojević smatra da »birokratija i tehnokratija mogu imati u svom biću dominaciju oblika vladajuće klase, ali i ne moraju. Sve zavisi od stvarne pozicije i uloge radničke klase, stvarnog procesa njezinog oslobađanja i mogućnosti za to oslobođenje«[157].

Mislim da je ovdje riječ o posve točno postavljenoj socio-dinamskoj tezi: ako već borba za socijalističko usmjerenje revolucije trajno ima oblik klasne borbe između radničke klase i birokracije, pa kasnije tehnokracije kao nosilaca građanske restauracije (što je uobičajen izraz, mada bi kod revolucije u nerazvijenim zemljama bilo korektnije govoriti o »razvoju«, a ne »restauraciji«), tada je određenje birokracije, odnosno tehnokracije, kao KLASE ili, pak, SLOJA — TAKOĐER TRAJNO OTVORENO PRAKTIČNO PITANJE.

»Zato se ne samo radnička klasa nego i politička birokratija i tehnokratija (kao i celokupno društvo prelaznog perioda) moraju shvatiti i *kao struktura i kao proces;* kao složena dijalektika kontinuiteta i diskontinuiteta, napredovanja, zastoja i nazadovanja u prevazilaženju klasne osnove društva, što zapravo i jeste najteže u teorijskom, a još više u empirijskom istraživanju društvenih kretanja.«[158]

Završavajući svoje razmatranje knjige Luke Markovića, i Mladen Lazić iznosi zanimljivu misao o biću radničke klase u socijalističkim zemljama:

»Na kraju, moram eksplicirati jedno neslaganje s L. Markovićem. Ne mislim da je sadašnja pozicija radničke klase samo u očekivanju novog gospodara (misli se na novu, napredniju »frakciju« buržoazije za čiju bi dominaciju bila zainteresirana i radnička klasa — napomena M. LJ. L.). U krizi i sukobima, koji iz krize slede, aktiviraju se i njezini potencijali (u ekonomskom smislu oni su *već postojeći!*). Prema tome, ona taj sukob može da obeleži, i to tako da on na kraju izađe u njenu 'korist'«.[159]

Riječ je, naime, o stvaranju *moderne* radničke klase koja će biti sposobna *sama preuzeti* upravljanje procesom proizvodnje te joj, vremenom, nikakva pomoć »scijentokracije« (te, po mišljenju Luke Markovića, najnaprednije »frakcije« suvremene buržoazije) *neće biti potrebna* (a pogotovo ne »pomoć« birokracije i tehnokracije). No to nije predmetom ovog razmatranja.

Pitanje socijalizma, dakle, trajno je otvoreno i teorijsko i praktično pitanje. SVE JE MOGUĆE, rekao bi Paul Mattick.

---

[157] Zoran Vidojević, *Savremeno jugoslovensko društvo i problem savezništva,* »Kulturni radnik«, br. 6/1979, str. 22.

[158] Zoran Vidojević, idem, str. 24.

[159] Mladen Lazić, *Način proizvodnje i struktura jugoslovenskog društva,* »Kulturni radnik«, br. 4/1979, str. 35.

Digitized by Google

Ne valja smetnuti s uma da je moguća, između ostalog, i »mirna kontrarevolucija« o kojoj piše Adam Schaff: ona »nije rezultat svjesne zavjere i svjesnog načina djelovanja, koja se služi samo mirnim sredstvima, dakle, ne primjenjujući nikakvu silu oružja i nikakvu fizičku nadmoć. Pri tome se, dakle, radi o spontanome procesu, čega njegovi nosioci i protagonisti u principu uopće nisu svjesni. Naprotiv, oni često mogu biti potpuno uvjereni da oni realiziraju socijalizam. I upravo se u tome skriva duboka i neugodna opasnost ovoga procesa koji smo označili kao 'mirnu kontrarevoluciju'«[160]

Epilog, ali privremen

Jesu li revolucije u nerazvijenim zemljama — socijalističke revolucije? Imaju li one materijalne pretpostavke za bivanje socijalističkima?

Pitanja su, vidjeli smo, vrlo stara i vrlo »klasična«. Gotovo da bismo rekli da je cjelokupan marksizam poslije Marxa, zapravo, pokušaj odgovora na ova pitanja, a njegova kriza da je uistinu tek izraz teškoća da se sve bogatstvo zbivanog interpretira, a ipak ne na Prokrustov način. Upravo su se na različitim odgovorima temeljile »struje« unutar marksizma i radničkog pokreta.

Pitanja se, unatrag nekoliko godina, u nas, ponavljaju. Pa što se, dakle, može! Valja raspravljati!

U pogovoru knjizi Nicholasa Mosleya, *Ubistvo Trockog* (uz put rečeno, to je, veoma loše napisana knjiga), Nikola Milošević kaže da Trocki, uobličavajući teoriju permanentne revolucije i kritizirajući svoje protivnike (»Prema Trockom, reč je o izvesnim ‚pedantima', nesposobnima da shvate neke osobenosti ruske revolucije i sklonima da istorijsku ulogu proletarijata prosuđuju na osnovu aritmetičko-statističkih podataka i formalno-istorijskih analogija.«[161]), u stvari, kritizira teze samog Marxa, naime, tezu iz *Kapitala* po kojoj »Industrijski jače razvijena zemlja ‚pokazuje slabije razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti'«[162], o kojoj se tezi Marx izjasnio da djeluje »gvozdenom nužnošću«. Riječju, nasuprot nastojanjima Trockog, »Marx jednostavno smatra da su za nastajanje nekog novog društvenog sistema neophodni izvesni materijalni preduslovi, odnosno da samo tamo gde ti preduslovi postoje takav jedan sistem može biti realizovan.«[163]

---

[160] Adam Schaff, *Komunistički pokret na raspuću*, »Globus«, Zagreb, 1985. str. 53.

[161] Nikola Milošević, *Ezoterična filozofija Lava Trockog*, u knjizi Nicholasa Mosleya, *Ubistvo Trockog*, »Prosveta«, Beograd, 1983, str. 197.

[162] Nikola Milošević, idem, str. 198.

[163] Nikola Milošević: idem, str. 202.

Digitized by Google

Prvo ozbiljno odstupanje od Marxovog gledišta je u ocjeni Trockog da ruska buržoazija nije u stanju riješiti specifično buržoaske zadatke, pa njihovo rješavanje mora preuzeti ruski proletarijat. Drugo »još ozbiljnije odstupanje« jest u stavu Trockog da »proletarijat ne samo što može da preuzme na sebe nerešene zadatke buržoaskog društvenog razvitka nego on može, tako reći odmah i bez ikakvog odlaganja, neposredno posle izvršene buržoaske revolucije, da se prihvati izgradnje socijalističkih odnosa, bez obzira na to što još uvek ne postoje bitni materijalni preduslovi za njihovu izgradnju«.[164]

Dalje, »Kao što se zna, ideološka scena Rusije postala je već negde s početka prošlog veka poprište izvesnih specifično mesijanskih ideja koje su se ispoljavale u veoma različitim teorijskim oblicima.«[165] E, dakle, jedan od oblika mesijanskih ideja bile su teorije narodnjaka o mogućnosti »preskakanja« faza društveno-ekonomskog razvitka. A Trocki je bio veoma blizak teoriji narodnjaka. Dapače, i Bakunjinovoj. »Razume se, mesijanizam Lava Trockog najmanje se može dovoditi u vezu sa mesijanizmom ruskih slovenofila. (...) Specifični mesijanizam Trockog bio je bliži mesijanizmu narodnjaka, koji su, za razliku od slovenofila, u znatno većoj meri bili kritički raspoloženi prema društvenom poretku. Što se Bakunjina tiče, od ideologa anarhizma delila je Lava Trockog njegova radikalna distanca prema nacionalističkom glorifikovanju slovenskog, odnosno ruskog plemena. Međutim, ako se izuzmu nacionalističke iluzije autora *Državnosti i anarhije*, moglo bi se reći da je, od svih zatočnika ideje o nekom specifičnom istorijskom putu Rusije, Bakunjin ipak bio najbliži srcu Lava Davidoviča. Ova bliskost temelji se na nekim suštinskim obeležjima teorije permanentne revolucije. Polazeći od toga da je socijalistički prevrat moguć i pre nego što kapitalizam razvije sve svoje unutrašnje mogućnosti, i to u jednoj tako zaostaloj zemlji kao što je Rusija, Trocki je faktički prihvatio gledište prema kome istorijska zaostalost može biti neka vrsta prednosti.«[166]

Budući da kod Marxa »revolucionarni preobražaj nastupa tek pošto se prethodno potpuno iscrpu sve unutrašnje mogućnosti kapitalističkog poretka i ... istorijski nosilac ovog preobražaja (je) većina stanovništva«[167], dok kod revolucija u nerazvijenim zemljama imamo posve drugačiju sliku (»Ako u početku partija revolucije i može računati sa nekom širokom podrškom, onoga časa kada se, u jednoj pretežno seljačkoj zemlji kakva je Rusija, lati rešavanja nekih specifično socijalističkih problema, ona više neće biti, kao što kaže Trocki, ‚predstavnik narodne

[164] Nikola Milošević, idem, str. 203.
[165] Nikola Milošević, idem, str. 204.
[166] Nikola Milošević, idem, str. 205.
[167] Nikola Milošević, idem, str. 206

Digitized by Google

volje'.«[168]), to ne začuđuje »odlučno odbacivanje temeljnih principa svake demokratske političke filozofije«.[169]

Trockom je, dapače, osobena aktivističko-elitistička filozofija, a »Istim aktivističko-elitističkim duhom odiše i ocena Trockog, prema kojoj sovjetski režim nalazi svoj glavni smisao ne u tome da pasivno odražava raspoloženje većine, nego da je ‚dinamički oblikuje', a iz ovog duhovnog izvora potiče i njegov otpor prema filozofiji istorijskog fatalizma.«[170]

Budući da podruštvljavanje neimaštine nije komunizam, a boljševici, eto, imaju i narod protiv sebe, to je jedina principijelna mogućnost za Trockog bila da je »poručio svojim oponentima, i celokupnoj sovjetskoj i svetskoj javnosti da se prevario u dve bitne tačke, i to, prvo, kad je verovao da političke a ne ekonomske teškoće mogu primarno ugroziti novu vlast, i drugo, kad je verovao u brzu pobedu svetske revolucije, pa da zato smatra da je čitav njegov koncept revolucionarnog preobražaja promašen, te da boljševici nemaju drugog izlaza nego da prepuste vlast nekoj drugoj partiji.«[171]

Traži li se i od Lenjina da vlast boljševika prepusti nekoj drugoj partiji?

Ne tako izričito. Za Lenjinovu političku filozofiju samo se kaže da ima više značajnih dodirnih točaka s Lojolinom, Tkačovljevom i jezuitskom. A sve zbog toga što je i on zaboravio da »kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju sa *nužnošću prirodnog procesa*«[172], pa joj; negaciji, naime: nisu potrebni nikakvi Lojole, Tkačovi, jezuiti.

Kad smo razmatrali neka ranija shvaćanja značenja materijalnih pretpostavki revolucije, rekla sam da su teze teoretičara Druge internacionale ove »gvozdenom nužnošću« odvele tek u dogmatizam i politički oportunizam. No, dakako, Miloševićev navod iz Marxa o »gvozdenoj nužnosti« i »nužnosti prirodnog procesa« *jest* formalno korektan. O tome da li je, međutim, on i sadržajno korektan, ne mislim da je ovdje potrebno »potanko« raspravljati (valja samo preporučiti čitanje djela bilo kojeg suvremenog marksista) — tek — ja držim da *nije*. Nisu potrebne nikakve aktivističko-elitističke pobude da bi se bilo protiv shvaćanja povijesnog fatalizma. Mislim, dovoljno je biti marksist.

Također, kad smo već kod korektnosti, ne smatram nekom osobitom teorijskom dosljednošću na početku teksta o Trockom ovome zamjeriti što *je* uvažio specifično revolucionarno iskustvo i mogućnost izvođenja revolucije čak i protiv Marxova »modela«, a pri kraju tog istog teksta prigovarati mu što *nije*

[168] Nikola Milošević, idem, str. 207.
[169] Nikola Milošević, idem, str. 210.
[170] Nikola Milošević, idem, str. 220.
[171] Nikola Milošević, idem, str. 232.
[172] Nikola Milošević, *Marksizam i jezuitizam*, biblioteka »Prolaz«, Nezavisno izdanje, Beograd, 1986 (drugo izdanje), str. 177.

Digitized by Google

uvažio povijesno iskustvo posljedica određenog ustrojstva boljševičke partije (kojem se prigovoru pridružujem).

Međutim, doista vrijedi raspravljati i o, od Nikole Miloševića uočenoj, ranije spominjanoj dilemi o odnosu, recimo, »tkačovljevske« organizacije komunista i kasnijeg društvenog razvoja, odnosu sredstava i cilja, nasilja i demokracije (pri čemu bi se moralo voditi računa o bitnoj razlici ovih dilema u kontekstu građanskog rata i »bijelog terora« od konteksta razmjerno mirnog društvenog razvoja, a šta mislim da u Miloševićevim tekstovima nije u dovoljnoj mjeri uzimano u obzir). Upravo zbog toga što su izvedene u nerazvijenim zemljama, socijalističke revolucije baš ova pitanja čine izuzetno važnima, znatno važnijima nego za revolucije u razvijenim kapitalističkim zemljama. *Ako* ih, dakako, dočekamo! To je, naime, tema o kojoj je do sada dijaloga ipak bilo (»Svaki iole dobronameran i objektivan čitalac, koji bude imao strpljenja da do kraja išćita ove tekstove, shvatiće, verujem, da njihovom autoru nije do nekih uprošćenih dnevnopolitičkih razračunavanja i crno-belih osporavanja, nego samo do toga da se na ozbiljan i teorijski utemeljen način otvori dijalog o nekim temama o kojima dosad nikakvog dijaloga nije bilo. Zato ova knjiga.«[173]) — ako se, naravno, misli na dijalog među marksističkim teoretičarima, a ne na dnevnopolitička razračunavanja, mada ponekad nije naodmet razmisliti i o tom, dnevnopolitičkom značenju ponavljanja tvrdnji da suvremene socijalističke revolucije nisu socijalističke i pored činjenice da je, kako je rekao Luis Vitale, »prva socijalna revolucija ostvarena u jednoj od najzaostalijih zemalja svijeta, druga, treća, četvrta i peta također«. Ali da Nikola Milošević u dijalog unosi stanovite nove elemente o kojima treba raspravljati, to je van svake sumnje.

Pretpostavkom takvog dijaloga, koji, pak, hoće biti »ozbiljan i teorijski utemeljen«, smatram, međutim, prestanak raspravljanja o temama koje su do sada i već više puta vrlo teorijski utemeljene (do dosade, čak), barem dok se nema nikakav novi argument. A (budući da s Nikolom Miloševićem dijelim zanimanje za biblijske teme) rekla bih da *zubobolja* (upozorivši na koju sam započela ovaj dio rada) ne samo da nije nikakav novi argument već bi valjalo sačekati da mine kako bi se uopće razgovaralo (što, umjesto citata iz Biblije, preporučujem Andrejevljevu *interpretaciju* i *novo tumačenje*, valja shvatiti posljedicom temeljne nakane ovog teksta od samog njegova početka).

Zbog zubobolje se, naime, može dogoditi da, (opravdano) govoreći o »crvenom teroru« (pri čemu doista više ne bi moglo biti prijeporno pitanje korektnosti svođenja lenjinizma čak ni samo na političku filozofiju, a pogotovo ne na »crveni teror«), zaboravimo na aktualnu »svjetsku nepravdu« u kojoj »djetinjstvo u nerazvijenim zemljama traje vrlo kratko, ne samo na

[173] Nikola Milošević, idem, str. 10.

Digitized by Google

selu nego i u gradu, te je danas oko sto i pedeset milijuna djevojčica i dječaka uključeno u kapitalov svjetski sistem tvornica, rudnika, plantaža i gradilišta kao mali proletarijat na način dječjeg rada iz Engleske Marxovog vremena, dječjeg rada opisanog u prvom tomu *Kapitala*«[174], a ni »bijeli teror« níje, bogme, nikakva rijetkost.

[174] Luka Marković, »Postindustrijsko i industrijsko društvo«, izlaganje na skupu »Dani Ante Fiamenga«, Komiža, 1985.

Digitized by Google

Ljubica M. Zjalić:

Znanje kao bitan činilac napretka zemalja u razvoju

Uvod

U istraživanju razvoja zemalja u razvoju, neminovno se nameće više zadataka: 1. predviđanje budućnosti u razvoju društva i ekonomsko-političkih odnosa; 2. utvrđivanje dostignutog nivoa razvijenosti u tim zemljama; 3. sagledavanje jaza u tehnološkom i razvojnom smislu između zemalja u razvoju i razvijenog dela sveta. To treba da omogući sagledavanje pravaca društvenog i privrednog razvoja koji bi omogućili da se dostigne poželjni nivo razvijenosti zemalja u razvoju. Bez saznanja šta se događa u društveno-ekonomskim odnosima i u naučno-tehnološkoj oblasti u razvijenim i u zemljama u razvoju, nemoguće je saznanje o stvarnom okruženju zemlje (odnosno zemalja) u razvoju u cilju udruživanja snaga u naporu ne samo da opstanu, nego i da ravnopravno sarađuju, kako bi se međusobno pomogle u prevazilaženju nerazvijenosti.

1. Kako se razvijaju razvijeni?

Danas su razvijene privrede, naročito one koje se kao takve tretiraju u sklopu savremenog »postindustrijskog društva«, već ušle u fazu tehnološko-inovacijske revolucije (treće tehnološke

Digitized by Google

revolucije) i raspolažu novom tehnološki usavršenom opremom s malim brojem visoko i specijalno obučene radne snage, što omogućava permanentnu proizvodnju uz visoku produktivnost i izuzetno efikasnu organizaciju rada. Takva tehnologija dovodi, istovremeno, do novih promena u korišćenju materijala i energije, koji se dobijaju van domena prirodnih resursa, što će svakako postati ključni faktor ekonomike i razvoja društva krajem ovog i u narednom stoleću. Paralelno s tim, gube se, tradicionalne delatnosti, nastaju nove, a to dovodi do promena u strukturi privrede, načinu rada već zaposlenih, u obrazovanju, što u krajnjoj liniji vodi povećanju kvaliteta života, a sve je to i uzrok i posledica promena u vezi sa kvalitetom znanja, što je bitno za osnove samog obrazovanja. Naučna dostignuća i njihova primena uzrokuju duboke promene u organizaciji rada, karakteru radnih mesta i organizaciji međuljudskih komunikacija, ali i u strukturi i obimu zaposlenih (i nezaposlenih). Visoka efikasnost rada kao rezultat svih ovih promena je u ovoj fazi značajna, jer je početak stvarnog revolucionisanja svih procesa pa i teorijskih, dubokih promena i teorijskih zaokreta: od industrijskog ka »postindustrijskom društvu«, a zatim ka (teoriji) »informacionog društva«, u kojoj nauka i informatika postaju dominantna poluga razvoja društvenih sistema. Kapitalno intenzivne grane proizvodnje i investiranja u njih su dominantne, pri čemu se štedi rad i povećava (ukrupnjava) akumulacija. Ekonomska politika zemalja koje raspolažu finansijskim sredstvima orijentiše se na »ekonomsku ponudu«, kao rezultat dubokih strukturnih promena unutar ekonomija razvijenih zemalja. To ne može da se ne odrazi na društvene i proizvodne odnose i opšti ekonomski razvoj zemalja u razvoju.

2. **Kakve su zemlje u razvoju?**

Ako se postavi pitanje: Kakve su zemlje u razvoju, odgovor može biti vrlo jednostavan, ali istovremeno i poražavajući kada se želi objasniti razvoj zemalja u razvoju, tim pre što prilike u zemljama u razvoju manje-više odlikuje siromaštvo. To siromaštvo ili nizak nivo razvijenosti, podrazumeva nizak nivo opremljenosti, nisku zaposlenost, nizak nivo obrazovanosti stanovništva. Istina, postoje određene razlike i varijacije među zemljama u razvoju, ali one ne odstupaju od ove opšte karakteristike. Dalje, investicije su usmerene u radno-intenzivne grane, pogotovo iz razloga da se zaposli radna snaga, a strukturne promene privrede se odvijaju pod pokroviteljstvom takvih trendova. U ovakve razvojne tokove teško se prodire naučno tehnološkim progresom, ali se ipak taj prodor ostvaruje. Istina, to se odvija nešto sporije, jer se oskudeva u visokoobrazovanim kadrovima. U zemljama u razvoju preovlađuje vrsta radne snage kojoj manje od-

Digitized by Google

govara nova tehnologija.[1] Tu se postavlja i pitanje kakve društvene odnose uspostaviti prethodno, a ako se uspostave da li njima prilagođavati novu tehniku i tehnologiju, ili, obrnuto, prihvatiti novu tehnologiju bez obzira na njeno delovanje na društvene odnose i na položaj radnika. O tome šta čemu prethodi mora se teorijski raspraviti. Sada treba misliti samo na to da tehnološki procesi imaju munjevit prodor, da se njihovom primenom povećava kvalitet proizvodnje, skraćuje proizvodni ciklus i povećava iskorišćenost instalirane opreme. Tehnološke procese ne mogu zadržati ni vreme, ni postojeći društveni odnosi, pa se sa njima treba udružiti, upoznati ih i usavršavati, sa njima treba menjati i proces i društvene odnose koji se kao kočnica razvoja isprečuju na njegovoj razvojnoj putanji. Zato se, možda, mora pristupiti jednom prilazu koji opravdava stav da u zemljama u razvoju tehnologiju, i to savremenu, treba uvoditi direktno,[2] bez obzira što se to odražava kao »udar« u društvu i privredi, ali se bez toga ne bi mogao odvijati život kakav je u zemljama u razvoju neophodan. Nova radna mesta otvaraju se, uglavnom, u novim tehnološki razvijenim granama, što za zemlje u razvoju znači usmeravanje strukture privrede prema onim trendovima koji inače u svetu već postoje. To još uvek ne znači preskakanje stoleća u razvoju, nego usmeravanje razvoja na osnovu naučnih dostignuća prema narednom stoleću, kroz koje se jedino može sagledati budućnost svih, pa i zemalja u razvoju.

3. **Posledice razvoja razvijenih na zemlje u razvoju**

Uticaj promena u razvijenim zemljama na zemlje u razvoju se ogledaju u sledećem: tehnološki napredak razvijenih čini sve veće i sve brže zaostajanje privreda zemalja u razvoju.

---

[1] *Nova tehnologija, moderna tehnologija, tehnologija 21. veka,* su izrazi koji se koriste u stvaranju vizije nekog budućeg doba koje je često vremenski neodređeno. Retko se te nove tehnologije definišu, pre bi se reklo da se prepuštaju na volju intuitivnim predstavama. Nova tehnologija je svakako rezultat kontinuiranog rada, većeg broja visokoobrazovanih kadrova. Treba imati u vidu da vreme između nove informacije o nekoj inovaciji i njene primene odnosno realizacije je skraćeno i sve više će se skraćivati, cene proizvoda ovih tehnologija su sve manje, jer je njihova važna karakteristika da se koriste upotrebom mikroprocesora i računara, koji se zahvaljujući niskoj ceni sve masovnije upotrebljavaju. Za novu tehnologiju se može reći da je čista tehnologija, ali kako i gde se mogu sagledati počeci nove tehnologije može se samo reći — u laboratoriji. O ovome i detaljnije u radu: D. V. Vuković: »Značaj višefaznih sistema fluid-čvrste čestice za razvoj novih tehnologija« — International Round Table: »Cooperation among Developing Countries in the Field of Proces Industry«, Belgrade, 16—17th May 1986., str. 175, 177.

[2] U razvijenim zemljama uvođenje nove tehnologije služi za prestruktuiranje privrede. U zemljama u razvoju, svakako, za njen razvoj i za adekvatno usmeravanje tog razvoja.

Digitized by Google

To pokazuje cikličnl pad proizvodnje, kumuliranje dugoročnih strukturnih nesklada (protivurječnosti), relativno usporavanje tempa tehnološkog progresa, visok nivo inflacije, visoka nezaposlenost i dr., kao i opšte dugoročno pogoršavanje uslova reprodukcije. Sve ovo se dešava uprkos svih napora zemalja u razvoju da se izvuku iz zaostalosti. Koncentracija industrijske proizvodnje je u razvijenim zemljama (oko 90%), što čini zemlje u razvoju gotovo beznadežno zavisnim. Koncentracija, tako reći, svih otkrića i inovacija, koje se odnose na tehniku, tehnologiju i organizaciju rada (preko 98% je u razvijenim zemljama) obeshrabruje zemlje u razvoju da razvijene dostignu i u perspektivi. Ulaganja u nauku i istraživački rad u zemljama u razvoju ma koliko se povećavala u odnosu na pređašnje stanje, tako reći su simbolična u odnosu na ona u razvijenim zemljama (jer ulaganja razvijenih u nauku čine 99% ukupnih ulaganja). Visok natalitet i brojnost stanovništva čine zastupljenost fizičkog rada u procesima neophodnim radi zapošljavanja golemih ljudskih resursa i rešavanja kroz to osnovne egzistencije za većinu stanovništva. Zbog toga (osim razloga navedenih napred) malo je automatskog i intelektualno visokog stručnog rada. Struktura obrazovanja u zemljama u razvoju je u okviru tradicionalnog sistema »pripreme kadrova«, dok je u razvijenim zemljama proces pripreme radnika za rad dobio sve odlike novih tehničko-tehnoloških stremljenja (o čemu će dalje biti reči). Kratko rečeno, sve to čini da se zemlje u razvoju sve više udaljavaju od razvijenih i u vremenskoj distanci zaostaju i preko trideset godina, a neke od njih i znatno više.

U situaciji oskudice kapitala u zemljama u razvoju, kao i njegovog neadekvatnog usmeravanja, bez veće povezanosti sa dosadašnjim tehnološkim i naučnim procesima u drugim privredama, uz slabu informisanost o tokovima tehničko-tehnološkog razvoja u svetu, uz nisko korišćenje akumuliranih znanja u pravcu razvijanja nove tehnologije i bez dovoljno obrazovanih, posebno kadrova koji bi visokom stručnošću mogli dati najviše, sve to utiče da ne postoji plodno tle za širi zamah u ekonomskom i društvenom razvoju. Većini zemalja u razvoju, u osnovi, nedostaje adekvatna strategija razvoja i to celovita, u kojoj bi naučnoistraživački rad morao da postane osnovna poluga razvoja društva. Ovde se pre nego igde mora shvatiti da je dobro obučen i talentovan istraživač jedini akter prenosa i kreacije novog znanja, koji u tom istorijskom trenutku, po prirodnoj logici stvari, preuzima status neposrednog proizvodnog radnika doslovce iz ruku onih koji su stekli aureolu u to vreme u kojem je vladao još feudalni odnos prema radu. Ove zemlje moraju za decenije da prelaze stoleća, da bi se razvile. Zato je za zemlje u razvoju n a u č n i potencijal izuzetno značajan činilac vlastitog razvoja. Doduše, zemlje u razvoju učestvuju u svetskom istraživačkom potencijalu sa sve većim procentom kroz »odliv mozgova« u najrazvijenije zemlje. Bez obzira koliko ovo dopri-

Digitized by Google

nosi svetskim naučnim dostignućima, ta dostignuća imaju mali uticaj i mali neposredni učinak na zemlje u razvoju. Sva znanja i otkrića, koja predstavljaju strategijska znanja u naučno-tehnološkom progresu u svetu, imaju karakter strateškog resursa i razvijene zemlje ih zadržavaju za sebe. Zemljama u razvoju ustupaju se ona znanja, tehnologije i dostignuća kroz licence koje su već iskorišćene, zastarele i »prljave«, pa tako i vrlo rizične. Rezultati ovih već tako reći prošlih znanja ne mogu se do kraja iskoristiti u razvijenim zemljama usled njihove nepodobnosti, a investirano u njih nastoji se po svaku cenu povratiti, prenošenjem zemljama u razvoju. Novi materijali, novi oblici energije, biologije i biotehnologije, i sve ono što je deficitarno u klasičnim tehnologijama i na što se ne može dugoročno računati iz ostalih delova sveta, zemlje u razvoju ne mogu da prihvate, jer im nedostaju, pre svega, preduslovi — a među njima kao prvi znanje. Zato se društveno-ekonomski odnosi u zemljama u razvoju i s p o r o menjaju i eksploatacija zemalja u razvoju u ovakvom ili onakvom obliku — prikriveno ili otvoreno — se nastavlja. Uzimajući u obzir sve te okolnosti, s jedne strane, kao i potrebu da se brže razvijaju, s druge strane, zemlje u razvoju moraju se o k r e n u t i istraživanjima svojih sopstvenih mogućnosti za razvoj, pre svega postavljajući na drugojačijim, dugoročnim, osnovama svoje strateške koncepcije razvoja — posebno razvoj znanja i na taj način ovladavanje vlastitim snagama svojim preobražajem.

4. Mogućnosti razvoja zemalja u razvoju

Mogućnosti razvoja zemalja u razvoju ogledaju se prvenstveno u istraživanjima interakcije pojedinih faktora na razvoj. Pri tome se naročito misli na sirovine, ljude, postrojenja, opremu, ali i na naučno-tehnološki progres kao bitan unutrašnji (a ne spoljni) faktor, koji mora da dâ doprinos društvenom proizvodu uporedo sa doprinosom rada i kapitala. Mogućnosti razvoja upravo se vide u aktiviranju svih raspoloživih resursa, ali na jedan nov i sebi svojstven način. Pristup otkrivanju tih mogućnosti postaje snažna osnova preobražaja socijalne strukture i društvenih odnosa u različitim modelima razvoja društva. Po nekim autorima, mora se usvojiti novi pristup novim društvenim realnostima, koje stvara informaciona epoha, a koju sa sobom nosi i nova tehnika i tehnologija. To povlači za sobom takve bitne društvene promene koje izazivaju korenitu transformaciju i društva i ekonomije.[3] U takvom pristupu glavni sektor rada bio bi zasnovan na naučnoistraživačkom radu. Tradicionalne grane industrije i druge oblasti privređivanja vremenom se zamenjuju informacionim granama znanja, pri čemu nauka i obrazovanje

[3] I. Masuda, »The Information Society as Post-industrial Society«, Washington, 1981., str. 59.

Digitized by Google

postaju dominantni. »Znanje postaje glavna akumulacija društvenog bogatstva« — pisao je Marks. Dolazi do nove društvene podele rada, do porasta zaposlenosti u sferi informacionih i drugih uslužnih delatnosti, do promena u sastavu rada i neposrednog procesa trošenja (fizičkog) rada, uz dominaciju kontrolne i upravljačke funkcije proizvodnih i drugih radnih procesa. Visoka tehnologija i sva nova naučna i tehnička dostignuća vrše snažan uticaj na »tražnju rada« u vidu visokoobrazovanih radnika, a sve manje fizičkog rada, kako u proizvodnji, tako i u sferi usluga.

Kada je reč o mogućnostima razvoja zemalja u razvoju moraju se imati u vidu njihovi dostignuti nivoi razvijenosti i, to svake od njih, i da li je moguće pokrenuti njihov razvoj na isti način. Tu se sada susrećemo sa kriterijumima razvijenosti. Uobičajeno je da se zemlje u razvoju svrstavaju u tri grupacije. U prvu grupu ulaze zemlje u razvoju sa srednjim i visokim dohotkom po glavi stanovnika, u drugu grupu sa niskim dohotkom po glavi stanovnika i u treću grupu najnerazvijenije zemlje.[4] Ovakva klasifikacija poprima oblik modela za praćenje i unapređivanje razvoja zemalja u razvoju, mada nije precizna i pogodna za interpretaciju ovih mogućih situacija konkretnih zemalja i u odnosu na sve relevantne faktore razvoja.

U zemljama u razvoju živelo je 2.019 miliona stanovnika 1977. godine, od čega u srednje i visoko razvijenim 716 miliona, u nisko razvijenim 1.302 miliona i u nerazvijenim 256.000. Indeks dohotka per capita u prvima je 12, u drugima 3,5, a u najnerazvijenijima je 3.[5] U 1982. godini živelo je 2,326.155 hiljada stanovnika u zemljama u razvoju. Analogno nivou razvijenosti i broju stanovnika mogu se sagledati i drugi indikatori na osnovu kojih se objektivno može oceniti u čemu se i gde ogleda poluga razvoja za zemlje iz prve, druge i treće grupe zemalja u razvoju.

Posebno je značajno sagledati obrazovnu strukturu stanovništva, sistem obrazovanja i obrazovnu strukturu zaposlenih (prema UNESCO-u, OECD-u i ILO-u).

Poluge razvoja zemalja u razvoju se mogu prepoznati pre po vrsti progresa kome se teži, nego prema mogućnostima koje se mogu iz zatečenih prilika naslutiti. To je upravo zato što su s t r u k t u r n e prirode i treba im težiti dugoročno i vezati ih sa strukturama koje se javljaju kao trend u svetu. Razlog je i u tome što poluge razvoja ne pokreću zemlje u razvoju, nego poluge treba pokretati, imajući u vidu socijalnu strukturu kao podlogu za tehnološki napredak. Te strukturne pozicije su baza tehnološkog progresa. Kako su od jedne do druge, a posebno

[4] UNCTAD, "The Least Developed Countries and action in their favour by international community«, New York, 1983. str. 25, fusnota 3.

[5] UN, »Trade and Development an UNCTAD Review«, No 1/1979., str. 83.

Digitized by Google

Tabela 1. NEKI OSNOVNI INDIKATORI RAZVOJA
(Some basic indicators of development)

Regioni i zemlje		Stanovništvo		Oblast	Gustina naseljenosti	Bruto domaći proizvod	
		Ukupno	Prosečna godišnja stopa rasta			Ukupno po stanovniku	
		U hiljadama	U procentima	km²	Stanovništvo na km²	U milionima dolara	U dolarima
SVET	1980	4432130	1,8	133988191	33	11790151	2692
	1982	4591463	1,8	133922150	34	11015213	2399
ZEMLJE U RAZVOJU	1980	2239765	2,6	66195015	34	2113875	944
	1982	2326155	2,4	66163849	35	2077174	893
RAZVIJENE ZEMLJE SA TRŽIŠNOM PRIVREDOM	1980 1982	783700	0,8	32759303	24	7672283	9790

Izvor: UNCTAD »Handbook of international trade and development statistics 1983.«, New York 1983., page 433, and 1985. — Supplement (New York 1985), page 417.

Tabela 2. EKONOMSKI RAST U GLAVNIM GRUPAMA ZEMALJA 1960—1977

	Stanovništvo u 1977 (u milionima)	Bruto domaći proizvod po stanovniku 1977 Indeks	Promene u ukupnom bruto domaćem proizvodu		Promene u bruto domaćem proizvodu po stanovniku	
			1960—1973	1973—1977	1960—1973	1973—1977
			Prosečna godišnja stopa rasta		Prosečna godišnja stopa	
RAZVIJENE ZEMLJE SA TRŽIŠNOM PRIVREDOM	771	100	5,0	2,1	3,9	1,1
ZEMLJE U RAZVOJU	2019	9	5,6	5,4	3,0	2,8
Od kojih: Zemlje sa srednjim i visokim dohotkom	716	12	6,4	5,9	3,6	3,1
Zemlje sa niskim dohotkom	1302	3,5	3,8	4,1	1,4	1,7
Od kojih: Najmanje razvijene zemlje*	256	3	3,1	3,3	0,8	0,9

* Dohodak ispod 400 dolara po stanovniku u 1976. godini
Izvor: UNCTAD: »Trade and Development« and UNCTAD Review, No 1/1979 str. 84.

Digitized by Google

do treće grupe zemalja u razvoju te pozicije veoma različite, to se strategija razvoja zemalja u razvoju mora zasnivati na m i n i r a n j u tih pozicija da bi se progresom zadovoljili učinjeni napori. Probleme koje treba rešavati treba videti u samom procesu r e š a v a n j a, jer n a č i n o m rešavanja toga problema treba opredeliti polugu razvoja. Zato je neophodno definisati strategiju razvoja i to onu c e l o v i t u kao delotvoran (uspešan) instrumenat za unapređenje razvoja.

Nezavisno od svega toga, uspešan razvoj zemalja u razvoju moguće je formulisati samo i z n u t r a, kao okosnicu razvoja i d i r e k t n o u pravcu izvođenja od njihovih objekata.[6]

Ali, treba imati u vidu sledeće: Smatra se da je za pokretanje razvoja potrebno osigurati: znanje, unaprediti obrazovanje, raspolagati radnom snagom određenog kvaliteta, sirovinama, industrijskim postrojenjima, tržištem. Raspolagati time, znači da je to rezultat određenog razvoja. Ako se uslovi razmotre istorijski, uz veće ili manje izuzetke, razvoj se može podeliti u tri faze:

U *prvoj* fazi zemlje u razvoju su raspolagale sirovinama, obilnom i jeftinom ali nekvalifikovanom radnom snagom i tržištem. Nisu raspolagale znanjem i potrebnim kapitalom, pa su predstavljale izvor sirovina i tržište za proizvode industrije razvijenih zemalja.

U *drugoj* fazi (poslednjih trideset godina) došlo je do razvoja industrijske proizvodnje, stvaranja kvalifikacione radne snage i proizvodnje za sopstveno tržište. Ovaj razvoj se zasnivao na kupovini znanja i opreme za proizvodnju, ali su se zemlje u razvoju zaduživale.

U *trećoj* fazi su neke zemlje u razvoju uspele da osvoje svoja znanja i da razviju proizvodnju kako za domaće, tako i za strano tržište.[7]

Moglo bi se reći da se ova istorijska podela uklapa u podelu zemalja u razvoju u pomenute tri grupe prema razvijenosti. Mnoge zemlje su ostale upravo u prvoj fazi razvijenosti (pogotovo najnerazvijenije), a velikim delom i one iz druge grupe (nerazvijene). Zemlje u razvoju koje su u grupi srednjeg i visokog dohotka per capita, odgovaraju trećoj fazi razvoja, za koju je presudan značaj sopstvenog znanja, bez kojega nije moguće postići zadovoljavajuća rešenja industrijskog razvoja. Ovo je potencirano razvojem tzv. »high technologiés« kod kojih znanje dobija odlučujuću ulogu i predstavlja najveći zaokret u celokupnom naučnom, pa i u privrednom razvoju. Prelaz na visoku tehnologiju je postao osnovni pravac razvoja u industrijski razvijenim zemljama. U njima se u oblasti pro-

[6] UN, »General Assambly resolution 33/193«, Section I, paragraph I.

[7] Vidi opširnije: Dr Jovan Mićić, Uvodno izlaganje na International Round Table, »Cooperation among Developing Countries in the field of Process Industry«, Belgrade, May, 16—17 th 1986.

Digitized by Google

izvodnje tzv. masovnih proizvoda radi na optimizaciji i razvoju novih procesa, uglavnom u cilju prodaje znanja. Vremenom se to napušta i prelazi na proizvode koji najčešće zahtevaju malo sirovina i malo znanja, malo radne snage i niske investicije, a ubuduće će se neosporno proširiti njihova primena. To bi u osnovi mogla biti orijentacija zemalja u razvoju, za sada onih sa visokim i srednjim dohotkom per capita, s tim da se to kooperacijom proširi na nerazvijene, pa i na najnerazvijenije zemlje.

5. Kvalitet kadrova i metode rada koje uvode zemlje u razvoju na sopstvenom razvojnom putu

Karakteristike stanovništva zemalja u razvoju, pa i njihovih kadrova, nepodobne su za prihvatanje novih tehničko-tehnoloških dostignuća. Nizak je obrazovni nivo stanovništva. U najvećoj meri je zastupljeno stanovništvo sa osnovnim obrazovanjem, a srednje i pogotovo visoko obrazovanje je sve manje zastupljeno. To istovremeno ukazuje da se sa takvom obrazovnom strukturom teško može ići u tehničko-tehnološku revoluciju, ali je neminovno pratiti načine na koje se tehničko-tehnološka dostignuća uvode u razvoj privrede i društva. Dok istovremeno egzistiraju nerazvijene, srednje razvijene i visoke tehnologije, kao i neefikasan i efikasan način na koji se tehnologija uvodi, znanja i stručnost se moraju na tome posebno angažovati. Uvoz »prljave« tehnologije i tehnološki zaostalih licenci diktirao je (svojevremeno u zemljama u razvoju) obrazovanje takvih kadrova, koji su mogli da kontrolišu upravo tu tehnologiju. Većinu zemalja koje su se našle u takvoj ulozi uvoz »prljavih« tehnologija je podstakao da se okreću novim tehnologijama, jer su nove tehnologije imperativ koji nameće savremeni razvoj tehničko-tehnoloških dostignuća. A za takav pristup nametnula se i potreba da se obrazovanje sagleda u svetlu takvih usmerenja. Kroz odgovarajuće obrazovanje, koje se isprepliće kroz odgovarajuće planiranje, preko organizacionih poslova i koordinacije, moguće je dolaziti do transformacije određenih ciljeva. Dolazi tako do ostvarivanja kvalitetnijih uslova rada i do njihove humanizacije. Ovakav se zadatak može realizovati kroz timski rad (multidisciplinarni rad), a treba i da predstavlja opšti trend u obrazovanju u zemljama u razvoju, jer se na ovaj način brže dobijaju stručni kadrovi i rezultati rada koje oni ostvare.[8] Ali, ako znanje, u svom najopštijem značenju, a posebno u tehničko-tehnološkom domenu, postaje danas najznačajniji strateški razvojni resurs, a u razvijenim zemljama se već

[8]) Kada je reč o pojedinačnom radu, istraživanja se provode individualno i zahtevaju visok stepen samostalnosti, duže vreme za obrazovanje i za postizanje rezultata rada. Ako se radi o timskom radu, onda se superiornost ovoga rada ogleda u zajedničkom proučavanju i zajedničkom rešavanju problema, koji u celini nisu dostupni jednom stručnjaku, jer je multidisciplinarnost nezamenljiva

Digitized by Google

razvija kao privredna grana pod nazivom »industrija znanja«, i stvara tehnologije za razvijanje novih tehnologija, onda znanje predstavlja najveći izazov (izazov kojim se može ostvariti ljudska ravnopravnost) da bi se ostvarila ljudska ravnopravnost.

Podsetimo se da je u industrijskoj eri osnovni razvojni resurs bio kapital, a danas, u informacionoj eri, razvojni resurs postaje znanje. Verovatno je u osnovi ovog civilizacijskog skoka mikroelektronika, jer je nepredvidiva priroda velikih tehnoloških zaokreta koji se odvijaju u domenu mikroelektronike, a koji su, u osnovi, pokretači promena razvojnih trendova u tehnologiji. Preispitivanjem sopstvenih pozicija, mogućnosti i uslova za razvoj, uvođenjem novih tehnologija, preispituje se i spremnost znanja da se izabere pravac razvoja, da se održi i usavršava. U žiži interesovanja je upravo znanje kao strategijska prednost razvoja. To povlači u zemljama u razvoju čitav niz promena (reformi) koje se moraju odvijati, posebno na području obrazovanja, zapošljavanja, planiranja, praćenja i usavršavanja tehnologije. A tehnologija i naučno-tehnički progres uopšte, kao najdinamičniji faktori (privrednog) razvoja u ekonomskoj teoriji se posmatraju, pre svega, u odnosima osnovnih činilaca proizvodnje. Ali, ako se pri tome izdvoje osnovni činioci — ljudski rad i sredstva za proizvodnju, i tehnološki progres je ekonomski progres, jer su znanja ugrađena u rad i sredstva za proizvodnju rezultati toga progresa. Zbog toga se dalji razvoj, pa i razvoj zemalja u razvoju, može jedino odvijati u znaku sveopšte primene naučno-tehnoloških dostignuća, koja eliminišu neizvesnost, devijacije i skretanja u ostvarivanju društveno-ekonomskih ciljeva, pa se i osnovne karakteristike strategije razvoja vide u znanju usklađenom sa prognozom razvoja naučno-tehnološkog progresa. Zbog toga, prihvatajući realnost i postajući svesne uloge znanja i nivoa naučno-tehničkih dostignuća u svetu, pri čemu je proces informisanosti postao integralni deo nauke i razvoja, zemlje u razvoju se u svojim nastojanjima da time ovladaju opredeljuju za pravac razvoja koji može do toga da ih dovede. Koristeći racionalno svoja prirodna bogatstva, boreći se za slobodu i dostojanstvo, zemlje u razvoju se svesno na svom razvojnom putu opredeljuju za pravac po kome će se *razlikovati* od puta kojim su kročile razvijene zemlje. To je, možda, tako i moguće jer se menja uloga čoveka u procesu rada i čovek izlazi iz neposrednog njegovog procesa, staje pored njega i upravlja njime. Mašine su složenije, a proces rada se automatizira. Za zemlje u razvoju je taj proces prisutan i njegovo prihvatanje obezbeđuje im razvojni pravac koji moraju da prihvate.

---

u područjima kao što su čovek — tehnologija — marketing, što je za zemlje u razvoju od velikog značaja. Ima timski rad i nedostataka, kao nedefinisanost mnogih stručnih izraza, njihova neusaglašenost, terminološka nesređenost, a i neusaglašenost pojedinih članova tima. To je, ipak, manje nego što su njegove prednosti, koje mogu biti vrlo korisne za zemlje u razvoju.

Digitized by Google

6. Saradnja zemalja u razvoju sa drugim zemljama u razvoju i sa razvijenima posebno saradnja sa Jugoslavijom

Saradnja zemalja u razvoju sa drugim zemljama u svetu, a pogotovo sa onima koje su u razvoju, je posebno značajna. Ta se saradnja odvija na raznim područjima, ali je najneophodnija saradnja u oblasti znanja. Zemlje u razvoju moraju obrazovati svoje stanovništvo iz prostog razloga što nivo obrazovanosti kojim se raspolaže ne može da zadovolji rastuće potrebe za znanjem, a promene obrazovne strukture otvaraju mogućnosti da se to znanje povećava kako bi se mogla pratiti i razvijati nova tehnološka dostignuća. Zato visoke stope nezaposlenosti i potreba za uključivanjem mnogobrojnih ruku u razvoj traže odgovor na pitanje i kakvih ruku, za koje bi moglo da se kaže — takvih, koje daju sve veći značaj znanju kao pokretačkoj snazi društva, u kome se vidi najsnažniji izlaz iz nerazvijenosti (zaostalosti). Imajući pri tome u vidu strukturu zaposlenih i nezaposlenih lica, s jedne, i prodor naučno-tehničkog progresa, s druge strane, koji vrši uticaj na zemlje u razvoju — u pogledu promena zanimanja, specijalnosti, kvalifikacija i pojava novih zanimanja, može se sagledati potreba za obrazovnom strukturom kadrova, koja proističe iz trenda, kome su okrenute potrebe razvoja.

Razvoj u velikoj meri zavisi:

1. od potreba razvoja
2. od strukture privrede i društva
3. informacione osnove razvoja
4. ponašanja stanovništva
5. mogućnosti razvoja

GRAFIKON: Mogućnosti razvoja

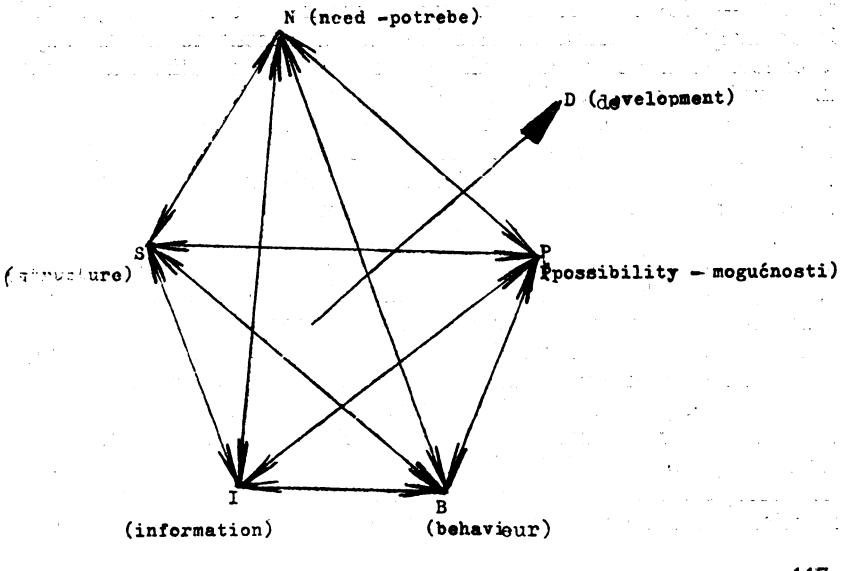

Digitized by Google

To će zahtevati investicije u ljude kakve nisu do sada bile svojstvene ni razvijenima za tako kratak vremenski period. Takve okolnosti upućuju na saradnju za prevladavanje sve šireg naučno-tehnološkog jaza, oskudice u investicijama i orijentacije na sticanje znanja, u čemu se krije mogućnost izbegavanja tehnološke zavisnosti. U tome se, uz snažnu organizaciju rada, uočava sopstveni put razvoja sa racionalnim investiranjem u čoveka i u razvoj uopšte. Već samim tim što je društveni proizvod u zemljama u razvoju, pogotovo u najnerazvijenijim, n i z a k, a stopa rasta stanovništva, kao po pravilu, v i s o k a, to su i demografske investicije tako naglašene da se tokovi privrednog razvoja tako reći i ne pomeraju. Promene tih odnosa zahtevaju i izmene odnosa između demografskih i ekonomskih investicija, a ove, opet, veću efikasnost uz veću produktivnost rada, novu tehnologiju, a pre svega veće znanje. Makro ekonomski indikatori materijalnog i društvenog razvoja (realna stopa rasta privrede, (ne)zaposlenost, produktivnost rada, učešće investicija u osnovnim sredstvima) dobijaju drugačije tokove i sve to može da utiče na kvalitativne faktore rasta. Treba, ipak, podsetiti da je produktivnost rada jedan od osnovnih indikatora progresivnosti društva, koji u zemljama u razvoju zaostaje, pogotovo iza razvijenih privreda. Struktura faktora proizvodnje u društvenom proizvodu, prema načinu proizvodnje, različito je zastupljena. U zanatskom načinu proizvodnje rad je zastupljen približno sa 70%, kapital sa 20%, a znanje sa 10%. U industrijskom načinu proizvodnje rad se smanjuje na 25%, kapital se povećava na 50%, a znanje na 25%. Međutim, informacijski način proizvodnje ima malu zastupljenost rada (svega 5—10%), ali visoko kvalitetnog, nešto veću zastupljenost kapitala (od 20 do 25%) zbog visokog kvaliteta opreme i najveću zastupljenost znanja — 70%. Udeo rada kod zanatske i udeo znanja kod informacijskog načina proizvodnje se procentualno izjednačuje, u osnovi kroz oblik rada, ali se razlikuje u investiranju u rad kroz veštine rada u vidu znanja u proces koji se obavlja. Investiranje u znanje stvara osećaj investiranja u rad u kome dominira proizvodnja znanja za stvaranje novih znanja i za njihovu primenu. Zato zasićenost razvijenih privreda znanjima iz domena nove tehnologije treba iskoristiti za razvoj zemalja u razvoju, kao prioritetan zadatak, pri čemu dostignuti razvoj tehnologije u svetu treba da posluži kao putokaz zemljama u razvoju. Supstitucija rada kapitalom se ovde nameće paralelno sa razvojem tehnologije i znanja i dovodi do dominacije umnog nad fizičkim radom, što mora dovesti do novog kvaliteta u funkciji razvoja. Aktiviranjem ljudskih potencijala pokreću se svi tokovi društva u kojima dolazi do proizvodnje u kraćem vremenskom roku i do bržeg efektuiranja investicija, a period pripreme i istraživanja postaje duži. To samo ukazuje da zemlje u razvoju ne moraju da prolaze sav onaj put koji su prolazile razvijene zemlje. Istovremeno se zemlje u razvoju okreću svojim sopstve-

Digitized by Google

nim mogućnostima, potpomognute već ovladanim tehnologijama i znanjima investiranim u njih, u kojima se prednost daje nauci, a ne državi. Na taj način se otklanja tehnološka zaostalost, s jedne, i postiže politička nezavisnost, s druge strane.

Zemljama u razvoju treba približavati usvajanje tehnologije kroz više načina: kroz saradnju sa razvijenima, a posebno kroz međusobnu saradnju zemalja u razvoju, kroz politiku i sistem obrazovanja kadrova u tim zemljama. Istina, razvoj kadrova je dugoročan i složen problem, ali se mora rešavati sistematski i uporedo sa investicijama u podizanju industrije i razvoj tehnologije. Posebnu pažnju treba posvetiti obrazovanju naučnika koji svoja znanja stiču u zemljama u razvoju. Obrazovni planovi za profile naučnika moraju polaziti od osnovnog cilja da se svestrano sagleda razvoj zemlje, uz ispitivanje svih determinanti razvoja i to matematičkim modeliranjem, kako bi se iznutra sagledale prednosti svake zemlje, kao i nedostaci, koje treba kroz politiku (kako ekonomsku, tako i politiku zemlje) otklanjati.

Već samim tim što zemlje u razvoju oskudevaju u kadrovima, teško je naći odgovarajući model kojim bi se brzo došlo do potrebnih kadrova sa određenim nivoom znanja. Metodi obrazovanja kadrova u razvijenim zemljama ne mogu se neposredno koristiti. Stoga, zemlje u razvoju moraju imati vlastite škole i institucije, koje će oblikovati profil znanja na originalan način, onako kako to zahtevaju potrebe nove nastupajuće tehnologije i tehnologije u primeni svake zemlje u razvoju, već samim tim što su one na različitim nivoima razvijenosti.

Upravo za ovakav poduhvat zemljama u razvoju treba pružiti posebnu pomoć i prenositi im takva znanja koja će se efikasno i brzo primenjivati. Zemlje u razvoju spoznale su presudnu ulogu sopstvenih kadrova o čemu svedoče i brojni napori da se obrazuju sopstveni kadrovi.

Uloga Jugoslavije je posebno značajna u savremenim tokovima razvoja tih zemalja. Ona se manifestuje u pružanju pomoći, kako u domenu obrazovanja kadrova iz tih zemalja, tako i u pružanju pomoći da se te zemlje razviju u vrle partnere u međunarodnoj razmeni. To je za sada možda i nedovoljno, o čemu svedoči i jedan segment kao što je, na primer, jugoslovenski uvoz iz domena poljoprivredno-prehrambenog sektora, gde se uvoz iz zemalja u razvoju od 1982. povećava i 1986. god. dostiže 31,9% od čitavog uvoza poljoprivrednih proizvoda. Istina, taj je uvoz ranije bio i veći (34,7% u 1980. god.), ali se sada povećanom međusobnom saradnjom zemalja u razvoju aktivira naše učešće, što se manifestuje kao izuzetna podrška načinu razvoja na koji se zemlje u razvoju orijentišu.

Prednosti i mogućnosti razvoja nisu samo u onome što zemlje u razvoju poseduju, nego upravo u načinu i organizaciji koju treba da koriste. U odnosu na razvijeni deo sveta, one

Digitized by Google

moraju naći način da ne prevaljuju tradicionalni put kojim su se razvijene zemlje kretale, već da se što pre i što kraćim putem uklope u savremene tokove znanja.

SVET — POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENI SEKTOR

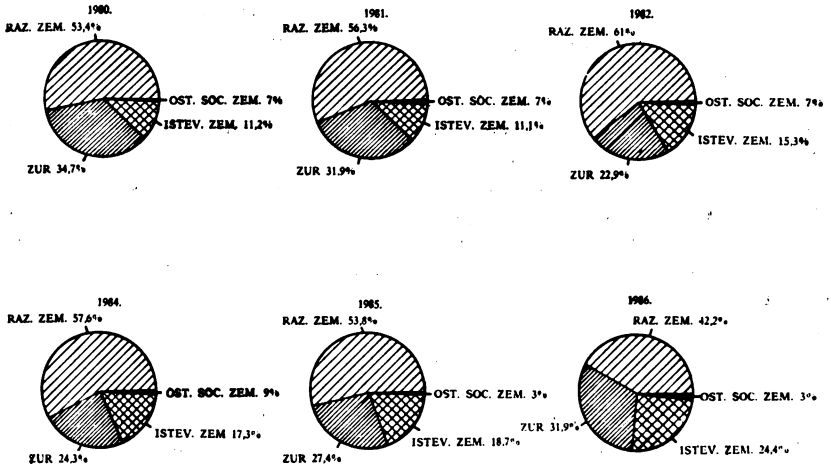

JUGOSLOVENSKI UVOZ

Digitized by Google

Vanja Sutlić:

Mislilac i politika

HEIDEGGEROV POLITIČKI ANGAŽMAN 1933/34.*

O Heideggerovom političkom držanju 1933/34. objavljeno je dosta napisa, pa ipak se »Spiegel«, gotovo uz desetogodišnjicu njegove smrti, sjetio da još jednom uprlja njegov lik u obliku samovoljnog referata najnovije literature o spomenutoj temi i da to prljanje »zgodno« aranžira pozivom na izjave njegovih učenika ili čak istrgnutim citatima njegovih prijatelja, mahom njegovih dužnika.

Uzimajući u obzir noviju i stariju literaturu o političkom djelovanju Martina Heideggera, kao i njegove vlastite iskaze, htjeli bismo osvijetliti takozvani »slučaj Heidegger« s obzirom na Heideggerovo držanje prema nacionalsocijalizmu, stavove u njegovom rektorskom govoru, kao i njegovu kritiku ne samo nacionalsocijalizma nego i drugih političkih pokreta — iz biti suvremenog tehničkog razdoblja.

Kako objasniti Heideggerove, makar samo za kratko vrijeme i javno, pristajanje uz pokret nacionalsocijalizma? Je li to

* U povodu članka objavljenog u »Der Spiegel«, Nr. 34, 40, Jg., od 18. kolovoza 1986, pod naslovom *Vòđa vôđa* i s podnaslovom »Martin Heideggerova politička zabluda od 1933. bila je teža nego što je on htio da svijet vjeruje«.

Digitized by Google

nepromišljena odluka, kratkotrajna i bez veze s njegovom mišlju, koja se već 1930. okrenula od problematske razine »*Sein und Zeita*« i okolnih spisa, ili je to konsekvencija njegove misli pri punoj svijesti i odgovornosti?

Ta tema mnogostruko je komplicirana kako sa strane njegovih pristalica tako i njegovih napadača. Za pristalice je tema bila s raznih aspekata tabuirana sve do diskusije oko časopisa »Les temps modernes«, godine 1947/48, u kojoj je Heideggerov učenik K. Löwith napao svog učitelja, dok je F. Fedier činjenicama, odnosno njihovom odsutnošću, odlučno branio Heideggerovo ponašanje kao slučajnu i kratkotrajnu epizodu. Međutim, nije riječ o faktima, oni su nam danas poznati iz knjige Guida Schneebergera[1], *Nachlese zu Heidegger, Dokumente zu seinen Leben und Denken* (Bern, 1962), kojima je prethodila Lübbeova opširna bibliografija literature o Heideggeru 1918—1955. godine (*Zeitschrift für philosophische Forschung*, 11, 1957, str. 401—452), a slijedila ih *Heidegger-Bibliographie* Hans-Martina Sassa (Meisenheim am Glan, 1968) i materijali vezani uz Heideggerovu bibliografiju 1917—1972, koje je H. M. Sass s suradnicima izdao 1975.

»Subjektivniji« Schneeberger i »objektivniji« Sass slažu se u tome da je, tematski gledano, 1933/34, u vrijeme kad je držao predavanja pod naslovom »Die Grundfrage der Philosophie« (ljetni semestar 1933) i »Von Wesen der Wahrheit« (zimski semestar 1933/34), Heidegger u raznim prilikama — kao u »Freiburger Studentenzeitung« 1. 6. 1933. i famoznom govoru pri svečanom preuzimanju rektorata univerziteta Freiburg i. Br. am, 27. 5. 1933. — govorio o Schlageteru[2], o »radnoj službi« i univerzitetu, apelirao na njemačke muževe i žene, obraćao se njemačkim učiteljima i drugovima (Heidegger je 1934. uputio studentima poziv u »radnu službu«, izdao prateću riječ univerziteta, govorio nezaposlenim radnicima o nacionalsocijalističkom znanstvenom školovanju), a na pozive u Berlin i München za redovnog profesora odgovori je negativno u »Der Allemanne Kampfblatt der nationalsozialist Oberbadens« 7. ožujka 1934. pod naslovom *Warum bleiben wir in der Provinz?* (»Zašto ostajemo u provinciji?«), odbijajući visokourbanizirane sredine kao neprimjereno mjesto za svoje mišljenje koje je u predavanjima o Hölderlinu i Hebelu jednoznačno odredio onim koje je blisko zavičajnom tlu i materinjem jeziku (u čemu bi se, ako bi se htjelo, prilično razvodnjeno mogla prepoznati nacionalsocijalistička teza »Blut und Erde«, teza o »krvi i zemlji«).

Od 1961. do 1967. razvila se nova diskusija u Francuskoj o Heideggerovom radu i ponašanju u kojoj su sudjelovali svojim

[1] Kod G. Schneebergera nalazimo, valjda radi općeg raspoloženja, i tekstove tadašnjih njemačkih studentskih i omladinskih rukovodilaca.

[2] Schlageter, frajburški student u Ruhru, bio je nekako istim riječima pozdravljen od Karla Radeka, jednog od tadašnjih boljševičkih vođa, kao i od Heideggera.

Digitized by Google

prilozima J. P. Faye i T. Fedier, te A. Patri i R. Minder. O tome nas je opširno izvjestio B. Allemann u časopisu »Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäischen Denken«, № 235, 21. Jg., Heft 10, listopad 1967, str. 962—976. Oko ponovne rehabilitacije Heideggera nastojao je i J. — M. Palmier u svojoj knjizi *Les écrits politiques de Heidegger*, Pariz, 1968.

Razdoblje koje je u pitanju najbolje su prikazali A. Schwan, *Politische Philosophie im Denken Heideggers*, Westdeutscher Verlag Köln und Opladen, 1965, i O. Pöggeler, *Philosophie und Politik bei Heidegger*, Karl Alber, Freiburg/München, 1972.

Sam Heidegger se na razdoblje svog rektorata osvrnuo dva puta: 23. rujna 1966. u intervjuu časopisu »Spiegel« kojem je prethodilo pismo čitaoca u ožujku te godine. Tu je Heidegger odbio neke »podatke« koje nalazimo u literaturi. Međutim, taj intervju je objavljen po njegovoj želji tek posmrtno, u »Spiegel«-u od 31. svibnja 1976. A prvi put u jednom napisu kratko vrijeme nakon sloma Trećeg Reicha 1945, pod naslovom *Das Rektorat 1933/34 — Tatsachen und Gedanken (Rektorat 1933/34 — Činjenice i misli)*, koji je Hermann Heidegger objavio 1983. zajedno s rektorskim govorom »Die Selbstbehauptung der deutschen Universität (»Samopotvrđivanje njemačkog univerziteta«). Za nas su, prije svega, mjerodavna, i u pozitivnom i u negativnom smislu, ova Heideggerova tumačenja svojih misli i vlastitog ponašanja. Uz to, naglašavamo da se intervju objavljen 30. svibnja 1976. sadržajno slaže s Heideggerovim opisom rektorata 1933/34 (objavljenim 1983).

Činilo nam se da je ovim Heideggerovim istupanjem stvar objašnjena i stavljena na svoje mjesto. Međutim, u »Spiegel-u« od 18. kolovoza 1986. ponavljaju se optužbe i različita inputiranja koja skrivaju i iskrivljuju pravi smisao Heideggerovog djelovanja u periodu 1933/34. i navode nas da taj problem ponovo i dublje promislimo.

Heideggerov postupak obradbe povijesnih fenomena

Eklatantni promašaj razumijevanja Heideggera bio je napad na *Uvod u metafiziku*, koji je u »Frankfurter Allgemeine Zeitung«, № 170, od 25. srpnja 1953. napisao Jürgen Habermas.[3] Tu se potpuno promašuje ono što je navedeno u zagradama u Heideggerovoj knjizi, gdje na str. 152. Heidegger kaže: »Što se danas naokolo nudi kao filozofija nacionalsocijalizma, ali s unutrašnjom istinom i veličinom tog pokreta (naime sa susretom planetarno

[3] U diskusiji o Heideggerovoj knjizi *Einführung in die Metaphysik* (1953) sudjelovali su još K. Korn, *Warum schweigt Heidegger? Antwort auf den Versuch einer Polemik*, (»Frankfurter Allgemeine Zeitung«, 14. 8. 1953) i C. E. Lewalter, *Wie liest man 1953. Sätze von 1935? Zu einem politischen Streit um Heideggers Metaphysik*« (»Die Zeit«, Jg. 8, Nr. 33, Hamburg, 13. 8. 1953, str. 6).

Digitized by Google

određene tehnike i novovjekovnog čovjeka)[4] nema ni najmanje posla, to lovi u tim mutnim vodama 'vrijednosti' i 'cjelina'«. Dakle, tu nikako nije riječ o veličanju nacionalsocijalizma, nego o *metafizičkom izjednačavanju* »univerzalne vladavine volje za moć unutar planetarno viđene povijesti. U toj zbilji stoji danas sve, zvalo se ono komunizam, ili fašizam, ili svjetska demokracija«. *(Das Rektorat 1933/34 — Tatsachen und Gedanken*, V. F. Klostermann, Frankfurt a. M., 1983, str. 25).

Prava »istina i veličina« nacionalsocijalizma jest pobjeda čistine bitka novovjeke subjektnosti subjekta, a to je, kao što je poznato, zaključna pojava zaborava bitka — totalni i globalni *nihilizam*. Dakako, takav nihilizam se ne može pobiti s nekoliko mrzovoljnih političkih fraza, jer se one vraćaju onome koji ih je izrekao čineći iz njega samog još jednu, produbljenu političku ideologiju koja učvršćuje etablirani svjetski nihilizam.

U citiranim Heideggerovim riječima Habermas je našao takvu političku potvrdu nihilizma kao udesa bitka u totalnom zaboravu, a nije se potrudio da u njima vidi najradikalniju kritiku nacionalsocijalizma. Ne bi bilo nimalo pretjerano kada bismo rekli da u Njemačkoj 1935. i nadalje, sve do predavanja o Nietzscheu, Schellingu i drugima, nije bilo veće opozicije postojećem režimu od Heideggerove misli — koju su nacionalsocijalistički vođe i »filozofi« uvidjeli bolje nego lijevi demokrat Habermas. Odatle mjere režima kojima se kontrolira i ograničava Heideggerov rad, kao i činjenica da je nakon ostavke s rektorskog položaja, na koji je Heidegger jednoglasno biran plenumom Sveučilišta prvi od ministra postavljeni rektor bio sa strane nacionalsocijalista dočekan kao »prvi nacionalsocijalistički rektor univerziteta«.

Tu se, uostalom, pokazuje razina razumijevanja Heideggera i njegove metode: postupak činjenja protivnika većim da bi pregorijevanje onoga što protivnik sa sobom nosi ispalo obuhvatnije, a kritika njegova bila produbljena do epohalnih razmjera.

U nacionalsocijalističkom pokretu Heidegger je vidio nešto krajnje ozbiljno i značajno, pristupajući mu jednako kao što je pristupao filozofima od Grčke pa sve do kraja metafizike. Naime, on je te filozofe (koji su bili, ali nisu prošli) ponajprije

---

[4] To isto kaže Heidegger i u svom rektorskom govoru *Samopotvrđivanje njemačkog univerziteta* riječima: »čudesnu ljepotu i veličanstvenost tog proloma razumijemo tek tada u cijelosti kada u sebi nosimo onu dubinu i široku nadmoćnost iz koje progovara stara grčka mudrost: τὰ... μεγάλα πάντα ἐπιφαλῆ...

‚sve veliko stoji u oluji...' (Platon, *Politeia* 497[d], 9).« *(Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*, Verlag Korn, Breslau 1933, str. 22).

Međutim, velika je razlika u razinama tekstova: dok tekstovi iz 1933/34. svjedoče o Heideggerovom viđenju nacionalsocijalizma kao »proloma« u suvremeni svijet, dotle tekst napisan 1935. godine *(Einführung in die Metaphysik)* već jednoznačno govori o nacionalsocijalizmu kao političkom etabliranju nihilistički određenog suvremenog svijeta — dakle: ne afirmativno, nego polemički negativno.

Digitized by Google

interpretirao tako ozbiljno da je svakoj njihovoj riječi pridavao veliko značenje, možda čak veće nego sami autori, da bi — ojačavši tako one s kojima se razračunava — na kraju njihovu misao ipak odredio u skladu sa svojim viđenjem filozofije od Grka[5] do Hegela, Nietzschea i Marxa, to jest dao im, u razdoblju *Kraja filozofije i zadaće mišljenja*, najviši čin u povijesti filozofije kao napredujućem zaboravu bitke. Dakle: izvlačenje metafizike do vrha misli, pa onda kritika i destrukcija u svoj svojoj dubini i širini. Isto tako: nasuprot partijama Weimarske republike, Heidegger diže visoko nacionalsocijalizam kao pokret, da bi ga kasnije, kad je nastupio lom, još intenzivnije kritizirao i destruirao.

Dakle, on je nacionalsocijalizam — zajedno s amerikanizmom i boljševizmom — u više navrata uzdigao na rang primjernog mišljenja tehničke epohe i društvene organizacije, odnosno »političke misli«, da bi njihova kritika dobila svjetske razmjere.

Utoliko nas više čudi njegovo postupanje i ponašanje za vrijeme rektorata 1933/34. U to doba nalazimo različita veličanja pokreta i njegovog »Führera«. Ta veličanja su većinom bez poznatog Heideggerovog stila, rekli bismo čak, ispod razine predavanja i napisa koje je inače davao. Bez obzira na tada razvijenu aktuelnu tematiku, Heideggerovi napisi kao rektora čine nam se kao da ih je — mjereno prethodnim djelima i napisima, kao i kasnijim napisima i malim objavljenim djelima za vrijeme nacionalsocijalističke ere — napisao gotovo nepismenim nekritički prihvaćenim stilom uobičajene partijske publicistike, ili, bolje rečeno, kao da ih nije on napisao.

Rektorat 1933/34.

Odakle takva razlika? To se dade razumjeti samo na osnovi težnje svakog pravog mislioca da, makar uz cijenu snižavanja razine svojih misli na vulgarno mišljenje i ponašanje vođe i pripadnika pokreta, uspostavi kontakt s vođom i pokretom radi unutrašnjeg sabiranja i obnove naroda preko obnovljenog univerziteta, koji je i sam pozvan da mjerodavno sudjeluje na svojoj samoobnovi i sabiranju naroda.

O svojem političkom djelovanju do izbora za rektora univerziteta, u travnju 1933, Heidegger kaže: »Nisam imao nikakav odnos spram mjerodavnih mjesta vlade i partije, sâm nisam bio ni član partije niti sam se na bilo koji način politički aktivirao. Tako je bilo neizvjesno hoću li tamo gdje se koncentri-

[5] Heidegger određuje svoju metodu kao korak natrag — u početke, u izvore, za razliku od Hegela koji (posredstvom Kantovog omalovažavanja historije filozofije) uvijek ide za napretkom. Tako je za Heideggera, na primjer, odnos između onog trajnog u mijeni i onog promjenljivog bolje izložen kod Heraklita i Parmenida nego ikada kasnije.

Digitized by Google

rala politička moć biti saslušan s obzirom na ono što mi je kao nužnost i zadaća lebdjelo pred očima. No, isto tako je bilo neizvjesno kako daleko će univerzitet sam sudjelovati da vlastitu bit iskonskije nađe i oblikuje, koji zadatak sam već u svom nastupnom govoru, u ljeto 1929, javno izložio«[6] *(Das Rektorat 1933/34 — Tatsachen und Gedanken,* str. 21).

Rektorat je, dakle, bio mogućnost da se sve snage, bez obzira na pripadnost partiji i njezinoj doktrini, odluče na promišljeno obnavljanje univerziteta i naroda, da se njihov utjecaj pojača i osigura. Konačno, Heidegger je mislio da se prihvaćanjem rektorata može suprotstaviti nadiranju nepodesnih osoba i prijetećoj nadmoćnosti partijskog aparata i partijske doktrine (isto, str. 23/24). Naravno, njemu je bio potpuno stran primitivni rasizam i biologizam nacionalsocijalističke doktrine (zabranio je da se na univerzitetu objesi takozvani »židovski plakat«, koji je tražio izbacivanje s univerziteta svih studenata i nastavnika židovskog podrijetla); pristupio je NSDAP-u (1. svibnja 1933)[7], uz ogradu da se neće nikako angažirati u nacionalsocijalističkim potezima na univerzitetu, niti prisustvovati forumskim zasjedanjima nacionalsocijalističkih lokalnih i regionalnih vođa. Ukratko, sve do svoje ostavke, on je na svoj način bojkotirao rad nacionalsocijalista.

Takovo, nimalo jednostavno i jednoznačno Heideggerovo postavljanje u tadašnjoj političkoj situaciji Njemačke bilo je s obzirom na nakanu njegova mišljenja dvojbeno, a s obzirom na pokazane posljedice vrlo otežavajuće za njegov rad, o čemu svjedoče i njegove vlastite riječi:

»O Biti istine govorio sam 1930. (...) Predavanje je objavljeno tek 1943, istodobno s onim predavanjem koje je u obliku dvosatnog redovnog predavanja održano za vrijeme mojeg rektorata u zimskom semestru 1933/34. o grčkom pojmu istine putem izlaganja Platonove usporedbe sa spiljom i nadopunjeno jako posjećenim seminarom 'Narod i znanost'. Izlaganje usporedbe sa spiljom tiskano je 1942. u 'Godišnjaku za duhovnu predaju II' pod naslovom *Platonov nauk o istini.* Spominjanje i recenzija tog napisa bili su partijsko-službeno zabranjeni, kao što su bili zabranjeni posebni otisci i njihovo raspačavanje u knjižarama.

---

[6] Heideggerovo preuzimanje rektorata bilo je motivirano njegovim nastojanjem da radi na unutrašnjoj obnovi univerziteta za koji je u svom frajburškom nastupnom predavanju 1929. godine *(Što je metafizika?)* bio ustanovio: »Područja znanosti daleko su jedna od drugih. Način obradbe njihovih predmeta iz osnove je različit. Ta raspadajuća mnoštvenost disciplina danas se održava zajedno u nekom značenju još samo tehničkom organizacijom univerziteta i fakulteta te praktičkim usmjerenjem struka. Tome nasuprot, odumrla je ukorijenjenost znanosti u njihovoj bitnoj osnovi« *(Was ist Metaphysik?,* F. Cohen, Bon, 1925, srt. 8).

[7] Usp. »Breisgauer Zeitung« (...), 85 Jg., Nr. 105, 4. svibnja 1933, str. 3.

Digitized by Google

Do posljednjeg dana sam oklijevao da preuzmem rektorat jer sam znao da ću sa svojim naumom dospjeti u dvojaku opoziciju spram 'novog' i 'starog'. 'Novo' je u međuvremenu nastupilo u liku 'političke znanosti', ideje koja se osniva na krivotvorenju biti istine. 'Staro' je bilo nastojanje da se ostane pri 'struci' te da se njezini napreci podržavaju i učine korisnima u nastavi, da se odbije svako promišljanje bitnih osnova kao apstraktno-filozofijsko, ili pak dopusti u svakom slučaju samo kao izvanjski ukras, ali ne kao vršenje promišljanja i iz tog vršenja mišljenje i pripadanje univerzitetu.« (isto, str. 22/23).

U istom napisu Heidegger dalje govori o tome da su »novo« i »staro« bili, doduše, međusobno u suprotnosti, ali da su njegov pokušaj na jednaki način pobijali i činili nemogućim. Ono što on nije vidio i nije mogao očekivati kad je preuzeo rektorat ubrzo je nastupilo: u toku prvog semestra »novo« i »staro« su se konačno složili kako bi njegove napore paralizirali, a njega konačno isključili.

Do ostavke sa rektorata došlo je u veljači 1934, nakon desetomjesečnog službovanja, jer Heidegger nije pristao na zahtjev reichs-ministra za smjenjivanje dekana pravnog i medicinskog fakulteta, E. Wolfa i E. v. Möllendorfa, koji su se jasno antinacionalsocijalistički opredijelili. A nakon ostavke Heidegger nije držao najavljeno predavanje »Država i znanost«, nego predavanje o »logici« kao znanosti o Logosu, koji je i bit kazivanja. U intervjuu u »Spiegelu« Heidegger kaže: »Nakon odstupanja od rektorata ograničio sam se na svoj učiteljski zadatak. U ljetnom semestru 1934. predavao sam »logiku«. U sljedećem semestru 1934/35. držao sam prvo predavanje o Hölderlinu, a 1936. počela su predavanja o Neitzscheu. Svi koji su moglil čuti, čuli su da je to bilo razračunavanje sa nacionalsocijalizmom« (»Spiegel«, 31. svibnja 1976, str. 201—204). Ako su predavanja o Nietzscheu bila, zapravo, kritika (prebolijevanje) nacionalsocijalizma kao vrhunskog očitavanja volje za moć kao biti tehnike, onda je pristajanje uz nacionalsocijalizam bilo odlučujuće kao tobožnje prepoznavanje vođe i pokreta u duhu Nietzschea čitanog kroz knjige E. Jüngera i svih postničeanaca (usp. Jüngerove knjige, *Die totale Mobilmachung* 1930. i *Der Arbeiter* 1932). Heidegger 1933/34, poput, na primjer, Baeumleva, nacionalsocijalizam kao političko »otjelovljenje« Nietzschea.[8]

Nacionalsocijalistima nije trebao duhovni vođa pokraj njihovog »Führera«, još manje nadomjestak njihove eklektičke doktrine. Oni su na sasvim direktan način tražili univerzitet u službi pokreta, dok su u Heideggeru vidjeli samo saputnika koji,

[8] O Nietzscheu Heidegger govori prvi put u svom rektorskom govoru 1933 (*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*, Verlag Korn, Berslau, 1933, str. 12), a u *Rektoratu*... 1945. navodi Nietzschea objašnjavajući kako je on na njega djelovao 1933. i 1943 (*Das Rektorat*..., str. 25).

Digitized by Google

nasuprot njihovom aktivizmu i optimizmu, sa sobom nosi mišljenje tjeskobe i sverazarajući nihilizam smrti.

Dakle, Heideggerovo nastojanje 1933/34. završilo je kao totalni nesporazum između njega i vlasti.

Zašto pad razine mišljenja?

Pa ipak, ostaje nam pitanje: zašto se Heidegger zauzeo baš za ovu doktrinu? Nema drugog odgovora do uvida u političku situaciju Weimarske republike: dok su se komunisti pretežno bavili socijal-fašistima, to jest kritikom socijaldemokracije, a desni politički krugovi se trudili oko restauracije monarhije, Hitler je, obećavajući svakom sloju pučanstva ono što je tražio i ne obavezujući se nikome, radio na »revolucioniranju« i preobrazbi naroda (naravno, u manipulativne svrhe). Sam Heidegger o tome kaže: »Tada nisam vidio drugu alternativu. Pri općoj zbunjenosti mnijenja i političkih tendencija 22 partije, valjalo je naći nacionalni i prije svega socijalni stav...« (»Spiegel«, 31. svibnja 1976, str. 196).[9] Bučno, brbljajuće govorenje a ništavna akcija samorazaranja socijalista i komunista, nemoć demokracije tokom Weimarske republike dovode ga do sveobećavajućeg pristanka uz nacionalsocijalizam.

Drugim riječima, misao oslobođenja i sabirajuće obnove svih slojeva njemačkog naroda morala je naći odjeka kod mislioca koji spas traži u ponovnom udesu bitka usred sveopćeg nihilizma.

U prelomno doba, iz biti znanosti same, ovisno o jačini i širini pokreta, slijedi i položaj nastavnika (vođa fakulteta) i njihove studentske pratnje. Već iz ovoga proizlazi konsekvencija da se Heidegger u svom rektorskom govoru izražava jednostavno i uobičajeno, i tako — *»ontički«, a ne »ontologijski«* — pristupa nastavnicima i studentima, nastojeći ih oduševljeno pripremiti za prevladavanje metafizičke biti univerziteta i obavezujući ih svojim imperativnim govorom na prelom u sebi samima. Dakle, govoreći uobičajenim rječnikom, Heidegger *ne misli fenomenologijski* (odnosno, fundamentalno-ontologijski) u obrađivanju teme koju je sebi postavio, nego kao jedan od vođa univerziteta diktira sve o univerzitetu, rješavajući kritičku ocjenu stanja univerziteta koju je postavio 1929. godine (»Što je metafizika«?), tako da na nju pozitivno-metafizički odgovara. Drugim riječima, konkretna odluka za nacionalsocijalizam dala je *metafizički odgovor*. Njegov se rječnik približava uobičajenom i svakodnevnom rječniku nastavnika i studenata, namećući univer-

[9] Na ovom mjestu Heidegger se poziva na Friedricha Naumanna (1860—1919), njemačkog političara i publicista koji je u svojoj knjizi *Srednja Evropa* izložio program o dominantnoj duhovnoj ulozi Njemačke u tom dijelu svijeta.

Digitized by Google

zitetu rješenje koje je ontičko tumačenje, konkurentsko jednostavnom i vulgarno-ideologijskom rječniku nacionalsocijalista.[10]

Ukratko: 1933/34. Heidegger se vraća na ontičko-empirijski shvaćenu odluku i odlučnost za jedan među mnogim drugim političkim pokretima. *»Ontologijska diferencija« se pretvara u »ontologijsku« pseudosintezu.* Njegov rektorski govor, prigodne izjave, govori na radiju, koketiranje s partijskim jezikom — sve to znači pad razine njegova mišljenja ispod ranga svega ostalog što je napisao. Naravno, on nije naprosto oglupavio za tu godinu dana svog rektorata, ali je opravdana težnja za zbiljskim engagementom završila u svrstavanju u redove nemisaonih nasilnika i ideologijskih »mislilaca«.

Ni u svojim najslabijim trenucima, kada je najljepše govorio o nacionalsocijalizmu, kada je formalno primio članstvo u NSDAP itd., on nije bio nacionalist (naprotiv, već su za vrijeme rektorata nacionalsocijalisti pobijali njegove govore i napise), ali je provincijalni ressentiment, osim lektire Jüngerovog *Der Arbeitera*, sigurno pridonio da bude neotporan spram električke gluposti nacističke ideologije.

Jedno je sigurno — da je visoko uzdizao njemački narod »mislilaca i pjesnika«[11], ali i to ne kao nacionalist, ili čak šovinist, nego kao obnovitelj i zastupnik preporoda njemačkog naroda u okviru evropske povijesti Zapada. Narod, dakako, nije mislio ni biologistički, ni rasistički, nego iz duha njemačkog govorenja i kazivanja — filozofijski najznačajnijeg poslije grčkog kazivanja, *primjerenog prebivanju čistine bitka* (jer govor je za njega »kuća bitka«).[12] Ovo viđenje naroda Heidegger nije nikada napustio, a u tom viđenju kretala su se i njegova očekivanja spram nacionalsocijalizma. Njegovi govori i napisi za vrijeme rektorata proizlaze iz njegovog razumijevanja preloma, pa stoga nije čudno što odmah poslije primanja pokreta u cjelini traži od univerziteta ono što mu, po njegovom mišljenju, univerzitet nacionalsocijalizma nije mogao pružiti.

---

[10] Pa ipak, uz sav Heideggerov angažman, nacionalsocijalisti nisu dobro primili njegov rektorski govor. Smetao im je već sam naslov — *»Samopotvrđivanje njemačkog univerziteta«*, jer su oni htjeli politizaciju znanosti.

[11] U Ringguthovom referatu o političkim grijesima Heideggera, u »Spiegel-u« od 18. kolovoza 1986, citira se Heideggerovo predavanje o Parmenidu 1942/43, u kojem se kaže da je povijesni narod (Nijemaca) već pobijedio i da je nepobjediv »ako je narod pjesnika i mislilaca, koji to ostaje u svojoj biti tako dugo dok nije (...pao žrtvom...) odlutalosti od njegove biti« (isto, str. 168).

[12] Unatoč brojnim neologizmima i arhaizmima prve faze i etimologiziranju u drugoj fazi, Heideggerov govor je poslije Nietzschea najljepši govor jednog njemačkog mislioca.

Digitized by Google

Pretpostavke i konsekvencije

Odnos Heideggera i nacionalsocijalista na planu univerziteta dao bi se ovako odrediti: Heidegger se maksimalno približava pokretu, ali ga vidi kroz svoje interpretiranje univerziteta, dajući univerzitetu dubinu svojih misli i odbijajući nacionalsocijalističke faktičke poglede na univerzitet i fakultete kao pragmatističko-manipulativni službeni stav i podređivanje univerziteta pokretu. Nema nikakve sumnje da on prihvaća nacionalsocijalizam, ali mu daje svoje viđenje, izbjegavajući nacionalsocijalistički eklektički (ideologijski) stil. Nacionalsocijalistički pokret bio bi za Heideggera dobar kada bi usvojio njegovu misao; u svojoj faktičkoj verziji, sa svojim brutalnim i brahijalnim biologizmom i rasizmom, on za njega nije dobar.

Kao »prelom« u suvremeni nihilizam i rješenje za pravu organizacijsku strukturu univerziteta, nacionalsocijalizam nije podesan za onu ulogu koju su mu namijenili faktički vođe i vođa (»Führer«), no upravo kao prelom i prodor je nešto što Heidegger priznaje i čega se drži do predavanja o Schellingu i Nietzscheu 1936/37, što (budući da su te filozofe svojatali nacionalsocijalistički »mislioci«) postaje prva tema njegovog razračunavanja sa nacionalsocijalizmom i njegovim »filozofima«.

Otada je kritika aktivizma nacionalsocijalizma prvi signum Heideggerovog razračunavanja s Trećim Reichom — s konsekvencijama koje pogađaju samog Heideggera: onemogućavanje pristupa svjetskim kongresima filozofa u Pragu (1934) i Parizu (1937), špijuniranja[13] njegovog predavačkog rada u seminarima (između ostaloga, i zbog njegovog otpora poretku kroz nastojanje oko sporazumijevanja filozofa Francuske, koji se zalažu za »Prirodu«, i njemačkih filozofa, kojima je dan »Duh« u nadleštvo)[14], oštre i vrlo kritičke polemike nacionalističkih profesora i privatnih docenata, onemogućavanje tiskanja predavanja i govora te ponovnog tiskanja spisa koji bi dokumentirali »okret« što je nastupio već od 1930. godine *(O biti istine);* a da ne govorimo da ga nacisti prisiljavaju na gradnju opkopa odmah nakon dva održana sata najavljenog predavanja »Mišljenje i pjesničko sačinjanje« u zimskom semestru 1944/45.

Koliko god bili ograničeni, nacionalsocijalisti i njihovi »filozofi« shvaćaju Heideggera podjednako žustro kao otpor poretku, a ako ga do danas (primjerice, »Der Spiegel«, 18. kolovoza 1986) njegovi poslijeratni protivnici shvaćaju kao pristajanje uz tadašnji poredak, šireći neistine o njemu, počev od njegovog

[13] Slučaj dr Hankea koji je sam došao Heideggeru i priznao mu da ne može više vršiti zadani nadzor te mu želi objasniti stanje stvari s obzirom na njegov daljnji rad kao nastavnika (»Spiegel«, 31. svibnja 1976, str. 204).

[14] Usp. Heidegger, *Wegw zur Aussprache,* u *Alemannenland. Ein Buch von Volkstum und Sendung,* von Oberbürgermeister Dr. F. Kerber, Stuttgart, 1937, str. 135—139.

Digitized by Google

odnosa spram Husserla pa do njegovog ekspertiranja u nastojanju oko profesure Maxa Mülllera. Dakle, kao što su ga nacisti napadali 1933/34, napadaju ga danas antifašisti svih boja. Mada i R. Ringguth u spomenutom »Spiegelu«, citirajući prepisku Erharta Cästnera *(Brief-wechsel 1953—1974)*, koju je izdao Heinrich W. Petzet, navodi Heideggerove riječi koje jasno pokazuju problem — »U osnovi, ne radi se uopće o mojem kratkoročnom rektoratu 1933/34., nego jedino o tome što utvrđuje Paul Valery: Tko ne može napasti mišljenje, napada onog koji misli« (»Spiegel«, 18. kolovoza 1986, str. 164).

Politički engagement filozofa(?)

Slučaj Heideggera je radikalni primjer nesporazuma pokreta, partije i filozofove potrebe za uključivanjem. To je negativni rezultat odnosa partije i filozofije u slučaju kada se filozof uopće odluči na krajnji engagement. Od Platonovih sanja o ozbiljenju suradnje s didaktorom do Hegelove Staats-filozofije, filozofi su, mahom na svoju štetu i neodbojnost države spram njih, sanjali o primjeni svoje filozofije sa strane države i određene, sad jasnije — sad nejasnije, veze s politikom. Svaka prava i velika filozofija traži susret međusobnog razumijevanja, koji se, međutim, zbog obostrane odbojnosti i pretenzija ubrzo pretvara u nesporazum (historija marksizma to bjelodano pokazuje — na primjer, Lukacs, Bloch, Korsch). Budući da oboje, politika i filozofija, pretendiraju da raznim rječnicima govore jedno te isto, povremeno sporazumijevanje se zamjenjuje obostranim nesporazumom. U tome ima nešto tragično, ali se to ubrzo pretvara u farsu, u otvorenu opoziciju filozofa i odbijanje kraće ili duže komunikacije vlasti s filozofima. Ista volja za moć ne trpi konkurenciju filozofa i vlasti. Zato vlast odbija filozofe ma koliko su oni minorni kao njezini protivnici, a filozofi odbijaju vlast ma koliko je ona sama minorna. Ne samo u totalitarnim režimima nego i u najliberalnijoj demokraciji, kompleks inferiornosti jednih ili drugih uobičajena je solucija konkurentskog konflikta.

Martin Heidegger je primjer nepromišljenog kontaktiranja s vlašću i njenog zadovoljstva zbog prekida s mišlju koju im je ponudio (o čemu govori spomenuta činjenica da je Heideggerov nasljednik u rektoratu bio pozdravljen kao prvi pravi nacionalsocijalistički rektor Frajburškog univerziteta). Uvjereni smo da bi do sukoba došlo i da Heidegger nije odbijao progon nastavnika Židova (direktora medicinske klinike, profesora Thannhausera, i profesora za fizikalnu kemiju, von Heveseya), da nije zabranio vješanje antižidovskog plakata, da nije zabranio spaljivanje knjiga židovskih i drugih autora te da je pristao na službeni zahtjev smjenjivanja dekana Pravnog i Medicinskog fakulteta (E. Wolfa i E. v. Möllendorfa). Njegov formalni pristup

Digitized by Google

partiji i pokretu, nesudjelovanje na forumima i zborovima nacionalsocijalista, kao i odbijanje izvršavanja službenih naloga — sve je to moglo izostati, sve je on to mogao učiniti na direktnu korist nacionalsocijalizma, pa ipak bi njegov način mišljenja ostao zazoran nacionalsocijalistima i ništa od toga mu ne bi pomoglo u njihovim očima i u očima njihovih »filozofa« i ideologa (E. Kriecka[15], A. Baumlera i samog A. Resenberga): Heidegger je samostalno mislio, dok su oni bili u službi vlasti.

Isto tako, u svojem isključivom »antidemokratskom stavu« (Max Müller), koji traži *posvemašnje pristajanje uz njegovo mišljenje*, Heidegger se, kao mislilac koji je prošao svim mogućim putevima da bi bar naslutio istinu, ne može zadovoljiti kakvom liberalnom tolerancijom.

To još jednom govori o odnosu mislilaca i vlasti: ni jedni ni drugi, sad više — sad manje, ne mogu biti tolerantni ako smatraju da su dohvatili nešto pravo i istinito. To mogu samo relativistički empiristi, a to nije bio ni Heidegger, ni politička vlast oko njega. U svakom, i najskromnijem filozofu, ako nije totalni skeptik, skriva se diktator u doslovnom smislu riječi (to jest onaj koji kazuje, svjedoči, tvrdi, očituje, propisuje, obećava, magistar populi, praetor maximus i onaj koji ide naprijed, koji prednjači).

Tu je i razlika između političara i mislioca. Da bi ozbiljio ono što smatra da je pravo, političar može prihvatiti kompromis, može se držati »zlatne sredine« (naravno, u taktici, ne u strategiji) i biti mudri »realni političar«; filozofu nije dopušteno da oklijeva, posreduje i tolerira. Na kraće ili duže staze mogu jedan i drugi ići zajedno, ali, čak i kad govore isto, nisu isto (mudri političar i oportuni mislilac); čak i kad misle isto, prvi je hvaljen, a drugome se smiju. U slučaju personalne unije, mislilac se odvaja od političara u sebi (usporediti Marx kao mislilac i njegove promašene političke prognoze).

Principijelno gledano: motivi sukoba mislioca i vlasti su mnogostrani, ali je sporazum moguć kada se vlast zauzme za rezultate filozofskih nastojanja, pa ih čak i potiče. Na žalost, još smo daleko — iako govorimo o prevladavanju protuslovlja duhovnog i materijalnog rada — od radnika koji do istovetnosti sjedinjuje teoriju, praksu i tehno-poiesis, daleko od svijeta sjedinjenja do istovetnosti prirode i duha, daleko od »carstva slobode« u kojem je smisleno djelovanje samo sebi svrha te pronosi slobodu u »carstvu nužnosti«. Daleko smo od ozbiljenja ideje, to jest prevladavanja otuđenosti i postvarenja u zbilji, a ideologije u misli — premda su ta protuslovlja i njihovo prevladavanje putokazi svijeta rada i unutar njih zametaka slobodne, za povijesnu zgodu otvorene samodjelatnosti. Putevi prevladavanja navedenog dualizma realne moći i nemoćne misli jasni su

[15] Ernest Krieck, poznati nacionalsocijalistički pedagog, cijelo se to vrijeme naročito angažirao protiv Heideggera, odlučno sumnjajući u pravilnu uporabu Heideggerovog njemačkog jezika.

Digitized by Google

u principu, ali nas tokovi zbilje odvode do njega i odgađaju ga za neodređenu budućnost. Iako je HEN PANTA kao TO SOFON posljednja svrha komunizma, jedva ima tragova u političkoj misli i filozofskom engagementu. Takozvani »slučaj Heidegger« primjer je ljubavi spram TO SOFON u duhu potpuno neprikladnom i neprijateljskom razdoblju njemačke povijesti 30-ih godina.

»Führer« — prvi sluga nihilizma

Dakle, daljnji razvoj odnosa Heideggera i nacionalsocijalizma mogao je završiti samo u obostranom pobijanju i u kritici »Führera« i pokreta kao najdubljeg i ujedno najevidentnijeg znaka zaborava bitka i novovjekovnog subjektivizma i nihilizma. »Führer« više nije bio od udesa bitka pozvani obnovitelj praktičkog osmišljavanja i političkog stavljanja u djelo čistine bitka, nego pripada onima koji se na osnovu njihove instinktivne sigurnosti daju namjestiti kao organi upravljanja kružnog pokreta iskorištavanja i potrošnje kao jedinog događanja koje odlikuje povijest jednog svijeta što je postao ne-svijet. »Führer« je sluga nihilizma *Vorträge und Aufsätze,* str. 93/4).[16]

Analiza pojedinih tekstova koje je sam Heidegger priznao kao zabludu može se — bez obzira na njegovo kasnije (1945) tumačenje rektorskog govora kao spašavanja znanosti i univerziteta — zaobići zbog njihova usklađivanja s jezikom nacionalsocijalista.

Za nas Heideggerovo djelovanje 1933/34. ostaje nužni promašaj u odnosu mislioca i vlasti, sličan promašajima Lukacsa i Blocha u njihovim samokritikama pred staljinizmom i svjesnim ili nesvjesnim dodvoravanjem vladajućoj partijskoj liniji. Kad se uzme u obzir cjelokupno Heideggerovo djelo (to jest »putevi, a ne djela«), postaje začudno što se ta epizoda toliko, sve do danas politički izvlači kao argument protiv njegove misli. Što bi bilo od Lukacsa i Blocha kada bi se kao argument protiv njih povlačio njihov dugotrajniji odaziv na direktive Staljina, staljinizma i Internacionale?

Heideggerov primjer poučan je za sve nas

Heidegger se 1933/34. nije slučajno našao kao suradnik nacionalsocijalističkog pokreta. U svim njegovim djelima oko »Sein und Zeita« prisutno je kritičko mišljenje o sadašnjici i njihova geneza (mišljenja i sadašnjeg vremena). I iz tog kontinuiteta Heideggerove misli progovara izbor i urgentnost koncipiranja

[16] Tekst pod naslovom *Uberwindung der Metaphysik* (»Prevladavanje metafizike«) iz zbirke *V.u.A.* sadrži zabilješke uz prebolijevanje (Verwindung) metafizike iz godina 1936—1946. (bilješka XXVI).

Digitized by Google

novog univerziteta, što ga onda — uz kriva očekivanja — navodi na pristajanje uz nacionalsocijalizam.

Sve ljudski niske objede Heidegger je uvjerljive odbio, ali činjenica kolaboracije s nacionalsocijalizmom ipak ostaje. Ostaje i ono najbitnije za njega, naime, adresat njegovih spisa, njemački narod sagledan kao trajna veza s počecima i vrhom grčke filozofije. Nijemci su, prema Heideggeru, u novom vijeku imali ne samo sličan nego adekvatan odgovor na grčku filozofiju i pjesništvo. A iz tog izvora Heidegger je očekivao obnovu njemačkog naroda. Ne samo da nije bio rasist nego nije bio ni nacionalist u modernom značenju te riječi.[17] Zato moramo reći da je njegovo povezivanje grčkih predsokratovaca, to jest grčke filozofije, s njemačkim filozofima i pjesnicima posljednji najintimniji, a ujedno najeklatantniji primjer filozofiranja i metafilozofije, legitimni rezultat bitne i kompletne dijagnoze suvremene duhovne situacije, a ne aktualno nacionalističko priključenje nacionalsocijalističkim šovinizmima i neopravdano odobravanje ideologiji nacionalsocijalizma. Heideggerov »njemački narod« se bitno razlikuje od naroda u aspektu nacionalsocijalizma.

Ako se bit tehnike, »Ge-stell« (po-stavlje), shvati onako kako ju je Heidegger shvatio, onda je njegova misao relevantna i za susjede Francuze i za zapadni svijet uopće, podjednako kao i za istočni svijet, a nipošto samo za njemački narod (o čemu svjedoče mnogobrojni prevodi i njemu posvećene rasprave na svim jezicima Zapada, pa i, na primjer, Japana). Pa ipak, na kraju ostaje ljaga kratkotrajnog engagementa uz jedan pokret kojemu je ubrzo prozreo ideologijsku i socijalno-političku bit i anticipirao njegovo pravo, brahijalno, brutalno lice.

Putevi Heideggerove misli zabranjivali su mu političku apstinenciju, ali i sam je morao priznati da se u tom slučaju prevario. Zato je i njegova pogreška poučna za nas, kao živi primjer mogućnosti i granica suvremenog pokušaja jednog mislioca, koji ostaje kao memento za strpljivi i skrbni politički engagement.

[17] Mada treba spomenuti da je Heidegger od svojih kasnijih predavanja o Hölderlinovim himnama (pod naslovom »Germanien und ‚der Rhein'«, u zimskom semestru 1934/35) do predavanja o Schellingu (1936) i Nietzscheu (1936/37), a povremeno i kasnije, »Dasein« (tubitak) nazivao »Volk« (narod).

Digitized by Google

Socijalizam i samoupravljanje

Okrugli sto časopisa »Nowe drogi« i »Socijalizam«

U organizaciji teorijskih organa PURP — »Nowe drogi« i Saveza komunista Jugoslavije — »Socijalizam«, već po drugi put je vođena interesantna diskusija o problemima vezanima za funkcionisanje i perspektive socijalističkog društvenog samoupravljanja. Za razliku od prethodnog sastanka, na kome je diskusija tek otpočeta, ovaj je bio na izvestan način usmeren i tretirao je nešto užu tematiku. U atmosferi identičnoj onoj pre godinu dana učesnici su se trudili da obuhvate ne samo pitanja vezana za neposredna iskustva funkcionisanja samoupravljanja u svim sferama društvenog života, za delotvornost pojedinih rešenja i predloga nego i da prodiskutuju probleme u širim relacijama socijalizma i samoupravljanja, u kontekstu karaktera i toka razvojnih procesa poljskog i jugoslovenskog društva.

Okrugli sto je održan u oktobru prošle godine, u Mierkama kod Olština. Sa jugoslovenske strane učestvovala je delegacija »Socijalizma«, od pet članova, predvođena prof. S. Šuvarom, članom Predsedništva CK Saveza komunista Hrvatske, glavnim urednikom »Socijalizma«, uz Milivoja Maksića, ambasadora SFRJ u Poljskoj, Vladimira Stanimirovića, prvog savetnika ambasade SFRJ u Poljskoj, Nikolu Burzana, dopisnika dnevnog lista »Bor-

Digitized by Google

ba«. Na čelu poljske delegacije bio je glavni urednik časopisa »Nowe drogi«, Stanislav Vronjski. U diskusiji je učestvovalo petnaestak predstavnika Sejma, Ministarskog saveta, Planske komisije, Društveno-sindikalnog odeljenja CK PURP, naučnih centara i ljudi iz prakse. Prisutni su bili i novinari koji prate problematiku društvenog samoupravljanja. U ime regionalnih vlasti, učesnike Okruglog stola pozdravio je Jan Laskovski, prvi sekretar Vojvodskog komiteta PURP Olština.

Prikazaćemo ovde samo delimično, ni izdaleka potpuno, sadržajno bogatu, često kontroverznu razmenu mišljenja, u okviru koje su pojedini učesnici u raspravi govorili o glavnoj temi Okruglog stola, ali i o konkretnim, istorijski formiranim uslovima za pronalaženje određenih rešenja i iskustava u obe zemlje. Nećemo se zadržavati ni na terminološkim problemima koji proizlaze iz različitog shvatanja, u Poljskoj i Jugoslaviji, pitanja društvenog samoupravljanja, iz raznorodnih rešenja prihvaćenih u našim zemljama, iz drugačijeg položaja samoupravljanja u celokupnom društvenom i političkom životu, a naročito u odnosu na socijalističku državu. Možemo se, naime, složiti sa konstatacijama učesnika u diskusiji da su takve razlike neminovne. Treba ipak dodati i sledeće: kada se u razgovoru prelazilo sa opštih razmišljanja na analizu konkretnih problema i opasnosti (vezanih za funkcionisanje samoupravljanja u preduzeću, prevazilaženje suprotnosti između opštih i partikularnih interesa, zatim za negativne pojave u procesu proizvodnje — nisku produktivnost, inflaciju, teškoće u otvaranju puta naučno-tehnološkom razvoju), terminološke razlike su, u principu, nestajale.

U uvodnoj reči prvi zamenik glavnog urednika »Nowe drogi«, drug Vjeslav Klimčak, podsetio je učesnike na prethodni takav skup. Istakao je da održavanje već drugog okruglog stola posvećenog teorijsko-ideološkim pitanjima svedoči kako o karakteru saradnje između dva teorijska organa bratskih partija tako i o mogućnosti da se ta saradnja iskoristi za razrešavanje bitnih teorijskih problema socijalističke izgradnje u našim zemljama. Naglasio je takođe značaj ovih sastanaka za slobodnu razmenu mišljenja i ideja, kao i informacija o vlastitoj praksi. Ostvarena atmosfera i važnost prethodnog skupa treba da doprinesu još sveobuhvatnijem isticanju svega što nas vezuje i što nas razlikuje, a što proizlazi iz drugačijih iskustava i uslova.

Pošto je ovaj okrugli sto mogao da se poziva na iskustva sa prethodnog, u principu nije bilo potrebno vraćati se na objašnjenja pitanja i na već razrešene kontroverze. V. Klimčak je konstatovao da treba dotaći nove probleme vezane za efikasnost društvenih akcija u socijalizmu i za delotvornost privrednih procesa. Stoga je predložio da se razmatraju sledeći problemi: a) uloga samoupravljanja u razvoju proizvodnih snaga; b) udeo samoupravljanja u realizaciji principa raspodele prema radu i u ostvarivanju ciljeva socijalne politike; c) udeo samoupravljanja u podruštvljavanju planiranja i upravljanja.

Digitized by Google

Obrazlažući ovaj predlog, V. Klimčak je istakao da upravo ti problemi, u poljskim uslovima, nameću rešavanje niza teorijskih pitanja i otklanjanje teškoća u praksi. Oni delimično proizilaze iz opšte društveno-političke i ekonomske situacije u Poljskoj, a i zbog produžavanja perioda suzbijanja uzroka i posledica krize. Ipak, u mnogim slučajevima za njihovo zaoštravanje postoje dublji razlozi — oni izražavaju stvarne teškoće i razvojne suprotnosti socijalizma. To se naročito odnosi na izbor optimalnih puteva društveno-ekonomskog razvoja, na pravilno korišćenje društvenih resursa, ispravno povezivanje opštih i partikularnih interesa, neposredno angažovanje svake društvene grupe (radnog kolektiva ili društvene sredine) na modernizaciji uslova vlastite egzistencije, vlastite — široko shvaćene — radne sredine. V. Klimčak je takođe naglasio da još nisu u punoj meri pokrenuti mehanizmi izražavanja zainteresovanosti radnih kolektiva i njihovih samoupravnih organizacija za stvaranje uslova i mogućnosti ostvarivanja principa socijalne pravde, da se radničko samoupravljanje nekad pojavljuje u ulozi izvesnog dodatnog pobornika manje ili više ispoljavanih partikularnih interesa.

Ističući teorijski značaj diskusije o problemima realizacije aktivnosti društvenog samoupravljanja u pomenutim sektorima, V. Klimčak je rekao da je u Poljskoj preduzeta izuzetno duboka, sveobuhvatna privredna reforma u kojoj samoupravljanje čini ključni element. Razvoj i usavršavanje samoupravljanja tretiraju se ovde kao činioci procesa demokratizacije društvenog i političkog sistema. Ipak, nailazi se, pri tom, na bitna ograničenja, na razgranate probleme. Prvo, u mnogim slučajevima samoupravljanje je više namera nego stvarnost. Ono još traži svoje mesto. U toku je spor (pa i borba) oko punog priznavanja njegove dugoročnosti i prave vrednosti. Ne zapažamo uvek ukorenjenu naviku samoupravnog delovanja, postavljanja i razrešavanja, u samoupravnim organima, osnovnih problema kolektiva. Drugo, još ima pojava korišćenja samoupravljanja isključivo za rešavanje samo nekih problema vezanih za rad preduzeća. Samoupravne institucije, tako ograničenog dometa, trude se da se dotiču samo onih pitanja koja im mogu doneti popularnost u kolektivu, koja neće voditi stvaranju napetosti niti prihvatanju »nepopularnih« rešenja. Treće, u okviru samog radničkog samoupravljanja (u nekim sredinama) i dalje se vodi politička bitka. Deo političke opozicije shvata samoupravne institucije kao mogućnosti otvorene konfrontacije vlastitih ciljeva sa socijalističkom državom, kao »paravan« za aktivnosti van sfere neposrednog delovanja određenog kolektiva. I konačno, četvrto, ne uspeva uvek povezivanje mogućnosti i iskustva različitih formi društvenog samoupravljanja (radničkog, teritorijalnog, u pojedinim sredinama). Nastaje situacija u kojoj se relativno nove forme samoupravne aktivnosti — kakva je radničko samoupravljanje — usavršavaju nekako »iz početka«, bez prenošenja isku-

Digitized by Google

stava, navika, mentaliteta već ustaljenih tokom funkcionisanja narodnih odbora ili samouprava u različitim oblastima rada.

Nadovezujući se na konstatacije iz uvodne reči, član Predsedništva CK Saveza komunista Hrvatske, glavni urednik »Socijalizma« drug Stipe Šuvar podsetio je na neke probleme i iskustva što su vezani za razvoj socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Istakao je da izraz »socijalističko« društvo samoupravljanje nije slučajno prihvaćen, nije želja da se time označi novi kvalitet, nego da se ukaže na evoluciju samog društvenog samoupravljanja i na promenu stava prema njegovoj ulozi u socijalizmu. Rekao je da pojam »socijalističko« samoupravljanje izražava ubeđenje da nije reč o nekakvoj novoj formi »proizvodne demokratije« ili, pak, »radničke participacije«. Ti pojmovi i institucije koje iza njih stoje odražavaju postojeću stvarnost u savremenim kapitalističkim zemljama, jačanje u tim društvima borbe radničke klase protiv neposrednih konsekvenci kapitalističkih društvenih odnosa, odražavaju izgrađenu u toj borbi društvenu poziciju radničke klase. Socijalističko samoupravljanje izražava i odražava ipak i nešto više. U njemu se izražava bit društva prelaznog perioda u kome teče složeni, višedimenzionalni proces istorijske transformacije. Organizovanje društva na samoupravnim principima služi takođe — kako je rekao drug Šuvar — ostvarivanju diktature proletarijata, kao i prevazilaženju u okviru te diktature onoga što jugoslovenski drugovi nazivaju »državnim socijalizmom«. Socijalističko samoupravljanje postaje, na taj način, faktor koji omogućava — u dalekoj perspektivi — odumiranje države, ukidanje birokratske i tehnokratske kontrole nad proširenom reprodukcijom.

Pri tome samoupravljanje nije samo sebi cilj, konačna forma. To je institucija koja se neprekidno razvija, menja zajedno sa razvojem društvenih odnosa. Glavno pitanje, dakle, valja da glasi: kako treba da bude organizovano društvo prelaznog perioda i kako da se ono razvija da bi se — kako je rekao K. Marks — neophodni rad i višak rada povezali — stopili, da bi višak rada nestao, a ceo ljudski rad postao potreban rad, da bi se svi oni koji u društvu nisu radnici identifikovali sa radom, što je identično tendenciji stvaranja besklasnog društva...

Vraćajući se neposredno problemu efikasnosti samoupravljanja, S. Šuvar je istakao da smo danas suočeni sa specifičnim izazovima u vezi sa nivoom produktivnosti rada i sa spremnošću privrede, celokupnog društva da usvoji naučno-tehnološke inovacije. Bez razrešavanja problema povećanja društvene produktivnosti rada i bez brzog, neprekidnog i dubokog prodora rezultata tehničkog razvoja ne može se govoriti o efikasnom društvenom sistemu.

Na kraju svog izlaganja drug S. Šuvar je ukazao na niz teškoća u razvoju samoupravnog sistema, a pre svega na jačanje etatizma, uloge birokratije u upravljanju proširenom repro-

Digitized by Google

dukcijom, na pokušaje deformisanja samoupravljanja u tehno-menadžerskom pravcu.

U kontekstu problema koji su pokrenuti u oba uvodna izlaganja, na okruglom stolu se razvila široka diskusija. Ona je bila uslovljena pripremljenim referatima poljskih učesnika i stalnim vraćanjem na sporna pitanja.

Prva grupa referata razmatrala je probleme uticaja samoupravljanja na razvoj proizvodnih snaga. Direktor Instituta radničke klase Akademije društvenih nauka PURP, prof. Lešek Gilejko primetio je da poljska iskustva još ne omogućavaju uopštavanja. Treba ipak potražiti odgovor na pitanje: u razvoju kojih sfera proizvodnih snaga posebnu ulogu igra samoupravljanje i na koji se način ta uloga (uticaj) ostvaruje?

Samoupravljanje zaposlenih može — kako je istakao L. Gilejko — uticati na neposrednu zainteresovanost proizvođača za vlastiti rad, na porast njihovog angažovanja u proizvodnim procesima, sa kojima, postepeno, počinju da se identifikuju. Uz to, tokom svog razvoja radničkog samoupravljanja uspostavlja mehanizme za razrešavanje mnogih, potencionalno značajnih, društvenih konflikata koji se javljaju u radnoj sredini. Samoupravljanje, pre svega, utiče na partikularizaciju konflikata, na to da pojedine radne sredine postanu svesne vlastitog mesta u strukturi odlučivanja.

Samoupravljanje ima važnu ulogu u podsticanju inicijative, u mobilizaciji unutrašnjih razvojnih rezervi. Upravo u tome se ogleda uticaj samoupravljanja na aktivnost takozvanog ljudskog faktora. A iz toga proizlazi opšta, humanizirajuća funkcija samoupravljanja.

Kao osnovni problem u procesu uticanja samoupravljanja na razvoj proizvodnih odnosa javlja se stav institucija društveno-političke nadgradnje prema zahtevima ekonomske baze. S jedne strane, ne usvaja se uvek teza da u ovoj sferi postoje suprotnosti bilo koje vrste, a s druge — programi neprekidnog prilagođavanja institucija društveno-političke nadgradnje potrebama koje su rezultat razvoja proizvodnih snaga nailaze u socijalističkim društvima na snažne otpore. Do sada su glavni oblik takvog prilagođavanja bile sistemske društveno-privredne reforme, sprovođene i u Poljskoj i u drugim socijalističkim zemljama. Vrlo brzo se, međutim, ispostavljalo da su postojale (i dalje postoje?) uticajne društvene snage koje su se suprotstavljale doslednoj realizaciji reformi, da je dolazilo do blokiranja, a zatim odstupanja od programa njihovog sprovođenja. Pojedini delovi radničke klase, a naročito njene organizovane grupe (partija, sindikati), takođe često nisu pružali snažnu i trajnu podršku reformama (u dužim vremenskim periodima). I pored toga što je formalno takva podrška postojala. S tim u vezi, prof. L. Gilejko je istakao da se dinamika reforme iz 1956. godine održavala, sve dok je podržavana inicijativom odozdo i pritiskom radničkih saveta. Slična situacija je i danas —

Digitized by Google

dinamika radničkog samoupravljanja je ne samo faktor koji podržava reformu nego i faktor koji u velikom stepenu uslovljava uspeh društveno-ekonomske reforme.

Diskusija o perspektivama samoupravljanja stavlja na dnevni red — kako je istakao Gilejko — niz dilema i otvorenih pitanja. Najbitnija među njima se vezuju za određivanje samoupravljanju usko shvaćenih zadataka na poboljšanju ekonomske situacije, kao i za jednostrano shvaćenu produktivnost u privredi, pri čemu se ne uzimaju u obzir opštedruštveni uslovi. U tom smislu se naglašava da visoka produktivnost (o čemu svedoči savremeni kapitalizam) ne mora da bude povezana sa razvojem samoupravljanja, dok, s druge strane, samoupravljanje može voditi jačanju partikularnih tendencija i samozatvaranju.

Značajan je takođe problem kompetencija samoupravljanja, tačnije, njegovih nosilaca. L. Gilejko je pomenuo da u mnogim slučajevima samoupravljanje rešava probleme koji ne zahtevaju veliko stručno znanje ili prepušta direkciji da odlučuje o izrazito složenim pitanjima. To je donekle u vezi sa socijalnom strukturom različitih samoupravnih organa, u kojima su pretežno zastupljene određene grupe zaposlenih.

Svi osnovni problemi pokrenuti u ovom referatu razmatrani su i u drugim izlaganjima. O tome će još biti reči, ali treba istaći da je sveopštu podršku dobila misao prof. Gilejka da je perspektiva samoupravljanja u njegovom neprekidnom razvoju, u stalnom proveravanju njegovih mogućnosti kroz praksu, u organizovanju, u okviru samoupravljanja, aktivnosti osnovnih grupa i sredina socijalističkog društva.

Učesnici u diskusiji često su se vraćali na problem »konfliktne uloge samoupravljanja«, istaknut u referatu; preciznije, na problem unutrašnjih suprotnosti između različitih funkcija i zadataka što ih vrše konkretne samoupravne institucije. Prof. L. Gilejko, odgovarajući profesoru K. Doktoru, kaže da proces uvođenja pojedinih samoupravnih rešenja krije u sebi izvesne potencijalne konflikte. Ti konflikti nastaju, na primer, kad se pozitivni postulati i nade koje se polažu u samoupravljanje kose sa željom pojedinih članova kolektiva da »deluju« u samoupravljanju ili da se pomire sa neminovnošću donošenja nepopularnih odluka od strane samoupravnih organa (na primer o zaoštravanju pitanja radne discipline). Konflikti mogu nastupiti i kada je neophodno istovremeno uzeti u obzir interese i celokupnog kolektiva i pojedinih grupa u njemu.

U referatu, koji je podneo član CK Rišard Brodovič, obuhvaćeni su problemi funkcionisanja radničkog samoupravljanja u preduzeću. Autor je konstatovao da se u regionu Lođa sve snažnije i šire izražava tendencija podizanja produktivnosti, aktivnošću radničkog samoupravljanja. Više nego ranije samoupravni organi se bave problemima razvoja, organizacije rada, disci-

Digitized by Google

pline ili motivacionim funkcijama ličnih primanja. Kao negativnu pojavu — mada to zvuči paradoksalno — podnosilac referata je naveo i dalje mali broj sporova oko privrednih problema unutar preduzeća. Sporovi i konflikti najčešće su, naime, povezani sa neizvršavanjem od strane direkcije odluka radničkog saveta — reč je, dakle, više o kompetencijskim nego meritornim sporovima. Zato, pre svega, treba obratiti pažnju na problem identifikacije kolektiva sa aktivnošću samoupravnih organa i na povećanja društvenog interesa za podizanje produktivnosti. Od prepreka formiranju pravilnih odnosa bitno je navesti nedovoljno ekonomsko obrazovanje znatnog dela radnih kolektiva. Teškoće čine i odnosi unutar preduzeća, naročito između pojedinih društveno-političkih subjekata ma koji u preduzeću deluju. Još se provlače ideje o nadređenosti samoupravljanja u odnosu na sve druge organizacije, o određenoj suprotnosti između pojedinih društvenih struktura. U otklanjanju tih teškoća važan zadatak imaju partijske organizacije. One ne samo da treba da zastupaju opštedruštvene interese nego i da neposredno utiču na funkcionisanje samoupravljanja, na stavove i ponašanje pojedinih njegovih učesnika. Važno je pri tome da partijska organizacija posmatra samoupravljanje kao bitnu formu podsticanja aktivnosti zaposlenih.

U problemima uspostavljanja radničkog samoupravljanja govorio je u svom referatu i predsednik Komisije za samoupravljanje Sejma, glavni urednik lista »Rzeczpospolita« (»Žečpospolita«), Juzef Barecki. On je istakao da je u nastaloj atmosferi krize samoupravljanje počelo da se vraća u preduzeće i u društveno-politički život uopšte, i to sa oreolom panaceje — čudotvornog leka za sve boljke, što je praćeno sa dosta opšteg entuzijazma. U samoupravljanje su polagane izuzetno velike nade. Stvarnost se ipak pokazala daleko složenijom. Sam početak samoupravne aktivnosti nije odmah srušio sve barijere i otklonio sve teškoće, u toku prvih nekoliko godina samoupravljanje u preduzeću nije primetno uticalo na društvenu produktivnost rada, na efikasno delovanje društvenog sistema uopšte. Sprovođenje privredne reforme donelo je određene rezultate — uključujući i efekte samoupravne aktivnosti — ali od tada je proteklo malo vremena da bi se u punoj meri mogle pokazati pozitivne strane sistemskih preobražaja, da bi samoupravljanje izrazito počelo da opredeljuje stavove, motivacije i društveno ponašanje u pojedinim sredinama. Uostalom, to su potvrdila i sociološka istraživanja, koja su pokazala kakvim problemima se bavi radničko samoupravljanje. Najkraći zaključak tih istraživanja može se svesti na konstataciju: »u Poljskoj i dalje postoji problem nedovoljno iskorišćenih mogućnosti samoupravljanja«. Šansa samoupravljanja je u njegovom povezivanju sa društveno-privrednom reformom, u stvaranju od njega jedne od poluga te reforme. Ipak, mora da prođe izvestan period da bi se »samoupravljanje naučilo samoupravnosti«, da bi se ljudi

Digitized by Google

privikli na situaciju u kojoj sami moraju pokretati i rešavati probleme vlastite egzistencije.

Povodom bitnih napomena prof. S. Šuvara o suprotnosti između razvoja samoupravljanja i birokratskih i tehnomenadžerskih tendencija, a vraćajući se na diskusiju vođenu u Cavtatu, J. Barecki je konstatovao da, shodno mišljenju izgrađenom u poljskim naučnim krugovima, nema suprotnosti između težnji za jačanjem države i razvojem društvenog samoupravljanja (uključujući i radničko). Razvoj samoupravljanja jača socijalističku državu, stvara povoljnije uslove za njenu veću efikasnost.

U diskusiji, što je vođena o ova tri referata, pokrenut je niz pitanja i kontroverznih problema. Profesor ekonomije Univerziteta u Ljubljani, drug Ivo Fabinc, istakao je da mnogi problemi, pomenuti u referatima, a koji se javljaju u toku primene samoupravnih rešenja u Poljskoj, nastaju zbog određenih specifičnosti, usled nivoa proizvodnih snaga i zbog onoga što je definisao kao jačanje konflikta između tog dostignutog nivoa i stepena razvijenosti društvenih odnosa. Podsetio je da je uspostavljanje društvenog samoupravljanja pedesetih godina u Jugoslaviji bilo, pre svega, politički akt, jer za to tada još nisu postojali osnovni društveno-ekonomski uslovi. Tek je primenom samoupravnih rešenja dolazilo do formiranja savremenih proizvodnih snaga. Samoupravljanje je samo dokazalo pravo na vlastito postojanje. U Poljskoj se samoupravljanje formira na drugačijem nivou razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Ipak, nezavisno od prirode ovakvih ili onakvih uslova, važno je imati na umu globalne uslovljenosti — naročito neefikasna samoupravna rešenja koja se u socijalizmu ograničavaju samo na usko ekonomske dimenzije.

Nadovezujući se na ovo izlaganje, ekonomist sa Univerziteta u Subotici, prof. Žarko Papić sažeto je komentarisao prirodu produktivnosti savremene kapitalističke privrede. Konstatovao je da savremeni kapitalizam postiže rast privredne produktivnosti, pre svega, globalizacijom ekonomskih odnosa, premeštajući suprotnosti na svoju periferiju. Zato je neosnovano mehaničko prihvatanje marksističke teze o generalnoj krizi kapitalističke privrede. Formalno usvajanje te teze, kao dokaz kojim se potkrepljuje teza o ograničenim dometima samoupravne aktivnosti, onemogućava pravilno kritičko razumevanje današnje situacije. S druge strane, to doprinosi jačanju birokratskih i neproduktivnih tendencija. Zbog toga se, takođe, reforme u socijalizmu ne mogu tretirati kao mogućnost zadovoljavanja socijalnih potreba ili kao odgovor na neposredne društvene pritiske. Društveno-ekonomske reforme treba tretirati kompleksno, njihovi rezultati valja da u celini utiču na sve sfere društvenih odnosa. Jer samo će u tom slučaju razvoj materijalnih proizvodnih snaga delovati u »prirodnoj« sredini. Osnovanost takvog stava pokazuje ne samo ocena stanja reformi sprovedenih u različitim periodima u pojedinim socijalističkim zemljama nego i stepen realizacije

Digitized by Google

jugoslovenskog Programa, ekonomske stabilizacije. Kako je istakao Papić, mere koje se preduzimaju u jugoslovenskoj privredi nisu uvek praćene odlučnijim nastojanjem usavršavanja društvenog samoupravljanja. Rezultat toga je nepotpuna i neefikasna realizacija Programa stabilizacije. Ekonomist sa Univerziteta u Beogradu, prof. Dragutin Marsenić takođe je ukazao na mogućnost pojave konfliktnih situacija u delovanju društvenog samoupravljanja. Kao najvažniji moment je ipak istakao da efikasno samoupravljanje zavisi od toga kako će se obraditi za njega prikladne forme realizacije odnosa između pojedinih kolektiva. I ti odnosi se moraju uspostavljati na samoupravnim principima, pa, prema tome, ne mogu se uvek realizovati kroz forme poznate drugim društvenim sistemima. Društveni dogovori i samoupravni sporazumi, koji se primenjuju u Jugoslaviji, omogućavaju obezbeđivanje ravnopravne pozicije — ekonomske i društvene — svakom učesniku u procesu proizvodnje i reprodukcije, oni su oblik razvijanja procesa stvarnog odlučivanja radnika o višku proizvoda društvenog rada. Izgrađivanje i razvijanje samoupravnih odnosa između samoupravnih društvenih organizacija utiču i na evoluciju države, na stvaranje samoupravnog političkog sistema u kome delegatski mehanizmi pretvaraju državu u instrument udruženog rada.

O problemima jačanja društvenog samoupravljanja u praksi govorio je član Predsedništva PK SK Vojvodine, direktor velikog industrijskog preduzeća u Novom Sadu, Mihali Bognar. Ukazao je na činjenicu da samoupravljanje ne može biti odvojeno od društva, a pravilno razumevanje njegove društvene funkcije mora da se izražava i u preuzimanju odgovornosti za korišćenje društvenih sredstava, za ispunjavanje svojih, prihvaćenih, društvenih obaveza. Samoupravljanje ne treba da bude ograničeno detaljnim pravnim propisima. Suvišna normativnost samoupravne aktivnosti postaje kočnica njenog razvoja. Samoupravljanje tada gubi vezu sa vlastitom bazom i pretvara se u ceo sistem šablona. Ne može biti elastično. Polemišući sa delom izlaganja J. Bareckog u kojem se govori o neophodnosti usavršavanja pravnog normiranja samoupravne problematike, M. Bognar je istakao da to može da se odnosi samo na realizaciju i raspodelu dohotka. Iznoseći, dalje, svoje mišljenje o problemu kompetencija u samoupravnoj aktivnosti, rekao je da se ne može na osnovu pojedinih negativnih pojava odricati značaj samoupravne aktivnosti uopšte. Ako se samoupravni organi pokažu nekompetentnima ili pak izbegavaju da preuzimaju odgovornost za donošenje konkretnih odluka, to nije argument protiv samoupravljanja. Pa makar i zato što se na sličan način ponašaju i drugi, »ozbiljniji« društveni organi. Bit problema je uvek samoupravna praksa, neprestano proveravanje sposobnosti i spremnosti radničke klase za izgrađivanje odnosa u kojima ona može preuzimati odgovornost za rešavanje osnovnih pitanja društvenog i privrednog razvoja.

Digitized by Google

Direktor Instituta upravnih nauka PAN, prof. Bohdan Glinjski, naglasio je značaj prodiranja dostignuća nauke upravljanja u sve sfere društvenog i privrednog života. Konstatovao je takođe da je jedan od razloga što su mnoge reforme sprovedene u Poljskoj donele samo neznatne rezultate — upravo nezainteresovanost rukovodećeg kadra (»najkvalifikovanijeg, najaktivnijeg dela radne snage«) za njihovo ostvarivanje. Rukovodeći kadar — u najširem značenju te reči — mora se poistovetiti sa reformom, sa njenim ciljevima i konkretnim zadacima. Inače neće biti dovoljno angažovan na sprovođenju njenih ideja. To se takođe odnosi i na rad u radničkim samoupravnim organima. Rekao je takođe da mnoga konkretna rešenja i organizacione ideje imaju, na izvestan način, iznadformacijski karakter. Važno je, dakle, da se i u socijalizmu iskoriste mogućnosti i iskustva savremenog kapitalizma, da bi se usavršavale forme i metodi organizacije rukovođenja i upravljanja.

Izlaganje druga Glinjskog izazvalo je polemiku. Prof. Ž. Papić je izjavio da treba drugim očima posmatrati razvoj i njegovu logiku kad je reč o pojedinim rešenjima koja primenjuje savremeni kapitalizam. Današnje kapitalističko preduzeće razlikuje se od nekadašnjeg. Isto važi i za kapitalističko tržište, upravljanje i druge slične probleme. I za kapitalističku, i za socijalističku privredu danas je osnovno pitanje razrešavanje dileme koja proizlazi iz istovremene neophodnosti nove, intenzivnije integracije proizvodnih snaga i decentralizacije, elastičnijih formi organizovanja proizvodnih snaga. Taj problem drugačije rešavaju kapitalističke korporacije, a drugačije socijalistička privreda, ali je logika procesa — koji se izražava u unapređenju proizvodnih snaga — slična. Treba proučavati iskustva kapitalističke privrede. Od savremenog kapitalizma valja učiti. Ne mogu se ipak rešenja koja on definiše neposredno prenositi na tle socijalističkih društvenih odnosa.

Ž. Papić je takođe upozorio da, govoreći o socijalističkoj privredi, ne treba koristiti pojam »preduzeće«, jer on izražava drugačiji karakter društvenih odnosa, drugačiji društveni splet procesa razvoja proizvodnih snaga. U Jugoslaviji se upotrebljava pojam »osnovna organizacija udruženog rada«, kao adekvatniji suštini privrednih procesa u socijalizmu.

I prof. Marsenić je učestvovao u raspravi o ovim pitanjima. On smatra da je uvek osnovni problem pravilno određivanje međuzavisnosti društvenih i političkih institucija i društvenih odnosa koji se u njima odražavaju (kroz njihovo postojanje i aktivnost). Upotreba nekog naziva zajedničkog za organizaciju proizvodnih odnosa u kapitalizmu i socijalizmu — ne ugrožava socijalizam. (U daljoj diskusiji korišćen je, u principu, izraz »preduzeće«, takođe i u vezi sa problemima privrede u socijalizmu, što je dokaz prihvatanja konsenzusa koji je predložio drug Marsenić.) Stvar je u tome da zajedno sa određenim pojmovima i rešenjima ipak ne uvozimo i odnose upravljanja

Digitized by Google

i potčinjavanja koji se iza njih kriju, da radnici, radni kolektiv u socijalističkim oblicima organizovanja proizvodnih snaga (u »socijalističkom preduzeću«) može na odlučujući način da utiče na sve procese koji u njemu teku.

Prof. Brodovič je izneo svoj stav prema nešto drugačijoj problematici. Ponovo je podvukao da važnu ulogu u razvoju radničkog samoupravljanja ima aktivnost partijske organizacije. Partija ne zamenjuje samoupravljanje, ne naređuje niti se meša u njegovu aktivnost na administrativni način, ne postavlja se iznad samoupravljanja. Ne može se ipak isključiti delovanje na svest, na stavove i mišljenja članova samoupravnih organa, partijska organizacija ne može da se odrekne prava da politički usmerava aktivnost celog kolektiva, da razmatra rezultate društvenog rada sa stanovišta socijalističkih ciljeva i razvojnih zadataka.

O konkretnim problemima što su vezani za razvoj radničkog samoupravljanja govorio je i načelnik Društveno-sindikalnog odeljenja CK PURP, drug Stanislav Gabrielski. Podvukao je da delotvornost samoupravljanja, pre svega, zavisi od mesta koje taj problem zauzima u celini društvenih i političkih odnosa u Poljskoj. Samoupravni organi nisu izolovano ostrvo na kome oni rešavaju samo svoje unutrašnje stvari. Oni čine područje na kome deluju različite tendencije i usredsređuju se različita društvena nadanja. Njihovo funkcionisanje odražava sve bitne procese što u poljskom društvu teku. Dodatno opterećenje predstavlja politička borba što se vodi u njima i oko njih, a koju je otpočela opozicija 1981. godine. Borba u kojoj protivnici socijalizma nastoje da iskoriste partikularne, grupne tendencije u svesti članova radnih kolektiva, nedostatak društveno-političke obaveštenosti i još nezadovoljavajuće rezultate privredne reforme koja se u zemlji sprovodi. Antisocijalističkim snagama sve negativne ili nedovoljno pozitivne pojave služe kao argumenti protiv socijalizma, protiv politike partije. One nastoje da iskoriste radničke samoupravne organe kao teren konfrontiranja radnika sa socijalističkom državom. To svakako nisu pojave koje određuju suštinu prodiranja samoupravnih rešenja u privredu, ali ne mogu se ni zanemariti.

Iz dosadašnjeg procesa formiranja radničkih samoupravnih organa i borbi za ideju samoupravljanja, partija izvlači zaključak da je neophodno uzeti u obzir nastale diferencijacije i suprotnosti. Samoupravljanje treba da doprinosi isticanju takvog differenciranja i različitih interesa i potreba, kao i njihovom usaglašavanju (naročito sa stanovišta opštedruštvenih interesa). Istraživanja pokazuju da se 90 odsto konflikata sada razrešava unutar same radne organizacije. To potvrđuje sposobnost samoupravljanja kao institucije koja razrešava probleme vezane za diferencijaciju interesa, a takođe omogućava korišćenje radničkog samoupravljanja za usaglašavanje interesa koji dinamiziraju ekonomski razvoj i podstiču podizanje produktivnosti.

Digitized by Google

U tome se neposredno izražava i politička funkcija samoupravljanja.

Prelazeći na pitanje sadejstva raznih društvenih struktura u radnoj organizaciji, S. Gabrielski je konstatovao da sadašnja iskustva još ne zadovoljavaju, da su mnoga pitanja ostala nerešena. Uopšte uzev, saradnja je najbolja tamo gde su podjednako jaki svi partneri, gde je, pre svega, snažna partijska organizacija (u idejno-moralnom smislu). Problem predstavlja jačanje tih partnera tamo gde nisu dovoljno snažni, tamo gde ima teškoća sa partijskim radom, sindikalnom ili administrativno-privrednom aktivnošću. Često predstavlja smetnju i stanje društveno-političke svesti, zatim navike formirane u prethodnim periodima (na primer na relaciji samoupravljanje—partijska organizacija), pa ispoljavanje birokratskih i tehnokratskih tendencija, raskorak između deklarisanog i stvarnog angažovanja pojedinih članova radnog kolektiva u samoupravnim organima.

Završavajući svoje izlaganje, drug S. Gabrielski je istakao da bi nepravilno bilo posmatrati poljska iskustva samo kroz prizmu sudbine radničkog samoupravljanja. Takvo gledanje moglo bi ostaviti pogrešan utisak da se samoupravljanje u Poljskoj tretira jednodimenzionalno, da obuhvata samo jednu oblast društvenog života. U stvarnosti takav utisak ne bi bio na mestu. U Poljskoj se danas pokreće pitanje samoupravljanja (u oblasti privrede) na način koji proizlazi, pre svega, iz značaja ekonomskih problema, značaja obnavljanja proizvodnih kapaciteta i unapređivanja socijalističke privrede. Ipak, na osnovu dugogodišnjih iskustava i tradicije, iz analiza društvenih nauka, iz diskusija koje se vode na poljskoj društvenoj levici proizlazi da razvoj samoupravljanja mora da obuhvati u osnovi sva područja društvenog života. Postoje i intenzivno se razvijaju oblici teritorijalnog, zadružnog, seoskog, profesionalnog samoupravljanja (koje obuhvata advokate, lekare, umetnike), studentskog i učeničkog samoupravljanja. U Poljskoj se smatra da razvoj i usavršavanje tih raznovrsnih oblika društvenog samoupravljanja doprinosi ostvarivanju socijalističkih društvenih odnosa, jačanju angažovanja radnih ljudi u rešavanju problema celokupnog društva. Postavlja se, naravno, problem uopštavanja svih tih iskustava, utvrđivanja i u toj sferi kriterijuma procene efekata društvenih aktivnosti. To je, kako pokazuje diskusija o doprinosu samoupravljanja privrednom procesu, težak zadatak. Ipak, vredan je ulaganja neprestanog truda.

O političkom aspektu samoupravljanja, o ulozi partijske organizacije u razvoju društvenog samoupravljanja bilo je govora u više navrata. U svom izlaganju član CK PURP drug Valerijan Solinjski ukazao je na probleme neposredno vezane za razvoj samoupravljanja u preduzeću, za diskusije o njegovom konkretnom obliku, za nesporazume oko suštine i funkcije samoupravne aktivnosti. Nezavisno od sadašnjih teškoća, suprotnosti i borbi, sve su češće pozitivne pojave. Razvoj samoupravljanja naročito

Digitized by Google

je doprineo značajnom povećavanju angažovanja radnika u rešavanju samoupravnih problema, koje shvataju kao svoje. To omogućava konkretizaciju kontrolne funkcije samoupravljanja, detaljniji uvid u pitanja organizacije proizvodnog procesa, kao i u što produktivnije korišćenje faktorâ rada. S tim u vezi, V. Solinjski je predložio da se razmotri problem uticaja primene samoupravnih rešenja na tok i — pre svega — na tempo realizacije procesa odlučivanja u preduzeću. Postavio je pitanje na koji način se u Jugoslaviji rešavaju ti problemi, ima li pojava da pojedine etape odlučivanja i suviše dugo traju.

O sličnim pitanjima govorio je i rukovodilac sektora u Društveno-sindikalnom odeljenju CK PURP, drug Vjeslav Žulkovski. Konstatovao je da se do sada, kad god bi došlo do konfliktnih situacija u socijalističkim zemljama, posezalo za privrednim reformama. Primenjivana su različita rešenja za pokretanje društvene akcije i podsticanje većeg angažovanja, za uključivanje pojedinih društvenih snaga i sredina u saodlučivanje i ostvarivanje kontrole. Najčešće se pozivalo na neophodnost pojačane aktivnosti sindikata. U Poljskoj je ipak — usled mnogih specifičnih okolnosti (pre svega zbog slabih mogućnosti udela sindikata u razrešavanju konflikata unutar radne organizacije) — došlo do neposredne primene samoupravnih rešenja. Samoupravljanje je pobudilo najveća nadanja i očekivanja. Praksa, naravno, vodi ka povezivanju različitih rešenja, punom iskorištavanju mogućnosti raznih društvenih institucija. Ipak, prema analizi i »samoupravnih«, i »sindikalnih« iskustava, neophodno je detaljno proučiti tok procesa sagledavanja potreba i interesa u radnim organizacijama. Formalno, svaka društvena institucija koja u njima deluje reprezentuje sve zaposlene. U praksi je ipak kolektiv podeljen na grupe, a svaka od njih teži ka tome da bude u što većem broju neposredno reprezentovana u ovim ili onim strukturama. Dok, s jedne strane, sindikalne organizacije nastupaju najčešće u ime radničkih grupa, a partijske se trude da posreduju u postojećim diferencijacijama i suprotnostima, s druge strane, samoupravne organizacije se ponašaju različito, od slučaja do slučaja. Nekad pokreću akciju za ostvarivanje svojih zahteva, a nekad samoupravljanje dobija dodatnu platformu aktivnosti inženjersko-tehničkog i administrativnog kadra. U drugom slučaju javlja se (mada to nije neminovno) uslovi za izlučivanje samoupravljanja iz kolektiva.

Prezentiranje interesa pojedinih grupa preko raznih struktura neposredno utiče na aktivnost samoupravljanja na realizaciji principa »svakome prema radu«. U takvim slučajevima, kako se pokazalo, različito se interpretiraju kriterijumi ocene rada, a kriterijumi produktivnosti se ne primenjuju. V. Žultkovski je, s tim u vezi, postavio pitanje o ulozi izvanekonomskih faktora u izgrađivanju i funkcionisanju platnih sistema u jugoslovenskim preduzećima.

Digitized by Google

On je takođe pokrenuo problem »pojačanih emocija i nada« kad je reč o radničkom samoupravljanju. S jedne strane, bude se ogromne nade, as druge — te iste nade lako se pretvaraju u rezignaciju i razočaranje ako izostanu opipljivi i brzi efekti primene novih rešenja.

Pitanja druga Solinjskog i Žultkovskog nisu dobila odgovor u ovoj fazi diskusije. Tek kasnije su se na njih vraćali jugoslovenski drugovi (M. Bognar, Ž. Papić, D. Marsenić). Oni su navodili iskustva iz jugoslovenske samoupravne prakse. Konstatujući da se javljaju određeni problemi (na primer, u slučaju divergencije partikularnih i opštedruštvenih interesa ili u realizaciji samoupravnih sporazuma), istovremeno su isticali tezu da negativne pojave valja suzbijati razvijanjem samoupravne prakse, razjašnjavanjem nastalih problema u okviru samoupravne diskusije, pronalaženjem novih rešenja. Prekomerno trajanje pojedinih faza odlučivanja kompenzuje svest o zadacima što se postavljaju pred sve članove kolektiva i njihovo angažovanje u njihovoj realizaciji. Jugoslovenska praksa nameće takođe potrebu preciznijeg i potpunijeg uzimanja u obzir uloge sindikata, kao i pravilnog razmatranja uslova koji utiču na formiranje platnog sistema.

O problemima vezanim za suštinu socijalističkih samoupravnih rešenja govorio je J. Barecki. Istakao je da ima mnogo negativnih iskustava zbog nekonsekventnog uvođenja samoupravnih rešenja u Poljskoj. Problem je i na kom principu treba da deluju sve samoupravne, jedinice, celokupan sistem. Ima zahteva da se samoupravljanje ostvaruje »iznad« preduzeća. Postoje takođe realni problemi produktivnosti rada »ne-radničkih« samoupravnih organizacija — a pre svega problem pravilnog određivanja njihovog mesta u društvenom sistemu, materijalnog obezbeđenja njihove aktivnosti, povezivanja svih samoupravnih funkcija u celom društvu. Nezavisno, ipak, od širine svih tih problema, reč je o jačanju radničkog samoupravljanja kao organa preduzeća. Samoupravljanje podrazumeva vlast u preduzeću. Od njegovog efikasnog delovanja zavisi produktivnost, svrsishodnost celokupnog društvenog procesa.

J. Barecki — imajući u vidu kontroverzne stavove iznesene u diskusiji — govorio je i o odnosima između samoupravljanja i države. Konstatovao je *da samoupravljanju u preduzeću ili samom preduzeću država ne može ništa narediti.* Osim, naravno, u vanrednim situacijama. Država deluje, pre svega, kroz zakonodavstvo, formulisanjem normi koje određuju strateške interese celokupnog društva (na primer, plan društveno-ekonomskog razvoja). Priključujući se mišljenju druga S. Šuvara, Barecki je istakao da, saglasno stanovištu PURP, suštinu samoupravnih rešenja čini borba protiv birokratije i drugih nezdravih pojava u društvenom upravljanju. Stoga partija teži stvaranju efikasnije administracije i delotvornijih drugih karika upravljanja, prevazilaženju birokratizma u njihovom radu, tehnokratizma, marazma (to se

Digitized by Google

odnosi i na druge društvene strukture, između ostalih i na samoupravljanje), obezbeđivanju pravilne korelacije funkcija svih karika i mehanizama društvenog sistema.

I profesor L. Gilejko je u diskusiji istakao da se samoupravljanje ne može ograničiti samo na ekonomska pitanja. Ograničavanje reforme isključivo na ekonomski okvir, zatvaranje samoupravljanja u taj okvir mora dovesti — kako potvrđuju dosadašnja poljska iskustva — do nazadovanja u ostvarivanju reformi, do negativnih posledica, ranije ili kasnije, do usporavanja dinamike realizovanja društvenih promena. Osim toga, naglasio je Gilejko, treba svestrano sagledavati dijalektiku postojeće stvarnosti, sa svim njenim strukturama i institucijama. Hijerarhija društvenih struktura, nemogućnost da se društveni život »niveliše« dovodi do stvaranja određenih objektivnih prepreka funkcionisanju samoupravljanja. I u razvijanju samoupravnih institucija moramo biti spremni na suočavanje sa birokratskim i tehnokratskim pojavama, marazmom i društvenim neprihvatanjem. Birokratizam samoupravljanja, koje prenebregava postojeću hijerarhiju društvenog života, može, pri tome, biti snažnije izražen nego birokratizam formalnih struktura. Naravno, to ne znači da samoupravljanje nema perspektivu, nego da zahteva temeljno razmatranje njegovih problema, otklanjanje opasnosti što ugrožavaju njegovu praksu.

Drugi deo rasprave za okruglim stolom bio je posvećen problemima participacije samoupravljanja u podruštvljavanju planiranja i upravljanja.

U uvodnom izlaganju direktor Instituta za filozofiju i sociologiju PAN, drug Kažimież Doktur izneo je rezultate istraživanja o funkcionisanju radničkog samoupravljanja. Kako je istakao, iz njih proizlazi neophodnost potpunijeg povezivanja delotvornosti privredne reforme sa efikasnošću upravljanja, kao i sa izgradnjom delotvornijih aksiologija samoupravne aktivnosti. Bez snažne motivacije, bez radničke svesti o vrednosti samoupravljanja, nemoguće je njegovo pravilno uspostavljanje. S tim u vezi, drug Doktur je izneo detaljnu karakteristiku procesa koji vode ka pojavi i aktiviranju svojevrsnih radničkih elita; u pitanju su grupe ljudi koji se angažuju u samoupravnoj, sindikalnoj ili partijskoj aktivnosti. Stalno obnavljanje grupa ljudi koje se društveno angažuju, po njegovom mišljenju, jedan je od uslova uspeha privredne reforme i učvršćivanja samoupravnih institucija.

Zamenik opunomoćenog ministra za privrednu reformu, prof. Zdjislav Sadovski govorio je o sprovođenju privredne reforme kao važnog faktora socijalističke obnove u Poljskoj. U njenom okviru vrši se ne samo rekonstrukcija privrede nego i sfere društveno-političkih odnosa. Cilj promena treba da bude stvaranje neophodnih uslova za pokretanje stvaralačke inicijative radnih masa, na osnovi socijalističkih proizvodnih odnosa i podruštvljenog vlasništva. Samoupravljanje je u reformi ekonom-

Digitized by Google

ski opravdavano potrebom povezivanja ekonomske prinude sa odgovornošću i zainteresovanošću celog kolektiva, uz mogućnost angažovanja zaposlenih na otklanjanju posledica pogrešnog delovanja. U sferi planiranja podruštvljavanje se sastoji u stvaranju, u toku razvoja, i usavršavanju različitih oblika aktivne društvene participacije u izboru i usaglašavanju razvojnih ciljeva. Do sada je najvažniji oblik ovakve participacije bilo opštedruštveno savetovanje. U ovome samoupravljanje faktički ne učestvuje. Mada treba stvarati preduslove za takvo učešće u budućnosti. Pa ipak, aktivnost samoupravljanja u uticanju grupnih interesa, a još više njegova funkcija u donošenju plana preduzeća neposredno utiče na makro-društveni proces planiranja, na uspešnije društveno usmeravanje tog procesa.

Privredna reforma pridaje veliki značaj pravilnoj organizaciji proizvodnih procesa. U tom pogledu samoupravljanje doprinosi optimalizaciji, pravilnom povezivanju različitih rešenja, izboru formi najadekvatnijih potrebama što proizlaze iz privrednih ciljeva, zatim unapređenju proizvodnih snaga i razvoju proizvodnih odnosa u određenoj oblasti. Radničko samoupravljanje treba naročito da doprinese suzbijanju monopolističkih pojava i mehanizama (mada uslovi privređivanja nekad navode pojedine samoupravne institucije da se podrede trendovima monopolisanja).

Povodom ovih i drugih (ovde nenavedenih) teza prof. Z. Sadovskog usledila je živa razmena mišljenja. Postavljen je i niz pitanja. Prof. I. Fabinc se interesovao za ulogu banaka i za mehanizme cena. Prof. D. Marsenić — za stopu akumulacije, lokaciju akumulacije i njeno korišćenje u privrednom procesu, kao i za subjektivnu strukturu odluka o alokaciji. Prof. L. Gilejko je upitao kakve su premise teze (koju su izneli J. Barecki i V. Žultkovski) — da deo kolektivâ tretira samoupravljanje kao svojevrsno dodatno sindikalno delovanje.

Odgovarajući na ova pitanja, prof. Z. Sadovski je definisao ulogu banaka u privrednoj reformi, govorio o novim odnosima između banaka i preduzeća, o novim mehanizmima kreditiranja i finansiranja privredne aktivnosti uopšte. Takođe je naglasio da mnoge mogućnosti novog bankovnog mehanizma još nisu iskorišćene (na primer, otvaranje novih banaka koje bi nastajale koncentrisanjem fondova pojedinih preduzeća i organizacija). Menja se, mada sporo, i mehanizam funkcionisanja cena. One su prilagođene ulozi parametarskog pokazatelja koji određuje uslove rada preduzeća. Pa ipak, potpuna primena ekonomskih mehanizama formiranja i funkcionisanja cena iz socijalnih razloga je nemogućna. Zato postoji mešoviti sistem koji se postepeno prilagođava uslovima realnog privrednog procesa.

Govoreći o stopi akumulacije, drug Sadovski je izložio uslove realizovanja akumulacije u toku poslednjih godina (takođe i u poređenju sa sedamdesetim godinama). Ukazao je na

Digitized by Google

neminovno opterećenje u toj oblasti što proizlazi iz investicione potrošnje u proizvodnoj i neproizvodnoj sferi.

Mnoge konstatacije iz izlaganja prof. Sadovskog razvio je u svom referatu zamenik predsednika Planske komisije, drug Juzef Zajhovski. Sa stanovišta centralne institucije planiranja, izneo je tok društvenog savetovanja o varijantama plana društveno-ekonomskog razvoja. Naročito se zadržao na proceni svrsishodnosti društvenog savetovanja, ističući kakva su bila očekivanja pojedinih grupa i sredina. Ukazao je takođe na osnovna još otvorena pitanja na koja je u toku savetovanja tražen odgovor društva (investiciona aktivnost, jačanje stručnog angažovanja društva, uloga pojedinih vrsta društvenih davanja, formiranje realnih plata, struktura investiranja u neproizvodne usluge, finansiranje stambene izgradnje). Dobijeni rezultati ne poklapaju se uvek sa onim što se od savetovanja očekivalo. Pokazalo se da na stavove pojedinih učesnika u diskusiji bitno utiču njihove pozicije u društvenoj podeli rada. Dolazili su do izražaja neposredni interesi društvenih ili strukovnih grupacija kojima su pripadali pojedini učesnici savetovanja.

O društvenom planiranju u Jugoslaviji govorio je prof. Ž. Papić. U samoupravnom sistemu, polazna tačka analize je konstatacija da planiranje ostvaruje svoju ulogu sa bitnog aspekta svih društvenih odnosa. Pošto planiranje može (pojednostavljeno) da se definiše kao upravljanje akumulacijom, uključujući njenu upotrebu, njegovo nesamoupravno tretiranje (koncentracija planskih odluka u državnim institucijama) moralo bi dovesti do poremećaja u samim temeljima socijalističkog samoupravljanja koje se razvija u Jugoslaviji. Podruštvljavanje planiranja (njegov društveno-samoupravni karakter) ogleda se u nizu različitih aspekata. Pre svega, u ulozi samoupravljanja u definisanju svih zadataka radne organizacije. Takođe u kreiranju sistema dogovaranja i sporazumevanja koji određuje uzajamne odnose i međuzavisnost svih samoupravnih subjekata. I u vezi s tim je uloga samoupravljanja u reagovanju preduzeća na funkcionisanje tržišta (u samostalnosti radnih organizacija). Uloga društveno-političke zajednice — države — izražava se, pre svega, u usmeravanju i koordiniranju, u određivanju osnovnih proporcija i prioriteta. Ali i ta funkcija države izrasta iz mreže planova obrađenih u preduzećima, mreže koja se formira na osnovi samoupravnih sporazuma i odluka pojedinih kolektiva.

Po mišljenju prof. Papića, osnovni problem koji se javlja u procesu društvenog planiranja jeste jačanje pojave koju jugoslovenski drugovi nazivaju — decentralizovanim etatizmom. Reč je o aspiracijama nižih administrativno-teritorijalnih jedinica, pokrajinskih, republičkih i opštinskih struktura da vrše funkcije države u sferi alokacije dobiti i akumulacije, određivanja konkretnih privrednih ciljeva, kao i da zamene samoupravljanje.

Digitized by Google

Važan aspekt društveno-samoupravnog planiranja je usmeravanje naučno-tehnološke delatnosti, unapređenje te oblasti društvenog života. Prof. Papić je ponovo, kao i na početku okruglog stola, istakao ulogu naučno-tehnološkog razvoja u proveri efikasnosti društvenog sistema uopšte. Od iskorišćavanja mogućnosti tog razvoja zavisi sudbina društva, njegovo mesto na međunarodnoj sceni, kao i njegove mogućnosti da zadovolji narastajuće potrebe vlastitih članova. S tim u vezi, planiranje tehnološkog razvoja, razvoja nauke i tehnike mora biti okosnica za planiranje privrednog razvoja uopšte. U jugoslovenskim uslovima prihvaćeno je rešenje u okviru kojeg se planiranje ostvaruje u tri etape: a) određivanje strategije naučno-tehnološkog razvoja, b) utvrđivanje politike razvoja nauke, tehnike i tehnologije, c) samoplaniranje u naučnim i istraživačkim institucijama.

Pitanje društvenog planiranja i planiranja naučno-tehnološkog razvoja, koje je pokrenuo drug Papić, izazvalo je živu diskusiju. Bilo je govora o racionalizaciji zapošljavanja u uslovima primene novih tehnologija i uređaja, o integrisanju zadataka razvoja nauke i tehnike sa osnovnim pravcima društveno-ekonomskog razvoja zemlje, o »varijantama« planova društveno-ekonomskog i tehničkog razvoja, kao i o mogućnostima usmeravanja razvoja tehnike i njene primene sa stanovišta opštedruštvenih mogućnosti i interesa za te oblasti. Pokrenuta su i pitanja vezana za međunarodnu naučno-tehničku saradnju.

O usmeravanju procesa naučnog i tehnološkog razvoja opširnije je govorio državni podsekretar u Ministarstvu nauke i visokog školstva, prof. Z. Novacki. Izneo je karakteristike današnjeg stanja i nivoa naučno-tehnološkog razvoja u Poljskoj i informisao o merama koje se preduzimaju u cilju poboljšanja upravljanja tom oblašću, podizanja produktivnosti rada i povećanja sredstava predviđenih za naučno-tehnički i tehnološki razvoj. Istakao je da je trajna orijentacija naučne politike — saradnja sa socijalističkim zemljama, socijalistička integracija. Poljska se ne može oslanjati isključivo na uvoz tehnologije jer je to u prošlosti stvaralo velike nevolje, kao što je zavisnost od politike imperijalističkih zemalja. Osim prihvatanja ove nove orijentacije međunarodne saradnje, osim stvaranja novih organizacionih i upravnih struktura, pribegava se i korišćenju unutrašnjih mogućnosti naučnih institucija i kolektiva; oni se stimulišu, između ostalog, i razvijanjem samoupravljanja, da neposredno sarađuju sa preduzećima, da deo njihovih istraživanja finansiraju organizacije koje su neposredno zainteresovane za rezultate tih istraživanja.

U kontekstu promena naučne politike, prof. Novacki je govorio o celom kompleksu problema vezanih za reformu univerzitetskog samoupravljanja, za ulogu visokoškolskih ustanova i neke karakteristike političke bitke u toj oblasti. U svom izlaganju odgovorio je na pitanje prof. D. Marsenića. Definisao je mehanizme samofinansiranja istraživačkog rada, razvijanjem

Digitized by Google

saradnje naučnih institucija sa privredom. Prokomentarisao je takođe razloge izmena u zakonu o fakultetskoj samoupravi.

Stanislav Vronjski dopunio je izlaganje druga Novackog, šire obrazlažući pojedine odluke u oblasti nadgradnje (pa uključujući i visoko školstvo). Detaljno je analizirao razloge za donošenje, u uslovima ratnog stanja, niza odluka koje liberalizuju odnose u visokom školstvu, kulturi i prosveti. Okarakterisao je tadašnje odluke kao svojevrstan ustupak partije sredinama vezanima za tako važne oblasti društvene delatnosti. Takav ustupak je ispunilo očekivanje jer je omogućilo normalizovanje odnosa koji su u 1980—1981. godini bili poremećeni. To ipak nisu pravilno shvatili svi u tim sredinama. Zbog toga je došlo do negativnih pojava i procesa. I ovo je u društvenom interesu trebalo promeniti.

Drug Vronjski je govorio i o nizu problema koji se nameću u vezi sa karakterom i smerom diskusije za okruglim stolom. Istakao je da je od ključnog značaja efikasnost društvenog sistema, a od istorijskog — zadaci (kako je rekao — »misija«) koje ostvaruje socijalizam. Po njegovom mišljenju, samoupravljanje, samoupravnost, participacija ljudi u razrešavanju aktuelnih problema (društvenih, političkih i ekonomskih) — sve to nije stvar nacionalne specifičnosti, nego univerzalni zadatak socijalizma. Naravno, ti problemi se rešavaju na specifičan način, prikladan za svaku pojedinu zemlju. No takvi problemi se pokreću svuda gde je socijalizam već čvrsto ukorenjen, gde je izvršio svoje prvobitne zadatke i gde je neminovno da učestvuje u svetskoj konkurenciji dvaju sistema na novim osnovama, određenima naučno-tehnološkim razvojem.

Kvalitativno nove dimenzije ovog globalnog problema socijalizma jesu potruštvljavanje upravljanja i planiranja, likvidiranje birokratizma i voluntarizma, veća društvena produktivnost rada, oslobađanje svih potencijala koji sadrže ljudski faktor. Govoreći o ljudskom faktoru drug Vronjski je polemisao sa stanovištem A. Šafa koji smatra da se socijalizam pojavio *tamo gde ne treba, i to suviše rano.* Sa izvesnog gledišta, zaista se krenulo »suviše rano«, ali to je subjektivno stanovište koje se zasniva na subjektivnom razočaranju i ne uzima u obzir savremene želje ljudi. To je pristup koji demobiliše, isključuje mogućnost mobilisanja stvaralačke aktivnosti ljudi.

Završavajući svoje izlaganje, Vronjski je rekao: ne tretirajmo samoupravljanje kao lek za sve bolesti, nego kao okvir, kao platformu delovanja, pa i borbe. Na tom području deluju različiti ljudi, različite snage, dakle različite tendencije. Tu još nema opšte saglasnosti. Za nju se treba boriti. I to u svim delovima našeg života i razvoja.

U toku poslednjeg dana održavanja Okruglog stola i dalje se govorilo o efikasnosti društvenog samoupravljanja i njegovoj ulozi u realizovanju principa »raspodele prema radu«.

Digitized by Google

Mnogo zanimljivih informacija izneo je u referatu predstavnik Instituta za organizaciju i usavršavanje kadrova, dr Rišard Kozlovski. Govorio je o istraživanjima o funkcionisanju samoupravljanja tokom poslednjih godina. Podsetio je na mnoge zamerke, koje su upućivali protivnici samoupravnih rešenja u vezi sa procesom odlučivanja u samoupravljanju (odlaganje donošenja odluka, neefikasno sprovođenje zajednički donesenih zaključaka, razvodnjavanje odgovornosti). Protivnici samoupravljanja ističu takođe da otklanjanje konflikata i suprotnih interesa vodi ka koncentrisanju na sporove, a ne na rad preduzeća. Pokazalo se ipak da takve zamerke nisu potkrepljene činjenicama. Samoupravljanje dozvoljava da se ispolji celo obilje mogućnosti odlučivanja, oslobađa invenciju usmerava na prevazilaženje suprotnosti.

Naravno, u praksi postoje dosta značajne razlike u nivou aktivnosti pojedinih samoupravnih organizacija. Te razlike se javljaju u svim oblastima gde je uvedeno samoupravljanje. Na primer, kada učestvuju u planiranju rada preduzeća, aktivne samoupravne organizacije sugerišu prihvatanje nekoliko varijanti rešenja, detaljnu analizu razvojnih rezervi, usvajanje strategije razvijanja savremene proizvodnje. One neaktivne ne pokazuju takvo interesovanje. To proizlazi kako iz ponašanja samih preduzeća (na primer, velika preduzeća karakteriše slabija aktivnost) stava administracije, koja nije uvek na visini vlastitih obaveza (na primer, obaveze stvaranja informativne mreže koja obuhvata i samoupravljanje).

Najviše propusta ima na području kontrole. Istina, samoupravne jedinice razvijaju značajnu aktivnost kad je reč o kontroli, ali postupcima kontrole nedostaje logična celovitost. Kontrole se vrše sporadično i njihovi nalazi ne odražavaju suštinu stvari. To je, između ostalog, rezultat psihološkog osećanja saodgovornosti za takozvani dobar utisak o preduzeću.

Komentarišući referat prof. Kozlovskog, prof. I. Fabinc je konstatovao da zaista postoji ogromna potreba za mikro-analizama situacije u pojedinim preduzećima ili sredinama. Istraživanja sprovedena u Sloveniji dokazuju da dobri opšti rezultati preduzeća zavise od uspešnog delovanja samoupravljanja. Drugim rečima, efikasan rad samoupravljanja odražava se neposredno na opštu produktivnost preduzeća. To izrazito afirmiše ulogu ljudskog faktora, konkretno sledećih elemenata: nivo organizacije i spremnosti, neprekidno usavršavanje ljudskog znanja i sposobnosti, stalno prekvalifikovanje radnih ljudi. Ukazao je na ulogu koju može da ima u novim uslovima modernizovan prosvetni sistem, kao i kompleksni mehanizam usavršavanja veština, znanja i navika svih kategorija zaposlenih.

U ovom kontekstu je prof. Fabinc izneo probleme koji trenutno najviše zabrinjavaju jugoslovensko društvo: inflacija, nezaposlenost, dugovi zemlje. SKJ je sačinio programe razrešavanja svakog od tih problema. Pa, i pored svega toga, izostaje

Digitized by Google

kompleksan pristup kojim se uzima u obzir međuzavisnosti koje se ovde javljaju. U ovoj oblasti, uz usaglašavanje mogućnosti za rešavanje pojedinih pitanja, uz koordiniranje napora, naročito veliku ulogu treba da ima partija. Ona ne može da bude pasivna, da samo sa strane posmatra zbivanja. Mora se aktivno uključivati u razrešavanje osnovnih problema, u izgrađivanje stavova.

U referatu naučnika iz Instituta za rad i socijalna pitanja, dr Vojćeha Švierčevskog, bilo je reči o ulozi pojedinih grupa zaposlenih u radu samoupravljanja — naročito kad samoupravni organi postavljaju i rešavaju pitanja bitna upravo za te grupe. Vraćajući se na pojave koje su već više puta razmatrane, Švierčevski je konstatovao da postoji opasnost potcenjivanja uloge stimulisanja za rad zaposlenih koji ne pripadaju grupi proizvodnih radnika. Vrši se pritisak na tržište rada, u smislu prihvatanja nekvalifikovane radne snage, ali ne postoje faktori koji bi stimulisali nalaženje rešenja za ograničavanje ovakve potrebe.

Drug Švierčevski je takođe detaljno analizirao razloge nezadovoljavajuće kontrole od strane samoupravljanja. Pri tome je konstatovao da je u mnogim slučajevima stvar u tome da ljudi nisu spremni da dolaze u sukob sa rukovodstvom preduzeća. To je — na svoj način — zanimljiva potvrda postojanja konflikata između samoupravljanja i uprava preduzeća.

Na nekim problemima razmatranima u diskusiji zadržao se i dr Vladislav Laskovski iz Biroa za sindikate Ministarskog saveta. Govoreći o problemima koji ugrožavaju razvoj samoupravne aktivnosti, ponovo je naglasio iluzornost ideja — da je samoupravljanje lek za sve moguće boljke i teškoće. Pokrenuo je i pitanje koje se često razmatra u diskusijama o privrednoj reformi — o uticaju nezaposlenosti na kvalitet discipline radnika i produktivnosti rada.

O funkcionisanju samoupravljanja i o teškoćama u realizaciji njegove društvene uloge govorio je prof. D. Marsenić. Konstatovao je da se javljaju tendencije koje uznemiravaju jugoslovensko društvo, naime da se samoupravljanje liši značajnog dela dobiti koju je ostvario kolektiv. Po njegovom mišljenju, bitka za raspolaganje dohotkom od strane radnog kolektiva danas predstavlja »pravu, samoupravnu dramu«. Prema iznesenim podacima, čak 40 procenata dobiti uzimaju državne strukture, pri čemu polovina tog iznosa odlazi na usitnjenu redistribuciju koja onemogućava efikasnu samoupravnu kontrolu. Fondovi koji ostaju na raspolaganju kolektivu raspodeljuju se kako za lične dohotke tako i za privredne fondove i rezerve (uključujući one što odgovaraju pojmu akumulacije), kao i fond zajedničke potrošnje datog kolektiva.

U realizaciji i raspolaganju dohotkom javljaju se, naravno, i druge teškoće. Jugoslovenski drugovi se trude da ih prevaziđu povezivanjem ličnih dohodaka sa produktivnošću, racionalnim

Digitized by Google

korišćenjem društvenih sredstava, kako bi i dohoci i akumulacija motivisali što potpunije iskorišćavanje potencijala, podizanje društvene produktivnosti rada na viši nivo.

M. Bognar je odlučno insistirao na tome da raspodela uvek bude podređena funkciji stvaranja dohotka. Samo u tom slučaju smo svedoci stvarne društvene motivacije. Reč je, dakle, o pravilnom merenju pojedinih elemenata procesa rada, o preduzimanju takvih mera koje će davati objektivnu ocenu, o isključivanju demoralizirajućih elemenata subjektivizma.

Odgovarajući na pitanje druga Laskovskog o uticaju nezaposlenosti na produktivnost rada, M. Bognar je rekao da se ne primećuje bitan uticaj viška radne snage na disciplinu i produktivnost rada. Znatno veći uticaj na produktivnost rada imaju nagrađivanje i dosledno primenjivanje zakonskih normi.

J. Barecki i L. Gilejko, iznoseći svoje utiske o okruglom stolu, konstatovali su da je rasprava sobom donela niz pozitivnih rezultata, kako u teorijskoj tako i u političko-ideološkoj sferi. Okrugli sto je, naime, pokazao da o samoupravljanju mogu i treba da diskutuju predstavnici različitih partija, ljudi sa različitim iskustvima i shvatanjima. Oni su takođe istakli značaj teze o tesnoj međuzavisnosti aktivnosti na ostvarivanju privredne reforme i celog kompleksa političkih odnosa.

U svom zaključku S. Šuvar je takođe podvukao značaj i perspektive zajedničkih diskusija. Kao najbitnije u celoj raspravi istakao je definisanje uloge ljudskog faktora u procesu porasta produktivnosti i usavršavanja socijalističkog samoupravljanja. Pomenuo je probleme koji su i dalje ostali sporni (perspektive socijalizma, uloga radničke klase u preobražaju socijalističkog društva, karakter promena u oblasti tehnike i tehnologije). Ti problemi su danas povod mnogim diskusijama i treba da budu analizirani, u okviru zajedničkog rada teoretičara i praktičara naših dveju zemalja.

(Prevela: Svjetlana Špero) Obradio: Tomaš Lučinjski

Digitized by Google

Dušan Žubrinić: Čovjek i revolucija

»ŠKOLSKA KNJIGA«, ZAGREB, 1986

Kriza suvremenog svijeta strukturalnog je karaktera i od nje su ugrožene i razvijene i nerazvijene zemlje, te zemlje u razvoju, kapitalističke kao i socijalističke. Kriza stavlja u pitanje realitet, ali i otvara mogućnosti za rađanje kvalitativno novog načina čovjekova opstanka, što pred suvremeni marksizam i komunistički pokret postavlja zahtjev za ponovnim tematiziranjem problema revolucije. Čovjek i revolucija, dva su pojma usko povezana, iz čije interakcije proizlazi ljudska zajednica s onu stranu otuđenja, a revolucija je bliska samoupravljanju, slobodi i ravnopravnosti.

Na ove probleme skreće pažnju najnovija knjiga Dušana Žubrinića, *Čovjek i revolucija*, djelo koje je po temeljnoj intenciji koncipirano kao udžbenik za opći studij marksizma u visokoškolskim institucijama, no čitatelj ubrzo otkriva da je riječ o mnogo kompleksnijem štivu koje je podjednako izazovno za znalce, kao i za one koji tek ulaze u svijet teorije, za nastavnike i studente, za istraživače, kao i za prosječno upućen auditorij, za marksiste, kao i za oponente.

Autor polazi od stava da marksizam »... uvažava naučni karakter drugih metodoloških koncepcija u području prirodnih, tehničkih i društvenih znanosti. Odatle i potreba stvaralačkog dijaloga« (str. 198). U eksplikaciji središnje teme — Odnos čovjeka i revolucije — Žubrinić slijedi lektiru u kojoj je zastupljena izvorna Marxova misao ili njena suvremena recepcija, pri čemu se njegov pledoaje za marksistički način mišljenja manifestira u

Digitized by Google

otvorenosti spram različitih teorijskih koncepcija i orijentacija i u spremnosti da se »čuje i druga strana«, jer je to osnovna pretpostavka svake teorije koja želi dati primjerene odgovore na zahtjeve vremena.

Po načinu na koji autor pristupa tematici, ovo djelo izlazi iz okvira uobičajene produkcije. Žubrinić napušta konvencionalni udžbenički način izlaganja i opredeljuje se za originalan kritičko-problemski pristup, pa je na taj način pred potencijalne čitaoce postavljen zahtjev za aktivnim sudjelovanjem u aktu interpretacije, a ne za pasivnim usvajanjem kategorija, te vrlo jasno, sustavno i temeljito objašnjava osnovne pojmove marksističke teorije, i u tim segmentima sadržan je neosporan pedagogijski značaj ove knjige.

Metodički gledano, rad je realiziran u dva dijela. Prvi dio sastoji se od dva poglavlja (»Čovjek i revolucija« i »Rad i kapital«) i uvodnog je karaktera, te apostrofirajući značaj Marxove dijalektičke metode priprema čitaoca za primjenu te metode na globalnu svjetsku situaciju. U drugom dijelu knjige autor je koncentriran na pojedine probleme suvremenog svijeta o čemu govore slijedeća poglavlja: »Pokret i partija«, »Kolonijalni i transnacionalni svjetski sistem«, »Novi međunarodni poredak«, »Znanost«, »Naučno-tehnološka revolucija«.

Komunizam nije ideal, nego društveni pokret, osnovna je autorova pozicija i u taj kontekst locirano je i pitanje odnosa čovjeka i revolucije. Ova Marxova teza potencira zahtjev za komparacijom između Marxovog poimanja revolucije i značenja koje ovaj pojam ima za suvremenu teoriju i praksu. Ova sudbina koja je pred nama jest revolucija, piše Marx u pismu Rugeu marta 1843. Ako je revolucija doista bila sudbina 19. i 20. stoljeća, kako je to proročanski formulirao Marx, što se dešava sa čovječanstvom danas na pragu 21. stoljeća? Što je naša sudbina? Suvremena marksistička misao suočena je sa radikalno izmijenjenom slikom realiteta: trećina svijeta živi danas u socijalističkim zemljama ili je orijentirana socijalistički, a nesvrstane zemlje obuhvaćaju gotovo tri četvrtine svijetskog stanovništva. »Stanovništvo razvijenih zemalja činilo je početkom 20. vijeka oko 35% cjelokupne populacije svijeta, a 1975. godine 29%, a i dalje se smanjuje. Stanovništvo manje razvijenog dijela svijeta činilo je početkom 20. vijeka dvije trećine ljudskog roda, a sada tri četvrtine. To je značajan činilac novog odnosa snaga u svijetu« (str. 124).

Socijalizam je postao svjetski proces, a daljnjim razvojem kapitalizma došlo je do dubokih transformacija subjekta revolucije. Riječ je o procesu koji ima vrlo dalekosežne posljedice, posebno u doba prelaska iz industrijskog u programirano društvo, i u središtu je rasprava kako marksističkih tako i građanskih teoretičara. Neosporno je da znanstveno-tehnološka revolucija stavlja i teoriju i praksu kapitalizma i socijalizma pred nove izazove.

I pored svih modifikacija kroz koje prolazi suvremena marksistička misao kao misao revolucije, s obzirom na promijenjenu svjetsku situaciju i otvorenost Marxove dijalektičke metode, *conditio sine qua non* svakog mišljenja koje polaže pravo na to da se zove marksizmom jest umjerenost protiv kapital-odnosa. Marksizam je, naglašava Žubrinić, »... dijalektička znanost koja nastoji ostvariti jedinstvo zbilje i vrijednosti, znanja i akcije, teorijskog i metodološkog, analize i sinteze, i zato se razlikuje od pozitivne znanosti i filozofije« (str. 198).

Čitanje prvog poglavlja pod naslovom »Čovjek i revolucija« potiče nas na jedno važno i nezaobilazno pitanje koje se danas nameće marksističkoj dijalektičkoj metodi, a to je kako razriješiti problem integracije radničke klase u visokorazvijeni kapitalistički sistem. Drugim riječima, s obzirom na to da je u

Digitized by Google

središtu Marxova interesa čovjek i problem njegove slobode u zajednici, pitanje glasi: kako ostvariti tu slobodu u uvjetima izostale revolucije na Zapadu i daljnjeg razvoja kapitalističkog načina proizvodnje?

Žubrinić je rješenje potražio u klasičnom marksističkom zahtjevu za preinakama u sferi rada, što povlači za sobom temeljite promjene u cijelome društvu i ima za cilj ljudsku emancipaciju. O ovoj problematici govori drugo poglavlje knjige pod naslovom »Rad i kapital«, koje je, kako je to autor i sam naglasio, teorijsko-metodološkog karaktera i svrha mu je upoznati čitaoce s osnovnim kategorijalnim aparatom marksizma, pri čemu je osobita pažnja posvećena kritici političke ekonomije.

U kojem su odnosu političke i ideološke kategorije starog radničkog pokreta spram prakse novih društvenih pokreta, česta je tema politikoloških i sociološkim analiza, a ona je problemski obrađena u poglavlju »Pokret i partija«. Žubrinić polazi od u teoriji opće prihvaćene koncepcije društvenih pokreta kao različitih oblika kolektivne akcije radi promjene postojećeg stanja. O specifičnim obilježjima društvenih pokreta autor progovara kroz deskripciju radničkog pokreta (socijalistički pokret, komunistički pokret, međunarodni radnički pokret), pokreta nesvrstanih i novih društvenih pokreta (ekološki pokret, antinuklearni i mirovni pokret, feministički pokret, studentski pokret, religijski pokret), i pri tom kritički polemizira sa nekim suvremenim teoretičarima društvenih pokreta, posebno s Alainom Tourainom. Naime, za razliku od marksističke misli koja u središte analize stavlja pojam države i ideologije, Tourainov je interes usmjeren na pojam društva, pri čemu on ima u vidu postindustrijsko društvo i smatra da osnovni društveni sukob nije više sukob između najamnog rada i kapitala nego borba između vladajućih aparata političke sile i otuđenih masa. Cijela sfera društva postaje potencijalno polje sukoba, a Touraine upotrebljava termine društveni pokret i klasna borba kao sinonime, te naglašava da klase nisu čisto ekonomske kategorije, nego su one istovremeno i ekonomski i kulturni akteri. Žubrinić ne zanemaruje snagu društvenih pokreta i skreće pažnju na to da radnički pokret više nije jedini subjekt socijalnih preobražaja, ali je on neosporno i danas osnovni revolucionarni subjekt.

Diskusije o subjektu revolucije usko su povezane sa problemom političkih stranaka kojima autor posvećuje dosta pažnje i u svojim analizama daje osnovna obilježja socijaldemokratskih, laburističkih, socijalističkih stranaka, komunističkih partija, Saveza komunista Jugoslavije, građanskih stranaka, stranaka u nerazvijenim zemljama, te partijskih sistema.

»Kolonijalni i transnacionalni svjetski sistem« — naslov je četvrtog poglavlja knjige u kome se autor usredotočio na odnos razvijenih i nerazvijenih zemalja unutar međunarodne zajednice. Političkom dekolonizacijom pedesetih i šezdesetih godina nije riješen problem eksploatacije u međunarodnim odnosima, nego su sistemom nejednake razmjene izgrađeni novi mehanizmi privredne eksploatacije nerazvijenih i zemalja u razvoju. Jedna od najvećih kontradikcija suvremenog svijeta sadržana je u činjenici da tradicionalna polarizacija na metropole i kolonije nije anulirana, nego je samo zamijenjena polarizacijom na razvijene i nerazvijene zemlje.

»Cilj glavnih kapitalističkih zemalja nije bio cjelovit društveni preobražaj nerazvijenih u pravcu razvijenog kapitalizma, nego uspostavljanje dominacije i iskorištavanje nerazvijenih« (str. 120). Privrede zemalja trećeg svijeta u potpunosti su usmjerene prema privredi metropole, pri čemu se akumulacijom kapitala ne širi domaće tržište, a to ima štetne posljedice ne samo po tradicionalnu privrednu strukturu nego se reflektira i na društvenu strukturu i kulturne vrijedno-

Digitized by Google

sti. Nerazvijene i zemlje u razvoju nalaze se pred mnogobrojnim iskušenjima i zamkama pred koje ih stavlja strani kapital, no, bez sumnje, autentičan razvoj ovih zemalja ovisi o njihovoj snazi da se uspješno odupru pokušajima blokiranja privrednog razvoja i nametanja stranih razvojnih modela. Dijalog između razvijenih i nerazvijenih sve je teže uspostaviti i uslijed sve većeg tehnološkog jaza između Sjevera i Juga.

Na primjeru zemalja u razvoju postaje vrlo transparentan problem neodrživosti teorija modernizacije i njihovih ideologijskih premisa. Da bi izbjegle ekonomsku ovisnost, zemlje u razvoju upadaju u tehnološku, a često i financijsku zavisnost, upozorava Žubrinić. Prema tome, postaviti zahtjev za tehnološkom samostalnošću, znači postaviti zahtjev za novim odnosima snaga u svijetu. To je ujedno i pitanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Novi međunarodni poredak autor propituje u petom poglavlju knjige, a unutar ove teme posebno su obrađeni slijedeći problemi: Koncepti razvoja, Ekonomski poredak, Novi međunarodni ekonomski poredak, Svijet informacija i komunikacija, Informacijski poredak, Kultura i novi međunarodni poredak. Od mogućih pristupa razvoju suvremenog svijeta s kojima se susreću nerazvijene zemlje autor izdvaja tri dominantne koncepcije: unifikacija i monolitizam, izolacija i zatvaranje, strukturalne promjene i suradnja. »Sadašnji kapitalistički sistem omogućio je industrijski rast, ali ne i razvoj, jer je ovisio o međunarodnom industrijskom i financijskom kapitalu. Sistem je ubrzo zatajio i sveo rast mnogih zemalja na pozitivnu nulu, a brojne nerazvijene zemlje prolaze proces stagnacije, dezindustrijalizacije i nazadovanja« (str. 153). U korijenu unutrašnjih proturječnosti svjetskog ekonomskog i političkog sistema nalazimo kapital-odnos kao najvažniji uzrok eksploatacije u međunarodnoj zajednici. Žubrinić izlaz vidi u ravnopravnom sudjelovanju svih zemalja u novom međunarodnom ekonomskom poretku, koji mora osigurati svakoj zemlji samostalno oblikovanje vlastitoga društvenog i ekonomskog poretka. Realizacija novog ekonomskog poretka i ostvarivanje socijalizma u svijetu, dva su komplementarna procesa čiji je cilj eliminacija dominacije i monopolizma te ostvarenje ravnopravnosti svih zemalja.

U šestom poglavlju knjige pod naslovom »Znanost« autor prezentira tri koncepcije istraživačkog rada koje dominiraju u suvremenom društvu: egzaktnu prirodnu znanost, kibernetiku s općom teorijom sistema i marksizam. Znanost je shvaćena kao objektivno i metodološki korektno izvedeno znanje. S obzirom na to da je od svih pravaca u suvremenoj građanskoj filozofiji pozitivizam našao najviše pristaša među učenjacima raznih struka, Žubrinić, vrlo detaljno analizira ovu orijentaciju i iznalazi razloge za njenu rasprostranjenost, ali i vrlo objektivno navodi njene granice.

Zahtjev za poimanjem znanosti kao proizvodne snage u središtu je autorova interesa u sedmom poglavlju knjige pod naslovom »Naučno-tehnološka revolucija.« Odgovor na pitanje — da li suvremena naučno-tehnološka revolucija nužno vodi slomu kapitalizma i nastajanju komunizma — autor traži kroz analizu procesa u kojima naučne, tehničke i tehnološke promjene unose kvalitativno nove elemente u način proizvodnje i reprodukciju društvenog života. Nauka i tehnologija su u sferi materijalne proizvodnje, kao bitni dio naučno-tehnološke revolucije, integrirane i podređene ciljevima proizvodnje, te kao moderne proizvodne snage nose obilježja kapitalističkog načina proizvodnje.

Po načinu interpretacije, izboru tema i sagledavanju problema, stilski i terminologijski, ova knjiga izrasta na tradiciji suvremene marksističke baštine, te progovara mjerodavnu riječ u raspravama koje su usmjerene na razumi-

Digitized by Google

jevanje globalnih svjetskih procesa i predstavlja važan dio autentičnog jugoslavenskog doprinosa marksističkome mišljenju. Djelo je plod višegodišnjih autorovih istraživanja, a tematika o kojoj se u njemu raspravlja inspirativna je i interesantna, osim za stručnjake, nastavnike i studente kojima je prvenstveno namijenjena, i za širi krug čitalaca koje zanimaju strujanja u suvremenome marksizmu. S obzirom na činjenicu da su studije o problemima suvremenog svijeta dostupne našim čitaocima više kroz prijevode strane literature nego kroz radove domaćih autora, ova knjiga ima utoliko veću vrijednost.

Branka Mraović

Najdan Pašić: Razgovori i rasprave o političkom sistemu

IRO »Partizanska knjiga«, Beograd, 1986. strana 275)

Profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu, istaknuti društveno-politički radnik i u jednom mandatu predsednik Ustavnog suda SR Srbije, dr Najdan Pašić je svojim brojnim studijama, člancima i raspravama značajno uticao na pravac razvoja političkog sistema kakav danas postoji u našem društvu, na politikološku misao i generacije politikologa koje je formirao u toku svog rada na Fakultetu. Njegove knjige, naročito o pitanjima države, etatizma i samoupravljanja, s razlogom su bile predmet pažljivog proučavanja i razmatranja, jer predstavljaju sintezu, sve ređu među mlađim generacijama politikologa, bogatog političkog iskustva i plodnog teorijskog doprinosa. Kada se nedavno pojavila knjiga koja neposredno zahvata tekuće probleme jugoslovenskog društva, nastala sistematizacijom javnih rasprava, članaka i intervjua povodom Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i rasprava o političkom sistemu, to može da bude osnov za razmatranje niza suštinskih pitanja koja je postavio autor. Forma u kojoj je prezentovao svoje rasprave obuhvata tri šire celine, u okviru kojih su tematski grupisana pojedina pitanja. Složenost problema sa kojima se naše društvo suočava je bila osnovna preokupacija autora, koji nije bitno menjao prvobitni oblik tekstova, jer mu cilj nije bila naučna akribija, već mnogo važnije opredeljenje za aktivno suočavanje sa neefikasnim funkcionisanjem političkog sistema. Kao aktivni učesnik u konstituisanju dva jugoslovenska ustava — ustava SFRJ iz 1963. i 1974. godine, Najdan Pašić je u praksi proveravao ne samo svoje teorijske stavove već i granice mogućnosti realizacije pojedinih pravnih i političkih principa i načela. Razlike između normativnog i stvarnog, postojeće i pretpostavljene zahtevima i ciljevima socijalističkog društva, dobijaju u periodu ekonomske krize daleko veću težinu, jer zahtevaju preispitivanje uloge i odgovornosti svih političkih subjekata. Članci i rasprave u autorovoj knjizi nastali su u periodu između 1982. i 1986, istovremeno sa ubrzanim nagomilavanjem negativnih društvenih pojava, u prvom redu s rastom inflacije, opadanjem životnog standarda stanovništva, smanjivanjem akumulacije i nacionalnog dohotka, slabljenjem efikasnosti delovanja delegatskog sistema i Saveza komunista. Osnovna poglavlja su tematski obuhvatila upravo te probleme: I — »Politički sistem: kojim pravcem dalje« (str. 11—88), II — »Politički sistem: putevi i stranputice« (str. 89—168), III — »Politički sistem: ključne protivrečnosti i dileme« (str. 169—241) i Zaključna razmatranja.

Osnovna protivrečnost, koju je autor istakao na više mesta u ovim raspravama, jeste nizak

Digitized by Google

stepen ekonomskog razvoja koji ne dozvoljava stvaranje optimalnih uslova potrebnih za razvoj demokratskog socijalističkog društva kakvo je postavljeno kao cilj u Ustavu SFRJ iz 1974. godine. Društvene protivrečnosti, koje su postojale u vreme usvajanja Ustava 1974. godine, još više su produbljene ekonomskom krizom. Zakonito, kriza je dovela do smanjenja interesovanja i angažovanosti velikog broja građana u društveno-političkim organizacijama i društveno-političkim zajednicama. Otuđivanje viška vrednosti od neposrednog proizvođača sve više je jačalo etatističke tendencije, a parcijalizacija privrede dovodi do velike neposredne materijalne štete, kao i posredne, izražene u podeli radničke klase i njenom stvarnom vezivanju za društveno-političke jedinice u kojima radi i ostvaruje sva prava iz rada, čime gubi stvarni klasni interes. Pošto je naveo ove protivrečnosti, autor je nužno došao do pitanja nosioca istorijskog klasnog interesa i snaga koje ove probleme treba da rešavaju:« ... nije osnovno pitanje samo kolike su teškoće sa kojima se suočavamo nego kakve su i kolike naše snage i sposobnost da ih savladamo (...) Upravo sa tog stanovišta jačanja uticaja svesnih socijalističkih snaga treba podvrći kritičkoj analizi sistem političkih odnosa i institucija kakav se formirao u praksi. Mora se ispitati koliko je taj sistem u ovom trenutku, ovakav kakav je, racionalan i efikasan s gledišta pretvaranja samoupravljanja u celovit sistem društvene organizacije« (str. 14). Upravo odnos samoupravljanja i tehnobirokratskih otuđenih centara moći pokazuje svu složenost ekonomskih i političkih pitanja sa kojima se suočava jugoslovensko društvo, kao i neefikasnost onih političkih subjekata koji su u prvom redu pozvani i dužni da rešavaju društvene probleme. Ekonomska parcijalizacija, na koju je autor upozorio na nekoliko mesta u svojim raspravama, nastala je kao posledica političkog zatvaranja republika i pokrajina u meri koja ugrožava smisao i redovno funkcionisanje federacije kao savezne države. Otuđeni centri političke moći javljaju se kao jedini nosioci političkog i idejnog delovanja Saveza komunista, sprečavajući dinamično kretanje ideja, predloga, koji bi mogli osvežiti kako formalno tako i sadržajno zastarele oblike rada partijskih organa na svim nivoima. U raspravama profesora Pašića ima više predloga kako da se menjaju i otklanjaju okoštali i prevaziđeni oblici političke delatnosti, na kritiku upućenu upravo najvišim organima Saveza komunista. Ako je partikularizam interesa doveo do sadašnje političke krize, njeno prevazilaženje moguće je samo povezivanjem pojedinačnih interesa i njihovih nosilaca, što u sadašnjim uslovima teško može da se ostvari. Jer, ako se analitički razmotre pojedini nosioci interesa u jugoslovenskom društvu, očigledno je da njihovi pojedinačni interesi protivureče opštem: otuđeni centri političke moći zasnivaju svoj položaj na jačanju partikularizma, posebno nacionalnog i potiskivanju klasnog interesa; tehnobirokratske strukture sprečavaju ili bar otežavaju integracione procese u privredi, koji bi umanjili njihovu realnu moć; na podeljenom tržištu položaj radnika-nosilaca reprodukcije neposredno zavisi od osnovne teritorijalno-političke jedinice u kojoj rade i stvaraju dohodak, tako da umesto jedinstvenog tržišta, vide samo jedinstvene organe uprave i parabudžetske organe koji im zahvataju veliki deo novostvorenog dohotka. Iz prethodno navedenih parcijalnih interesa ne može nastati jedinstvo mehaničkim povezivanjem, što autor takođe naglašava na više mesta u knjizi.

Odlaganje rešavanja vitalnih pitanja društva zakonito je dovelo do jačanja uloge države i njenog intervenisanja u samoupravna prava građana i organizacija udruženog rada. Sve više se upravno-naredbodavna funkcija prava nameće kao osnovna i odlučujuća, a samoupravno odlučivanje svodi na akcesorni oblik

Digitized by Google

odlučivanja, koji ima funkciju sprovođenja donetih odluka. Profesor Pašić je upozorio na posledice preteranog normativizma. Praksa koju je imao kao predsednik Ustavnog suda dovela ga je do sledećeg zaključka a — ako se sudi samo po broju sporova, jugoslovensko društvo je najkonkretnije na svetu:« Ma kakav bio demokratski postupak donošenja ovih propisa, to samo po sebi sputava slobodu i spontanu samoupravnu inicijativu i pretvara radnog čoveka u predmet državnog staranja. Uz to, ekstenzivna državna regulativa preti da deformiše samoupravnu normativnu delatnost, da dovede do podržavljivanja samoupravnog prava. Samoupravni opšti akti, samoupravni sporazumi, društveni dogovori, brojni pravilnici i drugi samoupravni opšti akti, koje obavezno donose sve samoupravne organizacije i zajednice, umesto da budu instrumenti kojima sami radni ljudi slobodno regulišu međusobne odnose, pretvaraju se u podzakonske sprovodbene akte (...) Suzbijanje te inflacije normi bio bi veliki dobitak za samoupravljanje« (str. 15). Doista, smanjivanjem ogromnog broja normi, od kojih su mnoge u pravno nedozvoljenoj koliziji, omogućilo bi stvarno odlučivanje samoupravljača o regulisanju međusobnih odnosa. Međutim, u uspostavljenim odnosima; u kojima se administrativnim putem odlučuje o pravima radnika iz rada, pre svega, o ličnim dohocima, bez obzira na uslove u kojima se dohodak stiče, smanjivanje broja normi mogu da preduzmu samo državni organi, što još više jača njihovu moć. Preterani normativizam je posledica neodgovornosti koja realno postoji na svim nivoima ekonomskog i političkog sistema. Voluntarizam i neodgovornost postepeno ali sigurno podrivaju pravnu efikasnost, pravnu i društvenu svest i onemogućavaju sprovođenje mera koje autor predlaže. Profesor Pašić potpuno osnovano zapaža i kritikuje takav voluntarizam na nivou ekonomskog i političkog sistema: »U praksi se jasno mogu uočiti dve vertikalne linije političkog odlučivanja. Jedna je ona priznata i ustavno utvrđena, koja ide od osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, preko delegacija i konferencija delegacija, do delegatskih skupština različitog nivoa. Druga linija je ona neformalna, manje javna ali ne manje stvarna, koja povezuje direktore i druge poslovodne organe u organizacijama udruženog rada sa izvršnim odborima i sekretarima SIZ-ova, sa direktorima banaka i drugih novčanih institucija, sa uticajnim pojedincima iz izvršnih saveta i organa uprave društveno-političkih zajednica i, konačno, sa formalnim i neformalnim koordinacionim telima, sastavljenim od čelnih ljudi u aparatu vlasti i društveno-političkim organizacijama« (str. 16).

Odnosi vlasti, upravljanja i samoupravljanja ne moraju biti kočnica stabilnijem i bržem razvijanju ekonomskih i širih društvenih odnosa. Problem je, što treba istaći, u mnoštvu parcijalnih interesa; svaki subjekt nastoji da ostvari svoj sopstveni interes na štetu drugih, pa izostaje volja da se zajednički interesi nađu i realizuju. Broj pitanja koja je otvorio autor je veoma veliki, mi smo pomenuli samo neka, a sva navedena pitanja i druga koja bi se mogla navesti proizlaze iz potrebe za rešavanjem nagomilanih problema jugoslovenskog društva i otvaranjem prema dinamičnim promenama, zajednički nazvanima trećom (tehnološkom) revolucijom. Socijalističko samoupravljanje nastavljeno je sa ciljem stvaranja dinamičnog modela društvenog razvoja, otvorenog prema promenama, vrednovanju efikasnosti i rezultata rada. Zatvaranjem sistema u uske granice normativizma svodi se i uloga Jugoslavije na provincijalnu i marginalnu, na privredu koja zaostaje čak i za privrednim sistemima istočnoevropskih zemalja. Razrešavanje niza protivrečnosti u političkom sistemu stoga je višestruko potrebno, kako bi se omogućio racionalan i politički realan pristup promenama neop-

Digitized by Google

hodnima za adekvatnije funkcionisanje političkog sistema, naročito onih njegovih institucija koje povezuju sferu proizvodnje sa sferom političkog odlučivanja. To se u prvom redu odnosi na delegatski sistem čija glomaznost i sporost teško može da odgovara makar i početnim izmenama i uvođenju novih tehnologija u privredi. Profesor Pašić ističe da se težište usaglašavanja premešta iz delegacija i delegatskih skupština u izvršno-upravne strukture. Time se napušta princip neposrednog odlučivanja u korist posrednog. Ukoliko su u pitanju širi društveni interesi, utoliko dolazi do preuzimanja nadležnosti skupštine od strane njenog izvršnog organa: »Na nivou federacije glavnu ulogu u ovim konsultacijama i prethodnim usaglašavanjima stavova preuzimaju na sebe Koordinaciona komisija SIV-a i međurepubličko-pokrajinski komiteti. Time se faktički izopačuje odnos između veća Skupštine SFRJ i izvršnih organa te skupštine. Veće republika i pokrajina, pa donekle i Savezno veće, dovedeni su u položaj posmatrača i kritičara izvršnog organa koji preuzima njihove funkcije« (str. 34). Jedan od najozbiljnijih problema funkcionisanja delegatskog sistema je nepoštovanje Ustavom SFRJ jasno utvrđenih granica obaveznog konsenzusa, proširivanje primene ovog principa i na ona pitanja sa kojima je nespojiv takav način rešavanja. Krajnji rezultat uzurpiranja funkcija i nadležnosti od strane izvršnih organa je neefikasnost, sporo i neadekvatno rešavanje važnih društvenih pitanja koja svojom složenošću zahtevaju potpuno različit pristup: kompetentnost i ažurnost u rešavanju bitnih pitanja.

Budući da je politički sistem, kako po svom institucionalnom sklopu tako i po načinu funkcionisanja, neodvojiv od ekonomskih uslova jednog društva, profesor Pašić je posvetio pažnju i razmatranju odnosa između svojine kao osnove funkcionisanja celokupnog političkog sistema i stava organa vlasti prema osnovnom svojinskom odnosu. Konstatovao je da se u praksi, mimo Ustava SFRJ i civilnog zakonodavstva, konstituišu kao dva osnovna oblika svojine *privatna* i *državna*, uz koje postoje i grupnosvojinski monopoli, dok se *društvena svojina* pretvara u akcesorni oblik svojine: »Prema Ustavu, državnim organima i centrima političke vlasti oduzeto je pravo raspolaganja sredstvima proširene reprodukcije, po bilo kom svojinsko-pravnom osnovu i odlučivanje o dohotku proglašeno je neotuđivim pravom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. U praksi je došlo do dalekosežnih odstupanja od ovih ustavnih opredeljenja i odnosi u raspolaganju dohotkom izopačeni su na štetu udruženog rada« (str. 41). Ako se u praksi izuzeci pretvaraju u pravilo, nemoguće je sprečiti krupne poremećaje u privredi koji sobom nose ne samo neposrednu materijalnu štetu već i niz dalekosežnih posledica po celokupnu političku sferu, ne samo na institucionalnom nivou već i u oblasti delovanja ideja i formiranja političke svesti. Te posledice autor ocenjuje na sledeći način: »Prenormiranost, kao što iskustvo pokazuje, može da optereti politički sistem i otežа njegovo normalno funkcionisanje. Bitno se sužava prostor za slobodnu samoupravnu inicijativu, jer su radni ljudi i njihove samoupravne institucije sputani mrežama ogromnog broja normativnih akata koji pretenduju da regulišu sve vidove njihove delatnosti; formalnim procedurama ili postojećim aktima otežano je brzo i racionalno odlučivanje; dolazi do degradacije samoupravnog prava koje se pretvara u niz sprovodbenih akata u odnosu na brojne državne propise« (str. 43). Državna regulativa potiskuje ne samo osnovni samoupravni interes već i odlučivanje o osnovnom pitanju na kome se samoupravljanje zasniva od početka — na odlučivanju radnika o proširenoj reprodukciji. Stoga pitanje postavljeno u naslovu jednog teksta *Izmiče li radnicima vlast?* (str.

Digitized by Google

143) već je u praksi dobilo potvrdan odgovor.

Ako je ključno pitanje funkcionisanja ekonomskog sistema — ko vlada proširenom reprodukcijom, onda se u političkom sistemu kao ključno pitanje postavlja restauracija etatizma kroz grupnosvojinske odnose.

Demokratska forma ne omogućava stvarnu efikasnost političkog sistema, pa autor s pravom zaključuje: »Jer, politički sistem koji ne zadovoljava te uslove može da bude po formi ne znam kako demokratski, ali to nije dobar politički sistem; to nije sistem koji je zaista u službi realnih interesa udruženog rada« (str. 152). U svojoj praksi ustavni sudovi sve češće se susreću sa problemom osporavanja odluka usvojenih regularnom većinom glasova; čak i u onim slučajevima kada je odlučivanje na osnovu demokratske većine predviđeno Ustavom, javlja se otpor i prigovor demokratskoj većini kao »majorizaciji«. Ovaj otpor je karakterističan jer pokazuje da postoje ne samo realni sukobi društvenih interesa već zamor, gubljenje inventivnosti, istrošenost ideja o regulisanju društvenih odnosa.

Knjiga profesora Pašića otvara niz dilema o putevima rešavanja problema jugoslovenskog društva. Publikovanje novijih radova nastalih u periodu između dva kongresa Saveza komunista (1982—1986) nije motivisano, u prvom redu, naučnom akribijom, već potrebom da se mobilizatorski odnosimo prema teškoćama. Činjenica da je jugoslovensko društvo ne samo stagnantno već i izuzetno statično daje veliku težinu argumentima profesora Pašića. Za pažljivijeg posmatrača društvenih odnosa nije paradoksalna situacija jugoslovenskog društva, koje je statično u vremenu revolucionarnih tehnoloških promena u Evropi i svetu, i kao takvo ne može da aktivno doprinese ovim promenama. Ako je samoupravljanje konstituisano kao cilj i htenje jugoslovenskog društva, ono mora da nađe snage da rešava sopstvene teškoće i protivrečnosti. U protivnom, suočićemo se sa još većim ekonomsko-tehnološkim zaostajanjem i marginalizacijom sopstvene političke prakse i misli. Najnepovoljnije je društveno stanje »ni revolucija — ni reforma«. Tako fiksirani odnosi blokiraju upravo one snage koje mogu i moraju da rešavaju društvene probleme. Svojim javnim raspravama, člancima i intervjuima profesor Pašić je doprineo kritičkom rasvetljavanju najbitnijih problema političkog sistema SFRJ. Za razliku od mnogih uglednih naučnih radnika, pravnika i politikologa u prvom redu, Najdan Pašić se zalagao za promene i promenljivost i onih pravnih i političkih institucija u čijem je konstituisanju aktivno učestvovao.

Dubravka Stajić

Lisjen Goldman: Marksizam i humanističke nauke

(»NOLIT«, BEOGRAD, 1986)

Lisjen Goldman nije nepoznat u našim filozofsko-sociološkim krugovima. Goldmanova filozofska nakana, njegove teze, izvodi, pojavljuju se, eto, u našem prijevodu (preveo Mile Žegarac). Knjiga je cjelina od dvadeset dva poglavlja, koja su cjelina Goldmanova istraživanja i ideja utemeljenih početkom šezdesetih godina, pa uključujući i 1968. godinu, gdje je bio suvremenik događaja na Zapadu, gdje su se prelamale ideje lijevih i desnih teoretičara.

Goldmanova knjiga, osim kronologije ideja, objašnjava, posreduje znanjem, postavlja pitanja: filozofske, sociološke, psihološke naravi, s osloncem na njemačku klasičnu filozofiju, kao i K. Mar-

Digitized by Google

xa, te na frankfurtsku školu, čiji je sljedbenik.

Goldmanov je pristup, kao što u uvodu eksplicira, sistemski, s time što istovremeno »borbu za socijalizam treba shvatiti kao borbu za svijest, zasnovanu na mogućnostima koje su stvorene razvojem novih srednjih najamnih slojeva, odnosno nove radničke klase čiji progresivni razvoj uslovljava promjene« (str. 10). Na taj se način, kao bitna vrijednost knjige, uočava stalno nazočnost konstitutivnog problema modernog mišljenja, gdje se razrađuje problem teorije i prakse, a bez čega nije moguće mjerodavno misliti o političkome. Pristup je problematskom kompleksu o kojem je riječ izveden posredstvom razračunavanja sociologije i filozofskih domašaja; problem zajednice, morala izveden je u duhu Kantove filozofije, iz čega slijedi niz interesantnih djela.

Goldman ocrtava jedan oblik sociologije znanja, i to u tri područja.

Prvo. Svijest i problem društvenog bitka. Po Goldmanu, društveni bitak određuje sam društveni bitak. Svijest društvenosti, dakle svijet kulture, bilo u jednoj ili u bilo kojoj drugoj kulturi jest fenomen duhovnog stvaranja. On pokazuje koje su strukture autonomne, u kulturi u širem smislu.

Drugo je »dijalektička metoda« gdje pokazuje da se različitom metodologijom može doći do različitih zaključaka, ali i do istih zaključaka »došao je (Pijaže na koga Marx nije uticao) empirijski, putem laboratorijskog istraživanja, gotovo do svih osnovnih stavova koje je sto godina ranije Marx formulirao na području društvenih nauka« (str. 27). Goldman metodu stavlja u širi kontekst, metoda koja je nadmoćna jest dijalektika, a u kojim okvirima se on stalno kreće.

Treće. Goldmanovo kretanje je pitanje u kojim se okvirima kreće »moguća svijest«. Odgovor nalazimo da u duhovnoj tvorbi treba i mora biti koherentnost, to jest vizija svijeta — pogled na svijet. Tad će on do kraja razviti tezu u svom djelu *Skriveni Bog*. Tu Goldman razvija tezu o društvenom bitku i svijesti, on istražuje na primjerima 17. i 18. stoljeća specifičnost mišljenja — zašto tragična vizija svijeta? Sam dolazi do zaključka, što djelomično preuzima od Augustina, da je vječna borba zlo-dobro, dobro će pobijediti, a to je dijalektika, ali je sve u božjoj moći. On traži boga u vlastitoj biti čovjeka. U okviru tog problema vrši analizu i kaže kako se tu stvara kohezija i kako se društvene strukture razvijaju. U kontekstu toga problema on proučava tragediju egzistencije, postavlja pitanje i »zašto povratak grijehu»? Za to nema odgovor.

Goldman umire 1970. godine ostavljajući iza sebe bogata djela. Mnogi njegovi eseji upravo su uvršteni u knjigu o kojoj je riječ.

Goldman na stalnom rasplitanju određenih disciplinskih područja veoma lako dospijeva do spoznaje — da pokušaj razgraničavanja završava nužnim upućivanjem na pojedinca, a onda iz toga slijedi odnos pojedinca prema društvenom. On prati, ponajprije, K. Marxa, Engelsa — pa prema suvremenicima Feuerbachu i drugima — zatim sociologe koji se ne slažu ili osporavaju Marxa, Lukača, Bloha, Korša i druge. Time se ujedno otkriva nakana paralelnog historijskog izvođenja problema s neizbježnom paralelom Hegela i njegovom filozofijskom pozicijom.

U razmatranja koja se kreću u konstitutivnoj ulozi pojedinca i poimanju subjekta, teza je da je subjekt »individualna misao«. Rasprava o legitimnosti nastavlja se na analizu suvremenosti, dapače Goldman smatra da u mišljenju suvremenosti postoji »neprilagođenost čovjekove strukture društvenoj stvarnosti koja mu ne dopušta da se izrazi i da se razvija« (str. 35).

U razlaganju različitih legitimacijskih konstrukcija Goldman prati veoma opsežnu literaturu.

Digitized by Google

U tom otvaranju za demokratski model navodi primjer i iskustvo jugoslavenskog socijalizma. Ističe da je »borbi protiv birokracije« i suprotstavljanju birokraciji — najprimjerenije »samoupravljanje«. Autor ostaje pri tom gledištu i formulaciji da »za zapadno društvo samoupravljanje je osnovna perspektiva, neosporno značajno i privlačno« (str. 35). U ovom odjeljku autor diskutira o oblicima, odnosima pojedinca, države i društva, traži teorijsko utemeljenje u prelaznom periodu (zapadnog društva), stvaranje »psiholoških uvjeta koji bi omogućili da pripadnici našeg društva razvijaju taj program i tu perspektivu« samoupravljanja.

Goldmanova je knjiga veoma konzekventna i u interpretacijama izuzetnog broja relevantnih autora, to je pouzdano djelo. Svoje početne pretpostavke Goldman domišlja na bogatom materijalu, a vlastite teze podređuje skrupuloznoj interpretaciji.

Dakle, on daje prikaz modernog vremena; svakako, riječ je o značajnom djelu koje će imati odgovarajuće mjesto u razmatranjima društvene znanosti.

Šime Mršić

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN

12
1986

Digitized by Google

,0 15 52 4 4 5

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6679

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986. Broj 12

Sadržaj

Društvena kretanja i promene u socijalističkim zemljama

Risto Bajalski
Uviđanje nužnosti promene u SSSR 3

Fuad Muhić
Socijalizam je osvjedočio sposobnost samoreprodukcije 11

Sava Živanov
Koreni krize 33

Vinko Trček
Ciljevi, dostignuća i problemi ostvarivanja svestrane reforme u Kini 53

Ranko Petković
Teorijska misao o socijalizmu između apriorizma i kreacije 70

Dušan Bilandžić
Korjeni blokade društvenih reformi u socijalizmu 81

Blagoje Babić
Socijalizam danas: još po jedna reforma privrednog sistema 86

Đorđe Pribićević
Duboke promjene u privredi i privredni sistem SSSR 100

Franjo Butorac
Neki aspekti društvenih promjena u socijalističkim zemljama 133

Branko Pribićević
Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski kontekst, motivi, otpori i izgledi 141

Žarko Milošević
Potreba sistematskog praćenja i izučavanja promena 152

Milorad Pešić
Čuvati se predubeđenja 157

Edita Stojić-Imamović
Društvena kretanja i promene u susednim socijalističkim zemljama s posebnim osvrtom na Mađarsku 167

Petar Bošković
Međusobna uslovljenost političkog i ekonomskog sistema 183

Milo Đukić
Podsticaji i otpori 187

Prikazi 192

Digitized by Google

Содержание

Общественные движения и перемены в социалистических странах

Ристо Баялский
Сознание о необходимости перемен в СССР 3

Фуад Мухич
Социализм подтвердил способность самовоспроизводства 11

Савва Живанов
Корни кризиса 33

Винко Трчек
Цели, достижения и проблемы проведения всесторонней реформы в Китае 53

Ранко Петкович
Теоретическая мысль о социализме между априоризмом и творчеством 70

Душан Биланджич
Корни блокады общественных реформ при социализме 81

Благое Бабич
Социализм сегодня: еще по одной реформе хозяйственной системы 86

Дьердье Прибичевич
Глубокие хозяйственные перемены и экономическая система СССР 100

Франьо Буторац
Некоторые аспекты общественных перемен в социалистических страна 133

Бранко Прибичевич
Реформы в социалистических странах — исторический контекст, мотивы, сопротивления и перспективы 141

Жарко Милошевич
Систематическое наблюдение и изучение перемен 152

Милорад Пешич
Остерегаться предубеждений 157

Эдитта Стоич-Имамович
Общественные движения и перемены в соседних социалистических странах с особым обзором положения в Венгрии 167

Петр Бошкович
Взаимная обусловленность политической и экономической систем 183

Мило Дьюкич
Поощрения и сопротивления 187

Рецензии 192

Social Trends and Changes in the Socialist Countries

Risto Bajalski
Realization of the Need for Changes in the USSR 3

Fuad Muhić
Socialism Has Revealed Its Capability of Self-reproduction 11

Sava Živanov
The Roots of the Crisis 33

Vinko Trček
The Aims, Achievements and Problems in the Implementation of Comprehensive Reform in China 53

Ranko Petković
Theoretical Thought Concerning Socialism between Apriority and Creativity 70

Dušan Bilandžić
The Roots of the Blockade of Social Reforms in Socialism 81

Blagoje Bebić
Socialism Today: One More Reform in the Economic System 86

Đorđe Pribićević
Profound Changes in the Economy and Economic System of the USSR 100

Franjo Butorac
Some Aspects of the Social Changes in the Socialist Countries 133

Branko Pribićević
Reforms in the Socialist Countries — the Historical Context, Motives, Resistances and Outlooks 141

Žarko Milošević
The Need of a Systematic Follow-up and Examination of the Changes 152

Milorad Pešić
Beware of Prejudices 157

Edita Stojić-Imamović
Social Trends and Changes in the Neighbouring Socialist Countries with Special Reference to Hungary 167

Petar Bošković
The Inter-dependence of the Political and the Economic System 183

Milo Đukić
Stimuli and Resistances 187

Book Reviews 192

Digitized by Google

Društvena kretanja i promene u socijalističkim zemljama*

Risto Bajalski

Uviđanje nužnosti promena u SSSR

Kao uvod, kao podsticaj za naš razgovor o aktuelnim društvenim kretanjima i promenama u socijalističkim zemljama, mogao bi da posluži sažeti podsetnik: šta je prethodilo ovome što se danas događa? Pogotovu zato što se nameću poređenja između današnjih i minulih reformi na Istoku, što ima znakova nostalgije za reformama koje su propale i, najzad, što se današnje reforme izvode u težim uslovima nego što su bili pre dve decenije. U svakom slučaju, vratimo se u najkraćim crtama prošlosti da bismo bolje sagledali značaj današnjih promena u socijalističkim zemljama, koje su, praktično, na svom početku, bar kad su najveće socijalističke zemlje u pitanju — Sovjetski Savez i Kina.

Čini se da smo danas svedoci vremena kada socijalističke zemlje, pogotovu Sovjetski Savez i Kina, više nego ikada od svog nastanka pokušavaju da izvedu kvalitativne reforme u okviru svojih ekonomskih sistema, koje bi morale biti praćene i odgovarajućim promenama u njihovim političkim sistemima. Možda je prejako kad kažem: više nego ikad od svog nastanka? Ukoliko ne bi bilo tako, bila bi izgubljena još jedna šansa za postepeni izlazak iz stagnacije. Dublje reforme su, stoga, imperativ vremena i, po svoj prilici, tako se i koncipiraju.

Kako je bilo ranije? Evo letimičnog podsetnika, kad je Sovjetski Savez u pitanju.

---

* Objavljujemo autorizovane priloge sa okruglog stola koji je, u organizaciji redakcije »Socijalizma«, održan 2. oktobra 1986.

Digitized by Google

Lenjinov NEP (nova ekonomska politika) početkom dvadesetih godina kao pokušaj izlaska iz ekonomskog ćorsokaka vojnog komunizma, kao zaokret u ekonomskoj politici čiji je istorijski značaj neprolazan — bio je kratkog daha i po postavljenim ciljevima, i po vremenu trajanja. Takozvana Kosiginova reforma pre dve decenije, čije su osnovne komponente bile — rad na osnovu privrednog računa i veća samostalnost preduzeća u planiranju i privrednom komuniciranju, što je vodilo i ka izvesnoj decentralizaciji upravljanja, dakle ta ograničena ekonomska reforma iz 1965. godine bila je sputavana od samog početka, da bi posle 1968. bila praktično i odbačena kao preuranjena sistemska transplantacija koju politički organizam sovjetskog društva nije mogao da primi. Do kraja Brežnevljevog vremena, potom, diskusije među ekonomistima su više tinjale nego što su se rasplamsavale. Bilo je, doduše, i smelih ideja, ali je centar političkog odlučivanja ostao hladan prema svemu što se čulo u svojevrsnom »Hajd parku« sovjetskih naučnika i privrednika.

Što se Kine tiče, pokušaja reformi današnjeg usmerenja, današnje antidogmatičnosti i demokratizma — nikad ranije nije bilo. Jedino je 1956. Mao Cedungova parola »Neka cvetaju stotinu cvetova...« u sferi akademskih sloboda bila nekakav nagoveštaj demokratizacije u duhovnoj sferi, ali je i ta parola doživela sudbinu istorijske političke varke koja je iščezla u unutrašnjim lomovima od velikog skoka do kulturne revolucije. Savremene Dengove reforme u Kini, međutim, sada su najsmelije i najrasterećenije od dogmatskog ideološkog nasleđa.

U evropskim socijalističkim zemljama već četvrt veka se smenjuju — suzdržani prodori u pravcu ekonomskih reformi i neskrivena politička uzmicanja od proklamovanih namera. Baš toliko traju politička i ideološka kolebanja, sa razlikama u intenzitetu od zemlje do zemlje.

Čehoslovački koncept reforme 1968. bio je u to vreme najsmeliji, ali je na poznat način i iz poznatih razloga najradikalnije bio i pokopan.

Uzdržaniji model reforme u Mađarskoj 1968. pokazao se najotpornijim i pored povremenih korekcija restriktivnog tipa održao se do današnjeg dana, sa političkom doslednošću da se osnovna načela ekonomske reforme dalje razvijaju i, štaviše, da budu praćena postepenim demokratskim promenama u političkom sistemu.

U Poljskoj su od druge polovine pedesetih u svakoj narednoj deceniji nastajali koncepti ekonomskih i društvenih reformi, da bi se u burnim unutrašnjim događajima naizmenično lomili i propadali. Uprkos svemu, u toj zemlji se ni jednog trenutka do današnjeg dana nije odustajalo od zahteva za demokratskim reformama.

Mada kolebljivo, Bugarska u razmaku od pet—šest poslednjih godina već drugi put razrađuje privredni model u kojem bi bilo više ekonomskog ponašanja nego administriranja.

Digitized by Google

Rezervisanost prema ma kakvim inovacijama u ekonomskom sistemu, pogotovu u političkom, danas je najveća u Rumuniji, potom u Čehoslovačkoj i Nemačkoj Demokratskoj Republici. Razlozi rezervisanosti prema promenama u ove tri zemlje, naravno, nisu sasvim identični.

Iz svakog, pa i iz ovako letimičnog osvrta na ekonomske reforme u socijalističkim zemljama za poslednjih četvrt veka može se zaključiti da su one bile praćene i nepremostivim političkim kolebanjima.

Kolebanja je bilo na svim nivoima realne vlasti, a najviše, bez sumnje, u rukovodećim institucijama centralističke države, kako u partijskom aparatu tako i u državnoj administraciji.

Kada je o Sovjetskom Savezu reč, kolebanja je bilo i u najvišem partijskom rukovodstvu — oko realizovanja ekonomske reforme proklamovane na plenumu Centralnog komiteta KPSS septembra 1965. godine. Centralna državna administracija odupirala se osamostaljivanju preduzeća, pa je unutar SSSR ekonomska reforma bila podržavana više u propagandi nego u realnim odnosima. Partijski vrh, međutim, nije vodio neku zapaženiju političku bitku za reformu, ali se javno nije ni odricao nje. Zbog toga su između 1965. i 1968. godine bile dosta žive polemike u štampi: ekonomisti, naklonjeni reformi, izjavljivali su da se stvari sporo menjaju i da su odupiranja promenama jaka. Nije se krilo da je centar odupiranja državna administracija, koja se od kritika nije ni branila. Bilo je u to vreme moguće, međutim, braniti reformu svim raspoloživim argumentima u štampi, štaviše i iz pera inostranih autora. List »Izvestija« objavio je dva članka Ota Šika, tvorca ekonomske reforme koja se sprovodila u Čehoslovačkoj.

Ali, upravo posle događaja u Čehoslovačkoj 1968. godine — osetilo se naglo hlađenje prema sovjetskoj ekonomskoj reformi. Njene pristalice su prestale da je brane. U propagandi je jačala kontraofanziva protivnika reforme koji su napadajući »revizionističke« teorije Ota Šika i svih mogućih »tržišnika« praktično pokopavali i osnovne postavke sovjetske ekonomske reforme. Jedan od razloga ovog retrogradnog trenda svakako je bilo osećanje da promene u upravljanju ekonomijom stavljaju na dnevni red i menjanje političkog »modela«. I tako, posle svega što se dogodilo sa takozvanim praškim prolećem, potpuno se ugasila i ekonomska reforma u Sovjetskom Savezu.

Sedamdesetih godina je u SSSR-u čak i reč »reforma« gotovo bila prognana iz političkog rečnika. Bila je zamenjena rečju — »usavršavanje«. To je već bio dokaz zaziranja od političkih promena, izraz duboke rezervisanosti prema svemu što bi značilo odstupanje od osnovnog »modela« socijalizma, pa i političkog straha da svaka iole ozbiljnija promena može ugroziti poluge centralističkih poluga upravljanja — ne samo u sferi ekonomije.

Digitized by Google

Dugi period velikih kolebanja sedamdesetim godinama postavio je nekoliko teorijsko-sistemskih dilema: kakav odnos treba da bude između plana i tržišta, kakvi kriterijumi za ocenjivanje efikasnosti privređivanja, u kojoj meri i u kojim granama treba decentralizovati državno planiranje, da li radnim kolektivima priznati, što će reći platiti, kao uspešan privredni rezultat proizvedenu robu pre nego što je i došla u kontakt sa tržištem ili tek pošto se na tržištu proda, da li, drugim rečima, sudbinu proizvođača materijalnih dobara povezati sa delovanjem objektivnog zakona vrednosti ili štititi proizvođače od nemilosrdnosti tog zakona dotiranjem neefikasne proizvodnje iz državnog budžeta itd. itd?

Promene koje su na dnevnom redu u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim zemljama, nisu stoga nešto sasvim novo kao težnja ka dinamiziranju unutrašnjeg razvoja, već nastavak nečega što se već pokušavalo, nastavak od tačke gde se u svoje vreme stalo. Stoga se danas može reći da ni reformske muke šezdesetih godina nisu bile sasvim uzaludne, nisu bile koraci bez tragova. Ostali su tragovi u svesti, ostala je sloboda nedogmatičnog razmišljanja i, na toj osnovi, sloboda javnog sučeljavanja različitih gledišta. Ni »ezopovština« nije mogla da prikrije oštru diferencijaciju među sovjetskim ekonomistima. Pri tome, ni jedan od liberalnijih sovjetskih naučnika-ekonomista nije bio optužen, na primer, za »revizionizam« ili neko slično »skretanje«, iako su se slične etikete obilno lepile inostranim naučnicima, možda najviše jugoslovenskim.

Zanimljivo je pitanje sada — u čemu se razlikuju pokušaji za izvođenjem reformi u socijalističkim zemljama šezdesetih i osamdesetih godina?

Danas ima, reklo bi se, manje političkih kolebanja nego što ih je šezdesetih i sedamdesetih godina bilo. Danas je više političke hrabrosti nego što se u Brežnevljevo doba moglo zamisliti i, pri tome, reč je o hrabrosti na nivou političkih činilaca. Jer, hrabrost nije nedostajala naučnicima ni u vreme Brežnjeva, ali to što su oni pisali i govorili, nije imalo realnog uticaja na rukovodstvo.

Takvom obrtu doprinela je ne samo objektivnija analiza postojećeg stanja stvari u sovjetskom društvu, već i otvorena kritika mnogo toga — kako se u SSSR-u kaže — što nije izdržalo probu vremena. Sem toga, u socijalističkom društvu kao što je sovjetsko, bez razvijenih demokratskih institucija, uloga čeonih ljudi u Partiji je izuzetna. Put današnjoj Gorbačovljevoj politici, moglo bi se reći, bio je prokrčen dolaskom Andropova na čelo Partije — a to je bilo nedavno, pre četiri godine.

Andropov je prvi sovjetski političar koji je javno izgovorio neke dugo sakrivane istine: da u sovjetskom društvu, kao i u svakom drugom, postoji pluralizam različitih, a time i konfrontiranih interesa; da su međunacionalni odnosi u osnovi pravilno

Digitized by Google

rešeni, ali i da u tim odnosima život donosi nove situacije; da se Sovjetski Savez nalazi tek na početku duge istorijske faze prelaznog perioda koja je u partijskim dokumentima identifikovana kao »razvijeni socijalizam«; da se valja izbavljati od svakojakih pokušaja upravljanja ekonomijom metodama koje su tuđe njenoj prirodi, što će reći administriranjem; da usavršavanje sovjetske demokratije zahteva odstranjivanje birokratske preorganizovanosti, to jest svega što zaglušuje i podriva inicijativu masa, što koči stvaralačku misao i živo delo trudbenika; da su dalje perspektive sovjetskog političkog sistema u postepenom prerastanju sovjetske državnosti u društveno samoupravljanje (a znamo da se u staroj redakciji Programa KPSS govorilo samo o »komunističkom samoupravljanju«); da neka stanovišta Programa KPSS nisu u punoj meri izdržala probu vremena jer je u njima bilo elemenata odvajanja od realnosti i neopravdanih detaljizacija; da je došlo vreme kada su postale neizbežne duboke, kvalitativne promene u proizvodnim snagama uz odgovarajuće usavršavanje proizvodnih odnosa, te da to nije stvar lepih želja već je objektivna neophodnost koja se ne može ni preteći niti zaobići...

Ovo su neke od teza Jurija Andropova koje je on izneo u članku za »Komunist« februara 1983. i na ideološkom plenumu CK KPSS juna 1983. godine.

Kad je Andropov naglasio da neophodne promene nisu stvar lepih želja, on je, bez sumnje, polazio od saznanja da se efikasnost jakog centralizma u upravljanju već u velikoj meri istrošila i da je to jedan od glavnih razloga što stope rasta u proizvodnji idu strmom, silaznom linijom deceniju i po, da rast produktivnosti jedva dostiže 50 odsto američke produktivnosti i da je sovjetsko zaostajanje u primeni dostignuća naučnotehničke revolucije postalo vapijuće u odnosu na najrazvijenije industrijske zemlje sveta.

To je taj kritički prilaz koji je posle Andropova — čak i za vreme Černjenka — prihvatio oberučke Gorbačov. Dakle, aprila prošle 1985. godine, od već čuvenog plenuma CK KPSS, novi generalni sekretar CK KPSS je u mnogo čemu čak izoštrio zahteve za promenama u unutrašnjoj politici koje smatra neophodnim. U prvi mah, Gorbačov je sve sažeo u neophodnost »ubrzanja«, da bi kasnije, pogotovu posle 27. partijskog kongresa, počeo intenzivno da stvara strategiju »prestrojavanja« u svim sferama života i rada.

U nedavnom govoru u Habarovsku Gorbačov je precizirao da politika prestrojavanja obuhvata »ne samo ekonomiku, već sve druge strane društvenog života, socijalne odnose, politički sistem, duhovno-ideološku sferu, stil i metode rada partije«. Gorbačovljeva politika prestrojavanja je, naravno, tek na svom početku. Njeni oblici tek nastaju. Počelo je sa vatrogasnim merama — da ih tako nazovemo — koje nemaju direktne veze sa ekonomskim i političkim sistemom, ali koje su očigledno bile

Digitized by Google

neophodne: borbom protiv alkoholizma, protiv korupcije i jačanjem radne discipline.

Ako je verovati zvaničnim podacima, posle ovih mera koje nisu ličile na kampanju kratkog daha krivulja stope rasta u proizvodnji prvi put je posle petnaest godina počela da se penje.

Prave sistemske promene, međutim, tek treba da nastupe. Sa tim merama se, koliko možemo da pratimo, ide dosta oprezno — ne samo zbog toga što se u postojećem sistemu, bez namere da se taj sistem bitno menja, traga za optimalnom varijantom privredne efikasnosti, već možda i više zbog toga — što postoji strah od svake promene koja bi mogla da »podrije« postojeći centralistički sistem upravljanja. Bez dubljih promena, međutim, ništa se značajno ne bi moglo da dogodi.

Sovjetski »model« — što je posebno zanimljivo i značajno — počinje da se menja u veoma osetljivoj sferi. To je sfera informisanja. Već godinu i po dana, pogotovu posle 27. kongresa KPSS, Mihail Gorbačov direktno i krajnje ofanzivno utiče na menjanje sistema informisanja, zalažući se za »glasnost«, to jest javnost rada. Sudeći prema njegovim poslednjim govorima, Gorbačov se na tu »glasnost« oslanja kao na polugu koja u ovom razdoblju može najviše da pomogne novoj politici koju Politbiro i CK KPSS sada pokušavaju da inaugurišu.

»Glasnost«, to jest javnost rada koja se mora ispoljiti oslobođenom informacijom o svemu, jeste demokratska poluga kojom se Gorbačov, objektivno, može najuspešnije suprotstaviti uticajnim snagama koje su protiv promena. Otpori Gorbačovljevoj politici, odnosno politici današnjeg sovjetskog rukovodstva, veoma su jaki. Možda su i jači nego što ih je osećao Hruščov u vreme svoje politike »otopljavanja« posle 20. kongresa KPSS pre tri decenije. Staljin je, kako-tako, ipak brzo bio prežaljen, oslobađanje ljudi iz logora bilo je pozdravljeno, ali nije bilo potresa u vladajućim strukturama društva pošto se politički i ekonomski sistem stvoren za vreme Staljina tridesetih godina praktično ni u čemu nije menjao (sem što je Staljinov tip represija bio odbačen i uloga službe državne bezbednosti dovedena pod političku kontrolu). Sada je otpor protiv promena veći jer se drmaju i pojedine poluge sistema.

Gorbačov sve to vrlo dobro oseća i, štaviše, ispoljava hrabrost da o otporu novoj politici govori otvoreno, da identifikuje čak centre otpora. On pominje, kao uzgred, da otpora ima »odozgo do dole« i u državnoj administraciji, i u partijskom aparatu, i u privrednim organizacijama. Gorbačov, možda, donekle, namerno uprošćava stvari kad identifikuje subjekte otpora: »Znamo koji su ti, to su oni koji žele više da uzimaju nego što daju ovom socijalističkom društvu.« Na ovaj način Gorbačov, ipak, govori o jednom velikom sloju ljudi koji se koristi privilegijama u socijalističkom društvu, sloju koji u svom lavovskom delu nije za promene. Taj sloj je uzajamno povezan na svim nivoima upravljanja u partijskom, državnom i privrednom aparatu.

Digitized by Google

Gorbačovljeva hrabrost u borbi za promene, za javnost rada i za »prestrojavanje« u svim sferama života dobila je ove jeseni i pojačanu podršku. Ne samo što je Politbiro podržao njegove stavove iz govora sa službenog putovanja po Dalekom istoku i po stavropoljskom i krasnodarskom kraju na jugu Rusije, već je u oktobru i Centralni komitet jednim dokumentom to isto učinio. Tim dokumentom se, između ostalog, na »gorbačovljevski« otvoren način (politika »glasnosti«) govori o nepovoljnom stanju stvari u politici »prestrojavanja«. Kaže se, između ostalog, i sledeće: »Kurs obnove se sprovodi bez odgovarajućeg dinamizma. Mada je društvo u celini odlučno raspoloženo prema promenama, proces prestrojavanja ide složeno, protivurečno, neravnomerno, nailazi na razne socijalno-psihološke i organizacione pregrade, nailazi na otpor onih koji iz egoističkih interesa pokušavaju da spasu preživele odnose i privilegije. Kočnica prestrojavanja jesu birokratske deformacije u radu aparata uprave, nedisciplina i neodgovornost...« Nikada se ovako otvoreno nije govorilo o razlozima i subjektima otpora tekućoj partijskoj politici. Ova činjenica pretpostavlja i spremnost za odlučnije hvatanje ukoštac sa otporima, iako se unapred ne bi moglo sa većom pouzdanošću reći da će otpori biti obavezno slomljeni.

Ono što se pri kraju ove godine s najvećim interesovanjem očekuje jeste, pre svega, plenum Centralnog komiteta Partije koji bi bio posvećen — kadrovskim pitanjima. To je Gorbačov najavio još letos, što nije uobičajeno u sovjetskoj partijskoj praksi, pogotovu kada se radi o partijskoj raspravi na »organizacione teme«, što će reći na teme kadrovskih promena. To je takođe bilo politički hrabro od generalnog sekretara CK KPSS.

U postepene promene političkog sistema ući će se, po svoj prilici, izradom i usvajanjem zakona o socijalističkom preduzeću. U Hruščovljevo vreme je bila usvojena »uredba« o socijalističkom preduzeću, u skladu sa takozvanom Kosiginovom ekonomskom reformom, prema kojoj su preduzeća trebalo da dobiju nešto veću meru samostalnosti. Međutim, u realnom životu ta se uredba nikada nije do kraja realizovala: za dve-tri godine se odustalo od ekonomske reforme, pa je prestala da funkcioniše i pomenuta uredba. Sada se, već, ide na — zakon. I to u novim društvenim i političkim okolnostima. Očigledno je da postoji namera da se novim zakonom određenije i dublje precizira mera samostalnosti osnovnih privrednih subjekata nego što je to bilo učinjeno pre tri godine usvojenim Zakonom o radnim kolektivima. Taj zakon takođe nije počeo realno da živi pošto je naišao »prerano«, pri kraju kratkog razdoblja predsednikovanja Andropova koji je imao nameru da inspiriše dublje promene, ali ga je smrt pretekla. Za vreme, takođe kratkog razdoblja, Černjenka — promene koje je inicirao Andropov bile su politički »smirene«, da bi tek po dolasku Gorbačova na čelo Partije bio još odlučnije nastavljen taj Andropovljev kurs.

Digitized by Google

Ono što je oko promena u ekonomskom sistemu još neizvesno jeste — kako će biti definisani ekonomski mehanizmi privređivanja, kakav će biti odnos između subjekata proizvodnje i organa državne administracije, koju će meru samostalnosti koristiti preduzeća, koliko će se centralno planiranje rasteretiti nebrojenih »detalja«, kakvu će funkciju u planiranju imati lokalni sovjeti narodnih deputata i preduzeća, odnosno privredne zajednice?

Sve ove promene koje tek treba da počnu i koje pripadaju političkoj strategiji »prestrojavanja« dolaze i u vreme imperativa — da se mora ostvariti prodor u oblast naučno-tehničke revolucije. Na tom polju je zaostajanje Sovjetskog Saveza u odnosu na najrazvijenije industrijske države najveće.

Sovjetski Savez, u svakom slučaju, ulazi u razdoblje neminovnih promena. Došlo je i vreme kada se političke i ideološke bitke na unutrašnjoj sceni neće moći više da izbegavaju. Ishod ove bitke najviše će zavisiti od ponašanja većine u Partiji, većine u njenom rukovodećem štabu, u Centralnom komitetu i partijskom aparatu na terenu. Jer, u sovjetskom političkom sistemu Partija je, praktično, ne samo rukovodeća politička snaga već i jedina realna vlast u zemlji. Parola »Sva vlast sovjetima« iz vremena oktobarske revolucije ostala je živa, ali se ona — u sovjetskom političkom sistemu — nikada do kraja nije realizovala. Sovjeti narodnih deputata danas — od Vrhovnog sovjeta SSSR do seoskih sovjeta — zaista nemaju realnu vlast, pa se kao vlast i ne ponašaju. Sovjetska partija je jedina snaga u društvu koja može da vrati Sovjetima zakonske prerogative vlasti i da, pri tome ostane i dalje najuticajnija politička snaga.

Dublje promene se u SSSR-u mogu izvesti, prema tome, ukoliko se vodeća snaga društva — Partija složi da prerogative vlasti budu demokratičnije raspoređene, to jest da ih u znatno većoj meri nego do sada dobiju sovjeti narodnih deputata svih nivoa i radni kolektivi kao priznate osnovne ćelije društvene proizvodnje.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Socijalizam je osvjedočio sposobnost samoreprodukcije

I

Savremeni razgovor o stvarnosti i povijesnim domašajima »realnog socijalizma« mora biti situiran u odgovarajući metodološko-istraživački okvir koji će ga lišiti nepotrebnih strasti i natruha loše shvaćenog empirijskog interesa. Stoga predlažem da ga izvedemo na dva nivoa — ontološkohistorijskom i aktuelnohistorijskom (budući da se jedan bez drugog ne mogu razumjeti) i da, koliko to omogućavaju okolnosti jednog ovakvog susreta, dopremo do spoznaja koje će biti i teorijski relevantne i politički korisne i za jednu i za drugu stranu, onoj koja raspravlja i onoj o kojoj se raspravlja. Uspoređivanjem ova dva nivoa dolazi se do izvjesnog broja pitanja na koja danas možemo da pokušamo odgovoriti izgledom na veći stupanj egzaktnosti nego u nekom ranijem razdoblju.

Sa prvog od izabranih stanovišta, onog ontološkohistorijskog, mi vidimo da Sovjetski sistem (a na njemu ću se zadržati kao na paradigmi »realnog socijalizma«) povijesno traje, da se obnavlja i samoproizvodi i da demantuje mnoga višedecenijska predviđanja i nagađanja o stalno nagovještavanoj propasti, bilo pod pritiskom njegovih vlastitih unutrašnjih pretpostavki, bilo u odgovarajućoj konjunkturi međunarodnih odnosa gdje

Digitized by Google

bi neki sukob širih planetarnih razmjera mogao da bude podsticaj činiocima njegove dekompozicije i radikalnog prestrukturiranja (kao što je to bilo u toku I svjetskog rata). Nijedna od ovih vizija dosad se nije obistinila. Stoga se razmatranja mogu prenijeti i na aktuelnohistorijski nivo i, obzirom da je pred nama jedan relativno trajan i prilično homogeno strukturiran sistem sa nizom kohezionih elemenata koji mu čuvaju armaturu bez obzira na takoreći permanentnu krizu samih tih elemenata, biti artikulisana i kao pitanje: koja to sila imanencije djeluje kao gravitaciono polje opstanka u kome svako današnje predviđanje o »propasti Istoka« (da napravimo analogiju sa Špenglerovom metaforom o »propasti Zapada«) za neizvjesno dugo vremena pripada oblasti imaginarnog eksperimenta?

Okolnosti u kojima vodimo ovu debatu rasterećavaju nas stanovitog broja apriorizama što bi još donedavno mogli da ugroze racionalan dijalog. Olake optužbe za »prosovjetizam« ili »antisovjetizam«, ukoliko se teorijsko mišljenje ne podudara sa nekim pragmatskim političkim stavom, bar u našim prilikama vjerovatno pripadaju prošlosti. Može se raspravljati o pozitivnim stranama sovjetske tradicije a da se ne bude sumnjičeno za »staljinistički nalog«, kao što se ta tradicija može izložiti razložnoj kritici bez bojazni od kvalifikacija o »kontrarevoluciji«. Apriorizmi, koji bi pretendovali da zauzmu mjesto konkretnoj historijskoj analizi, nisu više posebno privlačni i njima se bavi uglavnom ili antikomunizam ili zvanična apologetika. Malo ko ozbiljan vjeruje i »trećoj (antibirokratskoj) revoluciji« u SSSR-u kao doglednoj alternativi status quo-u, zbog čega »radikalni ljevičari« u poslednje vrijeme prilično gube na ideološkim berzama. Tim zanimljiviji i na Zapadu postaju trezveni analitičari čija je glavna preokupacija, pogotovo nakon dolaska na vlast M. Gorbačova, upravo sazdana u dilemi kako će se dalje razvijati ekonomske, političke i idejno-kulturološke pretpostavke sovjetskog sistema nakon što je postalo jasno da one neće erodirati same po sebi a ponajmanje pod nekim izvanjskim pritiskom?

Nijedna dilema se, poput ove, ne pretvara tako lako u osnovni problem na koji se valja osvrnuti u disputu o prirodi sovjetskog sistema — a to je pitanje o *osnovama pristanka* na njegovo perpetuiranje i čak i usavršavanja u situacijama (a takav je i trenutak naše rasprave) koje indiciraju temeljnu krizu svake od navedenih pretpostavki. Budući da se i mi sami nalazimo u krizi, primorani smo da ostavimo po strani izvjestan osjećaj superiornosti s kojim smo doskora »realni socijalizam« posmatrali kao unaprijed predestiniran birokratizmom i voluntarizmom, i samim tim osuđen da bude na nižoj ontološkoj razini od sistema socijalističkog samoupravljanja. Sada su nam problemi u mnogo čemu zajednički što onda omogućuje i uvide, oslobođene nepotrebne ideologičnosti.

Kada je riječ o osnovama pristanka, u čijem svjetlu treba posmatrati i aktuelni historijski trenutak zemalja »realnog soci-

Digitized by Google

jalizma«, može se govoriti o prilično kontroverznoj mješavini motiva. Oni bi se na jednoj strani kretali od aktivnog pristajanja i usvajanja poretka kakav jeste do onog što bi, na drugoj strani, socijalni psiholozi vjerovatno nazvali »frustrirajućom rezignacijom«. Aktivni pristanak i danas proizilazi (a nema razloga da se pretpostavi kako će u doglednom vremenu biti drugačije), na osjećanju da (govorim o SSSR-u) nema realne alternative ustoličenom establishmentu. U svijesti svakodnevnog sovjetskog čovjeka sistem u kome živi može se regenerisati, dotjerivati, njegove se pretpostavke ponegdje mogu i radikalizovati, čitav sistem se može u svojoj ustajalosti putem reformi provjetravati, ali on kao cjelovitost već davno predodređene ekonomske, političke i ideološke strukture ne može propasti.

Aktivni pristanak, međutim, ne isključuje niz kontroverzi jer upravo saznanje da nema realne historijske alternative može da završi u stanju masovne rezignacije i frustracije. Svaka od njih postaje pasivno opstruirajuća onog momenta kad aktivan pristanak prestaje da bude istovjetan i sa aktivnim življenjem unutar sistema i njegovim doživljavanjem i interiorizovanjem kao istinskog i autentičnog. To je ona granica na kojoj pitanje pristanka prerasta u problem motivacije. Čovjek može živjeti u sistemu i pred spoljnjom kritikom njegovog smisla žestoko pa čak i uvjereno ustajati u njegovu odbranu a da on, kao subjekt, ne nalazi u njemu svoju ličnu potvrdu i za identifikacijom. Isti je slučaj i sa socijalnim grupama. Na njihov psihološki odnos prema sistemu može se upotrijebiti izraz Lelija Basa (inače, u njega, rezervisan za relacije klasa u kapitalizmu)« antagonistička participacija«. Ovaj termin hoće da kaže kako u jednom društvu mogu supostojati dvije ili više globalnih društvenih grupa suprotstavljenog historijskog interesa ali upućenih na nedobrovoljnu saradnju u ostvarivanju empirijskih interesa. Prema brojnim mišljenjima, upravo je takav slučaj i u vodećoj zemlji »realnog socijalizma«. Radništvo (računajući i kolhoznike) pristaje na sistem jer ima niz pogodnosti nepoznatih u zemljama kapitalističke tržišne privrede (zaposlenost, besplatnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu, šasnu dapri elementarnom poštovanju radne discipline može da se bude otpušteno samo zbog političke nepodobnosti, zagarantovan lični dohodak, intimno saznanje da se nijednim poznatim mehanizmom niti reformskim zahvatom nije uspjelo, slično kao i u nas, da se u radnom vremenu »iscijedi« više od pola normalnog radnog učinka, pouzdan egzistencijalni minimum uz relativno mada krajnje sporo povećavanje individualnog standarda, rješena osnovna pitanja socijalnog standarda kao što su stanarina, prevoz, obrazovanje, predškolsko vaspitanje djece, i niz drugih mjera kojima sistem stvara osjećaj kolektivne i individualne ekonomske i socijalne sigurnosti). Nije potrebno napominjati da režim ne propušta nijednu priliku da informativno-propagandnim akcijama dočarava »opšte rasulo kapitalizma«, njegovu permanentnu krizu, nezaposlenost, masovna

Digitized by Google

otpuštanja, skupo školovanje, ogromne troškove liječenja, frustracije zbog nezaposlenosti u zrelijim godinama, samovolju privatnih vlasnika i akcionarskih kompanija pri tumačenju kolektivnih ugovora, terorizam, dekadenciju omladine i opštu nesigurnost u tokovima konkurencijske tržišne privrede. Srednji slojevi osnov pristanka traže u perspektivi rastućeg standarda, pogodnostima naučno-tehnološke revolucije koje obavljanje niza elitnijih profesija čine sve lakšim i ostavljaju više slobodnog vremena nego ranije, zatim u spoljnim statusnim znacima (automobil, dača, mogućnost putovanja u inostranstvo i nabavke luksuzne potrošne robe) i u gotovo potpunoj podvojenosti od neposrednog dodira s radništvom. Upravljačke grupe, sa svoje strane, razlikuju se među sobom samo po intenzitetu pristajanja na sistem, po poznatom sociološkom zakonu po kome stupanj intenziteta neposredno ovisi o visini hijerarhijske ljestvice. Čini se da je ovdje pristanak uravnotežen prećutnim konsensusom o takvoj raspodjeli moći u kojoj njenih prerogativa nisu lišeni ni niži hijerarhijski nivoi i gdje lokalne elite često nisu ništa manje privilegovane od onih na višim razinama.

Ovi momenti jednog dosta protivurječnog aktivnog pristanka na sistem praćeni su, kao svojim naličjem, socijalno-psihološkim procesima »opstruktivne frustracije«. Budući da u sistemu fiksnih plata, čiji iznos zavisi od birokratskog vrednovanja radnog mjesta a ne efektivne uloge koje ono ima u društvenoj podjeli rada i perspektivi povećanja ekonomske produktivnosti, pripadnici nijednog sloja nisu posebno motivisani za radna pregnuća koja prevazilaze propisane standarde. Svi oblici vanekonomske prinude i administrativne represije prema neradnicima i »saboterima« počinju da ubrzo ispoljavaju hroničan nedostatak najprije u nespremnosti da ih trajno primjenjuju upravo oni koji su za njih zaduženi. Kratak dah i zamor državne mašinerije osjećaju se prije nego što se ona uopšte i zagrijala te polet pojedinih vođa u pravcu radikalnih izmjena u ponašanju za ne tako dugo vremena biva prizemljen i razvodnjen a onda i konačno apsorbovan u talogu birokratske rutine i pasivnog otpora proizvođača. »Nedobrovoljna saradnja« kontrapoliranih društvenih slojeva na očuvanju statusa quo, i opet izbija na vidjelo: nedostatak motivacije za stvarnim poboljšanjem historijskog stanja društva podjednako, naprimjer, vezuje i radnika koji ispunjava normu u pogledu kvantiteta (jer u nedostatku roba na tržištu za kvalitet rijetko ko i pita), kao i direktora koji će kontrolnu komisiju iz višeg organa takođe nastojati da šarmira isključivo kvantitativnom stranom stvari. Što je viši nivo hijerarhije, opsjednutost količinskim pokazateljima postaje sve napadnija, a nemogućnost da joj se, zbog nepostojanja tržišne selekcije, strane u kraj sve izrazitija te se problem motivacije ili glazira nekom autoritativnom ideološkom formulom (naprimjer, o »novim univerzalnim kvalitetima sovjetskog čovjeka« među kojima moralna svojstva i rodoljublje zauzimaju počasno mjesto) ili prećutno ostavi na margini

Digitized by Google

kao nepoželjna tema. Napori u pravcu radikalnih zahvata u ovaj mentalitet »nedobrovoljne radnje u opstrukciji« koje vrši današnji sovjetski vođa M. Gorbačov zaslužuju punu pažnju i podršku jer bi, ukoliko makar i djelomično uspiju, pokazali da »povijesni princip« oktobarske revolucije nije iscrpljen. Ali, u tom slučaju trebalo bi ispuniti bar dvije pretpostavke: da »veliki reformator« oslobodi radničku klasu od pritiska birokratskog aparata, i da njen motivacijski podsticaj usmjeri ka ostvarivanju realnog historijskog a ne empirijski iznuđenog interesa čije se izopačene sprovedbe brzo okreću i protiv društva i protiv nje same. Teško je povjerovati da bi se birokratija, čak i u viziji »prosvjećenog socijalističkog apsolutizma« (kako neki publicisti nazivaju početke Gorbačovljeve ere) dobrovoljno odrekla privilegija kojima decenijama raspolaže. Osim toga, iz političkog života iščezle su i posljednje harizmatske ličnosti, a zajedno sa njima i specifičan sadomazohizam masa u odnosu na »vođu« kao i vođina vještina kojom je znao da entuzijazam tih masa usmjerava sugestiji kao postizanju konačnog cilja. Danas imamo činjenicu ravnodušnosti građana prema ličnostima svojih rukovodilaca i njihovim zatvorenim hijerarhijskim investiturama. Saznanje da se u političkoj sferi ni na šta ne može uticati ravnodušnost pretvara u apatiju i intimnu odbojnost prema uprosječenom tipu političara koji se ravnomjerno reprodukuje na tekućoj kadrovskoj traci. Deharizmatizacija vlasti otklonila je elementarnu surovost staljinističkog režima prema političkim protivnicima ali nije donijela ničega bitno novog u promovisanju novih garnitura. No, ona je doprinijela da niži hijerarhijski nivoi doista više ne gaje klasični »kult ličnosti«, da je taj kult deeskalirao sa Andropovim i sa Černjenkom, da su se ti nivoi u priličnoj mjeri osilili i osamostalili u odnosu na centralnu vlast (o čemu govore i brojna »prozivanja« političara sa tih razina koja se vrše u poslednje vrijeme) i da je danas vrlo značajno pitanje hoće li se Gorbačov profilirati kao nova harizmatska ličnost i izazvati oduševljenje masa, ili će nakon prvotnog poleta i ne malog otpora birokratske okoline završiti u kompromisima što se status quo uglavnom ostati nedirnutim.

Na aktuelno-historijskom nivou ova nemoć da se probije »začarani birokratski krug iz koga nema izlaska« (Marks) ispoljila se kao neuspjeh većine dosadašnjih reformskih zahvata. Svaki je, naime, takav pokušaj načinjanja osnovnih pretpostavki ekonomskog, političkog i ideološkog sustava poslije početnog zaleta redovno vraćan na gotovo netaknuta ishodišta zbog čega ni naučno-tehnološka revolucija nije mogla da ostvari projektovane učinke kao ni druga nastojanja da se makar učine elastičnijim kruti temelji svakog od ovih sustava.

Ovdje se susrećemo s još jednim osobenim circulus vitiosusom. Sovjetski sistem je, i ideološki i praktično, klasičnu relaciju »subjekt-objekt« u izgradnji društva već od svog nastanka rješavao apsolutnom intervencijom subjektiviteta u historijske tokove. U praksi se taj intervencionizam subjekta (partije + drža-

Digitized by Google

ve+plus ostalih transmisija, po čuvenoj boljševičkoj formuli) iskazivao kao težnja da se svjesno ovlada objektivnim zakonitostima, prije svega u ekonomiji i izgrađivanju poretka. Međutim, ta se težnja gotovo uvijek pretvarala u praksu voluntarizma u ekonomiji, politici i ideologiji a u konačnom iskazu i kao nasilje nad ekonomskim zakonitostima, nad dinamizmom političkog života i nad bogatim stvaralačkim potencijalom u sferi kulturne, naučne i umjetničke kreacije. Stoga se gotovo pouzdano (uostalom kao i u nas) može predviđati da će kriza u ovom društvu biti permanentan način postojanja sve dok se realno sazrele historijske mogućnosti društva (samostalnost ekonomske sfere od bezbrojnih političkih uticaja, demokratizacija javnog života i pretvaranje kulturnog stvaralaštva u »sudiju samom sebi«) budu sudarale sa univerzalnom dominacijom voluntarizma.

II

Sada se valja kritički osvrnuti na »realni socijalizam« kao ideološku pretenziju zemalja »socijalističke zajednice«,

U toku svoje dugačke historije sovjetski marksizam je, najčešće u zavisnosti od vrste predstava koje je imao sam o sebi, uzimao različite sinonime. Ako na ovom mjestu ostavimo po strani pitanje da li je definicija lenjinizma kao »marksizma epohe imperijalizma« primjerena uglavnom za ruski povijesni prostor (jer je zapadni marksizam i u vrijeme Lenjina pokazivao drugačije tendencije od onih tipično istočnih), onda je očigledno da je potonja odredba staljinizma kao »marksizma i lenjinizma savremenog doba« već bila dovršetak jednog ideološkog postupka koga su se ubrzo poslije Staljinove smrti odrekli i sami njegovi raniji zagovornici. Međutim, pretenzija za univerzalnim značenjem sovjetskog marksizma nije uporedo sa tim također bila iščezla. Nakon obračuna u sovjetskom partijskom vrhu i dosta protivurječnog procesa unutar koga su se na kontroverzan a ipak uzajamno uslovljen način sudarale težnje ka destaljinizaciji i neostaljinističkoj involuciji, negdje početkom sedamdesetih godina počeo je da zaživljava jedan novi termin, nenametljiv po svojoj jezičkoj formulaciji ali tim izazovniji po imanentnoj poruci. Bila je to kovanica o »realnom socijalizmu«. Pojavivši se najprije u Čehoslovačkoj poslije ugasnuća »praškog proljeća« iz 1968, ona se ubrzo proširila — uz promišljen inauguralni ceremonijal — po čitavoj »zajednici socijalističkih zemalja da bi onda, ali pod obaveznim navodnicima«, bila prihvaćena od savremene marksističke teorije općenito. Tako je sovjetski marksizam dobio još jedan sinonim. Njegova je svrha bila da taj marksizam naznači kao ideologiju poretka koji je sebe, u svojim internim projekcijama, već sagledavao ne samo kao zbiljski postojeći u smislu zauvijek utemeljene povijesne stvarnosti, nego i u planetarnoj dimenziji u koju ga je trebalo situirati pod znamenjem socijalizma kao svjetskog sistema. Pojmovno se

Digitized by Google

»realni socijalizam« odnosi samo na filozofski i socijalno-historijski i doktrinarni dio Marksovog učenja i po prirodi stvari ne obuhvata sferu prirodnih i bioloških nauka te makar u tome pogledu sovjetski marksizam odstupa od tradicionalne težnje da bude sveobuhvatan. Možda je tome razlog i činjenica da je razvoj modernih egzaktnih nauka uveliko demantovao neka temeljna shvatanja sovjetske vizije dijalektičkog materijalizma. No upravo se stoga čini da je pomenuta težnja s još većim žarom prenesena u sferu historijskog materijalizma čije je tumačenje podešeno sada tako da se »realni socijalizam« sagledava kao dostignuti smisao cjelokupnog dosadašnjeg povijesnog kretanja i ujedno kao njegova jedina autentična perspektiva. U takvom ćemo kontekstu onda i današnji sovjetski marksizam identifikovati sa teorijom »realnog socijalizma« odnosno s njegovom glavnom naučnom i političkom pretenzijom.

Pretpostavke ove identifikacije nastojaćemo da izvedemo iz same historije sovjetskog marksizma jer će njen aktuelni smisao samo na taj način moći da postane vidljiv.

Sovjetski marksizam je već od svojih početaka bio praćen tendencijom svođenja svog kategorijalnog sistema na mali broj konstanti. Taj broj je postajao sve uži u onoj mjeri u kojoj su njegovi teoretičari nastojali da se iz izvornog Marksovog nasljeđa oslobode svih onih elemenata koji se pojmovno i ideološki nisu mogli uklopiti u svijest i praksu sovjetskog socijalizma. Za naše savremenike već nije sablažnjiva spoznaja da Lenjinov doprinos obogaćenju marksističke filozofije nije bio velik i da se uglavnom kretao u okvirima dijalektičkog i historijskog materijalizma. Lenjin je taj nedostatak obilato nadoknadio u području političke teorije a još više u oblasti revolucionarne prakse. Međutim, njegovi nasljednici nisu dospjeli da razviju neku originalniju filozofsku misao koju bismo u pozitivnom smislu mogli da nazovemo specifično »ruskom«. Nakon kratkog razmaha kakve-takve izvornosti u toku ranih dvadesetih godina, s pobjedom staljinističkog revolucionarnog projekta započela je potpuna redukcija filozofskog mišljenja na ontologistički shvaćeni dijalektički materijalizam koji se po malo čemu razlikovao od kontemplativnog i mehanicističkog materijalizma iz XVII i XVIII stoljeća. Polazna pozicija je bila gotovo ista: metafizički elaborirana primat materije nad duhom — što je imalo nedogledne posljedice, naročito u području materijalističkog pogleda na historiju. Taj pogled je tumačenje historijskog kretanja pojednostavio do ideološke fraze. Zasnivajući se na mitologiji objektivnih zakonitosti i potpuno zanemarujući mogućnost antropološkog pristupa, on je svoje potencijale angažovao u prenapregnutom eshatološkom nastojanju da pokaže kako je sva povijest postojala samo zato da bi na kraju porodila sovjetski model socijalizma. Ničemu drugome nije ni moglo da odvede svođenje dijalektike na »tri crte« i materijalizma na »četiri«. Svaka od ovih crta imala je tačno utvrđenu funkciju čija je cjelina sovjetski marksizam vrlo brzo konzervirala u specifičnu

Digitized by Google

vrstu esencijalizma: postoji početak i kraj svega, a taj se kraj dešava s pojavom sovjetskog socijalizma kao konačnog dostignuća apsoluta koji ne podliježe daljem razlaganju nego samo unutarnjem usavršavanju (od početnih formi da razvijenog komunističkog uređenja na kome evolutivnom putu današnji »realni socijalizam« predstavlja jedno od posljednjih »predziđa«).

Ontologistička redukcija u oblasti filozofije za kratko vrijeme prenijela se i u ostala područja sovjetskog marksističkog mišljenja. Najprije je bila eliminisana antropološka dimenzija Marksovog učenja. Tragičan kraj Davida Rjazanova koji joj je bio prvi na tragu tridesetih godina nakon otkrića nekih ranih Marksovih radova, kao da se i danas zlokobno nadvija nad istraživanjima u ovoj oblasti. Sovjetska teorija nikad nije bila posebno naklonjena antropološkoj problematici a još manje odstupanju od nekih ustaljenih obrazaca mišljenja. Stoga su i njene fundamentalne kategorije najčešće bile obrađivane na čisto pozitivistički način. Problemu čovjeka posvećivana je pažnja uglavnom u okviru njegovih odredbi kao proizvodnog ali ne i predmetno-djelatnog bića jer bi ova druga definicija povlačila konzekvence koje sovjetska teorija želi da izbjegne (poimanje čovjeka kao bića prakse odvelo bi, na primjer, određenju slobode kao mogućnosti autodeterminacije i alternativnog izbora što za sovjetske ideologe i danas ima anarhistički prizvuk te im je daleko bliža natuknica o slobodi kao »spoznatoj nužnosti«). Sličnu sudbinu imaju i ostale antropološke kategorije. Ukoliko se o njima i raspravlja, one se pretežno dovode u vezu sa kapitalizmom ili ranijim društveno-ekonomskim formacijama. Mogućnost da bi najvažnija od njih — alijenacija — mogla postojati i u socijalizmu, odbacuje se već na nivou pretpostavke ali se zato pojam »dezalijenacije« (razotuđenja) najprisnije veže baš za prirodu sovjetskog socijalizma. Osnovni je napor usmjeren ka dokazivanju da se materijalna supstanca historijskog kretanja ne može odrediti antropološki (praksa kao stvaralačka — samostvaralačka djelatnost čovjeka) nego ontološki (kao skup proizvodnih snaga i odnosa čija je unutarnja razvojna logika strogo determinisana i objektivirana). Mada to na prvi pogled nije vidljivo, ovo insistiranje ima i dalekosežno političko značenje: ako se mogućnost samoodređenja posmatra kao devijantna, odnosno kao odstupajuća od »objektivnog« toka stvari, onda ta »objektivnost« postaje represivna snaga koja eliminacijom alternativa poprima karakter historijske nužnosti i nastoji da stekne legitimitet »jedinog ispravnog i provjerenog«. A takav je slučaj upravo sa sovjetskim socijalizmom te se i na ovom primjeru pokazuje kako je sovjetska marksistička teorija racionalno duboko promišljena i iskalkulisana te ne ostavlja mjesta nikakvoj slučajnosti koja bi mogla da ugrozi njenu koherentnost.

Ta je teorija u svojoj osnovi zapravo par excellence dedukcionistička te više vodi računa o pravilnom rasporedu i hijerarhiji pojmova nego o njihovim zbiljskim značenjima. Ovaj stav važi naročito za sovjetsku socijalno-historijsku teoriju jer je dijamant-

Digitized by Google

ski metod egzegeze u sferi egzaktnih nauka dobrano doveden u pitanje pa čak i kompromitovan nekim krupnim promašajima.

Kritički osvrt na kretanje ove teorije od Lenjinovog vremena pa naovamo pokazao bi da se ono uglavnom odvijalo u sferi p o j m o v a i u području ideja, što s jedne strane upućuje na stanovište ideološke svijesti a s druge strane na svojevrsni hegelijanski pozitivizam s obrnutim predznacima. U oba slučaja postoji nesrazmerno velika idealna nadogradnja historijske zbilje, što je podjednako svojstveno i ideologiji kao neadekvatnoj svijesti i hegelijanskoj filozofiji kao dovršenom umnom izrazu neumstvenosti dosadašnjeg povijesnog svijeta. Čitava stvarnost se izvodi iz kretanja pojmova čija se iskustvena značenja ne ispituju već se uzimaju kao a priori tačna. Kao i kod Hegela, ova se šema i kod sovjetskih ideologa najprije prenosi na sovjetsku državu nakon što je za nju htjelo dokazati da je poslije revolucije prerasla u neku vrstu apsolutnog subjekta. Njena ideja razvija se kroz organsku i pravolinijsku narastajuću evoluciju koja progresivno širi njene socijalne pretpostavke i prvobitna protivurječja (diktatura — demokratija, proletarijat — eksploatatorske klase i sl.) smiruje u monističkom jedinstvu opštenarodne vladavine. U tom kretanju logika dedukcije i kombinacije pojmova nadomješta logiku istraživanja i izučavanja činjenica. Umjesto kritičke otvorenosti misli prema zbilji pridolazi spekulativna trijada: teza (građanski svijet) — antiteza (revolucionarno posredovanje i diktatura proletarijata) — sinteza (»realni socijalizam«) u kome se sabire cjelokupno historijsko iskustvo i sjedinjuje u apsolutu što se prema svemu van sebe odnosi kao prema nižim oblicima bitka. Na taj je način izvršen uzmak od Marksovog induktivno-analitičkog metoda prema onom deduktivno-sintetičkom dok je u filozofskom pogledu zadržan neprevladan horizont pozitiviziranog hegelijanstva.

Sličan je metodološki uzmak bio učinjen i u oblasti metodologije sociološkog istraživanja. Marksistički model konfliktnih situacija u kome su dijalektički sadržani momenti evolutivnih promjena i revolucionarnih skokova, zamjenjuje se beskonfliktnim modelom globalnog društva čiji svi dijelovi usvajaju istovjetan sistem kulturnih i etičkih vrijednosti te pojam »ravnoteže« gotovo u cjelini istiskuje pojam »sukoba«. Ističe se da svi pripadnici društva zajednički sistem vrijednosti prihvataju ne na osnovu prinude već na osnovu moralno-političkog uvjerenja zbog čega temeljni princip društvenog života postaje autonomija a ne heteronomija individualne svijesti. Između dva teorijska modela ispitivanja globalnog društva — jedan se sastoji u izvođenju anatomije društvenog sistema prije empirijskog ispitivanja njegovih sastavnih dijelova, a drugi u postepenom pojmovnom konstituisanju društvenog sistema nakon prethodnog istraživanja njegovih pojedinih područja — odabire se ovaj prvi (tj. deduktivni) pa se empirijska sociologija (a pogotovo njene konkretizacije u vidu tzv. posebnih sociologija) nadoknađuje ideološkim intervencijama (»oficijelnim marksizmom«) ili gotovo uopšte ne praktikuje. Globalno

Digitized by Google

društvo posmatra se kao sistem krajnje međuzavisnosti njegovih ogranaka, s naglašenim prisustvom elemenata raznih solidarističkih teorija. Svaki ogranak definisan je općim smislom cjeline, u duhu pravilno shvaćenog općeg interesa, tako da je funkcionalna autonomija dijelova sistema neznatna ili čak i nepostojeća. Stoga sovjetski marksizam državu ne posmatra kao žarište moći koje u organizaciji dijelova sistema održava njihovu prinudnu integraciju već kao najsvjesniji društveni mehanizam koji koordinira interakciju tih dijelova nakon što je diktatura proletarijata odstranila sve one elemente što se nisu mogli uklopiti u koncepciju društvenog sistema. Prinuda se iznimno primjenjuje samo na antisocijalna ponašanja pojedinih pripadnika društva. Svaki sukob između dijelova sistema (klasni konflikt, nepodudarnost interesa različitih slojeva unutar klasa, interne partijske borbe i sl.) eliminiše se već i kao teorijska mogućnost i neutrališe u pojmu klasnog prijateljstva i savezništva. Pojam »sovjetskog čovjeka« također se funkcionalizira budući da mu se pripisuju upravo one osobine koje se uklapaju u općtu sliku sistema (»dobra« ljudska priroda, što se vraća sebi iz kapitalističkog otuđenja, visoka moralnost, nesebičnost i sl.). U uslovima univerzalne međuzavisnosti sektora globalnog društva, status pojedinca određuje se prema ulozi koju vrši u nekom od tih sektora ali na taj način da se humanističko stanovište podređuje onom tehnološkom (vrednovanju prema važnosti uloge u društvenoj podjeli rada).

Sovjetski marksisti, što je sa njihovog internog stanovišta i shvatljivo, s indignacijom odbijaju da ovakvu metodologiju svojih izvođenja dovedu u vezu sa d o g m a t i z m o m. U ovom terminu oni sagledavaju pokušaj svoje diskvalifikacije i na njega uvijek reaguju s više enerventnosti nego što bi to u racionalnom dijalogu bilo neophodno. Jer, pojam dogmatizma ne mora imati čisto političko značenje. U logičkoj nauci on se vijekovima upotrebljava kao sinonim za egzegetički metod čijim se posredstvom niži pojmovi izvode iz viših i posmatraju kao relevantni samo u mjeri u kojoj su sa njima usklađeni i neprotivurječni. Stoga se i njihovo aksiološko važenje situira samo u sferi »poželjnog« ali ne i »realnog« te se, na primjer, vrijednost takvog centralnog pojma kao što je »država« određuje prema mjestu koje on (potpuno isto kao i kod Hegela) zauzima u logici sistema a ne prema konzekvencama koje proizvodi njegovo praktično postojanje. U upotrebi sovjetskih marksista egzegetički metod poprima zapravo obilježja »transcedentnog pozitivizma« — jedne sintagme koja bi trebalo da označi postojanje jednog poretka ideja »s onu stranu« realnog iskustva (njegovu apriori postavljenu logičku egzistenciju u sferi pojma), kao i uporedno nastojanje da se idejnom represijom taj poredak predstavi kao realan. S druge strane, zbiljski postojeći poredak otura se u onostranost kao da za istraživačku misao i ne postoji te se ta misao, umjesto sa zbiljskom historijom realiteta, uvijek susreće sa njegovom ideološkom historijom (u značenju ideologije kao obrnuto projektovanog oblika svijesti). Krajnji je

Digitized by Google

napor usmjeren na dokazivanje kako je, posredstvom države, »umno postalo zbiljsko«, kao što je zbiljsko postalo umno«, te se iznova ima posla s pozitiviziranim hegelijanstvom. Ključ za razumijevanje ovog dvostrukog metodološkog preobrata nalazi se i opet kod Marksa. Kao da je naslućivao njegove mehanizme, Marks je još 1843. godine pisao: Što se tiče stvarnog života, to upravo politička država, i tamo gdje još nije svjesno ispunjena socijalističkim zahtjevima, sadrži zahtjeve uma u svim svojim modernim oblicima. Ona ne ostaje pri tome. Ona svagdje pretpostavlja um kao ostvaren. Ali isto tako kao i svagdje upada u protivurječnost između svog idealnog određenja i svojih realnih pretpostavki. Iz ovog sukoba političke države sa samom sobom dade se, stoga, svagdje razviti socijalna istina.(1)

Težnja da ovako utemeljeni sistem, u čijem se središtu nalazi politička država, predstavi kao bezuslovno usklađenu i logičku koherentnu cjelinu, ima kod sovjetskih marksista i snažne prizvuke f u n k c i o n a l i z m a. Možda bi sa naučnog gledišta bilo dobro kad bi se radilo o metodološki utemeljenoj funkcionalnoj analizi i dosljednom sprovođenju njenih postulata. Međutim, izgleda da je riječ o sumarnom i dosta simplificiranom funkcionalističkom nazoru na društveni sistem koji dozvoljava samo logičke dedukcije, limitirane granicama oficijelne ideologije i momentalnog shvatanja pojma »partijnosti«, a nikako i istraživačke postupke u kojima bi taj nazor mogao da važi uglavnom kao radna hipoteza i neobavezna operacionalna definicija. Mnoge strane ovakvog pojednostavljenog funkcionalističkog metoda poprimaju i pozitivistička obilježja jer se, kao što smo već nabacili, iz cjeline marksističkog kategorijalnog sistema preuzimaju samo oni njegovi dijelovi koji se u novom sistemu mogu uključiti u neku ideološku funkciju, i to ne čisto spekulativnu nego strogo praktičnu. Ostatak marksizma je ili prećutno negiran ili represivno zapostavljan (zabranjivan za razgovor, kao što je bio slučaj s nekim mladalačkim Marksovim spisima).

III

O sovjetskom marksizmu bi se moglo raspravljati i kao o »unutrašnjoj stvari« njegovih tvoraca u onoj mjeri u kojoj svako društvo stvara ideologiju kao skup predstava o samom sebi i svojim perspektivama. SSSR u tome pogledu ne bi bio nikakav izuzetak jer su sva moderna društva u većem ili manjem stupnju »ideologizirana« i na taj način izložena mistifikaciji. Međutim, sovjetski marksizam je tu unutrašnju granicu prekoračio onog trenutka kad je svoju idejnu i događajnu historiju uznastojao da učini univerzalnom a da svaki drugačiji pristup diskvalifikuje kao »revizionistički«. Ta težnja postala je vidljiva naročito tamo gdje

1) Marx—Engels: »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 45.

Digitized by Google

je logika sovjetskog sistema htjela da preraste u panlogizam socijalizma kao svjetskog sistema i da se u političkom smislu iskaže kao hegemonizam a u ideološkom kao marksistička ortodoksija i ostvarena samosvijest samog marksizma. Pretenzija se kretala i na praktično-historijskom planu na kome je poprimala obilježja materijalne snage. Povijest Kominterne, Informacionog biroa i Savjetovanja komunističkih partija (1957, 1960, 1969), te proširivanje pojma »socijalističke zajednice« na Vijetnam, Kubu, Laos, Mongoliju i drugi praktični postupci u pravcu produbljivanja interesnih sfera o tome zorno govore.

Na ovom mjestu metodologija sovjetskog marksizma prestaje da bude isključivo naučna i postaje bitno politička kategorija. Sve njene logičke izvedbe sa unutrašnjeg plana počinju da se prenose na onaj međunarodni te se u tome smislu pretvaraju u panlogističke, nametući sovjetski model socijalizma kao »jedini ispravan i provjeren«. Ideološke formulacije ovog panlogizma su se vremenom mijenjale — od »gvozdenog monolitizma« one su evoluirale ka »opštim zakonitostima« — ali su konstante ostajale iste. One su danas jezgrovito sadržane u terminu »realni socijalizam« i ne ostavljaju nimalo sumnje u smisao poruka koje impliciraju. Identifikovanje ovog pojma sa zemljama »socijalističke zajednice« isuviše je upadno a da odmah ne bi asociralo na postojanje »nerealnog socijalizma« i potrebu njegovog usaglašavanja sa »istinskim modelom«.

Konstante »realnog socijalizma«, kao sublimacije prethodnih oblika sovjetskog marksizma, počivaju na specifičnoj ideji »objektivnog historijskog uma« i gotovo istovjetnoj logici njegovih realizacija koju je moguće susresti kod Hegela kad je riječ o svjetskom duhu. »Objektivni historijski um« ostvaruje se posredstvom »opštih zakonitosti« koje se konkretizuju u pojedinim socijalističkim porecima ali na takav način da nisu ništa drugo do akcijdencija onog opšteg. Ti poreci nemaju svoju supstancu već samo različite pojavne oblike, zbog čega se nalaze u ontološkoj zavisnosti od zajedničkog povijesnog jezgra. Slika historijskog svijeta u koji su one uklopljene je u svojoj osnovi metafizička. Iznad konkretnih socijalizama nadvija se snaga nad-determinanti koje svemu pojedinačnom određuju tačno utvrđeno mjesto u tako stvorenom ontološkom kosmosu. Te su nad-determinante danas definisane kao internacionalizam, podjela rada u okvirima »socijalističke zajednice«, stvaranje jedinstvene »socijalističke nacije« i niz drugih modaliteta čija je represija već od početka bila toliko intenzivna da o nekoj samosvojnosti konkretnih socijalizama gotovo da nije moglo biti ni govora. Kad se stoga i nakon XXVII kongresa KPSS govori o »različitim putevima u izgradnji socijalizma«, onda se nipošto ne misli na supstancijalnu različitost nego na nejednoobrazno ostvarivanje »opštih zakonitosti«. Politički sistemi zemalja »socijalističke zajednice« nisu, na primjer, posve identični sa onim u SSSR-u ali se kreću u okviru zajednič-

Digitized by Google

kih konstanti od kojih se ni za jednu ponaosob ne dozvoljava da bude dovedena u pitanje. One se posmatraju kao centralna os povijesnog kretanja i povreda jedne od njih izaziva grčenje čitavog »socijalističkog kosmosa«, kao i poziv na odbranu »principa marksizma-lenjinizma«. Sljedeći tekst o tome zorno govori: »Iskustvo svjedoči da sitnoburžoaski elementi vrše svoj uticaj svuda gdje im to polazi za rukom, pokušavaju da spriječe normalni tok socijalističkog preobražaja, da zemlje socijalizma suprotstave jedne drugima, da ožive oportunistička, revizionistička i nacionalistička gledišta na čiju kartu igra imperijalizam. Takva opasnost se povećava tamo gdje se dopušta odustajanje od principa marksizma-lenjinizma« (Teze za proslavu 100 godina rođenja V. I. Lenjina, Pravda, 23. XII 1969). U istom tekstu nalazi se veoma koncizna definicija pojma »revizionizma«. »*Lijevi* revizionizam, ističu autori teksta, napada teoriju i praksu naučnog komunizma i nastoji da ga zamijeni reakcionarno-utopijskim i vojno kasarnskim ‚socijalizmom'. Njegovu sitnoburžoasku nacionalističku suštinu odaje propovijedanje mesijanske uloge pojedinih zemalja i masovna obrada umova u duhu hegemonizma, šovinizma i ratobornog antisocijalizma. S druge strane, tzv. *desni revizionisti* propagiraju koncepciju ‚liberalizovanog' socijalizma koja negira rukovodeću ulogu marksističko-lenjinističkih partija, zamjenjuje socijalističku demokratiju političkim liberalizmom buržoaskog tipa, svode na nulu centralizovano planiranje i rukovođenje narodnom privredom i računaju s puštanjem na volju tržišne stihije i konkurencije«.

Krijući pod novim nazivom tradicionalističku ideologiju o »jedinom ispravnom i provjerenom modelu«, današnji »realni socijalizam« zapravo počiva na panlogističkoj konstrukciji o socijalizmu kao *svjetskom poretku* a ne kao *svjetskom procesu* i odatle potiče njegova metafizicirana bit. On svoju opstojnost izvodi iz onog hipostaziranog »nad« u svim područjima prakse i mišljenja te se postavlja normalno pitanje — odakle izvire ona materijalna povijesna snaga koja omogućuje realnu egzistenciju te konstrukcije i čak joj otvara stanovite perspektive?

Odgovor na ovo pitanje počiva na suštinskoj razlici između hegelijanske i pozitivistički interpretirane marksističke vizije »objektivnog historijskog uma«. Hegelijanska filozofija je snagu historijskog uma izvodila iz unutarnjeg usaglašavanja onog realnog sa spektrom mogućnosti što su sadržane u njegovom pojmu, te se kod Hegela, bez obzira na spoljne promisli svjetskog duha, čitavo povijesno kretanje odvija kao razrješavanje napetosti između postojećeg i mogućeg u pravcu otkrivanja razvijenijih formi društvenog bitka i napredovanja čovječanstva u svijesti o slobodi. Filozofija slobode (koja se i kod Marksa javlja kao osnovna inspiracija u vizioniranju komunizma) kod Hegela dakle počiva na principu njenog umnog osmišljavanja. Međutim, marksistički pozitivizam (čiji je jedan od glavnih obrazaca upravo sovjetski marksi-

Digitized by Google

zam) izvršio je ekonomsko-materijalističku inverziju koja ga je morala odvesti u pravcu jedne druge koncepcije. Tumačeći Marksovu formulu historijskog uma (»tehnika + humanizam«) isključivo u pravcu razvitka proizvodnih snaga kao načina prevazilaženja materijalnog nivoa građanskog svijeta a ostavljajući po strani humanizam kao »sitnoburžoasku« ili u najboljem slučaju »utopijsku« kategoriju, sovjetski marksizam nije mogao a da činjenicu ogromne akumulacije materijalnih potencijala SSSR-a automatski ne poistovjeti sa njegovom avangardnom ulogom u planetarnim srazmjerama. Modaliteti te uloge (među kojima se naglašava i »prirodno savezništvo« sa zemljama nesvrstanog svijeta u borbi protiv imperijalizma) neposredno su izvedeni iz eshatoloških i esencijalističkih shvatanja sovjetskog marksizma. Međutim, sovjetski su ideolozi uporedo morali da brižljivo prikrivaju činjenicu temeljnog obrata koji je spoljnja ekspanzija akumulirane materijalne moći SSSR unijela u identifikaciju izgradnje socijalizma kao svjetskog procesa sa realizacijom »objektivnog historijskog uma u verziji sovjetskih marksista. Osnov te identifikacije nije se, sa njihovog stanovišta, više tražio u unutarnjem napretku zemalja trećeg svijeta prema onakvom pojmu socijalizma koji bi proizlazio iz njihovih historijskih mogućnosti i tradicija, nego u spoljnoj intervenciji jedne *hipostazirane volje za moć* čiji duh prožima sovjetski marksizam još od vremena njegove staljinističke dogmatizacije. Tako je umjesto jedne koncepcije socijalizma kao svjetskog procesa koja bi se izvodila iz historijske imanencije i bila odraz nacionalne tradicije i nasljeđa svakog društva i naroda ponaosob, na scenu stupila druga koncepcija koja je neposredno izvedena iz političke metafizike i imperativa volje za moć te je u svojoj biti iracionalna. U takvom svjetlu iskazuje se onda i bit samog »realnog socijalizma«. U svim zemljama koje su se idejno i politički svrstale pod ovaj pojam, on je uspostavljen ili spoljnom intervencijom (ratna pobjeda SSSR-a u Evropi kojom su stvorene zemlje »narodne demokratije«) ili podrškom u borbi protiv imperijalizma koja je kasnije prerasla u obavezno političko-ekonomsko i vojno prisustvo (Vijetnam), ili naknadnim »neraskidivim savezništvom« (Kuba), ili podrškom tuđe intervencije (Kampućija), ili pak direktnim »izvozom revolucije i socijalističkog modela« (Angola).

Stoga se postavlja dalje pitanje u kojoj je mjeri »realni socijalizam« doista realan?

Neki kritičari sovjetskih marksista primjećuju, da oni i ovaj put u naslovu termina napadno ističu upravo ono čega u praksi nema. Ako ovu natuknicu ostavimo na margini, kao stvar kolokvijalne duhovitosti jedne ili druge strane, valja primijetiti da terminološki iskaz o »realnom socijalizmu« ostvaruje sadržajnu adekvaciju tamo gdje logika sistema, koju on pojmovno pokriva, doista funkcioniše kao materijalna historijska snaga. Ako su sovjetski ideolozi pri koncipiranju ove sintagme mislili samo na njen funk-

Digitized by Google

cionalni moment, oni su doista u pravu jer je »realni socijalizam« ponekad suviše realan i efikasan u sprovođenju svojih nakana. Ali, to je realnost na nivou funkcionalne a ne supstancijalne racionalnosti. »Objektivni historijski um« na koji se ona poziva bar je dosada bio izvanredno efikasan na način svog rastvaranja u tehniku univerzalne manipulacije u koju je uvukao jedan značajan dio modernog svijeta. Problem se pojavljuje onda kada se postavi pitanje umnosti svrha za čije je sprovođenje angažovan sav taj džinovski manipulativni mehanizam. Njegovi tvorci i danas operišu ideologijom »viših ciljeva« (izgradnje svjetskog socijalizma po uzoru na »socijalističku zajednicu«). Međutim, kad je riječ o verifikaciji te ideologije, problematična je već sama metodologija kojom je ona vršena (najčešće upotreba sile) što onda upućuje na dodatnu teškoću — da li se o njoj uopšte može govoriti u smislu »objektivnog historijskog uma« ako bi se ostalo na nivou njegove marksističke odrednice kao »tehnike-humanizma«? Izostajanje pozitivnog odgovora na ovo pitanje ravno je identifikaciji funkcionalne racionalnosti sa onom iracionalnom čiji je sadržaj upravo određen voljom za moć kao porivom za dominacijom i represijom koji seže sve do graničnih mogućnosti njenog provođenja. Iz tog se razloga i za »realni socijalizam« može tvrditi da će biti realan dokle i volja za moć koja ga oblikuje kao fenomenologiju svoga ispoljavanja i pokazuje želju za beskonačnom reprodukcijom u novim realizacijama. I obratno, on će biti osporavan svagdje tamo gdje se imanencija izvornih oblika socijalizma bude uspješno nosila sa političkom metafizikom koja nastupa pod znamenjem dostignutog apsoluta.

Borba protiv ove imanencije predstavlja jedan od glavnih ideoloških angažmana sovjetskih marksista već od »jugoslovenskog slučaja« 1948. godine i u minulom vremenu vođena je na tri fronta: protiv »desnog« i »lijevog« revizionizma te protiv evrokomunizma. Definicije prva dva skretanja« već su pomenute pa se valja ukratko osvrnuti i na sovjetsku kontroverzu sa ovim trećim koje je u kolokvijalnom žargonu već obilježeno kao »modna parola antikomunizma«.

Kontroverza traje već nekoliko godina, no čini se da je svoje vrhunce doživila u dva navrata — nakon pojave knjige Santjaga Karilja »Evrokomunizam i država« (1977) i nakon polemike sa italijanskim komunistima neposredno pred XXVI kongres.

Ništa u koncepcijama evrokomunizma nije moglo da ide u prilog političkoj metafizici sovjetskog marksizma. Zamrznuta slika socijalizma kao svjetskog sistema koji je imao da se izgrađuje po njenim obrascima odjednom je počela da treperi novim koloritom. Sovjetski ideolozi bili su iznenađeni najmanje iz dva razloga: zapadni komunisti su očigledno napuštali ortodoksiju u kojoj su u vrijeme staljinizma ponekad prednjačili čak i ispred njih, a sovjetska teorija je gubila još jedno važno područje represivne ideološke dominacije. Stoga je protiv evrokomunizma morala da

Digitized by Google

bude povedena kampanja koja je po načinu vođenja na momente ličila na onu iz 1948. godine.[2])

Kampanja je zapravo bila sukob dva principa koji se na zapadnom tlu morao kad-tad da odigra. Imanentna logika zapadnog komunističkog pokreta, nakon priličnog lutanja i usvajanja nametanih obrazaca, konačno se počela iskazivati autentičnim kategorijalnim sistemom. Politička metafizika, naturana izvana i uporno forsirana nizom represivnih mehanizama, sa svoje strane nije bila spremna da prizna kategorijalni poraz. Njen panlogistički sustav, međutim, nije mogao da odoli idejnoj koroziji i dekomponovanju konstanti na kojima je insistirao kao nepromjenljivim i univerzalno važećim. Svaka od njih počela se pojavljivati u druga-

[2]) Evo nekih tonova iz ove kampanje: »Termin 'evrokomunizam' pojavio se relativno nedavno. Njega je donijela na svijet buržoaska politička misao... Pojam 'evrokomunizam' čini se nepravilnim još i zbog toga što daje osnovu za pretpostavku da su posrijedi... ne osobitosti strategije komunističkih partija nekih zemalja, nego nekakav specifični komunizam. Međutim, komunizam je — ako se govori o pravom naučnom komunizmu — jedan jedinstven, i upravo onaj koji su utemeljili K. Marx, F. Engels i V. I. Lenjin, i čijih se principa pridržava savremeni komunistički pokret... Potpuno tačno pisao je ne tako davno u mađarskim novinama 'Nepsabadszag' Ferencz Varnai: Uključenje pojma 'evrokomunizma' u političku borbu je javni manevar. Njegova je svrha — skrenuti pažnju od borbe protiv monopola, predstaviti dio zapadnoevropskih komunističkih partija na koje se lijepi etiketa 'evrokomunizma' kao antisovjetska, izazvati spor između bratskih partija, posebno između onih na vlasti i onih koji se za nju bore«... Nema sumnje da Kariljova interpretacija 'evrokomunizma' odgovara isključivo interesima imperijalizma, snagama agresije i reakcije... Njegova praktična realizacija prouzročila bi na kraju raskol međunarodnog komunističkog pokreta, ostvario bi se cilj kome mnogo decenija streme reakcionarne imperijalističke sile«. (»Protiv interesa mira i socijalizma u Evropi«, Novoe vremja, Moskva, 24. juni 1977). Navešćemo i neka mišljenja o evrokomunizmu iz zemalja »realnog socijalizma«. »Čini se da svi oni, pisao je Vasil Bilak, koji se plaše daljeg razvoja komunističkog pokreta, njegovog jedinstva, koji se iz ovih ili iz onih razloga uznemiravaju zbog porasta uticaja zemalja realnog socijalizma, naročito SSSR-a, koji su već doživjeli toliko razočaranja što se točak historije ne može zaustaviti, što SSSR i zajedno sa njim zemlje socijalizma postaju odlučujuća snaga historijskog razvoja, polažu danas sve nade u 'evrokomunizam'... Propagatori 'evrokomunizma' pakuju revizionističke proizvode u fini papir, ali smeće ostaje smeće u najljepšem pakovanju, kao što dijamant ostaje dijamant i u poderanoj krpici. Duboko smo uvjereni da će — iako ne omalovažavamo razvoj — antikomunizam doživjeti novo razočarenje« *(Rude Pravo*, Prag, 18. juna 1977). Nakon što je lansirao aforizam da se »Internacionala pjeva jednom melodijom naspram mnogozvučja jeftine estradne muzike«, Todor Živkov se također odlučno opredijelio protiv evrokomunizma. »Nedavno je buržoaska propaganda, isticao je on, pustila u promet novu koncepciju prožetu antisovjetizmom — 'evrokomunizam'. U njoj je očita želja reakcionarnih krugova da podignu zid između bratskih partija socijalističke zajednice i zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja, između vladajućih i nevladajućih komunističkih partija. Sada je ovo jedna od osnovnih linija ideoloških diverzija protiv proleterskog internacionalizma i mi smo savršeno svjesni njene opasnosti« (Problemi mira i socijalizma, decembar 1976).

Digitized by Google

čijem obličju. Komunističke partije nisu više isticale svoju mesijansku ulogu naspram drugih radničkih partija nego su pristale na pravila izborne igre zapadnog parlamentarizma a neke od njih izrazile spremnost čak i na koaliciju (ideja »evroljevice«). Boljševički model partijskog organizovanja gotovo je u cjelini napušten dok je lenjinizmu, uz sva uvažavanja prema njegovom tvorcu, priznato historijsko a ne i aktuelno značenje. Pojam diktature proletarijata zamijenjen je fleksibilnijim pojmom demokratije za radne slojeve stanovništva. Ukratko, evrokomunizam je ponudio bitno drugačiji model socijalizma i puteve do njegovog ostvarenja. Bez obzira na povremene oscilacije i krizne situacije (na primjer, nedavna pobjeda prosovjetske orijentacije u okvirima katalonske partije), evrokomunizam je pokazao kolika je snaga povijesne imanencije socijalizma kad ona kao izvorna inspiracija izbije iz nutrine zbivanja i konstituiše se kao legalan politički subjekt. I za njega se ideologija proleterskog internacionalizma, kakvu je propovijeda sovjetski marksizam, pokazala kao metafizički pojam i zapreka izpoljenju vlastite revolucionarne autentičnosti. Ta metafizika danas očigledno dopire samo do one tačke do koje seže materijalna i vojna snaga njenih zagovornika. Van tih granica počinje područje slobode samostalnih puteva u socijalizam na čijem se tragu danas nalaze sve brojniji politički pokreti u svijetu.

IV

Biće zanimljivo da se u završnom dijelu ovog teksta baci pogled na kritiku sovjetskog marksizma od strane zapadnih marksista. Za ilustraciju će biti uzeta knjiga Herberta Markuzea »Sovjetski marksizam«[3]) koja je naišla (što je i prirodno) na žestoke optužbe sovjetskih teoretičara.

Pitanje stvarnog doprinosa sovjetskog marksizma razvitku originalne Marksove misli, i praktičnih konzekvenci sovjetske teorije o »socijalizmu u jednoj zemlji«, centralni je problem koji Markuze nagovještava već na početku svoje knjige i upušta se u niz opservacija koje idu otprilike ovakvim misaonim tokom:

Marks i Engels, veli Markuze, stvorili su filozofiju revolucije koja je sazdana na jednoj temeljnoj pretpostavci da se progres civilizacije uglavnom podudara sa revolucionarnom akcijom proletarijata i da politička organizacija i partija proletarijata postaju izraz identiteta između proletarijata i istorije. Međutim, oni su već od prvih trenutaka bili svjesni distinkcije između proletarijata kao »klase po sebi« i proletarijata kao »klase za sebe« koja se neposredno transformisala u distinkciju između »momentalnog« i »realnog« interesa proletarijata: u prvom slučaju radnička klasa nije svjesna svoje istorijske misije te se zadovoljava poste-

3) U Jugoslaviji objavljena u izdanju »Globusa«, Zagreb, 1984. god.

Digitized by Google

penim poboljšanjem svog materijalnog položaja unutar građanske diktature i dominacije kapitala nad radom i na taj način počinje da bivstvuje u jednom povijesnom pragmatizmu; u drugom slučaju proletarijat postiže svijest o svom položaju i ulozi i pretvara se u energiju revolucije da bi se u toku nje konstituisao kao klasa i zasnovao novi poredak.

Ove dvije protivurječne mogućnosti, koje je građansko društvo otvaralo pred proletarijatom još u Marksovo vrijeme, imale su za praktičnu konzekvencu totalnu bifurkaciju međunarodnog radničkog pokreta na socijaldemokratski (zasnovan na ideji reformizma i spontanog društvenog kretanja i akcije masa) i boljševički (koji se neposredno rukovodio marksističkom revolucionarnom ortodoksijom). Budući da se Markuze interesuje samo za teoriju i istoriju sovjetskog marksizma, i ovaj se prikaz mora ograničiti na izlaganje njegovih misli o boljševizmu koji je preko Lenjina, Staljina i Hruščova doživio svoju znamenitu (i ništa manje diskutabilnu) evoluciju.

Koju je to najznačajniju novinu donio lenjinizam u istoriji marksizma?

»Ako je Lenjin, misli Markuze, od početka svoje političke aktivnosti preorijentisao revolucionarnu strategiju svoje partije u funkciju nove situacije, njegov teorijski koncept nije išao svojim putem... Lenjinove formule ciljale su na očuvanje marksističke ortodoksije od naleta reformizma, ali su one vremenom postale dio jedne koncepcije koja više nije podrazumijevala istorijsku podudarnost, između proletarijata i progresa. Prema Markusovom shvatanju, lenjinizam ide iznad izvornog marksizma na onom mjestu gdje smatra proletarijat još uvijek nedozrelim za izvršenje svog istorijskog zadatka a njegovu svijest još neafirmisanom u uslovima klasne borbe. Iz toga se razloga proletarijat u procesu »unošenja klasne svijesti izvana« i premještanja središta revolucionarnog djelovanja sa klase na vrhove njene političke organizacije pretvara iz subjekta istorije u njen objekt a lenjinistička koncepcija može biti predstavljena kao razvoj marksističke distinkcije između »neposrednog« i »realnog« interesa proletarijata (i njegove svijesti)«.

Staljin je na radikalan način ostvario konsekvence Lenjinovog učenja: za vrijeme njegove vladavine bio je do kraja sproveden Lenjinov program sveobuhvatne racionalizacije sovjetskog društva ali se upravo u tom procesu desila i transformacija klasne diktature u diktaturu nad klasom koju Lenjin nije predviđao a još manje priželjkivao. Već tridesetih godina bilo je u SSSR-u uglavnom završeno formiranje jednog čudovišnog popredmećenog poretka čija se praksa sve primjetnije udaljavala od Marksovog humanističkog programa, tako da se sovjetsko društvo posredstvom mjera socijalističkog preobražaja (nacionalizacija, kolektivizacija, ubrzana izgradnja teške industrije) mnogo više približilo stanju jednog visoko razvijenog industrijskog društva nego što je stvorilo pretpostavke za istinski obrat u društvenim i ljud-

Digitized by Google

skim odnosima, koji je Marks zamišljao kao svođenje cjelokupnog društvenog zbivanja na njegovu realnu osnovu — na čovjeka. »Nacionalizacija i ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, piše Markuze, ne čine sama po sebi fundamentalnu razliku sve dotle dok je proizvodnja centralizovana i vođena bez stvarnog učešća naroda. Ako nema inicijative i kontrole »odozdo«, od strane »neposrednih proizvođača«, nacionalizacija ostaje samo jedan tehničko-politički akt radi povećanja produktivnosti rada, ubrzanja razvitka proizvodnih snaga i kontrole odozgo (centralizovano planiranje), jedna promjena u svijetu dominacije i njena racionalizacija, a ne mjera za njeno ukidanje«.

Posebno su zanimljiva Markuzeova razmišljanja o položaju sovjetske birokratije. »Sovjetska država, piše on, vrši političke i vladajuće funkcije naspram samog proletarijata; kroz podjelu rada upravljanje postaje jedna specijalizirana funkcija i u tom svojstvu ona je monopol političke, ekonomske i vojne birokratije... Sovjetska je država tako struktuirana upravo po onom modelu koji je Engels opisao kao karakterističan za klasno društvo; »zajedničke društvene funkcije postaju »nova grana podjele rada« i na toj osnovi stvaraju posebne interese odvojene od onih narodnih. Država ponovo postaje postvarena hipostazirana sila«. Na tim pretpostavkama birokratija postaje nova društvena klasa ali ne po tradicionalnom marksističkom kriteriju svojine, nad sredstvima za proizvodnju nego, kako misli Markuze, po kriteriju kontrole nad njima i posjedovanju centara društvene moći. Sjajna Marksova kritika birokratije, nalazi ovdje svoju empirijsku potvrdu o ponovnom podvajanju privatnog i javnog interesa koje se unutar birokratskih struktura iskazuje kao zatvaranje pripadnika političke hijerarhije u zaseban društveni sloj; u tim uslovima, prema Markuzeu, opšti se interes pojavljuje samo kao »ideološki koncept« a u praksi se počinje da nazire klasična podvojenost između individuuma i društva koje se objektivira u državi.

Ako se sada, veli Makruze, uzme u razmatranje situacija sovjetskog marksizma, vidjeće se da se on ne može svrstati u red klasičnih ideologija koje je Marks opisao kao »izopačenu svijest« o stvarnim društvenim odnosima; jer prema autoru, »osnovne zamisli sovjetskog marksizma imaju funkciju proklamiranja i nametanja jedne definirane prakse radi ostvarivanja onih situacija koje su predviđene samim tim zamislima. One ne revandiciraju nikakvu autentičnost koja bi im pripadala po njihovoj prirodi, nego proklamiraju unaprijed ustanovljenu istinu koju treba realizovati datim stavovima i ponašanjem«. Te zamisli su »pragmatičke direktive za akciju« te se čitav intelektualni fond sovjetskog marksizma iscrpljuje u malom broju konstantno ponavljanih formula, uzdignutih na nivo krutih dogmi koje postaju neka vrsta rituala svaki put kad prate određenu akciju prilikom njenog sprovođenja. One mnogo više pobuđuju praktični nego teoretski um zbog čega vremenom poprimaju izvjesna magijska obilježja pa postaju osnova masovnih ponašanja koji takođe

Digitized by Google

imaju ritualni karakter i sračunata su na bezuslovno dokazivanje unaprijed utvrđenih istina. To je razlog, misli Markuze, da »Marksova teorija, hipostazirana u ritualnu strukturu, postaje ideologija. Ali, njen sadržaj i njena funkcija razlikuju se od klasičnih formi ideologije; ona nije »lažna svijest« već najviše svijest o jednoj »objektivnoj lažnosti«. Stoga je, prema autoru, historijska misija Sovjetskog Saveza da u periodu liberalizacije, koji je započeo sa XX kongresom KPSS, izvrši korekciju ove »lažnosti« i otvori nove perspektive društvenih odnosa.

Posebnu pažnju Markuze posvećuje kritici »socijalističkog realizma«. Ovaj je realizam, misli on, u najvećoj mjeri unazadio duhovno stvaralaštvo u socijalizmu, i otjerao ga ispred nivoa zapadnog kulturnog nasleđa, a jedan od važnih razloga za to treba tražiti u eliminaciji umjetničke transcedencije koja je bila vrlo dosljedno sprovedena u uslovima loše shvaćene »partijnosti mišljenja«. Odakle potiče ta bojazan od umjetnosti?

»U svojoj najintimnijoj prirodi, ističe Markuze, umjetnost je protiv onog što jest. Prema tome, umjetnost je »politička stvar«: prepuštena sama sebi, ona može dovesti u opasnost zakon i poredak... Ali, kao politička snaga, umjetnost je umjetnost samo u onoj mjeri u kojoj sadrži slobodarske vizije; u društvu koje je u svojoj cjelini negacija tih vizija, umjetnost ih može sačuvati samo totalnim odbijanjem svoga normiranja. Umjetnici koje nazivaju formalistima, nadrealistima i antirealistima, mnogo su bliži saznanju društvene istine od umjetnika socijalističkog realizma, jer iracionalnost njihove umjetnosti odražava iracionalnu poziciju same ljudske slobode, dok socijalistički realizam odvaja umjetnost od njene autentične socijalne osnove i nedostatak slobode u stvarnosti nadomješta umjetničkom iluzijom (npr. o tipičnom junaku, mudrosti rukovodstva i sl.). Zato se sovjetska umjetnost i dovela na platonijanske pozicije sa kojih može zahtijevati samo lijepe, harmonične i jednostavne forme. »Sovjetska država zabranjuje putem dekreta transcedenciju umjetnosti; ona tako eliminiše ideološki refleks slobode u jednom društvu koje nije slobodno. Podređujući se tim dekretima, sovjetska realistička umjetnost postaje pod staljinizmom instrument društvene kontrole u posljednjoj, još nepodređenoj dimenziji ljudske egzistencije. Odvojena od svoje historijske osnove, socijalizovana u odsustvu svake socijalističke stvarnosti, ona poprima magijski karakter. Ona tako postaje odlučan element pragmatske racionalnosti bihejviorizma«.

Zanimljiva je, prema Markuzeu, i sudbina dijalektike u interpretacijama sovjetskog marksizma. »Sama uloga dijalektike doživjela je jednu značajnu transformaciju: ona je prestala da bude način kritičkog mišljenja da bi se pretvorila u univerzalnu viziju svijeta«, propisanu kruto ustanovljenim pravilima i principima, i takva je transformacija temeljnije destruirala dijalektiku od bilo kakve revizije«. U stvari, misli Markuze, dijalektika je postala »apstraktna teorija spoznaje« u onoj mjeri u kojoj je

Digitized by Google

sovjetski marksizam transformisao Marksovu teoriju u »naučnu viziju svijeta«, te oni principi dijalektike, koje je oktroisao Staljin i nisu ništa drugo nego parafraza »Dijalektike prirode«. »U odnosu na Hegelovu i Marksovu dijalektiku, ističe on na sjajan način, ti principi nisu ni istiniti ni lažni to su prazni okviri«. Na tim pretpostavkama dijalektika je postala formalna logika koja na mehanički način operira sa »dijalektičkim parovima« (sloboda—nužnost, subjekt—objekt, kvantitet—kvalitet i sl.): naročito je to vidljivo u poimanju sovjetskog marksizma o odnosu tzv. objektivnih i subjektivnih činilaca koji oficijelna sovjetska teorija predstavlja kao odnos determinizma i voluntarizma. Prema njoj, u sovjetskom društvu vladaju objektivni društveni zakoni koji se u svijesti proletarijata odražavaju kao determiniranost istorije u pravcu komunizma te ih onda proletarijat putem političke partije kao svoje samosvijesti, transformiše tu spoznaju u revolucionarnu akciju. Ova spoznaja neposredno vodi slobodi ka »saznanju nužnosti« pa se na taj način, prema sovjetskoj teoriji, uspostavlja ravnoteža između društva i čovjekovog smislenog djelovanja u svijetu.

Međutim, prema Markuzeu, izgleda da u praksi sovjetskog društva voluntarizam mnogo jače figurira od determinizma: čini se da put ka njemu neposredno vodi od Lenjinove svijesti, »unešene izvana« i njegovog pojma autoritarne političke organizacije do lične Staljinove diktature i savremenog perioda sovjetske istorije. Najviši izraz voluntarizma vidi Markuze u ulozi sovjetske države koja se neposredno nadređuje individualnoj slobodi i nameće joj se snagom »apsolutne spoznaje 'nužnosti' tako da se i sloboda može pojaviti samo kao funkcija tog, izvana nametnutog determinizma. Međutim, dok kod Hegela i Marksa sloboda kao »saznata nužnost« podrazumijeva neku promjenu koju čovjek unosi u izvanjski svijet i samog sebe, čovjek se unutar čvrsto kristaliziranih državnih struktura nalazi nemoćan da preduzme bilo što van onog modela ponašanja koji mu se oficijelno nameće »odozgo«. Tako se sudbina čovjeka nalazi u čudnom rascjepu između voluntarizma i determinizma koji mu ona nameće, tako da sovjetski marksizam, tvrdi Markuze, »asimilira slobodu unutar nužnosti« a ulogu države pravda kao onu silu koja ima zadatak da riješi »neantagonističke protivurječnosti« sovjetskog društva.

Za obrazovanje čitaoca još je zanimljivija koncepcija prelaznog perioda ka komunizmu, koju sovjetski komunizam s naročitom upornošću i u neprekinutom kontinuitetu razvija od samih početaka — od Plehanova i Lenjina do Staljina i novijih političkih garnitura. Zahvaljujući ovoj ideološkoj dosljednosti, u SSSR je već postala tradicionalna sljedeća definicija komunizma koja je na XXII kongresu KPSS doživjela svoju sankrosankciju: »Partija se rukovodi genijalnom Lenjinovom formulom: komunizam, to je vlast sovjeta + elektrifikacija«, pri čemu se kod izgradnje komunizma poseban akcenat stavlja na političku organi-

Digitized by Google

zaciju i administraciju. U ovoj verziji, komunizam se određuje kao »visoko organizovano društvo slobodnih i svjesnih radnika u kome će se potvrditi javno samoupravljanje, gdje će rad za dobro društva biti za svakog prva životna potrebna i svjesna nužnost gdje će sposobnosti svakog pojedinca biti korištene za najvišu dobrobit naroda«.

Ovoj koncepciji, koja pretenduje da bude oficijelna, Markuze upućuje niz kritičkih primjedbi. Ako se ona usvoji kao jedino ispravna (za čim sovjetska birokratija pokazuje neprestanu težnju), onda se, veli on, »primjena u karakteru rada pojavljuje više kao rezultat tehničkog progresa nego kao *kvalitativna* promjena u samim proizvodnim odnosima... Izgleda da ovakva ideja komunističkog društva nije suštinski različita od bilo koje ideje o visoko razvijenom tehničkom društvu gdje efikasnost i produktivnost rada zasjenjuju razliku između autonomije i dominacije«. Takva zamisao komunizma nije slobodan proizvod nikakvog dijalektičkog uma već je neposredan odraz prilika sovjetskog društva u kojima se rađanje slobode zamišlja posredovanjem prinude, a izgradnja socijalizma kroz djelatnost administracija, te se prema Markuzeovom mišljenju, SSSR nalazi danas pred odlučnim pitanjem: »da li represivni ekonomski i politički odnosi na kojima počiva sovjetska birokratija, ne protivurječe sve više i opštim, fundamentalnim interesima i ciljevima razvitka sovjetske države?

Inicijativa za potvrdan odgovor na ovo pitanje nalazi se u stanovitim liberalizacijama koje SSSR uvodi u periodu destaljinizacije: »u pogledu unutarnje sovjetske evolucije«, piše Markuze, to znači nastavljanje sa »kolektivnim upravljanjem«, smanjivanje moći tajne policije, decentralizaciju, sudske reforme i ublažavanje cenzure«. Međutim, i u novoj situaciji sovjetskog društva nastavlja se u neizmjenjenom obliku tradicija sovjetske birokratije i ona koncepcija socijalističke države koju je razvio Lenjin i u praksi joj definitivno obličje dao Staljin; isto se toliko, kao i nekad, široka kontrola nastavlja da prenosi iz društvene osnove u oblast ideologije, tako da se Markuze suočava sa slijedećim zaključkom: »individualne slobode će se vjerovatno povećati sa širenjem ekonomskog programa, ali će kvantitet moći da se pretvori u kvalitet samo onda ako sam ekonomski progres postane i politički progres, tj. ako dovede do kontrole proizvodnje od strane neposrednih proizvođača...«.

Digitized by Google

Sava Živanov

Koreni krize

Trebalo bi najpre odati priznanje uredništvu »Socijalizma« što je organizovalo razgovor o ovoj značajnoj temi. Pitanja koja razmatramo proizvod su mnogih okolnosti, a pre svega dva ključna momenta: prvo, mesta i uloge koje imaju socijalističke zemlje u svetu i, drugo aktuelnosti sadašnjeg perioda njihovog društvenog razvoja koji umnogome ima prelomni karakter.

Socijalističke zemlje su značajni činilac savremenog sveta i socijalizma. One su najznačajnija komponenta socijalizma kao svetskog procesa, njegova najglavnija tekovina, ali u mnogočemu i izvor njegovih ozbiljnih problema i protivrečnosti. Sve ono što se zbiva u njima i u njihovim međusobnim odnosima neposredno se ili posredno reperkutuje na mnoge socijalističke snage, a ima znatan uticaj i na međunarodne odnose u celini. Zbog toga u svetu postoji veliko interesovanje za društvene procese u ovim zemljama, za prirodu i pravce društvenog razvoja u njima, za njihova dostignuća, probleme i perspektive. U mnogim naučnoistraživačkim centrima u svetu se dugoročno, kompleksno, timski i studiozno proučavaju razne oblasti života socijalističkih zemalja. U nas, međutim, i pored očiglednih i često isticanih potreba, ne postoji ovakvo organizovano dugoročno timsko istraživanje, pa su nam i saznanja nedovoljna, često zastarela i dobrim delom pozajmljena iz izvora drugih sredina.

U toku poslednjih nekoliko godina gotovo sve socijalističke zemlje ulaze u novi, složeni i protivrečni period svoga razvo-

Digitized by Google

ja. Po mnogim elementima one se nalaze u ozbiljnim teškoćama, pred velikim problemima i izazovima, te zbog toga i na različitim raskršćima u svome razvoju. Zato je savremeni period u velikoj meri prelomni — od toga kako će da rešavaju postojeće probleme i kojim će putevima da se kreću u svom daljem društvenom razvoju zavisi njihova budućnost, ali će to takođe imati značajne posledice za ukupni razvitak socijalizma kao svetskog procesa i za sudbinu socijalizma uopšte.

I pored toga što postoje značajne razlike između socijalističkih zemalja, njihovu sadašnju istorijsku fazu karakterišu i mnoga zajednička obeležja koja se mogu svrstati u nekakve tri grupe međusobno povezanih problema i procesa:

— prva obuhvata ozbiljne probleme i mnoge protivrečnosti u njihovom unutrašnjem razvoju, a delom i u međusobnim odnosima, zbog čega se i govori o svojevrsnim kriznim stanjima u mnogim socijalističkim zemljama;

— druga, podrazumeva proces sve otvorenijeg i trezvenijeg suočavanja sa postojećim problemima, realističko sagledavanje stanja i njegovih uzroka, težak i bolan proces preispitivanja, »pouka istine« — kako je to označio Gorbačov na 27. kongresu KPSS i

— treća, karakteriše je proces idejno-političke diferencijacije u socijalističkim zemljama koji neizbežno proizilazi iz započetog preispitanja, naročito u zemljama gde su problemi teži, kriza dublja i preispitivanje temeljnije. Takva diferencijacija neizbežno vodi više ili manje otvorenoj borbi nosilaca raznih orijentacija, a od ishoda te borbe umnogome zavise putevi daljeg razvoja pojedinih socijalističkih zemalja, pa i rezultati tog razvoja.

Ovi su problemi i procesi više ili manje izraženi u svim socijalističkim zemljama — azijskim i evropskim, razvijenijim i manje razvijenim — od Kine i Vijetnama do Jugoslavije, od Poljske do Kube. Naravno, dubina ovih problema i procesa i njihovi koreni dosta su različiti od zemlje do zemlje, raličiti su i vidovi njihovog ispoljavanja — pa i izgledi za njihovo rešavanje, ali oni postoje u svim socijalističkim zemljama na višem ili nižem razvojnom stupnju.

Sva su ova pitanja široka i kompleksna, pa ću ih zbog ograničenog vremena (i prostora u časopisu) izložiti u manje ili više razvijenim tezama, bez širih elaboracija i bez temeljnijih argumentacija.

I.

Dosadašnji razvoj socijalističkih zemalja karakterišu višeslojne protivrečnosti. Značajni uspesi, krupni prodori i velika dostignuća u pojedinim oblastima, zemljama i fazama njihovog razvoja bili su praćeni disproporcijama, zastojima, promašajima, nazadovanjima i deformacijama u drugimoblastima, zemljama i fazama. Kao rezultat pobeda nacionalnooslobodilačkih i

Digitized by Google

socijalnih revolucija došlo je krajem 60-tih i u prvoj polovini 70-ih godina do velikih prodora socijalističkih snaga u Aziji; u Evropi je trajao period relativne stabilizacije sistema u ovim zemljama. Takvo stanje u istočno-evropskim socijalističkim zemljama ima različite uzroke i pojavne oblike, ali se u osnovi može da svede na dve grupe uzroka: pozitivno dejstvo ekonomskih reformi u drugoj polovini 60-tih godina i privredni uspon koji je iz toga proizašao i, na drugoj strani, uspesi u politici detanta i široki razvoj ekonomske saradnje Istoka i Zapada u prvoj polovini 70-ih godina. Međutim, na prelazu iz 70-ih u 80-te godine teškoće u razvoju i razumljivi problemi koji se u tom razvoju ispoljavaju dostigli su u većini socijalističkih zemalja onu meru kada kvantitet prelazi u novi kvalitet. Sa dosta osnova to stanje mnogi istraživači ocenjuju kao više ili manje izraženu kriznu fazu u razvoju većine socijalističkih zemalja.

Kriza se najpre ispoljila u azijskim socijalističkim zemljama, a njena suština i koreni su u subjektivističkoj i voluntarističkoj politici koju su rukovodeće snage ovih zemalja izabrale kao nekakvu »istorijsku prečicu«, nastojeći da preskoče ili mimoiđu neizbežne prelazne faze istorijskog razvoja ka socijalizmu. U Kini se to izrazilo Mao-Ce Dungovom politikom »velikog skoka« i narodnih komuna, a pre svega rušilačkim talasom »kulturne revolucije«. U Vijetnamu je to bilo užurbano nastojanje da se posle pobede u oružanoj borbi »prenese režim« Severa na Jug Vijetnama. Najdrastičnije oblike i najstravičnije rezultate dobila je ovakva politika u Kampućiji — u Pol-Potovom »eksperimentu« svojevrsnog primitivnog »vojnog komunizma«. Duboka kriza koja je nastala kao neizbežni rezultat u unutrašnjem razvoju ovih zemalja bila je praćena njihovim međusobnim sukobima — vijetnamskom okupacijom Kampućije i kinesko-vijetnamskim ratom. Sve je to ostavilo teške posledice i na razvoj ovih zemalja i na razvoj socijalizma u Aziji, pa i u svetu.

Nešto kasnije, na drugi način i zbog drugih uzroka, problemi su se javili i u istočnoevropskim socijalističkim zemljama. Naime, na prelazu iz 70-ih u 80-te godine u raznim sferama privrednog i društvenog života ovih zemalja sve vidljivije su se ispoljavale velike teškoće, a počele su da se izražavaju i duboke protivrečnosti u funkcionisanju njihovih sistema. To se, izvana posmatrano, izražavalo u sve ograničenijim mogućnostima da se rešavaju tekući problemi i da se ostvaruju neposredni zadaci i dugoročni ciljevi u njihovom ekonomskom i socijalnom razvoju i u njihovoj međunarodnoj aktivnosti — onako kako su formulisani u partijskim programskim dokumentima. U mnogim oblastima ovih društava i na raznim njihovim nivoima, sa velikim zakašnjenjem i dosta neravnomerno prodirala je svest o ovim teškoćama i problemima, kao i o nekim protivrečnostima; predlagane su razne mere za njihovo rešavanje; donošene su odgovarajuće partijske i državne odluke; mobilisane su mnoge karike partijskog i državnog aparata i pokušavalo se da se

Digitized by Google

aktiviziraju trudbenici za sprovođenje tih odluka. I pored toga, teškoće su se uvećavale i problemi povećavali, tako da su u nekim zemljama sve više poprimali vid kriznih pojava. One su se najpre odrazile na rezultate ekonomske politike i funkcionisanje njihovog ekonomskog mehanizma i privrednog sistema u celini, ali su počele da se ispoljavaju i u drugim društvenim sferama. Ovakvo stanje u društvenoj bazi počelo je da se odražava na svest ljudi i na njihovo ponašanje. Te godine predstavljale su razdoblje u kome je rasla besperspektivnost i apatija, a sve se to odražavalo i na radnu i društvenu aktivnost širokih masa.

Najvidljiviji izraz ovakvog stanja u razvoju ovih društava je u sve ograničenijim mogućnostima njihove privrede da zadovolji brojne ekonomske, socijalne i kulturne potrebe i međunarodne obaveze. Dublje poniranje u uzroke i korene ovakvog stanja privrede otkriva nedovoljnu adaptivnu sposobnost ekonomskih mehanizama i privrednog sistema da se prilagode promenjenim unutrašnjim i međunarodnim uslovima i potrebama, a iza toga krila se nemoć ili nesposobnost rukovodećih političkih snaga da koncipiraju, pripreme i izvrše neophodne sistemske promene.

Osnovni elementi privrednog sistema zemalja realnog socijalizma — sistema centralizovane planske privrede i administrativnog državnog upravljanja — nastali su u Sovjetskom Savezu 30-ih godina u uslovima nerazvijenosti i za potrebe brzog, ali ekstenzivnog ekonomskog i pre svega industrijskog razvoja. Taj je sistem prenet i u druge istočnoevropske zemlje 1948/1949. godine. Dostignuća ovog sistema i modela razvoja su poznata, kao i cena kojom su ta dostignuća plaćena.

Vremenom smanjivale su se, trošile i iscrpljivale pozitivne komponente i prednosti ovog modela — u meri u kojoj su prevazilaženi uslovi i potrebe koje su ga rodile, a sve su se više ispoljavale njegove negativne strane. Kada su ova društva stvorila preduslove da se pređe sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, kada su u prvi plan izbila pitanja ekonomske racionalnosti, društvene produktivnosti, kvaliteta i asortimana proizvedenih dobara, pa i šire od toga, kvaliteta života — onda je ovaj model privredne i društvene organizacije pokazivao sve manje sposobnosti da uspešno rešava ta pitanja. Tako su se sve više produbljivale i manifestovale osnovne protivrečnosti ovog modela. Problemi su se najvidljivije ispoljavali u ekonomskoj sferi: usporeni privredni rast,[1]) niska produktivnost[2]), smanje-

[1]) Srednji godišnji tempo porasta nacionalnog dohotka u svim ovim zemljama kretao se:

1951/55. 11% 1961/65. 6% 1971/75. 6%
1956/60. 8% 1966/70. 7% 1976/80. 4%

U poslednjoj petoljetki taj je tempo iznosio po godinama:
1981.... 1,7% 1982.... 2,8% 1983.... 4,1% 1984.... 3,6%

[2]) Prema sovjetskim izvorima produktivnost rada u SSSR-u prema SAD iznosila je (1980):
ukupno privreda — 40% industrija — 55% poljoprivreda — 20—25%.

Digitized by Google

nje kapitalnih investicija i mala efikasnost privređivanja, zaostajanja u razvoju naučno-tehničke revolucije, nerazvijene uslužne delatnosti, nedovoljna zainteresovanost proizvođača. Sve je to pokazalo da ovaj model društveno-ekonomskog razvoja nije našao valjane mehanizme za uspešnu ekonomsku reprodukciju. Na prelazu iz prošle u ovu deceniju stanje u privredama ovih zemalja sve očiglednije je pokazivalo da sama logika postojećih proizvodnih odnosa sve više deluje protiv postojećeg privrednog mehanizma i sistema, otežavajući pa i onemogućavajući njegovu reprodukciju na starim osnovama i u okvirima postojećih odnosa, institucija i mehanizama. Zbog toga se sa dosta osnova može govoriti o neadekvatnosti, zastarelosti i istrošenosti postojećeg privrednog sistema i modela i o tendencijama njegove krize. Ovakve tendencije u pojedinim zemljama realnog socijalizma imaju različitu dubinu i pojavne oblike, ali su u svakoj od njih više ili manje izražene.

Takva sve više stagnantna, malo produktivna, nedovoljno efikasna i slabo akumulativna privreda postojala je problem sama sebi i celom društvu. Na takvoj ekonomskoj bazi nastajali su, rasli i produbljivali se mnogi problemi i protivrečnosti u drugim sferama društvenog života.

U svim ovim zemljama povremeno su postajali svesni i ekonomskih problema i neadekvatnosti privrednog sistema. Na toj osnovi nastajali su zahtevi za privrednim reformama. Međutim, nasuprot zahtevima nekih naučnika za temeljnim preobražajem postojećih privrednih sistema, a u nekim zemljama (Poljska, Mađarska, Čehoslovačka) i za preobražajem društveno-političkih sistema, rukovodeće snage u većini ovih zemalja prihvatale su parcijalne reformske zahvate nekih mehanizama i instrumenata postojećih sistema, njegovu delimičnu adaptaciju bez suštinskih promena. I takve reforme samo su parcijalno provođene, a posle izvesnog vremena — izuzev Mađarske — napuštene su. Ti su reformski pokušaji pokazali da privredna reforma pretpostavlja i zahteva reformu celokupnog sistema ekonomskih, političkih i društvenih odnosa i sistema koji ih uobličavaju. U postojećem sistemu reforma se pokazivala kao strano telo koju je sistem odbacivao.[1])

Uporedo sa pojavama krize u privredi ispoljavali su se i elementi socijalne, moralne i ideološke krize, kao i tzv. krize velikih ali neispunjenih očekivanja — rukovodeće snage u ovim zemljama precizno su obećavale (u kvantitativnim pokazateljima i u vremenskim rokovima) suštinsko poboljšavanje kvaliteta života, ali su najvećim delom to ostale neispunjene nade.

Nabrojane pojave se u različitim vidovima, na razne načine i u nejednakoj meri ispoljavaju u pojedinim zemljama realnog

---

[1]) Na ovo je ukazao i B. N. Jelcin u intervjuu NIN-u (26. 10. 1986).

Digitized by Google

socijalizma. Rukovodeće snage u Mađarskoj uspele su, uz izvesne oscilacije, da ostvare permanentnu politiku ekonomskih i delimičnih društvenih reformi. Time je u Mađarskoj sistem realnog socijalizma pokazao sposobnost adaptacija, a time i mogućnost da takvom politikom reformi ovako inovirani sistem osvežava i »popunjava« svoje dinamičke i razvojne potencijale. Promene u okviru ekonomske politike i izvesni parcijalni reformski zahvati privrednog mehanizma vršeni su u DR Nemačkoj i Bugarskoj, pre svega na području agroindustrijskog kompleksa, pa su ostvareni delimični rezultati i sakupljena izvesna iskustva u ovim zemljama. DR Nemačka je pre drugih zemalja izvršila izvesno prestruktuiranje svoje privrede i uspješnije ostvarila proklamovanu politiku intenzifikacije proizvodnje. Uspesi su veći, a teškoće manje. U Čehoslovačkoj ekonomske teškoće a time i socijalni problemi nisu tako izraženi kao u Rumuniji. U svim ovim zemljama, delom zbog toga što kriza nije dostigla dramatične razmere, delom zbog delovanja pozitivnih strana ili raznih odbrambenih mehanizama sistema (politika opšte zaposlenosti, raspodele u korist manuelnih radnika i sl.) nije došlo do otvorenog osporavanja sistema. U Poljskoj je, međutim, došlo do takvih dubokih poremećaja u privredi i u društvu u celini da se sistem pokazao nesposobnim da rešava osnovne egzistencijalne probleme stanovništva. Ljudi su tada izgubili poverenje u osnovne upravljačke strukture sistema. Sistem je tako doživeo duboku otvorenu krizu, a mimo njega i nasuprot njemu javile su se snage, tendencije i pokreti osporavanja i negacije. Sistem nije mogao niti da zadovolji aspiracije masa, niti da se suprotstavi ovim snagama delovanjem svojih ustavnih institucija, pa je u cilju samoodržavanja pribegao uvođenju ratnog stanja.

Gde su i koji su koreni tih i takvih kriza?

Naravno, oni su različiti od zemlje do zemlje. Dobija se utisak, na prvi pogled, da postoje dva kvalitativno različita krizna stanja, pa prema tome i dve vrste njihovih istorijskih korena. Jedno se odnosi na azijske zemlje, drugo na evropske socijalističke zemlje, zemlje realnog socijalizma.

Kad se radi o azijskim socijalističkim zemljama, onda je, očigledno, kriza nastala kao rezultat voluntarističke subjektivističke politike, tendencije da se preskoče neophodne prelazne forme i faze razvoja, da se odlukama političke vlasti ili isforsiranim akcijama masa, ili kombinacijom jednog i drugog, uspostavi željeno društveno-političko stanje, željeni, vrlo razvijeni, produkcioni odnosi i celokupna društvena organizacija. Primer za to je Kina svojom politikom velikog skoka i narodnih komuna, kao i kulturnom revolucijom; Vijetnam posle pobede oružane revolucije, u tzv. tendenciji da se režim Severa prenese na režim Juga, a najizrazitiji vid takve voluntarističke, subjektivističke politike bio je nesrećni, stravični pokušaj Pol Pota da uspostavi najgore dosada poznate varijante »vojnog komunizma« u Kampučiji.

Digitized by Google

Naravno, takvi pokušaji neizbežno završavaju neuspehom, a takvih tendencija bilo je i ima i u zemljama socijalističke orijentacije u Africi, naročito onim radikalnijim koje su proklamovale ne orijentaciju ka socijalizmu već »stvaranje osnove socijalizma« (mislim na bivše portugalske kolonije Angolu i Mozambik i dr.). Sličnih tendencija bilo je i na Kubi.

Drugi pojavni vid je u zemljama realnog socijalizma u Istočnoj Evropi gde se kriza javlja, reklo bi se, u drugom, obrnutom vidu, kao zaostajanje za potrebama vremena. Tako je, dakle, u Aziji bilo istrčavanje ispred potreba i mogućnosti vremena, a ovde kao zaostajanje za potrebama vremena.

Privredni sistem u istočnoevropskim zemljama, zapravo sovjetski model o kome je Fuad Muhić govorio, nastao je u uslovima nerazvijenosti i bio je primeren tim uslovima i potrebama, pre svega, potrebama ekstenzivnog rasta. Taj je model privrednog razvoja, uz određene protivrečnosti, probleme i disproporcije koje je i tada ispoljavao dao ponegde i značajne rezultate. Ali, on je ostao nepromenjen, pa je u drugim uslovima i u drugim istorijskim vremenima postao kočnica razvoja. U tom smislu koren krize se javlja kao suprotnost između relativno razvijenih proizvodnih snaga — na jednoj strani i konkretnog sistema produkcionih i drugih društvenih odnosa, koji na tom sistemu zastarelih produkcionih odnosa egzistiraju, kao što je formulisala Zaslavska.

Međutim, u krajnjoj liniji, rekao bih da i pored tako velikih razlika između ova dva tipa krize i dva kompleksa uzročnika ovih kriza, postoji zajednički imenitelj, a on se izražava u ignorisanju objektivnih istorijskih, pre svega, ekonomskih zakonitosti. Tendencije i pokušaji da se ustavnim aktima, programskim dokumentima, odlukama političkih snaga stvore željeni sistemi proizvodnih odnosa, pa i celokupne društvene organizacije, neizbežno dovode do ozbiljnih problema, a ako se dugotrajno sprovode, izazivaju i krize.

Negativni trendovi i krizna stanja u ekonomiji (pre svega zabrinjavajuće opadanje stope rasta i svih drugih važnijih pokazatelja proizvodnje) na prelasku iz 70-ih u 80-te godine, praćeni sve uočljivijim problemima u drugim sferama života u socijalističkim zemljama, upućivali su na kritičko preispitivanje stanja, traženje uzroka i preduzimanje mera da se problemi razreše. Dramatično izbijanje krize u Poljskoj 1980, njena dubina i trajnost stvorili su klimu da proces preispitivanja bude dubok, sveobuhvatan i urgentan. Taj je proces započeo u svim ovim zemljama i u njemu su se angažovali naučnici, privrednici i politički rukovodioci. Međutim, zavisno od veličine poremećaja i ukupnog stanja u svakoj od ovih zemalja, kao i od stanja u političkom vrhu — domašaj preispitivanja bio je različit, pa su bile različite i mere koje su preduzimane, kao i njihovi rezultati. Temeljno preispitivanje izvršeno je samo u Kini i u Poljskoj — dubina krize i ozbiljni socijalni potresi izazvali su i krupne promene u

Digitized by Google

političkom vrhu i promenu strategije društvenog, ekonomskog i političkog razvoja: koncepcija socijalističke modernizacije u Kini i platforma 9. kongresa PURP-a (1981). U ostalim zemljama ceo splet okolnosti uticao je da preispitivanje ne bude temeljnije, pa samim tim i promene nisu bile veće. Problemi i protivrečnosti u drugim zemljama nisu bili tako teški kao u Kini i u Poljskoj, pa je preovladalo uverenje da ne treba dirati u temelje sistema, već da treba samo otklanjati neke njegove slabosti. U političkim vrhovima ovih zemalja, uz to, nisu se pojavile ozbiljnije snage obnove. Zato su se aktivnosti u svim ovim zemljama (osim Kine i Poljske) kretale u tri pravca: prvo, aktivizirani su činioci amortizacije društvenih nezadovoljstava i mehanizmi kompenzacija (veća briga za svakodnevne potrebe ljudi, podizanje njihovog standarda, borba protiv narušavanja moralnih normi i sl.); drugo, pojačana je delatnost administrativnih i bezbednosnih organa protiv antisistemskih snaga i treće, preduzete su mere za otklanjanje teškoća i rešavanje problema u funkcionisanju privrednog sistema, ali su one bile parcijalne i površinske — više usmerene na »usavršavanje« i popravljanje nekih mehanizama i poluga sistema nego na njegovu promenu. Treba reći da i uslovi i okolnosti nisu davali širok manevarski prostor, pa su i opcije bile ograničene. Ekonomska, socijalna i međunarodna politika zemalja »realnog socijalizma«, naime, formulisala je ciljeve koje je sve teže bilo ostvarivati: visok privredni rast, porast životnog standarda i održavanje vojnog pariteta sa Zapadom. Usporena stopa rasta, niska produktivnost, mala efikasnost privređivanja donosili su sve manju akumulaciju, a svi ovi ciljevi tražili su velika sredstva. Prelaz sa ekstenzivnih metoda privređivanja na intenzivni model — na šta su se orijentisale partije ovih zemalja tokom 70-ih godina — tražio je prestruktuiranje privrede, zamenu zastarele opreme, ubrzavanje naučno-tehničkog progresa, poboljšanje kvaliteta roba široke potrošnje i usluga stanovništvu i ozdravljenje sve skuplje i sve manje rentabilne poljoprivrede — a sve to zahtevalo je ogromna sredstva koja privreda ovih zemalja nije mogla da akumuliše. Spoljni krediti zapadnih zemalja — zbog prekida detanta — obustavljeni su, a zemljama koje su ih uzimali — zbog grešaka u investiranju — postali su ogromni teret. U ovom periodu opisane krizne tendencije izrazile su se i u opadanju radne aktivnosti — stari motivi su sve više otkazivali, a novi nisu nalaženi. Tako su se sistemi u ovim zemljama našli u svojevrsnim začaranim krugovima iz kojih su sve teže nalazili valjane izlaze.

Tek kada su se polovične mere pokazale nedovoljnim za izlaz iz krize, a personalne promene do kojih je došlo u ključnim socijalističkim zemljama — Kini i SSSR-u — dovele na politički vrh snage koje su pokazivale spremnost i odlučnost za sagledavanje stvarnog stanja, za traženje korena i izlaza — onda je započelo i dublje preispitivanje i stvarne promene. O tim pojavama

Digitized by Google

i procesima u Kini govoriće drug Trček. Zato ću se ja ograničiti na SSSR, a delimično ću ukazivati i na procese u nekim drugim socijalističkim zemljama.

II

Kakve su mogućnosti da se ovi problemi razreše, kojim sredstvima i putevima, te koja su rešenja moguća?

Dramatično izbijanje duboke krize u Poljskoj 1980. godine (i njeno produženo trajanje) i ozbiljni ekonomski problemi u kojima su se početkom 80-ih godina našle gotovo sve zemlje realnog socijalizma pripremali su teren za nastupanje »trenutka istine« — spoznaje pravog stanja stvari u ovim zemljama. Personalne promene u partijskom vrhu — SSSR-a doprinele su da se ta mogućnost kritičkog preispitivanja počne da ostvaruje.

U kritičkom preispitivanju koje je u SSSR-u započelo sa Andropovim, a nastavljeno i produbljeno sa Gorbačovim, sagledana je u velikoj meri prava slika strukturalnih problema sovjetske privrede, uočeno je ozbiljno zaostajanje u ekonomskom (a pre svega naučno-tehničkom) razvoju prema Zapadu i sudbonosne posledice za SSSR i za socijalizam u svetu ako se ne preduzmu odlučne mere za koreniti zaokret.

Da li to obezbeđuje da takav zaokret započne i da se ostvari?

Dosadašnje istorijsko iskustvo pokazuje da je postojeći privredni sistem u Sovjetskom Savezu, koji je identifikovan sa socijalizmom kao takvim, ispoljavao snažne tendencije održavanja, kontinuiteta, inercije i reprodukcije. Zbog toga su za korenitu promenu tog sistema potrebne odgovarajuće pretpostavke; promene se odvijaju kroz oštru borbu, a promene privrednog sistema pretpostavljaju i nose šire društvene implikacije. Takva su bila iskustva i pri prelazu sa politike »ratnog komunizma« na NEP (1921—1922) i prilikom pokušaja destaljinizacije. Slične se tendencije mogu uočiti i pri pokušajima sadašnjeg zaokreta koji je započeo sa Andropovim 1982/1983. godine, a nastavlja se, osmišljava i produbljava i počinje da se realizuje sada sa Gorbačovim.

Pretpostavke za radikalni zaokret ka novom modelu privređivanja (nova ekonomska politika i novi privredni sistem) mogu se svesti u tri grupe:

— prva u kojoj je postojeći model toliko »zatajio« i došao u raskorak sa uslovima i potrebama, a krizno stanje se ispoljava u nesposobnosti da se reše sazreli problemi u privredi; njihovo akumulisanje rađa brojne druge socijalne, političke i moralne probleme;

— druga, krizno stanje izaziva proces preispitivanja i diferencijacije i novo grupisanje snaga — za radikalnu promenu je neophodna politička volja za promenama, a ona se izražava u spremnosti, sposobnosti i odlučnosti političkog vrha da inicira, započne i sprovodi takve promene i

Digitized by Google

— treća, pretpostavka za prelaz sa jednog na drugi model privrednog razvoja je formulisanje novog modela, tako da je on »spreman da stupi u pogon« i da počne uspešno da rešava akumulisane probleme.

Da li takve pretpostavke postoje u Sovjetskom Savezu ili, tačnije, u kojoj su meri one sada prisutne?

Stanje u privredi je takvo da je nemoć postojećeg modela i mehanizma očigledna. To su dosada spoznali ne samo neki dalekovidi naučnici i političari (kao u ranijim reformskim pokušajima) nego to sve više postaje opšte ubeđenje. Široko prihvaćeno uverenje da se više »ne može raditi na stari način« pretvara se u *imperativ za radikalnom reformom.*

Paralelno sa saznanjima o neophodnosti promena stvarala se i *politička volja za promenama.* Nju je započeo da stvara Andropov okupljajući aktivističko jezgro u vrhu sovjetske partije i razvijajući spoznaju da zaokret u politici mogu da započnu i ostvare novi kadrovi. Gorbačov je, počev od Aprilskog plenuma pa zaključno do XXVII kongresa, odlučnim potezima menjao i odnos snaga u korist nosilaca promena (u svim strukturama i na svim nivoima) i svest o neophodnosti tih promena. To je postala linija razgraničenja u sovjetskoj partiji. Kadrovska obnova koja je u toku pokazuje da se u ovakvim »prelomnim momentima, u vreme prelaska sa jednog sistema upravljanja na drugi« moraju uzdizati »novi energični funkcioneri savremenog tipa«. Osnovni kadrovski kriteriji sada su: »politički i poslovni kvaliteti, sposobnosti, realna dostignuća u radu i odnos prema ljudima«. Sâm Gorbačov je obrazac takvog savremenog kompetentnog rukovodioca. Generacijska smena i kadrovska obnova koja je već ostvarena i koja se nastavlja pokazuje da i druga pretpostavka za privrednu reformu i za druge društvene promene u dobroj meri postoji.

Treća bitna pretpostavka i komponenta ovih promena još je u procesu stvaranja. Uporedo sa otkrivanjem nedostataka starog modela privređivanja i orijentisanja na promene, počeo je da se uobličava koncept promena. Prvi odlučujući korak u tom zaokretu učinio je Andropov, naznačujući neke osnovne pravce promena. Kroz ekonomske eksperimente koje je započeo proveravane su neke ideje i zamisli nosilaca promena, a kroz plodnu saradnju kreativnih snaga nauke, privrede i politike vršila se sinteza ovih saznanja i uobličavao se koncept promena. Na Aprilskom plenumu CK KP SS (1985) Gorbačov je formulisao osnovne ideje novog strateškog kursa koji je označen kao *ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvoja SSSR.* Taj kurs je postepeno razvijan i konačno uobličen u novoj varijanti Programa KP SS, a pre svega u Političkom izveštaju CK KP SS koji je usvojio kongres. Time je to postalo zvanično opredeljenje sovjetske partije. Ali, taj strateški kurs daje samo osnovne pravce akcije, ciljeve prema kojima se kreće sovjetsko društvo, zadatke koje na tom putu treba da rešava i neke metode i instrumente kojima će se slu-

Digitized by Google

žiti. U proteklim mesecima nakon 27. kongresa KP SS sve se više osmišljavaju i uobličavaju i ove mere, mehanizmi i sredstva i Gorbačov ih — u njihovoj ukupnosti, označava kao svestranu, suštinsku i revolucionarnu *rekonstrukciju (prestrojavanje)* svih sfera života sovjetskog društva, svih vidova delatnosti organizovanih društvenih i političkih snaga i mnogih karika i mehanizama postojećeg sistema. Tako nova sovjetska strategija, uz formulisane ciljeve, sve više dobija i drugu bitnu komponentu — puteve i sredstva realizacije. Pošto sam o ciljevima sadržanim u konceptu ubrzavanja socijalno-ekonomskog razvoja SSSR-a već pisao u ovom časopisu[1]) (istina u vreme kada se taj kurs uobličavao), zadržaću se samo na konceptu rekonstrukcije.

U *Političkom izveštaju* i u završnoj reči Gorbačova na 27. kongresu, a još potpunije u njegovim poslednjim istupanjima, naznačuje se nekoliko međusobno povezanih oblasti promena i pravaca delovanja koji čine ovu rekonstrukciju, a kojima se obezbeđuje ubrzanje ekonomskog i društvenog razvoja. Među njima najvažnije su:

— prvo, »usavršavanje ekonomskog sistema socijalizma«, a time i »aktiviranje ogromnih rezervi« koje su »imanentne« sovjetskoj privredi i društvu;

— drugo, sprovođenje »aktivne i snažne socijalne politike«, time što bi se »povećanje blagostanja trudbenika« povezivalo sa efikasnošću rada;

— treće, otvaranje prostora za »inicijativu i samodelatnost svakog trudbenika i svakog kolektiva« tako što će se »produbljivati demokratija, nepokolebljivo razvijati socijalističko samoupravljanje naroda... i proširivati princip javnosti u radu« i

— četvrto, što će se menjati i prestrojavati i sâma partija, reorganizovati partijski rad, pošto nove zadatke pred kojima se nalazi može uspešno da rešava samo »ako se i sâma neprekidno razvija«.

Šta se pod ovim podrazumeva? Kakve se rekonstrukcije predviđaju? Koliko sve one, međusobno povezane, predstavljaju celoviti sistem, nov model privrednog i društvenog razvoja? Na sva ova pitanja ne može se potpuno ni iscrpno odgovoriti. Naznačiću samo važnije komponente.

Promene u privrednom sistemu kroz *usavršavanje socijalističkih proizvodnih odnosa* i kroz *rekonstrukciju sistema upravljanja* i metoda privređivanja su osnovne komponente novog strateškog kursa ubrzanog razvoja. Ovo je suštinsko pitanje ne samo ekonomske strategije nego po svojim socijalno-političkim reperkusijama i celokupne programske orijentacije sovjetske partije. Sovjetska nauka već je utvrdila da je osnovno izvorište svih problema i protivrečnosti sovjetske privrede u »zaostajanju sistema proizvodnih odnosa... za razvitkom proizvodnih snaga:

---

[1]) Videti prilog u časopisu »Socijalizam« br. 1/1986.

Digitized by Google

Iz tog saznanja je proizašla orijentacija KP SS na usavršavanje svih aspekata proizvodnih odnosa: svojine, upravljanja i raspodele. Taj pravac formulisao je Andropov, dalje ga je razvio i aktuelizovao Gorbačov i on sada postaje programsko opredeljenje KPSS, pa to predstavlja značajan korak u razvoju sovjetske društvene teorije, a treba očekivati — i društvene prakse. Na Kongresu je ocenjeno da su postojeće »forme produkcionih odnosa, sistem privređivanja i upravljanja« nastali u uslovima ekstenzivnog razvoja, da su »postepeno zastarevali i počeli da gube stimulativnu ulogu, a u ponečemu postali i kočnica«. Zbog toga su ovde potrebne duboke promene koje će ostvariti istinsko »usavršavanje proizvodnih odnosa i nov prostor za razvoj proizvodnih snaga«. Na tom području KPSS se orijentisala na promene različitog nivoa i domašaja u pojedinim oblastima — od temeljne rekonstrukcije privrednog mehanizma i ozbiljnih zahvata u ekonomskom sistemu u celini i izvesnih promena u odnosu na mesto i ulogu proizvođača u upravljanju, preko dubljih korekcija principa raspodele, do nagoveštaja eventualnih promena u pogledu svojine.

Kongres se opredelio za »*duboku rekonstrukciju privrednog mehanizma* i za stvaranje celovitog, efikasnog i fleksibilnog sistema upravljanja«, bez čega je »nemoguće rešavanje novih zadataka« u privredi. Kongres je ovde načinio prelom u odnosu na nacrte pretkongresnih dokumenata koji su izbegavali oštrije formulacije i predvideli samo usavršavanje postojećeg sistema i njegovih mehanizama. U izveštaju CK KPSS Kongresu Gorbačov je istakao da je nedopustivo samoobmanjivanje kojim se »suština stvari zamenjuje palijativnim rešenjima«. Usavršavanje sistema upravljanja privredom je permanentna potreba, »ali sada je situacija takva da se ne sme ograničiti na delimično poboljšanje — neophodna je *radikalna reforma*«.

U čemu se sastoji takva reforma? Potpunih odgovora još nema. Kongres je istakao da se SSSR u tome nalazi »tek na početku puta«: odredio je »osnovne pravce reorganizacije« i obavezao centralne partijske i državne organe da »u najskorije vreme ostvare kompleks mera« na razradi i operacionalizaciji ovih opredeljenja.

U pristupu reformi osnovno polazište je jačanje i razvitak principa demokratskog centralizma: »povećanje efikasnosti centralizovanog rukovođenja« na jednoj strani i »znatnog proširivanja privredne samostalnosti i odgovornosti proizvodnih udruženja i preduzeća« i prava i odgovornosti lokalnih sovjeta — na drugoj. Jačanje centralističkog načela usmereno je na prevladavanje postojeće gransko-resorske rascepkanosti privrede, ali ojačani centralni organi upravljanja treba da se usmere na »rešavanje strateških zadataka ekonomskog i socijalnog razvoja« i da prestanu da se mešaju u operativnu delatnost preduzeća. Zbog toga centralni organi — a pre svega Gosplan — treba da se pretvore u naučno-ekonomske organe koji okupljaju najznačajnije

Digitized by Google

naučnike i specijaliste; da postepeno prevedu planiranje na normativne metode, a privredni život regulišu prevashodno ekonomskim sredstvima dugoročnog dejstva. »Odlučno proširivanje samostalnosti« preduzeća i udruženja i njihovo poslovanje na principima »potpunog privrednog računa, rentabilnosti i samofinansiranja«, stimulisaće kolektive da ekonomičnije i kvalitetnije posluju i da — raspolažući zarađenim sredstvima — deo tih sredstava ulažu u modernizaciju proizvodnje, a deo za bolje nagrađivanje zaposlenih.

Rekonstrukcija sistema upravljanja treba da se neraskidivo poveže sa aktivnom *socijalnom politikom*, tako da se obezbedi uvažavanje različitih interesa i njihovo optimalno usaglašavanje — ličnih, kolektivnih, grupnih i opštih, kako bi se oni koristili kao »pokretačka snaga« ekonomskog razvoja. U tom smislu je i *usavršavanje odnosa raspodele* u cilju »odlučnog iskorenjivanja uravnilovke« i »uspostavljanja strože zavisnosti zarade od produktivnosti rada i njegovih kvalitativnih pokazatelja«. Traži se ostvarenje principa »raspodele prema radu«, kako zbog socijalne pravičnosti, tako i zbog stimulisanja porasta kolektivne i lične zainteresovanosti za rezultate privređivanja, za njihovu inicijativu i stvaralaštvo. U istom smeru treba da deluju i *promene u odnosima razmene:* »potpunije korišćenje robno-novčanih odnosa u skladu s novim sadržajem koji im je svojstven u socijalizmu«, razvijanje novčano-kreditnog sistema i uspostavljanje »dinamičnog sklada ponude i potražnje«, čime konačno treba da se prevlada »diktat proizvođača« i da se obezbedi veći uticaj potrošača na tehnički nivo i kvalitet proizvoda.

Osetljiva pitanja *svojinskih odnosa* na Kongresu su samo dotaknuta. Istaknuto je da ta pitanja »poprimaju veliku aktuelnost«. Termin «državna svojina« više se ne koristi nego se zamenjuje izrazom opštenarodna svojina, a ona — zajedno sa kolektivno-kooperativnom — predstavlja vid društvene svojine. Upozorava se da »socijalistička svojina ima bogat sadržaj« i »razgranat i složen kompleks odnosa«, koji zahteva »izvesno usklađivanje i stalno regulisanje«. Ali, takve promene tek treba da se osmisle »na teorijskom planu« pa tek na osnovu njih da se traže praktična rešenja. Pri tome se upozorava da se odnos ljudi prema društvenoj svojini formira u »realnim uslovima« u kojima se nalaze, »mogućnostima svakog čoveka da utiče na organizaciju proizvodnje, raspodelu i korišćenje rezultata rada«. Gorbačov upozorava da čovek ne može da se oseća gospodarem zemlje, »ako nije pravi gazda u svojoj fabrici ili kolhozu, u pogonu ili firmi«. Zbog toga osnovano zaključuje da se problem odnosa ljudi prema svojini »sastoji u daljem produbljivanju socijalističkog samoupravljanja u privredi«.

Socijalističko samoupravljanje u privredi sastavni je deo šireg koncepta socijalističkog samoupravljanja naroda. Međutim, to su novi pojmovi u sovjetskoj teoriji, koncepti koji se tek uobličavaju. U dokumentima Kongresa pojam samoupravljanja nije

Digitized by Google

potpunije određen, a još manje operacionaliziran u sistem institucija, pa se manje-više postojeća politička organizacija sovjetskog društva označava kao samoupravna. Ipak, značajno je da se uvodi pojam »socijalističko upravljanje naroda«, i ono se označava kao »svakodnevno, aktivno i stvarno učešće radnih ljudi i njihovih kolektiva i organizacija« u rešavanju širokog kompleksa pitanja državnog i društvenog života na svim nivoima i u svim oblastima. Društvene organizacije i radni kolektivi označavaju se kao značajne karike »sistema socijalističkog samoupravljanja«, pa se sa porastom njihove uloge predviđa i uzlazna linija razvoja samoupravljanja. Isto tako se sovjeti označavaju i kao organi državne vlasti i kao »glavne karike samoupravljanja«. Principi socijalističkog samoupravljanja naroda treba dosledno da se ostvaruju »u upravljanju društvom i državom«, tako da se to upravljanje ostvaruje ne samo u interesu trudbenika, nego da postepeno ali zakonomerno postane »neposredno delo samih trudbenika«, koji prema Lenjinovim rečima, »ne znaju nad sobom nikakve druge vlasti, osim vlasti njihovih sopstvenih asocijacija«. Ove značajne misli ostaju, međutim, nerazvijene. Koji su to principi samoupravljanja, šta je ono u svojoj suštini, preko kojih mehanizama treba da se ostvari vlast samih trudbenika i njihovih asocijacija? No, iako ne daje odgovore na ta pitanja, značajno je da ih KPSS fiksira kao svoje programsko opredeljenje, pa time i obavezuje da se principi, mehanizmi i institucije samoupravljanja dalje razrađuju, razvijaju a postepeno i oživotvoravaju.

U radu Kongresa — i istupanjima Gorbačova i u usvojenoj Rezoluciji, u ovome se otišlo korak dalje u odnosu na stavove nove redakcije Programa KPSS. Na osnovu iskustva naprednih brigada koje rade na principima privrednih računa i u kojima kolektiv bira svoje rukovodioce te se pretvara u »ćelije samoupravljanja«, Kongres se opredelio za veće korišćenje »svih formi neposredne demokratije«, pre svega, u radnim kolektivima. Zbog toga se zaključilo da se »proširi krug pitanja u odnosu na koja su odluke radnih kolektiva definitivne«. Uporedo sa povećanjem uloge zborova radnih kolektiva značajna su još dva zaključka Kongresa: da se u preduzećima »formiraju saveti radnih kolektiva« i da se postepeno proširuje izbornost rukovodilaca preduzeća. Na istoj liniji je i zaključak o ostvarivanju i daljem razvoju »demokratskih načela kolhoznog i kooperativnog samoupravljanja«. Ove odluke su u funkciji strategije ubrzanog razvoja i odraz spoznaje da je »ubrzanje razvoja društva nezamislivo i nemoguće bez daljeg razvoja socijalističke demokratije, svih njenih aspekata i oblika ispoljavanja«, pa i samoupravljanja kao suštine i okosnice socijalističke demokratije.

I u novoj sovjetskoj strategiji značajno mesto i velika uloga daje se Partiji, ključnoj komponenti sovjetskog društveno-političkog sistema. *Prestrojavanje same Partije*, svih njenih karika i svih oblasti njenog delovanja — značajan je i u velikoj meri odlučujući činilac celog koncepta rekonstrukcije sovjetskog druš-

Digitized by Google

tva. U *Političkom izveštaju* 27. kongresu KPSS istaknuto je da sadašnja etapa »kvalitativnog preobražaja društva« postavlja pred partiju — pred svaku njenu organizaciju i organ — nove zahteve u svim pravcima partijskog delovanja u društvu i u njenom unutrašnjem životu. Ona sâma mora da se neprekidno razvija, da odbaci kompleks nepogrešivosti, da kritički ocenjuje ono što je ostvareno i da jasno sagledava ono što joj predstoji da učini. »Zamašnost i složenost problema i neophodnost da se potpuno beskompromisno izvuku pouke iz prošlosti — diktiraju nove zahteve prema kadrovima, celokupnom stilu rada, njegovom karakteru i metodima«. Suština »reorganizacije partijskog rada«, kao što je istaknuto u *Političkom izveštaju*, ima dve međusobno povezane strane. Partija treba da živi u stvaralačkoj kritičkoj »atmosferi traganja« za novim rešenjima i za »obnovom formi i metoda svoje delatnosti«. Uporedo s tim partija mora da »maksimalno razvija demokratiju« u sebi samoj, da ostvaruje kolektivno rukovođenje na svim nivoima, da neguje kritiku i samokritiku i odgovornost u radu i da obezbeđuje javnost rada. Prevazilaženje dogmatizma u teoriji i savladavanje učmalosti, konzervativizma, paraderstva i birokratskih deformacija u praktičnom radu — druga je strana procesa obnove i rekonstrukcije partijskog života i rada. S tim u vezi insistira se i na borbi za »čist i pošten lik« člana partije i za značajne novine u kadrovskoj politici. Sve ove promene u životu i radu partije su u funkciji njene aktivnosti u borbi za ostvarivanje ciljeva ubrzanja socijalno-ekonomskog razvoja zemlje, tamo nalaze svoju primenu i potvrdu. Uz to, usavršavajući forme i metode rukovođenja društvom, KPSS nastoji sada ne samo da prevaziđe paralelizam i dupliranje funkcija partijskih i državnih organa i društvenih organizacija nego i starateljstvo nad njima. U tom smislu se naglašava da partija ostvaruje »političko rukovođenje« društvom time što »određuje generalnu perspektivu razvoja« i »formuliše glavne zadatke« za osnovne oblasti društvenog života i time što se »bavi selekcijom i razmeštajem kadrova i opštom kontrolom«. Međutim, »putevi i forme rešavanja konkretnih pitanja« u pojedinim sferama života i rada postaju polje »široke slobode izbora svakom upravnom organu, radnom kolektivu« i njihovim kadrovima. Da li je to korak na putu ka prevazilaženju transmisionog koncepta ostvarivanja rukovodeće uloge — pokazaće tek dalji razvoj.

U govorima partijskim aktivima Habarovske i Krasnodarske pokrajine Gorbačov je dalje razvio ove ideje o prestrojavanju sovjetskog društva, pa je time i ceo koncept rekonstrukcije dobio više »krvi i mesa«. Među mnogim idejama koje je izneo, posebno su značajne one koje se odnose na »neophodnost radikalnih reformi upravljanja privredom« i o potrebi sve dublje demokratizacije svih oblasti sovjetskog društva — ekonomske, političke, socijalne i kulturne sfere. A oba ova procesa — privredna reforma i demokratizacija najpotpuniji vid dobijaju u novom sistemu upravljanja privredom koji se razrađuje. Reorganizacija

Digitized by Google

se priprema na svim nivoima i u svim oblastima, na njenim pripremama i oblikovanju rade timovi naučnika, privrednih i političkih rukovodilaca. Početak te reorganizacije neće, međutim, biti istovremen za sve privredne oblasti i nivoe nego će se odvijati (i odvija se) sukcesivno, prema određenom logičkom sledu. Mnogo mera je već doneto, krupan korak u pravcu reforme za veliki deo sovjetske privrede započeće početkom sledeće godine, a verovatno je da će celoviti novi model privređivanja da se uobliči i primeni sa novom petoljetkom 1991. godine. U tom »prestrojavanju u hodu« značajan korak biće novi zakon o socijalističkom preduzeću, prema kome će se ta osnovna privredna karika organizovati i poslovati na principima »potpune rentabilnosti, samofinansiranja i socijalističkog samoupravljanja, uključujući i stvaranje saveta preduzeća (Gorbačov).

Ovde je u raspravi postavljeno pitanje šta predstavlja *rekonstrukcija* (prestrojavanje), u kakvom je ona odnosu prema reformi, koji od ta dva pojma u ruskom jeziku označava dublje promene. Meni se čini da i po samom izrazu rekonstrukcija znači dublje promene (u odnosu na reformu) — to je prestruktuiranje, odnosno — to su duboke strukturalne promene. Sam Gorbačov ističe da se može »staviti znak jednakosti između reči prestruktuiranje i revolucija« i dodaje: »Naši preobražaji i reforme... jesu istinska revolucija u celokupnom sistemu odnosa u društvu, u glavama ljudi, u psihologiji i u shvatanju savremenog perioda...« Ona predstavlja prelomni momenat i istorijski zaokret u razvoju sovjetskog društva, pa ga po dubini zahvata ne samo neki naučnici nego i Gorbačov upoređuje sa NEP-om. Promene koje donosi rekonstrukcija još se ne mogu do kraja sagledati (Gorbačov upozorava da gotovog recepta nema), ali proces koji je započeo ima svoju logiku i svoju dijalektiku — promene su neophodne u svim oblastima, a prvi njihov korak zahtevaće naredne korake. Pa, ako te promene u dogledno vreme i ne dovedu do suštinske promene sistema, one će nositi njegovu sve dublju obnovu, modernizaciju, demokratizaciju, a time i revitalizaciju.

III

Na kraju ostaje pitanje: kakvi su izgledi i mogućnosti da se predviđena rekonstrukcija ostvari? To je pitanje na koje se ne može eksplicitno odgovoriti, pa ću samo naznačiti neke momente.

Dosadašnje sovjetsko iskustvo u pogledu dubljih sistemskih promena upućuje na oprez — i u pogledu obnove koju je započeo 20. kongres sa Huščovom i u pogledu Kosiginovih reformi 1965. godine. S druge strane, i okolnosti koje uslovljavaju sadašnje promene i iskustvo iz dosadašnjih pokušaja daje osnova očekivanjima da će stvorena politička volja za promenama da se pretoči u promene.

Digitized by Google

Uz »pouku istine« koja se odnosi na kritičko preispitivanje postojećeg stanja, u *Političkom izveštaju 27. kongresu* formulisane su još dve osnovne pouke, koje se upravo odnose na problematiku realizacije sazrelih promena. Jedna od njih (druga pouka) odnosi se na »doslednost i odlučnost u praktičnim akcijama«, a formulisana je na sledeći način: ako su preobražaji sazreli i započeli, onda se »ne smemo ograničavati na polovične mere« nego se mora »delovati dosledno i energično, ne zaustavljajući se ni pred najsmelijim potezima«. U pomenutom intervjuu NIN-u Jelcin je ovu pouku potpunije obrazložio. Ona se sastoji u tome da »privredna reforma ne daje efekte ako se stane na pola puta, ako se svodi na kompromise« ili, kako se on figurativno izrazio, ako se »ofarbaju kola umesto da se zameni dotrajali motor«. Te su palijativne mere — kao i prilikom transplantacija, ispoljavale »nepodudarnost tkiva«, pa je novo bilo odbačeno kao strano telo iz postojećeg sovjetskog privrednog organizma. »Sada nameravamo da idemo do kraja, iakh shvatamo da to neće biti jednostavno. Jer, prestrojavanje treba početi od nas samih...«

U čemu su teškoće rekonstrukcije? Doskoro su sovjetski rukovodioci govorili samo o teškoćama koje proizilaze iz dogmatizma u teoriji (koji napuštanje bilo kog elementa postojećeg sistema interpretira kao napuštanje sâmog socijalizma) i konzervativizma u ponašanju. Ali, šta sve stoji iza tog konzervativizma — to se pitanje nije ni postavljalo. Da li se preobražaji u društvima koja su likvidirala eksploatatorske klase odvijaju bez socijalnih borbi? Ovom se pitanju najpre približila Zaslavska, a onda je, produbljujući ga, otkrila socijalne nosioce otpora progresivnim promenama i spoznala da se iza toga kriju interesi privilegovanih grupa koje ugrožava radikalna promena.[1]) Ovome je, u velikoj meri, blizak i Gorbačov.[2]) A Jelcin to i eksplicitno ističe: »Promene koje su povoljne za društvo u celini... pogađaju one koji su ugodno i lagodno živeli u stagnantnim situacijama i koristili nezasluženе pogodnosti na račun društva. Ljudi se teško mire sa gubitkom privilegija...« Neki od njih se otvoreno suprotstavljaju promenama, ali otpor je češće prikriven — politika rekonstrukcije podržava se na rečima, ali se u praksi ne sprovodi.

Kako prevladavati inertnost sistema i dogmatske i konzervativne otpore?

Iz svog dosadašnjeg razvoja sovjetska je Partija izvukla i treću pouku koju je označila kao glavnu, a formulisala je u Političkom izveštaju na sledeći način: »Uspeh u svakom poslu u presudnoj meri zavisi od toga koliko će u njemu *aktivno i svesno da učestvuju mase*«. Zato se one moraju ubeđivati u ispravnost iza-

---

[1]) T. I. Zaslavska, referat na savetovanju u Moskvi 1983, »Marksizam u svetu« (MuS) br. 4—5/1986. i njeni prilozi u časopisu EKO br. 7—8/1985.

[2]) Gorbačov M. S., *Ko pruža otpor prestrojavanju*, govor partijskom aktivu krasnodarske pokrajine, TAAS, 19. 09. 1986.

Digitized by Google

branog puta, ali ih treba i »zainteresovati moralno i materijalno«. Zbog toga je prioritetni zadatak da se otvori »prostor za istinske revolucionarne preobražaje«. Zaslavska je konstatovala da dosadašnji neuspesi u pokušajima reformi i rekonstrukcija u privredi nisu uspevali i zbog toga što nisu vodili računa o »socijalnim aspektima«. Iz toga je izvukla zaključak o potrebi »promišljene socijalne strategije« koja bi, na jednoj strani, »blokirala akcije« onih socijalnih grupa koje se promenama protive, a — na drugoj strani — »aktivirala delatnost grupa koje su zainteresovane za promene...«[1]) Koncepcija rekonstrukcije, kao istinska revolucija u celokupnom sistemu društvenih odnosa« koju sada razvija sovjetska partija predstavlja upravo taj socijalno-politički aspekt nove sovjetske društvene strategije, a realizacija takve rekonstrukcije treba da obezbedi i ostvarenje celokupne strategije. Nosioci promena u rukovodstvu sovjetske partije otvaraju prostor, podstiču, usmeravaju i organizuju one društvene grupe kojima je u interesu dublji ekonomski i društveni preobražaj. U isto vreme agitaciono-propagandnim radom koji se odvija na nov savremeniji način, kao i sistemskim promenama podstiču se oni — dosta brojni slojevi stanovništva koji su skeptični i pasivni, kojima preobražaji u privredi i društvu donose poboljšanja (kao korisnika kvalitativnijih dobara i usluga, na primer), ali zahtevaju dodatne napore (intenzivniji rad, veću odgovornost, prekvalifikacije i sl.), odnosno, kojima bi preobražaji popravili i materijalni i društveni položaj te su za nju zainteresovani, ali su na osnovu dosadašnjeg iskustva neuspešnih reformi skeptični i u pogledu dometa i rezultata sadašnjih nastojanja. Ali, u Partiji i u društvu vodi se borba i protiv onih koji se promenama suprotstavljaju, koji produžavaju da rade na stari način, koji se ne odriču svojih funkcija i privilegija. Javnost rada, kritika u radu partijskih organizacija i foruma i u sredstvima javnog informisanja, kadrovske promene — sve su to spoljni vidovi te široke borbe koja se vodi oko dubine i domašaja rekonstrukcije. Dosadašnji rezultati te borbe pokazuju da se na ovom putu napreduje, iako ne uvek dovoljno brzo i temeljno kao što se očekuje. To u dobroj meri daje osnov očekivanjima da će ovog puta borba za dublje promene u upravljanju privredom i za rekonstrukciju ostalih društvenih sfera u SSSR-u i da ostvari programirane promene.

Ali, takva očekivanja imaju i dublju objektivnu osnovu. Naime, i raniji reformski pokušaji proizilazili su iz društvenih potreba, ali te potrebe nisu bile tako urgentne i neophodne kao sada. Reforme su tada bile potrebne i korisne, ali i bez njih se nekako moglo ili su se one mogle odlagati, iako je to donosilo negativne posledice koje se nisu odmah mogle zapaziti. Sada potrebu za promenama uočavaju i osećaju gotovo svi; one se više ne mogu odlagati, jer ih niko nije »izmislio« nego ih je život nametnuo. Drugog uspešnog puta za rešavanje mnogobrojnih problema

[1]) Videti njen prilog u Mus-u br. 4—5/1985.

Digitized by Google

i za odgovor na izazove koje donosi budućnost — kao što je istakao Gorbačov, »jednostavno nema«, a vreme odlaganja »iscrpljeno je u prošlosti«. Zbog odustajanja od ranije započetih reformi SSSR je u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje već ozbiljno zaostao u modernizaciji privrede, a naročito u razvoju naučno-tehnološke revolucije, što već ima brojne ozbiljne negativne posledice i na razvoj ove zemlje i na njeno mesto u svetu. Sada Sovjetski Savez ne sme da dopusti još jedno istorijsko kašnjenje za razvijenim svetom.

Ovi imperativi za promenama, povezani sa sve osmišljenijom strategijom preobražaja i pretočeni u »energiju konkretnih akcija«, kojima rukovodi nova rukovodeća grupa oko Gorbačova, daju dobre izglede da će se uprkos brojnim otporima nastaviti započeti proces »radikalne transformacije« sovjetskog društva. Iako su procene oko mogućnosti i domašaja ove transformacije dosta različite i u svetu i kod nas, ipak, čini se najvažnije je da su rukovodeće snage spoznale da moraju krenuti u tom pravcu, jer nema drugog puta koji može dovesti i do ostvarivanja velikih ciljeva u ekonomskom i socijalnom razvoju, predviđenih u novom Programu KPSS, i do podizanja kvaliteta života u svim njegovim humanističkim, demokratskim i civilizacijskim komponentama, a time i do istinske *obnove socijalizma* — za koju su se opredelili.

Promene koje su započele u *Sovjetskom Savezu* imaju višestrani *uticaj na ostale socijalističke zemlje,* pre svega na one koje su okupljene u tzv. »svetskoj socijalističkoj zajednici« (članice SEV-a). Za vreme Brežnjeva SSSR je bio činilac koji je sputavao, sužavao, kočio i potiskivao reformske snage, tendencije i pokušaje u drugim zemljama ove zajednice. Sada se odnosi menjaju, pa promene u SSSR-u predstavljaju objektivnu podršku snagama reforme, modernizacije i obnove, a raznim gestovima Gorbačov je ohrabrio nosioce ovih procesa u Mađarskoj, u Poljskoj, pa delimično i u NDR. Sa druge strane, započeti proces rekonstrukcije u Sovjetskom Savezu dovodi u sve veće teškoće one lidere socijalističkih zemalja koje se opiru promenama, koje ih odlažu i reduciraju. Po svemu sudeći, sadašnje sovjetsko rukovodstvo ne vrši direktan i otvoreni pritisak na rukovodstva drugih socijalističkih zemalja da slede sovjetski kurs, ali traži da se ozbiljno i odgovorno rešavaju postojeći problemi u ekonomskom i društvenom razvoju. A oni se sve teže mogu rešavati bez dubljih reformskih zahvata u postojeći privredni sistem i u ekonomsku politiku. Tako te dve grupe: a) objektivna potreba za reformama koja postoji u svim ovim zemljama — od Vijetnama do Čehoslovačke i od Poljske do Kube, na jednoj strani i delovanje sovjetskog primera, u meri u kojoj se on potvrđuje kao uspešan — na drugoj strani — stvaraju situaciju u kojoj će biti sve teže odlagati reforme ili ih reducirati na konfecijske promene. Ovakvo podsticajno delovanje sovjetskih mera u pravcu radikalne transformacije, međutim, nikako ne znači da će druge zemlje prosto preuzeti sov-

Digitized by Google

jetski »model rekonstrukcije« niti je to želja sovjetskog rukovodstva. Gorbačov, kao i njegov prethodnik Andropov, sve više insistira na korišćenje iskustava *svih* socijalističkih zemalja: »Pažljiv odnos i poštovanje prema međusobnom iskustvu i njegova primena u praksi predstavljaju ogromnu rezervu socijalističkog sveta« u analiziranju i osmišljavanju procesa usavršavanja demokratije, sistema upravljanja i socijalističkog načina života, ističe se u Političkom izveštaju 27. kongresu KPSS, jer je »jedna od prednosti socijalizma — njegova sposobnost da uči... da rešava probleme koje život postavlja«. Zato se u budućem razvoju socijalističkih zemalja mogu očekivati:

a) šire, pažljivije i potpunije izučavanje iskustava svih zemalja, a pre svega Mađarske, Kine, Sovjetskog Saveza, NDR i Jugoslavije,

b) manje ideoloških otpora u prihvatanju i primeni pozitivnih iskustava i iz onih socijalističkih zemalja koje pripadaju drugačijem »ideološkom modelu« i

c) protivrečne tendencije: sve više elemenata sličnosti u rešavanju sličnih problema koji postoje u većini socijalističkih zemalja, na bazi primene pozitivnih iskustava iz drugih zemalja i sve veći stepen njihove saradnje — na jednoj strani, a sve izrazitije ispoljavanje posebnosti, različitosti i specifičnosti i sve veće samostalnosti, na drugoj strani.

Naravno, ne može se očekivati da sve socijalističke zemlje sa istom odlučnošću prihvate da rešavaju sazrele probleme, niti da će jednako uspešno da ostvaruju preispitivanje postojećeg stanja i svestranu radikalnu rekonstrukciju različitih strana društvenog života. Zato će i ubuduće razvoj socijalizma da predstavlja neravnomerni proces. Važno je da je proces preispitivanja i promena započeo u većem delu socijalističkih zemalja, pre svega u Kini i u SSSR-u, pa se može očekivati da će on dovesti do pozitivnih promena i u ovim zemljama, a time i do potrebnog valjanog pomaka u razvoju socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

Vinko Trček

Ciljevi, dostignuća i problemi ostvarivanja svestrane reforme u NR Kini

NR Kina danas prolazi kroz složen proces postupnih promena i prodora teorijskih ideja o novoj viziji socijalističkog društva. Taj proces, s obzirom na nove sadržaje, mogli bismo figurativno nazvati novim »velikim skokom« od utopije ka racionalizmu.

Mislim da kad je o tome reč ne može biti nikakve dileme. Treba se samo podsetiti šta su sve doneli takvi veliki skokovi i kulturna revolucija. Na primer. Dok je prosečna stopa rasta ukupnog društvenog proizvoda u periodu od 1953. do 1984. godine iznosila 8,2 odsto, u periodu »velikog skoka« od 1958. do 1962. godine zabeležen je drastičan pad prosečne godišnje ukupne vrednosti društvenoga proizvoda od —0,4 odsto, dok se ukupna vrednost poljoprivredne proizvodnje smanjivala godišnje za —4,5 odsto. Prvi put je na velikim područjima došlo do oskudice, pa čak i gladi stanovništva. Obećana »prečica u nebo komunizma« vodila je u suštini u nacionalnu katastrofu. Iako su u vreme kulturne revolucije glavni centri zbivanja uglavnom bili izvan proizvodnih sfera, njezine posledice su prisutne i u padu proizvodnje. U 1967. godini smanjila se ukupna vrednost industrijske proizvodnje za 13,8 odsto u odnosu na raniju godinu, a 1968. godine za daljih 5 odsto. Mladi pripadnici Crvene garde bili su ubeđeni da grade »carstvo slobode« i »čisti socijalizam«, a u stvari surovo su gazili osnovna ljudska prava miliona svojih sugrađana.

Digitized by Google

Njihov teror i zlostavljanja pogodili su oko 100 miliona ljudi. Postali su sredstvo perfidne manipulacije »četvorke« u borbi za vlast, da bi na kraju gotovo doveli NR Kinu na samu ivicu građanskog rata. (Autoru su kineski domaćini u mnogim mestima pričali da su se u njihovom kraju u toku kulturne revolucije vodile oštre oružane borbe u kojima su bile upotrebljavane sve vrste oružja »osam aviona«.) Kada se Mao Cedung našao pred takvom opasnošću, odrekao se svojih pristalica i veći broj pripadnika Crvene garde poslao na »prevaspitavanje od strane siromašnih seljaka« u nerazvijena poljoprivredna i granična područja NR Kine. Zapravo, može se reći da je NR Kina zbog kvazilevičarskih skretanja izgubila skoro dve decenije normalnog razvoja društva, privrede i nauke. Ta skretanja prouzrokovala su neizmerne patnje miliona ljudi i kod znatnog dela kineskog naroda kompromitirala ideju socijalizma.

Ja namerno govorim o »racionalizmu«, a ne o »pragmatizmu« koji, inače, upotrebljavaju mnogi kada ocenjuju sadašnje promene u NR Kini. U toj zemlji se, naime, javlja nov način mišljenja koji »traži istinu u činjenicama«, a proveru u praksi. To je značajna novina u zemlji, u kojoj je sa kraćim prekidima dominirao najpre skoro 2.500 godina dogmatizam Konfučija, a kasnije dogmatizam Mao Zedonga. Iako je Mao Cedung mnogo pisao i govorio o značaju prakse i konkretne stvaralačke analize, on je ipak napustio svoja racionalna shvatanja u vreme levičarskih skretanja KP Kine.

O »pragmatizmu« nije opravdano govoriti i zbog toga jer sadašnje rukovodstvo u svojoj politici ne polazi samo od usko shvaćenih merila korisnosti nego postepeno izgrađuje i svoju dugoročnu viziju socijalizma. Socijalizam kineskih boja — kako ga je nazvao Deng Sijaoping — bio je na Dvanaestom kongresu KP Kine (1982. godine) opredeljen sa dve osnovne komponente: prva je razvoj i modernizacija materijalne civilizacije, a druga, razvoj socijalističke duhovne civilizacije. Sastavni deo vizije, pa i tekuće politike je izgradnja napredne kulture i ideologije, stvaranje svih uslova za obrazovanje i vaspitanje ljudi u duhu »visokih etičkih ideala i discipline«.

Na poslednjem, Šestom plenumu CK KP Kine (28. septembra 1986. godine) razmatrana su pitanja iz oblasti unapređivanja nauke i ideologije. Ovim pitanjima dat je veliki značaj, jer u partiji još postoje određene nejasnoće kada je u pitanju uspešno ostvarivanje zadataka u toj oblasti. Dok su u sferi materijalnog razvoja već postigli »bitan zaokret na bolje«, taj zadatak u oblasti društvenog ponašanja i doslednog primenjivanja socijalističkih moralnih normi još nije ostvaren, uprkos višegodišnjoj akciji za ispravljene »stila rada partije« i borbe protiv »nezdravih tendencija«.

Mislim da su sada u NR Kini posebno interesantna zbivanja u tri oblasti: prvo, ekonomska reforma, drugo, diskusije o strukturalnoj reformi političkog sistema i nova atmosfera u teorijskoj

Digitized by Google

sferi. No, ne smemo zanemariti ni promene u društvenoj ulozi i profesionalnoj usmerenosti rada Kineske narodnooslobodilačke armije. To je bila već četvrta oblast.

Pre nego što pređem na razmatranje svih ovih pitanja, želeo bih izneti moje neslaganje sa tvrdnjom da je parola »sto cvetova« bila prvi i jedini pokušaj da se izvrši reforma pre sadašnjih promena u ekonomskom sistemu. Ta čuvena izreka odnosila se na pitanja akademske slobode i slobodnog razmatranja akademskih pitanja. Ove godine čak kada su u NR Kini slavili tridesetogodišnjicu od proglašavanja načela »dva puta sto« (»neka cveta sto cvetova i neka se takmiči sto škola mišljenja«) ograničavali su, u stvari, tumačenje tog principa samo na pravo intelektualaca da slobodno razmatraju »akademska pitanja«.

Član PB CK KP Kine i zamenik premijera Vang Li je tek 31. jula 1986. godine na Svekineskom simpoziju o društvenim naukama prvi proširio granice principa »dva puta sto« i na politička pitanja.[1]) Prema njegovim rečima moraju biti i »svi politički problemi izučavani i razmatrani pre donošenja odluka«. Istakao je, takođe, da ako narod ne može da izrazi svoje mišljenje o političkim pitanjima i ako je to samo rukovodiocima dozvoljeno, onda »kako možemo govoriti o visoko naprednoj demokratiji«. Tražio je dalje da se ukinu »ograničenja slobodnog izražavanja ideja« i »doslovno sprovode ustavna prava o slobodi govora«. Istovremeno je na novi način isticao i značaj punog angažovanja nauke kao baze za donošenje političkih odluka.

Želeo bih podsetiti da je pre početka sadašnjeg perioda reformi, posle Trećeg plenuma CK KP Kine (decembar 1978) ipak bilo više reformnih ciklusa u kineskom ekonomskom sistemu.[2])

---

[1]) Wan Li: Democracy and Science Vital to Good Policy Making, Beijing Review 1986, № 39, strana 28.

[2]) U toku Prvog petogodišnjeg plana (1953—57. g.) prevladavala je politika centralizacije upravljanja preduzećima. Pod direktnim rukovodstvom centralnih organa bilo je 1953. g, 2,800, a 1957. g. 9,300 preduzeća. Broj vrsta proizvoda koje je Državna planska komisija neposredno distribuirala povećao se u tom razdoblju od 227 na 532 vrste proizvoda. Oko 90 odsto vrednosti investicija bilo je centralizovano. Pored toga čak su i osnovni amortizacioni fondovi bili uključeni u centralni državni budžet.

Mao Cedung je 1956. g. upozorio na štetnost preterane centralizacije, ali su tek 1958. g. pristupili većim praktičnim merama. Od marta 1958. g. do kraja ove godine broj preduzeća kojima su upravljali direktno centralni organi smanjio se od 9,300 na 1,200 ili za 87 odsto. Broj vrsta materijala koji je centralizovano distribuiran smanjio se je od 532 vrste u 1957. g. na 132 vrste materijala u 1978. godini, ili za 75 odsto. Učešće lokalnih organa u investicijama se u tom razdoblju povećalo od 10 na 50 odsto.

Obrnuti ciklus nastupa već 1959. g., tako da je oko 2,000 preduzeća već 1960. godine bilo pod neposrednim rukovodstvom centralnih organa. Politikom »prilagođavanja« taj trend se dalje nastavlja. Obnovljen je u osnovi stari centralizovani sistem iz 1957. g., a negde se otišlo čak u veću centralizaciju. Pod rukovodstvom centralnih organa nalazilo se preko 10,000 preduzeća, a planom se distribuiralo preko 500 vrsti materijala.

Digitized by Google

Sve ekonomske reforme do prvih lokalnih eksperimenata krajem 1978. godine ostajale su u okvirima prenošenja administrativnih prava upravljanja iz centra — na lokalne organe, zatim ponovo u centar i ponovo na lokalne organe itd. Osnovne slabosti, to jest, pitanje položaja preduzeća i delovanja ekonomskih zakonitosti, nisu bile rešavane i bile su izvan pažnje kreatora reformi. Bilo je ekonomskih teoretičara (na primer, Sun Yefang), koji su još pre kulturne revolucije iznosili nove ekonomske ideje, koje su se u praksi primenile i dalje razvijale tek u toku sadašnjih reformi, a za vreme ultralevičarske dominacije bile odbačene kao »revizionističke koncepcije«.

Posle pada »četvorke« 1976., a naročito posle Trećeg plenuma CK KP Kine (decembar 1978), NR Kina pokreće diskusije o radikalnoj promeni ekonomskog sistema i počinje sa prvim parcijalnim eksperimentima u gradskoj privredi, a završava prvu fazu radikalne reforme na selu. Na Trećem plenumu CK KP Kine (1984. godine) usvojen je generalni program za izgradnju novog kompleksnog ekonomskog sistema (»ekonomske reforme u gradovima«).

Do sada su teorijski odbačene ekonomske koncepcije koje imaju svoj izvor u naturalnoj proizvodnji u tradicionalnoj, feudalnoj Kini; dalje, koncepcije »ratnog komunizma« koje su nastajale u revoluciji na oslobođenim teritorijama i ekonomski model koji je bio u osnovi preuzet od Sovjetskog Saveza. Proglašena je izgradnja novog »plansko-tržišnog« modela.

U ovoj godini nastojaće konsolidovati već ranije započetu reformu i pripremiti se za naredne dve-tri godine, kada bi trebalo već u osnovi izgraditi mehanizam novog ekonomskog sistema. Međutim, predviđaju da će ostvarivanje reforme predstavljati dug proces koji može da se protegne i na desetak godina ili možda čak i naredni vek.

Sada se već duže vremena vodi teorijski dijalog o tome kako bi trebalo osloboditi socijalističku privredu tradicionalne rigidnosti i izgraditi stimulativan i dinamičan ekonomski sistem. Kineska ekonomska misao i praksa moraće da reše još mnoge otvorene probleme. Ali, verovatno će među najsloženijim pitanjima biti odnos plana i tržišta; pitanje promene postojećeg iracionalnog sistema cena, kao i pitanje izgradnje sistema makroekonomske kontrole privrednog razvoja, koji će obezbeđivati i proporcionalni razvoj nacionalne privrede, dajući istovremeno i dovoljno slobodnog prostora za inicijativu na mikro nivou.

Od 1964. godine ponovo se prelazi u nekoliko navrata na politiku decentralizacije. Politika decentralizacije se proširuje 1966. godine i ponovo 1970. godine. Pod kontrolom centralne vlade je 1973. ostalo manje od 2,000 preduzeća, a 1971. g. je centralna vlada smanjila broj vrsta materijala pod njenom kontrolom, od 579 u 1966. na 217 u 1971. godini. Međutim, pošto lokalni organi nisu dobro rukovodili mnogim velikim preduzećima, još 1978. oko polovine preduzeća ostalo je — u stvari — pod kontrolom centralnih organa. U tom periodu su se u lokalnim organima snažno ispoljile autarkične tendencije.

Digitized by Google

U novom ekonomskom sistemu trebalo bi izmeniti dosadašnju svemoguću monopolnu ulogu partije, a naročito ulogu države. Već je u principu usvojena separacija funkcija partije i države i separacija države od ekonomskih organizacija. Predviđa se smanjenje uloge države u društvu, a pre svega u neposrednom rukovođenju privredom. Državu bi trebalo — prema novim shvatanjima — pretvoriti od svemoguće »svekrve« (aluzija na odnose u feudalnim porodicama) u »servis« društvenim i ekonomskim subjektima, a preduzeća umesto »privesaka« države u »relativno nezavisne robne proizvođače«.

Izgradnja novog ekonomskog modela takođe predviđa i traži reformu čitavog planskog sistema, sistema cena, sistema plata i zapošljavanja, kreditnog sistema, poreza, reformu kulturno-naučne sfere, itd. Broj proizvoda koji ulazi u obavezni plan (direktivni, mandatarni) se počeo već smanjivati, a kada se reforma u NR Kini okonča, trebalo bi da plan bude u osnovi baziran na zakonu vrednosti, a ne na administrativnim kriterijima. Tada će se bitno proširiti delovanje tržišta bilo za proizvode u okviru »usmeravajućeg« plana, bilo za sve druge proizvode u potpuno slobodnom formiranju cena. U svim sistemima distribucije će »odlučno« eliminisati tradicionalnu praksu egalitarizma (to jest praksu kada »svi jedu iz istog kotla«) i dosledno primeniti princip nagrađivanja prema radu i ekonomskoj odgovornosti.

U okviru diskusije o reformama značajno mesto zauzima i pitanje svojinskih odnosa u novom ekonomskom modelu. Vode se »vruće« diskusije, ali preovlađuje opšte mišljenje da treba još dosta dugo razvijati koegzistenciju između opšte, javne, državne svojine i drugih oblika.

Polazeći od principa da u socijalizmu treba uz dominantnu poziciju javne svojine obezbediti — pored slobodnog udruživanja rada i slobodno udruživanje sredstava (minulog rada) — u praksi se ispituju različiti oblici deoničarskih preduzeća i izdaju obveznice. Takođe se prihvaćaju različiti oblici angažovanja stranog kapitala, posebno u specijalnim ekonomskim zonama. Manji broj državnih preduzeća koja nemaju profit predaju se u kolektivnu svojinu, a manji broj i u zajam individualnim preduzimačima. Na jedan ili drugi način promenilo je status oko 3.000 malih industrijskih preduzeća.

Pratim različita iskustva pojedinih provincija. U praksi lokalni državni organi svojim propisima određuju gornju granicu dividendi, koja se kreće negde između 12 i 15 odsto od vrednosti deonica. Naišao sam samo na jedan primer kada su objavili da su isplatili divdende čak u visini od 40 odsto od vrednosti deonica. Visina dividendi se kreće po pravilu nešto više od kamata na štedne uloge u bankama. Međutim, treba imati u vidu da deoničar preuzima rizik gubitaka preduzeća, koji se pokrivaju iz vrednosti deonica. U nekoliko gradova (Shenyang, Shanghai) otvorili su i specijalne berze za hartije od vrednosti, ali je njihov ekonomski

Digitized by Google

promet još dosta ograničen. O značaju tih eksperimenata postoje dosta oprečna mišljenja u NR Kini i njihova dalja sudbina još nije sasvim izvesna.

Neki se plaše otvaranja mogućnosti za razvoj privrednih aktivnosti na bazi individualne ili kolektivne privatne svojine. Međutim, značaj tih eksperimenata je zasada još u funkciji davanja impulsa opštoj privredi i zadovoljavanja onih potreba koje javni sektor ne pokriva. Pošto zemlja ostaje u kolektivnom vlasništvu, privatan sektor je prošle godine učestvovao u vrednosti industrijske proizvodnje sa samo 0,6 odsto u ukupnoj vrednosti nacionalne proizvodnje, uključujući sve oblike direktnih stranih investicija. A to znači da ovaj sektor za sada ne može ekonomski ugrožavati ni privredu, a još manje socijalistički karakter države.[3])

Individualna inicijativa je u najvećoj meri ispoljena u novom kooperativnom sistemu na selu. Narodne komune su potpuno napuštene, samo je još ponegde ostalo njihovo ime za opštinske ekonomske organizacije, bez ranije funkcije lokalnih organa vlasti, koje povezuju ekonomsku aktivnost kolektiva na nivou sela i ranijih proizvodnih timova.

U prvoj fazi, od 1979. do 1985. godine težište rada bilo je na oslobađanju inicijative seljaka, koji su ugovorom (sada u trajanju od najmanje 15 godina) dobijali kolektivnu zemlju, pašnjake, šume itd. u ugovornu obradu. Sada je ukinut državni otkup, a usmeravanje poljoprivredne proizvodnje vrši se putem ugovora o otkupu određenih količina proizvoda od seljačkih porodica po diferenciranim cenama (»jedinstvene« — niže i »ugovorne« više cene). Sada takav ugovorni sistem seljaka sa kolektivom primenjuje oko 99,5 odsto svih proizvodnih timova u NR Kini, a u novije vreme se proširio i na državne farme. Seljaci su dužni prodati državi određene količine poljoprivrednih proizvoda, platiti određene doprinose i porez.

Sada ulaze u drugu fazu reforme na selu. Novim oblicima i merama nastoje povećati produktivnost rada i visinu prinosa po jedinici obradivog zemljišta. U tom cilju podstiču stvaranje malih »ekonomskih udruženja seljaka« na bazi slobodnog donošenja odluka i uzajamnog ekonomskog interesa, investiranje u mehanizaciju i irigaciju, kao i razvoj nauke i primenu agrotehničkih mera. Višak radne snage koji nastaje takvim reformama preusmeravaju u industrijske i servisne pogone u kolektivnoj svojini na selu. Sada u raznim sektorima radi preko 70 miliona seljaka »koji su napustili oranice, a nisu napustili selo«. Takvom politikom bitno se smanjuje pritisak seljaka na gradove i štede ogromna sredstva za stambenu izgradnju u gradovima, kao i za odgovarajuću infrastrukturu. Zvanična politika podstiče, pre svega, razvoj malih

[3]) U 1984. godini ukupna vrednost industrijske proizvodnje državnih preduzeća iznosila je 73,6 odsto, preduzeća u kolektivnoj svojini 25 odsto, u privatnom sektoru 0,2 odsto, a u raznim oblicima mešovite privrede 1,2 odsto. Privatni sektor učestvovao je sa 9,6 odsto, a preduzeća sa zajedničkim ulaganjem sa 0,2 odsto u trgovini na malo.

Digitized by Google

gradova kao centara robne razmene, tehnološkog i kulturnog progresa. Već na sadašnjem nivou produktivnost rada je, naime, stvoren višak radne snage od oko 100 miliona seljaka.

Posmatrano u celini, čitava NR Kina se postepeno i neravnomerno pretvara u veliki socijalni laboratorij, koji ima takve dimenzije da predstavlja jedan od najvećih poduhvata u ekonomskoj istoriji čovečanstva. Postoje svakako i oaze starog socijalističkog sistema gde se, osim parola, malo stvari zaista promenilo posle 1978. godine.

Reforma je već obuhvatila mnoge značajne oblasti ekonomskog života i finansijski sistem, iako se fundamentalne promene u »gradskoj privredi« očekuju tek narednih godina. Ovim reformama je već delimično obuhvaćen i sistem zapošljavanja. Od 1. oktobra 1986. godine, naime, stupio je na snagu nov zakon o ugovornom zapošljavanju radnika za period od 3 do 5 godina. Iako će tim zakonom biti obuhvaćeni samo novoprimljeni radnici (3—4 miliona), on će uneti potpuno nove impulse među sve grupe zaposlenih radnika i službenika, koji su bili naviknuti i na »dobre« i na »loše« strane dosadašnje administrativne državne distribucije radne snage.

Centralno pitanje reforme je izgrađivanje novog statusa preduzeća kao relativno nezavisnog robnog proizvođača. Taj proces je dosta protivurečan, jer uprkos državnim propisima mnogi lokalni organi vlasti »jednom rukom daju, a drugom uzimaju« prava od preduzeća. Verovatno će tek novi zakon o preduzećima ojačati njihov pravni položaj.

Relativno najjači otpori reformi u celini mogu se primetiti na srednjim nivoima rukovodeće strukture, kao i kod nekih centralnih državnih organa. Kinezi vole da kažu: »Na jednoj i na drugoj strani je vruće, ali u sredini je hladno«, što znači da najviši organi i mase podržavaju reformu, a srednje strukture su ili pasivne ili se čak suprotstavljaju reformama na jedan ili drugi način.

Kinesko rukovodstvo predviđa da će najopasnija faza u ostvarivanju njihovih reformi nastupiti kada starog ekonomskog sistema »neće više biti«, a novi »neće još biti«. Zato bi želeli da to razdoblje što više skrate. Najčešće govore da će za to biti potrebno barem dve, a možda i četiri godine.

Među sadašnjim najvažnijim problemima ekonomske reforme u NR Kini smatraju, pored reforme cena, i problem izgrađivanja takvog ekonomskog sistema makroekonomske kontrole koji bi pored obezbeđivanja proporcija razvoja nacionalne privrede obezbeđivao i maksimalnu inicijativu na mikroekonomskom nivou.

Mislim da su tu Kinezi sa manje predrasuda prišli rešavanju tog pitanja u poređenju sa mnogim drugim socijalističkim zemljama, jer žele postići racionalnost, ne putem administrativnog, centralnog sistema upravljanja nego uglavnom uz pomoć ekonomskih mera države, uz delovanje zakona vrednosti i delovanje tržišta, kao i zakonskih mera. A kada bude neophodno primenjivaće i dalje administrativne mere.

Digitized by Google

U 1985. godini preduzeli su više mera u korekturi cena na bazi zakona vrednosti. Ali, u velikim gradovima došlo je do inflacije od preko 11 odsto, a za neke poljoprivredne proizvode čak do 30 i 40 odsto. Porast cena izazvao je dosta oštre političke reakcije, uprkos povećavanjima plata i nadoknadama. Zato su odlučili da ova godina bude godina predaha, uz konsolidaciju ostvarenih reformi i ostvarivanje manjih korektura.

U periodu sprovođenja reformi došlo je i do promena u upravljanju preduzećima. Uvodi se takozvani »sistem odgovornosti direktora«. U tom sistemu upravljanja direktor donosi sve značajnije odluke samostalno. On takođe donosi kadrovske odluke. Za veća preduzeća imenuju direktore nadležni državni organi, a svoje saradnike — u principu — naimenuje direktor sam. Partijski komiteti i kongresi predstavnika i službenika imaju po pravilu konsultativnu ulogu. Učešće radnika u upravljanju se svodi u suštini samo na takve sadržaje koji bi se mogli nazvati »participacijom radnika u upravljanju«.

Glavna forma participacije predstavljaju takozvani kongresi predstavnika radnika i službenika. Prema poslednjim podacima oni su formirani u oko 200.000 kineskih preduzeća. Prema kineskim procenama jedna trećina radi »dobro«, jedna trećina »osrednje« i treća trećina »loše«.

U praksi postoje dve tendencije: prva, nastoji se obezbediti i produbiti demokratski karakter upravljanja, a druga, nastoji se da se ojačaju tehnokratski elementi u upravljanju preduzećima. Dalji razvoj će tek pokazati koje tendencije će uspeti da prevladaju svoj uticaj na stvarne društveno-ekonomske odnose u NR Kini.

Međutim, svakako će biti od značaja fundamentalno saznanje do kojeg je došlo kinesko rukovodstvo na osnovu dosadašnjih traganja i lutanja u izgradnji socijalizma. Prema tom njihovom saznanju se ne može trajno obezbediti radni entuzijazam masa bez dva uslova: prvo, bez vođenja računa o njihovim materijalnim interesima i, drugo, bez vođenja računa o njihovim političkim pravima.

Ako analiziramo dinamiku sprovođenja kineske reforme, stičemo utisak da malo podseća na domine kad padaju. Jedan korak povuče za sobom drugi, A povuče B, B povuče C. U tom pogledu je naročito interesantan razvoj reforme na selu. Želio bih pomenuti samo neke primere: sistem ugovorne odgovornosti domaćinstva za proizvodnju bio je 1979. godine u dokumentu CK KP Kine zabranjen i dozvoljen iznimno samo za planinske siromašne oblasti. U narednoj godini taj sistem postao je nacionalni cilj i model za čitavu kinesku poljoprivredu. Ja bih mogao još nabrojati takve primere koji pokazuju da nije sve zavisilo od »Deng Sijaopingovih ruku«, odnosno od njegovih ideja. Kineska reforma ima i vlastitu dinamiku u kojoj se odmeravaju društvene snage i društvena realnost Kine.

Digitized by Google

U toku ostvarivanja reformi NR Kina je već uspela postići i značajne materijalne rezultate koji ukazuju na ispravan pravac ekonomske politike.

Prema planskim predviđanjima za ovu godinu, u periodu 1977—1986., NR Kina će ostvariti prosečni godišnji rast nacionalnog dohotka u visini od 9 odsto, dok je za vreme kulturne revolucije ostvarila samo prosečnu godišnju stopu rasta od 4,9 odsto. Tako će se nacionalni dohodak u periodu 1977—86. povećati za polovinu po stanovniku u odnosu na 1976—78. i dostići vrednost od 954 juana. Individualna potrošnja će u periodu 1977—86. porasti u proseku godišnje za 5,8 odsto, u poređenju sa 1,9 odsto u ranijem periodu.

Između 1977. i 1985. godine prosečna godišnja stopa rasta poljoprivredne proizvodnje iznosila je 9 odsto, što je znatno više u poređenju sa 3,3 odsto u ranijih 10 godina. U tom periodu je u proseku godišnje rasla vrednost proizvodnje po seoskom radniku za 5,4 odsto, dok je u ranijih 10 godina samo 1 odsto.

U periodu 1977—1985. ukupna vrednost industrijske proizvodnje rasla je sa prosečnom godišnjom stopom od 11 odsto. Od toga laka industrija sa 13,5 odsto, a teška industrija sa 9,6 odsto. U tom periodu prosečni godišnji porast trgovine na malo po tekućim cenama iznosio je 13,9 odsto, a po realnim cenama 10,5 odsto. Od 1978. kada je prosečni godišnji prihod seoskog stanovništva iznosio 134 juana, porastao je 1985. godine na 398 juana, ili za 16,8 odsto godišnje.

U gradovima se dohodak po stanovniku povećao od 316 juana 1978. godine na 758 juana 1985. godine ili za 2,4 puta. To predstavlja prosečno godišnje povećanje od 8,5 odsto. U vreme od 1979. godine do 1985. godine nivo potrošnje po stanovniku je realno porastao za 8,6 odsto.

U toku šest prošlih godina na selu je izgrađeno 4,26 milijardi m² novih kuća, tako da prosek sada iznosi 17,8 m² stambene površine po jednom seoskom stanovniku. Od toga je oko 75 odsto novih kuća od savremenih materijala (cigla, beton, itd.).

Uprkos velikim dostignućima u većini sfera društvenog života još nisu rešeni brojni krupni problemi koji traže ubrzano ali oprezno sprovođenje, ekonomsku reformu. Oko 60 miliona seljaka živi još na granici siromaštva. Pored toga, postoje brojni problemi u raznim ekonomskim sferama. Centralne probleme u »gradskoj privredi« predstavljaju pitanja ekonomičnijih rezultata rada većine privrednih grana i pitanje makroekonomske kontrole za obezbeđivanje proporcionalnog razvoja nacionalne privrede.

Zbog nerešenih problema u sferi makroekonomske kontrole privrede u pojedinim periodima posle kulturne revolucije došlo je do oscilacija, bilo u vidu »pregrejane privrede« (na primer: od trećeg kvartala 1984. do prve polovine 1985), bilo u vidu usporavanja stope rasta (prva polovina 1986). Prosečna stopa rasta industrijske proizvodnje bila je u 1985. oko 18 odsto ukupne vred-

Digitized by Google

nosti industrijske proizvodnje. Ali, zbog »kočnica« koje je ugradila državna ekonomska politika za 1986., stopa rasta ukupne vrednosti industrijske proizvodnje je u prvom kvartalu ove godine od planiranih 8 odsto iznosila samo 4,4 odsto, u drugom 5,3 odsto, a tek u trećem kvartalu su premašeni planski ciljevi sa porastom od 9 odsto. U prvih devet meseci inflacija je porasla za 7—8 odsto.

Zvanične ocene u čitavom tom periodu bile su dosta optimističke o ocenama razvoja privrede (»postojana, stabilna i usklađena rast proizvodnje«). Međutim, na jednom naučnom skupu ekonomskih stručnjaka konstatovano je da je u prvoj polovini ove godine došlo do opšteg smanjenja potražnje i do prekomernih zaliha, što je uticalo na smanjenje proizvodnje.

U kineskoj štampi bilo je objavljeno više napisa u kojima se upozorava da je došlo do usporavanja rasta proizvodnje zbog ponovne intervencije lokalnih državnih organa i smanjivanja radnog entuzijazma u preduzećima, u kojima su rukovodeće strukture nastojale povećati proizvodnju raznim neopravdanim merama pritiska na radnike.

Sve ovo navodim sa namerom da upozorim da ekonomska reforma već daje materijalne rezultate, ali oni nisu još sasvim stabilni, jer ni program reformi nije do kraja ostvaren a još manje konsolidovan.

Drugo pitanje o kojem bih želeo govoriti je najnovija rasprava u NR Kini o strukturalnoj reformi političkog sistema.

Ekonomska reforma na selu i u gradovima postavila je na dnevni red i pitanje strukturalne reforme političkog sistema koji predstavlja kočnicu za dalji razvoj reforme i produbljavanje demokratije.

Diskusija o reformi političkog sistema došla je na dnevni red logikom objektivnih društvenih kretanja. Najbrojniji zagovornici političke reforme došli su iz akademskih krugova, koji su koristili 30-godišnjicu proglašavanja čuvenog principa iz 1956. godine o »dva puta sto«.[4])

Napredne snage iz različitih društvenih krugova su tim povodom zatražile da se taj princip ponovo u zvaničnoj i legalnoj formi potpuno afirmiše. Postepeno su zahtevi za daljom demokratizacijom prerasli u zahteve za celovitom reformom političkog sistema.

Međutim, prema različitim javnim izjavama kineskih rukovodilaca može se zaključiti da još ne postoji opšta saglasnost o tome »gde početi i kako daleko ići« u reformi političkog sistema.

Tako se je na primer zamenik premijera Jao Jilin u razgovoru sa japanskim novinarima, nedavno (29. avgusta 1986), distancirao od javnih napisa o reformi političkog sistema i tom prilikom naglasio da oni predstavljaju samo lična mišljenja pojedinaca, a

[4]) »Neka cveta sto cvetova i neka se takmiči sto škola mišljenja.«

Digitized by Google

zvanična rasprava o tim pitanjima još »nije održana«. U zavisnosti od opšte situacije u zemlji, politička reforma bi mogla doći u fokus zvaničnih diskusija naredne godine.

Zasada izgleda da je najprihvatljiviji stav koji je izneo član PB CK KP Kine i sekretarijata CK KP Kine Hu Ćili za vreme svoje posete provinciji Hubei. Tom prilikom on je naglasio da se pod reformom političkog sistema podrazumeva pre svega reforma »sistema rukovođenja«, a ne promena postojećeg političkog sistema.

Poznato je da je i član Stalnog komiteta PB CK KP Kine Deng Sijaoping u ovoj godini takođe više puta isticao u svojim govorima potrebu za reformom političkog sistema. Na sastanku provincijskih guvernera u aprilu 1986. Deng Sijaoping je takođe ukazao da uslovi sada »još nisu u celini sazreli«, ali da ima sve više pristalica reformi političkog sistema, tako da potreba za sprovođenjem ove reforme postaje sve »očevidnija«.

Govoreći o osnovnim pravcima reforme, on je u osnovi ostao u okviru stavova i ocena iz svog govora na proširenoj sednici PB CK KP Kine 18. avgusta 1980. Poznato je da je Deng i 20. juna 1986. na Svekineskoj konferenciji o poboljšanju stila rada ponovo zagovarao svoj stav o reformi političkog sistema. Tom prilikom je upozorio i na dva nova aspekta. Prvo, ukazao je da sadašnje negativne pojave u društvu nisu slučajne nego su u osnovi proizvod i posledica postojećeg političkog sistema; drugo, da je izvor negativnih tendencija takođe sadašnja pozicija KP Kine i njena umnogočemu »neograničena moć« u društvu. Zato je izričito predložio da se odmah počne sa preduzimanjem mera za sprovođenje političke reforme: pripremom javnog mnenja i koncipiranjem konkretnih »dobrih planova«.

Osim Deng Sijaopinga i drugi kineski visoki rukovodioci u raznim prilikama isticali su značaj političke reforme.

U kineskoj štampi vođena je rasprava o političkoj reformi uz oštru kritiku postojećeg političkog sistema i zahtevom da se što pre pristupi ostvarenju reforme političkog sistema kako bi se obezbedili povoljniji uslovi za sprovođenje ekonomske reforme. Širinu rasprave najbolje ilustruje primer da je jedan mlad naučnik na simpozijumu čak predložio uvođenje »višepartijskog sistema«. Direktor Instituta marksizam-lenjinizam i Mao Cedungova misao, Su Saodži je u jednom svom tekstu zastupao mišljenje da interesi celokupnog naroda nisu potpuno istovetni nego da je praksa dokazala da postoji »pluralizam interesa« u socijalističkom društvu i da to zahteva »slobodnu diskusiju i iznošenje različitih mišljenja u partiji«. Ali, treba temeljito proučiti »i da li postoji potreba za višepartijskim sistemom« u NR Kini.

Kritičke primedbe postojećeg političkog sistema mogu se sistematizirati, uglavnom, u sledeće grupe: prvo, učešće građana u odlučivanju je nedovoljno razvijeno, niti je u dovoljnoj meri izgrađen i odgovarajući politički mehanizam koji bi omogućio ostvarivanje demokratskih prava, tako da politika ostaje područje

Digitized by Google

gde se angažuje i ima pravo odlučivanja uzak krug ljudi i, drugo, ne postoji odgovarajuća podela vlasti i političke moći unutar političke strukture. Posebno značajno pitanje je odnos između partije i vlade, od centra do lokalnih organa. Takođe veliki problem predstavlja i prekomerna koncentracija moći.

Mnogi kritičari upozoravaju da odluke Trećeg plenuma CK KP Kine (1978) o separaciji partijskih i vladinih funkcija nisu dovoljno energično sprovedene i da je donekle ostvaren napredak samo na nivou preduzeća i to u onim koja su počela primenjivati »sistem odgovornosti direktora«. Zbog toga, kažu neki kritičari, NR Kina ima po veličini drugi najveći državni aparat na svetu, odmah posle SSSR.[5]) Sve dosadašnje mere za racionalizaciju i smanjenje broja ovog aparata i njegovih organa, u suštini, nisu bile uspešne. Uglavnom zbog toga što nisu u osnovi promenjene njegove funkcije.

Teorijski organ KP Kine »Hong Qi« (Hung Ći) objavio je govor člana PB CK KP Kine Wang Zhaoguo-a u centralnoj partijskoj školi (16. jula 1986). To je dosada najdetaljniji prikaz opšteg okvira i konkretnih mera koje se sada razmatraju u okviru diskusije o produbljavanju političke reforme, koje je faktički počela početnim i parcijalnim merama pre nekoliko godina. Prema njegovom izlaganju razmišljanja se sada koncentrišu, pre svega, na sledeća pitanja:

— prvo, na ispravno rešavanje odnosa partije i države separacijom njihovih uloga;

— drugo, na jačanje uloge svih predstavničkih tela;

— treće, na konsolidaciju sistema samoupravljanja masa na nivou baze;

— i četvrto, na stvaranje otvorenog političkog procesa u društvu.

Osnovna dva cilja reforme političkog sistema su — produbljavanje socijalističke demokratije i povećanje efikasnosti rada rukovodeće političke i državne strukture.

Možemo zaključiti da zasada osnovne ideje kineske nove reforme političkog sistema — koje su za sada prihvaćene u rukovodećoj strukturi — ostaju u opštim okvirima referata koji je podneo Deng Sjaoping avgusta 1980. godine.[6])

U teorijskoj sferi došlo je u novije vreme do jednog novog proboja.

Posle višegodišnje diskusije o značaju humanizma i otuđenja u marksističkoj teoriji i praksi, i posle kampanje kritike pisaca (1983/84) koji su zagovarali ove ideje, rezolucija Šestog plenuma

[5]) Državni i partijski organi imaju — i posle svih mera za smanjenje personala u toku poslednjih godina — zaposlenih oko 4 miliona kadrova. Kineska vlada ima 43 ministarstva i 51 organ pod neposrednijim rukovodstvom Državnog saveta. Svih državnih službenika je oko 24 miliona.

[6]) Deng Xiaoping: On the Reform of the System of Party and State (August 18, 1980), Selected Qorks, Beijing, FLP, str. 302.

Digitized by Google

CK KP Kine (28. septembra 1986.) zvanično usvaja termin »socijalistički humanizam« i time napušta »ljevičarska« shvatanja o »revolucionarnom humanizmu«[7]. Pre toga su već bili u 1985/86. rehabilitovani ranije (1983/84. g.) napadnuti teoretičari (Zhou Yang Wang Raoshui, itd), a neki su počeli ponovo objavljivati i u štampi. Međutim, njihovo tumačenje marksističkih koncepcija o »emancipaciji« i otuđenju još nije bilo zvanično usvojeno ni na poslednjem plenumu CK KP Kine, ali bitno se proširila granica ideološke tolerancije KP Kine, tako da se teorijska diskusija može ponovo nastaviti u javnosti i o pitanju značaja teorije o emancipaciji.

Nije važna samo rehabilitacija ranije kritikovanih pisaca nego i njihovo pravo da ponovo pišu o svojim stavovima. Među rehabilitiranim piscima je i Zhou Yang, koji je u jednom od njegovih javnih nastupa (maja 1983) rekao da KP Kine nije imala političke, teorijske pripreme pre revolucije kao KP Sovjetskog Saveza. Zato je u toku revolucije usvojila od marksizma uglavnom samo teoriju klasne borbe. To za vreme revolucije nije bio veliki nedostatak, ali sada treba da se integralno usvoji marksizam, a pre svega, da se usvoji teorija emancipacije.

Sadašnja tolerancija KP Kine prema javnoj diskusiji o teoriji emancipacije je vrlo značajna, jer teorijski otvara mogućnost da se dođe do novih ideja, pre ili kasnije, i u sferi upravljanja i u opredeljivanju društvene uloge partije i države.

Interesantno je takođe spomenuti da NR Kina ima određen uticaj sa svojim reformama na Vijetnam i preko Vijetnama na Laos. To se može uočiti u više dokumenata Partije i odluka vlade u Vijetnamu. Naime, i oni žele da razvijaju neki sličan sistem poljoprivrede kao što imaju Kinezi. U drugim oblastima privrede može biti značajan i uticaj drugih socijalističkih zemalja, ali za poljoprivredu je sigurno značajan kineski uticaj.

Isto važi i za Laos. Iako postoji teška ekonomska situacija, oni nastoje da svoje krupne ekonomske probleme reše uvođenjem novih reformi.

Društvena uloga Armije je sada smanjena i broj njenih predstavnika u CK KP Kine se smanjio od 52 odsto članova CK na 9 odsto, na prošloj konferenciji delegata (u septembru 1985) i na 18 odsto članova i kandidata za PB CK KP Kine.

Politička uloga Armije se i dalje smanjuje, ali ubrzava se njena modernizacija, intenziviraju se njezine profesionalne aktivnosti. Vlada NR Kine je donela odluku ovog leta da vojna industrija mora dati prednost proizvodnji za civilne potrebe. Odlučili su se i za koncept ubrzanog razvoja modernog oružja, ali sa manjim obimom vojne proizvodnje, a sa većim akcentom na studije, na

[7] Još u 1985. su u NR Kini mnogi koristili termin »revolucionarni humanizam«. Zato je u 1983. smenjeni zamenik glavnog urednika »Renmin Ribao«, Wang Ruoshui, u jednom članku u »Gongren Ribao«, 21. juna 1985. g., ponovo tražio da se uvede termin »socijalistički humanizam«, a odbaci »ljevičarski« termin »revolucionarni humanizam«.

Digitized by Google

obučavanje armije. Vanredan značaj pridaju i razvoju savremene vojne teorije i strategije (»strategija za 2000. godinu«).

Smanjili su i armijski sastav za jedan broj vojnika. Armija sada ima neke nove ambicije i nove aspiracije na vojnom planu. Vrlo je verovatno da će sada ispoljavati i nove ambicije na civilnom planu u njenoj društvenoj ulozi, iako je neizvestan položaj nekih frakcija u samom vrhu Armije. Ipak, izgleda da je sada malo verovatna neka akcija sa ciljem da totalno promeni partijsko rukovodstvo i novu politiku. Svakako, ako ne dođe do većih oscilacija i napetosti u društvu.

Postoji dovoljno informacija o tome da je Kina orijentisana, pre svega, u svojoj tehnološkoj saradnji ka najrazvijenijim zemljama i da želi te veze diferencirati, jer je već imala izvesnih poteškoća sa Japanom, jer su neki ekonomski krugovi u Japanu mislili da imaju monopol i da sudbina kineske modernizacije zavisi samo od njih. Pored toga, NR Kina izučava ekonomsku teoriju metoda planiranja i upravljanja, a i filozofiju od zapadnih zemalja. Tako pristupaju čak revalorizaciji pragmatizma i drugih zapadnih društvenih teorija u NR Kini. Tako je, na primer, kineska delegacija izučavala sistem demokratskog planiranja u Francuskoj. Oni su sada okrenuti prema čitavom svetu, čak su sa ruskom Planskom komisijom uspostavili direktne veze. Kao što je poznato oni su slali više delegacija u brojne zemlje, pored ostalog i u Mađarsku i Jugoslaviju.

Interesantno je da su u izveštaju direktora jedne delegacije Komisije za reforme Državnog saveta NR Kine više razmatrana iskustva Mađarske nego SFRJ. Međutim, u tom izveštaju naglašeno je bilo da je naša zemlja jedna od prvih socijalističkih zemalja u kojoj su pokrenute prve reforme.

Oni su okrenuti prema čitavom svetu, ali postoji snažna idejna borba i stalno se upozorava o opasnosti od »vesternizacije« i ukazuje na potrebu da se stvaralački traga za vlastitim, specifično kineskim rešenjima.

Kina već sada upozorava na potrebu očuvanja nacionalnog identiteta i izgrađivanje socijalizma kineskih boja. Mnogo puta su ponovili da nema na svetu zemlje od koje bi mogli nekritički učiti. Nema uzorne zemlje »bez ozbiljnih mana«. Zato moramo koračati »potpuno svojim putem«, a ne možemo učiti od drugoga — ističe se u govorima kineskih rukovodioca.

Kina je u dokumentu CK KP Kine o poljoprivredi br. 1 iz 1984. godine usvojila princip prava transfera upotrebe zemljišta. Taj transfer je bio ranije zabranjen. Međutim, uprkos tome, među rođacima je bilo u više provincija dosta slučajeva transfera prava na upotrebu zemljišta. Govorim o prvoj i drugoj fazi poljoprivredne reforme. U prvoj fazi su oslobodili lični interes seljaka za intenzivan rad, a znaju da to nije dovoljno i sada već idu u narednu, drugu fazu.

U novoj fazi pridaju veći značaj mehanizaciji, nauci, materijalnim ulaganjima, usklađivanju strukture poljoprivredne proiz-

Digitized by Google

vodnje sa potrebama domaćeg tržišta i izvoza itd. Da bi stvorili racionalne uslove za visoku produktivnu proizvodnju orijentišu se i na koncentraciju obradivog zemljišta u obradi pojedinih porodica. Pošto NR Kina ima samo 7 odsto svetske površine obradivog zemljišta, a treba da ishrani 22 odsto svetskog stanovništva, to će svakako biti jedan vrlo složen problem. U 1984. godini NR Kina je imala u poljoprivredi zaposlenih 83,7 odsto sve svoje radne snage ili 325,38 miliona seoskih proizvođača. Prema sadašnjim predviđanjima u budućnosti će biti dovoljno samo 100 miliona seljaka, a ostatak radne snage bi trebalo postepeno preusmeriti na rad u malim pogonima sekundarnog i tercijalnog sektora. Od te radne snage bi veći deo ostao na selu i u manjim gradovima, a manji bi postepeno prešao u srednje i velike gradove.

Sada imaju preko 70 miliona ljudi u industriji na selu čija je ukupna vrednost proizvodnje prošle godine u prvom polugodištu porasla za preko 50 odsto. Ova industrija se sve više uključuje u kooperaciju sa gradskim fabrikama. Podiže se kvalitet njenih proizvoda, iako je potrošnja sirovina i energije u tim pogonima veća nego u velikim preduzećima.

Nije moguće svakako upoređivati sadašnju situaciju na selu sa starim carskim režimima.

Položaj seljaka i njegov odnos prema zemlji je možda samo prividno sličan tradicionalnim odnosima, ali sada zemlja nije u carskoj svojini nego u svojini kolektiva. Seljaci moraju uplaćivati u fondove i svi ti fondovi su namenski i od njih imaju neposrednu korist i seljaci. Vrlo je interesantno da su u ugovorima sa seljacima posebno izdvojeni fondovi za kadrove, tako da svaki kineski seljak zna koliko ga koštaju kadrovi. A to ima svakako svoj uticaj i na odnose na selu, jer jača kod seljaka svest da su kadrovi i njemu odgovorni, jer ih on i plaća. Sada traže, pre svega, veću ekonomsku slobodu, a političke slobode su u drugom planu.

Mislim da bi nam teorijske analize do kojih je SKJ došao ranije o pitanjima istorijske družbene uloge etatizma mogle korisno poslužiti i olakšati naša traganja za odgovorima o etatizmu. Mi smo za vreme naših prvih diskusija u SFR Jugoslaviji o ulozi etatizma došli do saznanja da se on javlja u historiji najpre u formi revolucionarnog etatizma kao nužnog pojavnog oblika ili čak u formi vojnog komunizma (u nekim zemljama u prvim fazama nastajanja socijalističkog društva).

Kada je taj revolucionarni etatizam ispunio svoj istorijski zadatak, došlo je u mnogim zemljama do pojava da su nosioci vlasti i privilegija, koje su stekli u tom društvu, postali kočnica za dalji razvoj demokratskih odnosa. U nekim socijalističkim zemljama su čak tako reagovali na protivurečnosti koje su nastajale zbog zaostajanja demokratskih odnosa u proizvodnji i u političkom sistemu. Tako su jednake metode upotrebljavali za »usklađivanje« razlika u mišljenju među pristalicama socijalizma kao ranije u borbi prema klasnom neprijatelju.

Digitized by Google

Poslije je došlo do različitih oblika usavršavanja etatističkih sistema putem, u stvari, tehničkog usavršavanja, zamenjivanja »olovke« »kompjuterom« — to jest do poboljšavanja u okviru starih socijalističkih modela.

Tragika socijalizma je u tome što je on pobedio u neravnomernim uslovima razvoja pojedinih socijalističkih zemalja. Zato su najpre sazreli ovi procesi u nekim istočnoevropskim zemljama, koje su krenule na put socijalizma sa višeg materijalnog nivoa nego u prvoj zemlji socijalizma — SSSR-u. U vreme ranijih zahteva za veću demokratizaciju i oslobođenje proizvođača od svemogućih stega državne birokratije — zbog većih demokratskih tradicija stari centralistički sistem u SSSR-u još je imao svoja objektivna opravdanja za svoj opstanak.

Međutim, ne smemo zaboraviti i na vojni faktor. Svakako je sovjetsko rukovodstvo ocenjivalo da bi diferenciran razvoj društveno-ekonomskih sistema u socijalističkim zemljama bitno ugrožavao kohezivnu snagu Varšavskog vojnog pakta.

Sprovođenje takve politike pritiska sa strane, SSSR je bio novi izvor kontradikcija, tako da je socijalizam dobio brojne ožiljke. Mogli bi reći da je morao »čekati« društveni razvoj u zemljama gde su se već razvili povoljni historijski uslovi za promene, praktično, na red, da su i društveni procesi i odnos snaga u Sovjetskom Savezu sazreli do te faze da su postavljena ta pitanja na dnevni red. Mnogo toga je N. S. Hruščov već pokušao urediti ali tada očito još nisu bili sazreli svi uslovi — objektivni i subjektivni za uspešno sprovođenje reformi.

Odnos društvenih snaga bio je takav da nije uspeo pored svojih ličnih grešaka i ličnog voluntarizma. Sadašnja situacija ima više bitno novih elemenata, u unutrašnjem razvoju SSSR-a i u njegovom međunarodnom položaju. I svi ti elementi umnogome utiču na formiranje sadašnjeg unutrašnjeg odnosa snaga u društvu i u rukovodstvu, uprkos svih snaga inercija, birokratizma i slično. Sada, naime, postoji jedan novi važan faktor, to jest dilema koja pritiska sovjetsko rukovodstvo. Činjenica je da SSSR ulazi u jednu novu utrku u naoružanju, na bazi potpuno nove tehnologije. A u toj novoj utrci se ne može ostvariti pobeda samo zatezanjem kaiša i zamenjivanjem putera za topove.

Sovjetsko rukovodstvo, naime, pritiskaju novi problemi. Nezadovoljstvo, o kome je govorio dr Branko Pribičević, i koje dolazi iz materijalnih i političkih aspiracija mase, onda, drugo, nova svetska tehnološka revolucija i treće, nova svetska trka u naoružanju.

U sadašnjoj fazi razvoja proizvodnih snaga, posebno nauke, socijalističke zemlje ne mogu više administrativnim sredstvima, stagnacijom životnog standarda, obezbediti ostvarenje svojih ciljeva, nego moraju brže razvijati slobodu intelektualnog stvaranja inicijativu proizvođača i racionalnog privređivanja uopšte. Pitanje demokratizacije i optimalizacije rada u svim sferama društva postaje opšte akutno pitanje savremenog socijalizma.

Digitized by Google

U Sovjetskom Savezu će se pod svim pritiscima — unutrašnjim i spoljnim — možda, pomeriti klatno unutrašnjih odnosa u nešto povoljniju poziciju.

Mislim da sada mnoge socijalističke zemlje ulaze u jednu novu fazu. Mi bismo morali delimično korigovati i spektar naših istraživanja. Do sada smo uopšteno istraživali, šta se dešavalo u razvoju socijalizma kao svetskog procesa. Sada, ipak, dolazi vreme kada ćemo morati — pre svega u nauci — više pažnje pokloniti tome šta bismo mogli da naučimo i iz grešaka i iz pozitivnih rezultata drugih socijalističkih zemalja.

Digitized by Google

Ranko Petković

Teorijska misao o socijalizmu između apriorizma i kreacije

— NEKE NAPOMENE I KONTROVERZE —

Dogmatskoj formuli da je socijalizam svetski sistem, jugoslovenska teorijska misao je suprotstavila shvatanje da je socijalizam svetski proces. U toj antitezi sadržana su sudbinska raskršća socijalističke teorije i prakse u XX veku. Uz shvatanje socijalizma kao svetskog sistema neizostavno i neizbežno idu njegova sledeća određenja: da predstavlja jedinstven teorijski model; da podleže verifikaciji jednog rukovodećeg centra; da se razvija u skladu sa jednom generalnom linijom; da je uključen u blokovsku podelu i konfrontaciju.

Jugoslovensko shvatanje socijalizma kao svetskog procesa razbija tu zabetoniranu teorijsku shemu, koja socijalizam stavlja u službu blokovskih interesa i predočava njegova sledeća bitna obeležja: postojanje različitih vidova i oblika socijalizma; odgovornost nosilaca socijalističkog preobražaja pred vlastitom radničkom klasom i narodom; dobrovoljnu solidarnost subjekata svetskog socijalističkog procesa.

Posmatranje socijalizma kao tranzitivnog perioda od kapitalizma ka komunizmu podrazumeva da se u sadašnjoj fazi njegovog razvoja nužno prepliću elementi starog i novog društva. Ukoliko se novo društvo rađa u utrobi starog, tada su, sasvim

Digitized by Google

prirodno, elementi kapitalizma, od sfere proizvodnje do sfere svesti, prisutni u tkivu socijalizma, kao što su i elementi socijalizma, sasvim prirodno, na toj istoj relaciji, prisutni u tkivu kapitalizma.

Ova opšta mesta ovde nisu potrebna zbog toga da bismo ulazili u raspravu o tome koliko socijalizam i kapitalizam danas pomažu i odmažu jedno drugom, već da bismo videli da li je jugoslovenska teorijska misao dosledna u interpretaciji onog, čini nam se bitnog, dela sintagme o socijalizmu kao svetskom procesu, u kome je reč o vidovima i oblicima njegovog izražavanja u krilu savremene međunarodne zajednice.

Prelistavanje jugoslovenske političke i naučne literature o svetskom socijalističkom procesu dovodi nas do sledećih zaključaka:

(a) da je njeno težište i u pozitivnom i u negativnom smislu na zemljama koje pripadaju tzv. socijalističkoj zajednici i još nekim zemljama u kojima se na vlasti nalaze komunističke partije;

(b) da postoji manje ili više naznačena demarkaciona linija u tretiranju doprinosa koji svetskom socijalističkom procesu daju socijalističke, socijaldemokratske i druge radničke partije koje su baštinici teorijskog nasleđa i političke strategije II internacionale;

(c) da se u najvećem broju slučajeva socijalistički procesi i preobražaji u zemljama tzv. trećeg sveta uzgredno i nevoljno prikazuju, kao priflasterisani dodatak savremenom socijalizmu;

(d) da gotovo u potpunosti izostaje vrednovanje socijalističkih elemenata u kapitalističkom društvu, iako su upravo u nekim njegovim sferama učinjeni veći proboji u pravcu socijalizma, nego u samim socijalističkim društvima.

Ovakva skala interesovanja jugoslovenske teorijske misli za svetski socijalistički proces je izraz određenih predrasuda i predubeđenja: pupčane vezanosti za onaj teorijski model koji ne otvara vrata socijalizmu pre »eksproprijacije eksproprijatora«; svojevrsnog dogmatizovanja sopstvenog modela socijalističkog samoupravljanja kao jedinog kriterija za ocenjivanje socijalističkih procesa i preobražaja u svetu; nedovoljno kreativne moći u istraživanju i poimanju novih vidova i oblika socijalizma.

Sve dok ne budu prevaziđene ove slabosti, koncepcija socijalizma kao svetskog procesa ostaće, u velikoj meri, načelan okvir naznačen u Programu SKJ koji ni naša politika ni naša nauka još nisu ispunili odgovarajućom sadržinom. Možda je upravo to jedno od područja gde bi naša teorijska misao mogla da napravi prodore dostojne »starih dobrih vremena«.

2. — *Razlozi nedovoljnog uvida u zbivanja u tzv. socijalističkoj zajednici*

Ne mora biti tačna, ali bi se ipak sa dosta argumenata mogla braniti teza da se naše predstave i saznanja o zemljama tzv. soci-

Digitized by Google

jalističke zajednice sporije menjaju od stanja u njima samima. Zbog čega?

Moglo bi se naznačiti nekoliko razloga:

(a) Do teorijskog razgraničenja između društvenog modela u zemljama tzv. socijalističke zajednice i sistema radničkog i društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji došlo je u sklopu oštrog međudržavnog sukoba izazvanog brutalnim napadom Kominforma na Jugoslaviju i njegovim dugotrajnim konsekvencama. Upravo te okolnosti su doprinele da se u bitnim političkim i teorijskim prodorima ode dalje nego što bi to bilo slučaj u tzv. mirnim uslovima, ali je jedna od pratećih pojava bila neminovna: prisustvo određenih vidova isključivosti. Ta isključivost se u pojedinim prilikama i slučajevima kretala i do tačke da se odriče socijalistički karakter društvenim sistemima u tim zemljama. U isto vreme, naš vlastiti model je ne retko služio kao jedino merilo za ocenjivanje substance socijalizma u svemu onome što se zbiva u svim drugim socijalističkim zemljama.

Već smo kazali da je u sklopu oštre ideološke i političke borbe to u velikoj meri bilo neizbežno, ali je i opasnost da se svetski socijalistički proces bez zemalja tzv. socijalističke zajednice (a videli smo i bez zapadnoevropskih zemalja u kojima su na vlasti socijalističke i socijaldemokratske partije i bez islamskih, arapskih, afričkih i drugih socijalizama) faktički svede na Jugoslaviju i još poneku zemlju kojoj je, arbitrarno, bilo priznavano to svojstvo. Takvom razmišljanju i postupanju bilo je svojstveno preuzimanje uloge arbitra i pridavanje sankrosantnog značaja vlastitom iskustvu, što je u suprotnosti sa duhom i slovom Programa SKJ.

Bio je to zid koji je u velikoj meri sprečavao da budu u kontinuitetu, trezveno i objektivno, praćeni procesi i zbivanja u zemljama tzv. socijalističke zajednice, pa i u nekim drugim zemljama u kojima se izgrađuje socijalizam.

(b) Mirnom, naučnom posmatranju i sagledavanju procesa i zbivanja u zemljama tzv. socijalističke zajednice ne pogoduje izvesno osećanje ugroženosti Jugoslavije s te strane. Vremena Kominforma žive još u svežem sećanju, a ne mogu da budu zaboravljeni ni neki kasniji pokušaji uticanja na puteve unutrašnjeg razvoja i spoljnu politiku Jugoslavije. Događaji u ČSSR 1968. ili u Avganistanu 1979. davali su, u najmanju ruku, dodatne argumente za opravdanost i svrsishodnost postojanja kontinuiranog opreza. Stoga je razumljivo da je prilikom razmatranja položaja Jugoslavije u geopolitičkom prostoru u kome se nalazi neizostavno prisutno suočavanje sa istorijskim, geografskim, ideološkim i drugim implikacijama politike interesnih sfera velikih sila, pa u tom krugu i onih koje ulaze u pojam tzv. socijalističke zajednice.

Reč je, međutim, o tome da ni stanje u međunarodnim odnosima, ni politički interesi, ni redosled ciljeva, ni metodi delova-

Digitized by Google

nja subjekata u svetskoj politici nisu jednom zauvek dati. Podložan je promenama i sam sistem vrednosti koji ulazi u pojam i instrumentarijum politike velikih sila. Okamenjene predstave mogu da vode u fatalizam, koji je u kontradikciji upravo sa onim vitalnim nacionalnim interesima koji ih stvarno ili navodno inspirišu. U pitanju je, u krajnjoj liniji, uspostavljanje ispravnog sklada između konstanti i varijabla u politici svih subjekata u međunarodnim odnosima, pa i ovih o kojima je sada i ovde reč.

Primera radi, upravo sa navedene tačke gledišta bilo bi interesantno podvrći analizi istorijsku sintagmu o interesu i težnji Rusije još od vremena Petra Velikog da »izađe na topla mora«, koja sadrži asocijaciju i pretenziju izlaska na Jadransko more. Da li ta sintagma opstaje u suočavanju sa okolnošću da je SSSR u međuvremenu izašao na gotovo sva svetska mora; da su mala mora, kao Jadransko, pa u određenoj meri i Sredozemno more, postala pretesna za oblike i razmere današnje blokovske konfrontacije; da se u proteku vremena bitno izmenila priroda, domet i moć naoružanja, pa i nekadašnji značaj teritorija i stanovništva. Da li su, u ovom slučaju, varijable otpisale konstantu? Ili ona, još jednom, pokazuje svoje lice u današnjem nastojanju zemalja tzv. socijalističke zajednice da se Albanija vrati u okrilje ideološke ili, bolje rečeno, vojno-političke porodice kojoj je pripadala?

I ova razmatranja i ovaj primer su ovde navedeni u funkciji potrebe da se bez bilo koje vrste predilekcija i apriorizma, ofanzivnije i kreativnije sagledava pozicija Jugoslavije u procesima koji vode svet u XXI vek. To ne samo da ne bi odvraćalo, već bi i nalagalo da se pomnije prati i bolje upoznaje i zbilja u zemljama tzv. socijalističke zajednice.

(c) Duboka opravdanost političke i teorijske borbe protiv staljinizma bila je ne samo u tome da se doprinese razobličavanju sistema koji je naneo velika zla socijalizmu i koji je u jednom trenutku ozbiljno ugrozio vitalne tekovine jugoslovenske revolucije, već i u potrebi savladavanja staljinizma u sopstvenoj sredini.

U tome nije uvek bila tačno odmerena granica između staljinizma i socijalizma. Ponegde i u ponekim slučajevima je i dete izbacivano s prljavom vodom. U političkim sudarima to je i neminovno. Ali, u tom pravcu su s predumišljajem delovale i snage koje u sklopu svojih interesa stavljaju znake jednakosti između staljinizma i socijalizma. U određenom političkom kontekstu, te snage su to otvoreno činile kada su u pitanju zemlje tzv. socijalističke zajednice, ali se nisu zaustavljale samo na negaciji tog segmenta svetskog socijalističkog procesa. U pitanju je njihov udeo u globalnoj antikomunističkoj kampanji kojoj je prvi podsticaj dao sam staljinizam, ali koju danas podjaruju i usmeravaju određeni blokovski centri.

U svakom slučaju, upravo borba protiv staljinizma, kao jedan od zvezdanih časova savremenog komunističkog pokreta, za-

Digitized by Google

hteva da se umesto sa pozicija diskvalifikacija i ignoracija pristupa sine ira et studio proučavanju i vrednovanju tuđih iskustava, pa razume se i onih u zemljama tzv. socijalističke zajednice.

Prevazilaženje navedenih ograničenja, izraženih u krajnjoj liniji u jednom neproduktivnom političkom i ideološkom apriorizmu, dovelo bi do toga da naša politička i naučna misao ostvare svestran uvid u to šta se stvarno zbiva u drugim socijalističkim zemljama, od SSSR i Kine do Albanije, i da steknu čvršće uporišne tačke za zauzimanje sudova koji neće biti podređeni političkoj konjunkturi.

3. — Smisao i domet promena u SSSR

Koliko je teško uspostaviti ispravne orijentire u odnosu na shvatanje socijalizma, kazuje podatak da je jedan tako eminentni naučnik kao Johan Galtung pre dvadesetak godina tvrdio da je jedini istinski socijalizam — socijalizam na biciklima u Kini i Albaniji! A bilo je to vreme tzv. kulturne revolucije u Kini i zlatno doba Enver Hodžinog svevlašća. Taj primer, u najmanju ruku, nalaže da se bude oprezan u sudovima i presuđivanju.

Ponekad se stiče dojam da između našeg socijalizma i socijalizma u nekim drugim zemljama postoji odnos ljubavnika koji su se razišli: iz prevelike ljubavi se prešlo u mržnju. To bi potvrdila i Antigona: na dnu svake mržnje ljubav je u dubini! To se izražava u svesnom ili nesvesnom preuveličavanju manjkavosti i slabosti socijalističkih snaga u drugim zemljama, ali i u očekivanju da će tamo jednog dana ipak (!) sve biti onako kako mi smatramo da bi trebalo da bude. Svaki gest većeg uvažavanja zakona vrednosti, svaki nagoveštaj jačanja materijalnog stimulisanja radnih ljudi i povećavanja autonomnosti preduzeća uzima se kao dokaz da takva očekivanja mogu biti ostvarena: i bez obzira na to što se u sopstvenom socijalističkom društvu ne možemo pohvaliti tim i takvim odnosom prema tom famoznom zakonu vrednosti i njegovim manifestacijama!

U ovom času skreću pažnju na sebe promene koje se vrše u Sovjetskom Savezu pod vođstvom Gorbačova. Da li je to reforma ili nije? Zašto Gorbačov upotrebljava termin »prestrojavanje«? Marksistički misao je pala na jadne grane ako nastoji da posredstvom termina dođe do suštine. Bilo je reformi, bar u socijalizmu, koje su prečesto značile pucanj u prazno! Treba poći od suštine onoga što se danas u Sovjetskom Savezu preduzima i menja, pa na osnovu izvršenih promena doneti sud: da li je reč o tapkanju u mestu, kosmetičkim promenama ili kreativnim i korenitim zaokretima?

Osnovni cilj Gorbačova, prema našem mišljenju, nije da »ulepšava« ili »poboljšava« socijalizam u Sovjetskom Savezu, već

Digitized by Google

da spreči da Sovjetski Savez u XXI veku ne padne na nivo drugorazredne sile! Trebalo je da dođe do drugog svetskog rata da bi Velika Britanija, Francuska i Nemačka pale na nivo drugostepenih sila. Sada tu prekretnu tačku može da predstavlja pokazivanje sposobnosti današnjih supersila da novim vojnim i civilnim tehnologijama prodru u kosmos. Dok su se SAD ubrzano pripremale za SDI, tzv. rat zvezda, Sovjetski Savez je još tavorio u vodama Brežnjevljevog imobilizma. Procenjujući stanje i potencijale američke i sovjetske privrede, golim okom se moglo videti da SSSR, ukoliko se ne pokrene, ukoliko ne potrči, može da izgubi trku u XXI veku. To može da objasni što Gorbačov nije došao na čelo KPSS po dotadašnjim uhodanim stazama, kao čovek ove ili one strukture, partijskog aparata, armije, policije, tehnokratije, već kao ličnost od koje svi očekuju da bude spasilac: da osposobi Sovjetski Savez za kosmičku eru. Čini se da je Gorbačov dobio blanko ček: ne okružuje se ljudima koji će mu, bilo sposobni ili nesposobni, biti »verni«, već koji će biti u stanju da sprovode najavljeni program; ne preuzima mere koje će se »dopasti«, već one koje smatra bitnim, pa makar bile i nepopularne u širim slojevima ili nekim užim krugovima.

Mogu se mere Gorbačova sagledavati i ocenjivati i sa stanovišta socijalističke teorije, ali se one mogu jedino ispravno shvatiti samo ako se ima pred očima njihov cilj: jačanje moći Sovjetskog Saveza. U tom smislu one su manje u »službi« socijalizma, a nesravnjivo više u službi interesa Sovjetskog Saveza kao jedne od dveju supersila. Ali, s obzirom na objektivno stanje sovjetske privrede i društva, mere koje preduzima Gorbačov ići će, bez sumnje, jednom linijom koja će, ipso facto, izvlačiti SSSR iz etatističko-dogmatskog establišmenta i u tom smislu, na planu delovanja ekonomskih zakonitosti, voditi dinamiziranju, pa i demokratizovanju sovjetskog socijalizma, ali kao sredstvo, a ne cilj.

Uprkos toj »mesijanskoj« ulozi Gorbačova, u zemlji u kojoj je svest o njenom mestu i ulozi u svetu oduvek neizbežno prisutna, otpori merama koje preduzima su ipak izuzetno snažni. U ovoj fazi, to nisu ofanzivni, javni otpori, suprotstavljanje, već otpori sadržani u nepokretnosti i odbojnosti struktura i slojeva koji treba da se prestroje i da počnu da žive i rade na nov način. Tu će se upravo odlučivati i sudbina Gorbačovljevog programa i samog Gorbačova, budući da će od uspeha ili neuspeha procesa prestrojavanja u velikoj meri zavisiti i odnos snaga u sovjetskom političkom vrhu.

Na primeru Gorbačova vidimo u kojoj meri bit SSSR kao supersile utiče na sve što se radi i zbiva u toj zemlji. Ne u političkoj ekonomiji i ne u delima klasika marksizma-lenjinizma, već u toj odrednici je ključ za razumevanje sadašnjih procesa u Sovjetskom Savezu.

Digitized by Google

4. — Specifičnost položaja drugih zemalja tzv. socijalističke zajednice

Ako osnovnu preokupaciju Gorbačova predstavlja jačanje moći Sovjetskog Saveza, onda se ni u odnosima SSSR i zemalja tzv. socijalističke zajednice ne može očekivati labavljenje veza, već suprotno nastojanje: traženje novih oblika i metoda jačanja moći istočnog bloka. Da ne bune zabune: nije reč o restauraciji discipline iz rakošijevsko-bjerutskih vremena, niti o ostvarivanju jedinstva i solidarnosti u okvirima tzv. Brežnjevljeve doktrine, pa ni u automatskom uvećavanju i usavršavanju zajedničkih vojnih potencijala. Ako veći stepen samostalnosti, ravnopravnosti i demokratičnosti u odnosima može da doprinese dinamiziranju i jačanju ekonomskih i tehnoloških potencijala, onda to može da bude put za ostvarivanje Gorbačovljeve strategije u odnosima sa zemljama tzv. socijalističke zajednice. Ukoliko bi došlo do jačanja centripetalnih tendencija u zemljama Istočne Evrope, odnosno do ugrožavanja jedinstva i solidarnosti, pa time i moći istočnog bloka, neizbežno bi došlo do promena u ovom ili onom pravcu.

Svedoci smo, inače, zanimljive situacije u kojoj Gorbačov slobodoumnije, kritičnije i radikalnije istupa za promene, nego odgovorne ličnosti u zemljama Istočne Evrope. Nisu u pitanju samo svojstva i svetonazori ličnosti o kojima je reč, iako ni njih ne bi trebalo zapostaviti. U pitanju su različite okolnosti u kojima se te ličnosti, kao državnici, nalaze u svojim zemljama. Gorbačov nema dlake na jeziku kada se osvrće na period koji mu je prethodio, jer mu sam nije davao ni pečat ni obeležje. Državnici u zemljama Istočne Evrope ne mogu da budu previše kritični u odnosu na prethodni period, jer on spada u kontinuitet njihovog delovanja, pa u isto vreme ne mogu da budu ni tako široko otvoreni prema neophodnim promenama, kao neizbežnoj raskrsnici i alternativi. Treba, takođe, imati u vidu da za SSSR sudbonosno pitanje položaja i statusa u XXI veku, nema takve dramatske dimenzije u vidokrugu državnika zemalja Istočne Evrope, bez obzira na njihove interese usredotočene u istočnom bloku. U pitanju su male ili srednje zemlje koje se sve lagodnije osećaju u evropskom ambijentu, u sklopu evropskog zbližavanja i osamostaljavanja, i koje su, prema onoj kineskoj teoriji o zemljama tzv. drugog sveta, okrenute prema supersilama, ali i prema vlastitim interesima. Može se uočiti i to da su ove zemlje manje zaokupljene svojom moći, što je i prirodno, a više upravo stvarnim poboljšavanjem i ulepšavanjem socijalizma, što je naročito vidljivo u slučaju Mađarske, ali i ne samo nje. Male ili srednje socijalističke zemlje su pravi teren na kome se može vršiti rehabilitacija socijalizma, jer element rivaliteta i ravnoteže supersila ili teret blokovske konfrontacije nije u toj meri prisutan kao kada je, objektivno, u pitanju Sovjetski Savez.

Digitized by Google

5. — Jedna varijacija na kinesku temu

Slučaj Kine bi mogao biti pogodan za zaključke različite vrste, ali ćemo se zadržati samo na pitanju globalnih manipulacija u socijalizmu.

U vreme Maovog »velikog skoka« i u doba »kulturne revolucije« bila je prisutna opsesija ili manipulacija da Kina mora da bude centar svetske revolucije, predvodnik tzv. trećeg sveta, jedina sila koja će preživeti nuklearnu smrt. Umesto da bude u službi ljudi, socijalizam je žrtvovanjem ljudi trebalo da posluži stvaranju i ostvarenju jednog mita u interesu moći grupe koja se nalazila na vlasti.

Sada, u vreme Denga Sjaopinga, uslovno rečeno, prostom promenom političke strategije odbačene su te nekadašnje »sudbonosne« opcije i preokupacije. Popustila je nekadašnja grčevita napetost, realno je sagledan i ocenjen vojno-strateški položaj zemlje. Ocenjeno je da Japan, koji je u periodu između dva rata izvršio brutalnu agresiju na Kinu, usled niza promenjenih okolnosti više ne predstavlja opasnost za Kinu. Ocenjeno je da SAD, koje su celo vreme nakon drugog svetskog rata vršile pritisak na Kinu, ne mogu imati ni interesa ni pretenzija da posle sloma u Vijetnamu i drugih promenjenih okolnosti obnavljaju takvu avanturu u Kini. Ocenjeno je da SSSR, uprkos nizu neraščišćenih pitanja, u situaciji u kojoj se sam nalazi, ne može da ima ni interes ni nameru da se zapliće u dalekosežnije sukobe s Kinom. Na osnovu tih i drugih sličnih ocena, Kina je mogla u većoj meri da se posveti samoj sebi, svom socijalizmu, nego da je ostala da manipuliše opasnostima koje je vrebaju iz njenog azijsko-pacifičkog okruženja.

Kinezi dosta uče od drugih, ali u smelom raskidu sa mitovima različite vrste trebalo bi svojski učiti od Kineza.

6. — Nesvrstanost i socijalizam

Do istorijskog susreta nesvrstanosti, kao nove političke doktrine i međunarodnog pokreta i socijalizma, kao društvenog odnosa i svetskog procesa dolazi u razdoblju nakon drugog svetskog rata. Na izvestan način se može smatrati da je socijalizam, u teoriji i društvenoj praksi, bio jedan od faktora koji je doprineo stvaranju međunarodnih uslova, u sferi duhovne klime i u rasporedu političkih snaga, u kojima će se pojaviti ideja nesvrstanosti, a potom i pokret nesvrstanih zemalja. Kasnije će, sa svoje strane, nesvrstanost širiti prostore za napredovanje i afirmisanje svetskog socijalističkog procesa.

To bi mogao biti školski primer dijalektičke interakcije između dveju pojava ili procesa koji se razvijaju na različitim ravnima: dok socijalizam, kao društveni odnos ima (ili nema!) manje ili veće reperkusije na poziciju i opredeljenje država u međunarodnim odnosima, dotle nesvrstanost, kao pozicija i opredeljenje države u međunarodnim odnosima ima (ili nema!) manje ili veće reperkusije na društvene odnose u njima samima.

Digitized by Google

Iz ovih globalnih i, ujedno, fleksibilnih odnosa socijalizma i nesvrstanosti nedvojbeno proističe da se između njih ne mogu stavljati znaci jednakosti, niti da se u bilo kojoj sferi oni mogu podvoditi pod zakone uzajamnog mehaničkog (automatskog) delovanja.

Na koji je način socijalizam doprineo stvaranju klime i konstelacije za nastajanje nesvrstanosti:

(a) Svojom naučnom artikulacijom demokratskih i progresivnih ideja iz milenijskog nasleđa čovečanstva socijalizam je stvorio neophodan istorijski milje i za pojavu ideja nesvrstanosti, kao programske platforme za korenitu demokratizaciju međunarodnih odnosa u drugoj polovini dvadesetog i na prelazu u dvadeset prvi vek.

(b) U sklopu razvoja svetskog socijalističkog procesa, progresivne društvene snage, stvarajući sve snažniju protivtežu imperijalizmu, doprinele su stvaranju takvog odnosa snaga u međunarodnoj zajednici u okviru koga je bilo moguće stvaranje pokreta nesvrstanosti.

To nesvrstanost, grosso modo, duguje socijalizmu. Odista ne malo. Ali, nesvrstanost pošteno vraća taj dug:

(a) Doprinoseći likvidaciji kolonijalnog sistema, koji je predstavljao jedan od ugaonih kamenova imperijalizma, politika i pokret nesvrstanosti su smanjili udarnu moć »najljućeg protivnika socijalizma« i proširili prostore za razvoj i afirmaciju svetskog socijalističkog procesa.

(b) Angažujući se u borbi za stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka, koji treba da dovede do ukidanja stečenih pozicija centara ekonomske moći, prvenstveno kapitalističke provinijencije, politika i pokret nesvrstanosti šire prostore za razvoj i afirmaciju svetskog socijalističkog procesa.

Ovim globalnim naznakama se, svakako, ne iscrpljuju sfere istorijske komunikacije između socijalizma i nesvrstanosti. Postoji, takođe, neosporna civilizacijska simetrija između težnje socijalizma za uspostavljanje jednakosti ljudi i težnje politike i pokreta nesvrstanosti za uspostavljanje ravnopravnosti država. Socijalistički ideal demokratizacije društvenih odnosa ima svoj pandan u nesvrstanoj viziji demokratizacije međunarodnih odnosa. Između tih težnji ne postoji prazan prostor, jer se društveni odnosi, posredstvom država, inkorporiraju u međunarodne odnose, kao što se i međunarodni odnosi, posredstvom država, interpoliraju u život svakog pojedinca.

Na ovoj tački se mora završiti ovo razmatranje globalnih odnosa između socijalizma i nesvrstanosti, jer bi svaki korak dalje mogao da vodi u svojevrsnu »religioznu« frazeologiju koja nije potrebna ni socijalizmu ni nesvrstanosti.

Na redu je pokušaj konkretnije i korisnije analize ponašanja i delovanja zemalja koje su se opredelile za socijalizam u pokretu nesvrstanosti, s tim što prethodno treba da budu uzeta u obzir dva načelna opredeljenja:

Digitized by Google

(a) Pokret nesvrstanosti je zasnovan na principu ideološkog i političkog pluralizma, što znači da okuplja zemlje različitog društveno-ekonomskog uređenja, čime se, u osnovi, razlikuje od blokovskih grupacija koje pretenduju da budu personifikacija dvaju modela društveno-ekonomskog razvoja — kapitalizma i socijalizma. U pokretu nesvrstanosti se ni u kojoj prilici, niti na osnovu bilo kakvih merila ne vrši razlučivanje zemalja prema njihovom društveno-ekonomskom uređenju.

(b) Pokret nesvrstanosti obezbeđuje optimalnu međunarodnu poziciju za samostalno određivanje puteva i oblika unutrašnjeg društveno-ekonomskog razvoja, bilo u okviru kapitalističkog, bilo na platformi socijalističkog razvoja.

Zemlje koje idu putem socijalističkog razvoja u pokretu nesvrstanosti nisu nikakvim kineskim zidom odvojene od nesvrstanih zemalja koje idu putem kapitalističkog razvoja. Jedan od presudnih razloga je, svakako, što u mnogim od njih još egzistiraju jaki elementi kapitalističkog društva. Sem toga, nesvrstane socijalističke zemlje ni po kome osnovu ne predstavljaju homogenu grupu: ni kao skupina zemalja koja bi delovala na osnovu istih ideoloških postulata, niti kao grupa političkih istomišljenika.

Jedino bi se moglo, na osnovu globalnih istorijskih odrednica, istraživati i dokazivati da su zemlje koje su se u ovom ili onom vidu opredelile za socijalizam, ipso facto, integralnije vezane za politiku nesvrstanosti, nego zemlje koje se kreću putevima kapitalističkog razvoja, ali i to u jednom veoma preciznom istorijskom i društvenom kontekstu.

(a) Zbog veze koja postoji između politike i pokreta nesvrstanosti i socijalizma kao svetskog procesa;

(b) Zbog veze koja postoji između politike i pokreta nesvrstanosti i slobodnog izbora puteva unutrašnjeg razvoja.

U istom globalnom kontekstu, moglo bi se, vice versa, istraživati i dokazivati da su zemlje koje se kreću putem kapitalističkog razvoja objektivno u obrnutom položaju:

(a) Zbog toga što politika i pokret nesvrstanosti, zalažući se za menjanje postojećeg sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, dovode u pitanje neke od osnovnih uporišnih tačaka kapitalizma;

(b) Zbog toga što su se politika i pokret nesvrstanosti u čitavom posleratnom razdoblju na širokom frontu sukobljavali u najvećoj meri upravo sa zemljama kapitalističkog uređenja kao nosiocima kolonijalizma, neokolonijalizma, rasizma itd.

(c) Zbog toga što se neki osnovni agensi kapitalističkog razvoja nalaze u raskoraku ili koliziji sa principima i ciljevima nesvrstanosti.

Na osnovu toga se ne bi smelo ni moglo apodiktički tvrditi da su socijalističke zemlje »pravovernije« ili »povlašćenije« u pokretu nesvrstanosti od kapitalističkih zemalja, niti da su ove druge a priori manje vezane za principe i ciljeve nesvrstanosti.

Digitized by Google

Zato treba još jednom ponoviti: u pokretu nesvrstanosti, kao pokretu država, koje su u svemu ravnopravne, ne postoji razlučivanje zemalja na osnovu njihovih društveno-ekonomskih sistema ili bilo kakvih ideoloških kriterija.

Jedinu i ne naročito čvrsto utemeljenu vezu između socijalističkih zemalja u pokretu nesvrstanosti predstavlja njihovo opredeljenje na socijalizam. U svakom drugom pogledu, reč je o veoma heterogenoj skupini zemalja:

(a) One se razlikuju po shvatanju socijalizma — jedne polaze od postavki naučnog socijalizma, ali ih mnoge od njih različito interpretiraju; druge prihvataju puteve socijaldemokratije; treće traže njegova izvorišta u vlastitim verskim sistemima (budizmu, hinduizmu, islamu), u animističkom društvu itd.

(b) One se razlikuju po metodama izgradnje socijalizma — u jednima su na vlasti komunističke i radničke partije; u drugima okosnicu čine klasični parlamentarni sistemi; u trećima se vojska pojavljuje kao moderator društveno-ekonomskog razvoja itd.

(c) One se razlikuju po tome koliko su u praksi odmakle u utiranju puteva socijalističkom društvu — od onih koje su već stvorile čvrstu osnovu za socijalistički razvoj do onih koje se tek verbalno izjašnjavaju za socijalizam.

(d) One se razlikuju po svom odnosu prema karakteru i orijentaciji pokreta nesvrstanosti — od onih koje se zalažu za sprovođenje izvornih principa i ciljeva nesvrstanosti do onih koji teže uspostavljanju određenih problokovskih veza.

(c) One se razlikuju po svom odnosu prema velikim blokovskim silama — jedne su bliže Sovjetskom Savezu, druge Sjedinjenim Državama, treće NR Kini, četvrte Francuskoj itd.

(f) One se razlikuju po svojim ekonomskim interesima — od onih koje spadaju u kategoriju zemalja sa veoma visokim nacionalnim dohotkom, kao što su to petrolejske zemlje do onih koje se nalaze u grupi najsiromašnijih zemalja u razvoju.

(g) One se razlikuju po situaciji u kojoj se nalaze — bilo da je reč o stepenu stabilnosti unutrašnjih sistema, bilo da je reč o pritiscima velikih sila, bilo da je u pitanju učešće u međusobnim sukobima.

Geopolitičke, ekonomske, društvene i mnoge druge civilizacijske razlike između nesvrstanih zemalja koje idu putem socijalističkog razvoja ispoljavaju se u različitom vidu i deluju u različitim pravcima. One, međutim, nisu dokaz za nejedinstvo socijalističkih zemalja čijem bi se »uklanjanju« moglo težiti isključivo na platformi ideološke (blokovske) monolitnosti, već izraz nejednakih objektivnih uslova u kojima se one razvijaju i demokratskih okvira politike i pokreta nesvrstanosti u kojima sve razlike i specifičnosti mogu slobodno da budu eksponirane.

Postizanje većeg jedinstva nesvrstanih zemalja, pa u tom krugu i zemalja koje idu putem socijalističkog razvoja, moguće je jedino na platformi ostvarivanja njihovih vitalnih zajedničkih interesa.

Digitized by Google

Dušan Bilandžić

Korijeni blokade društvenih reformi u socijalizmu

Pitam se da li bi se mogle otkriti neke vrste zakonitosti kod svih pokušaja reforme u svim socijalističkim zemljama Evrope?

Nemam tolikog znanja da bih mogao na to pitanje odgovoriti, ali bih ipak u obliku razmišljanja ponudio bar naznake takve zakonitosti.

Ovdje su svi konstatirali činjenicu da se u svim socijalističkim zemljama povremeno javljaju tendencije izlaska iz razdoblja rigidne revolucionarne diktature, koja je proizvela birokratsko društvo, da se izađe iz te situacije i krene na putove dinamičnijeg društva.

Hipotezu, koju ću iznijeti, zasnivam na iskustvu Jugoslavije, jer i ona spada u socijalističke zemlje i mislim da naša zakonitost vrijedi i za druge zemlje.

Mi smo do sada pokušali provesti četiri reforme: prva je trajala četiri godine, a izvedena je na bazi izvorne koncepcije samoupravljanja 1950—1954. godine. Ta je reforma zaustavljena sredinom 1950-ih godina. Druga »mini« reforma je pokušana 1961, a zaustavljena 1962. godine; treća reforma je počela 1965. godine, a zaustavljena negdje krajem šezdesetih i početkom

Digitized by Google

sedamdesetih godina, i četvrta reforma je oblikovana u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Sumirajući iskustva iz svih tih reformi, dolazim do ovog zaključka: proboj iz obruča birokratske strukture vršio se u svim reformama u polju ekonomije, a znatno manje u polju politike. Ona dolazi kasnije.

Svakoj ekonomskoj reformi slijedi njen neizbježni sastavni dio u obliku stidljivog pokušaja političke demokratizacije. Uvijek su se sve četiri reforme izvodile uz tumačenje da je pogrešno bilo gušenje robnog oblika privređivanja, jer taj oblik privređivanja, po Kidriču, vodi direktno pod despotsku vlast političke birokracije. Uvijek se isticalo — ako hoćemo sačuvati socijalizam, moramo rehabilitirati zakon vrijednosti.

Međutim, rehabilitacija zakona vrijednosti tendencijski vodi u jedan novi model, ja ću to vrlo grubo ovdje iskazati, koji bi se mogao zvati kapitalistički privredni sistem minus buržoazija plus vlast tehnostrukture.

Pitanje je: da li se može na današnjem stupnju društvenog razvoja izvesti proboj iz etatističke strukture bez afirmacije zakona vrijednosti?

I zaista, kada se krene u tu operaciju — ovdje nemam vremena to i argumentirati — onda se tendencijski zaista vidi da se stvarno formira model u kojem subjekti privređivanja otkazuju poslušnost političkoj strukturi, postaju samostalni ekonomski i politički subjekti i u tom slučaju se ponašaju prema državi i partiji jednako kao što se ponaša kapitalističko poduzeće prema političkim partijama u kapitalizmu i prema kapitalističkoj državi. Naravno, tu su varijacije tih odnosa različite. No, u svakom slučaju, aplikacija tržišnog mehanizma vodi ka visokoj autonomiji privrednih subjekata, da one tendencijski razaraju postojeću političku strukturu. To je jedno.

Drugo, paralelno s tim ide, kako rekoh, i politička demokratizacija. Politička demokratizacija otvara vrata oslobađanju onih latentnih prikrivenijih snaga drugačije opcije, koje su bile pritisnute revolucionarnom diktaturom. Drugim riječima, ako postoji historijsko tlo za aberaciju u bilo kom pravcu, u pravcu višepartijskog sistema bilo kog oblika, te snage, kad se pojave, nude drugačiju opciju.

Kada se taj proces obično u trećoj, četvrtoj, petoj godini tek razvije, društvo se nađe pred dramatičnom alternativom: šta da se radi. Da li dozvoliti da logika spontaneiteta, logika realnih društvenih odnosa dovrši taj proces i pređe Rubikon — u kvalitetno novo stanje, koje mi ne možemo još sasvim jasno definirati, ili treba proces zaustaviti. Mi smo procese zaustavljali.

Na primjer, jugoslavenski vrh je 1954. godine postavio tezu: »mi smo slomili birokratizam u Jugoslaviji, stvorili smo socijalističko samoupravno društvo, i više promjena neće biti«. To je

Digitized by Google

bila jedna teza. Odakle ta teza? Ona je posljedica triju tendencija koje su se pojavile sredinom 1950-ih godina:

Prvo, pojavila se tendencija, koji su nosioci tvrdili da je izvorna koncepcija samoupravljanja odlična, ali i da je ona nedostatna da konačno slomi birokratsku despotsku vlast. U nju treba ubaciti novi element. Koji novi element? Politički pluralizam, višepartijski sistem. To je bio znak za uzbunu. Drugi znak za uzbunu su bili izbori 1953. godine, kada se biralo sa liste više kandidata, pa su kandidati počeli stvarati svoje grupe oko sebe, dakle, klicu frakcija što teže višepartijskom sistemu. I treće, robni proizvođači i autonomne radne organizacije, koje su od 1952. skinute s državnog budžeta, kao i svaki robni proizvođač, pokazale su tendencije ponašanja koje su tipične za bilo kog robnog proizvođača, bilo to u privatnom vlasništvu, ili u društvenom. On ide u trku za profitom. Prema tome, one hoće podići cenu, hoće smanjiti osnovu pa da plate mali porez i — sve je to bilo logično ponašanje. Ali u tome se vidio signal rađanja građanske ekonomije.

Sve tri tendencije kao da su bile na horizontu rađanja poraženog građanskog društva. I reforma je zaustavljena.

Sedam godina poslije pomenute reforme, privreda šezdesetih godina približila se pragu srednjerazvijene zemlje i 1961. godine započela je nova privredna reforma, koja je već 1962. zaustavljena.

Treći pokušaj je najtipičniji i najizraženiji. Riječ je o modelu koji se oblikovao u privrednoj reformi 1965. i koji se pokušao realizirati do šezdesetih godina.

Kardelj i Bakarić su 1965. godine bili apsolutni protagonisti, zagovornici robno-novčanih odnosa, to jest tržišnog mehanizma, a onda su u jednom momentu procijenili kako tržišni mehanizam vodi u kapital-odnose. Tada je rečeno: »nama kažu da smo privrednom reformom ostvarili veliki korak naprijed, ali u pravcu kapitalizma«. Paralelno s privrednom reformom tekao je i proces političke demokratizacije, a kada je ta politička demokratizacija otvorila i drugim snagama mogućnost da nude drugačije opcije, društvo se uplašilo te opasnosti — i reforma je zaustavljena.

Dodao bih još jedan momenat, možda je on i najvažniji; iako to izgleda kao neko psihologiziranje, ali on ipak postoji. Stvar je u tome da društveni sistemi socijalizma nude mogućnost egzistencije svakom subjektu — radnom kolektivu, poduzeću, školi, fakultetu, nerazvijenoj komuni, nerazvijenoj grupaciji itd. da prebace sve svoje potrebe na apstraktno društvo — na državu. Poznat nam je slučaj sedam-osam partijskih savjetovanja naših privrednih grupacija, gdje svi kažu, čak i oni koji su u najpovoljnijem položaju, kako ne mogu više ovako raditi ako im se u primarnoj raspodjeli ne osiguraju bolji uvjeti privređivanja.

Digitized by Google

To je mentalitet koji se razvio i traži da mu se osigura stan, školovanje, socijalna sigurnost, računajući da mu sve mora dati država. To je užasan pritisak.

U našem burnom i dramatičnom razvoju spontani procesi su u određenim momentima sasječeni, analiza bi pokazala da je pomenuti masovni sindrom tražio centralizam, rigidni sistem, čvrstu ruku i da je to bilo strahovito teško savladavati. Nije svemu kriv nekadašnji moćni — Polit-biro.

Konačno, jedan od velikih problema samoupravljanja je i u tome što *dio radnih ljudi i građana rado prihvaća prava koja im donosi samoupravljanje, a nerado prima odgovornost* i ostale ne baš lake obaveze samoupravljanja. Da to malo objasnimo.

U nas postoje naslijeđene, a u socijalizmu još i produbljene sklonosti znatnog broja ljudi ka tome da *sa što manje vlastitog angažiranja svoje probleme prebace na društvo. Riječ je, naime, o gotovo masovnom mentalitetu pojedinaca, društvenih grupa, osnovnih ćelija društva, OUR-a, privrednih grupacija, društvenih službi, mjesnih zajednica, komuna, regija, nerazvijenih — da prvo zatraže i inzistiraju na tome da im probleme riješi šira društvena zajednica, društvo-država, pa tek onda da i sami »zapnu« da se vlastitim snagama razvijaju.* To je rak-rana etatiziranih i prekolektiviziranih društava. Taj mentalitet se svakodnevno očituje u ponašanju ljudi. Pojedinac čeka da mu država nađe zaposlenje, da mu ona dâ stan, *a za neuspjehe u životu gotovo je uvijek krivo društvo, a gotovo nikada on sam.* Slično je s društvenim kolektivitetima, od najmanjih do najvećih.

Taj oblik ponašanja pojedinaca i kolektiviteta, kao i niz drugih proturječnosti i neracionalnosti koje je razvio etatistički društveni sistem, u prvim godinama socijalističke izgradnje dijelom nije postojao, a dijelom je bio potisnut i skriven revolucionarnom euforijom, masovnim udarništvom, dobrovoljnim radom i radnim heroizmom. Vremenom se revolucionarni zanos gasio, sistem etatističkih odnosa učvrstio, a u njegovim njedrima počeo se razvijati spomenuti mentalitet. Kada se sistem ustali i dugotrajno reproducira, a ljudi naviknu na stvoreno stanje i »ukopaju se« u svoje interesne »rovove«, promjena je teška ili jedva moguća. Potrebna je ogromna društvena energija, prije svega interes nekog jakog društvenog sloja da prestrukturira društvene odnose. A takva društvenog sloja i socijalne energije, koja bi, na primjer, izvršila zaokret u pravcu da »nemilosrdno« prisili svakoga da privređuje i stvara po zakonitostima robne proizvodnje, Jugoslavija danas nema. Pa čak kada bi ga i bilo, dio društva bi, s osjećajem pune legitimnosti, postavio pitanje koji je put racionalniji i humaniji — nemilosrdna borba za opstanak i brži razvoj ili pun kolektivizam, socijalna sigurnost i usporen razvoj. Ti mentaliteti, odnos snaga, društvene proturječnosti, bojazan od socijalnih poremećaja, strah da se izgubi kontrola nad društvenim procesima, sukob interesa razvijenih i manje razvi-

Digitized by Google

jenih u OUR-u, općini, republici i federaciji, razne historijske naslage i još štošta neutvrđenog — jedan je od uzroka usporenog razvoja, a u tome je i jedan od razloga što je sistem otporan na promjene.

Na kraju krajeva, robno-novčani mehanizam na Zapadu, uz jako privatno vlasništvo, gdje je privatni vlasnik prisiljen da dijeli sudbinu svog profita, povija se pod pritiskom socijalizacije. I tako se pod pritiskom realiteta povija mehanizam zakona vrijednosti čak i u uvjetima kada stoji tako stabilno dijeljenje sudbine privatnog profita, a kamoli u društvu koje nema tu snagu što je drži zakon vrijednosti. To su problemi koje treba da izučimo.

Digitized by Google

Blagoje S. Babić

Socijalizam danas: još po jedna reforma privrednog sistema

A. — Uvod

Tri slijedeća obilježja dosadašnjeg razvoja socijalizma zaslužuju, čini se, posebnu pažnju:

a) Gotovo sve socijalističke zemlje, neposredno po zasnivanju novog društvenog oblika, ostvaruju srazmjerno vrlo brz razvoj proizvodnih snaga.

b) Potom sve ove zemlje doživljavaju usporavanje u razvoju proizvodnih snaga. Stopa privrednog rasta opada. Tehnološka obnova kasni. Socijalne napregnutosti rastu.

c) Pod pritiskom posljedica proisteklih iz usporavanja u razvoju proizvodnih snaga, sve socijalističke zemlje odlučuju se za reforme privrednih sistema. Ali, ni u jednoj socijalističkoj zemlji ni jedna od ovih reformi nije sprovedena do kraja.

Da bi se olakšalo poimanje ovih obilježja, razvoj socijalizma[1]) korisno je, čini se, posmatrati u kretanju. U tom kretanju, pak,

[1]) Ovdje, razumljivo, nije mjesto raspravljanju o samom pojmu socijalizma. Međutim, valja napomenuti da se ima u vidu pojam kakav je manje-više prisutan u udžbenicima. Glavni elementi tog pojma su: (a) ukidanje eksploatacije; (b) aksiomatski se uzima da je ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju pretpostavka uki-

Digitized by Google

mogu se razlikovati tri slijedeća stupnja: protosocijalizam, mezosocijalizam i socijalizam kakav je predviđao Marks.

1° Protosocijalizam

Glavna obilježja protosocijalizma su:

(a) Protoakumulacija kapitala. Socijalizam je nastao u zemljama koje nisu bile dospjele u »dovršeni kapitalizam«, i to nakon razornih ratova. Gotovo sve socijalističke zemlje su u svom razvoju proizvodnih snaga morale poći sa srazmjerno vrlo niskog stupnja, što je upravo obrnuto od onog što je Marks predviđao. Drugim riječima, prvi društveni posao koji je socijalizmu pao udio je dovršavanje protoakumulacije kapitala.

(b) Raspodjela »apsolutne« oskudice je drugi zadatak protosocijalizma. Kako je socijalizam obično nastajao u uslovima krajnjeg siromaštva, pravedna raspodjela krajnje oskudice bila je preduslov da se obezbijedi opstanak sviju.

(c) Za obavljanje pomenuta dva društvena zadatka uspostavljena je »protodiktatura proletarijata«.

(d) Glavne poluge pomoću kojih je »protodiktatura proletarijata« uspjela da ispuni svoje osnovne društvene zadatke — protoakumulaciju kapitala i pravednu raspodjelu »apsolutne« oskudice — bile su: politička prinuda i moralna pobuda.

(e) Vladajući oblik društvene proizvodnje bila je proizvodnja upotrebnih vrijednosti.

2° Mezosocijalizam

Glavna obilježja mezosocijalizma su:

(a) »Redovna« akumulacija kapitala, odnosno proširena reprodukcija. Ova mora biti neprekidna budući da je glavni istorijski zadatak socijalizma pripremanje materijalne osnove za viši oblik društva — komunizam.

(b) Pravedna raspodjela relativne oskudice je drugi zadatak mezosocijalizma. Na ovom stupnju, pošto je već prevladana »apsolutna« oskudica, raspodjela se vrši po načelu: svako prema sposobnostima, svakome prema radu.

(c) Sredstvo za obavljanje ovih društvenih zadataka mezosocijalizma je »redovna diktatura proletarijata« koja se ispoljava u različitim vidovima socijalističke demokratije.

---

danja eksploatacije. Stoga se aksiomatski uzima da je javna svojina nad sredstvima za proizvodnju, kao vladajući oblik svojine, prvi uslov socijalizma; (c) raspodjela se vrši po načelu »svako prema sposobnostima, svakome prema radu«; (d) društvena reprodukcija usmjerava se prema unaprijed definisanim društvenim ciljevima (planiranje); (e) oblik vlasti pomoću koga socijalizam ostvaruje svoje društvene zadatke je »diktatura proletarijata«.

Digitized by Google

(d) Razvojno dejstvo glavnih poluga protosocijalizma je već istrošeno. Politička primuda iscrpljena je pasivnim otporom. Moralna pobuda istopila se u očekivanju ispunjenja »revolucionarnih obećanja« o socijalizmu kao društvu blagostanja.

(e) Vladajući oblik društvene proizvodnje je proizvodnja vrijednosti.

3° Socijalizam

Socijalizam kakav je predviđao Marks je društveni oblik u kome je »razvoj pojedinca uslov za razvoj svih«. Taj društveni oblik zasnovan je na visokom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga. Ovo je stupanj na kome socijalizam priprema sopstveno ukidanja pripremom uslova za viši oblik društva — komunizam.

B. — Zašto posrću privredne reforme?

Protosocijalizam se svuda pokazao visoko djelotvornim. Svoje glavne istorijske zadatke — protoakumulaciju kapitala i raspodjelu »apsolutne« oskudice — obavio je srazmjerno vrlo brzo. Društvena pravda u raspodjeli krajnje oskudice činila ga je po sadržini demokratskim, pa je srazmjerno lako pribavljan pristanak na odricanje nužna za ostvarivanje protoakumulacije kapitala. Zahvaljujući tome, mnoge socijalističke zemlje su za srazmjerno kratko vrijeme prešle na stupanj mezosocijalizma. Drama socijalističkih društava nastaje upravo na ovom stupnju. Ovdje dolazi do usporavanja u razvoju proizvodnih snaga i posljedica koje otuda potiču.

Glavni razlozi usporavanja razvoja proizvodnih snaga u socijalističkim zemljama na stupnju mezosocijalizma su najverovatnije: narastanje protivrječnosti između razvoja proizvodnih snaga i razvoja proizvodnih odnosa; kriza »evropske« vrste razvoja;[1]) uticaj spoljnog okruženja.

1° Sukob ekonomske osnove i društvene nadgradnje

Svi društveni oblici koji su prethodili socijalizmu nastajali su stihijno, kao ishod dejstva »prirodnih« sila. Na društvenoj ravni nikakvi ciljevi, metodi ni sredstva nisu unaprijed »zadati«. Stoga se svi ovi društveni oblici pokazuju kao »objektivno« dati. Samim tim se kao »objektivne« uzimaju i njihove posljedice koje dobijaju sintetički izraz u socijalnom darvinizmu, odnosno u klasnoj podjeli.

---

1) Za pojam »evropske« vrste razvoja vidjeti: B. Babić: Savremena svjetska privredna kriza: kriza »evropske« vrste razvoja, »Razvoj«, 1985, vol. II, br. 3—4, str. 377 i slijedeće.

Digitized by Google

Socijalizam je prvi društveni oblik koji se gradi »po mjeri«. On nastaje na osnovu unaprijed pripremljenog projekta čiji se ciljevi i metodi definišu unaprijed. On se zato javlja kao »subjektivno« dat, radi smišljenog oslobađanja ljudskog društva od socijalnog darvinizma, odnosno od klasne podjele.

»Subjektivnost« socijalizma ima dvojake posljedice. Na jednoj strani ona omogućava izgradnju društvenog oblika po slobodnom izboru protagonista, oslobađajući razvoj ljudskog društva od stihije. Na drugoj, pak, ona protagonistima ostavlja slobodu u izboru ciljeva i metoda za njihovo ostvarivanje. Ta sloboda je prelazila u proizvoljnost čije posljedice su bacale sjenku sumnje bilo na istorijsku opravdanost bilo na ostvarivost samog socijalističkog projekta. Stoga se i postavlja pitanje da li postoji »objektivna« granica »subjektivnosti« socijalizma koja bi ga štitila od prevođenja slobode izbora ciljeva i metoda u proizvoljnost?

Odgovor na ovo pitanje pretpostavlja odgovor na druga dva pitanja koja se javljaju kao prethodna: prvo, da li je socijalizam moguć na svakom stupnju razvijenosti proizvodnih snaga, mimo Marksovih očekivanja? i, drugo, šta treba da bude preovlađujući oblik društvene proizvodnje — proizvodnja upotrebne vrijednosti ili proizvodnja vrijednosti?

Prvo pitanje uzima se kao »riješeno« samom činjenicom što su socijalistički društveni oblik do sada zasnivale upravo samo manje razvijene zemlje. Prema tome, preostaje da se traži odgovor na drugo pitanje. Ono je, čini se, glavno teorijsko mjesto dilema savremenog socijalizma.

Teorijski, u društvu zasnovanom na javnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju kao vladajućem obliku svojine moguća su dva oblika društvene proizvodnje kao vladajuća: proizvodnja upotrebne vrijednosti i proizvodnja vrijednosti. Iskustvo obiluje razlozima protiv prve, ali oskudijeva u razlozima za drugu mogućnost.

Spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje upotrebne vrijednosti bio je, po Marksu, najsigurnija osnova »istočnjačkog despotizma«. Ovakav spoj činio bi socijalizam potpuno »subjektivnim«. Sloboda protagonista socijalističkog projekta u izboru ciljeva i metoda za njihovo ostvarivanje ne bi imala »objektivnog« ograničenja. Ta sloboda, dakle, uvijek može poprimiti oblik proizvoljnosti. Nedemokratska evolucija vlasti je stalna mogućnost. Uz to, iskustvo je pokazalo da se podsticajno dejstvo spoja javne svojine i proizvodnje upotrebne vrijednosti brzo istroši. Stoga je zastoj u razvoju proizvodnih snaga prirodni pratilac ovog spoja.

Spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje vrijednosti postavlja »objektivnu« granicu slobodi protagonista socijalističkog projekta u izboru ciljeva i metoda za njihovo ostvarivanje. On vojuje za demokratski oblik vlasti. Istovremeno obezbjeđuje unutrašnju dinamiku društvenom obliku

Digitized by Google

potrebnu za postojan razvoj proizvodnih snaga. Ali, ovakav spoj nužno pretpostavlja ekonomski darvinizam (ekonomska pobuda + ekonomska prinuda). Prevođenje ekonomskog darvinizma u socijalni darvinizam, odnosno u klasnu podjelu društva nema »objektivnog« ograničenja.

Suštinsko je pitanje, dakle, kakav spoj svojine nad sredstvima za proizvodnju i oblika društvene proizvodnje može socijalizmu obezbijediti istovremeno odgovarajući razvoj proizvodnih snaga, demokratski oblik vlasti i socijalnu pravdu?

Socijalizam je svuda započet s uvjerenjem da je s njim nespojiva proizvodnja vrijednosti po definiciji, da prosta robna proizvodnja nužno vodi u kapitalizam i da je strani kapital oruđe imperijalizma. Zato su posvuda na stupnju protosocijalizma zatrti i jedno i drugo i treće. Na stupnju mezosocijalizma dolazi do »rehabilitacije« istih. Štaviše, njihova mjera razmicanja granica postaje mjera »naprednosti« socijalističkih zemalja.

Okretanje proizvodnji vrijednosti zasniva se na sopstvenim lošim iskustvima s proizvodnjom upotrebne vrijednosti. Uporište za vraćanje prostoj robnoj proizvodnji je u istorijskom iskustvu da je ona bila pratilac i drugih načina proizvodnje, pa zašto da ne bude pratilac i socijalističkog. »Otvaranje« prema stranom kapitalu nalazi opravdanje u presedanu koji je napravila Rusija u doba Lenjina. Sam vođa oktobarske revolucije pozivao je kapitaliste Zapada da svoj kapital ulažu u razvoj ruskog socijalizma.

Ni u jednoj socijalističkoj zemlji do danas nije dosljedno izveden pokušaj da se javno privređivanje snabdije odgovarajućim unutrašnjim pokretačima — ekonomskom pobudom i ekonomskom prinudom istovremeno. Spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje vrijednosti nigdje nije do kraja »isproban«. Za posljedice zastoja u razvoju proizvodnih snaga, nastale na osnovu spoja javne svojine i proizvodnje upotrebne vrijednosti, izlaz se traži prvenstveno u razmicanju granica prostoj robnoj proizvodnji i stranim privatnim ulaganjima. Drugim riječima, razmicanje granica zakonu vrijednosti ne vrši se prvenstveno u okviru javnog privređivanja nego izvan njega. Zato se privatno privređivanje javlja ne samo kao dopuna nego, dijelom, i kao zamjena za javno privređivanje. To je, čini se, najuočljivije u Kini i Madžarskoj.

SSSR, u kome je »nepmanstvo« (pojave koje su u doba NEP-a pratile nedovoljno uređeno djelovanje tržišta) svojevremeno zaplašilo boljševike opasnošću od obnavljanja kapitalizma, pokušava da svoje »uskorjenjije« izvede ugrađivanjem zakona vrijednosti prvenstveno u javno privređivanje. O mjestu proste robne proizvodnje i stranih privatnih ulaganja u razvoj proizvodnih snaga još nema jasnog opredjeljenja.

Jugoslavija je najdalje otišla u pokušaju ostvarivanja spoja javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje vrijednosti. Ona zato ima viši stepen kakvoće u ukupnom privre-

Digitized by Google

đivanju nego bilo koja druga socijalistička zemlja. Ali, ni ona nije dosljedno »isprobala« ovaj spoj. U svoj sistem privređivanja ona je ugradila samo jedan pokretač — ekonomsku pobudu. Ekonomska prinuda praktično ne postoji. To je, čini se, jedan od glavnih razloga što spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje vrijednosti nije dao bolji ishod. I Jugoslavija je dospjela u zastoj u razvoju proizvodnih snaga. I ona traži izlaz u prostoj robnoj proizvodnji i stranim privatnim ulaganjima tek pod pritiskom posljedica koje potiču iz zastoja u razvoju proizvodnih snaga.

Sad se postavlja pitanje zašto socijalističke zemlje nisu dosljedno »isprobale« spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje vrijednosti? Odnosno, zašto ove zemlje ne uspijevaju da izvedu privredne reforme koje bi omogućile da taj spoj dosljedno »isprobaju«?

Sve dosadašnje socijalističke revolucije su — mimo Marksovih očekivanja — izvedene u manje razvijenim zemljama. Nijedna današnja socijalistička zemlja nije imala »dovršeni kapitalizam«. Ni u jednoj od njih, dakle, kapitalizam nije obavio posao koji je po Marksu trebalo da obavi: da socijalizmu u nasljeđe ostavi visoko razvijenu ekonomsku osnovu. Naprotiv, socijalizmu je palo u dio da sam sebi stvara ekonomsku osnovu, počev čak od protoakumulacije kapitala. I tu je, čini se, teorijsko mjesto sukoba između razvoja proizvodnih snaga i razvoja društvenih odnosa do koga je došlo u socijalističkim zemljama.

Iz iskustva se zna da protoakumulacija kapitala nigde nije izvršena demokratskim metodima. Ona je svuda vršena uz korišćenje političke prinude. U kolijevci kapitalizma, Zapadnoj Evropi, protoakumulacija kapitala ostvarivana je nasiljem i na unutrašnjoj i na međunarodnoj ravni. Kolonijalizam je po ekonomskoj suštini bio, u stvari, prije svega protoakumulacija kapitala imperijalističkih zemalja na račun potčinjenih zemalja. U dvije od vodećih kapitalističkih zemalja — Njemačkoj i Japanu — i sam kapitalizam je nametnut nasiljem »odozgo«. Nametnuli su ga junkeri i samuraji.

Kako je i socijalizam društvo proširene reprodukcije, razvoj proizvodnih snaga i ovdje je, kao i u kapitalizmu, zasnovan na akumulaciji kapitala. Pošto današnje socijalističke zemlje nisu imale »dovršeni kapitalizam«, po izvršenju socijalističkih revolucija trebalo je da izvrše protoakumulaciju kapitala u okviru socijalističkog načina proizvodnje. U uslovima siromaštva to nije bilo moguće izvesti dobrovoljnim pristankom na odricanja. I to tim prije što je, pod pritiskom kapitalizma spolja, protoakumulaciju trebalo izvršiti u mnogo kraćem roku nego što je ona izvršena u razvijenim kapitalističkim zemljama. Stoga je i ovdje protoakumulacija morala biti oslonjena i na korišćenje prinude. U tu svrhu stvoreni su odgovarajući politički sistemi.

Osnovni zadatak novostvorene socijalističke države bio je upravo da izvrši socijalističku protoakumulaciju kapitala. Tako

Digitized by Google

je došlo do stvaranja snažnih državnih aparata, odnosno uspostavljanja »protodiktature proletarijata«, koja je državno činovništvo pretvorila u vladajući društveni sloj. Stoga u toku protoakumulacije kapitala u socijalističkim zemljama i nema protivrječnosti između ekonomske osnove i nadgradnje. Nadgradnja je stvorena upravo za protoakumulaciju kapitala.

Protivrječnost između ekonomske osnove i društvene nadgradnje u socijalističkim zemljama nastaje s »dovršavanjem« protoakumulacije kapitala. Razvoj proizvodnih snaga zasnovan na »redovnoj« akumulaciji kapitala, odnosno proširenoj reprodukciji počinje da udara u granice »protodiktature proletarijata« stvorene za »protoakumulaciju kapitala«. Uvećavanje broja nosilaca privređivanja, do čega dovodi proširena reprodukcija, geometrijskom progresijom uvećava broj veza između njih. Postaje sve složenije i teže ostvarivo uređivanje tih veza »iz kancelarije«. Isto tako postaje sve teže određivanje uslova privređivanja, utvrđivanje mjerila ekonomske racionalnosti, alokacije sredstava i slično. Privredni sistemi skrojeni u doba protoakumulacije kapitala postaju nužno tijesni za akumulaciju, odnosno proširenu reprodukciju. U svim socijalističkim zemljama stoga na red dolazi nužnost reformi privrednog sistema.

Reformatori u svim socijalističkim zemljama, prije ili kasnije, »otkrivaju« zakon vrijednosti, odnosno tržište. I opet, po pravilu, reforme posvuda zastaju pred dverima tržišta.

Razmicanje granica zakonu vrijednosti uvijek i svuda nosi sobom mogućnost dvojakih posljedica. Prvo, tržište objektivno teži klasnom raslojavanju jer uvijek teži da povlasti povlašćene. No, »protodiktatura proletarijata« bi s ovom posljedicom mogla izići na kraj. Postoje sredstva i metodi za zaštitu socijalističkog načina proizvodnje od nepovoljnih dejstava tržišta, uključujući klasno raslojavanje. Druga moguća posljedica razmicanja granica zakonu vrijednosti je po »protodiktaturi proletarijata« opasnija od prve. Ona ugrožava položaj državnog činovništva koje nema nikakvih sopstvenih sredstava za proizvodnju niti za opstanak. Njegov opstanak i društveni položaj zavise od vlasti nad nosiocima akumulacije kapitala. A proizvodnja vrijednosti ugrožava upravo to.

Tržište svuda, neprekidno, stavlja na probu svaku upravu, svaki politički sistem, svaki društveni oblik. Zna se da ni »protodiktatura proletarijata« ne bi tome mogla umaći. Jednostavno, tržište mjeri učinak sviju — od ratara do ministara. Ono znači konkurenciju. Konkurencija u ekonomiji teži da se proširi i na politiku. To je kamen o koji se spotiču reformatori u socijalističkim zemljama.

Jednostavno, »redovna« akumulacija kapitala koja traži »objektivna« mjerila racionalnosti privređivanja teži za oslobađanjem zakona vrijednosti od »protodiktature proletarijata«. Ona i od nosilaca državne vlasti traži podnošenje računa. S obzirom na to što državno činovništvo ima prevlast nad nosiocima »redov-

Digitized by Google

ne« akumulacije kapitala, ono na to ne pristaje. Ono se boji prenošenja konkurencije u područje vtasti. Opasnost nije u tome da bi konkurencija ovdje dovela do višepartijskog sistema. Konkurencija je opasna i u okviru jedne partije koja da bi bila demokratska, mora da asimilira ulogu i »vlade« i »opozicije«. U slučaju konkurencije »stečena prava« više niko nikome ne može da jamči. Zato se u socijalističkim zemljama mnogo lakše donose odluke o reformama privrednog sistema nego o reformama političkog sistema.

Ukratko, privredne reforme u socijalističkim zemljama se ne sprovode zato što bi to zahtijevalo reforme političkog sistema. Na te, pak, reforme ne pristaje »protodiktatura proletarijata«. Zato u svim socijalističkim zemljama, prije ili kasnije, dolazi do narastanja protivrječnosti između razvoja proizvodnih snaga i razvoja društvenih odnosa.

Kapitalistička klasa, kao pobjednička, nakon svoje revolucije stvorila je državu kakva joj je potrebna za »redovnu« akumulaciju kapitala. U takvoj državi činovništvo je od početka u najamnom odnosu sa pobjedničkom, buržoaskom klasom. Njegov zadatak je da štiti svojinu kapitalističke klase nad sredstvima za proizvodnju i za obezbjeđivanje uslova za *normalan* tok akumulacije kapitala. Svojina nad sredstvima za proizvodnju je osnova prevlasti kapitalističke klase nad državnim činovništvom.

U socijalističkim zemljama, nakon izvođenja socijalističkih revolucija, svojina nad sredstvima za proizvodnju nije prešla neposredno u ruke pobjedničke klase — proletarijata. Tada stvorena država, odnosno »protodiktatura proletarijata«, stvorena za obavljanje socijalističke protoakumulacije kapitala, na osnovu državne svojine nad sredstvima za proizvodnju, ostvarila je prevlast nad nosiocima akumulacije — neposrednim proizvođačima, uključujući organizatore proizvodnje (po Marksu, u »neposredne proizvođače« spadaju ne samo neposredni izvršioci proizvodnih zadataka nego i organizatori proizvodnje, uključujući kapitaliste koji dejstvuju kao preduzetnici). Na taj način, neposredni nosioci akumulacije kapitala nemaju mogućnost da po obavljenoj protoakumulaciji državu prilagode potrebama »redovne« akumulacije kapitala.

Glavna ekonomska poluga kojom kapitalistička klasa obezbjeđuje prilagođavanje države, odnosno političkog sistema potrebama toka »redovne« akumulacije kapitala jeste tržište. Ona je njegovo dejstvo protegla i na političku ravan. Tako tržište, neposredno i posredno, određuje dejstvovanje čitavog društveno-ekonomskog sistema: ako radnik slabo radi, gubi posao (to, razumljivo, ne znači da posao ne može izgubiti i kad radi dobro); ako preduzetnik slabo radi, pada pod stečaj; ako privreda zapadne u krizu, vlada gubi mandat.

Socijalistička društva još nisu izgradila mehanizam koji obezbjeđuje »automatsko« prilagođavanje političkog sistema po-

Digitized by Google

trebama odvijanja akumulacije kapitala, odnosno proširene reprodukcije. Pobjednička klasa nema sredstvo pomoću koga bi automatski razvlašćivala nosioce »protodiktature proletarijata«. Oni zadržavaju državnu vlast, zasnovanu na državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Državno činovništvo tako održava prevlast nad neposrednim nosiocima akumulacije kapitala. Ono se stoga opire razmicanju granica zakonu vrijednosti, jer bi ga on mogao razvlastiti — prvo ekonomski, pa onda i politički.

Čini se da je glavni čin drame kroz koju danas prolaze socijalistička društva pokušaj da se izvrši ili dovrši prevođenje »protodiktature proletarijata« u »redovnu« »diktaturu proletarijata«, odnosno u različite oblike socijalističke demokratije. U Jugoslaviji taj čin ima oblik borbe za odbranu samoupravljanja od »istočnjačkog skretanja«. U Sovjetskom Savezu on je dobio oblik »pjerestrojke«. U ostalim istočnoevropskim zemljama on će vjerovatno zavisiti od ishoda sovjetske »pjerestrojke«. U Kini ovaj čin ima danas oblik borbe za »socijalističku duhovnu civilizaciju«.

Iskustvo Kine privlači posebnu pažnju posmatrača. Kinesko vođstvo je, čini se, ozbiljnije nego rukovodstvo Rusije, uzimalo Lenjinovo upozorenje na opasnost od »azijatščine«, to jest od prevlasti činovništva nad neposrednim proizvođačima (uključujući organizatore proizvodnje). Ta opasnost je u Kini bila utoliko veća što ova zemlja i inače ima veoma dugu tradiciju »azijatščine«. U njoj je hiljadama godina trajalo »istočnjačko društvo«, u kome je zahvaljujući spoju javne svojine nad sredstvima za proizvodnju i proizvodnje upotrebne vrijednosti prevlast činovništva nad neposrednim proizvođačima lišavala zemlju unutrašnje pokretljivosti, što je imalo za posljedicu zastoj u razvoju proizvodnih snaga. Po pobjedi revolucije kinesko vođstvo je strahovalo da se »protodiktatura proletarijata« ne ovjekovječi, pa da Kina ponovo zapadne u zastoj u razvoju proizvodnih snaga.

U borbi protiv »azijatščine« Kina je »isprobala« više »linija«. Prva je bila neka vrsta »parlamentarizma«. Negdje do početka »velikog skoka naprijed« u vođstvu je postojala izvjesna podjela uloga na »vladu« i »opoziciju«, pod nadzorom Mao Zedonga. S propašću »velikog skoka naprijed« i doba »parlamentarizma« je prošlo. »Velika proleterska kulturna revolucija« protiv »azijatščine« se borila na taj način što je činovništvo lišeno povlašćenosti razgrađivanjem svih struktura vlasti.

Jedan od glavnih ciljeva koje je sebi postavilo današnje vođstvo Kine je pokušaj da se na nov način »protodiktatura proletarijata« prevede u »redovnu diktaturu proletarijata« i tako obezbijedi nesmetano odvijanje akumulacije kapitala. U zemlji se vrši obimna smjena generacija. Ali, ukoliko proizvodnja vrijednosti ne postane vladajući oblik društvene proizvodnje, suštinske promjene neće biti. I nova generacija »kadrova« nasto-

Digitized by Google

jaće da ovjekovječi svoju prevlast nad neposrednim nosiocima akumulacije kapitala. Politički sistem ostaće »tijesan« za proširenu reprodukciju. Protivrječnost između razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa će ostati. Ona će preživjeti smjenu generacija. Da se to ne bi dogodilo, kinesko vodstvo danas pokušava da se protiv »azijatščine« izbori »evropskim« metodima. Borbu protiv prevlasti činovništva nad nosiocima proširene reprodukcije ono nastoji da, bar dijelom, povjeri zakonu vrijednosti.

2° Kriza »evropske« vrste razvoja

U svim savremenim društvima, bez obzira na prirodu njihovog ustrojstva, dakle i u socijalističkim društvima, razvoj proizvodnih snaga dospio je u vrh ljestvice vrijednosti.[1])

Svijet izlazi na put brzog privrednog preobražaja tek sa zasnivanjem »evropske« vrste razvoja. Ova se, pak, vrsta razvoja od ostalih razlikuje po pretvaranju viška proizvoda u kapital, to jest po akumulaciji kapitala koja je zajednička i kapitalističkom i socijalističkom načinu proizvodnje. Sva dosadašnja iskustva pokazala su da »evropska« vrsta razvoja nema zamjene.

»Evropska« vrsta razvoja, čiji je proizvod »industrijska civilizacija«, dovela je do ogromnog napretka u svim oblastima života. Ali, zbog načina na koji se primjenjuje počela je da udara u granice.

Osnovno ograničenje vladajuće vrste razvoja proističe iz njene suštine — akumulacije kapitala. Težnja za beskrajnošću akumulacije ispoljava se u težnji za beskonačnošću uvećavanja prerađivačke moći svijeta. Neograničenost težnje za uvećavanjem prerađivačke moći, pak, nužno vodi u sukob sa ograničenošću prirodnih izvora. Ishod tog sukoba može biti ili konačno iscrpljivanje prirodnih izvora ili porast oskudice u njima, koji se prevodi u porast cijena. U oba slučaja vladajuća vrsta razvoja vodi u slijepu ulicu.[2])

---

[1]) »Društveni sistemi koji zaostaju u ekonomskom razvoju nužno propadaju«. B. Horvat, Politička ekonomija socijalizma, Globus, Zagreb, 1984, str. 291.

[2]) Marks i Kejnz, naučnici čija su shvatanja najviše uticala na prirodu ekonomske politike u XX vijeku, pretpostavljali su obilje činilaca proizvodnje. Po Marksu, glavno pitanje razvoja proizvodnih snaga je stvaranje odgovarajućih odnosa proizvodnje. Po Kejnzu, pak, osnovno je stvoriti platežno sposobnu tražnju, kako bi se pokrenuli neupošljeni činioci proizvodnje. No, tekuća privredna kriza opovrgava postavke dvaju naučnika. Svijet se suočio upravo sa oskudicom u činiocima proizvodnje. Nema sirovina i energije za nekontrolisani razvoj industrije u čitavom svijetu. Vidjeti: Savremena svjetska privredna kriza: izgledi za oporavak i odraz na privredu Jugoslavije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1984, str. 12.

Digitized by Google

Dosadašnji način primjene »evropske« vrste razvoja i u kapitalističkom i u socijalističkom načinu proizvodnje dovodi do raskoraka između rasta prerađivačke moći svijeta i raspoloživosti sirovina i energije. Čini se da je savremena svjetska privredna kriza prvenstveno takvog porijekla. Drugim riječima, poremećaji u savremenoj svjetskoj privredi proističu prvenstveno iz načina primjene »evropske« vrste razvoja. Oni su zato zahvatili čitavu svjetsku privredu, a ne samo područje jednog kapitalističkog načina proizvodnje.

To, u stvari, znači da ni socijalizam, iako je po pretpostavci društvo zasnovano na planiranju, nije u »evropsku« vrstu razvoja unio nikakve bitne izmjene. I ovdje proširena reprodukcija teži da bude beskrajna. To praktično znači da se socijalistička društva nadmeću sa kapitalističkim u iscrpljivanju neobnovljivih prirodnih izvora. Priznalo se to ili ne, u razvoju proizvodnih snaga kapitalizam je i dalje mjera, uzor koji treba »stići i prestići«. Ukratko, socijalizam je prihvatio nadmetanje s kapitalizmom u rasipanju prirodnih izvora sa svim posljedicama koje otuda proističu — razaranje prirodne sredine, hiperindustrijalizacija, hiperurbanizacija i slično. Za sve to jednog dana moraju da se podnesu računi.

Pitanje je zašto socijalizam nije unio nikakve izmjene u »evropsku« vrstu razvoja?

Prvo, socijalizam je nastao u siromašnim zemljama. Ubrzani razvoj proizvodnih snaga postao je njegov prvi društveni zadatak. Sam Marks je pisao da siromašne zemlje u industrijski razvijenim zemljama »gledaju sliku vlastite budućnosti«. Otuda potiče fetišizovanje industrijalizacije.

Drugo, »pobjeda socijalizma u jednoj zemlji« objektivno je industrijalizaciju učinila odlučujućim sredstvom u odbrani od »kapitalističkog okruženja«. Još za Lenjinovog života Rusija je računala s novim pohodom imperijalističkog Zapada protiv oktobarske revolucije.[1]) Trka u naoružanju iz koje Sovjetski Savez objektivno ne može još uvijek izići nameće golema ulaganja u beskorisnu potrošnju — industriju naoružanja. Otuda proističe objektivno ograničenje za drukčiju industrijalizaciju i proširenu reprodukciju uopšte, čak i pod optimalnim ostalim uslovima.

Treće, »dejstvo oponašanja« (demonstration effect) obrasca potrošnje bogatih zemalja Zapada i samo nameće golema ulaganja u beskorisnu potrošnju (proizvodnja automobila i slično).

Ukratko, sticaj okolnosti prosto je socijalističkim društvima u dobroj mjeri nametnuo nastavljanje »evropske« vrste razvoja bez bitnijih izmjena i tako im nametnuo i učešće u nadmetanju u rasipanju prirodnih izvora. Istovremeno, krutost nadgradnje ovih društava ishodi nekom vrstom inercije koja doprinosi zatvaranju socijalističkih društava u naslijeđenu vrstu razvoja.

---

[1]) Poslednja pisma V. I. Lenjina, »Slovo ljubve«, 1973, str. 164.

Digitized by Google

3° Uticaj spoljnog okruženja

Socijalistički projekt je od početka ugrožavan spolja. Nosioci kapitalističkog načina proizvodnje sami se smatraju ugroženim postojanjem bilo gdje društvenog oblika zasnovanog na društvenoj pravdi. Otuda je proistekla oružana intervencija Zapada protiv oktobarske revolucije.

Slom oružane intervencije nije označio kraj nastojanja da se onemogući ostvarenje socijalističkog projekta. Ta nastojanja danas su usmjerena na otežavanje ekonomskog i društvenog preobražaja u socijalističkim zemljama. Kondenzovani izraz tih nastojanja su nametanje trke u naoružavanju i zabrana isporuke moderne tehnologije (COCOM).

Na Zapadu se i zvanično priznaje da je nametanje trke u naoružavanju sredstvo da se Sovjetski Savez ekonomski iscrpljuje. U odsustvu trke u naoružavanju SSSR bi mogao da se posveti ostvarivanju Oktobarskog projekta. Sredstva i snage koje rasipa na naoružavanje mogao bi usmjeriti u razvoj proizvodnih snaga i poboljšanje životnih uslova. U takvim okolnostima i »protodiktatura proletarijata« bi lakše mogla biti prevedena u demokratskiji oblik vlasti. Bogato i demokratsko društvo zasnovano na socijalnoj pravdi učinilo bi SSSR mnogo uticajnijim. Kapitalistički oblik društva postao bi mnogo ugroženiji iznutra. Kapitalistička klasa Zapada se očito više plaši socijalističke obnove u SSSR-u nego proizvodnje oružja u njemu.

Nepovoljno dejstvo spoljnog ugrožavanja na ostvarivanje socijalističkog projekta ne iscrpljuje se samo u rasipanju na naoružanje. Ugrožavanje spolja nepovoljno se odrazilo na ukupan društveni i ekonomski razvoj i posrednim putem. Prije svega, ono je vodilo odlaganju prevođenja »protodiktature proletarijata« u socijalističku demokratiju. Služilo je kao zaklon snagama kojima nije bilo u interesu preuređivanje sistema vlasti prema potrebama razvoja proizvodnih snaga.[1])

---

[1]) Intervencija Zapada protiv oktobarske revolucije po posljedicama po razvoj evropske civilizacije može se, čini se, poreditі s »varvarskom najezdom« Starog Rima na Staru Grčku.

Doba Stare Grčke je jedina etapa u kojoj je evropska civilizacija bila okrenuta prvenstveno stvaranju. Prema inženjerskim ekstra polacijama, da je razvoj kakav su zasnovali stari Grci nastavljen, danas bi čovjek mogao da šeta po svim planetama. Stari Grci su već tada bili izumjeli uređaj za izračunavanje rastojanja između nebeskih tijela. Svoj genij nisu rasipali na usavršavanje oružja. Ali, upravo su stoga zauvijek skinuti s istorijske pozornice. Od tada Evropa radi prvo za razaranje pa onda za stvaranje.

Socijalizam je trebalo da evropsku civilizaciju i svijet uopšte vrati stvaranju. »Varvarska najezda« na oktobarsku revoluciju nagovijestila je da to nije moguće. I socijalizam je uključen u rad za razaranje da socijalistička društva ne bi doživjela sudbinu Stare Grčke. To je jedan od glavnih razloga što nade koje su polagane u razvoj socijalističkih društava i razvoj odnosa između njih tek treba da budu ostvarene.

Digitized by Google

U stvari, tek pošto je stekao moć »apsolutnog uništenja« Sovjetski Savez je u mogućnosti da otpočne prelazak sa »ratne« na »mirnodopsku« privredu. Drugim riječima, tek danas, kad je u osnovi riješio pitanje spoljne bezbjednosti, SSSR može da otpočne znatnije preusmjeravanje sredstava od vojnih ciljeva na ostvarivanje Oktobarskog projekta.

U ostalim socijalističkim zemljama članicama SEV-a bitnije promjene u društveno-ekonomskom sistemu, kakve pretpostavlja odgovarajući razvoj proizvodnih snaga, jedva da su bile moguće prije nego što je tok promjena otpočet u SSSR-u. Jednostavno, ove zemlje su dio jednog šireg sistema reprodukcije u kome su veze između dijelova postale organske. Stoga promjene u pojedinim zemljama zavise od kretanja u sistemu reprodukcije kao cjelini.[1])

D. — **Kako dalje?**

Stramputice koje su pratile dosadašnji razvoj socijalističkih društava nisu dovoljan osnov za sumnju u istorijsku opravdanost ili »mogućnost« socijalizma uopšte. Ali, jesu dovoljan osnov za sumnju u način definisanja ciljeva i izbor metoda za njihovo ostvarivanje.

U borbi za socijalizam kao društveni oblik u kome je »razvoj pojedinca uslov za razvoj svih« treba obezbijediti istovremeno: odgovarajući razvoj proizvodnih snaga, socijalnu pravdu i demokratski oblik vlasti.

Prvi uslov za to je, čini se, spoj javne svojine nad sredstvima za proizvodnju kao vladajućeg oblika svojine i proizvodnje vrijednosti kao vladajućeg oblika društvene proizvodnje. Samo na taj način bi, čini se, bilo moguće obezbijediti istovremeno: »objektivno« ograničenje »subjektivnosti« socijalizma i unutrašnju pokretljivost (ekonomska pobuda + ekonomska prinuda) koja obezbeđuje odgovarajući razvoj proizvodnih snaga. Ukupna društvena nadgradnja bi se u tom slučaju »automatski« prilagođavala potrebama razvoja proizvodnih snaga. Neposredni nosioci akumulacije bili bi vladajuća društvena snaga. Na taj način, zaposleni u javnom sektoru privređivanja bili bi istovremeno zainteresovani i prinuđeni da ga brane.

---

[1]) U kolikoj mjeri pripadnost integracionoj cjelini uslovljava ekonomsku politiku zemalja koje joj pripadaju posebno jasno ilustruje iskustvo Francuske. Po dolasku Socijalističke stranke na vlast ona je 1981. godine usvojila program reflacije u namjeri da oživi konjunkturu, posebno da podstakne rast zapošljavanja. U to vrijeme sve ostale članice EEZ već su vodile politiku deflacije. Ishod je bio slijedeći. Rast javnih rashoda u Francuskoj oživljavao je tražnju za robom susjednih zemalja članica EEZ. Francuska se istovremeno suočila s pogoršavanjem spoljnih računa. Stoga je odustala od programa reflacije i priklonila se monetarističkoj politici kakvu su vodile ostale članice EEZ.

Digitized by Google

U ovom slučaju prosta robna proizvodnja ne bi socijalizam ugrožavala iznutra, ni strani kapital spolja. Štaviše, prosta robna proizvodnja bila bi »prirodni« pratilac socijalizma jer bi bila njegova dopuna a ne zamjena. Ona bi javnom kapitalu omogućavala da se postojano seli u djelatnosti s višim organskim sastavom kapitala i višim organskim sastavom rada. Javni sektor privrede, snabdjeven unutrašnjim pokretačima, ekonomskom pobudom i ekonomskom prinudom, bio bi u stanju da suvereno određuje uslove poslovanja i da tako i domaću prostu robnu proizvodnju i strani privatni kapital podređuje potrebama razvoja proizvodnih snaga socijalističkog društva.

Beograd, 17. novembra 1986.

Digitized by Google

Đorđe Pribićević

Duboke promjene u privredi i privrednom sistemu SSSR

U ovome radu pokušat ćemo postaviti pitanja i naznačiti neke odgovore relevantne za noviji društveno-ekonomski razvoj SSSR-a. O njima se u toj zemlji počelo raspravljati neposredno poslije smrti Leonida Brežnjeva, dugogodišnjeg generalnog sekretara KPSS (jesen 1964 — jesen 1982. godine), a zatim u kratkom vremenskom razdoblju (novembar 1982 — početak 1984. godine) kada je na toj funkciji bio Jurij Andropov. Te rasprave osobito su intenzivirane dolaskom na taj visoki položaj Mihaila Gorbačova 11. marta 1985. godine i u vezi sa pripremama, radom i provođenjem u djelo odluka posljednjeg XXVII Kongresa KPSS.

Rad je podijeljen na tri dijela: u prvom dijelu nastojat ćemo dati opću ocjenu novijeg privrednog razvoja SSSR-a i izglede u narednom srednjoročnom, a djelomično i dugoročnom razdoblju; u drugom dijelu prikazaćemo osnovne karakteristike planova strukturne transformacije sovjetske privrede u narednom srednjoročnom razdoblju, a u trećem nastojati ukazati na promjene u privrednom sistemu zemlje i načine na koji se one u materijalnoj strukturi sovjetske privrede namjeravaju realizirati.

Digitized by Google

I

SSSR je nesumnjivo jedna od onih nekoliko zemalja koje su poslije rata imale najviše stope privrednog rasta. To ubjedljivo pokazuju podaci iz slijedeće tabele.

Tabela 1.

Prosječne godišnje stope rasta narodnog dohotka, odnosno industrijske proizvodnje SSSR-a u razdoblju 1951—1984. godine[1])

Razdoblje	Pokazatelj	
	Industrijska proizvodnja	Narodni dohodak
1951—1982.	8,4	7,2
1966—1970.	8,5	7,8
1971—1975.	7,4	5,7
1976—1980.	4,4	4,2
1981—1984.	3,7	oko 3,0

Rijetko koja zemlja je u nešto više od tri decenije postigla prosječnu godišnju stopu rasta narodnog dohotka od 7,2 posto (odnosno, ako se uzme u obzir usporenje u prvoj polovici 80-ih godina od blizu 7 posto za tri i pol decenije koje su protekle od završetka poslijeratne obnove), kao što je to postigao SSSR. Veće stope rasta za tako dugo razdoblje postigao je jedino Japan od kapitalističkih zemalja, a od socijalističkih zemalja manje razvijene socijalističke zemlje Bugarska i Rumunjska. Jer, pri stopama rasta narodnog dohotka od prosječno godišnje 7 posto njegova veličina se udvostručava svakih deset godina, što znači da je narodni dohodak SSSR-a od 1950. do 1985. godine otprilike udesetostručen! Kako se u SSSR-u često poredi razvoj te zemlje sa razvijenim kapitalističkim, to ćemo prikazati u narednoj tabeli prosječne godišnje stope rasta bruto nacionalnog proizvoda triju najsnažnijih kapitalističkih privreda (SAD, Japana i SR Nemačke), te zemalja OECD-a kao cjeline i prosječne godišnje stope rasta neto materijalnog proizvoda SSSR-a u posljednjih petnaest godina, a prema računima stručnjaka Međunarodnog monetarnog fonda.

---

[1]) Za razdoblje 1951—1982. g., te za tri petogodišta u razdoblju 1965—1980. g. »SSSR v cifrah v 1982. g.«, izd. Finansy i statistika, Moskva 1983, str. 56, a za industrijsku proizvodnju u razdoblju 1981—1984. »Statističeskij ežegodnik stran členov Soveta ekonomičeskoj vzaimopomošći 1985«, isti izdavač, Moskva 1985, str. 74, a za nacionalni dohodak u istom razdoblju ocjenu M. Gorbačova u govoru na sastanku lenjingradske partijske organizacije 17. maja 1985. g., objavljenom u časopisu Kommunist 8/1985, str. 26.

Digitized by Google

Tabela 2.

Prosječne godišnje stope rasta neto materijalnog proizvoda SSSR-a u razdoblju 1976—1985. godine i bruto nacionalnog proizvoda SAD, Japana i SR Njemačke, te 24 zemlje OECD-a u razdoblju 1960—1985. godine[2])

Zemlja	Razdoblje		Godina				
	1976—1980.	1981—1985.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.
SSSR	4,0	3,0	2,0	3,0	4,0	3,5	3,0*
	1960—1973.	1973—1980.					
SAD	4,0	2,9	2,5	—2,1	3,7	6,6	2,2
Japan	9,9	4,2	4,2	3,0	3,0	5,1	4,6
SR Njemačka	4,5	2,6	0,2	—1,0	1,0	3,0	2,4
OECD (cjelina)	4,9	2,8	1,6	—0,3	2,6	4,8	2,8

* ocjena

Ako usporedimo prosječne godišnje stope rasta bruto nacionalnog proizvoda zemalja OECD-a iz tabele 2, vodeći računa da su one tokom 50-ih godina bile otprilike istog reda veličine kao i one iz 60-ih i početka 70-ih godina, sa podacima o prosječnoj godišnjoj stopi rasta neto materijalnog proizvoda SSSR-a za posljednje tri i pol decenije iz tabele 1, vidimo da je stopa rasta SSSR bila otprilike nešto manja od dvostruko veće stope rasta onih razvijenih kapitalističkih zemalja. Tako je SSSR uspio smanjiti razliku koja ga je poslije II svjetskog rata, dijelila od tih zemalja. Time je sovjetska privreda postala po svojoj snazi druga svjetska privreda, iza one SAD, a po svojoj vojnoj snazi SSSR je uspio od snažne euroazijske, ali ipak regionalne velike sile, postati globalna svjetska vojna sila sa, kako to vojni stručnjaci ocjenjuju, prilično jednakom općom vojnom snagom u poređenju sa drugom globalnom vojnom silom svijeta, SAD. To je bilo veliko dostignuće o kojemu su sovjetski autori i političari (a posebno tadašnji generalni sekretar KPSS Leonid Brežnjev) s ponosom i često govorili. Naime, prema ocjenama zapadnih stručnjaka SSSR je uspio da za potrebe narodne odbrane odvoji od svog nacionalnog dohotka u apsolutnom iznosu svotu koja je, grubo uzevši, krajem 70-ih godina bila ravna onoj koju za te svrhe odvajaju SAD, a po nekima čak i nekoliko desetaka postotaka i veću, naravno sa dva (ili više) puta većim njezinim sudjelovanjem u nacionalnom dohotku SSSR-a u odnosu na onaj SAD.

[2]) Za razdoblje 1960—1980. g., te pojedinačne godine u razdoblju 1981—1983. g., »The World Bank Annual Report 1985«, izd. The World Bank, Washington D. C. 1985. g., str. 35, a za 1984. i 1985. godinu za zemlje OECD-a »Les points essentiels de Perspectives économiques de l'OCED« u časopisu L'Observateur de l'OCED juillet 1986, str. 36, a za SSSR cit. »World Economic Outlook, April 1986«, str. 162.

Digitized by Google

Poslijeratni privredni razvoj SSSR-a imao je svojih oscilacija ne samo u posljednjih desetak godina, već i u ranijim razdobljima. Tako su npr. prosječne godišnje stope rasta narodnog dohotka u sedmoj petoljetci (1961—1965. godine) bile otprilike za oko jednu četvrtinu niže od tih stopa u osmoj petoljetci (1966—1970. godine). Općenito se smatra da je tome doprinijelo djelomično ostvarenje privredne reforme iz 1965. godine, oduševljenje koje je splaslo nakon čehoslovačkih događaja 1968. godine, tako da je ona već početkom 70-ih godina dobrim dijelom, a do kraja 70-ih godina potpuno napuštena. Usporavanje stope rasta sovjetskog nacionalnog dohotka u devetoj petoljetci bilo je samo djelomično izraženo, da bi u drugoj polovini 70-ih godina, u desetoj petoljetci, to postalo očito. U prvoj polovici 80-ih godina, u jedanaestoj petoljetci, kada su prosječne godišnje stope rasta nacionalnog dohotka SSSR-a otprilike prepolovljene u odnosu na prosječnu stopu rasta toga pokazatelja u posljednjih tri i pol decenije i dalje se nastavlja, odnosno oko dva i pol puta su niže u odnosu na posljednju najuspješniju osmu petoljetku 1966—1970. godine.

Istina, metodologija koja se koristi u sovjetskoj statistici pri izračunavanju osnovnih pokazatelja narodne privrede razlikuje se od one koja se koristi u zemljama tržišnih privreda, koju su onda preuzeli i Ujedinjeni narodi i njezine specijalizirane organizacije, pa je tako otežana komparatibilnost jednih i drugih podataka. Nadalje, ističe se da u sistemu centralističkog planiranja i upravljanja narodnom privredom podređeni administrativno-privredni organi imaju interesa da rezultate prikažu višima nego što oni jesu. Toga su svjesni i sovjetski politički rukovodioci, kao i ekonomisti koji se tim problemima bave, pa se zato često napadaju pojave tzv. pripiske, tj. registriranja većih rezultata od onih koji su stvarno postignuti. Zatim, javljaju se i problemi agregiranja detaljnih podataka koji se dobivaju na najnižem nivou u opće podatke koji se iskazuju u statistikama cijele narodne privrede. Tako su Vasilij Selunin i Grigorij Hanin nedavno objavili u partijskom organu »Pravda« članak u kojemu su oštro kritizirali sovjetsku statistiku, tvrdeći da podaci o proizvodnji, koji se moraju davati u stalnim cijenama i koji su samo tada usporedivi, stvarno sadrže »skriveni porast cijena mašinskih i konstrukcionih proizvoda koje nisu službeno priznate«.[3]) Ekonomist Solomon Hejman ustvrdio je u ekonomskom časopisu Novosibirskog odjeljenja Akademije nauka SSSR da »u ekonomskoj praksi se može naići na direktno falsificiranje izborom indeksa kojima se svjesno povećava volumen proizvodnje«.[4]) Stoga neki autori smatraju da je potrebno analizirati fizičke podatke koje objavljuje sovjetska statistika

[3]) Dnevnik »Pravda« od 30. XII 1985. g.

[4]) Prema navodima sadržanim u časopisu EKO Sibirskog odjela Akademije nauka SSSR-a (Novosibirsk), 11/1985, str. 39.

Digitized by Google

i koji su posljednjih godina prilično simptomatični za stanje u sovjetskoj privredi. Stoga navodimo podatke o proizvodnji nekih najznačajnijih industrijskih proizvoda u SSSR-u u razdoblju 1980—1984. godine.

Tabela 3.

Apsolutne veličine proizvodnje nekih najvažnijih sirovina, repromaterijala i finalnih proizvoda u SSSR-u u pojedinim godinama razdoblja 1980—1984. godine[5])

Proizvod	Godina					
	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1984. u odnosu prema 1980. g. (u postocima)
Električna energija (mlrd. kwh)	1.294	1.326	1.366		1.984	53,32
Kameni ugljen i antracit (mil. t.)	493	481	488	487	483	—2,03
Smeđi ugljen i lignit (mil. t.)	160	157	159	155	152	—5,0
Nafta (mil. t.)	603,2	608,1	612,5	616,3	612,7	1,58
Prirodni plin (mlrd. m^3)	405,6	433,6	466,7	499,2	547,4	34,96
Željezo (mil. t.)	107,3	107,8	106,7	110,5	110,9	3,36
Čelik (mil. t.)	147,9	148,4	147,1	152,5	154,2	4,26
Proizvodi od valjanog čelika (mil. t.)	102,9	102,9	102,3	106,4	107,3	4,28
Čelične cijevi (mil. t.)	18,2	18,3	17,9	18,7	18,9	3,85
Metalni strugovi (1000 kom.)	216	205	195	190	188	—12,96
Traktori (1000 kom.)	554,9	558,3	555,3	564,0	571,4	2,97
Mostovni električni kranovi (komada)	6.248	6.093	6.178	6.167	6.307	0,94
Elektrodiesel i električne lokomotive (komada)	1.807	1.787	1.749	—	—	—
Teretni vagoni (1000 kom.)	63,0	61,0	58,6	—	—	—
Putnički automobili (1000 kom.)	1.327	1.324	1.307	1.315	1.327	0,0

[5]) Za pojedine godine razdoblja 1980—1982. g. »Razvitie ekonomiki stran-členov SEV v 1982 g., ekonomičesko-statističeskij obzor«, Moskva 1983, str. 39—53, a za 1983. i 1984. g. »Statističeskij ežegodnik stran členov Soveta ekonomičeskoj vzaimopomošći, 1985«, izd. Finansy i statistika, Moskva 1985. g., str. 89—124. Postotke u zadnjem stupcu tabele izračunao autor.

Digitized by Google

Kuglični ležajevi (mil. kom.)	1.050	1.058	1.081	1.078	1.088	3,62
Plastične mase i sintetske smole (1000 t.)	3.028	3.404	3.317	3.593	3.963	13,09
Cement (mil. t.)	125	127	123	—	130	4,0
Strojevi za pranje rublja (1000 kom.)	3.826	—	—	4.250	4.534	18,51
Hladionici (1000 kom.)	5.932	—	—	5.700	5.667	—4,47
Televizori (1000 kom.)	7.528	—	—	8.578	8.998	19,53
Tkanine (mil. m²)	10.418	10.529	10.506	10.730	11.023	5,81
Obuća (mil. pari)	743	735	730	745	764	2,83

Ako analiziramo gornju tabelu, utvrdićemo da se u oblasti proizvodnje primarne energije smanjuje proizvodnja kamenog ugljena i antracita, smeđeg ugljena i lignita, dok je porast proizvodnje nafte vrlo malen. Jedino je proizvodnja prirodnog plina znatno porasla jer su mogućnosti dalje ekspanzije njegove proizvodnje još vrlo velike. Međutim, povećanje proizvodnje električne energije sa 53,32 posto u 1984. godini u odnosu na 1980. godinu vrlo je veliko što treba pripisati, s jedne strane, porastu proizvodnje prirodnog plina, a s druge, još većem porastu vrlo značajnog novog primarnog energetskog izvora — atomske energije. To nije iskazano u gornjoj tabeli, jer ovaj izvor vjerojatno neće biti ekspandiran planiranim tempom u narednih nekoliko godina, s obzirom na nužnost ugrađivanja dodatnih sigurnosnih uređaja u automatskim centralama černobilskog tipa koje čine više od polovice atomskih centrala u SSSR-u.

Što se tiče proizvodnje koja se svrstava u tzv. metalni kompleks u razdoblju 1980—1982. godine uočavamo stagnaciju proizvodnje željeza, čelika i valjanih proizvoda i njezino blago povećanje u 1983. i 1984. godini. Međutim, kod proizvodnje dijelova strojeva, kao i gotovih strojeva investicione namjene u razdoblju 1980—1982., odnosno 1980—1984. godine možemo konstatirati ili njezino smanjenje (metalni strugovi, elektrodiesel i električne lokomotive, teretni vagoni), praktičnu stagnaciju (čelične cijevi) ili vrlo malo povećanje (traktori, kuglični ležajevi). Istina i u drugim visokorazvijenim zemljama i regionalnim integracionim grupama se već više od decenije bilježi veliki pad proizvodnje željeza i čelika (kao npr. SAD i EEZ) ili blagi porast njihove proizvodnje (kao npr. u Japanu), budući da se dio proizvoda te industrije supstituira proizvodima keramičke industrije i proizvodnje plastičnih masa, a drugi dio se uvozi iz tzv. novih industrijskih zemalja u kojima proizvodnja željeza i čelika brzo ekspandira. Međutim, u SSSR-u prvi proces dosta sporo napreduje ako je suditi po podatku da u SSSR-u samo 29 posto proizvodnje strojogradnje odgovara svjetskim kriterijima u toj grani industrije, a u drugi proces, proces intenzifikacije raz-

Digitized by Google

mjene proizvoda tzv. prljave industrije sa novo industrijaliziranim zemljama SSSR nije ozbiljnije zakoračio.[6]) Sve to navodi na konstataciju da se strojogradnja SSSR-a, koja je toliko značajna za tehničku rekonstrukciju zemlje i čije stope rasta su ranije bile među najvišima u stopama rasta industrijske proizvodnje SSSR-a, našla u ozbiljnim poteškoćama. Zbog toga se drastično smanjio i tempo otpisa osnovnih sredstava u SSSR-u koji je, inače, bio nekoliko puta niži u toj zemlji nego u ostalim razvijenim zemljama. Tako se npr. navodi podatak da je u 1970. godini zbog zastarjelosti ili istrošenosti otpisano 1,8 posto osnovnih sredstava, u 1973. godini 1,7 posto, a u 1983. godini čak samo 1,3 posto osnovnih sredstava.[7]) Kada bi se nastavilo sa ovim tempom zamjene osnovnih sredstava, proizvodni fond SSSR-a bi se obnavljao svakih 77 godina. Zbog toga ne začuđuje podatak da danas u SSSR-u više od polovice zaposlenih radi u industriji sa strojevima koji su stariji od 30 godina. Očito da sa takvim strojevima ne može da se postigne odgovarajuća preciznost, čvrstina ili elastičnost proizvoda, te znatno manji utrošak energije potrebne za tehnološke procese i pogon strojeva i cijelih postrojenja, odnosno općenito kvaliteta koja se traži od proizvoda moderne industrije, posebno od vremena kada je polovicom 70-ih godina došlo do značajnog poskupljenja energije. Uz krizu proizvodnje metalnog sektora u prvoj polovici 80- ih godina treba obratiti pažnju u gornjoj tabeli i na oscilacije u proizvodnji cementa u razdoblju 1980—1984. godini, što je zajedno sa proizvodnjom strojeva i opreme doprinijelo znatnom usporavanju investicionih ulaganja u toj zemlji u tom vremenskom razdoblju u odnosu na ranija srednjoročna razdoblja.

U trećoj grupi najvažnijih industrijskih proizvoda u gornjoj tabeli nalaze se proizvodi trajne osobne potrošnje. Kod tih proizvoda u razdoblju 1980—1984. godine dolazi do određenog smanjenja proizvodnje nekih od tih proizvoda (tkanine i hladionici), kod osobnih automobila konstatiramo stagnaciju (njihova proizvodnja u SSSR-u je danas otprilike osam puta manja od one u Japanu koji je početkom 70-ih godina proizvodio osobnih automobila otprilike kao i SSSR), a u proizvodnji strojeva za pranje rublja i televizora imamo dosta veliko povećanje proizvodnje.

Ako se uzmu u obzir gornji podaci o promjenama fizičkog obima proizvodnje nekih industrijskih proizvoda, onda se doista postavlja pitanje da li je sumarna brojka od njezinog ukupnog

---

[6]) Navodi prof. A. A. Derjabina u diskusiji objavljenoj pod naslovom »Razmišlenija o cenah« u časopisu Planovoe hozjajstvo, 8/1986, str. 55.

[7]) V. Loginov, I. Kurnyševa i L. Stepanova: »Rekonstrukcija i tehničeskoe perevooruženie proizvodstva v dvenadcatoj pjatiletke«, časopis Planovoe hozjajstvo 8/1986, str. 76.

Digitized by Google

povećanja od 20 posto u prvoj polovici osamdesetih godina približno točna.[8]) Doduše, ti podaci sigurno demantiraju poneko mišljenje koje se moglo pročitati u ekonomskim časopisima u SAD po kojima se sumnja da je industrija SSSR-a od kraja 70-ih godina zabilježila bilo kakav ukupni porast. Ali, oni bi, ipak, mogli dati za pravo onima koji smatraju da je njezin porast manji od navedenog dvadesetpostotnog koji iskazuje sovjetska službena statistika u razdoblju 1981—1985. godine. Koliko bi ta razlika iznosila teško bi bilo utvrditi, ali da ona postoji moglo bi se prilično osnovano posumnjati.

Poljoprivredna proizvodnja u SSSR-u u jedanaestoj petoljetci, tj. u razdoblju 1981—1985. godine u odnosu na prethodnu desetu petoljetku, tj. razdoblje 1976—1980. godine porasla je za svega 6 posto.[9]) Pri tome izgleda da ukupna ratarska proizvodnja zbog nekoliko klimatski loših godina, a vjerojatno i zbog neadekvatnih proizvodnih odnosa u toj važnoj grani poljoprivredne proizvodnje, uopće nije porasla i tako se zadržala ispod 200 miliona tona godišnje (vjerojatno se kretala između 160 i 200 miliona tona godišnje, koliko iznose procjene zapadnih, prvenstveno američkih stručnjaka, koji nam jedino i stoje na raspolaganju, budući da od 1980. godine sovjetska statistika ne objavljuje podatke o žetvi ratarskih kultura). To je znatno ispod količine od oko 240 miliona tona koliko je bilo planirano proizvesti prosječno godišnje u jedanaestoj petoljetci. Sav navedeni skromni porast poljoprivredne proizvodnje treba pripisati porastu proizvodnje stočarstva, pri čemu se deficit proizvodnje žitarica pokrivao uvozom od nekoliko desetina pa do više od 50 miliona tona žitarica iz zapadnih zemalja, u prvom redu iz SAD. Zbog toga se u SSSR-u u 1984. godini i moglo proizvesti blizu 9,9 miliona tona mesa, prema proizvodnji od 8,5 miliona tona u 1980. godini, što predstavlja prilično solidno povećanje od 16,5 posto. Kako je u 1984. godini ulov ribe bio još veći (iznosio je 10,6 miliona tona), to je opskrbljenost proteinskom hranom u SSSR-u bila približna optimalnoj, iako ne i po strukturi budući da je npr. nivo proizvodnje i potrošnje mesa u SAD i EEZ bio otprilike između pedesetak i sto posto veći nego u SSSR-u.[10]) Navedeni podaci o podbačaju ukupne poljoprivredne proizvodnje utoliko su nepovoljniji ako se uzme u obzir da se u SSSR-u od početka 80-ih godina provodi opsežan tzv. agrarni program kojim je, između ostalog, bilo predviđeno i znatno povećanje investicionih ulaganja. To se inače, u SSSR-u provodilo

[8]) Podatak o industrijskoj proizvodnji SSSR-a u razdoblju 1981—1985. godine navodi se prema uvodnom članku »Novye rubeži sovetskoj ekonomiki« u časopisu Planovoe hozjajstvo 12/1985, str. 4.

[9]) Za porast poljoprivredne proizvodnje u razdoblju 1981—1985. godine vidjeti tabelu 6, gdje je naveden i izvor toga podatka.

[10]) Podaci o proizvodnji mesa i ribe navedeni su prema cit. knjizi »Statističeskij ežegodnik stran-členov Soveta ekonomičeskoj vzaimopomošći 1985«, str. 124.

Digitized by Google

još od početka 70-ih godina, samo je sada još više intenzivirano. Međutim, rezultati ovoga velikog povećanja investicionih ulaganja u poljoprivredu su do sada, ipak, izostali, osim donekle u oblasti stočarstva koje je od 1970. godine povećalo svoju proizvodnju za oko jednu trećinu. U svakom slučaju poljoprivreda ostaje i dalje izrazito slaba strana sovjetske poljoprivrede.

I pored slabijeg porasta industrijskih proizvoda namijenjenih finalnoj osobnoj potrošnji, te osobito skromnog porasta (osim u stočarstvu) poljoprivredne proizvodnje, zahvaljujući redistribuciji nacionalnog dohotka na štetu investicione i opće potrošnje krajem 70-ih i početkom 80-ih godina, u 1985. godini uspjelo je srednji dohodak radnika i službenika povećati na 190, a kolhoznika nešto iznad 150 rubalja, što je omogućilo porast ukupne osobne potrošnje u toj godini za 11 posto u odnosu na 1980. godinu.[11]) To se može smatrati uspjehom, budući da je u posljednjih desetak godina u većini razvijenih zapadnih zemalja osobna potrošnja pala ili stagnirala, a rijetko u kojoj zemlji porasla. Ipak, ako se ovi podaci usporede sa prosječnim plaćama u SAD i uzmu u obzir razlike u kupovnoj moći novca, te veći udio osobne potrošnje u nacionalnom dohotku SSSR-a u odnosu na onaj — SAD, onda se ocjenjuje da se osobni dohoci u SSSR-u kreću između jedne trećine i dvije petine onih u SAD, dok je per capita nacionalni dohodak SSSR-a u odnosu na onaj SAD otprilike polovica ili nešto iznad toga prema američkim, odnosno oko 67 posto prema sovjetskim izvorima. To ukazuje na osjetno zaostajanje standarda života sovjetskog stanovništva u odnosu na onaj u SAD, odnosno većine razvijenih zemalja Zapadne Evrope koji danas više ne zaostaje značajnije za onim u najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji, tj. SAD.[12])

Sovjetsko političko rukovodstvo, a i vodeći sovjetski ekonomisti su prije gotovo četiri godine počeli uglavnom poslije smrti dotadašnjeg dugogodišnjeg sekretara KPSS Leonida Brežnjeva u svojim istupima, odnosno naučnim raspravama ukazivati na nedostatke, kao i slabe rezultate koje postiže sovjetska privreda kao cjelina ili pojedini njezini segmenti. Na sličan način dolazilo je i do kritika ovoga ili onoga aspekta sistema planiranja i upravljanja sovjetskom privredom koji je sada na snazi, a mnogo rjeđe i kritike toga sistema u cjelini. Poznate su riječi Jurja Andropova, tadašnjeg generalnog sekretara KPSS na novembarskom plenumu iz 1982. godine Centralnog komiteta da je očito da nešto treba učiniti u oblasti privrede i privrednog sistema zemlje, ali da on sam ne zna šta, već da o tome treba da odluči šire tijelo, tj. Centralni komitet KPSS. Međutim, mjere koje su provođene za vrijeme njegovog vršenja te najodgovornije

---

[11]) Cit. uvodni članak u časopisu Planovoe hozjajstvo 12/1985, str. 4.

[12]) »Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1982 godu«, izd. Moskva 1983. g., str. 54.

Digitized by Google

političke funkcije u zemlji uglavnom su bile usmjerene na discipliniranije izvršavanje radnih i planskih zadataka, ali radikalnije promjene u ekonomskoj politici zemlje ili njezinom privrednom sistemu nisu poduzimane. Iako se smatra da je njegov nasljednik Konstantin Černjenko manje bio sklon vršenju nekih temeljnijih zaokreta u privredi i privrednom sistemu zemlje, ipak se iz njegovih riječi u proljeće 1984. godine kada je istakao potrebu da se »na širokom frontu poduzme usavršavanje upravljanja privredom«, te promjeni privredni mehanizam, kao i isticanje da je potrebno »odlučno prevladati svaki konzervativizam i učmalost«, to ne može bez ograde prihvatiti.[13]) On je tom prilikom istovremeno naveo i brojne nedostatke u sovjetskoj privredi o kojima se u brežnjevljevoj eri nije suviše često govorilo, kao što je neorganiziranost i rasipanje sirovina i energije, veliki nedostaci u investicionoj izgradnji, nedisciplina zaposlenih i njihovi česti izostanci sa posla, alkoholizam i slično.[14])

Očito u namjeri da inicira sistematsko preispitivanje razvojne politike i funkcioniranje privrednog sistema zemlje Centralni komitet KPSS u proljeće 1984. godine prihvaća rezoluciju »O povećanju uloge Instituta ekonomije Akademije nauka SSSR u razradi ključnih problema ekonomske teorije razvijenog socijalizma«. Neposredno iza toga 27. aprila 1984. godine ekonomski časopis Voprosy ekonomiki, koji izdaje upravo navedeni institut, organizira 24. aprila 1984. godine okrugli stol o privrednom sistemu zemlje. Pregled diskusije na tome skupu, te dostavljenih referata onih koji nisu mogli u njoj sudjelovati objavljen je u broju 7 toga časopisa iz iste godine pod karakterističnim naslovom »Usavršavanje mehanizma upravljanja na suvremenoj etapi«. Najvažnije stavove pojedinih učesnika tog okruglog stola prikazali smo u jednom ranijem radu.[15]) Ovdje ističemo da su od strane nekih najpoznatijih ekonomista, posebno onih koji su i ranije bili poznati kao pristalice izmjena suviše krutog sistema centralističkog planiranja i upravljanja sovjetskom privredom koji je nastao napuštanjem privredne reforme iz 1965. godine, date dosta ozbiljne kritike samog toga sistema. Svoj eho nalazile su u nizu članaka objavljenih u vodećim sovjetskim teorijskim i ekonomskim časopisima (u prvom redu u poznatim časopisima Kommunist, Voprosy ekonomiki, Planovoe Hozjajstvo, Vestnik Moskovskogo i Leningradskogo universiteta (serija ekonomika), ekonomski mjesečnik sibirskog odjela Akademije nauka SSSR-a, tjedniku Ekonomičeskaja gazeta, te povremeno i u najuglednijim sovjetskim dnevnim listovima Pravdi i Izvestija.

Kritičari nedostataka sovjetskog privrednog sistema, odnosno privrednog mehanizma kako se u SSSR-u uvriježilo označavati ono što mi podrazumijevamo pod kategorijom privredni sistem,

---

[13]) Dnevnik »Pravda« od 3. III 1984. godine.

[14]) Isto.

[15]) Đorđe Pribićević: Privreda SSSR-a i izgledi promjena u privrednom sistemu, časopis Naše teme 12/1984, str. 2675—2682.

Digitized by Google

te privrednog razvoja zemlje u posljednjih deset do petnaest godina različito daleko idu, kako u izdvajanju činilaca koji su do toga doveli, tako i u pogledu promjena koje i u privrednom mehanizmu i u ekonomskoj politici po njihovom mišljenju treba izvršiti da bi SSSR ponovo ubrzao svoj privredni i socijalni razvoj. Tako se u jednom redakcijskom članku časopisa Planovoe hozjajstvo, koji je inače organ Gosplana SSSR-a, objavljenom potkraj 1985. godine, nedostaci sovjetske privrede u prvoj polovici 80-ih godina svode na »nezadovoljavajući tempo uvođenja nove tehnike i tehnologije, zaostajanje za suvremenim zahtjevima tehničkog nivoa i kvalitete mnogih proizvoda, uključujući tu i proizvode osobne potrošnje, narušavanje discipline prilikom izvršavanja dogovora o isporuci proizvoda i na kraju neizvršavanje od strane nekih republika, ministarstava i udruženja postavljenih planskih zadataka proizvodnje u industriji i poljoprivredi, uvođenja u pogon proizvodnih kapaciteta, smanjenje materijalnih troškova proizvodnje i povišenja efikasnosti proizvodnje«.[16]) Kao najznačajnije u pomenutom članku navodi se sistemski defekt koji se ogleda u tome što se »pravovremeno nisu sagledale uočene promjene u objektivnim uvjetima razvoja proizvodnje, koji zahtijevaju njezino intenziviranje, što se sporo ostvaruju promjene strukturne politike i metoda upravljanja, kao i same psihologije privredne djelatnosti«.[17]) U političkom referatu generalni sekretar Mihail Gorbačov na XXVII kongresu KPSS prvo se izrazito kritički osvrnuo na rezultate devete i desete petoljetke kada je bez uvijanja rekao: »Istovremeno su u 70-im godinama u narodnoj privredi počele da se gomilaju teškoće, primjetno je usporen tempo privrednog razvoja. To je rezultiralo neispunjenjem zadataka razvoja ekonomije, zacrtanih u programu KPSS, pa čak i manjih zadataka devete i desete petoljetke. Nije u potpunosti ostvaren ni predviđeni za te godine socijalni program. Došlo je do zaostajanja materijalne osnovne nauke i obrazovanja, zdravstva, kulturnog i servisnog opsluživanja stanovništva«.[18]) Mihail Gorbačov dalje ističe da je suština usporavanja razvoja narodne privrede zemlje u neshvatanju potrebe da se prijeđe na korištenje intenzivnih faktora rasta, pa je tako privreda zemlje po »inerciji nastavila da se razvija u znatnoj mjeri na ekstenzivnoj osnovi, orijentirala se na angažiranje u proizvodnji dopunskih radnih i materijalnih resursa. Kao posljedica toga ozbiljno je usporena dinamika produktivnosti i neki drugi pokazatelji efikasnosti. Pokušaji da se stvar popravi putem nove izgradnje zaoštrili su problem izbalansiranosti. Narodna privreda koja raspolaže ogromnim resursima suo-

[16]) Cit. članak »Novye rubeži sovetskoj ekonomiki«, časopis Planovoe hozjajstvo 12/1985, str. 4.

[17]) Isto, str. 4.

[18]) Mihail Gorbačov, »Politički izvještaj Centralnog komiteta KPSS XXVII kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza«, izd. Ambasade SSSR u Beogradu, Beograd 1985. godine, str. 37.

Digitized by Google

čila se sa njihovim pomanjkanjem. Pojavio se raskorak između društvenih potreba i postignutog nivoa proizvodnje, između solventne potražnje i njenog materijalnog pokrića«.[19]) Ocjene rezultata jedanaeste petoljetke, dakle prve polovice 80-ih godina, u političkom referatu Gorbačova bile su nešto blaže od ocjena rezultata prethodne dvije petoljetke, dakle 70-ih godina, iako, kako to proizlazi iz tabela 1 i 2, nije došlo do preokreta u privrednim kretanjima, već štoviše do njihovog daljeg pogoršavanja. To je i razumljivo budući da su tada već poduzimane određene mjere od strane najviših tijela KPSS i sovjetske vlade u kojima je imao udjela i sam Mihail Gorbačov kao član Politbiroa CK KPSS, a od 11. marta 1985. godine već kao generalni sekretar KPSS. Tako se u političkom referatu nastavlja sa utvrđivanjem stanja u prvoj polovici 80-ih godina slijedećim riječima: »I mada su u posljednje vrijeme poduzimane mjere, stanje nije u potpunosti popravljeno. U proizvodnji većine vrsta industrijske i poljoprivredne proizvodnje u jedanaestoj petoljetki nisu postignuti pokazatelji predviđeni na XXVI kongresu KPSS. Došlo je do ozbiljnijeg zaostajanja u mašinogradnji, industriji nafte i ugljena, elektronici, crnoj metalurgiji, kemiji i investicionoj izgradnji. Nisu ispunjeni pokazatelji porasta efikasnosti i poboljšanja životnog standarda stanovništva«.[20]) I pored navedenog nijansiranja u ocjenama privrednih kretanja 70-ih i u prvoj polovici 80-ih godina, činjenica je da je Mihail Gorbačov u Političkom izvještaju Centralnog komiteta XXVII Kongresa KPSS ukazao na ozbiljne nedostatke kako institucionalnog tako i privredno-strukturnog karaktera sovjetske privrede, odnosno sovjetskog društva uopće. Stoga on u istom referatu posebno iznosi slijedeći opći stav: »Danas je prioritetni zadatak Partije i čitavog naroda da se odlučno presijeku nepovoljne tendencije u privrednom razvoju, da se privredi ulije potreban dinamizam, da se dade prostor za inicijativu i stvaralaštvo masa, za zaista revolucionarne preobražaje.«[21])

Našu ocjenu osnovnih faktora koji su doveli do usporavanja stopa rasta sovjetske privrede u posljednjih desetak godina dali smo u već pomenutom ranije objavljenom radu, pa ne smatramo za potrebno da ih u ovome radu ponovo ističemo.[22]) Ipak, ukazat ćemo na neke nešto podrobnije analize objavljene u sovjetskoj naučnoj periodici u posljednje vrijeme koje ukazuju da je snižavanje stopa rasta sovjetske privrede bilo neminovno kao posljedica određenih promjena u strukturi potrošnje društvenog proizvoda, odnosno u materijalnoj strukturi sovjetskog ukupnog društvenog proizvoda. Naime, usporavanje stopa rasta sovjetske

---

[19]) Isto, str. 37 i 38.
[20]) Cit. »Politički izvještaj Centralnog komiteta KPSS«, str. 37.
[21]) Isto, str. 39.
[22]) Cit. naš članak »Privreda SSSR-a i izgledi promjena u privrednom sistemu«, časopis Naše teme 12/1984, str. 2655—2665.

Digitized by Google

privrede u posljednjih petnaest, a osobito deset godina suzile su mogućnosti visokih stopa porasta investicionih ulaganja u privredu koja su vršena u poslijeratne dvije i pol decenije u toj zemlji, što pokazuju podaci u slijedećoj tabeli.

Tabela 4.

Stope porasta nacionalnog dohotka i investicionih ulaganja u privredi SSSR-a, te njihov međuodnos u razdoblju 1966—1984. godine (u postocima)[23])

Pokazatelj	Razdoblje			
	1966—1970.	1971—1975.	1976—1980.	1981—1984.
Proizvedeni narodni dohodak	145	132	124	115,5
Osnovni proizvodni fondovi narodne privrede	148	152	143	129,4
Odnos tempa rasta narodnog dohotka i osnovnih fondova	0,980	0,868	0,867	0,892

Iz gornje tabele možemo zaključiti da je dosta izrazito usporavanje stopa rasta proizvedenog narodnog dohotka SSSR-a u prvoj polovici 70-ih godina bilo propraćeno čak porastom stopa rasta osnovnih proizvodnih fondova u odnosu na drugu polovicu 60-ih godina. Zbog toga je u prvoj polovici 70-ih godina došlo do velikog sniženja efikasnosti tih sredstava, što se ogleda u značajnom padu koeficijenta koji izražava odnos stope porasta proizvedenog narodnog dohotka i osnovnih fondova zemlje. Međutim, sniženje stopa rasta narodnog dohotka u prvoj polovici 70-ih godina smanjilo je mogućnosti za zadržavanje visokog nivoa investicionih ulaganja, pa stoga dolazi do doduše još blagog sniženja stope porasta investicionih ulaganja u drugoj polovici 70-ih godina, što uz praktično isti stupanj efikasnosti korištenja osnovnih sredstava dovodi do daljeg osjetnog smanjenja stopa rasta narodnog dohotka u tom razdoblju. Ova okolnost, kao i činjenica da tadašnje sovjetsko rukovodstvo nastoji po svaku cijenu nastaviti dotadašnju politiku porasta životnog standarda sovjetskog stanovništva dovode do još osjetnijeg usporavanja stopa porasta investicionih ulaganja u razdoblju 1981—1984. godine. To poboljšanje efikasnosti investicionih ulaganja, međutim, proklamirano kao jedan od najvažnijih ciljeva jedanaeste petoljetke, ipak, nije bilo toliko da bi dovelo do zaokreta u tempu porasta narodnog dohotka u toj petoljeci u odnosu na prethodnu, već je taj tempo, kako smo to pokazali u tabeli 2, nastavio dalje da se usporava.

23) V. Loginov, I. Kurnyševa i L. Stepanova: »Rekonstrukcija i tehničeskoe perevooruženie proizvodstva v dvenadcatoj pjatiletke«, časopis Planovoe hozjajstvo 8/1986, str. 75.

Digitized by Google

Prema ocjeni sovjetskih stručnjaka za makroekonomsku analizu i pored dugogodišnjih nastojanja da se sa pretežnog korišćenja ekstenzivnih faktora razvoja prijeđe na pretežno korišćenje intenzivnih faktora razvoja, to se do sada nije uspjelo. Stoga su sve manje mogućnosti zapošljavanja nove radne snage i povećanja investicionih ulaganja morali djelovati vrlo nepovoljno na stope rasta sovjetske privrede, što dolazi posebno do izražaja u slijedećoj tabeli.

Tabela 5.

Stope porasta zaposlenosti, proizvodnje ekstraktivne industrije i investicionih ulaganja u SSSR-u u razdoblju 1970—1985. godine (u postocima)[24])

Pokazatelj	Razdoblje		
	1970—1975.	1976—1980.	1981—1985.
Zaposlena radna snaga	6	6	3
Proizvodnja ekstraktivnih grana industrije	26	10	5
Porast investicionih ulaganja	44	23	17

Priliv nove radne snage znatno je smanjen u evropskom dijelu SSSR-a zbog sve niže stope demografskog rasta stanovništva slavenskog i baltskog porijekla, što je onda moralo dovesti i do vrlo malog priliva nove radne snage u prvoj polovici 80-ih godina. Ogromno smanjenje porasta proizvodnje ekstraktivnih djelatnosti koji smo za neke najvažnije sirovine i za posljednje od u gornjoj tabeli navedenih razdoblja mogli utvrditi analizirajući tabelu 3 posljedica su činjenice da uprkos tome što SSSR raspolaže ogromnim nalazištima većine najvažnijih sirovina, najbogatija nalazišta su i u toj zemlji u dosta velikoj mjeri već iscrpljena, a nova se otvaraju u teško pristupačnim sjevernim i istočnim predjelima zemlje. Njihov transport u središte potrošnje tih sirovina predstavlja sve veći dio cijene koštanja finalnih proizvoda. Stoga ne treba biti iznenađen podacima da se npr. za postignuće jedne rublje dodatne proizvodnje ekstraktivnih djelatnosti u 1960. godini ulagalo 2 rublje, u 1970. godini 3, a u 1980. godini čak 4 rublje, dok bi pri nepromjenjenoj tehnologiji u skoroj budućnosti trebalo uložiti čak 5—6 pa i više rubalja za jednu rublju dodatne proizvodnje u tim privrednim granama.[25]) O usporavanju stopa porasta investicionih ulaganja već je bilo riječi, samo što je prema podacima navedenim u gornjoj tabeli usporavanje još izraženije od onoga iskazanog u tabeli 4. To je vjerojatno posljedica okolnosti da su u gornjoj tabeli obu-

[24]) A. Aganbegyan: »Važnye položitel'nye peremeny v ekonomičeskoj žizni strany«, časopis EKO Sibirskog odjela Akademije nauka SSSR, 6/1984, str. 9.

[25]) N. Fejtel'man: »Mineral'no-syrevaja baza SSSR — perspektivy ee razvitija«, časopis Voprosy ekonomiki 12/1982, str. 65.

Digitized by Google

hvaćene ukupne investicije, dok se podaci u tabeli 4 odnose samo na investicije u proizvodne fondove, čiji je rast u SSSR-u brži od porasta ukupnih investicionih ulaganja.

Međutim, i u okviru ovako smanjenog udjela investicija u strukturi potrošnje narodnog dohotka SSSR-a zbog ranijih debalansa u materijalnoj strukturi društvenog bruto proizvoda došlo je i do nekih većih promjena u strukturi investicionih ulaganja. Tako se u razdoblju od osme do zaključno desete petoljetke, tj. od 1966. do 1980. godine povećalo sudjelovanje investicionih ulaganja u poljoprivredu od već tada dosta visokih 29,9 posto na još znatno viših 36,3 posto ukupnih investicionih ulaganja zemlje. Ako se tome dodaju ulaganja u grane privrede koje proizvode sredstva za proizvodnju, poljoprivredu i prehrambenu industriju, onda se sudjelovanje investicija u agroindustrijskom kompleksu ocjenjuje da iznosi čak 45 posto, što je doista besprimjerno u usporedbi sa bilo kojom drugom razvijenijom zemljom u svijetu. Slično se događalo i sa ulaganjima u grane privrede koje proizvode energiju. Tu je sredinom 70-ih godina ulagano 13,2 posto ukupnih investicionih ulaganja da bi se u 1980. godini ta ulaganja popela na 15,5, a u 1984. godini čak na 17,5 posto.[26])

Ovaj veliki porast investicionih ulaganja u agroindustrijski kompleks, te u proizvodnju energije nužno je doveo do smanjivanja sudjelovanja investicionih ulaganja u prvom redu u strojogradnju, pa u manjoj mjeri i u različite grane lake industrije, te u građevinarstvo. Uslijed toga je došlo i do pada i stagnacije proizvodnje cijelog niza polutrajnih i trajnih potrošnih dobara za stanovništvo, što smo mogli konstatirati analizirajući podatke iz tabele 3, do stagnacije proizvodnje stanova, uslijed čega se usporio ranije brži tempo rješavanja dosta teške stambene situacije koja je u toj zemlji postojala. Međutim, najveće poteškoće izazvalo je navedeno smanjivanje udjela investicija u strojogradnju u strukturi ukupnih investicionih ulaganja u SSSR-u, budući da upravo različite grane mašinske industrije predstavljaju objektivnu osnovu za modernizaciju cijelog niza drugih industrijskih grana, te uslužnih djelatnosti. Zbog toga je neprestano i opadala stopa otpisa osnovnih sredstava, o čemu je bilo govora, pa je došlo do iznimno visoke prosječne starosti osnovnih sredstava u toj zemlji. Zato nije ni moglo doći do ostvarivanja često već i ranije proklamiranih stavova o sve većem korišćenju intenzivnih faktora rasta, umjesto do tada pretežno korišćenih ekstenzivnih faktora rasta. To je izričito potvrdio i generalni sekretar KPSS Mihail Gorbačov na junskom savjetovanju CK KPSS iz 1985. godine o pitanjima naučno-tehničkog progresa rekavši da se »nije u dovoljnoj mjeri vodilo računa o

[26]) V. Kiričenko: »Strategija uskorenija social'no-ekonomičeskogo razvitija SSSR«, časopis Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija« 3/86, str. 17.

Digitized by Google

korjenitoj izmjeni ekonomske situacije i nije bila izražena potrebna istrajnost u promjeni strukturne politike, oblika i metoda upravljanja, same psihologije privredne djelatnosti. O prenošenju centra gravitacije na intenzivne faktore ekonomskog rasta govorilo se dugo vremena, ali mjere koje su prihvaćane bile su polovične, nedosljedne i do kraja se nisu ostvarivale. Kao posljedica toga ekonomija se nastavila pretežno razvijati na ekstenzivnoj osnovi.«[27])

II

Ako je stanje sovjetske privrede u prvoj polovici 80-ih godina onakvo kako smo to nastojali u glavnim crtama prikazati u prvom dijelu ovoga rada, onda je očito da sovjetsko partijsko i državno rukovodstvo takvim stanjem ne može biti zadovoljno. I pored poduzimanja nekih mjera u posljednjih nekoliko godina koje su imale za cilj da to stanje izmjene, vidniji rezultati su izostali. Stoga je današnji generalni sekretar KPSS Mihail Gorbačov gotovo odmah po preuzimanju ove odgovorne dužnosti postavio na dnevni red nužnost bitnih promjena u svim sferama, ne samo sovjetske privrede i privrednog sistema, već i u cjelokupnoj društvenoj nadgradnji, odnosno i u osnovnim karakteristikama proizvodnih, odnosno i šire društvenih odnosa u toj zemlji. O tome je otvoreno govoreno već na aprilskom i junskom plenumu (1985. godine) CK KPSS. Osobito veliki eho u SSSR-u imao je njegov govor održan na sastanku lenjingradske partijske organizacije 17. maja 1985. godine u kojemu je on opsežno govorio o poteškoćama sa kojima se suočava sovjetska privreda i društvo, naznačivši ujedno osnovne promjene u sovjetskoj privredi i društvu koje treba izvršiti da bi se te poteškoće prevladale. Tako na jednom mjestu u tom govoru kaže: »U posljednje vrijeme tempo rasta narodnog dohotka kreće se u dijapazonu od 3 posto godišnje. Malo iznad, malo ispod toga, ali negdje oko 3 posto. Računi pokazuju — nama je nužan minimum od 4 posto. Ako ne bude četiri posto — a trebalo bi biti čak i više — tada će se postaviti pitanje što treba raditi. Snižavati tempo rasta životnog nivoa? Smanjivati program povišenja materijalnog blagostanja naroda. To ne možemo prihvatiti.«[28]) I Gorbačov tu upotrebljava ključnu riječ, tako rekuć sintagmu društveno-političkog života ove velike socijalističke zemlje od proljeća 1985. godine: ubrzanje društveno-ekonomskog razvoja zemlje, odnosno politika ubrzanja ili kratko i jednostavno

[27]) Govor Mihaila Gorbačova na savjetovanju CK KPSS o pitanjima naučno-tehničkog progresa juna 1985. g. citat naveden u navedenom članku V. Kiričenka, str. 18.

[28]) Govor M. S. Gorbačova na Savjetovanju lenjingradske partijske organizacije objavljen pod naslovom »Nastojčivo dvigat'sja vpered«, objavljen u časopisu Kommunist 8/1985, str. 26.

Digitized by Google

ubrzanje. Ta politika je razrađena kasnije u novembru 1985. godine u nacrtu nove redakcije programa Komunističke partije Sovjetskog Saveza i uz manje izmjene usvojena na XXVII kongresu KPSS, istaknuta u političkom izvještaju koji je na tom kongresu održanom u februaru 1986. godine podnio generalni sekretar Mihail Gorbačov i od strane kongresa prihvaćena i uobličena Osnovnim pravcima ekonomskog i socijalnog razvoja SSSR-a od 1986—1990. godine i za razdoblje do 2000-te godine. Tako se u Nacrtu nove redakcije Programa KPSS u njegovom drugom dijelu naslovljenom »Ekonomska strategija partije« kaže: »Temeljno je pitanje ekonomske strategije partije — bitno ubrzanje naučno-tehničkog progresa. Predstoji ostvarivanje nove tehničke rekonstrukcije narodne privrede i na tom temelju transformacija materijalno-tehničke osnove društva.«[29]) Zatim se navode osnovni putevi te transformacije, a to je postizanje znatnog povećanja proizvodnosti rada bez čega po Lenjinovim riječima, koje se direktno navode, je »nemoguć konačni prijelaz u komunističko društvo«, pa se kao jedan od malobrojnih kvantitativnih pokazatelja nove redakcije programa (za razliku od onoga usvojenog 1961. godine na XXII kongresu KPSS gdje je takvih pokazatelja bilo više, uključujući i onaj da će do 1980. godine SSSR premašiti SAD po proizvodnji na jednog stanovnika) navodi kao cilj da se proizvodnost rada u SSSR-u do 2000-te godine poveća 2,3 do 2,5 puta.[30]) XXVII kongres KPSS u već navedenim Osnovnim pravcima privrednog i društvenog razvoja SSSR-a od 1986—1990. godine i za razdoblje do 2000-te godine usvaja slijedeće osnovne ciljeve koje SSSR treba da ostvari do kraja ovoga stoljeća: udvostručenje narodnog dohotka uz dvostruko brži porast proizvodnosti rada i uz veliko povećanje efikasnosti proizvodnje. U tom razdoblju bi, na primjer, trebalo smanjiti utrošak energije po jedinici narodnog dohotka za 1,4 puta, te metala za 2 puta.[31]) Ovako snažan porast narodnog dohotka trebalo bi da bude postignut u prvom redu naučno-tehničkim progresom kao najvažnijim činiocem suvremenog razvoja visoko razvijenih industrijskih zemalja, što bi pružilo mogućnost za poboljšanje kako uvjeta rada sovjetskih ljudi (udio ručnog rada smanjio bi se sa jedne trećine — od toga u industriji oko jedne četvrtine, u građevinarstvu oko polovine, a u poljoprivredi čak dvije trećine na 15—20 posto na kraju toga razdoblja), tako i osjetnog poboljšanja životnog standarda sovjetskih ljudi za 1,6 do 1,8 puta.[32])

---

[29]) »Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza (novaja redakcija)« objavljena kao projekt u časopisu »Kommunist« 16/1985, str. 20.

[30]) Isto, str. 20.

[31]) Cit. uvodni članak u časopisu Planovoe hozjajstvo 12/1985, str. 40.

[32]) Isto, str. 5.

Digitized by Google

Za bitne zaokrete u privrednoj strukturi i privrednom sistemu jedne zemlje potrebno je, naravno, određeno vrijeme. Stoga se smatra da će od odlučujućeg značaja za navedeni dugoročni ekonomski i društveni razvoj SSSR-a biti ono što će biti učinjeno u tekućoj, dvanaestoj petoljeci. Da bismo mogli ocjeniti njihovo značenje navodimo u slijedećoj tabeli osnovne pokazatelje razvoja koje bi zemlja trebalo da ostvari do 1990. godine.

Tabela 6.

Neki osnovni pokazatelji razvoja SSSR-a u tekućoj, dvanaestoj, u odnosu na prethodnu, jedanaestu petoljetku (u postocima)[33])

Pokazatelj	1990. prema 1985. g.	1985. prema 1980. g.
Narodni dohodak namijenjen potrošnji i akumulaciji	19—22	17
Proizvodnost rada	20—23	16,5
Industrijska proizvodnja	21—24	20
Poljoprivredna proizvodnja	14—16	6
Realni dohoci zaposlenih	13—15	11
Proizvodnja strojogradnje i obrade metala	40—45	—

Letimična analiza gornje tabele ukazuje da se u dvanaestoj petoljeci ne predviđa suviše veliki porast industrijske proizvodnje, narodnog dohotka i realnog dohotka zaposlenih. Grubo uzevši radi se o povećanju stopa tih najvažnijih pokazatelja narodne privrede negdje između jedne desetine i jedne petine. Kod proizvodnosti rada gdje je red povećanja negdje između jedne petine i jedne trećine to bi ako se postigne navedeni cilj, predstavljalo bitniji zaokret u budućem privrednom razvoju SSSR-a. Porast stopa rasta industrijske proizvodnje dosta je skroman i kretao bi se između 5 i 20 posto. Najveći porast se predviđa kod poljoprivredne proizvodnje, negdje oko dva i pol puta više od stopa postignutih u prvoj polovici osamdesetih godina. Međutim, zbog visokog stupnja aleatornosti poljoprivredne proizvodnje u SSSR-u, te relativno sporih promjena u društvenim odnosima u toj oblasti proizvodnje planska predviđanja su do sada najviše podbacivana upravo u toj oblasti privrede. Danas je, naravno, teško reći da li će se to dogoditi i u drugoj polovici 80-ih godina. Međutim, od ostvarenja ovoga pokazatelja u velikoj mjeri zavisi i ostvarivanje pokazatelja realnog dohotka zaposlenih, s obzirom na relativno veliki udio izdataka za prehranu u budžetu sovjetskih potrošača.

[33]) L. Abalkin: »Glavnoe napravlenie ekonomičeskoj politiki KPSS«, članak u časopisu Kommunist 5/1986, str. 25—27, dok se podatak za industrijsku proizvodnju navodi prema navedenom uvodnom članku časopisa Planovoe hozjajstvo 12/1985, str. 4.

Digitized by Google

Međutim, jedan od ključnih pokazatelja od čijeg ostvarivanja će zavisiti da li će privreda SSSR-a već u ovoj fazi ostvariti značajan korak ka svojoj rekonstrukciji i modernizaciji je predviđeno povećanje proizvodnje strojogradnje za 40—45 posto, s tim da stope rasta proizvodnje metalnih strugova i različitih pribora, elektrotehničkih i elektronskih proizvoda, te proizvodnje računara trebale da premašuju porast proizvodnje strojogradnje za čak 1,3 do 1,6 puta. Jedino pod tim uvjetom moći će se ostvariti i planski zadatak o povećanju ulaganja u svrhu rekonstrukcije i modernizacije postojećih poduzeća od 37 posto u 1985. godini na 50 posto u 1990. godini.[34]) Naime, ostvarivanje tih planova omogućilo bi da se već u drugoj polovici 80-ih godina obnovi jedna trećina aktivnog dijela osnovnih fondova, dok bi se obim njihovog otpisa udvostručio u odnosu na prvu polovicu 80-ih godina. Zbog planiranog velikog porasta proizvodnje strojogradnje u toj grani industrije aktivni dio osnovnih fondova obnavljao bi se po godišnjoj stopi od 10—12 posto.

Iako ne sumnjamo u realnu mogućnost sovjetske privrede i posebno njezine strojogradnje da izvrši ranije spomenute strukturne promjene, potrebno je ukazati na neke poteškoće na tome putu. Tako se smatra da bi za ostvarenje tih ciljeva godišnji porast valjanih materijala od 0,7 miliona tona u 1985. godini trebao iznositi 3,5 miliona tona godišnje ako bi se ostvarila samo polovica od tada predviđene stope porasta od 5—6 posto otpisa osnovnih sredstava u razdoblju 1986—1990. godine.[36]) Da li je to tehnički ostvarivo usprkos činjenici da je SSSR najveći proizvođač toga važnog repromaterijala u svijetu? Nadalje, planira se da zbog potreba širenja prosvjete, zdravstva, trgovine, komunalnih i drugih usluga cijelo povećanje industrijske proizvodnje treba ostvariti bez povećanja zaposlenih, budući da će dosta skromni kontingent od 3,2 milijuna novozaposlenih morati biti uposlen u navedenim neproizvodnim djelatnostima. Koliko su velike potrebe za novom radnom snagom pokazuje podatak da bi za ostvarivanje ciljeva dvanaeste petoljetke trebalo zaposliti novih 22 miliona radnika kada bi proizvodnost rada ostala na nivou one iz 1985. godine.[37]) Međutim, eventualna uska grla i nemogućnost predviđenog vrlo velikog povećanja proizvodnje u strojogradnji može imati za posljedicu sporiji tempo modernizacije i rekonstrukcije osnovnih sredstava u sovjetskoj privredi od onih koji je u drugoj polovici 80-ih godina predviđen, što bi onda u uvjetima praktične nemogućnosti povećanja broja

---

34) Isto, str. 26.

35) L. Zusman: »Sniženie metalloemkosti nacional'nogo dohoda«, časopis Voprosy ekonomiki 8/1986, str. 45.

36) V. Fal'tsman i A. Ožegov: Vybytie osnovnyh fondov: investicionnye vozmožnosti i ograničenija časopis Voprosy ekonomiki 6/1983, str. 65.

37) »Dvenadcataja pjatiletka — rešajušćij etap v realizacii ekonomičeskoj strategiji partii«, uvodni članak u časopisu Planovoe hozjajstvo 8/1986, str. 12.

Digitized by Google

zaposlenih moralo dovesti do podbacivanja osnovnih pokazatelja rasta narodne privrede koji su navedeni u tabeli 6. Istina postoje vrlo velike mogućnosti u sovjetskoj privredi za povećanje proizvodnje, čak i sa postojećim kapacitetima, ako bi se povećao koeficijent rada u smjenama, budući da se u toj zemlji kao u rijetko kojoj razvijenijoj zemlji u svijetu radi praktički samo u jednoj smjeni. Povećanje toga koeficijenta za samo nekoliko desetina indeksnih poena značilo bi znatno racionalnije iskorištavanje tog ogromnog potencijala koji je samo u posljednjih četvrt stoljeća porastao za 7 puta.[38]) Međutim, i kod današnjeg rada praktično u jednoj smjeni u sovjetskoj industriji nepopunjeno je oko 0,7 miliona radnih mjesta, dok bi npr. sa radom u 1,7 smjena, što je već u okviru poželjnog nivoa rada u smjenama u industriji neke zemlje, nedostajalo više od 4 miliona radnika. Izgleda da ta solucija, sigurno nepovoljnija od ubrzane modernizacije i rekonstrukcije osnovnih sredstava, ne predstavlja alternativu koju bi sovjetska privreda mogla da izabere.[39])

Ako sovjetska strojogradnja i druge grane industrije koje su sa njom povezane budu pratili ubrzani tempo modernizacije i rekonstrukcije osnovnih sredstava, planirani željeni rezultati biti će postignuti jedino onda ako proizvedena oprema bude moderna, tj. na nivou one koja se proizvodi, odnosno koja će se proizvoditi u razvijenim kapitalističkim zemljama. Tu naravno naučno-tehnički progres igra bitnu ulogu. To se izričito i navodi u političkom referatu M. Gorbačova na XXVII kongresu KPSS u kojemu se ističe da glavna poluga dostignuća ambicioznih ciljeva SSSR-a jesu »naučno-tehnički progres i fundamentalne transformacije proizvodnih snaga društva. Na pređašnjoj materijalno-tehničkoj osnovi nije moguće ostvariti kardinalne promjene. Mi vidimo izlaz u dubokoj rekonstrukciji narodne privrede na bazi najnovijih dostignuća nauke i tehnike, prodora naučno-tehničkog progresa u avangardne pravce, prestrojavanja privrednog mehanizma i sistema upravljanja«.[40]) U ostvarivanju ove politike predviđa se da se rashodi za nauku povećaju od 24,8 milijardi rubalja u 1985. godini na 33 milijarde rubalja u 1990. godini. Na temelju tehničkih inovacija do 1990. godine u narodnoj privredi trebalo bi se za 1,5 do 2 puta povećati primjena progresivnih baznih tehnologija, za dva puta bi trebalo povećati nivo automatizacije proizvodnje, a park industrijskih robota čak za 3 puta.[41])

---

[38]) Cit. »Politički izvještaj Centralnog komiteta XXVII kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza, str. 3.

[39]) Cit. uvodni članak u časopisu Planovoe hozjajstvo 8/1986, str. 12.

[40]) Cit. »Politički izvještaj Centralnog komiteta XXVII kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza«, str. 36.

[41]) Cit. članak Dvenadcataja pjatiletka — rešajušćij etap v realizaciji ekonomičeskoj strategii partii«, časopis Planovoe hozjajstvo 8/1986, str. 9.

Digitized by Google

Da li će invencije, te inovacije i difuzija naučno-tehničkih dostignuća napredovati tako brzo do kraja ove decenije kako se to u SSSR-u planira? Ima mjesta sumnjama. Naime, sovjetska privreda je već ranije imala gotovo dvostruko veći broj naučno-inženjerskog kadra od onog koji postoji u SAD, ali je uprkos toga broj znanstveno-tehničkih dostignuća u SSSR-u bio vrlo inferioran u poređenju sa onima u SAD, osim u nekim posebnim granama privrede, kao npr. u metalurgiji, proizvodnji nekih novih materijala, proizvodnji i distribuciji elektroenergije, vojnoj industriji i slično. Razlog tomu je mnogo puta isticana činjenica da se naučni kadrovi zemlje radije bave fundamentalnim nego primijenjenim istraživanjima, a da dostignuća u ovim posljednjim teško i sporo prodiru u proizvodnju zbog relativne nefleksibilnosti sistema administrativnog sistema planiranja i upravljanja privredom zemlje. Problema, također, ima i u samim naučno-istraživačkim ustanovama. Tako je nedavno na godišnjoj skupštini Akademije nauka SSSR-a najutjecajnije naučne institucije zemlje, u čijim institutima rade njezini najistaknutiji naučnici, član Politbiroa CK KPSS Jegor Ligačov rekao da se u SSSR-u poslednjih godina povećavao broj zaposlenih u različitim institutima, ali da su rezultati bili mali, pa i beznačajni. Pored toga na osnovu izrečenog moglo se razabrati da i naučne institucije i naučnici, koji su u toj zemlji posebno poštovani, nisu lišeni mana koje, inače, zahvataju praktično sve oblasti društvenog života. zemlje: naučni radnici smatraju se nepogrešivima i bježe od kritike, pa se u nekim naučnim sredinama javlja grupašenje, familijarnost i biranje prema osobnim simpatijama.[42]) Pored toga i sadašnji tehnički nivo sovjetske industrije, u prvom redu strojogradnje, takav je da adekvatno ne apsorbira najsuvremenija naučno-tehnička dostignuća. Tako je od 1980. do 1984. godine godišnja proizvodnja robota povećana od 1.400 na 15.000 što, međutim, nije dalo adekvatne rezultate.[43]) Naime više od 90 posto robota koji su uvedeni u proizvodnju oslobodili su manje od jednog čovjeka po smjeni. A upravo je to bila njihova najvažnija svrha, tim važnija što je nestašica radne snage veća. Istina ta »nestašica« je u mnogo većoj mjeri posljedica prirode sovjetskog privrednog sistema koji stimulira zaposlenost veću od one koja je potrebna i stvara na neki način svojevrsnu prikrivenu nezaposlenost. Izvještava se također da su godišnje uštede koje se postižu korišćenjem jednog robota manje od 40.000 rubalja, dok se samo fiksni troškovi njegovog održavanja kreću između 40.000 do 50.000 rubalja godišnje.[44]) Očito da u takvoj situaciji njihovo uvođenje u proizvodnju u većini slučajeva i nema ekonomskog opravdanja. Uopće, organi-

[42]) Citirano prema članku vjesnikova dopisnika u Moskvi Branka Vlahovića, dnevnik Vjesnik od 18. X 1986. g.

[43]) »Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1984 g.«, str. 184.

[44]) Članak L. Volčkeviča u dnevniku Izvestija od 3. juna 1985. g.

Digitized by Google

zacija proizvodnje u sovjetskoj strojogradnji, infrastruktura većine poduzeća, organizacija servisiranja i popravki robota je takva da se oni često uvode više iz prestižnih razloga nego li to nalažu okolnosti u kojima se njihovim korišćenjem postiže viša kvaliteta proizvodnje ili kada su određeni tehničko-tehnološki postupci jednostavno nemogući bez njihovog korišćenja.

Međutim, čak ako bi ambiciozan program restruktuiranja sovjetske industrije, u prvom redu strojogradnje, i bio ostvaren, nužno će imati svoju socijalno-ekonomsku cijenu koja proizlazi iz vrlo velikog stupnja disparatnosti u geografskom razmještaju proizvodnih kapaciteta, prirodnih izvora i viškova radne snage zemlje. U Sibiru se, na primer, nalazi oko 80 posto sirovinskih rezervi SSSR-a. Ukoliko ulaganja u modernizaciju i rekonstrukciju postojećih poduzeća budu izravnana sa ulaganjima u proširenje kapaciteta do 1990. godine, to će imati za posljedicu dalji razvoj evropskog dijela zemlje, u kojoj je i najveći dio postojećih kapaciteta smješten, a usporavanje ulaganja u doduše relativno skuplje prerađivačke kapacitete Sibira i Dalekog istoka. Ali, kod njih su troškovi tekuće eksploatacije znatno niži zbog mnogo manjih transportnih troškova od onih koji nastaju prijevozom sirovina i repromaterijala na ogromne udaljenosti od nekoliko hiljada kilometara. Nadalje, sovjetska transportna mreža, posebno željeznička, u zimskim mjesecima je na magistralnim pravcima jako opterećena, pa je bila a vjerojatno će i u doglednoj budućnosti ostati jedno od uskih grla sovjetske privrede. S obzirom na činjenicu da se viškovi radne snage javljaju u sovjetskim srednje azijskim, pretežno muslimanskim republikama, ovakva politika nametat će potrebu mobilnosti vrlo imobilne radne snage sa toga područja u evropske dijelove zemlje, što može izazvati različite oblike socijalne napetosti i u jednoj i u drugoj makroregiji zemlje. Nasuprot tome, veliki porast ulaganja u srednjeazijskim republikama u kojima ima još viškova radne snage i u kojima su pretežno locirana poduzeća lake industrije smanjivat će veličinu fondova namijenjenih modernizaciji i rekonstrukciji postojećih poduzeća smještenih, kao što smo to istakli, u evropskom dijelu zemlje.

Na kraju modernizacija i rekonstrukcija postojećih poduzeća sigurno bi doprinijela velikim uštedama u troškovima energije i sirovina u sovjetskoj privredi općenito, a industriji posebno. U tim uštedama kriju se velike mogućnosti, budući da se npr. otpaci metala na 1 tonu u proizvodnji upotrebljenog metala u poduzećima koja pripadaju različitim ministarstvima strojogradnje kreću od 190—330, a u poduzećima ostalih ministarstava i ustanova od 40 do 199 kilograma. Doduše, tu je već bilo određenih uspjeha, pa je npr. u razdoblju od 1970. do 1984. godine na 1 milijardu proizvodnje smanjena potrošnja metala za 29,4 posto. Nadalje, u 1990. godini u odnosu na 1985. godinu planira se uštedjeti u cijeloj narodnoj privredi 12—14 miliona tona va-

Digitized by Google

ljanih proizvoda crne metalurgije.[45]) Međutim, za postizanje ovih ciljeva biti će nužno znatno više povećati zainteresiranost kolektiva za što manju potrošnju sirovina i energije, a nameće se i potreba za bitnim promjenama u privrednom sistemu zemlje, o čemu raspravljamo u III dijelu ovoga rada.

III

Iz do sada izloženog proizlazi da je stanje sovjetske privrede takvo da traži bitne promjene u materijalnoj strukturi proizvodnje. Odmah je bilo jasno da će to tražiti i promjene u sovjetskom sistemu centralističkog planiranja i upravljanja koji se, uz sve parcijalne promjene i različita usavršavanja nije mijenjao oko pet i pol decenija, tj. od kraja 20-ih i početkom 30-ih godina kada je, napuštanjem dotadašnjeg NEO-a, bio uspostavljen. Neki zapadni autori koji su se bavili ovom materijom ističu tezu da su promjena strukture privrede zemlje i postizanje viših stopa privrednog rasta jednostavno nemogući ako se u SSSR-u ne izvrše zaista fundamentalne reformske promjene.[46]) Stoga je jedno od ključnih pitanja koji postavljaju promatrači sovjetske društveno-ekonomske i političke scene: koje promjene u privrednom, pa i u društveno-političkom sistemu zemlje smjera KPSS, odnosno njezino najviše rukovodstvo? Odgovor na to pitanje nije jednostavan, budući da se od trenutka od kako se počela voditi rasprava o stanju privrede zemlje i načinima kako da se ono bitno popravi mnogo manje raspravljalo kojim promjenama tzv. privrednog mehanizma to treba ostvariti. Objavljivanje nacrta nove redakcije programa KPSS i XXVII kongres KPSS pružili su neke osnovne naznake što se tu želi učiniti. Pri tome je jedno od ključnih mjerila bila spremnost političkog vrha KPSS da stvori jedan privredni sistem u kojemu će prava proizvođača, poduzeća i njihovih objedinjenja biti znatno veća nego do sada, što je jedino moguće smanjenjem visokog stupnja voluntarističkog administriranja i šire respektiranje objektivnih ekonomskih zakona, a u prvom redu najvažnijeg od njih — zakona vrijednosti. Već prve naznake dometa promjena u sovjetskom privrednom sistemu sadržane su u nacrtu nove redakcije Programa KPSS i to u posebnom poglavlju naslovljenom »Usavršavanje socijalističkih proizvodnih odnosa, sistema upravljanja i metoda privređivanja«, zatim njegovim drugim dijelom naslovljenim, kako smo to već iznijeli, »Ekonomska strategija Partije«. Tu se prvo ponavlja stara teza koja polazi još od Staljinovog posljednjeg rada »Ekonomski

---

45) L. Zusman: »Sniženie metalloemkosti nacional'nogo dohoda, časopis Voprosy ekonomiki 8/1986, str. 45.

46) Tako npr. Seweryn Bialer and Joan Affrica: »The Genesis of Gorbachov World«, časopis Foreign Affairs, № 3/1985.

Digitized by Google

problemi izgradnje socijalizma u SSSR« iz 1952. godine u kojemu se govori o superiornosti društvenog oblika vlasništva nad kolektivnim (kolhoznim) vlasništvom i o postupnom prijelazu ovoga posljednjeg u ono prvo, pa se u tom smislu kaže: »U centru pažnje Partije i ubuduće će se nalaziti jačanje i umnožavanje društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, koje predstavlja ekonomsku osnovu socijalističkog sistema. I dalje treba povišavati nivo podruštvljenosti proizvodnje, njezine planske organizacije, nepokolebljivo poboljšavati oblike i metode, prednosti i mogućnosti općenarodnog vlasništva.«[47]) Iza toga se govori o daljem približavanju kolhozno-kooperativnih oblika sa općenarodnim vlasništvom, kao i o potrebi jačanja mjera zaštite. Kako su ovi stavovi, kao i slični raniji u SSSR-u tumačeni kao nužda da se postigne što obuhvatniji i detaljniji sistem upravljanja i planiranja kako prostom tako i proširenom reprodukcijom, u nacrtu nove redakcije Programa KPSS znatno više mjesta se poklanja problemima privrednog sistema koji proizlaze iz usklađivanja pojedinačnih interesa, grupnih interesa (kako interesa svih radnika radnih kolektiva, tako i različitih socijalnih grupa) sa općenarodnim interesima da bi ih se iskoristilo kao dinamičnu snagu privrednog rasta. Tako se prilikom isticanja značaja koji će se pokloniti usavršavanju odnosa raspodjele ističe potreba da ti odnosi aktivno djeluju na porast grupne (kolektivne) i osobne odgovornosti u razvoju proizvodnje, nivoa i načina života ljudi, da budu prepreka dohocima mimo rada i uravnilovci i nagrađivanju zaposlenih. Nadalje se deklarira kao aktuelni zadatak razvoj odnosa razmjene povišenjem pouzdanosti privrednih odnosa između ekonomskih subjekata, te dinamičkim odnosom između ponude i potražnje. Stoga je »neophodno potpunije iskorištavati robno-novčane odnose u skladu sa u socijalizmu prisutnim njihovim novim sadržajem, ojačati novčano-kreditni sistem, povećati kupovnu moć rublje, pojačati režim ekonomije, kontrole za količinom i kvalitetom rada, potpunije primjenjivati cijeli arsenal ekonomskih poluga i stimulansa.«[48]) Stoga i primjena principa demokratskog centralizma u upravljanju privredom traži ne samo povišenje efikasnosti centraliziranog rukovodstva privredom, već i znatnog proširenja privredne samostalnosti poduzeća i privrednih udruženja. Centralni organi treba u prvom redu da osiguraju jedinstvenu politiku u oblasti naučno-tehničkog progresa, investicionih ulaganja, strukturne promjene u privredi, balansiranost odnosa različitih oblasti i grana privrede, politiku zajedničkih rezervi, regionalni razmještaj proizvodnih snaga, sistem nagrađivanja i socijalnog osiguranja, cijena i tarifa, financija, kontrole i statistike. Praktički instrument toga je centralističko

[47]) Cit. Nacrt programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza (novaja redakcija), časopis Kommunist 1985, str. 24.

[48]) Isto, str. 24.

Digitized by Google

planiranje kojim KPSS ostvaruje svoju ekonomsku politiku. Iza toga se odmah nadovezuje da »razvijajući centralističke principe u upravljanju i planiranju u rješavanju strateških zadataka, Partija će aktivno ostvarivati mjere u cilju povišenja uloge osnovne proizvodne karike — udruženja i poduzeća, dosljedno će provoditi liniju proširenja njihovih prava i ekonomske samostalnosti, jačanju odgovornosti i zainteresiranosti za postizanje visokih konačnih rezultata«, te dalje »Partija smatra potrebnim dalji razvoj i djelotvornost privrednog računa, dosljedno provođenje poduzeća i objedinjenje na puni privredni račun pri jačanju ekonomskih poluga i smanjivanje broja pokazatelja koja im utvrđuju nadređeni organi.«[49]) Sistem ekonomskih poluga i stimulansa treba da osigura prednost poduzećima koja postižu veći uspjeh u ubrzanju naučno-tehničkog progresa, proizvode bolje proizvode i imaju višu stopu rentabilnosti. Nadalje se predviđa ostavljanje većih novčanih sredstava udruženjima i poduzećima koja ona mogu koristiti za proširenu reprodukciju, materijalno stimuliranje kolektiva i rješavanje socijalnih problema u njima.

Iz ovih dosta ekstenzivnih navoda iz projekta nove redakcije Programa KPSS ima se utisak da SSSR u budućnosti namjerava u znatno većoj mjeri koristiti ekonomske zakone, u prvom redu zakon vrijednosti. Ipak, dobiva se utisak o primarnosti plana nad djelovanjem zakona vrijednosti, s obzirom da se najvažnije odluke ne samo jednostavne već i proširene reprodukcije zadržavaju u rukama centralnih partijskih i vladinih organa. Stoga se izvlačio zaključak da novo partijsko rukovodstvo u biti želi samo modificirati postojeći sistem planiranja i upravljanja, povećavajući njegovu efikasnost, ali da za sada nije spremno na njegovu temeljniju promjenu, odnosno reformu.

Iako su i u Političkom izvještaju CK KPSS XXVII kongresu, kao i u diskusiji delegata dominirali osnovni stavovi nacrta nove redakcije Programa KPSS, ipak su se mogli uočiti i neki novi akcenti, posebno u Političkom izvještaju generalnog sekretara partije Mihaila Gorbačova. Tako izvjestilac spominje sintagmu »prestrojavanja privrednog mehanizma i sistema upravljanja«, pri čemu se riječ »prestrojavanje« semantički tumačila blažom od u drugoj polovici 60-ih godina korištenog pojma »reforma«. Međutim, u jednom političkom govoru održanom u jesen 1986. godine riješio je tu zagonetku izjavom da riječ »prestrojavanje« ima revolucionarnu konotaciju promjena u svim sferama privrednog i društvenog života SSSR-a. U političkom izvještaju Mihail Gorbačov ujedno upozorava delegate »nesumnjivo je drugovi da se nalazimo pred najozbiljnijom reorganizacijom socijalističkog privrednog sistema«.[50]) Ipak, nalazi za shodno, govoreći o ranije eksperimentalno isprobanim metodama privređivanja u nizu sov-

[49]) Isto, str. 25.
[50]) Isto, str. 55.

Digitized by Google

jetskih poduzeća i privrednih udruženja, odnosno u nekim regijama koje je trebalo počevši od početka 1986. godine da uđu u praksu poduzeća i privrednih udruženja koja proizvode polovicu industrijske proizvodnje, da upozori da se SSSR u tom pogledu nalazi »tek na početku puta«. Jer, kako je rekao: »Za reorganizaciju privrednog mehanizma u uvjetima naše zemlje, sa njezinom ogromnom i složenom privredom, potrebni su vrijeme i energični napori. Mogu da iskrsnu teškoće, nismo sigurni ni od grešaka, ali sada je glavno da se dosljedno, korak po korak, napreduje u izabranom pravcu, dopunjavajući i usavršavajući privredni mehanizam na temelju stečenog iskustva, otklanjajući sve što je zastarjelo ili se nije opravdalo.«[51]) Nije sasvim jasno da li je dugotrajan aplauz koji su delegati XXVII kongresa KPSS uputili podnosiocu Političkog izvještaja Centralnog komiteta bio usmjeren na izraženu spremnost za radikalno prestrojavanje sovjetske privrede i društva ili pak na ovo upozorenje o problemima koji su sa tim u ovoj velikoj zemlji povezani, te zbog toga treba biti postupan i oprezan u njihovom provođenju.

Znatno detaljnije u Političkom izvještaju CK KPSS nego u ranije objavljenom Nacrtu nove redakcije Programa KPSS tretiraju se i dva pitanja toliko značajna za pitanje koliko će daleko otići promjene u sovjetskom privrednom sistemu u smislu akceptiranja prihvaćanja djelovanja zakona vrijednosti u njemu, a to su tretiranje motiviranosti privrednih poduzeća u SSSR-u, te pitanje sistema cijena. U tom pogledu u Izvještaju se kaže slijedeće: »Sve se mora dovesti u zavisnost od konačnog rezultata. Očigledno, sazrelo je pitanje usavršavanja prakse naplaćivanja poreza na promet, doprinosa na dobit i drugih priliva u budžet. Njihova visina i način uplaćivanja trebalo bi da adekvatnije utječu na smanjenje rashoda poduzeća, na poboljšanje kvaliteta proizvodnje i poboljšanje njezine realizacije.«[52] Istina, ovdje se ne govori o potrebi utvrđivanja jedinstvenih poreskih stopa koje jedino mogu objektivizirati ulogu profita u njegovoj alokativnoj, distributivnoj i motivacionoj funkciji u tržišnoj privredi, ali se ipak podvlači potreba njegovog manje arbitrarnog određivanja, nego što je to bilo do sada u sovjetskoj privredi. Time se stvaraju uvjeti za njegovo veće značenje kao jednog od najvažnijih indikatora uspješnosti poslovanja poduzeća, odnosno veličine na koju se može djelovati indirektnim instrumentima ekonomske politike države. U skladu s tim predira se i da cijene postanu aktivan instrument ne samo privredne, već i socijalne politike. U tom cilju nagovještava se »plansko prestrojavanje sistema cijena kao jedinstvene cjeline u interesu osiguranja efikasnog privrednog računa, a u skladu sa zadacima realnih dohodaka stanovništva.«[53])

---

[51]) Isto, str. 55.

[52]) Cit. »Politički izvještaj Centralnog komiteta KPSS XXVII kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza«, str. 56 i 57.

[53]) Isto, str. 57.

Digitized by Google

Zahtjeva se veća elastičnost u njihovom formiranju i zalaže ne samo kao u narctu Programa za njihovo povezivanje sa troškovima, već i sa upotrebnim svojstvima robe, efikasnosti proizvoda, stupnjem izbalansiranosti proizvedenog proizvoda sa društvenim potrebama i potražnjom od strane stanovništva. Drugim riječima, smatra se da na cijenu treba da utječu ne samo svi činioci koji utječu na uvjete proizvodnje neke robe, već i oni koji utječu na njezinu potražnju, čime se zapravo akceptira teoretski pristup formiranju cijena od kojega polazi neoklasična građanska ekonomska teorija.

Od posebnog interesa u ocjeni izgleda za promjene sovjetskog privrednog sistema dva su momenta koja su razmatrana na XXVII kongresu KPSS na novi način od NEP-a naovamo: to je, prvo, tretiranje individualne radne aktivnosti i, drugo, nagovještaj diferencijalnijeg pristupa socijalnom strukturiranju sovjetskog društva sa naglašenom borbom protiv uravnilovke. Što se tiče prvoga, Mihail Gorbačov u Političkom referatu CK KPSS govori o borbi protiv grupa ljudi sa izrazitim sitnovlasničkim aspiracijama, između ostalog i o dopunskim mjerama protiv različitih oblika socijalne patologije, toliko raširene u toj zemlji, kao što su to, kako se u referatu navodi, paraziti, pronevjerioci socijalističke svojine, korupcionaši i svi koji su krenuli putem tuđim sovjetskom društvenom uređenju. Ali, odmah iza toga on dodaje slijedeće: »Međutim, suzbijajući sticanje dohotka mimo rada, ne smije se dopuštati da padne sjenka na one koji poštenim radom ostvaruju dopunske prihode. Štaviše, država će doprinositi razvoju različitih formi zadovoljavanja potražnje stanovništva i pružanju usluga. Treba pažljivo razmotriti prijedloge za reguliranje individualne radne aktivnosti. Razumije se, takvi vidovi rada treba da budu u punom skladu sa principima socijalističkog privređivanja, da se osnivaju ili na kooperativnim načelima ili na temelju ugovora sa socijalističkim poduzećima. To samo koristi društvu i stanovništvu.«[54]) Očito, privatna sfera djelatnosti koja je do sada bila ograničena na rad na okućnici kolhoznika i krajnje reducirane privatne zanatske usluge trebalo bi u SSSR-u da dobije značenje koje ima u nekim drugim zemljama realnog socijalizma. Da li toliko koliko npr. u Mađarskoj ili DR Njemačkoj, što je vrlo važan element zadovoljavajuće ponude roba i usluga stanovništvu upravo u ovim zemljama, ostaje, naravno, da se još vidi.

Što se tiče drugačijeg tretiranja socijalnih odnosa u prvom redu treba spomenuti osudu uravnilovke. Tako Mihail Gorbačov u svom referatu osuđuje tzv. vivodilovku, odnosno isplaćivanje nezarađenog novca, davanje nezasluženih novčanih nagrada, određivanje garantiranih primanja koja nisu povezana sa radnim doprinosima zaposlenog, a ističe potrebu da »politika države u oblasti plaća treba da osigura strogu zavisnost plaće od kvanti-

[54]) Isto, str. 76.

Digitized by Google

teta i kvaliteta rada«.[55]) To naravno neće biti jednostavno provesti u djelo kada se npr. uzme u obzir da je u SSSR-u razlika u veličini plaća mnogih kategorija radnika, s jedne, i tehničara i inženjera i drugih stručnjaka, sa druge strane, gotovo potpuno nestala, tj. da je uravnilovka pustila vrlo duboke korjene u sovjetskom društvu, a izgleda i u svjesti sovjetskih ljudi, što je karakteristično i za svijest ljudi u ostalim socijalističkim zemljama, uključujući tu i našu zemlju. Očito da je zbog politike održavanja socijalnog mira po svaku cijenu sovjetsko društvo dovelo u neku vrstu entropije, pa se tako o nagrađivanju prema radu u kojemu bi se posebno stimulirao kreativni, složeni i odgovorni rad gotovo i ne može govoriti.

Mihail Gorbačov je u svome referatu također govorio i o socijalnim klasama i grupama u sovjetskom društvu. Do sada se, bar u političkim govorima i dokumentima, govorilo samo o dvije osnovne klase u SSSR-u, a to su radnici i seljaci, te o jednom socijalnom sloju, inteligenciji. Sada se koristi, ipak, množina kada se pominju socijalne grupe, odnosno kada se opisuje socijalna stratifikacija, što je u djelima sovjetskih sociologa već opće prihvaćeno više od jedne decenije. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da KPSS shvaća da je nužna posljedica višeg nivoa privrednog i industrijskog razvoja diferenciranija socijalna struktura svakog društva, uključujući tu i socijalističko, odnosno da je takva diferenciranija socijalna strukturiranost ujedno i preduvjet dostizanja jednog takvog stupnja razvoja. Međutim, dosta je teško vršiti promjene u raspodjeli dohodaka, što sa svoje strane postaje jedan od elemenata složenije socijalne strukturiranosti jednog društva, u ovom slučaju sovjetskog socijalističkog, u uvjetima niskih stopa privrednog rasta, posebno ako se želi očuvati socijalni mir u zemlji po svaku cijenu. Naime, takvi pokušaji u pravilu izazivaju otpor kod značajnog dijela radničke klase protiv privrednih reformi što se već događalo u nekim drugim zemljama realnog socijalizma, ali također i u Jugoslaviji gdje je, prema tvrdnji našeg poznatog sociologa prof. Josipa Županova, vrlo izražena politička povezanost dijela partijskih rukovodstava i većeg dijela radničke klase koja vrši fizičke poslove. Utjecajni segmenti onda predstavljaju jedan od najsnažnijih opozicionih blokova privrednim reformama kako u nas, tako i u drugim socijalističkim zemljama. Zbog toga će biti izvanredno zanimljivo pratiti na koji način će se provoditi eventualne promjene u raspodjeli dohodaka u SSSR-u, te u vezi s tim i promjene u socijalnoj strukturi stanovništva koje su time jednim dijelom povezane.

Izgleda da se poslije XXVII kongresa KPSS u političkim vrhovima zemlje, te među njezinim najistaknutijim ekonomistima i dalje razvijala intenzivna rasprava o prirodi i dometu promjena koje je nužno provesti u društveno-ekonomskom sistemu zemlje

[55]) Isto, str. 74.

Digitized by Google

da bi se osigurao njezin brži razvoj. Odraz tih diskusija može se naći i u mnogim člancima u vodećim sovjetskim časopisima koji otvaraju nova pitanja ili na ranije postavljena pitanja nastoje dati radikalnije odgovore nego što se to do tada u SSSR-u činilo. U tom pogledu nam se čini da posebnu pažnju zaslužuju dva članka objavljena u teorijskom i političkom časopisu Centralnog Komiteta KPSS »Kommunistu« u proljeće i ljeto 1986. godine. Prvi je članak A. Abalkina »Glavni pravac ekonomske politike KPSS«, a drugi V. Kulikova »Robno-novčani odnosi u koncepciji ubrzanja«.[56]) Prvo ćemo se nešto detaljnije pozabaviti drugim, a zatim prvim od navedenih članaka.

V. Kulikov, (mada i A. Abalkin na to aludira u svome članku samo usput) detaljnije objašnjava zašto smatra da je rasprava o ulozi robno-novčanih odnosa u socijalizmu, koja se vodi već od uspostavljanja socijalističkog poretka u SSSR-u i u drugim socijalističkim zemljama, bila skolastička po svojoj prirodi. Skolastičnost nalazi u koncentriranju rasprave samo na razloge postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, a ne u nastojanju da se izvrši analiza njezine stvarne prirode u tom društveno-ekonomskom poretku. Pri tome on kritizira i nihiliste koji smatraju da robno-novčane odnose treba u socijalizmu ukinuti, kao i one koji se pozivaju na njihovu univerzalnost i neograničenost, svrstavajući ih u pristalice tzv. tržišnog socijalizma, koji se kao i do sada u SSSR-u odbacuje, ali i one koji ih prihvaćaju tvrdeći da su (što je do sada bilo i prevladavajuće teorijsko, pa tako i ideološko-političko shvatanje) robno-novčani odnosi u socijalizmu sasvim drugačiji od onih u kapitalizmu. Takav stav znači da se osiromašuje njihov vlastiti sadržaj, kao i njihovo iskorišćavanje onakvim kakvi oni jesu, odnosno time se nužno dolazi samo do formalnog priznavanja robno-novčanih odnosa u socijalizmu, da bi poslije toga izrekao slijedeću tvrdnju: »Bez naučnog objašnjenja, s jedne strane, crtu različitosti, a sa druge — crtu jedinstva klasične robne proizvodnje i robne proizvodnje u socijalizmu nije moguće pravilno protumačiti programsku tezu o novom sadržaju robno-novčanih odnosa u socijalističkom društvu«.[57]) Naime, i u mjeri u kojoj se robno-novčani odnosi prihvataju u socijalizmu mora se prihvatiti i njihovo stvarno djelovanje tj. njihove i pozitivne i negativne posljedice iako su, naravno, socijalne posljedice toga djelovanja drugačije nego u kapitalizmu. Drugačiji pristup dovodi samo do toga da se nekoj zakonomjernoj pojavi odredi objektivno nužan prostor uslijed čega ona prelazi u nelegalno stanje i time dobiva, kako je to pokazalo i iskustvo drugih socijalističkih zemalja, nužno štetne oblike. Zatim nastavlja: »Ta praksa očigledno je

[56]) L. Abalkin: »Glavnoe napravlenie ekonomičeskoj politiki KPSS«, časopis Kommunist 5/1986 i V. Kulikov: »Tovarno-denešnye otnošenija v koncepcii uskorenija«, časopis Kommunist 12/1986.

[57]) Cit. članak V. Kulikova »Tovarno-denežnye otnošenije v koncepcii uskorenija«, časopis Kommunist, 12/1986, str. 12.

Digitized by Google

pokazala: pokušaj principijelnog otklanjanja iskorišćavanja robno-novčanih odnosa vodi ka ne manje opasnim posljedicama. Prije svega, riječ je o naturalizaciji privrede, o snižavanju stimulansa efikasnog rada o konzerviranju dostignutog stupnja razvoja, što je u vapijućoj protivurječnosti sa kursom ka ubrzavanju socijalno-ekonomskog napretka društva.«[58]) Kuriozitet svoje vrste predstavlja priznanje ovoga autora, (na što su često ukazivali i teoretičari socijalističke orijentacije izvan SSSR-a koji su se bavili problemima te zemlje i njezinog privrednog sistema, ali što nije bilo primano sa simpatijama u njoj) da izgradnja novog društva u SSSR-u nije prošla »školu« razvijenog kapitalizma, da su u SSSR-u raniji snažni ostaci naturalne privrede, kao i nedostaci realnih ekonomskih veza prisiljavali zemlju na oštro administrativno uređivanje društvene proizvodnje od strane države, što se onda prikazivalo kao općeobavezni obrazac i za druge zemlje. Stoga se pretpostavljalo da će se i u socijalizmu smanjivati uloga onih grupa društveno-ekonomskih odnosa koji će u komunizmu nestati. To je prema autoru primitivno shvatanje jer npr. razvojem socijalizma može porasti uloga primjene principa raspodjele prema radu, a i korišćenje robno-novčanih odnosa nije dovedeno u sklad sa njima objektivno namijenjenom mjestu u socijalističkoj privredi. Stoga misli da je apsolutno »obavezno ukidanje ograničenja funkcioniranja tih odnosa, daljnje aktiviranje i povišenje efikasnosti njihove primjene jačanjem njihovog jedinstva s neposrednim društvenim odnosima. Stoga se socijalistički sistem privređivanja ni do danas nije izliječio od mnogih nedostataka, među koje spada: »nedovoljna objektivna zasnovanost planske djelatnosti, široka rasprostranjenost života na račun drugoga (počevši od radnog mjesta i završavajući sa granama i resorima), ostaci naturalne privrede koji sporo odumiru a ponekad čak i jačaju, uravnilovka u odnosima raspodjele na svim nivoima privređivanja, neizgrađenost (također na svim nivoima) mehanizma zamjene nesposobnih radnika.«[59]) Ove riječi pregnantno ukazuju na temeljne nedostatke socijalističkih privrednih sistema, što upućuje na zaključak da se ne radi samo o nedostacima primjene u praksi idealno zamišljenih sistema, već o defektima koji su njima imanentni, pa stoga i traže fundamentalne reforme da se tako krupni nedostaci sistema uklone. Međutim, novo u ovim riječima bar što se tiče SSSR-a, je da se to tako direktno ističe i u teorijsko-političkom časopisu CK KPSS. Navedeni autor ukazuje i na puteve izlaza iz te situacije prizivajući lenjinsku ideju koja je predstavljala osnovu prijelaza na NEP, ideju o prodnalogu, tj. o porezu prvo naturalnom a kasnije novčanom koji ne bi bio zavisan od samovolje nadređenih organa kao što je to danas slučaj između

[58]) Isto, str. 13.

[59]) Cit. članak V. Kulikova: »Tovarno-denežnye otnošenija«, časopis Komunist 12/1986, str. 17.

Digitized by Google

poduzeća i privrednih udruženja i sovjetske države, već bi trebalo biti zasnovan na nekim objektivnim kriterijima koji bi uzimali u obzir doprinos pojedinaca kao udruženih vlasnika, odnosno zajedničkih domaćina i kolektiva u društvenom proizvodu. U tim objektivnim kriterijima važnu ulogu treba svakako da ima i zakon vrijednosti. To otvara pitanje pronalaženja i osiguravanja funkcioniranja principa samoreguliranja socijalističke privrede analogno principu samoreguliranja privrede čisto tržišnog tipa, u čemu se i sastoji glavni problem prestrojavanja privrednog mehanizma zemlje, a to je pitanje suodnosa centralizma i samostalnosti na različitim nivoima planskog privređivanja. Pored inkorporiranja djelovanja zakona vrijednosti kao osnove objektivnog samoreguliranja socijalističke privrede, ovaj autor još izričito navodi dva faktora koja se do sada nisu u SSSR-u uopće spominjala, ali koji su pokrenuti na XXVII kongresu KPSS. Prvo je širenje individualnih oblika ekonomske aktivnosti koje su pozivajući se na iskustva drugih socijalističkih zemalja, zbog različitosti koje bi, kako kaže, trebalo analizirati, efikasnije nego kada se vrše od strane državnih poduzeća. Drugo, potrebno je omogućiti direktne ekonomske odnose sovjetskih poduzeća sa inozemnim poduzećima, a u prvom redu onima iz drugih socijalističkih zemalja. Sve to traži odgovarajuće promjene privrednog mehanizma, jer je prvo u SSSR-u bilo krajnje ograničeno a drugo potpuno onemogućeno.

Nešto ranije napisan članak L. Abalkina »Glavni pravac ekonomske politike KPSS« sadrži, mada nešto sumarnije ideje koje nalazimo u članku V. Kulikova, ali i posebno naglašavanje dvaju značajnih aspekata koji su od bitnog značenja za uspjeh cijelog poduhvata prestrojavanja, a to su unapređenje društvenih odnosa i mogućnost sabotiranja sadašnjih reformskih poduhvata. Što se tiče prvog, upozorava da bi bilo, pogrešno boriti se za postizanje veće efikasnosti i brži privredni rast a tek poslije rješavati socijalne zadatke, jer »u stvari izvan rješenja ovih posljednjih nije moguće postići korjeniti prijelom u razvoju privrede i radikalni zaokret u efikasnosti rada«. Stoga on i vidi smisao prestrojavanja u ekonomskoj bazi u tome da se »stvarno, u praksi svaki radnik i svaki radni kolektiv postavi u položaj gospodara. Na kraju važno je pozvati ljude da misle državnički, da se objašnjava neophodnost brige o umnožavanju društvenog bogatstva. Ali, radnici ne mogu postati gospodarima države ako ne postanu istinski gospodari u svome poduzeću ili kolhozu, u cehu ili na farmi«.[60]) Stoga je neophodna pretpostavka ubrzavanja socijalno-ekonomskog progresa »stalno usavršavanje proizvodnih odnosa, podržavanje neprestanog njihovog usaglašavanja sa dinamičkim razvojem proizvodnih snaga, pravovremeno uoča-

[60]) Isto, str. 29 i 30.

[61]) Isto, str. 28.

Digitized by Google

vanje neantagonističkih protivurječnosti među njima«.[61]) Zbog toga se nameće i neophodnost privlačenja radnika i u upravljački proces u zemlji.

Ali, upozorava autor, i ranije se u SSSR-u prihvatalo mnogo dobrih rješenja, pa nastavlja: »Iako riječi nisu bivale potkrepljene djelima, tomu je krivac — nizak stupanj organizacije, sporost i neodlučnost, slabo umijeće, a ponekad i odsustvo htijenja da se djelo dovede do kraja. Ne manje se pogubno pokazivala zamjena aktivnog rada provođenjem bučnih kampanja, sklonost uljepšanju realne slike, pojava koje se nazivaju pokazivanjem i raportizmom. Iako je prema zamisli njihovih autora ovo trebalo potaći aktivnost masa u praksi, oni su rađali nepovjerenje u riječi, socijalnu pasivnost.«[62] Doista, ove riječi ne treba shvatiti pretjeranom bojazni za sudbinu rezultata jednog širokog društveno-političkog pokreta za korjenitu izmjenu društveno-ekonomskih i političkih odnosa u SSSR-u. Ali, radi se o zemlji koja je naslijedila iz davnih vremena Katarine Druge i njezinog ljubimca kneza Potemkina tada stvoreni pojam potemkinovih sela, a u novije doba stvorila nove izraze kao što su to: pored navedenih u gornjem citatu pokazuha (tj. ostentativno pokazivanje uspjeha) i raportizam (tj. zamjena analize stanja slanjem brojnih izvještaja koji ga češće prikrivaju nego prikazuju onakvim kakvo je), riječi uravnilovka, pripiska, tj. dopisivanje rezultata, ranije spomenuta riječ vivodilovka, birokratizam i slično. L. Albakin u članku ističe da je Partija smjelo i pošteno otkrila pojave o kojima je govorio u navedenom citatu, pa kaže da se promjene ne mogu postići »samo pomoću parola i apela. Da bi se razvila društvena aktivnost, nužne su mnoge promjene, reorganizacija u samim društvenim odnosima, u sistemu upravljanja. Na to su i usmjerene od strane partije razrađene mjere za razvoj samoupravljanja, proširenje javnosti rada, uvođenje elastičnih i efikasnih metoda samoupravljanja.«[63]) Ovdje se spominje već u novoj redakciji Programa KPSS prihvaćeni princip samoupravljanja, koji se ne smatra samo principom koji treba da bude osnova rada predstavničkih, tj. sovjetskih organa, već i principom kojemu ima mjesta i u procesu privrednog odlučivanja. Sve ovo implicira i nužne promjene u političkom sistemu zemlje, o čemu se u SSSR-u u posljednje vrijeme govori, bez kojih nema promjena ni u proizvodnim odnosima ni u privrednom sistemu zemlje.

Ako uzmemo u obzir sve izloženo, onda je sasvim jasno da se SSSR nalazi u fazi velikih promjena u svim bitnim aspektima njegovog života: ekonomskim, socijalnim i političkim. S obzirom na značenje i ulogu te zemlje, njezinu snagu i veličinu, te dosadašnju nesklonost promjena jednog sistema koji se na nižem

---

62) Isto, str. 29.

63) Isto, str. 29.

Digitized by Google

stupnju ekonomskog i društvenog razvoja pokazao dosta uspješnim za postizanje ciljeva i zadataka zbog kojih je i stvoren, ali koji je u posljednju deceniju i pol sve više pokazivao svoje nedostatke i defekte, biće doista potrebno izvršiti titanske napore da se u tome i uspije. Treba se nadati da će sadašnje sovjetsko partijsko i državno rukovodstvo, kao i cijeli sovjetski narod, biti na visini zadatka koji se pred njih tako neumitno postavlja. Uspjeh u tom velikom poduhvatu svakako bi značio i dalji bitan pomak u razvoju socijalizma kao svjetskog procesa. Zbog toga je i za našu zemlju toliko važno da te događaje prati, kao i da iz njih izvuče potrebne zaključke.

Digitized by Google

Franjo Butorac

Neki aspekti društvenih promjena u socijalističkim zemljama

Želim odmah na početku izreći vlastiti dojam i impresiju o ovom razgovoru: čini mi se da smo, ipak, malo previše u raspravi akcentirali Sovjetski Savez i da smo u tom kontekstu precenili ulogu ličnosti u svim promjenama koje su u toku ili su inaugurirane, konkretno — čini mi se da se prenaglašava uloga ličnosti generalnog sekretara CK KPSS Mihaila Sergejeviča Gorbačova. Vjerojatno ni on ne bi s odobravanjem primio neke od ocjena koje mu pripisuju kao osnovnom i jedinom kreatoru promjena koje su u toku u Sovjetskom Savezu i koje, sasvim razumljivo, plijene pažnju svjetske javnosti. Ali, istinski vjerujem u to, ulijevaju i nadu da svojevremeno date ocjene kako je Oktobar (praktički socijalizam) iscrpio svoj potencijal daljnih revolucionarnih promjena pomalo gube na značaju i da se otpočetim i najavljenim promjenama otvara nova faza u razvoju socijalizma.

Držim da je dobro podsjetiti da su neke od zemalja u razvoju koje su krajnje »tvrdo« primjenile ortodoksne sheme o organizaciji privrednog života u istočnoevropskim zemljama mnogo prije počele s »omekšavanjem« tako kruto uspostavljenih sistema. Mislim tu, prvenstveno, na Burmu u kojoj je Burmanska partija socijalističkog programa, nakon vojnog udara 1962. godine, nacionalizirala praktički sve, uključujući i najsitniju seljačku trgovinu, tj. prodaju viškova poljoprivrednih proizvoda na tržnici. Takva je

Digitized by Google

krutost dovela do toga da je Burma — svojevremeno prvi svjetski izvoznik riže — pala na 10. mjesto po izvozu riže, a nekih godina zbog loše žetve i loše kvalitete praktički nije rižu ni nudila na svjetskom tržištu. Od tog početnog ortodoksnog načina »kopiranja« podržavljenih socijalističkih modela Burma je postepeno odstupala (što ne znači da je danas sistem bitnije promijenjen). Očigledno je da se i u tim nama manje poznatim zemljama koje izgrađuju socijalizam, ili se barem tako deklariraju, odvijaju određeni procesi društvenih promjena i preobražaja. Istina, odvijaju se pod pritiskom nužde, potrebe da se, ponekad, održi gola egzistencija i slično. Nije mi namjera te i slične promjene upoređivati s onima koje su započete u SSSR-u i to iz vrlo jednostavnog razloga što ni jedna od promjena koje su izvršene ili su u toku u tim zemljama ne može imati onu društvenu relevanciju kakvu imaju čak i najmanje promjene u Sovjetskom Savezu.

Pri tome želim naglasiti, a o tome do sada nismo mnogo govorili, da su i promjene koje su u toku u Sovjetskom Savezu odraz svojevrsne nužde. Utoliko je i teže opravdati povezivanje inauguriranih promjena s ličnošću jednog čovjeka, pa ma koliko on bio značajan i bez obzira na to kakvu funkciju vršio. Tu nužnost o kojoj govorim dâ se relativno jednostavno objasniti: Sovjetski Savez kao jedna od dvije supersile mora održavati korak u svim vidovima nadmetanja s drugom supersilom, bez obzira koliko to nadmetanje košta. S druge strane, postojeći kruti, birokratski i centralizirani model rukovođenja privredom počeo je ozbiljno prijetiti da gurne Sovjetski Savez u drugi plan i dovede do ozbiljnijeg zaostajanja za drugom supersilom. Nedavno je Z. Bžežinski pisao o tome, dakako s izrazito antikomunističkih pozicija ali nadahnuto i zapadnom čitaocu prihvatljivo, i izveo krajnje neprihvatljiv zaključak kako je Sovjetski Savez nesposoban za utakmicu u svim vidovima nadmetanja sa SAD, pa se, navodno, zbog toga okrenuo pomaganju međunarodnog terorizma. Koliko god bile neprihvatljive ove ocjene bivšeg savjetnika američkog predsjednika za pitanja nacionalne sigurnosti, ostaje činjenica da je jedan od ključnih zahtjeva koji se u svim važnijim razgovorima o preobražaju i promjenama spominju upravo isticanja zahtjeva za kvalitativnim promjenama. A u sferi industrijske proizvodnje kvalitativne promjene u sovjetskom sistemu, pa i u svakom drugom centraliziranom i u znatnoj mjeri birokratiziranom sistemu, ravne su, kako je to u nekoliko navrata istaknuto i s najviših mjesta iz sovjetskog rukovodstva, revoluciji, točnije daljnjem produbljivanju revolucije.

U svom govoru u Krasnodarskoj oblasti (prema TASS-u od 19. septembra 1986) moglo bi se već kazati historijskom, generalni sekretar CK KPSS Mihail Gorbačov je govoreći o poljoprivredi istakao kako ćemo »do kraja petogodišta obrađivati 50 i više milijuna hektara *intenzivnom tehnologijom.* (podvukao F. B.) Ako ostvarimo povećanje prinosa od jedne tone po hektaru — to povećanje će na tih 50 milijuna hektora iznositi 50 milijuna

Digitized by Google

tona u zemlji, a to je ono žito koje sada kupujemo za devize, drugovi.«

Prema tome, suština promjena kako u industriji, tako i u poljoprivredi, kako je vidljivo iz ovog dijela Gorbačovljeva govora, odnosi se na kvalitativni skok, a ne na kvantitativno povećavanje proizvodnje.

Toj osnovnoj intenciji promjena na putu stoje mnoge prepreke. Savjetnik Gorbačova za privredu, bivši predsjednik Sibirske akademije nauka i u inozemstvu uvažavani Abel Aganbegjan, bez dvoumljenja izjavljuje da opozicija postoji i da je jaka. On čak opoziciju razvrstava u četiri grupe: stara administracija, predstavnici privrede koje se plaše nove neposredne odgovornosti i koji bi više voleli da i dalje dobijaju naređenja odozgo, neodgovorni pijanci i na kraju oni koji sastavljaju kraj s krajem baveći se nepoštenim poslovima, odnosno lopovi. Aganbegjan, očito, pojednostavljuje moguće otpore promjenama kad kaže da »moramo motriti na ove grupe, ali, kao što je rekao Gorbačov, moramo im dati i šansu. Ili će se promeniti ili će otići. Ako ne, neka se vrate fizičkim poslovima.«

Kao što je poznato, u zapadnoj »kremljološkoj« literaturi postoji više mišljenja o tome tko sve i na koji način presudno djeluje na politički život u SSSR-u. Prema dijelu teoretičara koji zastupaju tezu o postojanju interesnih grupa u Sovjetskom Savezu može izdvojiti nekoliko grupa onih koji bi se po logici stvari mogli suprotstavljati promjenama koje obilježava Mihail Gorbačov. Prvenstveno, riječ je o »partijskim aparatčikima«, o snagama državne sigurnosti, o vojnom establishmentu i o određenim institucionalnim aparatima*) koji su u dosadašnjem funkcioniranju cjelokupnog sistema imali osigurane određene povlastice i sigurnost stvorenu krutim birokratsko-centralističkim modelom kakav već decenijama Sovjetski Savez izgrađuje.

Dakako, osim ovih snaga može se još pronaći onih koji neće pokazivati značajnije oduševljenje za promjene, ali njih je već, uglavnom, nabrojio sam Aganbegjan. No, čini nam se da te druge snage posjeduju znatno manje mogućnosti da se organizirano odupru promjenama koje su u toku ili onima koje se najavljuju, bez obzira koliko će te promjene dovesti u pitanje neke njihove pozicije. Ono što može biti karakteristika svih snaga koje se odupiru promjenama, bez obzira na to kakve interese brane, svodi se ipak na nenaviknutost da se mijenjaju ustaljeni oblici ponašanja, bez obzira davali takvi oblici ponašanja dobre ili loše rezultate, jer u centraliziranom planskom sistemu sve pokriva svemoćna država i centralizirani plan.

Stoga je Gorbačov, ne bez razloga, zatražio da se što hitnije pristupi i reformi visokog obrazovanja s ciljem da se omladina odgaja da nezavisno misli na kreativan način, jer pedagoške metode,

*) Usporedi: A. H. Brown, Soviet Politics and Political Science, Studies in Comparative Politics, The MacMillan Press, London, 1974, pp. 71—2.

Digitized by Google

posebno u društvenim naukama, podstiču »ono što nazivamo dogmatizmom i skolastikom«.*)

Čini mi se da bi bilo krajnje nepravedno govoreći o promjenama u Sovjetskom Savezu zaboraviti ili ispustiti iz vida Jurija Vladimiroviča Andropova. Nema nikakve sumnje da je upravo Andropov za svoje petnaestomjesečne vladavine (od čega dobar dio u bolesničkoj postelji) otpočeo proces promjena i preobražaja na širokom frontu.

Za sve one koji su ga znali samo kao dugogodišnjeg šefa KGB to je možda i bilo iznenađenje. Ali, za one koji su pažljivije proučavali njegovu biografiju bilo je nekih zakonomjernosti u potezima koje je vukao, naročito od smrti Suslova, početkom 1982. godine. Kao dugogodišnji partijski i državni funkcioner Andropov je gotovo uvijek bio u sjenci. To mu je vjerojatno ostavljalo i mogućnosti da se sistematično priprema za poslove koje je obavljao i da vrlo studiozno nastupa. Zvuči kao kuriozum da je u vrijeme 50-tih godina, kad je imenovan ambasadorom u Mađarskoj u znatnoj mjeri savladao i mađarski jezik što mu je znatno olakšalo kontakt s mađarskim rukovodstvom, naročito u vrijeme događaja 1956. godine. Koliko je bio emotivno angažiran u tim događajima govori i podatak da je u martu 1957. godine kada je premješten iz Budimpešte doživio i infarkt.**) Vjerojatno je u tim godinama, pa i poslije, (a navodno je u nekoliko navrata boravio u tajnim misijama u Mađarskoj, posebno u vrijeme stabilizacije prilika tokom 1957. godine) na osnovu ličnog iskustva i pomno prateći proces poznat pod nazivom »mađarska reforma« stekao i određeno mišljenje o mađarskom eksperimentu. Došavši na čelo CK KPSS odlučio je da, ne zaboravimo i već prije pomenute objektivne okolnosti koje su tjerale na što bržu promjenu postojeće privredne strukture, pokuša promijeniti pravac i tempo razvoja u SSSR-u.

Iz svog bolesničkog kreveta pripremio je i neke važne reforme, uključujući i promjene u ulozi Vrhovnog Sovjeta, oživotvorio Brežnjevljevu ideju o potrebi promjene partijskog Programa, proveo radikalno čišćenje u redovima centralne i pokrajinske partijske birokracije (od 158 pokrajinskih sekretara partije smijenio je 43), započeo definitivnu čistku u grupaciji ljudi koji su bili Brežnjevljev oslonac, započeo promjene u ekonomskom i obrazovnom sistemu, naznačio oštar raskid s tradicijom stvaranja kulta ličnosti oko generalnog sekretara CK KPSS, što je u posljednjim godinama vladavine Brežnjeva poprimalo sve groteskniје razmjere.

Dodamo li tome oštru antikorupcionašku politiku koju je vodio uz dovođenje novih ljudi na ključna mjesta, Andropov je stvorio prilično dobre preduvjete za otpočinjanje radikalnijih pro-

*) Navedeno prema: Komunistički radnički pokret, br. 42/1986, str. 26.

**) Usporedi: Zhores Medvedev, Andropov, His Life and Death, Basil Blackwell Publishers Limited, London, 1984, pp. 32—41.

Digitized by Google

mjena. Međutim, dolaskom Černjenka, bez obzira na to što je naglašen kontinuitet u odnosu na liniju koju je zacrtao Andropov, sve se započete inicijative umrtvljavaju i polako se cijeli sistem okreće provjerenim načinima rada i upravljanja privredom poznatim iz vremena Brežnjeva, bez obzira na rezultate i sve vidnije zaostajanje Sovjetskog Saveza.

Tek smrću Černjenka i dolaskom Gorbačova ponovno prevladava jedna umjerenija linija, sklonija eksperimentiranju i traganju za novim rješenjima na osnovu kojih će se bitnije razlikovati od već shematiziranih modela i kalupa društvenog, privrednog i političkog razvoja, kako Sovjetskog Saveza tako i jednog broja zemalja koje sovjetski model slijede u većoj ili manjoj mjeri.

U tako složenim uvjetima Gorbačov mora pronaći pravu mjeru između otpora koji pružaju ne beznačajne snage kojima nije u interesu nikakva promjena i snaga koje su nestrpljive i kojima nije po volji da se promjene odvijaju tako sporo. Koliko god paradoksalno zvučalo moguće je da Gorbačov ima, uvjetno rečeno, više problema s »reformatorskom ljevicom« nego s »konzervativnom desnicom« koja ne želi promjene. Utoliko mi se čine i neke ovdje izrečene tvrdnje o tome kako Gorbačov ima praktički »chart blanch« za promjene u Sovjetskom Savezu malo preoptimistički intonirane.

Iako na prvi pogled izgleda nelogično, ipak su neke čisto administrativne mjere, donijete u drugoj polovici 1983. godine, bitno olakšale otvaranje procesa promjena Gorbačovu i njegovoj ekipi. Mislim tu, prije svega, na »Mjere za ubrzanje naučnog i tehničkog progresa« kao i na »Mjere za unaprijeđenje socijalističke radne discipline«. Te su mjere bile, i na tome ponovno inzistiram, nužnost jer 1982. i 1983. (barem prva polovica) predstavljaju godine koje su po privrednim rezultatima izrazito loše i označavaju jednu od prekretnica i momenata definitivnog opredjeljenja za promjene u privrednom sistemu. Uvođenjem ovih mjera i pooštrenjem kontrole izvršavanja planskih zadataka rezultati za 1983. daleko su bolji nego li se to moglo očekivati na bazi rezultata u prvim mjesecima te godine. Drugo je sad pitanje koliko su podaci koji su u to vrijeme servirani centralnim organima vjerodostojni jer smo posljednjih mjeseci svjedoci niza smjenjivanja odgovornih privrednih, ali i partijskih rukovodilaca upravo zbog lažiranja rezultata o poslovanju i izvršenju planskih obaveza u dužem vremenskom periodu.

Eksperimentalni period promjena u dijelu velikih privrednih sistema dao je, navodno, dobre rezultate. Koliko su ti dobri rezultati istovremeno i rezultat određenih povlastica do prioriteta u nabavci repromaterijala, preko prioriteta u transportu i još nekih povlastica i pogodnosti (teško je sada govoriti, no ostaje činjenica da bi promjene trebalo da obuhvate cjelokupni privredni sistem.

Kako će se uspjeti pomiriti u osnovi još centralizirani planski sistem sa zahtjevom za većom samostalnošću privrednih subje-

Digitized by Google

kata, za realnim cijenama ovisnim o zakonima ponude i potražnje, te stimulacijom radnika za produktivniji rad u uvjetima prilične uravnilovke — teško je za sada govoriti. Ostaje da se pričeka i vide dometi promjena koje su hrabno inaugurirane, a uzrokovane naraslim društvenim proturječnostima između potreba da se održi korak u nadmetanju s drugom supersilom i ne izgubi tehnološka trka i postojećeg nestimulativnog sistema u kojem nema ozbiljnije razlike između onih koji posluju izuzetno dobro ili pak posluju tako da proizvode samo gubitke.

Ne bih htio sada postaviti jedno pitanje koje će se nužno nametnuti kasnije (ukoliko se pokaže da su promjene moguće i da će se s njima ići šire): kako će se proces decentralizacije i osamostaljivanja privrednih subjekata odraziti na političke prilike u višenacionalnoj zajednici kao što je Sovjetski Savez? Ne želim ovim čak ni izdaleka izraziti bilo kakvu sumnju, ali iskustva nam pokazuju da decentralizacija na ekonomskom planu povlači za sobom i određene političke aspiracije koje se, barem u prvoj fazi, uobličavaju u određenim zahtjevima za političkom decentralizacijom.

Slično bi se pitanje moglo postaviti i u odnosu na zemlje saveznice u okviru SEV-a i Varšavskog ugovora. Istina, u tim zemljama na proteklim kongresima podržana je linija Gorbačova usmjerena na promjene u postojećem sistemu, ali je ta podrška ostala mahom verbalna i za sada nema čak ni sramežljivijih pokušaja da se slijedi sovjetski primjer. Razloga tome ima više — od činjenice da Mađarska već godinama »gura« svoju reformu i svoj put razvoja, dakako, u okviru socijalističke zajednice, preko činjenice da Poljska ima već jasno artikulirane zahtjeve za reformom iz 1980. godine uobličene u poznata tri »S« — samostalnost, samouprava i samofinansiranje (poduzeća) — koji ne uspjevaju da se jače ukorijene u poljskom društvu, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog toga što nema dovoljno deviznih sredstava, pa država i dalje centralizira priliv i raspodjelu deviza i raspodjelu ograničenih resursa nužnih za održanje i najminimalnije proizvodnje.

Čehoslovačka opečena »praškim proljećem« i reformama koje su bile sastavni dio političke sintagme »praško proljeće« ne pokazuje previše želje da slijedi lidera u bloku i zadovoljava se relativno uspješnim rastom proizvodnje (posebno mašinske) i golemim istočnoevropskim tržištem kojemu je uglavnom i okrenuta (preko 80 odsto trgovinske razmjene).

Rumunjska pokušava unutar vlastitih granica riješiti teške probleme zaduženosti i povećanja proizvodnje, pri čemu su i projekcije rasta često više nego nerealne i dosta je suzdržana u odnosu na promjene koje inicira Moskva. Vjerojatne razloge takve uzdržanosti treba tražiti i u vrlo krutom sistemu, obilježenom snažnim nasljeđem i porodičnim spregama.

Bugarska i ND Republika također ne pokazuju velikog oduševljenja za promjene, istina, svaka zemlja iz drugih razloga. Bugarske reforme započete krajem 70-ih godina, a jasnije artikuli-

Digitized by Google

rane 1980/81. nisu dale očekivane rezultate, a budućnost tih reformi u znatnoj će mjeri ovisiti o spremnosti da se uvede, ipak, nešto više elemenata tržišne privrede u strogo kontroliranu bugarsku ekonomiju, te o tome kako će se razriješiti pitanje povezivanja sa zapadnim privrednim firmama.

Što se tiče Njemačke Demokratske Republike ona, naoko, ima najmanje razloga da se uzbuđuje. Prva industrijska sila istočnog bloka (izuzev SSSR) i jedna od jačih industrijskih zemalja svijeta prilagodila je svoj privredni sistem radišnom njemačkom duhu i rezultati nisu izostali. Stoga u NDR i govore o potrebi »usavršavanja privredne strukture«, a ne spominju nikakve reforme. No, ukoliko se želi zadržati vodeća pozicija u SEV-u, nema sumnje da i NDR mora ubrzati tempo tehničkog napretka. Zbog toga nije nelogično očekivati određene promjene i u samom privrednom sistemu NDR, ali ne treba vjerovati da će biti potrebe za nekim značajnijim promjenama koje bi bitnije uticale na sam sistem.

Dodamo li ovome i podatak da u nekim od tih zemalja već postoje i razni oblici privatnog vlasništva koje se, vjerojatno iz ideoloških razloga, naziva individualnim i da se i u samom Sovjetskom Savezu najavljuje skoro usvajanje zakona koji će građanima omogućiti individualni rad — promjene koje su u relativno kratko vrijeme zapljusnule zemlje socijalističke zajednice doista nisu male. Mađarsko iskustvo pokazuje da individualni rad uz mnoge dobre strane izaziva i određeno nezadovoljstvo ostalih građana zbog evidentnog procesa raslojavanja koji započinje takvim uvjetima. Istodobno mađarsko iskustvo pokazuje da liberalizacija u privrednom sistemu, slobodnije formiranje cijena i veće uvažavanje zakona tržišne privrede otvara i nove probleme — porast inflacije (koja je gotovo nepoznata kategorija u planskim privredama koje ne priznaju realne cijene već ih političkih odlukama i mjerama godinama zadržavaju na istom nivou) i kao nuspojavu karakterističnu za Mađarsku — stagnaciju privredne aktivnosti.

Što će se od toga događati i u Sovjetskom Savezu teško je predvidjeti, ali nema sumnje da su savjetnici Gorbačova i te kako vodili računa o raznim iskustvima, uključujući i naše jugoslavensko.

Kad je riječ o dopunskom, odnosno individualnom radu u Sovjetskom Savezu teško je bilo što određenije kazati jer zakonskog teksta još nema. Ali, ako se i zakonom odredi da individualni rad bude samo dopunska djelatnost, ostaje otvoreno pitanje kako će onaj tko bude vršio individualni rad biti stimuliran na radnom mjestu i koliko će biti motiviran da praktički radi na dva mjesta.

No, i ovo i ostala brojna pitanja mogu se svesti pod zajednički nazivnik kao pitanja koja će se rješavati u hodu, shodno procjenama i potrebama sredina u kojima se promjene provode.

I na kraju, htio bih upozoriti na nešto što mi se čini vrlo važnim. Čuli smo ovdje danas mnogo zanimljivih iskaza kako o istočnoevropskim zemljama, tako i o vanevropskim, posebno u NR Kini, ono što je govorio drug Trček. Očito, riječ je o vrlo ozbilj-

Digitized by Google

nim društvenim kretanjima u socijalističkim zemljama koja ne valja generalizirati niti svoditi na zajednički nazivnik. Ali, upravo zbog toga, zbog specifičnosti svake od tih zemalja, pa shodno tome i specifičnosti promjena koje su u toku ili će uslijediti, mislim da bismo morali znatno više pažnje posvećivati tim pitanjima i organiziranije se baviti proučavanjem procesa u tim zemljama.

Međutim, izuzev uskog kruga stručnjaka od kojih, kad je riječ o istočnoevropskim zemljama, dobar broj sjedi za ovim stolom, u samom Savezu komunista o ovim pitanjima gotovo da i nema nekih relevantnijih spoznaja. Sve ostaje na nivou tu i tamo napabirčene informacije ili u najboljem slučaju u krugu ljudi koji se po »dužnosti« bave međunarodnim pitanjima. O nekim ozbiljnijim analizama, primjerenim partijskom članstvu (a iz iskustva znam, jer takvih zahtjeva imamo u općinskom komitetu, da te teme zanimaju najšire partijsko članstvo i da su predavanja o tim pitanjima uvijek dobro posjećena, da se često postavljaju i dodatna pitanja), na žalost, ne možemo niti govoriti. To je donekle i razumljivo kad ni oni upućeniji kojima ovo nije strana problematika nemaju elementarnih informacija o tome što se zbiva u tim zemljama, posebno kad je riječ o vanevropskim zemljama. Sem što nema dovoljno literature i izvornih dokumenata koji bolje rečeno, ne stižu u zemlju, deo krivice je i, kako mi to običavamo lijepo kazati, izrazito subjektivne prirode. Naime, proučavanje socijalističkih zemalja u pravilu je prepušteno vlastitoj inicijativi pojedinaca. Malobrojni pojedinici u nekoliko institutski ustanova nisu ni fizički u mogućnosti pratiti sve što se zbiva u tim zemljama, a ne bi trebalo, barem ne ovdje, u to sam siguran posebno dokazivati potrebu za sistematskim proučavanjem i praćenjem zbivanja u tim zemljama.

Utoliko bi i današnja rasprava mogla biti dobar podsticaj da »Socijalizam« otvori svoje stranice u većoj mjeri za praćenje života u socijalističkim zemljama. Ali, ova rasprava bi mogla biti i poticaj organima SKJ, posebno sektorima za međunarodnu suradnju i za praćenje komunističkog i radničkog pokreta, da organizira timove stručnjaka koji bi trebalo da pomognu širem partijskom članstvu u upoznavanju sa zanimljivim procesima koji se zbivaju u socijalističkim zemljama, a o kojima partijsko članstvo zna vrlo malo ili ništa. Takvo neznanje i nemarnost naprosto su neoprostivi za Savez komunista Jugoslavije.

Digitized by Google

Branko Pribićević

Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski kontekst, motivi, otpori i izgledi

Pošto su problemi o kojima bih želeo da govorim veoma krupni i složeni a vreme kojim raspolažem ograničeno nastojaću da izložim svoje misli u obliku nekoliko ključnih teza. Najpre dve teze o suštini problema sa kojima se suočavaju vladajuće snage u većini ovih zemalja. Naravno, ne pretendujem na to da se celina veoma ozbiljnih problema i protivrečnosti sa kojima se suočavaju ove zemlje, odnosno njihove vladajuće snage može redukovati samo na dva aspekta o kojima želim da nešto kažem. Ovo bi se moglo shvatiti i kao dopuna na prethodna izlaganja u kojima je dato dosta elemenata za formiranje jednog potpunijeg pogleda na probleme sa kojima se suočavaju ove zemlje u svom unutrašnjem razvoju.

Prvo — s mnogo osnova se može tvrditi da su sve ove zemlje ušle u sadašnju fazu intenzivnih traganja za putevima reformi, naročito onih koje imaju za cilj intenziviranje i dinamiziranje sopstvenih ekonomija, sa dosta velikim *zakašnjenjem*. Kasni se najmanje dve decenije. Svi razlozi koji se danas navode u tim zemljama kao objašnjenje za nagoveštavane ili projektovane reforme bili su prisutni, pa i zvanično pominjani već krajem pedesetih, a osobito u drugoj polovini šezdesetih godina. Bilo je tada i pokušaja da se »pređe sa reči na dela«, da se otvore reforme, ali su svi ovi pokušaji, iz dobro poznatih razloga, na

Digitized by Google

jedan ili drugi način, napušteni. Dok se u drugoj polovini šesdesetih godina široko raspravljalo o reformama i ukazivalo na njihovu neophodnost, nekoliko godina kasnije i sama reč reforma je postala »prokazana«. Tokom narednih petnaestak godina izričito je naglašavano da nema potrebe za bilo kakvim sistemskim inovacijama, da su sva (postojeća) sistemska rešenja bezmalo najbolja moguća, da se svi problemi mogu rešiti samo boljim korišćenjem mogućnosti koje pružaju postojeća sistemska rešenja. Odustalo se ne samo od rasprava o reformama već stvarno nije bilo ni nekih pomena vrednih nastojanja da se ugrade bilo kakve sistemske inovacije u postojeći ekonomski mehanizam. Ovde je, naravno, Mađarska najvažniji izuzetak. U ovoj zemlji su, doduše, privremeno bile zamrle rasprave o reformi, ali se nije odustajalo od već prihvaćenih rešenja, pa je čak bilo i daljih inovacija.

Ovde je vrlo zanimljivo istaći da postoji često vrlo velika sličnost između tadašnjih i sadašnjih zvaničnih obrazloženja za potrebe za reformama. Vrlo često se ukazuje na gotovo potpuno iste nedostatnosti postojećeg sistema upravljanja privredom, tj. koriste se gotovo isti argumenti u prilog reforme. To nas navodi na zaključak da problemi o kojima se danas govori nisu novi, da su ti isti problemi bili prisutni, pa i identifikovani već pre dvadesetak godina. Znači — izgubljene su barem dve decenije. To je nesumnjivo veliko opterećenje ne samo za protagoniste reformi u ovim zemljama već za ta društva u celini. Izgubljeno je mnogo dragocenog vremena. Problemi su u međuvremenu postali složeniji i krupniji. Osobito treba imati u vidu da se ovo »kašnjenje« dešava u vreme kada se svet u celini suočava sa ubrzanim ritmom naučnotehnološkog progresa. Želja je vladajućih snaga u ovim zemljama da »uhvate korak«, da sustignu one koji su počeli da odmiču. Da se u reforme krenulo pre dve decenije ovaj bi zadatak verovatno bio nešto manje težak, izgledi da se uspešno reši sigurno povoljniji.

Drugo, želeo bih ukazati na svojevrsni istorijski paradoks koji prati noviju istoriju zemalja u kojima su na vlasti komunističke partije. Kao partije koje se stalno pozivaju na svoje marksističko ishodište i inspiraciju one često u svojim programskim, i ne samo programskim dokumentima, ukazuju na poznatu postavku da su društva koja one predvode i uobličavaju u osnovi društva prelaznog tipa, da njihovu suštinu čini istorijski prelaz iz klasnog u besklasno društvo. Ako su ova društva načelno — programski i uopšte idejnopolitički — postulirana kao prelazna, to znači da bi ona morala da budu podložna čestim i dosta krupnim unutrašnjim adaptacijama i preobražajima, u svakom slučaju otvorena prema promenama. Istorija ovih zemalja ukazuje na sasvim suprotno iskustvo. S mnogo osnova se može govoriti o stvarno izuzetnoj *sistemskoj rigidnosti,*

Digitized by Google

zatvorenosti i odbojnosti prema bilo kakvim ozbiljnijim sistemskim transformacijama. U mnogo čemu ove zemlje su bile u ovom pogledu zatvorenije, rigidnije nego što je to bio slučaj poslednjih decenija sa nekim razvijenim kapitalističkim zemljama.

Usled pomenute sistemske zatvorenosti i rigidnosti došlo je do pojave koja, bar na prvi pogled, deluje kao začuđujući istorijski paradoks. Zemlje koje bi morale da budu najotvorenije za stalna traganja, adaptacije i transformacije bile su izuzetno zatvorene i rigidne. Sa ovim su povezani i mnogi problemi sa kojima se danas suočava većina ovih zemalja.

Imajući u vidu izloženu sistemsku rigidnost mogla bi se formulisati sledeća bitna propozicija: suštinu mnogih problema sa kojima se suočavaju ove zemlje, osobito onih koji se ispoljavaju u sferi ekonomskog razvoja, mogli bismo smestiti u okvir poznate i stvarno fundamentalne Marksove postavke o sukobu između društvene baze i društvene nadgradnje, odnosno o sukobu između stepena razvoja proizvodnih snaga s jedne i vladajućeg sistema proizvodnih odnosa kao ključnom faktoru za objašnjenje raznih društvenih problema i protivrečnosti s druge strane. U proteklim decenijama proizvodne snage su se doista značajno razvile u ovim zemljama, u nekim slučajevima postignuti su stvarno impresivni rezultati u ovoj oblasti. S druge strane, nije bilo nikakvih promena u uspostavljenom sistemu proizvodnih odnosa. Društvena baza se u mnogo čemu stvarno temeljito promenila, ali ove promene nisu bile praćene bilo kakvim preobražajima u vladajućoj nadgradnji. Smatram da ovaj ugao posmatranja može da bude veoma koristan za naša nastojanja da proniknemo u suštinu sadašnjih »teškoća«, odnosno kriznih tendencija koje dolaze do izražaja u unutrašnjem razvoju ovih zemalja. Ovaj fundamentalni Marksov analitički instrument relevantan je, kao što vidimo, ne samo za istraživanje, društveno-ekonomskih i političkih pojava u kapitalističkim zemljama već isto tako i za slična istraživanja u zemljama gde se nalaze na vlasti komunističke partije i gde je izvršeno radikalno razvlašćivanje posedničkih klasa.

Sada bih želeo da iznesem nekoliko misli o *motivima* koji su potakli vladajuće snage ili, barem deo ovih snaga da otvore sadašnju fazu rasprava o reformama, a u nekim zemljama ne samo rasprava već i prve korake u ovom pravcu. Slažem se sa mojim predgovornicima koji su ukazali da su slabi, i sve slabiji ekonomski rezultati registrovani od sredine sedamdesetih godina bili jedan od najneposrednijih motiva. Ovde želim posebno naglasiti da je pomenuti ekonomski trend (sve slabiji rezultati, naročito opadanje stopa rasta i gubljenje koraka u naučnotehnološkom progresu) izbio iz ruku ovih vladajućih partija njihov sve doskora stvarno najjači adut. Ovim želim istaći da je sve do pre dvadesetak godina bilo dosta široko prihvaćeno gledište

Digitized by Google

da je to njihova najjača »strana«, da uspostavljeni sistem obezbeđuje najbrži ritam ekonomskog rasta, takav ritam koji će čak, u ne tako dalekoj budućnosti, obezbediti poznato »sustizanje i prestizanje«. Ove procene su ponekad bile prisutne i izvan redova komunističkih partija. Danas je stvarno teško naći argumente kojima bi se poduprla ovakva gledišta. Drastično je smanjen broj onih koji još uvek veruju da su ove ekonomije »superiorne«. O »sustizanju i prestizanju« kao što smo videli, više se uglavnom i ne govori. Za rešavanje nagomilanih ekonomskih problema postoje, prema tome, brojni ne samo unutrašnji već i mnogo širi razlozi. Slabi ekonomski rezultati zahtevaju da se »nešto preduzme«, da se zaustave nepovoljni ekonomski trendovi. Da se povrati bar deo izgubljenog ugleda i prestiža.

Slažem se, takođe, sa drugovima koji su ukazali na povezanost pomenutih ekonomskih nevolja sa negativnim pojavama u nekim drugim oblastima, počevši od rastućih zahteva za demokratizacijom društvenih odnosa, obezbeđivanjem nekih osnovnih političkih prava i sloboda do, sada već i zvanično pominjanih, pojava krize morala. Pored ovih momenata, koji su sigurno imali centralni značaj u motivisanju vladajućih snaga da krenu putem reforme ja bih želeo da ukažem na još tri faktora.

Prvi takav faktor obično se označava kao *kriza naraslih, ali još uvek neostvarenih očekivanja.* Pod ovim se podrazumeva znatan raskorak između onog što široki slojevi stanovništva ocenjuju kao njihove »prirodne« i legitimne potrebe, zahteve i očekivanja s jedne i mogućnosti da ta svoja očekivanja zadovolje s druge strane. Raskoraka ove vrste ima, danas naravno, u gotovo svim tipovima društvenih zajednica. Pravo pitanje nije da li u određenim sredinama takvi raskoraci postoje već koliki su oni. Ukoliko ovi raskoraci (između potreba i njihovog zadovoljenja) nisu previše veliki onda oni mogu čak da deluju i kao značajan pozitivan činilac u smislu faktora koji deluje na sistem, odnosno na njegove nosioce u pravcu ubrzavanja ekonomskog, i ne samo ekonomskog razvoja. Ozbiljniji problemi počinju da se javljaju kada raskorak dobije takve razmere i održava se toliko dugo vremena da se u širim slojevima stanovništva počinje da ispoljava najpre skepsa da se u postojećim sistemskim okvirima mogu na zadovoljavajući način podmiriti njihovi zahtevi i potrebe, a kasnije se javljaju i neki drugi izrazi nezadovoljstva.

Ovaj problem je dobio ozbiljnije razmere u većem broju zemalja gde su na vlasti komunističke partije pre svega zbog toga što su ove partije decenijama bile krajnje izdašne u svojim obećanjima u pogledu neposredne budućnosti. Kao što je poznato u nedavno revidiranom programu KPSS koji je bio usvojen na njenom XXII kongresu 1961. godine bile su preuzete vremenski vrlo precizno utvrđene obaveze u pogledu »stizanja i prestizanja«, dostizanja najvišeg stepena blagostanja na svetu i prelaska

Digitized by Google

u komunizam. Prema programskim predviđanjima i obećanjima ovo stanje već je trebalo da se dosegne, odnosno ove obaveze da se ostvare. Program je dobio »novu redakciju« (revidiran je) na poslednjem XXVII kongresu (1986) između ostalog i zbog toga što je novo rukovodstvo zaključilo da su ranije procene, i iz njih izvedena obećanja, bili nerealni. Da je to tako svedoči i činjenica da u novom tekstu partijskog programa više nema takvih »obećanja«. Pošto su vodeće snage u ovim zemljama dugi niz godina stalno ponavljale i isticale svoje procene o svestranoj superiornosti uspostavljenog sistema i u tom kontekstu naglašavale kako će vrlo brzo ovaj sistem moći uspešnije i potpunije nego bilo koji drugi zadovoljiti sve potrebe i očekivanja stanovništva ova obećanja su vremenom počela da se postepeno prihvataju kao plauzibilne projekcije bliske budućnosti. Važan momenat je i to što je u ovim društvima počela da raste svest da je već prošlo vreme kada se razne potrebe stanovništva mogu »odlagati« za bolja vremena. Problematika zadovoljavanja raznih potreba stanovništva postaje sve više prisutna u javnom životu. To više nije samo preokupacija »običnog čoveka«, o tome se javno raspravlja, to je jedan od najvažnijih problema sa kojima se sve više suočavaju i same vladajuće snage.

Da rezimiram — očekivanja su silno porasla, a mogućnosti da se ona kompleksno zadovolje još uvek su dosta, u ponečemu čak i veoma skučene. Potrebe su silno porasle i to ne samo kvantitativno već i kvalitativno. Ljudi ne traže samo više istoga — oni očekuju i zahtevaju takvu vrstu dobara i usluga koji često primetno nadilaze standarde ovih ekonomija.

Drugo, važan izazov pred kojim se nalaze osobito razvijenije socijalističke zemlje povezan je sa *prelaskom sa industrijske na tzv. postindustrijsku fazu ekonomskog razvoja.* Ovde imam u vidu najnoviju fazu ekonomskog razvoja povezanu sa tzv. trećom fazom naučnotehnološkog progresa. Iskustva socijalističkih zemalja upućuju na zaključak da je vladajući sistem društvenoekonomskih odnosa, sistem koji je u svim svojim ključnim dimenzijama bio uobličen krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina u Sovjetskom Savezu bio uglavnom uspešan, u nekim stvarima čak veoma uspešan u rešavanju zadataka koji su se nametali u *početnim fazama* industrijskog razvoja ovih zemalja. Za relativno kratko vreme izgrađena je snažna industrijska infrastruktura, donekle i osnovna mreža saobraćaja. Bilo je i krupnih rezultata u ubrzanoj urbanizaciji, pa i nekim drugim aspektima društvene modernizacije. Danas kada glavni zadatak pred kojim se nalaze ova društva više nije u tome da se pored postojeće industrijske infrastrukture grade nove fabrike već da se postojeće učine radikalno efikasnijim i, što je još važnije, da se razvijaju oni sektori i oblici privrednog razvoja koji nadilaze okvire tradicionalne industrije, ove eko-

Digitized by Google

nomije već dvadesetak godina sve više ispoljavaju svoja ograničenja. Pošto se već nalazimo u fazi razvoja savremenog sveta kada se ekonomski i društveni progres sve manje mere brojem klasičnih fabrika, odnosno tonama proizvedenog čelika ili cementa već njihovom sposobnošću da podstiču i primenjuju naučnotehnološki progres ovi problemi dobijaju sve veću težinu i aktuelnost u unutrašnjem razvoju pomenutih zemalja. Koliko su ovi problemi krupni i teški o tome svedoči i činjenica da se poslednjih godina po prvi put i zvanično počelo govoriti o »zaostajanju«, o potrebi da se »uhvati korak« u oblasti naučnotehnološkog progresa. Kada ovakve izjave dolaze iz sredina u kojima sé decenijama govorilo samo o prednjačenju, o preimućstvima usvojenog sistema, onda to nesumnjivo pokazuje da su problemi sigurno vrlo ozbiljni i da su vladajuće snage shvatile da se moraju sa njima otvoreno suočiti.

Treće, vladajuće snage moraju da se suoče sa činjenicom da pojedini parametri tzv. društva *masovne potrošnje* počinju sve više da prodiru i u ove sredine. U svetu koji je sve više »transparentan«, u svetu u kojem je sve teže održavati efikasnim razne »zavese«, ukratko u svetu u kojem je sve više prisutna tzv. vilidžizacija (ceo svet — jedno selo) postaje sve teže da se i u sferi potrošnje određene sredine zatvore prema spoljnjem svetu. U toku je proces neviđene »univerzalizacije« nekih dimenzija individualne potrošnje, tj. potrošačkih potreba. Modeli društva masovne potrošnje koji se uobličavaju u visoko razvijenim zapadnim kapitalističkim zemljama sve više se prenose i preuzimaju u mnogim drugim sredinama. Sve su više izražene želje i težnje da se »drži korak« u pojedinim parametrima ovog modela — od oblačenja, preko komuniciranja do zabave. Za mnoge socijalističke zemlje ovo postaje izvor ozbiljnih problema. Ovi problemi imaju svoje ideološke, političke, ali su dugoročnije gledano možda najozbiljniji ekonomski aspekti, mada ni prva dva pomenuta aspekta nisu mnogo manje aktuelni. Reč je, naime, o tome da u ovim sredinama vladajuće snage pokazuju, ponekad i dosta razumljivu, odbojnost prema nekim komponentama »mentaliteta« društva masovne potrošnje, odnosno sadržajima ovakvog modela pa su se koristile i još uvek koriste razne mere ideološkog uticaja, ali i političke prinude da bi se potisnuli ovi spoljni uticaji. S druge strane i ova društva mogu sve teže da odbacuju neke aspekte društva masovne potrošnje koji su povezani sa uslovima svakodnevnog života. Poslednjih godina ima sve više znakova otvaranja i u ovoj oblasti. Kako vreme prolazi postaje sve očiglednije da glavni problemi više nisu »idejnopolitičke« već prevashodno ekonomske prirode. Reč je o tome što je vladajući sistem isuviše rigidan, pa i zatvoren prema podsticajima ove vrste. Moglo bi se čak reći da tako dugo dok postoji sistem centralizovanog planiranja i uprav-

Digitized by Google

ljanja nema izgleda da se uspešnije odgovori na izazove ove vrste. A tako dugo dok postoji ovaj nesklad to može da bude izvor dosta ozbiljnih socijalnih i političkih problema. Ovi problemi osobito će biti izraženi među pripadnicima mlađih generacija. Uzgred želim da dodam da ovi problemi nisu isključivo ekonomske prirode. Dublje penetriranje nekih komponenti modela potrošnje koji su svojstveni tzv. društvima masovne potrošnje može da ima i trajnije implikacije i u nekim drugim oblastima kao što su opšta kultura, sistem vrednosti i sl. Odgovor sigurno nije u zatvaranju već u tome kako i koliko će ove zemlje uspeti u tome da uobliče sopstvene modele (masovne) potrošnje koji će biti otvoreni prema spoljnjem svetu, ali istovremeno i izraz sopstvenih tradicija i kulture, pa i sistema vrednosti za koji su se programski opredelile.

I, najzad, želeo bih da kažem nešto o *otporima* sa kojima se može računati u ostvarivanju projektovanih reformi.

U raspravama o mogućnostima i izgledima radikalnijih, pre svega ekonomskih reformi u ovim zemljama, takvih reformi koje bi dovele do dinamiziranja njihovih privreda, do efikasnijeg i racionalnijeg privređivanja, reformi koje bi obezbedile veću produktivnost rada, ali i produktivnost posmatrano iz ugla investiranih sredstava, često se ukazuje da je glavna, a ponekad se kaže i nepremostiva prepreka u njihovom političkom sistemu, u monopolu vlasti tamošnjih komunističkih partija. Ukazuje se da vladajući centri otuđene političke moći, oličeni u partijsko državnim, hijerarhijski ustrojenim strukturama, predstavljaju najozbiljniju prepreku reformama pošto su njihovi interesi, navodno, nepomirljivo suprotstavljeni promenama koje bi bile neophodne da bi se aktivirali i dinamizirali postojeći ekonomski potencijali. Sa ovim tezama najčešće istupaju građanski teoretičari, mada ovakvih ocena ima i u nekim drugim sredinama. Standardna teza glasi da je visoko centralizovana, hijerarhijski ustrojena i autoritarna politička struktura nespojiva sa bilo kakvom ozbiljnijom društvenom i ekonomskom reformom pošto ona podrazumeva i pretpostavlja narušavanje pomenutih principa vertikalne organizacije društva. Danas već ima dovoljno osnova da se ospori izložena, tvrdo formulisana teza o apsolutnoj nespojivosti reforme i održavanja monopola vlasti komunističke partije. Protivrečnosti ovde sigurno ima, ali one nisu takve vrste da bi isključivale bilo kakve reformske zahvate u ekonomijama i u još nekim oblastima društvenog života. Da je to tako dovoljno je podsetiti na reformske zahvate u Kini i Mađarskoj. I u jednom i drugom slučaju reforme su inicirane i podsticane baš od strane vrhova vladajućih partija.

Istovremeno želim naglasiti da se mora računati na otpore koji će dolaziti iz nekih delova političke strukture. Ovde imam u vidu neke važnije poluge mehanizma vlasti, delove državnog

Digitized by Google

i partijskog aparata. Znači — stavovi političke strukture nisu i neće ni biti jedinstveni. Dok će iz nekih segmenata dolaziti ne samo inicijative već i najvažnija podrška merama reformi u drugim delovima jesu i biće locirana glavna žarišta otpora. To su uglavnom oni segmenti političke strukture čiji će interesi, moć i ovlašćenja biti neposrednije pogođeni merama reforme. Mislim da bi bilo vrlo korisno da se podstaknu istraživanja koja bi potpunije osvetlila ovaj aspekt reformskih poduhvata u socijalističkim zemljama, koja bi otkrila razmere i moguće implikacije ovog diferenciranog stava pojedinih delova političke strukture prema politici i merama reformi koje se sada projektuju ili se već počinju i da ostvaruju.

Drugi mogući izvor otpora nalazi se sigurno u delovima *postojećeg ekonomskog mehanizma,* uključujući i njegove upravljačke strukture. S dosta osnova se ukazuje da postoji nesumnjiva protivrečnost između nekih bazičnih principa, parametara i osnovne logike vladajućeg ekonomskog modela i neophodnih reformi. Postojećem ekonomskom modelu je, na primer, imanentna težnja ka maksimalnoj centralizaciji u sferi upravljanja a reforme zahtevaju određenu meru, često dosta značajnu meru decentralizacije. Sistemu je, dalje, inherentno odlučivanje koje polazi pre svega od političkih kriterija i parametara a prevazilaženje današnjih problema podrazumeva i pretpostavlja da se ubuduće u neuporedivo većoj meri polazi od ekonomskih kriterija, zakonitosti i parametara i t. sl. Kada je reč o upravljačkim strukturama u privredi mora se računati na njihove vrlo ozbiljne otpore. Ovo stoga što je teško zamisliti iole ozbiljnije reformske zahvate koji ne bi podrazumevali dosta ozbiljno povećanje njihovih neposrednih odgovornosti.

Treće, ne mogu se isključiti i otpori iz same *strukture zaposlenih.* Ovaj momenat želim posebno da naglasim zato što je dosta rašireno gledište prema kojem široki slojevi zaposlenih, »radni ljudi« gotovo kipte od želje da se što pre, što brže i što doslednije krene putem radikalnih reformi. Stanje je u stvarnosti, ipak, mnogo složenije. Veliki deo zaposlenih sasvim sigurno daje načelnu podršku projektovanim reformama i s puno nade očekuje da reforme donesu promene u privređivanju koje će pozitivno uticati na njihove uslove rada i života. Svesrdno se podržava ono što reforme treba da *donesu.* S druge strane, (u smislu poboljšavanja uslova života) treba računati da neće biti iste spremnosti da se podrži i ono što će biti, posmatrano sa stanovišta zaposlenih, *cena reforme.* Ovde imam u vidu pre svega to da reforme na prvom mestu podrazumevaju značajno povećanje radnih napora i radnih odgovornosti. Moglo bi se čak reći da bi doslednije sprovođenje projektovanih i neophodnih reformi moglo da dovede u pitanje i neka od »stečenih prava«, kao što je na primer pravo na doživotno

Digitized by Google

držanje određenog radnog mesta bez obzira na stav prema radu i rezultate rada. Imajući u vidu činjenicu da se već decenijama ustalila i ukorenila određena (ne naročito visoka) kultura rada mora se računati na izvesne otpore kojih će biti i u ovoj oblasti. Ove otpore nikako ne treba zanemarivati ali s druge strane, mislim da ih ne treba ni predimenzionirati. Uveren sam da se jednom smišljenom i doslednom dugoročnom politikom reforme ovi otpori mogu postepeno prevladavati.

I, najzad, želim da ukažem na *prepreke ideološke prirode.* U ovim zemljama ideologija je uvek imala i danas ima dosta veliki značaj u regulisanju društvenih tokova. Po svoj prilici ne onoliki značaj koliko se to zvanično postulira, ali bi sigurno bio krupan previd kada se ova dimenzija ne bi uzimala u obzir. (Ideologija je u prvoj fazi imala osobito naglašenu mobilizacijsku i usmeravajuću funkciju, a u novije vreme ona ima sve važniju ulogu kao faktor legitimizacije postojećeg globalnog poretka i posebno kao faktor legitimizacije monopola vlasti vladajućih partija.) Ideološki kompleks može da se pojavi kao barijera zbog toga što je vrlo teško, praktično nemoguće ostvariti željene promene u sferi privrede, a da se pri tome ne dovedu u pitanje neki važni ideološki postulati koji su sve doskora, a ne retko i danas imaju karakter neprikosnovenih i večitih istina, »osnovnih zakonitosti socijalizma« i sl. Dovoljno je podsetiti na poznate, često vrlo rigidno formulisane stavove vladajućih ideologija prema robnoj proizvodnji, tržišnoj ekonomiji i posebno prema svakom obliku privatne svojine i preduzetništva. Sve je ovo bilo, a često se i danas poistovećuje sa kapitalizmom, sa društvenom praksom koju su ove zemlje »već davno prevazišle«. Kao što je poznato iz iskustva željene promene nisu moguće bez većeg uvažavanja, pa i rehabilitovanja pomenutih i još nekih sličnih ekonomskih paradigmi, instrumenata ili zakonitosti. U zemljama koje su najdalje otišle putem reforme već je i dosta učinjeno u ovom pravcu.

Ovakav pravac razvoja stavlja vladajuće snage pred vrlo »neprijatne« teme i dileme. Da bi se rešili »nagomilani problemi« zemalja za koje se tvrdilo i tvrdi se da predstavljaju oličenje »zrelog« ili »razvijenog socijalizma« mora se posegnuti za merama i instrumentima koji su bezmalo sve do jučer bili ocenjivani i odbacivani kao svojstveni kapitalizmu. Nije moguće izbeći prigovore koji će naročito dolaziti iz delova vladajućih struktura da se rešenja koja treba da obezbede dalji napredak ovih zemalja traže i nalaze u merama i instrumentima koji označavaju, sa stanovišta vladajuće ideologije, korak nazad. Nije ni malo slučajno što se u ovim zemljama već čuju prigovori o navodnoj »restauraciji« (kapitalizma).

Moja je procena da će vladajuće snage koje se nalaze u ulozi protagonista reforme u prvim fazama nastojati da uglavnom zaobilaze ova neprijatna pitanja. Neće biti dubljeg ulaženja u

Digitized by Google

raspravljanje ideoloških dimenzija i implikacija reformskih zahvata. Uglavnom će se nastojati pokazati da reforme nemaju bilo kakve ozbiljnije ideološke implikacije, tj. da nema kolizije između njih i vladajućih ideoloških konstrukcija. Pošto se ovaj problem ne može trajnije zaobilaziti smatram da će »pre ili kasnije« morati da se otvori rasprava o ovim pitanjima, odnosno da će morati da dođe do revidiranja nekih od pomenutih, doskora neprikosnovenih ideoloških kanona. U sadašnjem trenutku rigidna ideološka struktura deluje kao faktor koji zahteva od vladajućih snaga izvesno taktiziranje ili usporavanje, pa su u tom smislu »otežavajuća okolnost«, činilac otpora, ali smatram da ni ovaj momenat ne treba predimenzionirati. Ukoliko dođe, a verovatno će morati da dođe do revidiranja nekih ideoloških postulata to, sasvim sigurno, neće biti prvi put da se tako nešto (u ovim sredinama) radi. Kada je reč o ideologiji kao faktoru otpora onda treba istaći još jedan momenat: u stvarnom životu je daleko važnije to što pojedine grupe u okviru vladajuće strukture mogu da koriste pomenute ideološke barijere kao instrument u svojim nastojanjima da blokiraju razne reforme nego činjenica da se u samom ideološkom arsenalu nalaze takve postavke. Imajući u vidu karakter političkog sistema u ovim zemljama i posebno mogućnost vladajućih snaga da ideologiju »prilagođavaju« ili da je »usklađuju« sa zahtevima političkog trenutka vrlo je verovatno da prepreke ove vrste neće imati neposredniji i ozbiljniji uticaj na unutrašnji razvoj ovih zemalja u godinama koje su neposredno pred nama. Problema sigurno ima i biće ih, ali oni nisu nesavladivi.

I na kraju jedan opšti sud o mogućnostima i izgledima reformi u ovim zemljama. Smatram da možemo s dosta ubedljivim razlozima da osporimo oba ekstremna pristupa, tj. možemo da pokažemo i dokažemo da u podjednakoj meri nisu održive i prihvatljive kako teze onih autora koji tvrde da su sve reforme koje se preduzimaju u ovim zemljama unapred osuđene na neuspeh pošto su nespojive sa karakterom vladajućeg političkog sistema i stoga moraju da se suoče sa nesavladivim preprekama kao ni one suprotne čiji zagovornici tvrde da je unapred zagarantovan uspeh, da je ovde sada reč samo o nekim privremenim zastojima ili »teškoćama«. Projektovane i neophodne reforme već nailaze i sigurno će i ubuduće da se suočavaju sa vrlo ozbiljnim problemima i otporima. One će neizbežno otvarati mnoge dileme i iskušenja. Ne može se unapred isključiti mogućnost da i ovaj put, slično kao što se desilo krajem pedesetih, pa opet krajem šezdesetih dođe do odustajanja. S druge strane i u tim zemljama nesumnjivo je prisutno saznanje da bi ova vrsta »reprize« imala veoma teške, u stvari mnogo teže posledice nego što je bila cena ranijih kolebanja i odustajanja. Isto tako sada je sve više izvesno da je vreme već počelo da ističe i da se mora što brže delovati. Imajući u vidu

Digitized by Google

sve ove okolnosti smatram da je daleko meritornije pitanje koliko će daleko dosegnuti ovaj »talas reformi« nego da li će se nastaviti ili odustati od reformi koje su sada u toku. Ovo smatram da je ključno pitanje zato što sam uveren da se merama koje su do sada nagoveštene u većini ovih zemalja postojeći problemi neće moći sasvim rešiti. One se mogu oceniti samo kao prvi koraci. To su pomaci u dobrom pravcu, ali sasvim sigurno ne dovoljni. Zato je sasvim realno očekivati da će u godinama što dolaze doći do otvaranja i nekih krupnih pitanja sistema koja do sada uopšte nisu bila pokretana.

Digitized by Google

Žarko Milošević

Potreba sistematskog praćenja i izučavanja promena

»Socijalizam« organizuje ovu debatu povodom veoma interesantnih, a još više značajnih pitanja teorijske i praktično-političke prirode. Ovo bi mogao biti pravi početak okupljanja znalaca oko ovih tema pošto će, tako mi se bar čini, otpočete ili najavljene reforme u socijalističkim zemljama biti dugotrajne. Duboke protivurečnosti koje su se ispoljile u društvima ovih zemalja, nedovoljna spremnost i sklonost, čak i strah od reformi, pokazuju da su ovi sistemi i režimi nepriviknuti na promene, što se manifestovalo i pri ranijim pokušajima ostvarivanja reforme.

Pažljivo prateći dosadašnja izlaganja stičem utisak — a to me tera da improvizovano predočim nekoliko napomena — da veoma visok stepen poznavanja prilika u ovim zemljama, što učesnici u debati počev od uvodničara iskazuju, nije dovoljan da se u ovom poslu odmiče toliko brzo i pruža doprinos koji se od učesnika u debati i od nje same očekuje. Zapažam, naime, a to nije prvi put, da nedostaje metodološki pristup u razmatranju ovih veoma kompleksnih problema, odnosno da ima praktično toliko pristupa koliko i učesnika. Naravno, kao ni drugi ne očekujem istovetnost u ocenama ni podudarnost u mišljenjima, ali sa žaljenjem konstatujem odsustvo jednog našeg, jugoslovenskog ugla posmatranja i proučavanja savremenih kretanja u socijalističkim zemljama. Želim da naglasim da su Savez

Digitized by Google

komunista, jugoslovenski marksisti stekli u svetu visok renome boreći se za specifične, nacionalne, samostalne puteve u izgradnji socijalizma. Na početku 70-tih godina u socijalizmu manje ili više (ne) naklonjenim krugovima pisalo se o »pet komunizama« kao ilustraciji različitosti puteva, o obogaćivanju iskustava i prakse u stremljenju ka socijalizmu s jedne ili o bekstvu od modela, s druge strane. Pravo na samostalan, nacionalnim uslovima prilagođen put razvoja se danas ne osporava (ili se pak javno i otvoreno to više ne čini). No, na scenu su stupili novi, složeniji problemi, na koje nisu nađeni, to se sada dobro vidi, možda zato što nisu uporno ni traženi — odgovori. Jedinstven »model« razvoja socijalizma je napušten, ali je ostalo da živi shvatanje o postojanju »opštih zakonitosti« ne samo u izgradnji nego i u biću i sadržaju socijalizma.

Vidim da su danas i u nas, ne samo ovde, u opticaju pristupi koncepciji socijalizma od kojih mnogi, neka mi je dozvoljeno da kažem, odudaraju po tonu i po dometima od potrebe trenutka i zadatka. Ovde se govori o nastajanju i stvaranju socijalizma na osnovu naučnih predviđanja, različito i suprotno spontanosti u nastanku i razvoju društava koja su mu prethodila, ali i o odstupanjima od naučno-teorijski postavljenih hipoteza i zaključaka. Govori se da se praksa mora uskladiti i odvijati prema teoriji nastaloj pre sto godina i na tome se insistira sa tolikom upornošću da mi se čini kako se želi reći da sve veće odstupanje prakse od teorije potvrđuje ispravnost i primenljivost druge u svim uslovima i vremenima. Ovde se čuju, na primer, reči o »preuranjenosti« oktobarske revolucije, o »zakasnelosti« reformi, o tome kako bi navodno trebalo postojeći »model« (shvaćen u smislu sistema jedne zemlje) zameniti novim, s tim što bi vladajuća partija (ko bi drugi — takav sklop misli ne dopušta da ideje mogu dolaziti jednostavno iz društva ili »iz baze«) indukovala volju za reformama, pa se više ne zna radi li se o remodeliranju, dedogmatizaciji itd., itd. Meni se, otvoreno priznajem, postavlja pitanje svrsishodnosti, tačnosti i upotrebljivosti ovakvih razmišljanja. Svrsishodnosti: kaže se oktobarska revolucija došla »prerano«? U odnosu na šta? Moglo bi se i sada, kao i u vreme tog velikog događaja reći, možda sa više tačnosti, da je ona kao demokratska zakasnila u odnosu na francusku buržoasku revoluciju, na Parisku komunu, ili u odnosu na 1948. i sl. Nama se i dalje vrzma po mislima stanovište o »preuranjenosti« oktobarske revolucije jer se nekada mislilo da će to biti svetska revolucija i da će neminovno otpočeti u najrazvijenijim zemljama. To se i danas govori, a vidimo da revolucije ne možemo više ni očekivati. Takav prevrat kao cilj ne postoji više praktično ni kod jednog nosioca ideje socijalizma.

Podsetimo se još nekoliko aspekata. Od te prvobitne aberacije od naučnih predviđanja, od prvog izuzetka (oktobarska revolucija) i potom drugih, izuzetak je pretvoren u pravilo: u karavan zemalja koje nastupaju putem socijalizma uključivale su se odreda

Digitized by Google

zemlje kojima taj put nauka nije predviđala. Tako je na čuđenje socijalizam nastajao tamo gde to prema nauci nije bilo moguće, ali je pokazao da je izuzetno vitalan, postajući ubrzo ne samo »realan« nego bezmalo i savršen. Revolucionarni prevrat je tek stvorio mogućnosti za građenje društva pravde i jednakosti, oslobodio energiju, stvorio polet do juče »beznadežnih«. Ono čemu se teži proglašeno je za realnost, cilj odvojen etapama, vremenom, nedovoljno definisan postao je ostvaren. Kako se koja zemlja, hronološki posmatrano, uključivala posle revolucionarnih prevrata, tako je nekako formiran i redosled kojim će one zakoračiti u komunizam. Stvorena je slika da je sve potaman, da nije bilo potrebe za reformama, za otklanjanje sitnih manjkavosti.

Dotle su snage levice u razvijenim kapitalističkim zemljama sve niže padale u hijerarhiji snaga koje se bore za socijalizam, »opasno« se udaljavajući od same uloge nosioca borbe za socijalizam. Jer, oni su izloženi pritiscima svake vrste i polazeći od rasporeda društvenih snaga i svojih programa postepeno izostavljali kao cilj revolucionarni preobražaj, izjašnjavajući se za demokratske tekovine, politički i stranački pluralizam, parlamentarni život i odstupanje sa pozicija vlasti u slučaju neuspeha na izborima itd. Dok su stvarane koncepcije »demokratskog socijalizma«, one su se nalazile pod oštrijim talasom kritika zbog »zastranjivanja i revizionizma«. Ne treba se podsećati gde je sve i koliko »demokratski socijalizam« ocenjivan kao »korak unazad« a obično i oštrije. I drugi koraci na tom putu, iznuđeni brzim promenama o klasnoj i socijalnoj strukturi društva u kome ove partije deluju, kao što su »evrokomunizam«, nisu naišli na »razumevanje«. Izrazitije teškoće levice u razvijenim zemljama tumače se ponajviše time što su ove partije krenule ovim putem, mada ima više razloga da se kaže da je to najpre zbog zakašnjenja da pođu tim putem kao što to na primer, Francuska KP naglašava.

Drugo, zapažam da postoji, a ne shvatam najbolje zašto, oprez, bojazan da se govori o problemima, o potrebi reformi. Da li to znači da još žive shvatanja da kritika nije dozvoljena jer je neosnovana: u sistemu socijalizma nema problema. Moramo upornije u svetu — neko bi rekao i među nama — afirmisati naš stav i princip da razmišljanje o problemima socijalizma i osnovana kritička zapažanja o praksi i rešenjima koja se predlažu ne mogu biti stvar nesporazuma i sukoba među snagama socijalizma. Isto tako, ne sme se ostavljati prostor shvatanju da se ti problemi jednim potezom mogu rešavati. Recimo, pred 27. kongres KPSS je unela promene u svoj program. Iako se jasno kaže da je reč o »novoj redakciji« tj. o novom izdanju, odnosno o određenom (i ograničenom) prilagođavanju u novoj verziji ovog programa u odnosu na prethodnu, postoje i velike razlike i one kojih nema. Suprotno tome, Gorbačovljeva reč »perestrojka« radije se tumači kao preuređivanje nešto poput drugačijeg razmeštaja nameštaja nego kao temeljitiji zahvat, rekonstrukcija. Jer, navodno, problema ima toliko da bi ovaj izraz trebalo videti u prvom značenju. Dru-

Digitized by Google

go, silni kremnjolozi i sovjetolozi decenijama predviđaju erupciju bunta stanovništva SSSR protiv, navodno, nesnosnih životnih uslova, uz njihovo čuđenje što toga bunta nema ili što on ne buja. Sad se opet čude, a možda donekle opravdano, što nema više agilnosti masa u podršci reformi i onom što se time nudi. Kakvi su to mehanizmi, na kom mestu treba inicirati da bi se pokrenula »stvaralačka aktivnost masa?« Mogu li one stvarno biti nezainteresovane za reforme i ko stvarno pruža otpor njima? Da li je reč o tome da se reformama pristupa s druge strane, da je masama neuverljivo da se neko tj. partija samoinicijativno razvlašćuje. A reč je o birokratiji koja koči te procese, pošto je njena moć na udaru.

U socijalizmu se na reforme još gleda kao na elementarnu nepogodu, kao nešto iskrslo, spolja nastalo, a ne kao na prirodan, socijalizmu i kao procesu i kao sistemu, kad ga bude, potreban i svojstven kvalitet. Zato se spremnije atakuje na posledice: na odsustvovanje sa posla, odavanje alkoholizmu i sl. nego na istraživanje i otklanjanje društvenih uzroka koji ljude dovode u takvo stanje.

Drama socijalizma danas, bio on »realan« ili »u povoju«, znamo da nije nigde stvoren, niti da je to neostvarljiv san, nije samo u tome što se slika o njemu i njegov prestiž stvaraju prema njegovim protagonistima (ispada da je pred građaninom neke, pa i svake od 15-tak socijalističkih zemalja neposredno svetlija budućnost nego pred građaninom, recimo, razvijenih kapitalističkih zemalja) nego i u tome što je NR Kina, zahvatajući možda malo i od onih »opštih zakonitosti« napravila podvig — bum, iako je to možda neprimeren izraz. Sitnim reformama svojinskih odnosa okrenula je ljude radu i to najvažnije pitanje svakog sistema i društva za sada ponajbolje rešava. »Kina je prostrla crveni tepih kapitalizmu«, može se čuti i na Zapadu i na Istoku, a i drugde. U tumačenju svih to je nekako razlog zadovoljstvu. Kod prvih, to je »dokaz« da ta ujdurma od »diktature proletarijata« ne može opstati. Za druge, opet, da svako narušavanje »opšte zakonitosti«, pogotovu dovođenje u pitanje državne svojine nad zemljištem, mora biti štetno i pogubno za sam sistem socijalizma. Jer, NR Kina sad ima velikih teškoća u funkcionisanju svih tih novotarija. Zadovoljan je i Deng. I u debati ovde izneti su podaci da Kina pravi preporod u materijalnom razvoju ostvaruje uglavnom na osnovu živog rada. U tom smislu postaje velesila, ne po oružju ni ekonomskoj moći (setimo se, i jedna druga, mala zemlja bila je deceniju i više u centru pažnje svetske javnosti jer je beležila visoke, pa i dvocifrene, stope rasta godišnje). Deng je mnogo više zadovoljan no što je zabrinut sadašnjim teškoćama. On je otklonio pogled od horizonta i spustio ga ispred sebe: »Nije važno koje je boje mačka . . .« Skrećem vašu pažnju na ovaj aspekt: Kinezi bolje žive danas nego pre nekoliko godina, u to se ne sumnja, a govori se da je reč o restauraciji kapitalizma. Kakva zbrka propagande i

Digitized by Google

ocene stanja; znači, put u blagostanje je povratak u kapitalizam!! To je prvo tumačenje koje se nameće.

Evo, to bi bili neki osnovni razlozi zašto plediram da se traži svež, stvarnosti primeren, ugledu i prestižu SKJ dostojan pristup proučavanju socijalizma danas i sutra, lišen naslaga i opreza prošlosti. Jer, situacija je mnogo složenija nego što izgleda. »Od sad pa do kraja veka biće poznat ishod nadmetanja između socijalizma i kapitalizma. Ako mi ne zaustavimo degradaciju u SSSR-u, ako ne ostvarimo radikalni zaokret, taj ishod neće biti u našu korist, a sva dostignuća socijalizma biće izgubljena,*) kaže jedan visoki sovjetski funkcioner. Ni prva ličnost ove prve zemlje socijalizma Gorbačov nije manje decidan: »Ako ne izađemo na kraj (tj. sa današnjim problemima), mi ćemo naškoditi svemu što smo u prošlosti uz ogromne napore ostvarili, a našu budućnost ćemo učiniti težom ... Drugog izlaza nemamo.« Onaj ko traži izlaz, zna se da ima teškoća. Međutim, to priznati i reći nije ni uvreda socijalizmu ni opasnost po njega. Moramo se vratiti izvoru i reći: prava snaga socijalizma, preciznije uspešnog puta prema njemu, je u reformisanju, u istraživanju, čak i u eksperimentisanju. Jer, to je stvaralaštvo. A socijalizam je sinonim stvaralaštva. Kad se to zna, zna se i odgovor: »Za veliku boljku — veliki lek.« Socijalizam ma gde se razvijao ima dosta problema: malih — u odnosu na njegove snage i sposobnosti; velikih — u stvari ima samo takve. Jer, najveći problem je u tome što su se prikrivali i poricali problemi u razvoju socijalizma. Prvi i najvažniji korak ka uspehu je učinjen ako se shvatilo da treba zauvek napustiti to stanovište.

* Oba citata prema »Le Monde diplomatique«, june, 1986, str. 1.

Digitized by Google

Milorad Pešić

Čuvati se predubeđenja

Sve razvijene, pa i manje razvijene industrijske zemlje, nezavisno od karaktera društvenih sistema, doživljavaju u ovo vreme duboke promene u svim oblastima materijalnog i društvenog života. U toku sadašnje naučnotehnološke revolucije, bitno se menja unutrašnja struktura proizvodnih snaga, lome se stari tehnološki sistemi, menjaju se odnosi unutar privrednih grana, sa dubokim implikacijama na sve pravce i oblike ekonomskog i društvenog razvoja. Takve promene se događaju i na Istoku i na Zapadu, sa mnogim propratnim pojavama (na Zapadu: nezaposlenost, sužavanje socijalnih reformi, povećanje pritiska na radničku klasu itd; na Istoku: stagnacija u razvoju proizvodnih snaga, niži nivo proizvodnosti rada i tehnoloških inovacija, problemi životnog standarda, pitanje materijalne motivisanosti radnika itd.). Većina zemalja i društava nastoje da što brže izađu iz postojećih teškoća i da se što uspešnije suoče sa novom naučnotehnološkom revolucijom. Zbog toga i tema — pitanje privrednih reformi u socijalističkim zemljama — ima danas izuzetan aktuelan značaj.

U početku svog izlaganja zadržao bih se na nekim pitanjima prilaza i metodologije u razmatranju ove teme.

Pridružujem se iznetom stavu da mi moramo prilaziti izučavanju društvene stvarnosti u socijalističkim zemljama, uklju-

Digitized by Google

čujući i u SSSR, bez predrasuda, i to ne samo zato što smo protagonisti teorije o različitosti puteva u socijalizam, već i zato što je to neophodan uslov za objektivno i naučno-kompleksno izučavanje društveno-političke i ekonomske stvarnosti tih zemalja.

Međutim, ako se sasvim sumarno pogleda ne samo naša štampa i publicistika, nego i pojedini teorijski i naučni radovi, koji imaju veće pretenzije, susrećemo još uvek određeno prisustvo predubeđenja i to u raznim formama. Često se uzima naš sistem socijalističkog samoupravljanja kao jedini kriterij i kroz tu prizmu vršimo selektivnu analizu stanja kod drugih. Razume se, mi živimo i delujemo u tom sistemu i postoji neka objektivna uslovljenost u prilazu i gledanjima. On predstavlja naš put u socijalizam, autentičan, stalno proveravan u našoj životnoj i društvenoj praksi, u neraskidivom istorijskom i društvenom kontinuitetu — bez obzira na tekuće privredne i društvene slabosti i poznate nedograđenosti i protivrečnosti samog političkog sistema. Upravo zbog toga i nema razloga da sebi namećemo mentalne barijere pri upoznavanju i izučavanju drugih. Uostalom i tamo, u tim zemljama, desetine i stotine miliona radnih ljudi žele i bore se za bolje i ljudskije socijalističko sutra. I ta činjenica nameće nužnost objektivnosti i uvažavanja ili kako bi sada u Kini rekli — dolaziti iz činjenica do istine.

Treba, takođe, konstatovati da između nas i SSSR i drugih socijalističkih zemalja, i pored mnogih susreta i programa saradnje u nauci, kulturi i sl., nedostaje sistematski i suštinski dijalog, posebno o aktuelnim pitanjima razvoja socijalizma kao svetskog procesa, u svim njegovim složenostima i protivrečnostima.

Bilo bi korisno kada bi časopis »Socijalizam« inicirao neki »okrugli sto« o ovim pitanjima sa odgovarajućim revijama socijalističkih i drugih zemalja, posebno SSSR.

Mislim da smo negde 1974. godine bili upriličili, prilikom Kardeljeve posete Sovjetskom Savezu, njegov susret u Akademiji nauka SSSR sa predstavnicima društvenih nauka te sovjetske institucije. To je bio korektan razgovor, možda nije bio dovoljno suštinski, ali sama činjenica da su sovjetski naučnici društvenog smera vodili dijalog sa Kardeljem o aktuelnim pitanjima razvoja socijalizma u jednoj i drugoj zemlji, imajući u vidu poznate razlike, predstavljalo je pozitivan trend.

Ovde je bilo interesantnih izlaganja o privredi i privrednim reformama u SSSR, Kini i drugim socijalističkim zemljama. Bilo je interesantnih sinteza, zaključaka, pa i teorijskog prilaza. Ipak se nameće pitanje: da li mi dovoljno »dubinski« poznajemo stanje u privredi i sistemske mehanizme u tim zemljama i sve promene koje su sada u toku; na primer — kako izgleda sistemski položaj preduzeća i njegova unutrašnja organizacija, vertikalne i horizontalne linije povezivanja i integracije preduzeća, uslovi privređivanja u pojedinim granama i regionima i jednom rečju —

Digitized by Google

kako izgleda ekonomska »zgrada« u tim zemljama, u svim svojim segmentima i odnosima.

S druge strane, ovde je veoma dobro rečeno da bez jasnog razgraničenja i kritike dogmatizma, pa i našeg »autentičnog«, nećemo olakšati našu kritiku i našu borbu protiv desnih napada na naš samoupravni socijalizam, pa i na naučni socijalizam — marksizam — u oblasti teorije. O tome govorim i zbog toga, jer to ima značaja i za razmatranje teme ovog »okruglog stola«.

U našoj štampi i publicistici su dosta prisutne informacije i analize života i kretanja u socijalističkim zemljama, posebno u SSSR, iz zapadnih naučnoistraživačkih centara, od strane zapadnih ekonomista, sociologa, marksologa, sovjetologa itd. To je sigurno izvor informacija ili ugao gledanja koji ne treba ignorisati, ali prema kome treba imati, bar ja tako mislim, neophodnu kritičku distancu, što pretpostavlja kompleksnu analizu i proveru svih njihovih istraživačkih rezultata. Ne treba potceniti implikacije blokovske konfrontacije, kao i antikomunizma, pri nekim od tih istraživanja.

Može se, istovremeno, postaviti i sledeće pitanje: da li društvene nauke u zapadnim zemljama, pre svega na političkoj levici tih zemalja, dovoljno izučavaju sve ono što se u naše vreme zbiva na Zapadu, u razvijenim kapitalističkim zemljama. Šta je sa takozvanom državom blagostanja ili šta je prouzrokovalo takozvanu konzervativnu revoluciju u Sjedinjenim Američkim Državama. Šta je pri sadašnjoj društvenoj i političkoj konstelaciji u zapadnim zemljama stvarni domet socijaldemokratije, posebno šta je ona realno postigla (kao trajne političke i socijalne vrednosti) u Saveznoj Republici Nemačkoj i Francuskoj. Ili, kakav je odnos socijaldemokratije prema zemljama u razvoju, prema pitanju razoružanja, prema novom međunarodnom ekonomskom, pa i informativnom, poretku, koliko je socijaldemokratija bila spremna i koliko je mogla da doprinese sužavanju i prevazilaženju blokovske podele u Evropi i svetu, itd.

Pitanje privrednih i društvenih reformi u socijalističkim zemljama je široka tema; čini se da je ove promene lakše pratiti na makro nego na mikro planu.

Mislim da promene u Kini imaju specifičan karakter i treba ih posebno izučavati i to: zbog veličine i mnogoljudnosti te zemlje, poznate istorijske zaostalosti (gledano u celini), dugogodišnje zatvorenosti i izolovanosti, pa i drugačijih istorijskih i civilizacijskih uslova. Očigledno je da se Kina opredelila za ubrzani ekonomsko-tehnološki razvoj, za postepeno ali stalno podizanje životnog standarda stanovništva (Teng je rekao veliku istinu — da je obezbeđivanje prehrane za milijardu ljudi u Kini, njen najveći doprinos miru i stabilnosti u svetu) i vraćanje autentičnim izvorima kineske revolucije i istorije pri oblikovanju ekonomskih, društvenih i političkih odnosa i mehanizama.

Digitized by Google

Značajne promene su i u Mađarskoj, imajući u vidu da je to susedna zemlja, kao i domet i karakter izvedenih reformi. Neko je rekao da je privredna reforma u Mađarskoj izazvala elemente raslojavanja. Ali »raslojavanja« kakvih struktura? Verovatno, jednim delom, i birokratskih odnosa, sazdanih na uravnilovki i administriranju u privredi.

Nešto duže bih se zadržao na nekim aspektima privrednih i društvenih promena u Sovjetskom Savezu. Ovde je neko dobro rekao, da je velika zabluda gledati na sovjetski sistem kao na nešto privremeno ili kao na neku istorijsku grešku. On je takav kakav je. Svejedno, da li se nekome sviđa ili se ne sviđa. On je nastao na tlu te zemlje; on se tu razvijao i dalje razvija i deluje. On je jedna, gledajući istorijski, trajnija pojava, počevši od ratnog komunizma, iz perioda građanskog rata, pa preko svih promena i razvojnih faza koje je doživljavao, do sadašnjih promena koje se vezuju za ličnost Gorbačova. Njegove korene treba tražiti i u istoriji, materijalnim i društvenim odnosima carske Rusije, u brojnosti i zaostalosti ruskog sela. Zatim — u uslovima i odnosima snaga (spoljno okruženje, unutrašnji protivnici) u vreme oktobarske revolucije i građanskog rata, u idejnoj i društvenoj svesti subjektivnih snaga tih vremena, u tadašnjem apologetskom odnosu prema državi kao instrumentu revolucionarnih promena, posebno u kontekstu teorije o mogućnosti pobede revolucije i izgradnje socijalizma u jednoj zemlji (bez tzv. permanentne, svetske revolucije).

Sovjetski privredni sistem (model) pretežno se oblikovao tridesetih godina, u toku prvih petoletki. Čini se da su do danas ostala osnovna obeležja, zakonitosti i mehanizmi iz tog perioda. Ali, ni on nije statična pojava; sovjetski sistem je imao svoje značajne razvojne faze.

Ovde je već bilo govora o njegovoj istorijskog genezi. Prva faza, ratni komunizam, bila je uslovljena potrebama građanskog rata, odbranom tekovina Oktobra, velikim delom potrebama snabdevanja vojske i gradova. Prelazak na NEP bio je jedan od najsmelijih poteza Lenjina. Ali je ta faza koincidirala sa Lenjinovom bolešću i smrću, otvaranjem idejnih i frakcijskih sukoba u vrhovima sovjetske partije i države, jačanjem lične uloge Staljina i partijskog aparata. Do danas je ostalo otvoreno pitanje: da li je NEP bio taktičkog karaktera, predah, ili je sadržavao elemente strateškog opredelenja od strane Lenjina (robna proizvodnja, tržište). Sada poneko traži istorijsku i teorijsku kopču između reformi Gorbačova i NEP-a. Bile bi interesantne komparativne analize, naročito u odnosu na teorijska obrazloženja NEP-a. Međutim, velika je istorijska distanca, duboka razlika u opštim uslovima, u nivou proizvodnih snaga u SSSR, itd., tako da ne bi trebalo previše insistirati na toj kopči.

Za razvoj sovjetskog privrednog sistema veliki značaj je imala priprema prve petoletke i burne debate koje su je pratile.

Digitized by Google

Čini se da je posebno interesantna pozicija Buharina — o delovanju ekonomskih zakonitosti u socijalizmu; međuzavisnosti i komplementarnosti industrijalizacije i razvoja poljoprivrede, nužnoj razvojnoj ravnoteži između pojedinih privrednih struktura, o kolektivizaciji poljoprivrede kao postupnom i dobrovoljnom ekonomskom i društvenom procesu, a ne kao nasilnom »revolucionarnom« činu. Mislim da su stavovi Buharina kod nas nedovoljno izučavani, dok se u SSSR zadržavaju stare kvalifikacije i ignorisanje.

Krajem tridesetih godina u SSSR je došlo do poboljšanja ekonomskih prilika, posebno u pogledu snabdevanja gradova. Novi Ustav SSSR je, makar u izvesnoj meri, odražavao to stanje, mada su u isto vreme biti poznati Staljinovi procesi i masovne represije (kolektivizacija i »raskulačivanje« bilo je nekoliko godina ranije, pre 1934. g.).

U toku drugog svetskog rata bilo je ogromno naprezanje svih privrednih potencijala SSSR, da bi se osigurala pobeda na frontu. Slično je bilo i prvih posleratnih godina — za potrebe obnove. Posle 1948. otvorene su nove debate oko privrednih pitanja i delovanja ekonomskih zakonitosti — slučaj Voznesenski, Staljinova knjiga o ekonomskim pitanjima iz 1952.

U tom periodu razvoja privrede i privrednog sistema u SSSR, u složenim i često surovim uslovima, iako je apsolutno dominiralo državno-administrativno rukovođenje (etatizam), bilo je i pojedinih interesantnih kritika, ideja i nastojanja da se oblikuju neki ekonomski i društveno celishodniji prilazi naročito u pojedinim oblastima privrede i mehanizmima sistema, da se nametnu pojedine korekcije koje bi bile više zasnovane na ekonomskim zakonitostima. Ali se, uglavnom, nije otišlo dalje od ideje i nastojanja.

Za sadašnje praćenje promena u SSSR sigurno je najinteresantniji, u smislu traženja »kopči«, period Hruščova, bez obzira na sve protivrečnosti i njega kao ličnosti i njegovog vremena i politike. On je načeo mnoge probleme. Oni su bili delom razrađivani i posle njegovog smenjivanja. Htelo se, izgleda, nastaviti na jedan uravnoteženiji način, mirnije, u jednom kompromisu sa postojećim odnosima, navikama i interesima (ili kako bi mi rekli — s vladajućom birokratijom). Ovde je postavljeno pitanje: da li su i koliko češki događaji 1968. godine imali uticaja na dalje tokove razmišljanja i na pravce razvoja i dometa privrednih reformi u SSSR u godinama takozvane ere Brežnjeva. Ovo se pitanje ne može zaobići, ukoliko se žele utvrditi pravi razlozi koji su doveli do perioda stagnacije iz 70-ih godina (više od jedne decenije). Pravi odgovor se može dati, pre svega, u SSSR.

Gledajući, na globalan način, u Sovjetskom Savezu je završena industrijalizacija i, prema zapadnim šemama, i SSSR je ušao u postindustrijski period. SSSR je faktički postao jedna od najmoćnijih industrijskih zemalja savremenog sveta, sa ogrom-

Digitized by Google

nim industrijskim kapacitetima, kvalifikovanom radnom snagom, brojnom naučnom i tehničkom inteligencijom, velikim izvorima sirovina, posebno energetskim sirovinama. Slični rezultati, međutim, nisu ostvareni u oblasti poljoprivrede, pa i nivoa životnog standarda. Sve prednosti koje je sovjetski privredni sistem mogao da pruži u ranijim periodima, imajući u vidu ogromne dimenzije zemlje, nisku startnu ekonomsku osnovu, velika razaranja iz prvog svetskog i građanskog rata, i, naročito, drugog svetskog rata, bitno su doprinele velikoj dinamici industrijalizacije. Kada govorim o prednosti, imam u vidu uspostavljanje društvene svojine i sistem raspodele, veliku koncentraciju društvenog kapitala, radne snage, tehnike, jedinstvene razvojne programe, itd. Na pitanja kolektivizacije na selu trebalo bi gledati odvojeno, bez obzira na činjenicu da je poljoprivreda bila stalni izvor akumulacije i prelivanja kapitala. Ali radilo se o industrijalizaciji, koja je imala ekstenzivan karakter i koja se zasnivala na tekovinama ranijih naučnih i tehnoloških revolucija (crna i obojena metalurgija, ugalj, mašinogradnja, proizvodnja nafte i gasa, bazična hemija, itd.). Čini se da se SSSR blizu dve decenije nalazi na tačci preloma: realnoj potrebi prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje. Javile su se nove potrebe i novi zahtevi i to ne samo u pogledu standarda stanovništva (sovjetsko stanovništvo želi da živi bolje; to su u velikom delu obrazovani ljudi, koji znaju kakav je standard u razvijenim industrijskim zemljama). SSSR se sa novom naučnom i tehnološkom revolucijom suočava iz jednog relativno stagnantnog stanja svoje privrede, izuzev vojno-industrijskog kompleksa, i delom preživelih oblika upravljanja, pa i same organizacije pojedinih delova privrede. Na primer: na Zapadu je manje-više završeno restrukturiranje, ekonomsko i tehnološko, metalurgije i mašinogradnje. (Sada i Austrija daje iz državnog budžeta preko 20 milijardi šilinga za modernizaciju firme »Festalpina«, koja u sebi okuplja najveći deo crne metalurgije.) Radi upoređenja mogao bi se navesti i ovakav podatak: pojedini metalurški kombinati u Sovjetskom Savezu imaju visoke peći sa najmodernijim parametrima, slično kao u Zapadnoj Nemačkoj ili Japanu, ali čitav kombinat ima dva do tri puta više radnika nego što ima metalurški kombinat sličnog profila i veličine na Zapadu i to zbog tehnološke zaostalosti drugih pogona, nerazvijenosti unutrašnjeg saobraćaja u kombinatu, brojne administracije, itd. Ovakvih komparativnih primera je više, što samo potvrđuje da se sovjetska privreda više ne može razvijati na ekstenzivan način. U ranijim godinama, takve disproporcije i strukturalne neujednačenosti mogle su se pokrivati ogromnim izvorima sirovina i repromaterijala (pa i na račun standarda), ali zahtevi savremene tehnologije i ekonomike traže druge parametre, druge kvalitete privređivanja. Prema tome, orijentacija sovjetskog rukovodstva, posebno Gorbačova, ka dubokim ekonomskim, materijalnim promenama

Digitized by Google

i sistemskim reformama, nije samo izraz jednog sagledavanja, mada je i to, nego prevashodno objektivna ekonomska nužnost. U svemu tome, značajno mesto ima i sadašnja runda trke u naoružavanju. Radi se o faktoru koji ima veliko povratno dejstvo na čitav razvoj sovjetske privrede i sovjetskog sistema. Poznato je da SSSR izdvaja ogromna sredstva za trku u naoružavanju, mora da drži korak sa SAD koji je tehnološki razvijeniji, i koji je uspostavio vojnoekonomski mehanizam uključivanja u toj trci, i na svojoj strani, ne samo razvijenih zemalja Zapadne Evrope i Kanadu, već, na specifičan način, i Japana. Kada je reč o Varšavskom paktu, očigledno je da SSSR nosi osnovne terete trke. Može se pretpostaviti da je zadnjih godina i udeo drugih zemalja Varšavskog pakta povećan, ali to ni izdaleka ne rasterećuje sovjetsku privredu i sovjetsko društvo.

Ono što je karakteristično za sadašnju fazu, odnosno sadašnju rundu trke u naoružavanju, jeste da je ona u većoj meri nego ranije — ne samo integralni deo već i »motor« nove naučnotehnološke revolucije (taj »Rat zvezda«, »Eureka«, kompleksni program naučnotehnološkog razvoja u okviru SEV-a, itd.). To nameće potrebu i SSSR da se sa novim naučnotehnološkim izazovima suoči na mnogo široj osnovi, nego što je vojna industrija i tehnologija. To je ogroman posao, posebno u materijalno-tehničkoj sferi. Zato je potrebno — kako se sada ističe u SSSR — radikalno prestrojavanje u privredi, tehnologiji (naučnoistraživačkom radu) rukovođenju, efikasnosti privređivanja. Poznato je da je SSSR imao uvek velike domete u fundamentalnim naučnim istraživanjima, da u naučnim i istraživačkim institutima radi preko milion i pet stotina hiljada ljudi, ali i da je imao velike probleme sa mogućnostima i rokovima aplikacije, primene, rezultata fundamentalnih istraživanja.

Razumljiv je interes i kod nas za kvalitet i domete privredne i društvene reforme u SSSR. Ne treba potcenjivati ni širi značaj tih promena, mada su se neke idejne i društvene konstelacije (primer, uticaj), savremenog sveta bitno promenile.

Čini se da ne bi za sada trebalo očekivati da će u Sovjetskom Savezu doći do radikalnih promena u društveno-ekonomskom sistemu, u njegovim osnovama. Mislim da je postupnost promena karakteristika njihovog razvoja, imajući u vidu veličinu zemlje, njenu strukturu (nacionalnu, demografsku i drugu), strukturu privrede, interese i ulogu SSSR kao globalne svetske sile. Treba računati sa jednom postupnošću, na kojoj bi neke bitne vrednosti i mehanizmi postojećeg sistema i dalje ostale. To je, na primer, planiranje, kao jedna od bitnih komponenti sovjetskog privrednog sistema. Ali, može doći do promene uloge centralnog organa planiranja, Gosplana, koji je do sada držao sve u svojim rukama. Kako se u Moskvi ističe — to više neće biti onaj organ koji sve drži, od akumulacije do distribucije, do razvojnih programa na svim nivoima, već će, možda, biti

Digitized by Google

jedan fleksibilniji organ, koji će imati ulogu naučnog servisa ili tome slično. To, međutim, ne znači da će se napustiti sistem centralizovanog planiranja bitnih razvojnih pravaca i proporcija, osnovne akumulacije i rasporeda sredstava, itd.

S druge strane, nametnula se i potreba neke regionalizacije rukovođenja privredom zbog ogromnog prostranstva i raznolikosti zemlje. U svoje vreme, Hruščov je bio pokrenuo ta pitanja i formirao regionalne savete. Pored vertikalnih, možda bi se uvele i neke horizontalne linije povezivanja u privredi, kooperacija i integracija privrednih organizacija, sa više racionalnosti i fleksibilnosti, što bi dovelo do smanjivanja krutosti sistema i birokratizovane hijerarhije u odlučivanju o privrednim tokovima. Očekuje se povećanje i uloge preduzeća u smislu veće proizvodnje, poslovodne i upravljačke autonomnosti i u toku je priprema novog zakona. Može se očekivati, i to je verovatno najvažnije u najavi sadašnjih promena, da će u većoj meri respektovati ekonomske zakonitosti (mnogo se piše o teoriji o robnoj proizvodnji u razvijenom socijalizmu). S druge strane, čini se da ostaju određene rezerve u odnosu na tržište i njegov mehanizam. Jer, i kada se pozivaju na neophodnost tržišta u socijalizmu, podrazumevaju ga na restriktivniji način. Mislim da te njihove realnosti treba uzeti u obzir pri svim procenama karaktera i oblika i sadašnjih reformi. Za nas je korisno da to pratimo i zbog naše tekuće politike, naših ekonomskih odnosa, imajući u vidu da je SSSR jedan od vodećih partnera u našoj spoljnoj trgovini i ekonomskim odnosima sa inostranstvom u celini.

Slažem se sa ocenom da je za sada Mađarska relativno daleko otišla u privrednoj reformi. Očigledno je da su u Mađarskoj postigli značajne uspehe. No — tu se sigurno javljaju određene teškoće: i oni postaju sve zaduženiji prema Zapadu, potrošački mentalitet, izvesno raslojavanje (mada ne mora biti loše raslojavanje birokratskih struktura, u čijoj osnovi je uravnilovka i administrativni sistem raspodele i nagrađivanja). Čini se (prema izjavama i pisanju štampe u Moskvi i Budimpešti) da sada u SSSR imaju više sluha za promene u Mađarskoj, za mađarsku privrednu reformu. Ponešto, verovatno, izučavaju kao korisno i primenljivo iskustvo. Ono što bi moglo više smetati — imajući u vidu blokovske odnose u Evropi — to je da se u Mađarsku, kanalima koje je otvorila privredna reforma i uopšte društvene i političke promene u toj zemlji i njena povećana otvorenost prema Zapadu, nastoje da se ubacuju pojedine snage sa Zapada, sa motivima koji ne bi bili privrednog ili trgovinskog karaktera, niti na liniji KEBS-a, kao što su neke preživele i reakcionarne habsburške Reminiscencije o »Mittel-europa« i slično.

Zadržao bih se još na jednoj stvari: i u Sovjetskom Savezu shvataju, stupajući na put povećanja samostalnosti preduzeća, da proizvodni radnik u fabrici mora u mnogo većoj meri biti subjekat odlučivanja i upravljanja nego do sada. Realno je oče-

Digitized by Google

kivati postepeno uvođenje nekog vida suodlučivanja, participacije. Sadašnja uloga sindikata u preduzećima, proizvodna savetovanja, fabrički komiteti i slične forme — čine u suštini instrumentarij za mobilizaciju radnika, za ono što bi se moglo nazvati političko-moralna motivacija i stimulans. Sada bi organizovani uticaj radničke klase morao imati drugi kvalitet (materijalni interes) i preko drugačijih mehanizama. Međutim, nije realno očekivati da bi u SSSR pošli putem uvođenja integralnog sistema samoupravljanja, kao kod nas. Oni su o tome i ranije izneli svoje stanovište: da njima ne bi odgovarao takav sistem, da bi on otvorio procese dezintegracije i sl. Ali, i pojedinačne promene u ekonomici i ekonomskom sistemu moraju imati uticaja na celinu društveno-ekonomskih odnosa u Sovjetskom Savezu, otvarajući proces prelaska na intenzivno privređivanje, na novi kvalitet proizvodnje i proizvodnosti rada, veću efikasnost i racionalnost, šire uvođenje nove tehnologije, veću elastičnost u rukovođenju, drugi tretman standarda stanovništva (kao faktora razvoja), mesta i razvoja poljoprivrede, itd.

Sadašnje promene u privrednim sistemima i, šire, u društvenim odnosima u SSSR i drugim socijalističkim zemljama, ne mogu ostati bez pozitivnog uticaja na položaj čoveka, građanina, radnika, odnosno na ljudska prava u najširem smislu, na čemu se danas sve više insistira, što je i jedna od bitnih komponenti savremene civilizacije. Zapad vrši pritisak u toj sferi, ali je taj pritisak znatnim delom motivisan blokovskim interesima. Mislim da je bitno sazrevanje unutrašnjih pretpostavki u SSSR-u i u svim drugim socijalističkim zemljama i za kvalitativne promene na ovom planu.

Nije slučajno da sada u SSSR-u nastoje da prošire prava sovjeta, učvrste pravni poredak i zakonitost u društvu, ograniče arbitrarnost organa unutrašnjih poslova ili bezbednosti, ojačaju nezavisnost sudova, smanje broj sudskih političkih procesa i slično. Sve te mere i nastojanja imaju neposredan i pozitivan značaj za društvene prilike u zemlji, za razvoj političkog sistema na liniji postupnih promena.

Kada je reč o političkom sistemu u SSSR-u i drugim istočnoevropskim socijalističkim zemljama, prevashodan značaj ima mesto i uloga KP u državnom i društveno-ekonomskom životu ovih zemalja. U Sovjetskom Savezu KP SS ima ne samo idejnu i političku avangardnu ulogu, već je i bitan faktor odlučivanja i rukovođenja, u strateškom i tekućem smislu, svim državnim, društveno-političkim i ekonomskim poslovima. Svi drugi organi — vlade (savezna i u republikama) i sovjeti, sindikati, komsomol i druge organizacije i organi — deluju na drugoj ravni, odgovorni su za interpretaciju i sprovođenje načelnih i praktičnih odluka partijskih organa. Čini se da poslednji kongres KP SS, novi Program i Statut, nisu uneli bitnije principijelne promene u ove odnose.

Digitized by Google

S druge strane, ne treba potceniti napore koji su u toku — da čitav politički sistem postane elastičniji, da bude više u duhu vremena, prilagođen u većoj meri savremenim potrebama i izazovima pred kojima se nalazi čitavo sovjetsko društvo, posebno njegov privredni i tehnološki razvoj i podizanje standarda. U tom pogledu se preduzimaju određene mere na liniji postepenih statutarnih promena u KP SS, kao što su: kolegijalnost u radu partijskih foruma, veća javnost u radu ovih organa (na primer: saopštenje za javnost posle sednica Politbiroa KP SS), orijentacija na povećanje stvarne uloge osnovnih partijskih organizacija, kako u svojim sredinama tako i u čitavom sistemu partijskog odlučivanja, promene u kadrovskoj politici i smelije uzdizanje mlađih kadrova, proširivanje kompetencije nižih partijskih organa, naročito u republikama i oblastima, veća kritičnost u radu i otvorenije istupanje protiv dogmatizma i sektaštva i tako dalje.

Može se i pored svega toga postaviti pitanje: da li su mere, koje se preduzimaju ili se najavljuju u SSSR-u, adekvatne za saobražavanje političkog sistema, odnosno uloge KP SS, savremenim sovjetskim uslovima i šire — savremenim socijalističkim procesima u svetu; da li deluju u potrebnoj meri u pravcu potpunijeg oslobađanja rada u najširem smislu i dovođenja radnog čoveka i građanina u središte svih ekonomskih, društvenih i političkih zbivanja i odlučivanja i time oslobađaju prostor unutrašnjoj dinamici socijalizma kao društveno-ekonomskog poretka. Međutim, u svakom slučaju, radi se o krupnim promenama i to ne samo u ekonomskoj oblasti koje ne mogu ostati bez određenih implikacija na razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

Dr Edita Stojić - Imamović

Društvena kretanja i promene u susednim socijalističkim zamljama s posebnim osvrtom na Mađarsku

Uz primaran značaj globalnog pristupa društvenim kretanjima i promenama u socijalističkim zemljama, kao i prevashodnog značaja pristupa po zemljama, u okviru kojeg svakako da je od posebnog interesa izučavanje Sovjetskog Saveza, bilo bi naučno opravdano i korisno uvesti i regionalni pristup i analizirati društvena kretanja i promene u regionu našeg susedstva. Naučna opravdanost takvog pristupa leži u činjenici da ove susedne zemlje imaju ne samo mnoge sličnosti na osnovu svog geografskog pripadanja ovom regionu, već i znatne međusobne uticaje, što se sve ogleda i u društvenim kretanjima i traženju novih puteva izgradnje socijalizma u ovim zemljama. A promene u susednim socijalističkim zemljama su najuočljivije u privrednom sistemu, obično tu i započinju.

Zajedničke crte privredne razvijenosti

Susedne socijalističke zemlje, zajedno sa Jugoslavijom, po svojoj privrednoj snazi i tehnološkoj razvijenosti spadaju u red manjih ili manje razvijenih socijalističkih zemalja Evrope. One su u svetske tokove industrijalizacije uključene sa zakašnjenjem u odnosu na druge delove kontinenta, u njima je neposredno pre

Digitized by Google

rata industrijalizacija tekla mnogo teže i sporije nego u zemljama zapadne, pa i srednje Evrope. Uvođenje socijalističkog društvenog uređenja u ovim zemljama omogućilo je ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, dakle koncentraciju akumulacije i njenog korišćenja u cilju sprovođenja ubrzane industrijalizacije i ostvarenja strukturnih promena u društvenoj proizvodnji. Njihov teritorijalni, odnosno, obim prirodnih bogatstava, međutim, nije omogućavao da na osnovu ekstenzivnog korišćenja izvora izgrade snažnu ili relativno samodovoljnu privredu, kao što je to bio slučaj sa Sovjetskim Savezom, čiji su model privrednog razvoja bezrezervno preuzele sve evropske socijalističke zemlje, pa i ove najmanje razvijene i sa najmanjim mogućnostima za takav model razvoja.

U Albaniji, Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji društveno-politički sistem kao i privredni sistem zasnovan je na državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Sve te zemlje, kao i Jugoslavija, bile su po završetku rata pod uticajem sovjetskih koncepcija o uređenju socijalističkog društveno-političkog i privrednog sistema. S obzirom na geografske i istorijske uslove četiri suseda su znatno duže nego Jugoslavija ostale i danas su pod tim dejstvom. Iako je Albanija prekinula odnose sa Sovjetskim Savezom, ona je ostala pod uticajem sovjetskih koncepcija iz vremena Staljina. Dakle, sve četiri zemlje su zadržale etatizam i centralizam društveno-političkog sistema i administrativno-centralistički sistem u privredi.

Kako su ove četiri susedne socijalističke zemlje, kao i ceo region, u fazi industrijalizacije u svetskoj privredi ostale na periferiji tog razvoja, one su svoje zaostajanje mogle da nadoknade samo ubrzanom industrijalizacijom. Ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju u tim zemljama omogućilo je da se uvede jedan monomotoričan model privrednog razvoja, odnosno, državna svojina nad sredstvima za proizvodnju, što je proizvelo administrativno-centralistički sistem upravljanja privredom. To je moglo u određenoj fazi da obezbedi pozitivne efekte forsiranog tempa razvoja, posebno ubrzane industrijalizacije. Tek kasnije su počele da se ispoljavaju negativne strane ubrzane industrijalizacije, nastankom strukturnih disproporcija u privredama tih zemalja, a posebno i u najvećoj meri upravo zbog toga što je strogi centralizam i sam, po svojoj prirodi, proizvodio nove i povećavao postojeće teškoće u privredi tih zemalja. U krajnjoj liniji on je počeo da biva uzrok jednog novog zaostajanja tih zemalja, naime, relativnog zaostajanja u tehničkom napretku.

Osnovni model

Centralistički sistem u susednim socijalističkim zemljama imao je do sada razne faze svog opstajanja. Mada danas skoro u svim tim zemljama funkcioniše takav centralistički sistem koji

Digitized by Google

je u odnosu na svoju fazu strogog centralizma — različit, zahvaljujući palijativnim merama koje su u tim zemljama uvođene ciklično preduzetim reformskim merama, osnovni instrumenti centralizma su ostali isti, jedino se menjao, i od zemlje do zemlje varira međusobni odnos tih instrumenata. S obzirom da stalno izbijanje centralističkih težnji i etatističkih nije prevaziđeno ne samo u susednim socijalističkim zemljama, već ni u sistemu socijalističkog samoupravljanja (republički i pokrajinski etatizmi, zatvorenost tržišta, autarkija) — nije prevaziđena ni potreba da se osnovne karakteristike strogog centralizma imaju na umu i danas, kada su elementi reformisanja tog sistema jači u praksi nego bilo kad ranije.

Centralizam u privredi se ostvaruje pre svega operativnim centralnim usmeravanjem tekuće proizvodnje. U vidu planskih pokazatelja, planskih uputstava se nalaže preduzećima obim proizvodnje u tekućem tromesečju, asortiman i kvalitet proizvoda, visina troškova proizvodnje. Centralno operativno upravljanje tekućom proizvodnjom, kao instrument centralizma ima dominantnu ulogu u povezivanju centra i osnovnih ćelija privrede, preduzeća. Oko njega se, kao osovine, koncentrišu ostali instrumenti uticaja na preduzeća, pre svega sistem određivanja najamnina i broja zaposlenih i sistem snabdevanja materijalom i tehnikom. Sledeći krug oko osovine centralizma, tj. operativnog centralnog upravljanja tekućom proizvodnjom čine sistem investiranja, državno regulisanje spoljne trgovine i sistem centralnog naimenovanja rukovodilaca i rukovodećeg kadra u preduzećima. Instrumenti kojima bi se iz centra posredno mogla usmeravati proizvodnja, finansijski i kreditni sistem i sistem cena, imaju uglavnom malo posrednog uticaja, ali iza njih stoji obiman centralizovani administrativni aparat, centralni finansijski organi, centralni zavod za cene, ministarstva.

Horizontalni odnosi između preduzeća nemaju skoro nikakav samostalni uticaj na delatnost pojedinačnog preduzeća, jer uz odnose u kojima se proizvodne jedinice međusobno snabdevaju materijalom, energijom, mašinama, alatima i raznim uslugama, pri čemu su između sebe ravnopravni, postoje i vertikalni odnosi u kojima na preduzeća utiču upravni organi privrede i centralni organ rukovođenja, a analiza uzajamne veze ova dva smera pokazuje, da je za ove susedne zemlje karakteristično da horizontalni odnos između preduzeća ima malog uticaja na delatnost preduzeća. Sporazumi između zainteresovanih preduzeća imaju podređenu ulogu. Iz centra se propisuje detaljni program proizvodnje i samo u okviru njega se mogu preduzeća sporazumevati o nijansama. Kao o proizvodnji, tako i o plasmanu odlučuje centralno donet plan. O ceni proizvoda odluku donosi centralni zavod za cene. Centralni organi određuju i snabdevanje preduzeća materijalom.

U nekim pokušajima prevazilaženja negativnih svojstava strogog centralizma, u novije vreme u pojedinim susednim zemljama,

Digitized by Google

pre svega u Mađarskoj, ali i u Bugarskoj i Rumuniji, dat je veći značaj horizontalnim odnosima, nego što se to činilo u fazi strogog centralizma.

Strogi centralizam, ili preterani centralizam, u kome su u čistom obliku dolazile do izražaja osnovne karakteristike centralističkog sistema, vodio je superprodukciji uputstava i raznih državnih naređenja, samovolji upravnog aparata i sve većoj otuđenosti planova od stvarnosti. Takav sistem je doživeo svoj vrhunac u prvoj polovini 50-ih godina, a tada je postajalo sve očiglednije da u tom vidu ne može dalje da opstane. Administrativno-centralistički sistem u svom ekstremnom vidu imao je teške ekonomske i društveno-političke posledice.

Privredni razvoj je bio jedan od najvažnijih ciljeva susednih socijalističkih zemalja. Unutar toga industrija je, s obzirom na ekonomsko-političku koncepciju, predstavljala najvažniju oblast. U skladu s tim, tempo porasta industrijske proizvodnje u ovim zemljama niz godina je spadao u red najvećih stopa rasta u svetu. Do sredine 60-tih godina ove zemlje su održavale visoku stopu rasta materijalne proizvodnje pre svega ekstenzivnim putem: povećanjem broja zaposlenih u sekundarnim delatnostima, tj. u industriji i veoma visokom udelu akumulacije u nacionalnom dohotku. Činjenica da je i pored visokog nivoa akumulacije došlo do opadanja stope rasta materijalne proizvodnje, ukazala je na pad efikasnosti privrede, što je nosioce ekonomske politike u ovim zemljama još više uverilo da je neophodno pristupiti intenziviranju proizvodnje, odnosno uvođenju mera koje će to obezbediti. Što se efikasnosti privrede tiče, ona je konstantno bila na relativno niskom nivou u svim socijalističkim susednim zemljama i u vreme visokih i rastućih stopa privrednog rasta.

Sem toga postoji stalan deficit u sredstvima namenjenim investiranju. Za održavanje tempa razvoja treba mnogo ulagati, ali je kapitalni koeficijent u ovim zemljama nepovoljan. Zato ni jedna ne investira rado u grane koje proizvode za izvoz, a u kojima su odjednom potrebna velika sredstva koja se polako vraćaju. Sa druge strane, u mnogim granama prerađivačke industrije vrši se paralelno razvijanje kapaciteta, zbog čega se mnogi proizvodi iz takvih grana mogu realizovati na tržištu samo sa velikim teškoćama ili se uopšte ne mogu prodati na domaćem tržištu, a još manje na stranom tržištu. Neefikasnost privrede ogledala se i u veoma slaboj primeni nove tehnike. Ne samo što je nova tehnika bila nedovoljno zastupljena, nego je i odnos ručnog i mašinskog rada veoma nepovoljan u ovim zemljama.

Sagledavanje ovih negativnih pojava dovelo je do saznanja da je radi neophodnosti povećanja efikasnosti proizvodnje i otklanjanja disproporcija potrebno reformisati privredni sistem. Naime, sve više je dolazilo do izražaja, da brz tempo razvoja privrede, ukoliko se manifestuje samo visokim stopama rasta, nije dovoljan za svestrani razvoj privrede. Naprotiv, u postojećim uslovima zanemarivanja funkcija tržišta i ograđenosti od svetske pri-

Digitized by Google

vrede, forsirani tempo rasta doveo je do nastanka niza disproporcija i negativnih obeležja privređivanja od kojih je jedno od najtežih neefikasnost. Isto tako zahtevi skladnog razvoja privrede su u takvim uslovima bili žrtvovani, odgađani i narušavani. Tako su, na primer, porast potrošnje, proporcionalno zadovoljavanje potrošačke tražnje, poboljšanje kvaliteta, kao i stimulativno nagrađivanje, povećanje slobodnog vremena, te strukturna proporcionalnost u proizvodnji bili dugo vremena žrtvovani.

Ubrzani tempo rasta iziskuje u stvari od generacija savremenika podnošenje određenih žrtava ali je on istovremeno opterećivao i buduće generacije. Pošto odlaže investiranje u grane koje proizvode potrošnu robu i zanemaruje akumulaciju kapitala u tim granama, zemlja koja sprovodi politiku ubrzanog tempa rasta ima znatno manju količinu potrošnih dobara i slabijeg kvaliteta nego zemlja u kojoj je materijalna proizvodnja po stanovniku iste veličine, ali koja ne ide putem forsiranog tempa rasta proizvodnje. U zemljama forsiranog tempa rasta kvalitet se zapostavlja u korist količine, privreda je deficitarna u materijalu, energiji i kapacitetima. Pored toga, javljaju se oštre disproporcije u privredi, rezervni fond nacionalne privrede je nedovoljan, dok je moć adaptacije nedovoljno elastična i brza.

Efikasnosti privrede, mada je u konkretnom slučaju razvoja susednih socijalističkih zemalja zbog ubrzanog tempa rasta materijalne proizvodnje bila zapostavljena, predstavlja inače jedan od faktora brzine u privrednom razvoju neke zemlje. U zemljama koje imaju privredno planiranje, a upravo su takve susedne socijalističke zemlje, postoji teorijski gledano mogućnost da se svesno preduzimaju mere u cilju podsticanja razvoja efikasnosti, a time se ujedno ubrzava i privredni razvoj zemlje. U krug poboljšanih kvaliteta privrede koje susedne socijalističke zemlje žele postići svojim reformama ulazi i povećanje efikasnosti privrede, i to kao najvažniji kvalitet koji u sebi sadrži i niz drugih kvaliteta. Od sredine 60-tih godina se prvi put u petogodišnje planove ovih zemalja unose takvi zahtevi. Naime, želi se postići veći nacionalni dohodak po jedinici društvenih ulaganja, koja predstavljaju zbir vrednosti sredstava i ličnih dohodaka. Za ostvarenje tog cilja treba poboljšati strukturu društvene proizvodnje, povećati produktivnost rada, smanjiti utrošak materijala po jedinici proizvoda, i obezbediti bolje korišćenje fonda osnovnih i obrtnih sredstava. Porast efikasnosti društvenog rada se u ovim novim planovima pojavljuje kao bitan element daljeg razvoja, pre svega zato što su ranije rezerve kvantitativnog rasta iscrpljene. U nekim susednim socijalističkim zemljama zbog ekstenzivnog zapošljavanja iscrpljene su i rezerve radne snage, tako da se dinamični privredni razvoj, tj. određeni željeni tempo razvoja može obezbediti samo značajnim porastom produktivnosti.

Pošto je jedan od često isticanih ciljeva ovih zemalja porast životnog standarda stanovništva, to su susedne socijalističke zem-

Digitized by Google

lje suočene sa neophodnošću da obezbede potrošna dobra u većoj količini, uravnotežno snabdevanje, proširenje asortimana i poboljšanje kvaliteta i savremenosti proizvoda, kako bi odgovarali povećanoj iznijansiranoj tražnji stanovništva. Tako, povećanje efikasnosti, kao ekonomsko-politička kategorija, postaje objektivan zahtev i sa političkog stanovišta, dok je u fazi strukturnih promena, u vreme nacionalizacije i kolektivizacije povećanje efikasnosti dolazilo u sukob sa tadašnjim društveno-političkim ciljevima. Naravno, iako efikasnost za socijalističke susedne zemlje na današnjem stupnju njihovog razvoja ima ključni značaj, one joj ni sada ne mogu dati bezuslovni primat, jer nisu spremne da se odreknu »pune zaposlenosti« radne snage, koja se na datom stupnju razvoja proizvodnih snaga ostvaruje jedino u vidu ekonomski neracionalne zaposlenosti. U tim zemljama nije naučno raščišćeno pitanje da li je puna zaposlenost kategorija vezana za određene društvene odnose, tj. da li je imanentna socijalističkom društvenom uređenju, ili je vezana za stepen razvijenosti proizvodnih snaga. Najčešće se smatra da je nezaposlenost nespojiva sa socijalizmom. Smatra se, da porast produktivnosti kao činilac efikasnosti ima i objektivne, ali i političke granice, da ne sme da vodi ka nezaposlenosti. Zato se čine pokušaji da se uspostavi ravnoteža između ekonomske racionalnosti i društveno-političkih ciljeva. Tako se kao najvažniji ekonomsko-politički zahtev u cilju porasta efikasnosti privrede u bržem tempu nego do sada, ističe »optimalno usaglašavanje zahteva za efikasnošću i zahteva za punu zaposlenost«. Taj zadatak se pokušava rešiti tako, da se na nivou preduzeća dâ primat produktivnosti i ekonomičnosti, a da se o punoj zaposlenosti vodi računa na nivou nacionalne privrede.

Nivo produktivnosti je u susednim socijalističkim zemljama kako u apsolutnom, tako i u relativnom smislu nizak. Po broju zaposlenih u industriji neke od tih zemalja su dostigle nivo razvijenih zemalja, ali taj veliki broj zaposlenih u industriji proizvodi relativno malu količinu upotrebnih vrednosti. Drugim rečima, u poređenju sa postojećom proizvodnjom prevelik je broj zaposlenih u industriji, a pošto industrija učestvuje u stvaranju nacionalnog dohotka sa blizu 50%, produktivnost u industriji značajno uslovljava formiranje produktivnosti u celoj nacionalnoj privredi.

Produktivnost na nivou preduzeća može se povećati pre svega boljom organizacijom rada i povećanjem tehničkog nivoa, ali i intenziviranjem rada. Međutim, iako bi svemu tome doprinela principijelnije primenjena materijalna stimulacija, ipak i u najradikalnijim reformama, pozivajući se na političke razloge, ne postoji spremnost za to. Tako se odstupilo od prvobitnih intencija u tom pitanju, te su u periodu 1971—1975. date smernice po kojima se na nivou preduzeća ne sme uspostaviti neposredna zavisnost između ličnih dohodaka i rezultata rada, jer bi to navodno brzo dovelo do disproporcija u ličnim dohocima koji bi predstavljali politički problem. Na nivou nacionalne privrede, kao najvažniji

Digitized by Google

element efikasnosti, produktivnost, odnos uloženog živog i opredmećenog rada sadržanog u određenoj proizvodnji, postaje u zemljama sa administrativno-centralističkim sistemom centralno pitanje. Pošto te zemlje nisu u mogućnosti da dozvole pojavu otvorene nezaposlenosti, efikasnija politika zapošljavanja želi se postići usaglašavanjem strukture ukupnog društvenog fonda rada sa strukturom stvarnih potreba pojedinih oblasti i grana proizvodnje. To podrazumeva prestruktuiranje radne snage, njenu fluktuaciju sa radnih mesta na kojima je neracionalno i neefikasno korišćena na druga radna mesta. Zadatak preduzeća u tome jeste da smanje svoju tražnju za radnom snagom, tako što će i ovaj faktor proizvodnje racionalnije koristiti. Međutim, s obzirom na premalu ulogu tržišnih elemenata i zaostatak raznih administrativnih regulatora koji još uvek podstiču preduzeća na suprotno ponašanje i u zemljama u kojima se ovaj problem pojavljuje kao najakutniji, porast efikasnosti privrede u susednim socijalističkim zemljama može biti samo postepeno i sa znatnim oscilacijama oko osnovne linije trenda porasta. S obzirom na to, tempo rasta privrede, usled iscrpljenosti izvora ekstenzivnog rasta, biva znatno umereniji nego u ranijim periodima, ali se zato očekuje da privreda ima sve više kvalitativnih obeležja razvoja.

Reforme

Za razliku od jugoslovenske reforme administrativno-centralističkog sistema, započete 1950., kao deo šire zamisli o izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, u susednim socijalističkim zemljama je težnja ka reformama izrasla iz potrebe za većom efikasnošću. Reformisanje administrativno-centralističkog sistema u ovim zemljama odigravalo se u tri zamaha, prvi u periodu 1953—1960, drugi između 1964. i 1970. godine i treći u prvoj polovini osamdesetih godina.

Ova tri talasa privrednih reformi, uključiv i diskusije o njima, međutim, nisu podjednako zahvatila sve susedne socijalističke zemlje. Prvi talas reformi snažnije je udarao stenu starog sistema pre svega u najrazvijenijoj susednoj socijalističkoj zemlji, Mađarskoj, dok je najmanje razvijenu, Albaniju, zaobišao. Drugi talas je jače zapljusnuo i Bugarsku i Rumuniju, dok je treći talas, jači od ranijih i po novinama koje uvodi ali i po broju zemalja koje obuhvata, i to, i van regiona susedstva. Međutim, dok je teorija mogla da prilagođava ideju o neophodnosti napuštanja administrativno-centralističkog sistema sa željom da se taj sistem održi, praksa je pokazala i pokazuje, da palijativne mere za usavršavanje centralističkog i etatističkog sistema ne mogu da otklone u celosti sve nedostatke do kojih je taj sistem doveo. No, administrativno-centralistički sistem se toliko ukorenio pa se i dalje svako usavršavanje privrednog mehanizma želi postići u okvirima centralizma, uvođenjem u njega novih elemenata.

Digitized by Google

Kako su ti elementi u stvari inkompatibilni sa prirodom centralizma, to se reforme ciklično ponavljaju jer je njihov efekat ograničen.

Ne želeći da se iz ruku ispusti puna kontrola i tok događaja, najčešće se novi elementi uvode u vidu eksperimenata u pojedinim granama i pojedinim privrednim organizacijama.

U traženju prihvatljivih palijativnih mera u susednim socijalističkim zemljama se eksperimentiše na primer, sa stvaranjem krupnih kombinata kao osnovnih karika, narodne privrede, posebno u Bugarskoj, istovremeno ne prestaju napori na usavršavanju finansijsko-ekonomskih instrumenata upravljanja privredom, posebno u Mađarskoj i Rumuniji. Tako se, na primer, umesto pokazatelja »bruto proizvodnje« pokušava da se kao osnovni pokazatelj u državnom planu uvede kategorija »čista proizvodnja«. Ona obuhvata odvajanja za državni budžet u obliku poreza na čistu proizvodnju, fond plata, troškove za istraživanja i uvođenja nove tehnike, troškove proizvodnje, osim materijalnih troškova, uplaćivanja za socijalno osiguranje, porez na fond plata i čistu dobit. Dobit bi na ovaj način trebalo da postane najvažnija poluga privrednog računa i materijalne zainteresovanosti preduzeća. Ukupna dobit preduzeća služi za formiranje fondova za ekonomski razvoj, za obrtna sredstva, za stambenu izgradnju, za socijalne mere i fonda učešća radnika u dobiti. Ovaj poslednji fond iz kojeg treba da se isplaćuju godišnje premije, predstavlja novinu u materijalnom stimuliranju.

Državna svojina, kao osnova društveno-političkog i privrednog sistema, uz ostale uslove, od kojih su najvažniji relativna nacionalna homogenost susednih socijalističkih zemalja, jak uticaj sovjetskih koncepcija o ulozi države, centralne vlasti, vodeće nacije, o jednopartijskom sistemu, i posebno o vodećoj ulozi partije u društvu — u susednim socijalističkim zemljama i istovetnost osnovnih karakteristika u pomenutim domenima. Ipak, postoje i neke specifičnosti, radi kojih treba ove zemlje i ponaosob analizirati. S obzirom da se sve naznačene promene najjasnije mogu sagledati na primeru Mađarske, ovom prilikom ću se zadržati na posebnoj analizi mađarskog »slučaja«.

Period napuštanja elemenata autohtonog modela u Mađarskoj

Činjenica da se od susednih socijalističkih zemalja najpre raspravljalo o neophodnosti reforme, a zatim najdalje otišlo u reformisanju administrativno-centralističkog sistema u Mađarskoj, može se objasniti pre svega sledećim objektivnim činiocima: Od susednih socijalističkih zemalja Mađarska ima s jedne strane najdužu tradiciju radničkog i komunističkog pokreta, s druge strane, ona je prema ekonomskim pokazateljima najrazvijenija.

Administrativno-centralistički sistem počeo se odlučno uvoditi od 1948. *Ukidanje fabričkih odbora* te godine *otklonjena je*

Digitized by Google

mogućnost za izrastanje socijalizma iz sopstvenih korena. Naime, fabrički odbori su u periodu 1945. — 1948. činili socijalno-političku bazu društvenog preobražaja. Oni su nastajali početkom 1945. spontano na oslobođenoj teritoriji u svim fabrikama koje su zapošljavale više od 50 radnika. Kao radnički organi, organizovali su obnavljanje razorenih postrojenja. Posle nekoliko meseci nastanka prvih fabričkih odbora, februara 1945. uredbom ministra industrije Privremene vlade u nadležnost fabričkih odbora stavljena su sva pitanja iz radnih odnosa, pitanja nadnica, radnog vremena, odmora, zatim ekonomsko-socijalna pitanja, higijensko-tehnička zaštita, radna disciplina i slično. Fabrički odbori su imali uvid u stanje proizvodnje, učestvovali su na sednicama direkcija, predlagali mere za unapređenje proizvodnje. Kao organi radničkog upravljanja, odnosno radničke kontrole u preduzećima, *fabrički odbori su do 1948. predstavljali bazu socijalističkih snaga u borbi za društveni preobražaj zemlje.* U to vreme Mađarska komunistička partija se zalagala za proširenje ovlašćenja fabričkih odbora. Međutim, sa odmicanjem procesa nacionalizovanja industrije odnos komunističke partije prema fabričkim odborima se menjao. Najpre je uveden takav sistem upravljanja privredom u kojem su rukovodstvu preduzeća sačinjavali direktor kao organ države, predsednik fabričkog odbora kao organ radnog kolektiva i sekretar partijske organizacije. Kasnije, sa centralizacijom državne privredne uprave, fabrički odbori su pretvoreni u sindikalne organe u preduzeću, i najzad uveden je princip »jedinonačalija« sa svim konsekvencama koje on ima za položaj radnika prema sredstvima za proizvodnju.

Ono što su fabrički odbori predstavljali za radničku klasu grada, to su u periodu 1945. — 1948. seoskom radništvu bili *seljački odbori* za podelu zemlje. Oni su sprovodili agrarnu reformu koja je obuhvatila 34,6% ukupne teritorije zemlje, odnosno 29,6% oranica. Zemlju su dobili pre svega seljaci — bezemljaši, sluge sa gazdinstava i nadničari. Ukupno oko 2,4 miliona pripadnika agrarnog proleterijata dobilo je ovom podelom zemlje oslonac za egzistenciju, kakav je oduvek priželjkivalo. Danas je potpuno jasno da je ratom razorena poljoprivreda Mađarske bila u bezprimerno kratkom roku obnovljena zahvaljujući upravo ovoj agrarnoj reformi koja je mobilisala široke mase poljoprivrednog radništva i seljaštva i podstakla njihovo zalaganje i neposrednu zainteresovanost za radne rezultate.[1]

Reorganizacija poljoprivrede sprovedena je 1949. uvođenjem obaveznog otkupa, i to, po administrativno određenim niskim cenama poljoprivrednih proizvoda, povećanjem poreskih opterećenja i ograničavanjem mogućnosti za nabavku savremenijih sredstava za proizvodnju. Takva politika koja se pravdala potrebom

---

[1]) Podaci o agrarnoj reformi 1945—1948, prema Timàr Màtyàs, *Gazdasàgi fejlődés és irànyitàsi mòdszerek Magyarorszàgon,* Budapest, 1968, o. 24.

Digitized by Google

ograničavanja »kulaštva« ali čije se dejstvo protezalo na celo seljaštvo, imalo je za posledicu beg sa zemlje znatnog broja poljoprivrednih proizvođača i shodno tome pad proizvodnje. Prisilna kolektivizacija do sredine 1953. obuhvatila je 22,6% oraničnih površina. Takva agrarna politika imaće određenu ulogu i u izbijanju događaja u 1956. godini.[2]

Prvi talas reforme

Posle smrti Staljina, kao i u ostalim istočnoevropskim zemljama, i u Mađarskoj su se javile prve kritike administrativno-centralističkog sistema. Kritika je bila uperena protiv forsiranja izgradnje teške industrije, prinudne kolektivizacije, administrativnog pritiska i strogog centralizma. Plenum Centralnog komiteta Mađarske radničke partije doneo je odluku da se pristupi otklanjanju ovih negativnih pojava u ekonomskoj politici. Kad je Rakoši smenjen, nova vlada predviđala je reviziju ekonomske politike i orijentaciju na podizanje životnog standarda. Ukinuta je prividna kolektivizacija i sistem obaveznog otkupa. Sužena su ovlašćenja izvršnih organa vlasti i predviđena je decentralizacija državne uprave. Međutim, ostvarivanje ovog programa naišlo je na velike otpore pristalica strogog centralizma koji se nisu lako predavali. Oni su na Plenumu Centralnog komiteta marta 1955. izvojevali osudu navodno »desničarskih« pogleda. Tek naredne godine, posle XX Kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza, koji je otvorio proces destaljinizacije u Sovjetskom Savezu, i u Mađarskoj oživljuju ponovo kritike etatističkog sistema, mada samo izvan Partije, koja još nije bila spremna za kritiku. Međutim, sredinom 1956. su *oživele i diskusije o menjanju privrednog sistema*. Ipak, 23. oktobra 1956. u Budimpešti su izbile velike demonstracije sa zahtevima da se ukine birokratsko-etatistička struktura političkog i privrednog sistema, da se ukine monopol političke vlasti Partije, da se demokratizuje društveno-politički život, uspostave ravnopravni odnosi sa Sovjetskim Savezom i slično. Partijsko rukovodstvo bilo je potpuno nespremno da nađe odgovarajuća rešenja u nastaloj situaciji, te je tražilo intervenciju sovjetskih trupa protiv demonstranata. Ta činjenica je doprinela pretvaranju antibirokratskog revolta u antisovjetski, pa i antisocijalistički ustanak Mađarska radnička klasa doživljavala je još jedan težak i tragičan trenutak svoje istorije. Njene opravdane težnje za demokratizaciju društvenih odnosa i za bolje ekonomske i društvene uslove života, koje su se ispoljile i u spontanom stvaranju radničkih saveta u preduzećima u toku ovih događaja, bile su osujećene nastalim spletom okolnosti. Ovi događaji su delovali u pravcu odlaganja procesa reformisanja sistema, i to ne samo u Mađarskoj, već u celoj istočnoj Evropi.

[2]) Erdei Ferenc — Fazekas Béla, *A magyar mezőgazdasàg huszonöt évé*, u zbirci »25 év«, Kossuth, Budapest, 1970, o. 121.

Digitized by Google

Drugi zalet reforme u Mađarskoj

Proces reformisanja administrativno-centralističkog sistema u Mađarskoj započeo je decembra 1964, kada je CK Mađarske socijalističke radničke partije doneo odluku da se pristupi analizi postojećeg sistema upravljanja privredom i razmatranju mogućnosti njegove promene. To je učinjeno zbog toga, što je *neefikasnost privrednog sistema postala očigledna*, što je bivalo sve jasnije, da takav »mehanizam« koči privredni razvoj.

Novembra 1965. plenum CK je dao polazne smernice za pripremanje reforme privrednog mehanizma, a osnovni i prvi dokument mađarske privredne reforme, odluka CK MSRP o reformi privrednog sistema, doneta je 27. maja 1966. godine.[3]) Kao argument za uvođenje reforme isticana je činjenica što *daljem razvoju smeta dotadašnji sistem administrativnog i centralističkog upravljanja.* Prema ovoj odluci privrednom reformom trebalo je da se ubrza potpuna izgradnja socijalizma, razviju socijalistički svojinski odnosi i proizvodne snage, poveća samostalnost i aktivnost proizvodnih jedinica, usavrše i razviju metodi planiranja, dovede do većeg izražaja princip socijalističke raspodele dohotka radi stimulisanja preduzeća i proizvođača i da se podstakne efikasnije iskorišćavanje društvenog rada i veća organizovanost rada svake proizvodne jedinice. Privredna reforma je u celini i neposredno počela da dejstvuje od 1. januara 1968, dok su pre toga postepeno uvođeni samo pojedini njeni elementi.

Pod uticajem posrednih regulatora, a posebno lične materijalne zainteresovanosti, nastala je promena u shvatanjima i načinu rada privrednih rukovodilaca, koji su u svom radu sve uspešnije tražili i nalazili rešenja. *Inicijativnost preduzeća je porasla.* Tako je već 1968. godine praksa dokazala da novi privredni sistem u većoj meri stimuliše proizvodnju koja je povezana sa tražnjom i zato sadrži u sebi mogućnosti bržeg i dinamičnijeg razvoja.

Pošto je na Plenumu CK MSRP, održanom 4. decembra 1968. godine pozitivno ocenjeno delovanje privredne reforme tokom te godine, naglašeno je da se dalji zadatak sastoji u bržem razvoju demokratske kontrole u privrednom životu i u primeni principa socijalističke raspodele uz izbegavanje uravnilovke u raspodeli. CK je zatražio od državnih organa da ekonomskim merama podstaknu zdravu međusobnu konkurenciju privrednih organizacija i razvoj kooperacije sa inostranim partnerima.[4]) Postepeno je postalo, međutim, jasno, da se dejstvo starog sistema ne može ukloniti odjedanput i da se rezultati novog sistema upravljanja privredom postižu samo postepeno. U 1968. godini je, naime, sistem raznih subvencija i pomoći još široko primenjen, šire nego

[3]) *A MSZMP Központi Bizottságának határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról*, »Társadalmi Szemle«, № 6, Budapest, 1966, o. 3—35.

[4]) »Népszabadság«, Budapest, 5. XII 1968, o. 1—2.

Digitized by Google

što je to, pri većoj efikasnosti privrednog mehanizma neophodno.[5])

U toku 1969. su se jasnije pokazali neki nedostaci mađarske privrede od kojih su mnogi izazvani neadekvatnošću privrednog sistema pre reforme, a neki su egzistirali i dalje kao rezultat neradikalnih mera reforme u pojedinim domenima. Pošto je institucionalni sistem upravljanja privredom u osnovi ostao netaknut, sistem ugrađenih kočnica preneo je iz starog u novi mehanizam različite subvencije, dotacije, iznimke i organičenja, iako su te mere bile označene kao privremene. Tako je, na primer, teret jačanja nekih glomaznih preduzeća koja su zbog svoje neefikasnosti i neekonomičnosti imala da budu rasformirana, ali koja su zahvaljujući subvencijama i nizu drugih finansijskih olakšica zadržana, prebačen na državni budžet. Proces davanja takvih i sličnih olakšica i prednosti pod pritiskom određenih subjektivnih faktora naročito je ojačao 1972—1974. To je išlo pod ruku sa stezanjem akcionog prostora subjektima proizvodnje, odnosno, sa jačanjem uloge države i partije u neposrednom privrednom životu. Ovaj trend je prihvaćen i na kongresu MSRP 1975. Ovakvom napuštanju reforme doprinela je i recesija u svetu, izazvana ekspanzijom cene nafte i drugih sirovina na svetskom tržištu, s obzirom, da je mađarska privreda veoma zavisna od spoljne trgovine, a posebno od uvoza sirovina i goriva. Uz to, Sovjetski Savez je u to vreme najavio, a kasnije i sproveo promenu režima po kojem su se članice SEV-a, dakle i Mađarska, snabdevale naftom i gasom iz Sovjetskog Saveza po znatno nižim cenama od onih na svetskom tržištu. Inače, povećanje cena sovjetske nafte, čime je poskupeo i mađarski izvoz, odnosno, izgubio konkurentnost na zapadnom tržištu, činilo je »opravdanim« subvencioniranje preduzeća i grane koji su bili u tome tangirani. Težnja da se spreči širenje spoljne inflacije na unutrašnje tržište i ublaže posledice dekonjunkture na domaća preduzeća, da se zaštiti životni standard stanovništva, s uspehom je sprovedeno, ali je dovela do drugih neprilika. Porastao je deficit državnog budžeta, došlo je do narušavanja spoljašnje privredne ravnoteže, a u oblasti ekonomske politike, — kao što je rečeno, — osnažilo je državno subvencioniranje, proširio se jaz između domaćih cena i onih na svetskom tržištu, povećan je broj administrativnih propisa...

Međutim, uprkos svemu, potpuni povratak na stari sistem rigidnog centralističkog upravljanja i planiranja nije bio moguć, a nije to niko u Mađarskoj ni očekivao.

Najnoviji zamah reforme

Početkom 1979. naprotiv, otpočinje *obnova prvobitne reforme.* Postalo je, naime, jasno da je za održavanje, a pogotovu za jačanje konkurentnosti mađarskih proizvoda na svetskom tržištu —

[5]) Dobos István, A reform első tapasztalatai és a népgazdaság 1969 évi terve, »Közgazdasági Szemle«, № 1, Budapest, 1969, o. 1—9.

Digitized by Google

neophodno oživeti i proširiti privrednu reformu, uz prilagođavanje novoj situaciji na svetskom tržištu. Ubrzo se pokazalo, da se ne mogu stvari rešavati parcijalno. Tiha borba između pristalica i protivnika sveobuhvatne i radikalnije reforme nije, i ne može biti okončana. Ali se osamdesete godine, barem do sada, karakterišu uznapredovanjem pristalica radikalnije reforme. Najpre XII Kongresa MSRP, marta 1980., zatim Aprilski plenum 1983, kao i Aprilski plenum 1984. godine davali su podsticaje za istrajavanje pri reformi, odnosno za njen novi zamah.

Pošlo se od toga da je već dosadašnja praksa dokazala da se u socijalističkoj planskoj privredi uspešno mogu primeniti instrumenti posrednog regulisanja privrednog života, da se centralno planiranje može organski povezati sa objektivno postojećim robno-novčanim odnosima, a da sve to ne dovodi do anarhije u privrednom životu i do napuštanja socijalističkih ideala i svesti. Na pomenutom Plenumu CK MSRP osnovni argumenti pri davanju novog podsticaja za udaljavanje privrednog sistema od starog administrativno-centralističkog modela, odnosno, za dalji razvoj reforme, je onaj isti koji se nametao i krajem šezdesetih godina: Imperativ efikasnijeg korišćenja svih proizvodnih snaga i oslobađanja nove stvaralačke energije — zahteva dalji razvoj sistema upravljanja privredom, kao sredstvom kojim će se ti željeni ekonomsko-politički ciljevi postići.[6])

Na osnovu odluka najviših partijskih tela ubrzo su počele da se uvode krupne promene, i to, najznačajnije u položaju državnih preduzeća. Izmene Zakona o državnim preduzećima iz 1977. godine. U novom zakonskom aktu, koji je donet 1984. godine, a stupio na snagu 1. januara 1985. godine, preduzeća su podeljena na dve grupe. U prvu grupu spadaju ona preduzeća kojima i dalje upravljaju neposredno centralni državni organi. To su krupna preduzeća iz najvažnijih grana privrede, kao što je na primer, industrija čelika, kao i preduzeća iz oblasti komunalnih delatnosti. Smatra se, da povećanje samostalnosti ovih preduzeća ne bi proizvelo željene efekte. Drugu grupu čine ona državna preduzeća u koje se uvodi samoupravljanje, a među njima vlada ekonomska konkurencija. Ekonomska i pravna samostalnost ovih preduzeća se povećava. Dok su izvesnom samostalnošću u planiranju raspolagala već od ranije, novim zakonskim propisom ova preduzeća dobijaju organizacione garantije njihove samostalnosti. Naime, gasi se pravo ministarstva, odnosno, mesnih saveta da upravljaju ovim preduzećima. Njima ostaje samo pravo nadzora nad zakonitošću rada preduzeća, dok imenovanje direktora prelazi u delokrug preduzeća.

Novim zakonskim propisima uvedeno kolektivno rukovodstvo u preduzeću je samoupravno telo, koje u manjim preduzećima ima oblik zbora svih radnika, a u većim saveta preduzeća koji

[6]) *Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányitási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól*, »Társadalmi Szemle«, № 5, Budapest, 1984, o. 3—14.

Digitized by Google

biraju zaposleni u preduzeću. *U samoupravne funkcije po novim zakonskim propisima spadaju ovlašćenja od suštinske važnosti za funkcionisanje preduzeća, dok operativna ovlašćenja u rukovođenju preduzećem pripadaju direktoru preduzeća.* Tako kolektivni organ upravljanja u preduzeću utvrđuje plan proizvodnje i poslovanja, svodi bilans poslovanja, donosi značajnije odluke o investicijama, o organizacionoj strukturi preduzeća, zapošljavanju i o raspodeli dohotka preduzeća. Jedno od najvažnijih ovlašćenja kolektivnog organa upravljanja u preduzeću je sada i izbor direktora, koga je u ranijem sistemu imenovalo nadležno ministarstvo. U skladu s pravom izbora direktora, kolektivno telo upravljanja preduzećem ima pravo i da zahteva izveštaj od direktora i ocenjuje ga, a takođe ono razrešava dužnosti direktora. Može se reći, da kolektivnom telu upravljanja preduzećem pripadaju prava poslodavca. Činjenica da direktor odgovara — i da je podređen kolektivnom organu upravljanja u preduzeću predstavlja u stvari *organizacionu garantiju za samostalnost preduzeća.*

U delokrug direktorovih ovlašćenja spadaju sva ona koja nisu zakonskim propisom izričito data u nadležnost kolektivnom telu upravljanja u preduzeću. Vremenski period od uvođenja novog sistema u upravljanje preduzećima nije bio dovoljno dug da bi se sagledala sva iskustva, tim pre, što je formiranje kolektivnog tela po preduzećima teklo postepeno i oteglo se i na 1986. godinu. *Prva iskustva ukazuju,* međutim, *da u praksi nastaju problemi u razgraničenju nadležnosti direktora i kolektivnog tela.*[7])

U novim zakonskim propisima ostali su oni okviri prava izdavanja obaveznih planskih uputstava, koji su već u ranijoj fazi reforme limitirani na izuzetne situacije predviđene propisom najviših organa državne vlasti. To u najmanju ruku mora biti uredba vlade. Ipak, novi zakonski propisi uvode i obavezu državnog organa koje je izdalo obavezno plansko uputstvo, da nadoknadi štetu koju bi zbog pridržavanja takvom uputstvu pretrpela neka radna organizacija. Oštećeno preduzeće ima pravo čak i da pokrene spor kod nadležnog suda za naknadu štete, ukoliko zahtevu za naknadu štete državni organ ne udovolji.

Značajne mere koje su uvedene u pravcu obezbeđivanja samostalnosti preduzeća, međutim, nikako *ne diraju u državnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju,* odnosno, nad preduzećima. Tako, iako ministarstva i mesni saveti više ne upravljaju preduzećima, oni i dalje imaju vlasnička ovlašćenja prema njima: za izbor i razrešenje direktora preduzeća potrebna je saglasnost nadležnog ministarstva, za odluku o prestanku postojanja nadležno je odgovarajuće ministarstvo ili mesni savet, a nadležnom ministarstvu pripada i pravo nadzora nad zakonitošću rada preduzeća. Iako ministarstvo, odnosno mesni savet nemaju pravo da preispituju celishodnost odluka koje se donose u preduzeću u vezi poslovanja, oni mogu poništiti nezakonite odluke kolektivnog

[7]) Dr Imre Vereš, *Važniji pravni problemi novije etape privredne reforme u Mađarskoj,* »Samoupravno pravo« broj 4, Beograd, 1986.

Digitized by Google

tela, sazvati sednicu tog tela preduzeća u slučaju povrede zakonitosti, a mogu i suspendovati direktora preduzeća.

Najznačajnije promene koje su uvedene novim reformskim merama, osim pravnog regulisanja statusa državnih preduzeća, tiču se decentralizacije strukture preduzeća i uvođenja novih oblika u maloj privredi.

Na osnovu novih mera početkom osamdesetih godina preduzete su *obimne mere decentralizacije* velikih trustova, s namerom da se između manjih organizacionih formi, tj. manjih preduzeća razvije konkurencija, što je monopolski položaj trustova onemogućavao. Ovaj proces je još u toku.

U maloj privredi je uvedeno ugovorno preduzetništvo u trgovini, radne zajednice za privređivanje kao i radne zajednice za privređivanje u preduzećima.

Ugovorno preduzetništvo (szerződéses üzemeltetés) u trgovini se ostvaruje davanjem u zakup neke prodavnice koja je inače u okviru nekog državnog preduzeća. Zakupac postaje ono fizičko lice koje je ponudilo najviši iznos zakupnine na javnoj licitaciji. Poslovođa-preduzimač, dakle, zakupac, posluje u ime preduzeća, ali samostalno, preuzimajući sav rizik i odgovornost. On zaključuje građansko-pravne ugovore o nabavci robe ali zakon mu daje i neka prava, odnosno, ovlašćenja poslodavca. Tako, prilikom zapošljavanja radnika u tom pogonu, tj. prodavnici, potrebna je i saglasnost, poslovođe-preduzimača, a na njegov opravdan zahtev preduzeće je dužno da otpusti radnike iz tog pogona. To se objašnjava činjenicom da je sav rizik poslovanja na teretu zakupca, a on finansira i lične dohotke zaposlenih u »njegovoj« prodavnici, pri čemu on može iz ostvarene dobiti isplaćivati i dodatne premije »svojim« radnicima.

Radna zajednica za privređivanje (gazdasági munkaközösség), kao poseban oblik male privrede, uvedena je Uredbom ministarskog saveta 1981. godine. Ona posluje sa sredstvima koja joj daju na poslugu, radi zajedničke upotrebe ili prenose u zajedničku svojinu njeni članovi. Radna zajednica za privređivanje može uz to i da zakupi sredstva u državnoj ili zadružnoj svojini, a pored ličnog rada svojih članova, ona ima pravo da zaposli i treća lica i učenike u privredi. Za svega nekoliko godina postojanja ova organizaciona forma u maloj privredi se pokazala ne samo veoma životnom, već i nezamenljivim učesnikom u privrednom životu,[7]) uprkos činjenici, da još nisu u potpunosti razrešeni svi problemi koji se u praksi javljaju zbog protivurečnosti između svojstva da radna zajednica samostalno zaključuje ugovore vezane za njeno poslovanje, prihvata obaveze i stiče prava u svoje ime, a istovremeno svojstvo pravnog lica nije joj dato.

Radne zajednice za privređivanje u preduzećima (vállalati munkaközösség) osnivaju se u okvirima državnih preduzeća, a njegovi članovi su inače radnici tog preduzeća. Potreba za ovim oblikom male privrede pojavila se time, što državna preduzeća često nisu u mogućnosti da zadovolje ukupnu potražnju za pro-

Digitized by Google

izvodima iz svog asortimana. Stalo se na stanovište, da običan prekovremeni rad ne bi doneo potrebne rezultate, te je izlaz nađen u mogućnosti da radnici preduzeća posle redovnog radnog vremena rade u prostorijama preduzeća, koristeći sredstva za proizvodnju svog preduzeća, ali u svojstvu članova posebne zajednice za privređivanje u preduzeću. Njihovo nagrađivanje uređuje se ugovorom između preduzeća i u samom preduzeću izdvojene radne zajednice. Ovakva radna zajednica ima svoju autonomiju unutar preduzeća. Saglasnost direktora preduzeća je potrebna samo za osnivanje radne zajednice, a kad je ona jednom osnovana, u izboru članova, izboru rukovodioca, o raspodeli ostvarenog dohotka — odlučuje samostalno.

Digitized by Google

Petar Bošković

Međusobna uslovljenost političkog i ekonomskog sistema

Najavljene ili započete promene u socijalističkim zemljama, koje se negde manje, negde više, nazivaju i reformama, izazvale su veliko interesovanje u svetu, pa i kod nas. I ovaj skup to potvrđuje. Takav stav izražen je i u dokumentima XIII kongresa SKJ.

Društveni sistemi ne mogu se, međutim, posmatrati kao statičke kategorije, već kao živi organizmi, a promene su zakonitost života, pa se stoga može samo i govoriti o dinamici i karakteru promena i u socijalističkim zemljama. Pravo je pitanje stoga kakve i dokle, a ne promene i reforme, da ili ne.

Pravci, opseg i dinamika promena u SSSR-u od višestrukog su interesa i značaja, i to kako zbog specifične težine ove zemlje na međunarodnom planu tako i njenog značaja za dalji razvoj socijalizma u svetu. Kada se govori o promenama u SSSR-u, najčešće se ima u vidu državnocentralistička komponenta sistema koja odlučujuće deluje na odnose u proizvodnji i raspodeli, a i u sferi nadgradnje. Treba, međutim, imati na umu i činjenicu da je i predrevolucionarnu ekonomsku strukturu Rusije karakterisao visok stepen državne kontrole, pa i vlasništva na sredstvima za proizvodnju. U Rusiji nije postojala snažna i autonomna zemljoposednička aristokratija koja bi ograničavajuće delovala na monarhističku vlast. Buržoazija je bila relativno slaba

Digitized by Google

i politički inertna, dok je najveći deo stanovništva činilo seljaštvo organizovano u seoskim zadrugama u kojima se na kolektivnom principu regulisao društveni i ekonomski život, a i to je deo političkog nasleđa i političke kulture.

Nema sumnje da su svojevrstan put i dinamika ogromnih postrevolucionarnih transformacija u ekonomskoj, socijalnoj i ostalim sferama dali snažan pečat daljem razvoju političkog sistema. Došlo je do višestrukog uvećanja proizvodnih snaga i promena u socijalnoj strukturi stanovništva. Urbanizacija i opštedruštvena modernizacija, smatraju mnogi teoretičari, ima i svoje povratno dejstvo na politički sistem, koje rađa potrebu za daljim promenama u političkom sistemu, pre svega u partiji koja drži svojevrsni monopol nad upravljanjem, a time i ekonomsku moć. U tom procesu javlja se potreba da se širi i decentralizuje krug upravljača, da se prenosi deo političke odgovornosti, kao uslov uspešnog funkcionisanja sistema, ali i legitimizacije partije. Razvoj u materijalnoj bazi društva i u sferi kulture i nauke, sa svoje strane, rađa diferencijaciju i pluralizaciju interesa u okviru nove socijalne strukture, što, sa svoje strane, otežava centralizovani oblik regulisanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Drugim rečima, stvaraju se objektivne pretpostavke za dalju demokratizaciju partije a time i društva. Ako je tako, onda se s pravom može postaviti pitanje — koje i kakve promene su nužne, da bi se uz, i sa partijom otvorio proces dalje demokratizacije društva. Ako postoji tesna međuzavisnost između promena u ekonomskom i političkom sistemu, pitanje mesta i uloge partije se nameće kao jedno od ključnih. Ako je socijalistička demokratija uslov daljeg materijalnog i opštedruštvenog napretka, kako otvoriti proces takve demokratizacije i očuvati vodeću, odnosno rukovodeću ulogu partije. Pred partiju se, nesumnjivo, postavlja kao zadatak odupiranje vlastitoj birokratizaciji, ali, čini se, i ustavno i pravno preciziranje njenog mesta u političkom sistemu. Znači li to napuštanje političkog, ekonomskog, kulturnog i svakog drugog monopolizma? Ako je to put ka daljoj demokratizaciji, onda se kao jedno od prioritetnih pitanja postavlja demokratizacija kadrovske politike, selekcija kadrova i u partiji i u društvu uopšte. Takav zaokret u izboru pretpostavlja javnost rada, ravnopravnu konkurenciju i u izboru i napredovanju.

Socijalističko društvo ne može potcenjivati ni značaj političkih i građanskih prava koja su ostvarena buržoaskim revolucijama, a za koja se izborila i radnička klasa. Socijalizam mora pružiti to i više, jer je sloboda radnog čoveka pretpostavka duhovnog i materijalnog bogatstva, a njeno pomanjkanje izraz njihove oskudice. Može li se u partiji koja deluje na principu strogo primenjivanog demokratskog centralizma razvijati demokratija ako to pretpostavlja jedinstvo misli akcije. Jedinstvo nije sporno, ali kako do njega doći demokratskim putem?

Digitized by Google

Najavljene promene u ekonomsko-društvenoj sferi od nespornog su značaja, one su svakako izraz potrebe za racionalizacijom ukupne društvene reprodukcije u proizvodnji i nadgradnji. To, uostalom, sve više nalaže i sve žešća konkurencija, koja stavlja na proveru životvornost svakog sistema u uslovima i sve veće međuzavisnosti sveta. Promene u ekonomsko-društvenoj sferi SSSR-a ističe se da su nezaobilazne. Pri tome sve češće dobijaju pravo glasa kategorije, kao što su robna proizvodnja, potpunija samostalnost privrednih subjekata, društveno-ekonomska odgovornost proizvođača, kolektiva i pojedinaca, plan kao usmeravajuća, a tržište kao pokretačka snaga. Iz toga nužno proizlaze promene u sistemu raspodele i prevladavanje uravnilovke. Uprkos ovim i mnogim drugim izazovima, koji se nužno javljaju, čini se da su sazreli svest i saznanje o tome da zaostajanje u savremenom naučno-tehnološkom razvoju znači slabljenje ekonomske osnove zemlje, usporavanje kvalitativnog rasta. Dvadeset sedmi kongres KPSS je u naznakama strategije društveno-ekonomskog razvoja zemlje ukazao na zastoje, do kojih je posebno došlo tokom sedamdesetih godina, ne samo u materijalnoj osnovi već i u nadgradnji. Ako to odražava spoznaju da je dosadašnji model reprodukcije iscrpio svoje kvalitativne potencijale, onda su, čini se, promene neminovne.

Ostvarivanje novog zakona o preduzećima, reorganizacija poljoprivrede i njen prelazak na kolosek intenzivne reprodukcije — nagoveštaji su smera kretanja i početak procesa značajnijih promena. Operacionalizacija ovih zamisli na principima demokratskog centralizma, uz proširivanje prava republika i mesnih organa, uvođenje nagrađivanja prema rezultatima rada, širenje kruga upravljača kroz socijalističko samoupravljanje naroda, sve više aktuelizuju pitanje izvodljivosti projekta u okviru postojećih institucija.

Sigurno je da postoji i veća grupacija funkcionera i upravljača koja je zainteresovana za očuvanje svojih pozicija i po prirodi stvari ne može biti prijemčiva za takve promene koje, u najmanju ruku, predstavljaju rizik za stečene pozicije. Razgraničavanje odgovornosti između upravljanja i partije i njeno prevođenje sa rukovodeće na kolosek vodeće snage, po svemu sudeći, dugotrajan je i mukotrpan posao, u kojem će biti i nesnalaženja, a nailaziće se i na otpore. Najavljene promene ili reforme valja stoga i posmatrati kao proces a ne nagle zaokrete, jer zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja upućuju na zaključak da su se stekli uslovi kada proizvodne snage počinju da nalažu promene u proizvodnim odnosima kao uslov za njihovu dalju dinamizaciju. U prilog tome da su takve promene neophodne, navešću tri razloga praktične prirode.

Istorijski gledano, interesi države, predrevolucionarne Rusije i postrevolucionarne vlasti odlučujuće su uticali, kao što je, uostalom, slučaj i u drugim zemljama, na smer unutrašnje i spoljne politike, oni su uvek bili u funkciji projektovanog nacional-

Digitized by Google

nog interesa. Ta konstanta se potvrđivala u istoriji ove zemlje tokom viševekovnog uspona njene moći. Spoznaja da bi nastavljanje sadašnje dinamike razvoja vodilo ka stagnaciji kvalitativnih faktora rasta, koji se, pre svega, temelje na ubrzanom naučno-tehnološkom razvoju, moglo bi imati za posledicu gubljenje sadašnje pozicije na globalnoj sceni, što je sa najvišeg mesta postavljeno kao pitanje sudbine socijalizma.

Promene koje se vrše u drugim socijalističkim zemljama, i već daju određene rezultate, normalno je da stimulativno deluju i na SSSR. Dubina i dinamika promena koje se ostvaruju u NR Kini, ceneći po opsegu a i prvim rezultatima na planu društveno-ekonomske modernizacije, od posebnog su interesa i značaja za SSSR.

Proces strukturalnih reformi koji je u toku u zemljama razvijenog Zapada, pored nespornih pozitivnih rezultata, rađa i krupan problem, a to je enorman porast strukturalne nezaposlenosti. Nominalna deficitarnost u radnoj snazi u SSSR-u, ubrzanjem tehnološkog razvoja ne samo da bi bila prevladana već bi mogla podsticati dalje proizvodno zapošljavanje. Na taj način eliminisala bi se ili ublažila potreba da se vrši dislokacija radne snage iz jednog u drugi deo zemlje. Poznato je, naime, da u južnim i jugoistočnim delovima zemlje postoji višak radne snage, ali bi njeno znatnije pomeranje ka severu i severoistoku povlačilo za sobom finansijske, pa i društvene teškoće.

Na pomolu su, čini se, promene na sveobuhvatno prestrojavanje, koje zadire u tradicionalni sistem vrednosti, u kome su u praksi više vrednovana psihološka svojstva, kao što su socijalna sigurnost ispred izazova novog i bogatijeg ali neizvesnijeg, samozadovoljstvo naspram preduzimljivosti, inertnost u odnosu na inicijativu, uravnilovka naspram pravičnoj nejednakosti, oslanjanje na svemoć države nauštrb samopomoći, svemoć plana a potcenjivanje tržišta, status po osnovu pozicije a ne rezultata rada i slično.

Ostaje, međutim, da se vidi kakva će biti dinamika i domašaji ovih promena. Izvesno je da se one neće lako ostvarivati. Otpori su neizbežni. Oni u upravljačkim tehnostrukturama privrede mogli bi biti najveća prepreka jer će započeti kurs dovesti do kvalitativnih promena, ponajviše u onim strukturama koje dosadašnji model reprodukcije nije pripremao za takve zaokrete.

Digitized by Google

Milo Đukić

Podsticaji i otpori

Kada govorimo o reformama uopšte a posebno o ekonomskim reformama u socijalističkim zemljama — počev od one Lenjinove »Nove ekonomske politike« (NEP) — može se, mislim, ukazivati na neke pojave koje se ispoljavaju kao pravilo. Potrebe za ekonomskim promjenama (nazovimo ih reformama), prvo, uočavao je i proklamovao partijski vrh — isključivo je on predodređivao ciljeve i utvrđivao okvire »reformskog ponašanja«. Privredne reforme su po pravilu ili, možda je tačnije reći, bez izuzetka upadale u krizu i od njih se odustajalo kada bi, opet, partijski vrh dolazio do saznanja da logika razvoja ubrzano i, uz to, neminovno vodi prema širim društvenim reformama, mnogo širim nego ih je »vrh« zamišljao, želio, programirao i, sa svog stanovišta, smatrao svrsishodnim.

Suočen sa strahom od neizvjesnosti kuda sve »iskakanja« mogu da povedu i dokle da dovedu, partijski vrh bi, pred opasnošću od izmicanja kontrole iz ruku, tada odustajao i od minimalnih ciljeva. Takva povlačenja su po pravilu imala ekonomski retrogradan karakter i društveno represivan izraz.

Pokazao je to i NEP, kao prva ekonomska reforma u jednoj socijalističkoj zemlji. Lenjinova Nova ekonomska politika prije

Digitized by Google

svega je pokazala da šire zamišljena privredna reforma podstiče (i ne može bez toga) razuđenija društvena ispoljavanja. Pred talasom ideja, političkih i idejnih strasti, emocija i nadanja, koje je pobuđivala sovjetska Rusija tog vremena, podizale su brane i isturale »sanitarne kordone« kudikamo kulturno razvijenija i ekonomski bogatija buržoaska društva.

Nova ekonomska politika je istovremeno bila veliki unutrašnji izazov i iskušenje. Njeno gašenje izrodilo se u opštu društvenu represiju. Otprilike kada je obavljeno njeno likvidiranje, Staljin je započeo najširu društvenu represiju, okrenuo se masovnom proganjanju ideja i njihovih nosilaca. Ekonomsko nasilje i neekonomsko ponašanje izrodilo se u gušenju demokratskih izraza.

Poznato je koliko je skupo platilo sovjetsko društvo zavođenje Staljinovog ekonomskog modela. Proglašeno za opštevažeći i »zakoniti«, u praksi »provjereni« put izgradnje socijalizma u svim zemljama, presađivanje tog modela platile su ekonomski još skuplje poslije 2. svjetskog rata i zemlje tzv. narodne demokratije, kao privredno razvijenije državne zajednice. Zaboravlja se pokatkad, odnosno zanemaruje ova »privredna reforma« u istočnoevropskim zemljama, koja je imala teške društveno retrogradne posljedice. Presađen iz istorijski i razvojno sasvim drugih uslova, ovo spoljno ekonomsko nasilje takođe je izazvalo velike društvene lomove, čiji su spoljni izrazi bili masovni procesi i likvidiranje oponenata. I ova faza u razvoju socijalističkih društava, koja je vidljivije počela 1947. godine (sa formiranjem Informbiroa) i trajanjem nadživjela Staljina, pokazuje da ekonomsko nasilje i ukalupljivanje povlači za sobom neminovno »izrođivanje« u društvenu represiju.

Ma koliko marksizam poricao ili bar minimizirao presudnu ulogu ličnosti u istoriji, istorija reformi je pokazala da su se njihova iniciranja ili propadanja po pravilu vezivala za ličnosti — od Lenjina do Gorbačova (ako je riječ samo o SSSR). Staljin je naime negirao Lenjinov NEP, a trebalo je čekati na Staljinov fizički silazak sa scene da bi, 19 mjeseci poslije toga, (oktobra 1954), Hruščov progovorio o promjenama u ekonomskoj sferi. Pod inercijom pokrenutih debata o »napuštanju preživjelih formi rukovođenja privredom« i napuštanja »direktivnog normativizma«, Brežnjev usvaja (1965) ali ubrzo odustaje od dinamiziranja privrede i upada u inerciju i imobilizam, koji je sovjetsko društvo — kako se u SSSR sada ocjenjuje — ekonomski skupo platilo. Tek poslije Brežnjeva mogao se pojaviti jedan Gorbačov.

Vrijeme (1965—1968) je za sobom ostavilo samo želje da se privreda reformiše i mnogo ideja na koji način je trebalo to ostvariti. Mnogo šta o čemu se tada, prije dvije decenije govorilo, ponavlja se i sada u Sovjetskom Savezu i nešto opreznije u ostalim zemljama »socijalističke zajednice«.

Digitized by Google

Zbog čega se, pred kakvom opasnošću tada ustuknulo? Obično se lakonski zaključuje da je do povlačenja došlo pred opasnošću od procesa koji su imali najdramatičniji izraz u zbivanjima — u Mađarskoj (1956) a u drugoj reformskoj fazi (1968) — zbog »praškog proleća«.

Mada te događaje ne bi trebalo zanemarivati, ipak se mora govoriti o drugim, ako se može reći, ozbiljnijim razlozima. Sudbine ekonomskih reformi uvjerljivo potvrđuju koliko je Marks bio u pravu kada je ukazivao na to da je »kritika u oblasti ekonomike pretpostavka svake druge kritike«, što znači da se kritičko preispitivanje ne može zadržati isključivo u ekonomskim okvirima. Logika razvoja ih neminovno prebacuje u sferu produkcionih odnosa, društvenih promjena.

To je, u stvari, u svim reformama bio »kamen međaš«, razvođe, društvena »vododelnica«, dokle su sve one dolazile i na njima se spoticale pa dosad i propadale — bilo da su slamane unutrašnjim otporima ili spoljnim intervencijama.

Kakva može biti sudbina sadašnjih reformskih poduhvata, prije svega u Sovjetskom Savezu? U kojoj su se mjeri u njemu promijenile društvene okolnosti da bi se sa više izvjesnosti moglo govoriti o njenim izgledima? Gorbačov zasad više govori o promjeni i stvaranju društvenog raspoloženja i mišljenja nego o postojanju povoljnih prilika za prestrojavanje, kako kaže, »u svim sferama«, ukoliko se kao povoljan trenutak ne mogu shvatiti njegova ocjena da za odlaganje promjena više nema vremena i da je sovjetsko društvo suočeno sa istorijskim izazovom. Pri tom je, očigledno, svjestan otpora. Time se dijelom može objašnjavati njegovo češće insistiranje na manje obaveznom i »opasnom« prestrojavanju nego na reformama, kao ozbiljnijem i riskantnijem društvenom izazovu, ne bježeći pri tom od oglašavanja i poistovjećivanja »perestrojke« sa revolucijom, a katkad i definisanja da prestrojavanje pretpostavlja i promjenu političkog sistema.

Uz sazrelo shvatanje da su promjene nužne, još nije formulisan i ponuđen precizan »koncept« promjena. Zasad se, čini se, više radi o registrovanju problema, pravljenju njihovog registra. Spisak je već dugačak, iako nije zaključen, i postaje sve duži koliko se ide dalje u kritičkom ocjenjivanju postojećeg stanja.

Gorbačov govori o »novom kvalitetu društvenih odnosa« i »revoluciji u društvenim odnosima«, o promjeni shvatanja. Još se, međutim, ne definišu tokovi tih preobražaja, koji bi očigledno trebalo da budu značajni i veliki, jer sam Gorbačov povezuje njihov uspjeh (i neuspjeh) sa sudbinom zemlje i svakog čovjeka.

Davno je uočeno — a na to se ukazivalo i prije dvije decenije — da *perspektivno* najvažniji gubici nastaju u čovjeku, blokiranjem stvaralačkih snaga, neracionalnim korišćenjem i uzaludnim trošenjem ljudskog rada. Kakvi će se društveni podsticaji dati da bi se taj sputani potencijal oslobodio i razmahnuo?

Digitized by Google

Može se primijetiti da se danas u Sovjetskom Savezu aktueliziraju nepovske pouke. Na njih se možda prije svega sada ukazuje zbog toga da bi se obezbijedio »ideološki alibi« inicijativama za ekonomsko i društveno prestrojavanje.

Ali nepovsko vrijeme ima i druge, ne baš ohrabrujuće pouke i poruke, koje mnoge društvene slojeve upozoravaju na opreznost i suzdržanost podsjećajući se sudbine svih onih koji su podsticali nepovske nade. Tim vremenom, međutim, još niko ozbiljno nije počeo da se bavi u Sovjetskom Savezu, ako se ne zanemari jedna više lapidarna izjava (Gorbačova) da se rešenja problema ne mogu tražiti u iskustvima tridesetih i četrdesetih godina, podjednako kao i šezdesetih i sedamdesetih godina. »Iskustva« Staljina su, prema tome, stavljena na istu ravan i poistovjećena su sa vremenima Hruščova i Brežnjeva, mada aktuelne inicijative prije svega — pored ostalog i vraćanjem vremenima NEP-a — predstavljaju negiranje perioda ekonomske a možda i društvene vladavine Staljina. Ozbiljnije bavljenje neposrednim, postnepovskim periodom uključivalo bi i preispitivanje, valorizovanje ako ne i reafirmisanje ekonomsko-društvenih ideja sa čijim se autorima Staljin nemilosrdno obračunao, ili bar traženje ponekog »zrnca istine« u ugušenim idejama. U publicistici se, kao što je to i ljetos uradio »Komunist«, i dalje osuđuju »desničarske« ekonomske teorije Buharina i drugih. Teško je, ako je ikako moguće, pomiriti negiranja vladajućih iskustava 30-tih i 40-tih godina a ne uočiti bilo šta pozitivno u idejama na čijem su se negiranju i gušenju ta »iskustva« zasnivala.

Ako je dvodimenzionalni značaj nepovskih poruka značajan prije svega za Sovjetski Savez, ne može se reći da se ne pamte postnepovske refleksije i u drugim zemljama »realnog socijalizma« (period pedesetih godina). Sudbine kasnijih reformi su utoliko poučnije. Time se možda može na najbolji način objasniti reformska suzdržanost koja se osjeća — na blaži ili oštriji način — od zemlje do zemlje u svijetu »realnog socijalizma«.

Zapaža se izmijenjeno ponašanje. U ranijim vremenima se procjenjivalo da su reforme propadale zbog otpora koje su prije svega dolazile iz Sovjetskog Saveza, jer su njegovi najbliži saveznici mogli najviše da krenu »pola koraka« više od onoga što je urađeno u SSSR. Sadašnji unutrašnji procesi u SSSR, naprotiv, ne predstavljaju iole snažniji impuls za većinu savezničkih zemalja; u nekima od njih se, čak, prećutkuju, minimiziraju i na određeni način ograđuju, objašnjavanjem da se u SSSR preduzima nešto što je u njima odavno obavljeno. I to se može posredno pojavljivati kao jedan od limitirajućih faktora za brže obavljanje prestrojavanja u Sovjetskom Savezu, da ne kažemo da mogu uticati na njen konačan ishod.

Uspjeh ekonomske reforme moguć je samo pod uslovom obavljanja društvenih promjena. Uostalom, to pokazuje i naše iskustvo. Kada je već o njemu riječ, može se nešto reći o nje-

Digitized by Google

govom dvostrukom značenju i značaju za ono što se »nekad i sad« dešavalo »na Istoku«. Prije dvije pa i tri decenije, bez sklonosti da precjenjujemo sopstvenu ulogu, Jugoslavija je ipak bila nekakav uspješni uzor i podsticaj za obavljanje ekonomskih i društvenih reformi. Ekonomska stagnacija i nazadovanje, u mnogo čemu, do čega je došlo u Jugoslaviji, sada se kod protivnika ekonomsko-društvenih preobražaja u zemljama »realnog socijalizma«, na žalost, koristi kao upozorenje kako ne treba raditi, kao iskustvo koga se treba čuvati. I naše oklijevanje da sami sebe mijenjamo takvim snagama samo može ići naruku.

Digitized by Google

Ivica Josipović
„Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu" Upoređenje angažovanja članova SKJ, nečlanova i bivših članova

(NIRO »Mladost«, Beograd, Marksistički centar CK SK Srbije, Institut društvenih nauka u Beogradu, Beograd, 1985)

Jugoslovenska društvena i politološka misao obogaćene su još jednim empirijskim istraživanjem koje će bogatstvom tema, kao i sadržinom koju nudi, sigurni smo, izazvati interesovanje teoretičara političke nauke i mnogih drugih. Jugoslovensko društvo bremenito je brojnim protivurječnostima koje traže odgovor na mnoga pitanja. Jedan od naučno prihvatljivih načina da se istraže ove protivrječnosti i dâju odgovor na brojna otvorena pitanja sastoji se u empirijskim istraživanjima i na osnovu toga naučnom zaključivanju koje treba da predstavlja osnovu za najvišu fazu naučnog saznanja: prognoziranje i predviđanje.

Istraživači Instituta za društvena istraživanja iz Beograda sa saradnicima sproveli su višegodišnje opštejugoslovensko istraživanje političkog angažovanja u Ljubljani, Beogradu, Boru i Leskovcu, na odgovarajućim uzorcima ispitanika koji je obuhvatao članove SKJ, nečlanove, kao i bivše članove. U projektu istraživanja, kao i samom istraživanju, primijenjena je tehnika anketiranja koja je podrazumijevala da se istraživanje temelji na iskazima ispitanika. Upravo se na ovome može graditi kritika ovakvog prilaza koji se bazira na subjektivnim ocjenama i procjenama ispitanika, a u nedovoljnoj mjeri obuhvata objektivna stanja i odnose.

Jugoslovensko društvo otvoreno je za sve uticaje sa strane ili iznutra bila ona pozitivna ili negativna, ističe u uvodnom dijelu

Digitized by Google

V. Goati. Jedno društvo svoju vrijednost i stabilnost dokazuje (pored ostalog) i time koliko je spremno prihvatiti uticaje i vršiti kritičku analizu vlastite prakse. Upravo je to osnovna poruka studije koja metodološki utemeljeno (ali i sa brojnim neriješenim problemima od kojih smo glavni naveli) analizira faktore društveno-političkog angažovanja u jugoslovenskom društvu. Našem društvu, posebno Savezu komunista Jugoslavije, u sadašnjim uslovima opterećenim brojnim protivrječnostima ekonomskog, političkog i socijalnog karaktera nedostaju slična empirijska istraživanja koja će uočiti, naznačiti, problematizirati i omogućiti rješavanje problema.

Studija sadrži pet dijelova. Prvi dio (uvodni tekst) koji govori o ciljevima i zadacima istraživanja napisao je dr V. Goati. U drugom dijelu dr Z. Vidojević vrši operacionalizaciju projekta istraživanja. U trećem dijelu dr A. Milić piše o odnosu porodice (jedne od varijabli) i političkog angažovanja.

U četvrtom dijelu mr. S. Joksimović istražuje problem motiva društveno-političkog angažovanja. U petom dijelu dr D. Pantić istražuje odnos i uticaj crta ličnosti na političko angažovanje. I na kraju, data su zaključna razmatranja na srpskohrvatskom i engleskom jeziku.

U prvom dijelu studije V. Goati određuje problemski (teorijski dio) empirijskog istraživanja (str. 5—27). Polazeći od stavova i podjela koje su izvršili M. Ostrogorski, R. Michels i M. Duverger o nejednakoj distribuciji političke moći u političkim partijama i postojanju nekoliko grupa u partijama koje se karakterišu različitim stepenom uticaja na generalnu politiku partije (bilo da se radi o čvrsto institucionalizovanim — evropskim partijama ili labavim — američkim), Goati na nivou teorijskog određenja predmeta istraživanja konstatuje da nalazi dosadašnjih empirijskih istraživanja kao i iskustva pokazuju da postoje značajne razlike u pogledu angažovanja članova SKJ. Naglašava se potreba komparacije sa drugim radničkim i građanskim partijama jer SKJ danas djeluje i kao politička partija na vlasti. Revolucionarnost ciljeva i angažovanja članstva SKJ, za razliku od drugih komunističkih partija na vlasti, u prvi plan stavlja metode djelovanja u SK.

Pored programskog razloga, postoji još jedan praktičan politički razlog, ističe V. Goati, potenciranja važnosti društveno-političkog angažovanja članova SKJ, a to je ekonomska situacija u SFRJ.

Osnovni cilj ovog empirijskog istraživanja sastoji se u opisivanju, poređenju i objašnjavanju fenomena društvenog i političkog angažovanja članova SKJ, građana koji to nisu i bivših članova. Posebna pažnja se posvećuje rasvetljavanju socijalne, odnosno socio-profesionalne strukture društvenog i političkog angažovanja građana i članova SKJ. Osnovno pitanje na koje se traži odgovor jeste: koje se socijalne grupe više a koje manje angažuju u društveno-političkom životu? Drugi cilj istraživanja (poređenje) kompariranje društveno-političkog angažovanja — po intenzitetu i strukturi — ispitanika, posebno članova SKJ u četiri grada (Beograd, Ljubljana, Bor i Leskovac). Treći cilj istraživanja, ističe V. Goati, sastojao se u naučnom objašnjavanju ovog fenomena.

Pod društveno-političkim angažovanjem V. Goati podrazumijeva aktivnu participaciju u svim političkim procesima i odnosima u društvu. Osnovna tehnika korištena u ovom kompleksnom empirijskom istraživanju bila je anketa. U Beogradu i Ljubljani ispitivanje je izvršeno 1982, a u Boru i Leskovcu 1983. godine.

U drugom dijelu studije (str. 29—84) autor vrši operacionalizaciju projekta istraživanja time što postavlja teorijske okvire prve varijable (društveni položaj) u opšte društvene okvire, a posebno marksističke teorije o društvu. Ističe da društveni položaj nikada ne utiče pravolinijski na sadržaj,

Digitized by Google

oblik i intenzitet političkog djelovanja i angažovanja članova SKJ. Član SKJ ne može se sagledati kao politička monada, već u općoj korelaciji sa društvom kome pripada. Za otkrivanje društvenog položaja radničke klase, zaključuje Z. Vidojević, kao i samog člana SKJ, od ključne je važnosti sagledati karakter odnosa u proizvodnji i prisvajanju viška rada, kao i distribucije političke moći. Radi se o prelamanju društvenog položaja pojedinca kroz prizmu položaja radničke klase u konkretnoj istorijskoj situaciji. Klasna borba u savremenom jugoslovenskom društvu vodi se prvenstveno oko raspodjele viška vrijednosti, političke vlasti i društvene moći. To su osnovni faktori koji primarno utiču na intenzitet, širinu i sadržaj društveno-političkog angažovanja članova SKJ, nečlanova i bivših članova, jedan je od osnovnih zaključaka ovog istraživanja i ponavlja se na više mjesta. Linija distribucije moći određuje stepen političke angažovanosti u SKJ i društvu u cjelini. Z. Vidojević društveno-političko angažovanje mjeri s pet osnovnih elemenata (kriterija): 1) mjesto u strukturi političke vlasti i društvene moći; 2) mjesto u organizaciji udruženog rada; 3) mjesto u društvenoj (klasnoj) podjeli rada; 4) obrazovanje; 5) materijalni položaj. Osnovni značaj pridaje prvom elementu jer smatra da politička sfera još ima dominantni položaj u društvu. Korelacija između društvenog položaja (prva varijabla) i društveno-političkog angažovanja članova SKJ izražava se u hipotezi da povoljniji i viši društveni položaj znači »oficijalni« politički aktivizam koji se zadržava na nivou postojećih institucija sistema i SKJ, i obratno. Istraživanje je pokazalo da je članstvo u SKJ značajan faktor društvenog položaja. Naime, konstatuje autor, može se zaključiti da je među članovima SK znatno manje izvršilaca u neposrednoj proizvodnji, što znači da je SKJ nedovoljno ukorijenjen među tradicionalnim jezgrom radničke klase, neposrednim proizvođačima.

Podatak da istraživanje nije potvrdilo pretpostavku da se sve više radnika društvenog sektora okreće dodatnim izvorima prihoda govori o nedostacima svih istraživanja koja svoje zaključke temelje isključivo na podacima dobivenim primjenom samo jedne metode, tj. tehnike i slobodnim procjenama i samoocjenama ispitanika koje treba uzeti sa rezervom. Npr. dominacija odgovora ispitanika prema kojima u našem društvu najbolje žive funkcioneri može se protumačiti, ističe autor, objektivnim društvenim položajem ovog društvenog sloja, ali i subjektivnim poimanjem ispitanika u vremenu kada se više nego ikada ranije govori i piše o privilegijama funkcionera ili kada na površinu izlaze razne afere i slično. U svakom slučaju, može se iz ovog dijela kompleksnog istraživanja izvući zaključak o dominantnoj ulozi društvenog položaja (izraženog kroz različite činioce) na društveno-političko angažovanje članova SKJ.

U trećem dijelu studije (str. 85—118) istražuje se organizacioni činilac i njegov uticaj na političko angažovanje, posebno članova SKJ. Empirijskim putem nastoji se istražiti koliko i u kojoj mjeri organizovanje SKJ utiče na (ne) angažovanje članova SKJ. Osnovni zadatak ovog dijela istraživanja, prema autoru, sadržan je u tome da ispita i analizira neke momente ukupnog organizacionog postavljanja SKJ u društvu i prema članovima SKJ, strukturu, smjer i karakter tog postavljanja i uticaj članstva SKJ. Ovaj dio istraživanja obuhvata sledeće momente: 1) organizaciono postavljanje SKJ; 2) projekcija društvene uloge SKJ; 3) raskorak između angažovanja i spremnosti na angažovanje; 4) odnos OOSK i viših organa; 5) međusobno poznavanje članova; 6) OOSK i član.

Podaci dobiveni istraživanjem na uzorku ispitanika u četiri jugoslovenska grada pokazuju da druga varijabla (organizacioni činilac) u značajnoj mjeri utiče na (ne)angažovanje članova SKJ.

Digitized by Google

U četvrtom dijelu (str. 119—168) istražuje se odnos između porodice i političkog ponašanja. Porodica ima sve veći uticaj na proces socijalizacije, a posebno političke socijalizacije u jugoslovenskom društvu danas, tačnije na političko (ne)angažovanje. Empirijska istraživanja procesa socijalizacije, pa tako i političke, konstatuje autor, sa metodološkog stanovišta stvaraju mnogo problema koji umanjuju ukupnu vrijednost ovakvih istraživanja. Da bi se pratio efekat bilo kojeg agensa u procesu socijalizacije nužno je longitudinalno istraživanje. Takvih istraživanja je malo. Osnovni cilj ovog segmenta podistraživanja je dvojak: a) da provjeri da li u specifičnim uslovima društveno-političkog sistema jugoslovenskog društva važi konstatovana pravilnost o prenošenju partijske pripadnosti sa roditelja na djecu; b) u kojoj mjeri odrastanje u porodičnoj atmosferi zasićenoj političkim faktorom utiče na političko (ne)angažovanje. Istraživanje je pokazalo da u jugoslovenskim uslovima porodica predstavlja značajan faktor (u poređenju sa ostalim nalazi se na trećem mjestu uticaja, iza društvenog položaja i organizacionog činioca: I. J.) političkog angažovanja, tj. političke socijalizacije.

U petom dijelu studije (str. 169—200) istražuje se problem motiva društveno-političkog angažovanja. Osnovni cilj podprojekta istraživanja, prema autoru, je da odgovori na pitanje: Zašto se članovi SKJ društveno-politički angažuju, kao i zašto se neki od njih malo ili uopšte ne angažuju? Autorica konstatuje da motivi imaju značajnu ulogu na političko (ne)angažovanje, što su potvrdila istraživanja u četiri različita jugoslovenska grada, ali da je uticaj motiva podređen društvenom položaju i organizacionom činiocu i da se samo u tim relacijama može istraživati njegov uticaj na političko angažovanje u jugoslovenskom društvu.

Dr Dragomir Pantić u narednom dijelu studije (str. 201—277) istražuje odnos i uticaj crta ličnosti na društveno-političko angažovanje. Istraživanja ovakvog karaktera koja obuhvataju crte ličnosti u empirijskom smislu treba shvatiti sa rezervom zbog neizgrađenog instrumentarija saznanja i uticaja crta ličnosti na političko ponašanje, zaključuje autor. Intenzitet uticaja prati se kroz četiri nivoa: 1) prometejski aktivizam; 2) konformizam nasuprot nekonformizmu; 3) autoritarnost nasuprot neautoritarnosti; 4) demokratska-nedemokratska ličnost. Cilj ovog dijela istraživanja, prema autoru, jeste: kakav je uticaj navedenih crta i sindroma ličnosti na društveno-političko angažovanje članova SKJ i ispitanika iz kontrolnih grupa (nečlanovi i bivši članovi)? Osnovna hipoteza jeste: ispitivane crte i sindromi ličnosti utiču na društveno-političko angažovanje članova SK i ispitanika iz kontrolnih grupa. Međutim, konstatuje se u tekstu, svi ovi činioci (crte ličnosti i njeni sindromi — I. J.) imaju sekundaran značaj na ukupan uticaj na društveno-političko angažovanje, koje je prije svega determinirano djelovanjem društvenog položaja. Istraživanje je pokazalo da prometejski aktivizam ima odlučujuću ulogu na društveno-političko angažovanje. Unaprijed postavljene hipoteze su tokom istraživanja samo djelomično potvrđene. Značajno odstupanje izražava se kod sindroma autoritarnost i konformizam u odnosu na društveno-političko angažovanje, suprotno postavljenim hipotezama. Dakle, zaključuje se, što je u nekoj grupi više prisutan prometejski aktivizam, to su pripadnici te grupe više ukupno angažovani. Ovo istraživanje sugeriše da su sindromi ličnosti sekundarni činioci angažovanja, tj. da je primarni činilac društveni položaj, a od njegove komponente za diferenciranje društveno-političkog angažovanja važnija je društvena moć nego što su to materijalni status i obrazovanje ispitanika.

Uočena je značajna interakcija činilaca angažovanja: kombinacija (višeg) društvenog položaja, članstva u SKJ (posebno ako je riječ

Digitized by Google

o funkcijama u SK) i prometejski aktivizam. Pokazala se značajnim izvorom natprosječnog angažovanja.

Ovim kompleksnim empirijskim istraživanjem obuhvaćeni su zvanični, konvencijalni oblici angažovanja (tzv. oficijelno angažovanje), dok su nekonvencijalni ostali izvan njega, što se može shvatiti kao slabost istraživanja ali i kao značajan zadatak budućih sličnih istraživanja. U zaključnim razmatranjima ističe se da je u našem društvu značajna povezanost društveno-političkog angažovanja i društvene moći, kao i u svim društvima u kojima je ograničena važnost privatne svojine kao izvora moći. Istraživanje je pokazalo da među ispitanicima (članovi SKJ, nečlanovi i bivši članovi) najveći dio spada u kategoriju »malo« angažovanih. Ono je potvrdilo, istina slabu povezanost između materijalnog statusa i društveno-političkog angažovanja. Niži materijalni status djeluje kao prepreka društveno-političkog angažovanja, i obratno. Obrazovanje je čvršće povezano sa društveno-političkim angažovanjem ispitanika: viši nivo obrazovanja pretpostavka je većeg angažovanja. Unutar varijable društveni status najveći uticaj na političko angažovanje pojedinca ima društvena moć. Što je viši društveni status više je društveno-političko angažovanje. Indikativan je podatak da su najangažovaniji iz srednje generacije (od 28—55 godina starosti), a najmanje omladinci (do 27 godina starosne dobi). Osnovni uzrok ovako nepovoljnog nalaza, ističe se u zaključku, nalazi se u ukupnom društvenom položaju mladih i njene političke marginalizacije. Istraživanje je potvrdilo hipotezu o snažnom uticaju porodice na članstvo i angažovanje u SKJ i pokazalo da se članovi SK koji imaju funkcije u partiji i društvu znatno više angažuju od ostalih članova SKJ.

Podaci dobiveni u istraživanju na slikovit način ilustruju složenost problema društveno-političkog angažovanja u SFRJ danas. Uticaj pojedinih varijabli (posebno je pitanje da li su ove varijable jedine ili u teorijsko razmatranje treba uvesti nove) na političko angažovanje je različit, što upućuje na potrebu dubljih analiza ovih odnosa sa stanovišta pojedinih činilaca. U svakom slučaju, ova studija se može preporučiti, kako stručnjacima političke nauke, tako i širem krugu čitalaca.

Mr. Ivica Josipović

Zoran Atanacković „Uvod u teoriju politike i političkih sistema"

(Naučna knjiga, Beograd, 1986, str. 151)

Za razliku od specijalističkih istraživanja iz oblasti političkih nauka, koja su jako brojna kako u svetu tako i u nešto manjem obimu u nas, sintetičke studije o celini nauke o politici i političkim sistemima su retke, i to takođe važi za sve svetske sredine u kojima se ova istraživanja uopšte obavljaju. U Jugoslaviji su najpoznatije studije u ovoj oblasti: Jovana Đorđevića »Politički sistem«, Najdana Pašića »Klase i politika«, Radomira Lukića »Politička teorija države«, zatim kolektivno delo »Politička enciklopedija« i uvodne studije za »Hrestomatiju političkih znanosti«. Prinove u ovoj oblasti su, iz razumljivih razloga, jako retke. Autori ne žele da se ponavljaju, a to je za svakog ko želi da se upusti u taj poduhvat u izvesnoj meri nužno.

Ove godine je u izdanju »Naučne knjige« u Beogradu izašla studija Zorana Atanackovića: »Uvod u teoriju politike i političkih sistema«. Autor u uvodnim napomenama objašnjava razloge koji su ga naveli da pristupi ovom po-

Digitized by Google

slu. Radi se pre svega o udžbeniku za Fakultet narodne odbrane u Beogradu. S obzirom na specifičnosti obrade te materije na ovom fakultetu, i udžbenik je prilagođen tome. Sa druge strane, postojeći udžbenici su svojim pristupom, strukturom, tretmanom određenih pitanja, itd., prilagođeni drugim visokoškolskim institucijama, pa u ovom slučaju nisu mogli da budu upotrebljeni. Ovi razlozi su, ujedno, opredelili i osnovni pristup Atanackovića. Njegov je zadatak bio da svojim udžbenikom omogući studentima da steknu osnovna i suštinska znanja iz marksističke teorije politike i da »ovladaju pojmovno-kategorijalnim aparatom neophodnim za vršenje jedne prevashodno političke funkcije.« Autor naglašava da mu je jasno i da se unapred pomirio sa činjenicom da će se kretati manje-više utrvenim stazama i da njegov udžbenik niti u svom teorijskom niti u empirijskom delu neće doneti nešto bitno i značajno novo. Ali, dodaje on, to ga nije sprečilo da pokuša popuniti neke praznine kojih nesumnjivo ima u postojećim udžbenicima političkog sistema. Kao argument navodi da u predgovoru svojoj knjizi »Politički sistem« profesor Jovan Đorđević priznaje da u komparativnom smislu ona pokriva tzv. poznati svet, to jest Evropu, Severnu i Južnu Ameriku. Prema tome, Atanacković nagoveštava da će doprinos njegove knjige biti najveći u onim njenim odeljcima u kojima se razmatraju uporedni politički sistemi, odnosno političke organizacije i politički razvoj tzv. nedovoljno razvijenog sveta.

Odmah ću reći da mi se čini da je autor realno i objektivno ocenio svoje delo i svoj doprinos. Veći deo knjige sažima i pregledno izlaže marksističku teoriju politike i političkih sistema, koja je u opširnijoj verziji data i u već postojećim udžbenicima. Ali, tamo gde je najavio svoj doprinos, Atanacković je to, po mojoj oceni, i ostvario. Stoga ću svoj prikaz da koncentrišem na te delove u kojima autor realno obogaćuje dosadašnje sintetičke uvide u komparativne političke sisteme, premda ću ukratko da ukažem i na sadržaj ostalih delova njegove studije.

Knjigu Z. Atanackovića sačinjavaju uvodne napomene i dva osnovna poglavlja: Uvod u teoriju politike i Uvod u teoriju političkih sistema. Prvo poglavlje obuhvata tri odeljka: Pojam i suštinu politike (ovde se opisuju različita shvatanja o politici — od antičkog, preko srednjevekovnog i novovekovnog do modernih, marksističkih i savremenih građanskih pristupa), Političku teoriju države (različita shvatanja i tumačenja države, Marksistički koncept države, Marksizam i kritika anarhističkog, revizionističkog i staljinističkog shvatanja države) i Političku vlast i suverenost (određenje pojma političke vlasti, Marksističko shvatanje političke vlasti, Suverenitet, Pravo i politika). Drugo poglavlje ima četiri odeljka. U prvom se izlažu pojam i struktura političkog sistema, u drugom politički sistem kao predmet naučne discipline, u trećem se daje klasifikacija političkih sistema, i najzad, u četvrtom se opisuju oblici političkog sistema. Ovaj poslednji odeljak razmatra političke oblike društva pre kapitalizma, zatim kapitalističkog društva, prelazne političke oblike iz kapitalizma u socijalizam, političke oblike u socijalizmu, i najzad političke oblike u nedovoljno razvijenim zemljama. Atanacković je svojim jasnim i čistim stilom uspešno sažeo materiju koja se obično, u sličnim poduhvatima, rasplinjava na nekoliko stotina stranica.

Ponekad se, verovatno zbog neophodnosti sažimanja, išlo i previše »utrvenim stazama«. Tako se, recimo, prilikom utvrđivanja mesta političkog sistema u sistemu globalnih društvenih odnosa i njihovih međusobnih odnosa konstatuje da se oni, naravno »u krajnjoj instanci«, svode na »odnos društvene baze i društvene nadgradnje«. Možda se u svetlosti novijih kritičkomarksističkih rasprava moglo nešto temeljitije

Digitized by Google

ukazati na ograničenja ove uobičajene marksističke sintagme. Takođe bi, smatram, u savremenim udžbenicima o marksističkoj teoriji politike sledeće rečenice trebalo da budu nešto drugačije formulisane: »Očigledno je da osnovni problem političkog organizovanja društva po izvođenju proleterske revolucije ne može biti oblik ili tip vladavine, već obezbeđivanje vlasti u rukama radničke klase — u stvari, diktatura proletarijata«, »Otud se za političku jednakost koju je obezbeđivala liberalna demokratija govori s pravom da nije stvarna, da je formalna i da je fiktivna«. Pitanje oblika vladavine, odnosno demokratije danas, čini mi se, predstavlja pitanje od prvorazredne važnosti i nikako se ne može razmatrati u kategorijama »formalnosti« ili »fiktivnosti«. Marksizam mora da respektuje stvarnost koja je ovome dala bogatu evidenciju.

Razmatranje političke organizacije i političkog razvoja zemalja tzv. nedovoljno razvijenog sveta predstavlja glavni doprinos ove studije postojećim sintetičkim saznanjima jugoslovenskih autora o fenomenima politike i političkog sistema. Ovaj doprinos postaje vidan već prilikom autorovog određivanja pojma političkog sistema. Razmatrajući različite definicije ovog pojma, Atanacković navodi i određenje profesora Najdana Pašića u studiji »Klase i politika«: »Pod političkim sistemom treba shvatiti, s jedne strane, sistem institucionalizovanih nosilaca političke vlasti u jednoj društvenoj zajednici, način njihovog konstituisanja, organizacije i delovanja i, s druge strane, skup onih institucija i odnosa putem kojih se uspostavlja organizovana veza između nosilaca političke vlasti i društvenih snaga u čije ime oni vladaju.« Ovom određenju Atanacković upućuje izvesne zamerke, jer je ono, po njemu, formulisano »prema fizionomiji razvijenog politički institucionalizovanog društva«. Ako se element institucionalizovanosti uzme kao konstitutivan, odnosno kao pretpostavka za postojanje političkog sistema kako to proizlazi iz definicije Najdana Pašića, onda se, po Atanackoviću, »može zaključiti da se čitav niz političkih sistema, na primer, u nedovoljno razvijenim zemljama, u kojima je institucionalizacija u fazi nastajanja i nema nikakvih tradicija državnosti, nalazi na granici svoga postojanja ili nepostojanja«. U nastavku Atanacković upućuje i druge zamerke ovoj definiciji, kao i definicijama političkog sistema drugih jugoslovenskih autora (Radoslav Ratković, Jovan Đorđević, grupa autora studijskog projekta »Politički sistemi i pokreti u nerazvijenim zemljama«). Ove primedbe su samo delimično opravdane, jer i sam Atanacković konstatuje da je »iluzorno insistirati na nekoj perfekciji« ovih definicija. Sa svoje strane, nakon ispitivanja postojećih definicija, on daje i svoje određenje političkog sistema, podrazumevajući pod njim »skup (celinu) međusobno povezanih elemenata (odnosa, činilaca, procesa) u političkoj sferi društva, uslovljenih nepomirljivim društvenim (klasnim) sukobima, čijem razrešenju manje-više i sami treba da služe, usmeravanjem, pre svega aktivnosti države i aparata javne vlasti u donošenju i sprovođenju najvažnijih (političkih) odluka.« Odmah se može konstatovati da je opravdana primedba da se ne može postići perfektna definicija političkog sistema. Naime, i definiciji Atanackovića se može uputiti prigovor da daleko više ističe klasni momenat političkog sistema od njegove društveno-integrativne funkcije.

Odeljak o političkim oblicima u nedovoljno razvijenim zemljama zasniva se na uverenju Atanackovića da postoji determinisanost političkog razvitka nedovoljno razvijenih zemalja, njihovih formi i oblika političkog organizovanja, nestabilnosti i promenljivosti njihovih političkih struktura, itd. specifičnim društveno-ekonomskim uslovima — u stvari, zaostalošću i nerazvijenošću ovih delova sveta. Da bi se iščupale iz svog inferiornog društveno-eko-

Digitized by Google

nomskog položaja, nedovoljno razvijene zemlje su primorane da organizuju takvu političku i državnu zajednicu koja će »u upravljanju društvenim poslovima da obezbedi maksimum efikasnosti, angažujući na najbolji mogući način ljudski potencijal i raspoloživa materijalna sredstva. Istraživanje prakse niza nedovoljno razvijenih zemalja upravo pokazuje da se takav stepen efikasnosti u upravljanju osnovnim društvenim poslovima — pre svega privredom — ne može obezbediti u okviru klasične političke organizacije društva, zasnovane na podeli vlasti, konkurisanju više partija i parlamentarnoj demokratiji, već pretpostavlja koncentraciju vlasti uz paralelno jačanje državnog intervencionizma, ekonomskog planiranja i nacionalizacije bazičnih privrednih grana, kao i preduzimanje mera za mobilisanje najširih društvenih slojeva.« Ukoliko ovi stavovi zvuče previše »tjermondistički«, na narednim stranicama Atanacković ih temeljito i argumentovano brani. On konstatuje pre svega, da postoje određene sredine u Africi, Aziji i Latinskoj Americi koje, s obzirom na specifične okolnosti, mogu da ostvare program ubrzanog izvlačenja iz društveno-ekonomske zaostalosti »i na druge načine, pa i u uslovima liberalne parlamentarne demokratije, ne jačajući značajnije ulogu države i centralne vlasti. U isto vreme, čak i u onim slučajevima u kojima je očigledno da je visok stepen koncentracije vlasti jedini put za obezbeđivanje maksimalne efikasnosti u društvu, može se postaviti pitanje da li su postojeći oblici ovakve koncentracije — po pravilu tzv. jednopartijski sistemi i jednopartijska država — i najprikladnija rešenja za ostvarenje takvih nastojanja? To pitanje je utoliko aktuelnije što je čitav niz zemalja s jednopartijskim sistemom, naročito u Africi, doživeo ozbiljne političke poremećaje«. Veći deo ovog poglavlja Atanacković posvećuje istraživanju negativnih momenata do kojih dovodi ovakva koncentracija: odvajanju vlasti od masa, personalizaciji vlasti, birokratizaciji, itd. Prema tome, njemu se nikako ne može uputiti prigovor za »trećesvetsku« jednostranost. Po mom mišljenju, Atanacković je upravo pronašao sklad između kritike kako evropocentrizma, tako i glorifikacije stvarnosti Trećeg sveta.

To će mu omogućiti da na kraju ovog odeljka iskaže sledeći stav: »Po mom dubokom ubeđenju, a koje sam već izneo govoreći o nužnosti originalnog političkog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, ni liberalna kapitalistička demokratija, ni socijalistička demokratija ne predstavljaju prave alternative za ova društva.« Liberalna kapitalistička demokratija je, po njemu, izrasla u specifičnim uslovima koji više nigde ne postoje, čak ni u razvijenom kapitalističkom svetu. Osim toga, Zapad duguje svoju industrijalizaciju i razvoj, između ostalog, i nepoštednoj eksploataciji Trećeg sveta koji, sa svoje strane, danas nema koga da eksploatiše. Najzad, tu je i animozitet koji bivše kolonije osećaju prema liberalnoj demokratiji Zapada koja se njima nije prikazala u svom emancipatorskom ruhu. Što se tiče demokratskih političkih oblika socijalističkog društva, oni, po Atanackoviću, takođe u ovom momentu nisu prava alternativa za nedovoljno razvijeni svet, jer nisu u skladu sa nivoom njihovog društveno-ekonomskog razvitka. Snažna centralna vlast, jaka država i odsustvo konkurencije više partija u mnogim nedovoljno razvijenim zemljama nisu, po pravilu, smatra autor, dokaz postojanja socijalizma, već posledica nerazvijenosti i želje da se društvo o kome je reč izvuče, što je moguće brže, iz svog inferiornog ekonomskog položaja. Na osnovu ovih premisa, logičan je i Atanackovićev zaključak: »Očigledno je da nedovoljno razvijene zemlje moraju graditi svoje autentične demokratske oblike koji će odgovarati specifičnostima njihovih društava. To ne znači da u njima neće biti mesta za određene demokratske institucije i slobode

Digitized by Google

buržoaskog ili socijalističkog tipa, već da će preovladati nova autentična demokratska obeležja saglasno objektivnim uslovima, tradiciji, kulturnom nasleđu i mentalitetu ljudi ovih nedovoljno razvijenih sredina.«

Na kraju, izlažući se opasnosti da u izvesnoj meri zloupotrebim ovaj prikaz, upozoriću na jednu konstataciju Z. Atanackovića, koja verovatno ne bi bila naročito zapažena. Zalažući se za oslobađanje dosadašnjih marksističkih pristupa nedovoljno razvijenim zemljama od prinosa oportunizma, dogmatizma i šematizma, autor poseban značaj pridaje tzv. empirijskim istraživanjima, »koja su do nedavno bila privilegija samo građanske društvene nauke.« Po mom mišljenju, ovo »do nedavno« može slobodno da se briše. Pri tom ne zameram ništa autorima, već sistemu finansiranja temeljnih i dugoročnih istraživanja u ovoj oblasti. Danas je preovlađujuće rešenje finansiranje naučnih projekata, a ne naučnih institucija, pa se naučne institucije bespoštedno bore da prigrabe za sebe koju mrvicu sa ove »tržišne« trpeze. Projekti »podrazumevaju« da je prethodni, poglavito empirijski rad već obavljen, i da se radi samo o njegovom integrisanju u određenu željenu celinu. To je iluzija koja razara stabilan, sistematski i dugoročno koncipiran naučni rad, za koji se, inače, svi zalažu, ali za koji jednostavno »nema para«. Stoga se u nas objavljuju radovi o zemljama u razvoju, ali veoma retko iza njih stoje temeljna empirijska istraživanja. To nije dobro i upravo stoga smatram da treba istaći ovu misao iz vredne i dobrodošle sintetičke marksističke studije Zorana Atanackovića o teoriji politike i političkim sistemima.

Zoran Stanojević

Dr Dragutin Marsenić „Sumnje u privredni sistem Jugoslavije"

(»Ekonomika«, Beograd, 1986)

Naučna dela koja sadrže radikalne predloge za promene u društveno-ekonomskim odnosima po pravilu, nastaju u teškim vremenima, što potvrđuje i najnovija knjiga prof. dr Dragutina Marsenića. Ona je nastala u jednom, bez sumnje, teškom vremenu u našim uslovima, označenom kao period ozbiljne ekonomske krize. Naravno, to nije iznenađenje jer od dokazanih naučnika se naročito u ovakvim periodima očekuje objektivna i stručna analiza postojećeg stanja i uzroka, kao i odgovarajući predlozi i rešenja koja treba da pomognu društvu da što bezbolnije iziđe iz postojeće krize. Ova nova Marsenićeva knjiga upravo ispunjava takva očekivanja, jer je autor, zasnivajući svoj rad na primeni Marksove metode analize, pronikao u stanje naše naučne svesti, zablude o nekim važnijim pitanjima našeg privrednog sistema, ali i ponudio odgovarajuća rešenja, što mu je i bio osnovni cilj.

Osnovno polazište za analizu i ocenu postojećeg privrednog sistema bilo je saznanje o tome »da je naš privredni sistem kompromis različitih teorijskih solucija«, nedovoljno međusobno uravnoteženih, pri čemu »neke dominiraju, a druge su stidljivo provučene kroz načelne odredbe...« Vizijama se ne mogu rešavati problemi sa kojima se društvo suočava. Kada se one sistemu »nametnu« kao skup »parametara« koje stvarnost ne prihvata, onda se javlja raskorak između »normativnog« i »pozitivnog« sistema, to jest sistema »kakav je on trebalo da bude i kakav u stvarnosti zaista postoji, nezavisno od naših želja...« Upravo na ovoj osnovi su nastali sukobi sa stvarnošću, i oni su doveli do pojave

Digitized by Google

negativnih implikacija i deformacija društvenih odnosa, kao što je, na primer, favorizovanje ekonomske neefikasnosti na račun efikasnosti i slično.

U analizi postojećeg stanja prof. Marsenić polazi od društvene baze i na njoj gradi društvene odnose, upravo onako kako je Marks činio da bi stigao do realnih i meritornih rezultata i saznanja. U prvom redu ukazano je na osnovne teorijske sporove i neslaganja o nekim ključnim pitanjima privrednog sistema i njihov odjek na institucionalna rešenja. Središnje pitanje, koje je trebalo da mu omogući saznanja o eventualnim odstupanjima, bila je Marksova vizija samoupravljanja u kojoj se upravljanje ispoljava kao funkcija slobodno udruženog rada.

Ova vizija bila je središnja tačka naših ukupnih sistemskih opredeljenja, samoupravljanje nije ostvarilo onaj trend i dinamiku koja se s pravom očekivala, što potvrđuju ekonomske teškoće koje danas karakterišu naš privredni sistem. U tom kontekstu autor pokušava da pronikne u suštinu problema, dešifruje dileme i kontroverze, nastojeći pri tom da naučno dokaže zbog čega su nastali zastoji u razvoju samoupravnog privrednog sistema. Zastoji su posledica toga što »upravljanje razvojem, a to znači akumulacijom i investicijama, rezervisano je za »državne i partijske predstavnike« radničke klase. Tako je bilo do 1965. godine. I taj period u ekonomskoj teoriji je prihvaćen kao »samoupravna« solucija koju diktira ekonomski još veoma siromašna stvarnost... Javljaju se preuranjene ideje da svaka upravljačka centralizacija protivreči samoupravljanju već na tom nivou privredne razvijenosti. Dobar deo ekonomista je smatrao da decentralizacija upravljanja mora teći postupno kako ne bi ugrožavala razvoj. Njihova upozorenja državni i partijski vrhovi ne prihvataju, već, naprotiv, direktno rasturaju sve centralne punktove koncentracije društvenih sredstava za razvoj. I kao što svaka strategija i politika ima svoje teorijske interpretatore, i ova je u redovima jednog broja ekonomista nalazila teorijsku podršku«.

Pod neposrednim pritiskom ovih rešenja u preduzećima samoupravljanje sve više počinje da se udaljava od neposrednih radnika (prelazi u ruke rukovodilaca i centralnih organa upravljanja), a odnose između preduzeća »uređuje« tržište. Obe ove varijante su izvan kontrole neposrednih proizvođača, pri čemu privredni tokovi dobijaju atribute stihijnih i spontanih odnosa. Izlaz je tražen 70-ih godina u radikalnoj promeni privrednog sistema, koja je obuhvatila izmenu organizacione strukture privrede i, umesto preduzeća, inauguriše se osnovna organizacija udruženog rada kao osnovni subjekt privređivanja. Cilj je bio da se udruživanjem na raznim nivoima samoupravljanja transformiše u integralan upravljački sistem, i tako se oslobađati svih oblika partikularizma. »Promene su išle u pravcu oslobađanja samoupravljanja od državne regulative, ali i njegovog oslobađanja od tržišnih formi uspostavljanja veza među organizacijama udruženog rada u privredi. Ekonomska misao se aktivno i angažovano odnosila prema spomenutim pitanjima, bilo da pruža podršku bilo da osporava valjanost privredno-sistemskih promena nastalih sredinom šezdesetih, a zatim ponovo početkom i tokom sedamdesetih godina. U tome su se iskristalisale i različite teorijske solucije najvažnijih privredno-sistemskih pitanja koja se odnose na samoupravljanje...«

Jedno od posebnih pitanja, koje izaziva teorijske sporove, jeste pitanje društvene svojine. Povodom njega autor iznosi dosadašnje teorijske interpretacije i pravce njihovog poimanja. Jedan koncept teorijskog poimanja društvene svojine označen je kao »nesvojinski«. »Sredstva za proizvodnju po ovom teorijskom konceptu u uslovima samoupravl-

Digitized by Google

ljanja nemaju titulara svojinskih prava, pa se svojina nad njima ne može javljati kao osnov po kojem bilo ko u društvu njima upravlja. Sredstva za proizvodnju ne mogu biti ni osnov po kojem se stiče dohodak i ostvaruje učešće u njegovoj raspodeli i prisvajanju... Ona, međutim, nisu društveni kapital u vrednosnom smislu, te se kao takva i ne tretiraju kao faktor koji u »saradnji« sa živim radom doprinosi ostvarivanju i prisvajanju dohotka. Negiranje svojinskog karaktera sredstava za proizvodnju istovremeno određuje specifične metode njihovog proširenog reprodukovanja. Ona se ne reprodukuju u formi društvenog kapitala, te njihova vrednost ne stoji ni u kakvoj srazmeri sa obimom akumulacije kao vrednosnim izrazom njihovog uvećanja...«

Drugi koncept isto tako nalazi uporište u samoupravnim produkcionim odnosima, pri čemu »ekonomsku sadržinu svojine uopšte, pa samim tim i društvene svojine ne čini prisvajanje rezultata rada, odnosno, još određenije, prisvajanje viška proizvoda«. Ovaj koncept, ovako iskazan, odnosi se na uslove prisvajanja prema potrebama, na nepostojanje države, ali ni tržišta. Kod ovog koncepta se polazi od toga da društvena svojina mora imati svog titulara i subjekta, pri čemu se on iskazuje kao »svojinski«. Po ovom konceptu, »subjekti svojinskih prava su nesumnjivo svi subjekti koji prisvajaju deo dohotka, tj. učestvuju u raspodeli novostvorene vrednosti a da svojim radom nisu njeni direktni stvaraoci. S tog stanovišta subjekti svojinskih prava su proizvodne jedinice... Društveno-političke zajednice su istovremeno i kreatori odnosa prisvajanja i raspolaganja viškom rada kada se kao subjekti tog prisvajanja javljaju društvene delatnosti...«

Prof. Marsenić je veoma kompleksno analizirao obe teorijske solucije društvene svojine u nas. One se u praksi prepliću, ali ni jedna nije u potpunosti došla do izražaja, što ukazuje da problem društvene svojine nije raščišćen ne samo u teorijskom već i mnogo više u praktičnom pogledu. Stvaranjem situacije u kojoj je društvena svojina »svačija i ničija«, u društvu su se ispoljile mnoge protivrečnosti i kontroverze. U mnogim slučajevima ona je ostala gotovo nezaštićena od otuđenja neosnovanog prisvajanja. Do ovih pojava dolazilo je, uglavnom, zbog poljuljanog poverenja u njen legitimitet i suštinu društvenog karaktera, budući da nije imala titulara. Ovome je u prilog išla zakonska regulativa, koja je za isto oštećenje privatne svojine predviđala desetorostruko »teže« kažnjavanje prisvajača u odnosu na one koji su uzimali društvenu. Osim toga, u jednom periodu politički i društveni organi su neosnovano isticali »korisne malverzacije« kao »bona fide« poslovnu mudrost, a koje su neposrednim nosiocima obezbeđivale napredovanje u struci i politici, odlikovanja i druga društvena priznanja. Takođe je zabrinjavajuća pojava otuđenje društvene svojine kroz raspodelu dohotka i čistog dohotka. Na primer, na Kosovu je za prvih šest meseci podeljeno više čistog dohotka za 15,8 osto, a to znači da će se po nekom »ključu« to nezarađeno oduzeti od nekog drugog itd. Sve to ukazuje da se njoj mora posvetiti mnogo veća pažnja nego do sada. Praktičnim implikacijama »nesvojinskog« karaktera društvene svojine profesor Marsenić se nije bavio, već je svoja istraživanja i saznanja zadržao na nivou teorije i teorijskih interpretacija.

Drugo ključno pitanje, o kome autor u knjizi detaljno govori i koje je predmet teorijskih sporova u nas, jeste raspodela prema radu. I kada je ova kategorija u pitanju postoje određene teorijske razlike i sporovi. To je »buržoasko načelo i podrazumeva nejednakost ljudi zasnovanu na nejednakosti njihove sposobnosti, odnosno nejednakosti njihovih radnih učinaka u istoj vremenskoj jedinici trajanja rada. Socijalistička proizvodnja je rob-

Digitized by Google

na, pri čemu se valorizacija vrši na tržištu, a i preraspodela novostvorene vrednosti na različite robne proizvođače«. Međutim, »raspodela na tržištu, dakle, nije raspodela prema radu. Kako se prema ovom pitanju određuje naša ekonomska teorija? Analogno navedenom grupisanju stavova o društvenoj svojini, imamo polarizaciju pogleda o pitanju raspodele prema radu«.

Prema »nesvojinskoj« koncepciji društvene svojine, dohodak se stiče na tržištu, pri čemu je ono »objektivan« arbitar za vrednovanje rada. »Društvena sredstva za proizvodnju nemaju sopstveni doprinos u ostvarivanju dohotka... Prema ovom konceptu raspodele prema radu lični dohodak koji prisvajaju pojedinci određuju se u radnom kolektivu prema merilima koje ustanovljava sam radni kolektiv, tj. »unutrašnjim« kriterijumima svakog radnog kolektiva ponaosob... Svako utvrđivanje mogućeg ličnog dohotka za određeni rad kao odgovarajući trošak proizvodnje i kao mera reprodukovanja radne snage znači najamno degradiranje radnika...«

U drugoj koncepciji precizno se razdvaja novostvorena vrednost koja je rezultat samo živog ljudskog rada i njegov vrednosni izraz iz dohotka što se stiče po raznim osnovama... »Raspodela prema radu pretpostavlja da se dohodak »očisti« od delova koji nisu rezultat rada i zalaganja radnog kolektiva, njegovog i preduzetničkog (upravljačkog) angažovanja. Sa stanovišta društvenih sredstava to znači da se unapred jedan deo dohotka mora njima pripisati u obliku društvene akumulacije... Koncept, dakle, nije orijentisan na ujednačavanje ličnog dohotka po radniku, jer bi to protivrečilo raspodeli prema radu, već na institucionalno ujednačavanje akumulacije po sredstvima.«

U nastavku ovog poglavlja, kao područja teorijskih sporova analizirana je robna privreda, dohodak i zakon vrednosti, proširena reprodukcija i privredni sistem kao kompleks različitih teorijskih koncepata. Posebno su interesantna saopštenja koja je autor imao u uvodnom izlaganju povodom ovog pitanja, kao i replike koje su nakon toga usledile. O svim kategorijama koje su tretirane prof. Marsenić raspravlja kritički, ali i polemički, pri čemu dominira naučno poštenje, doslednost i odgovornost. On nije imao za cilj da dva teorijska koncepta »zavadi«, niti da jedan na račun drugoga favorizuje. Suština njegovog naučnog doprinosa sastoji se u objektivnoj naučnoj analizi oba koncepta radi iznalaženja one optimalne solucije koja će omogućiti da se privredni sistem oslobodi hipoteka, zastoja i krene ka bržem razvoju socijalističkih produkcionih odnosa. Držeći se strogo tog kreda, dobijeni rezultati su oslobođeni apologetike, hipokrizije, kompilacijskih primesa, što znači da su realno naučno fundirani i proizišli iz objektivne stvarnosti kojoj treba i da služe. Mnoge kategorije su naučno demistifikovane i uvedene u svet samoupravne realnosti, što je krupan doprinos autora razvoju socijalističke ekonomske misli i samoupravnog društva u celini.

Druga takođe važna kategorija u ovom poglavlju jeste »dohodak u uslovima socijalističke robne proizvodnje i samoupravljanja«. I ovde su iznete različite koncepcije o dohotku i kategorijama koje su više ili manje vezane za njega. U radu su data kritička zapažanja, i ona su takođe izazvala određene sporove i replike. Sa stanovišta zdrave i progresivne naučne socijalističke misli, ovo je bila retka, gotovo izuzetna prilika da se putem naučne argumentacije brane i osporavaju određena teorijska promišljanja. Pri tom je posebno interesantno da prof. Marsenić svoj kritički odnos nije motivisao na karijerističkoj, politikantskoj ili poltronskoj osnovi. On je to učinio polazeći, pre svega, sa aspekta naučnog poštenja i odgovornosti što obavezuju svakog naučnog pregaoca da maksimalno pruža društvu ko-

Digitized by Google

me pripada. Ova njegova karakteristika najjasnije se zapaža u delu teksta gde objašnjava razloge zašto je u jednom trenutku prestao izdašnije da podržava koncept koji je do 70-ih godina zastupao. Dijalektika i evolucija razvoja čoveka dozvoljavaju sticanje novih saznanja što je sasvim razumljivo. Naučna dela treba posmatrati u kontekstu naše samoupravne realnosti i napora da se pruži pun naučni doprinos prevazilaženju mnogih nagomilanih teškoća u razvoju našeg privrednog sistema.

Drugi deo knjige posvećen je jedinstvenom jugoslovenskom tržištu kao konstitutivnom elementu privrednog sistema. Struktura jugoslovenskog tržišta je razgrađena na republičko-pokrajinske prostore, što ukazuje na nejedinstvo privrednog sistema, pri čemu se jedinstvo »javlja tek kao mogućnost koja se može potvrđivati (ali i demantovati) u okviru ukupnog jugoslovenskog zajedništva«, i ono je izazvalo teže posledice po razvoj i funkcionisanje ukupnog privrednog sistema. U nastavku, u odeljku: »Potreba jedinstvenog usmeravanja privrednog razvoja«, autor, uglavnom, razmatra problematiku samoupravnog planiranja. To je, po autoru, društveni odnos i predstavlja projektovanje budućnosti, pri čemu se projekcije odnose na prošireno reprodukovanje materijalne osnove. Da bi se održale proporcije razvoja, planiranje je u nas obaveza svih subjekata privrednog sistema. Njegova je osnovna svrha da radni ljudi njime ostvaruju kontrolu nad celinom reprodukcije, da vladaju uslovima i rezultatima svoga rada...« Planiranje u radu tretirano je i sa aspekta odnosa jedinstvenog jugoslovensokg tržišta.

Treći deo obuhvata organizacionu strukturu privrede i privrednog sistema Jugoslavije. U ovom poglavlju posebno je interesantan rad pod naslovom »Dometi i ograničenja osnovne organizacije udruženog rada kao subjekta upravljanja i udruživanja«. Autor je kritički razmatrao podelu rada u kontekstu formiranja organizacione strukture privrede, a posebno posle stvaranja osnovnih organizacija udruženog rada, kao osnovnog oblika udruženog rada. Istovremeno, Marsenić dolazi do saznanja o tome da su u procesu konstituisanja i funkcionisanja osnovnih organizacija došle do izražaja neke protivrečnosti, koje usporavaju brži društveni razvoj. Naime, »osnovna organizacija, umesto da bude faktor integracije ukupnog društvenog rada, sve se više pokazala kao oblik njegove dalje parcelizacije. Ona se u svojoj poslovnoj i proizvodnoj odeljenosti, pa konačno i u samostalnom uspostavljanju čisto tržišnih kupoprodajnih transakcija sa drugim organizacijama udruženog rada ne može ispoljavati kao faktor razvoja samoupravljanja. Reč je o tome da u toj ulozi robno-novčanog potvrđivanja ona znači korak nazad u odnosu na preduzeće. Samoupravne deformacije se ogledaju i u nizu drugih pitanja...« Ove ocene prof. Marsenić je izneo znatno ranije nego što je »Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema« stavljena na javnu diskusiju. Kroz javnu raspravu ove ocene su manje-više potvrđene, jer je bilo veoma mnogo zahteva za preispitivanjem onih odredaba Ustava i ZUR-a koje se odnose na osnovne organizacije udruženog rada. Rešenje autor vidi u menjanju njene uloge, pri čemu bi ona ostala kao oblik samoupravljanja radnih ljudi u radnoj organizaciji. Samoupravljanje sebe prvenstveno potvrđuje u neotuđivosti rezultata rada radnika. »Otuda se na nivou radne organizacije novčani ekvivalent zajedničkih rezultata rada osnovnih organizacija ima prvenstveno potvrđivati i ispoljavati u zajedničkom ukupnom prihodu...« Ispoljavanje i potvrđivanje osnovne organizacije udruženog rada u ulozi robnog proizvođača, to jest da samostalno stupa u razmenske robno-novčane odnose sa drugim robnim proizvođačima, moguće je u slučajevima kada pojedine osnovne organizacije u sastavu rad-

Digitized by Google

ne organizacije proizvode više nego što su potrebe unutar radne organizacije. Ti viškovi moraju nalaziti plasman na eksternom tržištu, i to samostalno ili posredstvom radne organizacije. Doslednim sprovođenjem ovih rešenja može se osnovna organizacija iskazati kao faktor integracije udruženog rada i prerastanja samoupravljanja u celovit samoupravljački sistem.

U četvrtom delu autor kritički analizira dijalektičko jedinstvo privrednog sistema i proširene reprodukcije. I formiranje akumulacije u našoj ekonomskoj teoriji je predmet najdubljih razmimoilaženja među ekonomistima. Za sada postoje dva ekstremna međusobno suprotna stanovišta, o kojima autor detaljno govori u ovom poglavlju. Analizirajući trend akumulacije i investicija u našem privrednom sistemu, autor dolazi do rezultata koji ukazuju na negativne tokove koji najviše dolaze do izražaja od 1980. godine pa naovamo. Kao osnovni razlozi, koji su doveli do opadanja akumulacije, navode se nedovoljno i neracionalno korišćenje raspoloživih resursa, neuvažavanje ekonomskih principa i zakona, neadekvatna raspodela dohotka, neracionalno prelivanje dohotka u opštu i zajedničku potrošnju itd.

Peti deo obuhvata područje privrednog sistema i ekonomske stabilizacije. U prvom prilogu »Ekonomski razvoj Jugoslavije 1945—1984« ukazano je na osnovne karakteristike razvoja naše zemlje. Analizirajući privredna kretanja, autor dolazi do saznanja o tome da je u suštini privredni sistem jedan od vinovnika ekonomske krize u nas. S tim u vezi on iznosi svoja zapažanja koja ukazuju na mnoge nerealnosti i neracionalnosti u našim društveno-ekonomskim odnosima. Iako su dva priloga, u stvari, svojevremeno dati intervjui, oni sadrže sve kvalitativne kriterijume naučne interpretacije društveno-ekonomskih odnosa u nas. Poslednji prilog u knjizi odnosi se na Dugoročni program ekonomske stabilizacije i privredno-sistemske uslove za izlazak iz krize. Kritički razmatrajući problematiku koju je zahvatio Dugoročni program ekonomske stabilizacije autor nedvosmisleno ukazuje na njegov sveobuhvatni značaj za prevazilaženje postojećeg stanja i izlazak iz krize. Zbog toga Marsenić smatra da se ovaj dokument može označiti kao »pledoaje za novi privredni sistem«. Time mu je odredio mesto koje on prema sadržaju i interpretacijama zaslužuje. Da bi do kraja ostao dosledan svom naučno-metodološkom pristupu, Marsenić je posebno ukazao na ključna pitanja o kojima se, u duhu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, mora voditi računa. Među ta pitanja on uvršćuje i detaljno razrađuje probleme: akumulaciju, amortizaciju, zalihe, kamate, devizni kurs i lične dohotke. Ostala pitanja izvedena su iz obrade ovih najvažnijih kategorija.

Na kraju, posle svega saopštenog, može se bez ikakve dileme reći da se ova knjiga po mnogo čemu razlikuje od drugih. Pre svega, ona je veoma čvrsto naučno fundirana i predstavlja sasvim originalan naučno-metodološki pristup tretiranju problematike privrednog sistema. Predmetna određenost je jasna, a sadržina izraz naučne doslednosti da se nađu uzroci nastalih teškoća i ponude moguća rešenja, što znači da nema apokaliptičnih tonova, već odiše stvarnošću, kojoj je i namenjena. S obzirom na originalnost, tekst je izazovan za polemiku, koje je i bilo povodom nekih priloga na naučnim skupovima, kada su saopštavani, a i u stručnoj periodici, kada su objavljeni. Međutim, to nikako ne znači da su prožeti nihilizmom prema produkcionom odnosu. Naprotiv, knjiga je revolucionarnog sadržaja, jer insistira na doslednoj realizaciji naših osnovnih revolucionarnih opredeljenja, pri čemu se samoupravljanje pojavljuje kao produkcioni odnos koji predstavlja visok nivo ekonomske efikasnosti. »Samo na tome ono može zasnivati svoju ekonomsku i šire od toga društvenu superior-

Digitized by Google

nost u odnosu na druge načine proizvodnje koji mu istorijski prethode ili s njim koegzistiraju.« Ono, takođe, nije sporno i kao humanija alternativa međuljudskih odnosa od drugih solucija, ali takođe se mora imati u vidu »da humana dimenzija samoupravljanja ne može prekoračiti materijalne okvire unutar kojih se razvija a da ne dovede u pitanje i razvoj produkcionog odnosa i razvoj proizvodnih snaga na koji se taj odnos oslanja«. Polazeći od tog stanovišta, autor je ovu knjigu napisao upravo radi teorijskih raščišćavanja privredno-sistemskih, načelnih i institucionalno-operativnih pitanja, a sama knjiga treba da bude doprinos tom razbistravanju privredno-sistemske enigmatike. Napor prof. Marsenića je upravo na toj ravni, a izvesni teorijski sporovi treba da budu predmet naučne analize o korisnosti ili sterilnosti iznetih stavova. Izneti stavovi nemaju za cilj rušenje postojećeg produkcionog odnosa, pogotovu što autor do saznanja nije došao izmišljajući »u glavi nove odnose, već je pomoću glave analizirao postojeće odnose«, razume se u njihovom razvojnom toku, kako je to Marks činio. U knjizi **Sumnje u privredni sistem Jugoslavije** profesor Marsenić nam je prezentirao svoja naučna saznanja i opservacije, pri čemu nam je dao priliku da ih naučno ocenjujemo prihvatamo ili osporavamo, ali sa naučnom argumentacijom i na pošten način, kako je autor svoje delo i pisao.

Časlav Petrović

Digitized by Google

Pregled sadržaja u 1986. godini

1

Najdan Pašić
Kritika jalove kritike 3

Dušan Dragosavac
Miroslav Krleža — revolucionarni stvaralac i borac za socijalizam 34

Sava Živanov
Ubrzanje socijalno-ekonomskog razvoja Sovjetskog Saveza 59

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja

Milija Komatina
Uvodne napomene 77

Miodrag Zečević
Ograničeni domet sistema udruženog rada 81

Milan Vučinić
Odnose ekonomske sfere ugraditi u društvo u celini 87

Boro Petkovski
Samoupravna integracija i savremene proizvodne snage visoke tehnologije 93

Vladimir Milanović
Mogućnosti za dijalog 100

Mirjana Maleska
Zašto slabi pozicija udruženog rada 108

Mirko Pejanović
Samoupravna integracija rada i dohotka — osnova uspostavljanja samoupravljanja kao jedinstvenog sistema 111

Prvoslav Ralić
Samoupravljanje u budućnosti 121

Prikazi 131

Digitized by Google

2

Milivoje Vujačić
Lična potrošnja — stanje i perspektive 3

Vuk Ognjanović
Nova faza razvoja jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema 18

Milosav Simić
Neki metodološki problemi istraživanja odnosa socijalizma i rata (socijalizma i mira) 26

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja

Jakov Lazaroski
Istorijska nužnost 33

Mijo Dubak
Privreda lokalnog karaktera 41

Ferhad Kotorić
Zaostajanje samoupravne integracije 44

Zdravko Tomac
Raskršća političkog sistema socijalističkog samoupravljanja 52

Milan Podunavac
Anatomija i odgovornost sistemske integracije politike 66

Dušan Bilandžić
Mogućnosti modernizacije samoupravljanja 73

Stojan T. Tomić
Horizontalni i vertikalni nivo samoupravljanja 89

Vuk Stambolović
Podsistem je (ipak) u državnoj službi 96

Osvrti

Miloš Nikolić
Deset godina rada Okruglog stola u Cavtatu 103

Prikazi 139

Digitized by Google

3

Kiro Hadži Vasilev

Društveni koreni antisocijalističkog delovanja i antikomunističkih ideologija i borba SK za dalji razvoj sacijalističkog samoupravljanja 3

Dušan Dragosavac

Antisocijalističko djelovanje i antisocijalističke ideologije u svijetlu razvoja savremenog svijeta i našeg unutrašnjeg razvoja 20

Stipe Šuvar

Etatizam, tehnobirokratizam i razvoj socijalističkog samoupravljanja i neke tendencije u društvenoj kritici 39

Petar Živadinović

Ideologija nove desnice 62

Miloje Petrović

»Novi filozofi« protiv Marksa 79

Marko Lolić

Antisocijalističke ideologije i javna glasila 109

Pravo, ustavnost i zakonitost

Đuro Gatarić

Kontroverze o pravu u socijalističkom samoupravnom društvu 121

Ćazim Sadiković

Demokratski značaj primjene zakona 135

Miodrag Zečević

Viđenja nekih pitanja našeg prava i pravnog sistema 149

Aleksandar Fira

Ustavno-sudska kontrola zakona u Jugoslaviji 162

Prikazi 172

Digitized by Google

4

Kiro Hadži Vasilev
Aktuelni značaj teorijskih osnova delovanja i borbe Saveza komunista 3

O nacionalizmu danas

Hamdija Pozderac
Društveno-ekonomski korijeni, klasna priroda i oblici ispoljavanja nacionalizma 13

Ivan Perić
Nacionalizam, njegova prisutnost i djelovanje u Hrvatskoj 34

Dušan Janjić
Prilog raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji 46

Nijaz Duraković
Mladi i nacionalizam 57

Lev Kreft
Nacionalizam i Slovenci 67

Fuad Muhić
Problemi nacionalizma u SR Bosni i Hercegovini 72

Nikola Čingo
Neki vidovi makedonskog nacionalizma 76

Stipan Kopilović
Klerikalizam i kleronacionalizam, njegovi nosioci i izvori 92

Azem Vlasi
Neki oblici antisocijalističkog delovanja u SAP Kosovo 102

Marko Špadijer
Nacionalizam u Crnoj Gori 111

Vojan Rus
Perspektive socijalizma (sa osvrtom na nacionalno pitanje) 118

Pogledi

Dušan Ičević
Nacionalnost i internacionalnost radničke klase 124

Osvrti

Ervin Peratoner
Upliv strane propagadne na formiranje (ideologija) naših »srednjih slojeva« 137

Đorđe Đurković
Ustavno sudstvo u društveno-političkom sistemu 150

Prikazi 159

Digitized by Google

5

Tehnologija i razvoj

Žarko Papić
Društveno-istorijski aspekti tehnološkog razvoja 3

Rajko Tomović
Tehnologija i društveni progres 12

Slaviša Aleksić
Transfer tehnologije i ekonomska zavisnost Jugoslavije 19

Nenad Gojković
Društveni razvoj u sklopu tehnološke revolucije 39

Jovan Andrijašević
Prilagođavanje privrednog sistema naučno-tehničkom progresu 48

Kongresi i konferencije Saveza komunista

Janez Korošec
Slovenija: Organizovano i bez odlaganja izlaziti iz krize 61

Milivoje Tomašević
Crna Gora: Na kursu revolucionarne obnove 71

Živorad Ž. Igić
Kosovo: Pred novim iskušenjima i obavezama 80

Tomislav Peruničić
SKJ u JNA: Realizam — kontinuitet — optimizam 89

Portreti

Ljubiša R. Mitrović
Teorijsko-metodološke vrednosti radova Milentija Popovića za razumevanje dijalektike savremenog društva 103

Prikazi 115

Digitized by Google

6

Kongresi i konferencije Saveza komunista

Naum Spiroski
Makedonija: Samo promena ponašanja i stanja otvara perspektive 3

Ivo Družijanić
Hrvatska: Pomirba nosi najveću opasnost 16

Dževad Tašić
Bosna i Hercegovina: Kongres očekivanih tonova 29

Mirko Arsić
Srbija: Kongres upozorenja 42

Nikola Cvetković
Vojvodina: Idejno i akciono jedinstvo komunista — prvi uslov društvenog napretka 51

Dileme o razvoju političkog sistema

Marijana Pajvančić
Otkuda razlike u pogledima na politički sistem 59

Zdravko Tomac
Savez komunista mora biti i »ustavobranitelj« i »reformator« 67

Aleksandar Fira
Pretpostavke ostvarivanja ustavnosti i zakonitosti 78

Franjo Kožul
Zamagljeni frontovi 86

Atila Sam
Ustupak otuđenim snagama 92

Najdan Pašić
Savez komunista i politički sistem 95

Fuad Muhić
Ekonomska uporišta nacionalizma 100

Branimir Brkljač
Veštačke dileme 108

Branko Caratan
Ćutanje o glavnim podelama 112

Kurteš Saliu
Idejna konfuzija blokira Savez komunista 117

Radovan Radonjić
Sistem ne može da funkcioniše sam po sebi 122

Arif Tanović
Neophodnost dijaloga 127

Živan Berisavljević
Čuvati se provizorija 132

Boško Krunić
Nedorečeno protivljenje celini političkog sistema 134

Nandor Major
Kako SK deluje unutar sistema 138

Prikazi 143

Digitized by Google

7 — 8

Vidoje Žarković
Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije 3

Fuad Muhić
Diferencijacija u SKJ, neformalni centri moći i radnička većina 44

Mijat Šuković
Teorijske i praktične konsekvence principa jednoglasnosti 67

Žarko Bulajić
Tržište u savremenom razvijenom kapitalizmu 81

Mileva Filipović
Neki aspekti različitog shvatanja nauke kao proizvodne snage 98

Ranko Petković
Proces podruštvljavanja spoljne politike Jugoslavije 106

Portreti

Antonio Rubi
Mir, razvoj i novi internacionalizam — doprinos Enrika Berlinguera 117

Prikazi

Muslija Muhović
Dr Šefko Međedović: Politika i revolucija (Prilog istraživanju Lenjinove političke misli) 132

Stjepan T. Šimić
Dr Ivan Cvitković: Ko je bio Alojzije Stepinac 135

Jovan Teokarević
John Naisbitt: Megatrendovi — deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život 138

Digitized by Google

9

Dušan Dinkić

Strategija izvoza kao osnova za izradu zajedničkih proizvodno-razvojnih programa 3

Milivoje Trklja

Samoupravna svojina kao istorijski oblik društvene svojine 19

Marta Bazler-Madžar

Međunarodni transfer tehnologije — problemi, efekti i novije tendencije 27

Nikola Visković

Neokonzervativizam — dominantna građanska ideologija našeg vremena 42

Ervin Peratoner

Kultura i ideologija (Konzervativna misao) 64

Svetozar Grujić

Kriza modernog i postmodernog 87

Naum Grizo

Participacija u nekim zemljama u razvoju 108

Đorđe Ivančević

Raspodjela prema radu ili prema potrebama 126

Ogledi

Miloje Petrović

Poperova kritika Marksa 132

Prikazi 158

Digitized by Google

10

Veselin Đuranović

O nekim aspektima odgovornosti u uslovima samoupravnog društvenog razvoja 3

France Černe

Društveno-svojinski ekonomski subjekti i njihovo racionalno ekonomsko ponašanje 17

Miodrag Zečević

Stanje i problemi jugoslovenskog prava 41

David Dašić

Integracija rada i društvenog kapitala 60

Džemal Sokolović

Činovništvo ili birokratija? 81

Ervin Peratoner

Uskrsnuće ideologije o »totalitarizmu« 94

Ogledi

Ratko Nešković

Empirijska svest i klasna svest proletarijata 116

Osvrti

Dragan Simeunović

Učenje o revoluciji kao izvorište federalističke koncepcije Svetozara Markovića 138

Prikazi 149

Digitized by Google

11

Mijat Šuković
Ekonomsko-tehnološka situacija i dalji razvoj jugoslovenske federacije 3

Hamdija Pozderac
Poreska politika i stabilizacija 35

Mira Lorger
Sporovi o teoriji socijalističke revolucije 49

Ljubica Zjalić
Znanje kao bitan činilac napretka zemalja u razvoju 107

Ogledi

Vanja Sutlić
Mislilac i politika 121

Susreti

Socijalizam i samoupravljanje 135

(Okrugli sto časopisa »*Nowe drogi*« i »*Socijalizam*«)

Prikazi 157

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

171560

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Berkeley
OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

RETURN TO: CIRCULATION DEPARTMENT
198 Main Stacks

LOAN PERIOD 1 Home Use	2	3
4	5	6

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS.
Renewals and Recharges may be made 4 days prior to the due date. Books may be renewed by calling 642-3405.

DUE AS STAMPED BELOW.

NOV 9		
NOV 20 2009		

FORM NO. DD6
50 M 3-09

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY
Berkeley, California 94720–6000

Digitized by Google

U.C. BERKELEY LIBRARIES
C006762056

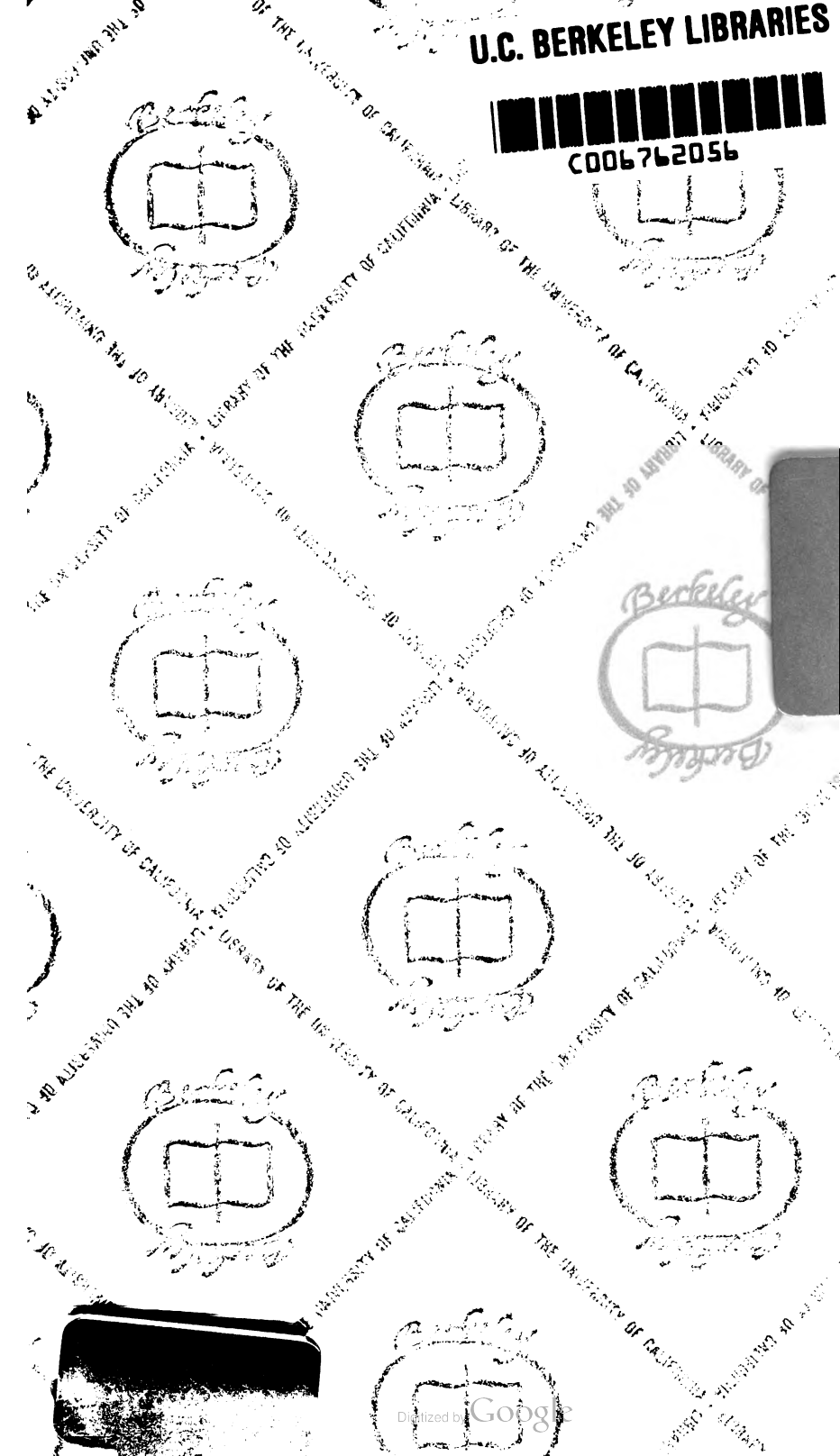

Digitized by Google

Digitized by Google